

भारतीय ज्ञानपीठ काशी

स्व० पुण्यशंका माता मूर्तिदेवी की पवित्र स्मृतिमें
तन्सुपुत्र सेठ शान्तिप्रसादजी द्वारा

संस्थापित

ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन ग्रन्थमाला

इस ग्रन्थमालामें प्राकृत, संस्कृत, पद्यग्रन्थ, हिन्दी, उर्दू, ताम्रिल आदि प्राचीन भाषाओंमें
उपलब्ध आगमिक, दार्शनिक, पौराणिक, साहित्यिक और ऐतिहासिक आदि विविध विषयक
जैन साहित्यका अनुसन्धानपूर्ण सम्पादन और प्रकाश मान्य और व्यापक
अनुवाद आदिके साथ प्रकाशन होगा। जैन भगवत्संकीर्तन मुनियों,
शिलालेख संग्रह, विशिष्ट निदानोंके आश्रयन ग्रन्थ आदि जोड़ित होंगे।
जैन-साहित्य ग्रन्थों की इसी ग्रन्थमाला में प्रकाशित होगी।

ग्रन्थमाला सम्पादक—[श्री ० श्री ० श्री ० श्री ० श्री ०]

डॉ० हीरालाल जैन, एम० ए०, डी० लिट्०

डॉ० आदिनाथ उपाध्याय, एम० ए०, डी० लिट्०

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

संस्कृत ग्रन्थांक १०

२१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५.

प्रकाशक—

अयोध्याप्रसाद गोयलीय,

मन्त्री, भारतीय ज्ञानपीठ काशी

दुर्गाकुण्ड रोड, बनारस ४

मुद्रक—देवताप्रसाद गहमरी, संगार प्रेम, काशीपुरा, बनारस

स्थापनाब्द
फाल्गुण कृष्ण ६
वीर नि० २४७०

सर्वाधिकार सुरक्षित

विज्ञाप सं० २०००
१८ फरवरी १९४४

स्वर्गीय ज्ञानपीठ विजेता

स्वर्गीय मूनिदेवी, मतिश्वरी सेठ शान्तिप्रसाद जैन

JNĀNA-PITHA MURTIDEVI JAINA GRANTHAMALA

SAMSKRIT GRANTHA No. 10

*****

TATTVARTHAVARTIK

OF

SHRI AKALANK DEVA

WITH

HINDI TRANSLATION

Edited with

Introduction, appendices, variant readings, comparative notes etc.

BY

Prof. MAHENDRA KUMAR JAIN

Nyayacharya, Jain-Prachina Nyayatirtha, etc.

—*—

Published by

Bhāratiya Jñānapīṭha Kāshi

*****

First Edition }
1000 Copies.

MAGHA, VIR SAMVAT 2479
VIKRAMA SAMVAT 2009
JANUARY, 1953.

{ *Price*
{ *Rs. 12/-*

JNĀNA-PĪTHA MURTIDEVI JAINA GRANTHAMALA

SAMSKRIT GRANTHA No. 10

*****

TATTVARTHAVARTIK

OF

SHRI AKALANK DEVA

WITH

HINDI TRANSLATION

Edited with

Introduction, appendices, variant readings, comparative notes etc.

BY

Prof. MAHENDRA KUMAR JAIN

Nyayacharya, Jain-Prachina Nyayatirtha, etc.

Published by

Bhāratīya Jñānapīṭha Kāshī

*****

First Edition }
1000 Copies.

MAGHA, VIR SAMVAT 2479
VIKRAMA SAMVAT 2009
JANUARY, 1953.

{ *Price*
{ *Rs. 12/-*

BHĀRATĪYA JÑĀNAPĪTHA JANĀSAMITHI

Founded by

SETH SHANTI PRASAD JAIN

IN MEMORY OF HIS LATE RESPECTED MOTHER

SHRI MURTI DEVI

JNANA-PITHA MURTI DEVI JAIN GRANTHAMALA

IN THIS GRANTHAMALA CRITICALLY EDITED JAIN AGAMIC PHILOSOPHICAL
PAURANIC, LITERARY, HISTORICAL AND OTHER ORIGINAL TEXTS
AVAILABLE IN PRAKRIT, SANSKRIT, APABHIRANSA, HINDI,
KANNADA & TAMIL ETC., WILL BE PUBLISHED IN
THEIR RESPECTIVE LANGUAGES WITH THEIR
TRANSLATIONS IN MODERN LANGUAGES

AND

CATALOGUES OF JAIN BHANDARAS, INSCRIPTIONS, STUDIES OF COMPETENT
SCHOLARS & JAIN LITERATURE OF POPULAR INTEREST WILL ALSO
BE PUBLISHED.

General Editors of the Prakrit and Sanskrit Section

Dr. HIRALAL JAIN, M. A., D. Litt.

Dr. A. N. UPADHYA, M. A., D. Litt.

*****
SAMSKRIT GRANTHA No. 10
*****

PUBLISHER

AYODHYA PRASAD GOYALIYA

**Secy., BHĀRATĪYA JÑĀNAPĪTHA,
DURGAKUND ROAD, BANARAS No. 4.**

*****

Founded in
**Falgunā Krishna 9,
Vira Sam. 2470**

} *All Rights Reserved.* {

**Vikrama Samvat 2000
18th Feb. 1944**

तत्त्वार्थवार्तिक

BHĀRATĪYA JÑĀNĀ-PĪTHĀ KĀSSHI

Founded by

SETH SHANTI PRASAD JAIN

IN MEMORY OF HIS LATE DECEASED MOTHER

SHRI MURTI DEVI

JNANA-PITHA MURTI DEVI JAIN GRANTHAMALA

IN THIS GRANTHAMALA CRITICALLY EDITED, JAIN AGAMIC, PHILOSOPHICAL, PAURANIC, LITERARY, HISTORICAL AND OTHER ORIGINAL TEXTS AVAILABLE IN PRAKRIT, SANSKRIT, APABHRANSA, HINDI, KANNADA & TAMIL Etc., WILL BE PUBLISHED IN THEIR RESPECTIVE LANGUAGES WITH THEIR TRANSLATIONS IN MODERN LANGUAGES

AND

CATALOGUES OF JAIN BHANDARAS, INSCRIPTIONS, STUDIES OF COMPETENT SCHOLARS & JAIN LITERATURE OF POPULAR INTEREST WILL ALSO BE PUBLISHED.

General Editors of the Prakrit and Sanskrit Section

Dr. HIRALAL JAIN, M. A., D. Litt.

Dr. A. N. UPADHYA, M. A., D. Litt.

*****
SAMSKRIT GRANTHA No. 10
*****

PUBLISHER

AYODHYA PRASAD GOYALIYA

**Secy., BHĀRATĪYA JÑĀNĀPĪTHA,
DURGAKUND ROAD, BANARAS No. 4.**

Founded in
**Falgunā Krishna 9,
Vira Sam. 2470**

} *All Rights Reserved.* {

**Vikrama Samvat 2000
18th Feb. 1944**

तत्त्वार्थवार्तिक

प्रकाशन-व्यय

१५६०।-)	कागज २२ × २६ = ३६ पोंट	२५३२।।-)	सम्पादन व्यय
	६३ रीम १ जिस्ता	७३४।।-)	कार्यालय व्यवस्था
२५८६।।)	छपाई ५६ फार्म	२५०)	ग्रफ संशोधन
१०००)	जिल्द बँधार्ई	१२००)	भेंट, आलोचना
६०)	कवर कागज	१२७)	पोस्टेज ग्रन्थ भेंट भेजनेका
१२०)	कवर छपाई तथा ब्लाक	३२००)	कमीशन, विज्ञापन, विक्री व्ययादि

कुल लागत १३४०४।।-)

१००० प्रति छपी । लागत एक प्रति १३।-)

मूल्य १२ रु०

तत्त्वार्थवार्तिक

विषय-सूची

	गूला पृष्ठ	हिन्दी पृष्ठ		गूला पृष्ठ	हिन्दी पृष्ठ
प्रथम अध्याय			ज्ञान और चारित्र्य में कालभेद न होनेसे		
मंगलाचरण	१	२६५	उनमें अभेद है इस मतका		
सूत्रकारने मार्गका ही क्यों उपदेश दिया ?	१	२६५	परितार	१७	२७४
मोक्षका अस्तित्व निरूपण	२	२६५	सम्यग्दर्शनादिमें लक्षणभेदसे वे भिन्नकर		
बन्धका कारण बतलाकर ही मोक्षका			एक मार्ग नहीं हो सकते इस		
कारण बतलाना इष्ट है	२	२६६	शंकाका समाधान	१७	२७५
मोक्षमार्गका स्वरूप	३	२६६	सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञान तथा सम्य-		
सम्यग्दर्शनका स्वरूप	३	२६६	ज्ञान और सम्यक्चारित्र्यमें		
सम्यक्चारित्र्यका स्वरूप	४	२६७	अविनाभावका निरूपण	१७	२७५
सम्यग्ज्ञान आदि शब्दोंकी व्युत्पत्ति	४	२६७	सम्यग्दर्शनका लक्षण	१९	२७६
आत्मा और ज्ञान आदिका एकान्ततः			सम्यक् शब्दकी निरुक्ति और उसका अर्थ	१९	२७६
भेदाभेद पक्षका खण्डन और			दर्शन शब्दके अर्थका विचार	१९	२७६
कथंचिद्भेदाभेद पक्षका स्थापन	४	२६७	तत्त्व शब्दके अर्थका निरूपण	१९	२७६
समवायसम्बन्धका निषेध	६	२६८	तत्त्वार्थ और अज्ञान शब्दकी निरुक्ति		
पर्याय और पर्यायीमें कथंचिद्भेदाभेद			व अर्थनिरूपण	१९	२७६
का निरूपण	७	२६९	'तत्त्वार्थ'अज्ञानं सम्यग्दर्शनम्' इस सूत्र		
सूत्रस्थ ज्ञानादि पदोंका पौर्वापर्य विचार	८	२६९	में 'तत्त्व' और 'अर्थ' पदके		
मोक्षके स्वरूपका वर्णन	१०	२६९	ग्रहणकी सार्थकता	२०	२७७
मार्गशब्दकी व्युत्पत्ति	१०	२६९	अज्ञानका अर्थ इच्छा माननेपर		
सांख्य, वैशेषिक, न्याय तथा बौद्धमत-			दोषापत्ति	२१	२७८
सम्मत मोक्षकारणका खण्डन			सम्यग्दर्शनके भेद और उनका लक्षण	२२	२७८
करके जैन मतानुसार सम्य-			सम्यग्दर्शनकी उत्पत्तिके प्रकार	२२	२७८
ग्दर्शनादिकी मोक्ष-कारणताका			निसर्ग और अधिगम शब्दकी निरुक्ति	२२	२७८
निरूपण	११	२७१	सम्यग्दर्शनके निसर्ग और अधिगम		
ज्ञानसे ही मुक्ति होती है इस मतका			वे दो भेद माननेपर आनेवाले		
खण्डन	१४	२७३	दोषोंका परिहार	२२	२७८
ज्ञान और दर्शनकी मुख्य प्रवृत्ति			सूत्रमें आये हुए 'तत्त्व' शब्दकी सार्थ-		
होनेसे उनके एकत्वका परिहार	१६	२७५	कता	२४	२७९

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ

जीवादि सात पदार्थोंका निर्देश	२४	२७६
जीवादि सात पदार्थ ही क्यों कहे		
इसका कारण	२४	२८०
आखव आदिकका जीव और अजीबमें		
अन्तर्भाव हो जानेपर भी उनके		
पृथक् ग्रहणका प्रयोजन	२५	२८०
जीव आदि शब्दोंका निर्वचन	२५	२८०
जीवादि पदार्थोंका लक्षण निर्देश	२६	२८१
सूत्रमें जीवादि पदोंके यथाक्रम रखनेकी		
सार्थकता	२७	२८१
'तत्त्व' शब्दके साथ जीवादि पदोंके		
समानाधिकरणका विचार	२७	२८२
जीवादि तत्त्वोंके संयवहारके लिए		
निक्षेप प्रक्रियाका निरूपण	२८	२८२
नाम आदि निक्षेपोंका लक्षण	२८	२८२
नाम और स्थापनाके एकत्वकी आशंका		
का परिहार	२९	२८२
द्रव्य और भावकी एकताकी आशंका		
का परिहार	२९	२८३
नाम आदि पदोंके पौर्वापर्यका निरूपण	३०	२८३
एक शब्दार्थके नाम आदि चार निक्षेप		
माननेमें आनेवाले दोषोंका		
निराकरण	३०	२८३
द्रव्यार्थिक तथा पर्यायार्थिकमें नाम		
आदि निक्षेपोंके अन्तर्भाव हो		
जानेके कारण उनके पुनः		
उल्लेखसे होनेवाले पुनरुक्ति		
दोषका निराकरण	३२	२८४
सूत्रमें आये हुए 'तत्' शब्दकी सफलता	३३	२८४
तत्त्वाधिगम के उपाय	३३	२८४
सूत्रमें 'प्रमाण' शब्दके पहले रखनेका		
कारण	३३	२८४
अधिगम हेतु भेद	३३	२८५
सप्तभंगीका लक्षण तथा उसका स्वरूप	३३	२८५
अनेकान्तमें विधिप्रतिषेधकल्पनाकी सिद्धि	३५	२८७
अनेकान्तका निरूपण न तो छल		
है और न संशयका हेतु है इस		
बातका समर्थन	३६	२८७
जीवादि पदार्थोंके अधिगमके अन्य उपाय	३८	२८८
निर्देश आदि पदोंके क्रम-निर्देशका कारण		
व उनका स्वरूप निर्देश	३८	२८८

जीव पदार्थोंमें दो नयका अन्वयन		
लेकर निर्देश आदिकी योजना	३८	२८८
अजीव आदिमें निर्देश आदिकी योजना	३९	२८९
जीवादिके अधिगमके अन्य उपाय	४१	२९१
'सत्' शब्दका अर्थ	४१	२९१
सूत्रमें आये हुए 'तत्' आदि पदोंका		
पौर्वापर्यविचार व स्वरूपनिर्देश	४१	२९१
निर्देश आदि पदोंमें सत् आदि पदोंकी		
भिन्न रखनेकी सार्थकता	४२	२९२
सम्यग्ज्ञानके पाँच भेद	४४	२९३
सूत्रमें आये हुए मति आदि शब्दोंकी		
व्युत्पत्ति	४४	२९३
अन्य मतोंमें ज्ञान शब्दकी करण आदि		
साधनोंमें सिद्धि नहीं होती		
इसका प्रतिपादन	४५	२९४
मति आदि पदोंके पौर्वापर्य क्रमका		
निरूपण	४७	२९६
मति और श्रुतके एकत्वका निराकरण	४८	२९७
श्रुतज्ञानके स्वरूपका निर्देश व शंका		
समाधान	४८	२९७
मति आदि ज्ञान दो प्रमाणाँमें विभक्त		
हैं इस बातका निर्देश	४९	२९७
'प्रमाण' शब्दकी निरुक्ति व उसका		
स्वरूप निर्देश	४९	२९७
प्रमाणके फलका निर्देश	५०	२९८
ज्ञाता और प्रमाणमें सर्वथा भेद है इस		
मतका खण्डन	५०	२९८
सन्निकर्ष प्रमाण है इस मतका खण्डन	५१	२९९
मति और श्रुतमें परोक्षत्वकी व्यवस्था	५२	३००
आद्य शब्दका अर्थ	५२	३००
परोक्ष शब्दका अर्थ और उसकी प्रमाण्याता	५२	३००
अवधि आदि ज्ञान प्रत्यक्ष हैं	५३	३००
प्रत्यक्षका लक्षण	५३	३००
अन्य द्वारा प्रत्यक्ष तथा परोक्षके माने		
गये लक्षणोंका निराकरण	५३	३०१
मतिज्ञानके नामान्तर	५७	३०४
मति आदि नामान्तरोंका मति शब्द		
के साथ अभेदार्थ कथन तथा		
उस विषयमें शंका-समाधान	५७	३०४
मति ज्ञानकी दृष्टिके कारण	५९	३०५
इन्द्रिय और अविन्द्रिय शब्दका अर्थ	५९	३०५

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ			मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ		
सूत्रमें सर्वार्थसिद्धि पदको पृथक् ग्रहण			एक जीवपदार्थ नाना रूप है इस बात		
करनेका कारण	२४७	४१८	का विविध युक्तियों द्वारा समर्थन	२४७	४१९
सौधर्म और पेशान देवोंकी जघन्य			अनेकात्मक एक जीवका ज्ञान कराने		
स्थिति	२४७	४१८	वाला शब्द दो प्रकारसे प्रवृत्त		
अन्य देवोंकी जघन्य स्थिति	२४८	४१८	होता है	२४२	४२१
द्वितीय आदि नरकोंकी जघन्य स्थिति			वे क्रम और योगपत्र कालादिके भेदकी		
का वर्णन	२४८	४१८	मुख्यता और गौणतासे होते हैं	२४२	४२१
प्रथम नरककी जघन्य स्थिति	२४८	४१९	सकलादेश और विकलादेशका अर्थ	२४२	४२२
भवनवासी देवोंकी जघन्य स्थिति	२४९	४१९	सकलादेशमें सतभङ्गीकी संघटना	२४३	४२२
व्यन्तरोंकी जघन्य स्थिति	२४९	४१९	सात भङ्ग ही क्यों होते हैं इस बातका		
व्यन्तरोंकी उत्कृष्ट स्थिति	२४९	४१९	विचार	२४३	४२२
ज्योतिषियोंकी उत्कृष्ट स्थिति	२४९	४१९	‘स्यादस्त्येव जीवः’ भङ्गका स्पष्टीकरण	२४३	४२३
ज्योतिषियोंकी जघन्य स्थिति	२४९	४१९	‘स्यादस्त्येव जीवः’ यह भङ्ग पर्याप्त है,		
ज्योतिषिक देवोंके चन्द्र आदि भेदोंकी			अन्य भङ्गोंकी क्या आवश्यकता		
उत्कृष्ट स्थिति	२४९	४१९	इस शंकाका परिहार व अन्य		
लौकान्तिकोंकी स्थितिका वर्णन	२५०	४१९	उपयोगी शंका समाधान	२४३	४२३
			काल आत्म रूप आदिके द्वारा विचार	२४७	४२५
			शेष भङ्गोंका विचार व शंका समाधान	२४९	४२७

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ	मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ
दाई द्वीपमें और उसके बाहर सूर्य चन्द्र आदि कितने हैं २२० ४०६	देवोंके उत्तरोत्तर अभिमान-हीनतामें युक्ति २३६ ४११
इस सम्बन्धी अन्य आवश्यक जानकारी २२० ४०६	सौधर्म आदि कल्पोंमें लेश्याका कथन २३७ ४११
ज्योतिषियोंकी गतिसे दिन-रात आदि व्यवहारकालका कथन २२१ ४०७	पाठान्तरका निर्देश २३८ ४१२
मुख्य कालकी सिद्धि २२२ ४०८	निर्देश, वर्ण और परिणाम आदिके द्वारा लेश्याकी सिद्धि २३८ ४१२
अस्तिकार्योंमें कालके स्वीकार न करने का कारण २२२ ४०८	अवैयकसे पहलेतक कल्प संज्ञाका कथन २४१ ४१४
मनुष्यलोकके बाहर ज्योतिषियोंकी अवस्थिति २२२ ४०८	छह निकाय और सात निकाय देवोंका चार निकाय देवोंमें अन्तर्भाव हो जाता है २४२ ४१५
चतुर्थ निकायका नाम निर्देश २२१ ४०८	लौकान्तिक देवोंका स्थान २४२ ४१५
वैमानिक शब्दका अर्थ तथा विमानोंके भेद २२२ ४०८	लौकान्तिक शब्दका अर्थ २४२ ४१५
वैमानिक देवोंके भेद २२३ ४०८	लौकान्तिक देवोंके भेद २४३ ४१५
वैमानिक देवोंके निवासस्थान ऊपर हैं २२३ ४०८	'च' शब्दसे सारस्वत तथा आदित्य आदिके मध्यवर्ती देवोंके नाम और विस्तारपूर्वक उनका वर्णन २४३ ४१५
वैमानिक देवोंके सौधर्म आदि स्थानों के नाम २२३ ४०९	विजय आदि विमानोंमें द्विचरमत्त्वका कथन २४४ ४१६
सौधर्म आदि शब्दोंकी कल्प संज्ञाका कारण २२४ ४०९	द्विचरम शब्दका अर्थ व शंका समाधान २४४ ४१६
सर्वार्थसिद्धि शब्दको पृथक् ग्रहण करने का कारण २२४ ४०९	अर्थविरोधका परिहार २४४ ४१६
अवैयक आदिको पृथक् ग्रहण करनेका कारण २२४ ४०९	औपपादिक मनुष्योंसे इतर तिर्यञ्च हैं इसका कथन २४५ ४१७
नव पदको पृथक् ग्रहण करनेका कारण २२४ ४०९	सूचस्थ 'शेष' पदका स्पष्टीकरण २४५ ४१७
'उपर्युपरि' पदके साथ दो दो कल्पों का सम्बन्ध है २२५ ४०९	तिर्यग्योनि शब्दका अर्थ २४५ ४१७
सोलह कल्पोंमें द्वाद्विचार २२५ ४०९	तिर्यञ्च सर्वलोकमें निवास करते हैं इसका कथन २४५ ४१७
'आनतप्राणतयोः' व 'आरणाच्युतयोः' पदोंको पृथक् रखनेका कारण २२५ ४०९	भवनवासियोंकी उत्कृष्ट स्थितिका वर्णन २४६ ४१७
सौधर्म आदि स्वर्गोंके स्थान, विमान प्रमाण, देव पारिवार तथा देव- ताओंकी आप्त आदिका विस्तृत वर्णन २२५ ४०९	सौधर्म और ऐशान देवोंकी उत्कृष्ट स्थिति २४६ ४१७
स्थिति प्रभाव आदिसे उत्तरोत्तर देवों की विशेषता २३५ ४१०	'अधिके' पदका अभ्याहार सहस्रार कल्पतक होता है २४६ ४१७
स्थिति आदि शब्दोंका अर्थ २३५ ४१०	सानत्कुमार तथा साहेन्द्र कल्पके देवों की उत्कृष्ट स्थिति २४६ ४१७
देवोंकी गति आदि प्रागे प्रागे हीन है २३६ ४१०	ब्रह्मलोकसे लेकर अच्युत पर्यन्त देवों की उत्कृष्ट स्थितिका वर्णन २४७ ४१८
गति आदि शब्दोंका अर्थ २३६ ४१०	सूत्रमें आये हुए 'तु' शब्दकी सार्थकता २४७ ४१८
गति आदि शब्दोंका पौर्वापर्य विचार २३६ ४११	अच्युतसे ऊपरके विमानोंकी उत्कृष्ट स्थिति २४७ ४१८

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ

चतुर्थ अध्याय

पुष्करार्ध संज्ञाका कारण	१६७	३६१
मानुषोत्तरके पूर्व ही मनुष्योंका निवास है	१९७	३९१
किस प्रकारके मनुष्य मनुष्यलोकके बाहर पाये जाते हैं इस बातका विचार	१६८	३६१
नन्दीश्वर द्वीपका वर्णन	१६८	३६१
कुण्डलवर द्वीपका वर्णन	१६९	३६१
मनुष्योंके दो भेद आर्य और म्लेच्छ	२००	३९२
आर्योंके भेद व उनके लक्षण	२००	३६२
अनुद्धिप्राप्त आर्योंके भेद-प्रभेद व उनका स्वरूप	२००	३६२
ऋद्धिप्राप्त आर्योंके भेद-प्रभेद व उनका स्वरूप	२०१	३६२
म्लेच्छोंके भेद व उनका वर्णन	२०४	३६५
कौन-कौन क्षेत्र कर्मभूमि हैं इसका कथन	२०४	३९५
कर्म शब्दका अर्थ	२०४	३६५
मनुष्योंकी उत्कृष्ट तथा जघन्य आयु का वर्णन	२०५	३९५
प्रमाणके भेद	२०५	३६६
लौकिक प्रमाणके भेद व उनका विशेष विचार	२०६	३६६
लोकोत्तर प्रमाणके भेद व उनका विशेष विचार	२०६	३६६
द्रव्य प्रमाणके भेद व उनका विचार	२०७	३६६
संख्या प्रमाणके भेद व उनका विशेष विचार	२०६	३६६
उपमान प्रमाणके भेद व उनका विशेष विचार	२०७	३६८
मृत्युके भेद तथा उनका वर्णन	२०७	३६८
रेत्र प्रमाणके भेद	२०८	३६९
हाल प्रमाणका वर्णन	२०९	३६९
मात्र प्रमाणके भेद	२०९	३६९
तर्कयोगनिर्णायकी उत्कृष्ट और जघन्य आयु	२०९	३९९
तर्कयोगनि शब्दका अर्थ	२०९	३६९
तर्क्योंके भेद तथा उनकी उत्कृष्ट भवस्थितिका वर्णन	२०९	३६९
वस्थिति और कायस्थितिकी विशदता	२१०	४००
तर्क्योंकी कायस्थिति	२१०	४००

देवोंके चार भेद	२११	४०१
देव शब्दका अर्थ	२११	४०१
निकाय शब्दका अर्थ	२११	४०१
आदिके तीन निकायोंमें लेश्या विचार	२११	४०१
भवनवासी आदि निकायोंके अवान्तर भेद	२१२	४०१
प्रत्येक अवान्तर भेदके इन्द्र आदि दस भेद	२१२	४०१
इन्द्र आदिका स्वरूप	२१२	४०१
व्यन्तर और ज्योतिष्क निकायोंमें त्रायस्त्रिंश तथा लोकपालको छोड़ कर आठ भेद	२१३	४०२
भवनवासी और व्यन्तर देवोंके अवान्तर प्रत्येक भेदमें दो दो इन्द्रका कथन	२१३	४०२
भवनवासी और व्यन्तर इन्द्रोंके नाम	२१४	४०२
ऐशान कल्पतकके देवोंमें प्रवीचर का विचार	२१४	४०२
शेष कल्पवासी देवोंमें प्रवीचरका विचार	२१४	४०३
कल्पातीत देवोंमें अप्रवीचरका कथन	२१५	४२०
भवनवासी देवोंके भेद	२१६	४०३
भवनवासी शब्दका अर्थ	२१६	४०३
असुर संज्ञाका कारण युद्ध नहीं है	२१६	४०३
कुमार शब्दकी गार्थकता	२१६	४०४
भवनवासी देवोंका निवासस्थान व उनके वैभवका वर्णन	२१६	४०४
व्यन्तर देवोंके भेद	२१७	४०४
व्यन्तर शब्दका अर्थ	२१७	४०४
किन्नर आदि संज्ञाओंका कथन	२१७	४०४
व्यन्तर देवोंका निवासस्थान	२१७	४०५
ज्योतिष्क देवोंके भेद	२१८	४०५
ज्योतिष्क शब्दका अर्थ	२१८	४०५
सूर्य आदि शब्दोंका पौर्वापर्य विचार	२१८	४०५
ज्योतिष्क देवोंका निवासस्थान	२१८	४०५
ज्योतिष्कोंके विमान आदि वैभवका वर्णन	२१९	४०५
मनुष्यलोकमें ज्योतिष्कोंका गमन विचार	२२०	४०६
ज्योतिष्क विमानोंके गमन करनेका कारण	२२०	४०६

	मूल पृष्ठ	हिन्दी पृष्ठ
द्वीप और समुद्रोंका विष्कम्भ आदि	१७०	३८०
सूत्रमें आये हुए पदोंकी सार्थकता	१७०	३८०
जम्बूद्वीपका वर्णन	१७०	३८०
सात क्षेत्रोंका नाम निर्देश	१७१	३८०
प्रथम क्षेत्रका नाम भरत क्यों पड़ा ?	१७१	३८०
भरत क्षेत्र कहाँ है और उसके लड़ह		
खण्ड कैसे होते हैं ?	१७१	३८०
विजयाई अर्थात् रजताद्रिका वर्णन	१७१	३८१
हैमवत आदि क्षेत्र कहाँ हैं और उनमें		
क्या-क्या विशेषता है ?	१७२	३८१
विदेहक्षेत्रके भेद तथा उनका विशेष वर्णन	१७३	३८२
मेरुपर्वत कहाँ है और उसका अवगाह		
व व्यास आदि कितना है इस		
बातका विशेष विचार	१७७	३८२
रम्यक आदि क्षेत्र कहाँ हैं और उनमें		
क्या विशेषता है ?	१८१	३८२
हिमवान् आदि पर्वतोंके नाम	१८२	३८३
हिमवान् आदि शब्दोंका अर्थ तथा		
उनकी स्थिति	१८२	३८३
पर्वतोंका रङ्ग	१८४	३८४
पर्वतोंकी अन्य विशेषताएँ	१८४	३८४
पर्वतोंके ऊपर लड़ह सरोवरोंका वर्णन	१८४	३८४
प्रथम सरोवरके आयाम और विष्कम्भ		
का वर्णन	१८४	३८४
प्रथम सरोवरके अवगाहका निर्देश	१८५	३८४
प्रथम सरोवरके बीचके पुष्करका परिमाण	१८५	३८५
अन्य सरोवर व उनके पुष्करोंके परि-		
माणका विवेचन	१८५	३८५
सूत्रमें आये हुए 'तद्विगुणद्विगुणाः'		
पदकी सार्थकता	१८६	३८५
सरोवरोंमें रहनेवाली देवियोंके नाम		
व उनकी अन्य विशेषताएँ	१८६	३८५
चौदह नदियोंके नाम व उनका स्थान-		
निर्देश	१८७	३८६
दो-दो नदियोंमें प्रथम नदीका पूर्व		
समुद्र गमन निरूपण	१८७	३८६
दो-दो नदियोंमें द्वितीय नदीका पश्चिम		
समुद्राभिमुख गमन	१८७	३८६
गंगा, सिन्धु आदि नदियोंका पञ्चहृद		
आदि सरोवरोंमें उत्पत्तिका		
वर्णन	१८७	३८६

	मूल पृष्ठ	हिन्दी पृष्ठ
गंगा, सिन्धु आदि नदियोंकी परिवार-		
नदियोंका वर्णन	१९०	३८७
भरतक्षेत्रका विस्तार	१९०	३८८
विदेह पर्यन्त पर्वतों व क्षेत्रोंका		
विस्तार	१९०	३८८
उत्तरके क्षेत्र आदि दक्षिणके क्षेत्र		
आदिके समान हैं	१९१	३८८
भरत व ऐरावतमें काल विचार	१९१	३८८
वृद्धि और ह्रास किनका होता है इसका		
विचार	१९१	३८८
अवसर्पिणी व उत्सर्पिणीका लक्षण	१९१	३८८
कालके लुः भेद व उनका परिमाण	१९२	३८८
अन्य भूमियाँ अवस्थित हैं	१९२	३८९
हैमवतक हारिवर्षक और दैवकुरवक		
मनुष्योंकी आयुका वर्णन	१९२	३८९
उक्त मनुष्योंके शरीरकी ऊँचाई व		
आहारका नियम	१९२	३८९
दक्षिणके क्षेत्रोंमें स्थित मनुष्योंके समान		
उत्तरके क्षेत्रोंमें स्थितमनुष्य हैं	१९२	३८९
विदेह क्षेत्रके मनुष्योंकी आयु	१९२	३८९
विदेह क्षेत्रके मनुष्योंके शरीरकी		
ऊँचाई व आहारका नियम	१९२	३८९
भरतक्षेत्रके विष्कम्भका प्रकारान्तरसे		
वर्णन	१९३	३८९
लवण समुद्रका विष्कम्भ व मध्यमें		
जलकी ऊँचाईका परिमाण	१९३	३८९
चार महापातालोंका व अन्य पातालों		
का वर्णन	१९३	३८९
जलको धारण करनेवाले नागोंका		
व उनके आवासोंका वर्णन	१९४	३९०
गौतम द्वीपका वर्णन	१९४	३९०
लवण समुद्र कहाँ कितना गहरा है	१९४	३९०
सब समुद्रोंके पानीका स्वाद	१९४	३९०
जलचर जीव किन समुद्रोंमें हैं आदि	१९४	३९०
धातकोखण्डका वर्णन	१९४	३९०
धातकीखण्डमें भरत आदि क्षेत्रोंके		
विष्कम्भ आदिका निरूपण	१९५	३९०
पुष्करार्थ द्वीपका वर्णन	१९६	३९१
'व' शब्दकी सार्थकता	१९६	३९१
पुष्करार्थ भरत आदि क्षेत्रोंके		
विष्कम्भ आदिका वर्णन	१९६	३९५

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ

अन्तिम शरीरके अप्रतिघातित्व का

समर्थन	१४९	३६७
प्रतीघातका अर्थ	१४९	३६७
यहाँ तैजस और कर्मण्य शरीर ही अ- प्रतीघाती क्यों कहे इसका कारण	१४९	३६७
अन्तके दो शरीर अनादि सम्बन्ध वाले हैं	१४९	३६७
सूत्रमें आये हुए 'च' शब्दका तात्पर्य	१४९	३६७
शरीर सम्बन्धको सर्वथा सादि माननेमें दोष	१४९	३६७
शरीर सम्बन्धको सर्वथा अनादि माननेमें दोष	१४९	३६७
अन्तके दो शरीर किनके होते हैं	१५०	३६७
एक जीवके एक साथ कितने शरीर होते हैं इसका कथन	१५०	३६७
एक जीवके वैक्रियिक और आहारक एक साथ नहीं होते इस बात- का कथन	१५०	३६८
अन्तिम शरीर निरुपभोग है	१५१	३६८
उपभोग शब्दका अर्थ	१५१	३६८
तैजस शरीरका उपभोग प्रकरणमें विचार क्यों नहीं किया	१५१	३६८
औदारिक शरीर किस जन्मसे उत्पन्न होता है इसका निरूपण	१५१	३६८
वैक्रियिक शरीर किस जन्मसे उत्पन्न होता है इसका कथन	१५१	३६८
वैक्रियिक शरीर लब्धिप्रत्यय भी है	१५१	३६८
लब्धिका अर्थ	१५१	३६८
सब शरीर वैक्रियिक क्यों नहीं हैं ? इस बातका विचार	१५२	३६८
तैजस शरीर लब्धिय है	१५२	३६९
आहारक शरीरका स्वरूप	१५२	३६९
सूत्रमें आये हुए पदोंका विचार	१५२	३६९
सूत्रमें आये हुए 'च' शब्दकी सार्थकता	१५२	३६९
संज्ञा आदिके द्वारा सब शरीरोंका पर- स्पर भेद-प्रदर्शन	१५३	३६९
कौन गतिके जीव नपुंसक होते हैं	१५६	३७१
नपुंसक होनेका कारण	१५६	३७१
देव नपुंसक नहीं होते	१५६	३७१
शेष गतिके जीव तीन वेदवाले होने हैं	१५६	३७२
तीनों वेदोंकी उत्पत्तिके कारण	१५७	३७२

वेद अर्थात् लिङ्गके भेद और उनका

अर्थ	१५७	३७२
अकाल मृत्युका नियम	१५७	३७२
सूत्रस्थ औपपादिक आदि पदोंका अर्थ	१५७	३७२

तृतीय अध्याय

सात नरक भूमियोंका नाम निर्देश

व उनका आधार	१५९	३७३
सूत्रस्थ पदोंका साफल्य प्रदर्शन	१५९	३७३
सातों भूमियोंकी मुटाई	१६०	३७३
'पृथुतराः' श्वेताम्बर पाठका खण्डन	१६१	३७४
सातों भूमियोंमें नरक संख्या	१६१	३७४
नरकोंका निश्चित स्थान व उनके इन्द्रक आदि भेद तथा प्रत्येक भूमिमें प्रस्तार विचार व उनके नाम	१६२	३७४
प्रत्येक भूमिमें इन्द्रक आदि नरकोंकी गहराई	१६३	३७५
नारकी अशुभतर लेश्या आदिवाले होते हैं	१६३	३७५
सूत्रस्थ पदोंके अनुसार लेश्यादिका विशेष खुलासा	१६३	३७५
नारकियोंको एक दूसरेके द्वारा दिये जानेवाले दुखोंका वर्णन	१६४	३७६
प्रारम्भकी तीन भूमियोंमें संकृष्ट असुरों द्वारा दिये गये दुख	१६५	३७६
सूत्रस्थ पदोंका तात्पर्य	१६५	३७६
क्रमसे नरकोंमें जीवोंकी उत्कृष्ट आयु का वर्णन	१६६	३७७
सूत्रस्थ शब्दोंका परस्पर सम्बन्ध	१६६	३७७
रत्नप्रभा आदिमें प्रति प्रस्तार जगन्मय स्थितिका वर्णन	१६७	३७७
प्रति प्रस्तार आयु लानेका करणसूत्र	१६८	३७८
नरकोंमें उत्पत्तिका विरहकाल	१६८	३७८
नरकमें कौन जीव कहांतक उत्पन्न होते हैं	१६८	३७८
किस नरकसे आकर जीव किस अवस्थाको प्राप्त होते हैं और किस अवस्थाको नहीं प्राप्त होते	१६८	३७८
द्वीप और समुद्रोंके नाम	१६९	३७९
जम्बू द्वीप संज्ञाका कारण	१६९	३७९
लवणोद संज्ञाका कारण	१६९	३७९

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ		मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ	
इन्द्रियोंका विषय	१३२ ३५८	जन्मके अनेक भेद क्यों हैं इसका कारण	१४१ ३६२
सूत्रस्थ शब्दोंकी व्युत्पत्ति	१३२ ३५८	योनियोंके सचित्त आदि नौ भेद	१४१ ३६३
पौर्वापर्य विचार	१३३ ३५८	सचित्त आदि शब्दोंका अर्थ	१४१ ३६३
पृथिवी आदिमें किसमें कितने गुण हैं		सूत्रस्थ 'च' शब्दकी सार्थकता	१४१ ३६३
इसका विचार	१३३ ३५८	सूत्रमें आये हुए 'एकशः' और 'तत्'	
ये स्पर्शादिक परस्पर और आत्मासे		पदकी सार्थकता	१४२ ३६३
कथञ्चित् अभिन्न हैं	१३३ ३५८	योनि और जन्ममें भेद है	१४२ ३६३
मनका विषय	१३४ ३५९	सचित्त आदि पदोंके पौर्वापर्यका विचार	१४२ ३६३
श्रुत श्रोत्र इन्द्रियका विषय नहीं है	१३४ ३५९	किन जीवोंके कौन योनि होती हैं	
वनस्पत्यन्त जीवोंके एक स्पर्शन		इस बातका निर्देश	१४३ ३६३
इन्द्रिय है	१३४ ३५९	उत्तर योनियों चौरासी लाख हैं इस	
सूत्रस्थ पदोंका विशेष खुलासा	१३४ ३५९	बातका कथन	१४३ ३६३
कृमि आदि जीवोंके एक एक इन्द्रिय		गर्भ जन्म किन जीवोंके होता है	१४३ ३६४
अधिक है	१३५ ३५९	जरायुज आदि शब्दोंका तात्पर्य	१४३ ३६४
सूत्रस्थ पदोंका विचार	१३५ ३५९	पोतज शब्द न रखनेका कारण	१४४ ३६४
समनस्क शब्दका व्याख्यान	१३६ ३६०	जरायुज आदिके पौर्वापर्यका विचार	१४४ ३६४
संज्ञा शब्दका अर्थ	१३६ ३६०	उपपाद जन्म किन जीवोंके होता है	१४५ ३६४
विग्रह गतिमें जीवके कर्मयोग होता है	१३६ ३६०	देवादि गतिके उदयसे जन्म भिन्न है	१४५ ३६४
विग्रह पदका अर्थ	१३६ ३६०	सम्बन्धन जन्म किन जीवोंके होता है	१४५ ३६५
कर्म शब्दका अर्थ	१३७ ३६०	शरीरके पाँच भेद	१४५ ३६५
योग शब्दका अर्थ	१३७ ३६०	शरीर शब्दका अर्थ	१४५ ३६५
जीवकी गति श्रेणीके अनुसार		औदारिक आदि पदोंकी व्युत्पत्ति तथा	
होती है	१३७ ३६०	उनका अर्थ	१४६ ३६५
मुक्त जीवकी गति	१३८ ३६१	सब शरीर कर्मण क्यों नहीं हैं इस	
संसार जीवोंकी विग्रहगति कितने		बातका स्पष्टीकरण	१४६ ३६५
समयवाली है	१३९ ३६१	कर्मण शरीरके अस्तित्वकी सिद्धि	१४६ ३६५
सूत्रस्थ पदोंका स्पष्टीकरण	१३९ ३६१	औदारिक आदि पदोंके पौर्वापर्यका	
जीवकी चार गतियोंके नाम और		विचार	१४७ ३६६
उनका समय	१३९ ३६१	औदारिक आदि शरीरोंके यथाक्रम	
अविग्रहवाली गतिका कालनिर्धारण	१३९ ३६१	सूचकत्वका कथन	१४७ ३६६
आत्मा क्रियावान् है इसकी सिद्धि	१३९ ३६१	तैजसके पूर्वके शरीरोंके प्रदेशोंका विचार	१४७ ३६६
जीव कितने कालतक अनाहारक		प्रकृतमे प्रदेश शब्दका अर्थ	१४७ ३६६
रहता है	१४० ३६२	असंख्येय शब्दका अर्थ	१४७ ३६६
आहारका लक्षण	१४० ३६२	उत्तरोत्तर शरीरोंके प्रदेश असंख्यात	
विग्रहगतिमें आहारका ग्रहण क्यों		गुणों होनेसे वे महापरिमाण	
नहीं होता	१४० ३६२	वाले क्यों नहीं हैं इस बातका	
किस गतिमें किस समय जीव आहार		निर्देश	१४८ ३६६
ग्रहण करता है	१४० ३६२	अन्तिम दो शरीरोंके प्रदेशोंका विचार	१४८ ३६६
जन्मके भेद	१४० ३६२	तैजस और कर्मण शरीरकी इन्द्रियों	
सम्बन्धन आदि शब्दोंके अर्थ	१४० ३६२	द्वारा उपलब्धि न होनेका	
पौर्वापर्यपर विचार	१४० ३६२	कारण	१४८ ३६७

कर्मके उपशम होनेका कारण काल- लब्धि आदि	१०४	३३८
औपशमिक चारित्रिका स्वरूप और सम्यक्त्व तथा चारित्रिका पौर्वा- पर्य विचार	१०५	३३९
ज्ञायिक भावके भेद तथा उनके लक्षण	१०५	३३९
अभयदान आदि कार्य सिद्धोंमें क्यों नहीं होते ?	१०६	३४०
मिश्र भावके भेद	१०६	३४०
सूत्रगत पदोंका परस्पर सम्बन्ध कथन	१०६	३४०
ज्ञायोपशमका स्वरूप	१०६	३४१
स्पर्धकका लक्षण	१०७	३४१
ज्ञायोपशमिक भावके भेदोंका विशेष विचार	१०७	३४१
संज्ञित्व आदि भावोंका अन्तर्भाव	१०८	३४२
औदयिक भावके भेद	१०७	३४२
औदयिक भावके गति आदि भेदोंका स्वरूप	१०८	३४२
पारिणामिक भावके भेद	११०	३४३
जीवत्व आदिके पारिणामिकत्वका सम- र्थन व उनका स्वरूप	११०	३४३
'च' शब्दकी सार्थकता	१११	३४४
अस्तित्व आदि भाव अन्य द्रव्योंमें भी पाये जाते हैं, इसलिए उनका सूत्रमें संग्रह नहीं किया इसका विचार	१११	३४४
सन्नप्राप्तिक भावका मिश्र भावमें अन्तर्भाव	११४	३४५
औपशमिक आदि भाव आत्माके ही परिणाम हैं	११६	३४७
अमूर्त आत्मा भी कर्मसे बद्ध है	११७	३४७
जीवका लक्षण उपयोग	११८	३४८
हेतुके भेद	११८	३४८
लक्षण विचार	११९	३४८
तादात्म्यस्वरूप उपयोग आत्माका लक्षण कैसे हो सकता है इस शंकाका परिहार	११९	३४९
आन्नाके अभायमें दिखाई गई युक्तिका ग्वरडन	१२१	३५०
उपयोगके भेद-प्रभेद	१२३	३५२

उपयोगके साकार और अनाकार ये दो भेद	१२३	३५२
सूत्रस्थ पदोंका पौर्वापर्य विचार	१२४	३५२
जीवके संसारी और मुक्त दो भेद	१२३	३५२
सूत्रमें आये हुए पदोंका अर्थ	१२४	३५३
'च' शब्दकी सार्थकता	१२५	३५३
संसारी जीवके समनस्क और असमनस्क भेद	१२५	३५३
सूत्रगत पदोंका तात्पर्य	१२५	३५३
'समनस्कामनस्काः' पृथक् सूत्र बनाने का तात्पर्य	१२५	३५३
संसारीके त्रस और स्थावर भेद	१२६	३५४
त्रस शब्दका तात्पर्य	१२६	३५४
स्थावर शब्दका अर्थ	१२६	३५४
सूत्रस्थ पदोंका पौर्वापर्यविचार	१२७	३५४
स्थावरके पाँच भेद	१२७	३५४
पृथिवी आदि प्रत्येकके चार भेद	१२७	३५४
सूत्रस्थ पदोंका पौर्वापर्य विचार	१२७	३५४
त्रस कौन है ?	१२८	३५५
सूत्रस्थ शब्दोंका तात्पर्य विवेचन	१२८	३५५
दीन्द्रिय आदिमें किसके कितने प्राण हैं	१२९	३५५
इन्द्रियोंकी संख्या	१२९	३५५
इन्द्रिय शब्दका अर्थ	१२९	३५५
मन इन्द्रिय न होनेका कारण	१२९	३५५
यहाँ इन्द्रिय शब्द द्वारा कमेंन्द्रियोंका ग्रहण नहीं किया	१२९	३५६
प्रत्येक इन्द्रिय दो दो प्रकारकी है	१३०	३५६
द्रव्येन्द्रियके दो भेद	१३०	३५६
निवृत्तिका लक्षण व उसके भेद	१३०	३५६
उपकरणका लक्षण व उसके भेद	१३०	३५६
भावेन्द्रियके दो भेद	१३०	३५६
लब्धिका लक्षण	१३०	३५६
उपयोगका लक्षण	१३०	३५६
उपयोग इन्द्रिय क्यों है इसका विचार	१३०	३५६
पाँच इन्द्रियोंके नाम	१३१	३५७
इन्द्रियोंके नामोंकी व्युत्पत्ति	१३१	३५७
पहले स्पर्शन अनन्तर रसना इत्यादि क्रमसे कथन करनेका कारण	१३१	३५७
ये इन्द्रियाँ परस्पर और आत्मासे कथ- ञ्चित् भिन्न हैं और कथञ्चित् अभिन्न हैं	१३२	३५७

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ

मूल पृष्ठ हिन्दी पृष्ठ

सूत्रमें आये हुए 'तत्' पदकी सार्थकता	५६	३०६
मतिज्ञानके अवग्रह आदि चार भेद	६०	३०६
अवग्रह आदिके लक्षण व आनुपूर्वी निरूपणकी सार्थकता	६०	३०६
अवग्रह तथा ईहा ज्ञानकी अप्रमाणता का निराकरण	६०	३०६
अवाय शब्दके समान अपाय शब्दकी सार्थकता	६१	३०७
दर्शन और अवग्रहमें भेद	६१	३०७
अवग्रह आदिके कार्यभेदका निरूपण	६१	३०७
अवग्रह आदि किन अर्थोंके होते हैं ?	६२	३०८
युक्ति पूर्वक बहु आदि शब्दोंका अर्थ	६२	३०८
बहु आदिको प्रारम्भमें रखनेका कारण	६३	३०९
इन्द्रिय और मनके आलम्बनसे बहु आदिककी योजना	६३	३०९
बहु बहुविध आदि शब्दोंके अर्थमें भेद	६४	३०९
ये बहु आदि भेद पदार्थके हैं	६५	३१०
अवग्रहकी विशेषता	६६	३१०
व्यंजनावग्रह चक्षु और मनसे नहीं होता	६७	३११
चक्षु और मन अप्राप्यकारी हैं	६७	३११
मनके अनिन्द्रियत्व तथा अननिन्द्रि- यत्वका विचार	६८	३१२
मतिज्ञानका विषय	७०	३१२
श्रुतज्ञानका विवेचन	७०	३१४
श्रुतज्ञानके अङ्ग प्रविष्ट और अङ्ग- बाह्य ये दो मूल भेद तथा इनके उत्तर भेदोंका विवेचन	७२	३१५
भवप्रतीय अवधिज्ञान और उसके स्वामीका निर्देश	७९	३१९
देवों और नारकियोंके द्रव्य, क्षेत्र आदिकी अपेक्षा अवधिज्ञानका निरूपण	८०	३२०
तयोपशमनिमित्तक अवधि व उसके स्वामीका विचार	८१	३२१
अवधिज्ञानके अनुगामी आदि भेदों का विवेचन	८१	३२१
प्रकारान्तरसे अवधिज्ञानके देशावधि आदि तीन भेद तथा उनके जघन्य आदि भेदोंका तारतम्य	८१	३२१
मनःपर्ययज्ञान और उसके भेद	८३	३२३

ऋजु आदिका लक्षण तथा मनः- पर्ययके अर्थका विचार	८३	३२३
ऋजुमति तथा विपुलमतिके भेद	८४	३२४
दोनों मनःपर्ययज्ञानोंकी परस्पर विशेषता	८५	३२४
अवधि तथा मनःपर्ययज्ञानकी पर- स्पर विशेषता	८६	३२४
मनःपर्ययज्ञान किनके होता है ?	८६	३२५
मति और श्रुतका विषय	८७	३२५
अवधिज्ञानका विषय	८८	३२६
मनःपर्ययज्ञानका विषय	८८	३२६
केवलज्ञानका विषय	८८	३२६
द्रव्य और पर्यायका विवेचन	८८	३२६
एक ही आत्मामें एक साथ कितने ज्ञान होते हैं ?	९०	३२७
सूत्रस्थ पदोंका तात्पर्य एवं ज्ञान सम्बन्धी विशेष विचार	९०	३२७
मति, श्रुत और अवधि विपर्यय भी होते हैं	९१	३२८
विपर्यय होनेका हेतु निर्देश	९१	३२८
ये तीन ज्ञान विपर्यय क्यों हैं इस बातका विवेचन	९२	३२८
अन्य मतवालोंके द्वारा मानी गई पदार्थ व्यवस्था विपर्ययका कारण	९३	३२९
भेदपूर्वक नयोंका कथन	९४	३३०
नयका लक्षण व उसके दो मूल भेद	९४	३३०
रातों नयोंका लक्षणपूर्वक विस्तृत विवेचन	९५	३३०
सात नयोंकी उत्तरोत्तर सूक्ष्मता व पूर्व पूर्वहेतुताका विचार	९६	३३४

द्वितीय अध्याय

जीवके औपशमिक आदि भावोंका कथन	१००	३३६
औपशमिक आदि पदोंका अर्थ व उनका क्रमनिर्देश	१००	३३६
औपशमिक आदि भावोंके भेद	१०३	३३७
द्वि आदि शब्दोंका भेद शब्दके साथ तथा द्वि आदि शब्दोंका परस्पर सम्बन्ध कथन	१०३	३३७
औपशमिक भावके भेद	१०४	३३८
औपशमिक सम्यक्त्वका लक्षण	१०४	३३८

श्रीमद्भट्टकलङ्कदेवविरचितं

तत्त्वार्थवार्तिकम्

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदमुरुश्रियम् ।

निर्धूतकल्मषं वीरं वक्ष्ये तत्त्वार्थवार्तिकम् ॥१॥

श्रेयोमार्गप्रतिपित्सात्मद्रव्यप्रसिद्धेः ।१। उपयोगस्वभावस्यात्मनः श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य प्रसिद्धौ सत्यां तन्मार्गप्रतिपित्सोत्पद्यते । कथम् ?

चिकित्साविशेषप्रतिपत्तिवत् ।२। यथा व्याधिनिवृत्तिजफलश्रेयसा योक्ष्यमाणस्य चिकित्स्यस्य प्रसिद्धौ चिकित्सामार्गविशेषप्रतिपित्सोत्पद्यते तथा आत्मद्रव्यप्रसिद्धौ श्रेयोमार्गप्रतिपित्सेति । तस्मात् साधीयसी मोक्षमार्गव्याख्या स्वायम्भवीति । किञ्च,

सर्वार्थप्रधानत्वात् ।३। संसारिणः पुरुषस्य सर्वेष्वर्थेषु मोक्षः प्रधानम्, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति तस्मात्तन्मार्गोपदेशः कार्यः तदर्थत्वात् ।

मोक्षोपदेशः पुरुषार्थप्रधानत्वादिति चेत्; न; जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षिप्रतिवचनसद्भावात् ।४। आह मोक्षोपदेश एव कार्यो न मार्गोपदेशः । कस्मात् ? पुरुषार्थप्रधानत्वात् । सर्वश्रेयोभ्यः पुंसो मोक्ष एव परं श्रेयः आत्यन्तिकानुपमश्रेयस्त्वादिति; तन्न; जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षिप्रतिवचनसद्भावात् । योऽसौ मोक्षेणार्थी जिज्ञासमानः स मार्गमेव पृष्ठवान् न मोक्षम्, अतस्तन्मार्गोपदेश एव न्याय्यः ।

मोक्षमेव कस्मान्नप्राप्नोदिति चेत् ? न; कार्यविशेषसम्प्रतिपत्तेः ।५। स्यादेतत्—अयं प्रष्टा मोक्षमेव कस्मान्न पृष्ठवान् कैमर्थक्यान्मार्गं पृष्ठवानिति ? तन्न; कार्यविशेषसम्प्रतिपत्तेः । मोक्षकार्यं प्रति सर्वेषां सद्भादिनां सम्प्रतिपत्तेर्न कारणं प्रति ।

कारणं तु प्रति विप्रतिपत्तिः, पाटलिपुत्रमार्गविप्रतिपत्तिवत् ।६। यथा केचित् पुरुषा नानादिग्भागापेक्षिषु मार्गेषु विप्रतिपद्यन्ते न पाटलिपुत्रे प्राप्तव्ये, तथा मोक्षकार्यं प्रतिपद्य तदर्थमादृताः सर्वे सद्भादिनस्तत्कारणेषु विप्रतिपद्यन्ते । तद्यथा, 'केचित्तावदाहुः—ज्ञानादेव मोक्ष इति । अपर आहुः—ज्ञानवैराग्याभ्यामिति । पदार्थावबोधो ज्ञानम्, विषयसुखानभिष्वङ्गलक्षणं वैराग्यमिति । अपर आहुः—क्रियात एव मोक्ष इति *नित्यकर्महेतुकं निर्वाणम्* [ ] इति वचनात् । किञ्च,

१. निर्धौत—मु०, आ०, ब०, द० । २. षप्रवृत्ति—मु०, आ०, ब०, द० । ३. मोक्षेणार्थि जि—मु०, आ०, ब०, द० । ४. सम्प्रतिपत्तिर्न—मु०, आ०, ब०, द० । ५. ज्ञानचारित्रादिषु—सम्पा० । ६. नैयायिकाः—सम्पा० । ७. योगदर्शनिनः—सम्पा० । ८. भीमांसकाः—सम्पा० ।

पराभिप्रायनिवृत्त्यशक्यत्वात् । ७। न च परस्य प्रष्टुः प्रश्नाभिप्रायोऽस्मदादिभिः शक्यो निवर्तयितुं 'मा प्राक्षीमर्गि' मोक्षं पृच्छ' इति^१, भिन्नरुचित्वाल्लोकस्य ।

- कल्पनाभेदात्तद्विप्रतिपत्तिरिति चेत्; न; कर्मविप्रमोक्षसामान्यात् । ८। आह— न मोक्षं प्रति सम्प्रतिपत्तिरस्ति किन्तु विप्रतिपत्तिरेव । कस्मात् ? कल्पनाभेदात् । 'अन्येऽन्यथालक्षणं
५ मोक्षं परिकल्पयन्ति—'रूपवेदनासंज्ञा'संस्कार'विज्ञानपञ्चकस्कन्धनिरोधादभावो मोक्षः' इति । 'गुणपुरुषान्तरोपलब्धौ प्रतिस्वप्नलुप्तविवेकज्ञानवत् अनभिव्यक्तचैतन्यस्वरूपावस्था मोक्षः' इत्यपरे^२ । 'बुद्धिमुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारनवात्मगुणात्यन्तोच्छेदो मोक्षः' इत्यन्ये^३ । तस्मात् कल्पनाभेदात् मोक्षं प्रति विप्रतिपत्तिरिति; तन्न; कर्मविप्रमोक्षसामान्यात् । सर्वेषां हि प्रवादिनां यां तामवस्थां प्राप्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्ष एव मोक्षोऽभिप्रेत इति
१० आस्माकीनसमयाविरोधात् मोक्षकार्यं प्रति सम्प्रतिपत्तिः ।

- कार्यविशेषोपलम्भात् कारणान्वेषणप्रवृत्तिरिति चेत्; न; अनुमानतस्तत्सिद्धेर्घटीयन्त्र-
भ्रान्तिनिवृत्तिवत् । ९। आह—कार्यविशेषमुपलभ्य लौकिकाः कारणान्वेषणं प्रति आद्विष्यन्ते यथा
ज्वरादिरोगदर्शनात्तत्कारणान्वेषणे भिषक् प्रवर्तते चिकित्साप्रसिद्धयर्थं तथा मोक्षदर्शना-
त्तत्कारणान्वेषणं न्याय्यम् । न चासौ दृश्यते, तस्मान्मोक्षकारणान्वेषणाभाव इति; तन्न;
१५ अनुमानतस्तत्सिद्धेः । प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानत उपलब्धौ मोक्षकार-
णान्वेषणं युक्तं घटीयन्त्रभ्रान्तिनिवृत्तिवत् । यथा बलीवर्दपरिभ्रमणापादितारगतभ्रान्ति
घटीयन्त्रभ्रान्तिजनिकां बलीवर्दपरिभ्रमणाभावे चारगतभ्रान्त्यभावाद् घटीयन्त्रभ्रान्तिनिवृत्ति
च प्रत्यक्षत उपलभ्य सामान्यतोदृष्टादनुमानाद् बलीवर्दतुल्यकर्मोदयापादितां चतुर्गत्यर-
गतभ्रान्ति शारीरमानसविविधवेदनाघटीयन्त्रभ्रान्तिजनिकां प्रत्यक्षत उपलभ्य ज्ञानदर्शनचारि-
२० 'त्राग्निनिर्दग्धस्य कर्मण उदयाभावे चतुर्गत्यरगतभ्रान्त्यभावात् संसारघटीयन्त्रभ्रान्तिनिवृत्त्या
भवितव्यमित्यनुमीयते । यासौ संसारघटीयन्त्रभ्रान्तिनिवृत्तिः स एव मोक्ष इति । तस्मादनु-
मानतो मोक्षकार्यसिद्धेरध्यवस्यामो मोक्षकारणान्वेषणं न्याय्यमिति । किञ्च,

सर्वशिष्टसम्प्रतिपत्तेः । १०। सर्वे शिष्टाः प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानु-
मानादस्ति त्वमभ्युपेत्य प्रतिनियतमोक्षकारणेषु प्रयतन्ते । किञ्च,

- २५ आगमात्तत्प्रतिपत्तेः । ११। प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानोऽपि मोक्षः आगमादस्तीति निश्चीयते ।
कथम् ?

सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणवत् । १२। यथा सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणममुष्यां वेलायाम् अमुना वर्णेन
अमुना 'दिग्विभागेन सर्वप्राप्तिं नवेत्येवमादि सांवत्सरैरप्रत्यक्षमपि आगमाज्ज्ञायते तथा
मोक्षोऽपीति । किञ्च,

- ३० स्वसमयविरोधात् । १३। 'अप्रत्यक्षत्वात् मोक्षो नास्ति' इति यस्य मतं तस्य स्व-
'समयविरोधो भवति । सर्वे हि समयवादिनो मोक्षादीनर्थानप्रत्यक्षानभिवाञ्छन्ति ।

बन्धकारणानिर्देशादयुक्तमिति चेत्; न; मिथ्यादर्शनादिवचनात् । १४। स्यादेतत्—अन्यत्र^४

१ —ति चेन्न भि— मु०, आ०, ब०, द० । २ बौद्धाः । "प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः।"
—प्रमाणवार्तिकाल० १४५ । ३ निमित्तोद्ग्रहणात्मकं विकल्पविज्ञानम् —सम्पा० । ४ रागद्वेषादि
—सम्पा० । ५ सांख्याः । "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" —योगसू० १।३ । ६ वैशेषिकाः । "नवा-
नामात्मविशेषगुणानामत्यन्तोच्छित्तिर्मोक्षः ।" —प्रश० व्यो० पृ० ६३८ । ७ —त्रासिर्दं —मु०, आ०, ब०,
द० । ८ दिग्विभागेन मु०, आ०, ब०, द० । ९ —विरोधः मु०, आ०, ब०, द० । १० अयमविरोधः
—सम्पा० । ११ सांख्यादिशास्त्रेषु —सम्पा० ।

बन्धकारणनिर्देशः कृतः *“विपर्ययाद् बन्धः” [मांख्य का० ४८] इत्यादिः, इह तु न कृतः, ततो मोक्षकारणनिर्देशस्यायुक्तिरिति; तन्न; मिथ्यादर्शनादिवचनात् । वक्ष्यते एतत्—*“मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ।” [न० सू० ८।१] इति ।

बन्धपूर्वकत्वान्मोक्षस्य प्राक् तत्कारणनिर्देश इति चेत्; न, आश्वासनार्थत्वात् । १५। स्यादारेका—प्राङ् मोक्षकारणनिर्देशाद् बन्धकारणनिर्देशो न्याय्यः यतो बन्धपूर्वको मोक्ष इति; तन्न; आश्वासनार्थत्वात् । कथम् ?

बन्धनबद्धवत् । १६। यथा काराबन्धनबद्धः प्राणी बन्धकारणश्रवणाद् विभेति मोक्षकारणश्रवणादाश्वसिति, तथा अनादिमंमारकाराबद्ध आत्मा प्रथममेव बन्धकारणश्रवणात् मा भेषीत् मोक्षकारणश्रवणाच्च कथमाश्वासनं यायादिति प्रथमं बन्धकारणमनुक्त्वा मोक्षकारणोपदेशं कृतः । किञ्च,

मिथ्यावादिप्रणीतमोक्षकारणनिराकरणार्थं वा । १७। मिथ्यावादिप्रणीतैकद्विमोक्षकारणनिराकरणार्थोऽयमाहृतो मोक्षकारणनिर्देश आदौ कृतः, ‘त्रयमेतत् संगतं मोक्षमार्गो नैकशो द्विशो वा’ इति ।

अतो विपर्ययमात्रप्रभवां संसारप्रक्रियां परिकल्प्य ज्ञानविशेषात्तद्विनवृत्तिरित्येवमाद्यनेकमिथ्यावादिप्रणीतमतनिवृत्तये त्रैविध्यविजृम्भितमोक्षकारणप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥१॥ इति ।

अपरे ‘आरातीयपुरुष’शक्त्यपेक्षत्वान्मिद्वान्तप्रक्रियाऽऽविष्करणार्थं मोक्षकारणनिर्देशसम्बन्धेन शास्त्रानुपूर्वीं रचयितुमन्विच्छन् इदमवोचत्’ इत्याचक्षते । नात्र शिष्याचार्य्यसम्बन्धो विवक्षितः । किन्तु संसारसागर’निमग्नानेकप्राणिगणभ्युज्जिहीर्षां प्रत्यागूर्णः’ ‘अन्तरेण मोक्षमार्गोपदेशं हितोपदेशो ‘दुःप्रापः’ इति निश्चित्य मोक्षमार्गं व्याचिख्यासुरिदमाह’ ।

प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् । १। प्रणिधानम् उपयोगः परिणामः’ इत्यनर्थान्तरम् । ‘येनार्थोऽर्थान्तराद्विशेष्यते यो वाऽर्थान्तरगतात्पर्यायाद्’ विशिष्यते स विशेषः, विशिष्टिर्वा विशेषः, प्रणिधानमेव विशेषः प्रणिधानविशेषः, प्रणिधानस्य वा विशेषः प्रणिधानविशेषः’ । आहितम् आत्मसात्कृतं परिगृहीतम् इत्यनर्थान्तरम् । विधयुक्तगतप्रकाराः समानार्थाः । निसर्गाधिगमभेदाद् द्वौ विधावस्येति द्विविधम्, द्विविधस्य भावः कर्म वा द्वैविध्यम् । प्रणिधानविशेषेणाहितं प्रणिधानविशेषाहितम् । प्रणिधानविशेषाहितं द्वैविध्यमस्य प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यम् । जनितः प्रादुर्भावितः, व्यापृतिर्व्यापारः अर्थप्रापणसमर्थः क्रियाप्रयोगः । जनितो व्यापारोऽस्य जनितव्यापारम् । कश्चास्य व्यापारः ? इह अन्तर्दर्शनमोहोपशमक्षयक्षयोपशमपर्यायपरिणामाद् बाह्यपरिणामकारणापादिताद् आत्मनो जीवादिपदार्थविचारविषयोऽधिगमो निसर्गश्च व्यापारः । प्रणिधानविशेषा-

१ -वि इ -मु०, आ०, ब०, द० । २ ‘इति’ नास्ति आ० । ३ -य सव्यपेक्ष-ता० । ४ -गरेति ता०, अ०, द० । ५ उद्यतः । ६ तुलना-“नतं च मोक्षमार्गाद् हितोपदेशोऽस्ति जगति कृत्स्नेऽस्मिन् ।” -त० भा० का० ३१ । ७ तत्र सम्यग्दर्शनस्य कारणभेदलक्षणां वक्ष्यमाणत्वादिह उद्देशमात्रमाह । ८ विशुद्धमध्यवसायमित्यर्थः । ९ सास्त्रादिमत्त्वादिना गवादिः अश्वादेः । १० केसरावेः । ११ परोपदेशानपेक्षत्वमितियावत् ।

हितद्वैविध्यमेव जनितव्यापारं प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् । अस्यार्थ उत्तरत्र वक्ष्यते ।

- नयप्रमाणविकल्पपूर्वको जीवाद्यर्थयाथात्म्यावगमः सम्यग्ज्ञानम् । २। नयौ च प्रमाणे च नयप्रमाणानि, तेषां विकल्पाः नयप्रमाणविकल्पाः । द्वौ नयौ द्वयार्थिकः पर्यायार्थिकश्च, द्वे प्रमाणे प्रत्यक्षं परोक्षं च, तेषां विकल्पा नैगमादयो मत्यादयश्च वक्ष्यन्ते । पूर्वशब्दस्तत्कारणवाची । नयप्रमाणविकल्पपूर्वको नयप्रमाणविकल्पहेतुक इत्यर्थः । येन येन प्रकारेण जीवादयः पदार्था अवस्थिताः तेन तेनावगमः जीवाद्यर्थयाथात्म्यावगमः सम्यग्ज्ञानम् । मोहसंशयविपर्यय-निवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् ।

- संसारकारणविनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतो बाह्याभ्यन्तरक्रियाविशेषोपरमः सम्यक्-
१० चारित्र्यम् । ३। संसारः पञ्चविधः द्रव्यक्षेत्रकालभवभावपरिवर्तनभेदात् । तस्य कारणं कर्म अष्टिवधम्, तस्य विशेषेणात्यन्तिकी निवृत्तिः संसारकारणविनिवृत्तिः, तां प्रत्यागूर्णस्योद्य-
तस्य, ज्ञानवत इति प्रशंसायां मनुः, यथा रूपवानिति प्रशंसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । नहि कस्य-
चिद्रूपं नास्ति, प्रशस्तं तु नास्ति, तथा ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानवानिति प्रशंसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । न कस्यचिज्ज्ञानं नास्ति सर्वं एवात्मा ज्ञानवान् चैतन्यात्, मिथ्यादर्शनोदये विपरीतार्थ-
१५ ग्राहित्वात् मिथ्यादृष्टिरज्ञः, तदभावे याथात्म्येनार्थविभावनात् सम्यग्दृष्टिः प्रशस्तज्ञानः, तस्य ज्ञानवतः । क्रिया क्रियान्तराद्विशिष्यते येन स विशेषः, विशिष्टिर्वा विशेषः । स द्विविधो बाह्य आभ्यन्तरश्चेति । बाह्यो वाचिकः कायिकश्च बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्, आभ्यन्तरो मानसः छद्मस्थाप्रत्यक्षत्वात्, तस्योपरमः सम्यक्चारित्र्यमित्युच्यते । स पुनः परमोत्कृष्टो भवति वीतरागेषु यथाख्यातचारित्र्यसंज्ञकः । आरातीयेषु संयतासंयतादिषु सूक्ष्मसाम्परायि-
२० कान्तेषु प्रकर्षप्रकर्षयोगी भवति ।

- ज्ञानदर्शनयोः करणसाधनत्वं कर्मसाधनश्चारित्र्यशब्दः । ४। ज्ञानं दर्शनमिति करण-
साधनावेतौ शब्दौ, ***“करणधिकरणयोः”** [जैने० २।४।९९] इति युटो विधानात् । कर्मसाधन-
श्चारित्र्यशब्दः ***“भूवदिगृभ्यो णित्रश्चरेर्वृत्ते”** [उणादि० ४।१७७-७८] इति कर्मणि विधानात् ।
ज्ञानदर्शनशक्तिविशेषशुद्धिसन्निधाने जीवादीनर्यानात्मा जानाति पश्यति वा येन तज्ज्ञानं दर्शनं
२५ च । चारित्र्यमोहोपशमक्षयक्षयोपशमसद्भावे चर्यते तदिति चारित्र्यम् ।

कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीनां परश्वादिवदिति चेत्; न; तत्परिणामाद-
ग्निवत् । ५। स्यादारेका-ज्ञानदर्शनयोरात्मद्रव्यादन्यत्वम्, कस्मात् ? दृष्टत्वात् देवदत्तपर-
शुवदिति; तन्नः किं कारणम् ? तत्परिणामादग्निवत् । यथा बाह्यद्रव्यादिपञ्चतयहेतुसन्निधाने
सति आभ्यन्तरपरिणामवशात् तेजस्कायिकनामकर्मोदयाविर्भावितौष्ण्यपर्याय आत्मा

१ तथैव निर्देक्षमाणत्वात् सम्यग्ज्ञानलक्षणमिह निश्चितलभ्यं व्याचष्टे । २ सम्यक्चारित्र्यं निश्चित-
गम्यलक्षणमाह । ३ विनिवृत्तिः सम्यक्चारित्र्यमित्युच्यमाने शीर्षोपहारादिषु स्वशीर्षादिद्रव्यनिवृत्तिः सम्य-
क्त्वादस्त्वगुणनिवृत्तिश्च तन्माभूदिति क्रियाग्रहणम् । ४ बहिःक्रियायाः कायवाग्योगरूपाया एव आभ्यन्तर-
क्रियाया एव वा मनोयोगरूपाया विनिवृत्तिः सम्यक्चारित्र्यं माभूदिति क्रियाया बाह्याभ्यन्तरविशेषणम् ।
लाभाद्यर्थं तद्वृत्तक्रियाविनिवृत्तिरपि (तन्माभूदिति संसारकारणविनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्येति वचनम्) नापि
मिथ्यादृशः सा तद् भवति इति ज्ञानवत इति वचनात् । सम्यग्विशेषणादिह ज्ञानाश्रयता संसारकारण
विनिवृत्तिता च लभ्यते । चरित्रशब्दात् बहिरभ्यन्तरक्रियाविनिवृत्तिता सम्यक्चारित्र्यस्य सिद्धा तदभावे
तद्भावानुपपत्तेः । ५ -त्रमुच्यते ता०, आ०, ब०, द० । ६ तेज- मु० ।

तत्परिणामादग्निव्यपदेशभाग् भवति, स एवम्भूतनयवक्तव्यतया उष्णपर्यायादनन्यः, तथा एवम्भू-
तनयवक्तव्यवशाज् ज्ञानदर्शनपर्यायपरिणत आत्मैव ज्ञानं दर्शनं च तत्स्वाभाव्यात् ।

अतत्स्वाभाव्येऽनवधारणप्रसङ्गोऽग्निवत् । ६। यथा अग्निरुष्णपर्यायेणान्यद्रव्यामाधारणेना-
वधार्यते 'अयमग्निः' इति, स चेत्तत्स्वभावो न भवेत् प्रतिविशिष्टासाधारणपर्यायाभावाद्गनेनव-
धारणप्रसङ्गः । तथा आत्मनोऽपि ज्ञानादन्यत्वेऽनवधारणम्, यतोऽयमन्यद्रव्यामाधारणज्ञान-
पर्यायः तत्स्वभावात्, ततोऽनन्यो द्रव्यायदिशात् । स चेन्न ज्ञानस्वभावः सत्येवमज्ञः स्यात्,
ततश्चास्यानवधारणप्रसङ्गः ।

अर्थान्तरात् संप्रत्यय इति चेत्; न; उभयासत्त्वात् । ७। स्यादेतत्—अन्यत्वे मत्यपि नानवधार-
णम् । कुतः ? यस्मादर्थान्तरात् संप्रत्ययः नीलीद्रव्यसम्बन्धाच्छाटीपटकम्बलादिषु नीलमम्प्रत्य-
वत् । यथा अर्थान्तरभूतेन नीलीद्रव्येण 'सम्बद्धत्वाच्छाटीपटकम्बलादिषु नीलमम्प्रत्ययः' तथा
अर्थान्तरभूतोष्णगुणसमवायादुष्णोऽग्निः, आत्मा चार्थान्तरभूतज्ञानगुणसमवायाज् ज्ञ इति; तन्न;
किं कारणम् ? उभयासत्त्वात् । दण्डदण्डिवत् । यथा दण्डसम्बन्धात् प्राग्दण्डो जात्यादिभिर्लक्षणैः
स्वतः सिद्धत्वात् सन्, दण्डोऽपि प्राग्दण्डिसम्बन्धाद्वृत्तद्राघिमादिना लक्षणेन स्वतः सिद्धत्वात्
सन्, अतो दण्डयोगादण्डीत्येतन्न्याय्यम्, तथा नीलद्रव्ययोगाच्छाटीपटकादि नीलमित्येतन्न्याय्यम्,
तथोष्णगुणयोगाच्च प्रागग्नेरन्यद्विशेषलक्षणं सद्भावस्य प्रख्यापकमस्तीति असन्नग्निः, उष्ण-
स्यापि प्रागग्नियोगादसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । न चामतोः सम्बन्धो दृष्ट इष्टो वा । आत्म-
नोऽपि ज्ञानगुणयोगात् प्रागसत्त्वं विशेषलक्षणाभावात् । ज्ञानस्याप्यात्मद्रव्यसंबन्धात् प्रागसत्त्वं
निराश्रयगुणाभावात् । नचासतोः सम्बन्धो दृष्ट इष्टो वा । तस्मादुभयासत्त्वान्नार्थान्तरात्
संप्रत्ययः । किञ्च,

उभयथाप्यसद्भावात् । ८। कथम् ?

'सर्वासद्भावादिवत् । १। इदमसत्त्वं प्रष्टव्यः—उष्णगुणोपात् प्रागग्ना उष्ण इति ज्ञानं स्याद्वा,
न वेति ? य दि प्रागुष्णगुणयोगादग्नावुष्ण इति ज्ञानं स्यात्; कैमर्थक्यादुष्णगुणयोगः
प्रार्थ्यते ? अथ नास्ति; अतोऽप्युष्णज्ञानाभावात्, अनुष्णस्वभावस्याग्नेः उष्णगुणयोगादुष्ण
इति व्यपदेशाभावः । किञ्च,

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रसङ्गात् । १०। कथम् ?

सर्वसत्प्रतिपक्षवादिवत् । ११। यथा यद्युष्णगुणयोगादग्निरुष्णः; अथोष्णगुणः,
केन योगादुष्णः ? स्वभावादिति चेत्; अग्नौ कोऽपरितोषः ? उष्णत्वादुष्णगुणस्योष्णत्व-
मिति चेत्; उष्णत्वस्योष्णत्वं कुतः ? स्वत एवेति चेत्; अग्नौ कोऽपरितोषः ?
अथाग्नेरुष्णत्वं स्वत एव मासिधदिति उष्णत्वस्याप्यन्यदुष्णत्वमस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था ।
अथानवस्था माभूदिति स्वत एवोष्णत्वस्योष्णत्वम्, ननु प्रतिज्ञाहानिः 'अर्थान्तरात्
संप्रत्ययः' इति । तथा यदि ज्ञानगुणयोगादात्मा ज्ञः, अथ ज्ञानगुणः केन योगात् ?
स्वभावादिति चेत्; आत्मनि कोऽपरितोषः । ज्ञानत्वाज्ज्ञानगुणस्य ज्ञानव्यपदेश इति चेत्;
ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वं कुतः ? स्वत एवेति चेत्; आत्मनि कोऽपरितोषः ? अथात्मनो ज्ञत्वं स्वत

१-वक्तव्यतावशा-मु०, आ०, ब०, द० । २-नं च दर्शनं मु०, आ०, ब०, द० । ३ सम्बन्ध-आ०,
ब०, मु० । ४ वार्था-मु०, आ०, ब० । ५ व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् । ६ स दण्डो मु०, आ०, ब० । ७ सतो
मु०, आ०, ब० । ८ सर्वसद्भादि-अ० । ९ इदमस्ति त्वं मु०, आ०, ब० । 'इदं त्वं प्रष्टव्योऽसि' इत्यर्थः-
सम्पा० । १०-नं कै- मु०, आ०, ब०, द० । ११-भावात् किञ्च ता०, मु०, आ०, ब०, द० ।

एव मासिधदिति ज्ञानत्वस्याप्यन्यज्ज्ञानत्वमस्ति 'तस्याप्यन्यत्' तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अथानवस्था माभूदिति स्वत एव ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वमिष्टं ननु प्रतिज्ञाहानिः 'अर्थान्तरात् संप्रत्ययः' इति । किञ्च,

५ तत्परिणामाभावात् । १२। यथा दण्डसंबन्धेऽपि दण्डिनो न दण्डपरिणामः दण्डि-
व्यपदेशमात्रप्रतिलम्भात्, तथा उष्णगुणस्योष्णत्वसामान्यविशेषसंबन्धे नोष्णत्वं गुण-सामान्य-
विशेषपदार्थभेदान्, अत 'उष्णत्ववानुष्णगुणः' इत्यासक्तं न तु 'उष्णः' इति । तथोष्णगुणसंबन्धेऽ-
प्यग्नेर्नोष्णत्वं द्रव्य-गुणपदार्थभेदात्, अत 'उष्णवानग्निः' इत्यासक्तं न तु स्वयम् 'उष्णः' इति ।

समवायादिति चेत्; न; प्रतिनियमाभावात् । १३। स्यान्मतम्-समवायो नामायुतसिद्ध-
लक्षणः संबन्ध इहेदंबुद्धचभिधानप्रवृत्तिहेतुः तेनैकत्वमिव नीतानां व्यपदेशो भवति-उष्णत्व-
१० समवायादुष्णो गुणः, उष्णगुणसमवायाच्चाग्निरुष्ण इति; तन्न; कुतः ? प्रतिनियमाभावात् ।
उष्णत्वोष्णगुणयोः अन्युष्णयोश्चान्यत्वे कोऽयं प्रतिविशिष्टो नियमो यदुष्णगुणस्याग्नावेव
समवायो नाप्सु, शीतगुणस्य चाप्स्वेव समवायो नाग्नौ । उष्णत्वस्य चोष्णगुणेनैव समवायो
न शीतादिगुणान्तरेणेति । 'तद्येन विशेषेणायं प्रतिनियम इष्यते न तं पश्यामः । अत एव द्रव्य-
परिणाम एवौप्यमिति सिद्धं नान्यस्तत्प्रतिनियमहेतुरस्ति । स्वभावो हेतुरिति चेत्; तत एव
१५ तत्परिणामसिद्धिः' । किञ्च,

समवायाभावो वृत्त्यन्तराभावात् । १४। नास्ति तत्परिकल्पितः समवायः । कुतः ? वृत्त्यन्त-
राभावात् । यथा गुणादीनां पदार्थानां द्रव्ये समवायसंबन्धाद्वृत्तिरिष्टा तथा समवायः पदार्थान्तरं
भूत्वा केन संबन्धेन द्रव्यादिषु वत्स्यति समवायान्तराभावात् ? एक एव हि समवायः * "तत्त्वं
भावेन व्याख्यातम्" [वैशे० ७।२।२८] इति वचनात् । न च संयोगेन वृत्तिः युतसिद्धचभावात्,
२० युतसिद्धानामप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः । न चान्यः संबन्धः संयोगसमवायविलक्षणोऽस्ति
येन समवायस्य द्रव्यादिषु वृत्तिः स्यात् । अतः समवायिभिरनभिसंबन्धात् नास्ति खरविषाणवत्
समवायः ।

प्राप्तित्वात् प्राप्त्यन्तराभाव इति चेत्; न; व्यभिचारात् । १५। स्यान्मतम्-द्रव्यादीनि प्राप्ति-
मन्ति अतस्तेषां यथा कयाचित् प्राप्या भवितव्यम्, समवायस्तु प्राप्तिर्न प्राप्तिमान्, अतः प्राप्त्य-
२५ न्तराभावेऽपि स्वत एव प्राप्नोतीति; तच्च न; कस्मात् ? व्यभिचारात् । यथा संयोगः प्राप्ति-
रपि सन् प्राप्त्यन्तरेण समवायेन वर्तते तथा समवायस्यापि स्यादिति ।

प्रदीपवदिति चेत्; न; तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धेः । १६। स्यादेतत्-यथा प्रदीपः प्रदीपान्तर-
मनपेक्षमाण आत्मानं प्रकाशयति घटादीश्च, तथा समवायः संबन्धान्तरापेक्षामन्तरेणात्मनश्च
द्रव्यादिषु वृत्तिहेतुर्द्रव्यादीनां च परस्परत इति; तन्न; कुतः ? तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धेः ।
३० यथा प्रदीपः स्वयं प्रकाशपरिणामात् प्रकाशात्मनोजन्यः प्रकाशान्तरं नापेक्षते, अन्यथा प्रका-
शात्मनोजन्यत्वे प्रदीपस्याप्रदीपत्वप्रसङ्गः, यतो न प्रकाशात्मानं 'प्रोज्झ्यान्यः प्रदीपोस्ति, तथा न
द्रव्यादन्ये गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः सन्ति द्रव्यस्यैवोभयपरिणामकारणापेक्षस्य गुणः कर्म

१ तस्याप्यन्यदि-आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २-वानी-मु० । ३ तस्माद्येन मु०, आ०, ब०, द० ।

४-सिद्धेः ता० । ५ "व्याख्यातमिति शेषः । तत्त्वमेकत्वं, भावेन सत्तया व्याख्यातम् । ययैका सत्ता सर्वत्र
सर्वबुद्धिप्रवर्तिका तथैक एव समवायः सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्तकः स्थसिद्ध्याविशेषात् विशेषानिर्दिष्टा-
भावाच्च" -वैशे० उप० । ६ प्रोज्झ्यान्यः मु०, आ०, ब० ।

मानान्यं विशेषः समवाय इत्येवमादिपर्यायान्तरेण परिणामः । यथा प्रदीपः स्वलक्षणप्रमिद्धो घटादिभ्योऽज्यो नैवं समवायः स्वलक्षणप्रमिद्धः द्रव्यादन्योऽस्ति, द्रव्यस्यैव गुणादि-पर्याय-परिणामात् । तस्मान्न प्रदीपवत् समवायसिद्धिः । अन्यथा च द्रव्यादन्यत्वे गुणादीनां द्रव्यस्या-द्रव्यत्वप्रसङ्गो यतो न गुणादिपर्यायान् प्रोज्झ्यान्यद् द्रव्यमस्ति । यदि वा गुणादीन् प्रोज्झ्य द्रव्यं केनचिदन्येन स्वविशेषेण प्रसिद्धं यद् गुणादिभिः सम्बध्यते स विशेष उच्यताम् ? यतो न गुणादिपरित्यागेनान्यो द्रव्यस्य विशेषः स्वतः प्रमिद्धोऽस्ति । अतो द्रव्यपरिणामा एव गुणादय इति सिद्धम् । किञ्च,

‘विशेषविज्ञानाभावात् । १७ । यस्य युतायुनमिद्वार्थग्राहकं विज्ञानमेकमस्ति तस्य अयुन-सिद्धानां समवायः युतसिद्धानां संयोग इति स्याद्विशेषविज्ञानम्, भवतस्तु ‘क्षणिकैकार्थविप-यत्वाज्ज्ञानानां तद्विशेषविज्ञानाभावः, तदभावात्तद्विवेकाभावः ।

संस्कारादिति चेत्; न; तस्यापि तादात्म्यात् । १८ । स्यादेतन्-ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च संस्कारो-ऽस्ति, तस्यादः सामर्थ्यमिति; तन्न; कुतः ? तस्यापि तादात्म्यात् । एकार्थग्राहिज्ञानजस्य संस्कारस्य चैकार्थग्राहिज्ञानहेतुत्वात्, अनेकार्थग्राहिज्ञानाभावाच्चात्रैकार्थग्राहिज्ञानसंस्काराभावः, तस्मात् पूर्वोक्तो दोषस्तदवस्थ एव ।

अथवा, अयमर्थः-‘कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीनां परस्वादिवदिति चेत्; न; तत्परिणामादग्निवदिति । यथा अग्निरग्निस्वभावादज्यो दहन्-दाहक्रियायाः कर्ता । किकरणो दहति ? तत्परिणामादन्यत्वात्मेव करणम्, तथा आत्मा ज्ञस्वभावत्वात् ज्ञानादन्यः, तत्परिणामादर्थान् जानन् ज्ञानक्रियायाः कर्ता । किकरणो जानाति ? तत्परिणामात् तदेव ज्ञानं करणत्वेन विवक्ष्यते । अन्यथा ‘चाज्ज्ञत्वाभाव्ये अनवधारणप्रसङ्गोऽग्निवत्’ इत्येवमादि-वाक्यार्थविवरणं दहनस्वभावापेक्षया योज्यम् । किञ्च,

अनेकान्तात् पर्यायपर्यायिणोरर्थान्तरभावस्य घटादिवत् । १९ । यथा घटकपालशकलशर्करादीनां नयद्वयार्पणाभेदात् स्यादेकत्वं स्यादन्यत्वम् । कथम् ? इह पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् पर्यायार्थानिर्पणात् मृद्रूपद्रव्याजीवानुपयोगादिद्रव्यार्थनिर्पणात् स्यादेकत्वम्, यतो घटकपालादयो मृद्रूपद्रव्यार्थं न जहति । तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद् द्रव्यार्थनिर्पणात् कारणविशेषापादितभेदपर्यायार्थनिर्पणात् स्यादन्यत्वम्, यतोऽज्यो घटपर्यायः अन्यश्च कपालादिपर्यायः, तथा मृदो घटादिपर्यायाणां च स्यादेकत्वं स्यादन्यत्वम् । कथम् ? तत्परिणामात् स्यादेकत्वम्, यतो मृद्रूपमेव उभयपरिणामकारणवशाद् घटकपालादिपर्याय-परिणतं तद्व्यपदेशभाग् भवति, नान्या मृत् नान्ये घटादयो मृद्रूपव्यतिरिक्तघटादिपर्यायाभावात् । पर्यायि-पर्यायिभेदाच्च स्यादन्यत्वम्, यतः पर्यायि मृद्रूपं पर्याया घटादयः । तथा आत्मनोऽपि ज्ञानादिपर्यायाणां च स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वम् । कथम् ? पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिक-प्राधान्यात् पर्यायार्थानिर्पणात् अनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यादिद्रव्यार्थनिर्पणात् स्यादे-कत्वम्, यतो ज्ञानादयोऽनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यादिद्रव्यार्थं न जहति । तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद् द्रव्यार्थनिर्पणात् कारणविशेषापादितभेदपर्यायार्थनिर्पणात् स्यादन्यत्वम्, यतोऽज्यो ज्ञानपर्यायोऽज्यो च दर्शनादिपर्यायः, तथा आत्मनो ज्ञानादिपर्या-

१ इति प्रति- मु० । २ विशेषपरिज्ञा-मु०, ग्रा०, ब०, द० । ३ क्षणिकम् एकार्थविषयञ्च ज्ञानं यतः । ४ -तस्य संस्का-ग्रा०, ब०, मु०, द० । ५ कोऽर्थः । ६ वा त-मु०, ग्रा०, ब०, द० । ७ -जीवद्रव्यार्था-मु०, ग्रा०, ब०, द० ।

याणां च स्यादेकत्वं स्यादन्यत्वम् । कथम् ? तत्परिणामादेशात् स्यादेकत्वम्, यत आत्मैवोभय-
परिणामकारणवशान् ज्ञानादिपर्यायपरिणतो ज्ञानादिव्यपदेशभाग् भवति, नान्य आत्मा नान्ये
ज्ञानादयः आत्मद्रव्यव्यतिरिक्तज्ञानादिपर्यायाभावात् । पर्यायिपर्यायिभेदाच्च स्यादन्यत्वम्,
यतः पर्यायी आत्मा पर्याया ज्ञानादयः । तस्मादेकत्वान्यत्वं प्रत्यनेकान्तोपपत्तेः तत्परिणामत्वेऽपि

५ करणभावो युक्तः ।

इतरथा हि एकार्थपर्यायादन्यत्वप्राप्तिर्वृक्षवत् । १२० । यस्यैकान्तिकं कर्तृकरणयोरन्यत्वं
तस्यैकार्थपर्यायादन्यत्वं प्राप्तम् । कथम् ? वृक्षवत् । यथा 'प्रासादं करोति परश्वादिभिः' इत्यत्र
कर्तृकरणयोरन्यत्वं तथा 'भज्यते वृक्षः शाखाभारेण' इत्येकस्य वृक्षस्य शाखाभारार्थपर्यायाद-
न्यत्वं प्राप्तम्, 'न चादोऽस्ति, यतो न शाखाभारादृते अन्यो वृक्षः । न च शाखाभारादन्यो वृक्षो न
भवतीति 'भज्यते वृक्षः शाखाभारेण' इति एकार्थपर्यायात्मकः करणनिर्देशो न भवति ? तथा
१० नात्मद्रव्यादृते अन्यज्ज्ञानम् । न चात्मद्रव्यादृते नान्यज्ज्ञानमिति 'ज्ञानात्यनेनार्थानात्मा' इत्ये-
कार्थपर्यायात्मकं करणं न भवति ? किञ्च,

करणस्योभयथोपपत्तेर्द्रव्यस्य मूर्तिमदमूर्तिभेदवत् । १२१ । यथा द्रव्यस्य मूर्तिमदमूर्ति-
भेदादेकान्तपरिग्रहो नास्ति-पुद्गलद्रव्यं मूर्तिमत्, धर्माधर्मिकाशकाला अमूर्तयः, आत्मा चामूर्तिः
१५ द्रव्यार्थदिशात् न पर्यायार्थदिशात्, तस्यानादिकर्मणशरीरसंबन्धात् । तथा करणं द्वेधा-विभक्ता-
ऽविभक्तकर्तृकभेदात् । कर्तुरन्यद्विभक्तकर्तृकं यथा 'परशुना छिनत्ति देवदत्तः' इति । कर्तुर-
नन्यद्विभक्तकर्तृकं यथा 'अग्निरिन्धनं दहत्यौष्ण्येन' इति । तथा 'आत्मा ज्ञानेनार्थान् जानाति'
इत्यविभक्तकर्तृकं करणम् । किञ्च,

दृष्टान्ताच्च कुशूलस्वातन्त्र्यवत् । १२२ । यथा 'भिनत्ति कुशूलं देवदत्तः' इत्यत्र कुशूलो यदा
२० भिदिक्रियायाः सुकरतया स्वातन्त्र्येण विवक्षितः स्वयमेवात्मानं भिनत्ति इति, तदा 'किं करणोऽ-
सावात्मानं भिनत्ति' इति विवक्षायां कुशूलात्मैव करणत्वेनोपादीयते । तथा आत्मैव ज्ञाता
करणं च भवति । किञ्च,

एकार्थपर्यायविशेषोपपत्तेरिन्द्रादिव्यपदेशवत् । १२३ । इहैकस्यार्थस्य अनेकपर्यायविशेषो-
पपत्तिर्दृष्टा । न चास्य तेभ्यः पर्यायेभ्योऽन्यत्वम् । कथम् ? इन्द्रादिव्यपदेशवत् । यथैकस्य
२५ देवराजार्थस्य इन्द्रशक्रपुरन्दराद्यनेकव्यञ्जनपर्यायविशेषोपपत्तिः । न च देवराजस्य इन्द्रशक्र-
पुरन्दरादिपर्यायेभ्योऽन्यत्वम् । न चानन्यत्वात् येनायमिन्द्रस्तेनैव शक्रः पुरन्दरो वा, येन वा
शक्रस्तेनैवेन्द्रः पुरन्दरो वा, येन वा पुरन्दरस्तेनैवेन्द्रः शक्रो वा । कथम् ? इह यत इन्द्रादीनां
प्रतिनियतव्यञ्जनपर्यायोपपत्तिः-इन्दनादिन्द्रः शक्रनाच्छक्रः पूरारिणात् पुरन्दर इति । न
चेन्दनशक्रनपूरारिणव्यञ्जनपर्यायभेदात् देवराज इन्द्रः शक्रः पुरन्दरो वा न भवति ।
३० भवत्येव । तथैकस्य आत्मनो ज्ञानादिपर्यायविशेषोपपत्तिः, तस्मादेकार्थपर्यायविशेषोपपत्तेः
नान्यत्वमात्मद्रव्यादेकान्तेन ज्ञानादीनाम् ।

कर्तृसाधनत्वाद्वा दोषाभावः । १२४ । अथवा, नेमौ ज्ञानदर्शनशब्दौ करणसाधनौ । किं तर्हि ?
कर्तृसाधनौ । तथा चारित्रशब्दोऽपि न कर्मसाधनः । किं तर्हि ? कर्तृसाधनः । कथम् ? एवम्भूत-
नयवशात् । ज्ञानदर्शनचारित्राणि आत्मैवेष्टः, अतस्तत्परिणामाज्ज्ञानादिपरिणत आत्मैव

ज्ञानानीति ज्ञानम्, पश्यतीति दर्शनम्, चरतीति चारित्र्यम् । अतोऽथ उक्तः—‘कर्तृकरणयोरन्य-
त्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीनाम्’ इति दोषः; न न भवति ।

लक्षणाभाव इति चेत्; न; बाहुलकात् । १२५। स्यादेतत्—न लक्षणमस्ति कर्तृणि युतो वि-
धायकमिति; तन्न; कुतः ? बाहुलकात् *‘युङ् व्याबहुलम्’ [जैने० २।३।१४] इति कर्तरि
पुट् णिञ्च यत्र विहिताः ननोऽन्यत्रापि दृश्यन्ते—त्या भावकर्मणोर्विहिताः करणादिष्वपि ५
भवन्ति—स्तान्यनेन स्नानीयश्चूर्ण’, ददात्यन्तै इति दानीयोऽनिधिः, समावर्तने तस्मादिनि
समावर्तनीयो गुरुः । करणाधिकरणयोर्युङ्कुतः कर्मादिष्वपि दृश्यन्ते—निरदति तदिनि निरदनम्,
प्रस्कन्दति तस्मादिति प्रस्कन्दनम् । अथवा,

भावसाधना ज्ञानादिशब्दाः तत्त्वकथनात् दात्रस्य करणव्यपदेशवत् । १२६। यथौदासीन्ये-
नावस्थितमच्छिन्दन्तृणादि दात्रं करणमिति व्यपदिश्यते, तथौदासीन्येनावस्थितानि ज्ञान- १०
दर्शनचारित्राणि प्रतिनियतज्ञानदर्शनचरणक्रियः व्यापारं प्रति निवृत्तौत्सुक्यानि कथ्यन्ते—कोऽसौ
मोक्षमार्गः ? ज्ञानदर्शनचारित्राणि—ज्ञातिर्ज्ञानम्, दृष्टिर्दर्शनम्, चरणं चारित्र्यमिति । क्रियाव्या-
पृतानां तु ज्ञानादीनां कर्त्रादिकारकव्यवहारः ।

व्यक्तिभेदादयुक्तमिति चेत्; न; एकार्थे शब्दान्यत्वाद् व्यक्तिभेदगतेः । १२७। स्यादेतत्—‘ज्ञान-
मात्मा’ इत्ययुक्तम् । कस्मात् ? व्यक्तिभेदात्, अभिधेयबल्लिङ्गसंख्ये भवतोऽभिधानस्येति ‘ज्ञान १५
आत्मा’ इति प्राप्नोतीति; तन्न; किं कारणम् ? एकार्थे शब्दान्यत्वाद् व्यक्तिभेदगतेः—एक-
स्मिन्नप्यर्थे शब्दभेदाद् व्यक्तिभेदा दृश्यन्ते, यथा ‘गेहं कुटी मठः, पुण्यः तारका नक्षत्रम्’ इति,
एवं ‘ज्ञानमात्मा’ इत्यपि स्यात् ।

ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं तत्पूर्वकत्वाद्दर्शनस्य । १२८। आह—इह ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यम् ।
कुतः ? तत्पूर्वकत्वाद्दर्शनस्य, यतः पदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकं श्रद्धानम् । २०

अल्पाक्षरत्वाच्च । १२९। दर्शनात् ज्ञानमल्पाक्षरम्, अतश्च पूर्वं वाच्यम् ।

न; उभयोर्युगपत्प्रवृत्तेः, प्रकाशप्रतापवत् । १३०। नैष दोषः । कुतः ? उभयोर्युगपत्प्रवृत्तेः ।
कथम् ? प्रकाशप्रतापवत् । यथा सवितुर्धनपटलावरणविगमे प्रतापप्रकाशप्रवृत्तियुगपद् भवति
तथा ज्ञानदर्शनयोर्युगपदात्मलाभः । तद्यथा—यदा दर्शनमोहस्योपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाद्वा
आत्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति तदैव तस्य मत्यज्ञानश्रुताज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं मतिज्ञानं २५
श्रुतज्ञानं चाविर्भवति ।

दर्शनस्यैवाभ्यर्हितत्वात् । १३१। यदप्युक्तम्—‘अल्पाक्षरत्वाज्ज्ञानस्य पूर्वनिपातः’ इति;
तदसत्; कस्मात् ? दर्शनस्यैव अभ्यर्हितत्वात् । ज्ञानाद्दर्शनमेवाभ्यर्हितम्, दर्शनसन्निधाने
सत्यज्ञानस्यापि ज्ञानभावात्, ज्ञात्वाप्यश्रद्धतस्तदभावात् ।

मध्ये ज्ञानवचनम्, ज्ञानपूर्वकत्वाच्चारित्र्यस्य । १३२। यतो जीवादिपदार्थतत्त्वज्ञानसन्नि- ३०
धाने सति ‘चारित्र्यमोहस्योपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाद्वा कर्मादानहेतुक्रियाविशेषोपरमश्चारित्र्य-
परिणामो भवति, ततश्चारित्र्यस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानं पूर्वं प्रयुक्तम् ।

इतरेतरयोगे द्वन्द्वः, मार्गं प्रति परस्परापेक्षाणां प्राधान्यात् । १३३। अयमितरेतरयोगे द्वन्द्वो
दर्शनं च ज्ञानं च चारित्र्यं च दर्शनज्ञानचारित्र्याणीति । कुतः ? मार्गं प्रति परस्परापेक्षाणां
प्राधान्यात् । ३५

१ युक्तं क—अ०, ता०, सू० । २ व्याभाव—आ०, ब०, द०, मु० । त्याः इति प्रत्यया इत्यर्थः ।
—अ० टि०, ता० टि० । ३ प्रतापप्रकाशवत् सू०, आ०, ब०, द०, ४ चारित्र्यमोहोप—मु०, आ०, ब० ।

सर्वपदार्थप्रधानत्वाद् बहुवचनान्तः । ३४। यथा प्लक्षन्यग्रोधपलाशा इति अस्त्यादिसमानकालक्रियाणां प्लक्षादीनां परस्परापेक्षाणामितरेतरयोगे द्वन्द्वः सर्वपदार्थप्रधानत्वात् बहुवचनान्तः, तथा दर्शनज्ञानचारित्राणामस्त्यादिसमानकालक्रियाणां परस्परापेक्षाणामितरेतरयोगे द्वन्द्वः सर्वपदार्थप्रधानत्वाद् बहुवचनान्तः । यतस्त्रयाणामपि दर्शनादीनां संहितानां ५ परस्परापेक्षाणां मोक्षमार्गत्वं प्रति प्राधान्यं नैकस्य न द्वयोः ।

प्रत्येकं सम्यग्विशेषणपरिसमाप्तिर्भुजिवत् । ३५। यथा 'देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यन्ताम्' इति भुजिः प्रत्येकं परिसमाप्यते, तथा प्रशंसावचनस्य सम्यक्शब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धो दर्शनादिभिः—सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्र्यमिति ।

पूर्वपदसामानाधिकरण्यात् तद्व्यक्तिवचनप्रसङ्ग इति चेत्; न; मोक्षोपायस्यात्मप्रधान- १० त्वात् । ३६। स्यादेतद्—दर्शनादिभिः सामानाधिकरण्यात् तद्व्यक्तिवचने मोक्षमार्गस्य प्राप्नुत इति; तन्न; किं कारणम् ? मोक्षोपायस्य आत्मप्रधानत्वात् । यो मोक्षमार्गो मोक्षोपायस्तस्य आत्मा स्वभावः 'येनात्मना येन स्वभावेन मोक्षमार्ग उच्यते, स दर्शनज्ञानचारित्राणा सर्वेषामविशिष्ट एकः पुल्लिङ्गश्च तस्य प्राधान्यात् सत्यपि सामानाधिकरण्ये न तद्व्यक्तिवचनप्राप्तिः, यथा 'साधवः प्रमाणम्' इति ।

आत्यन्तिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्षः । ३७। 'मोक्ष असने' इत्येतस्य घञ् भावसाधनो मोक्षणं मोक्षः असनं क्षेपणमित्यर्थः, स आत्यन्तिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्ष इत्युच्यते ।

मृजेः शुद्धिकर्मणो मार्ग इवार्थाभ्यन्तरीकरणात् । ३८। मृष्टः शुद्धोऽसाविति मार्गः, मार्ग इव मार्गः । क उपमार्थः ? यथा स्थाणुकण्टकोपलशर्करादिदोषरहितेन मार्गेण मार्गगाः सुखमभिप्रेतस्थानं गच्छन्ति, तथा मिथ्यादर्शनाऽसंयमादिदोषरहितेन त्र्यंशेन श्रेयोमार्गेण सुखं मोक्षं गच्छन्ति ।

अन्वेषणक्रियस्य वा करणत्वोपपत्तेः । ३९। अथवा, 'मार्ग अन्वेषणे' इत्यस्य मार्गः सिध्यति । कुतः ? सम्यग्दर्शनादीनां करणत्वोपपत्तेः । मोक्षो येन मार्ग्यते स मोक्षमार्ग इति ।

युक्त्यनभिधानादमार्ग इति चेत्; न; मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमानां प्रत्यनीकत्वादौषधवत् । ४०। स्यादेतत्, नात्र युक्तिरुक्ता—'सम्यग्दर्शनादित्रयमित्थं मोक्षमार्गः' इति, अतोऽस्य मार्गत्वं नोपपद्यते इति; तन्न; किं कारणम् ? मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमानां प्रत्यनीकत्वात् । कथम् ? औषधवत् ।

यथा वातादिकारोद्भूतरोगाणां निदानप्रत्यनीकं स्निग्धरूक्षाद्यौषधमुच्छेदकारणम्, तथा २५ मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमादीनां निदानप्रत्यनीकं सम्यग्दर्शनाद्यौषधमुच्छेदकारणम् ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालङ्कारे प्रथमेऽध्याये प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

१ संहितानां मु० । २ येनात्मीयेन स्वभावेन स मो—मु०, आ०, ब० । येनात्माना येन स्वभावेन स मो—द०, अ० । ३ आदिकारणं वातादि । ४—कव्या—ब०, ता० । सूत्राणामनुपपत्तिचीदनातत्परिहारो विशेषाभिधानञ्चेति वार्तिकलक्षणम् । ५ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कारे शास्त्रलक्षणव्याख्यानावसरे आह्निकलक्षणमप्युक्तम्—वर्णात्मकं हि पदम्, पदसमुदायविशेषः सूत्रम्, सूत्रसमूहः प्रकरणम्, प्रकरणसमितिराह्निकम् । आह्निकसंघातोऽध्यायः, अध्यायसमुदायः शास्त्रमिति ।

विपर्ययाद् बन्धस्यात्मलाभे सति ज्ञानादेव तद्विनिवृत्तेस्त्रित्वानुपपत्तिः । १४१। अत्र कच्चि-
दाह-विपर्ययाद् बन्धस्यात्मलाभो भवति न इमावान्त्वज्ञाने नति 'बन्धविनिवृत्तिर्भवति । कार-
णाभावाद्धि कार्याभाव इति । बन्धविनिवृत्तिरेव च मोक्षः । अतो मोक्षमार्गस्य त्रित्वं नोपपद्यते ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेत्; न; सर्वेषामविसंवादात् । १४२। स्यादेतन्-प्रतिज्ञामात्रमेतन्-‘वि-
पर्ययाद् बन्धो भवति’ इति; तन्न; किं कारणम् ? सर्वेषामविसंवादात् । नात्र 'प्रवादितो ५
विसंवदन्ते । नद्यथा—

‘धर्मेण गमनम्’^१ इत्यादिवचनमेकेषाम् । १४३। *‘धर्मेण गमनमूर्ध्वम्’ [सांख्यका० ४४] भवति-
अष्टमु ब्राह्मणसौम्यप्राजापत्येन्द्रगान्धर्वयक्षराक्षसपिशाचेषु । *‘गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण’
अधर्मेण खलु पटम् स्थानेषु मानुषपशुमृगमत्स्यसरीसृपस्थावरेषु गमनम् । *‘ज्ञानेन चापवर्गो’
यदास्य रजस्तमसोर्गुणभावान् सत्त्वस्य प्राधान्यात् ‘प्रकृतिपुरुषान्तरपरिज्ञानमाविर्भवति १०
तेनापवर्गः । *‘विपर्ययाद्विष्यते बन्धः’ योऽस्याव्यक्तमहदहङ्कारतन्मात्रसंज्ञास्वप्तासु प्रकृतिपु
अनात्मीयाम् आहङ्कारिकेषु वैकारिकेषु चेन्द्रियेषु आत्मत्वाभिमानः स विपर्ययः, तस्माद् बन्ध
इत्येकेषां वचनम् ।

तथा अनात्मीयेष्वात्माभिमानविपर्ययात् तस्य शब्दाद्युपलब्धिरादिः गुणपुरुषान्तरोपल-
ब्धिरन्तः । ‘यावदस्याविभक्तः प्रत्ययः—श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तिषु श्रवणादिषु ‘अहं श्रोता’ इत्येवमादिः १५
पाञ्चभौतिके च शिरःपाण्यादिसमूहे शरीरे ‘अहं पुरुषः’ इति प्रत्ययो भवति, तावदप्रतिबुद्धि-
त्वात् संसारः । गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्तः, यदा पुरुषवर्जं सर्वं प्रकृतिकृतं त्रिगुणमचेतनं भोग्य-
मिति जानाति भोक्तारमकर्तारं चेतनं च पुरुषमन्यं प्रधानादवैति अचेतनांश्च गुणान् तदा
तस्य गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्तः संसारस्य । इति ज्ञानान्मोक्षो विपर्ययाद् बन्ध इत्येकेषाम् ।

इच्छाद्वेषाभ्यामपरेषाम्^२ । १४४। इच्छाद्वेषपूर्विका ‘धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिस्ताभ्यां सुखदुःखं तत २०
इच्छाद्वेषौ । न च विमोहस्य तौ मिथ्यादर्शनाभावात् । मोहश्चाज्ञानम् । विमोहस्य यतेः पट-
पदार्थतत्त्वज्ञस्य वैराग्यवतः सुखदुःखेच्छाद्वेषाभावः, इच्छाद्वेषाभावादधर्माधर्माभावः, तदभावे
संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च, स मोक्षः, तयोर्धर्माधर्मयोरभावे भवत्यपवर्गः । कथम् ? प्रदी-
पोपरमे प्रकाशाभाववत् । यद्वि यद्भावं प्रतीत्यात्मानं प्रतिलभते तत्तत्स्योपरमात्तिरोभावं
याति तद्यथा प्रदीपोपरमात् प्रकाशाभावः । बन्धश्चादृष्टाद् भवति, कथम् ? अधर्मसंज्ञाददृष्टाद- २५
ज्ञानं भवति, अज्ञानाच्च मोहः, मोहवत् इच्छाद्वेषौ जायेते, इच्छाद्वेषाभ्यां धर्माधर्मौ, स
एष बन्धः, अतः संसारस्य प्रसूतिः । तस्माद् भवत्यदृष्टाभावे संयोगाभावः । कतरस्य संयोग-
स्याभावः ? जीवनसंज्ञकस्य । धर्माधर्मापेक्षः सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो जीवनम्,^३ तस्य
धर्माधर्मयोरभावादभावोऽप्रादुर्भावश्च प्रत्यग्रशरीरस्यात्यन्तमभावः^४ स मोक्षः । कथमभावो

१ बन्धनिवृ-आ०, ब०, द०, ता०, मु० । २ प्रतिवा-आ०, ब०, द०, ता०, मु० । ३ गमन-
मूर्ध्वमि-आ०, ब०, मु० । “धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण । ज्ञानेन चापवर्गः
विपर्ययाद्विष्यते बन्धः ॥” —सांख्यका० ४४ । ४ सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रधानम् ।
५-स्याव्यक्तव्यम-आ०, ब०, मु० । ६ बन्ध इत्येकेषां वचनमित्यत्रापि योज्यम् । ७ ज्ञानम् ।
८ यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवारणे इत्यवधौ । ९ अज्ञानात् । १० वैशेषिकाणाम्
-सम्प्रदायः । “इच्छा द्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ।” —वैशे० सू० ६।२।१४ । द्रष्टव्यम् —प्रश्न० भा० पृ०
१४४-४५ । ११ धर्माधर्मप्रवृत्ति-आ०, ब०, द०, मु०, ता० । १२ अन्यथादर्शनम् । १३ एव मु०,
आ०, ब० । १४ सकाशपुरुषमानससंयोगो धर्माद्यपेक्षो जीवनमिति प्रतिपादनात् । १५-त्यन्ताभावः
आ०, ब०, द०, मु० ।

धर्माधर्मयोः ? अनागतानुत्पत्ति-सञ्चितनिरोधाम्याम् । अनागतानुत्पत्तिः सञ्चितनिरोधश्च द्विविधोऽभावः । तत्रानागतानुत्पत्तिस्तावत् धर्माधर्मयोः—शरीरेन्द्रियमनोव्यतिरिक्तात्मदर्शनाद् अकुशलस्याधर्मस्यानुत्पत्तिः तत्साधनानां पारवर्जनात्, धर्मस्यापि तत्साधनानामनभिसम्बन्धात्, नानभिसंहितं कर्म बध्नातीति । सञ्चितनिरोधोऽपि—तदुद्वेगपरिखेदफलादधर्मनाशः, तस्मात्
५ संसारादुद्वेगः । शरीरतत्त्वावलोकनात् गीतोष्णशोकादिनिमित्तं शरीरपरिखेदं प्रदाया-
धर्मोऽतिरिच्यते । भोगदोषदर्शनात् षण्णां च पदार्थानां तत्त्वविनिर्णयात् प्रीतिमारभ्य धर्मस्य विनाशः, अतो मोक्ष इत्यपरेषां दर्शनम् ।

‘दुःखादिनिवृत्तिः’ इत्यन्येषाम् १४५। *‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावाग्निःश्रेयसाधिगमः’ [न्यायसू० १।१।२] इत्यन्येषां दर्शनम् । पाठं प्रत्युत्तरं मिथ्या-
१० ज्ञानम् । सर्वेषामुत्तरस्य तत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ यस्तदनन्तरोऽर्थस्तस्य निवृत्तिः । कश्चासौ ?
दोषः, स हि मिथ्याज्ञानादनन्तरः तत्कार्यत्वात् । स चोत्तरः प्रवृत्तेः, प्रवृत्तिश्चानन्तरा तत्कार्य-
त्वात्, ततो दोषाभावे प्रवृत्त्यभावः । प्रवृत्तिरप्युत्तरा जन्मनः, प्रवृत्तेरभावाज्जन्माभावः तत्कार्य-
त्वात् । तथा जन्मोत्तरं दुःखात्, अतो जन्माभावाद् दुःखनिवृत्तिः । तन्निवृत्तौ ‘च आत्यन्तिकः
सुखदुःखानुपभोगो निःश्रेयसमिति ।

१५ ‘अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः’ इत्यादिवचनं केषाञ्चित् १४६। अविद्या विपर्ययात्मिका, सर्व-

१ श्र० प्रती ‘अधर्मस्य’ इति पदम् ‘अकुशलस्य’ इति पदस्य टिप्पणभूतम् । २ नैयायिकानाम् ।
३ धर्माधर्मरूपायाः । ४ य आ-आ०, ब०, द०, मु० । ५ बौद्धानाम् । “तत्र प्रतीत्यसमुत्पादः शालिस्तम्ब-
सूत्रेऽभिहितः । तत्र आध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धनः कतमः यदिदम्—अविद्याप्रत्ययाः
संस्काराः यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणमिति...” —शिक्षासमुच्चय पृ० २१६ । “तद्यथोक्तमार्थशालिस्तम्ब-
सूत्रे—एवमुक्ते मैत्रेयो बोधिसत्त्वो महासत्त्व आयुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदबोचत् । यदुक्तं भगवता धर्मस्वामिना
सर्वज्ञेन । यो भिक्षवः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति । यो धर्मं पश्यति स बुद्धं पश्यति । तत्र
कतमः प्रतीत्यसमुत्पादो नाम । यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्काराः । संस्कारप्रत्ययं विज्ञानम्, विज्ञानप्रत्ययं
नामरूपम्, नामरूपप्रत्ययं षडायतनम्, षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः, स्पर्शप्रत्यया वेदना, वेदनप्रत्यया तृष्णा,
तृष्णाप्रत्ययमुपादानम्, उपादानप्रत्ययो भवः, भवप्रत्यया जातिः, जातिप्रत्ययाः जरामरणशोकपरिदेवदुःख-
दौर्मेनस्यादयः । .....तत्राविद्या कतमा एतेषामेव षण्णां धातूनां यैकसंज्ञा, पिण्डसंज्ञा, नित्यसंज्ञा, ध्रुवसंज्ञा,
शाश्वतसंज्ञा, सुखसंज्ञा, आत्मसंज्ञा, सत्त्वसंज्ञा, जीवसंज्ञा, जन्तुसंज्ञा, मनुजसंज्ञा, मानवसंज्ञा, अहङ्कारमम-
कारसंज्ञा, एवमादिविविधमज्ञानमियमुच्यते अविद्या । एवमविद्यायां सत्यां विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते,
तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेषु अमी अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्युच्यन्ते । वस्तुप्रतिविज्ञप्तिविज्ञानम् ।
अत्वारि महाभूतानि च उपादानानि रूपम् ऐक्यरूपम्, विज्ञानसम्भूताश्चत्वारोऽरूपिणः स्कन्धा नाम,
तन्नामरूपम् । नामरूपसन्निःसृतानि इन्द्रियाणि षडायतनम् । त्रयाणां धर्माणां सन्निपातः स्पर्शः । स्पर्श-
नुभवो वेदना । वेदनाध्यवसानं तृष्णा । तृष्णावैपुल्यमुपादानम् । उपादाननिर्जातं पुनर्भवजनकं कर्म भवः ।
भवहेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जात्यभिनिर्वृत्तानां स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धविनाशो मरण-
मिति ।” —बोधिचर्यां पं० पृ० ३६६ । शिक्षासमु० पृ० २२२ । माध्यमिका० पृ० ५६४ । मध्यान्तवि०
सू० टी० पृ० ४२ । “पुनरपरं तत्त्वेऽप्रतिपत्तिः मिथ्याप्रतिपत्तिः अज्ञानम् अविद्या । एवम् अविद्यायां सत्यां
त्रिविधाः संस्कारा अभिनिवर्तन्ते—पुण्योपगमा अपुण्योपगमा आनिञ्ज्योपगमाश्च इम उच्यन्ते अविद्याप्रत्ययाः
संस्कारा इति । तत्र पुण्योपगमां संस्काराणां पुण्योपगमे च विज्ञानं भवति, अपुण्योपगमां संस्काराणाम्
अपुण्योपगमे च विज्ञानं भवति, आनिञ्ज्योपगमां संस्काराणाम् आनिञ्ज्योपगमे च विज्ञानं भवति । इदममुच्यते
संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमिति । एवं नामरूपम् । नामरूपविवृद्ध्या षड्भिः आयतनद्वारैः कृत्यक्रिया प्रवर्तन्ते,
तत् नामरूपप्रत्ययं षडायतनमुच्यते.....” —शिक्षासमु० पृ० २२३ ।

भावेष्वनित्यानात्मकाशुचिदुःखेषु नित्यसात्मकशुचिसुखाभिमानरूपा । तत्प्रत्ययाः संस्कारा इत्यादिवचनं केषाञ्चित् । के पुनस्ते संस्काराः ? रागादयः^१ । ते च त्रिधा^२पुण्यापुण्यानेज्य-^३ संस्काराः, यत इदमुच्यते अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः । वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानमिति । तत्र पुण्योपगानां संस्काराणां पुण्योपगमे च विज्ञानं भवति, अपुण्योपगानां संस्काराणामपुण्योपगमे च विज्ञानं भवति, आनेज्योपगानां संस्काराणामानेज्योपगमे च विज्ञानं भवति, यत इदमुच्यते संस्कारप्रत्ययं विज्ञानम् । विज्ञानसंभूताश्चत्वारः स्कन्धा नाम, चत्वारि महाभूतानि रूपम्, नाम च रूपं च नामरूपमिति । यत इदमुच्यते विज्ञानप्रत्ययं नामरूपम् । नामरूपमग्निहि-
तानीन्द्रियाणि षडायतनमिति । नामरूपवृद्ध्या षडभिगयतनद्वारैः कृत्यं क्रिया च प्रजायते इति नामरूपप्रत्ययं षडायतनमुच्यते । त्रयाणां धर्माणां सन्निपातः स्पर्शः । केषाम् त्रयाणाम् ? विषयेन्द्रियविज्ञानानाम्, संगतिः स्पर्शः । षड्भ्य आयतनेभ्यः षट् स्पर्शकायाः प्रवर्तन्त इति पडायतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शानुभवनं वेदना । यज्जातीयः स्पर्शो भवति तज्जातीया वेदना प्रवर्तत इतीदमुच्यते स्पर्शप्रत्यया वेदनेति । वेदनाध्यवसाना तृष्णा । यतस्तान् वेदनाविशेषा-
नास्वादयत्यभिनन्दयत्यव्यवस्यति तृप्यति सा वेदनाप्रत्यया तृष्णाच्यते । तृष्णावैपुल्यमुपादानम् । सा मे प्रिया सानुरागेति भवेन्नित्यमपरित्यागो भूयो भूयश्च प्रार्थना, तदुच्यते तृष्णाप्रत्यय-
मुपादानमिति । उपादाननिमित्तं पुनर्भवजनकं कर्म भवः, एवं प्रार्थयमानः पुनर्भवजनकं कर्म समुत्थापयति कायेन मनसा वाचा । तद्धेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जातिस्कन्धपरिपाको जरा । जात्यभिनिर्वृत्तानां स्कन्धानामपचयः परिपाकः, परिपाकाद्विनाशो भवति तन्मरणम् । तदेव जातिप्रत्ययं जरामरणमुच्यते । एवमयं द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादोऽन्योन्यहेतुकः । तत्र सर्व-
भावेष्वविपरीतदर्शनं विद्या । यत्सर्वभावेष्वनित्यानात्मकाशुचिदुःखेषु अनित्यानात्मकाशुचिदुःख-
दर्शनं सा विद्या । ततो मोक्षः । कथम् ? अविद्याया विद्यातो निवृत्तिः, अविद्यानिवृत्तेः संस्कार-
निरोधः, संस्कारनिरोधाद्विज्ञाननिरोधः, एवमुत्तरेष्वपीति । तदेवमविद्यातो बन्धो भवति विद्यातश्च मोक्ष इति ।

मिथ्यादर्शनादेरिति^१ मतं भवताम् । ४७ । * “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः” [त० सू० ८।१] इति भवतामार्हतानामपि मतम् । पदार्थविपरीताभिनिवेशश्चद्वानं मिथ्या-
दर्शनम्, विपरीताभिनिवेशश्च मोहात्, मोहश्चाज्ञानमित्यज्ञानाद् बन्धः । अतो मिथ्यादर्शनमा-
दिर्बन्धस्य । सामायिकमात्रप्रतिपत्तेश्च * “अनन्ताः सामायिकमात्रसिद्धाः” [ ] इति^२
वचनात्, सामायिकं च ज्ञानम्, अतः आर्हतानामपि ज्ञानान्मोक्ष इत्यविसंवादात् त्रितयमोक्ष
मार्गकल्पना न युक्ता । किञ्च,

दृष्टान्तसामर्थ्याद् वणिक्स्वप्रियैकपुत्रवत् । ४८ । तद्यथा वणिक् स्वप्रियैकपुत्रसदृशविग्रहं

१ - नित्यानात्मकाशु - आ०, ब०, मु० । २ अविद्याकारणकाः । ३ आदिशब्देन उपेक्षोपादीयते ।
४ त्रिष्ठः द०, ता०, थ० । ५ औदासीन्य । ६ विकल्पज्ञानमित्यर्थः । ७ नाम च रूपनाम च नाम-
मु० । ८ - भवने वे - थ० । ९ - प्यतीति आ०, ब०, द०, मु० । १० तदेवं जा - आ०, ब०, द०, मु० ।
११ अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययं विज्ञानं विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं नामरूपप्रत्ययं षडायतनम्
षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः स्पर्शप्रत्यया वेदना वेदनाप्रत्यया तृष्णा तृष्णाप्रत्ययमुपादानम् उपादानप्रत्ययो भवः
भवप्रत्यया जातिः जातिप्रत्ययं जरामरणमिति द्वादशाङ्गं प्रतीत्यसमुत्पाद इति । १२ - नादिरिति मु० ।
१३ “भूयन्ते जानन्ताः सामायिकमात्रपदसिद्धाः” - तत्त्वार्थभा० सम्बन्धका० २७ । १४ यथा मु० ।

गजेनावमृद्यमानं बालमुपलभ्यातिदुःखाभिभवमूर्च्छया गतप्राण इवाभवत्, विनिवृत्तकायादि-
क्रियस्य चास्य कुशलमुद्बुद्भिर्नृपायपूर्वकं प्रत्याहितप्राणवृत्ते. स्वपुत्र एव दर्शनविषयमुपनीते
'अयं मन पुत्र.' इत्याविर्भूतनत्त्वज्ञानस्य स्वपुत्रसादृश्योद्भूतमिथ्याज्ञानजनितं दुःखं तदभूतपूर्व-
मिवाभवत् । एवमज्ञानाद् बन्ध. केवलाच्च ज्ञानान्मोक्ष इति ।

- ५ न वा नान्तरीयकत्वाद् रसायनवत् । ४९। न वा एष दोषः । किं कारणम् ? नान्तरीयकत्वात्,
नहि त्रिनयमन्तरेण मोक्षप्राप्तिरस्ति । कथम् ? रसायनवत् । यथा न रसायनज्ञानादेव रसा-
यनफलेन^१ अभिनबन्ध. रसायनश्रद्धानक्रियाभावात्, यदि वा रसायनज्ञानमात्रादेव रसायनफल-
संबन्धः कस्यचिद् दृष्ट मोक्षमिधीयताम् ? न चासावस्ति । न च रसायनक्रियामात्रादेव;^२
ज्ञानश्रद्धानाभावात् । न च श्रद्धानमात्रादेव; रसायनज्ञानपूर्वक्रियासेवनाभावात् । अतो रसा-
१० यनज्ञानश्रद्धानक्रियासेवनोपेतस्य तत्फलेनाभिसंबन्ध इति नि.प्रतिद्वन्द्वमेतत् । तथा न मोक्ष-
मार्गज्ञानादेव मोक्षेणाभिसंबन्धो दर्शनचारित्र्याभावात् । न च श्रद्धानादेव; मोक्षमार्गज्ञानपूर्व-
क्रियानुष्ठानाभावात् । न च क्रियामात्रादेव; ज्ञानश्रद्धानाभावात् । यतः क्रिया ज्ञानश्रद्धानरहिता
नि.फलेति । यदि च ज्ञानमात्रादेव क्वचिदर्थसिद्धिर्दृष्टा साभिधीयताम् ? न चासावस्ति ।
अतो मोक्षमार्गत्रितयकल्पना ज्यायसीति । 'अनन्ताः सामायिकसिद्धाः' इत्येतदपि त्रितयमेव
१५ साधयति । कथम् ? ज्ञस्वभावस्यात्मनस्तत्त्वं श्रद्धानस्य सामायिकचारित्र्योपपत्तेः । समय
एकत्वमभेद इत्यनर्थान्तरम्, समय एव सामायिकं चारित्र्यं सर्वसावद्यनिवृत्तिरिति अभेदेन
संग्रहादिति । उक्तञ्च—

“हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं हता चाज्ञानिनां क्रिया ।

धावन् किलान्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्गुलः ॥१॥

- २० संयोगमेवेह वदन्ति तज्ज्ञा न ह्येकचक्रेण रथः प्रयाति ।
अन्धश्च पङ्गुश्च वने प्रविष्टौ तौ संप्रयुक्तौ नगरं प्रविष्टौ ॥२॥” [ ] इति ।

- ज्ञानादेव मोक्ष इति चेत्; अनवस्थानादुपदेशाभावः । ५०। यस्य ज्ञानादेव मोक्षः तस्या-
नवस्थानादुपदेशाभावः । यथा प्रदीपस्य तमोनिवृत्तिहेतुत्वात् प्रदीपे सति न मुहूर्तमपि तमोऽव-
तिष्ठते । न ह्येतदस्ति 'प्रदीपश्च नाम ज्वलति तमश्चावतिष्ठते' इति । तथा 'आत्मपरस्वरूपा-
२५ बबोधाविर्भावनन्तरमेव आप्तस्य मोक्षः स्यात् । न ह्येतद्युक्तिमत् 'ज्ञानं च नाम मोक्षस्य कार-
मस्ति न च मोक्षः' इति । ततो ज्ञानानन्तरमेवाप्तस्य शरीरेन्द्रियवृत्त्यादिनिवृत्तेः प्रवचनोप-
देशाभावः ।

- संस्काराक्षयादवस्थानादुपदेश इति चेत्; न; प्रतिज्ञातविरोधात् । ५१। स्यादेतत्त्यावदस्य —
संस्कारा न क्षीयन्ते तावदवस्थानमित्युपदेश उपपन्न इति; तन्न; किं कारणम् ? प्रतिज्ञात-
३० विरोधात् । यद्युत्पन्नज्ञानोऽपि संस्काराक्षयापेक्षत्वादवतिष्ठते न मुच्यते, न तर्हि ज्ञानादेव
मोक्षः । कुतः ? संस्काराक्षयात् । इति यत्प्रतिज्ञातम्—*“ज्ञानेन चापवर्गः” [सांख्यका० ४४] इति
तद्विरोधः । किञ्च,

- उभयथा दोषोपपत्तेः । ५२। इदमिह संप्रधायम्—संस्कारक्षयस्य ज्ञानं वा हेतुः स्यात्,
अन्यो वेति ? यदि ज्ञानम्; ननु ज्ञानादेव संस्कारनिरोध इति प्रवचनोपदेशाभावः । अथान्यः; स
३५ कोऽन्यो भवितुमर्हति अन्यतश्चारित्र्यात्, इति पुनरपि प्रतिज्ञातविरोध इति । किञ्च,

१ आरोग्येण । २ तत्फलेनाभिसंबन्धः एवमुत्तरत्रापि । ३ न च रसायनश्रद्धान- मु०, आ०,
ब०, द० । ४ मार्गज्ञा- मु० । ५ आत्मस्वरूपा- मु०, आ०, ब०, द०, । ६ इच्छावाकप्रवृत्त्यादि ।

प्रदुष्टाद्यनुष्ठानाभावप्रसङ्गाच्च । १५३। यदि ज्ञानदेव मोक्षं तन् ज्ञान एव यत्नः कथ्ये ।
 जिह्वापुण्ड्रमुण्डन-कारायांस्वरधारणादिलक्षणप्रदुष्ट-प्रस-तिष्ठ-भावनाद्यभावप्रसङ्गाच्च ।
 ज्ञानवैराग्यकल्पनायामपि । १५४। 'जिह्वा ? अवस्थातान्वावृत्तेर्जातत्वं' इत्यादि ।
 पदार्थदृग्ज्ञाने सति विषयानभित्वद्वयक्षणे च वैराग्य आत्मस्य तद्वशं एव मोक्षोपपत्तेः ।
 किञ्च,

नित्यानित्यैकान्तादधारणे तत्कालजायमानः । १५५। नित्या एव यो अनित्या एव वेत्ये-
 कान्तावधारणे तत्कारणात्मनश्च तत्कारणस्य ज्ञानस्य वैराग्यस्य वात्मनश्च । तद्यथा-

नित्यत्वैकान्ते विक्रियाभावाद् ज्ञानवैराग्याभावः । १५६। विक्रिया द्विविधा-ज्ञानादिवि-
 परिणामलक्षणा, देवान्तरमंक्रमणा च । येषां नित्य एवात्मनः सर्वगत्येति दर्शनम्; तेषां-
 मुभयपि ना नास्ति । तत्तच्चतुष्टयः तद्वृत्त्यसिद्धिर्पञ्चविज्ञानाभावाद् वैराग्यपरिणामाभावाच्च । १०
 पूर्वोक्तकालतुल्यवृत्तेरानन्त आकाशस्येव मोक्षान्ताव । सन्तत्वादिनि चेत्; तः तस्य प्रत्याख्या-
 तत्वात् ।

क्षणिकैकान्तेऽप्यवस्थानाभावात् ज्ञानवैराग्यभावनाभावः । १५७। येषां नन्तु-क्षणिकाः
 सर्वसंस्काराः [ ] इति; तेषामप्युत्पत्त्यन्तर-विनाशे सति ज्ञानादीनामवस्थानं
 नास्ति । नच तेभ्योज्यदवस्थासु वस्तु विद्यते । अतन्तदभावाज्ज्ञानवैराग्यभावनाभावः । तत् १५
 एवोत्पत्त्यन्तरं निरन्वयविनाशाभ्युपगमात् परस्परसंश्लेषाभावे निमित्तनैमित्तिकव्यवहा-
 र-पक्षवाद् 'अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः' इत्येवमादि विरुध्यते । सन्तानादिकल्पनायां वा अन्यत्वा-
 नन्त्यत्वयोरनेकदोषानुपपन्नः ।

विपर्ययाभावः प्रागनुपलब्धः उपलब्धौ वा बन्धाभावः । १५८। इह लोके प्रागनुभूतस्थानु-
 पुरुषविशेषस्य प्रकाशान्तात्वात् अभिभवात् कण्ठकलमात्रा 'विशेषानुपलब्धौ विपर्ययो दृष्टः । २०
 न चावनितलभवनमंभूतस्य प्रागग्रतीततदन्तरस्य विपर्ययप्रत्ययो भवति । नच तथा अनादौ
 संसारेऽनभिव्यक्तशक्तेः पुरुषस्य गुणपुरुषान्तरोपलब्धिर्गन्ति, अतः प्रागनुपलब्धेर्नास्ति
 विपर्ययः । तथा सर्वभावेऽप्यनित्यानात्मकागुचिदुःखेषु नित्यमात्मकगुचिमुग्ररूपेण विपर्ययो
 नास्ति, प्रागनुभूतविशेषत्वात् । यदि वा क्वचिदप्रसिद्धसामान्यविशेषस्य कस्यचिद्विपर्ययो
 दृष्टः सोऽभिधीयताम् ? न चोच्यते अतो विपर्ययाभावाद् बन्धाभावः । तत्र यदुक्तम्-'विपर्ययाद्
 बन्धः' इति तद् व्याहृत्यते । अथ प्राक् तद्विषेपोपलब्धिरभ्युपगम्यते; ननु तदैव तद्वेतुकेन २५
 मोक्षेण भवितव्यमिति बन्धाभावः स्यात् । किञ्च,

प्रत्यर्थवशवर्तित्वाच्च । १५९। 'विपर्ययाभावः' इत्यनुवर्तते । येषां दर्शनं प्रत्यर्थवशवर्ति
 विज्ञानमिति तेषां पुरुषविषयं विज्ञानं न स्थाणुमवगृह्णाति, स्थाणुविषयं च यद्विज्ञानं न
 तत्पुरुषमवबुध्यते, अतः परस्परविषयसंक्रमाभावाच्च संगयो न विपर्ययः, तथा सर्वेषु पदार्थ- ३०

१ तर्हि सयोगकेवलिनः । २ ज्ञानवैराग्यस्यासंभ- आ०, ब०, द०, मु० । ३ आत्ममनः इन्द्रि-
 यार्थसम्प्रयोगात् घटादिज्ञानं चतुष्टयसन्निकर्षजम् । आत्ममनःसुखाद्यर्थसम्बन्धाज्जायमानं सुखादिज्ञानं
 त्रयसन्निकर्षजम् । आत्ममनःसम्प्रयोगाज्जायमानमात्मज्ञानं द्वयसन्निकर्षजम् -सम्पा० । ४ "क्षणिकाः
 सर्वसंस्काराः स्थिराणां कुतः क्रिया । भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ॥" इति पूर्णः श्लोकः
 सम्पा० । ५ -नन्तरवि- श्र०, ता० । ६ -रं सं-आ०, ब०, द० मु०- । ७.....प्रकल्पितम् । सन्तानिव्य-
 तिरेकेण यतः काचिन्न सन्ततिः । व्यतिरेकेऽपि नित्यत्वं सन्तानस्य यदीह्यते । प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्
 क्षणिकैकान्तवादिनाम् । क्षणिकत्वेऽपि सन्तानपक्षनिक्षिप्तदूषणम् । कृतनाशादिकं तस्य सर्वमेव प्रसज्यत
 इति । न कोटरादि ।

पत्रनेकार्थग्रहणैकविज्ञानाभावात् असति विपर्यये बन्धाभावः । तत एव पदार्थविशेषानुपलब्धे-
र्मोक्षाभावः । नह्येकार्थग्राहि विज्ञानं तदन्तरमवच्छिनत्ति ।

- ज्ञानदर्शनयोर्युगपत्प्रवृत्तेरेकत्वमिति चेत्; न; तत्त्वावायश्चद्वानभेदात् तापप्रकाशवत् । ६०।
स्यादेतद्-ज्ञानदर्शनयोरेकत्वम् । कुतः ? युगपत्प्रवृत्तेरिति; तन्न; किं कारणम् ? तत्त्वा-
५ वायश्चद्वानभेदात् । कथम् ? तापप्रकाशवत् । यथा तापप्रकाशयोर्युगपदात्मलाभेऽपि
दाहद्योतनसामर्थ्यभेदान्नैकत्वम्, तथा ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वावायश्चद्वानभेदान्नैकत्वम् । तत्त्वस्य
ह्यवगमो ज्ञानम्, श्रद्धानं दर्शनमिति ।

दृष्टविरोधाच्च । ६१। यस्य मतं युगपदात्मलाभ एकत्वे हेतुरिति तस्य दृष्टविरोध
आपद्यते । दृष्टं हि गोविषाणादीनां युगपदुत्पद्यमानानामपि नानात्वम् ।

- १० उभयनयसद्भावे अन्यतरस्याश्रितत्वाद्वा रूपादिपरिणामवत् । ६२। उभयनयसद्भावे
अन्यतरस्याश्रितत्वाद्वा न दोषः । कथम् ? रूपादिपरिणामवत् । यथा परमाण्वादिपुद्गल-
द्रव्याणां बाह्याभ्यन्तरपरिणामकारणापादिते युगपद् रूपादिपरिणामेऽपि न रूपादीनामेकत्वं
तथा ज्ञानदर्शनयोरपि ।

- अथवा, उभयनयसद्भावेऽन्यतरस्याश्रितत्वात् । यथा रूपादिपरिणामानां द्रव्यार्थिक-
१५ पर्यायार्थिकयोरन्यतरगुणप्रधानभावापत्तात् स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वम् । कथम् ? इह पर्याया-
र्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् पर्यायार्थनिर्पणात् अनादिपरिणामिकपुद्गलद्रव्याथदिशात्
स्यादेकत्वम्, यथा रूपपर्यायः पुद्गलद्रव्यं तथा रसादयोऽपि द्रव्यार्थदिशात् पुद्गलद्रव्यम् ।
तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् द्रव्यार्थनिर्पणात् प्रतिनियतरूपादिपर्यायार्थ-
नार्पितानां स्यादन्यत्वम्, यतोऽन्यो रूपपर्यायः अन्ये च रसादयः । तथा ज्ञानदर्शनयोरनेन
२० विधिना अनादिपरिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यार्थदिशात् स्यादेकत्वम्, यतो द्रव्यार्थदिशाद् यथा
ज्ञानपर्याय आत्मद्रव्यं तथा दर्शनमपि । तयोरेव प्रतिनियतज्ञानदर्शनपर्यायार्थनिर्पणात् स्यादन्य-
त्वम्, यस्मादन्यो ज्ञानपर्यायोऽन्यश्च दर्शनपर्यायः ।

- ज्ञानचारित्रयोरकालभेदादेकत्वम् अगम्यावबोधवदिति चेत्; न; आशूत्पत्तौ सूक्ष्मकाला-
प्रतिपत्तेः उत्पलपत्रशतव्यधनवत् । ६३। स्यादेतत्-ज्ञानचारित्रयोरेकत्वम् । कस्मात् ? अकाल-
२५ भेदात् । कथम् ? अगम्यावबोधवत् । यथा केनचित् मोहोदयापादिताज्याङ्गनाभिसरणो-
त्सुकमतिता पुंसा मेघोदयोद्भूतबहलान्धकारायां रात्रौ वीथ्यन्तराले 'मातृपुंश्चली' 'स्वाभि-
लषिता' इति स्पृष्टा, तदैव विद्युता च विद्योतितम् । तेन द्योतेन 'मातेयम्' इति तस्य ज्ञानं
यदोत्पन्नं तदैव अगम्यावबोधाद् अगम्यागमननिवृत्तिः, न अगम्यावबोध-अगम्यागमननिवृत्त्योः
कालभेदोऽस्ति । तथा यदैव ज्ञानावरणक्षयोपशमाज्जीवेषु ज्ञानं 'जीवाः' इत्याविर्भवति,
३० तदैव 'ते न हिंस्याः' इति जीवे हिंसाप्रत्ययस्य निवृत्तिः, निवृत्तिश्च चारित्रम् । न च जीव-
ज्ञान-हिंसानिवृत्त्योः कालभेदोऽस्तीति; तन्न; किं कारणम् ? आशूत्पत्तौ सूक्ष्मकालाप्रति-
पत्तेः । तत्राप्यस्त्येव कालभेदः सूक्ष्म्यात् न प्रतीयते । कथम् ? उत्पलपत्रशतव्यधनवत् ।
यथा उत्पलपत्रशतव्यधनक्रम आसंख्येयसमयिकः सर्वज्ञप्रत्यक्षोऽतिसूक्ष्मोऽस्ति न तु विभाव्यते
छद्मस्थैः, यतो यावदेकमुत्पलपत्रमासिद्धत्वा द्वितीयं छिनत्ति तावदसंख्येयाः समया अतीता
३५ इति कालसूक्ष्मोपदेशः । तथा अन्योऽगम्यावबोधकालः, अन्यश्च निवृत्तिकालः ।

१ -रोधात् तस्य भा० १ । २ -रकार -ध० । ३ जीवादिद्रव्या -ता० । ४ निम्बो पाषाण-
केनेति समासः । ५ कारणस्य ।

अर्थभेदाच्च । ६४। किम् ? 'नैकत्वम्' इति दर्शने । 'ज्ञानस्य तत्त्वावबोधोऽर्थः, चान्द्रिय्यवर्णादानहेतुक्रियाविशेषोपरमोऽर्थः' इत्यन्तो नानात्वम् ।

कालभेदाभावो नार्थाभेदहेतुः गतिजात्यादिवत् । ६५। न कालभेदाभावोऽर्थाभेदहेतुः न्याय्यः । कथम् ? गतिजात्यादिवत् । यथा यदैव देवदत्तजन्म तदैव मनुष्यगतिरञ्चेन्द्रिय-
जानिगरीरवर्णगन्धादीना जन्म, नान्यो देवदत्तजन्मकालः, अन्यञ्च मनुष्यगत्यादिपर्यायजन्म-
कालः । न चैककालत्वात् मनुष्यगत्यादीनामेकत्वम् । यस्य पुनः कालभेदाभाव एकत्वहेतु-
रिष्टः तस्य मनुष्यगत्यादिपर्यायाणामेकत्वप्रसङ्गः । न चेज्यते, अतो न कालभेदाभावाज्ज्ञान-
चारित्रयोरेकत्वम् ।

उक्तं च । ६६। किमुक्तम् ? 'उभयनयनद्वैतात् स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वम्' इति ।

लक्षणभेदात्तेजस्येकमार्गत्वात्तुपपत्तिरिति चेत्; न; परस्परसंसर्गो सत्येकत्वं प्रदीपवत् । ६७। १०
स्यादेतन्-तेषां सम्यग्दर्शनादीनामेकमार्गत्वं नोपपद्यते । कुतः ? लक्षणभेदात् । नहि भिन्न-
लक्षणानामेकत्वं युज्यते । ततस्त्रयोऽमी मोक्षमार्गाः प्रसक्ता इति; तन्न; किकारणम् ? परस्पर-
संसर्गो सत्येकत्वम् । कथम् ? प्रदीपवत् । यथा परस्परविलक्षणवर्तिस्नेहानलार्थानां बाह्या-
भ्यन्तरपरिणामकारणापादितसंयोगपर्यायाणां समुदयो भवत्येकः प्रदीपो न त्रयः, तथा
परस्परविलक्षणसम्यग्दर्शनादित्रयसमुदये भवत्येको मोक्षमार्गो न त्रयः । किञ्च, १५

सर्वेषामविसंवादात् । ६८। विलक्षणानामेकत्वावाप्तौ न प्रतिवादिनो विसंवदन्ते ।
'केचित्तावदाहुः'-प्रसादलाघवशोपनापावरणसादनादिभिन्नलक्षणानां सत्त्वरजस्तमसां साम्ये
प्रधानमेकम्, न तेषां त्रित्वात् प्रधानस्य त्रैविध्यमिति । 'अपर आहुः-कक्खडतादीनां' चतुर्णां
भूतानां भौतिकानां च वर्णादीनां विलक्षणानां समुदय एको रूपपरमाणुः, न तेषां भेदात्
परमाणोरनेकत्वम् । तथा रागादीनां धर्माणां प्रमाणप्रमेयाधिगमरूपाणां च विलक्षणानां समुदय २०
एकं विज्ञानम्, न तेषां भेदाद्विज्ञानभेद इति । 'इतर आहुः-चित्राणां तन्तूनां समुदयश्चित्रपट
एकः, न तेषां भेदात्पटस्य भेद इति । तद्वदिहापि सम्यग्दर्शनादीनां भिन्नलक्षणानां समुदय
एको मोक्षमार्ग इति को विरोधः ?

एषां पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरम् । ६९। एषां सम्यग्दर्शनादीनां पूर्वस्य लाभे
'भजनीयमुत्तरं वेदितव्यम् । २५

उत्तरलाभे तु नियतः पूर्वलाभः । ७०। उत्तरस्य तु लाभे नियतः पूर्वलाभो द्रष्टव्यः ।
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणां पाठं प्रति पूर्वत्वमुत्तरत्वं च । पूर्वस्य सम्यग्दर्शनस्य लाभे ज्ञानमुत्तरं
भजनीयम्, उत्तरज्ञानलाभे तु नियतः पूर्वसम्यग्दर्शनलाभः । तथा पूर्वज्ञानलाभे उत्तरं चारित्र्यं
भजनीयम्, उत्तरचारित्र्यलाभे तु नियतः सम्यग्दर्शनज्ञानलाभः ।

तदनुपपत्तिः, अज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसङ्गात् । ७१। 'पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरम्' इत्ये- ३०
तस्याऽनुपपत्तिः । कुतः ? अज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसङ्गात् । यदि पूर्वसम्यग्दर्शनलाभे उत्तरज्ञान-
लाभो भजनीयः, ननु 'ज्ञानाभावादज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसङ्गः । किञ्च ।

१ कालभेदाभावः अर्थभेद- ता० । कालभेदाभावः नार्थाभेदश्च० । २ समुदये भ-ग्रा०, ब०, द०,
मु० । ३ सांख्याः । ४ "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टवष्टम्भकं चलं च रजः । गुरुवरणकमेव तमः साम्यावस्था
भवेत् प्रकृतिः ॥" सांख्यका० १३ । ५ बौद्धाः । ६ काक्खडता-मु० । काक्खडता-ग्रा०, ब०, द० ।
कर्कशतेति पाठान्तरम् । तुलना-"यत्किञ्चिद् बाह्यं कक्खडत्वं खरगतमनुपात्तम्, अयमुच्यते बाह्यः पृथिवी
धातुः"-शिक्षासमु० पृ० २४५ । ७ वैशेषिकाः । ८ विकल्पनीयम् । ९ ज्ञानालाभाद्-अ० ।

अनुपलब्धस्वतत्त्वेऽर्थे श्रद्धानानुपपत्तिः अविज्ञातफलरसोपयोगवत् ॥७२॥ यथा नाविज्ञाते फले 'नद्रसोपयोगः अमुष्य फलस्य' च सन्निष्पादयिता' इति श्रद्धानमस्ति, तथा नाविज्ञातेपु जीवादिषु श्रद्धानमस्तीति श्रद्धानाभावः स्यात् । किञ्च,

- ५ आत्मस्वरूपाभावप्रसङ्गात् ॥७३॥ यदि सम्यग्दर्शनलाभे ज्ञानं^१ भजनीयत्वाद् असत्, विरोधान् मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ सम्यग्ज्ञानस्य चाभावाज्ज्ञानोपयोगाभाव आत्मनः प्रसवतः । ततश्च लक्षणाभावाल्लक्ष्यस्यात्मनोऽप्यभावः स्यात्, तदभावाच्च मोक्षमार्गपरीक्षा व्यर्थेति ।

- न वा; यावति ज्ञानमित्येतत् परिसमाप्यते तावतोऽसंभवान्नयापेक्षं वचनम् ॥७४॥ न वा एष दोषः । किं कारणम् ? यावति ज्ञानमित्येतत् परिसमाप्यते तावतोऽसंभवान्नयापेक्षमिदं वचनम् 'भजनीयमुत्तरम्' इति । 'क्व च ज्ञानमित्येतत् परिसमाप्यते ? श्रुतकेवल्योः, यतः श्रुतकेवल-
१० ज्ञानग्राही शब्दनय श्रुतकेवले एवेच्छति नान्यज्ज्ञानम् अपरिपूर्णत्वादिति । 'तदपेक्ष्य संपूर्ण-
द्वादशाङ्गचतुर्दशपूर्वलक्षणं श्रुतं केवलं च भजनीयमुक्तम् । तथा पूर्वसम्यग्दर्शनलाभे देशचारित्रं संयतासंयतस्य, सर्वचारित्रं' च प्रमत्तादारभ्य सूक्ष्मसाम्पराधान्तानां यच्च यावच्च नियमादस्ति, संपूर्णं यथाख्यातचारित्रं तु भजनीयम् ।

- पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे भजनीयमुत्तरमिति चेत्; न; निर्देशस्यागमकत्वात् ॥७५॥
१५ स्यादेतत्—नाज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसङ्गोऽस्ति । कुतः ? पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे चारित्र्यमुत्तरं भजनीयमित्यभिमम्बन्धादिति; तन्न; किं कारणम् ? निर्देशस्यागमकत्वात् । युवतोऽयमर्थो न तु तस्य निर्देशो गमकः,^१ 'पूर्वस्य लाभे' इति 'पूर्वर्योः' इति हि वक्तव्यं स्यात् । अथ सामान्य-
निर्देशादुभयगतिः कल्प्यते; नैवं शक्यम्; व्यवस्थाविशेषस्य विवक्षितत्वात् । इतरथा हि
२० 'उत्तरेऽपि तथा प्रकल्पौ तद्दोषानतिवृत्तिः स्यात् । तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो नयापेक्षं वचनमिति ।
अथवा, धायिकसम्यग्दर्शनस्य 'लाभे' धायिकं सम्यग्ज्ञानं भजनीयम् । अथवा, युगपदात्मलाभे साहचर्यादुभयोरपि पूर्वत्वम्, यथा साहचर्यात् पर्वतनारदयोः, पर्वतग्रहणेन नारदस्य ग्रहणं नारदग्रहणेन वा पर्वतस्य^२ तथा सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्य^३ वा अन्यतरस्यात्मलाभे चरित्र-
मुत्तरं भजनीयम् ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके^४ व्याख्यानालङ्कारे प्रथमेऽध्याये द्वितीयमाल्लिकम् ॥२॥

१ आरोग्यलक्षणस्य । -स्य रसं संपादयतेति आ०, ब०, द०, मु० । २ ज्ञानं भजनीयत्वाद-
सिद्धिरो-द० । ज्ञानस्य भजनीयत्वादसिद्धिरो-श्र० । ३ क्वचन ज्ञा-आ०, ब०, द०, मु० । ४ तदपेक्ष
आ०, ब०, द०, मु० । तदपेक्ष्य श्र०, ता० । ५ -त्रं प्र-आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ६ ज्ञापकः ।
७ उत्तरे हि तथा श्र० । उत्तरमित्यस्मिन् सामान्यकल्पनायां सत्याम् । ८ -शनलाभे आ०, ब०, ता०,
द०, मु० । ९ -स्य ग्रहणं तथा आ०, ब०, ता०, द० । १० -स्यान्य- आ०, ब०, ता०, द०, मु०, श्र० ।
११ -कव्या-आ०, द०, ज०, मु० ।

असौशं नोऽजकारणसामान्ये सत्यविशिष्टानां विभेदप्रतिपक्ष्यमिदमाह—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सन्यदर्शनम् ॥२॥

सन्यगिति कोऽयं शब्दः ?

सन्यगिति प्रज्ञासार्थो निपातः क्वचन्तो वा । १। सन्यगिन्यय निपातः प्रज्ञासार्थो वेदितव्यः । सर्वेषां प्रगमनरूपगतिजातिकुलायुर्विज्ञानादीनां आन्यदधिकानां नोऽभ्यस्य च प्रधान- ५
कारणत्वात् । प्रगमनं दर्शनं सन्यदर्शनम् । ननु च “सन्यगिष्ठाथेतत्त्वयोः” [ ] इति
वचनात् प्रज्ञासार्थाभाव इति; तन्न; अनेकार्थत्वादिपातानां । अथवा, सन्यगिति तत्त्वार्थो
निपातः, तत्त्वं दर्शनं सन्यदर्शनम् । अविपरीतार्थविषयं तत्त्वमित्युच्यते । अथवा, क्वचन्तोऽयं
शब्दः, समञ्जसीति सन्यद् । यथा ‘अर्थोऽन्विनस्तथैवावगच्छतीत्यर्थः’ । अथ किमिदं दर्शनमिति ?
करणादिसाधनो दर्शनशब्दः उक्तः । २। दृगे करणादिमाधने युटि दर्शनशब्दो १०
व्याख्यातः ।

दृशेरालोकार्थत्वादभिप्रेतार्थसंप्रत्यय इति चेत्; न; अनेकार्थत्वात् । ३। स्यादेतत्—दृशिर-
यमालोकार्थे वर्तते । आलोकश्चेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिः, तन्नामाविहाभिप्रेतः श्रद्धानमिष्टम्, न
तस्यार्थस्य ‘संप्रत्ययोऽस्तीति । तन्न; किं कारणम् ? अनेकात्वात्, इह श्रद्धानमिष्टमभि-
संवध्यते । कथं पुनर्ज्ञायते आलोक इह नेष्टः श्रद्धानमिष्टमिति ? अत उत्तरं पठति— १५

मोक्षकारणप्रकरणाच्छ्रद्धानगतिः । ४। मोक्षकारणं प्रकृतम् । तत्त्वार्थविषयं श्रद्धानं
मोक्षस्य कारणं नालोक इत्यतः प्रकरणाच्छ्रद्धानस्यार्थस्य गतिर्भवति ।

अथ तत्त्वमित्यनेन किं प्रत्याय्यते ?

प्रकृत्यपेक्षत्वात् प्रत्ययस्य भावसामान्यसंप्रत्ययः तत्त्ववचनात् । ५। तदित्येषा प्रकृतिः
सामान्याभिधायिनी सर्वनामत्वात् । प्रत्ययश्च भावे उत्पद्यते ; कस्य भावे ? तदित्यनेन योऽर्थः २०
उच्यते । कश्चासौ ? सर्वोऽर्थः । अतस्तदपेक्षत्वाद्भावस्य भावसामान्यमुच्यते तत्त्वशब्देन ।
योऽर्थो यथा अवस्थितस्तथा तस्य भवनमित्यर्थः ।

तत्त्वेनार्थत इति तत्त्वार्थः । ६। अर्थते गम्यते ज्ञायते इत्यर्थः; तत्त्वेनार्थस्तत्त्वार्थः । येन
भावेनार्थो व्यवस्थितस्तेन भावेनार्थस्य ग्रहणं यत्सन्निधानाद्भवति तत्सन्यदर्शनम् ।

श्रद्धानशब्दस्य करणादिसाधनत्वं पूर्ववत् । ७। यथा दर्शनशब्दस्य करणादिसाधनत्वं २५
व्याख्यातं तथा श्रद्धानशब्दस्यापि वेदितव्यम् ।

स त्वात्मपरिणामः । ८। स तु ‘श्रद्धानशब्दवाच्योऽर्थः करणादिव्यपदेशभागे आत्मपरि-
णामो वेदितव्यः ।

वक्ष्यमाणनिर्देशादिसूत्रविवरणात् पुद्गलद्रव्यसंप्रत्यय इति चेत्; न; आत्मपरिणामेऽपि
तदुपपत्तेः । ९। स्यादेतत्—वक्ष्यमाणनिर्देशादिसूत्रविवरणात् पुद्गलद्रव्यस्य संप्रत्ययः प्राप्नोति; ३०
तन्न; किं कारणम् ? आत्मपरिणामेऽपि तदुपपत्तेः । किं तत्त्वार्थश्रद्धानम् ? आत्मपरिणामः ।
कस्य ? आत्मन इत्येवमादि ।

१ अर्थो व्यव—मु०, आ०, ब०, द० । २ निश्चयः । ३ —ष्ट इति ता०, अ०, । ४ इत्यर्थः
ता०, अ० । ५ —नगतिर्भ—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ६ सत्तासामान्यनिश्चयः । ७ आत्मनः ।
८ श्रद्धानवा—ता० । ९ —ने तदु —अ० ।

कर्माभिधायित्वेऽप्यदोष इति चेत्; न; मोक्षकारणत्वेन स्वपरिणामस्य विवक्षितत्वात् । १०।
स्यादेतत्-सम्यक्त्वकर्मपुद्गलाभिधायित्वेऽप्यदोष इति; तन्न; किं कारणम् ? मोक्षकारणत्वेन
स्वपरिणामस्य विवक्षितत्वात् । औपगमिकादिसम्यग्दर्शनमात्मपरिणामत्वात् मोक्षकारणत्वेन
विवक्ष्यते न च सम्यक्त्वकर्मपर्यायः, पौद्गलिकत्वेऽस्य परपर्यायत्वात् ।

- ५ स्वपरनिमित्तत्वादुत्पादस्येति चेत्; न; उपकरणमात्रत्वात् । ११। स्यादेतत्-स्वपर-
निमित्त उत्पादो दृष्टो यथा घटस्योत्पादो मृत्निमित्तो दण्डादिनिमित्तश्च, तथा सम्यग्दर्श-
नोत्पाद आत्मनिमित्तः सम्यक्त्वपुद्गलनिमित्तश्च, तस्मात्तस्यापि मोक्षकारणत्वमुपपद्यते
इति; तन्न; किं कारणम् ? उपकरणमात्रत्वात् । उपकरणमात्रं हि बाह्यसाधनम् । किञ्च,
आत्मपरिणामादेव तद्वसधातात् । १२। यदिदं दर्शनमोहाख्यं कर्म तदात्मगुणघाति,
१० कुतश्चिदात्मपरिणामादेवोपक्षीणशक्तिकं सम्यक्त्वाख्यां लभते । अतो न तदात्मपरिणामस्य
प्रधानं कारणम्, आत्मैव स्वशक्त्या दर्शनपर्यायेणोत्पद्यत इति तस्यैव मोक्षकारणत्वं
युक्तम् । किञ्च,

- अहेयत्वात् स्वधर्मस्य । १३। न हीयते न परित्यज्यत इत्यहेयोऽयमाभ्यन्तर आत्मनः
सम्यक्त्वपरिणामः, यतः सत्याभ्यन्तरे आत्मनः सम्यक्त्वपरिणामे नियमेनात्मा सम्यग्दर्शन-
१५ पर्यायेणाविर्भवति । बाह्यस्तु हेयः कर्मपुद्गलः, तमन्तरेणापि क्षायिकसम्यक्त्वपरिणामात् ।
किञ्च,

प्रधानत्वात् । १४। आभ्यन्तर आत्मीयः सम्यग्दर्शनपरिणामः प्रधानम्, सति तस्मिन्
बाह्यस्योपग्राहकत्वात् । अतो बाह्य आभ्यन्तरस्योपग्राहकः पारार्थ्येन वर्तत इत्यप्रधानम् ।
किञ्च,

- २० प्रत्यासत्तेः । १५। प्रत्यासन्नं हि कारणमात्मपरिणामो मोक्षस्य तादात्म्येनाविर्भावात्,
नतु सम्यक्त्वं कर्म, विप्रकृष्टान्तरत्वात् तादात्म्येनाऽपरिणामाच्च । तस्मात् अहेयत्वात्
प्रधानत्वात् प्रत्यासत्तेश्च मोक्षस्य कारणमात्मपरिणामो युक्तो न कर्मेति ।

- अल्पबहुत्वकल्पनाविरोध इति चेत्; न; उपशमाद्यपेक्षस्य सम्यग्दर्शनत्रयस्यैव तदुपपत्तेः । १६।
स्यादेतत्-सम्यग्दर्शनस्यात्मपरिणामत्वे अल्पबहुत्वकल्पनाविरोध इति; तन्न; किं कारणम् ?
२५ उपशमाद्यपेक्षस्य सम्यग्दर्शनत्रयस्यैव तदुपपत्तेः । सर्वेषु स्तोका उपशमसम्यग्दर्शयः । ससारिणः
क्षायिकसम्यग्दर्शयः । क्षायोपशमिकसम्यग्दर्शयः । सिद्धाः क्षायिक-
सम्यग्दर्शयः । तस्मात् सम्यग्दर्शनमात्मपरिणामं श्रेयोऽभिमुखमध्यवस्यामः ।

तत्त्वग्रहणम्, अर्थश्रद्धानमित्यस्तु लघुत्वात् । १७। कश्चिदाह-तत्त्वग्रहणमनर्थकम्, अर्थ-
श्रद्धानमित्येवास्तु । कुतः ? लघुत्वादिति ।

- ३० नः सर्वार्थप्रसङ्गात् । १८। नैतद्युक्तम्; कुतः ? सर्वार्थप्रसङ्गात् । तत्त्वग्रहणादूते मिथ्या-
वादिप्रणीतेषु सर्वार्थेषु श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति ।

सन्देहाच्च, अर्थशब्दस्याऽनेकार्थत्वात् । १९। अर्थशब्दोऽर्थमनेकार्थः-क्वचिद् द्रव्यगुण-
कर्मसु वर्तते *‘अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु’ [वैशे० ७।२।३] इति वचनात् । क्वचित् प्रयोजने
वर्तते ‘किमर्थमिहागमनं भवतः ?’ किं प्रयोजनमिति । क्वचिद्धने वर्तते अर्थवानयं देवदत्तः

१-देवापक्षीण-आ०, ब०, द०, मु० । २ परेऽर्थे-मु०, आ०, ब०, द० । परोऽर्थे भा० २ ।
३-स्येनैवापरि-आ०, ब०, द०, मु० । ४ तदुक्तम्-संखालिहिवपल्ला खइया तत्तो य वेदगुवसमया ।
आवलि-असंखगुणिदा असंखगुणहीणया कमसो । (गो० जी०, गा० ६५७) इति ।

धनवानिति । क्वचिदभिधेये वर्तने वदार्थनवन्ध इति । एवमर्थवदव्यतिरेकस्य नान्यभिधादिवत् नन्देहः—‘कर्म्यार्थस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्’ इति ।

सर्वानुग्रहाददोष इति चेत्; न; असदर्थविषयत्वात् । २०। स्यादेतन्—नान्यदोषः सर्वार्थित-
सङ्ग इति, अस्तु सर्वार्थविषय श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् । तथा सति सर्वानुग्रहः कृतो भवति ।
कञ्चेदानीं भवतो मत्सरः सर्वो लोकोऽभ्युदये न युज्यतमिति ? तन्नः किकारणम् ? असदर्थ- ५
विषयत्वात् । न खलु कश्चिन्नो मत्सरः ! असदर्थविषय हि तच्छ्रद्धानं संसारकारणमिति । अतः
सर्वानुग्रहार्थमेव तत्त्वेन विगिष्यते ।

अर्थग्रहणादेव तत्सिद्धिरिति चेत्; न; विपरीतग्रहणदर्शनात् । २१। स्यादेतन्—अर्थत-
इत्यर्थो निश्चीयत इत्यर्थः । न च मिथ्यावादिप्रणीता अर्थाः असत्त्वात् । तस्मादर्थग्रहणादेव
तत्त्वमंप्रत्ययात् नान्यस्मिन्वद्वर्गनेति; तत्रः किं कारणम् ? विपरीतग्रहणदर्शनात् । यथा पिन्नो- १०
दयाकुलितकण्ठ पुमान् मधुररसं कटुकं मन्यते, तथात्मा मिथ्याकर्मादयदोपाद् अस्मिन्त्व-
नास्मिन्त्वानित्यत्वाजनित्यत्वाजन्यत्वाद्येकान्तरूपेण मिथ्या अध्यवस्यति । अतः तन्निरा-
करणार्थं तत्त्वग्रहणमिति

अर्थग्रहणं किमर्थम् ? ननु ‘तत्त्वान्येवार्थः’ इत्यर्थानां तत्त्वमामानाधिकरण्यात् तत्त्ववच-
नेनैव संप्रत्ययः सिद्धः ? उच्यते—

१५

अर्थग्रहणमव्यभिचारार्थम् । २२। अर्थं ग्रहणं क्रियते अव्यभिचारार्थम् ।

तत्त्वमिति श्रद्धानमिति चेत्; एकान्तनिश्चितेऽपि प्रसङ्गः । २३। यदि ‘तत्त्वमिति श्रद्धानं
तत्त्वश्रद्धानम्’ इत्युच्यते; एकान्तनिश्चितेऽपि प्राप्नोति । एकान्तवादिनोऽपि हि ‘नास्त्यात्मा’
इत्येवमादि ‘तत्त्वम्’ इति श्रद्धानि ।

तत्त्वस्य श्रद्धानमिति चेत्; भावमात्रप्रसङ्गः । २४। यदि ‘तत्त्वस्य श्रद्धानं तत्त्वश्रद्धानम्’ २०
इत्युच्यते; भावमात्रप्रसङ्गः स्यात् । तत्त्वं भाव सामान्यमिति केचित्^१ कथयन्ति । द्रव्यत्व-
गुणत्वकर्मत्वादिसामान्यं द्रव्यादिभ्योऽप्यन्तरम्, तस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति । न हि
द्रव्यादिभ्योऽप्यन्तं सामान्यं युवितमदिति परीक्षितमेतत्^२ ।

अथवा, तत्त्वमेकत्वमित्यर्थः *‘पुरुष एवेदं सर्वम्’ [ऋग्वेद ८।४।१७] इत्यादि, तस्य
श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति । नचादो युक्तम्, ‘क्रियाकारकभेदलोपप्रसङ्गादिति । २५

तत्त्वेन श्रद्धानमिति चेत्; कस्य ‘कस्मिन्वेति प्रश्नानिवृत्तिः । २५। यदि ‘तत्त्वेन श्रद्धान-
नम्’ इत्युच्यते; कस्य कस्मिन्वेति प्रश्नो न विनिवर्तते । तस्मात् सूक्तम्—‘अर्थग्रहणमव्यभि-
चारार्थम्’ इति ।

‘इच्छाश्रद्धानमित्यपरे । २६। इच्छा श्रद्धानमित्यपरे वर्णयन्ति ।

तदयुक्तम्, मिथ्यादृष्टेरपि प्रसङ्गात् । २७। यतो मिथ्यादृष्टयो बाहुश्रुत्यप्रचिख्याप- ३०

१ अतत्त्वात् आ०, ब०, मु० । २ भावेन भाववतोऽभिधानं तदव्यतिरेकादिति मत्वा भावस्तत्त्वं
भाववानर्थः । ३ वैशेषिकाः । ४ ‘अर्थान्तरात्संप्रत्ययः’ इत्यादि प्राक् प्रबन्धेन । ५ तथा चोक्तं स्वामिना-
ग्रहैतैकान्तपक्षेऽपि दृष्टो भेदो विरुध्यते । कारकाणां क्रियायाश्च नैकं स्वस्मात् प्रजायते ॥ (आप्तमी०
२।१) इति । ६ कस्मिन्निति श्र० । ७ इच्छाश्रद्धानमित्यपरे वर्णयन्ति आ०, ब०, मु०, द० ।

यिपया अर्हन्मतविजिगीषया वा 'अर्हन्मतमधीयन्ते । नचेच्छामन्तरेण अध्ययनमस्ति, अतस्तेषा-
मपि सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति । इत्ययुक्तमुक्तम्—'इच्छा श्रद्धान्' इति ।

केवलनि सम्यक्त्वाभावप्रसङ्गाच्च । १२८। यदि च, इच्छा सम्यक्त्वम्, इच्छा च लोभ-
पर्यायः, न च क्षीणमोहे केवलनि लोभोऽस्ति, तदभावादिच्छाभाव इति सम्यक्त्वाभावः
५ स्यात् । तस्मात् यद्भावात् यथाभूतमर्थं गृह्णात्यात्मा तत् सम्यग्दर्शनमिति प्रत्येतव्यम् ।

तद् द्विविधं सरागवीतरागविकल्पात् । १२९। एतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधम् । कुतः ? सराग-
वीतरागविकल्पात् ।

प्रशमसंवेगानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तलक्षणं प्रथमम् । १३०। रागादीनामनुद्रेकः प्रशमः ।
संसारान्द्वीरुता संवेगः । सर्वप्राणिषु मैत्री अनुकम्पा । जीवादयोऽर्था यथास्त्वं भावैः सन्तीति
१० मतिरास्तिक्यम् । एतैरभिव्यक्तलक्षणं प्रथमं सरागसम्यक्त्वमित्युच्यते ।

'आत्मविशुद्धिमात्रमितरत्' । १३१। सप्तानां कर्मप्रकृतीनाम् आत्यन्तिकेऽपगमे सत्यात्म-
विशुद्धिमात्रमितरद् वीतरागसम्यक्त्वमित्युच्यते^१ । अत्र पूर्वं साधनं भवति, उत्तरं साधनं
साध्यं च ।

अथैतत्सम्यग्दर्शनं जीवादपदार्थविषयं कथमुत्पद्यत इति ? अत आह—

१५

तन्निर्गन्तुमधिगमाद् वा ॥३॥

निर्गन्तु इति कोऽयं शब्दः ? निपूर्वात् सृजेर्भाविषाधनो घञ्, निर्गन्तुं निसर्गः स्वभाव
इत्यर्थः । अथाधिगम इति कः ? अधिपूर्वाद् गमेर्भाविषाधनोऽच्, अधिगमनमधिगमः । तयोर्हेतुत्वेन
निर्देशो निसर्गाधिगमादिति^२ । 'कस्याः ? क्रियायाः । का च क्रिया ? 'उत्पद्यते' इत्यध्याह्नि-
यते, सोपस्कारत्वात् सूत्राणाम् । तदेतत्सम्यग्दर्शनं निसर्गाधिगमाद्वा उत्पद्यत इति ।

२०

कश्चिदाह—

सम्यग्दर्शनद्वैविध्यकल्पनानुपपत्तिः; अनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात् रसायनवत् । १।
द्विविधं सम्यग्दर्शनमिति कल्पना नोपपद्यते । कुतः ? अनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात्,
कथम् ? रसायनवत् । यथा अत्यन्तपरोक्षरसायनतत्त्वफलस्य^३ न रसायने श्रद्धानं दृष्टम्,
तथा अनधिगतजीवादितत्त्वस्य न तत्र श्रद्धानमिति नैसर्गिकसम्यग्दर्शनाभावः ।

२५

'शूद्रवेदभक्तिवदिति चेत्; न; वैषम्यात् । २। स्यादेतत्—यथा शूद्रस्याऽनधिगतवेदार्थस्य
वेदार्थं 'आत्यन्तिकी भक्तिः, तथाऽनुपलब्धजीवादितत्त्वस्य श्रद्धानमिति; तन्न; किं कारणम् ?
वैषम्यात् । युज्यते शूद्रस्य भारतादिश्रवणात् तज्ज्ञवचनानुवृत्त्यादिभिश्च वेदार्थभक्तिः, नासौ
नैसर्गिकी । इह तु नैसर्गिकी रुचिरिष्टेति वैषम्यम् । अथवा, सम्यक्त्वाधिकारात् जीवादि-
पदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकेण सम्यग्दर्शनेन मोक्षकारणेनेह भवितव्यम्, न च शूद्रस्य तादृशं

३०

श्रद्धानमिति वैषम्यम् ।

^१ अर्हन्मतमधीयन्ते—आ०, ब०, द०, मु० । अर्हन्मतमधीयन्ते ता० । २—विराग—अ० । ३ यथा-
स्वभावैः आ०, ब०, मु० । ४ आत्मज्ञ—अ० । ५—ते पू—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ६ हेतुः । ७ कस्य
क्रि—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ८ स्वरूप । ९ आरोग्य । १० अत्राचार्याभिप्रायानभिज्ञः कश्चिज्जै-
नाभासः तं प्रत्युत्तरं ददाति, तमप्याचार्यः प्रतिषेधयति । ११ आत्यन्तिकभ—आ०, ब०, द०, मु० ।

मणिग्रहणवदिति चेत्; न; 'प्रत्यक्षोपलब्धिसद्भावात् । ३। म्यादेतत्—यथा अनधिगनमणि-
विशेषस्यापि पुंसो मणिग्रहणं भवति तस्य च फलं दृष्टम्, तथा अनधिगनजीवादिनित्वस्यापि
तत्त्वग्रहणं भवति तस्य च फलं भवतीति तन्नैसर्गिकं दर्शनमिति; नन्तु; किं कारणम् ?
प्रत्यक्षोपलब्धिसद्भावात् । नात्यन्तपरोक्षं मणि गृह्णाति किन्तु प्रत्यक्षत उपलभ्य गृह्णाति ।
वीर्यविशेषं तु न प्रतिपद्यते, अतोऽस्य अनुपलब्धमणिविशेषस्यापि प्रत्यक्षदर्शनाद् ग्रहणं ५
न्याय्यम् । अत्यन्तपरोक्षे तु जीवादिनित्वे कथमस्य निमग्नजन्मस्य दर्शनमिति ? सामान्या-
धिगमे तु अधिगमसम्यग्दर्शनमेवेति ।

तापप्रकाशवत् युगपदुत्पत्तेरभ्युपगमाच्च । ४। किम् ? 'निमग्नजन्मस्य दर्शनाभावः' इत्यनु-
वर्तने । यदा अस्य सम्यग्दर्शनमुत्पद्यते तदैव प्राक्तनं मत्तज्ञानं श्रुताज्ञानं च 'सम्यक्त्वेन परण-
मतीत्यधिगमजमेव तद्भवति । यस्य ज्ञानात् प्राग् दर्शनं स्यात् तस्य नैसर्गिकं स्यात् । तच्चा- १०
निष्टमिति । उच्यते—

उभयत्र तुल्ये अन्तरङ्गहेतौ बाह्योपदेशापेक्षाजनपेक्षभेदाद् भेदः । ५। उभयत्र सम्यग्दर्शने
अन्तरङ्गो हेतुस्तुल्यः दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा, तस्मिन् सति यद् बाह्योप-
देशादृते प्रादुर्भवति तन्नैसर्गिकम्, यत् परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिमित्तं तदुत्तरम्,
इत्यनयोरयं भेदः । १५

अपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायो लोकवत् । ६। यथा लोके हरिणा दूरे लवृकभुजगादयो
निमग्नतः 'क्रौर्यशौर्याहारादिप्रतिपत्तौ वर्तन्त इत्युच्यन्ते । नचासावाकस्मिकी कर्मनिमित्त-
त्वान् । अनाकस्मिक्यपि सती नैसर्गिकी भवति, परोपदेशाभावात् । तथेहाप्यपरोपदेशपूर्वके
निसर्गाभिप्रायः । अपर आह—

भव्यस्य कालेन निःश्रेयसोपपत्तेः अधिगमसम्यक्त्वाभावः । ७। यदि अवधूतमोक्षकालात् २०
प्रागधिगमसम्यक्त्वबलात् मोक्षः स्यात् स्यादधिगमसम्यग्दर्शनस्य साफल्यम् । न चादोऽस्ति ।
अतः कालेन योऽस्य मोक्षोऽसौ, स निसर्गजसम्यक्त्वादेव सिद्ध इति ।

न, विवक्षितापरिज्ञानात् । ८। नैतद्युक्तम् । कुतः ? विवक्षिताऽपरिज्ञानात् । सम्यग्दर्शनादि-
त्रयान्मोक्ष उक्तः । तत्र यत्प्रथमं तत् 'कुत उत्पद्यते' इत्युक्ते 'निसर्गादिधिगमाद्वा' इत्य-
यमर्थोऽत्र विवक्षितः । यदि सम्यग्दर्शनादेव केवलान्निसर्गजादधिगमजाद्वा ज्ञानचारित्ररहि- २५
तान्मोक्ष इष्टः स्यात्, तत इदं युक्तं स्यात्—'भव्यस्य कालेन निःश्रेयसोपपत्तेः' इति ।
नचायमर्थोऽत्र विवक्षितः ।

अथवा, यथा कुरुक्षेत्रे क्वचित् कनकं बाह्यपौरुषेयप्रयत्नाभावात् जायते,^{१०} तथा बाह्य-
पुरुषोपदेशपूर्वकजीवाद्यधिगममन्तरेण यज्जायते तन्निसर्गजम् । यथा कनकाश्मः^{११} विध्युपा-
यज्ञपुरुषप्रयोगापेक्षः^{१२} कनकभावमापद्यते, तथा यत् सम्यग्दर्शनं^{१३} विध्युपायजमनुप्यसंपर्काज्जीवा- ३०
दिपदार्थतत्त्वाधिगमापेक्षमुत्पद्यते तदधिगमं^{१४} सम्यग्दर्शनम् इत्ययमर्थो विवक्षितः, नचान्यत-
रस्याभाव इति । अतो विवक्षितापरिज्ञानात् न सम्यगुक्तम्—'अधिगमाभावः' इति ।

१ प्रत्यक्षेणोप—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २ भवति त—अ० । ३ विपर्ययविशे—आ०, ब०, द०, मु० । ४ इति वर्तते अ० । ५ समीचीनत्वेन । ६—त्र दर्श—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ७ क्रौर्यशौर्याहारादि—आ०, ब०, द०, मु० । ८ सम्यग्दर्शनम् । ९ निसर्गादिधिगमाद्वा ता०, अ०, मु० । १० जायते मु०, ता० । ११—इमवि—आ०, द०, मु० । १२—क्षक—आ०, द०, मु० । १३—नवि आ०, ब०, द०, मु० । १४—नविशुद्धयुपा—ता० । १५—गमजस—आ०, ब०, मु० ।

कालानियमाच्च निर्जरायाः । १९। यतो न भव्यानां कृत्स्नकर्मनिर्जरापूर्वकमोक्षकालस्य नियमोऽस्ति । कोचद् भव्याः संख्येयेन कालेन सेत्स्यन्ति, केचिदसंख्येयेन, केचिदनन्तेन, अपरे अनन्तानन्तेनापि न सेत्स्यन्तीति । ततश्च न युक्तम्—‘भव्यस्य कालेन निःश्रेयसोपपत्तेः’ इति ।

- ५ चोदनानुपपत्तेश्च । १०। सर्वस्येयं चोदना नोपपद्यते । ज्ञानात् क्रियाया द्रयात् त्रितयाच्च मोक्षमाचक्षाणस्य सर्वस्य नेदं युक्तम्—‘भव्यस्य कालेन मोक्षः’ इति । यदि हि सर्वस्य कालो हेतुरिष्टः स्यात्, बाह्याभ्यन्तरकारणनियमस्य दृष्टस्येष्टस्य वा विरोधः स्यात् ।

तदित्यनन्तरनिर्देशार्थम् । ११। ‘तत्’ इत्येतदनन्तरस्य सम्यग्दर्शनस्य निर्देशार्थं क्रियते ।

- १० ननु तत्प्रकृतम्, अन्तरेणापि तद्वचनं सिद्धम्;

इतरथा हि मार्गसम्बन्धप्रसङ्गः । १२। अक्रियमाणे हि तद्वचने मोक्षमार्गोऽपि प्रकृतः तेनाभिसंबन्धः प्रसज्येत । ततो निसर्गमात्रेणापि मोक्षमार्गलाभ उक्तः स्यात् । बाहुश्रुत्य-
प्रचिख्यापयिषया च मोक्षमार्गाधिगममात्रादेव मिथ्यादृष्टीनामपि मोक्षः स्यात् । ‘ननु च *‘अनन्तरस्य वा विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा’ [पा० म० १२।४७] इत्यनन्तरत्वात्

- १५ सम्यग्दर्शनेनैव संबन्धो न्याय्यः । [इति चेत्; न;] *‘प्रत्यासत्तेः प्रधानं बलीयः’ [ ] इति मार्ग एव संबध्येत । तस्मात्तद्वचनं क्रियते विस्पष्टार्थम् ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालङ्कारे प्रथमेऽध्याये तृतीयमाह्निकं समाप्तम् ॥३॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम् । अथ ‘किं तत्त्वम्’ इति ? अत इदमाह—

जीवाजीवास्त्रवबन्धसंवरनिर्जरा मोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

- २० किमर्थमेषामुपादानम् ? ननु द्रव्यमित्येव^१ वक्तव्यं तद्भेदा हि सर्वे^२ पदार्था भवन्तीति ? अत^३ उत्तरं पठति—

एकाद्यनन्तविकल्पोपपत्तौ विनेयाशयवशात्सम्यग्माभिधानम् । १। एको द्वौ त्रयः संख्ये-
या असंख्येया अनन्ता इति पदार्था भिद्यन्ते । तत्रैकः पदार्थो^४ भवति, *‘एकं द्रव्यमन-
न्तपर्यायम्’ [ ] इति वचनात् । द्वौ पदार्थौ^५, जीवाजीवभेदात् । त्रयः पदार्था^६ अर्थाभि-

- २५ धानप्रत्ययभेदात् । एवमुत्तरे^७ च ‘वचनविकल्पापेक्षया असंख्येया ज्ञानज्ञेयविकल्पापेक्षया असंख्येया अनन्ताश्च भवन्ति । तत्र विनेयाशयवशात् पदार्थनिरूपणाभेद इति मध्यमेन ऋपेणाभिधानं कृतम् । अतिसंक्षेपे सुमेधसामेव प्रतिपत्तिः स्याद् अतिप्रपञ्चे^८ चाचिरेण संप्रतिपत्तिर्न स्यादिति । कश्चिदाह—

१ तर्हि । २ इति चेन्न । ३ कं । ता०, आ०, ब०, द०, मु० । ४ —त्येवं—ता०, द० । ५ अस्मिन् । ६ सत्ता सकलपदार्था सविश्वरूपा ह्यनन्तपर्याया । स्थितिभङ्गोदयसहिता संप्रतिपक्षा भवेदेका । (पचा० गा० ८) । ७ बुद्धिशब्दार्थसंज्ञास्तास्तिष्ठो बुद्ध्यादिवाचकाः । तुल्या बोधादिबोधाश्च त्रयस्तत्प्रतिबिम्बकाः ॥ (आप्तमी० श्लोक ८५) इति स्वामिभिः प्रोक्तम् । ८ —रे व—ता० । ९ शब्द । १० चातिचिरेण आ०, ब०, द०, मु० ।

जीवाजीवयोरन्यतरत्रैवान्तर्भावाद् आसूवादीनामनुपदेशः । १२। आनृवो हि जीवो वः
म्यान्, अजीवो वा ? यदि जीवः, 'जीवेज्जन्तर्भवति' इति । अथाऽजीवः, अजीवे । एवं संवरा-
दयोऽपि । तस्मादेवामनुपदेशः-अनर्थक उपदेशोऽनुपदेशः ।

न वा; परस्परपक्षे संसारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् । १३। न
वाऽनर्थक उपदेशः । कुतः ? जीवाजीवयोः परस्परपक्षे मति संसारप्रवृत्तितदुपरमप्रधान- ५
कारणप्रतिपादनार्थत्वात् । इह मोक्षमार्गः प्रकृतः, तस्य फलमवश्यं मोक्षो निर्देष्टव्यः ।
'स कस्य' इति जीव उपात्तः । स च संसारपूर्वकः । स च सत्यजीवे जीवस्य भवति, इत्यजीव
उपात्तः । तयोश्च परस्परपक्षेः संसारः । नत्प्रधानहेतू आनृवो वन्धश्चेत्युपात्तौ ।
तदुपरमस्य मोक्षस्य प्रधानहेतू संवरनिर्जरे इत्युपादानं तयोः । एवमेपां 'निर्जने सति
'प्राप्तव्यमोक्षस्य निर्जने भवतीति । दृश्यते तानान्ये अन्नभूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपादानं १०
प्रयोजनार्थम्, क्षत्रिया आयाताः मूर्खमाप्नोति ।

उभयथापि 'चोदनानुपपत्तिः' । १४। यो जीवाजीवयोरन्तर्भावात् आसूवादीनामनुपदेशं
चोदयति, तस्योभयथापि चोदना नोपपद्यते । कथम् ? आसूवादीनि जीवाजीवाभ्यां पृथ-
गुपलभ्य वा चोदयेत्, अनुपलभ्य वा ? यदि पृथगुपलभ्य; अत एव ततोऽर्थान्तरत्वं सिद्धम् । १५
'अथाऽनुपलभ्य; अनुपलम्भादेव चोदनाभावः । किञ्च, जीवाजीवाभ्यां पृथक्सिद्धान् वा
चोदयेत्, असिद्धान् वा ? यदि सिद्धांश्चोदयेत्; अत एवाऽर्थान्तरभावः । अथाऽसिद्धांश्चो-
दयति; कथमत्रान्तर्भावश्चोदयते ? न हि खरविपाणादीनामन्तर्भावश्चोदनार्हः ।

अनेकान्ताच्च । १५। 'चोदनानुपपत्तिः' इति वर्तते । कथम् ? द्रव्याधिकपर्यायाधिकयो-
गुणप्रधानभावेन अर्पणानर्पणभेदात् जीवाजीवयोरसूवादीनां स्यादन्तर्भावः स्यादनन्तर्भावः ।
पर्यायाधिकगुणभावे द्रव्याधिकप्राधान्यात् आसूवादिप्रतिनियतपर्यायार्थानर्पणात् अनादिपा- २०
रिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थानर्पणाद् आसूवादीनां स्याज्जीवेऽजीवे वान्तर्भावः । तथा
द्रव्याधिकगुणभावे पर्यायाधिकप्राधान्याद् आसूवादिप्रतिनियतपर्यायार्थानर्पणाद् अनादिपारिणा-
मिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थानर्पणाद् आसूवादीनां जीवाजीवयोः स्यादनन्तर्भावः ।
'तदपेक्षया स्यादुपदेशोऽर्थवान् ।

तेषां निर्वचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानम् । १६। तेषां जीवादीनां पृथगुपदेशे प्रयोजनमुक्तम् । २५
इदानीं निर्वचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानं कर्तव्यम् । तदुच्यते-

त्रिकालविषयजीवनानुभवनात् जीवः । १७। दशसु प्राणेषु यथोपात्तप्राणपर्यायेण त्रिषु
कालेषु जीवनानुभवनात् 'जीवति, अजीवीत्, जीविष्यति' इति वा जीवः । तथा सति
सिद्धानामपि जीवत्वं सिद्धं जीवितपूर्वत्वात् । संप्रति न जीवन्ति सिद्धाः, भूतपूर्वगत्या
जीवत्वमेषाम् इत्यौपचारिकत्वं स्यात्, मुख्यं चेष्ट्यते; नैष दोषः; भावप्राणज्ञानदर्शनानु- ३०
भवनात् सांप्रतिकमपि जीवत्वमस्ति । अथवा रूढिशब्दोऽयम् । रूढौ च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थे-
वेति कादाचित्कं जीवनमपेक्ष्य सर्वदा वर्तते गोशब्दवत् ।

तद्विपर्ययोऽजीवः । १८। यस्य जीवनमुक्तलक्षणं नास्त्यसौ तद्विपर्ययाद् अजीव इत्युच्यते ।

१ जीवेज्जन्तर्भवति आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २ विज्ञाने ता० । ३ प्राप्यस्य मो- आ०, ब०,
द०, ज०, मु०, ता० । ४ प्रश्नानुपपत्तिः । ५ अथवाऽनुप -अ० । ६ -प्राणभे-मु०, ब० ।
७ पर्यायपेक्षया ।

आस्रवत्यनेन आस्रवणमात्रं वा आस्रवः । ११। येन कर्मासूचति यद्वा आसूवणमात्रं वा स आसूवः ।

बध्यतेऽनेन बन्धनमात्रं वा बन्धः । १०। बध्यते येन अस्वतन्त्रीक्रियते येन, अस्वतन्त्रीकरणमात्रं वा बन्धः ।

५ संव्रियतेऽनेन संवरणमात्रं वा संवरः । ११। येन संव्रियते येन संरुध्यते, संरोधनमात्रं वा संवरः ।

निर्जीर्यते यया निर्जरणमात्रं वा निर्जरा । १२। निर्जीर्यते निरस्यते यया, निरसनमात्रं वा निर्जरा ।

मोक्ष्यते येन मोक्षणमात्रं वा मोक्षः । १३। मोक्ष्यते अस्यते येन असनमात्रं वा मोक्षः ।

१० एतेषामितरेतरयोगे^१ द्वन्द्वः । उक्तं निर्वचनम् । इदानीं लक्षणमुच्यते—

चेतनास्वभावत्वात्तद्विकल्पलक्षणो जीवः । १४। जीवस्वभावश्चेतना, यत इतरेभ्यो द्रव्येभ्यो भिद्यते । तद्विकल्पा ज्ञानादयः । यत्संज्ञिधानादात्मा ज्ञाता द्रष्टा कर्ता भोक्ता च भवति तल्लक्षणो जीवः ।

तद्विपरीतत्वादजीवस्तदभावलक्षणः । १५। तद्विपरीतत्वात् अचेतनस्वभावत्वात् ज्ञानादीनामभावो यस्य लक्षणं सोऽजीवः । कथमभावो निरुपाख्यो वस्तुनो लक्षणं भवति? अभावोऽपि वस्तुधर्मो हेत्वङ्गत्वादेः^२ भाववत्^३ । अतोऽसौ^४ लक्षणं युज्यते । स हि यदि वस्तुनो लक्षणं न स्यात् सर्वसङ्करः स्यात् । यद्येवं वनस्पत्यादीनामजीवत्वं प्राप्नोति तदभावात् । ज्ञानादीनां हि प्रवृत्तिरुपलब्धिः, न च तेषां तत्पूर्विका प्रवृत्तिरस्ति हिताहितप्राप्तिपरिवर्जनाभावात् । उक्तं च—

२० * “बुद्धिपूर्वा क्रियां दृष्ट्वा स्वदेहेऽन्यत्र तद्ग्रहात् ।

मन्यते बुद्धिसद्भावाः सा न येषु न तेषु धीः ॥” [सन्ताना० सि० श्लो० १] इति^५ । नैषः दोषः; तेषामपि ज्ञानादयः सन्ति सर्वज्ञप्रत्यक्षाः, इतरेषामागमगम्याः । आहारलाभालाभयोः पुष्टिः^६ म्लानादिदर्शनेन^७ युक्तिगम्याश्च । अण्डगर्भस्थमूर्च्छितादिषु सत्यपि जीवत्वे तत्पूर्वकप्रवृत्त्यभावात् हेतुव्यभिचारः ।

२५ पुण्यपापगमद्वारलक्षण आस्रवः । १६। पुण्यपापलक्षणस्य कर्मणः^८ आगमनद्वारमास्रव इत्युच्यते । आस्रव इवास्रवः । क उपमार्थः ? यथा महोदधेः सलिलमापगामुखैरहरहरापूर्यते, तथा मिथ्यादर्शनादिद्वारानुप्रविष्टैः कर्मभिरनिशमात्मा समापूर्यते^९ इति मिथ्यादर्शनादिद्वारमास्रवः ।

आत्मकर्मणोरन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशलक्षणो बन्धः । १७। मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययोपनीतानां

३० कर्मप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानां च परस्परानुप्रवेशलक्षणो बन्धः । बन्ध इव बन्धः । क उपमार्थः ?

१—कमास्रवः ता०, द० । २ बध्यतेऽस्वतन्त्रीक्रियते येन भा० २ । ३ बन्धमात्रं ता० । ४ अविर्भूतस्वयमेव इतरेतरः, तिरोहितावयवमेवः समाहारः । ५ निःस्वभावः । ६ यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा हृदे इत्यभावः अग्निरूपवस्तुधर्मः । ७ यत्र धूमस्तत्राग्निः यथा महानस इति (वत्) । ८ अभावः । ९ तुलना— “बुद्धिपूर्वा क्रियां दृष्ट्वा स्वदेहेऽन्यत्र तद्ग्रहात् । ज्ञायते बुद्धिपूर्वक-प्रवृत्तिः पुष्टिः क्वचित् ॥” सिद्धिर्वि० द्वि० परि० । १०—स्तान्यादि-आ०, ब०, द०, स० । ११—यु०, ता०, द० । १२ आत्मसद्भावा-आ०, ब०, द० । १३ पूर्यते अ० ।

यथा निगडादिद्रव्यबन्धनवद्धो देवदत्तोऽस्वतन्त्रत्वाद् अभिप्रेतदेशगमनाद्यभावाद् अतिदुःखी भवति, तथा आत्मा कर्मबन्धनवद्धः पारतन्त्र्यात् शारीरमानसदुःखाभ्यर्दितो भवति ।

आल्लवनिरोधलक्षणः संवरः । ११८। पूर्वोक्तानामानुवद्वाराणां शुभपौरणामवशान्निरोधः संवरः । संवर इव संवरः । क उपमार्थः ? यथा सुगुप्तमुसंवृतद्वारकवाटं^१ पुरं सुरक्षितं दुरासद-मरातिभिर्भवति, तथा सुगुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रात्मनः सुसंवृतेन्द्रियकपाय-योगस्य अभिनवकर्मणिमद्वारसंवरणात् संवरः । ५

एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निजरा । ११९। उपात्तस्य कर्मणः तपोविशेषसन्निधाने सत्येक-देशसंक्षयलक्षणा निर्जरा । निर्जरेव निर्जरा । क उपमार्थः ? यथा मन्त्रोपधवलान्निर्जीर्णवीर्य-विपाकं विषं न दोषप्रदं तथा सविपाकाऽविपाकनिर्जराप्रत्ययतपोविशेषेण निर्जीर्णरसं कर्म न संसारफलप्रदम् । १०

कृत्स्नकर्मवियोगलक्षणो मोक्षः । १२०। सम्यग्दर्शनादिहेतुप्रयोगप्रकर्षे सति कृत्स्नस्य कर्मणश्चतुर्विधबन्धवियोगो मोक्षः । मोक्ष इव मोक्षः । क उपमार्थः ? यथा निगडादिद्रव्यमोक्षात् सति स्वातन्त्र्ये अभिप्रेतप्रदेशगमनादेः पुमान् सुखी भवति, तथा कृत्स्नकर्मवियोगे सति स्वाधीनात्यन्तिकज्ञानदर्शनानुपमसुखं आत्मा भवति । लक्षणमुक्तम् । इदानीं क्रमहेतुरुच्यते—

तादर्थ्यात् परिस्पन्दस्य आदौ जीवग्रहणम् । १२१। योज्यं मोक्षमार्गतत्त्वाविष्करणपरिस्पन्दः स आत्मार्थः, तस्य मोक्षपर्यायपरिणामात् । यो वा जीवाद्युपदेशपरिस्पन्दः स आत्मार्थः, तस्यो-पयोगस्वाभाव्ये सति ग्राहकत्वात् । अत आदौ जीवग्रहणम् । १५

तदनुग्रहार्थत्वात् तदनन्तरमजीवाभिधानम् । १२२। यतः शरीरवाङ्मनःप्राणापानादिनोप-कारेणाऽजीव आत्मानमनुगृह्णाति, अतस्तदनन्तरमजीवाभिधानम् ।

तदुभयाधीनत्वात् तत्समीपे आल्लवग्रहणम् । १२३। यत आत्मकर्मणोः परस्परश्लेषे सत्या-सूत्रप्रसिद्धिर्भवति, अतस्तत्समीपे आसूत्रग्रहणम् । २०

तत्पूर्वकत्वाद् बन्धस्य ततः परं बन्धवचनम् । १२४। यत आसूत्रपूर्वको बन्धः, ततः परं वचनं तस्य क्रियते ।

संवृतस्य बन्धाभावात् तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं संवरवचनम् । १२५। यतः संवृतस्यात्मनो बन्धो नास्ति ततस्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनन्तरं संवरवचनम् । २५

संवरे सति निर्जरोपपत्तेस्तदन्तिके निर्जरावचनम् । १२६। यतः संवरपूर्विका निर्जरा तत-स्तदन्तिके निर्जरावचनम् ।

अन्ते प्राप्यत्वात् मोक्षस्यान्ते वचनम् । १२७। निर्जीर्णेषु कर्मस्वन्ते मोक्षः प्राप्यत इत्यन्ते वचनम् ।

पुण्यपापपदार्थोपसंख्यानमिति चेत्; न; आल्लवे बन्धे वा अन्तर्भावात् । १२८। स्यादेतत्—पुण्य-पापपदार्थयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् अन्यैरप्युक्तत्वादिति; तन्न; किं कारणम् ? आसूत्रे बन्धे वा अन्तर्भावात्, यत आसूत्रो बन्धश्च पुण्यपापात्मकः । ३०

तत्त्वशब्दस्य भाववाचित्वात् जीवादिभिः सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । १२९। तत्त्वशब्दो भाववाचीति व्याख्यातमेतत् । अतस्तस्य जीवादिभिर्द्रव्यवचनैः सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते ।

१—कपाटं आ०, ब०, द०, मु० । २—सुखमात्मानुभवति आ०, ब०, द०, मु० । ३ तदनन्तरं नि-आ०, ब०, द०, मु० । ४ प्राप्यत्वात्—ता०, श्र०, मू० ।

न वा, अव्यतिरेकात्^१ तद्भावसिद्धेः । ३०। न वा एष दोषः । किं कारणम् ? अव्यतिरेकात्तद्भावसिद्धेः । न हि द्रव्याद् व्यतिरिक्तो भावोऽस्ति अतस्तद्भावेनाऽध्यारोप्यते यथा 'ज्ञानमेवात्मा' इति । यदि तद्भावोऽध्यारोप्यते तल्लिङ्गसंख्यानुवृत्तिः प्राप्नोति ?

तल्लिङ्गसंख्यानुवृत्तौ चोक्तम् । ३१। किमुक्तम् ? 'न, उपातव्यवितवचनत्वात्' इति ।

५ इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालङ्कारे प्रथमेऽध्याये चतुर्थमाहिनकम् ॥४॥

एवं संज्ञास्वालक्षण्यादिभिर्हृष्टानां जीवादीनां संव्यवहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥५॥

नीयते गम्यतेऽनेनार्थः, नमति वाऽर्थमभिमुखीकरोतीति नाम । स्थाप्यते प्रतिनिधीयतेऽसाविति स्थापना^१ । द्रोष्यते गम्यते गुणैः, द्रोष्यति गमिष्यति गुणानिति वा द्रव्यम् । भवनं
१० भवतीति वा भावः । नामादीनामितरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः । नामस्थापनाद्रव्यभावेनाभिस्थापना-
द्रव्यभावतः । *“आद्यादित्वात्” [जैने० वा० ४।२।४९] *“दृश्यन्तेऽन्यतोऽपि” [जैने० ४।१।७९] इति वा तसिः । न्यसनं न्यस्यत इति वा न्यासो निक्षेप इत्यर्थः । तेषां^२
न्यासस्तन्न्यासः । एतेषां नामादीनां किं लक्षणमिति ? अत्रोच्यते—

निमित्तान्तरानपेक्षं संज्ञाकर्म नाम । १। निमित्ता^३दन्यन्निमित्तं निमित्तान्तरम्, तदन-
१५ पेक्ष्यं क्रियमाणा संज्ञा नामेत्युच्यते । यथा परमैश्वर्यलक्षणेन्दनक्रियानिमित्तान्तरानपेक्षं कस्य-
चित् 'इन्द्रः' इति नाम । तथा जीवनक्रियानपेक्षं श्रद्धानक्रियानपेक्षं वा कस्यचित् 'जीवः
सम्यग्दर्शनम्' इति वा नाम ।

सोऽयमित्यभिसंबन्धत्वेन अन्यस्य व्यवस्थापनामात्रं स्थापना । २। यथा परमैश्वर्यलक्षणो
यः शचीपतिरिन्द्रः, 'सोऽयम्' इत्यन्यवस्तु प्रतिनिधीयमानं स्थापना भवति । एवं 'जीव इति
२० वा सम्यग्दर्शनम्' इति वा अक्षनिक्षेपादिषु^४ 'सोऽयम्' इति व्यावस्थापनामात्रं स्थापना ।

अनागतपरिणामविशेषं प्रति गृहीताभिमुख्यं द्रव्यम् । ३। यद् भाविपरिणामप्राप्तिं प्रति
योग्यतामादधानं तद् द्रव्यमित्युच्यते ।

^५अतद्भावं वा । ४। अथवा, अतद्भावं वा द्रव्यमित्युच्यते । यथेन्द्रार्थमानीतं काष्ठमिन्द्र-
प्रतिमापर्यायप्राप्तिं प्रत्यभिमुखम् 'इन्द्रः' इत्युच्यते, तथा ^६जीव-सम्यग्दर्शनपर्यायप्राप्तिं प्रति
२५ गृहीताभिमुख्यं द्रव्यं द्रव्यजीवो द्रव्यसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । युक्तं तावत् सम्यग्दर्शनप्राप्तिं^७
प्रति गृहीताभिमुख्यमिति, अतत्परिणामस्य जीवस्य संभवात्, इदं त्वयुक्तम्—जीवनपर्यायप्राप्तिं

१ अभेदात् । २ नवान दोषः ता० । ३ विशेषणविशेष्यसम्बन्धे सत्यपि शब्दशक्तिव्यपेक्षया
उपात्तलिङ्गसंख्याव्यतिक्रमो न भवतीत्यर्थः । ४ अप्रकृतनिराकरणाय प्रकृतनिरूपणाय च निक्षेपविधिना
शब्दार्थः प्रस्तीर्यत इत्यर्थः । ५ —ना गम्यते आ०, ब०, द०, मु०, मू० । ६ सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनाञ्च ।
७ —दन्यभिमित्तान्त-आ०, ब०, द०, मु० । ८ जातिद्रव्यक्रियागुणाः निमित्तम्, ताननपेक्ष्य । द्रव्यं
द्विविधम् विषाणादिकं समवायिद्रव्यम्, घण्टादिकं संयोगिद्रव्यम् । ९ —नमित्यक्ष-आ०, ब०, द०, मु० ।
१० आदिशब्देन काष्ठपुस्तचित्रादि गृह्यते । ११ अतद्भावं मु० । १२ जीवनस-ता०, मू० ।

प्रति गृहीताभिमुख्यमिति । कुतः ? सदा तत्परिणामात् । यदि न स्यात्; प्रागजीवः प्राप्नोति । नैप दोषः; मनुष्यजीवादिविशेषापेक्षया स व्यपदेशो वेदितव्यः ।

तद्विविधम्-आगम-नोआगमभेदात् । ५। तदेतद् द्रव्यं द्विविधम् । कुतः ? आगम-नो-आगमभेदात् । आगमद्रव्यजीवः नोआगमद्रव्यजीवः, आगमद्रव्यसम्यग्दर्शनं नोआगमद्रव्य-सम्यग्दर्शनमिति च ।

अनुपयुक्तः प्राभूतज्ञायात्मा आगमः । ६। अनुपयुक्तः प्राभूतज्ञायी^१ आत्मा आगमद्रव्यमि-त्युच्यते ।

इतरत् त्रिविधम्-ज्ञायकशरीर-भावि-तद्रव्यतिरिक्तभेदात् । ७। इतरेणोआगमद्रव्यं त्रैवि-ध्यमास्कन्दति । कुतः ? ज्ञायकशरीर-भावि-तद्रव्यतिरिक्तभेदात् । ज्ञातुर्यच्छरीरं^२ त्रिकाल-गोचरं तज्ज्ञायकशरीरम् । 'जीवन-सम्यग्दर्शनमग्निगामप्राप्तिं' प्रत्यभिमुखं द्रव्यं भावीत्युच्यते । १० तद्रव्यतिरिक्तं कर्म-नोकर्मविकल्पम् ।

वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भावः । ८। वर्तमानेन तेन^३ जीवन-सम्यग्दर्शनपर्यायेणो-पलक्षितं द्रव्यं भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । यथा इन्द्रनामकर्मोदियापादितेन्दन-क्रियापर्यायपरिणत आत्मा भावेन्द्रः ।

स द्विविधः पूर्ववत् । ९। स एव भावो द्विविधो वेदितव्यः पूर्ववत् आगम-नोआगमभेदात् । १५

तत्प्राभूतविषयोपयोगाविष्ट आत्मा आगमः । १०। जीवादिप्राभूतविषयेणोपयोगेनाविष्ट आत्मा आगतो 'भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते ।

जीवनादिपर्यायाविष्टोऽन्यः । ११। जीवनादिपर्यायेणाऽऽविष्ट आत्माऽन्यो नोआगतो भाव इत्युच्यते ।

नामस्थापनयोरेकत्वं संज्ञाकर्माऽविशेषादिति चेत्; न; आदरानुग्रहाकाङ्क्षित्वात् स्थापना-याम् । १२। स्यान्मतम्-नामस्थापनयोरेकत्वम् । कुतः ? संज्ञाकर्माविशेषात् । यतो नाम्नि स्था-पनायां च संज्ञाकरणं समानम्, न ह्यकृते नाम्नि स्थाप्यत इति । तच्च न; कुतः ? आदरानु-ग्रहाकाङ्क्षित्वात् स्थापनायाम् । यथा अर्हदिन्द्रस्कन्देश्वरादिप्रतिमासु आदरानुग्रहाकाङ्क्षित्वं जनस्य, न तथा परिभाषिते वर्तते । ततोऽन्यत्वमनयोः । २०

द्रव्यभावयोरेकत्वम् अव्यतिरेकादिति चेत्; न; कथञ्चित् संज्ञास्वालक्षण्यादिभेदात् तद्भे-दसिद्धेः । १३। स्यादारेका-द्रव्यभावयोस्तदर्थे^४ कत्वं प्रसज्यते । कुतः ? तद्रव्यतिरेकात् । नहि द्रव्यव्यतिरेकेण भाव उपलभ्यते भावव्यतिरेकेण वा द्रव्यम्, अतोऽनयोरेकत्वमिति । तच्च न; कुतः ? संज्ञास्वालक्षण्यादिभेदात् तद्वेदसिद्धेः । इह ययोः संज्ञास्वालक्षण्यादिकृतो भेदः तयो-र्नातात्वमुपलभ्यते तथा 'द्रव्यभावयोरपीति । कश्चिदाह-

१ तत्परिणामो यदि आ०, ब०, द०, सु० । २ -ज्ञायागम-आ०, ब०, द०, सु० । ३ ज्ञातुः शरीरं त्रिधा-भूत-वर्तमान-भविष्यद्भेदात् । भूतमपि त्रिधा च्युतं च्यावितं त्यक्तञ्चेति । पक्वफलमिव स्वयमेव आयुषः क्षयेण पतितं च्युतम् । कदलीघातेन पतितं च्यावितम् । त्यक्तं पुनस्त्रिधा-भक्तप्रत्या-ख्यान-इङ्गिनी-प्रायोपगमनमरणः । ४ अनागत । ५ प्रत्यनभिमु-ता० । ६ ...द्विविधं कर्मनोकर्म-भेदेन, जीवादिप्राभूतविषयेणोपयोगेन परिणतजीवेनाजिततीर्थकारादिशुभप्रकृतिस्वरूपं कर्म नोआगम-द्रव्यकर्म । एवं नोकर्म-नोआगमद्रव्यनोकर्म-शरीरोपोचयापचयनिमित्तपुद्गलद्रव्यस्यानेकरूपत्वात् । ७ तेन तेन जी- आ०, ब०, द०, सु० । ८ आगमभावजीव इत्यर्थः, स्थानिप्यकर्माधारे इत्यपादानम् । ९ भविव्यतिरिणामाभिमुखम् अतीतपरिणामं वा वस्तु द्रव्यम्, वर्तमानपर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भाव इति स्वा-लक्षण्याद् भेदः ।

द्रव्यस्यादौ वचनं न्याय्यं तत्पूर्वकत्वान्नामादीनाम् । ११४। द्रव्यस्यादौ वचनं न्याय्यम् ।
कुतः ? तत्पूर्वकत्वान्नामादीनाम् । सतो हि संज्ञिनो नामादिभिर्भावितव्यमिति; नो दोषः;

संव्यवहारहेतुत्वात् संज्ञायाः पूर्ववचनम् । ११५। संव्यवहारहेतुत्वात् संज्ञायाः पूर्ववचनं
क्रियते । सर्वो हि लोकसंव्यवहारः संज्ञापूर्वकः तदात्मकत्वात्, तदनात्मकत्वे वस्तुव्यवहार-
५ विच्छेदः । तदात्मकत्वाच्च स्तुतिनिन्दयो रागद्वेषप्रवृत्तिः सिद्धा ।

ततः स्थापनावचनम्, आहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः । ११६। ततः परं स्थापना निधीयते ।
कुतः ? आहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः । आहितनामकस्य 'सोऽयम्' इति किञ्चित् प्रति-
निधीयते ।

द्रव्यभावयोः पूर्वपरन्यासः पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वात् । ११७। द्रव्यभावयोः पूर्वपरन्यासः
१० क्रियते । किं कारणम् ? पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वात् । पूर्वकालविषयं^१ हि द्रव्यम् । उत्तरकालभावी
भाव इति ।

'तत्त्वप्रत्यासत्तिप्रकर्षाप्रकर्षभेदाद्वा तत्कमः । ११८। अथवा, तत्त्वप्रत्यासन्ने प्रकर्षप्रकर्ष-
भेदात्तेषां नामादीनामुद्दिष्टः क्रमो वेदिनव्यः । तत्त्वं भावः प्रधानम्, तदर्थानीतराणि, तत्र
प्रत्यासन्नेस्तत्समीपे द्रव्यं प्रयुक्तं तद्भावापत्तेः । ततः पूर्वं स्थापनोपादानम्, अतद्भावेपि तद्भावं
१५ प्रति प्रधानहेतुत्वात् । ततः पूर्वं नामोपादानम् भावं प्रति विप्रकृष्टत्वात्^२ ।

नामादिचतुष्टयाभावो विरोधात् । ११९। अत्राह-नामादिचतुष्टयस्याभावः । कुतः ?
विरोधात् । एकस्य शब्दार्थस्य नामादिचतुष्टयं विरुध्यते । यथा नामैकं नामैव, न स्थापना ।
अथ नाम स्थापना इष्यते न नामेदं नाम । स्थापना तर्हि; न चेयं स्थापना, नामेदम् । अतो^३ नामार्थ
एको विरोधान्न स्थापना । तथैकस्य जीवादेरर्थस्य सम्यग्दर्शनादेर्वा विरोधान्नामाद्यभाव इति ।

२० न वा; सर्वेषां संव्यवहारं प्रत्यविरोधात् । १२०। न वैष दोषः । किं कारणम् ? सर्वेषाम्
संव्यवहारं प्रत्यविरोधात् । लोके हि सर्वेनामादिभिर्दृष्टः संव्यवहारः । इन्द्रो देवदत्तः इति
नाम । प्रतिमादिषु चेन्द्र इति स्थापना । इन्द्रार्थे च काष्ठे द्रव्ये इन्द्रसंव्यवहारः 'इन्द्र आनीतः'
इति वचनात् । अनागतपरिणामे 'चार्थे' द्रव्यसंव्यवहारो लोके दृष्टः- 'द्रव्यमयं माणवकः,
आचार्यः श्रेष्ठी वैयाकरणो राजा वा भविष्यतीति व्यवहारदर्शनात् । शचीपतौ च भावे इन्द्र
२५ इति । न च विरोधः । किञ्च,

अभिहितानवबोधः । १२१। 'यथा नामैकं नामैवेष्यते न स्थापना' इत्याचक्षणेन त्वया
अभिहितानवबोधः^४ प्रकटीक्रियते । यतो नैवमाचक्ष्महे-'नामैव स्थापना' इति, किन्तु एकस्या-
र्थस्य नामस्थापनाद्रव्यभावैर्न्यासः इत्याचक्ष्महे ।

अनेकान्ताच्च । १२२। नैतदेकान्तेन 'प्रतिजानीमहे-नामैव स्थापना भवतीति न वा,
३० स्थापना वा नाम भवति नेति च । कथम् ?

मनुष्यब्राह्मणवत् । १२३। यथा ब्राह्मणः स्यान्मनुष्यो ब्राह्मणस्य मनुष्यजात्यात्मकत्वात् ।
मनुष्यस्तु ब्राह्मणः स्यान्न वा, मनुष्यस्य ब्राह्मणजात्यादिपर्यायात्मकत्वाददर्शनात्^५ । तथा स्थापना-
स्यान्नाम, अकृतनाम्नः स्थापनानुपपत्तेः । नाम तु स्थापना स्यान्न वा, उभयथा दर्शनात् ।

१ पूर्वपर- आ०, ब०, मु० । २ -यं द्र- अ० । ३ भाव । ४ अतिदृष्टत्वात् । ५ यतो
अ० । ६ वार्थे आ०, ब०, मु०, मु० । ७ योग्योऽयं बालः-सम्पा० । ८ अज्ञत्वम् । ९ प्रतिज्ञां
कुरुहे । १० -नाच्च तथा आ०, ब०, द०, मु० ।

तथा द्रव्यं स्याद्भावः, भावद्रव्यार्थदिशात् न भावपर्यायार्थदिशाद् द्रव्यम्^१ । भावस्तु द्रव्यं स्यान्न वा, उभयथा दर्शनात् । किञ्च,

अतस्तत्सिद्धेः । १२४। यत एव नामादिचतुष्टयस्य विरोधं भवानाचष्टे अत एव नाभावः^२ । कथम् ? इह योज्यं सहानवस्थानलक्षणो विरोधो वध्यघातकवत्^३ स सतामर्थानां भवति नास्ततां^४ 'काकोलूक-छायातपवत्, न काकदन्त-खरविषाणयोर्विरोधोऽस्मत्वात् । किञ्च,

नामाद्यात्मकत्वाऽनात्मकत्वे विरोधस्याऽविरोधकत्वात् । १२५। यो नामादिचतुष्टयस्य विरोधः स नामाद्यात्मको वा स्यात्, न वा ? उभयथा च विरोधाभावः । यदि नामाद्यात्मकः, नासौ विरोधको नामाद्यात्मवत् । अथ तदात्मकोऽपि विरोधो नामादीनां विरोधकः; नामाद्यात्मापि विरोधकः स्यात्, ततो नामादीनामभावाद्विरोध एव न स्यात् । अथ न नामाद्यात्मकः; एवमपि नामादीनां नासौ विरोधकोऽर्थान्तरत्वात् । 'अथ अर्थान्तरभावेऽपि विरोध-^{१०} कत्वमिष्यते; सत्रे पां पदार्थानां परस्परतो नित्यं विरोधः स्यात् । न चासावस्तीति । अतो विरोधाभावः ।

ताद्गुण्याद् भावस्य प्रामाण्यमिति चेत्; नः इतरव्यवहारनिवृत्तेः । १२६। स्यादेतत्—ताद्गुण्याद् भाव एव प्रमाणं न नामादिः । स जीवनादिगुणो यस्य स तद्गुणः, तस्य भावस्ताद्गुण्यम्, अतो भाव एव प्रमाणं न नामादिः, ताद्गुण्याभावादिति; तन्न; किं कारणम् ? इतरव्यवहार-^{१५} निवृत्तेः । एवं हि सति नामाद्याश्रयो व्यवहारो निवर्तते । स चास्तीति । अतो न भावस्यैव प्रामाण्यम् ।

उपचारादिति चेत्; नः तद्गुणाभावात् । १२७। स्यादेतत्—यद्यपि भावस्यैव प्रामाण्यं तथापि नामादिव्यवहारो न निवर्तते । कुतः ? उपचारात्, माणवके सिंहशब्दव्यवहारवदिति । तन्न; किं कारणम् ? तद्गुणाभावात् । युज्यते माणवके सिंहशब्दव्यवहारः क्रौर्यशौर्यादिगुणैकदेश-^{२०} योगात्, इह तु नामादिषु जीवनादिगुणैकदेशो न कश्चिदप्यन्तीत्युपचाराभावाद् व्यवहार-निवृत्तिः स्यादेव ।

मुख्यसंप्रत्ययप्रसङ्गाच्च । १२८। यद्युपचाराग्नानामादिव्यवहारः स्यात्, *^१“गौणमुख्ययो-^२र्मुख्ये संप्रत्ययः” [पात० महा० ८।३।८२] इति मुख्यस्यैव संप्रत्ययः स्यान्न नामादीनाम् । यतस्त्वर्थप्रकरणादिविशेषलिङ्गाभावे सर्वत्र संप्रत्ययः “अविशिष्टः कृतसंगतेर्भवति, अतो न नामादिषूपचाराद् व्यवहारः ।^{२५}

*^३“कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति” [पात० महा० १।१।२२] इति चेत्; नः उभयगतिदर्शनात् । १२९। स्यादेतत्—कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवतीति लोके । तद्यथा ‘गोपालकमानय कटेजकमानय’ इति, यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते, न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः । एवमिहापि यस्यैषा ‘जीवादिः’ इति संज्ञा कृता तस्यैव संप्रत्ययः^{३०} स्यान्नेतरेषामिति; तन्न; किं कारणम् ? उभयगतिदर्शनात् । लोके ह्यर्थार्थ प्रकरणाद्वा कृत्रिमे संप्रत्ययः स्यात् अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति, प्रकृतं वा तत्र भवति ‘इदमेव’-संज्ञकेन कर्तव्यम्’ इति, अर्थात् प्रकरणाद्वा लोके संप्रत्ययो भवति । ^{३५}“अङ्गं हि भवान्,

१ भावस्य द्रव्यं भावद्रव्यं तदेवार्थः तस्यादेशस्तस्मात् । २ ‘द्रव्यम्’ इति पदव्यक्तं भाति—सम्पा० । ३ विरोधः—ता० टि० । ४—कवच्च सता—आ०, बु०, द०, मु०, ता०, अ० । ५—लूक-वच्छाया—मु०, आ०, ब० । ६ अर्था—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ७ तथा ना—ता०, अ० । ८ विशेषरहितः । ९ अतश्चार्था—ता०, आ०, ब०, द०, मु० । १० अङ्गमेति प्रियत्वामान्वरणे । ११ कष्टम् ।

‘ग्राम्यं’ पांशुलपादकमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु—‘गोपालकमानय कटेजकमानय’ इति, ‘उभय-
गतिस्तस्य भविष्यति । किञ्च,

अनेकान्तात् । ३०। नायमेकान्तः कृत्रिममेवेदं न कृत्रिममेवेति । किं तर्हि ? अने-
कान्तः । ‘नाम सामान्यापेक्षया स्यादकृत्रिमं विज्ञेयापेक्षया कृत्रिमम् । एवं स्थापनादयश्चेति ।

५ ततः किम् ? *‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययः’ इत्यस्याभावः । किञ्च,

नयद्वयविषयत्वात् । ३१। द्वौ नयौ द्वयार्थिकः पर्यायार्थिकश्च, तयोर्विषयो नामादिन्यासः ।
तत्र नामस्थापनाद्रव्याणि ‘प्राच्यस्य, सामान्यात्मकत्वात् । पाश्चात्यस्य भावः, परिणति-
प्रधानत्वात् । ततः किम् ? *‘गोणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः’ “कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
संप्रत्ययः” इति च न भवति । प्रतिविषयं नयभेदात् ।

१० द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकान्तर्भावात्नामादीनां तयोश्च नयशब्दाभिधेयत्वात् पौनरुक्त्य-
प्रसङ्गः । ३२। यतो नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य, भावः पर्यायार्थिकस्येत्युक्तम्,
ततो नामादीनां नयान्तर्भावात्, नयविकल्पानां च वक्ष्यमाणत्वात् पौनरुक्त्य प्राप्नोति ।

न वाः विनेयमतिभेदाधीनत्वाद् द्वयादिनयविकल्पनिरूपणस्य । ३३। न वा एष दोषः ।
किं कारणम् ? विनेयमतिभेदाधीनत्वाद् द्वयादिनयविकल्पनिरूपणस्य । ये सुमेधसो विने-
१५ यास्तेषां द्वाभ्यामेव द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाभ्यां सर्वनयवक्तव्यार्थप्रतिपत्तिः तदन्तर्भावात् ।
ये त्वतो मन्दमेधसः तेषां ‘त्रयादिनयविकल्पनिरूपणम् । अतो विशेषोपपत्तेर्नामादीनाम-
पुनरुक्तत्वम् ।

तच्छब्दाग्रहणं प्रकृतत्वात् । ३४। सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्रकृतत्वादेव नामादिन्यासाभि-
‘संबन्धः । ततस्तच्छब्दस्य ग्रहणमनर्थकम् ।

२० प्रत्यासन्नत्वाज्जीवादिषु प्रसङ्ग इति चेत्; न; सम्यग्दर्शनविषयत्वात् । ३५। स्यादेतत्—
तच्छब्दाद् विना प्रत्यासन्ना जीवादयस्तेषामेव न्यासाभिसंबन्धो भवेत् न सम्यग्दर्शना-
दीनाम् । कुतः ? *‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा’ [पात० महा० १।२।४७]
इति; तन्न; किं कारणम् ? सम्यग्दर्शनविषयत्वात् । सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्येनोपदेशः
तदर्थत्वाच्छास्त्रारम्भस्य, सम्यग्दर्शनादिविषयत्वेन तु जीवादीनां गुणभूतत्वेनोपदेशः ।

२५ अतस्तच्छब्दादृतेऽपि सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्यात् नामादिन्यासेनाभिसंबन्धो युक्तः ।

विशेषातिदिष्टत्वाच्च । ३६। जीवादयः सम्यग्दर्शनविषयत्वेन विशेषेणातिदिष्टाः प्रकृतं
सम्यग्दर्शनादित्रयं न बाधियन्ते *‘विशेषातिदिष्टाः प्रकृतं न बाधन्ते’ [ ] इति ।

सर्वभावाधिगमार्थं तु । ३७। सर्वेषां भावानां जीवाजीवादीनामप्रधानानां प्रधानानां
च सम्यग्दर्शनादीनाम् अधिगमार्थं^६ तर्हि तच्छब्दग्रहणम् । इतरथा हि प्रधानाभिसंबन्ध-

३० एव स्यात् ।

एवमजीवादिषु ज्ञानचारित्रयोश्च नामादिन्यासविकल्पो योजयितव्यः ।

अधिकृतानामेव सम्यग्दर्शनादिजीवादीनां पदार्थानाम् अभिधानाभिधेयसंव्यवहाराख्य-
भिचाराय नामादिभिर्निक्षिप्तानां तत्त्वाधिगमहेतुर्वक्तव्य इति । अत आह—

१ ग्राम्यन् श्र० । २ प्राधूर्णकमित्यर्थः । पांशुल्लुरपाद— आ०, ब०, द०, मु० । पांशुल्लुरपा-
भा० २ । ३ गोपालकस्य गोपालयितुश्च परिज्ञानम् । ४ अनादिसम्बन्ध इन्द्र इति । ५ द्रव्यार्थि-
कस्य । ६ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकशब्दः । ७ —सम्बन्धस्तच्छब्द— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ८ —र्थ तच्छब्द— ता० ।

प्रमाणनयैराधिगमः ॥६॥

प्रमाणे च नयाश्च प्रमाणनयाः, तैराधिगमो भवति सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनाम् । प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणा । ननु च नयशब्दस्याल्पाक्षरत्वात् पूर्वनिपातेन भवितव्यम् ?

अभ्यर्हितत्वात् प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातः । १। “अभ्यर्हितं पूर्वम् निपतति” [पात० महा० २।२।३४] इति प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातो वेदितव्यः । कथमभ्यर्हितत्वम् ? ५

प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तेर्व्यवहारहेतुत्वादभ्यर्हः । २। यतः प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तिर्व्यवहारहेतुर्भवति नान्येषु अतोऽस्याभ्यर्हितत्वम् ।

समुदायाऽवयवविषयत्वाद्वा । ३। अथवा, समुदायविषयं प्रमाणम् अवयवविषया नया इति प्रमाणस्याभ्यर्हितत्वम् । तथा चोक्तम्— * “सकलादेशः प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीनः” [ ] इति । १०

अधिगमहेतुद्विविधः । ४। [अधिगमहेतुद्विविधः] स्वाधिगमहेतुः, पराधिगमहेतुश्च । स्वाधिगमहेतुर्ज्ञानात्मकः प्रमाणनयविकल्पः, पराधिगमहेतुर्वचनात्मकः । तेन श्रुताख्येन प्रमाणेन स्याद्वादनयसंस्कृतेन प्रतिपर्यायिं सप्तभङ्गीमन्तो जीवादयः पदार्था अधिगमयितव्याः ।

अत्राह—केयं सप्तभङ्गी इति ? अत्रोच्यते—

प्रश्नवशादेकस्मिन् वस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधविकल्पना सप्तभङ्गी । ५। एकस्मिन् वस्तुनि^१ प्रश्नवशाद् दृष्टेनेष्टेन च प्रमाणेनाऽविरुद्धा विधिप्रतिषेधविकल्पना^२ सप्तभङ्गी विज्ञेया । तद्यथा—स्याद् घटः, स्यादघटः, स्याद् घटश्चाऽघटश्च, स्यादवक्तव्यः, स्याद् घटश्चाऽवक्तव्यश्च, स्यादघटश्चावक्तव्यश्च, स्याद् घटश्चाऽघटश्चावक्तव्यश्चेति अपितानपितनयसिद्धेर्निरूपयितव्या । १५

तत्र स्वात्मना स्याद् घटः, परात्मना स्यादघटः । को वा घटस्य स्वात्मा को वा परात्मा ? घटबुद्धयभिधानप्रवृत्तिलिङ्गः स्वात्मा, यत्र तयोरप्रवृत्तिः स परात्मा पटादिः । स्वपरात्मोपादानापोहनव्यवस्थापाद्यं हि वस्तुनो वस्तुत्वम् । यदि स्वस्मिन् पटाद्यात्मव्यावृत्तिविपरणतिर्न स्यात् सर्वात्मना घट इति व्यपदिश्येत । अथ परात्मना व्यावृत्तावपि स्वात्मोपादानविपरणतिर्न स्यात् खरविषाणवदवस्त्वेव स्यात् । २०

अथवा, नामस्थापनाद्रव्यभावेण यो विवक्षितः स स्वात्मा, इतरः परात्मा । तत्र विवक्षितात्मना घटः, नेतरात्मना । यदीतरात्मनापि घटः स्यात् विवक्षितात्मना वाऽघटः, नामादिव्यवहारोच्छेदः स्यात् । २५

अथवा, तत्र विवक्षितघटशब्दवाच्यसादृश्यसामान्यसंबन्धिषु कस्मिंश्चिद् घटविशेषे परिगृहीते प्रतिनियतो यः संस्थानादिः स स्वात्मा, इतरः परात्मा । तत्र प्रतिनियतेन रूपेण घटः नेतरेण । यदीतरात्मकः स्यात्; एकघटमात्रप्रसङ्गः । ततः सामान्याश्रयो व्यवहारो विनश्येत् । ३०

अथवा, तस्मिन्नेव घटविशेषे कालान्तरावस्थायिनि पूर्वोत्तरकुशूलान्तकपालाद्यवस्था-कलापः परात्मा, तदन्तरालवर्ती स्वात्मा । स तेनैव घटः तत्कर्मगुणव्यपदेशदर्शनात्,

१ —ल्पाक्षर— मु० । २ —नि अविरोधेन प्र— आ०, ब०, द०, मु० । ३ —विकल्पना आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ४ परात्मव्यावृ—अ० ।

नेतरात्मना । यदि हि कुशूलान्तकपालाद्यात्मनापि घटः स्यात्; घटावस्थायामपि तदुपलब्धि-
र्भवेत्,^१ उत्पत्तिविनाशार्थं पुरुषप्रयत्नफलाभावश्चानुपज्येत । अथान्तरालवर्तिपण्यात्म-
नाप्यघटः स्यात्; घटकृत्यं फलं नोपलभ्येत ।

अथवा, प्रतिक्षणं द्रव्यपरिणामोपचयापचयभेदादर्थान्तरत्वोपपत्तेः ऋजुसूत्रनयापेक्षया
५ प्रत्युत्पन्नघटस्वभावः स्वात्मा, घटपर्याय एवातीतोऽनागतश्च परात्मा । तेन प्रत्युत्पन्नस्व-
भावेन सता स घटः नेतरणासता, तथोपलब्ध्यनुपलब्धिसद्भावात् । इतरथा हि प्रत्युत्पन्ना-
वदतीतानागतात्मनापि घटत्वे एकसमयमात्रमेव सर्वं स्यात्, अतीतानागतवद्वा प्रत्युत्पन्ना-
भावे घटाश्रयव्यवहाराभावः^२ आपद्येत विनष्टानुत्पन्नघटव्यवहाराभाववत् ।

अथवा, तस्मिन् प्रत्युत्पन्नविषये रूपादिसमुदये परस्पोपकार^३वर्तिनि पृथुबुध्नाद्याकारः
१० स्वात्मा, इतरः परात्मा । तेन पृथुबुध्नाद्याकारेण स घटोऽस्ति नेतरेण; घटव्यवहारस्य तद्भावे
भावात् तदभावे^४ चाऽभावात् । यदि हि पृथुबुध्नाद्यात्मनापि घटो न स्यात्; स एव न स्यात् ।
अथेतरात्मनापि घटः स्यात्; तदाकारशून्येऽपि घटव्यवहारः प्राप्नुयात् ।

अथवा, रूपादिसन्निवेशविशेषः संस्थानम् । तत्र 'चक्षुषा घटो गृह्यते' इत्यस्मिन्
व्यवहारे रूपमुखेन घटो गृह्यत इति रूपं स्वात्मा, रसादिः परात्मा । स घटो रूपेणास्ति
१५ नेतरेण रसादिना; प्रतिनियतकरणग्राह्यत्वात् । अथ हि 'चक्षुषा घटो गृह्यते' इत्यत्र रसा-
दिरपि घट इति गृह्येत; सर्वेषां रूपत्वप्रसङ्गः, ततश्च करणान्तरकल्पनाऽर्थात् । यदि वा
रसादिवद्रूपमपि घट इति न गृह्येत; चक्षुर्विषयताऽस्य न स्यात् ।

अथवा, शब्दभेदे ध्रुवोऽर्थभेद इति घटकुटादिशब्दानामप्यर्थभेदः—घटनाद् घटः कौटि-
ल्यात् कुट इति तत्क्रियापरिणतिलक्षण^५ एव तस्य शब्दस्य वृत्तिर्युक्ता । तत्र घटनक्रिया-
२० विषयकर्तृभावः स्वात्मा, इतरः परमात्मा । तत्राद्येन घटः नेतरेण, तथार्थसम^६भिरोहणात् ।
यदि च घटनक्रियापरणतिमुखेनाप्यघटः स्यात्; तद्व्यवहारनिवृत्तिः स्यात् । यदि वा 'इतर-
व्यपेक्षयापि घटः स्यात्, पटादिष्वपि तत्क्रियाविरहितेषु तच्छब्दवृत्तिः स्यात्, एकशब्द-
वाच्यत्वं वा वस्तुनः ।

अथवा, घटशब्दप्रयोगानन्तरमुत्पद्यमान उपयोगाकारः स्वात्मा अहेयत्वादन्तरङ्ग-
२५ त्वान्च । बाह्यो घटाकारः परात्मा तदभावेऽपि घटव्यवहारदर्शनात् । स घट उपयोगा-
कारेणास्ति नान्येन । यदि हि उपयोगाकारात्मनाऽप्यघटः स्यात्; वक्तृश्रोतृहेतुफलभूतोप-
योगघटाकाराभावात् तदधीनो व्यवहारो विनाशमाप्नुयात् । इतरोऽसन्निहितोऽपि यदि घटः
स्यात्; पटादीनामपि स्याद् घटत्वप्रसङ्गः ।

अथवा, चैतन्यशक्तेर्द्वावाकारौ ज्ञानाकारो ज्ञेयाकारश्च । अनुपयुक्तप्रतिबिम्बाकारा-
३० दर्शतलवत् ज्ञानाकारः, प्रतिबिम्बाकारपरिणतादर्शतलवत् ज्ञेयाकारः । तत्र ज्ञेयाकारः स्वा-
त्मा, तन्मूलत्वाद् घटव्यवहारस्य । ज्ञानाकारः परात्मा, सर्वसाधारणत्वात् । स घटो
ज्ञेयाकारेणास्ति नान्यथा । यदि ज्ञेयाकारेणाप्यघटः स्यात्; तदाश्रयेतिकर्तव्यतानिरासः
स्यात् । अथ हि ज्ञानाकारेणापि घटः स्यात्; पटादिज्ञानाकारकालेऽपि तत्सन्निधानाद्
घटव्यवहारवृत्तिः प्रसज्येत ।

१ —तत् तदुत्प- मु०, ता० । २ आपद्यते मु०, आ०, ब०, द० । ३ —वर्तिपृथु-अ० । ४ —वेऽभा-
मु०, आ०, ब०, द० । ५ —तिक्षण आ०, ब०, द०, मु० । ६ —समीपरो —अ० । ७ चेत-मु०, आ०,
ब०, द० । ८ —ज्ञानकालेऽपि आ०, ब०, द०, मु० ।

उक्तैः प्रकारैरपि घटत्वमघटत्वं च परस्परतो न भिन्नम् । यदि भिद्येत; सामानाधिकरण्येन तद्बुद्धयभिधानवृत्तिर्न स्याद् घटपटवत् । ततश्चेतरतराविनाभावे उभयोरप्यभावात् तदाश्रयव्यवहारापह्नवः कृतः स्यात् । अतस्तदुभयात्मकोऽसौ क्रमेण तच्छब्दवाच्यतामात्मकन्दन् 'स्याद् घटश्चावटश्च' इत्युच्यते । यदि तदुभयात्मकं वस्तु घट इत्येवोच्येत; इतरात्माऽऽग्रहादतत्त्वमेव स्यात् । अथाघट एवेत्युच्यते; घटात्मानुपादानाद् अनृतमेव स्यात्, न वस्तु तावदेवेति । नचान्यः शब्दः तदुभयात्मावस्थानत्वाभिधायी विद्यते, अतोऽसौ घटो वचनगोचरातीतत्वात् 'स्यादवक्तव्यः' इत्युच्यते । 'घटात्मार्षणामुखेन उक्तावक्तव्यस्वरूपनिरूपणेन चादिव्यमानः स एवार्थः इति 'स्याद् घटश्चावक्तव्यश्च' । निरूपिताऽघटभङ्गसङ्गेन प्रदर्शितावक्तव्यवर्त्मना चापदेश्यः स एवार्थः इति 'स्यादघटश्चावक्तव्यश्च' । तदुभयाभिधानक्रमाक्रमार्पणावशाद् आविर्भूततद्व्यपदेशः स एवार्थः 'स्याद् घटश्चाघटश्चावक्तव्यश्च भवति' । १०

एवमियं सप्तभङ्गी जीवादिषु सम्यग्दर्शनादिषु च द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयार्पणाभेदाद्योजयितव्या । तत्र 'द्रव्यार्थैकान्तोऽनिश्चिततत्त्वः' 'अनन्तदेव' इत्यवधारणाद् उन्मत्तवत् । 'पर्यायार्थैकान्तोऽपि तथैव, 'अतद्वस्तु 'तदेव' (तद्वस्तु अतदेव) इत्यवधारणादुन्मत्तवत् । स्याद्वादो निश्चितार्थः अपेक्षितयाथातथ्यवस्तुवादित्वात् अनुन्मत्तवचनवत् । अवक्तव्यैकान्तोऽप्यसद्वादः, स्ववचनविरोधात् सदा 'मौनवृत्तिकवत् । अमृपार्थः स्यादवक्तव्यवादः वक्तव्यावक्तव्यवादित्वात् सत्येतरवचनविशेषज्ञवादवत् । १५

'अनेकान्ते तदभावादव्याप्तिरिति चेत्; न; तत्रापि तदुपपत्तेः । ६। स्यादेतत्—अनेकान्ते सा विधिप्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्यात्; यदा अनेकान्तो न भवति तदैकान्तदोषानुषङ्गो भवेत् अनवस्थाप्रसङ्गश्च । ततस्तत्र 'अनेकान्तत्वमेव', इति सा सप्तभङ्गी व्याप्तमती न भवतीति; तन्न; किं कारणम्? तत्रापि तदुपपत्तेः । स्यादेकान्तः, स्यादनेकान्तः, स्यादुभयः स्यादवक्तव्यः, स्यादेकान्तश्चावक्तव्यश्च, स्यादनेकान्तश्चावक्तव्यश्च, स्यादेकान्तश्चानेकान्तश्चावक्तव्यश्चेति । तत्कथमिति चेत्? उच्यते— २०

प्रमाणनयार्पणाभेदात् । ७। एकान्तो द्विविधः—सम्यगेकान्तो मिथ्यैकान्त इति । अनेकान्तोऽपि द्विविधः—सम्यगनेकान्तो मिथ्यानेकान्त इति । तत्र सम्यगेकान्तो हेतुविशेषसामर्थ्यापेक्षः प्रमाणप्ररूपितार्थैकदेशादेशः । एकात्मावधारणेन अन्याशेषनिराकरणप्रवणः^{१०}प्रणिधिमिथ्यैकान्तः । एकत्र सप्रतिपक्षानेकधर्मस्वरूपनिरूपणो युक्त्यागमाभ्यामविरुद्धः सम्यगनेकान्तः । तदतत्स्वभाववस्तुशून्यं परिकल्पितानेकात्मकं केवलं वाग्विज्ञानं मिथ्याऽनेकान्तः । तत्र सम्यगेकान्तो नय इत्युच्यते । सम्यगनेकान्तः प्रमाणम् । नयार्पणादेकान्तो भवति एकनिश्चयप्रवणत्वात्, प्रमाणार्पणादनेकान्तो भवति अनेकनिश्चयाधिकरणत्वात् । यद्यनेकान्तोऽनेकान्त एव स्यान्नैकान्तो भवेत्; एकान्ताभावात् तत्समूहात्मकस्य तस्याप्यभावः स्यात्, शाखाद्यभावे वृक्षाद्यभाववत् । यदि चैकान्त एव स्यात्; तदविनाभाविशेषनिराकरणादात्मलोपे सर्वलोपः स्यात् । एवमुत्तरे च भङ्गा योजयितव्याः । ३०

१ घटार्थ—ता० । २ द्रव्यार्थैकान्तः आ०, ब०, द०, मु० । ३ वस्तुनस्तदतत्स्वभावत्वं तदेवेत्यवधूतं सद्बुन्मत्तप्रलपितमिव भवेत्—द० टि० । ४ पर्यायार्थैकैका—आ०, ब०, मु० । ५ अतदेव—अ० । ६ यावज्जीवमहं मौनीत्यादिवत् स्ववचनविरोधोपपत्तेः । ७ अनेकान्तेऽनेकान्तत्वं न व्याप्नोति अतस्तत्र सप्तभङ्गी व्याप्तिमती न स्यात्; तन्न तत्रापि संभवात्—द० टि० । ८ अनेकान्ते । ९ व्यभिचारित्वम् । १०—प्रणीति—अ० ।

छलमात्रमनेकान्त इति चेत्, न; छललक्षणाभावात् । ८। स्यान्मतम्—‘त देवास्ति तदेव नास्ति तदेव नित्यं तदेवानित्यम्’ इति चानेकान्तप्ररूपणं छलमात्रमिति; तत्र; कुतः ? छललक्षणाभावात् । छलस्य हि लक्षणमुक्तम् *‘वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्’ [न्यायसू० १।२।१०] इति । यथा ‘नवकम्बलोऽयम्’ इत्यविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पनम् ‘नवास्य कम्बला न चत्वार इति, नवो वास्य कम्बलो न पुराणः’ इति नवकम्बलः । न तथा अनेकान्तवादः । यत उभयनयगुणप्रधानभावापादितापितानर्पितव्यवहारसिद्धिविशेषबललाभप्रापितयुजितपुष्कलार्थः अनेकान्तवादः ।

संशयहेतुरिति चेत्, न; विशेषलक्षणोपलब्धेः । ९। स्यान्मतम्—संशयहेतुरनेकान्तवादः । कथम्? एकत्राधारे विरोधिनीजेकस्यासंभवात् । आगमश्चैवं प्रवृत्तः—*‘एकं द्रव्यमनन्तपर्यायम्’ [१०] इति । किमागमप्रामाण्यादस्ति वा नास्ति वा नित्यं वा अनित्यं वेति ? तच्च न; कस्मात् ? विशेषलक्षणोपलब्धेः । इह सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च^३ संशयः । तद्यथा स्थाणुपुरुषोचिते देशे नातिप्रकाशान्धकारकलुषायां वेलायामूर्ध्वत्वमात्रं सारूप्यं पश्यतो वक्रकोटरवयो^१निलयनादीन् स्थाणुगतान् विशेषान् ‘वस्त्रसंयमन-शिरःकण्डूयन-शिखा-बन्धनादीन् पुरुषगतांश्चाऽनुपलभमानस्य तेषां^२ च स्मरतः संशय उत्पद्यते, नच तद्वदनेकान्तवादे विशेषानुपलब्धिः, यतः ‘स्वरूपाद्यादेशवशीकृता विशेषा उक्ता व्यवताः ‘प्रत्यक्ष-मुपलभ्यन्ते । ततो ‘विशेषोपलब्धेर्न संशयहेतुः’ इति यदगदिष्म तत्सम्यग्गिरजैष्म^४ ।

एवमपि संशयः । कथम् ? इदं तावदसि प्रष्टव्यः—एवामस्तित्वादीनां धर्माणां साधकाः प्रतिनियता हेतवः ‘सन्ति वा, न वा ? यदि न सन्ति; विप्रतिपन्नप्रतिपादनासंभवः । अथ सन्ति; एकत्र विरुद्धसाधनहेतुसन्निधाने सति भवितव्यं संशयेनेति ? उच्यते—

विरोधाभावात् संशयाभावः । १०। यदि विरोधोऽभविष्यत्^५ संशयोऽजनिष्यत् । न च विरोधो नयोपनीतानां धर्माणामस्ति । कुतः ?

अर्पणाभेदाद्विरोधः ‘पितापुत्रादिसम्बन्धवत् । ११। उक्तादर्पणाभेदाद् एकत्राऽविरोधेनावरोधो^६ धर्माणां पितापुत्रादिसम्बन्धवत् । तद्यथा—एकस्य देवदत्तस्य जातिकुलरूपसंज्ञाव्यपदेश-विशिष्टस्य ‘पिता पुत्रो भ्राता भागिनेयः’ इत्येवंप्रकाराः संबन्धा जन्यजनकत्वादिशक्त्यर्पणाभेदान् विरुध्यन्ते । न ह्येकापेक्षया पितेति शेषापेक्षयापि पिता भवति, शेषापेक्षया वा पुत्रादिव्यपदेशार्हं इति उक्तापेक्षयापि पुत्रादिव्यपदेशभाक् । न च पितापुत्रादिकृतं संबन्धबहुत्वं देवदत्तस्यैकत्वेन विरुध्यते । तद्वदस्तित्वादयोऽपि^७ न यान्ति विरोधमेकत्र ।

१ उभयगुण-आ०, ब०, द०, मु० । २ धारणाबलोद्भूता अतीतार्थविषया तदिति परामर्शिनी स्मृतिः । तुलना-वैशे० सू० २।२।१७ । ३ -र विशेषवयो-आ०, ब०, द०, मु० । ४ पक्षिस्थान । नीड इत्यर्थः -सम्पा० । ५ वस्त्रसंयमन-आ०, ब०, द०, मु० । ६ स्मरतेः कर्मणि षष्ठी प्रयोक्तव्येति-द० टि० । ७ स्वपराद्या-आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ८ प्रत्यर्थमुप-आ०, ब०, द०, मु० । ९ -र वैष्म आ०, ब०, द०, मु० । १० तावदस्ति प्र-आ०, ब०, द०, मु० । ११ स्युर्वा ता०, अ०, म०, द०, ब०, ज०- । १२ वादि । १३ ‘साध्यविपर्ययव्याप्तस्तु विरुद्धः, स यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटवत् । कृतकत्वं हि साध्यनित्यत्वविपरीतानित्यत्वेन व्याप्तं यतो यत्कृतकं तदनित्यमिति, अतो विरुद्धं कृतकत्वम्’ इत्यभिप्रायो न वाच्योऽत्र किन्तु विरुद्धानां नित्यानित्यत्वादिविधर्माणां साधनं स एव हेतुरिति वक्तव्यम्, अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवत्, नित्यः शब्दः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् व्योम-भवति, अन्यथा हेत्वाभासप्रसङ्गः प्रसज्येत । १४ तिङ्निमित्तेऽवृत्तो भूते च लृङ् । १५ पितृपुत्रादि-आ०, ब०, मु० । १६ स्वीकारः । १७ -त्वावयो न आ०, ब०, द०, मु० ।

सपक्षासपक्षापेक्षोपलक्षितसत्त्वासत्त्वादिभेदोपचितैकधर्मवद्वा ॥१२॥ अथवा, 'सपक्षाऽ-
'सपक्षापेक्षयोपलक्षितानां सत्त्वासत्त्वादीनां भेदानामाधारेण^१ पक्षधर्मैकेन तुल्यं सर्वद्रव्यम् ।
निरपेक्षयोर्हर्षेकत्र वादिप्रतिवादिप्रयोगापेक्षया^२ संशय उवतः, इतरथा हि पक्षधर्मोऽपि संशयः
कल्प्येत ।

एकस्य हेतोः साधकदूषकत्वाऽविसंवादवद्वा ॥१३॥ अथैवमुपपत्त्याऽविरोधे प्रतिपादितेऽपि ५
मिथ्यादर्शनाभिनिवेशात्तत्त्वं न प्रतिपद्यते यस्तं प्रति सार्वलौकिकहेतुवादमाश्रित्योच्यते—इह
'स्वपक्षमर्यादानतिक्रमेण न्यायधर्ममनुपालयता वादिना अभिप्रेतप्रतिज्ञार्थसिद्धिमागंसता
'हेत्वनुपदेशे 'सर्वाभिलषितार्थसिद्धिः प्रतिज्ञामात्रादेव मा प्रापत्' इत्यनिप्रसङ्गदोषनिवृत्तये
यो हेतुरुपदिश्यते स साधको दूषकश्च—स्वपक्षं साधयति परपक्षं दूषयति । न तौ साधनदूष-
णार्थौ हेतोरन्यौ भवतः । नचानन्यत्वमस्तीति कृत्वा येन साधकस्तेन दूषको येन वा दूषकस्तेन १०
साधकः । न तयो संकरो विरोधो वा । एवं सर्वार्थेषु विरोधदोषमनुदन्ती विसर्पत्यनेकान्त-
प्रक्रियेति ।

सर्वप्रवाद्यविप्रतिपत्तेश्च ॥१४॥ नात्र प्रतिवादिनो विसंवदन्ते एकमनेकात्मकमिति । केचित्^३
तावदाहुः—'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रधानम्' इति । तेषां प्रसादलाघवशोपतापावरण-
सादनादिभिन्नस्वभावानां प्रधानात्मना^४ मिथश्च न विरोधः । अथ मन्येथाः 'न प्रधानं नामैकं १५
गुणेभ्योऽर्थान्तरभूतमस्ति, किन्तु त एव गुणाः साम्यमापन्नाः प्रधानाख्यां लभन्ते' इति; यद्येवं
'भूमा प्रधानस्य स्यात् । स्यादेतत्—तेषां समुदयः प्रधानमेकमिति; अत एवाविरोधः सिद्धः
गुणानामवयवानां समुदायस्य च ।

अपरे^५ मन्यन्ते—'अनुवृत्तिविनिवृत्तिबुद्धयभिधानलक्षणः सामान्यविशेषः' इति । तेषां
च सामान्यमेव विशेषः^६ 'सामान्यविशेषः इत्येकस्यात्मन उभयात्मकं न विरुध्यते । २०

अपर^७ आहुः—'वर्णादिपरमाणुसमूहयो रूपपरमाणुः' इति । तेषां^८ 'कक्खडत्वादिभिन्न-
लक्षणानां^९ रूपात्मना^{१०} मिथश्च न विरोधः । अथ मतम् 'न परमाणुर्नामैकोऽस्ति बाह्यः, किन्तु
'विज्ञानमेव तदाकारपरिणतं परमाणुव्यपदेशार्हम्' इत्युच्यते; अत्रापि ग्राहक-विषयाभास^{११}-
संवित्ति^{१२} शक्तित्रयाकाराधिकरणस्यैकस्याभ्युपगमान्न विरोधः^{१३} ।

किञ्च, 'सर्वेषामेव तेषां पूर्वोत्तरकालभाव्यवस्थाविशेषार्पणाभेदादेकस्य^{१४} कार्यकारण- २५
शक्तिसमन्वयो न विरोधस्यास्पदमित्यविरोधसिद्धिः ।

एवं प्रमाणनयैरधिगतानां जीवादीनां पुनरप्यधिगमोपायान्तरप्रदर्शनार्थमाह—

१ महानस । २ महाह्रद । ३ पर्वत । ४ हेतुना । ५ शब्दो नित्य उत्तानित्य इति । एको
ब्रूते शब्दो नित्य इति अपरोऽनित्य इति । तयोर्विप्रतिपत्त्या मध्यस्थस्य पुंसो भवति संशयः—किमर्थं शब्दो
नित्य उत्तानित्य इति । ६ स्वदर्शनसीमा । ७ अनुमान । ८ हेत्वनपदेशे आ०, ब०, द०, भा० १, भा० २ ।
९ सर्वेषां वादिनाम् । १० सांख्याः । ११ एकेन । प्रधानात्मनां आ०, ब०, मु०, द० । १२ बहुत्वम्—
ता० टि० । १३ वैशेषिकाः । १४ सामान्यविशेषाः पृथिवीत्वादयः अपरसामान्यात्मकाः । १५ बौद्धाः ।
१६ काक्खडत्वा— आ०, ब०, द०, मु० । कर्कश । पृथ्व्यादीनाम्— ता० टि० । १७ रूपात्मनां
आ०, ब०, द०, मु० । १८ वर्णादीनाम् । १९ ज्ञान—अ० । २० आकार इत्यर्थः—सम्पा० । आभासशब्दः
प्रत्येकं परिसमाप्यते ग्राहकाकारो विषयाकारश्चेति । २१ संवेदन । २२ वादिनां लौकिकानाञ्च ।
२३ पदार्थस्य । २४—धः सिद्धः आ०, ब०, द०, मु० ।

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥७॥

के पुनरिमे निर्देशादयः ? निर्देशोऽर्थात्मावधारणम्^१ । स्वामित्वमाधिपत्यम् । साधनं^२ कारणम् । अधिकरणं प्रतिष्ठा । स्थितिः कालकृता व्यवस्था । विधानं प्रकारः । 'अधिगमः' इत्यनुवर्तते । एतैरेतेभ्यो वा अधिगमः, पूर्ववत्तसिः । केपामधिगमः ? जीवादीनां सम्यग्दर्श-
५ नादीनां च । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः, अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति । तद्यथा 'उच्चाणि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्वैनम्' 'देवदत्तम्' इति गम्यते ।

अथ किमर्थमादौ निर्देशः ? उच्यते—

अवधूतार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तेरादौ निर्देशवचनम् । १। स्वरूपेणावनूतरयार्थस्य स्वा-
मित्वादिका धर्मविकल्पप्रतिपत्तिर्भवति, अतोऽस्य निर्देशस्यादौ वचनं क्रियते ।

१० इतरेषां प्रश्नवशात् क्रमः । २। इतरेषां स्वामित्वादीनां प्रश्नवशात् क्रमो वेदितव्यः । यद्येवं स एव तावदुच्यतां को जीव इति ?

औपशमिकादिभावपर्यायो जीवः पर्यायादेशात् । ३। वक्ष्यमाण औपशमिकादिभावपर्यायो जीव इत्युच्यते पर्यायादेशात् ।

द्रव्यार्थादेशान्नामादिः । ४। द्रव्यार्थादेशान्नामादिः^५ 'जीवः' इत्युच्यते ।

१५ तदुभयसंग्रहः प्रमाणम् । ५। तस्योभयस्य संग्रहः प्रमाणनिर्देश इत्युच्यते । कस्य जीवः ?

तत्परिणामस्य, भेदादग्नेरौष्ण्यवत् । ६। स परिणामो यस्य सोऽयं तत्परिणामः तस्यासौ^६ व्यपदिश्यते । कुतः ? कथञ्चिद्भेदात्, परिणामपरिणामिनोर्भेदकल्पनासद्भावात् अग्नेरौष्ण्यवत् । तद्यथा—औष्ण्यात्मकस्याग्नेः दहनपचनस्वेदनादिक्रियासामर्थ्यमौष्ण्यं भेदेनोच्यते^७ ।

२० व्यवहारनयवशात् सर्वेषाम् । ७। जीवादीनां सर्वेषां पदार्थानां व्यवहारनयवशाज्जीवः स्वामी । किं साधनो जीवः ?

पारिणामिकभावसाधनो निश्चयतः । ८। योऽसौ जीवात्मा पारिणामिकस्तत्साधनो जीवो निश्चयनयेन । तेन ह्यसावात्मानं^८ सर्वकालं लभत इति ।

औपशमिकादिभावसाधनश्च व्यवहारतः । ९। व्यवहारनयवशात् औपशमिकादिभाव-
२५ साधनश्चेति व्यपदिश्यते । चशब्देन शुक्रशोणिताहारादिसाधनश्च । किमधिकरणो जीवः ?

स्वप्रदेशाधिकरणो निश्चयतः । १०। योऽसौ स्वप्रदेशोऽसंख्यातस्वरूपः कर्मकृतशरीर-
परिमाणानुविधायित्वेऽप्यपरिप्राप्तहीनाधिकभावः, तदधिकरणो जीवः, स्वात्मप्रतिष्ठाकाशवत् ।

व्यवहारतः शरीराद्यधिष्ठानः । ११। कर्मोपात्तं शरीरम्^९ इतरच्चाधिकरणमात्मा व्यवहारनयवशादधिष्ठितीत्युच्यते । किं स्थितिको जीवः ?

३० स्थितिस्तस्य द्रव्यपर्यायापेक्षाज्जाद्यवसाना समयादिका च । १२। तस्य जीवस्य स्थितिर्द्र-
व्यपर्यायापेक्षा द्विधा कल्प्यते । द्रव्यापेक्षाज्जाद्यवसाना, जीवद्रव्यं हि चैतन्यजीवद्रव्योपयोगाऽसं-

१ जीवादिस्वरूपनिश्चयः । २ उत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः । ३ आद्यादित्वात्, दृश्यन्तेऽप्यतोऽपि इति वा तसिः । ४ तावदुच्यते को आ०, ब०, द०, मु० । ५ आदिशब्देन स्थापनाद्रव्ये गृह्यते । ६ द्रव्यपर्यायस्य । ७ स्वामीति शेषः —अ० टि० । जीवः स्वामी तत्प— आ०, ब०, मु०, भा० २ । ८ परिणामः, अस्य परिणाम इति व्यपदिश्यते । अस्य परिणामस्य अयं जीवः स्वामीति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । ९ अग्नेरौष्ण्यमिति । १० स्वस्वरूपम् । ११ स्वर्गादि । शरीरमेतच्छाधि— आ०, ब०, द०, मु० । १२ शीघ्रस्थासादेराधारः इति द्वितीया ।

ख्येयप्रदेशादिसामान्यादेशाच्च प्रच्यवते सर्वकालमिति । पर्यायस्त्वन्यश्चान्यश्च भवति, तद-
पेक्षा समयादिका कल्प्यते । किमस्य विधानम् ?

नारकादिसंख्येयासंख्येयानन्तप्रकारो जीवः । १३। नारकादयः 'संख्येया' 'असंख्येया' 'अन्-
न्ताश्च प्रकारा भिद्यन्ते जीवस्य ।

'तथैवेतरेषामागमाविरोधात् निर्देशादिवचनम् । १४। तेनैव प्रकारेण आगमाविरोधेन इत- ५
रेषामजीवादीनां निर्देशादयो वक्तव्याः' । तद्यथा—'अजीवस्तावद्दशप्राणपर्यायरहितः नामा-
दिश्च । अजीवात्मैव अजीवस्य स्वामी, जीवो वा भोक्तृत्वात् । पुद्गलानाम् अणुत्वादिसाधनं
भेदादि, तन्निमित्तं वा कालादि । धर्माधर्मकालाकाशानां गतिस्थितिर्वर्तनावगाहहेतुता पारि-
णामिकी अगुरुलघुगुणानुगृहीता, स्वात्मभूतसत्ता'संबद्धा जीवपुद्गला वा' तदपेक्षत्वाद् गत्यादि-
हेतुताभिव्यवते । स्वात्मैवाधिकरणं सर्वद्रव्याणां स्वात्मव्यवस्थितत्वात्, आकाशं साधारणम्, १०
असाधारणं च 'घटादिर्जलादीनाम् । स्थितिर्द्रव्यापेक्षाऽनाद्यवसाना, पर्यायापेक्षा समयादिका ।
विधानं धर्मादित्रिकं प्रतिनियतानादिपारिणामिकद्रव्यार्थादेशादेकैकम्, 'पर्यायाधिकनयादेशा-
दनेकम्, संख्येयासंख्येयानन्तानां 'द्रव्याणां गतिस्थित्यवगाहनाद्युपकार'पर्यायादेशात् स्यादेकं
स्यादनेकं स्यात्संख्येयं स्यादसंख्येयं स्यादनन्तम् । कालः संख्येयोऽसंख्येयोऽनन्तश्च भवति' १५
परप्रत्ययात्' । पुद्गलद्रव्यं रूपस्पर्शादिपारिणामिकद्रव्यार्थादेशात् स्यादेकम्, प्रतिनियतैकानेक-
संख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशपर्यायादेशात् स्यादनेकं स्यात्संख्येयं स्यादसंख्येयं स्यादनन्तम् ।

आसूत्रनिर्देशः—कायवाङ्मनःक्रियापरिणामो नामादिर्वा । जीवोऽस्य स्वामी, कर्म वा
तन्निमित्तत्वात् । 'स्वात्मैव साधनं शुद्धस्य तदभावात्, कर्म वा सति तस्मिन् प्रवृत्तेः । अधि-
करणम् 'आत्मन्येवासौ' तत्र तत्फलदर्शनात्, कर्मणि कर्मकृते च कायादावुपचारतः । स्थितिः
वाङ्मनसासूत्रयोर्जघन्येनैकसमयः, उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः; कायालवस्य जघन्येनान्तर्मुहूर्तः उत्कर्षेणान- २०
न्तः 'कालः, असंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । विधानम् वाङ्मनसासूत्रयोश्चतुर्विकल्पसंख्यं सत्य-
मृषोभयानुभयभेदात् । कायासूत्रः सप्तविधः औदारिकवैक्रियिकाहारकमिश्रकर्मणभेदात् । औदा-
रिकौदारिकमिश्रकौ मनुष्यतिरश्चाम् । वैक्रियिकवैक्रियिकमिश्रकौ देवनारकाणाम् । आहारका-
हारकमिश्रकौ संयतानाम् ऋद्धिप्राप्तानाम् । कर्मणकायासूत्रो 'विग्रहापन्नानां केवलिनां वा समु-
द्घातगतानाम् । अथवा, आसूत्रस्य प्रकारः शुभाऽशुभः । तत्र कायिको हिंसाजुतस्तेयाब्रह्मादिपु २५
प्रवृत्तिनिवृत्तिसंज्ञः । वाचिकः परुषाक्रोशपिशुनपरोपघातादिपु वचस्सु प्रवृत्तिनिवृत्तिसंज्ञः ।
मानसो 'मिथ्याश्रुत्यभिघातेष्यासूयादिपु' मनसः प्रवृत्तिनिवृत्तिसंज्ञः ।

बन्धनिर्देशः—जीवकर्मप्रदेशान्योन्यसंश्लेषो बन्धः, नामादिर्वा । स जीवस्य तत्र तत्फल-
दर्शनात्, कर्मणश्च तस्य द्विष्टत्वात् । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धस्य साधनम्,
तत्परिणतो वा आत्मा । स्वामिसंबन्धाहमेव वस्त्वधिकरणं भवति, विवक्षातः कारकप्रवृत्तेः । ३०

१ श्रुतकेवलिभिः । २ अवधिज्ञानिभिः । ३ केवलज्ञानिभिः । ४ तथैतरे— आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।
५ व्याख्येयाः । ६ अजीवद्रव्यस्य तु दशप्राणरहितत्वमेव भावपर्यायत्वम् । ७ सम्बन्धात् जी- मु० ।
सम्बन्धा जी- आ०, ब०, द० । ८ साधनम् । ९ अधिकरणम् । १० अर्थपर्याय । ११ जीवपुद्गला-
दीनाम् । १२ व्यञ्जनपर्याय । १३ संख्येयासंख्येयानन्तजीवपुद्गलान् प्रति । १४ जीवपुद्गलादेः पराधीन-
त्वात् । १५ स्वस्य व्यापारवानात्मैव आलवस्य, व्यापारवान् जीवः आलवस्य साधनमित्यर्थः ।
१६ आत्मैवासौ मु० । १७ आसूत्रः । १८ —णानन्तकालः आ०, ब०, द०, मु० । १९ विग्रहगतिभाप-
आ०, ब० । २० मिथ्याश्रुतेष्या— आ०, ब०, द०, मु० । २१ अक्षान्तिरीष्याऽसूया तु बोधारोपो गुणेष्वपि ।

स्थितिर्जघन्या उत्कृष्टा च । तत्र जघन्या वेदनीयस्य द्वादश मुहूर्ताः । नामगोत्रयोराटौ । शेषाणा-
मन्तर्मुहूर्ताः । उत्कृष्टा ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणां त्रिशत्सागरोपमकोटीकोटयः ।
मोहनीयस्य सप्ततिः । नामगोत्रयोर्विंशतिः । त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः । अथवा बन्धसन्तान-
पर्यायादेशात् स्यादनादिरनिधनश्चाभव्यानाम्, भव्यानां च केपाञ्चित् ये अनन्तेनापि कालेन
५ न सेत्स्यन्ति । ज्ञानावरणादिकर्मोत्पादविनाशात् स्यात्सादिः सनिधनश्च । विधानम्—^१बन्धः
सामान्यादेशात् एकः, द्विविधः शुभाशुभभेदात्, त्रिधा द्रव्यभावोभयविकल्पात्, चतुर्धा प्रकृति-
स्थित्यनुभागप्रदेशभेदात्, पञ्चधा मिथ्यादर्शनादिहेतुभेदात्, षोढा नामरथापनाद्रव्यक्षेत्र-
कालभावैः, सप्तधा तैरेव भवाधिकैः, अष्टधा ज्ञानावरणादिभूलप्रकृतिभेदात् । एवं 'संख्येयाऽ-
संख्येयानन्तविकल्पश्च भवति हेतुफलभेदात् ।

१० संवरनिर्देशः—आस्रवनिरोधः नामादिर्वा । जीवोऽस्य स्वामी, कर्म वा निरुध्यमानविष-
यत्वात् । निरोधस्य साधनं गुप्तिसमितिधर्मादयः । 'स्वामिसंबन्धार्हमेवाधिकरणम्' इत्यु-
क्तम् । स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्ता, उत्कृष्टा पूर्वकोटी देशोना । विधानम् एकादिष्टोत्तर-
शतविधः, तत् उत्तरश्च संख्येयादिविकल्पो निरोध्यनिरोधकभेदाद्वेदितव्यः । तत्राष्टोत्तरशतविध
उच्यते—तिस्रो गुप्तयः, पञ्च समितयः, धर्मो दशविधः, अनुप्रेक्षा द्वादश, परीपहा द्वाविंशतिः,
१५ तपो द्वादशविधम्, प्रायश्चित्तं नवविधम्, विनयश्चतुर्विधः, वैयाकृत्यं दशविधम्, स्वाध्यायः
पञ्चविधः, व्युत्सर्गो द्विविधः, धर्मध्यानं दशविधम्, शुक्लध्यानं चतुर्विधमिति ।

निर्जरानिर्देशः—यथाविपाकात्तपसो वा उपभुक्तवीर्यं कर्म निर्जरा, नामादिर्वा । सा आत्मनः
कर्मणो वा द्रव्यभावभेदात् । साधनं तपो यथाकर्मविपाकश्च । अधिकरणमात्मा निर्जरात्मैव वा ।
स्थितिर्जघन्येनैकसमयः उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः, सादिः सपर्यवसाना वा । विधानम् सामान्यादेका
२० निर्जरा, द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात्, अष्टधा मूलकर्मप्रकृतिभेदात् । एवं 'संख्येयाऽसंख्येया-
नन्तविकल्पा भवति कर्मरस^१निर्हरणभेदात् ।

मोक्षनिर्देशः—कृत्स्नकर्मसंक्षयो मोक्षः, नामादिर्वा । तस्य स्वामी परमात्मा मोक्षात्मैव
वा । साधनं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि । स्वामिसंबन्धार्हमेवाधिकरणं तद्विषयत्वात् । स्थिति-
स्तस्य सादिरनिधना । विधानम्—सामान्यादेको मोक्षः, द्रव्यभावमोक्तव्यभेदाद^२नेकोऽपि ।

२५ सम्यग्दर्शननिर्देशः—तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं नामादिर्वा । तत्पुनरात्मनः स्वस्यैव वा ।
दर्शनमोहोपशमादि साधनम्, बाह्यं चोपदेशादि, स्वात्मा वा । स्वामिसंबन्धभागेवाधिकरणम् ।
स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्ता, उत्कर्षेण^३ षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि । अथवा सादि-
सनिधनमौपशमिकक्षायोपशमिकम्, साद्यनिधनं क्षायिकम् । विधानम् सामान्यादेकम्, द्विधा
निसर्गजाधिगमजभेदात्, त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । एवं 'संख्येयाऽसंख्येया'^४-
३० नन्तविकल्पं च भवत्यध्यवसाय^५भेदात् ।

ज्ञाननिर्देशः—जीवादितत्त्वप्रकाशनं ज्ञानं नामादिर्वा । तत् आत्मनः स्वाकारस्य वा ।
ज्ञानावरणादिकर्मक्षयोपशमादि साधनम्, स्वाविर्भावशक्तिर्वा । अधिकरणम्—आत्मा स्वाकारो

१ बन्धसा— ग्रा०, ब०, ता० । २ संख्येया असंख्येया अनन्तविकल्पाश्च भवन्ति ग्रा०, ब०, मु० ।
३—निर्हाणभे— ता० । ४ नेकः स— ग्रा०, ब०, द०, मु०, ता० । ५ वेदकसम्यक्त्वं प्रति । लातवकप्यै^६
तेरसं षञ्चदकप्ये यं हौति बावीसा । उवरिम एक्कत्तीसं एवं सव्वाणि छावट्ठी । ६ शब्दतः संख्येय-
पिकल्पम् । ७ श्रद्धातुश्च श्रद्धाव्यभेदात् । ८—सान भे— ग्रा०, ब०, द०, मु०, । रुचिविकल्पात् ।

वा तत्र प्रतिष्ठानात् । स्थितिः—सादिसनिधनं धायोपशमिकं ज्ञानं चतुर्विकल्पम्, साद्य-
निधनं क्षायिकम् । विधानम्—सामान्यादेकं ज्ञानम्, त्रयक्षररोजभेदाद् द्विधा, द्रव्यगुणपर्याय-
त्रिपयभेदात् त्रिधा, नामादिविकल्पाच्चतुर्धा, मत्यादिभेदात् पञ्चधा । इत्येवं संख्येयामंख्येया-
नन्तविकल्पं च भवति ज्ञेयाकारपरिणतिभेदात् ।

चारित्रनिर्देशः— कर्मादानकारणनिवृत्तिश्चारित्रम्, नामादिवर्गः । नत्पुनरात्मनः स्वरूपस्य ५
वा । चारित्रमोहोपशमादि साधनं स्वशक्तिर्वा । स्वामिसंवन्धभागेवाधिकरणम् । स्थितिर्जन्म-
न्येनान्तर्मुहूर्ता, उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशानां । अथवा सादिसपर्यवमानम् औपशमिकआदोपश-
मिकम्, साद्यपर्यवसानं क्षायिकम्, शुद्धिद्रव्यकल्पेक्षया । विधानम्—सामान्यादेकम्, द्विधा
वाह्याभ्यन्तरनिवृत्तिभेदात्, त्रिधा औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात्, चतुर्धा
चतुर्यमभेदात्, पञ्चधा सामायिकादिविकल्पात् । इत्येवं संख्येयामंख्येयानन्तविकल्पं च भवति १०
परिणामभेदात् ।

‘किमेतैरेव जीवादीनामधिगमो भवति उतान्योऽप्यधिगमोपायोऽस्ति’ इति परिपृष्टः
‘अस्ति’ इत्याह—

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावात्पबहुत्वैश्च ॥८॥

‘अधिगमः’ इत्यनुवर्तते ।

१५

प्रशंसादिषु सच्छब्दवृत्तेरिच्छातः सद्भावग्रहणम् । १। सच्छब्दः प्रशंसादिषु वर्तते ।
तद्यथा—प्रशंसाया तावत् ‘सत्पुरुषः, सदश्वः’ इति । क्वचिदस्तित्वे ‘सन् घटः, सन् पटः’ इति ।
क्वचित् प्रज्ञायमाने—प्रवृजितः सन् कथमनृतं ब्रूयात् ? ‘प्रवृजितः’ इति प्रज्ञायमान इत्यर्थः ।
क्वचिदादरे ‘सत्कृत्यातिथीन् भोजयति’ ‘आदृत्य’ इत्यर्थः । तत्रेहेच्छातः ‘सद्भावे गुह्यते ।

‘अव्यभिचारात् सर्वमूलत्वाच्च तस्यादौ वचनम् । २। सत्त्वं ह्यव्यभिचारि सर्वपदार्थवि- २०
षयत्वात् । नहि कश्चित्पदार्थः सत्तां व्यभिचरति । यदि व्यभिचरेत् ; वाग्विज्ञानगोचरातीतः
स्यात् । गुणास्तु रूपादयो ज्ञानादयश्च केषुचित् सन्ति केषुचित् सन्ति । क्रिया च परिस्पन्दात्मिका
जीवपुद्गलेष्वस्ति नेतरेष्विति न व्याप्तिमती । सर्वेषां च विचारार्हणामस्तित्वं मूलम् । तेन हि
निश्चितस्य वस्तुन उत्तरा चिन्ता युज्यते । अतस्तस्यादौ वचनं क्रियते ।

सतः ‘परिमाणोपलब्धेः संख्योपदेशः । ३। सतो हि वस्तुनः संख्याताऽसंख्याताऽनन्तपरि- २५
माणोपलब्धेः संख्याताद्यन्यतमपरिमाणवधारणार्थं संख्या भेदलक्षणा उपदिश्यते ।

निर्ज्ञातिसंख्यस्य निवासविप्रतिपत्तेः क्षेत्राभिधानम् । ४। निश्चयेन ज्ञानसंख्यस्यार्थस्य
ऊर्ध्वाधस्तित्यङ्गनिवासविप्रतिपत्तेः ऊर्ध्वाद्यन्यतमनिवासनिश्चयार्थं क्षेत्राभिधानम् ।

अवस्थाविशेषस्य वैचित्र्यात् त्रिकालविषयोपश्लेषनिश्चयार्थं स्पर्शनम् । ५। ‘अवस्था-
विशेषो विचित्रः यस्यसूचतुरस्रादिः, तस्य त्रिकालविषयमुपश्लेषणं स्पर्शनम् । १० कस्यचित्तत्वे- ३०

१ सतिभुतावधिमतःपर्ययभेदात् । २ शुद्धव्यक्त्य- ता० । ३ चतुर्यमभे-मु० । चतुर्यमभे-
ता०, अ०, मू० । ...रिति स्यातां प्रसक्तमुद्घेषु वै गुणेषु चतुर्षु । ४ सदश्वश्चेति मु०, द०, ता० ।
५ प्रतिज्ञायमा- आ०, ब०, द०, मु० । ६ सद्भावो आ०, ब०, द०, ता०, मु० । ७ अव्यभिचारत्वात्
अ० । ८ परिणामो- आ०, ब०, द०, मु० । ९ विमानादेः । १० देवादेः ।

मेव^१ स्पर्शनम्, ^२कस्यचिद् द्रव्यमेव, ^३कस्यचिद् रज्जव गड्ढो वेति एतार्वजीवसन्निधौ, तन्निश्चयार्थं तदुच्यते ।

स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदार्थं कालोपादानम् । ६। 'स्थितिमतोऽर्थस्यावधि परिच्छेत्तव्यः' इति कालोपादानं क्रियते ।

५ अन्तरशब्दस्यानेकावयुक्तेः छिद्रमध्यविरहेष्वन्यतमग्रहणम् । ७। [अन्तर शब्दः] 'बहुवर्षेषु दृष्टप्रयोगः । क्वचिच्छिद्रे वर्तते सान्तरं काष्ठम्, सच्छिद्रम् इति । क्वचिदन्यत्वे *'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते' [वैशे० सू० १।१।१०। इति । क्वचिन्मध्ये हिमयत्मागन्तर इति । क्वचित्सामीप्ये 'स्फटिकस्य शुक्लरक्ताद्यन्तरस्थस्य तद्वर्णता' इति 'शुक्लरक्तसामीप्यस्थस्य' इति गम्यते । क्वचिद्विशेषे—

१० *'वाजिवारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससां । नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥' [गण्डपु० १।१०।१५] इति, महान् विशेष इत्यर्थः । क्वचिद् बहिर्योगे 'ग्रामस्यान्तरे कृपाः' इति । क्वचिदुपसंव्याने^८ अन्तरे 'शाटका' इति । क्वचिद्विरहे अनभिप्रेतश्रोतृजनान्तरे, मन्त्रं मन्त्रयते, तद्विरहे मन्त्रयते इत्यर्थः । तत्रेह^९ छिद्रमध्यविरहेष्वन्यतमो वेदितव्यः ।

अनुपहृतवीर्यस्य न्यग्भावे पुनरुद्भूतिदर्शनात्तद्वचनम् । ८। अनुपहृतवीर्यस्य द्रव्यस्य

१५ 'निमित्तवशात् कस्यचित् पर्यायस्य' न्यग्भावे सति पुनर्निमित्तान्तरात् तस्यैवाविर्भावदर्शनात् तदन्तरमित्युच्यते ।

परिणामप्रकारनिर्णयार्थं भाववचनम् । ९। औपशमिकादिः परिणामप्रकारो निर्णेतव्यः इति भाववचनं क्रियते ।

संख्याताद्यन्यतमनिश्चयेऽपि अन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनम् । १०। संख्याता-
२० दिष्वन्यतमेन 'परिमाणेन निश्चितानामन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं क्रियते—'इमे 'एभ्योऽल्पा' 'इमे बहवः' इति^{१०} । आह—

निर्देशवचनात् सत्त्वप्रसिद्धेरसद्ग्रहणम् । ११। निर्देशवचनादेव सत्त्वं सिद्धम्, न ह्यसतो निर्देश इति, तस्माद् असद्ग्रहणम्—अनर्थकं सद्ग्रहणमसद्ग्रहणम् ।

न वा, क्वास्ति क्व नास्तीति चतुर्दशमार्गणास्थानविशेषणार्थत्वात् । १२। न वैष दोषः ।
२५ किं कारणम् ? नानेन सम्यग्दर्शनादेः सामान्येन सत्त्वमुच्यते किन्तु गतीन्द्रियकायादिषु चतुर्दशसु मार्गणास्थानेषु 'क्वास्ति सम्यग्दर्शनादि, क्व नास्ति' इत्येवं विशेषणार्थं सद्ग्रहणम् ।

सर्वभावाधिगमहेतुत्वाच्च^{११} । १३। अधिकृतानां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां च निर्देश-
वचनेन अस्तित्वमधिगतं स्यात्, ये त्वनधिकृता जीवपर्यायाः क्रोधादयो ये चाऽजीवपर्याया वर्णादयो घटादयश्च तेषामस्तित्वाधिगमार्थं पुनर्वचनम् ।

१ विमानादि । २ निगोदादेः । ३ कन्दादिः । ४ यः कश्चिज्जीवोऽस्मिन्लोके तपस्तप्त्वाऽ-
च्युतकल्प उत्पन्नः ततश्च्युत्वाऽस्मिन्लोके जातः तस्य त्रिकालविषयं गमनागमनं प्रति षड् रज्जवः स्पर्शनम् । तस्यैवातृतीयनरकात् त्रिकालविषयं विहरणं प्रत्यष्टौ रज्जवः स्पर्शनम् । ५ अत्रकाशे क्षणे वस्त्रे बहिर्योगे व्यतिक्रमे । मध्येज्जःकरणे रन्ध्रे विश्लेषे विरहेऽन्तरम् । इति भट्टधनञ्जयः । ६ उत्पादयन्ति । ७ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति सर्वादि । ८ अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यर्थोऽङ्गुके । ९ नरक-
बिलादिषु छिद्रार्थः । १० सिध्यात्वादिकारणवशात् । ११ सम्यग्दर्शनादेः । सम्यग्दर्शनादिनिमित्त-
वशात् सिध्यात्वादियप्यस्येत्यादि वा । १२ परिणामेन आ०, ब०, मु० । १३ उपशमसम्यग्दृष्टयः । १४ संसारिक्षाधिकसम्यग्दृष्टयः । १५ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टयः । ततः सिद्धाः क्षायिकसम्यग्दृष्टयः । १६ एवं सर्वत्र योज्यम् । १७ -त्वात् भा० १ ।

अनधिकृतत्वादिति चेत्; न; साध्यत्वात् ॥१८॥ स्यादेतत्—अनधिकृतत्वात्मे ततो न पुनर्युक्त-
मेपां ग्रहणमिति; तन्न; किं कारणम् ? साध्यत्वात् तेषामपि ग्रहणं भवति ।

विधानग्रहणात् संख्यासिद्धिरिति चेत्; न; भेदगणनार्थत्वात् ॥१५॥ स्यादेतत्—विधानग्रह-
णादेव संख्यासिद्धिरिति; तन्न; किं कारणम् ? भेदगणनार्थत्वात् । प्रकाशगणनं हि नत्,
भेदगणनार्थमिदमुच्यते—‘उपगमसाम्यदृष्टय इत्यन्तः, क्षाधिकमसाम्यदृष्टय एतावन्तः’ इति । ५

क्षेत्राधिकरणयोरभेद इति चेत्; न; उक्तत्वात् ॥१६॥ स्यादेतत्—यदेवाधिकरणं तदेव
क्षेत्रम्, अतस्तयोरभेदात् पृथग्रहणमनर्थकमिति; तन्न; किं कारणम् ? उक्तार्थत्वात् । उक्तमे-
तत्—सर्वभावाधिगमार्थत्वादिति ।

क्षेत्रे सति स्पर्शनोपलब्धेरम्बुघटजत् पृथग्रहणम् ॥१७॥ यथेह सति घटे क्षेत्रे अम्बु-
नोऽवस्थानात् नियमाद् घटस्पर्शनम्, नह्येनदन्ति—‘घटे अम्बु अवतिष्ठते न च घटं स्पृशति’ १०
इति । तथा आकाशक्षेत्रे जीवावस्थाना नियमादकाशे स्पर्शनमपि क्षेत्राभिधानेनैव स्पर्शन-
स्यार्थगूहीतत्वात् पृथग्रहणमनर्थकम् ।

न वा, विषयवाचित्वात् ॥१८॥ नवैष दोषः । किं कारणम् ? विषयवाचित्वात् ।
विषयवाची क्षेत्रगदः, यथा राजा जनपदक्षेत्रेऽवतिष्ठते, न च कृत्स्नं जनपदं स्पृशति । स्पर्शनं
तु कृत्स्नविषयमिति ।

त्रैकाल्यगोचरत्वाच्च ॥१९॥ यथा साम्प्रतिकेनाम्बुना सांप्रतिकं घटक्षेत्रं स्पृष्टं नातीता-
नागतम्, नैवमात्मनः सांप्रतिकक्षेत्रस्पर्शने स्पर्शनाभिप्रायः, स्पर्शनस्य त्रिकालगोचरत्वात् । १५

स्थितिकालयोरर्थान्तरत्वाभाव इति चेत्; न; मुख्यकालास्तित्वसंप्रत्ययार्थम् ॥२०॥
स्यादेतत्—स्थितिरेव कालः, काल एव च स्थितिरित्यनो नाम्न्यनयोरर्थान्तरभाव इति; तन्न;
किं कारणम् ? मुख्यकालास्तित्वसंप्रत्ययार्थं पुनः कालग्रहणम् । द्विविधो हि कालो मुख्यो २०
व्यावहारिकश्चेति । तत्र मुख्यो निश्चयकालः । पर्यायिपर्यायावधिपरिच्छेदो व्यावहारिकः ।
तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते ।

उक्तं च ॥२१॥ किमुक्तम् ? सर्वभावाधिगमहेतुत्वादिति ।

नामादिषु भावग्रहणात् पुनर्भावाग्रहणमिति चेत्; न; औपशमिकाद्यपेक्षत्वात् ॥२२॥
स्यादेतत्—नामादिषु भावग्रहणं कृतं तेनैव सिद्धत्वात् पुनर्भावाग्रहणमनर्थकमिति; तन्न; किं २५
कारणम् ? औपशमिकाद्यपेक्षत्वात् । पूर्वं भावग्रहणं ‘द्रव्यं न भवति’ इत्येवंपरम्, इदं
तु औपशमिकादिवक्ष्यमाणभावापेक्षम्—‘किं सम्यग्दर्शनमौपशमिकं क्षाधिकम्’ इत्यादि ।

विनेयाशयवशो वा तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पः ॥२३॥ अथवा, सर्वेषामेव परिहारः—विनेया-
शयवशो हि तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पो वेदितव्यः । केचित् संक्षेपेण प्रतिपाद्याः, केचिद्विस्तरेण
केचिदनतिसंक्षेपेण केचिदनतिविस्तरेण । इतरथा हि प्रमाणग्रहणादेव सिद्धेरितरेषामधिगमो- ३०
पायानां ग्रहणमनर्थकं स्यादिति ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालङ्कारे प्रथमोऽध्याये पञ्चममार्त्तिकम् ॥५॥

१ संख्या हि गणनामात्ररूपा व्यापिनी, विधानं तु प्रकारगणनारूपम् । तथोक्तम्— गणनामात्ररूपेयं
संख्योक्ताऽतः कथञ्चन । भिन्ना विधानतो भेदगणनालक्षणादिह ॥ इति । २ तन्नि— आ०, ब०, द०, मु० ।
३—ण इति— आ०, ब०, द०, मु० । —ण केचिदनतिसंक्षेपेणानतिविस्तरेण इ— अ० ।

एवं सम्यग्दर्शनस्यादावुद्दिष्टस्य^१ लक्षणोत्पत्तिर्यामिविषयक्यासाधिमोपाया निर्दिष्टा, तत्संबन्धेन च जीवादीनां संज्ञापरिणामादिर्निर्दिष्टा । तदन्तरमिदानीं सम्यग्ज्ञानं विचारार्हमित्याह—

मतिश्रुताविधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥ ६ ॥

- ५ मत्यादय इति क एते शब्दाः ?
 मतिशब्दो भावकर्तृकरणसाधनः । १। अत्र मतिशब्दो भावकर्तृकरणेष्वन्यतमसाधनो वेदितव्यः । मनोर्भावसाधने क्ति । तदावरणकर्मक्षयोपशमो सति इन्द्रियानिन्द्रियापेक्षमर्थस्य मननं मतिः औदासीन्येन तत्त्वकथनात् । बहुलपेक्षया कर्तृगायनः । कारणसाधनो वा, 'मनुतेऽर्थान् मन्यतेऽनेन' इति वा मतिः, भेदाभेदविवक्षोपपत्तेः ।
- १० श्रुतशब्दः कर्मसाधनश्च । २। किञ्च पूर्वोक्तविषयसाधनश्चेति वर्तते । श्रुतानवरणक्षयोपशमाद्यन्तरङ्गबहिरङ्गहेतुसन्निधाने सति श्रूयते स्मेति श्रुतम् । कर्तरि श्रुतापरिणत आत्मैव शृणोतीति श्रुतम् । भेदविवक्षायां श्रूयतेऽनेनेति श्रुतम्, श्रवणमात्रं वा ।
 अवपूर्वस्य दध्यातेः कर्मादिसाधनः किः^२ । ३। कर्मादिषु साधनेष्वन्यतमे किरणं नेदितव्यः । अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमाद्युभयहेतुसन्निधाने सति अवाग् धीयते अवाग्दधाति अवाग्धानमात्रं वाऽवधिः । 'अवशब्दोऽधःपर्यायवचनः, यथा 'अधःक्षेपणम् अवक्षेपणम्' इति । 'अधो-गतभूयोद्रव्यविषयो ह्यवधिः । अथवा, अवधिर्मर्यादा, अवधिना प्रतिबद्धं ज्ञानमवधिज्ञानम् । तथाहि वक्ष्यते— *'रूपिष्ववधेः' [त० सू० १।२७] इति ।^३ सर्वेषां प्रसङ्ग इति चेत्; न; रुढिवशाद् व्यवस्थोपपत्तेर्गोशब्दप्रवृत्तिवत् ।
 मनः प्रतीत्य प्रतिसंधाय वा ज्ञानं मनःपर्ययः । ४। तदावरणकर्मक्षयोपशमादिद्वितयनिमित्त-
 २० वशात् परकीयमनोगतार्थज्ञानं मनःपर्ययः । भावादिसाधनत्वं पूर्ववद्वेदितव्यम् । कथं मनः प्रतीत्य प्रतिसंधाय वा ज्ञानमिति ? अत्रोच्यते—परकीयमनसि गतोऽर्थः 'मनः' इत्युच्यते, तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमिति । स च कः मनोगतोऽर्थः ? भावघटादिः,^४ तमर्थं समन्तादेत्य अवलम्ब्य वा स्वप्रसादादात्मनो ज्ञानं मनःपर्ययः ।
 मतिज्ञानप्रसङ्गा इति चेत्; न; अपेक्षामात्रत्वात् । ५। स्यादेतत्—^५मनःपर्ययज्ञानं मतिज्ञानं प्राप्तम् । कुतः ? मनोनिमित्तत्वात् । एवं ह्यार्षीं प्रक्रिया^६ मनसा मनः संपरिचिन्त्येति; तन्न; किं कारणम् ? अपेक्षामात्रत्वात् । स्वपरमनोऽपेक्षामात्रं तत्र क्रियते यथा 'अभू^७ चन्द्रमसं पश्य' इति, न 'तत्कार्यं' मतिज्ञानवत्, आत्मशुद्धिनिमित्तत्वादे^८तस्येति ।
 बाह्याभ्यन्तरक्रियाविशेषान् यदर्थं केवन्ते तत्केवलम् । ६। तपःक्रियाविशेषान् वाङ्मनसकायाश्रयान्^९ बाह्यानाभ्यन्तरांश्च यदर्थमर्थिनः केवन्ते सेवन्ते तत्केवलम् ।

१—दावुपदिष्टस्य ता०, अ०, द० । २—दि निर्दिष्टम् आ०, ब०, द०, मु० । ३—आदिशब्देन वीर्यान्तरायादिकस्य क्षयोपशमादिकं गृह्यते । ४—कर्मसाधनोऽयं ज्ञायते । स्वसंबन्धेन । ५—जानाति । ६—धोः किः इति । ७—सत्यवधीयते आ०, ब०, द०, मु० । अवशब्दार्थोऽद्येतकोऽयमवाक्शब्दः । ८—अवधि-शब्दो मु०, द०, ब०, आ०, ता०, अ०, मु० । ९—कल्पना स्याधि (?) भवप्रत्ययस्यापेक्षया व्युत्पत्तिरियं रुढिशब्दत्वादित्यत्रापि । १०—मत्यादिमनःपर्ययान्तानाम्, तेषां मननमात्रप्रसङ्गात् । ११—यथा गच्छतीति गौरित्युक्ते गमनक्रिया अश्वविष्वपि वर्तते, न गोष्ठे (स्थितायां गवि?) । १२—ज्ञानविषयत्वात् । १३—पर्याय-अ० । १४—तुलना—“मणेण माणसं पडिर्विदइत्ता...”—महाबोध पृ० २४ । १५—मेघे । १६—मनसः । १७—देवतस्येति ता०, अ० । १८—बाह्याभ्यन्तरा— ता०, अ०, द० ।

अव्युत्पन्नो वाऽऽसाधार्यः केवलशब्दः । ७। 'यथा केवलमन्नं भुङ्क्ते देवदत्तः' इति अन-
 हायं व्यञ्जनरहितं भुङ्क्ते' इति गम्यते, तथा आद्योपगमिकज्ञानानामपृक्तम् अमहायं
 केवलम् इत्यव्युत्पन्नोऽयं शब्दो द्रष्टव्यः ।

करणादिसाधनो ज्ञानशब्दो ध्याध्यातः । ८। अयं नातन्मन्त्रः करणादिनाधन इति
 व्याख्यातः पुरस्तात् ।

इतरेषां तदभावः । ९। इतरेषामेकान्तवादिनां तस्य ज्ञानस्य करणादिनाधनत्वं नोपपद्यते ।
 तत्कथमिति चेत् ? उच्यते—

आत्माभावे ज्ञानस्य करणादित्वानुपपत्तिः कर्तुरभावात् । १०। येषामात्मा न विद्यते तेषां
 ज्ञानस्य करणादित्वं नोपपद्यते । कुत ? कर्तुरभावात् । सति हि देवदत्ते छेत्तुं पशवोः करणत्वं
 दृष्टम् । तथा चातन्मन्त्रमिति नास्य^१ करणत्वम् । तत एव भावनाधनत्वमपि नोपपद्यते—
 'ज्ञातिज्ञानम्' इति । न ह्यसति भाववति^२ भाव इति ।

स्यादेव—जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्वमिति; तन्न; निरीहकत्वात्^३ । न हि
 निरीहको भावः कर्तृत्वमास्कादिति । निरीहकाश्च^४ सर्वे भावाः ।

किञ्च, पूर्वोत्तरापेक्षस्य लोके कर्तृत्वं दृष्टम् । न च तस्य ज्ञानस्य पूर्वोत्तरापेक्षास्ति
 क्षणिकत्वात्, अतो निरपेक्षस्य कर्तृत्वानादः ।

किञ्च, करणव्यापरापेक्षस्य लोके कर्तृत्वं दृष्टम् । न च ज्ञानस्यान्यत् करणमस्ति ।
 अतोऽस्य कर्तृत्वमपि नोपपद्यते । स्वशक्तिरेव करणमिति चेत्; न; शक्तिशक्तिमद्भेदा-
 भ्युपगमे आत्मास्तित्वसिद्धेः । अभेदे च स 'दोषस्तदवस्थ एवेति' । सन्तानापेक्षया कर्तृ-
 करणभेदोपचार इति चेत्; न; परमार्थविपरीतत्वे मृषादादोषपत्तेः, भेदाभेदविकल्पनयोश्चक-
 दोषप्रसङ्गाच्च । मनश्चेन्द्रियञ्चास्य करणमिति चेत्; न; तस्य तच्छक्त्यभावात् । मनस्त्वावन्न
 करणम्; विनष्टत्वात् *^५“षण्मासन्तरातीतं विज्ञानं यद्वि तन्मनः” [अभि० १।१७] इति
 वचनात् । चेन्द्रियमप्यतीतम्; तत्^६ एव । नाप्युपजायमानस्य^७ करणत्वम् । नहि सव्यविपाणं
 युगपदुपजायमानमितरस्य विपाणस्य करणं भवति ।

किञ्च, प्रकृत्यर्थादन्यस्याभावात् । 'ज्ञा' इत्यस्याः प्रकृतेरवबोधनमर्थः, न तस्मादन्यः
 कश्चिदर्थोऽस्ति यः कर्तृत्वमनुभवेत्, अतोऽस्य कर्तृत्वानादः ।

किञ्च, एकक्षणविषयं यत्कर्तृत्वं तदनेकक्षणगोचरोच्चारणलब्धजन्मना कर्तृशब्देन
 कथमुच्यते ? कथं वाऽयमेकक्षणेऽसन् वाचकः स्यात् ? सन्तानावस्थानाद् वाच्यवाचकभाव-
 संबन्ध इति चेत्; न; तस्य^८ प्रतिविहितत्वात् ।

अथ मतमेतत्—खात्पतितानो रत्नवृष्टिः, अवाच्यमेव हि तत्त्वमिष्यते । अव्यापारेषु हि
 सर्वधर्मेषु वागव्यवहारो नास्त्येवेति; तदपि नोपपद्यते; स्ववचनविरोधात्, तत्त्वप्रतिपत्त्युपाया-
 पल्लवप्रसङ्गाच्च ।

किञ्च, जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्वं नोपपद्यते । कुत ? विगोपानुपलब्धेः ।

१ ज्ञानस्य । २ आत्मनि । आत्माभावे तद्वर्त्मन घटत इति यावत्— ता० टि० । ३ निर्वर्ण-
 पारत्वात्, बाञ्छा तावदात्मन्येव वर्तते न तु ज्ञाने—ता० टि० । ४ यो यत्रैव स तत्रैव यो यदेव तदेव सः ।
 न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यते ॥ इति भवन्मते प्रतिपादनात् । ५ कर्तृत्वाभावदोषः ।
 ६ “चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानानाम् अनन्तरमतीतं (पूर्वकालिकं) च यद्विज्ञानं तदेव मन इत्यु-
 च्यते । यथैक एव पुरुषः पितापि पुत्रोपि, एकमेव बीजं धान्यमपि बीजमपि ।”— अभि० व्या० १।१७ ।
 सम्या०— । ७ विनष्टत्वादेव । ८ युगपत्—ता० टि० । ९ क स— अ० । १० निराकृतत्वात् ।

येन हि कर्तृसाधनत्वमवगतं करणादिमाधनत्वं च तेनेदं युज्यते वयमुक्त्वा—‘कर्तृगाधनमिदं न करणादिसाधनम्’ इति । न च क्षणिकवादिनः प्रत्यर्थवशमितिज्ञानविकल्पनायाम् अनवधारितो-
भयस्वभावस्य तद्विशेषोपलब्धिरस्ति । न हि शुक्लेतरविज्ञेयानभिज्ञस्य ‘शुक्लमिदं न नीलादि’
इति विशेषणमुपपद्यते ।

- ५ अस्तित्वेऽप्यविक्रियस्य तदभावः, अनभिसंज्ञत्वात् । ११। आत्मनः अस्तित्वेऽपि ज्ञानस्य
‘करणाद्यभावः । कुतः ? अनभिसंज्ञत्वात् । यस्य मतम्—आत्मनो ज्ञानाग्नौ गुणः, तस्मा-
च्चायान्तरभूतः, *‘आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् यन्निरूप्यते तदन्यत्’ [वैशे० सू० ३।१।१८]
इति वचनादिति; तस्य ज्ञानं करणं न भवितुमर्हति । कुतः ? पृथगात्मन्यभाभावात् । दृष्टो
हिलोके छेतुर्देवदत्ताद् अर्थान्तरभूतस्य परशोः तदप्यगौरवकाठिन्यादिविशेषोपलक्षणोपेतस्य
१० सतः करणभावः, न च तथा ज्ञानस्य स्वरूपं पृथगुपलभामहे ।

किञ्च, अपेक्षाभावात् । दृष्टो हि परशोः देवदत्ताद्विहितोऽद्यमननिपातनापेक्षस्य
करणभावः, न च तथा ज्ञानेन किञ्चित्कर्तृसाध्यं क्रियान्तरमपेक्ष्यमस्ति ।

किञ्च, तत्परिणामाभावात् । छेदनक्रियापरिणतेन हि देवदत्तेन तत्क्रियायाः साचिव्ये
नियुज्यमानः परशुः ‘करणम्’ इत्येतद्युक्तम्, न च तथा आत्मा ज्ञानक्रियापरिणतः ।

- १५ ‘अर्थान्तरत्वे तस्याऽज्ञत्वात् । इह यज्ज्ञानादन्यद्भवति तदज्ञं दृष्टं यथा घटादिद्रव्यम्,
तथा च ज्ञानादन्य आत्मा इत्यज्ञत्वप्रसङ्गः । ज्ञानयोगाज्ज्ञत्वं दृष्टत्वात् दण्डिवदिति चेत्;
न; तत्स्वभावाभावे संबन्धनियमानुपपत्तिः इन्द्रियमनोवत् । ज्ञस्वभावाभावे सति ‘आत्मन्येव
योगो न मनसेन्द्रियेण वा’ इति नियमाभावः । युतसिद्धयोश्च दण्डदण्डिनोः संबन्धः, दण्डस्य च
प्रसिद्धस्य सतो विशेषणमात्रत्वेनोपादानात्, आत्मनश्च तदुत्पत्तौ हिताहितविचारणाविक्रिया-
२० नुपपत्तेरसाम्यम् । उभयोश्चाज्ञयोः संबन्धेऽप्यज्ञत्वप्रसङ्गः, दृष्टत्वात्, जात्यन्धयोः संबन्धे दर्शन-
शक्त्यभावात् ।

किञ्च, इन्द्रियमनःप्रसङ्गात् । यदि ‘ज्ञायतेऽनेन ज्ञानम्’ इति करणमभ्युपगम्यते,
तेनेन्द्रियाणां मनसश्च ‘ज्ञानत्वप्रसङ्गः’ विशेषाभावात्, तैरपि ज्ञायत इति ।

किञ्च, उभयोर्निष्क्रियत्वात् । सर्वगतस्य तावदात्मनः क्रिया नास्ति, नापि ज्ञानस्य ।

- २५ *‘क्रियावत्त्वं द्रव्यस्यैव ‘लक्षणम्’ [ ] इति वचनात् । ततः क्रियाविरहितस्य कथं
कर्तृत्वं करणत्वं वा स्यात् ?

‘यस्यापि ‘मतम्—‘अनित्यगुणव्यतिरेकाच्छुद्धः पुरुषो नित्यश्च निर्विकारत्वात्’ इति;
तस्य ज्ञानं करणं न भवितुमर्हति । कुतः ? अनभिसंज्ञत्वात् । या बुद्धिः इन्द्रियमनोऽहङ्कार-
महद्वृत्त्युपनीता आलोचनमंकल्पाभिमानाध्यवसायरूपा सा प्रकृतिः, पुरुषः पुनरविक्रियः”
३० शुद्धश्च, तस्य सा करणं कथं स्यात् ? क्रियापरिणतस्य हि देवदत्तस्य लोके करणसंप्रयोगो
दृष्टः । इत्येवमादि योज्यम् ।

नापि कर्तृसाधनत्वं युज्यते । लोके हि करणत्वेन प्रसिद्धस्यासौ तत्प्रशंसापरायामभि-
धानप्रवृत्तौ ‘समीक्षितायां ‘तैक्ष्ण्यगौरवकाठिन्याहितविशेषोऽयमेव छिनत्ति’ इति कर्तृधर्मा-

१ करणत्वाभाव इति वा पाठः—अ० टि० । २ वैशेषिकस्य । ३ उत्पत्तयः । ४—रं समपेक्ष-
सू०, द०, आ०, ब० । ५ अन्यत्वे । ६—क्रियोपपत्ते—आ०, ब०, द०, सू० । ७ ज्ञानम्—अ०,
ता० । ८ तुलना—‘क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्’—वैशे० सू० १।१।१५ ।
९ सांख्यस्यापि । १० मतमन्यत् सू०—आ०, ब०, द०, सू० । ११ नित्यत्वात् । १२ विवक्षितायाम् ।

ध्यारोपः क्रियते, न च तथा ज्ञानं करणत्वेन प्रमिद्धमस्ति पूर्वदोषोत्पत्तेः । अतोऽस्य कर्तृत्वमयुक्तम् ।

नच भावमावनत्वमुपपत्तिमत्; अविक्रियस्य तत्पणिणामानावान् । विक्रियास्वभावस्य हि वस्तुनस्तण्डुलादेः विकलेदादिदर्शनान्, 'पचनं पाकः' इत्येवमादि भावनिर्देशो युक्तः नाकाशस्येति ।

किञ्च, फलाभावात् । ज्ञानं हि प्रमाणमिष्टम् । प्रमाणेन च फलवता भविदव्यन् । न चावबोधनमन्तरेण फलमन्यदुपलभ्यते । तस्मदन्येन ज्ञानेन भविदव्य यस्मिन् मति मा ज्ञातिरवबोधः फलमात्मनो भवति, तच्च ताम्यतो न भावमावनत्वम् ।

अधिगमश्चात्र न भावान्तरमिति 'फले प्रामाण्योपचारः' इति चाज्युक्तम्; मुख्याभावात् । आकारभेदात् फलप्रमाणपरिकल्पनां चाज्युक्तम्; आकारकारवतोभेदाभेदयोर्नेक-
दोषोपपत्तेः । निर्विकल्पकत्वाच्च तत्त्वस्य आकारकल्पनाभावः । बाह्यवस्त्वाकारापेहे अन्न-
रङ्गाकारानुपपत्तिश्चेति । जैनेन्द्राणां तु पञ्चमर्षिसर्वज्ञप्रणीतनयभङ्गगहनप्रपञ्चविपश्चिनां
स्याद्वादप्रकाशोन्मीलितज्ञानचक्षुषाम् एकस्मिन्नप्यर्थेनेकपर्यायमभावादुपपद्यते इति विमृष्टार्थ-
मेतत् ।

मत्यादीनां ज्ञानशब्देन प्रत्येकमभिसंबन्धो भुजिवत् । १२। यथा 'देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता
भोज्यन्ताम्' इति देवदत्तादीनां भुजिना प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति, एवमिहापि प्रत्येकमभि-
संबन्धः—'मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानम्' इति । सत्यपि 'तत्सामा-
नाधिकरण्ये 'उपात्तलिङ्गसंख्या'त्वात्तल्लिङ्गसंख्योपादानं नास्ति' इत्युक्तं पुरस्तात् ।

स्वन्तत्वाद् अल्पाक्षरत्वाद् अल्पविषयत्वाच्च मतिग्रहणमादौ । १३। 'मतिः' इत्येतत् पदं
स्वन्तम्^१ अल्पाक्षरं च अवध्यादिभ्यो विषयश्चास्याल्पः चक्षुरादीनां प्रतिनियनविषयत्वात्,
तस्मादस्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

तदनन्तरम्^२ श्रुतम् तत्पूर्वकत्वात् । १४। *'मतिपूर्वं हि श्रुतम्' [त० सू० १।२०] इति
वक्ष्यते । ततस्तदनन्तरं श्रुतं क्रियते । इतश्च—

विषयनिबन्धनतुल्यत्वाच्च । १५। *'मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु' [त० सू०
१।२६] इति वक्ष्यते, अतस्तत्तुल्यत्वाच्च तदनन्तरं श्रुतम् ।

तत्सहायत्वाच्च । १६। यथा नारदपर्वतयोः सहायत्वात् यत्र नारदस्तत्र पर्वतः, यत्र
पर्वतस्तत्र नारदः परस्परापरित्यागात्, तथा मतिश्रुतयोः परस्परापरित्यागः—'यत्र मतिस्तत्र
श्रुतं यत्र श्रुतं तत्र मतिः' इति ।

प्रत्यक्षत्रयस्यादाववधिवचनम्, विशुद्ध्यभावात् । १७। सत्यपि मतिश्रुताभ्यां प्रत्यक्षत्वाद्
'विशुद्धत्वेऽवधेः औपरिष्ट'^३ प्रत्यक्षज्ञानमपेक्ष्यावधिर्न विशुद्धस्ततोऽस्य प्रागुपन्यासः ।

ततो विशुद्धतरत्वात् मनःपर्ययग्रहणम् । १८। ततोऽवधेर्मनःपर्ययज्ञानं विशुद्धतरम् ।
एकं कृतोऽस्य विशुद्धिप्रकर्षः ? संयमगुणसन्निधानकृतः । अतोऽस्य तदनन्तरं ग्रहणम् ।

अन्ते केवलग्रहणम्, ततः परं ज्ञानप्रकर्षाभावात् । १९। सर्वेषां ज्ञानानां परिच्छेदने

१—स्वाभाव्यस्य श्र० । २ परामृष्टार्थम् । ३ मत्यादिभिः । ४ ज्ञानस्य । ५ सत्यादि ।
६ स्वमते इदुदन्तस्य सुरिति संज्ञा । घिसंज्ञकमित्यर्थः—सम्पा० । ७ श्रुतं तत्पूर्वं हि प्रा०, ब०, द०,
मु० । ८ वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः । ९—शुद्धित्वे ता०, श्र० । १० औपरिष्टम् आ०, मु०, द० ।
उपरिभवम् । ११ केन कृतः ।

नानाप्रकारार्थप्ररूपणरं यत् तद्वा श्रुतम् । २९। अथवा, इन्द्रियानिन्द्रियाभ्यानेकं जीव-
मजीवं चोपलभ्य तत्र सत्त्वद्वयोश्चैत्रस्पर्शनकालान्तरभावात्सर्ववहुत्वादिभिः प्रकारैर्यप्ररूपणे
कर्तव्ये यत्समर्थं तत् श्रुतम् ।

श्रुत्वाऽयधारणात् श्रुतमिति चेत्, न; नतिज्ञानप्रसङ्गात् । ३०। श्रुत्वा यदवधारयति तत् श्रुत-
मिति केचिन्मन्यन्ते; तन्न युक्तम्; कुतः ? मतिज्ञानप्रसङ्गात् । नदपि शब्द श्रुत्वा 'गोशब्दोऽ- ५
यम्' इति प्रतिपद्यते । असाधारणेन नामलक्षणेन भवितव्यम् । श्रुतं पुनस्तस्मिन्निन्द्रियानि-
न्द्रियगृहीतागृहीतपर्यायसमूहात्मनि गृह्ये तदभिधेये च श्रोत्रेन्द्रियव्यापारमन्तरेण जीवादां
नयादिभिरधिगमोपायैर्गथात्स्मरेणाऽवबोधः ।

“प्रमाणनयैरधिगमः” [१० मू० १।६] इत्युक्तम् । ‘प्रमाणं च केपाञ्चित् ज्ञानमभि-
मतम्, केपाञ्चित् सन्तिकर्षः’ इति, अतोऽधिकृतानामेव मत्यादीनां प्रमाणत्वव्यापनार्थमाह— १०

तत्प्रमाणे ॥१०॥

प्रमाणशब्दस्य कोऽर्थः ?

भावकर्तृकरणत्वोपपत्तेः प्रमाणशब्दस्य इच्छातोऽर्थाध्यवसायः । १। अयं प्रमाणशब्दः
भावे कर्तरि करणे च वर्तते । तत्र भावे तावत् प्रमेयार्थं प्रति निवृत्तव्यापारस्य तत्त्वकथनात्
प्रमा प्रमाणमिति । कर्तरि प्रमेयार्थं प्रति प्रमातृत्वशक्तिपरिणतस्याश्रितत्वात् प्रमिणोति १५
प्रमेयमिति प्रमाणम् । करणे प्रमातृप्रमाणयोः प्रमाणप्रमेययोश्च स्यादन्यत्वात् प्रमिणोत्यनेनेति
प्रमाणम् ।

अनवस्थेति चेत्, न; दृष्टत्वात् प्रदीपवत् । २। स्यान्मतम्—इदमिह संप्रधार्यं प्रमाणसिद्धिः
परतो वा स्यात्, स्वत एव वेति ? यदि यथा प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाधीना एव प्रमाणसिद्धिरपि
प्रमाणान्तराधीनेति, तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अथ स्वत एव सिद्धिः; एवमपि २०
यथा प्रमाणस्य स्वत एव सिद्धिस्तथा प्रमेयस्यापि प्रमेयात्मन एव सिद्धिरिति प्रमाणव्यव-
स्थाकल्पना न घटते । “इच्छामात्रत्वं” (त्वे) विशेषहेतुवचनं चेति; तन्न; किं कारणम् ?
दृष्टत्वात् प्रदीपवत् । दृष्टो हि प्रदीपो घटादीनां प्रकाशकः स्वस्य च, तथा प्रमाणमपि इति ।

अथवा, अयमपरोऽर्थः—यदि भावकर्तृकरणानामन्यतमसाधनः प्रमाणशब्दः; अनवस्था
प्राप्नोति । “न ह्येकस्मिन्नार्थात्मनि विरुद्धशक्त्यवस्थानमिति; तन्न; किं कारणम् ? दृष्टत्वात् २५
प्रदीपवत् । यथैकस्य प्रदीपस्य ‘प्रदीपनं प्रदीपयति प्रदीप्यतेऽनेन’ इति वा भावादिशक्त्य-
विरोधः तथा प्रमाणस्यापि इति ।

इतरथा हि प्रमाणव्यपदेशाभावः । ३। यदि प्रमाणं स्वस्याप्रकाशकं स्यात् परसंबन्धत्वात्
अस्य प्रमाणव्यपदेशो न स्यात् ।

विषयज्ञानतद्विज्ञानयोरविशेषः । ४। विषयाकारपरिच्छेदात्मनि ज्ञाने यदि स्वाकार- ३०
परिच्छेदो न स्यात् तद्विषये विज्ञाने विषयाकाररूपतैवेति तयोरविशेषः स्यात् ।

१ अङ्गीकृतत्वात् । २ प्रमातृप्रमेययोः आ०, व०, द०, मु० । ३ प्रमाणादर्थसंसिद्धिरिति
वचनात् । ४ स्वरूपतः । ५ इच्छामात्रवि—आ०, व०, द०, मु० । ६—णमिति ता० । ७ न चैवं
सर्वेषु तस्य विवक्षितत्वात् । ८ तथा सति विरोध इत्याह न विरोध इति, नेति परिहरति । ९ समत्वम्—
ता० टि० । १० विषयभूते वस्तुनि तद्ग्राहके च विज्ञाने । तद्विषये—घटज्ञानविषयके घटज्ञानेऽपि
विषयाकारतैवेति तयोः घटज्ञान—घटज्ञानज्ञानयोः अभेदः प्राप्नोति । तुलना—“विषय—ज्ञानतद्विज्ञानभेदाद्
बुद्धेद्विरूपता ।”—प्रमाणसमु० १।१२।—सम्पा० ।

स्मृत्यभावप्रसङ्गाच्च । ५। न ह्यनुपलब्धपूर्वैर्ज्यै 'स एवायम्' इति स्मृतिर्भवति यदि च विज्ञानं स्वान्मानं न विजानीयान् । उत्तरकालम् अनधिगतस्वात्मविज्ञानः कथं ब्रूयात् ज्ञेयम् इति ? ततः स्मृतेरभावः स्यात् ।

फलाभाव इति चेत् न; अर्थावबोधे प्रीतिदर्शनात् । ६। स्यादेतत्—भावसाधने प्रमाणे प्रमेय प्रमाणमिति न फलमन्वदुपलभ्यत इति फलाभाव इति; तन्न; किं कारणम् ? अर्थावबोधे प्रीतिदर्शनात् । जम्बूभावस्यात्मनः कर्ममलीमसस्य 'करणालम्बनादर्थनिश्चये प्रीतिरुपजायते, ना फलमित्युच्यते ।

उपेक्षाज्ञाननाशो वा । ७। रागद्वेषयोः प्रणिधानमुपेक्षा, अज्ञाननाशो वा फलमित्युच्यते ।

ज्ञातृप्रमाणयोरन्यत्वमिति चेत् न; अज्ञत्वप्रसङ्गात् । ८। स्यान्मतम्—'प्रमिणोत्यात्मानं परं वा प्रमाणम्' इति कर्तृसाधनत्वमयुक्तम्; यस्मादन्यत्प्रमाणं ज्ञानम्, स च गुणः, अन्यश्च प्रमाणा आत्मा स च गुणी, गुणिगुणयोश्चाऽन्यत्वं द्रव्यरूपवत् । तथा च ***“आत्मेन्द्रियमनोऽर्थ-सन्निकर्षाद्यभिप्यद्यते तदन्यत्”** [वशे० मू० ३।१८] इति वचनात् अन्यत्प्रमाणम् अन्यः प्रमाता, ततः करणसाधनत्वमेव युक्तमिति; तन्न; किं कारणम् ? अज्ञत्वप्रसङ्गात् । यदि ज्ञानादन्य आत्मा, तस्याऽऽत्वं प्राप्नोति घटवत् ।

ज्ञानयोगादिति चेत् न; अतस्त्वभावत्वे ज्ञातृत्वाभावः अन्धप्रदीपसंयोगवत् । ९। स्यादेतत्—ज्ञानयोगाज्जातृत्वं भवतीति; तन्न; किं कारणम् ? अतस्त्वभावत्वे ज्ञातृत्वाभावः । कथम् ? अन्धप्रदीपसंयोगवत् । यथा ज्ञान्यन्वस्य प्रदीपसंयोगेऽपि न द्रष्टृत्वं तथा ज्ञानयोगेऽपि अज्ञ-स्वभावस्यात्मनो न ज्ञातृत्वम् ।

प्रमाणप्रमेययोरन्यत्वमिति चेत् न; अनवस्थानात् । १०। स्यान्मतम्—अन्यत् प्रमाणमन्यत् प्रमेयम् । कुतः ? लक्षणभेदात् दीपघटवत् इति; तन्न; किं कारणम् ? अनवस्थानात् । यदि यथा बाह्यप्रमेयाकारात् प्रमाणमन्यत् तथाभ्यन्तरप्रमेयाकारादप्यन्यत् स्यात्, अनवस्थाऽस्य स्यात् ।

प्रकाशवदिति चेत् न; प्रतिज्ञाहानेः । ११। तत्रैतत्स्यात्—नानवस्थादोषः । कथम् ? प्रकाशवत् । यथा प्रकाशस्य घटादीनामात्मनश्च प्रकाशकस्य नानावस्थादोषः एवमिहापीति; तन्न; किं कारणम् ? प्रतिज्ञाहानेः । प्रकाशो हि 'स्वात्मनोऽन्यः स्वपरप्रकाशने समर्थः प्रदर्शमानः प्रमाणप्रमेययोरन्यत्वप्रतिज्ञां हापयति ।

अन्यत्वमेवेति चेत् न; उभयाभावप्रसङ्गात् । १२। यद्यन्यत्वे दोषोऽन्यत्वं तर्हि ज्ञातृप्रमाणयोः प्रमाणप्रमेययोश्चेति; तन्न; किं कारणम् ? उभयाभावप्रसङ्गात् । यदि ज्ञातृ-रन्यत्प्रमाणं प्रमाणाच्च प्रमेयम्; अन्यतराभावे तदविनाभावितोऽवशिष्टस्याप्यभाव इत्यु-
३० भयाभावप्रसङ्गः । कथं तर्हि सिद्धिः ?

अनेकान्तात्सिद्धिः । १३। स्यादन्यत्वं स्यादनन्यत्वमित्यादि । संज्ञालक्षणादिभेदात् स्याद-न्यत्वम्, व्यतिरेकेणानुपलब्धेः स्यादनन्यत्वमित्यादि । ततः सिद्धमेतत्—'प्रमेयं नियमात् प्रमेयम्, प्रमाणं तु स्यात्प्रमाणं स्यात्प्रमेयम्' इति ।

१ करणालम्बनार्थ—अ० । २ बाह्यात् प्र—आ०, ब०, द०, मू० । ३ भावघट इत्यर्थः ।
४ बाहिनस्तवेत्यर्थः । स्वात्मनोऽज्ञातः अ०, ता०, ब० । स्वात्मनो भासः आ० । स्वात्मनो स्वपर—मू० ।
५ अथ मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते ।

वक्ष्यमाणभेदापेक्षया द्वित्वनिर्देशः । १४। * 'आद्ये परोक्षम् । प्रत्यक्षमन्यत्' । [न० न० १।१.१.१२] इति वक्ष्यते । तदपेक्षया 'प्रमाणे' इति द्वित्वनिर्देशः क्रियते ।

तद्वचनं सन्निकर्षादिनिवृत्त्यर्थम् । १५। तत् सत्यादिज्ञानं वर्णिनं प्रमाणव्यपदेशं लभते न सन्निकर्षादीनि । अथ सन्निकर्षादिः प्रमाणत्वे को दोषः ?

सन्निकर्षे प्रमाणे सकलपदार्थपरिच्छेदाभावः तदभावात् । १६। यस्य^१ मनम्-सन्निकर्षः ५
प्रमाणम्, अर्थाधिगमः फलमिति; तस्य सकलपदार्थपरिच्छेदो नास्ति । कुतः ? तदभावात् । तस्य
सन्निकर्षस्याभावात् । कथमिति चेत् ? उच्यते-येन केनचित्सर्वज्ञेन भवितव्यम् । तस्यार्थपरि-
च्छेदहेतुर्यदि सन्निकर्षः, स चतुष्टयत्रयद्वयविषयः स्यात् । तत्र चतुष्टयविषयस्त्रयविषयश्च
न संभवति, मनस इन्द्रियाणां चाज्युगपत्प्रवृत्तित्वात्, प्रतिनियतविषयत्वाच्च । अनन्तो हि
ज्ञेयस्त्रिकालविषयः^२ मूढमान्निवित्रकृष्टरूपः न कथमिह नैः सन्निकर्ष्यते ? असन्निकृष्टे १०
नैतत्फलमवबोधः प्रवर्तते । अतः सर्वज्ञाभादः स्यात् । तत एव द्वयसन्निकर्षोऽपि न भवति ।
सर्वगतत्वादात्मनः सकलेनार्थेन सन्निकर्ष इति चेत् ; न; तस्य परीक्षायामनुपपत्तेः ।
यदि हि सर्वगत आत्मा स्यात्; तस्य क्रियाभावात् पुण्यपापयोः कर्तृत्वाभावे तत्पूर्वकसमारः
तदुपरतिरूपश्च मोक्षो न योक्ष्यते इति । करणग्रान्तस्य समार इति चेत् ; न; तस्याचेतनत्वात्,
तस्यैव मोक्षप्रमक्तेश्च ।

सर्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावश्च । १७। चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात् सर्वेन्द्रियविषयः १५
सन्निकर्षो न संभवति ? प्राप्यकारित्वाभावश्चोपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

सर्वथा ग्रहणप्रसङ्गाश्च; सर्वात्मना सन्निकृष्टत्वात् । १८। यानीन्द्रियाणि प्राप्यकारीणि १५
तैरपि सर्वथा अर्थस्य ग्रहणं प्राप्नोति । कुतः ? सर्वात्मना सन्निकृष्टत्वात् ।

तत्फलस्य साधारणत्वप्रसङ्गः स्त्रीपुरुषसंयोगवत् । १९। तस्य सन्निकर्षस्य प्रमाणस्य २०
यत्फलमर्थावबोधनम्, तेन च साधारणेन भवितव्यम् । कथम् ? स्त्रीपुरुषसंयोगवत् । यथा
स्त्रीपुरुषसंयोगजं सुखमुभयोरपि साधारणं तथेन्द्रियाणां मनसोऽर्थस्य चावबोधनं प्राप्नोति ।

शय्यादिवदिति चेत् ; न; अचेतनत्वात् । २०। स्यान्मतम्-यथा शय्यादीनां पुरुषस्य च संयोगे २५
साधारणेऽपि तत्फलं सुखं न शय्यादीनां भवति, किं तर्हि ? पुरुषस्यैवेति, तथेहापीति; तन्न;
किं कारणम् ? अचेतनत्वात् । अचेतनानां शय्यादीनां सत्यपि संयोगे सुखं न भवति ।

इहापि तत एवेति चेत् ; न; अविशेषात् । २१। स्यादेतत्-मनःप्रभृतीनां सत्यपि सन्निकर्षे २५
न तत्फलमवबोधनं भवति । कुतः ? अचेतनत्वादेवेति; तन्न; किं कारणम् ? अविशेषात् ।
अज्ञस्वभावत्वं तावत् सर्वेषामात्मादीनामविशिष्टं तत्र किंकृतोऽयं विशेषः-“सन्निकर्षजं फल-
मवबोधनमर्थान्तरभूतमपि सत् आत्मनैव सम्बध्यते न मनःप्रभृतिभिः” इति । ज्ञस्वभावत्वे
चात्मनः प्रतिज्ञाहानिः ।

समवायादिति चेत् ; न; अविशेषात् । २२। स्यादेतत्-समवायो नामायुतसिद्धिलक्षणः ३०
सम्बन्धोऽस्ति, तत्कृतोऽयं विशेष इति; तन्न; किं कारणम् ? अविशेषात् । ‘समवायो हि

१ स च द्विवचननिर्देशः प्रमाणान्तरसंख्यानिवृत्त्यर्थः । प्रत्यक्षञ्चानुमानञ्च शाब्दञ्चोपमया सह ।
अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ॥ जैमिनः षट् प्रमाणानि चत्वारि न्यायवादिनः । सांख्यस्य
त्रीणि वाच्यानि द्वे वैशेषिकबौद्धयोः । २ नैयायिकस्य -सम्पा० । ३ परमाण्वादि, रासरावणादि, मेवादि ।
४ न तत्फल-आ०, ब०, द०, मु० । ५ निवृत्तिः । ६ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यामित्यत्र । ७-षसंज्ञं अ० ।
८ सन्निकर्षफल- आ०, ब०, द०, मु० ।

नर्तनः जम्बभावगून्यत्वे समानेऽपि आत्मनैव ज्ञानं योजयति, न मनःप्रभृतिभिः' इति वचनं न द्विद्विचिन्मनःप्रीतिकर्म । एवमिन्द्रियेऽपि योज्यम् ।

अनुमानान्ययोः अनुमानागमयोः अनुमानप्रत्यक्षयोः औपम्यप्रत्यक्षयोः औपम्यागमयोः आगमप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षनरोक्षयोश्च विपर्ययप्रसङ्गे मत्यादीनाञ्च विशेषेण प्रमाणद्वयासक्ते-

५ रवधायार्थमाह—

आद्ये परोक्षम् ॥११॥

आदिशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वे विवक्षातः प्राथम्यार्थसङ्ग्रहः ॥१॥ अयमादिशब्दोऽनेकार्थवृत्तिः । क्वचित्प्राथम्ये वर्तते, 'अकारादयो वर्णाः, ऋपभादयस्तीर्थकराः' इति । क्वचित्प्रकारे, 'भुजङ्गादयः पङ्क्तिर्व्या' इति । क्वचिद्वचवस्थायाम् * "सर्वादि सर्वनाम" [जैने० १।१।३५] इति । क्वचित्प्राथम्ये 'तद्यादीनि क्षेत्राणि' इति । क्वचिदवयवे, * "टिडादिः" [जैने० १।१।५३] इति । तत्रेह आदिशब्दस्य विवक्षान् प्राथम्यार्थो वेदितव्यः । आदौ भवमाद्यम् । किं पुनस्तत् ? मतिः श्रुतं च ।

श्रुताग्रहणमप्रथमत्वात् ॥२॥ श्रुतस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । कुतः ? अप्रथमत्वात् । नहि मूत्रे श्रुतं प्रथमम् ।

१५ उत्तरापेक्षया आदित्वमिति चेत्; न; अतिप्रसङ्गात् ॥३॥ स्यान्मतम्—अवध्याद्युत्तरमपेक्ष्य श्रुतस्यादित्वमिति; तन्न; किं कारणम् ? अतिप्रसङ्गात् । उत्तरमपेक्ष्य यद्यादित्वं कल्प्यते; केवलं व्युत्स्य सर्वस्यादित्वं प्राप्नोति ।

द्वित्वनिर्देशादिति चेत्; न; तदवस्थत्वात् ॥४॥ स्यादेतत्—द्वित्वनिर्देशेन सर्वस्य ग्रहणं न भवति, अतो नातिप्रसङ्ग इति; तन्न; किं कारणम् ? तदवस्थत्वात् । एवमप्यतिप्रसङ्ग एव भवति—'कयोर्द्वयोर्ग्रहणम्' इति ।

न वा; प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणम् ॥५॥ न वैष दोषः । किं कारणम् ? प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणं भवति । द्वित्वनिर्देशाद् गृह्यमाणं यदाद्यस्य प्रत्यासन्नं तदेव गृह्यते । तस्य हि सामीप्यादौ-पञ्चारिकं प्राथम्यमस्तीति, तथा सामीप्यं श्रुते रर्याच्च ।

उपात्तानुपात्तपरप्राधान्यादवगमः परोक्षम् ॥६॥ उपात्तानीन्द्रियाणि मनश्च, अनुपात्तां प्रकाशोपदेशादि परः तत्प्राधान्यादवगमः परोक्षम् । यथा गतिशक्त्युपेतस्यापि स्वयमेव गन्तुमसमर्थस्य यष्ट्याद्यवलम्बनप्राधान्यं गमनम्, तथा मतिश्रुतावरणक्षयोपशमे सति जम्बभावस्यात्मनः स्वयमेवार्थानुपलब्धुमसमर्थस्य पूर्वोक्तप्रत्ययप्रधानं ज्ञानं परायत्तत्वात्तादुभयं परोक्षमित्युच्यते ।

अत एव प्रमाणत्वाभावः इत्यनुपालम्भः ॥७॥ अत्राज्ये उपालभन्ते—'परोक्षं प्रमाणं न भवति, प्रमीयतेऽनेनेति हि प्रमाणम्, न च परोक्षेण किञ्चित्प्रमीयते 'परोक्षत्वादेव' इति; सोऽनुपालम्भः । कुतः ? अत एव । यस्मात् 'परायत्तं परोक्षम्' इत्युच्यते न 'अनवबोधः' इति ।

१ अप्रमाणत्वप्रसङ्गे । २ मत्यादीनामवि- आ०, ब०, द०, मु० । ३ अतिप्रसङ्गस्य, अतिप्रसङ्गे न निवर्तते इत्यर्थः । ४ सामीप्यश्रुतेरर्थाच्च आ०, ब०, द०, मु० । ५ उच्चारणकाले श्रवणात् । ६ मतेः सकाशात् मतिश्रुतयोरित्यादिसूत्रे (तयोः समानार्थविषयत्वसूचनात्) । ७—वि तत्प्रा— मु०, मू०, मा०, अ०, द०, ब०, ज० । केवलं भा० २ प्रती— दि परः तत्प्रा— इति पाठः । ८ अविवक्षत्वात् ।

अभिहितलक्षणात् परोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनार्थमाह—

प्रत्यक्षमन्यत् ॥१२॥

अन्यत्रिविधं प्रत्यक्षमित्युच्यते । किमिदं प्रत्यक्षं ज्ञानं ?

इन्द्रियाणिन्द्रियानपेक्षन्तीत्यभिचारं साकारग्रहणं प्रत्यक्षम् । १। इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च, अनिन्द्रियं मनः, तेष्वपेक्षा यस्य न विद्यते । 'अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं व्यभिचारः' मौञ्जी-
तोऽस्य । आकारो विकल्प, यत्तद् आकारेण वर्तते तत्प्रत्यक्षमित्युच्यते । 'इन्द्रियाणिन्द्रियानपे-
क्षम्' इति विवेचनं मतिश्रुतिवृत्त्यर्थम् । 'अतीत्यभिचारम्' इत्येतद्विभक्त्यर्थम्, ज्ञाननिवृत्त्यर्थम्,
तद्वि मिथ्यादर्शनोदयाद् व्यभिचरतीति । 'साकारग्रहणम्' इत्येतदवधिरेव दर्शनवृत्तामा-
र्थम् । 'अनाकारं हि तदिति । किं 'गन्तमेन्द्रियता सूत्रेण, आहोस्मिदेवं वक्तव्यमिति ? गतं प्रति-
पन्नम् । कथमिति चेत् ? उच्यते—

१०

अक्षं प्रति नियतमिति परापेक्षानिवृत्तिः । २। 'अक्षमेति व्याप्नोति जानाति' इति अक्ष
आत्मा, प्राप्त्यवयवगमः प्रतीक्षादर्शना वा, तमेव प्रति नियतं प्रत्यक्षमिति विग्रहान् परापे-
क्षानिवृत्तिः कृता भवति ।

अधिकारात् अनाकारव्यभिचारव्युदासः । ३। अधिकृतमेतत्—'ज्ञानं सम्यक्' इति च,
ततोऽनाकारस्य दर्शनस्य व्यभिचारिणो ज्ञानस्य च व्युदासः कृतो भवति ।

१५.

करणात्यये ग्रहणाभाव इति चेत्; न; दृष्टत्वात् ईशवत् । ४। स्यादेतत्—करणात्यये अर्थस्य
ग्रहणं न प्राप्नोति, न ह्यकरणस्य 'कस्यचित् ज्ञानं दृष्टमिति; तन्न; किं कारणम् ? दृष्ट-
त्वात् । कथम् ? ईशवत् । यथा रथस्य कर्ता 'अनीशः उपकरणापेक्षो रथं करोति, स तद-
भावे न शक्तः, यः पुनरीशः तपोविशेषात् परिप्राप्तद्विविधः स बाह्योपकरणगुणानपेक्षः
स्वशक्त्यैव रथं निर्वातयन् प्रसीतः, तथा कर्ममलमिमं आत्मा क्षयोपशमिकेन्द्रियाणिन्द्रियप्रका-
शाद्युपकरणापेक्षोऽर्थान् संवेत्ति, स एव पुनः क्षयोपशमविशेषे क्षये च नति करणानपेक्षः
स्वशक्त्यैवार्थान् वेत्ति इति को विरोधः ?

२०

ज्ञानदर्शनस्वभावत्वाच्च भास्करादिवत् । ५। यथा भास्करादयः प्रकाशस्वभावत्वात्
प्रकाशान्तरानपेक्षाः प्रकाशानर्थान् प्रकाशयन्ति, तथा ज्ञानदर्शनस्वभाव आत्मा तदावरणक्षय-
क्षयोपशमविशेषे सति स्वशक्त्यैवार्थानाविष्करोतीति सिद्धम् ।

२५

'इन्द्रियनिमित्तं ज्ञानं प्रत्यक्षम्, तद्विपरीतं परोक्षम्' इत्यविसंबादिलक्षणमिति चेत्;
न; आप्तस्य प्रत्यक्षाभावप्रसङ्गात् । ६। स्यान्मतम्—'इन्द्रियव्यापारजनितं ज्ञानं प्रत्यक्षम्,
व्यतीतेन्द्रियविषयव्यापारं परोक्षम्' इत्येतदविसंबादि लक्षणम् । तथा चोक्तम्—

*"प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नामजात्यादियोजना" ।

असाधारणहेतुत्वादक्षैस्तद् व्यपदिश्यते ॥" [प्रमाणसमु० १। ३, ४]

३०

*"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" [न्याय-
सु० १।१।४] * "आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्" [वंशे० ३।१।१८]

१ भेदग्रहणमाकारः । २ भेद इत्यर्थः । ३ किंस्विति भासमानम् । ४ ज्ञातम् । ५ कस्यापि
सु० । ६ असमर्थः । ७ अथ बौद्धः प्रत्यवतिष्ठते । ८ "प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नामजात्यादियोजना ।
असाधारणहेतुत्वाद् व्यपदेश्यं तदिन्द्रियैः ॥" —प्रमाणसमु० । ९ कल्पना केत्यत्राह । १० आदिशब्देन
क्रियागुणद्रव्याणि गृह्यन्ते । तथाचोक्तम्—ज्ञातिः क्रिया गुणो द्रव्यं संज्ञा पञ्चैव कल्पना । अत्रो याति सितो
घण्टी कतज्जात्यो यथाक्रमम् । १० शब्दरहितम् । ११ निश्चयरूपम् ।

“श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षम्” । [ ] * “सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बहिजन्म तत्प्रत्यक्षम्” [मी० व० १।१।८] इति च सर्वरभ्युपगम्यते । अत एव तल्लक्षणमविसंवादि निश्चे-
त्तव्यमिति; तन्न; किं कारणम् ? आप्तस्य प्रत्यक्षाभावप्रसङ्गात् । यदीन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं
प्रत्यक्षमिति मन्यते; एवं मत्याप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानं न स्यात् । नहि तस्येन्द्रियपूर्वोऽर्थाधिगमः । अथ
नन्यापि करणपूर्वकमेव ज्ञानं कल्प्यते; तस्यासर्वज्ञत्वं पुरस्तादुक्तम् ।

आगमादिति चेत्; न; तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् । ७। स्यादेतत्—आगमादतीन्द्रियार्थाधि-
धिगमेऽव्याहृतगत्ते मवार्थविवोध इति; तन्न; किं कारणम् ? तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ।
आप्तेन हि क्षीणदोषेण प्रत्यक्षज्ञानेन प्रणीत आगमो भवति न सर्वः । यदि सर्वं स्यात्;
अविशेषः स्यात् । न च नास्ति, इत्यागमस्य प्रामाण्याभावः ।

अपौरुषेयादिति चेत्; न; तदसिद्धेः । ८। स्यादेतत्—अपौरुषेय आगमोऽस्ति अनादिनिश्चयो-
न्यन्तपरोक्षेऽप्यर्थेऽवप्रतिहतगतिः, ततः ‘सर्वार्थाधिगम इति; तन्न; किं कारणम् ? तदसिद्धेः ।
न च कश्चिदागमोऽपौरुषेयः सिद्धोऽस्ति, हिंसादिविवाधिनः प्रामाण्यासिद्धेः ।

अतीन्द्रियं योगिप्रत्यक्षमिति चेत्; न; अर्थाभावात् । ९। स्यान्मतम्—योगिनोऽतीन्द्रियप्रत्यक्षं
ज्ञानमस्ति आगमविकल्पातीतम्, तेनासौ सर्वार्थान् प्रत्यक्षं वेत्ति । उक्तञ्च—* “योगिनां गुरु-
निर्देशाद् व्यतिभिन्नार्थमात्रदृक्” [प्रमाणसमु० १।६] इति; तन्न; किं कारणम् ? अर्थाभावात् ।
‘अक्षमक्षं प्रति वर्तते’ इति प्रत्यक्षम् । न चायमर्थो योगिनि विद्यते अक्षाभावात् ।

अथवा, न सन्ति सर्वे भावाः स्वपरोभयहेत्वहेतुभ्य उत्पत्त्याद्यभावात्, ‘सामान्यविशेष-
योच्चैकानेकयोर्वृत्त्यसंभवादिदोषोपपत्तेः’, अनोऽर्थाभावान्निरालम्बनं योगिनो ज्ञानं कथं
स्यात् ? ‘परिकल्पितात्मना न सन्ति भावा निर्विकल्पात्मना सन्ति’ इति चायुक्तम्; तदधि-
गमोपायाभावात् । न हि निर्विकल्पोऽर्थोऽस्ति, तद्विषयं ज्ञानं चेति प्रतिपादयितुं शक्यम्,
लक्षणाभावात् ।

तदभावाच्च । १०। तस्य योगिनोऽभावाच्च । न हि कश्चित् त्परिकल्पितो योगी विद्यते, विशेष-
पलक्षणविरहान्, सर्वविरहाच्च निर्वाणप्राप्तौ । * “तन्नेतत्स्यात्—* “निर्वाणं द्विविधम्—” सोप-

१ सांख्यमतम् । २ सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः । प्रयोग इन्द्रियाणाञ्च व्यापारोऽर्थेषु
कथ्यते ॥ —ता० टि० । सोमांसकभाट्टप्राभाकराणां मतम् । ३ इति वा तत्प्रत्यक्षमिति च स—आ०, ब०,
द०, मु०, ता० । ४ सर्वाधिगम इति अ० । ५ —शास्त्राति— आ०, ब०, द०, मु० । ६ इन्द्रियादिरनिरपेक्षम्,
आत्मेन्द्रियमनोनिरपेक्षदर्शनमित्यर्थः । “योगिनां गुरुनिर्देशादसंकीर्णार्थमात्रदृक्—” आगमस्य सविकल्पकत्वं
निर्देशशब्देनोक्तम्, तेन असंकीर्णं रहितमित्यर्थः । अनेन स्फुटाभत्वमपि श्रूयते । निर्विकल्पकं हि स्फुटाभ-
त्वाव्यभिचरितम् । मात्रशब्दः आरोपितार्थव्यवच्छेदार्थम् अतः यत् शुद्धार्थविषयकमार्यसत्यदर्शनात्मकं
तदेव प्रमाणम् । —प्रमाणसमु० टी० । —सम्पा० । ७ एकस्यानेकवृत्तिर्न भागाभावाद् बहूनि वा । भागित्वाद्वा तस्य
नैकत्वं दोषो वृत्तेरनर्हते । ८ नामजात्यादि । ९ बौद्ध । १० तत्रैतत्स्यात् ता०, अ०, मु० । ११ तुलना— “इह
हि भगवता उचितब्रह्मचर्याणां तयागतशासनप्रतिपत्तानां धर्मानुधर्मप्रतिपत्तियुक्तानां पुद्गलानां द्विविधं
निर्वाणमुपनिर्वाणं सोपविशेषम्, निरुपविशेषं च । नत्र निरवशेषस्याविद्यारागादिकस्य क्लेशगणस्य प्रहणात्
सोपविशेषं निर्वाणमिष्यते । तत्रोपधीयतेऽस्मिन्नात्मस्तेह इत्युपधिः । उपविशब्देनात्मज्ञप्तिनिमित्ताः
पञ्चोपादानस्कन्धा उच्यन्ते । शिष्यत इति शेषः । उपधिरेव शेषः उपविशेषः । सह उपविशेषेण वर्तते
इति सोपविशेषम् । किं तत् ? निर्वाणम् । तच्च स्कन्धमात्रकमेव केवलं सत्कायदृष्ट्यादिक्लेशसंस्काररहित-
भवशिष्यते निहृताशेषचौरगणग्राममात्रावस्थानसाधर्म्येण तत्सोपविशेषं निर्वाणम् । यत्र तु निर्वाणे स्कन्ध-
मात्रकमपि नास्ति तन्निरुपविशेषं निर्वाणम् । निर्गत उपविशेषोऽस्मिन्निति कृत्वा । निहृताशेषचौरगणस्य
ग्राममात्रस्यापि विनाशसाधर्म्येण । —माध्यमिकवृ० पृ ५१६ । १२ सोपाधि— ता०, द० ।

ध्विदेशेयं, निरुपधिविशेषं चेति । तत्र सोपधिविशेषे निर्वाणे बोद्धाऽस्ति” [ ] इति; नत्रापि यथा 'ब्राह्मणस्याभावः कल्प्यते' नायागतैः तथाभ्यन्तरस्यापीति बोद्धव्यभाव एव ।

‘योगजधर्मानुग्रहादात्मा कर्णविरहितोऽप्यवैतानि चेत्; न; तस्य निष्क्रियस्य नित्यस्य ‘ननन्तक्रियावदनुग्रहविकाराभावात् ।

‘तल्लक्षणानुपपत्तिश्च स्ववचनव्याघातात् । ११। तस्य प्रत्यक्षस्योक्तं लक्षणमपि नोप- ५
पद्यते । कुतः ? स्ववचनव्याघातात् । ‘आन्यापोहिकप्रतिविहितान्येव’ शेषप्रमाणलक्षणानि । ततस्तत्र नो नानितरां प्रतिविधानादत्र, किन्तु तत्प्रमाणलक्षणगुणमभावनातिरिक्तार्थं किञ्चि-
द्व्याप्रियामहे । यदुक्तम्—“कल्पनापोढं प्रत्यक्षम्” [प्रमाणममुं १।३] इति । ‘कल्पना हि जाति-
द्रव्यगुणक्रियापरिभाषाकृतो वाग्वृद्धिविकल्पः, ततोऽनापोढं कल्पोढम् । किं तत् सर्वथा कल्पना-
पोढम्, उताहो कथञ्चिदिति ? यदि सर्वथा; ‘अस्ति प्रमाणं ज्ञानं कल्पनापोढम्’ इत्येवमादि १०
कल्पनाभ्योऽप्यपोढमिति अस्त्यादिवचनव्याघातः । अथ अस्त्यादिकल्पनाभ्योऽनपोढमिष्यते;
‘सर्वथा कल्पनापोढम्’ इति वचनव्याघातः । अथ कथञ्चित्कल्पनापोढम्; एकान्तवादत्यागान्
पुनरपि स्ववचनव्याघात एव ।

अथ मतम्—नास्माकमेकान्तः ‘कल्पनापोढमेव’ इति । किमर्थं तर्हि विशेषणम् ? परमतापेक्षं
विशेषणम् । परमने हि नामजात्यादिभेदोपचारकल्पना प्रोक्ता, ततोऽपोढं न स्वविकल्पादिति । १५
उक्तञ्च—

“सवितर्कविचारा हि पञ्च विज्ञानधातवः” ।

निरुपणानुस्मरणविकल्पेनाविकल्पकाः ॥” [अभिध० १।३२] इति ।

अत्रोच्यते—‘आलम्बने अर्पणा वितर्कः, तत्रैवानुमर्शनं विचारः’^{१०}, तस्य नामादिभिः
प्रकल्पना निरूपणम्, पूर्वानुभूतानुसारेण विकल्पनमनुस्मरणम्, इति । एते धर्माः क्षणमात्रावस्था-
नेष्वक्षविषयविज्ञानेषु^{११} निरन्वयेषु^{१२} नोपपद्यन्ते युगपदुत्पत्तेरनवस्थानाच्च । अतो ग्राह्यग्रहणभावा- २०
भावश्च स्यात् सव्येतरगोविषाणवत् । क्रमवृत्तित्वे च तेषां स्वार्थाभावप्रमङ्गश्चेति । सन्तानाद्य-
पेक्षया नदुपपत्तिरिति चेत्; न तत्, परीक्षाऽक्षमत्वात् । अतः सर्वस्मिन्नसति विकल्पे ‘अयं^{१३}
विकल्पोऽस्ति अयं ‘नास्ति’ इति विज्ञानस्य विवेको नोपपद्यते । सर्वविकल्पविरहाच्च नामित्व-
मेवास्य स्यात् । अनुस्मरणाद्यभ्युपगमे च एकस्यानेकक्षणवर्तिनो वस्तुनोऽस्तित्वं सिद्धम् ।
अनुस्मरणादि हि स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टम्, नाननुभूतस्य नान्यानुभूतस्येति । २५

तथा मानसमपि प्रत्यक्षं नोपपद्यते । अपि च, “षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः”
[अभिध० १।१७] इति—अतीतमसत् कथं विज्ञानस्य कारणं स्यात् ? अथ पूर्वोत्तरनाशोत्पत्त्यो-
युगपद्वृत्तेः कार्यकारणभावः कल्प्यते; भिन्नसन्तानयोरपि विनश्यदुत्पद्यमानयोः कार्यकारणभावः
स्यात् । एकसन्ताने शक्त्यनुगमाभ्युपगमे प्रतिज्ञाहानिश्च स्यात् ।

१ वस्तुनः । २ —ते तैस्त— आ०, ब०, द०, मु० । ३ अथ लब्धावकाशा नैयायिकादयः
प्रत्यवतिष्ठन्ते । ४ आत्मनः । ५ अथ नैयायिकमतं निराकृत्येदानीं प्रकृतमनुसन्दधन् बौद्धपरिकल्पित-
प्रत्यक्षं निराकरोति । ६ अन्यापोहेन युक्तः बौद्ध इत्यर्थः अन्यापोहो व्यावृत्तिः । ७ —वाशेष—मु० । नैया-
यिकादीनाम् । ८ “अथ कल्पना कीदृशी चेदाह— नामजात्यादियोजना । यदृच्छाशब्देषु नाम्ना विशिष्टोऽर्थ
उच्यते इति । जातिशब्देषु जात्या गौरियमिति । गुणशब्देषु गुणेन शक्त इति । क्रिया-
शब्देषु क्रियया पाचक इति । द्रव्यशब्देषु द्रव्येण विषाणीति ।” —प्र० स० टी० पृ० १२ । —सम्पा० ।
९ कारणानि । १० “वितर्कविचारौदार्यसूक्ष्मते— चित्तस्य औदार्यं वितर्कः, सूक्ष्मावस्था विचारः”—
अभिध० टी० २।३२ । ११ —यज्ञानेषु श्र० । अक्षश्च विषयाश्च ज्ञानानि च तेषु । १२ नृदचद्रूपेषु ।
१३ सवितर्कादि । १४ नामजात्यादिभेदोपचारकल्पना ।

अपूर्वाधिगमलक्षणानुपपत्तिश्च सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपायः । १२। 'अपूर्वाधिगमलक्षणं प्रमाणम्' इत्येतेन नोपपद्यते । कुतः ? सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्तेः । प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम्, नन्वेतच्च ज्ञानेन प्रमीयते । यथा अन्धकारेऽवस्थितानां घटादीनामुत्पत्त्यनन्तरं प्रकाशकः प्रदीप उन्मत्तकालमपि न तं व्यपदेशं जहान्ति तदवस्थानकारणत्वात्, एवं ज्ञानमप्युत्पत्त्यनन्तरं घटादी-
 ५ नानवनान्तं भूत्वा प्रमाणत्वमनुभूयोत्तरकालमपि न तं व्यपदेशं त्यजति तदर्थत्वात् । अथ मतम्—
 अगे अगेऽन्य एव प्रदीपोऽपूर्वमेव प्रकाशकत्वमवलम्बत इति; एवं सति ज्ञानमपि तादृगेवेति क्षणे
 अगेऽन्यत्वोपपत्तेरपूर्वाधिगमलक्षणमविशिष्टमिति; 'तत्र यदुक्तम्—*“स्मृतीच्छाद्वेषादिवत्
 पूर्वाधिगतविषयत्वात् पुनः पुनरभिधानं ज्ञानं न प्रमाणम्” [ ] इति, तद् व्याहन्यते ।

स्वसंबित्तिफलानुपपत्तिश्च अर्थान्तरत्वाभावात् । १३। प्रमाणं लोके फलवदुपलब्धम् ।

१० अथ च प्रमाणस्य केनचित् फलेन भवितव्यमिति । कश्चिदाह—द्वयाभासं हि ज्ञानमुत्पद्यते—
 'स्वाभासं विषयाभासं च । तस्योभयाभासस्य यत्संवेदनं तत्फलमिति; तन्नोपपद्यते; कुतः ?
 अर्थान्तरत्वाभावात् । लोके प्रमाणान् फलमर्थान्तरभूतमुपलभ्यते । तद्यथा—छेतृछेत्यव्यच्छेदनसन्नि-
 धाने द्वैधीभावः फलम्, न च तथा स्वसंवेदनमर्थान्तरभूतमस्ति । तस्मादस्य फलत्वं नोपपद्यते ।
 सत्यम्, एवमेतत्, अनएव तस्मिन्नाधिगमरूपे फले सव्यापारप्रतीततामुपादाय प्रमाणोपचार इति; ५

१५ प्रमाणोपचारानुपपत्तिः मुख्यभावात् । १४। सति मुख्ये लोके उपचारो दृश्यते, यथा सति
 सिंहे विशिष्टनिर्यग्गतिपञ्चेन्द्रियजानिनश्चन्द्रासटाटोपभासुरकपिलनयनतारकाद्यवयवविशिष्टे
 अन्यत्र क्रौर्यगौर्यादिगुणसाधर्म्यान् सिंहोपचारः क्रियते । न च तथेह मुख्यं प्रमाणमस्ति, तदभा-
 वान् फले प्रमाणोपचारो न युज्यते ।

आकारभेदाद्भेद इति चेत्; न; एकान्तवादस्यागात् । १५। स्यादेतत्—ग्राहकविषयाभाससंबित्ति-

२० शक्तित्रयाकारभेदात् प्रमाणप्रमेयफलकल्पनाभेद इति; तन्न; किं कारणम् ? एकान्तवादस्यागात् ।
 'एकमनेकाकारम्' इत्येतज्जैनेन्द्र दर्शनम्, तत्कथमेकान्तवादे युज्यते ? यदि ह्येवमभ्युपगम्येत;
 द्रव्ये कोऽपरितोषः । 'रूपाद्यनेकात्मकमेकं परमाणुद्रव्यम्, ज्ञानाद्यनेकात्मकमात्मद्रव्यम्' इति ।
 अयं द्रव्यसिद्धिर्माभूदिति 'आकारा एव न ज्ञानम्' इति कल्प्यते; एवं सति कस्य ते आकारा
 इति तेषामप्यभावः स्यात् । किञ्च, तेषामाकाराणां योगपद्येन वा उत्पत्तिः स्यात्, क्रमेण वा ?

२५ यदि योगपद्येन; हेतुहेतुमद्भावो विरुध्यते । अयं क्रमेण; क्षणिकस्य विज्ञानस्याकाराणां कथं
 क्रमः ? यदि स्यात्; *“अधिगमश्चात्र न भावान्तरम्” [ ] इति व्याहन्यते । अपि
 च बाह्यस्य विज्ञेयस्याभावे अन्तरङ्गाकारत्रयकल्पनायां प्रमाणप्रमाणाभासविशेषो नोप-

पद्यते अन्तरङ्गाकारभेदात् । 'असद्वस्तु यत्सदिति कल्पयति तत् प्रमाणाभासम्, असदेवेति यत्प्रति-
 पद्यते तत्प्रमाणम्' इत्यस्ति विशेष इति चेत्; 'प्रमेयद्वयव्यवस्थापितप्रमाणद्वयकल्पनाव्याघातः ।

३० स्वलक्षणविषयं हि प्रत्यक्षम्, सामान्यलक्षणविषयमनुमानम् । स्वलक्षणमसाधारणो धर्मः
 विकल्पातीतत्वात् 'इदं तत्' इत्यव्ययदेश्यः । तद्विपरीतं सामान्यलक्षणमिति । सर्वस्यासत्त्वे किं
 कृतोऽयं विशेषः ? असत्त्वं हि न स्वतो भिद्यते । संबन्धिभेदात् स्याद्भेदः—'घटस्यासत्त्वं पट-
 स्यात्सत्त्वम्' इति; तेषां घटादीनां संबन्धिनामभावे तद्विशेषाभाव इति ।

१ अधिगमः प्रमाणमित्येव वक्तव्यम् । २ तथा सति । ३ स्वाकारम् । तुलना— 'स्वसंबित्तिः
 फलं वात्र तद्रूपावर्थनिश्चयः ।' —प्रमाणसमु० ११०। ४ —तामुपधाय मु०, आ०, ब० । तुलना—
 "सव्यापारप्रतीतत्वात् प्रमाणं फलमेव तत् । प्रमाणत्वोपचारस्तु निर्व्यापारे न विद्यते ॥" —प्रमाणसमु०
 १११। ६ प्रमाणाद्भेदः । ७ —णाभासौ नोपपद्येते —आ०, ब०, द०, मु० । ८ तुलना—'तस्मात्
 प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ।' —प्रमाण वा० २।६०।

स्यान्मनन्-वात्तन्निना नो रस्तवृष्टिः, इण्टमेवाप्रतर्कितमुपस्थितम्, अन एव सर्वं विज्ञानाभिधानमयमर्थं परिकल्पितार्थत्वात्, निर्विकल्पार्थगोचरमात्मीयमेव विज्ञानं प्रमाणमिति । उक्तञ्च-

॥“शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैशोपदर्प्यते” ।

अनागमविकल्पा हि स्वयं विद्या प्रवर्तते ॥” [वाक्यप० ०।२।३५] इति ।

एतच्चानुपपन्नम्; तदधिगमोपायाभावात् । उक्तञ्च-

॥“प्रत्यक्षबुद्धिः कथते” न यत्र तल्लिङ्गस्य न तदर्थलिङ्गम् ।

वाचो न वा तद्विषयेण योगः का तद्गतिः कष्टमशृण्वतां तेः॥” [युक्त्यनु० श्लो० २२] इति ।

आहितोभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिप्रकारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह-

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥१३॥

इतिशब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षावशादाद्यर्थसंप्रत्ययः । १। इतिशब्दोऽनेकार्थः संभवति । १०
क्वचिद्वैतौ वर्तते-‘हन्तीति पलायते, वर्पतीति धावति’ । क्वचिदेवमित्यस्यार्थं वर्तने-
इति स्म उपाध्यायः कथयति ‘एवं स्म’ इति गम्यते । क्वचित्प्रकारे वर्तते-यथा ‘गौरद्वः’
शुक्लो नीलः, चरति प्लवते, जिनदत्तो देवदत्त’ इति, ‘एवं प्रकाराः’ इत्यर्थः । क्वचिद्वचव-
स्थायां वर्तते-यथा ॥“चलितिकसंताणः” [जने० २।१।११२] इति । क्वचिदर्थविपर्यासे
वर्तते-यथा ‘गौरित्ययमाह-गौरिति जानीते’ इति । क्वचित्समाप्तौ वर्तते-‘इति प्रथममाह-
कम्’ इति ‘द्वितीयमाह-कम्’ इति । क्वचिच्छब्दप्रादुर्भावे वर्तते-इति ‘श्रीदत्तम्, इति
सिद्धसेनमिति । तत्रेह विवक्षावशादादिशब्दार्थो वेदितव्यः । मतिस्मृतिसंज्ञाचिन्ताभि-
निबोधादयः इत्यर्थः । के पुनस्ते ? ‘प्रतिभावबुद्ध्युपलब्ध्यादयः’ । प्रकारे वा, एवं प्रकाराः
इति । कथमेषां शब्दानामनर्थान्तरत्वम् ?

मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तार्थोपलब्धिविषयत्वादनर्थान्तरत्वं रूढिवशात् । २। एतेषां २०
मत्यादीनां शब्दानां मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तायामर्थोपलब्धौ वृत्तेरनर्थान्तरत्वं वेदित-

१-द्वैव प्रव- ता० । २ वर्तते, ‘वृत्तिसर्वतायने व्रतेः’ (जने० १।१।३४) इति वृत्त्यर्थे तद्ध, वृत्ति-
रात्मयापनमतिप्रबन्धो वा, तत्र आत्मानं यापयति न प्रतिहन्यते वेत्यर्थः । नञा सह अत्र प्रतिहन्यते न वर्तते
इति यावत् । ३-मशृण्वतस्ते आ०, द०, ब०, मु०, ता० । तव मतम् । “यत्र संविद्वैते तत्त्वे प्रत्यक्ष-
बुद्धिर्न क्रमते न प्रवर्तते कस्यचित्तया निश्चयानुत्पत्तेः । तल्लिङ्गस्य स्यात् स्वर्गप्रापणशक्त्यादिवत् । न च
तत्रार्थरूपं लिङ्गं सम्भवति तत्त्वभावलिङ्गस्य तद्वत् प्रत्यक्षबुद्ध्यतिक्रान्तत्वात्, लिङ्गान्तरगम्यत्वेऽनवस्थानु-
पपन्नात् । तत्कार्यलिङ्गस्य वाऽसम्भवात्, सम्भवे वा द्वैतप्रसङ्गात् । न च वाचः परार्थानुमानरूपायास्तद्विषयेण
संविद्वैतरूपेण योगः, परम्परयाऽपि सम्बन्धायोगात् । ततः का तस्य तत्त्वस्य गतिः ? न काचित् प्रत्यक्षा
लैङ्गिकी शाब्दी वा प्रतिपत्तिरस्तीति कष्टं दर्शनं ते तव शासनमशृण्वतां ताथागतानामिति ग्राह्यम् ॥”
-युक्त्यनु० टी० पृ० ४६ ।

४ उक्तञ्च- मत्यादिष्विव बोधेषु स्मृत्यादीनामसंग्रहः । इत्याशङ्क्याह मत्यादिसूत्रं मत्यात्मसंविदे ।
इति । ५ हेतावेवंप्रकारादौ व्यवच्छेदे विपर्यये । प्रादुर्भावे समाप्तौ च इति शब्दः प्रकीर्तितः ॥ इति
धनञ्जयसूरिः । ६ जातिगुणक्रियाद्रव्य । इतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते गौरिति । ७ शब्दप्रथेत्या-
दिसूत्रेण अव्ययीभावसमासः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकषण ख्यातिः । श्रीदत्तादिशब्दो लोके सुष्ठु प्रथते
इत्यर्थः । ८ तथा चोक्तम्- इतिशब्दात् प्रकारार्थात् बुद्धिमंथा च गृह्यते । प्रज्ञा च प्रतिभा भानं संभवो-
पमिती तथा ॥ ९ प्रत्येकमिति शब्दस्य ततः सङ्गतिरिष्यते । समाप्ताविति शब्दोऽयं सूत्रेस्मिन्न
विहस्यते ॥ मतिरिति स्मृतिरिति संज्ञेति चिन्तेति अभिनिबोध इति प्रकारोऽनर्थान्तरमेव, मतिज्ञानमेक-
मिति विज्ञेयम्, मत्यादिभेदं मतिज्ञानमिति परिसमाप्तम् ।

व्यम् । कथं पुनः 'मननं मन्यत इति वा मतिः' इत्येवमाद्यर्थविषयाणामेवामनर्थान्तरत्वम् इति ? अत आह—हृदिवगादिति । यथा गच्छनीति गौरित्यङ्गीकृतमपि गमनं न शब्दवृत्तिनियम-
कान्तेन हृदिवगात् क्वचिदेव वर्तते, तथा मत्यादयः शब्दा व्युत्पत्तिकर्मणि सत्यप्यर्थाश्रयेण
भेदे क्वचिदेव वर्तन्ते इत्यनर्थान्तरत्वमवसीयते ।

५ शब्दभेदादर्थभेदो गवाशवादिवदिति चेत्; न; अतः संशयात् । ३। स्यादेतत्—मत्यादीनां
गव्दानां परस्परतोऽर्थान्तरत्वमस्ति । कुतः ? शब्दभेदात्, गवाशवादिवदिति; तन्न; किं
कारणम्; अतः संशयान् । यत एव मत्यादीनां शब्दभेदादन्यत्वमाह भवान्, अत एव
संशयः । कथम् ? इन्द्रादिवन् । यथा इन्द्रशक्रपुरन्दरादिशब्दभेदेऽपि नार्थभेदः तथा मत्यादि-
शब्दभेदेऽप्यर्थभेद इति । न हि यत एव संशयस्तत एव 'निर्णयः । किञ्च,

१० शब्दाभेदेऽप्यर्थैकत्वप्रसङ्गात् । ४। यस्य शब्दभेदोऽर्थभेदे हेतुरिति मतम्, तस्य वागादि-
नवार्थेषु गोशब्दाभेददर्शनाद् वागाद्यर्थानामेकत्वमस्तु । अथ नैतदिष्टम्; न तर्हि शब्दभेदोऽन्य-
त्वस्य हेतुः । किञ्च,

आदेशवचनात् । ५। यथा इन्द्रादीनामेकद्रव्यपर्यायादेशात् स्यादेकत्वं प्रतिनियतपर्यायार्था-
देशाच्च स्यादन्यत्वम्—इन्द्रनादिन्द्रः, शकनाच्छक्रः, पूर्दारणात्पुरन्दर इति । तथा मत्यादीनामेक-

१५ द्रव्यपर्यायादेशात् स्यादेकत्वम्, प्रतिनियतार्थपर्यायादेशाच्च स्यान्नानात्वम्—'मननं मतिः स्मरणं
स्मृतिः सज्जनं संज्ञा चिन्तनं चिन्ता आभिमुख्येन नियतं बोधनमभिनिबोधः' इति ।

पर्यायशब्दो लक्षणं नेति चेत्; न; ततोऽन्यत्वात् । ६। स्यान्मतम्—मत्यादयः अभिनिबोध-

पर्यायशब्दा नाभिनिबोधस्य लक्षणम् । कथम् ? मनुष्यादिवत् । यथा मनुष्यमर्त्यमनुज-
मानवादयः पर्यायशब्दाः मनुष्यस्य लक्षणं न भवन्तीति; तन्न; किं कारणम् ? ततोऽन्यत्वात् ।

२० इह पर्यायिणोऽन्यः पर्यायशब्दः, स लक्षणम् । कथम् ? औष्ण्याग्निवत् । यथा पर्यायशब्दः
औष्ण्यमग्नेः पर्यायिणोऽन्यत्वादर्शनेलक्षणं भवति तथा पर्यायशब्दा मत्यादयः अभिनिबोधक-
ज्ञानपर्यायिणोऽन्यत्वेन अभिनिबोधस्य लक्षणम् । अथवा, ततोऽन्यत्वात् । यथा मनुष्य-
मर्त्यमनुजमानवादयः असाधारणत्वाद्व्यघटादिद्रव्यासंभविनो मनुष्यादन्यत्वात्तस्य लक्षणम्,
अन्यथा हि मनुष्यादिपर्यायालक्षणत्वात् मनुष्याभावो भवेत्, यतो न मनुष्यादिलक्षणव्यति-
२५ रेकेणास्यान्यलक्षणमस्तीति । न चाभाव इष्टः, अतः पर्यायशब्दो लक्षणम् । तथा मति-
स्मृत्यादयोऽसाधारणत्वाद् अन्यज्ञानासंभविनोऽभिनिबोधादन्यत्वात्तस्य लक्षणम् ।

इतश्च पर्यायशब्दो लक्षणम् । कस्मात् ?

गत्वा प्रत्यागतलक्षणग्रहणात् । ७। कथम् ? अग्न्युष्णवत् । यथा अग्निरिति गत्वा
ज्ञात्वा बुद्धिरुष्णपर्यायशब्दं गच्छति । कथं गच्छति ? कोऽयमग्निः ? य उष्ण इति । उष्ण

३० इति च गत्वा बुद्धिः प्रत्यागच्छति । कोऽयमुष्णः ? योऽग्निरिति । तथा मतिरिति गत्वा
बुद्धिः स्मृतिं गच्छति । का मतिः ? या स्मृतिरिति । ततः स्मृतिरिति गत्वा बुद्धिः
प्रत्यागच्छति । का स्मृतिः ? या मतिरिति । एवमुत्तरेष्वपि । तस्माद् गत्वा प्रत्यागत-
लक्षणग्रहणात् पश्यामः 'पर्यायशब्दो लक्षणम्' इति । किञ्च,

१ निश्चयः आ०, ब०, सु० । २ गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः । अर्जुने
नेत्रदिग्बाणे भूवाग्वारिषु गौर्मता ॥ इति विश्वप्रकाशिका । ३—बोधनः ता०, थ० । ४ मतिज्ञान-
मित्यर्थः । 'अभिमुखनियमितबोधनमाभिनिबोधनमनिन्द्रियेन्द्रियजम्' इत्युक्तत्वात् —ता० टि० ।
५—संभविनो आ०, ब०, सु० ।

पर्यायद्वैविध्यादग्निवत् । ८। यथा अग्नेरात्मनूत उज्जपयानो लक्षणं न धूमः, तस्य वाह्येन्धननिमित्तत्वे कादाचित्कत्वात्, तथा आभ्यन्तरो मत्यादिपदयि आत्मभूतत्वात्-
क्षणं नाज्जात्मभूतो वाह्यो मत्यादिशब्द पुद्गल नन्प्रत्यायनसमर्थः, तस्य वाह्यकरणप्रयोग-
निमित्तत्वात् ।

इति करणस्य वाऽभिधेयार्थत्वात् । ९। अथवा इतिकरणोऽयम् अभिधेयार्थः प्रयुज्यते । ३।
मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता अभिनिबोध इति योऽर्थोऽभिधीयते तन्मतिज्ञानमिति । ततो लक्षण-
त्वमुपपद्यते ।

श्रुतादीनामेतैरनभिधानात् । १०। न ह्येतेनैत्यादिभिः श्रुतादीन्यभिधीयन्ते ।

वक्ष्यमाणलक्षणसद्भावाच्च । ११। श्रुतादीनां हि लक्षणं वक्ष्यते । ततः तेषां मत्य-
प्रमङ्गः ।

यद्येवंलक्षणं मतिज्ञानमवधियते अथाम्यात्मलाभे किन्निमित्तमिति ? अन आह—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥१४॥

अथवा, आत्मप्रसादाविशेषान् सर्वज्ञानानामेकत्वप्रमङ्गे निमित्ताभेदान्नानात्वं प्रतिपिपा-
दयिषन् ब्रवीति—सत्यपि अमुष्मिन्निन्द्रिये पृथक्त्वमेवामवेमः । कुतः ? यस्मात्तदिन्द्रिया-
निन्द्रियनिमित्तमिति । किमिदमिन्द्रियं नाम ?

इन्द्रस्यात्मनोऽर्थोपलब्धिलिङ्गमिन्द्रियम् । १। इन्द्र आत्मा, तस्य कर्ममलीमसस्य
स्वयमर्थान् ग्रहीतुमसमर्थस्याऽर्थोपलम्भने यल्लिङ्गं तदिन्द्रियमित्युच्यते ।

अथ किमिदमनिन्द्रियम् ?

अनिन्द्रियं मनोऽनुदरावत् । २। मनोऽन्तःकरणमनिन्द्रियमित्युच्यते । कथमिन्द्रिय-
प्रतिषेधेन मन उच्यते ? यथा 'अयमब्राह्मणः' इत्युक्ते ब्राह्मणत्वरहिते कस्मिंश्चित् संप्रत्ययो
भवति, तथा इन्द्रलिङ्गविरहिते अन्यस्मिन् अनिन्द्रियमिति संप्रत्ययः स्यात्, न तु इन्द्रलिङ्ग
एव मनसि; नैप दोषः; ईषत्प्रतिषेधात् । कथम् ? अनुदरावत् । यथा 'अनुदरा कन्या' इति
नास्या उदरं न विद्यते, किन्तु गर्भभारोद्धहनसमर्थोदराभावादनुदरा, तथा अनिन्द्रियमिति
नास्येन्द्रियत्वाभावः, किन्तु चक्षुरादिवत् प्रतिनियतदेशविषयावस्थानाभावात् अनिन्द्रियं मन
इत्युच्यते ।

२५

अन्तरङ्गां तत्करणम्, इन्द्रियानपेक्षत्वात् । ३। नास्येन्द्रियेष्वपेक्षास्तीति इन्द्रियान-
पेक्षम् । न ह्यस्य गुणदोषविचारस्वविषयप्रवृत्तौ इन्द्रियापेक्षास्ति ततोऽन्तरङ्गं तत्करण-
मिति वेदितव्यम् । तदुभयमवष्टभ्य यदुत्पद्यते तन्मतिज्ञानमिति ।

तदित्यग्रहणम्, अनन्तरत्वादिति चेत्; न; उत्तरार्थत्वात् । ४। स्यादेतत्—मतिज्ञानस्या-
नन्तरत्वादानेनाभिसंबन्धो भवतीति तदित्येतद्ग्रहणमनर्थकमिति; तन्न; किं कारणम् ? उत्तरार्थ-
त्वात् । उत्तरार्थं हि तत् । इतरथा हि अवग्रहेहावायवारणा मतिज्ञानभेदा इति विज्ञातु-
मशक्याः । तद्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे तन्मतिज्ञानमवग्रहादय इति संबन्धः सुगमो भवति ।

३०

यदेतस्मिन्निमित्तद्वयसन्निधाने सत्यात्मलाभं प्रत्यागूर्णमनिर्वर्णितभेदमिति तद्भेद-
प्रतिपत्त्यर्थमाह—

अवग्रहेहावायधारणाः ॥१५॥

विषयविषयिसन्निपातसमन्तरमाद्यं' ग्रहणमवग्रहः । ११। विषयविषयिसन्निपाते दर्शनं भवति, नदनन्तरमर्थस्य ग्रहणमवग्रहः ।

अवगृहीतेऽर्थे तद्विशेषाकाङ्क्षणमीहा । १२। यथा 'पुरुषः' इत्यवगृहीते तस्य भाषावयो-
५ रूपादिविशेषैर्यथाकाङ्क्षणमीहा ।

विशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः । १३। भाषादिविशेषनिर्ज्ञानात्तास्य याथात्म्येनावगमनमवायः । 'दाक्षिणात्योऽयम्, युवा, गौर' इति वा ।

'निर्णीतार्थाऽविस्मृतिर्धारणा । १४। भाषावयोरूपादिविशेषैर्यथात्म्येन निर्णीतस्य पुरुषस्यो-
त्तरकालम्^१ 'म एवायम्' इत्यविस्मरणं यतो भवति सा धारणा । त एते मतिज्ञानभेदाः ।

१० अत्राह-इदमानुपूर्व्यं किं कृतमेवम् ? उच्यते-

अवग्रहादीनामानुपूर्व्यमुत्पत्तिं क्रमापेक्षम् । १५। अवग्रहपूर्वकत्वात् इतरेषाम् आदाववग्रहः क्रियते । 'तथेतरेष्वपि योज्यम् । अत्राह-

अवग्रहेह्योरप्रामाण्यं तत्सद्भावेऽपि संशयदर्शनाच्चक्षुर्वत् । १६। यथा चक्षुषि न 'निर्णयः,
नन्येव नस्मिन् 'किमयं स्थाणुराहोस्वित् पुरुषः' इति संशयदर्शनात्, तथा अवग्रहेऽपि सति न
१५ निर्णय ईहादर्शनात्, ईहायां च न निर्णयः, यतो निर्णयार्थमीहा नत्वीहैव निर्णयः । यश्च निर्णयो न भवति स संशयजातीय इत्यप्रामाण्यमनयोरिति ।

अवग्रहवचनादिति चेत्, न; संशयानतिवृत्तेरालोचनवत् । १७। स्यादेतत्-नावग्रहः संशयः । कुतः ?^२ अवग्रहवचनान् । यन उक्तः 'पुरुषोऽयम्' इति अवग्रहः, 'तस्य भाषावयोरूपादिविशेषा-
काङ्क्षणमीहा' इति । संशयस्तु अप्रतिपत्तिरेवेति; तन्न; किं कारणम् ? संशयानतिवृत्तेः ।

२० कथम् ? आलोचनवत् । यथा ऊर्ध्वार्थालोचने 'किमयमूर्ध्वोऽर्थः स्थाणुः, उत पुरुषः' इति संश-
यानतिवृत्तिः तथा 'ऊर्ध्वोऽयमर्थः' इत्यवग्रहे ईहाद्यपेक्षत्वात् संशयानतिवृत्तिः । उच्यते-

लक्षणभेदादन्यत्वमग्निजलवत् । १८। यथा अग्निजलयोः दहनप्रकाशनादि-द्रवतास्नेहनादि-
प्रतिनियतलक्षणभेदात् अन्यत्वं तथा अवग्रहसंशययोर्लक्षणभेदादन्यत्वम् । कोऽसौ लक्षणभेदः ?
उच्यते-

२५ अनेकार्थाऽनिश्चिताऽपर्युदासात्मकः संशयः तद्विपरीतोऽवग्रहः । १९। स्थाणुपुरुषाद्यनेकार्था-
लम्बनमन्निधानादनेकार्थात्मकः संशयः, एकपुरुषादन्यतमात्मकोऽवग्रहः । स्थाणुपुरुषानेकधर्मा-
निश्चितात्मकः संशयः, यतो न स्थाणुधर्मान् पुरुषधर्मांश्च निश्चिनोति, अवग्रहस्तु पुरुषादन्यत-
मैकधर्मनिश्चयात्मकः । स्थाणुपुरुषानेकधर्माऽपर्युदासात्मकः संशयः, यतो न प्रतिनियतान्
स्थाणुपुरुषधर्मान् पर्युदस्यति संशयः, अवग्रहः पुनः पर्युदासात्मकः, स ह्यन्यान् 'ध्रुवादीन्
३० पर्यायान् पर्युदस्य 'पुरुषः' इत्येकपर्यायालम्बनः ।

संशयतुल्यत्वमपर्युदासादिति चेत्, न; निर्णयविरोधात् संशयस्य । १९०। स्यादेतत्-संशय-
तुल्योऽवग्रहः । कुतः ? अपर्युदासात् । यथा संशयः स्थाणुपुरुषविशेषापर्युदासात्मकः तथा
अवग्रहोऽपि 'पुरुषः' इति भाषावयोरूपाद्यपर्युदासात्मकः । अतश्चैतदेवं यदुत्तरकालं
तद्विशेषार्थमीहामारभत इति; तन्न ; किं कारणम् ? निर्णयविरोधात् संशयस्य । संशयो हि
३५ निर्णयविरोधी नत्ववग्रहः निर्णयदर्शनात् ।

१-माद्यग्र- आ०, ब०, मु० । २-निर्ज्ञानार्था- मु० । ३-काले भा० २ । ४-त्तिक्रियापे-
मु० । ५-तथोत्तरे- मु० । ६-प्रतिपत्ति । ७-न् भावादीन् मु० । ८-न् भवादीन् आ०, ब०, द०, ता०,
भा० २ । स्थाणुरस्त्री ध्रुवः शङ्कुः । स्थाण्वादीनित्यर्थः । ९-यनिरो- मु० ।

ईहायां तत्प्रसङ्ग इति चेत्; न; अर्थादानात् । ११। स्यादेतत्—यदि निर्णयाविरोध्यग्रह इति न संशयः, ननु ईहाया निर्णयविरोधिनीत्वात् संशयत्वप्रसङ्ग इति; तन्न; किं कारणम्? अर्थादानात् । अवगृह्यार्थं तद्विशेषोपलब्ध्यर्थमर्थादानमीहा । संशयः पुनर्नार्थविशेषालम्बनः ।

संशयपूर्वकत्वाच्च । १२। संगयो हि पूर्वमुपजायते ईहायाः । कथम्? इह पुरुषमवगृह्य 'किमयं दाक्षिणात्य उत औदीच्यः' इत्येवमाद्यप्रतिपत्तौ संगयः, एवंसंगयितव्योत्तरकालं विशेषोपलप्सां प्रति यतनमीहेति संशयादर्थान्तरत्वम् । ५

अत एव संशयावचनम् अर्थगृहीतेः । १३। अत एव सूत्रे संगयो नोक्तः । कुतः? अर्थगृहीतेः । सति^१ हि संशये ईहायाः प्रवृत्तिर्नास्तीति ।

आह—किमयम् अपाय उत अवाय इति? उभयथा न दोषः । अन्यतरवचनेऽन्यतर-स्यार्थगृहीतत्वात् । यदा 'न दाक्षिणात्योऽयम्' इत्यपायं त्यागं करोति तदा 'औदीच्यः' इत्य- १० वायोऽधिगमोऽर्थगृहीतः । यदा च 'औदीच्यः' इत्यवायं करोति तदा 'न दाक्षिणात्योऽयम्' इत्य-पायोऽर्थगृहीतः ।

कश्चिदाह—यदुक्तं भवता विषयविषयितन्निपाते दर्शनं भवति, तदनन्तरमवग्रह इति; तदयुक्तम्; अवैलक्षण्यात् । न ह्यवग्रहाद्वैलक्षणं दर्शनमस्तीति । अत्रोच्यते—न; वैलक्षण्यात् । कथम्? इह चक्षुषा चक्षुर्दर्शनावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामावष्टम्भाद् अविभावि- १५ तविशेषसामर्थ्येन 'किञ्चिदेतद्वस्तु' इत्यालोकनमनाकारं दर्शनमित्युच्यते दालवत् । यथा जान-मात्रस्य बालस्य प्राथमिक उन्मेषोऽसौ अविभावितरूपद्रव्यविशेषालोचनादर्शनं विवक्षितं तथा सर्वेषाम् । ततो द्वित्रादिसमयभाविपून्मेषेषु चक्षुरवग्रहमतिजानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमाङ्गो-पाङ्गनामावष्टम्भाद् 'रूपमिदम्' इति विभावितविशेषोऽवग्रहः । यत् प्रथममयोन्मेषितस्य बालस्य दर्शनं तद् यदि अवग्रहजातीयत्वात् जानमिष्टम्; तन्मिथ्याज्ञानं वा स्यात्, मम्यज्ञानं २० वा? मिथ्याज्ञानत्वेऽपि संशयविपर्ययानध्यवसायात्मकं [वा] स्यात्? तत्र न तावत् संगयविपर्ययात्मकं^२ वाऽचेष्टि; तस्य^३ मम्यज्ञानपूर्वकत्वात् । प्राथमिकत्वाच्च तन्तास्तीति । न वाऽनध्यवसायरूपम्; जात्यन्धबधिररूपगदवत् वस्तुमात्रप्रतिपत्तेः । न मम्यज्ञानम्; अर्थाकारावलम्बनाभावात् । किञ्च,

कारणनानात्वात् कार्यनानात्वसिद्धेः । यथा मृत्तन्तुकारणभेदात् घटपटकार्यभेदः तथा दर्श- २५ नज्ञानावरणक्षयोपशमकारणभेदात् तत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इति । अस्ति प्राक् अवग्रहादर्शनम् । ततः शुक्लकृष्णादिरूपविज्ञानसामर्थ्योपेतस्यात्मनः 'किं शुक्लमुन कृष्णम्' इत्यादिविशेषाप्रतिपत्तेः संशयः । ततः शुक्लविशेषाकाङ्क्षणं प्रतीहन्मीहा । ततः 'शुक्लमेवेदं न कृष्णम्' इत्यवायनमवायः । 'अवेतस्यार्थस्याविस्मरणं धारणा । एवं श्रोत्रादिषु मनस्यपि योज्यम् । तदावरणकर्मक्षयोप-शमविकल्पात् प्रत्येकमवग्रहादिज्ञानावरणभेद इष्यते । कथम्? ज्ञानावरणमूलप्रकृतेः पञ्चो- ३० त्तरप्रकृतयः, तासामप्युत्तरोत्तराः प्रकृतिविशेषाः सन्ति । *ज्ञानावरणस्योत्तरोत्तरप्रकृतयः 'असंख्येया लोकाः' [ ] इति वचनात् ।

१ सति संशये ईहायाः प्रवृत्तिर्नास्तीति ६०, मु० । असति सं- आ०, ब० । २ -वरणीयवी-आ०, ब०, मु० । ३ सुज्वेत्यादिना समासः । ४ -पर्याप्तानध्य- ता० । ५ वाचेष्टितस्य मु०, आ०, ब०, ६० । बालेऽस्ति तस्य मु० । लुङ् चेष्टितम्- ता० टि० । न तावत् संशयविपर्ययात्मकं वा बालेन अचेष्टि चेष्टितमित्यर्थः । ६ संशयविपर्ययात्मकस्य । ७ समीचीन । ८ निश्चितस्य । ९ नाना-जीवापेक्षया । असंख्येयलोकाः मु० ।

आह—ईहादीनाममतिज्ञानप्रसङ्गः । कुतः ? परस्परकार्यत्वात् । अवग्रहः कारणम् ईहा कार्यम्, ईहा कारणम् अवाय. कार्यम्, अवायः कारणं धारणा कार्यम् । न चेहादीनाम् इन्द्रियनिन्द्रियनिमित्तत्वमस्तीति; नैव दोषः; ईहादीनाम् अनिन्द्रियनिमित्तत्वात् मतिज्ञानव्यपदेशः । यद्येवं श्रुत्यापि प्राप्नोति; इन्द्रियगृहीतविषयत्वादीहादीनाम् अनिन्द्रियनिमित्तत्वमप्युपचर्यते, न नु श्रुत्यापि विधिरस्मिन् नस्यानिन्द्रियविषयत्वादिति श्रुतस्याप्रसङ्गः । यद्येवं चक्षुरिन्द्रिये-
 ५. न नु श्रुत्यापि विधिरस्मिन् नस्यानिन्द्रियविषयत्वादिति श्रुतस्याप्रसङ्गः । यद्येवं चक्षुरिन्द्रिये-
 हादिव्यपदेशाभाव इति चेत्; न; इन्द्रियशक्तिपरिणतस्य जीवस्य भावेन्द्रियत्वे तद्व्यापारका-
 र्यत्वात् । इन्द्रियभावपणिनो हि जीवो भावेन्द्रियमिष्यते, तस्य विषयाकारपरिणामा ईहा-
 न्य इति चक्षुरिन्द्रियेहादिव्यपदेश इति ।

य इमे अवग्रहादयो मतिज्ञानप्रभेदा उक्तास्ते ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्ताः^१ केषां
 १० भवन्तीति ? उच्यते—

बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥१६॥

संख्यावैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् । १। बहुशब्दो हि संख्यावाची वैपु-
 ल्यवाची च, तस्योभयस्यापि ग्रहणम् । कस्मात् ? अविशेषात् । संख्यायाम् 'एको द्वौ बहवः'
 इति, वैपुल्ये 'बहुरोदतो बहुः सूत्रः' इति ।

१५ बह्वग्रहाद्यभावः प्रत्यर्थवशवर्तित्वादिति चेत्; न; सर्वदैकप्रत्ययप्रसङ्गात् । २। स्यादेतत्—
 प्रत्यर्थवशवर्ति विज्ञानं नानेकमर्थं ग्रहीतुमलम्, अतो बह्वग्रहादीनामभाव इति; तन्न किं
 कारणम् ? सर्वदैकप्रत्ययप्रसङ्गात् । यथा 'इरिणाटव्यां कश्चिदेकमेव पुरुषमवलोकयन् नानेक
 इत्यवैति, मिथ्याज्ञानमन्यथा स्यात् एकत्र अनेकबुद्धिर्यदि भवेत्, तथा नगरवनस्कन्धावाराव-
 गाहितोऽपि तस्यैकप्रत्ययः स्यात् सार्वकालिकः । अतश्चानेकार्थग्राहिविज्ञानस्यात्यन्तासंभवात्
 २० नगरवनस्कन्धावारप्रत्ययनिवृत्तिः । नैताः संज्ञा ह्येकार्थनिवेशिन्यः, तस्मात्लोकसंव्यवहार-
 निवृत्तिः । किञ्च,

'नानार्थप्रत्ययाभावात्' । ३। यस्यैकार्थमेव नियमाज्ज्ञानं तस्य पूर्वज्ञाननिवृत्तावृत्तरज्ञानो-
 त्पत्तिः स्यात्, अनिवृत्तौ वा ? उभयथा च दोषः । यदि पूर्वमुत्तरज्ञानोत्पत्तिकालेऽस्ति; यदु-
 क्तम् * "एकार्थमेकमनस्त्वात्" [ ] इत्यदो विरुध्यते । ययैकं मनोज्ञेकप्रत्ययारम्भकं तथैक-
 २५ प्रत्ययोऽनेकार्थो भविष्यति, अनेकस्य प्रत्ययस्यैककालसंभवात् । 'नन्वेकार्थोऽपलब्धिरुपपत्त्यते;
 तत्र 'यदभिमतम्'—* "एकमेव एकस्य ज्ञानमेकं चार्थमुपलभते" [ ] इत्यमुष्य व्याघातः ।
 अथ 'पुनर्विनिवृत्ते पूर्वस्मिन्मुत्तरज्ञानोत्पत्तिः प्रतिज्ञायते; ननु सर्वैकार्थमेकमेव ज्ञानमिति, अतः
 'इदमस्मादन्यत्' इत्येष व्यवहारो न स्यात् । अस्ति च सः, तस्मान्न किञ्चिदेतत् । किञ्च,

आपेक्षिकसंव्यवहारविनिवृत्तेः । ४। यस्यैकज्ञानमनेकार्थविषयं न विद्यते; तस्य 'मध्यमा-
 ३० प्रदेशिन्योर्युगपदनुपलम्भात् तद्विषयदीर्घह्रस्वव्यवहारो विनिवर्तते । आपेक्षिको ह्यसौ, न
 चापेक्षास्ति । किञ्च,

संशयाभावप्रसङ्गात् । ५। एकार्थविषयवर्तिनि विज्ञाने, स्थाणौ पुरुषे वा प्राक्प्रत्यय-
 जन्म स्यात्, नोभयोः प्रतिज्ञातविरोधात् । यदि स्थाणौ; पुरुषाभावात् स्थाणुवन्ध्यापुत्रवत्

१—ताः पुनः के—ता० । २ शून्याटव्याम् । संकीर्णौ निचिताशुद्धाविरिणं शून्यमूषरमित्यमरः ।
 यषारण्याटव्याम्— आ०, द०, ब०, मु० । ३ नानात्वप्रत्य— आ०, ब०, द० मु०, मू० । ४ नन्वेकार्थ-
 मू० । नन्वेकार्थ— ब० । ५ यदभिमतमेवैकस्य आ०, द०, ब०, मु० । ६ पुनर्विनिवृ— आ०, द०, ब०,
 मु० । ७—रति— आ०, द०, ब०, मु० । ८ अङ्गुल्योः ।

मनयाभावः स्यात् । अथ पुरुषे; तथा स्थाणुद्रव्यानपेक्षत्वात् संगयो न स्यात्, नत्पूर्ववत् ।
नत्वभावः^१ इष्टः, अतो नैकार्थप्राप्तिविज्ञानकल्पना श्रेयसीति । किञ्च,

ईक्षितनिष्पत्त्यनियमात् । ६। विज्ञानस्यैकादायविलम्बित्वे चित्रकर्मणि निष्णानस्य चैत्रस्य पूर्णकलशमालिखत् । तत्कियाकलशतत्प्रकारग्रहणविज्ञानभेदान् इतरेतरविषयमंकनाभावात् अनेकविज्ञानोत्पादननिरोधक्रमे सति अनियमेन निष्पत्तिः स्यात् । दृष्टा तु सा नियमेन । सा चैकार्थग्राहिणि विज्ञाने विरुध्यते । तस्मान्नानार्थोऽपि प्रत्ययोऽभ्युपेयः ।

द्वित्रादिप्रत्ययाभावाच्च । ७। एकार्थविषयवर्तिनि विज्ञाने 'द्वाविमौ इमे त्रयः' इत्यादि प्रत्ययस्याभावः, यतो नैकं विज्ञानं द्वित्राद्यर्थानां ग्राहकमस्ति ।

सन्तानसंस्कारकल्पनायां च विकल्पानुपपत्तिः । ८। मन्ताने सत्कारे च कल्प्यमाने विकल्पयोरनुपपत्तिः^५ । स मन्तानः संस्कारश्च ज्ञानजातीयो वा न्यात्, अज्ञानजातीयो वा ? यद्यज्ञानजातीयः; न ततः किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । ज्ञानजातीयत्वेऽपि एकार्थग्राहित्वं वा न्यात्, अनेकार्थग्राहित्वं वा ? यद्येकार्थग्राहित्वम्; दोषविधित्तदवस्थः । अयानेकार्थग्राहित्वम्; प्रतिज्ञा-
हानिः प्रमज्यते ।

विधग्रहणं प्रकारार्थम् । १। 'विवयुक्तगतप्रकाराः समानार्थाः' इति प्रकारार्थो विधशब्दः ।
वहुविधं बहुप्रकारमित्यर्थः ।

क्षिप्रग्रहणमचिरप्रतिपत्त्यर्थम् । १०। 'अचिरप्रतिपत्तिः कथं स्यात्' इति क्षिप्रग्रहणं क्रियते ।

अनिःसृतग्रहणमसकलपुद्गलोद्गमार्थम् । ११ । अनिःसृतग्रहणं क्रियते असकलपुद्गलो-
द्गमार्थम् ।

अनुक्तमभिप्रायेण प्रतिपत्तेः^१ । १२। 'अभिप्रायेण प्रतिपत्तिर्गमि' इत्यनुक्तग्रहणं क्रियते । २०

ध्रुवं यथार्थग्रहणात् । १३ । ध्रुवग्रहणं क्रियते 'यथार्थग्रहणमस्ति' इति ।

सेतरग्रहणाद्विपर्ययावरोधः^१ ॥१४॥ 'अल्पमल्पविघ्नं चिरं निःमृतमुक्तमध्रुवम्' इत्येतेषा-
मवरोधो भवति सेतरग्रहणात् ।

अवग्रहादिसंन्धात् कर्मनिर्देशः ११५। 'वत्त्वादीनाम्' इति कर्मनिर्देशोऽवग्रहाद्यपेक्षो वेदितव्यः।

ब्रह्मादीनामादौ वचनं विशुद्धिप्रकर्षयोगात् ॥१६॥ ज्ञानावरणक्षयोपगमविशुद्धिप्रकर्षयोगे
सति ब्रह्मादीनामवग्रहादयो भवन्ति इति तेषां ग्रहणमादौ क्रियते ।

ते च प्रत्येकमिन्द्रियानिन्द्रियेषु द्वादशविकल्पा नैयाः । तद्यथा—प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरण-
वीर्यान्तरायक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामोपटम्भान् संभिन्नश्रोताज्यो वा युगपत्तत'वितन'वन'-
^१'सुषिरादिशब्दश्रवणाद् बहुशब्दमवगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणाम आत्मा ३०
ततश्चब्दादीनामन्यतममल्पं शब्दमवगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिसन्निधाने
सति ततादिशब्दविकल्पस्य प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्यावग्राहकत्वात् बहु-

१ संशयस्याभावः - ता० टि० । २ -तः क्रिया- ता०, मू० श्र० । -तः सत्क्रिया- द० ।
३ नाश । ४ -विषयविज्ञाने ता० । ५ -त्तिः सन्ता- श्र० । ६ -पत्तिः श्र०, द० । -पत्त्यर्थं भा० १ ।
७ अङ्गीकारः । ८ वीणादिबाध । ९ मुरजादि । १० तालादि । ११ वंशादि । ततं वीणादिकं
बाधमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सखिरं कास्थं तालादिकं घनम् । इत्यमरः ।

- विधमवगृह्णाति । अल्पविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारण आत्मा ततादिशब्दानामेकविधा-
वग्रहणान् एकविधमवगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामित्वात् क्षिप्रं
शब्दमवगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामित्वात् चिरेण शब्दमवगृह्णाति ।
शुविशुद्धश्रोत्रादिपरिणामान् साकल्येनानुच्चारितस्य ग्रहणात् अनिःसृतमवगृह्णाति । निःसृतं
५ प्रतीतम् । प्रकृष्टविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारणत्वात् एकवर्णानिर्गमेऽपि अभिप्रायेणैव
अनुच्चारितं शब्दमवगृह्णाति 'इमं भवान् शब्दं वक्ष्यति' इति । अथवा, स्वरसंचारणात् प्राक्
तन्त्रीद्रव्यानोद्याद्यमर्गनेनैव अवादितम् अनुक्तमेव शब्दमभिप्रायेणावगृह्य आचष्टे-
'भवानिमं शब्दं वादयिष्यति' इति । उक्तं प्रतीतम् । संक्लेशपरिणामनिस्तसुकस्य यथा-
नुह्यश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामकारणावस्थितत्वात् यथा प्राथमिकं शब्दग्रहणं
१० तथावस्थितमेव शब्दमवगृह्णाति नोनं नाभ्यधिकम् । पौनःपुन्येन संक्लेशविशुद्धिपरिणाम-
कारणापेक्षयात्मनो यथानुरूपपरिणामोपात्तश्रोत्रेन्द्रियसान्निध्येऽपि तदावरणस्येवदीषदा-
विर्भावात् पौनःपुनिकं प्रकृष्टावकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणादिक्षयोपशमपरिणामित्वाच्च अध्रुवमव-
गृह्णाति शब्दम्-क्वचिद् बहु क्वचिदल्पं क्वचिद् बहुविधं क्वचिदेकविधं क्वचित् क्षिप्रं क्वच्चिरेण
क्वचिदनिःसृतं क्वचिन्निःसृतं क्वचिदुक्तं क्वचिदनुक्तम् ।
१५ 'अत्राह-बहुबहुविधयोः कः प्रतिविशेषो 'यावतोभयत्रापि ततादिशब्दग्रहणमविशिष्ट-
मस्ति ? उच्यते-न, विशेषदर्शनात् । यथा कश्चित् बहूनि शास्त्राणि 'मौलेन सामान्यार्थे-
नाविशेषितेन व्याचष्टे न तु बहुभिर्विशेषितार्थैः, कश्चिच्च-तेषामेव बहूनां शास्त्राणां बहु-
भिरर्थैः परस्परातिशययुक्तैर्बहुविकल्पैर्व्याख्यानं करोति, तथा ततादिशब्दग्रहणाविशेषेऽपि यत्प्र-
त्येकं ततादिशब्दानान् एकद्वित्रिचतुःसंख्येयाऽसंख्येयाऽनन्तगुणपरिणतानां ग्रहणं तद् बहुविध-
२० ग्रहणम्, यत्ततादीनां सामान्यग्रहणं तद् बहुग्रहणम् ।
आह-उक्तनिःसृतयोः कः प्रतिविशेषः, यतः सकलशब्दनिःसरणान्निःसृतम् उक्त-
मप्येवंविधमेव ? उच्यते-अन्योपदेशपूर्वकं शब्दग्रहणम् उक्तम् 'गोशब्दोऽयम्' इति । स्वत एव
ग्रहणं निःसृतम् ।
चक्षुषा तु विशुद्धचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वात् शुक्लकृष्णरक्तनीलपीत-
२५ रूपपर्यायं बहुमवगृह्णाति । अल्पं पूर्ववत् । प्रकृष्टविशुद्धचक्षुरिन्द्रियादिक्षयोपशमपरिणाम-
कारणत्वात् शुक्लादिपञ्चतयरूपगुणस्य प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानन्तगुणपरिणा-
मिनोऽवग्राहकत्वसामर्थ्याद् बहुविधं रूपमवगृह्णाति । एकविधं पूर्ववत् । क्षिप्रचिरयोरप्युक्त एव
क्रमः । पञ्चवर्णवस्त्रकम्बलचित्रपटादीनां सकृदेकदेशविषयपञ्चवर्णग्रहणात् कृत्स्नपञ्चवर्ण-
प्वदृष्टेष्वनिःसृतेष्वपि तद्वर्णाविष्करणसामर्थ्याद् अनिःसृतमवगृह्णाति । अथवा, देशान्तरस्थ-
३० पञ्चवर्णपरिणतैकवस्त्रादिकथनात् साकल्येनाऽकथितस्यापि एकदेशकथनेनैव तत्कृत्स्नपञ्च-
वर्णग्रहणाद् अनिःसृतम् । निःसृतं प्रतीतम् । 'शुविशुद्धचक्षुरिन्द्रियादिक्षयोपशम आत्मा शुक्ल-
कृष्णादिवर्णमिश्रीकरणदर्शनात् परेणाकथितमपि वर्णमभिप्रायेणैव प्रतिपद्यते-'भवानिमं वर्णमे-
'तद्वर्णद्वयमिश्रणात् करिष्यति' इत्येवं ग्रहणादनुक्तं रूपमवगृह्णाति । अथवा, देशान्तरस्थपञ्च-

१ शुविशुद्धिश्रो- आ०, ब०, द०, मु० । २-र्णनिर्ग- आ०, ब०, द०, मु० । ३-मेव गु-
अ० । ४ आह आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ५ यस्मात् कारणात् । ६ एकप्रकारनानाप्रकाररक्तविशेष-
दर्शनात् । ७ मौलेन आ०, ब०, द०, मु० । ८ चक्षुषा वि- आ० । चक्षुषा स तु वि- ता० ।
९ शुविशुद्धचक्षु आ०, ब०, द०, मु० । १०-तद्वर्णनि-

वर्णकद्रव्यकथने तात्वादिकरणमन्वेष्टेयान् प्राक् सकृदव्यक्तयितदेव द्रव्यमचष्टे सदानेद्विध-
नम्माक 'पञ्चवर्णद्रव्यं व्याकगिष्यति' इत्यनुक्तं स्वप्नवृत्तान्ति । परकीयाभिप्रायानपेक्षन्
आत्मीयचक्षुर्गिन्द्रियपरिणाममानव्यदिदोक्तं स्वरूपवृत्तान्ति । सर्वलक्षणपरिणामनिरस्तमुक्तस्य
यथानुरूपचक्षुर्गिन्द्रियावर्णक्षयेपगमनपरिणामकारणत्वं स्थितत्वात् यथा प्राथमिकं रूपग्रहणं
तथावस्थितमेव रूपनदगृह्णाति नानं ताभ्यधिकम् । पौन पुन्येन मन्वेष्टेयविदुःश्रित्तिरित्यमकारण-
पेक्षस्य आत्मनो यथानुरूपपरिणामोत्पन्नचक्षुर्गिन्द्रियमा विध्येज्जि तदावर्णस्यैव रसिपदाविभावात्
पौनःपुनिकं प्रकृष्टावकृष्टचक्षुर्गिन्द्रियावर्णक्षयेपगमनपरिणामकारणत्वाच्च अधुवमवगृह्णाति
रूपं क्वचिद् बहु क्वचिदल्पं क्वचिद् बहुविधं क्वचिदेकविधं क्वचित् क्षिप्रं क्वचित्चरेण क्वचि-
दतिःसृतं क्वचिन्ति मृतं क्वचिदनुक्तं क्वचिदुक्तम् । एवं घ्राणाद्यवग्रहेष्वपि योज्यन् । तथे-
हावायधारणा अपि बह्वादिभिः मनैरवनेया ।

१०

कश्चिदाह—श्रोत्रघ्राणन्यर्गेतरसनचतुष्टयस्य प्राप्यकारित्वात् अनिमृत्तानुक्तमन्दाद्यवग्र-
हेहावायधारणा न युक्ता इति; उच्यते—

अप्राप्तत्वात् । १७। कथम् ?

पिपीलिकादिवत् । १८। यथा पिपीलिकादीनां घ्राणरसनदेगाप्राप्तेऽपि गुडादिद्रव्ये गन्ध-
रसज्ञानम्, तच्च यैश्च यावद्भ्रिश्वास्मदाद्यप्रत्यक्षमूढमगुडावयवैः पिपीलिकादिघ्राणरसनेन्द्रि-
ययोः परस्परानपेक्षा प्रवृत्तिस्ततो न दोषः ।

१५

अस्मदादीनां तदभाव इति चेत्; न; श्रुतापेक्षत्वात् । १९। यथा भूगृहमवद्वितोत्थि-
तस्य पुंसः चक्षुरादिभिरवभासितेष्वपि घटादिषु 'घटोऽयं रूपमिदम्' इत्यादि यद्विज्ञेयपरि-
ज्ञानं तत् श्रुतापेक्षं परोपदेगापेक्षत्वात्, तथा अस्मदादीनामप्यनिःसृतानुक्तमपि 'ज्ञानविकल्प-
शब्दात्' यदवग्रहादिज्ञानं तत् श्रुतापेक्षम् । किञ्च.

२०

लब्ध्यक्षरत्वात् । २०। श्रुतज्ञानप्रभेदरूपणायां लब्ध्यक्षरश्रुतकथनं पोडा प्रविभक्तम् ।
तद्यथा—*“चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनमनोलब्ध्यक्षरम्” [ ] इत्यर्थ उपदेशः । अतः चक्षुः-
श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनैन्द्रियमनोलब्ध्यक्षरसामिध्यात् एतत्सिध्यति अनिसृतानुक्तानामपि
शब्दादीनां अवग्रहादिज्ञानम् ।

यद्यवग्रहादयो बह्वादीनां कर्मणामाक्षेप्तारो^६ बह्वादीनि पुनर्विशेषणानि कस्येति ? २५
अत आह—

अर्थस्य ॥१७॥

चक्षुरादिविषयोऽर्थः, तस्य बह्वादिविशेषणविशिष्टस्य अवग्रहादयो भवन्ति ।

इयति पर्यायनर्थते वा तैरित्यर्थो द्रव्यम् । १। प्रत्यात्मसंबन्धिनः पर्यायान् उभयनिमित्त-
वशादुत्पत्तिं प्रत्यागूर्णान् इयति गच्छति, अयते गम्यते वा तैरित्यर्थः । कः पुनरसौ ? द्रव्यम् । ३०
किमर्थमिदमुच्यते—

१ पञ्चवर्णं व्यति— आ०, ब०, द०, मु० । पञ्चवर्णं व्या— ता० । २—मापेक्ष— आ०,
ब०, द०, मु० । ३ अत्राप्यध्वस्योदाहरणमाह । ४ परस्परपेक्षा प्रवृत्तिः मू० । परस्परपेक्षावृत्तिः
आ०, ब०, द०, मु० । ५ भावश्रुत । ६—बह्वाद्यव— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ७ आत्मनोऽर्थ-
ग्रहणशक्तिर्लब्धिः भावेन्द्रियम्, तद्रूपमक्षरं लब्ध्यक्षरम्, आत्मज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् । ८ सूचकाः ।
९ स्वरूप ।

अर्थवचनं गुणग्रहणनिवृत्त्यर्थम् । २। 'केचित्-रूपादयो गुणा एवेन्द्रियैः सन्निकृष्यन्ते तत-
स्तद्ग्रहणम्' इति मन्यन्ते; तन्मतनिवृत्त्यर्थम् 'अर्थस्य' इत्युच्यते । न हि ते रूपादयो गुणा
अमूर्ता इन्द्रियमन्तिकर्षमापद्यन्ते इति । 'तत्प्रचयविशेषे सति सन्निकर्षसंभव इति चेत्; न;
गुणानां प्रचयानुपपत्तेः' । मन्यपि वा प्रचये 'अर्थान्तरप्रादुर्भावाभावात् सूक्ष्मावस्थानतिक्रमात्
५ अग्रहणमेवैषां स्यात् । न तर्हीदानीमिदं भवति-रूप मया दृष्टं गन्धो वा घ्रातः' इति,
भवति च; अर्थग्रहणात् तदव्यतिरेकात् तेषामपि ग्रहणोपपत्तेः ।

तेषु सत्सु मतिज्ञानात्मलाभात् सप्तमीप्रसङ्गः । ३। यतो विषयेषु सत्सु मतिज्ञानमावि-
र्भवन्ति अतः 'अर्थे' इति वाच्यम् ।

न; अनेकान्तात् । ४। नायमेकान्तोऽस्ति-सत्यर्थे मतिज्ञानं भवति' इति, यतः सत्यप्यर्थे
१० अवतिनलभवनमभूतस्य कुमारस्योत्तीर्णमात्रस्य घटरूपादिमतिज्ञानाभावः । अथवा, नायमेका-
न्तोऽस्ति, अधिकरणस्य सत्त्वात् सप्तमीप्रसङ्ग इति । कस्मात् ? तस्याविवक्षितत्वात् । विवक्षा-
वशाद्धि कारकाणि भवन्ति ।

क्रियाकारकसंबन्धस्य विवक्षितत्वात् । ५। अवग्रहादयः क्रियाविशेषा उक्ताः, तेषामवश्यं
केनचित् कर्मणा भवितव्यमिति 'वह्वादिविकल्पस्यार्थस्य' इत्युच्यते ।

१५ बहुवादिसामानाधिकरण्याद् बहुत्वप्रसङ्गः । ६। यतो वह्वादिरेवार्थः नातोऽन्यः, ततो
वह्वादिनामान्याधिकरण्यात् 'अर्थानाम्' इति बहुत्वं प्राप्नोति ?

न वा, अनभिसम्बन्धात् । ७। न वैष दोषः । किं कारणम् ? अनभिसंबन्धात् । न ह्यस्य
'वह्वादिभिरभिसंबन्धः क्रियते । केन तर्हि ? अवग्रहादिभिः । 'कस्य' इत्युक्ते 'अर्थस्य' 'इत्यभि-
सम्बध्यते, तद्विशेषणं वह्वादिग्रहणम् ।

२० सर्वस्य वाऽर्थ्यमाणत्वात् । ८। अथवा, सर्वस्यार्थ्यमाणस्यार्थत्वम्, अतो जातिप्रधानत्वान्नि-
र्देशस्य 'अर्थस्य' इत्येकत्वनिर्देशो युक्तः ।

प्रत्येकमभिसंबन्धाद्वा । ९। अथवा प्रत्येकमभिसंबन्धः क्रियते-बहोरर्थस्य बहुविधस्या-
र्थस्य इति ।

किममी अवग्रहादयः सर्वस्येन्द्रियानिन्द्रियार्थस्य भवन्ति उत कश्चिद्विषयविशेषोऽ-
२५ स्तीति ? अत आह-

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥१८॥

'व्यञ्जनमव्यक्तं शब्दादिजातं तस्यावग्रहो भवति । किमर्थमिदम् ? नियमार्थम्-अवग्रह
एव नेहादयः' इति । स तर्ह्येवकारः कर्तव्यः ?

न वा; सामर्थ्यादिवधारणप्रतीतेः अब्भक्षवत् । १। न वा कर्तव्यः । किं कारणम् ? साम-
र्थ्यादिवधारणप्रतीतेः । कथम् ? अब्भक्षवत् । यथा न कश्चिदपो न भक्षयतीति सामर्थ्यादिव-

१ वैशेषिकाः । २ यावता वह्वादिर्य एव, सत्यमेव किन्तु प्रवादिकल्पनानिवृत्त्यर्थमर्थस्ये-
त्युच्यते इत्याह । ३ रूपादीनाम् । ४ गुणादीनां आ०, ब०, द०, मु० । ५ सम्बन्धाभावात् ।
६ अन्योऽर्थः अर्थान्तरं तस्य, भवेत्य घाताभावादनूनां तन्मते अन्यार्थप्रादुर्भावाभाव इत्यर्थः । ७ बहुत्वा-
दिभिः-मु०, आ०, द०, ब० । ८ इतीह सम्ब- आ०, ब०, द०, मु० । ९ विगतमञ्जनमभिव्यक्ति-
र्थस्य तद् व्यञ्जनम् । व्यञ्ज्यते सूच्यते प्राप्यत इति । व्यञ्जनमिति च व्यक्तिसंज्ञकणयोरेवग्रहणात्
शब्दादिकं श्रोत्रादिनेन्द्रियेण प्राप्तमपि यावन्नाभिव्यक्तं तावदेव व्यञ्जनमित्युच्यते एकवारजलकणसिक्त-
नूतनक्षरावत् । १० अब्भक्षणवत् ता० ।

धारणं प्रतीयते—अत एव भक्षयति इति, तथा गन्धेयानवग्रहादीनां प्रसिद्धो अवग्रहवचन-
सद्व्याख्यानार्थं विज्ञायते ।

तयोरभेदो ग्रहणाविशेषादिति चेत्; न; व्यवसायव्यवधानभेदाद् अभिनवगाराववत् । २।
स्यादेतन्—नयोऽर्थविग्रहव्यञ्जनावग्रहयोर्नानि भेद—ग्रहणाविशेषात्, न हि गन्धादिग्रहणं प्रति
विशेषोऽस्तीति; तन्न; किं कारणम् ? व्यवसायव्यवधानभेदात्, व्यवसायग्रहणनयोविग्रहः । अव्यक्त- ५
ग्रहणं व्यञ्जनावग्रहः । कथम् ? अभिनवगाराववत् । यथा सूक्ष्ममव्यञ्जगद्वित्रमित्ति ? दानवो-
ऽभिनवो नार्दीभवति, न एव पुनः पुनः सिध्यमानः दानैस्तिष्ठति, तथा आत्मनः “गन्धादीनाम-
व्यक्तग्रहणान्” प्राक् व्यञ्जनावग्रहः, व्यक्तग्रहणनयोविग्रहः ।

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यञ्जनावग्रहप्रसङ्गे यत्रानभवन्त्यर्थं प्रतिषेधनाह—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥१६॥

१०

चक्षुषा अनिन्द्रियेण च व्यञ्जनावग्रहो न भवति । कुतः ?

व्यञ्जनावग्रहाभावः चक्षुर्मनसोरप्राप्यकारित्वात् । १। यतोऽप्राप्तनर्थमविद्विकं “युक्त-
सन्निकर्षविषयेऽवस्थितं बाह्यप्रकाशाभिव्यक्तमुपलभते चक्षुः, मनश्चाप्राप्तम्, ततो नानयोर्व्य-
ञ्जनावग्रहोऽस्ति ।

इच्छामात्रमिति चेत्; न; सामर्थ्यात् । २। स्यादेतन्—इच्छामात्रमिदम्—‘अप्राप्तार्थाविग्राहि १५
चक्षुः’ इति; तन्न; किं कारणम् ? सामर्थ्यात् । कथं सामर्थ्यम् ? आगमतो युक्तिनश्च ।
आगमनस्तावत्—

* “पुटं सुणेदि सहं अपुटं पुण पस्सदे रुवं ।

गंधं रसं च फासं बद्धं पुटं विजाणादि ॥” [ ] इति ।

युक्तितोऽपि—

२०

अप्राप्यकारि चक्षुः स्पृष्टानवग्रहात् । यदि प्राप्यकारि स्यात्, त्वगिन्द्रियवत् स्पृष्ट-
मञ्जनं गृह्णीयात् । न च गृह्णीति । अतो मनोवदप्राप्यकारीत्यवसेयम् ।

अत्र केचिदाहुः—प्राप्यकारि चक्षुः आवृत्तानवग्रहात् त्वगिन्द्रियवदिति^{१०}; अत्रोच्यते—
“काचाभ्रपटलस्फटिकावृत्ताथविग्रहे सति अव्यापकत्वादसिद्धो^{११} हेतुः, वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत्^{१२}।
तथा संशयहेतुः, अप्राप्यकारिण्यस्कान्तोपले साध्यविषयेऽपि दर्शनादिति । भौतिकत्वात् प्राप्य- २५
कारि चक्षुरग्निवदिति चेत्; न; अयस्कान्तेनैव प्रत्युक्तत्वान् । बाह्येन्द्रियत्वात् प्राप्यकारि

१—द्वित्रिसिक्तः आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २ शब्दादीनां व्य—आ०, ब०, द०, मु० ।
३ हेतोः—मू० टि० । ४ अर्थविग्रहात् प्राक्—मू० टि० । ५ युक्तं स—मु०, आ०, ब०, द० ।
६—तावत् गाथा पुटं आ०, ब०, मु० । तावत् गाहा पुटं, द०, ता० । आगमस्तावत्—
आ०, ब०, द०, मु०, मू०, ता० । ७ सुणेदि मु०, द० । ८ पुणो वि प—ता० । पुण वि प—आ०,
ब०, द०, मु० । ९ पुटंमपुटं ता०, आ०, ब०, सा० । आब० नि० गा० ५ । पंचसं १ । ६८।
स्पृष्टं शृणोति शब्दं अस्पृष्टं पुनः पश्यति रूपम् । गन्धं रसं च स्पर्शं बद्धं स्पृष्टं विजानाति ॥ उद्धतेयम्—
सं सि० १ । १६ ।—सम्पा० । १० द्रष्टव्यम्—न्यायकुमु० पृ० ७५ टि० २ । ११ तुलना—“काचेन
अभ्रपटलेन स्फटिकेन अम्बुना चान्तरितं व्यवहितं कथं दृश्यते सप्रतिघत्वात् । काचादिव्यवहितं चक्षुर्न
पश्येत् । तच्च पश्यतीति सिद्धान्तः ।”—स्फु० अग्नि० पृ० ८४ । १२ भागासिद्धः । १३ चेतनास्तरवः
स्वापात्, न हि तरुषु सर्वत्र स्वापः, पत्रसंकोचलक्षणस्य तस्य द्विदलेष्वेव भावात् ।

चक्षुरिति चेत्; न; द्रव्येन्द्रियोपकरणस्य भावेन्द्रियस्य प्राधान्यात् । अप्राप्यकारित्वे व्यवहितानि विप्रकृष्टग्रहणप्रसङ्ग इति चेत्; न; अयस्कान्तेनैव प्रत्युक्तत्वात् । अयस्कान्तेऽप्यलम् अप्राप्यलोहमाकर्षदपि न व्यवहितमाकर्षति नातिविप्रकृष्टमिति संशयावस्थमेतदिति । अप्राप्यकारित्वे संगयविपर्ययाभाव इति चेत्; न; 'प्राप्यकारित्वेऽपि तदविशेषात् ।

- ५ कश्चिदाह—'रश्मिवच्चक्षुः, तैजसत्वात्, तस्मात्प्राप्यकारीति, अग्निवदिति; एतच्चायुक्तम्; अनभ्युपगमात् । १ न वयमभ्युपगच्छामः 'तैजसं चक्षुः' इति । तेजोलक्षणमौप्यमिति कृत्वा चक्षुरिन्द्रियस्थानमुष्णं स्यात् । न च तद्देशं स्पर्शनेन्द्रियम् उष्णस्पर्शोपलम्भि दृष्टमिति । इतश्च, अतैजसं चक्षुः भासुरत्वानुपलब्धेः । अदृष्टवशादनुष्णाभासुरत्वमिति चेत्, न; अदृष्टस्य गुणत्वात्, 'अक्रियस्य भावस्वभावनिग्रहासामर्थ्यात् । 'नक्तञ्चररश्मिदर्शनाद् रश्मिवच्चक्षुरिति चेत्; न; अतैजसोऽपि पुद्गलद्रव्यस्य भासुरत्वपरिणामोपपत्तेरिति* ।

- १० किञ्च, 'गतिमद्वैधर्म्यात् । इह यद् गतिमद्भवति न तत् सन्निकृष्टविप्रकृष्टावर्थावभिन्नकालं प्राप्नोति, न च तथा चक्षुः । चक्षुर्हि शाखाचन्द्रमसावभिन्नकालमुपलभते, यावता कालेन शाखां प्राप्नोति तावता चन्द्रमसमिति स्पष्टं गतिमद्वैधर्म्यम्, तस्मान्न गतिमच्चक्षुरिति । यदि च प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्; तमिस्रायां रात्रौ दूरेऽग्नौ प्रज्वलति तत्समीपगतद्रव्योपलम्भनं भवति कुतो नान्तरालगतद्रव्यालोचनम् ? प्रकाशाभावादिति चेत्; न; तैजसत्वादग्न्यादिवत् महायान्तरानपेक्षत्वप्रसङ्गात् ।

- किञ्च, यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात् १० सान्तराधिकग्रहणं न प्राप्नोति । नहीन्द्रिया-
१० न्नरविषये गन्धादौ सान्तरग्रहणं दृष्टं नाप्यधिकग्रहणम् । अथ मतम्—बहिरधिष्ठानाद्वृत्तिरिन्द्रियस्य अत उपपन्नं तद्विषयस्य सान्तराधिकग्रहणमिति; तदयुक्तम्; यस्मान्न बहिरधिष्ठानादिन्द्रियम्, तत्र चिकित्सादिदर्शनात्, अन्यथा अधिष्ठानपिधानेऽपि ग्रहणप्रसङ्गः । मनसश्चाबहिर्भावात् । मनसाऽधिष्ठितं हि इन्द्रियं स्वविषये व्याप्रियते, न च मनो बहिरधिष्ठानादस्ति, ११ तदभावादग्रहणप्रसङ्गः । अनुवृत्तौ १२ च संभवाभावात् विप्रकीर्णं १३ चक्षूरश्मिसमूहं कथमणुमनोऽधिष्ठायति ?

- कश्चिदाह १४—'श्रोत्रमप्राप्यकारि विप्रकृष्टविषयग्रहणादिति; एतच्चायुक्तम्; १५ असिद्धत्वात् । साध्यं तावदेतत्—विप्रकृष्टं शब्दं गृह्णाति श्रोत्रम् उत घ्राणेन्द्रियवदवगाढं स्वविषयभावपरिणतं

१ चेन्न तत्प्राप्य— आ०, ब०, द०, मु० । चक्षुषः । २ द्रष्टव्यम्— न्यायकुमु० पृ० ७६ टि० १ । ३ न हि वय— आ०, ब०, द०, मु० । ४ आत्मनः । ५ पदार्थः । ६ "नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च"—न्यायसू० ३।१।४३ । ७ —पपत्तिरिति— अ०, द० । ८ तुलना— "पश्येच्चक्षुश्चिराद् दूरे गतिमद् यदि तद्भवेत् । अत्यभ्यासे च दूरे च रूपं व्यक्तं न तत्र किम् ॥१३॥ यदि चक्षुः प्राप्यकारित्वात् विषयदेशं गच्छेत् तदोन्मिषितमात्रेण न चन्द्रतारकादीनर्थान् गृह्णीयात् ।"—चतुश० पृ० १८६ । ९—ष्ठावभि— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । १० तुलना— "सान्तरग्रहणं न स्यात् प्राप्नोती ज्ञानाधिकस्य च । अधिष्ठानाद् बहिर्नाशं न शक्तिविषये-सर्ग ॥ —सान्तरग्रहणं चिच्छिन्नग्रहणम् । अधिकग्रहणम् इन्द्रियासम्बद्धग्रहणमिति ।"—प्रमाणसमु० पृ० ५० पृ० ४१-४२ । ११ —न्द्रियात्तरे वि— ता० । —न्द्रियनिरन्तरे वि— मू० । १२ —नमस्ति आ०, ब०, द०, मु० । —नादस्ति तदग्रहण— मू० । १३ वृत्तौ वृत्तौ मनसः संभवो नास्ति यतः । —सम्पा० । १४ —र्गः चक्षूरश्मिसमूहः कथं— आ०, ब०, द०, मु० । १५ बौद्धः —सम्पा० । "अप्राप्तान्यक्षिभनःश्रोत्राणि".....—अभिव० १।४३ । १६ अप्रसिद्ध— अ०, मु० । साध्यसमोऽयं हेतुः । —अ० टि० ।

पुद्गलद्रव्यं गृह्णाति इति । विप्रकृष्टगवद्ग्रहणे^१ च स्वकणान्निर्विलगननगकवद्ग्रहो नोपलभ्येत । नहीन्द्रियं किञ्चिदेकं दूरस्पृष्टविषयग्राहि दृष्टमिति ।^२ आकाशगुणान्वाच्छब्दस्य 'स्पर्शवद्गुणान्वाभाव इति चेत्; न; अमूर्तगुणस्य आत्मगुणवत् इन्द्रियविषयत्वादवर्गनादिति । प्राप्तावग्रहे श्रोत्रस्य दिग्देशभेदविशिष्टविषयग्रहणाभाव इति चेत्; न; गवदपणितविमर्षत्पुद्गलवेगवक्ति-विशेषस्य तथाभावोपपत्तेः^३ । नृधमत्वात् अप्रतिघातान् ममन्त प्रवेगाच्च, मिद्धमेतन्-
'चक्षुर्मनमी वर्जयित्वा श्रोत्राणामिन्द्रियाणा व्यञ्जनावग्रहः । सर्वेषामिन्द्रियाणामयविग्रहः' इति ।

मनसोऽनिन्द्रियव्यपदेशाभावः स्वविषयग्रहणे करणान्तरानपेक्षत्वाच्चक्षुर्वत् । ३। यथा चक्षु रूपग्रहणे करणान्तरं नापेक्षत इति इन्द्रियव्यपदेशं लभते तथा मनोऽपि गुणदोषविचारादि-स्वव्यापारे करणान्तरं नापेक्षत इतीन्द्रियं प्राप्नोति तानिन्द्रियमिति ।

न वा, अप्रत्यक्षत्वात् । ४। तत्रैव दोषः । किं कारणम् ? अप्रत्यक्षत्वात् । यथा चक्षुरादि पश्यन्त्यैन्द्रियकत्वात् त्वयश्च न तथा मन ऐन्द्रियकम् । कुतः ? नृधमद्रव्यपरिणामात्, तस्मा-दनिन्द्रियमित्युच्यते । अत्राह- कथनवगम्यते अप्रत्यक्षं तद् 'अग्निः' इति ?

अनुमानात्तस्याधिगमः । ५। अप्रत्यक्षागामप्यर्थानां लोकेऽनुमानादधिगतिर्दृष्टा, यथा आदित्यस्य गतिः, वनस्पतीनां च वृद्धिर्ज्ञाता । तथा मनोऽप्यस्मिन्त्वमनुमानादधिगम्यते^४ । कोऽभावानुमानः^५ ?

युगपज्ज्ञानक्रियानुत्पत्तिर्मनसो हेतुः । ६। मत्सु चक्षुरादिकरणेषु शक्तिमत्सु^६, मत्सु च वाहयेषु रूपादिषु, मति चानेकस्मिन् प्रयोजने यतो ज्ञानानां क्रियाणां च युगपदनुत्पत्तिः, तदस्ति मन इत्यनुमीयते ।

अनुस्मरणदर्शनाच्च । ७। यतः सकृद् दृष्टं श्रुतं वाऽनुस्मर्यते, अतस्तद्दर्शनान्तदस्तित्वमव-सेयम् । अत्राह-एकस्यात्मनः कुतः करणभेदः ?

ज्ञस्वभावस्यापि करणभेदः अनेककलाकुशलदेवदत्तवत् । ८। यथा अनेकज्ञानक्रियाशक्ति-युक्तस्यापि देवदत्तस्य करणभेदो दृश्यते-चित्रकर्मणि वर्तमानस्य वर्तिकालेखनीकूर्चिकाद्युप-करणापेक्षा, काष्ठकर्मणि वर्तमानस्य वासीघटमुखवृक्षादनादि^७करणापेक्षा, तथा आत्मनोऽपि क्षयोपशमभेदात् ज्ञानक्रियापरिणामशक्तियुक्तस्य चक्षुराद्यनेककरणापेक्षा न विरुध्यते ।

स नामकर्मसामर्थ्यात् । ९। स एव करणभेदः नामकर्मसामर्थ्याद्वेदितव्यः^८ । स कथम् ? इह यदेतत् शरीरनामकर्मोदयाद्यापादितं यवनालिकासंस्थानं श्रोत्रेन्द्रियम्, एतदेव शब्दोपलब्धि-सहिष्णु नेतराणि । तथा यदेतद् घ्राणेन्द्रियम् अतिमुक्तकचन्द्रकसंस्थानम्, एतदेव गन्धावगम-समर्थं नेतराणि । तथा यदेतज्जिह्वेन्द्रियं क्षुरप्राकृति, एतदेव रसावगमेऽलं नान्यानि । तथा यदेतत् स्पर्शनेन्द्रियमनेकाकृति तदेव स्पर्शोपलम्भनेऽलं नेतराणि । तथा यदेतच्चक्षु-

१ -णे स्व- ता० । २ -र्णप्रान्तवि- भा० २ । -र्णतान्तवि-मु०, द०, ब०, ज० । ३ तुलना-न्यायकुमु० पृ० ८३ । वैशेषिकाः-सम्पा० । ४ स्पर्शगुण- ता० । ५ तथाभावापत्तेः आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ६ -तां वृ- श्र० । ७ -द्वयस्य ते -आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ८ कोऽभावानुमान इति भाष्यम् (पात० महा० १।१।३) -श्र० टि० । "मन्यतेर्धञि अनुमान इति रूपम्" -पात० महा० प्र० १।१।३ । ९ "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्" -न्यायसू० १ । १ । १६ । १० -मत्सु च वा- आ०, द०, ब०, मु० । -मत्सु सत्सु वा- श्र०, ता० । ११ वासीघटमुख- सू० । १२ वृक्षादना वृक्षभेदीत्यमरः । १३-व्यः क- आ०, ब, द०, मु०, मु० ।

रिन्द्रियं समृत्तिकारं कृष्णनागाधिष्ठानं तदेव रूपाविष्करणेज्जं नेतराणि इति ।

- एवमोभिनिबोधिकं द्रव्यश्रेयकालभावैरवसेयम् । द्रव्यतो मतिज्ञानी सर्वद्रव्याण्यसर्व-
पर्यायानुपदेशेन जानाति । क्षेत्रत उपदेशेन सर्वक्षेत्राणि जानाति । अथवा क्षेत्र विषयः ।
चक्षुः क्षेत्र सप्तचत्वारिंशद्योजनमहस्त्राणि त्रिपष्ट्यधिकं च द्वे योजनशते योजनस्य चैकवि-
५ शतिः पट्टिभागाः । श्रोत्रस्य क्षेत्र द्वादश योजनानि । घ्राणरसनस्पर्शनानां नवयोजनानि ।
कालत उपदेशेन सर्वकालं जानाति । भावत उपदेशेन जीवादीनामौदयिकादीन् भावान् जानाति ।
एतन् सामान्यादेकम् । इन्द्रियानिन्द्रियभेदाद् द्विधा^१ । अवग्रहादिभेदाच्चतुर्धा । तैरिन्द्रियगुणि-
नैश्चतुर्विंशतिविधम् । तैरेव व्यञ्जनावग्रहाधिकैरष्टाविंशतिविधम् । तैरेव मूलभङ्गाधिकैर्द्रव्या-
दिस्मिहिनैर्द्वात्रिंशद्विधम् । न एते त्रयो विकल्पा बह्वादिभिः^२ पङ्क्तिरितरानपेक्षैर्गुणिताः
१० चतुश्चत्वारिंशत् गतम् अष्टपष्ट्युत्तरं शतम् द्वातवत्यधिकं शतमिति च भवन्ति^३ । त एव
बह्वादिभिर्द्वाविंशतिगुणिता द्वे शते अष्टाशीत्युत्तरे, त्रीणि शतानि षट्त्रिंशानि, चतुरशीत्य-
विकानि त्रीणि शतानि च भवन्ति ।

- आह—व्यञ्जनावग्रहे बह्वाद्यभावः । कस्मात् ? अव्यक्तत्वात् । उच्यते—अवग्रहवत्
नस्मिद्धिः । यथा अव्यक्तग्रहणमवग्रहः तथा बह्वादिविकल्पोप्यव्यक्तरूपेणैव वेदितव्यः । अथाऽ-
१५ निःमृते कथम् ? तत्रापि ये च यावन्तश्च पुद्गलाः सूक्ष्मा निःसृताः सन्ति, सूक्ष्मास्तु साधारणैर्न^४
गृह्यन्ते, तेषामिन्द्रियस्थानावगाहनम् अनिःमृतव्यञ्जनावग्रहः ।

परोक्षे द्वैविध्ये सत्युपकल्पलक्षणविकल्पमतिज्ञानविधमि यद् द्वितीयमपदिष्टं^५ तत्किञ्चि-
मित्तं कतिविधं चेति ? उच्यते—

२०

श्रुतं मतिपूर्वं द्वि-अनेकद्वादशभेदम् ॥२०॥

श्रुतशब्दो^६ जहत्स्वार्थवृत्ती रुद्धिवशात् कुशलशब्दवत् । १। यथा कुशलशब्दः कुशलवन
क्रियां प्रतीत्य व्युत्पादितः तद्धित्वा सर्वत्र पर्यवदाते^७ वर्तते, तथा श्रुतशब्दोऽपि श्रवणमु-
पादाय व्युत्पादितो रुद्धिवशात् कस्मिंश्चिज्ज्ञानविशेषे^८ वर्तते ।

- कार्यप्रतिपालनात् पूरणाद्वा पूर्वं कारणम् । २। कार्यं पालयति पूरयतीति वा पूर्वं
३० कारणं लिङ्गं निमित्तमित्यनर्थान्तरम् । मतिज्ञानं व्याख्यातं तत्पूर्वमस्येति^९ मतिपूर्वं 'मति-
कारणम्'^{१०} इत्यर्थः ।

मतिपूर्वकत्वे श्रुतस्य तदात्मकत्वप्रसङ्गो घटवत्, अतदात्मकत्वे वा तत्पूर्वकत्वा-
भावः । ३। कश्चिदाह—मतिपूर्वं श्रुतं तदपि मत्यात्मकं प्राप्नोति, कारणगुणानुविधानं हि
कार्यं दृष्टं यथा मृत्निमित्तो घटो मृदात्मकः । अथाऽतदात्मकमिष्यते,^{११} तत्पूर्वकत्वं तर्हि
तस्य हीयते इति ।

१ एककचउक्कं चउवीसट्ठवीसं च तिप्पडिं किच्च । इगिछब्बारसगुणिदे मदिणाणे होंति
ठाणाणि ॥ २ द्विविधम्— ता० । ३ अल्पादिसेतरानपेक्षैः । ४ भवति ता०, अ०, मू०,
द० । ५ पुरुषः । ६ -लपं म- ता०, मू० । ७ -यमुपदिष्टं आ०, ब०, द०, मू० । ८ -द्वोऽज-
ता०, अ० । ९ प्रौढे—ता० टि०, अ० टि० । १० मतिपूर्वकक्षणे । ११ श्रुतस्य प्रमाणरूपम् ।
१२ मतिपूर्वकं म- ता० । १३ -णकमि- आ०, ब०, द०, मू० । १४ -स्मकस्वमिष्यते आ०, ब०,
द०, ता०, मू० ।

न वा, निमित्तमात्रत्वादण्डादिवत् ॥४॥ न वैश दोषः । किं कारणम् ? निमित्तमात्र-
त्वाद् दण्डादिवत् । यथा मृद स्वयमन्तर्गतभवनपरिणामाभिमुख्ये, दण्डचक्रादीनामप्यप्रयत्नादि
निमित्तमात्रं भवति, 'यतः सम्प्रति दण्डादिनिमित्तेन चक्रादिप्रचिन्तो मृत्पिण्ड स्वयमन्तर्गत-
भवनपरिणामनिमित्तकत्वात् घटो भवति' अतो मृत्पिण्ड एव वाच्यदण्डादिनिमित्तपक्षे आभ्य-
न्तरपरिणामसन्निध्याद् घटो भवति न दण्डादय इति दण्डादीनां निमित्तमात्रत्वम् । तथा ५
पर्यायिपर्याययोः स्यादन्यत्वाद् आत्मन स्वयमन्तर्गतभवनपरिणामाभिमुख्ये मतिज्ञानं निमित्त-
मात्रं भवति, यतः सत्यपि सम्यग्दृष्टेः । श्रोत्रेन्द्रियव्याधाने बाह्याचार्यपदार्थोपदेशसन्निधाने
च श्रुतज्ञानावर्णोदयवर्गीकृतस्य स्वयमन्तर्गतभवननिमित्तकत्वात् आत्मनो न श्रुतं भवति,
अतो वाह्यमतिज्ञानादिनिमित्तपक्षे आत्मैव आभ्यन्तरश्रुतज्ञानावर्णक्षयोपशमापादितश्रुत-
भवनपरिणामाभिमुख्यात् 'श्रुती भवति, न मतिज्ञानस्य श्रुती भवनमस्ति, तस्य निमित्तमात्रत्वात्' । १०

अनेकान्ताच्च ॥५॥ नायमेकान्तोऽस्ति—'कारणमदृशमेव कार्यम्' इति । कुतः ? तत्रापि
सप्तभङ्गीसंभवात् । कथम् ? घटवत् । यथा घटः कारणेन मृत्पिण्डेन स्यात्सदृशः, स्यान्न सदृश
इत्यादि^१ । मृद्द्रव्याजीवानुपयोगाद्यादेशात् स्यात्सदृशः, पिण्डघटसंस्थानादिपर्यायादेशात्
स्यान्न सदृशः । पूर्ववदुत्तरे च भङ्गा नेतव्याः । यस्यैकान्तेन कारणानुरूपं कार्यम्, तस्य 'घट-
पिण्डादिविकादिपर्याया' उपालभ्यन्ते^२ । किञ्च, घटेन जलधारणादिव्यापारो न क्रियेत मृत्पिण्डे २०
तददर्शनात् । अपि च, मृत्पिण्डस्य घटत्वेन परिणामवद् घटस्यापि घटत्वेन परिणामः स्यात्,
एकान्तसदृशत्वात् । न चैवं भवति । अतो नैकान्तेन कारणमदृशत्वम् । तथा श्रुतं सामान्या-
देशात् स्यात्कारणसदृशं यतो मतिरपि ज्ञानं श्रुतमपि । अव्यवहित्वाभिमुखग्रहण-नानाप्रकारार्थ-
प्ररूपणसामर्थ्यादिपर्यायादेशात् स्यान्न कारणमदृशम् । पूर्ववदुत्तरे^३ च भङ्गा नेतव्याः ।

श्रोत्रमतिपूर्वस्यैव श्रुतत्वप्रसङ्गास्तदर्थत्वादिति चेत्, न; उक्तत्वात् ॥६॥ स्यादेतन्- २५
श्रोत्रमतिपूर्वस्यैव^४ श्रुतत्वं प्राप्नोति । कुतः ? तदर्थत्वात् । श्रुत्वा अवधारणाद्विश्रुतमित्युच्यते,
तेन चक्षुरादिमतिपूर्वस्य^५ श्रुतत्वं न प्राप्नोति; तन्न; किं कारणम् ? 'उक्तमेतन्—श्रुतगव्दोऽयं
रुडिशब्दः' इति । रुडिशब्दाच्च स्वोत्पत्ति^६ निमित्तक्रियानपेक्षाः प्रवर्तन्त इति सर्वमतिपूर्वस्य
श्रुतत्वसिद्धिर्भवति ।

आदिमतोऽन्तवत्त्वात् श्रुतस्याऽनादिनिधनत्वानुपपत्तिरिति चेत्, न; द्रव्यादिसामान्यापेक्षया ३०
तत्सिद्धेः ॥७॥ स्यादेतत्—श्रुतस्य आदिमत्त्वमभ्युपगतम्—'मतिपूर्वम्' इति वचनान्, आदिमतश्च
लोके अन्तवत्त्वं दृष्टम्, तत आद्यन्तसंभवाद् 'अनादिनिधनं श्रुतम्' इति व्याहन्यते, ततश्च
पुरुषकृतित्वादप्रामाण्यं स्यादिति; नैष दोषः; द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धेः^१ । द्रव्यक्षेत्र-
कालभावानां विशेषस्याविवक्षायां श्रुतम् 'अनादिनिधनम्' इत्युच्यते, न हि केनचित्पुरुषेण क्वचित्
कदाचित् कथञ्चिदुत्प्रेक्षितमिति । तेषामेव विशेषापेक्षया आदिरन्तश्च संभवतीति मतिपूर्व- ३५

१ पूर्वोक्तवाक्यमेव विवृण्वन्नाह यत इति । २ ततो अ० । ३ ततो आ०, ब०, द०, मु० ।
४ श्रुतं भ—आ०, ब०, मु० । ५ दण्डादिवत् । ६ -वि इति मू—आ०, ब०, द०, मु० । ७ घटे
पिण्ड—मू० । ८ -या उपल—ता, द०, आ० । -यान उपल—मु० । ९ निराक्रियन्ते—अ० टि० ।
घटपिण्डादिविकादयः पृथक् पर्याया न स्युरित्यर्थः; सर्वे मृत्पिण्डात्मका एव भवेयुः—सम्पा० । १० -त्तरे भ—
आ०, द०, ब०, मु०, ता० । ११ -र्वकस्यैव अ०, ता०, द० । १२ -र्वकस्यैव श्रु—आ०, द०, ब०,
मु० । १३ उक्तमेव श्रु—आ०, ब०, द०, मु०, ता०, अ० । १४ -सिद्धिः—मु०, आ०, स०,
द० । १५ -सिद्धिः आ०, ब०, द०, मु० ।

मन्युच्यते : यदा अङ्कुरो श्रीजपूर्वः, स च सन्तानापेक्षया अनादिनिधन इति । न चाऽपुरुष-
कृत्स्नत्वं प्रामाण्यकारणम्; त्रयोविधपदेष्वन्यमानकनृकस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । अनित्यस्य
च ग्रन्थभादे प्रामाण्ये को विरोधः ?

सम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपन्मतिश्रुतोत्पत्तेर्मतिपूर्वकत्वाभाव इति चेत्; न; सम्यक्त्वस्य

- ५ तदपेक्षत्वात् । ८। न्यान्मनम्—मन्यजानश्रुताजानयोः प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानपरिणामात्
मतिपूर्वकत्वं श्रुतस्य नोपपद्यत इति; तन्न; किं कारणम् ? सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात् । तयोहि
सम्यक्त्वं नम्यदर्शनोत्पत्तौ युगपद्भवति 'आत्मन्गभस्तु क्रमवान्, इति मतिपूर्वकत्वं
युक्तं पितापुत्रवत् ।

मतिपूर्वकत्वाविशेषात् श्रुताविशेष इति चेत्; न; कारणभेदात्तद्भेदसिद्धेः । ९। स्यादेतत्—

- १० सर्वेषां प्राणिनां श्रुतमविशिष्टं प्राप्नोति । कुतः ? कारणाविशेषात् । मतिपूर्वत्वं हि
कारणमिष्टम्, तच्च सर्वेषामविशिष्टमिति । तन्न; किं कारणम् ? कारणभेदात्तद्भेदसिद्धेः ।
प्रतिपुरुषं हि मतिश्रुतावरणक्षयोपशमो बहुधा भिन्नः तद्भेदाद् बाह्यनिमित्तभेदाच्च श्रुतस्य
प्रकर्षप्रकर्षयोगो भवति मतिपूर्वकत्वाविशेषेऽपि ।^१

श्रुतात् श्रुतप्रतिपत्तेर्लक्षणाव्याप्तिरिति चेत्; न; तस्योपचारतो मतिवसिद्धेः । १०।

- १५ स्यान्मनम्—यदा शब्दपरिणतपुद्गलस्कन्धादाहितवर्णपदवाक्यादिभावात् चक्षुरादिविषयाच्च
आद्यश्रुतविषयभावमापन्नाद् अविनाभाविनः 'कृतसङ्गीतिर्जनो घटाज्जलधारणादिकार्य-
संबन्ध्यन्तरं प्रतिपद्यते धूमादेर्वाङ्मयादिद्रव्यम्, तदा श्रुतात् श्रुतप्रतिपत्तिरिति कृत्वा 'मति-
पूर्वलक्षणमव्यापीति; तन्न; किं कारणम् ? तस्योपचारतो मतिवसिद्धेः । मतिपूर्वं हि श्रुतं
क्वचित् 'मतिः' इत्युपचर्यते । अथवा, व्यवहिते पूर्वशब्दो वर्तते, तद्यथा 'पूर्वं' मथुरायाः पाटलि-
२० पुत्रम्' इति । ततः साक्षान्मतिपूर्वं^२ परम्परया वा^३ मतिपूर्वमपि मतिपूर्वग्रहणेन गृह्यते ।

भेदशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् । ११। यथा 'देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्य-
न्ताम्' इति भुजिः प्रत्येकं परिसमाप्यते तथेहापि भेदशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते—द्विभेदमनेकभेदं
द्वादशभेदं च इति । तत्राङ्गाप्रविष्टमङ्गवाह्यं चेति द्विविधम् ।

अङ्गाप्रविष्टमाचारादिद्वादशभेदं बुद्धयतिशयद्विभुक्तगणधरानुस्मृतग्रन्थरचनम् । १२।

- २५ भगवदहं सर्वज्ञहिमवन्निर्गतवाग्गङ्गाऽर्थविमलसलिलप्रक्षालितान्तःकरणैः बुद्धयतिशयद्विभु-
क्तैर्गणधरैरनुस्मृतग्रन्थरचनम् आचारादिद्वादशविधमङ्गाप्रविष्टमित्युच्यते । तद्यथा—आचारः,
सूत्रकृतम्, स्थानम्, समवायः, व्याख्याप्रज्ञप्तिः, ज्ञातृधर्मकथा, उपासकाध्ययनम्, अन्त-
कृद्दशा, अनुत्तरौपपादिकदशा, प्रश्नव्याकरणम्, विपाकसूत्रम्, दृष्टिवाद इति । आचारे चर्या-

१ बीजपूर्वकः मु०, ता० । २ न वा पुरुषकृतित्वमप्रामाण्यका— आ०, द०, ब०, मु० । तुलना-
स०, सि० १ । २० । "तस्मादधौख्येयत्वे स्यादन्योप्यनराश्रयः । स्लेच्छादिव्यवहाराणां नास्तिक्यवचसा-
मपि ॥ अनादित्वाद् भवेदेवं....." —प्रमाणवा० ३ । २४५ । ३ समीचीनत्वम् । ४ उत्पत्तिः ।
५ मतिपूर्वकत्वं अ०, द० । ६ 'मतिपूर्वकत्वाविशेषे' इति अ० प्रतौ 'श्रुताच्छ्रुत' इत्यादि वार्तिक
एव सम्मिलितः । ७ कृतसंगति—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ८ मतिपूर्वं ल—अ० । ९ तथा चोक्तम्—
मतिपूर्वं श्रुतं दक्षैरुपचारात् मतिर्मता । मतिपूर्वं ततः सर्वं श्रुतं ज्ञेयं विचक्षणैरिति । अपि च, अर्था-
दर्शान्तरं ज्ञानं मतिपूर्वं मतं भवेत् । आह—तल्लिङ्गं चात्र द्वयनेकद्वादशभेदकम् ॥ १० साक्षान्मति
पूर्वमिव परम्परया मतिपूर्वमपि इत्यर्थः । वा शब्द इवार्थः ।

प्रश्नानां व्याकरणं प्रश्नव्याकरणम्, तस्मिन्लौकिकवैदिकानामर्थानां निर्णयः^१ । विपाकसूत्रे नृकुनदुःकृतानां विपाकश्चिन्त्यते^२ ।

द्वादशनङ्गां दृष्टिवाद इति^३ । कौत्कलकाणे^४ विद्धि-कौशिक-हरिस्मश्रु-मांछपिक-रोमश-हरीत-मृण्डाव्वलायनादीनां क्रियावाददृष्टीनामशीतिशतम्, मरीचिकुमार-कपिलोलूक-
५ गार्ग्य-व्याघ्रभूति-वाट्वलि-माठर-मौद्गल्यायनादीनामक्रियावाददृष्टीनां चतुरशीतिः, साकल्य-
वल्कल-कुयुमि-मान्यमुग्नि-नारायण-कठ-माध्यन्दिन-मौद-पेप्पलाद-वादराय^५ गाम्बण्डि-कुदौवि-
कायन-वसु-जैमिन्यादीनामज्ञानिकुदृष्टीनां सप्तपष्टिः, वशिष्ठ-पागगर-जनुकर्णि-वाल्मीकि-
गोमहर्षिगिन्त्यदन-व्यामैलापुत्रौपमन्यवैन्द्रदन्तायन्धूणादीनां वैतयिकदृष्टीनां द्वात्रिंशत् ।
एषां दृष्टिगतानां त्रयाणां त्रिपष्ट्युत्तराणां प्ररूपणं निग्रहश्च दृष्टिवादे क्रियते ।

१० 'म पञ्चविध-परिकर्म' सूत्रं प्रथमानुयोगः पूर्वगतं चूलिका चेति ।

तत्र पूर्वगतं चतुर्दशप्रकारम्-उत्पादपूर्वम् अग्रायणं वीर्यप्रवादम् अस्तिनास्तिप्रवादं
ज्ञानप्रवादं सत्यप्रवादम् आत्मप्रवादं कर्मप्रवादं^{१०} प्रत्याख्याननामधेयं विद्यानुवाद कल्याणनाम-
धेयं प्राणावायं क्रियाविशालं लोकविन्दुसारमिति । कालपुद्गलजीवादीनां यदा यत्र यथा च
पर्यायेणोत्पत्तिरिति वर्ण्यते तदुत्पादपूर्वम्^{११} । क्रियावादादीनां प्रक्रिया^{१२} अग्राणीव अङ्गादीनां स्वसमय-

१ प्रश्नव्याकरणे त्रिनवतिलक्षत्रयोडशसहस्र (६३१६०००) पदैः । दूतप्रश्नमुद्दिश्य नष्टमुष्टिचिन्तादिकं
शिष्यप्रश्नमुद्दिश्य आक्षेपणी-विक्षेपिणी सवेजनी-निर्वेजनी चेति चतुर्णां कथानाम् । २ विपाकसूत्रे एक-
कोटि-चतुरशीतिलक्ष (१८४०००००) पदैः । एतेषां विशेषस्वरूपपरिज्ञानाय द्रष्टव्यम्- घ० टी० सं० पृ०
१०८-१२२ । जयध० प्र० पृ० ६३-६४, १२२-१३२ । ३ दृष्टिवादस्वरूपनिर्धारणाय द्रष्टव्यम्- घ०
टी० सं० पृ० १०८-१२२ । जयध० पृ० ६४-६६, १३२-१४८ । ४ -काण्डेवि- आ०, ब०, मु० ।
काण्डेवि- द० । ५ -गाम्बरीशस्विष्टिकुदैतिकायन- अ० । -गाम्बण्डिकुदैतिकायन ता० । -णास्वि-
ष्टिकुदैतिकायन- द० । ६ -रोमषिस- आ०, ब० द० मु० । ७ दृष्टिवादः । ८ तत्र परिकर्म
पञ्चविधम्- चन्द्रप्रज्ञप्तिः, सूर्यप्रज्ञप्तिः जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः, द्वीपसागरप्रज्ञप्तिः, व्याख्याप्रज्ञप्तिश्चेति । तत्र चन्द्र
प्रज्ञप्तिः षट्त्रिंशलक्षपञ्चसहस्र (३६०५०००) पदैः चन्द्रस्य विमानायुःपरिवारद्विगमनद्विहानिसाकारग्रह-
णादीनि वर्णयति । सूर्यप्रज्ञप्तिः पञ्चलक्षत्रिसहस्र (५०३०००) पदैः सूर्यस्यायुर्मण्डलपरिवारद्विगमन-
प्रमाणग्रहणादीनि वर्णयति । जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः त्रिलक्षपञ्चविंशतिसहस्र (३२५०००) पदैः जम्बूद्वीप-
गतमेरुकुलशैलह्रदवर्षवेदिकावनषण्डव्यन्तरावासादीन् वर्णयति । द्वीपसागरप्रज्ञप्तिः द्विपञ्चाषल्लक्षषट्-
त्रिंशत्सहस्र (५२३६०००) पदैः असंख्यातद्वीपसागरस्वरूपं वर्णयति । व्याख्याप्रज्ञप्तिश्चतुरशी-
तिलक्षषट्त्रिंशत्सहस्र (८४३६००००) पदैः रूप्यरूपिजीवादिद्रव्यस्वरूपं कथयति । सूत्रम् अष्टाशीति-
लक्षपदैः जीवः अग्रधकः अकर्ता निर्गुणः अभोक्ता स्वप्रकाशकः.....रूपादव्ययधूःष्यलक्षणवस्त्वादीनि
वर्णयति । .....चूलिका पञ्चविधा- तत्र जलगता द्विकोटिनवलक्षनवाशीतिसहस्रद्विशत (२००६८६२००)
पदैः जलस्तम्भनजलगमनाग्निस्तम्भनभक्षणाशनप्रवेशनादिकारणमन्त्रतन्त्रतपश्चरणादीनि वर्णयति । स्थलगता
तावद्भिः (२००६८६२००) पदैः मेरुकुलशैलभूम्यादिषु प्रवेशनशीलगमनादिकारणमन्त्रतन्त्रतपश्चरणादीनि
वर्णयति । मायागता तावद्भिः पदैः मायारूपेन्द्रजलविक्रिया कारणमन्त्रतपश्चरणादीनि वर्णयति । आकाशगता
तावद्भिः पदैः आकाशगमनकारणमन्त्रतन्त्रतपश्चरणादीनि वर्णयति । रूपगता तावद्भिः पदैः सिंह-
मजतुरगतहनरहंसादिरूपपरावर्तनकारणमन्त्रतन्त्रतपश्चरणादीनि चित्रकाष्ठलेप्योत्खातनादिलक्षणधातुवाद-
रसवादस्नायवादादीनि च वर्णयति इति शास्त्रान्तरे (धवलादिषु) कथितम् । ९ पूर्वकृतम् ता०, अ० ।
१० -दं च प्र- ब०, मु०, मू०, ता०, अ०, द० । ११ एककोटि (१०००००००) पदम् । १२ अग्रायणी-
चाङ्गादीनां स्वसमवाय- आ०, ब०, द०, मु० । "अप्रस्य द्वादशाङ्गेषु प्रधानमूलस्य वस्तुनः अयनं ज्ञानमग्रा-
यणं तत्प्रयोजनमग्रायणीयम् ।" -गो० जीव० जी० गा० ३६५ । जयध० पृ० १४० टि० । -सम्पा०

विषयश्च यत्र स्यादित्यन्तव्रतयस्य । छद्मन्यकेवलित्वा वीर्ये सुखेन्द्रैरन्यधितत्वा कृत्रयो नरेन्द्र-
चक्रधरदलदेवता च वीर्यसम्भो द्रव्याणां सत्यव्यवधानं च यत्राभिहितं तद्विधिप्रवादम् ।
पञ्चानन्तान्निकायात्मयों स्यात् । चातेवदर्थे 'इदमन्तर्दि तस्मिन्' इति च कालान्येन यत्राव-
भासितं तदन्तितान्निप्रवादम् । अथवा, पञ्चानन्ति द्रव्यं या भवान्भावपयदिविधित्वा स्वतन्त्र-
पर्यायाभ्याम् उभयतयदधीकृतत्वात् अपितान्तिनिष्ठान्यां यत्र निवृत्तं तदन्तितान्नि- ५
प्रवादम् । पञ्चानामपि जानता प्रादुर्भावविषयायन्ताता' जतितन् अजानितान्निद्रियाणां
च प्राधान्येन यत्र विभागो विभाविनः तज्जानप्रवादम् ।

वाग्गुणिसंस्काराग्रप्रयोगो द्वावगधा भावा वक्तागच्छानेकप्रकारमनूनाभिधानं दश-
प्रकारश्च सत्यनद्रावो यत्र प्रवृत्तिः तन् सत्यप्रवादम् । वाग्गुणिवर्धनागा, वाक्कर्मस्कार-
कारणानि विरक्तकण्ठादिति अष्टौ' स्थिताति । वाक्प्रयोगः गुभेनगलक्षणो वक्ष्यते । १०

अन्त्याद्वान्तकहृदैवु'न्यानेवद्वप्रलापरग्यन्यु'रधितिकृत्वप्रगतिनोपमन्यडमिथ्यादर्शना-
त्मिका भावा द्वावगधा । हिमादे कर्मण कर्तुविगतस्य विगताविगतस्य वाज्जन्त्य कर्तेत्यभि-
धानम् अभ्याख्यानम् । कलह प्रतीतिः । पृष्ठतो दोषाविष्करणं दैगुन्यम् । धर्मार्थकान्तोक्षाज्जद्वडा
वाग् असंबद्धप्रलापः । शब्दादिविषयदेशादिषु रग्युत्पादिका रतिवाक् । तेष्वेवात्युत्पादिका
अरतिवाक् । यां वाचं श्रुत्वा परिग्रहार्जनरजगादिष्वामज्यते सोपधिवाक् । वर्णिग्व्यवहारे १५
यामवधार्यं निवृत्तिप्रवण आत्मा भवति सा 'निवृत्तिवाक् । यां श्रुत्वा तपोविजानाधिकेप्सपि न
प्रणमति सा अप्रणतिवाक् । यां श्रुत्वा स्तेये वर्तते सा मोषवाक् । सम्यङ्मार्गस्योपदेष्टी
सा सम्यग्दर्शनवाक् । तद्विपरीता मिथ्यादर्शनवाक् । वक्तागश्च आविष्कृतवक्तृत्वपर्याया
द्वान्द्रियादयः । द्रव्यक्षेत्रकालभावाश्रयमनेकप्रकारमनूतम् ।

दशविधः सत्यनद्राव- नाम-रूप-स्थापना-प्रतीत्य-संवृति-संयोजना-जनपद-देश-भाव- २०
समयसत्यभेदेन । तत्र सचेतनेतरद्रव्यन्यासमन्वयार्थं यद्वचवहागर्थं संज्ञाकरणं तन्नात्मन्यम्.
इन्द्र इत्यादि । यदर्थमिन्निधानेऽपि रूपमात्रेणोच्यते तद्रूपसत्यम्, यथा चित्रपुरुषादिषु असत्यपि
चैतन्योपयागादावर्थे पुरुष इत्यादि । असत्यप्यर्थे यत्कार्यार्थं स्थापितं द्यूताभिनक्षेपादिषु तत्
स्थापनामत्यम् । आदिमदनादिमदौषमिकादीन् भावान् प्रतीत्य यद्वचनं तत् प्रतीत्यसत्यम् ।
यल्लोके संवृत्या नीतं वचस्तत् संवृतिसत्यं यथा पृथिव्याद्यनेकारणत्वेऽपि सति 'पङ्के जातं २५
पङ्कजम्' इत्यादि । धूपचूर्णवासानुलेपनप्रवर्पादिषु पञ्च-मकर-हंम-सर्वतोभद्र-क्रौञ्च-व्यूहादिषु
वा सचेतनेतरद्रव्याणां यथा भागविधिसन्निवेशाविर्भावकं यद्वचस्तत् संयोजनासत्यम् ।
१० द्वात्रिंशज्जनपदेष्वार्यानिार्यभेदेषु धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रापकं यद्वचः तत् जनपदसत्यम् ।
ग्रामनगरराजगणपाखण्डजातिकुलादिवर्णाणामुपदेष्टु यद्वचः तद् देशसत्यम् । छद्मस्थज्ञानस्य
द्रव्ययाथात्म्यादर्शनेऽपि संयतस्य संयतासंयतस्य वा स्वगुणपरिपालनार्थं प्रासुकमिदमप्रासुकमि- ३०
त्यादि यद्वचः तत् भावसत्यम् । प्रतिनियतपट्ययद्रव्यपर्यायाणामागमगम्यानां याथात्म्याविष्करणं
यद्वचः तत् समयसत्यम् ।

१ अग्रायणीयपूर्वं षण्णवतिलक्ष (६६००००) पदम् । २ सप्ततिलक्ष (७००००००) पदम् ।
३ षष्टिलक्ष (६००००००) पदम् । ४ स्थान । ५ एकोनकोटि (११११११११) पदम् । ६ षडुत्तरै-
ककोटि (१०००००००६) पदम् । ७ "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठःशिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च
दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥" -पाणिनिशि० श्लो० १३ । ८ न्याबद्धप्र-ता०, अ०, मू० ।
९ वञ्चना । १० द्वात्रिंशत्सहस्रजन- आ०, ब०, द० ।

ध्यत्रात्मनोऽस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वानित्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादयो धर्माः पट्टजीव-
निकायभेदाश्च युक्तितो निर्दिष्टाः तदात्मप्रवादम् । वन्दोदयोपगमनिर्जरापयिषा अनुभव-
प्रदेशाधिकरणानि स्थितिश्च जपन्यमध्यमोत्कृष्टा येन निर्दिश्यन्ते तत्त्वप्रवादम् ।
व्रत-नियम-प्रतिक्रमण-प्रतिलेखन-तप-कल्पोपसर्गादिव-प्रतिमा-विद्या नामानिगूढरूपरूपाः

५ श्रामण्यकारणं च परिमितापरिमितद्रव्यभावशत्याख्यानं च यत्राप्यन्तं तत्प्रत्याख्यातव्यमप्यम् ।

समस्ता विद्या अष्टौ महानिमित्तानि तद्विषयो रज्जुराशिविधि धोः श्रेणी लोक-
प्रतिष्ठासंस्थानं समुद्रातश्च यत्र कथ्यते तद्विद्यानुवादम् । तत्राद्भुतप्रमेयादीनामनर्पावधानां
सप्तशतानि महारोहिण्यादीनां महाविद्यानां पञ्चशतानि । अन्तरिक्ष-शोभाभूषण-चर-
स्वप्न-लक्षण-व्यञ्जन-छिन्नानि अष्टौ महानिमित्तानि । तेषां विषयो लोकः । धोः भाकाशं

१० पटसूत्रवच्चमविधवद्वद्वा आनुपूर्व्येण ऊर्ध्वावस्तिर्यग्व्यवस्थिता असंख्यानां आकाशप्रदेश-
पञ्क्तयः श्रेणय उक्ताः ।

अलोकाकाशस्यानन्तस्य बहुमध्ये सुप्रतिष्ठकसंस्थानो लोकः, ऊर्ध्वमवरितर्यग्द्रुमद्रुमवेत्रा-
सनशल्लर्याकृतिः, तनुवातवलयपरिक्षिप्त ऊर्ध्वावस्तिर्यक्षु प्रतर्ग्वृत्तश्चतुर्दशरज्ज्वागामः । गेरु-
प्रतिष्ठवज्रवैडूर्यपटलान्तररुचकसंस्थिता अष्टावाकाशप्रदेशा लोकमध्यम् । लोकमध्याद् याव-

१५ दैशानान्तः तावत् एका रज्जुरर्ध्वं च । माहेन्द्रान्ते तिस्रः । ब्रह्मलोकान्तेऽर्ध्वतुर्थाः । कापिष्ठान्ते
चतस्रः । महाशुकान्तेऽर्ध्वपञ्चमाः । सहचारान्ते पञ्च । प्राणतान्तेऽर्ध्वषष्ठाः । अच्युतान्ते
षट् । आलोकान्तात् सप्त । तथा लोकमध्यादधो यावच्छर्करापृथिव्यन्तस्तावदेका रज्जुः । ततोऽधः
पृथिवीनां पञ्चानां प्रत्येकमन्तेऽन्ते रज्जुरेकैका वृद्धा । ततोऽधस्तमस्तमप्रभाया आलोकान्ता-
देका रज्जुः । एवं सप्ताधो रज्जवः ।

२० धनोदधि-घनानिल-तनुवातवलयानि त्रीणि, यैरयं परिक्षिप्तः सर्वः समन्ताल्लोकः ।
त्रयाणामप्यधोलोकादिग्विदिक्पाश्वर्षभावानां प्रत्येकं विस्तारो विंशतियोजनगह्वराणि । तत्र उपरि
क्रमतो हानिवशात्तिर्यग्लोकभाविदिग्विदिक्पाश्वर्षेण्यष्टासु प्रत्येकं त्रीण्यपि वलयानि पञ्च
चत्वारि त्रीणि योजनविस्तीर्णानि । पुनरुपरि वृद्धिवशाद् ब्रह्मलोके दिग्विदिक्पाश्वर्षेण्यष्टासु
प्रत्येकं त्रीण्यपि वलयानि सप्तपञ्चचतुर्योजनविस्तीर्णानि । पुनर्हानिवशाल्लोकान्तरे अष्टास्त्र्यपि

२५ दिग्विदिक्पाश्वर्षेषु प्रत्येकं त्रीण्यपि वलयानि पञ्चचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि । दण्डवलयानि
पुनरुपरि अधश्च त्रीण्यपि । उपरि लोकाग्रे घनोदधेद्विगव्यूती घनानिलस्य क्रोशः तनुवातस्य
देशोनःक्रोशो विस्तारः । अधः कलङ्कलपृथिवीपयन्ते घनोदधेः सप्त घनानिलस्य पञ्च
तनुवातस्य चत्वारि योजनानि विस्तारः ।

अधः लोकमूले दिग्विदिक्षु विष्कम्भः सप्त रज्जवः । तिर्यग्लोके रज्जुरेका । ब्रह्मलोके

३० पञ्च । पुनर्लोकाग्रे रज्जुरेका । लोकमध्यादधो रज्जुमवगाह्य शर्करान्ते अष्टास्त्र्यपि दिग्विदिक्षु

१ आत्मप्रवादपूर्वे षड्विंशतिकोटि (२६००००००) पदैः । जीवो कत्ता य वत्ता य पाणी भोक्ता य
पोमालो । वेदो विष्णु सयंभू सरीरी तह माणभो । सत्तो जंतू य माणी य माई जोगी य संकुडो (अंग प०
गा० ८६-८७) इत्याद्यात्मनः-अ० टि० । २ कर्मप्रवादपूर्वे एककोट्यशीतिलक्ष (१८००००००) पदैः ।
३ चतुरशीतिलक्ष (८४०००००) पदैः । ४ समस्तवि- अ० । ५ लोकाधारसंस्थानम् ।
६ एककोटिदशलक्ष (११०००००) पदैः । ७ -नि रोहि- आ०, ब०, द०, मु० । ८ -शभूमयः आ०,
ब०, द०, मु०, ता० । ९ वृत्त । १० चतुरस्र । ११ पञ्चचतुस्त्रियो- आ०, ब०, द०, मु० । भूलोयतले
पाते हेदडादो जाव रज्जुति । जोगणवीससहस्रं बहलं बलयत्तयाण पत्तेयं ॥ सत्तमखिदिपणधिम्मि य
सगपणवत्तारि पणचडुक्कतियं । तिरिए बभ्हे उड्डे सत्तमतिरिए च उत्तकमं ॥ कोसाणं दुगमेक्कं
वेत्तुं तच्च लोयसिहरम्मि । ऊणधणूणपमाणं पणवीसंज्झहिय चारि सयं ॥

विष्कम्भः रज्जुरेका रज्ज्वाश्च षट्सप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य वालुकान्ते द्वे रज्जू रज्ज्वाश्च पञ्चसप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य पङ्कान्ते तिस्रो रज्जवः रज्ज्वाश्च चत्वारः सप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य धूमन्ते चतस्रो रज्जवः रज्ज्वाश्च त्रयः सप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य तमप्रभान्ते पञ्च रज्जवः रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमवगाह्य तमस्तमप्रभान्ते षड् रज्जवः रज्ज्वाः सप्तभागश्चैकः । ततो रज्जुमवगाह्य कलङ्ककलान्ते विष्कम्भः सप्त रज्जवः । वज्रतलादुपरि रज्जुमुत्क्रम्य विष्कम्भो द्वे रज्जू रज्ज्वाश्चैकः सप्तभागः । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिस्रो रज्जवः रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जवः रज्ज्वाश्च त्रयः सप्तभागाः । ततोऽर्धरज्जुमुत्क्रम्य रज्जवः पञ्च । ततोऽर्धरज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जवः रज्ज्वाश्च त्रयः सप्तभागाः । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिस्रो रज्जवः, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य द्वे रज्जू रज्ज्वाश्चैकः सप्तभागः । ततो रज्जुमुत्क्रम्य लोकांते रज्जुरेका विष्कम्भः । एष रज्जुविधिः ।

हन्तेर्गमिक्रियात्वात् संभूयात्मप्रदेशानां च बहिर्हृद्हननं समुद्घातः । स सप्तविधः— वेदनाकषायमारणान्तिकतेजोविक्रियाऽऽहारककेवलिविषयभेदात् । तत्र वान्तिकादिरोग- विषादिद्रव्यसबन्धसन्तापापादितवेदनाकृतो वेदनासमुद्घातः । द्वितीयप्रत्ययप्रकर्षोत्पादित- क्रोधादिकृतः कषायसमुद्घातः । औपक्रमिकानुपक्रमायुक्षयाविर्भूतमरणान्तप्रयोजनो मार- णान्तिकसमुद्घातः । जीवानुग्रहोपवातप्रवणतेजःशरीरनिर्वर्तनार्थस्तेजस्समुद्घातः । एकत्व- पृथक्त्वनानाविधिविक्रियशरीरवाक्प्रचारप्रहरणादिविक्रियाप्रयोजनो वैक्रियिकसमुद्घातः । अयोक्त्तविधित्वा अल्पसावद्यसूक्ष्मार्यग्रहणप्रयोजनाहारकशरीरनिर्वृत्त्यर्थं आहारकसमुद्घातः । वेदनीयस्य बहुत्वाद् अल्पत्वाच्चायुषोऽनाभोगपूर्वकमायुःसमकरणार्थं द्रव्यस्वभावत्वात् सुरा- द्रव्यस्य फेनवेगवद्वुदाविभविोपशमनवद् देहस्थात्मप्रदेशानां बहिःसमुद्घातनं केवलिसमुद्घातः ।

आहारकमारणान्तिकसमुद्घातावेकदिवकौ । यत आहारकशरीरमात्मा निर्वर्तयन् श्रेणि- गतित्वात् एकदिवकानात्मप्रदेशानसंख्यातान्निर्गम्य आहारकशरीरमरत्निमात्रं निर्वर्तयति । अन्यक्षेत्रसमुद्घातकारणाभावात् यत्रानेन नरकादावुत्पत्तव्यं तत्रैव मारणान्तिकसमुद्घातेन आत्मप्रदेशा एकदिवकाः 'समुद्ध्यन्ते नान्यक्षेत्रे, अतस्तावेकदिवकौ । शेषाः पञ्च समुद्घाताः षड्दिवकाः । यतो वेदनादिममुद्घातवशाद् बहिर्निःसृतानामात्मप्रदेशानां पूर्वापरदक्षिणोत्त- रोर्ध्वाधोदिक्षु गमनमिष्टं श्रेणिगतित्वादात्मप्रदेशानाम् । वेदना-कषाय-मारणान्तिक-तेजो- वैक्रियिकाऽऽहारकसमुद्घाताः षडसंख्येयसमयिकाः । केवलिसमुद्घातः अष्टसमयिकः—दण्ड- कवाटप्रतरलोकपूरणानि चतुर्षु समयेषु पुनः प्रतरकपाटदण्डस्त्वशरीरानुप्रवेशाश्चतुर्षु इति ।

रविशशिग्रहनक्षत्रतारागणानां चारोपपादगतिविपर्ययफलानि शकुनव्याहृतम् अर्हद्- बलदेव-वासुदेव-चक्रधरादीनां गर्भावतरणादिमहाकल्याणानि च यत्रोक्तानि तत् कल्याण- नामधेयम् । कायचिकित्साद्यष्टाङ्ग आयुर्वेदः भूतिकर्म जाङ्गुलिकप्रक्रमः प्राणापानविभागोऽपि यत्र विस्तारेण वर्णितस्तत् प्राणावायम् । लेखादिकाः कला द्वासप्ततिः, गुणाश्चतुःषष्टि स्त्रैणाः, शिल्पानि काव्यगुणदोषक्रियाछन्दोविचितिक्रिया-क्रियाफलोपभोक्तारश्च यत्र व्याख्याताः

१-द्वगमनं— आ०, ब०, द०, मु० । २ हेतुः । ३ मनःपूर्वकरहितम्, चित्ताभोगो मनस्कारः इत्य- मरः । ४ -शमवद् अ० । ५ समुद्गम्यन्ते आ०, ब०, द०, मु० । ६ षट्संख्येय— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ७ -दण्डकत्वश- मू०, ता०, अ० । ८ कल्याणवादपूर्वं षट्विंशतिकोटि (२६०००००००) पदैः । ९ त्रयोदशकोटि (१३००००००) पदैः । १० भरतशास्त्रादि । ११ नवकोटि (९००००००) पदैः ।

तत्क्रियाविशालम् । यत्राष्टौ व्यवहाराश्चत्वारि बीजानि परिकर्म राशिक्रियाविभागश्च सर्वश्रुतसंपदुपदिष्टा तत्खलु लोकविन्दुसारम् ।

आरत्तीयाचार्यकृताङ्गार्थप्रत्यासन्नरूपमङ्गवाह्यम् । १३। यद् गणधरशिष्यप्रशिष्यै-
रारातीयैरधिगतश्रुतार्थतत्त्वैः कालदोषादल्पमेवायुर्वलानां प्राणिनामनुग्रहार्थमुपनिबद्धं सक्षि-

५ प्ताङ्गार्थवचनविन्यासं तदङ्गवाह्यम् ।

तदनेकविधं कालिकोत्कालिकादिविकल्पात् । १४। तदङ्गवाह्यमनेकविधम्—कालिक-
मुत्कालिकमित्येवमादिविकल्पात् । स्वाध्यायकाले नियतकालं कालिकम् । अनियतकाल-
मुत्कालिकम् । तद्वेदा 'उत्तराध्ययनादयोऽनेकविधाः' ।

अत्राह—अनुमानादीनां पृथगनुपदेशः किमर्थः ?

१० अनुमानादीनां पृथगनुपदेशः श्रुतावरोधात् । १५। यस्मादेतान्यनुमानादीनि श्रुते अन्त-
र्भवन्ति तस्मात्तेषां पृथगनुपदेशो न क्रियते । तद्यथा—*“प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत्
शेषवत् सामान्यतोदृष्टं च” [न्यायसू० १।१।५] इति । तत्र 'येनाग्नेनि.सरन् पूर्व' धूमो दृष्टः स
प्रसिद्धाग्निधूमसंबन्धाहितसंस्कारः पश्चाद्धूमदर्शनाद् 'अस्त्यत्राग्नि.' इति 'पूर्ववर्दाग्निं गृह्णातीति
पूर्ववदनुमानम् । तथा येन पूर्वं विषाणविषाणिनोः संबन्ध उपलब्धः तस्य विषाणरूपदर्शनाद्विषा-

१५ णिन्यनुमानं शेषवत् । तथा देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्ति गतिपूर्विकां दृष्ट्वा संबन्ध्यतरे सवितरि
देशान्तरप्राप्तिदर्शनाद् गतेरत्यन्तपरोक्षाया अनुमानं सामान्यतोदृष्टम् । तदेतत्त्रितयमपि
स्वप्रतिपत्तिकाले अनक्षरश्रुतं 'परप्रतिपादनकाले अक्षरश्रुतम् । 'यथा गौस्तथा गवयः केवलं
सास्नारहितः' इत्युपमानमपि स्वपरप्रतिपत्तिविषयत्वादक्षरानक्षरश्रुते अन्तर्भवति । तथा शाब्द-
मपि प्रमाणं श्रुतमेव । ऐतिह्यस्य च^१ 'इत्याह स भगवान् ऋगभः' इति परंपरीणपुरुषागमाद्

२० गृह्यते इति श्रुतेऽन्तर्भावः । ^२प्रकृतिपुष्टो दिवा न भुङ्क्ते अथ च जीवतीत्यर्थादिपक्षं रात्रौ
भुङ्क्ते इत्यर्थापत्तिः । 'चत्वारः प्रस्था आढकम्' इति सति ज्ञाने आढकं दृष्ट्वा संभवत्यर्थाढकं
^३कुडवो वेति प्रतिपत्तिः संभवः । तृणगुल्मादीनां स्नेहपर्णफलाद्यभावं दृष्ट्वा अनुमीयते नूनमत्र
न वृष्टः पर्जन्य इत्यभावः । एतेषामप्यर्थापत्त्यादीनाम् अनुक्तानामनुमानसमानमिति पूर्ववत्
श्रुतान्तर्भावः^४ ।

२५ व्याख्यातं परोक्षम्, प्रत्यक्षमिदानीं वक्तव्यम् । तद् द्वेधा—देशप्रत्यक्षं सर्वप्रत्यक्षं च । देश-
प्रत्यक्षम्—अवधिमनःपर्ययज्ञाने । सर्वप्रत्यक्षं केवलम् । यद्येवमिदमेव तावदवधिज्ञानं त्रिप्रकार-
प्रत्यक्षस्याऽऽद्यं व्याक्रियतामिति । अत्रोच्यते—व्याख्यातमस्य लक्षणम्—आत्मप्रसादविशेषे^५
सत्यन्वर्थसंज्ञाकरणादवधीयते तदित्यवधिज्ञानमिति । यद्येवं तस्येदानीं भेदो वक्तव्यः ?
उच्यते—द्विविधोऽवधिः, भव-गुणप्रत्ययभेदात्, देशसर्वावधिभेदाद्वा । यद्येवं त्रैविध्यं नोपपद्यते—

१ द्वादशकोटिपञ्चाशलक्ष (१२५०००००) पदैः । २ त्रिलोकावयवस्वरूपं मोक्षसुखञ्च ।
३ —ष्यैः प्रशि- आ०, ब०, मु० । ४ उत्तराणि अधीयन्तेऽस्मिन्निति उत्तराध्ययनम्, अत्र चतुर्विधो-
पसर्गाणां द्वाविंशतिपरीवसहनविधानम्, अस्य प्रश्नस्य अयमुत्तर इति विधानञ्च कथ्यते । ५ सामायिकं
चतुर्विंशतिस्तवः वन्दना प्रतिक्रमणमित्यादयः । ६ पुरुषेण । ७ पूर्वं दृष्टधूमवन्तम् । ८ परप्रति-
पत्तिका- आ०, ब०, द०, मु० । ९ चेतीह- मु०, मू०, ब०, द०, आ०, अ०, ता० । १० स्वभावेन
प्रकृत्या, रात्रिभोजी इत्यर्थः— सम्पा० । प्रकृतिपुरुषो मु०, ता०, अ०, द०, ब०, ज० ।
११ कुडवो ता०, अ०, आ०, ब० । १२ इति तत्त्वार्थवार्तिककालङ्कारे प्रथमाध्याये सप्तममाह्निकम्— अ० ।
१३ —सादाविशेषे— मु०, अ० ।

देशावधिः परमावधिः सर्वावधिश्चेति; नैष दोषः; सर्वशब्दस्य निरवशेषवाचित्वात्, सर्वाविधिम-
पेक्ष्य परमावधेर्देशावधित्वमेवेति वक्ष्यामः ।

तत्र योऽसौ भवप्रत्ययस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

‘भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥२१॥

भव इत्युच्यते^१ । को भवो नाप ?

आयुर्नामिकर्मोदयविशेषाशदितपर्यायो भवः । १। आत्मनो यः पर्याय आयुषो नाम्न-
श्चोदयविशेषाच्छेषकारणापेक्षादाविर्भवति माधार्गलक्षणो भव इत्युच्यते ।

प्रत्ययशब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षातो निमित्तार्थगतिः । २। अयं प्रत्ययशब्दोऽनेकार्थः ।
ववचिज्ज्ञाने वर्तते, यथा ‘अर्थभिधानप्रत्ययाः’ इति । ववचिच्छपये वर्तते, यथा परद्रव्यहृणादिषु
सत्युपालम्भे ‘प्रत्ययोऽनेन कृतः’ इति । क्वचिद्धेतौ वर्तते, यथा अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः इति । १०
तत्रेह विवक्षातो निमित्तार्थो वेदितव्यः । भवप्रत्ययो भवनिमित्त इति ।

अयोपशमाभाव इति चेत्; न; तस्मिन् सति सद्भावात् खे पतत्त्रिगतिवत् । ३। स्यादेतत्—
यदि तत्र भवनिमित्तोऽवधिः कर्मणः अयोपशमोऽनर्थकः इति; तन्न; किं कारणम् ? तस्मिन्
सति सद्भावात्^२ खे पतत्त्रिगतिवत् । यथा आकाशे सति पक्षिणो गतिर्भवति तथा अवधिज्ञाना-
वरणक्षयोपशमे अन्तरङ्गो हेतौ सत्यवधेर्भाविः^३, भवस्तु बाह्यो हेतुः । १५

इतरथा ह्यवशिष्टप्रसङ्गः । ४। ‘यदि हि भव एव हेतुः स्यात् सर्वेषां देवनारकाणां तुल्य
इत्यवधेरविशेषप्रसङ्गः स्यात् ? इष्यते च प्रकर्षप्रकर्षभावेन वृत्तिः । कथं पुनर्भवो हेतुः
इति चेत् ?

वृत्तनियमाद्यभावात् । ५। यथा तिग्श्चां मनुष्याणां चार्जहसादिब्रतनियमहेतुकोऽवधिः न
तथा देवानां नारकाणां चार्जहसादिब्रतनियमाभिमन्विगस्ति । कुतः ? भवं प्रतीत्य कर्मोदयस्य २०
तथाभावात्, तस्मात्तत्र भव एव बाह्यसाधनं^४ प्रधानमित्युच्यते ।

अविशेषात् सर्वप्रसङ्ग इति चेत्; न; सम्यगधिकारात् । ६। स्यादेतत्—देवनारकाणामित्य-
विशेषवचनात् मिथ्यादृष्टीनामप्यवधिप्रसङ्ग इति; ‘तन्न; किं कारणम् ? सम्यगधिकारात् ।
‘सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानम्’ इत्यनुवर्तते, तत्संबन्धात् सम्यग्दृष्टीनामवधिः मिथ्यादृष्टीनां विभङ्गो
वेदितव्यः । अथवा, वक्ष्यमाणाभिसंबन्धान्न सर्वप्रसङ्गः । वक्ष्यते हि एतत्—*“मतिश्रुतावधयो २५
विपर्ययश्च ।” [त० सू० १।३५] इति । अथवा, व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्तिः ।

आगमे प्रसिद्धे नारकशब्दस्य पूर्वनिपात इति चेत्; न; उभयलक्षणप्राप्तत्वात् देवशब्दस्य । ७।
स्यादेतत्—नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । कुतः ? आगमे प्रसिद्धे । आगमे हि ‘जीव-
स्थानादौ सदादिष्वनुयोगद्वारेण आदेशवचने नारकाणामेवादौ सदादिप्ररूपणा कृता, ततो नारक-

१ अत्र देशावधेर्जघन्यमिति ज्ञातव्यम् । स गृहस्थतीर्थकराणामपि भवप्रत्ययो भवति । तदुक्तं
नेमिचन्द्रसिद्धान्तिभिः—भवपञ्चङ्गो ओही देसोही होइ परमसव्वोही । गुणपञ्चङ्गो णियमा देसोही
वि य गुणो होदि । देसोहिस्स य अवरं णरतिरिये होदि संजदम्हि वरं । परमोही सव्वोही चरमसरीरस्स
विरदस्स ॥ इति । —अ० टि० । २ को नाम भवः आ०, ब०, द०, ता०, मु० । ३ प्रत्ययो येन
अ० । ४ तद्भावात् आ०, ब०, द०, मु० । ५ उत्पत्तिः । ६ यदि भव— आ०, ब०, मु० ।
७—साधनमित्यु— आ०, ब०, मु० । ८ चेन्न अ० । ९ इति वर्तते आ०, ब०, द०, मु०, ता० । १० षट्खं
सं०, पृ० २०१ ।

गदस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति; तन्न; कि कारणम् ? उभयलक्षणप्राप्तत्वाद् देवगदस्य देवगदो हि अन्याजम्यहितश्चेति 'वृत्तौ पूर्वप्रयोगार्हः । आगमे वावधिययो निर्देश इति नास्मि नियमः ।

आह—उक्तं भवता 'इष्यते प्रकर्षप्रकर्षभावेन वृत्तिः' इति; तत्त्वार्थमिति चेत् ? उन्नाते-

- ५ देवेषु तावद् भवनवासिनां दशप्रकाराणामपि जवन्योऽवधिः पञ्चविंशतियोजनानि । उत्कृष्टः-अमुराणां तिर्यगसंख्याता योजनकोटिकोटचोऽधः, ऊर्ध्वमृत्तुविमानस्योपरिपर्यन्तः । गार्गादिगुमाराणां नवविधानामप्युत्कृष्टोऽवधिः अधोऽसंख्यातानि योजनसहस्राणि, ऊर्ध्वं मन्दिरस्योत्तिकाय उपरिपर्यन्तः, तिर्यगसंख्यातानि योजनसहस्राणि । व्यन्तराणामष्टनिधाना जवन्योऽवधिः पञ्चविंशतियोजनानि । उत्कृष्टोऽप्यसंख्यातानि योजनसहस्राणि अधः, ऊर्ध्वं मृत्तुविमानस्योपरिपर्यन्तः ।
- १० तिर्यगसंख्याता योजनकोटिकोटचः । ज्योतिषां जवन्योऽवधिः स्व-संख्येयानि योजनानि, उत्कृष्टश्चास्मंख्येयानि योजनसहस्राणि, ऊर्ध्वमात्मीयविमानस्योपरिपर्यन्तः, तिर्यगसंख्याता योजनकोटिकोटचः ।

- वैमानिकेषु सौधमंशानीयानां जवन्योऽवधिर्ज्योतिषामुत्कृष्टः, रत्नप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्टः । सानत्कुमारमाहेन्द्राणां जवन्योऽवधिः रत्नप्रभाया अधश्चरमः, उत्कृष्टः शर्कराप्रभाया अधश्चरमः । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठानां जवन्योऽवधिः शर्कराप्रभाया अधश्चरमः, उत्कृष्टो वालुकाप्रभाया अधश्चरमः । शुक्रमहाशुकसातारसहस्राणां जवन्योऽवधिः वालुकाप्रभाया अधश्चरमः, उत्कृष्टः पङ्कप्रभाया अधश्चरमः । आनतप्राणताऽऽरणाऽऽव्यूतानां जवन्योऽवधिः पङ्कप्रभाया अधश्चरमः, उत्कृष्टो धूमप्रभाया अधश्चरमः । नवानां ग्रैनेदिकानां जवन्योऽवधिः धूमप्रभाया अधश्चरमः, उत्कृष्टः तमःप्रभाया अधश्चरमः । नवानामनुदिशानां
- २० पञ्चानुतरविमानवासिनाञ्च लोकनालिपर्यन्तोऽवधिः । सौधमादीनामनुतरान्तानामूर्ध्वस्वविमानस्योपरिपर्यन्तः, तिर्यगसंख्याता योजनकोटिकोटचः ।

- अथैषां कालद्रव्यभावेषु कोऽवधिरिति ? अत्रोच्यते—यस्य यावत्क्षेत्रावधिरतस्य तावदाकाशप्रदेशपरिच्छिन्ने कालद्रव्ये भवतः । तावत्सु सप्तष्वतीतेष्वनागतेषु च ज्ञानं वर्तते, तावदसंख्यातभेदेषु अनन्तप्रदेशेषु पुद्गलस्कन्धेषु जीवेषु च सकर्मकेषु । भावतः स्वविषयपुद्गलस्कन्धानां रूपादिविकल्पेषु जीवपरिणामेषु चौदयिकौशमिकक्षायोपशमिकेषु वर्तते । कुतः ? पौद्गलिकत्वादेशाम् ।

- नारकेषु च 'योजनमर्धगव्यूतहीनमागव्यूतात् । तद्यथा—रत्नप्रभायां योजनमवधिः अधः । द्वितीयायामधः अर्धचतुर्थानि गव्यूतानि । तृतीयायामधः त्रीणि गव्यूतानि । चतुर्थायामधोऽर्धचतुर्थानि गव्यूतानि । पञ्चम्यां द्वे गव्यूते । षष्ठ्यामधोऽर्धाधिकं गव्यूतम् । सप्तम्यामधो गव्यूतम् । सर्वासु पृथिवीषु नारकाणामवधिरपरि आत्मीयनरकावासान्तः, तिर्यगसंख्याता योजनकोटीकोटचः । कालद्रव्यभावपरिमाणं पूर्ववद्वेदितव्यम् ।

यदि भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम्, अथ क्षयोपशमहेतुकः केषामिति ? अत आह—

- १ समासे —सम्पा० । २ मेषपर्वतचूलिकायाः —सम्पा० । ३ देवस्य । ४ कालश्च द्रव्यञ्च ते । ५ आकाशपरिच्छिन्नप्रदेशरूपेषु । ६ द्रव्यावधि व्याचष्टे । ७ तेषु प्रत्येकं देशेषु । ८ सप्तमखिदिम्भिकोऽसंख्येयः पञ्चदशे ताव । जाव य पदमे निरए ज्योणमेवकं हव पुणं ॥ (गो० जीव० गा० २४३) —अ० टि० ।

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥२२॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्धकानामुदयाभावः क्षयः, तेषामेवाऽनुदयप्राप्तानां सदवस्थोपशमः, तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्तः । अ शेषाणां वेदितव्यः । के पुनः शेषा ? मनुष्यास्तिर्यञ्चश्च । ५

शेषग्रहणादविशेषप्रसङ्ग इति चेत्, न; तत्सामर्थ्यविरहात् । १। स्यादेतन्-देवनारकेभ्योऽन्ये शेषा, ततस्तेषामविशेषात् सर्वेषां तिरश्चां मनुष्याणां वाऽवविप्रसङ्ग इति; तत्र किं कारणम् ? तत्सामर्थ्यविरहात् । न ह्यसंज्ञिनामपर्याप्तिकानां च तत्सामर्थ्यमस्ति, सज्जिनां पर्याप्तिकानां च न सर्वेषाम् । केषां तर्हि ?

यथोक्तनिमित्तसन्निधाने सति शान्तक्षीणकर्मणां तदुपलब्धेः । २। यथोक्तमस्यदर्शनादि- १०
निमित्तसन्निधाने सति शान्तक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धिर्भवति । ननु सर्वः क्षयोपशमनिमित्तः तत्र किमुच्यते—‘क्षयोपशमनिमित्त’ शेषाणाम्’ इति ?

सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे तद्वचनं नियमार्थम् अभक्षवत् । ३। यथा न कश्चिदपो न भक्षयति इत्यब्रूग्रहणं नियमार्थं क्रियते अप एव भक्षयति इति, तथा सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे १५
क्षयोपशमग्रहणं नियमार्थम् ‘क्षयोपशमनिमित्त एव’ न भवनिमित्तः’ इति ।

स एषोऽवधिः षड्विकल्पः । कुतः ?

अनुगाम्यननुगामिवर्धमानहीयमानाऽवस्थिताऽनवस्थितभेदात् षड्विधः । ४। कश्चिदवधिः भास्करप्रकाशवद् गच्छन्तमनुगच्छति । कश्चिन्नानुगच्छति तत्रैवातिपतति उन्मुखप्रश्ना-
देशिकपुरुषवचनवत् । अपरोऽवधिः अरणिनिर्मथनोत्पन्नशुक्पत्रोपचीयमानेन्धननिचयमभिद्ध-
पावकवत् सम्यग्दर्शनादिगुणविशुद्धिपरिणामसन्निधानाद् यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते आ- २०
असंख्येयलोकेभ्यः । अपरोऽवधिः परिच्छिन्नोपादानसन्तत्यग्निशिखावत् सम्यग्दर्शनादिगुण-
हानिसंकलेशपरिणामविवृद्धियोगात् यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो हीयते आ अङ्गुलस्याऽसंख्येय-
भागात् इति । अपरोऽवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानात् यत्परिमाण उत्पन्नस्तत्परिमाण एवाव-
तिष्ठते न हीयते नापि वर्धते लिङ्गवत्, आभवक्षयादाकेवलज्ञानोत्पत्तेर्वा । अन्योऽवधिः
सम्यग्दर्शनादिगुणवृद्धिहानियोगात् यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते यावदनेन वर्धितव्यं हीयते २५
च यावदनेन हातव्यं वायुवेगप्रेरितजलोमिवत् । एवं षड्विकल्पोऽवधिः भवति ।

पुनरपरोऽवधेस्त्रयो भेदाः—देशावधिः परमावधिः सर्वावधिश्चेति । तत्र देशावधिस्त्रेधा—
जघन्य उत्कृष्टः अजघन्योत्कृष्टश्चेति । तथा परमावधिरपि त्रिधा । सर्वावधिरविकल्पत्वादेक
एव । ‘उत्सेधाङ्गुलासंख्येयभागक्षेत्रो देशावधिर्जघन्यः । उत्कृष्टः कृत्स्नलोकः । तयोरन्तराले
असंख्येयविकल्पः अजघन्योत्कृष्टः । परमावधिर्जघन्यः एकप्रदेशाधिकलोकक्षेत्रः । उत्कृष्टोऽ- ३०
संख्येयलोकक्षेत्रः । अजघन्योत्कृष्टो मध्यमक्षेत्रः । उत्कृष्टपरमावधिकक्षेत्राद् बहिरसंख्यातक्षेत्रः
सर्वावधिः ।

१ क्षयोपशम । २ सर्वस्य आ०, ब०, द०, मु० । ३ सर्वक्षयो— आ०, ब०, द०, मु० ।
४ अभिमुख । ५ उद्धृत । ६ काष्ठ । ७ स्वस्तिकादिवत् । श्रीवृक्षशङ्खपद्मवज्रस्वस्तिकक्षयकल-
शादिशुभचिह्नानि यथा न हीयन्ते नापि वर्धन्ते तथा प्रकृतमपि । ८ व्यवहाराङ्गुलमत्र ग्राह्यम् । सुह-
मणिगोदशपञ्चतयस्स जादस्स तद्वियसमयम्हि । अवरोगाहणमाणं जहण्यं ओहिखेतं तु । इत्युक्त-
त्वात्— अ० टि० ।

‘वर्धमानो हीयमानः अवस्थितः अनवस्थितः अनुगामी अननुगामी जगतिपाती प्रतिपाती’ इत्येतेऽष्टौ भेदा देशावर्धभवन्ति । हीयमानप्रतिपातिभेदवर्जा इतरे षट् भेदा भवन्ति परमावधेः । ‘अवस्थितोऽनुगाम्यननुगाम्यप्रतिपाती’ इत्येते चत्वारो भेदाः गर्वादिषु । तत्र पञ्चदशा उपतलक्षणाः । प्रतिपातीति विनाशी विद्युत्प्रकाशवत् । तद्विपरीतोऽप्रतिपाती ।

५ तत्र देशावधेः सर्वजघन्यस्य क्षेत्रम् उत्प्रेषाद्गुलस्याऽसंख्येयभागः, आवलिकाया असंख्येयभागः कालः, अद्गुलस्याऽसंख्येयभागक्षेत्रप्रदेशप्रमाणं द्रव्यम्, तत्प्रमाणान्तिष्ठत्वेऽसंख्येयगुणेषु स्कन्धेष्वनन्तप्रदेशेषु ज्ञानं वर्तते, स्वविषयस्कन्धगतानन्तवर्णादिदिकत्पो भावः ।

तस्य वृद्धिरुच्यते—प्रदेशोत्तरा क्षेत्रवृद्धिर्नास्त्येकजीवस्य, नानाजीवानां तु प्रदेशोत्तरक्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । एकजीवस्य त्वद्गुलमासंख्येयभागान्पूर्वार्धं विधाति तत्रात् मातृकामृत्या अगुल्लासंख्येयभागक्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । नानाजीवित्वा अपि प्रदेशोत्तरक्षेत्रात् तावद्वर्धयन्ते यावदद्गुलस्यासंख्येयभागः । कालवृद्धिरेकजीवस्य नानाजीवित्वा वा मौल्यादावलिकासंख्येयभागात् क्वचिदेकममयोत्तरा क्वचिद् द्विममयोत्तरा क्वचित् त्रिममयोत्तरा क्वचिदसंख्येयसमयोत्तरा यावदावलिकाया असंख्येयभागः । सेय क्षेत्रकालवर्धः । कया वर्धयता? चतुर्विधया! संख्येयभागवृद्ध्या असंख्येयभागवृद्ध्या सम्येयगुणवृद्ध्या असंख्येयगुणवृद्ध्या वा ।

१५ एवं द्रव्यमपि वर्धमानं चतुर्विधया वृद्ध्या वर्धते । भाववृद्धिः पोष्टा—अनन्तभागवति असंख्येयभागवृद्धिः संख्येयभागवृद्धिः संख्येयगुणवृद्धिरसंख्येयगुणवृद्धिरनन्तगुणवृद्धिरिति । अस्या क्षेत्रकालद्रव्यभाववृद्धयोक्तया आसर्वलोकात् वृद्धिरवमेया । हासिगपि तथैव । योऽद्गुलमासंख्येयभागक्षेत्रोऽवधिः तस्यावलिकायाः संख्येयभागः कालः, अद्गुलमासंख्येयभागक्षेत्राकाशप्रदेशप्रमाणं द्रव्यम्, भावः पूर्ववदनन्तो वा स्यादसंख्येयो वा स्यात्संख्येयो वा स्यात् । योऽद्गुलमात्रक्षेत्रोऽ-

२० वधिः तस्येषदूना आवलिका कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । योऽद्गुलमात्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य आवलिका कालः द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो हस्तप्रमाणक्षेत्रोऽवधिः तस्य आवलिकापृथक्कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो गव्यूनिमात्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य साधिकोच्छ्वासः क्षालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो योजनमात्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य भिन्नमुहूर्तः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यः पञ्चविंशतियोजनप्रमाणक्षेत्रोऽवधिः तस्येषदूना दिवसः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो भरतक्षेत्रमानोऽवधिः तस्य

२५ अर्धमासः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो जम्बूद्वीपमात्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य साधिको मासः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो मनुष्यलोकमात्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य संवत्सरः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो रुचकान्तप्रमाणक्षेत्रोऽवधिः तस्य संवत्सरपृथक्कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यः संख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य संख्येयाः संवत्सराः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । योऽसंख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोऽवधिः तस्याऽसंख्येयाः संवत्सराः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । एवं ज (एवमज) -

३० धन्योत्कृष्टस्तिर्यङ्गराणां देशावधिरुक्तः ।

अथ तिरश्चामुत्कृष्टदेशावधिरुच्यते—क्षेत्रमसंख्येया द्वीपसमुद्राः । कालोऽयसंख्येयाः संवत्सराः । तेजश्शरीरप्रमाणं द्रव्यम् । कियच्च तत् ? असंख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्नाभिः असंख्येयाभिस्तेजःशरीरद्रव्यवर्णणाभिर्निर्वर्तितं तावदसंख्येयस्कन्धाननन्तप्रदेशान् जानातीत्यर्थः । भावः पूर्ववत् । तिरश्चां मनुष्याणां च जवन्यो देशावधिर्भवति । तिरश्चां तु देशावधिरेव न परमावधिर्नापि सर्वावधिः ।

१ - गामीवर्धमानाप्र- भा० २ । २ सर्वजघन्यस्य । ३ - क्षेत्रे वृद्धि- आ०, ब०, द०, मु० । ४ - कालासं- आ०, ब०, द०, मु० । ५ - लिपु- अ०, ता० । ६ - स्कन्धानन्त- अ० ।

अथ मनुष्याणामुत्कृष्टो देशावधिरुच्यते—क्षेत्रमसंख्येया द्वीपममुद्रा । कालोऽप्यसंख्येयाः संवत्सराः । द्रव्यं कर्मणद्रव्यम् । कियच्च तत्? असंख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्ना असंख्येया ज्ञानावरणादिकर्मणद्रव्यवर्गणाः । भावः पूर्ववत् । एष देशावधिरुत्कृष्टो मनुष्याणां संयतानां भवति ।

परमावधिरुच्यते—जवन्यस्य परमावधेः क्षेत्रं प्रदेशाधिको लोकः । काल. प्रदेशाधिक- ५
लोकाकाशप्रदेशावधूतप्रमाणा अविभागिन समया, ते चाऽसंख्याता संवत्सराः । द्रव्यं प्रदेशा-
धिकलोकाकाशप्रदेशावधूतप्रमाणम् । भावः पूर्ववत् । अतः परं क्षेत्रवृद्धि—नानाजीवैकजीवा-
नामविशेषेण विशुद्धिवशादसंख्येया लोकाः, एवं तावदसंख्येया लोका वृद्धिर्वावदुत्कृष्टपरमाव-
धिक्षेत्रम् । कियन्तश्च ते असंख्येया? आवलिकाया असंख्येयभागप्रमाणा । कालद्रव्य-
भावा पूर्ववत् । उत्कृष्टपरमावधेः क्षेत्रं मन्त्रोलोकप्रमाणा असंख्येया लोकाः । कियन्तस्ते? १०
अग्निर्जावनुल्या । कालद्रव्यभावा पूर्ववत् । स एष त्रिविधोऽपि परमावधिः उत्कृष्टचारित्र-
युक्तस्यैव भवति नान्यस्य । वर्धमानो भवति न हीयमान । अप्रतिपत्ति न प्रतिपत्ति । यस्य
यावत्? च लोके लोकप्रमाणासंख्येयलोकक्षेत्रे जातस्तस्य तावत्प्रस्थानादवस्थितो भवति,
अनवस्थितश्च वृद्धिं प्रति न हानिम् । ऐहलौकिकदेशान्तरगमनादनुगामी पारलौकिकदेशान्त-
रानुगमनाभावादननुगामी ।

सर्वावधिरुच्यते—असंख्येयानामसंख्येयभेदत्वाद् उत्कृष्टपरमावधिक्षेत्रमसंख्येयलोकगुणि- १५
तमस्य क्षेत्रम्, कालद्रव्यभावाः पूर्ववत् । स एष न वर्धमानो न हीयमानो नानवस्थितो न प्रति-
पत्ति, प्राक्संयतभवक्षयात् अवस्थितोऽप्रतिपत्ति, भवान्तरं प्रत्यननुगामी देशान्तरं प्रत्यनुगामी ।
सर्वशब्दस्य साकल्यवाचित्वात् द्रव्यक्षेत्रकालभावैः सर्वावधेरन्तःपत्ति परमावधिः, अतः परमा-
वधिरपि देशावधिरेवेति द्विविध एवावधिः—सर्वावधिर्देशावधिश्च ।

उक्तायां वृद्धौ यदा कालवृद्धिस्तदा चतुर्णामपि वृद्धिर्नियता । क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धिर्भाज्या— २०
स्यात्कालवृद्धिः स्यान्नेति, द्रव्यभावयोस्तु वृद्धिर्नियता । द्रव्यवृद्धौ भाववृद्धिर्नियता, क्षेत्रकाल-
वृद्धिः पुनर्भाज्या—स्याद्वा न वेति । भाववृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्नियता, क्षेत्रकालवृद्धिर्भाज्या—स्याद्वा
न वेति ।

स एषोऽवधिज्ञानोपयोगो द्विधा भवति एकक्षेत्रोऽनेकक्षेत्रश्च । 'श्रीवृक्षस्वस्तिकनन्द्या- २५
वर्तयन्त्यतमोपयोगोपकरण एकक्षेत्रः । तदनेकोपकरणोपयोगोऽनेकक्षेत्रः । यद्येवं परायत्त-
त्वात् परोक्षत्वप्रसङ्गः? न; इन्द्रियेषु परत्वरूढेः ।

*“इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेः परतरो हि सः” [भग० गी० ३।४२] इति ।

एवं बहुधा व्याख्यातमवधिज्ञानम्, मनःपर्ययस्येदानीमवसरः प्राप्तः, तस्य भेदपुरस्सरं ३०
लक्षणं व्याचिख्यासुरिदमाह—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥२३॥

‘ऋज्वी निर्वर्तिता प्रगुणा च । कस्मत्? निर्वर्तितवाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनो-
गतस्य विज्ञानात् । ऋज्वी मतिर्यस्य सोऽयमृजुमतिः । अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला । कस्मात्?

१ लोकप्रदेशप्रमाण । २ -त् एष मु० । ३- तिस लोके आ०, ब०, द०, मु०, अ०, ता०, ज०, भा० १,
भा० २ । ४ श्रीवृषभस्व- आ०, ब०, द०, मु० । ५ अन्य । ६ आत्मा । ७-वसरप्राप्तस्य आ०, ब०, मु० ।
-सरप्राप्तस्तस्य ब०, द०, मु०, ता० । प्रस्तुतः कालः । ८ सा ऋज्वी इत्युच्यते । ९ असम्पूर्णा । १० या सा ।

‘वर्धमानो हीयमानः अवस्थितः अनवस्थितः अनुगामी अननुगामी अप्रतिपाती प्रतिपाती’ इत्येतेऽष्टौ भेदा देशावधेर्भवन्ति । हीयमानप्रतिपातिभेदवर्जा इतरे षड् भेदा भवन्ति परमावधेः । ‘अवस्थितोऽनुगा’भ्यननुगाम्यप्रतिपाती’ इत्येते चत्वारो भेदाः सर्वावधेः । तत्र षडाद्या उक्तलक्षणाः । प्रतिपातीति विनाशी विद्युत्प्रकाशवत् । तद्विपरीतोऽप्रतिपाती ।

५ तत्र देशावधेः सर्वजघन्यस्य क्षेत्रम् उत्सेधाङ्गुलस्याऽसंख्येयभागः, आवलिकाया असंख्येयभागः कालः, अङ्गुलस्याऽसंख्येयभागक्षेत्रप्रदेशप्रमाणं द्रव्यम्, तत्प्रमाणपरिच्छिन्नेष्वसंख्येयेषु स्कन्धेष्वनन्तप्रदेशेषु ज्ञानं वर्तते, स्वविषयस्कन्धगतानन्तवर्णादिविकरणो भावः ।

तस्य वृद्धिरुच्यते—प्रदेशोत्तरा क्षेत्रवृद्धिर्नास्त्येकजीवस्य, नानाजीवानां तु प्रदेशोत्तरक्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । एकजीवस्य त्वङ्गुलासंख्येयभागादूर्ध्वं निगुद्विवज्जन्तु मण्डकप्लुत्या

१० अङ्गुलासंख्येयभागक्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । नानाजीवा अपि प्रदेशोत्तरवृद्ध्या तावदूर्ध्वयन्ते यावदङ्गुलस्यासंख्येयभागः । कालवृद्धिरेकजीवस्य नानाजीवानां वा मौलादावलिकासंख्येयभागात् क्वचिदेकसमयोत्तरा क्वचिद् द्विसमयोत्तरा क्वचित् संख्येयसमयोत्तरा क्वचिदसंख्येयसमयोत्तरा यावदावलिकाया असंख्येयभागः । सेयं क्षेत्रकालवृद्धिः । कया वृद्ध्या ? चतुर्विधया संख्येयभागवृद्ध्या असंख्येयभागवृद्ध्या संख्येयगुणवृद्ध्या असंख्येयगुणवृद्ध्या वा ।

१५ एवं द्रव्यमपि वर्धमानं चतुर्विधया वृद्ध्या वर्धते । भाववृद्धिः षोडशानन्तभागवृद्धिः असंख्येयभागवृद्धिः संख्येयभागवृद्धिः संख्येयगुणवृद्धिरसंख्येयगुणवृद्धिरनन्तगुणवृद्धिरिति । अनया क्षेत्रकालद्रव्यभाववृद्धयोक्तया आसर्वलोकात् वृद्धिरवसेया । हानिरपि तथैव । योऽङ्गुलासंख्येयभागक्षेत्रोऽवधिः तस्यावलिकायाः संख्येयभागः कालः, अङ्गुलसंख्येयभागक्षेत्राकाशप्रदेशप्रमाणं द्रव्यम्, भावः पूर्ववदनन्तो वा स्यादसंख्येयो वा स्यात्संख्येयो वा स्यात् । योऽङ्गुलमात्रक्षेत्रोऽ-

२० वधिः तस्येषदूना आवलिका कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । योऽङ्गुलपृथक्त्वक्षेत्रोऽवधिः तस्य आवलिका कालः द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो हस्तप्रमाणक्षेत्रोऽवधिः तस्य आवलिकापृथक्त्वं कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो गव्यूतिमात्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य साधिकोच्छ्वासः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो योजनमात्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य भिन्नमुहूर्तः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यः पञ्चविंशतियोजनप्रमाणक्षेत्रोऽवधिः तस्येषदूनाो दिवसः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो भरतक्षेत्रमात्रोऽवधिः तस्य

२५ अर्धमासः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो जम्बूद्वीपमात्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य साधिको माराः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो मनुष्यलोकमात्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य संवत्सरः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो रुचकान्तप्रमाणक्षेत्रोऽवधिः तस्य संवत्सरपृथक्त्वं कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यः संख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोऽवधिः तस्य संख्येयाः संवत्सराः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । योऽसंख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोऽवधिः तस्याऽसंख्येयाः संवत्सराः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । एवं ज(एवमज)-

३० धन्योत्कृष्टस्तिर्यङ्गराणां देशावधिरुक्तः ।

अथ तिरश्चात्मकृष्टदेशावधिरुच्यते—क्षेत्रमसंख्येया द्वीपसमुद्राः । कालोऽप्यसंख्येयाः संवत्सराः । तेजश्शरीरप्रमाणं द्रव्यम् । कियच्च तत् ? असंख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्नाभिः असंख्येयाभिस्तेजःशरीरद्रव्यवर्गणाभिर्निर्वर्तितं तावदसंख्येयस्कन्धाननन्तप्रदेशान् जानातीत्यर्थः । भावः पूर्ववत् । तिरश्चां मनुष्याणां च जघन्यो देशावधिर्भवति । तिरश्चां तु देशावधिरेव न परमावधिर्नापि सर्वावधिः ।

३५

१ -गामीवर्धमानाप्र- भा० २ । २ सर्वजघन्यस्य । ३ -क्षेत्रे वृद्धि- आ०, ब०, द०, मु० ।

४ -कालासं- आ०, ब०, द०, मु० । ५ -लिपु- अ०, ता० । ६ -स्कन्धानन्त- अ० ।

अथ मनुष्याणामुत्कृष्टो देशावधिरुच्यते—क्षेत्रमसंख्येया द्वीपसमुद्राः । कालोऽयमसंख्येयाः संवत्सराः । द्रव्यं कर्मणद्रव्यम् । कियच्च तत्? असंख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्ना असंख्येया ज्ञानावरणादिकर्मणद्रव्यवर्णनाः । भावः पूर्ववत् । एव देशावधिरुच्यते मनुष्याणां संयतानां भवति ।

परमावधिरुच्यते—जवन्यस्य परमावधेः क्षेत्रं प्रदेशाधिको लोकः । कालः प्रदेशाधिक-
लोकाकाशप्रदेशावधृतप्रमाणा अविभागिनः समयाः, ते चाऽसंख्याताः संवत्सराः । द्रव्यं प्रदेशा-
धिकलोकाकाशप्रदेशावधृतप्रमाणम् । भावः पूर्ववत् । अतः परं क्षेत्रवृद्धि—नानाजीवैकजीवा-
नामविशेषेण विशद्विवशादसंख्येया लोकाः, एवं तावदसंख्येया लोका वृद्धिर्यावदुत्कृष्टपरमाव-
धिक्षेत्रम् । कियन्तश्च ते असंख्येयाः? आवलिकाया असंख्येयभागप्रमाणा । कालद्रव्य-
भावाः पूर्ववत् । उत्कृष्टपरमावधेः क्षेत्रं सलोकालोकप्रमाणा^१ असंख्येया लोकाः । कियन्तस्ते ?
अग्निजीवतुल्याः । कालद्रव्यभावाः पूर्ववत्^२ । स एषः त्रिविधोऽपि परमावधिः उत्कृष्टचारित्र-
युक्तस्यैव भवति नान्यस्य । वर्धमानो भवति न हीयमानः । अप्रतिपाती न प्रतिपाती । यस्य
यावति^३ च लोके लोकप्रमाणासंख्येयलोकक्षेत्रे जातस्तस्य तावत्यवस्थानादवस्थितो भवति,
अनवस्थितश्च वृद्धिं प्रति न हानिम् । ऐहलौकिकदेशान्तरगमनादनुगामी पारलौकिकदेशान्त-
रानुगमनाभावादननुगामी ।

५

१०

१५

सर्वावधिरुच्यते—असंख्येयानामसंख्येयभेदत्वाद् उत्कृष्टपरमावधिक्षेत्रमसंख्येयलोकगुणि-
तमस्य क्षेत्रम्, कालद्रव्यभावाः पूर्ववत् । स एष न वर्धमानो न हीयमानो नानवस्थितो न प्रति-
पाती, प्राक्संयतभवक्षयात् अवस्थितोऽप्रतिपाती, भवान्तरं प्रत्यननुगामी देशान्तरं प्रत्यनुगामी ।
सर्वशब्दस्य साकल्यवाचित्वात् द्रव्यक्षेत्रकालभावैः सर्वावधेरन्तःपाती परमावधिः, अतः परमा-
वधिरपि देशावधिरेवेति द्विविध एवावधिः—सर्वावधिर्देशावधिश्च ।

२०

उक्तायां वृद्धौ यदा कालवृद्धिस्तदा चतुर्णामपि वृद्धिर्नियता । क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धिर्भाज्या—
स्यात्कालवृद्धिः स्यान्नेति, द्रव्यभावयोस्तु वृद्धिर्नियता । द्रव्यवृद्धौ भाववृद्धिर्नियता, क्षेत्रकाल-
वृद्धिः पुनर्भाज्या—स्याद्वा न वेति । भाववृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्नियता, क्षेत्रकालवृद्धिर्भाज्या—स्याद्वा
न वेति ।

स एषोऽवधिज्ञानोपयोगो द्विधा भवति एकक्षेत्रोज्जेकक्षेत्रश्च । 'श्रीवृक्षस्वस्तिकनन्द्या-
वर्तद्यन्यतमोपयोगोपकरण एकक्षेत्रः । तदनेकोपकरणोपयोगोज्जेकक्षेत्रः । यद्येवं परायत्त-
त्वात् परोक्षत्वप्रसङ्गः? न; इन्द्रियेषु परत्वरूढेः ।

२५

*“इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेः परतरो हि सः^१ ॥” [भग० गी० ३।४२] इति ।

एवं बहुधा व्याख्यातमवधिज्ञानम्, मनःपर्ययस्येदानीमवसरः^२ प्राप्तः, तस्य भेदपुरस्सरं
लक्षणं व्याचिख्यासुरिदमाह—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥२३॥

‘ऋज्वी निर्वर्तिता प्रगुणा च । कस्मात्? निर्वर्तितवाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनो-
गतस्य विज्ञानात् । ऋज्वी मतिर्यस्य सोऽयमृजुमतिः । अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला । कस्मात्?

१ लोकप्रदेशप्रमाण । २ -त् एष मु० । ३- तिस लोके आ०, ब०, द०, मु०, अ०, ता०, ज०, भा० १, भा० २ । ४ श्रीवृषभस्व-आ०, ब०, द०, मु० । ५ अन्य । ६ आत्मा । ७-वसरप्राप्तस्य आ०, ब०, मु० ।
-सरप्राप्तस्तस्य ब०, द०, मु०, ता० । प्रस्तुतः कालः । ८ सा ऋज्वी इत्युच्यते । ९ असम्पूर्णा । १० या सा ।

अनिर्वर्तितवाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोगतस्य विज्ञानात् । विपुला मतिरस्य स विपुल-
मतिः । ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च ऋजुविपुलमती । एकस्य मतिशब्दस्य 'गतार्थत्वादप्रयोगः' ।
अथवा, ऋजुश्च विपुला च ऋजुविपुले, ऋजुविपुले मती 'ययोस्तौ ऋजुविपुलमती इति' । स
एष मनःपर्ययो द्विधा ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति । अत्रोक्तो भेदः ।

५ लक्षणमस्येदानीं वक्तव्यमिति ? अत्रोच्यते—

मनःसंबन्धेन लब्धवृत्तिमनःपर्ययः । १। वीर्यान्तरायमनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गो-
पाङ्गनामलाभोपष्टम्भाद् आत्मीयपरकीयमनःसंबन्धेन लब्धवृत्तिरूपयोगो मनःपर्ययः ।

मतिज्ञानप्रसङ्ग इति चेत् न; अन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वाद् अभू चन्द्रव्यपदेशवत् । २।
स्यान्मतम्—यथा मनश्चक्षुरादिसंबन्धाच्चक्षुरादिज्ञानमाविर्भवति तन्मतिज्ञानम् तथा मनःपर्य-
१० योऽपि मनःसंबन्धाल्लब्धवृत्तिरिति मतिज्ञानं प्राप्नोतीति; तन्न; किं कारणम् ? अन्यदीय-
मनोऽपेक्षामात्रत्वात् । कथम् ? अभू चन्द्रव्यपदेशवत् । यथा 'अभू चन्द्रमसं पश्य' इति अभूम-
पेक्षाकारणमात्रं भवति, न च चक्षुरादिवन्निर्वर्तकं चन्द्रज्ञानस्य, तथा अन्यदीयमनोऽपि अपेक्षा-
कारणमात्रं भवति 'परकीयमनसि व्यवस्थितमर्थं जानाति मनःपर्ययः' इति । ततो नास्य तदा-
यत्तः 'प्रभव इति न मतिज्ञानप्रसङ्गः ।

१५ स्वमनोदेशे वा तदावरणकर्मक्षयोपशमव्यपदेशात् चक्षुष्यवधिज्ञाननिर्देशवत् । ३। अथवा,
चक्षुर्देशस्थानात्मात्मप्रदेशानाम् अवध्यावरणक्षयोपशमात् यथा चक्षुष्यवधिज्ञानव्यपदेश इष्टः,
नचाऽवधिः मतिर्भवति, तथा मनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमात् स्वमनोदेशस्थानात्मात्मप्रदेशानां
मनःपर्ययव्यपदेशः, न चास्य मतित्वम् ।

मनःप्रतिबन्धज्ञानादनुमानप्रसङ्ग इति चेत् न; प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् । ४। स्यान्म-
२० तम्—यथा धूमप्रतिबन्धाद्धूमसंपृक्तेऽनावनुमानं तथा अन्यदीयमनःप्रतिबन्धात् 'तन्मनःसंपृक्ता-
नर्थान् जानन् मनःपर्ययोऽनुमानमिति; तन्न; किं कारणम् ? प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् । यत्प्र-
त्यक्षलक्षणमुक्तम् 'इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणं प्रत्यक्षम्' इति, तेना-
ऽविरोधः (धात्), न मनःपर्ययोऽनुमानम् । अनुमानं हि तेन विरुध्यते ।

उपदेशपूर्वकत्वाच्चक्षुरादिकरणनिमित्तत्वाद्वाऽनुमानस्य । ५। उपदेशाद्धि 'अयमग्निरयं
२५ धूमः' इत्युपलभ्य पश्चाद्धूमदर्शनादगनावनुमानं करोति, चक्षुरादिकरणसंबन्धाच्च, ततोऽस्योक्तं
प्रत्यक्षलक्षणं विरुध्यते । न च तथा मनःपर्यय उपदेशं चक्षुरादिकरणसंबन्धं चाऽपेक्षते ।

स द्वेधा सूत्रोक्तविकल्पात् । ६। स मनःपर्ययो द्वेधा । कुतः ? सूत्रोक्तविकल्पात् । ऋजु-
मतिर्विपुलमतिरिति ।

आद्यस्त्रेधा ऋजुमनोवाक्कायविषयभेदात् । ७। आद्य ऋजुमतिमनःपर्ययस्त्रेधा । कुतः ?
३० ऋजुमनोवाक्कायविषयभेदात्—ऋजुमनस्कृतार्थज्ञः ऋजुवाक्कृतार्थज्ञः ऋजुकायकृतार्थज्ञश्चेति ।
तद्यथा, मनसाऽर्थं व्यक्तं सञ्चित्य वाचं वा धर्मादियुक्तामसंकीर्णामुच्चार्य कायप्रयोगं
चोभयलोकफलनिष्पादनार्थमङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गनिपातनाकुञ्चनप्रसारणादिलक्षणं कृत्वा पुनर-
नन्तरे समये कालान्तरे वा तमेवार्थं चिन्तितमुक्तं कृतं वा विस्मृतत्वान्न शक्नोति चिन्तयितुम्,

१ ज्ञातार्थत्वात् । २ द्वन्द्वान्ते श्रयमाणशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यत इति न्यायात् । ३ मनःपर्यय
भेदयोः । ४ विग्रहः कार्यः, श्रनेन भेदकथनं कृतम् । ५ उत्पत्तिः । ६ मनसः । ७ प्रतिनियतो
कक्षः सम्बन्धः प्रतिबन्धः । ८ तस्य परस्य । ९ च धर्मा- श्र० । १० असंकराम् ।

तमेवविधमर्थं ऋजुमतिमनःपर्ययः पृष्ठोऽपृष्ठो वा जानाति 'अयमसावर्थो' जनेन विधिना त्वया चिन्तित उक्तः कृतो वा' इति । कथमयमर्थो लभ्यते ? आगमाविरोधात् । 'आगमे ह्युक्तम्—*“मनसा मनः परिच्छिद्य परेषां संज्ञादीन् जानाति” [महाबन्ध पृ० २४] इति । मनसा आत्मनेत्यर्थः^१ । परमनः समन्ताद्विदित्वा परिच्छिद्य मनसा चिन्तितस्य सचेतनेतरस्याऽर्थस्य मनस्यवस्थात् मनोव्यपदेशः मञ्चस्थानां पुरुषाणां मञ्चव्यपदेशवत् । 'तमात्मना आत्माऽवबु-
ध्य आत्मनः परेषां च चिन्ताजीवितमरणसुखदुःखलाभालाभादीन् विजानाति । *“व्यक्तम-
नसां जीवानामर्थं जानाति नाऽव्यक्तमनसाम् ।” [महाबन्ध] 'व्यक्तः स्फुटीकृतोऽर्थश्चिन्तया सुनिर्व्वर्तितो यैस्ते जीवा व्यक्तमनसस्तैरर्थं चिन्तितं ऋजुमतिर्जानाति नेतरैः । कालतो जघन्येन जीवानामात्मनश्च द्वित्राणि, उत्कर्षेण सप्ताष्टानि भवग्रहणानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन "गव्यूतिपृथक्त्वस्याभ्यन्तरं न बहिः ।

द्वितीयः षोढा ऋजुवक्रमनोवाक्कायविषयभेदात् । ८। द्वितीयो विपुलमतिः षोढा भिद्यते । कुतः ? ऋजुवक्रमनोवाक्कायविषयभेदात् । ऋजुविकल्पाः पूर्वोक्ताः, वक्विकल्पाश्च तद्विपरीता योज्याः । तथा आत्मनः परेषां च चिन्ताजीवितमरणसुखदुःखलाभालाभादीन् अव्यक्तमनोभिव्यक्तमनोभिश्च चिन्तितान् अचिन्तितान् जानाति विपुलमतिः, कालतो जघ-
न्येन सप्ताष्टानि भवग्रहणानि, उत्कर्षेणाऽसंख्येयानि गत्यागतिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो
जघन्येन योजनपृथक्त्वम्, उत्कर्षेण 'मानुषोत्तरशैलाभ्यन्तरं न बहिः ।

एवं द्विभेदो मनःपर्ययो वर्णितः । तस्य किं परस्परतो विशेषोऽस्त्युत नास्ति? अत आह—

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥२४॥

तदावरणकर्मक्षयोपशमे सति आत्मनः प्रसादो विशुद्धिः । प्रतिपतनं प्रतिपातः^१ । उप-
शान्तकषायस्य चारित्रमोहोद्रेकात् प्रच्युतसंयमशिखरस्य प्रतिपातो भवति । क्षीणकषायस्य
प्रतिपातकारणाभावादप्रतिपातः । विशुद्धिश्चाऽप्रतिपातश्च विशुद्ध्यप्रतिपातौ ताभ्यां विशु-
द्ध्यप्रतिपाताभ्यां ^१तयोर्विशेषस्तद्विशेषः ।

पूर्वसूत्र एव तयोर्विशेषो निर्ज्ञातः किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

१ "मणेण माणसं पडिंविदइत्ता परेसि सण्णा सदिमदि चिंतादि विजाणदि, जीविदमरणं लाभालाभं सुहुदुक्खं णगरविणासं देसविणासं जणपदविणासं अदिबुट्ठि, अणाबुट्ठि सुबुट्ठि दुबुट्ठि दुब्बिक्खं खेमाखेमं भयरोगं उदभमं इदभमं संभमं वत्तमणाणं जीवाणं णो अवत्तमणाणं जीवाणं जाणदि ।" —महाबन्ध० पृ० २४—२५ । २ परिच्छिद्य अ०, ता०, मू० । ३ अथास्य वाक्यस्यावयवार्थं कथयति । ४ समुदायार्थमाह । ५ आगमे वाक्यान्नरमाह । ६ अस्यार्थं विवृणोति । ७ गाउयपुवत्तमवरं उक्कस्सं होदि जोयणपुवत्तं । विउलमदिस्स य अवरं तस्स पुवत्तं वरं खु णरलोयं ॥ दुगतिगभवा हु अवरं सत्तट्ठमवा ह्वंति उक्कस्सं । अडणवमवा हु अवरमसंखेज्जं विउलउक्कस्सं ॥ अवरं दव्वमुरालियसरीरणिज्जिणसमयबद्धं । तु चक्खिंदियणिज्जिणं उक्कस्सं उज्जुमदिस्स हवे ॥ मणदव्ववग्ग-
णाणमणंतिमभागेण उज्जुगउक्कस्सं । खंडिदमेत्तं होदि हु विउलमदिस्सावरं दव्वं ॥ अट्ठण्हं कम्माणं समयपबद्धं विविस्ससोवचयं । धुवहारेणिगिवारं भजिदे विदियं हवे दव्वं ॥ तव्विदियं कप्पाणमसंखे-
ज्जाणं च समयसंखसमं । धुवहारेणवहरिदे होदि तु उक्कस्सयं दव्वं ॥ (गो० जीव०) —अ० टि० । ८ प्रादिकपुक्खो यवा मानुषोत्तराभ्यन्तरे स्थित्वा प्रश्नं करोति तदा जानातीति भावः, न तावति क्षेत्रे स्थितानर्थान् । ९ प्रव्यवनमित्यर्थः । १० ऋजुविपुलमत्योः । तथा चोक्तम्— पडिवादी पुण पढमा अप्पडिवादी हु होदि विदिमा हु । सुद्धो पढमो बोहो सुद्धतरो विदियबोहो हु ॥ इति —अ० टि० ।

विशेषान्तरप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्बचनम् । १। यः पूर्वसूत्रे विशेष उक्त तावतास्य^१ न परि-
तोषस्ततो विशेषान्तरप्रतिपत्त्यर्थं पुनरिदमुच्यते ।

- चशब्दप्रसङ्ग इति चेत्; न; प्राथमकल्पिकभेदाभावात् । २। यथा मनःपर्ययरस्य ऋजु-
विपुलमती भेदौ तथा विशुद्धचप्रतिपातावपि तस्यैव यदि भेदौ स्यातां गुणतश्चशब्दः स्यात् ।
५ यतस्तु विशुद्धचप्रतिपातौ ऋजुविपुलमत्योर्विशेषौ न भेदौ, अतश्चशब्दाऽप्रसङ्गः । तत्र विशुद्ध्या
तावदृजुमतेर्विपुलमतिर्द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्विशुद्धतरः । कथम् ? इह यः^२ कार्मणद्रव्यानन्तभागो^३-
ऽन्त्यः सर्वाविधिना ज्ञातस्तस्य पुनरनन्तभागीकृतस्य 'मनःपर्ययज्ञेयोऽनन्तभागः', अनन्तस्याऽन-
न्तभेदत्वात् । ऋजुमतिकार्षणद्रव्याऽनन्तभागाद् दूरविप्रकृष्टोऽल्पीयाननन्तभागः^४ विपुलमते-
र्द्रव्यम् । क्षेत्रकालविशुद्धिरुक्ता । भावतो विशुद्धिः सूक्ष्मतरद्रव्यविषयत्वादेव वेदिव्या ।
१० प्रकृष्टक्षयोपशमविशुद्धिभावयोगादप्रतिपातेनापि विपुलमतिर्विशिष्टा, स्वामिनां प्रवर्धमान-
चारित्रोदयत्वात् । ऋजुमतिः पुनः प्रतिपाती स्वामिनां कषायोद्वेकाद्धीयमानान्चारित्रोदयत्वात् ।
यद्यस्य मनःपर्ययस्य प्रत्यात्ममयं विशेषः अथाऽनघोरवधिमनःपर्यययोः कुतो
विशेष इति ? अत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ॥२५॥

- १५ विशुद्धिः प्रसादः । क्षेत्रं यत्रस्थान् भावान् प्रतिपद्यते । स्वामी प्रयोक्ता । विषयो ज्ञेयः ।
अवधिज्ञानान्मनःपर्ययस्य विशुद्धचभावोऽल्पद्रव्यविषयत्वादिति चेत्; न; भूयःपर्याय-
ज्ञानात् । १। स्यान्मतम्—अवधिज्ञानान्मनःपर्ययोऽविशुद्धतरः । कुतः ? अल्पद्रव्यविषयत्वात् ।
यतः सर्वाविधिरूपिद्रव्यानन्तभागो मनःपर्ययद्रव्यमिति; तन्न; किं कारणम् ? भूयःपर्याय-
ज्ञानात् । यथा कश्चिद् बहूनि शास्त्राणि व्याचष्टे एकदेशेन, न साकल्येन तद्गतमर्थं^५ शक्नोति
२० वक्तुम्, अपरस्त्वेकं शास्त्रं साकल्येन व्याचष्टे यावन्तस्तस्यार्थास्तान् सर्वान् शक्नोति
वक्तुम्, अयं पूर्वस्माद्विशुद्धतरविज्ञानो भवति । तथा अवधिज्ञानविषयानन्तभागज्ञोऽपि मनः-
पर्ययो विशुद्धतरः, यतस्तमनन्तभागं रूपादिभिर्बहुभिः पर्यायैः प्ररूपयति । क्षेत्रमुक्तम् ।
विषयो वक्ष्यते^६ । स्वामित्वं प्रत्युच्यते—

- विशिष्टसंयमगुणैकार्थसमवायी मनःपर्ययः । २। विशिष्टः संयमगुणो यत्र विद्यते तत्रैव
२५ वर्तते मनःपर्ययः । तथा चोक्तम्—

- *“मनुष्येषु मनःपर्यय आविर्भवति; न देवनारकतैर्यग्योनेषु । मनुष्येषु चोत्पद्यमानः
पर्याप्तिकेषूत्पद्यते न सम्मूर्च्छनजेषु । गर्भजेषु चोत्पद्यमानः कर्मभूमिजेषूत्पद्यते नाकर्मभूमिजेषु ।
कर्मभूमिजेषूत्पद्यमानः पर्याप्तिकेषूत्पद्यते नापर्याप्तिकेषु । पर्याप्तिकेषूपजायमानः सम्यग्दृष्टिषू-
पजायते न मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टिषु । सम्यग्दृष्टिषूपजायमानः संयते-
३० षूपजायते नाऽसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतेषु । संयतेषूपजायमानः प्रमत्तादिषु क्षीणकषायान्ते-
षूपजायते नोत्तरेषु । तत्र चोपजायमानः प्रवर्धमानचारित्रेषूपजायते न हीयमानचारित्रेषु ।
प्रवर्धमानचारित्रेषूपजायमानः सप्तविधान्यतमर्द्धिप्राप्तेषूपजायते^७ नेतरेषु । ऋद्धिप्राप्तेषु च
केषुचिन्न सर्वेषु” [ ] इति ।

१ मनःपर्ययस्य । २ द्रव्यतस्तावदाह । ३ अनन्तानन्तपरमाण्वात्मकः पुद्गलस्कन्धः । ४ ऋजुमति-
रूपः । ५ योऽन्त्यभा— अ० । ६ सोऽपि स्कन्धो न परमाणुः । ७ रूपिष्ववधेरित्यादिना । ८ समानाधि-
करण । ९ संप्रव— आ०, ब०, द०, मु० । १०—षु जायते आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

विशिष्टसंयमग्रहणं वाक्येः कृतम् । अवधि. पुनः चातुर्यतिकेप्सिति स्वामिभेदा-
दप्यनयोविशेषः ।

इदानीं केवलज्ञानलक्षणाभिधानं प्राप्तकालं तदुल्लङ्घ्य ज्ञानानां विषयनिबन्धः
परीक्ष्यते । कुतः ? तस्य *‘‘मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम्’’ [त० सू०
१०।१] इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । यद्येवमाद्ययोरेव तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबन्ध उच्यता- ५
मिति ? आह—

मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥२६॥

निबन्धनं निबन्धः । कस्य ? मतिश्रुतविषयस्य । तत्तर्हि विषयग्रहणं कर्तव्यम् ? न
कर्तव्यम् ।

प्रत्यासत्तेः प्रकृतविषयग्रहणाभिसंज्ञः । १। प्रकृतं विषयग्रहणमस्ति । क्व प्रकृतम् ? १०
'विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्यः' इति । तत्र प्रत्यासत्तेर्विषयग्रहणमिहाभिसंबध्यते । ननु च म
विभक्त्यन्तरनिर्दिष्टो न शक्यते इह संबद्धम् ?

अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः । २। यथा 'उच्चाणि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनम्'
'देवदत्तम्' इति गम्यते, 'देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यम्, आढ्यो वैधवेयः' 'देवदत्तः' इति गम्यते,
एवमिहापि । निबन्धः कस्य ? 'विषयस्य' इत्यभिप्रेक्ष्यते । अथ द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशः किमर्थः ? १५

द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशः 'सर्वद्रव्यसंग्रहार्थः' । ३। जीवधर्माऽधर्माकाशकालपुद्गलाभि-
धानानि षडत्र द्रव्याणि, तेषां सर्वेषां संग्रहार्थः द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशः क्रियते ।

तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणम् । ४। तेषां द्रव्याणामविशेषेण मतिश्रुतयोर्विषयभाव-
प्रसङ्गे तद्विशेषणार्थम् असर्वपर्यायग्रहणं क्रियते । नानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोर्विषयभावमापद्य-
मानानि कतिपयैरेव पर्यायैर्विषयभावमास्कन्दन्ति न सर्वपर्यायैरनन्तैरपीपि । तत्कथम् ? २०
इह मतिः चक्षुरादिकरणनिमित्ता रूपाद्यालम्बना, सा यस्मिन् द्रव्ये रूपादयो वर्तन्ते न तत्र
सर्वान् 'पर्यायानेव (सर्वानेव पर्यायान्) गृह्णाति, चक्षुरादिविषयानेवाऽऽलम्बते । श्रुतमपि
शब्दलिङ्गम्, शब्दाश्च सर्वे संख्येया एव, द्रव्यपर्यायाः 'पुनः संख्येयाऽसंख्येयानन्तभेदाः, न
ते सर्वे विशेषाकारेण' तैर्विषयीक्रियन्ते । उक्तञ्च—

*‘‘पणवणिज्जा भावा अणंतभागो दु अणभिलप्पाणं।

२५

पणवणिज्जाणं पुण अणंतभागो सुदणिबद्धो ॥’’ [सन्मति० गा० २।१६] इति ।

अतीन्द्रियेषु मतेरभावात् सर्वद्रव्यासंप्रत्यय इति चेत्; न; नोइन्द्रियविषयत्वात् । ५। स्या-
न्मतम्—धर्मास्तिकायादिषु मतेरभावोऽतीन्द्रियत्वात्, ततो 'मतिः सर्वद्रव्यविषयनिबन्धा' इति
लक्षणमयुक्तमिति; तन्न; किं कारणम् ? नोइन्द्रियविषयत्वात् । नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमलब्ध-

१ वार्तिके । २—द्रव्यपर्यायसं— आ०, ब०, मु० । ३ पर्यायानवगृ— आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।
४ साधनम् । ५ पुनः संख्येयानन्त—मू०, द० । पुनरसंख्येयानन्त— आ०, ब०, मु० । ६ सर्वपर्यायाः
शब्देन विषयीक्रियन्त इत्युक्ते कथं तर्हि अनन्तभेदा इत्युच्यते स्ववचनविरोधात् इत्याशङ्कायां
विशेषाकारेणेति विशेषणमाह । शब्दः सामान्येन विषयीक्रियन्त इति भावः । ७ प्रज्ञापनीया भावा अनन्त-
भागस्तु अनभिलाप्यानाम् । प्रज्ञापनीयानां पुनः अनन्तभागः श्रुतिनिबद्धः ॥ सर्वज्ञेन प्रज्ञापनीया भावाः ।
८ अनभिलाप्यानाम् ।

पेक्षं नोऽन्द्रियं तेषु व्याप्रियते । अथ हि तत्र न वर्तते 'अवधिना सह' निर्दिश्येत रूपिण्वेव^१ वृत्तेः ।
अथ मतिश्रुतयोरनन्तरनिर्देशार्हस्यावधेः को विषयनिबन्ध इति ? अत आह—

रूपिष्ववधेः ॥२७॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे सामर्थ्याच्छुक्लादिग्रहणम् । ११। अयं रूपशब्दोऽनेकार्थं ववचि-
५ च्चाक्षुषे^२ वर्तते यथा—'रूपरसगन्धस्पर्शा' इति । ववचिन्स्वभावे वर्तते यथा 'अनन्तरूपमनन्त-
स्वभावम्' इति^३ । तत्रेह सामर्थ्याच्चक्षुर्विषये शुक्लादौ वर्तमानो गृह्यते । यदि स्वभाव-
वचिनो ग्रहणं स्यात् अनर्थकं स्यात् । न हि कस्यचित् स्वभावो नास्तीति ।

भूमाद्यनेकार्थसंभवे नित्ययोगोऽभिधानवशात् । १२। यद्यपि मत्वर्थीयः^४ भूमादयोऽर्था-
वहवः सम्भवन्ति, इहाभिधानवशात् 'नित्ययोगो वेदितव्यः । नित्यं हि पुद्गला युक्ता रूपेणेति,
१० यथा क्षीरिणो वृक्षा इति ।

यद्येवमवधिज्ञानस्य पुद्गला रूपमुखेनैव विषयभावं प्रतिपद्येरन् न रसादिमुखेन ?
नैष दोषः;

तद्रूपलक्षणार्थत्वात् तदविनाभाविरसादिग्रहणम् । १३। तद्रूपं द्रव्यस्योपलक्षणत्वेनोपादीयते
अनस्तदविनाभाविनो रसादयोऽपि गृह्यन्ते ।

१५ यद्येवं तदगतेषु सर्वेष्वनन्तेषु पर्यायेषु^५ अवधेर्विषयनिबन्धः प्राप्तोतीति ? अत आह—
असर्वपर्यायग्रहणानुवृत्तेर्न सर्वगतिः । १४। 'असर्वपर्यायेषु' इत्येतद्ग्रहणमनुवर्तते । यथा
'देवदत्ताय गौर्दीयतां जिनदत्ताय कम्बलः' इति 'दीयताम्' इत्यभिसवध्यते, एवमिहापि 'अस-
र्वपर्यायेषु' इत्यभिसंबन्धान्न सर्वगतिर्भवति । ततो रूपेषु पुद्गलेषु प्रागुक्तद्रव्यादिपरिमाणेषु
जीवपर्यायेषु औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकेषूत्पद्यतेऽवधिज्ञानम् रूपिद्रव्यसंबन्धात्, न क्षायिक-
२० पारिणामिकेषु^६ नापि धर्मास्तिबायादिषु तत्संबन्धाभावात् ।

अथ मनःपर्यायस्य^७ को विषयनिबन्ध इति ? अत आह—

तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य^८ ॥२८॥

यद्रूपिद्रव्यं सर्वाविधिज्ञानस्य विषयत्वेन समर्थितं तस्यानन्तभागीकृतस्यैकस्मिन् भागे
मनःपर्यायः^९ प्रवर्तते ।

२५ ^{१३}अथान्ते यन्निर्दिष्टं केवलज्ञानं तस्य को विषयनिबन्ध इति ? अत आह—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥२९॥

अत्राह— किं द्रव्यम् ?

स्वपर्यायान् द्रवति द्रूयते वा तैरिति द्रव्यम् । ११। आत्मनः पर्यायान् द्रवति गच्छतीति
द्रव्यम् । बहुलापेक्षया कर्तरि साधुत्वम् । द्रूयते वा तैरिति द्रव्यम् ।

३० कथञ्चिद्भेदसिद्धौ तत्कर्तृकर्मव्यपदेशसिद्धिः । १२। द्रव्यस्य पर्यायाणां च कथञ्चि-
द्भेदे सति उक्तः कर्तृकर्मव्यपदेशः सिद्धयति ।

१ तर्हि । २ निर्दिश्येत श्र० । ३ अवधेः । ४ चक्षुर्ग्रहणयोग्ये । ५ गम्यते । ६ आगमवचनात् । ७ —ऽवनन्त
पर्यायेषु श्र०, बा०, मू०, । ८ —परिणामेषु मू० । ९ अवान्तरविषयापेक्षया बहुवचननिर्देशः । १० मनः-
पर्यायस्य मू०, श्र०, ता० । ११ मनःपर्यायस्य मू०, ता० । १२ मनःपर्यायः ता० । १३ तथाऽन्ते श्र० ।

इतरथा हि तदप्रसिद्धिरत्यन्ताव्यतिरेकात् । ३। यद्येकान्तेन एकत्वमवधार्येत तस्य कर्तृ-
कर्मव्यपदेशाप्रसिद्धिः स्यात् । कुतः ? अत्यन्ताव्यतिरेकात् । न हि तदेव निर्विशेषमेकं
शक्त्यन्तरापेक्षया विना कर्तृ कर्म च भवितुमर्हति । अथ कः पर्यायः ?

तस्य मिथोभवनं प्रति विरोध्यविरोधिनां धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दान्तरा-
त्मलाभनिमित्तत्वाद् अपितव्यवहारविषयोऽवस्थाविशेषः पर्यायः । ४। मिथोभवनं प्रति केचिद्ध-
र्मा विरोधिनः, केचिदविरोधिनः । तत्र जीवस्य तावदनादिपारिणामिकचैनन्यजीवद्रव्यभव्या-
भव्योर्ध्वगतिस्वभावास्तित्वादिभिरौदयिकादयो भावा यथासंभवं युगपद्भावाद् अविरोधिनः ।
विरोधिनश्च नारकतैर्यग्योनदेवमनुष्य-स्त्रीपुंनपुंसकैकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रिय-बाल्यकौमार-कोप-
प्रसादादयः सहानवस्थानात् । तथा पौद्गलिका अनादिपारिणामिकाः रूपरसगन्धस्पर्श-
शब्दसामान्यास्तित्वादयः शुक्लादिपञ्चकतिक्तादिपञ्चकगन्धद्वयस्पर्शाष्टकशब्दषट्कपर्यायैः १०
प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुःपञ्चादिसंख्येयासंख्येयानन्तगुणपरिणामिभिर्यथासंभवं युगपद्भावाद् अविरो-
धिनः । विरोधिनश्च शुक्लकृष्णनीलतिक्तकटुकसुरभीतरगन्धादयः प्रायोगिका वैश्वसिकाश्च
परमाणुषु स्कन्धेषु च, सहानवस्थानात् । एवं धर्मास्तिकायादिष्वपि अमूर्तत्वाच्चेतनत्वाऽसंख्ये-
यप्रदेशत्वगतिकारणस्वभावाऽस्तित्वादयोऽनन्तभेदागुलघुगुणहानिवृद्धिविकारैः स्वप्रत्ययैः पर-
प्रत्ययैश्च गतिकारणत्वविशेषादिभिः ३ अविरोधिनः परस्परविरोधिनश्च विज्ञेयाः १५ । तेपु केचि-
दुपात्तहेतुका द्रव्यक्षेत्रकालभावनिमित्ता औदयिकादयः । अनुपात्तहेतुकाश्च त्रिषु कालेष्ववि-
कारिणः पारिणामिकाश्चैतन्यादयः । तेषां विरोध्यविरोधिनां धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां
शब्दान्तरात्मलाभस्य निमित्तत्वात् 'चेतनो नारको 'बालः' इति अपितव्यवहारविषयः इति
'व्यवहार-ऋजुसूत्र' त्रिविधशब्दनयात्मकः, द्रव्यार्थिकानर्पणात् पर्यायार्थिकेनापितः तस्य
विषयः, तस्य द्रव्यस्य अवस्थाविशेषः पर्याय इत्युच्यते । २०

तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः । ५। तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वो वेदितव्यः । द्रव्याणि
च पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति ।

द्वन्द्वेऽन्यत्वं प्लक्षन्यग्रोधवदिति चेत्, न; तस्य कथञ्चिद्भेदेऽपि दर्शनाद् गोत्वगोपिण्डवत् । ६।
स्यान्मतम्-यदि द्वन्द्वः प्लक्षन्यग्रोधवदन्यत्वं द्रव्यपर्यायाणां प्राप्नोतीति; तन्न; कारणम् ?
तस्य कथञ्चिद्भेदेऽपि दर्शनात् गोत्वगोपिण्डवत् । यथा 'गोत्वं च गोपिण्डश्च गोत्वगोपिण्डौ'
इत्यनन्यत्वेऽपि द्वन्द्वो भवति तथा द्रव्यपर्यायेष्विति । ननु सामान्यविशेषयोरन्यत्वात् साध्य-
सममेतदिति; नैष दोषः; उक्तमेतत्-अनन्यत्वं सामान्यविशेषयोः । २५

द्रव्यग्रहणं पर्यायविशेषणं चेत्, न; आनर्थक्यात् । ७। स्यादेतत्-'द्रव्याणां पर्याया द्रव्य-
पर्यायाः' इति द्रव्यग्रहणं पर्यायविशेषणमिति; तन्न; किं कारणम् ? आनर्थक्यात् । एवं
सति द्रव्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । न ह्यद्रव्यस्य पर्यायाः सन्तीति । ३०

द्रव्याज्ञानप्रसङ्गाच्च । ८। केवलेन पर्याया एव ज्ञायन्ते न द्रव्याणीति द्रव्याज्ञानं प्राप्नोति,
उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । अथ मतमेतत्-सर्वेषु पर्यायेषु ज्ञातेषु न किञ्चदज्ञातमस्ति ततो
व्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्याभावात्; यद्येवं 'द्रव्यग्रहणमनर्थकम्' इत्युक्तं पुरस्तात् । तस्मात्

१ -प्रसिद्धिरे- आ०, ब०, द०, मु० । २ स्वाभाविकाः । ३ ऊर्ध्वावस्तिर्यगादि । ४ -श्च ज्ञेयाः
आ०, ब०, द०, ता०, मु० । ५ बालक इति आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ६ कोऽर्थः व्यवहरणं ।
७ शब्दसममिच्छैवभूतशब्दनयस्वरूपः । ८ व्यवहारस्य ।

साधूक्तम्—‘द्वन्द्वोऽयम्’ इति । ननु च द्वन्द्वेऽपि द्रव्यग्रहणमनर्थकं पर्यायव्यतिरेकेणाऽनुपलब्धेरिति; नैप दोषः; संज्ञास्वालक्षण्यादिभेदाद्भेदोपपत्तेः ।

अथ सर्वग्रहणं किमर्थं ननु बहुवचननिर्देशादेव बहुत्वसंप्रत्ययसिद्धेः ?

सर्वग्रहणं निरवशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । १। ये लोकालोकभेदभिन्नास्त्रिकालविषया द्रव्यपर्याया अनन्ताः, तेषु निरवशेषेषु केवलज्ञानस्य^१ विषयनिवन्ध इति प्रतिपत्त्यर्थं सर्वग्रहणम् । यावां-
५ ल्लोकालोकस्वभावोऽनन्तः तावन्तोऽनन्तानन्ता^२ यद्यपि स्युः, तानपि ज्ञातुमस्य गामर्थ्यमस्तीत्य-
परिमितमाहात्म्यं^३ तत् केवलज्ञानं वेदितव्यम् ।

आह—विषयनिवन्धोऽवधृतो मत्यादीनाम्, इदं तु न निज्ञानमेकस्मिन्नात्मनि स्वनिमित्त-
सन्निधानोपजनितवृत्तीनि ज्ञानानि यौगपद्येन कति भवन्तीति ? अतः^४ उच्यते—

१० एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥३०॥

एक इति कोऽयं शब्दः ?

अनेकार्थसंभवे विवक्षातः प्राथम्यवचन एकशब्दः । १। अयमेकशब्दोऽनेकस्मिन्नर्थे दृष्ट-
प्रयोगः । क्वचित्संख्यायां वर्तते, ‘एको द्वौ बहवः’ इति । क्वचिदन्यत्र, ‘एके आचार्या—अन्ये
१५ आचार्याः’ इति । क्वचिदसहाये, ‘एकाकिनस्ते विचरन्ति वीराः’ इति । क्वचित्प्राथम्ये,
‘एकमागमनम्—प्रथममागमनम्’ इति । क्वचित्प्राधान्ये, ‘एकहतां सेनां करोमि—प्रधानहतां सेनां
करोमि’ इत्यर्थः । तत्रेह विवक्षातः प्राथम्यवचन एकशब्दो वेदितव्यः ।

आदिशब्दश्चावयववचनः । २। आदिशब्दश्च^५ । किम् ? अनेकार्थसंभवे विवक्षात इहा-
वयववचनो वेदितव्यः । क्वचिद्वयवस्थायां वर्तते, ‘ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णाः’^६—ब्राह्मणव्यवस्थाः
ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः’ इत्यर्थः । क्वचित्प्रकारे, ‘भुजङ्गादयः परिहर्तव्याः—भुजङ्गप्रकाराः
२० विषवन्तः’ इत्यर्थः । क्वचित्सामीप्ये, ‘नद्यादीनि क्षेत्राणि—नदीसमीपानि’ इत्यर्थः । क्वचिदवयवे,
‘ऋगादिमधीते—ऋगवयवमधीते’ इत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति—एकस्यादिरेकादि प्रथमावयव
इति । कस्य ? प्रथमस्य परोक्षस्य । कः पुनरवयवः ? मतिज्ञानम् ।

सामीप्यवचनो वा । ३। अथवा, अयमादिशब्दः सामीप्यवचनो द्रष्टव्यः । तेन प्रथमस्य
मतिज्ञानस्य श्रुतं समीपमित्युक्तं भवति ।

मतेर्बहिर्भावप्रसङ्ग इति चेत् न; अनयोः सदाऽव्यभिचारात् । ४। स्यादेतत्—एवं सति
२५ मतेर्बहिर्भावः प्राप्नोतीति; तन्न किं कारणम् ? अनयोः सदाऽव्यभिचारात् । एते हि मतिश्रुते
सर्वकालमव्यभिचारिणी नारदपर्वतवत् । तस्मादनयोरन्यतरग्रहणे इतरस्य ग्रहणं सन्निहितं
भवति ।

ततोऽन्यपदार्थे^७ वृत्तावेकस्यादिशब्दस्य निवृत्तिरुष्टमुखवत् । ५। यथा, ‘उष्ट्रस्य मुखमुष्ट्र-
३० मुखम्, उष्ट्रमुखवन्मुखमस्य’ इति ‘वृत्तौ एकस्य मुखशब्दस्य निवृत्तिः, एवमिहापि ‘एकादि-
रादियेषां तानीमान्येकादीनि’ इत्येकस्यादिशब्दस्य निवृत्तिः ।

१—ज्ञानविषय—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २—न्तोऽनन्ता य—अ०, ता०, सू०, ज० ।
३—त्म्यं के—आ०, ब०, मु० । ४—अत आह मु० । ५—श्चायमनेका—आ०, ब०, द०, मु० ।
६ वर्णाः स्युः ब्राह्मणादय इत्यमरः । ७ ऋच् आदिरवयवः ऋगादिः । ८ अन्यपदार्थप्रधानसमासे
—बहुव्रीहिसमासे इत्यर्थः । ९ समासे—सम्पा० ।

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः । ६। अवयवेन विग्रहः क्रियते, वृत्त्यर्थः समुदायो भवति । तेनैका'दीन्यभ्यन्तरीकृत्य भाज्यानि अर्पयितव्यानीत्यर्थः । किं सर्वाणि ? न, इत्याह 'आ चतुर्भ्यः' । कुत एतत् ?

केवलस्याऽसहायत्वादितरेषां च क्षयोपशमनिमित्तत्वाद्यौगपद्याभावः^३ । ७। यतः केवल-
ज्ञानं क्षायिकं तदसहायम्, इतराणि च ज्ञानानि क्षयोपशमनिमित्तानि, अनो विरोधा-
द्युगपदसंभवः, तस्मादुच्यते 'आ चतुर्भ्यः' इति ।

नाभावोऽभिभूतत्वादहनि नक्षत्रवदिति चेत्; न; क्षायिकत्वात् । ८। स्यादेतत्-नाभावः
क्षायोपशमिकानां ज्ञानानां केवलानि, किन्तु केवलज्ञानेन महताऽभिभूतानि स्वप्रयोजने न
व्याप्रियन्ते भास्कर^४प्रभाभिभूतनक्षत्रवदिति; तन्न; किं कारणम् ? क्षायिकत्वात् । सक्षीण-
सकलज्ञानावरणे भगवत्यर्हति कथं क्षायोपशमिकानां ज्ञानानां संभवः । न हि परिप्राप्तसर्व-
शुद्धौ पदे प्रदेशाऽशुद्धिरस्ति ।

इन्द्रियवत्त्वादिति चेत्; न; आर्षार्थानवबोधात् । ९। स्यादेतत्-एवमागमः^५ प्रवृत्तः
*“पञ्चेन्द्रिया असंज्ञिपञ्चेन्द्रियादारभ्य आ अयोगिकेवलिनः” [षट्ख०] इति । अत इन्द्रिय-
वत्त्वात्तत्कार्येणापि ज्ञानेन भवितव्यमिति; तन्न; किं कारणम् ? आर्षार्थानवबोधात् । आर्षे
हि सयोग्ययोगिकेवलिनोः पञ्चेन्द्रियत्वं द्रव्येन्द्रियं प्रति उक्तं न भावेन्द्रियं प्रति । यदि हि
भावेन्द्रियमभविष्यत्, अपि तु तर्हि असंक्षीणसकलावरणत्वात् सर्वज्ञतैवास्य न्यवर्तिष्यत् ।
तस्मादेतदुक्तं भवति-एकस्मिन्नात्मनि द्वे मतिश्रुते, क्वचित् त्रीणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मति-
श्रुतमनःपर्ययज्ञानानि वा, क्वचिच्चत्वारि मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानानि, न पञ्चैकस्मिन्
युगपत् संभवन्ति ।

संख्यावचनो वैकशब्दः । १०। अथवा, संख्यावचनोऽयमेकशब्दः । एकमादिर्येषां तानी-
मान्येकादीनि । कथम् ? मतिज्ञानमेकस्मिन्नात्मनि एकम्, यदक्षरश्रुतं द्व्यनेकद्वादशभेदमुपदेश-
पूर्वकं तद्भ्रजनीयम्-स्याद्वा न वेति । इतरत् पूर्ववत् ।

अपर आह-संख्याऽसहायप्राधान्यवचने एकशब्दे सति एकादीनि केवलादीनीत्यर्थः ।
एकस्मिन्नात्मन्येकं केवलज्ञानं क्षायिकत्वात् । द्वे मतिश्रुते इत्यादि पूर्ववत् ।

अथोक्तानि मत्यादीनि ज्ञानव्यपदेशमेव लभन्त उताऽन्यथापीति ? अत आह-

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥३१॥

विपर्ययो^६ मिथ्येत्यर्थः । कुतः ? सम्यगधिकारात् । चशब्दः समुच्चयार्थः । विपर्ययश्च
सम्यक् चेति । कुतः पुनरेषां विपर्ययः ?

मिथ्यादर्शनपरिग्रहान्मत्यादिविपर्ययः । १। योऽसौ दर्शनमोहनीयोदये सति मिथ्यादर्शन-
परिणामः तेन सहैकार्थसमवायात् मत्यादीनां विपर्ययो भवति । ननु च मणिकनकादीनां
वर्चोर्गृहगतानामपि स्वभावविनाशो न भवति तद्वन्मत्यादीनामपि स्यात्; नैष दोषः;

१ मतिज्ञानम् । २ केवलेन सहेतरेषां युगपदसंभवः । ३ -प्रकाशाभिभू- श्र०, मू० । ४ इन्द्रियत्वा-
श्र०, ब०, मु० । ५ “पञ्चिन्द्रिया असंज्ञिपञ्चिन्द्रियपहुडि जाव अजोगिकेवलि ति” -षट्ख०
सं० सू० ३७ । ६ अपिरत्र संभावनायाम् । ७ -ह असंख्या- श्र०, ब०, द०, मु० । ८ -योऽन्यथाकृतः
श्र०, ब०, मु० ।

सरजसकटुकालाबूगतदुग्धवत् स्वगुणविनाशः ।२। यथा सरजसकटुकालाबूभाजने निहितं दुग्धं स्वगुणं परित्यजति तथा मत्यादीन्यपि मिथ्यादृष्टिभाजनगतानि दुष्यन्तीति । आधारस्य दोषाद्धि 'आधेयस्य दोषो जायते ।

ननु च नायमेकान्तः, उक्तमेतत्—'मणिकनकादयो वर्चोगृहगता अपि स्वभावं न त्यजन्ति' इति; तत्र कथमेतदध्यवसीयते—अलाबूदुग्धवद् दुष्यन्ति मत्यादीनि न पुनर्मण्णादिवन्न दुष्यन्तीति ?

परिणामकशक्तिविशेषात् ।३। परिणामकस्य हि वस्तुनः शक्तिविशेषादन्यथाभावो भवति । यथा अलाबूद्रव्यं दुग्धं विपरिणामयितुं शक्नोति तथा मिथ्यादर्शनमपि मत्यादीनामन्यथात्वं कर्तुं मलं तदुदये अन्यथानिरूपणदर्शनात् । वर्चोगृहं तु मण्णादीनां विकारं नोत्पादयितुमलम्, विपरिणामकद्रव्यसन्निधाने तेषामपि भवत्येवान्यथात्वम्, यदा तु सम्यग्दर्शनं प्रादुर्भूतं तदा मिथ्यापरिणामदर्शनाभावात् (मिथ्यादर्शनपरिणामाभावात्) तेषां मत्यादीनां सम्यक्त्वम्, अतः सम्यग्दर्शनमिथ्यादर्शनोदयविशेषात्तेषां त्रयाणां द्विधा क्लृप्तिर्भवति—मतिज्ञानं मत्यज्ञानं श्रुतज्ञानं श्रुताज्ञानम् अवधिज्ञानं विभङ्गज्ञानमिति ।

अत्राह—रूपादिविषयोपलब्धिव्यभिचाराभावाद्विपर्ययाभावः । यथैव मतिज्ञानेन सम्यग्दृष्टयो रूपादीनुपलभन्ते तथा मिथ्यादृष्टयोऽपि मत्यज्ञानेन । यथैव घटादिषु रूपादीन् श्रुतेन निश्चिन्वन्त्युपदिशन्ति च परेभ्यः तथा श्रुताज्ञानेनापि । यथैवावधिना रूपिणोऽर्थानवयन्ति तथा विभङ्गेनापीति । तस्मान्नास्ति विपर्यय इति । अत आह—

सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥३२॥

सच्छब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षातः प्रशंसार्थग्रहणम् ।१। 'अयं सच्छब्दोऽनेकार्थः' इति व्याख्यातः । तस्येह विवक्षातः प्रशंसार्थस्य ग्रहणं वेदितव्यम्—प्रशस्तं तत्त्वज्ञानमित्यर्थः । असदज्ञानम् । तयोः सदसतोः । अविशेषेण यदृच्छोपलब्धेर्विपर्ययो भवति । कथम् ? उन्मत्तवत् । यथा उन्मत्तो दोषोदयादुपहृतेन्द्रियमतिः विपरीतग्राही भवति, सः अश्वं 'गौः' इत्यध्यवस्यति, गां वा 'अश्वः' इति, लोष्टं 'सुवर्णम्' इति, सुवर्णं च लोष्टमिति, लोष्टं लोष्टमिति, सुवर्णं सुवर्णमिति, तस्यैवमविशेषेणाध्यवस्यतोऽज्ञानमेव भवति, तद्वत् मिथ्यादर्शनोपहृतेन्द्रियमतेर्मतिश्रुतावधयोऽप्यज्ञानमेव भवन्तीति ।

भवत्यर्थग्रहणं वा ।२। अथवा, सच्छब्दोऽयं भवत्यर्थे वेदितव्यः । सद्विद्यमानमित्यर्थः, असदविद्यमानम्, तयोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धेः विपर्ययो भवति—कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते असदपि सदिति । कदाचित्तु सत्सदेव असदप्यसदेवेति । कुतः ?

प्रवादिपरिकल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहः ।३। प्रवादिनां कल्पनाभेदात् विपर्ययग्रहो भवति । तद्यथा 'केचित्तावदाहुः—'द्रव्यमेव न रूपादयः' इति । 'अपर आहुः—'रूपादय एव न द्रव्यम्' इति । 'अपरेषां दर्शनम्—'अन्यद् द्रव्यमन्ये च रूपादयः' इति । कथमेषां विपर्ययग्रहः ? उच्यते—यदि द्रव्यमेव न रूपादयः, लक्षणाभावाल्लक्ष्यानवधारणप्रसङ्गः । किञ्च, इन्द्रियेण सन्नि-
कृष्यमाणं द्रव्यं रूपाद्यभावे 'सर्वात्मना सन्निकृष्येत',^{१०} ततः सर्वात्मना ग्रहणप्रसङ्गः, करण-

१ आधेये भा० । २ -ववसीयते, ग्रा०, ब०, द०, मु० । ३ परिणामिक— ग्रा०, ब०, मु० । ४ परिणामं करोतीति परिणामकः । ५ सुवर्णं सुवर्णं लोष्टमिति ग्रा०, ब०, द०, मु० । ६ सांख्यादयः । ७ बौद्धाः—सम्पा० । ८ वैशेषिकाणाम्—सम्पा० । ९ रसाद्यात्मना स्वरूपेण । १० सक्षात्क्रियेत ।

भेदाभावप्रसङ्गश्च । न चासौ दृष्ट इष्टो वा । अथ रूपादय एव न द्रव्यम्; एवमपि निराधारत्वादभावप्रसङ्गः ।

किञ्च, परस्परविलक्षणानां रूपादीनां समुदयेऽपि सति एकानर्थान्तरभावात् समुदयस्य सर्वाभावः परस्परतोऽर्था (तोऽनर्था) न्तरभूतत्वात् । अथ ह्यन्यद् द्रव्यं अन्ये रूपादयः; एवमपि तेषां लक्ष्यलक्षणभावाभावः परस्परतोऽर्थान्तरभूतत्वात्^१ । दण्डिदण्डवत् लक्ष्यलक्षणभाव इति चेत्; न; वैषम्यात् । पृथक्सतोर्लक्ष्यलक्षणभावो युक्तो नासतीरिति । ५

किञ्च, रूपादिषु गुणेष्वमूर्तेषु द्रव्यादर्थान्तरभूतेषु नेन्द्रियसन्निकर्षो युक्तः, ततश्च ज्ञानाभावः । न चार्थान्तरभूतं द्रव्यं कारणं भवितुमर्हति । किञ्च,

मूलकारणविप्रतिपत्तेः । १४। एषां घटरूपादीनां मूलकारणे प्रवादिनां विप्रतिपत्तिः । तद्यथा, 'केचिदाहुः—'अव्यक्तान्महदहङ्कार'तन्मात्रेन्द्रियमहाभूतमृत्पिण्डादि'विवृत्तिक्रमेण घटादे- १०
विश्वरूपस्य जगत उत्पादः' इति; तदयुक्तम्; न हि प्रधानस्य अमूर्तत्वनिरवयवत्वनिष्क्रियत्वा-
ज्जीन्द्रियत्वानन्त्यनित्यत्वापरप्रयोज्यत्वादिविशेषोपेतस्य तद्विलक्षणो घटादिः कार्यो भवितुमर्हति,
अदृष्टत्वात् । न वा अपरप्रयोज्यस्य प्रधानस्य स्वयमभिप्राय^२रहितस्य अभिप्रायपूर्वकप्रसवक्रमो
युक्तः । पुरुषस्तावन्निष्क्रियत्वान्न महदादिसर्गार्थं प्रधानं प्रयुङ्कते; स्वयं निष्क्रियत्वात् प्रधानं
नात्मानं महदादिसर्गार्थं प्रयोजितुमर्हति । न हि स्वयं गतिविकलः पङ्गुरात्मानमेवावष्टभ्यो- १५
त्थाय गच्छन् दृष्टः । किञ्च, अप्रयोजनस्य प्रधानस्य महदादिसर्गो न युक्तिमान् । पुरुषभोगः
प्रयोजनमिति चेत्; न; स्वार्थाभावात्^३, नित्यस्य विभोरात्मनः भोगपरिणामाभावाच्च । किञ्च,
अचेतनत्वात् । इह लोके चेतनश्चैत्र ओदनार्थं क्रियाफलसाधनज्ञः तदर्थेष्वग्निसन्धुक्षणादिषु
प्रवर्तमानो दृष्टः, न च तथा प्रधानं चेतनम्, अतोऽस्य महदादिक्रियाप्रसवक्रमाभावः । न च
पुरुषस्तस्य क्रमस्य प्रयोजकः; निष्क्रियत्वात् । २०

अपर^४ आहुः—'परमाणुभ्यः प्रतिनियतपार्थिवादिजातिविशिष्टेभ्योऽदृष्टादि'^५हेतुसन्निधाने
सति संहतेभ्योऽर्थान्तरभूतघटादिकार्यात्मलाभः' इति; तदप्ययुक्तम्; नित्यत्वादणूनां कार्यारम्भ-
शक्त्यभावात् । सति चारम्भे नित्यत्वहानेः^६ । न चार्थान्तरभूतस्य कार्यस्यारम्भो^७ युक्तः;
व्यतिरेकानुपलब्धेः, उपलब्धौ चाणुमहत्त्वाभावः^८ । न च 'जातिप्रतिनियमोऽस्ति; भिन्न-^९
जातीयानामप्यारम्भदर्शनात् । भिन्नजातीयेषु समुदायमात्रमिति चेत्; तुल्यजातीयेष्वपि २५
'तत्प्रसङ्गः । न चात्मनो घटाद्यारम्भे कर्तृत्वमुपपन्नम्; निष्क्रियत्वान्नित्यत्वाच्च । नाप्यात्म-
गुणस्यादृष्टादेः; निष्क्रियत्वादेव । न च निष्क्रियोऽर्थान्तरे^{१०}क्रियाहेतुर्दृष्टः ।

अन्ये^{११} मन्यन्ते—'वर्णादिपरमाणुसमुदायात्मकारूपपरमाणवोऽजीन्द्रियाः समुदिताः सन्तः
इन्द्रियग्राह्यत्वमनुभूय 'घटादिकार्यात्मलाभहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते' इति; 'तदप्ययुक्तम्; प्रत्येकं
रूपपरमाणूनामतीन्द्रियत्वात्ततोऽन्यस्य कार्यस्याप्यतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, ततश्च दृश्यविषय- ३०

१—र्थान्तरत्वात् आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २ द्रव्यं गुणोत्पादकमिति चेत् । ३ सांख्याः ।
४ प्रधानात् । ५ गन्धरसस्पर्शरूपशब्दाः पञ्च तन्मात्राः । ६—निवृत्तिक्रम— आ०, ब०, द०, मु० ।
विवर्तन । ७ अचेतनत्वात् । ८ स्वस्य प्रयोजनाभावात् । ९ योगाः । १०—दिस— आ०, ब०, द०,
मु०, ता० । ११—हानिः आ०, ब०, मु० । १२ उत्पाद । १३ तत्त्वे अणुप्रमाणोऽयं महत्प्रमाणोऽ-
यमिति ज्ञातुं न पार्यते । १४ मृत्पिण्डादेरेव घटादिस्तप्यते इति । १५ चन्द्रकान्तसूर्यकान्तशिला-
देश्चलमानजलाग्न्यादिदर्शनात् । १६ भिन्नानां तुल्यजातीयानां समुदयप्रसङ्गः । १७ वृक्षादिचलने
वायुवत् प्रेरकहेतुः । १८ बौद्धाः । १९ जलाहरणादि । २० तदयम्— आ०, ब०, द०, मु० ।

प्रमाणप्रमाणाभासविकल्पाभावः । कार्याभावाच्च तल्लिङ्गस्य कारणस्याप्यभावः । किञ्च, क्षणिकत्वाभिक्प्रियत्वाच्च^१ कार्याभवाभावः, विविक्तशब्दीनां परस्पराभिसम्बन्धाभावश्च । न चान्योऽर्थश्चेतनस्तेषां संबन्धस्य कर्तास्ति, तदभावात्सम्बन्धाभावः । एवमन्येऽपि प्रवादिषु सत्यमदिति असत्यपि सदिति विपर्ययो मिथ्यादर्शनोदयवशाद्वेदितव्यः पित्तोदयाकुलितरगने-
५ न्द्रियविपर्ययवत् । ततो यदुक्तम्—‘रूपादिविषयोपलब्धिव्यभिचाराभावान्न मिथ्यादृष्टेर्ज्ञान-
त्रयमज्ञानम्’ इति; तदसम्यक् ।

व्याख्यातं ज्ञानं लक्षणादिभिः । इदानीं चारित्रं निर्देष्टव्यं तदुल्लङ्घ्य नया उच्यन्ते । कस्मात् ? मोक्षविधाने तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कुतः पुनस्तन्मोक्षविधौ वक्ष्यते इति चेत् ? मोक्षं प्रति प्रधानकारणत्वात् । किंकृतं प्राधान्यम् ? कृत्स्नकर्मन्वननिर्दहनकृतम् । यत आत्मा
१० व्युपरतक्रियाध्यानाविभूतात्मबलः कृत्स्नकर्मन्वननिर्दहनसमर्थो भवति, ननु^१ क्षायिक-
सम्यक्त्वकेवलज्ञानोपेतोऽपि । यदि स्यात्, क्षायिकसम्यक्त्वकेवलज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमेव कृत्स्न-
कर्मक्षयः स्यात्, व्युपरतक्रियाध्यानोत्पत्त्यनन्तरमेव भवति । तच्चोत्तमं चारित्रम्,
*“कर्मादानहेतुक्रियाव्युपरतिश्चारित्रम्” [ ] इति वचनात्^२ । यदीह ‘तदुच्येत मोक्ष-
विधानेऽपि तद्वक्तव्यमिति गौरवं स्यात् । एवमपि जीवादयो निर्देष्टव्या उच्यन्ते । प्रमाणं
१५ व्याख्यातम् । प्रमाणैकदेशा नयाः *“प्रमाणनयैरधिगमः” [त० सू० १।६] इति वचनात्,
तदनन्तरवचनार्हा नयाः । यद्येवं के ते नया इति ? अत आह—

नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरुद्धैवम्भूता नयाः ॥३३॥

शब्दापेक्षयैकादिसंख्येयविकल्पा नयाः^३ । तत्रातिसंक्षेपादप्रतिपत्तिः, अतिविस्तरे चाल्प-
प्रज्ञानामननुग्रह इति मध्ययया प्रतिपत्त्या सप्त नया अत्रोच्यन्ते । तेषां सामान्यविशेषलक्षणं
२० वक्तव्यम् । तत्र सामान्यलक्षणमुच्यते—

प्रमाणप्रकाशितार्थविशेषरूपको नयः । १। प्रकर्षेण मानं प्रमाणं सकलादेशि^४ इत्यर्थः, तेन प्रकाशितानां न प्रमाणाभासपरिगृहीतानामित्यर्थः, तेषामर्थानाम् अस्तित्वनास्तित्व^५नित्यत्वा-
नित्यत्वाद्यनन्तात्मनां जीवादीनां ये विशेषाः पर्यायास्तेषां प्रकर्षेण रूपकः प्ररूपकः निरुद्धदोषा-
नुषङ्गद्वारेणेत्यर्थः । एवंलक्षणो नयः ।

२५ तस्य द्वौ मूलभेदौ द्रव्यास्तिकः पर्यायास्तिक इति । द्रव्यमस्तीति मतिरस्य द्रव्य-
भवनमेव नातोऽन्ये भावविकाराः, नाप्यभावः तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यास्तिकः ।

१ तल्लिङ्गका— आ०, ब०, द०, मु० । २ तर्हि भवन्मते निष्क्रियं धर्मादि द्रव्यं जीवादीनां गत्यादेः कथं हेतुरिति चेत्? तेषां धर्मादिनिमित्तहेतुरित्यनुमनान्न दोषः । तथा चोक्तमर्थ— गतिस्थितिमतावेतौ गतिस्थित्योरुपग्रहे । धर्माधर्मौ प्रवर्तते न स्वयं प्रेरकौ मतौ । यथा मत्स्यस्य गमनं विना नैवाम्भसा भवेत् । न चाम्भः प्रेरयत्येनं तथा धर्मोऽस्त्यनुग्रहः ॥ ३ ननु आ०, ब०, द० । ४ “संसारकारणविनिवृत्तिं प्रत्या-
गूर्णस्य ज्ञानवतः कर्मादाननिमित्तक्रियोपरमः चारित्रम्” —स०, सि० १।१। ५ तदुच्यते आ०, ब०, द०, मु० । ६ सर्वे शब्दाः संख्येया इति वचनात् । कथम् ? त्रयस्त्रिंशत् व्यञ्जनानि सप्तविंशतिः स्वराः चतुर्यो-
गवाहाः इति चतुःषष्टिः । (तानि पृथक् पृथक् स्थाप) यित्वा द्विकं दत्त्वा परस्परं संगुण्य तस्मिन् रूपेण कृते रूपेण एकद्विमात्रं वस्तु(?) अपुनरुक्ताक्षराणि भवन्ति— १८४४६७४४०७३७०६५५१६१५ तत्स्वरूपं
द्वादशाङ्गं श्रुतम् । ७ मध्यतया आ०, ब०, द०, मु० । मध्यमया मू० । ८ —देश इ— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ९ —नित्यत्वाद्यानन्तात्मनां आ०, ब०, द०, मु० । १० पर्ययः ।

पर्याय एवास्ति इति मतिरस्य ^१जन्मादिभावविकारमात्रमेव भवतं न ततोऽन्यद् द्रव्य-
मस्ति तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति पर्यायास्तिकः । अथवा, द्रव्यमेवार्थोऽस्य न गुणकर्मणी
तदवस्थारूपत्वादिति ^२द्रव्यार्थिकः । पर्याय एवार्थोऽस्य रूपाद्युत्क्षेपणादिलक्षणो न ततोऽन्यद्
द्रव्यमिति पर्यायार्थिकः । अथवा अर्थते गम्यते निष्पाद्यत इत्यर्थं कार्यम् । द्रवति गच्छतीति
द्रव्यं कारणम् । द्रव्यमेवार्थोऽस्य कारणमेव कार्यं नार्थान्तरम्, न च कार्यकारणयोः कश्चिद्रूपभेदः
तदुभयमेकाकारमेव पर्वङ्गुलिद्रव्यवदिति द्रव्यार्थिकः । परि समन्तादायः पर्यायः । पर्याय एवार्थः
कार्यमस्य न द्रव्यम् अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन ^३व्यवहाराभावात्, स एवैव कार्यकारण-
व्यपदेशभागिति पर्यायार्थिकः । अथवा, अर्थनमर्थं प्रयोजनम्, द्रव्यमेवार्थोऽस्य प्रत्ययाभिधाना-
नुप्रवृत्तिलिङ्गदर्शनस्य निह्नुतोमुशक्यत्वादिति द्रव्यार्थिकः । पर्यायोऽर्थः प्रयोजनमस्य 'वाग्-
विज्ञानव्यावृत्तिनिबन्धनव्यवहारप्रसिद्धे' गति पर्यायार्थिकः । तद्भेदा नैगमादयः ।

एषां विशेषलक्षणमुच्यते—

अर्थसंकल्पमात्रग्राही नैगमः । २। 'निगच्छन्ति तस्मिन्निति निगमनमात्रं' वा निगमः,
निगमे कुशलो भवो वा नैगमः । तस्य लोके व्यापारः अर्थसंकल्पमात्रग्रहणं प्रस्थेन्द्रगृहगम्यादिषु ।
तद्यथा—कश्चित् प्रगृह्य परशुं पुरुषं गच्छन्तमभिसमीक्ष्याह 'किमर्थं गच्छति भवान्' इति ? स
तस्मै 'आचष्टे प्रस्थार्थमिति । एवमिन्द्रगृहादावपि । तथा 'कतरोऽत्र गमी' इत्युक्ते आचष्टे—
'अहं गमी' इति, संप्रत्यगच्छत्यपि गमीति व्यवहारः । एवं प्रकारोऽन्योऽपि नैगमनयस्य विषयः ।

भाविसंज्ञाव्यवहार इति चेत्; न; भूतद्रव्यासन्निधानात् । ३। स्यादेतत्—नायं नैगमनय-
विषयः भाविसंज्ञाव्यवहार इति; तन्न; किं कारणम् ? भूतद्रव्यासन्निधानात् । भूतं हि कुमार-
तण्डुलादिद्रव्यमाश्रित्य राजौदनादिका भाविनी संज्ञा प्रवर्तते, न च तथा नैगमनयविषये
'किञ्चिद् भूतं द्रव्यमस्ति यदाश्रया भाविनी संज्ञा विज्ञायेत ।

^४उपकारानुपलम्भात् संव्यवहारानुपपत्तिरिति चेत्; न; अप्रतिज्ञानात् । ४। स्यादेतत्—
नैगमनयवक्तव्ये उपकारो नोपलभ्यते, भाविसंज्ञाविषये तु राजादावुपलभ्यते, ततो नायं युक्त
इति; तन्न; किं कारणम् ? अप्रतिज्ञानात् । नैतदस्माभिः प्रतिज्ञातम्—'उपकारे सति भवित-
व्यम्' इति । किं तर्हि ? अस्य नयस्य विषयः प्रदर्श्यते । अपि च, उपकारं प्रत्यभिमुखत्वा-
दुपकारवानेव ।

स्वजात्यविरोधेनैकत्वोपनयात् समस्तग्रहणं संग्रहः । ५। बुद्धयभिधानानुप्रवृत्तिलिङ्गं सा-
दृश्यं स्वरूपानुगमो वा जातिः, सा चेतनाचेतनाद्यात्मिका शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिनियमात्
स्वार्थव्यपदेशभाक् । स्वा जातिः स्वजातिः, अप्रच्यवनमविरोधः, स्वजातेरविरोधः स्वजात्य-
विरोधस्तेन स्वजात्यविरोधेन एकत्वोपनयात् । केषाम् ? भेदानाम् । समस्तग्रहणं संग्रहो यथा
सद् द्रव्यं घट इत्यादि । 'सत्' इत्युक्ते सत्तासंबन्धाह्णिनां द्रव्यपर्यायितद्भेदप्रभेदानां तदव्यतिरे-
कात् तेनैकत्वेन संग्रहः । 'द्रव्यम्' इति चोक्ते जीवाजीवतद्भेदप्रभेदानां द्रव्यत्वाविरोधात्तेनैक-
त्वेन संग्रहः । 'घटः' इति चोक्ते नामादिभेदात् मृत्सुवर्णादिकारणविशेषाद् वर्णसंस्थानादिवि-

१ आदिशब्देन अस्तिविकारवृद्धिहानिक्षयाः गृह्यन्ते । २—रूपादिति आ०, ब०, द०, मु०,
श्र०, ता० । श्र० प्रतो रूपात् इत्यस्य टिप्पणे 'रूपत्वात्' इति लिखितमस्ति । ३—स्वे व्य—ता०,
श्र०, द०, मु०, ज०, भा० १, २ । ४ शब्दबुद्धिः । ५ निगच्छन्त्यस्मि—आ०, ब०, द०, मु० ।
६ संकल्पमात्रं वा । ७ व्याचष्टे मु० । ८ 'गमेरिन्' इत्ययं त्यो भवति गमिष्यति यास्यतीति गमिष्यर्थ
एव । ९ किञ्चित्तद्भूतं मु०, आ०, ब० । १० उपकारानुपपत्ति—भा० २ ।

काराच्च भिन्नानां घटशब्दवाच्यानां तदव्यतिरेकादेकत्वेन संग्रहः । एवमितरेष्वपीति ।
‘तत्राभिधानप्रत्ययौ सामान्यं निराकृतविशेषभावात् ।

‘आह—सत्ताद्वयान्तरभूतमस्ति, तदभिसंबन्धात् सदादिव्यपदेशः’ इति; तन्न; उभयथाऽनुप-
पत्तेः । इदमिह संप्रधार्यम्—सत्तासंबन्धात्प्राग् द्रव्यादिषु सदित्यभिधानं प्रत्ययश्च स्याद्वा,
५ न वेति ? यदि स्यात्; सत्तासंबन्धवैयर्थ्यं प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवत्, सत्ताद्वयप्रसङ्गश्च—एका
आभ्यन्तरी अपरा बाह्येति । अतश्च समयविरोधः—*“सल्लिङ्गाविशेषाद्विशेषल्लिङ्गा-
भावाच्चैको भावः” [वै० सू० १।२।१७] इति । अथ नास्ति; खरविषाणादिष्वतिप्रसङ्गः ।
समवायकृतोऽयं विशेष इति चेत्; न; तस्य प्रतिपिद्धत्वात् ।

किञ्च, सत्तायाः सदिति व्यपदेशस्य सत्तान्तरहेतुकत्वाहेतुकत्वयोः अनवस्थाप्रतिज्ञाहानि-
१० दोषप्रसङ्गः । अथ पदार्थशक्तिप्रतिनियमाद् द्रव्यादिषु सदिति व्यपदेशो ‘निमित्तान्तरहेतुकः,
सत्तायां स्वत एवेति चेत्; संसर्गवादत्यागः, इच्छामात्रकल्पनाप्रसङ्गश्च ।

किञ्च, सत्तादेः पदार्थान्तरस्य द्रव्यादिषु वृत्तिः सोऽस्येति वा स्यात्, सोऽयमिति वा ?
यदि सोऽस्येति वृत्तिः; मत्त्वर्थीयेन भवितव्यम् ‘सत्तावद्द्रव्यम्’ इति, यथा गोमान् यवमानिति,
अतो मत्त्वर्थस्य (वतोर्मत्त्वर्थस्य) भावार्थस्य च निवृत्तिर्वक्तव्या । अथ सोऽयमित्यभिसंबन्धेन
१५ वृत्तिः; ‘सत्ता द्रव्यम्’ इति प्राप्नोति यथा ‘यष्टिः पुरुषः’ इति, न ‘सद्द्रव्यम्’ इति, तत्र
भावार्थस्य निवृत्तिर्वक्तव्या ।

किञ्च, दृष्टान्ताभावात् । न ह्येकं किञ्चिदनेकसंबन्धि दृष्टं यदभिसमीक्ष्य सत्तैका
अनेकसंबन्धिनी गम्येत । नीलीद्रव्यवदिति चेत्; न; न तस्यानेकत्वात् । ‘नीलीत्ववदिति
चेत्; न; तस्यासिद्धत्वात् ।

२० अतो विधिपूर्वकमवहरणं व्यवहारः । ६। एतस्माद् अतः । कुतः । संग्रहात् संग्रहनयाक्षि-
प्तानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं व्यवहारः । को विधिः ? संग्रहगृहीतोऽर्थस्तदानुपूर्व्येणैव
व्यवहारः^{१०} प्रवर्तते इत्ययं^{११} विधिः । तद्यथा—सर्वसंग्रहेण सत् संग्रहीतम्, तच्चानपेक्षितविशेषं
नालं संव्यवहारायेति व्यवहारनय आश्रीयते—यत्सत्तद् ‘द्रव्यं गुणो वा’ इति । द्रव्येणापि च संग्रहा-
क्षिप्तेन जीवाजीवाविशेषानपेक्षेण न शक्यः संव्यवहार इति ‘जीवद्रव्यमजीवद्रव्यम्’ इति वा
२५ व्यवहार आश्रीयते । जीवाजीवावपि च संग्रहाक्षिप्तौ नालं संव्यवहारायेति प्रत्येकं देवनार-
कादिर्घटादिश्च व्यवहारेणाश्रीयते । ‘कषायो भ्रैषज्यम्’ इत्युक्ते च सामान्यस्य विशेषात्मकत्वात्
नैयप्रोधादिविशेषसामर्थ्यम्^{१२} (विशेषस्य सामर्थ्येन ग्रहणम्) । नहि शक्यः प्रभुणापि चक्रभृता
सर्वः कषायसमाहारः कर्तुम् । नामस्थापनाद्रव्याणि च संग्रहोपात्तानि नालं व्यवहारायेति भाव
एव गृह्यते । एवमयं नयस्तावद्वर्तते यावत्पुनर्नास्ति विभागः ।

३० “सूत्रपातवद्भूतत्वात् ऋजुसूत्रः । ७। यथा ऋजुःसूत्रपातस्तथा ऋजुः प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयति
ऋजुसूत्रः । “पूर्वास्त्रिकाल”^{१३} विषयानतिशय्य वर्तमानकालविषयमादत्ते । अतीतानागतयोर्विन-
ष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् । “समयमात्रमस्य निर्दिधिक्षितम् ।

१ सत्तायाम्, संग्रह इत्यर्थः । २ नैयायिकः—सम्पा० । ३ वस्तुनः । ४ देवरक्ता हि किंशुकाः
केन रज्यन्ते नाम । ५ सत्तासंबन्ध इति । ६ परार्थाभिधानम् । ७ तलः । तत्प्रत्ययस्येत्यर्थः ।
८ सद्द्रव्यमित्याहुर्वाहरणे । ९ नीलित्व—आ०, ब०, द०, मु० । १० भेदकल्पना । ११ नियमः ।
१२ नैयप्रोधादिविशेषस्य सामर्थ्येन ग्रहणमित्यर्थः—सम्पा० । १३ सूत्रपातवद्भूतसूत्रः आ०, ब०, द०, मु० ।
१४ सर्वा—आ०, ब०, द०, मु० । १५ नयान् । १६ समवायमा—आ०, ब०, द०, मु० ।

‘कपायो भैषज्यम्’ इत्यत्र च संजातरसः कपायो भैषज्यं न प्राथमिककपायोऽल्पोऽन-
भिव्यक्तरसत्वादस्य विषयः ।

पच्यमानः पक्वः । ‘पक्वस्तु स्यात्पच्यमानः स्यादुपरतपाक इति । असदेतत्, विरोधात् ।
‘पच्यमानः’ इति वर्तमानः ‘पक्वः’ इत्यतीतः तयोरेकस्मिन्नवरोधो विरोधीति; नैष दोषः;
पचनस्यादावविभागसमये^१ कश्चिदंशो निर्वृत्तो वा, न वा ? यदि न निर्वृत्तः; तद्वितीयादि- ५
ष्वप्यनिर्वृत्तेः पाकाभावः स्यात् । ततोऽभिनिर्वृत्तः^२ तदपेक्षया ‘पच्यमानः पक्वः,’ इतरथा हि
समयस्य त्रैविध्यप्रसङ्गः । स एवौदनः पच्यमानः पक्वः, स्यात्पच्यमान इत्युच्यते पक्तुरभिप्रा-
यस्यानिर्वृत्तेः, पक्वतुहि सुविशदभुस्विन्नौदने पक्वाभिप्रायः, स्यादुपरतपाक इति चोच्यते
‘कस्यचित् पक्तुस्तावतैव कृतार्थत्वात् ।

एवं क्रियमाणकृत-भुज्यमानभुवत-वध्यमानवद्ध-सिध्यत्सिद्धादयो योज्याः । १०
तथा प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः, यदैव मिमीते, अतीतानागतधान्यमानासंभवात् ।
कुम्भकाराभावः शिविकादिपर्यायकरणे तदभिधानाभावान् । कुम्भपर्यायसमये च
स्वावयवेभ्य एव निर्वृत्तेः ।

स्थितप्रश्ने च ‘कुतोऽद्यागच्छसि’ इति ? न ‘कुतश्चित्’ इत्ययं^३ मन्यते, तत्कालक्रिया-
परिणामाभावात् । १५

यमेवाकाशदेशमवगाढुं समर्थ आत्मपरिणामं वा तत्रैवास्य वसतिः ।

न कृष्णः काकः, उभयोरपि स्वात्मकत्वात्—कृष्णः कृष्णात्मको न काकात्मकः । यदि
काकात्मकः स्यात्, भ्रमरादीनामपि काकत्वप्रसङ्गः । काकश्च काकात्मको न कृष्णात्मकः ।
यदि कृष्णात्मकः; शुक्लकाकाभावः स्यात् । पञ्चवर्णत्वाच्च, पित्तास्थिरुधिरादीनां पीतशुक्ल-
रक्तादिवर्णत्वात्, तदव्यतिरेकेण काकाभावाच्च । न सामानाधिकरण्यम्—एकस्य^४ पर्यायेभ्यो- २०
ऽनन्यत्वात्पर्याया एव विविक्तशक्तयो द्रव्यं नाम न किञ्चिदस्तीति । कृष्णगुणप्राधान्यादिति
चेत्; न; ‘आस्तरकादिष्वतिप्रसङ्गात्, कषायमधुरे च मधुनि विरोधात् । अप्रत्यक्षे^५ चाख्याय-
माने संशयदर्शनात् । कृष्णकाकविशेषज्ञेन केनचिद् द्वीपान्तरनिवासिन्यनुपलब्धकृष्णकाकविशेषे
पुरुषे प्रतिपाद्यमाने संशयो जायते ‘किमयं काकस्य काष्ण्यं’ गुणप्राधान्यादाचष्टे, द्रव्यस्यैव वा
तथा परिणामात्’ इति ?

अतः पलालादिदाहाभावः प्रतिविशिष्टकालपरिग्रहात् । अस्य हि नयस्याविभागो वर्तमान-
समयो विषयः । अग्निसंबन्धनदीपनज्वलन‘देहनानि’^६ असंख्येयसमयान्तरालानि ^७‘यतोऽस्य दह-
नाभावः । किञ्च, यस्मिन् समये दाहः’^८ न तस्मिन् ^९‘पलालम्, भस्मताभिनिर्वृत्तेः, यस्मिंश्च
पलालं न तस्मिन् दाह इति । यत्पलालं तद्देहतीति चेत्; न; सावशेषात्’^{१०} । समुदायाभिधायिनां
शब्दानामवयवेषु वृत्तिदर्शनाददोष इति चेत्; न; तदवस्थत्वात्, ^{११}‘एकदेशदाहाभावस्योक्तत्वात् । ३०

१ पक्वस्तु आ०, ब०, द०, मु० । २ प्रथमसमये इत्यर्थः । ३ —भिनिर्वृत्तेस्त —आ०, ब०, द०,
मु० । ४ आदावेवं पच्यमान इत्यत्र पक्वताबुद्धेः सुखिन्नेऽन्ते पक्वताबुद्ध्या किं फलमित्याशङ्क्यायाम् यस्य
कस्यचिदत्यन्तपक्वतायामेव बुद्धिर्भवेदित्याह कस्यचिदिति । ५ ऋजुसत्रः । ६ काकस्य । ७ कम्बला-
दिषु —ता० टि० । कम्बलादौ —अ० टि० । —नास्थिरक्तादि— आ०, ब०, मु० । —नास्ति रक्ता-
द० । ८ कृष्णकाके । ९ अङ्गार । १० भस्म । ११ ततः । १२ भस्मीभावः । १३ पलालस्तृणसञ्चयः ।
पलालोऽस्त्री निष्फलव्रीह्यादितृणः । १४ अवशेषसङ्गात्वात् । १५ अवयवेषु सावशेषसङ्गात्वात् ।

निरवशेषदाहासंभवादिति चेत्; न; वचनविरोधात्^१ तदवस्थत्याच्च । वचनविरोधस्तावत्—
यदि निरवशेषस्य पलालस्य दाहस्यासंभव इत्येकदेशदाहात् पलालदाहो नादाहः; ननु भव-
द्वचनस्य निरवशेषपरपक्षदूषकत्वाभावात् परपक्षैकदेशस्य दूषकत्वम्, अतः एकदेशदूषकत्वात्
कृत्स्नमपीदं^२ दूषकमेवेत्यस्य^३ साधकत्वसामर्थ्यभाव इति । तदवस्थत्वमपि 'एकरामये दाहाभावः'

५ इत्युक्तत्वात् । अवयवानेकत्वे यद्यवयवदाहात् सर्वत्र दाहोऽवयवान्तरादाहात् ननु सर्वदाहा-
भावः । अथ दाहः सर्वत्र; कस्मान्नादाहः ? अतो न दाहः । एवं पानभोजनादिव्यवहाराभावः ।

न शुक्लः कृष्णीभवति; उभयोर्भिन्नकालावस्थत्वात्, प्रत्युत्पन्नविपये 'निवृत्तपर्यायान-
मिसंवन्धात् । सर्वसंव्यवहारलोप इति चेत्; न; विषयमात्रप्रदर्शनात्, पूर्वनयवक्तव्यात् संव्यव-
हारसिद्धिर्भवति ।

१० शपत्यर्थमाह वयति प्रत्याययतीति शब्दः । ८। उच्चरितः शब्दः 'कृतसंगीतेः पुरुषस्य
स्वाभिधेये 'प्रत्ययमादधाति इति शब्द इत्युच्यते ।

स च लिङ्गसंख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः । १। लिङ्गं स्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वानि ।

संख्या एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । साधनमस्मदादि । एवमादीनां व्यभिचारो न न्याय्य इति तन्नि-
वृत्तिपरोऽयं नयः । तद्यथा, लिङ्गव्यभिचारस्तावत्—स्त्रीलिङ्गे पुल्लिङ्गाभिधानं तारका स्वाति-

१५ रिति । पुल्लिङ्गे स्त्र्यभिधानम् अवगमो विद्येति । स्त्रीत्वे नपुंसकाभिधानम् धीणा आतोद्य-
मिति । नपुंसके स्त्र्यभिधानम् आयुधं शक्तिरिति । पुल्लिङ्गे नपुंसकाभिधानं पटो वस्त्रमिति ।

नपुंसके पुल्लिङ्गाभिधानं द्रव्यं परशुरिति । संख्याव्यभिचारः—एकत्वे द्वित्वम्, नक्षत्रं पुनर्वसू
इति । एकत्वे बहुत्वम्—नक्षत्रं शतभिषज इति । द्वित्वे एकत्वम्—गोदौ^४ ग्राम इति । द्वित्वे

बहुत्वम्—पुनर्वसू पञ्चतारका इति । बहुत्वे एकत्वम्—आमूः वनमिति । बहुत्वे द्वित्वम्—देव-
२० मनुष्या उभौ राशी इति । साधनव्यभिचारः—एहि, 'मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि यातस्ते
पितेति । आदिशब्देन कालादिव्यभिचारो गृह्यते । विश्वदृश्याऽस्य पुत्रो जनिता, भावि कृत्य-

मासीदिति कालव्यभिचारः । संतिष्ठते प्रतिष्ठते विरमत्युपरमतीति^५ 'उपग्रहव्यभिचारः ।
एवमादयो व्यभिचारा अयुक्ताः । कुतः ? अन्यार्थस्याऽन्यार्थेन संबन्धाभावात् । यदि स्यात्;

घटः पटो भवतु पटो वा प्रासाद इति । तस्माद्यथालिङ्गं यथासंख्यं यथासाधनादि च न्याय्य-

२५ मभिधानम् । लोकसमयविरोध इति चेत्; विरुध्यताम्, तत्त्वं मीमांस्यते,^६ सुहृत्सूपचारः^७ ।

नानार्थसमभिरुहणात् समभिरूढः । १०। यतो नानार्थान् समतीत्यैकमर्थमाभिमुख्येन
रूढस्ततः समभिरूढः । कुतः ? वस्त्वन्तरासंक्रमेण तन्निष्ठत्वात् । कथम् ? अवितर्कध्यानवत् ।

यथा तृतीयं शुक्लं सूक्ष्मक्रियमवितर्कमवीचारं^८ ध्यानम्^९ अर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्त्यभावात्
सूक्ष्मकाययोगनिष्ठत्वात्, तथा गौरित्ययं शब्दो वागादिषु वर्तमानो गव्यधिरूढः । एवं शेषे-

३० ष्वपि रूढिशब्दोऽस्य विषयः । अथवा, 'अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः' इति तत्रैकस्यार्थस्यैकेन गत-
त्वात् पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः । शब्दभेदश्चेदस्ति अर्थभेदेनाप्यवश्यं भवितव्यमिति नानार्थ-

१ अत्र वचनविरोधस्तु निरवशेषेत्यादिवचनस्यैवेति न मन्तव्यम्, किन्तु भवदुक्तनीति भवदुक्त-
वचनान्तरे योजयितुं शक्यत्वेन प्रकृतवचनस्य विरोध इति मन्तव्यम् । २ वचनम् । ३ वचनस्य ।

४ वर्तमाने । ५ कृतसंगतेः आ०, ब०, द०, मु० । ६ ज्ञानम् । ७ उत्तरदेशे गोद इति कश्चिद् ग्रामविशेषः
तस्य द्विवचनमिति । ८ रथेन यास्यसीति गमनाभिधानात् प्रहासगतिः, अनेकस्मिन्नपि प्रत्येकमेव

परिहास इत्यभिधानवशात् मन्ये इत्येकवचनमेव । ९—रमत्युपग्रह—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । १० उपसर्ग
—ता० टि० । ११ विचार्यते । १२ उपचारः सुहृत्सु भवतीत्यर्थः— सम्पा० । १३ वितर्कः श्रुतम् ।
१४ शब्दमनोवाक्याय ।

समभिर्रोहणात् समभिरूढः—इन्द्रनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः। पूर्वारिणात्पुग्न्दर इति । एवं सर्वत्र । अथवा, यो यत्राधिरूढः स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहणात् समभिरूढः । यथा क्व भवानास्ते ? स्वात्मनीति । कुतः ? वस्तुवन्तरे वृत्त्यभावात् । यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्तिः स्यात्; ज्ञानादीनां रूपादीनां चाकाशे वृत्तिः स्यात् ।

येनात्मना भूतस्तेनैवाऽध्यवसाययतीत्येवंभूतः । ११। येनात्मना येनाभिधेयेन भूतः शब्द- ५
स्तेनैवाऽध्यवसाययति । यथा इन्द्रशब्दः परमेश्वरत्वाभिधेयः, स परिणामो यत्र यदा वर्तते तत्र तदैव युक्तो न नामस्थापनाद्व्येषु तत्परिणामाभावात् इति । एवमितरेष्वपि शब्देषु स्वाभि-
धेयक्रियापरिणतिक्षण एव युक्तिर्नान्यदेति । अथवा, येनात्मना येन स्वरूपेण भूतोऽस्तेनैवा-
ध्यवसाययति, यथा गच्छतीति गौरिति—यदैव गच्छति तदैव गौरिति न स्थितो न शयित इति,
पूर्वोत्तरकालयोस्तदर्थभावाद्गडिवत् । एवमितरेष्वपि । अथवा, येनात्मना येन ज्ञानेन भूतः १०
परिणतस्तेनैवाध्यवसाययति यथा इन्द्राग्निज्ञानपरिणत आत्मेन्द्रोऽग्निश्चेति एवंभूतार्थप्रत्या-
यनाच्छब्द एवंभूतः तत्कार्यात्ताच्छब्दसिद्धेः ।

दाहकत्वाद्यतिप्रसङ्ग इति चेत्, तदव्यतिरेकादप्रसङ्ग इति । १२। स्यादेतत्—अग्न्यादिव्यप-
देशो यद्यात्मनि क्रियते दाहकत्वाद्यतिप्रसज्यते इति; उच्यते—तदव्यतिरेकादप्रसङ्गः । तानि १५
नामादीनि येन रूपेण व्यपदिश्यन्ते ततस्तेषामव्यतिरेकः प्रतिनियतार्थवृत्तित्वाद्धर्माणाम् । ततो
नो आगमभावाग्नौ वर्तमानं दाहकत्वं कथमागमभावाग्नौ वर्तते ? उक्ता नैगमादयो नयाः ।

उत्तरोत्तरसूक्ष्मविषयत्वादेपां क्रमः पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च । एवमेते नयाः पूर्वपूर्वविरुद्धमहा-
विषया उत्तरोत्तरानुकूलाल्पविषया द्रव्यस्यानन्तशक्तेः प्रतिशक्तिं भिद्यमाना बहुविकल्पा
जायन्ते^१ । त एते गुणप्रधानतया परस्परतन्त्राः सम्यग्दर्शनहेतवः पुरुषार्थक्रियासाधनसामर्थ्यात्,
तन्त्वादय इव यथोपायं विनिवेश्यमानाः पटादिसंज्ञाः स्वतन्त्राश्चाऽसमर्थाः । तन्त्वादिवदेव विषम २०
उपन्यासः, तन्त्वादयो निरपेक्षा अपि काञ्चिदर्थमात्रां जनयन्ति । भवति हि कश्चित् प्रत्येकं
तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः एकश्च बल्कलो^२ वन्वने समर्थः । इमे पुनर्नया निरपेक्षाः सन्तः न
काञ्चिदपि सम्यग्दर्शनमात्रां प्रादुर्भावयन्तीति । नैष दोषः, अभिहितानवबोधात् । अभिहितमर्थ-
मनवबुध्य परेणेदमुपालभ्यते । एतदुक्तं “निरपेक्षेषु तन्त्वादेषु पटादिकार्यं नास्तीति । यत्तु
तेनोपदिशितं न तत् पटादिकार्यम् । किं तर्हि ? तन्त्वादिकार्यम् । तन्त्वादिकार्यमपि तन्त्वाद्यवयवेषु २५
निरपेक्षेषु नास्त्येवेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरेव । अथ “तन्त्वादेषु पटादिकार्यं शक्त्यपेक्षया अस्तीत्युच्यते
नयेष्वपि निरपेक्षेषु बुद्ध्यभिधानरूपेषु कारणवशात् सम्यग्दर्शनहेतुत्वविपरिणतिसद्भावात्
शक्त्यात्मनाऽस्तित्वमिति साम्यमेवोपन्यासस्य ।

ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वं नयानां चैव लक्षणम् ।

ज्ञानस्य च प्रमाणत्वमध्यायेऽस्मिन्निरूपितम् ॥ इति । ३०

इति तत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालङ्कारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

जीयाच्चिरमकलङ्कब्रह्मा लघुहृव्व^३नृपतिवरतनयः ।

अनवरतनिखिलविद्वज्जननुतविद्यः प्रशस्तजनहृद्यः^४ ॥

१ यत्राभिरू— मु० । २ -न्ते ए—आ०, ब०, द०, मु० । ३ बल्कजो मु०, अ०, ता०, मू० । बल्कं
बल्कलमस्त्रियाम् अ० टि० । ४ निरपेक्षेषु आ०, ब०, द०, मु० । ५ तन्त्वादिकार्यं आ०, ब०, द०,
मु० । ६ -केव्या—आ०, ब०, द०, मु०, ता०, अ० । ७ -हृव्व— ता० । ८ श्लोकोऽर्थं नास्ति म०, अ० ।

द्वितीयोऽध्यायः

अत्राह—मोक्षमार्गव्याख्याप्रसङ्गेन सम्यग्दर्शनादीन्युपदिश्यन्ते । तेषां च लक्षणोत्पत्ति-
विषयनिबन्धादीनि व्याख्यातानि । तत्र तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमुपदिष्टम् । तत्त्वार्थश्च
जीवादयः । तत्रादावुपदिष्टस्य जीवस्य किं श्रद्धातव्यं यदवधारणप्रतिपत्त्युपामगादिभ्यस्तन्नि-
ष्पद्यत इति ? उच्यते—तत्त्वमात्मनः स्वभावः श्रद्धेयः ।

५ यद्येवमुच्यतां तदीयं किं तत्त्वमिति ? अत उत्तरं पठति—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥१॥

अथवा, प्रमाणनया अनन्तर^१ विनिर्दिष्टाः । ते च प्रमेयाधिगमरूपाः । प्रमेयाश्च
जीवादयः पदार्था इदानीं निर्देष्टव्याः । यद्येवमस्यैव तावदादावुपदिष्टजीवस्य किं तत्त्वमिति ?
अत आह—औपशमिकादीति^२ ।

१० कर्मणोऽनुद्भूतस्त्ववीर्यवृत्तितोषशयोऽधःप्रापितपङ्कवत्^३ । ११ यथा सकलुपस्याम्भसः कत-
कादिद्रव्यसंपर्काद् अधःप्रापितमलद्रव्यस्य तत्कृतकालुष्याभावात् प्रसाद उपलभ्यते, तथा
कर्मणः कारणवशादनुद्भूतस्त्ववीर्यवृत्तिता आत्मनो विशुद्धिरुपशमः ।

क्षयो निवृत्तिरात्यन्तिकी । १२ यथा तस्यैवाम्भसोऽधःप्रापितपङ्कस्य शुचिभाजनान्तर-
संक्रान्तस्य प्रसाद आत्यन्तिकः, तथा आत्मनोऽपि कर्मणोऽत्यन्तविनिवृत्तौ विशुद्धिरात्यन्तिकी

१५ क्षय इत्युच्यते ।

उभयात्मको मिश्रः क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्रववत् । १३ यथा प्रक्षालनविशेषात्
क्षीणाक्षीणमदशक्तिकस्य 'कोद्रवस्य द्विधा वृत्तिः, तथा यथोक्तक्षयहेतुसन्निधाने सति कर्मण
एकदेशस्य क्षयादेकदेशस्य च वीर्योपशमादात्मनो भाव उभयात्मको मिश्र इति व्यपदिश्यते ।

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्मणः फलप्राप्तिरुदयः । १४ द्रव्यादिनिमित्तं प्रतीत्य कर्मणो

२० विपच्यमानस्य फलोपनिपात उदय इतीमामाख्यां लभते ।

द्रव्यात्मलाभमात्रहेतुकः परिणामः । १५ यस्य भावस्य द्रव्यात्मलाभमात्रमेव हेतुर्भवति
नान्यन्निमित्तमस्ति स परिणाम इति परिभाष्यते^४ ।

तत्प्रयोजनत्वाद् वृत्तिवचनम् । १६ ते उपशमादयः प्रयोजनमस्येति वृत्तिः क्रियते । स उप-
शमः प्रयोजनमस्येत्यौपशमिकः, क्षयः प्रयोजनमस्येति क्षायिकः, उदयः प्रयोजनमस्येत्यौदयिकः,
२५ परिणामः प्रयोजनमस्येति पारिणामिकः । ते भावा जीवस्य स्वतत्त्वम्—स्वं तत्त्वं स्वतत्त्वम्,
स्वो भावोऽसाधारणो धर्मः ।

व्याप्तैरौदयिकपारिणामिकग्रहणमादाविति चेत्, न; भव्यजीवधर्मविशेषख्यापनार्थत्वात्
आदावौपशमिकादिभाववचनम् । १७ स्यादेतत्—सर्वजीवसाधारणत्वाद् व्याप्तैः औदयिकपारिणा-
मिकग्रहणमादौ न्याय्यमिति; तन्न किं कारणम् ? भव्यजीवधर्मविशेषख्यापनार्थत्वात् । भव्यस्य
३० मोक्षप्रतिपादनार्थो ह्ययं प्रयासः । अतोऽस्य धर्मविशेष औपशमिकादिभाव आदावुच्यते ।

अत्र चादावौपशमिकवचनं तदादित्वात् सम्यग्दर्शनस्य । १८ सम्यग्दर्शनस्य हि आदिरौप-

१-नमुद्दिष्ट - आ०, ब०, द०, मु० । २-बुद्दिष्ट -आ०, ब०, द०, मु० । ३-गता-

४-दीनि आ०, ब०, मु०, द० । ५-वसः । ६-धः शमित -आ०, ब०, मु० ।

स्य आ०, ब०, द०, मु०, ता०, मू० । न तु पूर्वोत्तराकारहानोपादानरूपः - सम्पा० ।

ब०, द०, मु०, मू० ।

शमिको भावस्ततः क्षायोपशमिकस्ततः क्षायिक इति, अत औपशमिकस्यादौ गृहणं क्रियते ।

अल्पत्वाच्च । ११। अल्पश्चौपशमिको भावः क्षायिकात् क्षायोपशमिकाच्च । कुतोऽल्प-
त्वम् ? संचयकालस्याल्पत्वात् । तद्यथा—उपशमसम्यग्दर्शनस्य कालोऽन्तर्मुहूर्तः, सोऽन्तर्मुहूर्तो-
ऽसंख्येयाः समयाः । तत्र समये समये नैरन्तर्येण संचयीयमाना उपशमसम्यग्दृष्टय आ अन्तर्मुहूर्त-
समाप्तेः पत्योपमाऽसंख्येयभागप्रमाणा इति सर्वेभ्योऽल्पे ।

५

ततो विशुद्धिप्रकर्षयुक्तत्वात् क्षायिकः । १०। औपशमिकाद्धि क्षायिकः प्रकृष्टशुद्ध्यु-
पेतो मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वसम्यक्त्वानां साकल्येन संक्षयात्, तत औपशमिकान् परं क्षायिक-
वचनम् ।

बहुत्वाच्च । ११। बहवो हि क्षायिकसम्यग्दृष्टय औपशमिकसम्यक्त्वेभ्यः । कुतः ?
गुणकारविशेषात् । को गुणकारः ? आवलिकाया असंख्येयभागः, सोऽसंख्येयाः समयाः ।
कुतः ? असंख्येयस्य राशेरसंख्येया एव भेदा इति । तत आवलिकाया असंख्येयभागेन गुणिता
उपशमसम्यग्दृष्टयः क्षायिकसम्यग्दृष्टीन् प्राप्नुवन्ति । कुतः ? संचयकालस्य महत्त्वात् । इह
क्षायिकसम्यग्दृष्टेस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि कालः, तस्य प्राथमिकसमयादारभ्य
समये समये संचयीयमाना आ तत्कालपरिसमाप्तेर्बहवो भवन्ति ।

१०

तदसंख्येयगुणत्वात्तदनन्तरं मिश्रवचनम् । १२। क्षायिकादसंख्येयगुणः क्षायोपशमिकः,
द्रव्यतो न भावतः । क्षायोपशमिकाद्धि क्षायिको भावतोऽनन्तगुणः, विशुद्धिप्रकर्षयोगात्,
तस्माद् द्रव्यतोऽसंख्येयगुणः क्षायिकात् क्षायोपशमिकः । कुतः ? गुणकारविशेषात् । को गुण-
कारः ? आवलिकाया असंख्येयभागः । कुतः ? संचयकालस्य महत्त्वात् । इह क्षायोपशमिक-
सम्यग्दृष्टेः षष्ट्यष्टिसागरोपमाणि पूर्णानि कालः, तस्य प्रथमसमयादारभ्य समये समये
संचयीयमानाः क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टय आ तत्कालपरिसमाप्तेर्भूयांसो भवन्ति ।

२०

तदनन्तगुणत्वादन्ते द्वयवचनम् । १३। तेषां सर्वेषामेवानन्तगुणा औदयिकाः पारिणामि-
काश्च, ततोऽन्ते तेषां वचनं क्रियते ।

तैरेव चात्मनः समधिगमान् । १४। अतीन्द्रियत्वादात्मनो मनुष्यतैर्यग्योनादिभिरौदयिकैः
पारिणामिकैश्च चैतन्यजीवत्वादिभिः समधिगमो भवति ।

सर्वजीवतुल्यत्वाच्च । १५। सर्वेषां हि जीवानां तुल्या औदयिकाः पारिणामिकाश्च
ततस्तेषामन्ते वचनं न्याय्यम् ।

२५

तत्त्वमिति बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्, न; भावस्यैकत्वात् । १६। स्यादेतत्—औपशमिका-
दिपञ्चतयभावसामानाधिकरण्यात्तत्त्वस्य बहुवचनं प्राप्नोतीति; तन्न; किं कारणम् ? भाव-
स्यैकत्वात्, 'तत्त्वम्' इत्येष एको भावः ।

१ बसः । बहुब्रीहिसमासः । २ तथाहि—पूर्वकोट्यायुर्मनुष्यो गर्भाष्टवर्षादुपरि प्रथमोपशमसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा
अन्तर्मुहूर्तं स्थित्वा पञ्चद्वेदकतम्यादृष्टिः सन् मनुष्यायुष्यमनुभूय लान्तवकल्पे उपरिममनुष्यायुष्यपूर्व-
कोटिहीनत्रयोदशसागराण्यनुभूय पूर्वकोट्यायुर्मनुष्यो भूत्वा गर्भाष्टवर्षादुपरि संयमं स्वीकृत्य पूर्वकोट्यन्ते
अच्युतकल्पे उपरिमपूर्वकोट्यायुष्यहीनद्वाविंशतिसागरोपमाण्यनुभूय पूर्वकोट्यायुर्मनुष्यो भूत्वा अष्टवर्षादुपरि
संयमं गृहीत्वा मनुष्यायुष्यमनुभूय उपरिमप्रवेयके उपरिमपूर्वकोट्यायुर्हीन-एकत्रिंशत्सागरोपमाण्यनुभूय
पूर्वकोट्यायुर्मनुष्यो भूत्वा अष्टवर्षादुपरि दर्शनमोहनीयक्षणे चरमसमये । एतदुक्तं सर्वं षष्ट्यष्टिसागरोप-
माणि स्युः । उक्तञ्च—लान्तवकल्पे तेरस अच्युतकल्पे य ह्येति बाबीसा । उपरिमएकतीसं एवं सव्वाणि
छावद्वी ॥ इति —श्र० टि० । ३ प्राप्नोति तन्न श्र० ।

फलभेदाज्ञानात्वमिति चेत्; न; स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षितत्वात् 'गावो धनम्' इति यथा । १७। स्यादेतत्—औपशमिकादिपञ्चतयतत्त्वफलभेदाद्भावानानात्वमिति; तन्न; किं कारणम् ? स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षितत्वात्, यथा गावो धनमिति । धिनोतेर्धनम्, तच्चैकत्वेन विवक्षितं तथा तत्त्वमिति ।

५ प्रत्येकमभिसंबन्धाच्च । १८। एकत्वगुपपद्यते । औपशमिको भावः स्वतत्त्वमित्यादि ।

द्वन्द्वनिर्देशो युक्त इति चेत्; न; उभयधर्मव्यतिरेकेणाऽन्यभावप्रसङ्गात् । १९। स्यान्मतम्—द्वन्द्वनिर्देशोऽत्र युक्तः—'औपशमिकक्षायिकमिश्रौदयिकपारिणामिकाः' इति । तत्रायमप्यर्थो द्विश्वशब्दो न कर्तव्यो भवतीति; तन्न; किं कारणम् ? उभयधर्मव्यतिरेकेणान्यभावप्रसङ्गात् । उभाभ्यां व्यतिरेकेणान्यो भावः प्राप्नोति, चशब्दे पुनः सति पूर्वोक्तानुकर्षणार्थो (थं) युक्तो

१० भवति ।

क्षायोपशमिकग्रहणमिति चेत्; न; गौरवात् । २०। यद्येवं क्षायोपशमिकग्रहणमेव कर्तव्यमन्यभावनिवृत्त्यर्थम्; तन्न; किं कारणम् ? गौरवात्^१ । तथा सति सूत्रस्य गौरवं स्यादिति ।

मध्ये मिश्रवचनं पूर्वोत्तरापेक्षार्थम् । २१। मध्ये मिश्रवचनं क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थम् । किमपेक्षायां प्रयोजनम् ? भव्यानामौपशमिकक्षायिकौ भावौ सम्यक्त्वचारित्राख्यौ क्षायोपश-

१५ मिकाश्च ज्ञानदर्शनचारित्रभावाः । औदयिकपारिणामिका अभव्यानामपि क्षायोपशमिकाश्चेति । तत्र चाभव्यानां भव्यानां च मिथ्यादृष्टीनां चारित्रादृते क्षायोपशमिका ज्ञानदर्शनविकल्पाः ।

'जीवस्य' इति वचनम् अन्यद्व्यनिवृत्त्यर्थम् । २२। जीवस्येदं स्वतत्त्वं नान्यस्येति ।

स्वभावपरित्यागापरित्यागयोः शून्यताऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति चेत्; न; आदेशवचनात् । २३।

२० इदमिह संप्रधार्यम्—आत्मा औपशमिकादिभावपरित्यागी वा स्यात्, अपरित्यागी वा ? किञ्च, अतो यदि तावत् परित्यजति; शून्यता प्राप्नोति आत्मनः, स्वभावाभावाद् अग्नैरौष्ण्य-स्वभावपरित्यागेऽभाववत् । अथाऽपरित्यागी; क्रोधादिस्वभावापरित्यागादात्मनोऽनिर्मोक्षः प्राप्नोतीति । तन्न; किं कारणम् ? आदेशवचनात् । अनादिपारिणामिकचैतन्यद्रव्यार्थदेशात् स्यात् स्वभावाऽपरित्यागी, आदिमदौदयिकादिपर्यायार्थदेशात् स्यात् स्वभावपरित्यागी

२५ इत्यादि सप्तभङ्गी पूर्ववत् । यस्यैकान्तेन स्वभावपरित्यागः स्यादपरित्यागो वा; तस्य यथोक्तदोषः स्यात्, नानेकान्तवादिनः ।

अप्रतिज्ञानात् । २४। नैतत्प्रतिजानीमहे—'स्वभावपरित्यागादपरित्यागाद्वा मोक्षः' इति ।

किं तर्हि ? अष्टतयकर्मपरिणामवशीकृतस्यात्मनः द्रव्यादिबाह्यनिमित्तसन्निधाने सत्याभ्यन्तर-सम्यग्दर्शनादिमोक्षमार्गप्रकर्षावाप्तौ कृत्स्नकर्मसंक्षयात् मोक्षो विवक्षितस्ततो न दोषः । न

३० चाग्नेरुष्णस्वभावपरित्यागेऽन्यभावः । कस्मात् ? द्रव्यार्थावस्थानात् । पुद्गलद्रव्यस्य हि पर्याय उष्णभावः, तस्याभावेऽपि सदचेतनत्वादिभिरवस्थानम् । किञ्च,

कर्मसन्निधाने तदभावे चोभयभावविशेषोपलब्धेर्नैव त्रवत् । २५। यथा नेत्रं रूपोपलब्धि-स्वभावकं यदा रूपं नोपलभते तदा रूपोपलब्धिस्वभावपरित्यागात्^१ न नास्ति, यथा वा क्षायोप-

१—तयत्वफ—आ०, ब०, द०, मु० । २ औपशमिकक्षायिकाभ्याम्—सम्पा० । ३—त् गौ—आ०, ब०, द०, मु० । ४—नं क्रियते पू—आ०, ब०, द०, मु० । ५—स्वभावं य—आ०, ब०, द०, मु० । ६—गान्तास्त्यभावो यथा आ०, ब०, मु० ।

शमिकत्वे रूपोपलब्धिस्वभावस्य नेत्रस्य संजीवककलावरणे केवलानि मतिज्ञानाभावात्नेत्रात्म-
कस्य रूपोपलब्धिस्वभावस्य परित्यागेऽपि द्रव्यनेत्रावस्थानान्न नेत्राभावः तथा कर्मनिमित्ता-
नामौदयिकादीनामभावेऽपि क्षायिकभावसन्निधानादात्मनो नाऽभावो विशेषोपलब्धेरिति ।

अत्राह—तस्यात्मनो ये भावा औपशपिकादयस्ते किं भेदवन्त उताऽभेदा इति ? अत्रो-
च्यते—भेदवन्तः । यद्येवं ते उच्यतां कति भेदा इति ? अत उत्तरं पठति—

५

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥२॥

कोऽयं निर्देशः ?

द्व्यादीनां कृतद्वन्द्वानां भेदशब्देन वृत्तिः । १। द्वौ च नव चाष्टादश चैकविंशतिश्च त्रयश्च
द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति द्वन्द्वे कृते पञ्चाद्वेदशब्देन वृत्तिरियं वेदितव्या । ननु चेतरे-
तरयोगे द्वन्द्वः । स च तुल्ययोगे भवति । न चात्र तुल्ययोगोऽस्ति । कथम् ? द्व्यादयः शब्दाः १०
संख्येयप्रधाना एकविंशतिशब्दः संख्यानप्रधान इति । नैष दोषः; संख्याशब्दानाममीषां संख्येय-
प्रधानत्वेऽपि निमित्तानुविधानात् संख्यानेऽपि वृत्तिर्भवति । प्रधानं हि किञ्चिन्निमित्तमपेक्ष्य
'गुणमनुविधत्ते । यथा प्रधानभूतोऽपि राजा मन्त्रिणं गुणमाश्रयते, तत्प्रयुक्तक्रियाफलाथित्वात्
तस्य प्राधान्यमप्यनुजानातीति । अस्त्ययं तर्काश्रयः समाधिः^३ लक्षणशास्त्रेण तु विरुध्यते, एवं
तत्रोक्तम्—*“एकादयः प्रविंशतः संख्येयप्रधानाः, विंशत्यादयस्तु कदाचित् संख्यानप्रधानाः १५
कदाचित्संख्येयप्रधानाः” [ ] इति । यदि च द्व्यादयः संख्यानेऽपि वर्तेरन् विंशत्यादिभि-
स्तुल्याः स्युः । तत्र को दोषः? संबन्धिनि^४ व्यतिरेकनिमित्तविभक्तिश्रवणं स्यात्^५ “स्वतश्च संख्यान-
स्यैकत्वादेकवचनं श्रूयेत ‘विंशतिर्गवाम्’ इति यथा । ननु च ‘तत्रैव संख्याने वृत्तिरुपलभ्यते
*“द्व्येकयोः” [पा० सू० १।४।२२] इति; नासौ संख्याने प्रयोगः, किं तर्हि उपसर्जनावयवे
समुदाये^६ प्रयोगः यथा ‘बहुशक्तिकटकम्’^७ इति । संख्याप्रधानत्वेऽपि ‘तद्विषयत्वमेव *“अन्तरे- २०
णापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ।” [पात० महा० १।४।२१] इति । एवं तर्हि
द्व्यादयः शब्दाः संख्येयप्रधाना एव, एकविंशतिशब्दोऽपि संख्येयवृत्तिः परिगृह्यत इति
तुल्ययोगोपपत्तेर्युक्तो द्वन्द्वः ।

भेदशब्देन किं स्वपदार्था वृत्तिः, आहोस्विदन्यपदार्था ? स्वपदार्थप्रधाना । कथम् ? *“विशे-
षणं विशेष्येण” [पा० सू० २।१।५७] इति । द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय एव भेदा द्विनवाष्टाद- २५
शैकविंशतित्रिभेदा इति । ननु च ‘द्वयमुनम्’ इत्येवमादिषु पूर्वपदार्थप्रधाना वृत्तिरिति द्व्यादीनां
विशेष्यत्वमुक्तं तेन भेदशब्दस्य विशेषणत्वे सति पूर्वनिपातः प्राप्नोति ? नैष दोषः; सामा-
न्योपक्रमे विशेषाभिधाने तदुक्तम् । के ? ‘द्वे यमुने’ इति । ‘यमुने’ इति ह्युक्ते द्विशब्दप्रयोग
एवानर्थक इति । इह तु बहुत्वात् सन्देहः—‘भेदाः’ इत्युक्ते ‘कति’ इति । द्विनवाष्टादशैकविं-
शतित्रयः’ इति चोक्ते ‘के ते’ इति । अत उभयव्यभिचाराद्विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् ३०
द्व्यादीनां गुणशब्दत्वाच्च विशेषणत्वं विवक्षितम् । *अथवा, पुनरस्त्वन्यपदार्था वृत्तिः—द्विन-

१ अग्रधानम् । २ परिहारः । ३ सम्बन्धिनां व्य- आ०, ब०, द०, मु० । ४ कृतः ?

५ स्वभावतः । ६ संख्येयप्रधानद्वयादिष्वेव । लक्षणशास्त्रे एव—सम्पा० । ७ समुदाये अ०, ता० । ८ किदि
वृन्दम्, बहुशक्तयः किटयो वराहा यस्मिन् वने तत्तथोक्तम्, वंष्ट्रीः घोणी स्तब्धरोमा कोडो भूदार इत्यपि ।
वराहः शूकरो वृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ॥ इत्यमरः । —वित्तः कीट- आ०, ब०, द० स० ।
९ संख्येयः । १० अथ पुन —आ०, ब०, द० मु० ।

वाप्तादगैकविंशतित्रयो भेदा येषां त इमे द्विन्वाप्तादशैकविंशतित्रिभेदा इति । अत्र हि सख्यागवदस्य विशेष्यत्वेऽपि ***“सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्”** [पा० सू० वा० २।२।३५] इति संख्याया पूर्वनिपातः । पूर्वस्मिन् अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इत्यौपशमिकादीनामित्यगिसवन्ध, उत्तरत्र पठितक्रमेणैव ।

- ५ भेदशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् । २। यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यन्ता-
मिति प्रत्येकं भुजिः परिसमाप्यते, एवं भेदशब्दस्यापि प्रत्येकं परिसमाप्तिर्वेदितव्या द्विभेद
नवभेद इत्यादि ।

यथानिर्दिष्टौपशमिकादिभावाभिसंबन्धार्थं द्व्यादिक्रमवचनम् । ३। क्रमः आनुपूर्व्यग,
यो यः क्रमो यथाक्रमम् । यथा औपशमिकादयो भावा निर्दिष्टास्तथैव द्व्यादिभिरभिसंबन्धः

- १० कथं स्यादिति ‘यथाक्रमम्’ इत्युच्यते ।

तत्रानिर्धारितसंख्येयानां द्व्यादीनां संख्याशब्दानां प्रतिविशिष्टाभिधेयनिर्देशे प्राप्त-
काले सति यौगपद्यासंभवात् योऽसावादावुपदिष्ट औपशमिको भावस्तद्वेदप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥३॥

व्याख्यानलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे । औपशमिकत्वं कथमिति चेत् ? उच्यते—

- १५ सप्तप्रकृत्युपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वम् । १। अनन्तानुबन्धिनः कषाया. क्रोधमानमाया-
लोभाश्चत्वारः चारित्रमोहस्य, मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्वानि त्रीणि दर्शनमोहनीयस्य^१ ।
आसां सप्तानां प्रकृतीनामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वमिति ।

अनादिमिथ्यादृष्टेर्भ्रमस्य कर्मोदयापादिते कालुष्ये सति कुतस्तदुपशमः ?

- काललब्ध्याद्यपेक्षया तदुपशमः । २। काललब्ध्यादीन् प्रत्ययानपेक्ष्य तासां प्रकृतीनामुप-
२० शमो भवति । तत्र काललब्धिस्तावत्—कर्माविष्ट आत्मा भव्यः कालेऽर्धपुद्गलपरिवर्तना-
ख्येऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्वग्रहणस्य योग्यो भवति नाधिक इतीयं काललब्धिरेका । अपरा
कर्मस्थितिका काललब्धिः—उत्कृष्टस्थितिकेषु कर्मसु जघन्यस्थितिकेषु च प्रथमसम्यक्त्वलाभो न
भवति । क्व तर्हि भवति ? अन्तःकोटिकोटिसागरोपमस्थितिकेषु कर्मसु बन्धमापद्यमानेषु,
‘विशुद्धिपरिणामवशात्’ सत्कर्मसु च ततः संख्येयसागरोपमसहस्रोनायामन्तःकोटिकोटिसाग-
२५ रोपमस्थितौ स्थापितेषु प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति । तथाऽपरा काललब्धिर्भवापेक्षा, सा
वक्ष्यते । आदिशब्देन जातिस्मरणादयः परिगृह्यन्ते । स पुनर्भव्यः पञ्चेन्द्रियः संज्ञी^२ मिथ्या-
दृष्टिः पर्याप्तकः^३ सर्वविशुद्धः ‘प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयति’ । उत्पादयन्तसौ अन्तर्मुहूर्तमप-
^४वर्तयति, अपवर्त्य च मिथ्यात्वकर्म त्रिधा विभजते—सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं सम्यङ्मिथ्यात्वं चेति ।

१—मोहस्य आ०, ब०, द०, मु० । २ किञ्चिन्न्यून । ३ विशुद्ध—मु० । ४ विद्यमानेषु,
प्राग्बद्धकर्मस्थितिरिति यावत् । ५ भावा—आ०, ब०, द०, मु०, मू० । ६ शिक्षाक्रियालापोपदेशग्राही ।
७ सम्पूर्णाहारेणरीरेन्द्रियोच्छ्वासभाषामनःपर्याप्तिः । ८ प्रथमं स—आ०, ब०, द०, मु०, मू० ।
९ अत्रोपयोग्यार्थोक्ता—मिथ्यादृष्टिर्भव्यो द्विविधः संज्ञी समाप्तपर्याप्तः । लब्धिचतुष्टययुक्तोऽयन्त-
विशुद्धश्चतुर्गतिजः ॥ जाग्रदवस्थावस्थः साकारात्मोपयोगसंयुक्तः । योग्यस्थित्यनुभवभाक् सत्त्वदेश्या-
वृद्धियुक्तश्च ॥ त्रिकरणशुद्धिं कृत्वाप्यन्तरमुत्पादितत्रिदृङ्मोहः । ...त्पाद्यं दर्शनमनन्तसंसारविच्छेदी ॥
१०—मेव वर्तयति आ०, ब०, द०, मु० । —मववर्तयति अववर्त्य च मू० ।

दर्शनमोहनीयं कर्मोपशमयन् क्वोपशमयति ? चतसृषु गतिषु । तत्र नारकाः प्रथमसम्यक्त्व-
मुत्पादयन्तः पर्याप्तिका उत्पादयन्ति नापर्याप्तिका । पर्याप्तिकाश्चान्तर्मुहूर्तस्योपरि उत्पादयन्ति
नाधस्तात् । एवं सप्तमु पृथिवीषु^१ । तत्रोपरि तिसृषु पृथिवीषु नारकास्त्रिभिः कारणैः
सम्यक्त्वमुपजनयन्ति—केचिज्जाति स्मृत्वा केचिद्धर्मं श्रुत्वा केचिद्वेदनाभिभूताः । अधस्तात्
चतसृषु पृथिवीषु द्वाभ्यां कारणाभ्याम्—केचिज्जाति स्मृत्वा अपरे वेदनाभिभूताः । निर्यञ्चश्चो- ५
त्पादयन्तः पर्याप्तिका उत्पादयन्ति नापर्याप्तिकाः । पर्याप्तिकाश्च^२ दिवसपृथक्त्वम्योपरि नाध-
स्तात् । एवं सर्वेषु द्वीपसमुद्रेषु । निरञ्चां त्रिभिः कारणैः सम्यक्त्वस्योत्पत्तिः—केचिज्जाति
स्मृत्वा अपरे धर्मं श्रुत्वा अन्ये जिनविस्मं दृष्ट्वा । मनुष्या उत्पादयन्तः पर्याप्तिका उत्पाद-
यन्ति नापर्याप्तिकाः । पर्याप्तिकाश्चाज्जटवर्षस्थितेरुपर्युत्पादयन्ति नाधस्तात् । एवमर्धतृतीयद्वीप-
समुद्रेषु । तेषां त्रिभिः कारणैः सम्यक्त्वम्योत्पत्तिः—केपाञ्चिज्जातिस्मरणाद् अपरेषां धर्म- १०
श्रवणाद् अन्येषां जिनविस्मदर्शनान् । देवाः सम्यक्त्वमुत्पादयन्तः पर्याप्तिका उत्पादयन्ति
नापर्याप्तिकाः । पर्याप्तिकाश्चान्तर्मुहूर्तस्योपरि नाधस्तात् । एवमा^३ उपरिमग्रैवेयकेभ्यः । देवा
भवनवास्यादय आसहस्रारकल्पाच्चतुर्भिः कारणैः प्रथमसम्यक्त्वं लभन्ते—केचिज्जातिस्मरणेन
इतरे धर्मश्रवणेन अपरे जिनमहिमावेक्षणेन अन्ये देवधिनिरीक्षणेन । आनतप्राणतारणाच्यु-
तेषु तैरेव देवधिविरहितैः । नवसु ग्रैवेयकेषु द्वाभ्यां कारणाभ्याम्—जातिस्मरणाद्धर्मश्रवणाच्च । १५
उपरि देवा नियमेन सम्प्रदृष्टयः ।

अष्टाविंशतिमोहविकल्पोपशमादौपशमिकं चारित्रम् । ३। अनन्तानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्या-
ख्यानसंज्वलनविकल्पाः षोडश कपायाः, हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदभेदा^४
नव नोकपाया इति, एवं चारित्रमोहः पञ्चविंशतिविकल्पः । मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्व-
भेदात् त्रितयो दर्शनमोहः । एषामष्टाविंशतिमोहविकल्पानामुपशमादौपशमिकं चारित्रम् । २०

सम्यक्त्वस्यादौ वचनं तत्पूर्वकत्वाच्चारित्रस्य । ४। पूर्वं हि सम्यक्त्वपर्यायेणाविर्भाव
आत्मनस्ततः क्रमाच्चारित्रपर्याय आविर्भवतीति सम्यक्त्वस्यादौ गृहणं क्रियते ।

यः क्षायिको भावो नवविध उद्दिष्टः 'तस्य भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥४॥

चशब्देन सम्यक्त्वचारित्रे समुच्चीयेते ।

२५

ज्ञानदर्शनावरणक्षयात् केवले क्षायिके । १। ज्ञानावरणस्य कर्मणः दर्शनावरणस्य च
कृत्स्नस्य^५ क्षयात् केवले ज्ञानदर्शने क्षायिके भवतः^६ ।

अनन्तप्राणिगणानुग्रहकरं सकलदानान्तरायसंक्षयादभयदानम् । २। दानान्तरायस्य कर्मणो-
ज्यन्तसंक्षयादाविर्भूतं त्रिकालगोचरानन्तप्राणिगणानुग्रहकरं क्षायिकमभयदानम् ।

अशेषलाभान्तरायनिरासात् परमशुभपुद्गलानामादानं लाभः । ३। लाभान्तरायस्याशेष- ३०
निरासात् परित्यक्तकवलाहारक्रियाणां केवलानां यतः शरीरवलाधानहेतवोज्यमनुजासा-
धारणाः परमशुभाः सूक्ष्मा अनन्ताः प्रतिसमयं पुद्गलाः संबन्धमुपयान्ति स क्षायिको लाभः ।

१ पृथ्वीषु ता०, श्र० । २ मुख्यवृत्त्या भोगभूमिजापेक्षया । ३ सम्यक्त्वोत्पत्तिः श्र० । ४ उपरिम-
ग्रै- श्र०, मू० । ५ वेदानव श्र०, ब०, द०, मू०, ता० । ६ तद्भवेस्व- श्र०, ब०, मू० । ७ -त्य च क्ष-
श्र०, ब०, मू०, द०, ता० । ८ तथा चोक्तम्— केवलदर्शनबोधौ समस्तवस्तुप्रकाशिनौ युगपत् ।
दिनकृत्प्रकाशतापवदावरणाभावतो नित्यम् ॥ इति । ९ -यक्षया- श्र०, ब०, द०, मू०, ता० ।

तन्मात् ***“औदारिकशरीरस्य किञ्चिन्न्यूनपूर्वकोटिद्वयस्थितिः कदलाहारमन्तरेण कथं संभवति”**
[ ] इति यद्वचनं तदशिक्षितकृतं विज्ञायते ।

कृत्स्नभोगान्तरायतिरोभावात् परमप्रकृष्टो भोगः । ४। कृत्स्नस्य भोगान्तरायस्य तिरो-
भावादाविर्भूतोऽतिशयवाननन्तो भोगः क्षायिकः । यत्कृता पञ्चवर्णसुरभिकुसुमवृष्टि-विविध-
५ दिव्यगन्ध-चरणनिक्षेपस्थानसप्तपद्मपङ्क्ति-सुगन्धिधूप-सुगन्धशीतमाहतादयो भावाः ।

निरवशेषभोगान्तरायप्रलयादनन्तोऽभोगः क्षायिकः । ५। निरवशेषस्योपभोगान्तराय-
कर्मणः प्रलयात् प्रादुर्भूतोऽनन्त उपभोगः क्षायिकः । यत्कृता सिंहासन-वाल्क्यजनाशोकपादप-
छत्रत्रय-प्रभामण्डल-गम्भीरस्निग्धस्वरपरिणाम-देवदुन्दुभिप्रभृतयो भावाः ।

वीर्यान्तरायात्पन्तलक्ष्यादानन्तवीर्यम् । ६। आत्मनः सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धिनो वीर्यान्तराय-
१० कर्मणोऽत्यन्तसंक्षयादुद्भूतवृत्तिः क्षायिकमनन्तवीर्यम् ।

पूर्वोक्तमोहप्रकृतिनिरवशेषक्षयात् सम्यक्त्वचारित्रे । ७। पूर्वोक्तस्य दर्शनमोहत्रिकस्य
चारित्रमोहस्य च पञ्चविंशतिविकल्पस्य निरवशेषक्षयात् क्षायिके सम्यक्त्वचारित्रे भवतः ।

यद्यनन्तदानलब्ध्यादय उक्ता अभयदानादिहेतवो दानान्तरायादिसंक्षयाद्भवन्ति^१ सिद्धेष्वपि
तत्प्रसङ्गः; नैव दोषः; शरीरानामतीर्थकरनामकर्मोदयाद्यपेक्षत्वात्तेषां तदभावे तदप्रसङ्गः;
१५ परमानन्दाव्यावृद्धिरूपेणैव तेषां तत्र वृत्तिः; केवलज्ञानरूपेण अनन्तवीर्यवृत्तिवत् ।

सिद्धत्वमपि क्षायिकमागमोपदिष्टमस्ति तस्योपसंख्यानमिह कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम्;
विशेषेषु निर्दिष्टेषु तद्विषयं सामान्यमनूक्तसिद्धमेव पर्वादिनिर्देशे अङ्गुलिसिद्धिवत् । सिद्धत्वं हि
सर्वेषां क्षायिकाणां भावानां साधारणमिति ।

य उक्तः क्षायोपशमिको भावोऽष्टादशविकल्पस्तद्भेदनिरूपणार्थमाह—

२० ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्चाऽ॥

चतुरादीनां कृतद्वन्द्वानां भेदशब्देन वृत्तिः । १। चत्वारश्च त्रयश्च त्रयश्च पञ्च च
चतुस्त्रिपञ्च, ते भेदाः यासां ताश्चतुस्त्रिपञ्चभेदा इति द्वन्द्वगर्भा वृत्तिः । त्रिशब्दस्य
द्वन्द्वापवाद एकशेषः कस्मान्न भवति ? ‘संख्यया अर्थसंप्रत्ययाद् अन्यपदार्थत्वाच्चाक्षानेकशेषः;
पृथगभिधाने प्रयोजनसद्भावाच्च ।

२५ यथाक्रमवचनं ज्ञानादिभिरानुपूर्व्यसंबन्धार्थम् । २। इह यथाक्रममिति वक्तव्यम् । किं
प्रयोजनम् ? चतुर्भेदं ज्ञानमित्येवमाद्यभिसंबन्धार्थं तत्तर्हि वक्तव्यम्; न वक्तव्यम्; यथाक्रम-
मित्यनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? ***“द्विनवाष्टादशैर्कांश्चतुस्त्रिभेदा यथाक्रमम्”** [त० सू० २।२] इति ।

कस्य क्षयात् कस्य चोपशमात् क्षायोपशमिको भावो भवतीति ? उच्यते—

सर्वधातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्तेषामेव सद्गुणमाद्देशघाति^२स्पर्धकानामुदये क्षायोपशमिको

३० भावः । ३। द्विविधं स्पर्धकम्—देशघातिस्पर्धकं सर्वधातिस्पर्धकं चेति । तत्र यदा सर्वधातिस्पर्-
धकस्योदयो भवति तदैषदप्यात्मगुणस्याभिव्यक्तिर्नास्ति तस्मात्तदुदयस्याभावः क्षय

१ तर्हि । २ शरीरनामकर्मो— आ०, ब०, मु० । ३ परमानन्ताव्या— आ०, ब०, द०, मु०, मू० ।
४ तेषां च तत्र आ०, ब०, द०, मु० । अभयदानादीनाम् । ५ संख्याया अर्थसंप्रत्ययादस्याप— ता०, अ०,
मू०, ज० । ६ संज्ञासौ उपशमश्च तस्मात् । ७ घातिकर्माणि सर्वधातीनि देशघातीतीति द्विविधानि
भवन्ति, तत्र सर्वधातीनि— केवलणाणावरणं दंसणल्लवकं कसायवारसयं । मिच्छं च सर्वघादी सम्मामिच्छं
अबंधुदये ॥ णाणावरणचउक्कं तिदंसणं सम्मगं च संजलणं । णव णोकसायविगधं छव्वीसा देसघादीओ ॥

इच्युच्यते । तस्यैव सर्वधातिस्पर्धकस्यानुदयप्राप्तस्य सवस्था उपगम इत्युच्यते अनुद्भूत-
स्ववीर्यवृत्तिवत्त्वात्, आत्मसाद्भावितमर्वधातिस्पर्धकस्योदयक्षये देशधातिस्पर्धकस्य चोदये नति
सर्वधाताभावादुपलभ्यमानो भावः क्षायोपशमिक इत्युच्यते ।

किमिदं स्पर्धकं नाम ? उच्यते—

अविभागपरिच्छिन्नकर्मप्रदेशरसभगप्रचयपङ्कतेः क्लृप्तवृद्धिः क्रमहानिः स्पर्धकम् । ४। ५
उदयप्राप्तस्य कर्मणः प्रदेशा अभव्यानामनन्तगुणाः सिद्धानामनन्तभागप्रमाणा । तत्र सर्व-
जघन्यगुणः प्रदेशः परिगृहीतः, तस्यानुभागः प्रजाछेदेन तावन्ना परिच्छिन्नः यावत्पुनर्विभागो न
भवति । ते अविभागपरिच्छेदाः सर्वजीवानामनन्तगुणा, एको राशिः कृताः । एवं तन्प्रमाणाः सर्वे
तथैव परिच्छिन्नाः पङ्कतीकृता वर्गाः वर्गणा । अपर एकाविभागपरिच्छेदाधिकः प्रदेशः परि-
गृहीतः, तथैव तस्याविभागपरिच्छेदा कृताः । स एको राशिर्वर्गः । तथैव सप्तगुणाः पङ्कतीकृताः १०
वर्गा वर्गणा । एवं पङ्कतयः कृता यावदेकाविभागपरिच्छेदाधिकलाभम् । तदलाभे अन्तरं भवति ।
एवमेतासां पङ्कतीनां विशेषीहीनानां क्रमवृद्धिक्रमहानियुक्तानां समुदयः स्पर्धकमित्युच्यते ।
तत उपरि द्वित्रिचतुसंख्येयासंख्येयगुणरसा न लभ्यन्ते अनन्तगुणरसा एव । तत्रैकप्रदेशो
जघन्यगुणः परिगृहीतः, तस्य चानुभागाविभागपरिच्छेदाः पूर्ववत्कृताः । एवं समगुणा वर्गाः
समुदिता वर्गणा भवति । १० एकाविभागपरिच्छेदाधिकाः पूर्ववद्विरलीकृता वर्गा वर्गणाश्च १५
भवन्ति यावदन्तरं भवति तावदेकं स्पर्धकं भवति । एवमनेन क्रमेण विभागे क्रियमाणेऽभव्या-
नामनन्तगुणानि सिद्धानामनन्तभागप्रमाणानि स्पर्धकानि भवन्ति । तदेतत्समुदिनमेक-
मुदयस्थानं भवति ।

तत्र ज्ञानं चतुर्विधं क्षायोपशमिकमाभिनिबोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं
चेति । ५। वीर्यान्तरायमतिश्रुतज्ञानावरणानां सर्वधातिस्पर्धकानामुदयक्षयान् सदुपशमाच्च २०
देशधातिस्पर्धकानामुदये मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च भवति । देशधातिस्पर्धकानां रसस्य प्रकर्षा-
प्रकर्षयोगाद् गुणधातस्यातिशयानतिशयवत्त्वात् तज्ज्ञानभेदो भवति । एवमवधिमनःपर्ययज्ञान-
योरपि स्वावरणक्षयोपशमभेदात् क्षायोपशमिकत्वं वेदितव्यम् ।

अज्ञानं त्रिविधं मत्तज्ञानं श्रुतज्ञानं विभङ्गं चेति । ६। तेषां क्षायोपशमिकत्वं पूर्ववत् ।
ज्ञानाज्ञानविभागस्तु मिथ्यात्वकर्मोदयानुदयापेक्षः ।

दर्शनं त्रिविधं क्षायोपशमिकं चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं चेति । ७। एतत्त्रितय-
मपि पूर्ववत् स्वावरणक्षयोपशमापेक्षं द्रष्टव्यम् । २५

लब्धयः पञ्च क्षायोपशमिक्यः दानलब्धिर्लाभलब्धिर्भोगलब्धिरूपभोगलब्धिर्वीर्यल-
ब्धिश्चेति । ७। दानान्तरायादिसर्वधातिस्पर्धकक्षयोपशमे देशधातिस्पर्धकोदयसद्भावे ताः

१ सर्वधात्यभा— आ०, ब०, द०, मु० । २ वीर्यं । ३—पङ्क्तिक्रम— आ०, ब०, द०, मु०, म०,
ता० । ४ वीर्यम् । ५ तावद्वारपरि— आ०, ब०, द०, मु० । ६ ते किंप्रमाणा इत्याह । ७—र्गाः
अप— द० । ८ राशिः त— ता०, अ० । ९ वर्गणानाम्— मू० टि०, अ० टि० । १० अकर्मकर्मनोकर्म-
जातिभेदेषु वर्गणा । ११ भवन्ति ता० अ०, मू० । १२—ये सति मति— मु० । १३ उक्तञ्चाराधनासारे
तल्लक्षणम्— चक्षुर्ज्ञानात्पूर्वं प्रकाशरूपेण विषयसन्दर्शः । यच्चैतन्मयं प्रसरति तच्चक्षुर्दर्शनं नाम ॥
शेषेन्द्रियावबोधात् पूर्वं तद्विषयदर्शः यज्ज्योतिः । निर्गच्छति तदचक्षुर्दर्शनसंज्ञं स्वचैतन्यम् ॥ अवधि-
ज्ञानात्पूर्वं रूपिपदार्थावभासि यज्ज्योतिः । प्रविनिर्गच्छति स्वस्मान्नामावधिदर्शनं तत्स्यात् ॥ इति ।
१४—शमिकाः दा— आ०, ब०, द०, मु० ।

- पञ्च लब्धयो भवन्ति । सम्यक्त्वग्रहणेन वेदकसम्यक्त्वगिह परिगृह्यते । अनन्तानुबन्धिकपाय-
चतुष्टयस्य मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोश्चोदयक्षयात् सदुपशमाच्च सम्यक्त्वस्य देशवातिस्पर्ध-
कस्योदये सति तत्त्वार्थब्रह्मानं क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् । अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्या-
ख्यानद्वादगकपायोदयक्षयात् सदुपशमाच्च संज्वलनकपायचतुष्टयान्यतमदेशवातिस्पर्धकोदये
५ सति नोकपायनवकस्य यथासंभवोदये च निवृत्तिपरिणाम आत्मन क्षायोपशमिकं चारित्रम् ।
अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानकपायाप्तकोदयक्षयात् सदुपशमाच्च प्रत्याख्यानकपायोदये संज्वलन-
कपायस्य देशवातिस्पर्धकोदये नोकपायनवकस्य यथासंभवोदये च विरताविरतपरिणाम-
क्षायोपशमिकः सयमासंयमः ।

- संज्ञित्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोगोपसंख्यानमिति चेत्, न; ज्ञानसम्यक्त्वलब्धिग्रहणेन गृही-
१० तत्वात् । १। स्यादेतत्—संज्ञित्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोगोपसंख्यानं कर्तव्यम्, तेऽपि हि क्षायोपशमिका
इति; तन्न; किं कारणम् ? ज्ञानसम्यक्त्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात् । संज्ञित्वं हि मतिज्ञानेन
गृहीतं सम्यङ्मिथ्यात्वं सम्यक्त्वग्रहणेन, नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमापेक्षत्वात्, उभयात्मकस्य
एकात्मपरिग्रहाच्च उदकव्यतिमिश्रक्षीरव्यपदेशवत् । योगश्च वीर्यलब्धिग्रहणेन गृहीत इति ।
अथवा, चशब्देन समुच्चयो वेदितव्यः । अथ पञ्चेन्द्रियत्वे समाने नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमः
१५ 'कस्यचिद्भवति कस्यचिन्नेति कुतोऽयं विकल्पः ? उच्यते—संज्ञिजातिनामकर्मविशेषोदयबललाभे
सति नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमो भवति, तदभावे न भवतीत्ययं विशेषः, एकेन्द्रियजातिनामा-
'द्युदयविशेषापेक्षया 'एकेन्द्रियादिक्षयोपशमभेदवत् ।

य एकविंशतिविकल्प औदयिको भाव उद्दिष्टः तस्य भेदसंज्ञाकीर्तनार्थमिदमारभ्यते—

गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतु-

२०

स्यैकैकैकषड्भेदाः ॥६॥

गत्यादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्वः, चतुरादीनां च द्वन्द्वगर्भा अन्यपदार्थप्रधाना वृत्तिः ।
पूर्ववदेकशेषाभावः ।

- गतिनामकर्मोदयादात्मनस्तद्भावपरिणामाद् गतिरौदयिकी । १। येन कर्मणा आत्मनो नार-
कादिभावावाप्तिर्भवति तद् गतिनाम चतुर्विधम्—नरकगतिनाम तिर्यग्गतिनाम मनुष्यगतिनाम
२५ देवगतिनाम चेति । तत्र नरकगतिनामकर्मोदयान्नारको भावो भवतीति औदयिकः । एवं
तिर्यग्गतिनामकर्मोदयात्तिर्यग्भाव औदयिकः । मनुष्यगतिनामकर्मोदयात् मनुष्यभाव औदयिकः ।
देवगतिनामकर्मोदयाद् देवभाव औदयिकः ।

- 'चारित्रमोहविशेषोदयात् कलुषभावः कषाय औदयिकः । २। चारित्रमोहस्य कपायवेद-
नीयस्योदयादात्मनः कालुष्यं क्रोधादिरूपमुत्पद्यमानं 'कषत्यात्मानं हिनस्ति' इति कषाय इत्यु-
३० च्यते । स औदयिकश्चतुर्विधः—क्रोधो मानो माया लोभश्चेति । तद्भेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्या-
ख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाः ।

१ समुदायरूपस्यास्य अवयवरूपं स्पष्टकम् । २—व्यामि— आ०, ब०, द०, सु० । ३ कस्य-
चिद्भवे भ— आ०, ब०, द०, सु० । ४ आदिशब्देन द्वीन्द्रियजातिनामादिकं गृह्यते । ५ स्पर्शनेन्द्रिया-
वरणादि । ६ चारित्रमोहोदयात् आ०, ब०, द०, सु० ।

वेदोदयापादितोऽभिलाषविशेषो लिङ्गम् । ३। लिङ्गं द्विविधम्—द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं च । तत्र यद् द्रव्यलिङ्गं नामकर्मोदयापादितं तदिह नाधिकृतम् आत्मपरिणामप्रकरणात् । भावलिङ्गमात्मपरिणामः स्त्रीपुंनपुंसकान्योन्याभिलाषलक्षणः । स पुनश्चारित्रमोहविकल्पस्य नोकपायस्य स्त्रीवेदपुंवेदनपुंसकवेदस्योदयाद्भवतीत्यौदयिकः ।

दर्शनमोहोदयात्तत्त्वार्थाश्रद्धानपरिणामो मिथ्यादर्शनम् । ४। तत्त्वार्थश्चिस्वभावस्यात्मनः तत्प्रतिबन्धकारणस्य दर्शनमोहस्योदयात् तत्त्वार्थेषु निरूप्यमाणेष्वपि न श्रद्धानमुत्पद्यते तन्मिथ्यादर्शनमौदयिकमित्याख्यायते ।

ज्ञानावरणोदयादज्ञानम् । ५। ज्ञस्यभावस्यात्मनः तदावरणकर्मोदये सति नावबोधो भवति तदज्ञानमौदयिकम्, घनसमूहस्थगितदिनकरतेजोज्ज्वलिव्यक्तिवत् । तद्यथा—एकेन्द्रियस्य रसनव्राणश्रोत्रचक्षुषामिन्द्रियाणां प्रतिनियताभिनिबोधिकज्ञानावरणस्य सर्वधातिस्पर्धकस्योदयात् रसगन्धशब्दरूपाज्ञानं यत्तदौदयिकम् । एवं द्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु शेषेन्द्रियविषयाज्ञानं वाच्यम् । पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु शुकसारिकादिर्वर्जितेषु मनुष्येषु च केपुचिद् अक्षरश्रुतावरणस्य सर्वधातिस्पर्धकस्योदयाद् अक्षरश्रुतनिवृत्त्यभावादक्षरश्रुताज्ञानमौदयिकम् । नोइन्द्रियावरणस्य सर्वधातिस्पर्धकस्योदयाद्धिताहितपरीक्षां प्रत्यसामर्थ्यम् असंजितत्वमौदयिकम्, तदप्यत्रैवान्तर्भवति । एवमवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानावरणोदयात् प्रत्येकमज्ञानमौदयिकं वाच्यमिति ।

चारित्रमोहोदयादनिवृत्तिपरिणामोऽसंयतः । ६। चारित्रमोहस्य सर्वधातिस्पर्धकस्योदयात् प्राण्युपघातेन्द्रियविषये द्वेषाभिलाषनिवृत्तिपरिणामरहितोऽसंयत औदयिकः ।

कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्धः । ७। अनादि^१कर्मबन्धसन्तानपरतन्त्रस्यात्मनः कर्मोदयसामान्ये सति असिद्धत्वपर्यायो भवतीत्यौदयिकः । स पुनर्मिथ्यादृष्ट्यादिषु मूढमसाम्परायिकान्तेषु कर्माष्टकोदयापेक्षः, शान्तक्षीणकपाययोः सप्तकर्मोदयापेक्षः, सयोगिकेवल्ययोगिकेवलिनोरघातिकर्मोदयापेक्षः ।

कषायोदयरञ्जिता योगप्रवृत्तिलेश्या । ८। द्विविधा लेश्या—द्रव्यलेश्या भावलेश्या चेति । तत्र द्रव्यलेश्या पुद्गलविपाकिकर्मोदयापादितेति सा नेह परिगृह्यत आत्मनो भावप्रकरणात् । भावलेश्या कषायोदयरञ्जिता योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते । ननु च योगप्रवृत्तिरात्मप्रदेशपरिस्पन्दक्रिया, सा वीर्यलब्धिरिति क्षायोपशमिकी व्याख्याता, कषायश्चौदयिको व्याख्यातः, ततो लेश्याऽनर्थान्तरभूतेति ; नैष दोषः ; कषायोदयतीव्रमन्दावस्थापेक्षाभेदाद् अर्थान्तरत्वम् । सा पञ्चविधा—कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या चेति । तस्यात्मपरिणामस्याऽऽद्विप्रकर्षप्रकर्षपेक्षया कृष्णादिशब्दोपचारः क्रियते ।

ननु च 'उपशान्तकषाये क्षीणकषाये सयोगकेवलनि च शुक्ला लेश्यास्ति' इत्यागमः^२, तत्र कषायानुरञ्जनाभावादौदयिकीत्वं^३ नोपपद्यते ; नैष दोषः ; पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया यासौ 'योगप्रवृत्तिः कषायानुरञ्जिता 'सैवेयम्' इत्युपचारादौदयिकीत्युच्यते । 'तदभावादयोगिकेवल्यलेश्य इति च निश्चीयते ।

अत्र 'चोद्यते—यथा अज्ञानमौदयिकम् एवमदर्शनमपि दर्शनावरणोदयाद्भवतीत्यौदयिकम्, निद्रानिद्रादयश्चौदयिकाः, वेदनीयोदयात् सुखदुःखमौदयिकम्, नोकषायाश्च हास्यरत्यादयः

१ मूकेषु । २ अज्ञाने । ३—कर्मसंबन्धस—आ०, ब०, मु० । ४ मोहनीयकर्मभावात् । ५ "सुक्कले-स्सिया सण्णिमिच्छाद्वट्ठिणहुडि जाव सजोगिकेवलस्सि" —षट्ठं० सं० सू० १३६ । ६—व्यक्तित्वं आ०, ब०, ड०, मु० । ७ योगवृत्तिः ता०, श्र०, मू०, ड० । ८ योगाभावात् । ९ चोद्यं प्रश्ने च विस्मये ।

पडौदयिकाः, आयुरुदयाद्भूवधारणं भवत्यौदयिकम्, उच्चैर्नीचैर्गोत्रकर्मोदयादुच्चनीचगोत्र-
परिणामो भवतीत्यौदयिकः, नामकर्मणि च जात्यादय औदयिकाः, एतेषामपरिग्रहान्यूनं लक्षण-
मिति । अथ मनम्-आत्मपरिणामस्याधिकृतत्वाच्छरीरादीनामौदयिकत्वेऽपि पुद्गलविपाकित्वात्
तेषाममग्रह इति; एवमपि ये जीवविपाकिनस्तेषां ग्रहणं कर्तव्यं जात्यादीनाम् ? अतः

५ उत्तरं पठति-

मिथ्यादर्शनेऽदर्शनावरोधः । १। मिथ्यादर्शने अदर्शनस्यावरोधो भवति । निद्रानिद्रादीना-
मपि दर्शनसामान्यावरणत्वात्तत्रैवान्तर्भावः । ननु च तत्त्वार्थश्चिद्वातं मिथ्यादर्शनमित्युक्तम्;
सत्यमुक्तम्; सामान्यनिर्देशे विशेषान्तर्भावात्, सोऽप्येको विशेषः । अयमपरो विशेषः-अदर्शनम-
प्रतिपत्तिमिथ्यादर्शनमिति ।

१० लिङ्गग्रहणे हास्यरत्याद्यन्तर्भावः सहचारित्वात् । १०। लिङ्गग्रहणे हास्यरत्यादीना-
मन्तर्भावो भवति । कुतः ? सहचारित्वात्, पर्वतग्रहणेन नारदग्रहणवत् ।

गतिग्रहणमघात्युपलक्षणम् । ११। अघातिकर्मोदयापादिता ये भावाः तेषां गतिग्रहणमु-
पलक्षणं यथा 'काकेभ्यो रक्षतां सर्पिः' इति काकग्रहणमुपघातकोपलक्षणम् । तेन जात्यादयो
भावा नामकर्मविशेषोदयापादिता वेदनीयायुर्गोत्रोदयकृताश्च गृह्यन्ते ।

१५ इह यथाक्रममिति वक्तव्यं गतिश्चतुर्विधेत्येवमाद्यानुपूर्व्यसंप्रत्ययार्थम्; न वक्तव्यम्,
'यथाक्रमम्' इत्यनुवर्तते ।

यः पारिणामिको भावस्त्रिभेद उक्तः, तद्विकल्पस्वरूपप्रतिपानादर्थमाह-

जीवभव्याऽभव्यत्वानि च ॥७॥

अन्यद्रव्यासाधारणास्त्रयः पारिणामिकाः । १। जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमित्येते पारिणा-
२० मिका आत्मनस्त्रयो भावा अन्यद्रव्यासाधारणा वेदितव्याः । कुतः पुनरेषां पारिणामिकत्वम् ?

कर्मोदयक्षयोपशमक्षयोपशमानपेक्षत्वात् । २। न ह्येवंविधं कर्मास्ति यस्योदयात् क्षयात्
उपशमात् क्षयोपशमाद्वा जीवो भव्योऽभव्य इति चोच्येत । तदभावादनादिद्रव्यभवनसंबन्ध-
परिणामनिमित्तत्वात् पारिणामिका इति व्यपदिश्यन्ते ।

आयुर्द्रव्यापेक्षं जीवत्वं न पारिणामिकमिति चेत्; न; पुद्गलद्रव्यसंबन्धे सत्यन्यद्रव्य-
२५ सामर्थ्याभावात् । ३। स्यादेतत्-आयुर्द्रव्योदयाज्जीवतीति जीवो नानादिपारिणामिकत्वादिति;
'तन्न; किं कारणम् ? पुद्गलद्रव्यसंबन्धे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्याभावात् । आयुर्हि पौद्गलिकं द्रव्यम् ।
यदि च तत्संबन्धाज्जीवस्य जीवत्वं स्यात्; नन्वेवमन्यद्रव्यस्यापि धर्मादेरायुःसंबन्धाज्जीवत्वं
स्यात् । किञ्च,

सिद्धस्याजीवत्वप्रसङ्गात् । ४। यद्यायुःसंबन्धापेक्षं जीवत्वं ननु सिद्धस्यायुरभावाद-
३० जीवत्वं प्रसज्येत । ततस्तदनपेक्षत्वाज्जीवत्वं पारिणामिकमेव ।

जीवे त्रिकालविषयविग्रहदर्शनादिति चेत्; न; रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् । ५। स्यान्म-
तम्-जीवति अजीवीत् जीविष्यति' इति त्रिकालविषयो विग्रहो दृश्यते ततः प्राणधारणार्थ-

१ परिणामः स्वभावः प्रयोजनमस्य । २ -यक्षयक्षयो- आ०, ता०, मू०, द० । ३ क्षयात् क्षयो-
आ०, ब०, द०, आ०, ता०, मू० । ४ -व्यो वेति चोच्यते आ०, ब०, मू० । ५ चोच्यते द० ।
६ चेन्न मू० । ७ -न्धाज्जीवत्वं आ०, ब०, द०, मू० ।

त्वान् कमपेक्षत्वे न पारिणामिकत्वमिति; तच्च न; कस्मान् ? इडिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् ।
इडिशब्देषु हि क्रियोपात्तकाला व्युत्पत्त्यर्थं न तन्त्रम्,^१ यथा गच्छतीति गौरिति ।

चैतन्यमेव वा जीवशब्दार्थः^२ । ६। अथवा, चैतन्यं जीवशब्देनाभिधीयते, तच्चानादिद्रव्य-
भवननिमित्तत्वान् पारिणामिकम् ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणामेन भविष्यतीति भव्यः । ७। भव्यादीनां प्रायेण भविष्यत्काल-
विषयत्वात् 'सम्यग्दर्शनादिपर्यायेण य आत्मा भविष्यति स भव्य' इतीमं व्यपदेशसाम्बन्धमिति ।

तद्विपरीतोऽभव्यः । ८। यो न तथा भविष्यत्यभावभव्य इत्युच्यते । किं कृतोज्यं
विशेषः ? द्रव्यस्वभावकृत्, अतः पारिणामिकत्वमनयो ।

योजन्तेनापि कालेन न सेत्स्यत्यसावभव्य एवेति चेत्; न; भव्यराश्यन्तर्भावात् । ९।
स्यादेतत्—अनन्तकालेनापि यो^३ न सेत्स्यत्यसौ अभव्यतुल्यत्वादभव्य एव । अथ सेत्स्यति सर्वो
भव्य ; तन उत्तरकालं भव्यगून्यं जगत् स्यादिति ? तन्न; किं कारणम् ? भव्यराश्यन्तर्भावात् ।
यथा 'योजन्तकालेनापि कनकपापाणो न कनकीभविष्यति न तस्यान्वपापाणत्वं कनक-
पापाणशक्तियोगात्, यथा वा आगामिकालो योजन्तेनापि कालेन नागमिष्यति न तस्या-
गामित्वं हीयते, तथा भव्यस्यापि स्वशक्तियोगाद् असत्यामपि व्यवती न भव्यत्वहानिः ।

भावस्यैकत्वनिर्देशो युक्त इति चेत्; न; द्रव्यभेदाद्भावभेदसिद्धेः । १०। स्यादेतत्—'जीवश्च
भव्यश्चाऽभव्यश्च जीवभव्याभव्याः' इति द्वन्द्वे कृते तेषां भावे विवक्षिते एकत्वनिर्देशो युक्तो
जीवभव्याभव्यानां भावो जीवभव्याभव्यत्वमिति ? तन्न; किं कारणम् ? द्रव्यभेदाद्भावभेदसिद्धेः ।
नहि 'भाव एकत्वेन वक्तव्यः' इति नियमोऽस्ति, ततो द्रव्यभेदाद्भेदे सति बहुत्वनिर्देशो युक्तो
जीवभव्याभव्यानां भावा जीवभव्याभव्यत्वानीति । पुनः प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति—जीवत्वं
भव्यत्वमभव्यत्वमिति ।

द्वितीयगुणग्रहणमार्षोक्तत्वादिति चेत्; न; तस्य नयापेक्षत्वात् । ११। अथ मतम्—द्वितीय-
गुणग्रहणमिह कर्तव्यम् । कोऽसौ 'द्वितीयो गुणः ? सासादनसम्यग्दृष्टिः । सोऽपि जीवस्या-
साधारणः पारिणामिकः । एवं ह्यार्षे 'उक्तम्—*“सासादनसम्यग्दृष्टिरिति को भावः ? पारिणा-
मिको भावः” [षट्खं०] इति । न कर्तव्यम् ; कुतः ? तस्य नयापेक्षत्वात् । मिथ्यात्वकर्मण उदयं
क्षयमुपशमं^४ क्षयोपशमं वा नापेक्षत इत्यार्षे पारिणामिकः, इह पुनरसावौदयिक इत्येवं
गृह्यते अनन्तानुबन्धिकषायोदयात्तस्य निवृत्तेः ।

चशब्दः किमर्थः ?

अस्तित्वान्यत्व-कर्तृत्व-भोक्तृत्व-पर्यायवत्त्वाऽसर्वगतत्वाऽनादिसन्ततिबन्धनबद्धत्व-प्रदेश
वत्त्वारूपत्व-नित्यत्वादिसमुच्चयार्थश्चशब्दः । १२। अस्तित्वादयोऽपि पारिणामिका भावाः सन्ति
तेषां समुच्चयार्थश्चशब्दः । यदि तेऽपि पारिणामिकाः सूत्रे तेषां ग्रहणं कस्मान्न कृतम् ?

अन्यद्रव्यसाधारणत्वादसूत्रिताः । १३। अस्तित्वादयो हि धर्मा अन्येषामपि द्रव्याणां
साधारणास्ततस्ते न सूत्रिताः । तद्यथा—अस्तित्वं तावत्साधारणं षड्द्रव्यविषयत्वात् । तत्
'कर्मोदयक्षयक्षयोपशमानपेक्षत्वात् पारिणामिकम् ।

१ प्रधानम् । २—शब्दस्यार्थः आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ३ भव्यः । ४ योजन्तेनापि
कालेन क— आ०, ब०, मु० । ५ द्वितीयगुणः आ०, ब०, द०, मु० । ६ "सासादनसम्यग्दृष्टिः को
भावो पारिणामिको भावो ।"—षट्खं० भा० ३ । ७—मं वा ना—आ०, ब०, द०, मु०, मू० ।
८ कर्मोदयक्षयोप—श्र०, ता०, मू० ।

अन्यन्वमपि साधारणं सर्वद्रव्याणां परस्परतोज्यत्वात् । कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात् तदपि पारिणामिकम् ।

- कर्तृत्वमपि साधारणं क्रियानिष्पत्तौ सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् । ननु च जीवपुद्गलानां क्रिया-
परिणामयुक्तानां कर्तृत्वं युक्तम्, धर्मादीनां कथम् ? तेषामपि अस्त्यादिक्रियाविषयमस्ति
५ कर्तृत्वम् । कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात् तदपि पारिणामिकम् । ननु चात्मप्रदेशपरिस्पन्दस्य योगस-
जकस्य यत्कर्तृत्वं न तत्साधारणमिति 'असाधारणेपूपसख्येयम्; न; तस्य क्षयोपशमनिमित्त-
त्वात् । यदस्य पुण्यपापयोः कर्तृत्वं तदन्यद्रव्याणामसाधारणमपि सन्न पारिणामिकम् ।
कस्मात् ? उदयक्षयोपशमनिमित्तत्वात् । मिथ्यादर्शनं हि दर्शनमोहोदयनिमित्तम्, अविरतिप्रमाद-
कपायाः चरित्रमोहोदयनिमित्ताः, योगाश्च क्षयोपशमिका इति । अन्यद्रव्यासाधारणानादि-
१० पारिणामिकचैतन्यमन्निधाने पुण्यपापयोः कर्तृत्वमिति पारिणामिकमिति चेत्; न; सार्व-
कालिककर्तृत्वप्रसङ्गात् । मुक्तानामपि चैतन्यमस्तीति पुण्यपापयोः कर्तृत्वं स्यात्, संसारिणां
चाविशिष्टं^१ स्यात् चैतन्यकारणस्याभेदात् ।

- भोक्तृत्वमपि साधारणम् । कुतः ? तल्लक्षणोपपत्तेः । वीर्यप्रकर्षात् परद्रव्यवीर्यादान-
सामर्थ्यं भोक्तृत्वलक्षणम् । यथा आत्मा आहारादेः परद्रव्यस्यापि वीर्यात्मसात्करणाद्भोक्ता,
१५ तथा विषस्याचेतनस्य वीर्यप्रकर्षात् कोद्रवद्रव्यादिसारसंग्रहाद्भोक्तृत्वम् । लवणादीनां^२ च
वीर्यप्रकर्षात् काष्ठादिद्रव्यलवणकरणाद्भोक्तृत्वम् । कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिकम् ।
यत्तु आत्मनः शुभाशुभकर्मफलस्योपभोक्तृत्वं न तत्साधारणं न च पारिणामिकम्; तस्य
क्षयोपशमनिमित्तत्वात्, वीर्यान्तरायक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभावष्टम्भाद् आत्मनः शुभा-
शुभकर्मफलोपभोगे सामर्थ्यमाविर्भवति । आहारादिवीर्यात्मसात्करणलक्षणोपभोगश्च
२० भोगान्तरायक्षयोपशमात्, उपात्तस्य च जरणं वीर्यान्तरायक्षयोपशमात् । कर्म अन्तरेण
विपादीनां कथं भोक्तृत्वमिति चेत् ? प्रतिनियतशक्तित्वाद् द्रव्याणां 'भास्करप्रतापवत् ।

पर्यायवत्त्वमपि साधारणं सर्वद्रव्याणां प्रतिनियतपर्यायोपपत्तेः । कर्मोदयाद्यपेक्षाभावा-
त्तदपि पारिणामिकम् ।

- असर्वगतत्वमपि साधारणं परमाण्वादीनामविभुत्वात्, धर्मादीनां च परिमितासंख्यात-
२५ प्रदेशत्वात् । कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिकम् । यदस्य कर्मोपात्तशरीरप्रमाणानुविधा-
यित्वं तदसाधारणमपि सन्न पारिणामिकम्; कर्मनिमित्तत्वात् ।

- अनादिसन्ततिबन्धनबद्धत्वमपि साधारणम् । कस्मात् ? सर्वद्रव्याणां स्वात्मीयसन्तान-
बन्धनबद्धत्वं प्रत्यनादित्वात् । सर्वाणि हि द्रव्याणि जीवधर्माधर्मिकाशकालपुद्गलख्यानि
प्रतिनियतानि पारिणामिकचैतन्योपयोग-गति-स्थित्यवकाशदान-वर्तनापरिणाम-वर्णगन्धरस-
३० स्पर्शादिपर्यायसन्तानबन्धनबद्धानि । 'कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिकम् । यदस्यानादि-
कर्मसन्ततिबन्धनबद्धत्वं तदसाधारणमपि सन्न पारिणामिकम्; कर्मोदयनिमित्तत्वात् । वक्ष्यते
हि *अनादिसंबन्धे च । सर्वस्य' [त०सू० २।४१, ४२] इति ।

१ -याविशेषविषयकम्- आ०, ब०, मू० । २ जीवभव्याभव्यत्वेषु । ३ परस्परम् । ४ अयं
पुण्यवानर्थं पाप इति, अथवा यत्पुण्यवान् स तद्वानेव यः पापी स तद्वानेवेति । ५ -नां वी- श्र० ।
६ यथा भास्करप्रतापः पाषाणबालुकादीन् तपति न तथा तस्य तापकं द्रव्यमस्ति अपि तु स्वयमेव ।
७ कर्मोदयादे- ब०, मू०, ता०, श्र० । ८ -बद्धानिकर्मोदयत्वं भा० ।

प्रदेशवत्त्वमपि साधारणं सख्येयाज्जख्येयानन्तप्रदेशोयेतत्वान् सर्वद्रव्याणाम् । तदपि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात् पारिणामिकम् ।

अरूपत्वमपि साधारणं जीवधर्माधर्मकालाकाशानां रूपयोगाभावात् । तदपि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात् पारिणामिकम् ।

नित्यत्वमपि साधारणं द्रव्यादिदेशात् सर्वद्रव्याणां व्ययोदययोगाभावान् । तच्च कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात् पारिणामिकम् । ५

ऊर्ध्वगतित्वमपि साधारणम् अग्न्यादीनामूर्ध्वगतिपारिणामिकत्वात् । तच्च कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात् पारिणामिकम् । एवमन्ये चात्मन साधारणाः पारिणामिका योज्याः ।

अनन्तरसूत्रनिर्दिष्टोपसंग्रहार्थश्चशब्द इति चेत्; न; अनिष्टत्वात् । १४। स्यान्मतम्—अनन्तरसूत्रे निर्दिष्टानां गत्यादीनामुपसंग्रहार्थश्चशब्दो न अस्तित्वादिसमुच्चयार्थ इति; तन्न; किं कारणम् ? अनिष्टत्वान् । नहि गत्यादीनां पारिणामिकत्वमिष्यते तल्लक्षणाभावात् । १०

त्रिभेदपारिणामिकभावप्रतिज्ञानाच्च । १५। यतश्चौपशमिकादिभावसंख्याविधायिनि सूत्रे त्रिभेदः पारिणामिक इति प्रतिज्ञातम्, अतो न गत्यादिसमुच्चयार्थश्चशब्दः ।

गत्यादीनामुभयवत्त्वं क्षायोपशमिकभाववदिति चेत्; न; अन्वर्थसंज्ञाकरणात् । १६। अथ मतमेतत्—यथा क्षायोपशमिकभावस्य क्षायोपशमात्मकत्वाद्भुभयवत्त्वं तथा गत्यादीनामुभयवत्त्वादौदयिकपारिणामिकत्वमिति 'औदयिक एकविंशतिभेदः, पारिणामिकश्च त्रिभेदः' इति सिद्धमिति; तन्न; किं कारणम् ? अन्वर्थसंज्ञाकरणात् । 'परिणामः स्वभावः प्रयोजनमस्येति पारिणामिकः' इत्यन्वर्थसंज्ञा । न चासौ स्वभावो गत्यादिषु विद्यते कर्मोदयनिमित्तत्वात् । किञ्च, १५

तथानभिधानात् । १७। यथा उभयवत्त्वाज्ज्ञानादयः 'क्षायोपशमिकाः' इत्यभिधीयन्ते तथा गत्यादयः 'औदयिकपारिणामिकाः' इत्यभिधीयेरन्, न चाभिधीयन्ते । तथानभिधानात् क्षायोपशमिकवद् गत्यादयो नोभयवन्तः । किञ्च, २०

अनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । १८। गत्यादीनामुभयवत्त्वात् पारिणामिकत्वे सत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः सातत्यावस्थानात् । तस्मात्स्थितमेतत्—'अस्तित्वादिसमुच्चयार्थ एव चशब्दः' इति ।

आदिग्रहणमत्र न्याय्यमिति चेत्; न; त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहानेः । १९। स्यादेतत्—'जीवभव्याभव्यत्वानि' इत्यत्र आदिग्रहणं न्याय्यम्, अस्तित्वादीनामपीष्टत्वादिति; तन्न; किं कारणम् ? त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहानेः । आदिग्रहणे हि क्रियमाणे जीवभव्याभव्यत्वास्तित्वादीनां पारिणामिकभावत्वात् 'त्रिविधः' इति यत्पुरस्तात् प्रतिज्ञातं तस्य हानिः स्यात् । २५

समुच्चयार्थेऽपि चशब्दे तुल्यमिति चेत्; न; प्रधानापेक्षत्वात् । २०। स्यान्मतम्—समुच्चयार्थेऽपि चशब्दे अस्तित्वादीनां पारिणामिकत्वेन समुच्चयात्त्रिभेदप्रतिज्ञाहानिस्तुल्येति; तन्न; किं कारणम् ? प्रधानापेक्षत्वात् । कण्ठोक्तानि त्रीणि प्रधानानि, तदपेक्षा त्रिभेदप्रतिज्ञेति नास्ति विरोधः । अस्तित्वादीनि तु साधारणत्वात् चशब्देन द्योतितानीति तेषां गुणभावः । आदिशब्दे हि क्रियमाणे अस्तित्वादीनां प्राधान्यं स्यात्,^१ जीवत्वादीनाम् उपलक्षणार्थत्वाद् अप्राधान्यम् । तद्गुणसंविज्ञाने^२ चोभयेषां प्राधान्यं प्रसज्येत । ३०

१—त्वात्तदुभ— ता०, ध्र० । २ जीवभव्यत्वाभव्यत्वास्तित्वादीनामुपलक्षणार्थस्ततस्तेषां प्राधान्यं स्यादित्यर्थः । ३ बहुव्रीहेरन्यपदार्थत्वाद् अस्तित्वादीनां प्राधान्यं स्यादित्यर्थः । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यङ्गीकारे जीवत्वादीनामप्राधान्यं न स्यादिति वदन्तं प्रत्याह । सर्वादीनि सर्वनामानोत्पादिकं तद्गुणसंविज्ञानस्योदाहरणम्, पर्वतादीनि क्षेत्रादीनीत्यादिकमतद्गुणसंविज्ञानस्योदाहरणम् ।

सान्निपातिकभावोपसंख्यानमिति चेत्; न; अभावात् ॥२१॥ स्यादेतत्—‘आपौ सान्निपातिकभाव उक्तः, स इहोपसंख्यातव्य इति; तन्न; किं कारणम् ? अभावात् । नहि पष्ठो भावोऽस्ति ।

- मिश्रशब्देनाक्षिप्तत्वाच्च ॥२२॥ यद्यप्यसौ विद्यते मिश्रशब्देनासावाक्षिप्तः । ननु च
 ५ मिश्रशब्दः क्षायोपशमिकसंग्रहार्थो न सान्निपातिकग्रहणार्थ इति ? उच्यते—चशब्दवचनात् ।
 ‘औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रो जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च’ इति सिद्धे यन्मिश्रशब्दसमीपे चशब्दकरणं तेन ज्ञायते मिश्रशब्देनोभयमुच्यते इति । मिश्रश्च कः ? क्षायोपशमिको भावः सान्निपातिकश्चेति^१ । इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् ? यद्यस्ति सान्निपातिको भावः ‘अभावात्’ इति विरुध्यते । अथ नास्ति; कथमप्ये सान्निपातिको भाव उक्तः ? कस्य
 १० वा मिश्रशब्देनाक्षेपः ? नैष दोषः; सान्निपातिक एको भावो नास्तीति ‘अभावात्’ इत्युच्यते, संयोगभङ्गापेक्षया अस्तीत्यर्थं वचनम् । तत्राभावपक्षे आदिसूत्रे पूर्वोक्तानुकर्षणार्थश्चशब्द उक्तः, भावपक्षे सान्निपातिकप्रतिपादनार्थश्चशब्दः । पूर्वोक्तानुकर्षस्तु^२ अपेक्षया वेदितव्यः ।

अथार्थोक्तः सान्निपातिकभावः कतिविध इति ? अत्रोच्यते—षड्विंशतिविधः षड्विंशद्विध एकचत्वारिंशद्विध इत्येवमादिरागमे उक्तः । तत्र—

- १५ *‘दुग तिग चदु पंचेय संयोगा होंति सन्निवादेसु ।

दस दस पंच य एक्क य भावा छव्वीस पिण्डेण’ ॥” [ ]

- द्विभावसंयोगेन दश—औदयिकं परिगृह्यौपशमिकादिचतुष्टयस्य चैकैकत्यागेन प्रथमे
 २० ‘द्विभेदभावसंयोगे चत्वारो भङ्गाः । तत्रैक औदयिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशान्तक्रोधः । द्वितीय औदयिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः क्षीण-
 कषायः । तृतीय औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः पञ्चेन्द्रियः । चतुर्थ औदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम^३ लोभी जीवः । द्वितीयद्विभावसंयोगे औदयिकं परित्यज्यौपशमिकपरिग्रहात् क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकत्यागेन त्रयो भङ्गाः । तत्रैक औपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशान्तलोभः क्षीणदर्शनमोहत्वात् क्षायिक-
 २५ सम्यग्दृष्टिः । द्वितीय औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशान्तमान आभिनिबोधिकज्ञानी । तृतीय औपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशान्त-
 मायो भव्यः । तृतीयद्विभावसंयोगे औपशमिकं परित्यज्य क्षायिकपरिग्रहात् क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरेकैकत्यागाद् द्वौ भङ्गौ । तत्रैकः क्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टिः श्रुतज्ञानी । द्वितीयः क्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकषायो भव्यः । चतुर्थद्विभावसंयोगे क्षायिकपरित्यागादेकः क्षायोपशमिकपारि-
 ३० णामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम अवधिज्ञानी जीवः । त एते द्विभावसंयोगभङ्गा समु-
 दिताः दश ।

प्रथमत्रिभावसंयोगे औदयिकौपशमिकौ परिगृह्य क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकभावपरिग्रहात् त्रयो भङ्गाः । तत्रैक औदयिकौपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उप-

१ ‘अथवा सण्णिवादिंयं पडुच्च छत्तीसभंगा । सण्णिवादिएत्ति का सण्णा ? एक्कम्हि मुण्णदुठ्ठाणे जीवसमासे वा बहवो भावा जम्हि सण्णिवदंति तेसि भावाणं सण्णिवादिएत्ति सण्णा ।’—च० टी० भा० वा० पृ० १६३ । २ चशब्देन । ३—वर्णापेक्ष—आ०, ब०, द०, मू० । ४ द्वित्रिचतुःपञ्चैव च संयोगा भवन्ति सन्निपातेषु । दश दश पञ्च च एकश्च भावाः षड्विंशत् पिण्डेन ॥ ५ द्विभेदसं—आ०, ब०, द०, मू०, मू० । ६—म मनुष्यो जीवः आ०, ब०, द०, मू० ।

शान्तमोहः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः । द्वितीय औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीव-
भावो नाम मनुष्य उपशान्तक्रोधो वाग्योगी । तृतीय औदयिकौपशमिकपारिणामिकसान्निपा-
तिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशान्तमानो जीवः । द्वितीयत्रिभावसंयोगे औपशमिकं परित्य-
ज्यौदयिकक्षायिकौ परिगृह्य क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरैकस्य परिग्रहाद् द्वौ भङ्गाः ।
तत्रैक औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकमान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः क्षीणकषायः श्रुत-
ज्ञानी । द्वितीय औदयिकक्षायिकपारिणामिकमान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः क्षीणदर्शन-
मोहो जीवः । तृतीयत्रिभावसंयोगे औदयिकपरिग्रहादौपशमिकक्षायिकत्यागादेकः औदयिक-
क्षायोपशमिकपारिणामिकमान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः मनोयोगी जीवः । चतुर्थ-
त्रिभावसंयोगे औदयिकं परित्यज्यौपशमिकादिभावचतुष्टयस्यैकैक्यागाच्चत्वारो भङ्गाः ।
तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशान्तमानः क्षीणदर्शन-
मोहः काययोगी । द्वितीय औपशमिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उप-
शान्तवेदः क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भव्यः । तृतीय औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिक-
जीवभावो नाम उपशान्तमानो मतिज्ञानी जीवः । चतुर्थः क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिक-
सान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोहः पञ्चेन्द्रियः भव्यः । त एते त्रिभावसंयोगभङ्गाः
समुदिता दश ।

५

१०

१५

२०

२५

३०

चतुर्भावसंयोगेन पञ्च भङ्गा औदयिकादीनामेकैक्यागात् । तत्रैक औपशमिक्षायिक-
क्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशान्तलोभः क्षीणदर्शनमोहः
पञ्चेन्द्रियो जीवः । द्वितीय औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो
नाम मनुष्यः क्षीणकषायो मतिज्ञानी भव्यः । तृतीय औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणा-
मिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशान्तवेदः श्रुतज्ञानी जीवः । चतुर्थ औदयिकौ-
पशमिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशान्तरागः क्षीणदर्शनमोहो
जीवः । पञ्चम औदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य
उपशान्तमोहः क्षायिकसम्यग्दृष्टिरवधिज्ञानी ।

पञ्चभावसंयोगेनैकः औदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिक-
जीवभावो नाम मनुष्य उपशान्तमोहः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः पञ्चेन्द्रियो जीवः ।

एवं षड्विंशतिविधः सान्निपातिकभावः ।

षड्विंशद्विध उच्यते—द्वयोरौदयिकयोः सान्निपातादौदयिकस्यौपशमिकादिभिः चतुर्भिरे-
कशः सान्निपातात् पञ्च भङ्गाः । तत्र प्रथम औदयिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम
मनुष्यः क्रोधो । द्वितीय औदयिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः उपशान्तक्रोधः ।
तृतीय औदयिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः क्षीणकषायः । चतुर्थ औदयिक-
क्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्रोधो मतिज्ञानी । पञ्चम औदयिकपारिणामिक-
सान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो भव्यः । द्वयोरौपशमिकयोः सान्निपातादौपशमिकस्यौदयि-
कादिभिश्चतुर्भिरेकशः सान्निपातात् पञ्च भङ्गाः । तत्रैक औपशमिकौपशमिकसान्निपातिक-
जीवभावो नाम उपशमसम्यग्दृष्टिरुपशान्तकषायः । द्वितीय औपशमिकौदयिकसान्निपाति-

- कजीवभावो नाम उपशान्तकपायो मनुष्यः । तृतीय औपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशान्तक्रोधः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः । चतुर्थ औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशान्तकपायः अवधिज्ञानी । पञ्चम औपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशान्तदर्शनमोहो जीवः । द्वयोः क्षायिकयोः सन्निपातात् क्षायिकस्य चौदयिका-
- ५ दिभिः चतुर्भिरेकशः सन्निपातात् पञ्च भङ्गाः । तत्रैकः क्षायिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टिः क्षीणकषायः । द्वितीयः क्षायिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकपायो मनुष्यः । तृतीयः क्षायिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टिरुपशान्तवेदः । चतुर्थः क्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकषायो मतिज्ञानी । पञ्चमः क्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोहो
- १० भव्यः । द्वयोः क्षायोपशमिकयोः सन्निपातात् क्षायोपशमिकस्य चौदयिकादिभिश्चतुर्भिरेकशः सन्निपातात् पञ्च भङ्गाः । तत्रैकः क्षायोपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम संयतः अवधिज्ञानी । द्वितीयः क्षायोपशमिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम संयतो मनुष्यः । तृतीयः क्षायोपशमिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम संयत उपशान्तकषायः । चतुर्थः क्षायोपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम संयतासंयतः क्षायिक-
- १५ सम्यग्दृष्टिः । पञ्चमः क्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम अप्रमत्तसंयतो जीवः । द्वयोः पारिणामिकयोः सन्निपातात् पारिणामिकस्य चौदयिकादिभिः चतुर्भिरेकशः सन्निपातात् पञ्च भङ्गाः । तत्रैकः पारिणामिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम जीवो भव्यः । द्वितीयः पारिणामिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम जीवः क्रोधी । तृतीयः पारिणामिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम भव्य उपशान्तकषायः ।
- २० चतुर्थः पारिणामिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम भव्यः क्षीणकषायः । पञ्चमः पारिणामिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम संयतो भव्यः (भव्यः संयतः) । एते द्विभावसंयोगाः पञ्चविंशतिस्त्रिभावसंयोगभङ्गा दश पूर्वोक्ताः पञ्चभावसंयोगेन चैकः । एते सपिण्डताः षट्त्रिंशत् ।

‘पूर्वोक्तचतुर्भिसंयोगोत्पन्नपञ्चभङ्गक्षेपाद् एत एव षट्त्रिंशदेकचत्वारिंशद्भङ्गा
२५ भवन्ति । एवमादयोऽन्ये च विकल्पा नेतव्या आगमाविरोधेन ।

औपशमिकाद्यात्मतत्त्वानुपपत्तिः, अतद्भावादिति चेत्; न; तत्परिणामात् । २३। स्यान्मतम्—य एत औपशमिकादयो भावा एतेषामात्मतत्त्वव्यपदेशो नोपपद्यते । कुतः ? अतद्भावात् । सर्वे हि ते पौद्गलिकाः कर्मबन्धोदयनिर्जरापेक्षत्वादिति; तन्न; किं कारणम् ? तत्परिणामात् । पुद्गलद्रव्यशक्तिविशेषवशीकृत आत्मा तद्रञ्जनः संस्तन्निमित्तं यं यं परिणाममास्कन्दति यदा
३० तदा तन्मयत्वात्तल्लक्षण एव भवति । उक्तं च—

*“परिणमदि जेण दव्वं तत्कालं तम्मयंति पण्णत्तं ।

तम्हा धम्मपरिणदो आदा धम्मो ‘मुणेयव्वो ॥” [प्रवचनसा० १।८] इति ।

स परिणामोऽन्यद्रव्यासाधारणत्वाद् आत्मतत्त्वमित्याख्यायते ।

१ ततस्त एते आ०, ब०, द०, मु० । २ पूर्वोत्पन्न च— आ०, ब०, द०, मु०, सू० ।
३ —नात्यञ्चपञ्चभङ्गसंक्षेपा— आ०, ब०, द०, मु० । ४ परिणमति येन द्रव्यं तत्कालं तन्मयमिति प्रज्ञप्तम् ।
तस्मात् धर्मपरिणत आत्मा धर्मो मन्तव्यः ॥

‘अमूर्तत्वादभिभवानुपपत्तिरिति चेत्; न; तद्वद्विशेषसामर्थ्योपलब्धेश्चैतन्यवत् । १२४। अथ मतमेतत्-अमूर्तिरात्मा कर्मपुद्गलैर्नाभिभूयते ततस्तत्परिणामाभाव इति ? तन्न; कि कारणम् ? तद्वद्विशेषसामर्थ्योपलब्धेः । सोऽस्य अनादिकर्मबन्धमन्तानोऽस्तीति तद्वान्, तद्वतो विशेष-सामर्थ्यं तद्वद्विशेषसामर्थ्यम् । कथम् ? चैतन्यवत् । यथा अनादिपरिणामिकचैतन्यवशीकृत आत्मा तद्वान्, तस्य तद्वतश्चैतन्यवत् । नारकादिमत्यादिपर्यायविशेषवृत्तिरपि चेतना, तथा अना-
दिकार्षणशरीराकृतत्वात्^१ कर्मवत् आत्मनो मूर्तिमत्त्वात् गत्यादिमत्यादिपर्यायविशेषसामर्थ्यो-
पलब्धिरपि मूर्तिमतीति । एवं सति नामूर्तिरात्मा । किञ्च,

५

१०

अनेकान्तात् । १२५। अनादिकर्मबन्धसन्तानपरतन्त्रस्यात्मनः । ‘अमूर्तत्वं प्रत्यनेकान्तः-बन्ध-पर्यायं प्रत्येकत्वात् स्यान्मूर्तिः, तथापि ज्ञानादिस्वलक्षणापरित्यागात् स्यादमूर्तिः, इत्यादि पूर्ववत् । यस्यैकान्तेनाऽमूर्तिरेवात्मा भवेत्; तस्यायं दोषो नार्हतस्य । किञ्च,

सुराभिभवदर्शनात् । १२६। मदमोहविभ्रमकरीं सुरां पीत्वा नष्टस्मृतिर्जनः काष्ठवदपरिस्पन्द उपलभ्यते, तथा ‘कर्मोदयाभिभवादात्मा अनाविभूतस्वलक्षणो मूर्त इति निश्चीयते ।

करणमोहकरं मद्यमिति चेत्; न; तद्वद्विधकल्पनायां दोषोपपत्तेः । १२७। स्यादाकूतम्-चक्षुरादीनां करणानां व्यामोहकारणं मद्यं पृथिव्यादिभूतप्रसादात्मकत्वात् इन्द्रियाणां नात्म-गुणस्य ‘अमूर्तत्वादिति; तन्न; कि कारणम् ? तद् द्विविधकल्पनायां दोषोपपत्तेः । इदमिह
संप्रधार्यम्-तानि करणानि चेतनानि वा स्युः, अचेतनानि वा ? यद्यचेतनानि; अचेतनत्वा-
त्तेषां न मदकरं मद्यम् । यदि स्यात्; प्रागेव स्वभाजनानां मदकरं स्यात् । अथ चेतनानि;
पृथगनुपलब्धचैतन्यस्वभावानां पृथिव्यादीनां चेतनाद्रव्यसंबन्धत्वादेव चैतन्यव्यपदेश इत्यात्म-
गुणस्यैव मोहकरत्वं सिद्धम् ।

१५

अथ मतमेतत्-पृथिव्यादीनामेव संयोगविशेषे सति पिष्टकिण्वोदकादि^२समाहारे मद-
शक्तिव्यक्तिवत् सुखदुःखाद्यभिव्यक्तिरिति; नैतद्युक्तम्; रूपादिवैधर्म्यात् । रूपादयो हि पृथि-
व्यादिगुणाः सन्तो विभक्तेष्वविभक्तेषु^३ च क्रमेणैव हानिमास्कन्दन्ति । न च तथा शरीरावय-
वेषु विभक्तेष्वविभक्तेषु च सुखादीनां क्रमेणैव हानिः, युगपच्छोपलभ्यते, तस्मान्न
पृथिव्यादिगुणाः ।

२०

किञ्च, यदि पृथिव्यादिगुणाः सुखादयो ‘ननु शवशरीरावस्थायामप्युपलभ्यरेन् रूपादि-
वत् । सूक्ष्मभूतापगमान्नोपलब्धिरिति चेत्; भूयसां^४ स्थूलानां संभवात् तद्रूपलब्धिः स्यात् ।

२५

किञ्च, तदपाये तदनुपलब्धेस्तेषामेव^५ ते^६ गुणा इति^७; समुदायधर्मत्वाभावात् मद्य-
दृष्टान्तायुक्तिः ।

किञ्च, भूतसूक्ष्मास्तित्व (सूक्ष्मभूतास्तित्व) सिद्धिवद् आत्मसिद्धिरपि स्यात् ।

अथवा, तान्यन्तःकरणानि वा स्युः, बहिःकरणानि वा ? यदि बहिःकरणानि; तेषा-
मचेतनत्वात् व्यामोहाभावः । अथान्तःकरणानि; तेषामपि चेतनत्वम्, अचेतनत्वं वा स्यात्?

३०

१ अमूर्तत्वा- आ०, ब०, द०, मु०, अ०, ता० । २ -रात्मकत्वात् अ० । -रात्मत्वात् ता० ।
-राशक्तत्वात् मु०, ब० । -अशक्तत्वात् आ० । ३ -विष- आ०, ब०, द०, मु० । ४ अमूर्ति प्रति मु० ।
अमूर्तित्वं प्रति आ०, ब०, द०, मु० । ५ कर्मेन्द्रियाभि- आ०, ब०, द०, मु० । ६ कुतः ।
७ सुराबीजगुडादि । ८ लतादावदिषु । ९ नवशव- आ०, ब०, द०, मु०, मू० । १० शरीरावयवानाम् ।
११ सूक्ष्मभूतानाम् । १२ सुखादयः । १३ चेत्; ।

अचेतनत्वे पूर्वबन्मोहाभावः । चेतनत्वे विज्ञानरूपत्वाद् व्याप्नोहो युक्तः, न युक्तम्—‘अमूर्तत्वाद्-भिभवाभावः’ इति ।

यद्येवं कर्मोदयमद्यावेशवशीकृतस्य तस्यास्तित्वं दुरुपलक्ष्यम् ? नैप दोषः; ‘तद्वावेशोऽपि स्वलक्षणत्वेनोपलब्धिर्भवति । उक्तञ्च—

५ *‘बन्धं पडि एयत्तं लक्षणदो होदि तस्स णाणत्तं ।
तम्हा अमुत्तिभावो णेयंतो होदि जीवस्स’ ॥’ [ ]

यद्येवं तदेव तावदुच्यतां लक्षणं यत्सन्निधानाद् बन्धपरिणामं प्रत्यविवेकेऽपि नति विभागोऽवगृह्यते जीवस्येति ? अत आह—

उपयोगो लक्षणम् ॥८॥

- १० उपयोग इत्युच्यते । क उपयोगो नाम ?
बाह्याभ्यन्तरहेतुद्वयसन्निधाने यथासंभवमुपलब्धुश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उपयोगः । १। द्विविधो हेतुर्बाह्य आभ्यन्तरश्च । द्वाववयवौ यस्य स द्वयः । ननु च स्वरूपनिर्देशादेव द्वित्वप्रतीतेर्द्वयवचनमनर्थकम्; नानर्थकम्; प्रत्येकं द्वैविध्यसंप्रत्ययार्थम्—बाह्यो हेतुर्द्वय आभ्यन्तरश्चेति । तत्र बाह्यो हेतुर्द्विविधः—आत्मभूतोऽनात्मभूतश्चेति । तत्रात्मना संबन्धमापन्नविशिष्टनामकर्मोपात्तपरिच्छिन्नस्थानपरिमाणनिर्माणश्चक्षुरादिकरणग्राम आत्मभूतः । प्रदीपादिरनात्मभूतः । आभ्यन्तरश्च द्विविधः—अनात्मभूत आत्मभूतश्चेति । तत्र मनोवाक्कायवर्गणालक्षणो^१ द्वययोगः चिन्ताद्यालम्बनभूतः अन्तरभिनिविष्टत्वादाभ्यन्तर इति व्यपदिश्यमान आत्मनोऽन्यत्वादानात्मभूत इत्यभिधीयते । तन्निमित्तो भावयोगो वीर्यान्तरायज्ञान^२-दर्शनावरणक्षयक्षयोपशमनिमित्त आत्मनः प्रसादश्चात्मभूत इत्याख्यामर्हति । तस्यैतस्य हेतु-
१५ विकल्पस्य यथासंभवमुपलब्धुः सन्निधानं भवति । तद्यथा—प्रदीपादेस्तावत् केषाञ्चित् सन्निधानं तेन विना चक्षुरादिविज्ञानाप्रवृत्तेः, केषाञ्चित्तु द्वीपिमार्जारादीनां तमन्तरेणाप्युपलब्धेरनियमः । चक्षुरादीनामपि पञ्चेन्द्रियविकलेन्द्रियैकेन्द्रियविषयत्वेन ‘सन्निधानाऽसन्निधानं प्रत्यनियमः । अन्तः करणमपि^३ असंज्ञिनां मनोवजितम्, संज्ञिनां त्रितयम्, एकेन्द्रियाणां विग्रहगतिमुपगतानां^४ समुद्घातगतानां च सयोगकेवलनामेक एव काययोगः, भावयोगश्च तत्कृतः,
२५ तत्र तत्र नियतः क्षयोपशमश्च आक्षीणकपायात् । अत ऊर्ध्वं क्षय इति । एवं यथासंभवं सन्निधाने सति । चैतन्यमात्मनः स्वभावोऽनादिः तमनुविदधातीत्येवंशीलश्चैतन्यानुविधायी^५ सुवर्णस्वभावानुविधायी (यि) कटकाङ्गदकुण्डलादिविकारवत् । स एवं प्रकार आत्मनः परिणाम उपयोग इत्युपदिश्यते ।

- अत्र ^६‘कश्चिदाह—चैतन्यं सुखदुःखमोहरूपं तदनुविधायिना परिणामेन सुखदुःखक्रोधादिना
३० भवितव्यम्, उत्तरत्र च उपयोगप्रकारा ज्ञानदर्शनविकारा वक्ष्यन्ते, तदिदं पूर्वापरविरुद्धमाल-

१ कर्मोदयावेशोऽपि । २ स्वलक्षणे चोप- आ०, ता०, सू०, द० । स्वलक्षणेनोप- आ०, ब० । ३ बन्धं प्रत्येकत्वं लक्षणतो भवति तस्य नानात्वम् । तस्मादमूर्तिभावो नैकान्तो भवति जीवस्य ॥ उद्धृतेयं स० सि० २।७ । ४ द्वित्रिभ्यां लुग्वेति युटो लुक् । ५ सह । ६ अकर्मकर्मनोर्कर्मजातिभेदेषु वर्गणा । ७ श्रुतज्ञान । ८ सन्निधानं प्रत्य- आ०, ब०, द०, सु० । ९ अपिशब्देन बाह्यकरणं चक्षुरादिकं यथायोग्यं योज्यम् । १० जीवानाम् । ११ सुवर्णभावान्-आ० ब०, द०, सु० । १२ सांख्यः-सन्ध्या० ।

क्षयत इति; नैप दोषः; चैतन्यं नामात्मधर्मः सामान्यभूतः, यस्याऽन्विधानादितरेषु द्रव्येषु जीवव्यपदेशो नास्ति, यद्वेदाश्चैते ज्ञानदर्शनादयः, तेषां समुदाये वर्तमानश्चैतन्यगद्गदः क्वचिदवयवोऽपि सुखादौ वर्तते—*“समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते” [पात० महा० पस्पशा०] इति । इह पुनः समुदाय एव वर्तमानः परिगृहीतः, उत्तरत्र च तद्वेदा ज्ञानदर्शनविकारा वक्ष्यन्ते इति नास्ति विरोधः । अथ किं लक्षणम् ?

परस्परव्यतिकरे सति येनान्यत्वं लक्ष्यते तल्लक्षणम् । २। वन्धपरिणामानुविधानात् परस्परप्रदेशानुप्रवेगाद् व्यतिकीर्णस्वभावत्वेऽपि सत्यन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं लक्षणमिति समाख्यायते । यथा सुवर्णरजनयोः सत्यपि वन्धं प्रत्येकत्वे वर्णप्रमाणादिरमाधारणो धर्मः^१ अजहदुपलभ्यते उत्तरकालं सति विवेके तद्दर्शनात्, तथा पुद्गलद्रव्येण वन्धं प्रत्यविभागेऽपि विभागहेतुः जानादिरूपयोगो लक्षणं भवति ।

तल्लक्षणं द्विविधम्—आत्मभूताऽनात्मभूतभेदात् उष्णदण्डवत् । ३। तदेतल्लक्षणं द्विविधम्—आत्मभूतमनात्मभूतञ्चेति । तत्र आत्मभूतमग्नेरौष्ण्यम्, अनात्मभूतं देवदत्तस्य दण्डः । इह आत्मभूतं लक्षणमुपयोगः ।

गुणगुणिनोरन्यत्वमिति चेत्; न; उक्तत्वात् । ४। स्यादेतन्—औष्ण्यं गुणोऽग्निर्गुणी तथा च आत्मा गुणी जानादिर्गुण इति । तयोश्च लक्षणभेदादन्यत्वमिति; तन्न; किं कारणम् ? उक्तत्वात् । उक्तेमतत्—“अतस्वाभाव्येऽनवधारणप्रसङ्गोऽग्निवत्” इत्यादि ।

लक्ष्यलक्षणभेदादिति चेत्; न; अनवस्थानात् । ५। अथ मतमेतत्—लक्ष्यो गुणी गुणो लक्षणम्, लक्ष्याच्च लक्षणेनान्तरभूतेन भवितव्यमित्यतोऽनयोरन्यत्वमिति; तन्न; किं कारणम् ? अनवस्थानात् । येन लक्षणेन लक्ष्यं लक्ष्यते “तत् सल्लक्षणम्, अलक्षणं वा ? यदि तदलक्षणम्; मण्डकशिखण्डवदभावमापद्येत । असति च तस्मिन् लक्ष्यानवधारणम् । अथ सल्लक्षणम्; तदपि ततोऽन्यत्, तदपि ततोऽन्यदित्यनवस्था स्यात् । किञ्च,

आदेशवचनात् । ६। “लक्ष्यलक्षणयोरव्यतिरेकात् स्यादेकत्वम्, संज्ञादिभेदत्वाच्च स्यान्नानात्वम्” इत्यादेशवचनात् एकान्तदोषानुपपन्नाभावः । कश्चिदाह—

न उपयोगलक्षणो जीवस्तदात्मकत्वात् । ७। इह लोके यद्यदात्मकं न तत्तेनोपयुज्यते यथा क्षीरं क्षीरात्मकं न तत्तेनैवात्मनोपयुज्यते । एवमात्मनोऽपि जानाद्यात्मकत्वान्न तेनैवोपयोग इति जीवस्योपयोगाभावः । कुतश्च (इतश्च),

विपर्ययप्रसङ्गात् । ८। सति चानन्यत्वे उपयोगमिच्छतोऽनिच्छतश्च^१ कस्यचिद्विपर्ययः प्राप्नोति । कथम् ? अविपर्ययवत्^२ । तद्यथा—‘जीव एव ज्ञानादनन्यत्वे सति ज्ञानात्मनोपयुज्यते’ इति मन्यसे न क्षीरादयः क्षीराद्यात्मभिः; एवं क्षीरादय एव क्षीराद्यात्मभिः परिणमेयुः; “न तु जीवो ज्ञानात्मनोपयुज्यते । अनिष्टं चैतत् ।

न; अतस्तत्सिद्धेः । ९। नैतद्युक्तम् । कुतः ? अतस्तत्सिद्धेः । यत एवानन्यत्वमत एवोपयोगः सिद्धः । नह्यत्यन्तमन्यत्वे उपयोगः सिद्धयति आकाशस्य रूपाद्युपयोगाभाववत्^३ । ननु चोक्तम्—

१ अङ्गं प्रति कोऽवयव इत्यादयः । २ परस्परप्रवेशा— आ०, ब०, द०, मु० । ३ —धर्मः अलक्षणमुपयोगो गुण— आ०, ब०, द०, मु० । ४ पू० ५ । ५ तत्सल्लक्ष— मु० । ६ लक्ष्यत्वे लक्षणानुपपत्तिलक्ष्याभावात् भा० १ । ७ परिणमनम् । ८ आत्मनः । ९ क्षीरस्य । १० विपर्ययाभाववत् । ११ ननु जीवो ज्ञानात्मना नोप— आ०, ब०, द०, मु० । १२ —भावात् ननु आ०, ब०, द०, मु० ।

‘यथा क्षीरं क्षीरात्मकं न तत्तेनात्मनोपयुज्यते’ इति; न; अतस्तत्सिद्धेरित्येव^१ । यथा तृण-जलादिकारणवशात् क्षीरभावाविति प्रत्यभिमुखं^२ क्षीरं^३ क्षीरव्यपदेशभाक् तच्छक्त्यव्यतिरेकात् ‘क्षीरात्मना परिणमति’ इत्युच्यते, तथा आत्मापि ज्ञानादिस्वभावशक्तिप्रत्ययवशात् घटपटाद्याकारावग्रह रूपेण परिणमतीत्युपयोगः सिद्धः । इतरथा ह्यतद्भावे तद्भावाभावादुप-

५ योगाभावः स्यात् । किञ्च,

उभयथापि त्वद्वचनासिद्धेः । १०। अनेकात्तत्वादप्रवणमार्हन्त्यन्यायमविज्ञाय यदुपादिक्षत् भवान्—‘यद्यदात्मकं न तस्य तेनैव परिणामः’ इति; नन्वेवमुभयथापि त्वदीयस्य वचसोऽसिद्धिः ।

तद्यथा—तदात्मकानुपयोगवादिनः स्ववचसः स्वपरपक्षसाधनद्रूपणात्मकस्य स्वपक्षपरपक्षयोः साधकत्वद्रूपकत्वापरिणामात् यत्रोपदिष्टः तत्रासाधकस्ते^४ ज्यं हेतुः । यथा क्षीरस्य दधित्वेन १० परिणाम इष्यते न क्षीरत्वेनैव, तथैव त्वद्वचसः स्वपक्षसाधनात्मकस्य तेनैवापरिणामाद् दूषकत्वेन परिणाम एषितव्यो न साधकत्वेन । अस्यैव च परपक्षद्रूपकात्मकस्य तेनैवापरिणामात् साधकत्वेन परिणाम एषितव्यो न दूषकत्वेन । अतः ‘तदात्मकत्वेऽनुपयोगात्’ इति त्वद्वचनासिद्धिः । अथ त्वद्वचनं स्वपरपक्षसाधकद्रूपकात्मकमपि सत् स्वपरपक्षयोः साधकद्रूपकपर्यायाभ्यां परिणमति; नन्वेवमपि यदवोचद्भवान्—‘तदात्मकत्वेऽनुपयोगान्न तस्य तेनैव परिणामः’ इति;

१५ तदसत् । किञ्च,

स्वसमयविरोधात् । ११। यदि ‘यद्यदात्मकं न तत्तेनैव परिणमति’ इतीष्टं वः; ननु पृथिव्यप्तेजोवायुमहाभूतानां रूपाद्यात्मकत्वात् रूपाद्यात्मना अविपरिणामः स्यात् । इष्यते च शुक्लादिरूपादिविशेषपरिणामः । अतः स्वसमयविरोधः । किञ्च,

केनचिद्विज्ञानात्मकत्वात् । १२। यस्यैकान्तेन ज्ञानात्मक आत्मा स्यात्, तस्य ज्ञानात्मना २० परिणामाभावः परिणतत्वात् । आर्हतस्य तु केनचिद्विज्ञानात्मकः तत्पर्यायादेशात्, केनचिदन्यात्मक इतरपर्यायादेशादिति कथञ्चित्तदात्मकत्वात् केनचिदतदात्मकत्वात् परिणामसिद्धिः । यदि चैकान्तेन ज्ञानात्मक एव स्यादितरात्मक एव वा; तद्भावाविरामः^५ स्यात् । विरामे चात्मनोऽपि विरामः प्रसक्तः । किञ्च,

तदात्मकस्य तेनैव परिणामदर्शनात् क्षीरवत् । १३। यथा क्षीरं द्रवमधुरादिक्षीरस्वभावमजहद् गुडादिद्रव्यसंबन्धाद् गुडक्षीरादिपरिणामान्तरमास्कन्दति, गवादेः स्तनान्तरनिर्गतमात्रं चोष्णं पुनः शीतं भवति, पुनश्चाग्निद्रव्यसंबन्धादुष्णं घनं च भवति, तदभावे च शीतमिति क्षीरजातिमजहदुष्णक्षीरादिव्यपदेशभागिति क्षीरं क्षीरात्मनैव परिणतम् । यदि क्षीरं क्षीरात्मना न परिणमेत्; तत्र तत्र क्षीरव्यपदेशाभावः स्यात् । तथोपयोगात्मक आत्मा उपयोगस्वभावमजहज्ज्ञानाद्यात्मना^६ परिणाममियतीति नास्ति विरोधः । अतश्चैतदेवं^७ यदि हि ३० न स्यात् ;

निःपरिणामत्वप्रसङ्गोऽर्थस्वभावसंकरो वा । १४। यदि यद्यदात्मकं तस्य तेनापरिणामः स्यात्; भवानां निष्परिणामत्वप्रसङ्गः । ततश्च सर्वथा नित्यत्वे क्रियाकारकव्यवहारलोपः स्यात् । ‘परिणामवत्त्वे च परात्मना परिणामात् सर्वपदार्थस्वभावसंकरप्रसङ्गः स्यात् ।’^८ अथैतदुभयं नेष्यते; सिद्धः स्वेनात्मना परिणामः । कश्चिदाह—

१ उत्तरम् । २ द्रव्यम् । ३ द्रव्यक्षीरमित्यर्थः । ४ तत्र । ५ अपर्यवसानः । ६ ज्ञानात्मना आ०, ब० मु० । आदिशब्देन सुखादि । ७ जीवादिद्रव्यं ज्ञानादिपरिणामरूपम् । ८ परिणामत्वे ता० । ९ घटादिपटादिस्वरूपेण । १० अपरिणामः पररूपपरिणामश्चेति द्वयम् ।

‘उपयोगस्य लक्षणत्वानुपपत्तिर्लक्ष्याभावात् । १५। इह लोके सतो लक्ष्यस्य लक्षणं भवति यथा नतो देवदनस्य दण्डादिः । न चासतः शशविषाणादेः किञ्चिल्लक्षणमस्ति । तथा स एवात्मा लक्ष्यो दुरुपपादः^१ । तदभावात् कुत उपयोगस्य लक्षणत्वमिति ? तत्कथमिति चेत् ? उच्यते—

तदभावश्चाकारणत्वादिभिः । १६। तस्य लक्ष्यम्यात्मनोऽभावः । कुतः ? अकारणत्वादेः मण्डूकशिखण्डवत् ।

सत्यपि लक्षणत्वानुपपत्तिरनवस्थानात् । १७। मत्प्यात्मनि लक्ष्ये उपयोगस्य लक्षणत्वं नोपपद्यते । कुतः ? अनवस्थानात् । उपयोगो हि ज्ञानदर्शनस्वभावः, स चानवस्थितः क्षणिकत्वात् । न चानवस्थितं लक्षणं भवति । तदपाये तदनुपलब्धेः, यथा ‘कतरद्देवदनस्य गृहम् ? अधो यत्रासौ काकः’ इत्युत्पन्निते काके ‘नष्टं’ तद्गृहं भवति तथा ज्ञानादिलक्षणस्यात्मनस्तदभावे अभाव प्राप्नोति इति ।

अत्रोच्यते—

आत्मनिह्नवो न युक्तः साधनदोषदर्शनात् । १८। इहात्मनो निह्नवो न युक्तः । कुतः ? साधनदोषदर्शनात् ।

यत्तावदुक्तम्—‘नास्त्यात्मा अकारणत्वात् मण्डूकशिखण्डवत्’ इति; हेतुरयमसिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिकश्च । कारणवानेवात्मा इति निश्चयो न.^२, नरकादिभवव्यतिरिक्तद्रव्यार्थाभावात्, तस्य च मिथ्यादर्शनादिकारणत्वादसिद्धता । अत एव द्रव्यार्थाभावात्^३ पर्यायस्य च पर्यायान्तरानाश्रयत्वाद् आश्रयाभावादप्यसिद्धता^४ । अकारणमेव ह्यस्ति सर्वं घटादि, तेनायं^५ द्रव्यार्थिकस्य विरुद्ध एव । सतोऽकारणत्वात्^६, यदस्ति तन्नियमेनैवाकारणम्, न हि किञ्चिदस्ति^७ च कारणवच्च । यदि तदस्त्येव किमस्य कारणेन नित्यनिर्वृत्तत्वात् ? कारणवत्त्वं चासत एव कार्यार्थत्वात् कारणस्येति विरुद्धार्थता । मण्डूकशिखण्डकादीनाम्^८ ‘असत्प्रत्ययहेतुत्वेन परिच्छिन्नसत्त्वानामभ्युपगमात्तेषां च कारणाभावात्^९ उभयपक्षवृत्तेर-^{१०} नैकान्तिकत्वम् ।

दृष्टान्तोऽपि साध्यसाधनोभयधर्मविकलः ।^१ ‘कमविश्वशात् नानाजातिसंवन्धमापन्नवतो जीवतो जीवस्य मण्डूकभवावाप्तौ तद्व्यपदेशभाजः पुनर्युवतिजन्मन्यवाप्ते ‘यः शिखण्डकः^२ स एवायम्’ इत्येकजीवसंवन्धितत्वात्^३ मण्डूकशिखण्ड इत्यस्ति । पुद्गलद्रव्यस्याप्यनाद्यनन्तपरिणामस्य युवतिभुक्ताहारादिकेशभावपरिणामाच्छिखण्डनिष्पत्तेः कारणत्वमिति नास्तित्वाकारण-^४ त्वधर्माभावात् । एवं वन्ध्यापुत्र-शशविषाणादिष्वपि योज्यम् ।

आकाशकुसुमे कथम् ? तत्रापि यथा वनस्पतिनामकर्मोदयापादितविशेषस्य वृक्षस्य जीवपुद्गलसमुदायस्य^५ ‘पुष्पमिति व्यपदिश्यते, अन्यदपि पुद्गलद्रव्यं पुष्पभावेन परिणतं तेन व्याप्तत्वात्, एवमाकाशेनापि व्याप्तत्वं समानमिति तत्तस्यापीति व्यपदेशो युक्तः । अथ तत्कृतोपकारापेक्षया तस्येत्युच्यते; आकाशकृतावगाहनोपकारापेक्षया कथं तस्य न स्यात् ?^६ वृक्षात् प्रच्युतमप्याकाशाच्च प्रच्यवते इति नित्यं तत्संवन्धि ।^७ ‘अथ अर्थान्तरभावात्तस्य न

१ उपयोगलक्षणानुप- आ०, ब०, द०, मु० । २ अशक्यसमर्थनः । ३ न दृष्टम् । ४ स्याद्वादिनाम् । ५ आत्माभावादित्यर्थः । ६ आश्रयासिद्धतेति यावत् । ७ हेतुः । ८ निष्पन्नावस्थायां कुलालाद्यभावात् । ९ अनुत्पन्नस्यैव कारणवत्त्वम् । १० नास्तीति ज्ञानस्य । ११ अस्तित्वनास्तित्वेति । १२ कर्मोद्रेक । १३ बसः । १४ -सम्बन्धत्वात् आ०, ब०, द०, मु० । १५ स्वस्वामिसम्बन्धे । १६ अर्था- आ०, ब०, द०, मु० ।

स्यादिति मतम्; वृक्षस्यापि न स्यात् । सर्वत्रैवात्र नामाद्यपेक्षया संबन्धो योजयितव्यः ।
बहिरङ्गाकारपरिणतविज्ञानविषयत्वापेक्षया वा दोषोद्भावनमूहितव्यम् ।

यदप्युच्यते—नास्यात्मा अप्रत्यक्षत्वाच्छशशृङ्गवदिति; अयमपि न हेतुः असिद्धविरुद्धानै-
कान्तिकत्वाऽप्रच्युतेः । सकलविषयकेवलज्ञानप्रत्यक्षत्वाच्छुद्धात्मा प्रत्यक्षः, कर्मनोकर्मबन्धपर-

- ५ तन्त्रपिण्डात्मा च अवधिमनःपर्ययज्ञानयोरपि प्रत्यक्ष इति 'अप्रत्यक्षत्वात्' इत्यसिद्धो हेतुः ।
इन्द्रियप्रत्यक्षत्वाभावादप्रत्यक्ष इति चेत्; न; तस्य परोक्षत्वाभ्युपगमात् । अप्रत्यक्षा घटादयोऽग्रा-
हकनिमित्तग्राह्यत्वाद् धूमाद्यनुमिताग्निवत् । अग्राहकमिन्द्रियं तद्विगमेऽपि गृहीतस्मरणात्
गवाक्षवत् । किञ्च, प्रत्यक्षादन्योऽप्रत्यक्ष इति पर्युदासो वा स्यात्, प्रत्यक्षो न भवतीत्यप्रत्यक्ष
इति प्रसज्यप्रतिषेधो वा ? यदि पर्युदासः; अन्यत्वस्य द्विष्टत्वाद्भ्रुत्वसिद्धेः नास्तित्वविरो-
१० ध्यस्तित्वसाधनाद्विरुद्धः । अथ प्रसज्यप्रतिषेधः; सति प्रतिषेध्ये^३ प्रतिषेधसिद्धेः विधिविषय-
सिद्धिरिति कथञ्चित् प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः पुनरप्यसिद्धता । असति च शशशृङ्गादौ सति च विज्ञा-
नादौ अप्रत्यक्षत्वस्य वृत्तेरनैकान्तिकता । अथ विज्ञानादेः स्वसंवेद्यत्वात् योगिप्रत्यक्षत्वाच्च हेतो-
रभाव इति चेत्; आत्मनि कोऽपरितोषः ? दृष्टान्तोऽपि साध्यसाधनोभयधर्मविकलः पूर्वोक्तेन
विधिना अप्रत्यक्षत्वस्य नास्तित्वस्य चासिद्धेः ।

- १५ किञ्च, सर्वस्य वागर्थस्य विधिप्रतिषेधात्मकत्वात्, न हि किञ्चिद्वस्तु सर्वनिषेधगम्य-
मस्ति । अस्ति त्वेतत्^४ उभयात्मकम्, यथा कुरवका रक्तश्वेतव्युदासेऽपि नाऽवर्णा भवन्ति
नापि रक्ता एव श्वेता एव वा प्रतिषिद्धत्वात् । एवं वस्त्वपि परात्मना नास्तीति प्रतिषेधेऽपि
स्वात्मना अस्तीति सिद्धम् । तथा चोक्तम्—

“अस्तित्वमुपलब्धिश्च कथञ्चिदसतः स्मृतः ।

२०

नास्तितानुपलब्धिश्च कथञ्चित्सत एव ते ॥१॥

सर्वथैव सतो नेमौ धर्मौ सर्वात्मदोषतः ।

सर्वथैवाऽसतो नेमौ वाचा^५ गोचरताऽप्ययात् ॥२॥” [ ] इति ।

नास्तित्वाप्रत्यक्षत्वाभ्यामपि^६ रहितं तदवस्तिवति^७ धर्म्यसिद्धिश्च । एवमन्येऽपि हेतव
एकान्तवादिभिरुपनीता दोषवत्तयोत्प्रेक्ष्याः । तदस्तित्वं च साध्यते—

२५

ग्रहणविज्ञानासंभविफलदर्शनाद् गृहीतृसिद्धिः । ११ । यान्यमूनि ग्रहणानि पूर्वकृतकर्मनि-
र्वर्तितानि^८ हिक्कृतस्वभावसामर्थ्यजनितभेदानि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दग्राहकाणि चक्षूरसन-
घ्राणत्वक्श्रोत्राणि । यानि च ज्ञानानि तत्सन्निकर्षजानि तानि^९, तेष्वसंभविफलमुपलभ्यते ।
किं पुनस्तत् ? आत्मस्वभावस्थानज्ञानविषयसम्प्रतिपत्तिः । तदेतद् ग्रहणानां^{१०} तावन्न संभवति;
अचेतनत्वात्, क्षणिकत्वाच्च । विज्ञानानां च न संभवति, एकार्थग्राहित्वादुत्पत्त्यनन्तरनिरो-
३० धाच्च । दृश्यते चेदम् । अकस्माच्च न भवतीति तत्प्रतिपत्तिपत्तिना^{११} ततो व्यतिरिक्तेन केन-
चिद्भ्रुवितव्यमिति गृहीतृसिद्धिः । किञ्च,

१ —कताप्र—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २ अनियतकारण । ३ वस्तुनि । ४ वस्तु ।
५ अनुभवात् । ६ धर्माभ्याम् । ७ अथ परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं साधयति तदित्यादिना । ८ पृथक्कृत ।
हिक्कृत् वाना च वर्जने इत्यभिधानात् । हिक्कृतपृथक्कृतस्वभाव— ब०, ता०, मु०, द० । नानास्वभाव—
ता०, टि० । हिक्कृतसहकृतपृथक्कृतस्वभाव— आ० । ९ एतानि च आ०, ब०, द०, मु० । १० —षज-
न्तिनि आ०, ब०, द०, मु० । ११ इन्द्रियाणाम् । १२ —त्तिपटुना आ०, ब०, द०, मु०, मू० । पटुना
इति वा पाठः—अ० ।

अस्मदात्मास्तित्वप्रत्ययस्य सर्वविकल्पेऽपि सिद्धेः । १२०। योज्यमस्माकम् 'आत्माऽस्ति' इति प्रत्ययः स संशयानध्यवसायविपर्ययसम्यक्प्रत्ययेषु यः कश्चित् स्यात्, सर्वेषु च विकल्पे-
ष्विष्टं सिध्यति । न तावत्संशयः ; निर्णयात्मकत्वात् । न त्वपि संशये तदालम्बनात्मसिद्धिः ।
न हि अवस्तुविषयः संशयो भवति । नाप्यनध्यवसायो जात्यन्वयधिरूपज्ञाद्वदन्; अनादि-
संप्रतिपत्तेः । स्याद्विपर्ययः ; एवमप्यात्मास्तित्वसिद्धिः पुरुषे न्याणुप्रतिपत्तौ स्थाणुमिद्विवत् । ५
स्यात्सम्यक्प्रत्ययः ; अविवादमेतत्—आत्मास्तित्वमिति निश्चये न पक्षः ।

सन्तानादिति चेत्; न; तस्य संवृत्तिसत्त्वात्, द्रव्यसत्त्वे वा संज्ञाभेदमात्रम् । १२१। स्यान्मतम्—
सन्तानो नाम कश्चिदर्थोऽस्ति एकोऽनेकक्षणवृत्तिः, तदाश्रयं ग्रहणविज्ञानात्मस्वभावस्थानादि-
संप्रतिपादनमिति; तन्न; किं कारणम् ? तस्य संवृत्तिसत्त्वात् । त हि सन्तानः 'संवृत्तिसन्,
तस्मिन्सति कल्पितात्मनि' कथं 'स्यात्तद्विशेषप्रत्ययः ? अथ द्रव्यसत्त्वमस्यावसीयते; संज्ञा- १०
भेदमात्रम्—आत्मा सन्तान इति नार्थविप्रतिपत्तिः ।

'यदप्युक्तम्—'सत्यपि लक्षणत्वानुपपत्तिरनवस्थानात्' इति, कथञ्चिदवस्थानादुपयोगस्य
लक्षणत्वोपपत्तिः । न हि सर्वथा विनाशोऽवस्थानं वोपयोगस्याभ्युपगम्यते । किं तर्हि ? कथ-
ञ्चिद्विनाशः कथञ्चिदवस्थानं च । पर्यायार्थादेशात् सतोऽर्थस्यानुपलब्धेर्विनाशो द्रव्यार्थादेशा-
दवस्थानमिति असकृत्परीक्षितमेतत् । तस्मादुपयोगस्य लक्षणत्वमुपपद्यते । १५

तदुपरमाभावाच्च । १२२। कस्यचिदुपयोगस्योत्पादः कस्यचिद्विनाश इत्युपयोगपरम्परा
नोपरमतीति तस्य लक्षणत्वमवसेयम् ।

सर्वथा विनाशो पुनरनुस्मरणाभावः । १२३। यदि सर्वथोपयोगस्य विनाशः स्यात्; अनुस्मरणं
न स्यात् । अनुस्मरणं हीदं स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नाननुभूतस्य नान्येनानुभूतस्य । तदभा-
वात्तन्मूलः सर्वलोकसंव्यवहारो विनाशमुपगच्छेत् । २०

उपयोगसंबन्धो लक्षणमिति चेत्; न; अन्यत्वे संबन्धाभावात् । १२३। स्यान्मतम्—उपयोगो
लक्षणमात्मनो नोपपद्यते । कुतः ? अन्यत्वात् । किं तर्हि ? तत्संबन्धो लक्षणम् । यथा देवदत्तस्य न
दण्डो लक्षणम्, किं तर्हि ? संबन्धः । यदि हि दण्डो लक्षणम् 'असंसक्तोऽपि लक्षणं स्यात्, एवं च
कृत्वोक्तम्—*“क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यलक्षणम्” [वैशे० १।१।१५] इति; तन्न; किं
कारणम् ? अन्यत्वे संबन्धाभावात् । द्रव्याद् गुणोऽर्थान्तरभूतो यदि स्यात्; तस्य संबन्धाभाव २५
इत्युक्तं पुरस्तात् । तस्मादात्मभूत उपयोगो लक्षणमिति न कश्चिद्दोषः ।

य उक्त उपयोगस्तद्धेददर्शनार्थमाह—

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥६॥

कथं द्विविधः ?

साकारानाकारभेदाद् द्विविधः । १। साकार उपयोगोऽनाकार उपयोगश्चेति द्विविधः । ३०
साकारं ज्ञानम्, अनाकारं दर्शनम् ।

१—सिद्धेः आ०, ब०, द०, मु० । २ ज्ञानविषयसम्प्रतिपत्तिः । ३ सं उपचारः वृत्तिसन् आ० ।
मिथ्यारूपेण सन् विद्यमानः । ४ स्वरूपे । ५ स्याद्विशेष— आ०, ब०, द०, मु० । ६ यदुक्तं आ० ब०,
द०, मु०, ता० । ७—तं त— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ८ असक्तोऽपि आ०, ब०, द०, मु० ।

अभ्यर्हितत्वाज्ज्ञानग्रहणमादौ । २। ज्ञानं ह्यभ्यर्हितम् अर्थानां विभावकत्वात्, दर्शन-
मालोचनमात्रम्, अतस्तस्मात् पूर्वकालभाविनोऽपि दर्शनाज्ज्ञानं प्राग्गृह्यते ।

कथं पुनर्ज्ञायते ज्ञानग्रहणमादौ क्रियत इति ?

संख्याविशेषनिर्देशात्तन्निश्चयः । ३। यतः संख्याविशेषनिर्देशः क्रियते—‘अष्टभेदश्चतुर्भेदः’

५ इति, ततस्तस्य निश्चयो वेदितव्यः । ननु च चतुःशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यम् *“संख्याया
अल्पीयस्याः” [पा० वा० २।२।३४] इति वचनात्, यथा चतुर्दशेति; नैप दोषः; उक्तमेतत्—
‘अभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः’ इति ।

तत्र ज्ञानोपयोगोऽष्टविधः—मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं
मत्यज्ञानं श्रुताज्ज्ञानं विभङ्गज्ञानं चेति । दर्शनोपयोगश्चतुर्विधः—चक्षुर्दर्शनम् अचक्षुर्दर्शनमवधि-
१० दर्शनं केवलदर्शनं चेति । एषां च लक्षणादीनि व्याख्यातानि । अवग्रहान्नान्यत् दर्शनमिति चेत्;
व्याख्यातमन्यत्वम् । छद्मस्थेषु तयोः क्रमेण वृत्तिः, निरावरणेषु युगपत् ।

ययोक्तेनानेनाहितपरिणामेन^१ सर्वात्मसाधारणेनोपयोगेन^२ ये उपलक्षिता उपयोगिनः
ते द्विविधाः—

संसारिणो मुक्ताश्च ॥१०॥

१५ आत्मोपचितकर्मवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः । १। आत्मनोपचितं कर्माष्टविधं
प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशबन्धभेदभिन्नम्, तद्वशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसार इति ।

उच्यते— द्विरात्मग्रहणं^३ किमर्थम् ? ‘आत्मैव कर्मणः कर्ता, तत्फलस्य च आत्मैव
भोक्ता’ इत्येतस्य प्रदर्शनार्थम् ।

२० ‘अन्ये तु त्रैगुण्यं’ कर्तृ, परम् आत्मा भोक्ता’ इति मन्यन्ते; तदयुक्तम्; अचेतनस्य पुण्य-
पापविषयकर्तृत्वानुपपत्तेर्घटादिवत् । परकृतफलभोगे^४ चानिर्मोक्षप्रसङ्गः स्यात् “कृतप्रणाश-
श्चेति । तस्माच्चः कर्ता स एव भोक्तेति युक्तम् ।

संसारः पञ्चविधः द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतो भवतश्चेति, स येषामस्ति ते संसारिणः ।

निरस्तद्रव्यभावबन्धा मुक्ताः । २। बन्धो द्विविधो द्रव्यबन्धो भावबन्धश्चेति । तत्र
द्रव्यबन्धः कर्मनोऽपि परिणतः पुद्गलद्रव्यविषयः ।^५ तत्कृतः क्रोधादिपरिणामवशीकृतो भाव-
२५ बन्धः । स उभयोऽपि निरस्तो यैः ते मुक्ताः ।

द्वन्द्वनिर्देशो लघुत्वादिति चेत्; न; अर्थान्तरप्रतीतेः । ३। स्यान्मतम्—द्वन्द्वनिर्देशोऽत्र युक्तः ।
कुतः ? लघुत्वात्, द्वन्द्वे हि सति उक्तार्थत्वाच्चशब्दाप्रयोगे लाघवं भवति इति; तन्न; किं
कारणम् ? अर्थान्तरप्रतीतेः । संसारिणश्च मुक्ताश्चेति द्वन्द्वे सति^६ अल्पात्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च
३० मुक्तशब्दस्य पूर्वनिपाते सति मुक्तसंसारिण इति प्राप्नोति, तथा च सत्यर्थान्तरं प्रतीयेत—
मुक्तः संसारो येन भावेन स मुक्तसंसारस्तद्वन्तः मुक्तसंसारिण इति । तथा सति मुक्ता-
नामेवोपयोगित्वमुक्तं^७ स्यान्न संसारिणाम्, अतो वावयमेव क्रियते ।

१ निश्चायकत्वात् । २ —यसः श्र०, मू० । ३ —नमिति श्र०, मू० । ४ भवेन । ५ —नैनोपलक्षिता
उप— श्रा०, ब०, द०, मु० । ६ आत्मोपचि— श्रा०, ब०, द०, मु०, ता० । ७ वार्तिके । ८ सांख्याः
—स म्या० । ९ प्रधानम् । १० चानिर्मो— श्रा०, ब०, द०, मु० । ११ प्रकृतेः । १२ तत्कृतको— मू० ।
१३ अल्पाक्षर— मू० । १४ —योगत्वमुक्तं— श्रा०, ब०, द०, मु० ।

समुच्चयाभिव्यक्त्यर्थं चशब्दोऽनर्थक इति चेत्; न; उपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थ-
त्वात् ॥४॥ स्यान्मतम्—चशब्दोऽनर्थकः । कुतः? अर्थभेदात् समुच्चयमिद्वेः । भिन्ना हि संसारिणो
मुक्ताश्च ततो विशेषणविशेष्यत्वानुपपत्तेः समुच्चयः मिद्वेः यथा * “पृथिव्यापस्तेजोवायुः”
[ ] इति; तन्न; किं कारणम्? उपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थत्वात् । नायं चशब्दः समुच्चये,
क्व तर्हि? अन्वाचये^१ । तत्र ह्येकः प्रधानभूतः । इतरो गुणभूतः यथा ‘भैक्षं चर देवदत्त चानय’
इति प्रधानशिष्टं भैक्षचरणं देवदत्तानयनमप्रधानशिष्टम् । तथा संसारिणः प्राधान्येनोपयोगिनो
मुक्ता गुणभावेनेत्येतस्य प्रदर्शनार्थः^२ । कथं संसारिणो मुख्य उपयोगः कथं वा मुक्तेषु गौणः?

५

१०

१५

परिणामान्तरसंक्रमाभावाद् ध्यानवत् ॥५॥ यथा एकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमिति छद्मस्थे
ध्यानशब्दार्थो मुख्यचिन्ताविशेषवतः तन्निरोधोपपत्तेः, तदभावात् केवलिन्युपचरितः फलदर्श-
नात्, तथा उपयोगशब्दार्थोऽपि संसारिणो मुख्यः परिणामान्तरसंक्रमात्, मुक्तेषु तदभावाद् गौणः
कल्प्यते ‘उपलब्धिसामान्यात्’ ।

संसारिग्रहणमादौ बहुविकल्पत्वात्^३ तत्पूर्वकत्वात् स्वसंबेद्यत्वाच्च ॥६॥ संसारिग्रहणमादौ
क्रियते बहुविकल्पत्वात्, बहवो हि संसारिणां विकल्पा गत्यादयः । किञ्च, तत्पूर्वकत्वात् ।
संसारिपूर्वका हि मुक्ताः, न मुक्तपूर्वाः संसारिण इति । स्वसंबेद्यत्वाच्च । स्वसंबेद्या हि संसा-
रिणो गत्यादिपरिणामानामनुभूतत्वात्, मुक्ताः पुनरत्यन्तपरोक्षाः, तदनुभवस्याप्राप्तत्वात् ।

तत्र य एते शुभाशुभकर्मफलानुभवनसंबन्धवशीकृतस्वभावा अप्रच्युतसंस्तरणाः पूर्वकृत-
नामकर्मनिमित्तजनितकरणविशेषाः प्राणिनः ते खलु—

समनस्काऽमनस्काः ॥ ११ ॥

मनःसन्निधानासन्निधानापेक्षया द्विविधाः संसारिणः । १। मनो द्विविधम्—द्रव्यमनो भाव-
मनश्चेति । तत्र पुद्गलविपाकिकर्मोदयापेक्षं द्रव्यमनः । वीर्यान्तरायनोऽन्द्रियावरणक्षयोपशमा-
पेक्षा आत्मनो विशुद्धिर्भविमनः । तेन मनसा सह वर्तन्ते इति समनस्काः । न विद्यते मनो
येषां ते अमनस्का इति द्विविधाः संसारिणो भवन्ति । अत्राह—

द्विविधजीवप्रकरणाद्यथासंख्यप्रसङ्गः । २। द्विविधा हि जीवाः प्रकृताः संसारिणो
मुक्ताश्च । तत्र संसारिणः समनस्काः मुक्ताश्चाऽमनस्का इति यथासंख्यं प्राप्नोति ।

इष्टमिति चेत्; न; सर्वसंसारिणां समनस्कत्वप्रसङ्गात् । ३। स्यादेतत्—इष्टमेवेदं संसा-
रिणः समनस्का मुक्ताश्चाऽमनस्का इति; तन्न; किं कारणम्? सर्वसंसारिणां समनस्कत्व-
प्रसङ्गात् । एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां पञ्चेन्द्रियेषु च केषाञ्चित् मनोविषयविशेषव्यवहारा-
भावात् अमनस्कतेष्टा तद्व्याघातोऽतः स्यात् । अत्रोच्यते—

पृथग्योगप्रक्लृप्तेः संसारिसंप्रत्ययः । ४। यदिदं पृथग्योगकरणं तेन ज्ञायते संसारिणोऽत्र
संबन्ध्यन्ते इति । इतरथा हि एक एव योगः क्रियते—‘संसारिणो मुक्ताश्च समनस्काऽमनस्काः’
इति ।

१ पृथिव्यप्तेजो— आ०, ब०, द०, मु० । “पृथिव्यापस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि तत्समुदाये
शरीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञाः ।” —तत्त्वोप० पृ० १ । २ किं तर्हि आ०, ब०, द०, मु० । ३ प्रधानाप्रधान-
विवक्षायामन्वाचयः । ४ इतरे गुणभूताः आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ५ —नार्थम् अ० । ६ केवल-
ज्ञान । ७ —त्वाच्च स्व— आ०, ब०, द०, मु० । ८ —जनितवि— आ०, ब०, द०, मु० ।

औपरिष्टसंसारिवचनप्रत्यासत्तेश्च । ५। औपरिष्टमस्ति संसारिवचनम्, तस्य प्रत्यास-
त्तेरभिसंबन्धाच्च संसारिसंप्रत्ययो भवति । अत्राह—

तदभिसंबन्धे यथासंख्यप्रसङ्गः । ६। यदि तदभिसंबन्धः क्रियते तत्तत्र त्रसस्थावरग्रहण-
मस्ति तेन यथासंख्यं प्राप्नोति 'समनस्कास्त्रसा अमनस्काः स्थावराः' इति ।

- ५ इष्टमेवेति चेत्; न; सर्वत्रसानां समनस्कत्वप्रसङ्गात् । ७। स्यादेतत्—इष्टमेवेदं त्रसाः
समनस्काः स्थावरा अमनस्का इति; तन्न; किं कारणम् ? सर्वत्रसानां समनस्कत्वप्रसङ्गात्,
द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणामपि समनस्कत्वं प्रसज्येत । अनिष्टं चैतत् । अत्रोच्यते—
नानभिसंबन्धात् । ८। संसारिग्रहणमात्रमत्राभिसंबन्धो न त्रसस्थावरग्रहणम् ।
इच्छावशेन हि संबन्धो भवति ।

- १० एकयोगाकरणात् । ९। यदि त्रसस्थावरग्रहणेनापि संबन्ध इष्टः स्यात् एक एव योगः
क्रियेत—'समनस्कामनस्काः संसारिणस्त्रसस्थावराः' इति । नत्वेवं कृतः । तेन ज्ञायते त्रसस्थावर-
ग्रहणं न संबध्यत इति । अथवा, एकयोगाकरणात् मन्यामहे—अतीतस्य संसारिमुक्तग्रहणस्य
वक्ष्यमाणस्य च त्रसस्थावरग्रहणस्य समनस्कामनस्कग्रहणेनाभिसंबन्धो न भवतीति ।

- इतरथा अन्यतरत्र संसारिग्रहणे सतीष्टार्थत्वादुपरि संसारिग्रहणमनर्थकम् । १०। इतरेण
१५ प्रकारेणेतथा । कथम् ? यदि संसारिमुक्तग्रहणेन त्रसस्थावरग्रहणेन चास्याभिसंबन्धः स्यात् एक
एव योगः क्रियेत—'संसारिमुक्ताः समनस्कामनस्कास्त्रसस्थावराश्च' इति । तथा सत्यन्यतरत्र
संसारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । क्वान्यतरत्र ? समनस्कामनस्कसूत्रस्यादावन्ते वा । एवं सतीष्टा-
र्थस्य सिद्धत्वात् 'संसारिणः त्रसस्थावराः' इत्यत्र संसारिग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

- आदौ समनस्कग्रहणमभ्यर्हितत्वात् । ११। आदौ समनस्कग्रहणं क्रियते । कुतः ? अभ्यर्हि-
२० तत्वात् । कथमभ्यर्हितत्वम् ? तत्र हि समग्राणि करणानीति ।

य एते स्वकृतकर्मफलापेक्षपरिपूर्णपरिपूर्णकरणग्रामाहितद्वैविध्यविशिष्टाः कामर्णशरी-
रप्रणालिकापादितनियतावस्याविशेषाः, ते खलु—

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥१२॥

अत्राह—के त्रसाः, के स्थावरा इति ? उच्यन्ते—

- २५ त्रसनामकर्मोदयापादितवृत्तयस्त्रसाः । १। त्रसनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयापादित-
वृत्तिविशेषाः त्रसा इति व्यपदिश्यन्ते ।

- त्रसेष्ट्वेजनक्रियस्य त्रसा इति चेत्; न; गर्भादिषु तदभावाद् अत्रसत्त्वप्रसङ्गात् । २।
स्यान्मतम्—त्रसेष्ट्वेजनक्रियस्य त्रस्यन्तीति त्रसा इति ? तन्न; किं कारणम् ? गर्भादिषु तद-
भावाद् अत्रसत्त्वप्रसङ्गात् । गर्भाण्डजमूर्च्छितसुषुप्तादीनां त्रसानां बाह्यभयनिमित्तोपनिपाते
३० सति चलनाभावादत्रसत्त्वं स्यात् । कथं तदर्थस्य निष्पत्तिः 'त्रस्यन्तीति त्रसाः' इति ? व्युत्पत्ति-
मात्रमेव नार्थः प्राधान्येनाश्रियते गोशब्दप्रवृत्तिवत् ।

स्थावरनामकर्मोदयोपजनितविशेषाः स्थावराः । ३। स्थावरनामकर्मणो जीवविपाकिन
उदयेनोपजनितविशेषाः स्थावरा इत्याख्यायन्ते ।

स्थानशीलाः स्थावरा इति चेत्; न; वाय्वादीनामस्थावरत्वप्रसङ्गात् ।४। स्यादेतन्-
निष्ठन्नीत्येवं जीलाः स्थावरा इति ? तन्न; किं कारणम् ? वाय्वादीनामस्थावरत्वप्रसङ्गात् ।
वायुनेजोऽम्भसां हि देगान्तरप्राप्तिदर्शनादस्यावन्त्वं स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्तिः—‘स्थान-
शीलाः स्थावरा’ इति ? एव रूढिविरोधवत्त्वाभात् । वदचिदेव वर्तते^१ ।

इष्टमेवेति चेत्; न; समयार्थानवबोधत्वात् ।५। अथ मनमेतन्—इष्टमेव वाय्वादीनामस्था- ५
रत्वमिति; तन्न; किं कारणम् ? समयार्थानवबोधत्वात् । एव हि ‘समयोऽद्विस्थितः सन्ग्रहणयां
कायानुवादे * “त्रसा नाम द्वीन्द्रियादारभ्य आ अयोगिकेवलिनः ” [पट् खं०] इति । तस्मान्न
चलनाचलनापेक्षं त्रसम्यावन्त्वं कर्मोदयापेक्षमेवेति स्थितम् ।

त्रसग्रहणमादौ अल्पाक्षरत्वादभ्यहितत्वाच्च ।६। त्रसग्रहणमादौ क्रियते । कुतः ? अल्पा-
क्षरत्वाद् अभ्यहितत्वाच्च । सर्वोपयोगसंभवादभ्यहितत्वम् । १०

सामान्यविरोधमज्ञाहितभेदसाधनविज्ञाने मति विरोधेणाऽतिजिज्ञासनां त्रसम्यावराणां निजनि
कर्तव्ये एकेन्द्रियाणामतिबहुवक्तव्याभावाद् विभज्यानुपूर्वीं स्थावरभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पृथिव्यतेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥१३॥

नामकर्मोदयानिमित्ताः पृथिव्यादयः संज्ञाः ।१। स्थावरनामकर्मभेदाः पृथिवीकायादयः
सन्ति, ‘तदुभयनिमित्ता जीवेषु पृथिव्यादयः संज्ञा वेदितव्याः । ‘प्रथनादिप्रकृतिनिष्पन्ना २०
अपि रूढिवशात् प्रथनाद्यनपेक्षा वर्तन्ते ।

एषां ‘पृथिव्यादीनामार्पे चातुर्विध्यमुक्तं प्रत्येकम् । तत्कथमिति चेत् ? उच्यते—पृथिवी
पृथिवीकायः पृथिवीकायिकः पृथिवीजीव इत्यादि^२ । तत्र अचेतना^३ वैश्वसिकपरिणामनिर्वृत्ता
काठिन्यादिगुणात्मिका पृथिवी । अचेतनत्वादसत्यपि पृथिवीकायिकनामकर्मोदये प्रथनक्रियो-
पलक्षितैवेयम् । अथवा, पृथिवी सामान्यम्; उत्तरत्रये संभवात् । कायः शरीरम्, पृथिवी- २५
कायिकजीवपरित्यक्तः पृथिवीकायः, मृतमनुष्यादिकायवत् । पृथिवी कायोऽस्यास्तीति
पृथिवीकायिकः तत्कायसंबन्धवशीकृत आत्मा । समवाप्तपृथिवीकायिकनामकर्मोदयः^४ कर्मण-
काययोगस्थः, यो न तावत् पृथिवीं कायत्वेन गृह्णाति स पृथिवीजीवः^५ । एवमापः, अप्कायः,
अप्कायिकः, अप्जीवः । तेजः, तेजस्कायः, तेजस्कायिकः, तेजो जीवः । वायुर्वायुकायो
वायुकायिको वायुजीवः । वनस्पतिर्वनस्पतिकायो वनस्पतिकायिको वनस्पतिजीव इति योज्यम् । ३०

सुखग्रहणहेतुत्वात् स्थूलमूर्तत्वादुपकारभूयस्त्वाच्चादौ पृथिवीग्रहणम् ।२। पृथिव्यां हि
सत्यामर्षां कुम्भादिभिः अग्नेश्च शरावादिभिः वायोश्च चर्मघटादिभिः सुखेन ग्रहणं क्रियते ।

१—लाभात्तु क्व—अ०, मू० । २ वर्तन्ते ता०, अ०, मु०, द०, आ०, ब०, मु० । ३ “तत्सकाङ्क्षा
बोह्मिदियप्पहुडि जाव अजोगिकेवलि ति ।” —षट् खं० सं० सू० ४४ । ४ त्रसनाम अ० । त्रसानां द्वी—आ०, ब०,
द०, मु० । ५ बाह्याभ्यन्तर । ६ पृथुत्व धारणादि । ७ “उक्तञ्च-पुढवी पुढवीकायो पुढवीकाइय पुढविजीवो
य । साहारणोपमुक्को सरीरगहिदो भवन्तरिदो ॥” —स० सि० २।१३ । ८ आदिशब्देन अबादीनां चातुर्विध्यं
योज्यम् । ९ स्वभावजात । १०—नामोदयः आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ११ चतुर्णामपि पृथिवी-
शब्दवाच्यत्वेऽपि शुद्धपुद्गलपृथिव्या जीवपरित्यक्तपृथिवीकायस्य च नेह ग्रहणम्, तयोरेव तत्त्वेन तत्कर्मो-
दयासंभवात् तत्कृतपृथिवीव्यपदेशासिद्धेः । तस्माज्जीवाधिकारात् पृथिवीं कायत्वेन गृहीतवतः पृथिवीका-
यिकस्य विग्रहगत्यापन्नस्य च पृथिवीजीवस्य च ग्रहणम्, तयोरेव पृथिवीस्थावरनामकर्मोदयसंभवात् ।

स्थूलमूर्तिश्च पृथिवी विमानभवनप्रस्तारादिभावपरिणामात् ! स्नानपानाद्युपकारादपां पाक-
शोपप्रकागनाद्युपकाराच्चाग्नेः स्वेदखेदापनोदाद्युपकाराच्च वायोभूयानुपकारः पृथिव्या अशना-
च्छादनवसनादिभावो वनस्पतेः । अवादीनां यश्चोक्त उपकारः प्रतिनियत इति स सत्यां
पृथिव्यां संभवति, इतरथा हि क्वावस्थितानां स उपकारः स्यात्, अतः पृथिव्या ग्रहणमादौ
५ क्रियते ।

तदनन्तरमपां वचनं भूमितेजसोर्विरोधादाधेयत्वाच्च । ३। तदनन्तरमपां वचनं क्रियते ।
कुतः ? भूमितेजसोर्विरोधादाधेयत्वाच्च । भूमेर्हि तेजो विरोधि विनाशकत्वात्, अतोऽद्भि-
र्व्यवधानं क्रियते । भृग्पामाधारः आधेया आप इति च ।

ततस्तेजोग्रहणं तत्परिपाकहेतुत्वात् । ४। पृथिव्या अपां च परिपाकहेतुस्तेजः, तदनन्तरं
१० तस्य ग्रहणं क्रियते ।

तजोऽनन्तरं वायुग्रहणं तदुपकारकत्वात् । ५। वायुर्हि तिर्यक्प्लवनकर्मा तेजसः प्रेरणेन
उपकरोतीति तदनन्तरं गृह्यते ।

अन्ते वनस्पतिग्रहणं सर्वेषां तत्प्रादुर्भावे निमित्तत्वादनन्तगुणत्वाच्च । ६। वनस्पति-
प्रादुर्भावे हि पृथिव्यादयः सर्वे निमित्ततामुपव्रजन्ति । सर्वेषां तेषां वनस्पतिकायिका अनन्त-
१५ गुणास्ततोऽन्ते वनस्पतिग्रहणं क्रियते । एते पञ्चविधाः प्राणिनः स्थावराः ।

कति पुनरेषां प्राणाः ? चत्वारः—स्पर्शनेन्द्रियप्राणः कायबलप्राण उच्छ्वासनिश्वास-
प्राण आयुःप्राणश्चेति ।

अथ के त्रसा इति ? अत्रोच्यते—

द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥१४॥

२० आदिशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातो व्यवस्थासंप्रत्ययः । १। अयमादिशब्दोऽनेकार्थः—
व्यवस्थाप्रकारसामीप्यादिवचनत्वात्, तत्र विवक्षात इह व्यवस्थायां गृह्यते । आगमे हि ते
व्यवस्थिताद्वीन्द्रियस्त्रीन्द्रियश्चतुरिन्द्रियः पञ्चेन्द्रियश्चेति । कोऽस्य विग्रहः ? द्वे इन्द्रिये यस्य
सोऽयं द्वीन्द्रियः स आदिर्येषां ते द्वीन्द्रियादय इति । यद्येवम्—

अन्यपदार्थनिर्देशाद् द्वीन्द्रियाग्रहणम् । २। अन्यपदार्थोऽत्र प्राधान्येनाश्रितः । द्वीन्द्रियग्रहण-
२५ मुपलक्षणम्, अतस्त्रसग्रहणे द्वीन्द्रियस्य^१ ग्रहणं न प्राप्नोति यथा 'पर्वतादीनि क्षेत्राणि' इति न
पर्वतः क्षेत्रग्रहणेन गृह्यते ।

न वा तद्गुणसंविज्ञानात् । ३। न वैष दोषः; किं कारणम् ? तद्गुणसंविज्ञानात् । यथा
शुक्लवाससमानयेति तद्गुण आनीयते तथेहापि द्वीन्द्रियस्याप्यन्तर्भावो भवति ।

अवयवेन विग्रहे सति समुदायस्य वृत्त्यर्थत्वाद्वा । ४। अथवा *^२अवयवेन विग्रहः समुदायो
३० वृत्त्यर्थः^३ [पात० महा० २।२।२४] इति द्वीन्द्रियस्योपलक्षणस्यापि त्रसत्वेऽन्तर्भाविः, यथा
*^४“सर्वादिः सर्वनाम” [जैनेन्द्र० १।१।३५] इति । कथं तर्हि पर्वतादीनि क्षेत्राणीति पर्वतस्य
बहिर्भाविः ? पर्वतस्य क्षेत्रत्वसंभवाभावाद् व्युदासः । ते एते चतुर्विधाः प्राणिनस्त्रसाः ।

१ स्नपनाद्यु— ता०, आ०, ब० । स्नापनाद्यु— मू० । स्थापनाद्यु— द० । २ तत्पाक— अ०, मू० ।
३ तिर्यक्पलन— आ०, द०, मु० । तिर्यक्पतन— ब० । तिर्यक्प्रचलन— ता० । ४ इत्युच्यते अ० ।
५—स्थायिगतिः भा० १। ६ द्वीन्द्रियग्र— अ० । ७ अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः । —पात० महाभा० ।

कति पुनरेषां प्राणाः? द्वीन्द्रियस्य तावत् पञ्चप्राणाः—स्पर्शनरसनेन्द्रियप्राणौ वाक्कायबल-
प्राणौ उच्छ्वासनिश्वासप्राणः आयुःप्राणश्चेति । त्रीन्द्रियस्य मत्त—त एव प्राणाः घ्राणा-
धिकाः । चतुरिन्द्रियस्याष्टौ—त एव चक्षुरधिकाः । पञ्चेन्द्रियस्य तिरश्चोऽसंजिनो नव प्राणाः
त एव श्रोत्राधिकाः । संजिपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्यदेवनारकाणां दश प्राणा मनोबलाधिकास्त एव ।

आदिशब्देन निर्दिष्टानामिन्द्रियाणामनिर्जातिसंख्यानामियत्तावधारणार्थमाह—

५

पञ्चेन्द्रियाणि ॥१५॥

अथवा स्वां प्रक्रियाम् आचिख्यामवः केचित् पञ्च पङ्केकादश^१ चेन्द्रियाणि इत्यध्यवस्यन्ति
तत्रानिष्टनिवृत्त्यर्थं नियनयन्नाह—पञ्चेन्द्रियाणि नाधिकानीति ।

इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गनिन्द्रियम् । १। उपभोक्तुर्गात्रमनोऽनिवृत्तकर्मबन्धस्यापि परमेश्वरत्व-
शक्तियोगाद् इन्द्रव्यपदेशमर्हन्तः स्वयमर्थान् गृहीतुमसमर्थस्योपयोगोपकरणं लिङ्गमिन्द्रिय-
मित्युच्यते ।

१०

इन्द्रेण कर्मणा सृष्टमिति वा । २। अथवा स्वकृतकर्मविपाकवशादात्मा देवेन्द्रादिपु-
तिर्यगादिषु चेष्टानिष्टमनुभवतीति कर्मैव तत्रेन्द्रः, तेन सृष्टमिन्द्रियमित्याख्यायते ।

तद्भेदाः स्पर्शनादयः पञ्च वक्ष्यमाणाः ।

१५

मनोऽपीन्द्रियमिति चेत्, न; अनवस्थानात् । ३। स्यान्मतम्—मनोऽपीन्द्रियमित्युपसंख्येयम्,
कर्ममलीमसस्यात्मनोऽसहायस्य स्वयमेवार्थचिन्तनं प्रत्यसहिष्णोर्बलाधानं भवति मनः कर्मकृतं
चेति ? तन्न; किं कारणम् ? अनवस्थानात् । यथा चक्षुरादीनि प्रतिनियतदेशावस्थानानि
न तथा मन इत्यनिन्द्रियं तत् ।

इन्द्रियपरिणामाच्च प्राक् तद्व्यापारात् । ४। चक्षुरादीनां रूपादिविषयोपयोगपरिणा-
मात् प्राक् मनसो व्यापारः । कथम् ? शुक्लादिरूपं दिदृक्षुः प्रथमं मनसोपयोगं करोति 'एवंविधं
रूपं पश्यामि रसमास्वादयामि' इति, ततस्तद्व्यापारानीकृत्य चक्षुरादीनि विषयेषु व्याप्रियन्ते ।
ततश्चास्याऽनिन्द्रियत्वम् ।

२०

कर्मैन्द्रियोपसंख्यानमिति चेत्, न; उपयोगप्रकरणात् । ५। स्यादेतत्—कर्मैन्द्रियाणि वागा-
दीनि वचनादिक्रियानिमित्तानि सन्ति तेषामिहोपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न; किं कारणम् ?
उपयोगप्रकरणात् । उपयोगोऽत्र प्रकृतः, तदुपकरणानि इह इन्द्रियाणि गृह्यन्ते, तेन कर्मैन्द्रिया-
णामप्रसङ्गः ।

२५

अनिन्द्रियत्वं वा तेषामनवस्थानात् । ६। न वागादीनामिन्द्रियत्वमस्ति, उपयोगसाधनेषु
हीन्द्रियव्यपदेशो युक्तो न क्रियासाधनेषु । यदि च क्रियासाधनेष्वपि स्याद् अनवस्था प्रसज्येत,
सर्वाणि ह्यङ्गोपाङ्गादीनि मूर्धादीनि क्रियासाधनानीति ।

३०

इष्टानिष्टविषयोपलब्धार्थानि भोक्तुरात्मनो यान्यमूनीन्द्रियाणि तेषामुक्तसामर्थ्य-
विशेषादुपनिपतितभेदानां प्रत्येकं भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

१ सांख्याः । २ इदु परमेश्वर्ये इति धातोरर्थः शक्त्या संभवतीत्यर्थः । ३ अनियतवृत्तित्वात् ।
४ वाक्पाणिपादपायपश्यानि कर्मैन्द्रियं पादवादि इत्यभिधानात् । पायुर्नाम मलद्वारम् गुदं त्वपानं पायुर्नाम,
भगमेहनादिकम् उपस्थः । ५ इष्टानिष्टविषयेषु लब्धोऽर्थो यैस्तानि । ६ —पनियतभे— मु० ।

द्विविधानि ॥१६॥

विधशब्दस्य प्रकारवाचिनो ग्रहणम् । १। अयं विधशब्दः प्रकारवाची गृह्यते, विधयुक्त-
गतप्रकाराः समानार्था इति । द्वौ विधौ येषां तानि द्विविधानि द्विप्रकाराणीत्यर्थः । कौ च द्वौ
प्रकारौ ? द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियमिति ।

५ तत्र द्रव्येन्द्रियस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥१७॥

निर्वर्त्यत इति निर्वृत्तिः । १। कर्मणा या निर्वर्त्यत निष्पाद्यते सा निर्वृत्तिरित्युपदिश्यते ।
सा द्वेधा बाह्याभ्यन्तरभेदात् । २। सा निर्वृत्तिर्द्वेधा । कुत ? बाह्याभ्यन्तरभेदात् । तत्र—
विशुद्धात्मप्रदेशवृत्तिराभ्यन्तरा । ३। उत्प्रेषाङ्गुलस्याऽसंख्येयभागप्रमितानां विशुद्धाना-
१० मात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानमानावमानावस्थितानां वृत्तिराभ्यन्तरा
निर्वृत्तिः ।

तत्र नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयो बाह्या । ४। तेष्व्वात्मप्रदेशेष्विन्द्रिय-
व्यपदेशभाक् यः प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयः स बाह्या
निर्वृत्तिः ।

१५ उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणम् । ५। येन निर्वृत्तेरुपकारः क्रियते तदुपकरणम् ।
तद् द्विविधं पूर्ववत् । ६। तदुपकरणं द्विविधं पूर्ववत् बाह्याभ्यन्तरभेदात् । तत्राभ्यन्तरं
शुक्लकृष्णमण्डलम्, बाह्यमक्षिपत्रपक्ष्मद्वयादि । एवं शेषेष्वपीन्द्रियेषु ज्ञेयम् ।
भावेन्द्रियमुच्यते—

लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥१८॥

२० लब्धिरिति कोऽयं शब्दः ? लाभो लब्धिः । यद्येवं षित्वादङ्गं प्राप्नोति ; *“अनुबन्धकृत-
मनित्यम्” [ ] इति न भवति यथा *“वर्णानुपलब्धौ^१ चातदर्थगतेः” [पात० महा०
प्रत्याहा० ५] इत्येवमादिषु । अथवा *“स्त्रियां क्तिः, लभादिभ्यश्च” [श० च० २।३।८०, ८१]
इति क्तिर्भवति, इष्टाचावादय इति । अथ कोऽस्यार्थः ?

इन्द्रियनिर्वृत्तिहेतुः क्षयोपशमविशेषो लब्धिः । १। यत्सन्निधानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्तिं
२५ प्रति व्याप्रियते स ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषो लब्धिरिति विज्ञायते ।

तन्निमित्तः परिणामविशेष उपयोगः । २। तदुक्तं निमित्तं प्रतीत्य उत्पद्यमान आत्मनः
परिणाम उपयोग इत्युपदिश्यते । तदेतदुभयं भावेन्द्रियमिति ।

उपयोगस्य फलत्वादिन्द्रियव्यपदेशानुपपत्तिरिति चेत् ; न ; कारणधर्मस्य कार्येऽनुवृत्तेः । ३।
स्यान्मतम्—इन्द्रियफलमुपयोगः स ‘कथमिव इन्द्रियव्यपदेशमापद्यत इति ? तन्न ; किं कारणम् ?

१—तत् तत्र वि—आ०, ब०, द०, मु० । २ षित्तिन्ति पूजि कथिकुम्बि चर्च्यन्तर्बेडङ्ग (शा० ४।४।८२)
इति । डुलभं लाभे इति षकारान्तत्वात् —सम्पा० । ३ वा तद—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ४ लभादिभ्य-
श्चेति शाकटायनम् । रवादिभ्यश्च ता०, अ०, मू० । ५ कोऽर्थः । ६ चेतनात्मकत्वात् । तत्र भावेन्द्रियमेव
मुख्यं प्रमाणं स्वार्थप्रमितौ साधकतमत्वात् द्रव्येन्द्रियस्य उपचारत एव प्रामाण्योपगमात् । ७ कार्ये च वृत्तेः
मू० । कार्यानुवृत्तेः आ०, ब०, द०, मु० । ८ कथमिवेन्द्रिय—आ०, ब०, द०, मु० ।

कारणधर्मस्य कार्येऽनुवृत्तेः । कार्यं हि लोके कारणमनुवर्तमानं दृष्टं यथा घटाकारपरिणतं विज्ञानं घट इति, तथेन्द्रियनिमित्त उपयोगोऽपि इन्द्रियमिति व्यपदिश्यते ।

शब्दार्थसंभवाच्च । १४। यः शब्दार्थः 'इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रेण' सृष्टम्' इति वा स उपयोगे प्राधान्येन विद्यत इतीन्द्रियव्यपदेशो युक्तः ।

उक्तानां पञ्चानामिन्द्रियाणां संज्ञानुपूर्व्यविशेष प्रतिपादनार्थमाह—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥१६॥

'स्पर्शनादीनां करणसाधनत्वं पारतन्त्र्यात् कर्तृसाधनत्वं च स्वातन्त्र्याद् बहुलवचनात् । १। इमानि 'स्पर्शनादीनि करणमाधनानि । कुतः ? पारतन्त्र्यात् । इन्द्रियाणां हि लोके पारतन्त्र्येण विवक्षा विद्यते, आत्मनः स्वातन्त्र्यविवक्षायां यथा 'अनेनाऽक्षणा सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमि' इति । ततो वीर्यान्तरायप्रतिनियनेन्द्रियावरणक्षयोपगमाङ्गोपाङ्गनामलाभावष्टम्भात् स्पर्शत्यनेनात्मेति स्पर्शनम्, रसयत्यनेनात्मेति रसनम्, जिघृत्यनेनात्मेति घ्राणम्, चष्टेरेकार्थत्वाद्दर्शनार्थविवक्षायां चष्टेऽर्थान् पश्यत्यनेनात्मेति चक्षुः, शृणोत्यनेनात्मेति श्रोत्रम् । कर्तृसाधनत्वं च भवति स्वातन्त्र्यविवक्षायाम् । इन्द्रियाणां हि लोके स्वातन्त्र्येण विवक्षा, यथा 'इदं मेऽक्षि सुष्ठु पश्यति, अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोति' इति । ततः पूर्वोक्तहेतुसन्निधाने सति स्पृशत्यात्मैवेति स्पर्शनम् । कथम् ? कर्तरि युट् बहुलवचनात् । १५ रसयतीति रसनम्, जिघृतीति घ्राणम्, चष्टे इति चक्षुः, शृणोतीति श्रोत्रमिति ।

अत्र 'इन्द्रियाणि' इति केषाञ्चित् पाठः । नासौ युक्तः । कुतः ?

अधिकृतत्वात् 'इन्द्रियाणि' इत्यवचनम् । २। 'पञ्चेन्द्रियाणि' इत्यत इन्द्रियग्रहणमनुवर्तते तेनेह 'इन्द्रियाणि' इति वचनमनर्थकम् ।

स्पर्शनग्रहणमादौ शरीरव्यापित्वात् । ३। यतो वितत्यं शरीरमवतिष्ठते स्पर्शनमतोऽस्य ग्रहणमादौ क्रियते । २०

वनस्पत्यन्तानामेकमिति च स्पर्शनस्य तत्र व्यापारात् । ४। वक्ष्यते * "वनस्पत्यन्तानामेकम्" [त० सू० २।२१] इति तत्र, स्पर्शनस्य ग्रहणार्थञ्चादौ वचनम् ।

सर्वसंसारिष्वपलब्धेश्च । ५। सर्वेषु संसारिषु स्पर्शनमस्त्यतो नानाजीवापेक्षया व्यापित्वाच्चादौ ग्रहणं क्रियते । २५

ततो रसनघ्राणचक्षुषां क्रमवचनम् उत्तरोत्तराल्पत्वात् । ६। ततः पश्चाद्रसनादीनां त्रयाणां क्रमवचनं क्रियते । कुतः ? उत्तरोत्तराल्पत्वात् । तद्यथा—सर्वतः स्तोकाश्चक्षुःप्रदेशाः, श्रोत्रेन्द्रियप्रदेशाः संख्येयगुणाः, घ्राणेन्द्रिये विशेषाधिकाः, जिह्वायामसंख्येयगुणाः, स्पर्शनेऽनन्तगुणा इति ।

यद्येवं चक्षुषोऽन्ते ग्रहणं कर्तव्यं सर्वेभ्योऽल्पीयस्त्वात् ? सत्यम्, एवमेतत्; तथापि—

श्रोत्रस्यान्ते वचनं बहूपकारित्वात् । ७। यतः श्रोत्रबलाधानादुपदेशं श्रुत्वा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थमाद्रियन्ते । अतः श्रोत्रं बहूपकारीति अन्ते गृह्यते । ३०

रसनमपि वक्तृत्वेनेति चेत्; न; अभ्युपगमात् । ७। स्यादेतत्—रसनमपि बहूपकारि । कथम्? वक्तृत्वेन । यतो रसनमभ्युदयनिःश्रेयसार्थोच्चारणाध्ययनादिषु प्रवणमतो रसनमेवान्ते

१ कर्मणा । २ स्पर्शादी- ता०, अ०, सू० । ३ स्पर्शादा- सू०, अ० । ४ -त्वात्तद्- आ०, ब०, द०, सू० । ५ -त्यनेनेति अ०, ता०, सू० । ६ तेन पु- आ०, ब०, सू० । ७ व्याप्य । ८ प्रमाण- आ०, ब०, द०, सू० ।

वाच्यमिति ? तन्न; किं कारणम् ? अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्य श्रोत्रस्य बहूपकारित्वं रसनस्यापि बहूपकारित्वं वर्णयता भवता तदभ्युपगतमिति अवसितोऽभिमतवादः । अनभ्युपगमे वा प्रसङ्गनिवृत्तिः 'रसनमपि बहूपकारि' इति । किञ्च,

श्रोत्रप्रणालिकापादितोपदेशात् । ११। श्रोत्रप्रणालिकयोपदेशमुपश्रुत्य रसनं वक्तृत्वं प्रति

५ व्याप्रियते अतः श्रोत्रमेव बहूपकारि ।

सर्वज्ञे तदभाव इति चेत्; न; इन्द्रियाधिकारात् । १०। स्यान्मतम्—न हि सर्वज्ञः श्रोत्रेन्द्रिय-वलाधानात् परत उपश्रुत्य वक्तृत्वमास्कन्दतीति किन्तु सकलज्ञानावरणसंक्षयाविभूतातीन्द्रिय-केवलज्ञानः रसनोपष्टम्भमात्रादेव वक्तृत्वेन परिणतः सकलान् श्रुतविषयानर्थानुपदिशति, अतो रसनमेव बहूपकारीति ? तन्न; किं कारणम् ? इन्द्रियाधिकारात् । इन्द्रियाधिकारोऽयम्, अतो १० 'येष्विन्द्रियकृतो हिताहितोपदेशः साकल्येनास्ति तान् प्रत्येतदुक्तं न सर्वज्ञं प्रतीति नास्ति दोषः ।

एकैकवृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादिवचनम् । ११।* "कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामे-कैकवृद्धानि" [त० सू० २।२३] इति वक्ष्यते, तत्र वृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादीनामानुपूर्व्यं वेदितव्यम् ।

१५ एषां च स्वतस्तद्वतश्चैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकान्तः । १२। एषां च स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणां स्वतस्तद्वतश्चैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकान्तो वेदितव्यः—स्यादेकत्वं स्यात् पृथक्त्वमित्यादि । तद्यथा स्वतस्तावत्—ज्ञानावरणक्षयोपशमशक्तेरभेदविवक्षायां स्पर्शनादीनां स्यादेकत्वम्, समुदायव्यतिरेकाभावात् समुदायिनां समुदायस्यैकत्वादवयवानामप्येकत्वमिति वा स्यादेकत्वम् । प्रतिनियतक्षयोपशमलब्धिविशेषापेक्षया स्यान्नानात्वम्, अवयवभेदविवक्षायां वा स्यान्नानात्वम् । २० इन्द्रियबुद्ध्यभिधानानुवृत्तिव्यावर्तनार्पणाभेदाद्वा स्यादेकत्वं स्यात् पृथक्त्वं च । 'तद्वतोऽपि चैतन्यापरित्यागेनोभयपरिणामकारणापेक्षस्य इन्द्रियपर्यायात्मलाभे सति 'निष्ठापतायः पिण्डवत् तथापरिणामात् तद्व्यतिरेकेणैन्द्रियस्यानुपलब्धिरिति स्यादिन्द्रियेन्द्रियवतरेकत्वम् । इतरथा एकान्तान्यत्वे* अनिन्द्रिय आत्मा स्यात् घटवत् । तथा अन्यतमेन्द्रियनिवृत्तौ तद्वतोऽवस्थानात् स्यान्नानात्वम्, पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यान्नानात्वम् । 'संज्ञादिभेदाभेदविवक्षोपपत्तेश्च स्यादेकत्वं २५ स्यान्नानात्वं वाऽवसेयम् । पूर्ववदुत्तरे च भङ्गा नेतव्याः ।

तेषामिन्द्रियाणां विषयप्रदर्शनार्थमाह—

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थः ॥२०॥

स्पर्शादीनां कर्मभावसाधनत्वं द्रव्यपर्यायविवक्षोपपत्तेः । १। स्पर्शादीनां कर्मसाधनत्वं भावसाधनत्वं च भवति । कुतः ? द्रव्यपर्यायविवक्षोपपत्तेः । यदा द्रव्यं प्राधान्येन विवक्षितं तदेन्द्रियेण द्रव्यमेव सन्निकृष्यते ततो न व्यतिरिक्ताः स्पर्शादयः केचन सन्तीति, एतस्यां विवक्षायां कर्मसाधनत्वं स्पर्शादीनामवसीयते—स्पृश्यत इति स्पर्शः, रस्यत इति रसः, गन्ध्यत इति गन्धः, वर्ण्यत इति वर्णः, शब्ध्यत इति शब्दः । यदा तु पर्यायः प्राधान्येन विवक्षितस्तदा भेदोपपत्तेः* औदासीन्यावस्थितभावकथनाद् भावसाधनत्वं स्पर्शादीनां युज्यते । ततः स्पर्शनं

१ रसनेनोच्चरितं शब्दम् । २ अवसितो वादः आ०, अ०, ता०, मू० । अवसितोऽभिमतो वा— आ०, ब०, मू० । ३ श्रुतिवि— आ०, ब०, द०, मु० । ४ जीवेषु । ५ आत्मनः । ६ नितो नासेवायां तपेः इति अवसानक्रियायां ष्टुत्वम् । ७— त्वेन इन्द्रि— अ० । ८ संज्ञाभेदाभेदा— आ०, ब०, द०, मु० । ९ पर्यायिणाम् ।

स्पर्शं, रसनं रसः, गन्धनं गन्धः, वर्णनं वर्णः, शब्दनं शब्द इति । यद्येवं सूक्ष्मेषु परमाण्वादिषु स्पर्शादिव्यवहारो न प्राप्नोति ? नैव दोषः; सूक्ष्मेष्वपि ते स्पर्शादयः सन्ति तत्कार्येषु स्थूलेषु दर्शनादनुमीयमानाः, न ह्येत्यन्तमसता प्रादुर्भावोऽस्तीति, किन्त्वन्द्रियग्रहणयोग्या न भवन्ति, अयोग्यत्वेऽपि तेषु स्पर्शादिव्यवहारो रूढिवशाद्भवति ।

तदर्थ इति कोऽयं शब्दः ? तेषामर्थस्तदर्थ इति । तेषां केपाम् ? इन्द्रियाणाम् । यद्येवं ५

तदर्थ इति वृत्त्यनुपपत्तिरसमर्थत्वात् । २। तदर्थ इति वृत्तिर्नापपद्यते । कुतः ? असमर्थत्वात् । समर्थयिवयवानां हि वृत्त्या भवितव्यम् । न चात्र सामर्थ्यमस्ति । कुतः ? ***“सापेक्षमसमर्थं भवति”** [पात० महाभा० २।१।१] इति । इन्द्रियाणि ह्यत्रापेक्ष्यन्ते ।

न वा; गमकत्वाच्चित्यसापेक्षेषु संबन्धिशब्दवत् । ३। न वैप दोषः; किं कारणम् ? गमकत्वादत्र वृत्तिर्भवति । गमकत्वं च नित्यसापेक्षेषु । कथम् ? संबन्धिशब्दवत् । यथा संबन्धि- १०
शब्देषु ‘देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रः’ इत्येवमादिषु वृत्तिर्भवति, गुरुशब्दो हि नित्यं शिष्यमपेक्षत इति, एवमिहापि तच्छब्दः सामान्यवचनोऽवश्यं विशेषाकाङ्क्षी सन् प्रकृतानीन्द्रियाण्यपेक्षमाणोऽपि वृत्तिं लभते ।

स्पर्शादीनामानुपूर्व्येण निर्देश इन्द्रियक्रमाभिसंबन्धार्थः । ४। ‘स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च शब्दश्च स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाः’ इत्यानुपूर्व्येण निर्देशः स्पर्शनादिभिरिन्द्रियैः क्रमेणाभि- १५
संबन्धो यथा स्यात् इति । एते पुद्गलद्रव्यस्य गुणा अविशेषेण वेदितव्याः ।

अत्र केचिद्विशेषेण एतान् कल्पयन्ति-***“रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्च । तेजो रूपस्पर्शवत् । वायुः स्पर्शवान्”** [वैशे० सू० २।१।१-४] इति; तदयुक्तम्; रूपादिमान् वायुः स्पर्शवत्त्वाद् घटवत् । तेजोऽपि रसगन्धवत्, रूपवत्त्वाद् २०
गुडवत् । आपोऽपि गन्धवत्यः रसवत्त्वात् आमूलवत् ।

किञ्च, अवादिषु गन्धादीनां साक्षादुपलब्धेश्च । पार्थिवपरमाणुसंयोगात्तदुपलब्धिरिति चेत्; न; विशेषहेतुरस्ति-पार्थिवपरमाणूनामेते गुणाः संसर्गात्वन्यत्रोपलभ्यन्ते नत्ववादीनामिति । वयं तु ब्रूमहे-तद्गुणत्वात् तत्रोपलब्धिरिति । यदि हि संयोगादुपलब्धिः ‘कल्प्यते रसाद्युपलब्धिरपि संयोगादेव कल्प्यताम् ।

नच पृथिव्यादीनां जातिभेदोऽस्ति, पुद्गलजातिमजहतः परमाणुस्कन्धविशेषा निमित्त- २५
वशाद्विश्वरूपतामापद्यन्त इति दर्शनात् । दृश्यते हि पृथिव्याः कारणवशाद् द्रवता, द्रवाणां चापां करकाश्मभावेन घनभावो दृष्टः, ‘पुनश्च द्रवभावः । तेजसोऽपि मषीभावः ।

‘वायोरपि अदृष्टा रूपादयः कथं गम्यन्त इति चेत् ? परमाणुषु तेषां रूपादीनां कथं गतिः ? तत्कार्येषु दर्शनादनुमानमिति चेत्; इहापि तत एव वेदितव्यम् ।

तेषां च स्वतस्तद्वत्तश्चैकत्वं पृथक्त्वं प्रत्यनेकान्तः । ५। तेषां च स्पर्शादीनां स्वतस्तद्वत्त- ३०
श्चैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकान्तो वेदितव्यः-स्यादेकत्वं स्यात् पृथक्त्वमित्यादि ।

१ -नो विशेषा- आ०, ब०, द०, मु० । २ -द्विशिष्य तान् आ०, ब०, द०, मु० । वैशे० काः -स० । ३ जलादिषु । ४ वयं ब्रूमहे तद्गुणः तत्रोपलब्धेरिति आ०, ब०, द०, मु० । तद्गुणत्वं तत्रोपलब्धेरिति मु०, ता० । तद्गुणस्तत्रोपलब्धेरिति वा पाठः-अ० टि० । ५ कल्प्यते आ०, ब०, द०, मु० । ६ घनश्च द्रव- आ०, मु०, द० । घनस्य च द्रव- ब० । ७ वायावदृष्टाः मु०, ता० । वायोरपि- दृष्टाः आ०, ब०, द०, मु० । ८ द्रव्यतः । ९ चक्षुरिन्द्रियमेकमपि यतः शुक्लकृष्णाद्यनेकरूपाणि जाना- त्यतो नानात्वोपलब्धिः ।

- अत्रान्ये एकत्वं पृथक्त्वं^१ चैकान्तेनाध्यवस्यन्ति; तदयुक्तम्; कथम् ? यद्येकान्तेनैकत्वं स्यात्; स्पर्शनेन स्पर्शोपलब्धौ रसादीनामप्युपलब्धिः स्यात् । तद्वतोऽपि तेषामपृथक्त्वे तदेव वा स्यात्, त एव वेति ? तदेव चेत्; लक्षणाभावाल्लक्ष्याभावः । अथ त एव; निराधारत्वात्तेषामप्यभावः । अथैकान्तेन पृथक्त्वम्; घटरूपोपलब्धौ पटादिरूपानुपलब्धिवत् स्पर्शोपलब्धौ रूपादीनामनुपलब्धेः 'स्पृष्टो घटोऽयम्' इति न ज्ञायेत स्पर्शान्तात्मकत्वात् । तस्य तद्वतोऽप्यत्यन्तपृथक्त्वे उभयेषामभावः स्यात् । ग्रहणभेदात् स्पर्शादीनामन्यत्वमिति चेत्; न; ग्रहणाभेदेऽपि नानात्वोपलब्धेः । शुक्लकृष्णादिषु संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वकर्मसत्तागुणत्वानां रूपिसमवायाच्चाक्षुषाणां नानात्वोपलब्धेश्च । संज्ञा 'स्वतत्त्वमिति लक्षणभेदान्नानात्वमिति चेत्; न; तदभेदेऽपि द्रव्यगुणकर्मणां नानात्वोपलब्धेः । स्पर्शादीनां व्यतिरेकेणानुपलब्धेरनानात्वमिति चेत्; न; प्रतिज्ञातविरोधात् । यदि ह्येवं स्यात्, महदादिपरिणतानां सत्त्वरजस्तमसां व्यतिरेकेणानुपलब्ध्यमानानामपि प्रतिज्ञानमन्यत्वं हीयते । यदि हि तत्राप्यनन्यत्वमेव स्यात्; व्यक्ताव्यक्तलक्षणभेदकल्पनाऽर्थाधिका स्यात् । तस्मात् स्यादेकत्वं स्यात्पृथक्त्वं चाभ्युपगन्तव्यम्—द्रव्यार्पणादेकत्वं पर्यायार्पणान्नानात्वमिति ।
- अत्राह—यन्मनोऽनवस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्याख्यातं तत्किमुपयोगस्योपकारकम्, उत नेति ? तदध्युपकार्येव; तेन विनेन्द्रियाणां विषयेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावात् । किमस्यैषां सहकारित्वमात्रमेव प्रयोजनम्, उतान्यदपीति ? अत आह—

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥२१॥

- श्रुतज्ञानविषयोऽर्थः श्रुतम्, स विषयोऽनिन्द्रियस्य । परिप्राप्तश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमस्यात्मनः श्रुतार्थेऽनिन्द्रियालम्बनज्ञानप्रवृत्तेः । अथवा श्रुतज्ञानं श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थः प्रयोजनमिति यावत्, तत्पूर्वकत्वात्तस्य इति । अयमनिन्द्रियस्येन्द्रियव्यापारनिर्मुक्तोऽर्थः ।
- श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषय इति चेत्; न; श्रोत्रेन्द्रियग्रहणे श्रुतस्य मतिज्ञानव्यपदेशात् । १। स्यान्मतम्—न श्रुतमनिन्द्रियस्य विषयः । कस्य तर्हि ? श्रोत्रेन्द्रियस्येति; तन्न; किं कारणम् ? श्रोत्रेन्द्रियग्रहणे^१ श्रुतस्य मतिज्ञानमिति व्यपदेशात् । यदा हि श्रोत्रेण गृह्यते तदा तन्मतिज्ञानमवग्रहादि व्याख्यातम्, तत उत्तरकालं यत्तत्पूर्वकं जीवादिपदार्थस्वरूपविषयं तत् श्रुतमनिन्द्रियस्येत्यवसेयम् ।
- उक्तानामिन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयाणां स्वामित्वनिर्देशे कर्तव्ये यत्प्रथमं गृहीतं स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥२२॥

- अन्तशब्दस्याऽनेकार्थत्वे विवक्षातोऽवसानगतिः । १। अयमन्तशब्दोऽनेकार्थः । क्वचिद-
१० वयवे, यथा वस्त्रान्तः वसनान्तः । क्वचित्सामीप्ये, ययोदकान्तं गतः—उदकसमीपे गत इति ।

१ अथ सांख्यमतमाशङ्क्य आचार्यः प्राह । २ वैशिष्टिकाः—सम्पा० । ३ द्रव्यमेव । ४ रूपादयः । ५ घटानुरूपानुप- आ०, ब०, द०, मु० । ६ इन्द्रियभेदात् । ७ रूपसम- आ०, ब०, द०, मु० । ८ स्वरूपम् । ९ प्रत्येकम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति नव द्रव्याणि तत्रैवमपि द्रव्यम् इवमपि द्रव्यमिति लक्षणाभेदेऽपि पृथिव्यादि द्रव्यं प्रति नानात्वोपलब्धिः, एवं गुणादिष्वपि योज्यम् । १० महदादि व्यक्तं कार्यमित्यर्थः, प्रधानञ्च अव्यक्तं कारणमिति—सम्पा० । ११—णात् श्रुतस्य मतिज्ञानमिति व्य- आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

क्वचिदवसाने वर्तते, यथा संसारान्तं गतः—संसारवसानं गत इति । तत्रेह विवक्षातोऽवसान-
गतिर्वेदितव्या । वनस्पत्यन्तानां वनस्पत्यवसानानामिति ।

सामीप्यवचने हि वायुत्रससंप्रत्ययप्रसङ्गः । १२। वनस्पत्यन्तानां वनस्पतिसमीपानामित्यर्थे
गृह्यमाणे वायुकायिकानां वसानां च संप्रत्ययः प्रमज्येत ।

अन्तशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादिसंप्रत्ययः । १३। अयमन्तशब्दः संबन्धिशब्दत्वात्^१ कांश्चित् ५
पूर्वानपेक्ष्य वर्तने, नतोऽर्थादादिसंप्रत्ययो भवति । तस्मादयमर्थो गम्यते—पृथिव्यादीनां
वनस्पत्यन्तानामेकमिन्द्रियमिति । अत्राह—

अविशिष्टैकेन्द्रियप्रसङ्गोऽविशेषात् । १४। पृथिव्यादीनां वनस्पत्यन्तानां स्पर्शनादिपुं^२
अविशिष्टमैकमिन्द्रियं प्राप्नोति । कुतः ? अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेषोऽस्ति ‘अनेनैवैकेन
भवितव्यम्’ इति । मन्व्यावाची ह्ययमेकवद^३ । १०

न वा; प्राथम्यवचने स्पष्टेनसंप्रत्ययात् । १५। न वैप दोषः । किं कारणम् ? प्राथम्य-
वचने स्पर्शनसंप्रत्ययात् । अयमेकवदः प्राथम्यवचनः, सूत्रपाठे च प्राथम्यमाश्रितम्, ततः
स्पर्शनस्य संप्रत्ययो भवति । अस्ति च लोके प्राथम्यवचनः, एको गोत्रे—प्रथमो गोत्र इति ।

तस्योत्पत्तिकारणमुच्यते—वीर्यान्तरायस्पर्शनेन्द्रियावरणक्षयोपशमे शेषेन्द्रियसर्वघाति-
स्पर्धकोदये च शरीराङ्गोपाङ्गलाभोपष्टम्भे एकेन्द्रियजातिनामोदयवर्णवर्तितायां च सत्यां १५
स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाविर्भवति ।

इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥२३॥

एकैकमिति वीप्सानिर्देशः । ११। एकैकमिति शब्दो वीप्सायां द्रष्टव्यः ।

बहुत्वनिर्देशः सर्वेन्द्रियापेक्षः । १२। सर्वाणीन्द्रियाण्यपेक्ष्य बहुत्वनिर्देशः कृतः । एकैकं २०
वृद्धमेषां तानीमान्येकैकवृद्धानीति । ‘तत्र किं पूर्वमुत्तरम्’ इति सन्देहः ?

असन्दिग्धं ‘स्पर्शनमेकैकेन वृद्धमित्यादिविशेषणात् । १३। ‘स्पर्शनम्’ इत्यनुवर्तते, तदारभ्यै-
कैकेन^४ वृद्धिमित्यादि विशेषणात् नास्ति सन्देहः । तत्कथम् ?

वाक्यान्तरोपप्लवात् । १४। अस्मान्निबन्धनस्थानाद्वाक्यात् वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते ।
यथा—‘अक्षः’ इत्येतस्मात् ‘अक्षो भक्ष्यताम्, अक्षो भज्यताम्, ‘अक्षो दीव्यताम्’ इति २५
वाक्यान्तरोपप्लवः क्रियते, एवमिहापि ‘स्पर्शनं रसनवृद्धं कृम्यादीनाम्, स्पर्शनरसने घ्राणवृद्धे
पिपीलिकादीनाम्, स्पर्शनरसनघ्राणानि चक्षुर्वृद्धानि भ्रमरादीनाम्, तानि श्रोत्रवृद्धानि मनुष्या-
दीनाम्’ इति वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते ।

आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां वा । १५। अयमादिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां वा वेदितव्यः ।
यदागमो नापेक्षितस्तदा प्रकारे कृमिप्रकाराः कृम्यादय इति । यदा त्वागमोऽपेक्ष्यते तदा ३०
व्यवस्थायाम्, आगमे हि ते ‘व्यवस्थिता इति ।

तेषां निष्पत्तिः स्पर्शनोत्पत्त्या व्याख्याता उत्तरोत्तरसर्वघातिस्पर्धकोदयेन ।

१—शब्दः का— अ०, मू०, भा० । २—पु चावि— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ३ तान्येकै—
आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ४ स्पर्शनमेकेन अ०, मू० । ५—रभ्यैकेन अ०, मू०, ता० । ६ विभीतकः ।
७ अत्र ह्युते । ८ वा वेदितव्यः आ०, ब०, द०, मु० । ९ कृमिपिपीलिकादीनां क्रमेण वृद्धानि इत्यर्थः ।

एवमेतेषु संसारिषु द्वि भेदेषु इन्द्रियभेदात् पञ्चविधेषु ये पञ्चेन्द्रियास्तद्भेदस्यानुक्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाह—

संज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातम्, सह तेन ये वर्तन्ते ते संज्ञिनः । अत्र चोद्यते—

- ५ समनस्कविशेषणमनर्थकं संज्ञिशब्देन गतत्वात् । १। संज्ञिन इत्यनेनैव विशेषणेन गतत्वात् 'समनस्काः' इति विशेषणमनर्थकम् । कथमिति चेत् ? उच्यते—

हिताहितप्राप्तिपरिहारयोगुणदोषविचारणात्मिका संज्ञा । २। 'इदं हितमिदमहितम्, अस्य प्राप्तौ परिहारे चायं गुणोऽयं दोषः' इति च विचारणात्मिका सज्जेत्युच्यते ।

ब्रीह्यादिपाठादिनि सिद्धेः । ३। तस्मान् संज्ञाशब्दाद् ब्रीह्यादिपाठादिनि सति 'संज्ञिनः'

- १० इति सिध्यति ।

न वा शब्दार्थव्यभिचारात् । ४। न वैप दोषः । किं कारणम् ? शब्दार्थव्यभिचारात् । संज्ञा'शब्दोऽर्थ' हि व्यभिचरति । तत्र' को दोषः ?

संज्ञा नाम इति चेत्; निवर्त्याभावः । ५। यदि संज्ञा' रुढिर्नामित्युच्यते; सा सर्वेषां प्राणिनां प्रतिनियता अस्तीत्यसंज्ञिनामभावात् निवर्त्याभावः स्यात् ।

- १५ संज्ञानं संज्ञा ज्ञानमिति चेत्; तुल्यः । ६। कः ? निवर्त्याभावः ? सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानात्मकत्वात् ।

आहारादिसंज्ञेति चत्; न; अनिष्टत्वात् । ७। स्यादेतत्—आहार-भय-मैथुन-परिग्रहविषया संज्ञेति ? तन्न; किं कारणम् ? अनिष्टत्वात् । सर्वे हि संसारिण आहार-भय-मैथुन-परिग्रह-संज्ञासन्निधानात् संज्ञिनः स्युः । अनिष्टं चैतत् । तस्मात् समनस्का इति विशेषणमर्थवत् । 'एवं

- २० च कृत्वा गर्भण्ड-मूर्च्छित-सुषुप्ताद्यवस्थासु हिताहितपरीक्षाभावेऽपि मनःसन्निधानात् संज्ञित्वमुपपन्नं भवति ।

यद्यस्य संसारिणो हिताहितप्राप्तिनिवृत्तिहेतुः परिस्पन्दो 'मनस्करणसन्निधाने सति भवति, अथाभिनवशरीरं प्रत्यागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्तेरात्मनो निर्मनस्कस्य यत्कर्म' तत्कुतः इति ? अत्रोच्यते—

२५ विग्रहतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

अथवा, यदि 'संप्रधार्य समनस्काः प्राणिनः क्रियाः प्रारभन्ते 'भिन्नदेहस्याऽसति मनसि उपपादक्षेत्रं' प्रत्याभिमुख्येन या प्रवृत्तिविग्रहार्था सा कुतो भवति ? अत आह 'विग्रहगतौ कर्मयोगः' इति ।

विग्रहो देहस्तदर्थं गतिविग्रहगतिः । १। औदारिकादिशरीरनामोदयात् तन्निवृत्तिसमर्थान् विविधान् पुद्गलान् गृह्णाति, विगृह्यते वासौ संसारिणेति विग्रहो देहः, विग्रहाय

१ -सिद्धिः आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २ -रात् संज्ञा- आ०, ब०, द०, मु० । ३ -शब्दार्थो हि मु०, मू० । ४ तथा सति । ५ -रुढित्वमि- आ०, ब०, द०, मु० । ६ प्रयोजनान्तरमप्याह शब्दव्यभिचारे । ७ मनःकारण मु० । ८ व्यापारः । ९ विचार्य । १० शरीररहितस्य । ११ उत्पत्ति-कर्मम् । १२ -न् गृ- आ०, ब०, द०, मु० ।

गतिविग्रहगतिः । ननु विकृतिप्रकृत्यभिनवन्धे मतिः 'नादर्थ्यं वृत्तिः', इह विकृतिप्रकृत्यभिनवन्धाभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति; नैष दोषः, अश्ववामादिवद् वृत्तिर्वेदिनव्या, नादर्थ्यं^१ तु चतुर्थ्या वाक्ये प्रदर्श्यते ।

विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघात इति वा । २। अथवा विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघातः^२ नोऽकर्मपुद्गलादाननिरोध इत्यर्थः । विग्रहेण गतिविग्रहगतिः । आदाननिरोधेन गतिरित्यर्थः । ५

कर्मेति सर्वशरीरप्ररोहणसमर्थं कर्मणम् । ३। सर्वाणि शरीराणि यतः 'प्ररोहन्ति तत् वीजभूतं कर्मणं शरीरं कर्मेत्युच्यते ।

योग आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः । ४। कायादिवर्गणा^३ निमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योग इत्याख्यायते ।

कर्मनिमित्तो योगः कर्मयोगः । तस्या विग्रहगतौ कर्मणशरीरकृतो योगो भवति 'यत्कृतं कर्मादानम्, 'यदुपपादितं चात्मनःकर्म्यापि विग्रहार्था गतिः । १०

अथाकाशप्रदेशेण परमाणुप्रतिष्ठामन्धेनोपचरिनेष्व्राधेया जीवपुद्गला देशान्तरप्राप्तिप्रत्यभिमुखा किं निराकृतप्रदेशकनां 'व्रज्यापभिनिर्वर्तयन्ति, उताक्रान्तप्रदेशकमामिति विचारे सति तन्निर्वाणार्थमाह—

अनुश्रेणि गतिः ॥२६॥

१५

आकाशप्रदेशपङ्क्तिः श्रेणिः । १। लोकमध्यादारभ्योर्ध्वमधस्तिर्यक् क्रमाकाशप्रदेशानां क्रमसन्निविष्टानां पङ्क्तिः श्रेणिरित्युच्यते ।

अनोरानुपूर्व्यं वृत्तिः । २। अनुशब्दस्यानुपूर्व्यं वृत्तिर्भवति, श्रेणेरानुपूर्व्येण अनुश्रेणि इति ।

जीवाधिकारात् पुद्गलासंप्रत्यय इति चेत्; न; गतिग्रहणात् । ३। स्यादेतत्—जीवाधिकारात् पुद्गलानामनुश्रेणिगतिसंप्रत्ययो न भवतीति; तन्न; किं कारणम् ? गतिग्रहणात् । यदि हि जीवस्यैव गतिरिहेष्टा स्याद् 'गत्यधिकारे पुनर्गतिग्रहणमनर्थकं स्यात्, नतो जायते सर्वेषां गतिमतां गतिर्गृह्यते^४ इति । २०

क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थं गतिग्रहणमिति चेत्; न; अवस्थानाद्यसंभवात् । ४। स्यान्मतम्—गतिग्रहणं क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थं गतिरेव नान्या क्रियेति ? तन्न; किं कारणम् ? अवस्थानाद्यसंभवात् । न विग्रहगतिमापन्नस्य जन्तोरवस्थानशयनासनादयः^५ क्रियाः संभवन्ति । २५

उत्तरसूत्रे जीवग्रहणाच्च । ५। 'अविग्रहा जीवस्य' इत्युत्तरत्र जीवग्रहणाच्च मन्त्यामहे इहोभयगतिराश्रितेति ।

विश्रेणिगतदर्शान्नियमायुक्तिरिति चेत्; न; कालदेशनियमात् । ६। स्यादेतत्—विश्रेणिगतिरपि दृश्यते चक्रादीनां ज्योतिषां च मेरुप्रदक्षिणगतीनां माण्डलिकवायूनां विद्याधराणां च मेरुविप्रदक्षिणकाले, ततोऽनुश्रेणि गतिरिति नियमो नोपपद्यते; तन्न; किं कारणम् ? कालदेश- ३०

१ कुण्डलाय हिरण्यमित्यादिवत् प्रकृतिः परिणामि द्रव्यम् । चतुर्थी प्रकृतिः स्वार्थादिभिरिति समासः— ता० टि० । २ अश्वार्थो घातः इति । —र्थं च— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ३ —तः पु— आ०, ब०, द०, मु०, मू० । ४ प्रारोह— श्र० । ५ अकर्मकर्मनोऽकर्मजातिभेदेषु वर्गणा । ६ पूर्वपातनिकापेक्षया अयमभिप्रायः । ७ उत्तरपातनिकापेक्षया । ८ गमनम् । ९ विग्रहगतावित्यत्र । १० —ते क्रि— आ०, ब०, द०, मु० । ११ —स्थानशयनादयः आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

नियमात् । कालनियमस्तावज्जीवानां मरणकाले भवान्तरमंक्रमे, सुवतानां चोर्ध्वगमनकाले अनुश्रेण्येव गतिः । देशनियमोऽपि^१ या ऊर्ध्वलोकादधोगतिरधोलोकाच्चोर्ध्वगतिस्तिर्यग्गोका^२-
द्वा अधोगतिरूर्ध्वा वा [मा] अत्रानुश्रेण्येव । पुद्गलानामपि च या लोकान्तप्रापणी सा नियमा-
दनुश्रेणिगतिः । या त्वन्या सा भजनीया । ततो भ्रमणरेचनादिगतिः सिद्धा ।

५ पूर्वभावप्रज्ञापकनयावभासित व्यवहारमन्तर्नीय रूढिवशाद्वा विनिर्मुक्तकर्मवन्धनस्यापि
जीवत्वमवधृत्येदमुपादिक्षत्—

अविग्रहा जीवस्य ॥२७॥

विग्रहो व्याघातः कौटिल्यमित्यनर्थान्तरम्, स यस्यां न विद्यते असावविग्रहा^३ गतिः ।
कस्य ? जीवस्य । कीदृशस्य ? मुक्तस्य । कथं गम्यते^४ मुक्तस्येति ?

१० उत्तरत्र संसारिग्रहणादिह मुक्तगतिः । ११ उत्तरसूत्रे संसारिग्रहणादिह मुक्तगतिर्विज्ञा-
यते । किमर्थमिदमुच्यते ? ननु श्रेण्यन्तर^५संक्रमो विग्रहः तस्याभावः अनुश्रेणिः^६ इत्यनेनैव
सिद्धः 'नार्थोजने' ? इदं प्रयोजनम्— पूर्वसूत्रे जीवपुद्गलानां क्वचिद्विश्रेणिरपि गतिर्भवतीत्ये-
तस्य ज्ञापनार्थम् । ननु तत्रैवोक्तं कालदेशनियमादनुश्रेणिर्भवति न सर्वत्रेति; न; 'अनन्तनिन्दे' ।

यद्यमङ्गस्यात्मनोऽप्रतिबन्धेन गतिरालोकान्तादवधृतकाला प्रतिज्ञायते 'मदेहस्य पुनर्गतिः

१५ किं प्रतिबन्धिन्युत मुक्तात्मवत्' इति परिप्रश्ने गतीदमुच्यते—

विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

कालपरिच्छेदार्थं प्राक् चतुर्भ्य इति वचनम् । ११ समयो वक्ष्यते । चतुर्भ्यः समयेभ्यः प्राक्
'विग्रहवती गतिर्भवतीति' कालपरिच्छेदार्थं प्राक् चतुर्भ्य इत्युच्यते । ऊर्ध्वं कम्पान्नेति चेत् ?
विग्रहनिमित्ताभावात् । सर्वोत्कृष्टविग्रहनिमित्तनिष्कृष्टक्षेत्रे^७ उत्पित्सुः प्राणी निष्कृष्टक्षेत्रानु-
२० पूर्व्यर्जु श्रेण्यभावात् इपुगत्यभावे निष्कृष्टक्षेत्रप्रापणनिमित्तां 'त्रिविग्रहां गतिमाग्भते नोर्ध्व'
तथाविधोपपादक्षेत्राभावात्, तेनैव च कालेनोपपादक्षेत्रप्राप्तेः षष्टिकाद्यात्मलाभवत् । यथा
षष्टिकादीनां ब्रीहीणां परिच्छिन्नकालावधिः परिपाको न न्यूनतः नाभ्यधिकेन, इह तथाऽन्तर-
'भवेऽपि कालनियमो वेदितव्यः ।

चशब्दः समुच्चयार्थः^८ । २। विग्रहवती च अविग्रहा चेति समुच्चयार्थः चशब्दः । उपपाद-
२५ क्षेत्रं प्रति ऋज्वी गतिरविग्रहा, कुटिला विग्रहवती ।

आङ्ग्रहणं लघ्वर्थमिति चेत्; न; अभिविधिप्रसङ्गात् । ३। स्यादेतत्—आङ्ग्रहणं कर्तव्यं
लघ्वर्थमिति; तन्न; किं कारणम् ? अभिविधिप्रसङ्गात् । तेन चतुर्थसमयमभिव्याप्य विग्रहः
प्रवर्तते, स चानिष्टः ।

१ -पि चोर्ध्व- आ०, ब०, द०, मु० । २ -काचबोधोगतिरूर्ध्ववानु- आ०, ब०, द०, मु० ।
३ ऋजुगतिरिति यावत् । ४ -ते उ- आ०, ब०, द०, मु० । ५ -न्तरसंग्रहो वि- आ०, ब०, द०, मु० ।
६ -णिगतिरित्य- आ०, ब०, द०, मु० । ७ प्रयोजनम् । ८ सूत्रेण । ९ इति चेत्, अस्मात् सूत्रात् ।
१० कुटिला । ११ लोकान्तकोणप्रदेशे इत्यर्थः । १२ गोमूत्रिकामित्यर्थः । १३ -भवेका- आ०, ब०,
द०, मु० । -न्तरभावेऽपिका- मू०, ता० । देहाद् देहान्तरस्वीकारमध्यसमये । १४ -र्थः च- आ०, ब०,
द०, मु० । १५ प्रवर्तते आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

उभयसंभवे व्याख्यानात् मर्यादासंप्रत्यय इति चेत्, न, प्रतिपत्तेर्गौरवात् । ४। स्यान्मन-
नर्यादाभिर्विध्योगाद्, तत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्गति मर्यादामप्रत्यय इत्याड्यपि सति
न दोष इति; तत्र, किं कारणम् ? प्रतिपत्तेर्गौरवं न । एवं नति प्रतिपत्तेर्गौरवं न्यात्, तस्मा-
द्विस्पष्टार्थं प्राग्रहणं क्रियते ।

आमां चतनृणां गतीनामापेक्षया मजा.-इपुर्गति, पाणिपुत्रा लाङ्गलिका गोमूत्रिका ५
चेति । तत्राविग्रहा^१ प्राथमिकी, येषां विग्रहवन्त्यः । इपुर्गतिरिवेपुर्गतिः । क उच्यते ?
यथेतेर्गतिरालोक्यदेशाद् ऋज्वी तथा मनारिणां मिद्धचनं च जीवानां ऋज्वी अनिरैकमयिकी ।
पाणिमुक्तेव पाणिमुक्ता । क उच्यते ? यथा पाणिना निर्यक् प्रक्षिप्तस्य द्रव्यस्य गतिरेक-
विग्रहा तथा मंसारिणामेकविग्रहा गति पाणिमुक्ता द्वैमयिकी । लाङ्गलमिव लाङ्गलिका ।
क उच्यते ? यथा लाङ्गलं द्विद्विक्रि तथा द्विविग्रहा गतिर्लाङ्गलिका^२ त्रैमयिकी । १०
गोमूत्रिकेव गोमूत्रिका । क उच्यते ? यथा गोमूत्रिका बहुवक्त्रा तथा त्रिविग्रहा गतिर्गोमूत्रिका
चानुत्तमयिकी ।

यद्यमुप्या विग्रहवत्याः क्रियायाञ्चातु समयिक्यवस्था^३ निश्चीयते पण्यक्तव्यावाधा
पुनर्गतिः कियत्काला भवतीति ? अत आह-

एकसमयाऽविग्रहा ॥२६॥

१५

अधिकृतगतिसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । १। गतिरविकृता, तत्सामानाधिकर-
ण्यादत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशो द्रष्टव्यः । एकः समयोऽस्या एकसमया, न विद्यते विग्रहोऽस्या अवि-
ग्रहेति । गतिमतां हि जीवपुद्गलानामव्याघातेनैकसमयिकी गतिरालोकान्तादपीति ।

आत्मनोऽक्रियावत्त्वसिद्धेरयुक्तमिति चेत्, न; क्रियापरिणामहेतुसद्भावाल्लोष्टवत् । २।
स्यादेतत्-सर्वगतत्वात्त्रिष्विष्यस्यात्मनः क्रियावत्त्वं नास्ति, ततो गतिकल्पनमयुक्तमिति ? तत्र; २०
किं कारणम् ? क्रियापरिणामहेतुसद्भावात् । कथम् ? लोष्टवत् । यथा लोष्टः स्वयं क्रिया-
परिणामित्वाद् बाह्याभ्यन्तरकारणापेक्षो देशान्तरप्राप्तिसमर्था क्रियामारभमाणो दृष्टः, तथा
आत्मा कर्मवशाच्छरीरपरिणामानुविधायी तद्विधेयां क्रियामास्कन्दति, तदभावे च प्रदीप-
शिखावत् स्वाभाविकीमिति नास्ति दोषः ।

सर्वगतत्वे तु संसाराभावः । ३। यदि च सर्वगत आत्मा स्यात् क्रियाभावात् संसाराभावः २५
स्यात् ।

बन्धसन्ततिं प्रत्यनादौ कर्मोपचयवृत्तिसंबन्धेन चादिमिति पञ्चविधेऽपि द्रव्यक्षेत्रकाल-
भवभावे^४ संसारे मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसन्निधाने च सत्युपयोगात्मकोऽयमात्मा सातत्येन कर्म-
ण्यादधानो विग्रहगतावप्याहारकः प्रसक्तस्ततो नियमार्थमिदमुच्यते-

एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥३०॥

३०

समयसंप्रत्ययः प्रत्यासत्तेः । १। 'एकसमयाऽविग्रहा' इत्यत्र समयशब्द उक्तस्तेनेह प्रत्यासत्ते-
रभिसंबन्धो वेदितव्यः-एकं समयं द्वौ समयौ त्रीन् समयान् इति । ननु च तत्र समयशब्द उप-
सर्जनीभूतः^५ कथमिहाभिसंबध्यते ? अन्यस्यासंभवात् सामर्थ्यात् संबन्धो द्रष्टव्यः ।

१ वक्रहिता । २ -लिकी त्रै- ता०, अ०, मू०, द० । ३ निर्दिश्यते अ०, मू० । ४ -भावे सि-
आ०, ब०, द०, मु० । ५ अन्यपदार्थत्वात् ।

वा शब्दो विकल्पार्थः^१ । २। वाशब्दोऽत्र विकल्पार्थो ज्ञेयः । विकल्पश्च यथेच्छातिसर्गः, एकं वा द्वौ वा त्रीन्वेति ।

सप्तमीप्रसङ्ग इति चेत्; न; अत्यन्तसंयोगस्य विवक्षितत्वात् । ३। स्यादेतत्—आहरण-क्रियाया अधिकरणं काल इति सप्तमी प्राप्नोतीति; तन्न; किं कारणम्? अत्यन्तसंयोगस्य
५ विवक्षितत्वात् । अत्यन्तसंयोगे हि तदपवादात्^३ द्वितीया विधीयते ।

त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः । ४। तैजसकार्मणशरीरे हि आसंसारान्तान्नित्यमुपचीयमानस्वयोग्यपुद्गले^४ अतः^५ शेषाणां त्रयाणां शरीराणामौदारिक-वैक्रियिकाहारकाणामाहाराद्यभिलाषकारणानां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहार इत्युच्यते ।

१० विग्रहगतावसंभवादाहारकशरीरनिवृत्तिः । ५। ऋद्धिप्राप्तानामृपीणामाहारकशरीरमाविर्भवति इति विग्रहगतौ तस्यासंभवान्निवृत्तिः ।

शेषाहाराभावो व्याघातात् । ६। विग्रहगतौ शेषस्याहारस्याभावः । कुतः? व्याघातात् । अष्टविधकर्मपुद्गलसूक्ष्मपरिणतोपचितमूर्ति^६ कार्मणशरीरवशात् प्रावृट्कालपरिणतजलधर-निर्गतसलिलग्रहणसमर्थनिक्षिप्ततप्तायससायकवत् पूर्वदेहनिवृत्तिसमुद्घात^७ दुःखोष्णत्वाद् व्रजन्न-
१५ प्याहारकः, वक्रगतिवशादेकं द्वौ त्रीन्वा समयाननाहारको भवति । तत्रैकसमयिव्यामिपुगतौ उक्तमाहारमनुभवन्नेव गच्छति । पाणिमुक्तायामेकविग्रहायां द्विसमयायां प्रथमे समयेऽनाहारकः । लाङ्गलिकायां द्विविग्रहायां त्रिसमयायां प्रथमद्वितीययोः समययोरनाहारकस्तृतीये आहारकः । गोमूत्रिकायां त्रिविग्रहायां चतुःसमयायां चतुर्थसमये आहारक इतरेष्वनाहारकः ।

तस्य खलु संसारिणः शुभाशुभफलप्रदकार्मणशरीरानुगृहीतक्रियाविशेषस्य अनुश्रेण्या-
२० स्कन्दतः पूर्वोपात्तानुभवनं प्रति कर्मभिरापूर्यमाणस्य अविग्रहविग्रहवद्गमनद्वयाक्षिप्त^८-देशान्तरस्य अभिनवमूर्त्यन्तरनिवृत्तिप्रकारप्रतिपादनार्थमिदमाह—

सम्मूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म ॥३१॥

समन्ततो मूर्च्छनं सम्मूर्च्छनम् । १। त्रिषु लोकेषूध्वमधस्तिर्यक् च देहस्य समन्ततो मूर्च्छनं सम्मूर्च्छनम्-अवयवप्रकल्पनम् ।

२५ शुक्रशोणितगरणाद् गर्भः । २। यत्र शुक्रशोणितयोः^९ स्त्रिया उदरमुपगतयोर्गणं मिश्रणं भवति स गर्भः ।

मात्रोपयुक्ताहारात्मसात्करणाद्वा । ३। अथवा, मात्रोपयुक्तस्याहारस्यात्मसात्करणाद् गरणाद् गर्भः ।

उपेत्य पद्यतेऽस्मिन्नित्युपपादः । ४। *‘‘हलः’’ [जैनेन्द्र ० २।३।१०२] इत्यधिकरणसाधनो
३० घट्ट । ^{१०}देवनारकोत्पत्तिस्थानविशेषस्य संज्ञेति । एते त्रयः संसारिणां जीवानां जन्मप्रकाराः ।

१ —थो ज्ञेयः वि- आ०, ब०, द०, मु० । २ —दा द्वि- आ०, ब०, मु०, मू० । कालादनो-
व्याप्ताविति सूत्रेण अधिकरणं बाधित्वा द्वितीया । कर्मादानस्य नैरन्तर्यसद्भावात्, मासमधीते क्रोशं स्वपिति
इत्यादिबत् । ३ बसः । द्वितीयाद्विवचनान्तम्- सम्पा० । ४ अतः कारणात् ते वर्जयित्वा । ५ आहारशरीरे-
न्द्रियोच्छ्वासभाषामनसाम् । ६ कवलाद्याहारस्य । ७ त्तिः का- अ० । ८ दुःखोष्णत्वा- मु० ।
९ स्वीकृत । १० —तयोर्ग- आ०, ब०, द०, मु० । ११ मात्रोपयुक्ता- अ०, ब०, मु० । १२ सर्वेषां
जीवानामुपपादप्रसङ्गे ऋद्धिशब्दोऽयं न तु व्युत्पत्तिक्रियापेक्षः इत्याह देवेत्यादि...

सम्मूर्च्छनग्रहणमादौ अतिस्थूलत्वात् । १५। सम्मूर्च्छनजं हि शरीरमतिस्थूलम्, अतोऽस्य ग्रहणमादौ क्रियते । ननु गर्भजशरीरमपि वैक्रियिकशरीरादतिस्थूलं तयोः कस्यादौ वचनं न्याय्यमिति ? उच्यते—

अल्पकालजीवित्वात् 'सम्मूर्च्छनम्' । १६। गर्भजौषपादिकजीवेभ्यः सम्मूर्च्छनजाः प्राणिनोऽल्पकालजीविनस्ततः सम्मूर्च्छनस्यादौ न्याय्यम् । किञ्च,

'तत्कार्यकारणप्रत्यक्षत्वात्' । १७। गर्भोषपादजन्मनोः कार्यकारणे अप्रत्यक्षे, यत्पुनः सम्मूर्च्छनजन्मनः कारणं मांसादि तत्कार्यं च शरीरं तदुभयं लोके प्रत्यक्षम्, तनश्चास्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

तदनन्तरं गर्भग्रहणं कालप्रकर्षनिष्पत्तेः । १८। गर्भजन्म हि 'सम्मूर्च्छनजन्मनः कालप्रकर्षेण निष्पद्यते, ततस्तदनन्तरं तस्य ग्रहणं न्याय्यम् ।

उपपादग्रहणमन्ते दीर्घजीवित्वात् । १९। सम्मूर्च्छनजेभ्यो गर्भजेभ्यश्चौषपादिका दीर्घजीविन इत्यन्ते ग्रहणं क्रियते । आह— किं कृतोऽयं जन्मविकल्पः इति ? उच्यते—

अध्यवसायविशेषात् कर्मभेदे तत्कृतो जन्मविकल्पः । १०। अध्यवसायः परिणामः सोऽसंख्येयलोकविकल्पः, तद्भेदात्तत्कार्यकर्मबन्धविकल्पस्ततस्तत्फलं जन्मविकारो वेदितव्यः । कारणानुरूपं हि लोके दृश्यते कार्यम् । शुभाशुभलक्षणं च कर्म तद्रूपमेव जन्म प्रादुर्भावयति ।

प्रकारभेदाज्जन्मभेद इति चेत्; न; तद्विषयसामान्योपादानात् । ११। स्यादेतत्—प्रकारा बहुवः तत्सामानाधिकरण्याज्जन्मनोऽपि बहुत्वं प्राप्नोति, यथा 'जीवादयः पदार्थाः' इति; तन्न; किं कारणम् ? तद्विषयसामान्योपादानात् । तत्प्रकारविषयमिह सामान्यं 'जन्मशब्देनोपादीयते, तत एकत्वनिर्देशः, यथा जीवादयस्तत्त्वमिति ।

अथाधिकृतस्य संसारिविषयोपभोगोपलब्ध्यधिष्ठानप्रवणस्य जन्मनो योनिविकल्पो वक्तव्य इति ? अत आह—

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥३२॥

आत्मनः परिणामविशेषश्चित्तम् । १। आत्मनश्चैतन्यपरिणामविशेषश्चित्तं तेन सह वर्तन्त इति सचित्ताः ।

शीत इति स्पर्शविशेषः । २। शीत इत्यनेन स्पर्शविशेषो गृह्यते । शुक्लादिवदुभयवचनत्वात्तद्युक्तं द्रव्यमप्याह ।

संवृतो दुरूपलक्षः । ३। सम्यग्वृतः संवृत इति दुरूपलक्षः प्रदेश उच्यते ।

सेतराः सप्रतिपक्षाः । ४। सह इतरैः सेतराः सप्रतिपक्षा इत्यर्थः । के पुनरितरे ? अचित्तोष्णविवृताः ।

मिश्रग्रहणमुभयात्मकसंग्रहार्थम् । ५। मिश्रग्रहणं क्रियते उभयात्मकसंग्रहार्थं सचित्ताचित्तशीतोष्णसंवृतविवृता इति ।

चशब्दः प्रत्येकसमुच्चयार्थः । ६। मिश्राश्चेति च शब्दः क्रियते प्रत्येकसमुच्चयार्थः । इतरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यात् । तेन सचित्त-शीत-संवृताः सेतरा यदा मिश्रास्तदा

१ महामत्स्यदेः । २ सम्मूर्च्छनमिति नास्ति भा० । ३ गर्भोषपादि—आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ४ तत्कारणकार्यप्र—अ० । ५ सकाशात् । ६ भेदः । ७ सम्मूर्च्छनजन्मेत्यादि । ८ —भोगल—आ०, ब०, द०, ता०, मु० । ९ चैतन्यस्यपरि—आ०, ब०, द०, मु० । १० गुणगुणि । ११ अत्राचार्याभिप्रायानभिन्नः कश्चित्तदस्थ आह । १२ चशब्दाभावे ।

योनयो भवन्तीत्ययमर्थो लभ्यते । चशब्दे पुन सन्नित्तादयः प्रत्येकं च योनयो भवन्ति मिश्राश्चेत्ययमर्थो लब्धः ।

न वा अन्तरेणापि तत्प्रतीतेः । ७। न वैतत् प्रयोजनमस्ति । कुतः ? अन्तरेणापि तत्प्रतीतेः । अन्तरेणापि हि चशब्दं समुच्चयार्थः प्रतीयते यथा *“पृथिव्यापस्तेजो वायुः”

५ [तत्त्वोप० पृ० १] इति । ननु चोक्तम्—इतरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यादिति; नैप दोषः; विशेषणस्य समुच्चयस्य च संभवे समुच्चय इति व्याख्यायते ।

इतरयोनिभेदसमुच्चयार्थस्तु । ८। सूत्रेऽनुक्तानां योनिभेदानां समुच्चयार्थस्तर्हि चशब्दः । के पुनस्ते ? उत्तरत्र वक्ष्यन्ते ।

एकशो ग्रहणं क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थम् । ९। एकैकः एकश्च इति बीज्यायां शब्दः, तस्य ग्रहणं क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थम् । यथैवं विज्ञायेत सचित्तश्चाऽचित्तश्च शीतरचोष्णश्च गवृतश्च विपृतश्चेति । मैवं विज्ञायि सचित्तशीतश्चेत्यादि ।

तद्ग्रहणं प्रकृतापेक्षम् । १०। तद्ग्रहणं क्रियते प्रकृतापेक्षार्थम् । तेषां योग्यस्तद्योनयः । केषाम् ? सम्मूर्च्छनादीनामिति । यूयत इति योनिः ।

सचित्तादिद्वन्द्वे पुंवद्भावाभावो भिन्नार्थत्वात् । ११। योनिशब्दोऽयं स्त्रीलिङ्गगतद्वेषाः सचित्तादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः, तेषां द्वन्द्वे पुंवद्भावो न प्राप्नोति-सचित्ताश्च शीताश्च संवृताश्च सचित्तशीतसंवृता इति । कुतः ? भिन्नार्थत्वात् । एकाधये हि पुंवद्भाव उक्तः ।

न वा; योनिशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् । १२। न वैप दोषः । किं कारणम् ? उभयलिङ्गत्वाद्योनिशब्दस्य । इह पुल्लिङ्गो वेदितव्यः ।

योनिजन्मनोरविशेष इति चेत्; न; आधाराधेयभेदाद्विशेषोपपत्तेः । १३। स्यान्मनम्-योनिजन्मनोरविशेषः, यत आत्मैव देवाद्विजन्मपर्यायादौपपादिक इत्युच्यते, सैव च योनिरिति ; तन्न; किं कारणम् ? आधाराधेयविशेषोपपत्तेः । आधारो हि योनिराधेयं जन्म, यतः सचित्तादियोन्यधिष्ठान आत्मा सम्मूर्च्छनादिजन्मना शरीराहारेन्द्रियादियोग्यान् पुद्गलानादत्ते ।

सचित्तग्रहणमादौ चेतनात्मकत्वात् । १४। सचित्तग्रहणमादौ क्रियते । कुतः ? चेतनात्मकत्वात् । चेतनात्मको लोके ह्यर्थः प्रधानम् ।

तदनन्तरं शीताभिधानं तदाप्यायनहेतुत्वात् । १५। तदनन्तरं शीताभिधानं क्रियते । कुतः ? तदाप्यायनहेतुत्वात् । सचेतनस्य ह्यर्थस्य शीतमाप्यायनकारणं भवति ।

अन्ते संवृतग्रहणं गुप्तरूपत्वात् । १६। अन्ते संवृतग्रहणं क्रियते । कुतः ? गुप्तरूपत्वात् । गुप्तरूपं हि लोके कर्माग्राह्यं भवति ।

एक एव योनिरिति चेत्; न; प्रत्यात्मं सुखदुःखानुभवनहेतुसद्भावात् । १७। स्यान्मनम्-

३० एक एव योनिरस्तु सर्वेषां जीवानामिति ? तन्न; किं कारणम् ? प्रत्यात्मं सुखदुःखानुभवनहेतुसद्भावात् । शुभाशुभपरिणामा हि प्रत्यात्मं भिन्नास्तज्जनितश्च कर्मबन्धो विचित्रः, अतस्तेन सुखदुःखानुभवनकारणं बहुविधमारभ्यते ।

१ लभ्यते आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २ न चान्तरेणा- आ०, ब०, द०, मु० । ३ नैतत्प्र- आ०, ब०, द०, मु० । ४ विशेषणसमुच्चययोः समुच्चय एव बलीयानिति न्यायेन । ५ तर्हि भवतामभिप्रायः कोऽयमिति पृष्ठः सन्नाह । ६ अत्राह तदस्यः । ७ मानिस्त्र्येकार्थयोः स्त्र्यन्यतोऽनूः (शाकटा० २।२।४१) इति ।

तत्राऽचित्तयोनिना देवनारकाः । १८। देवाश्च नारकाश्चाऽचित्तयोनिनाः । तेषां हि योनिरुपपादप्रदेशपुद्गलप्रचयोऽचित्तः ।

गर्भजा मिश्रयोनयः । १९। गर्भजा ये जीवास्ते मिश्रयोनयो वेदितव्याः । तेषां हि मानु-
रुदरे शुक्रशोणितमचित्तं तदात्मना चित्तवता मिश्रं^१ योनिः ।

शेषास्त्रिविकल्पाः । २०। शेषाः सम्मूर्च्छन्तजास्त्रिविकल्पा भवन्ति—केचिन् नचित्तयो-
नयः, अन्ये अचित्तयोनयः, अपरे मिश्रयोनय इति । तत्र सचित्तयोनयः माधारणशरीराः ।
कुतः ? परस्पराश्रयत्वात् । इतरे अचित्तयोनयो मिश्रयोनयश्च ।

शीतोष्णयोनयो देवनारकाः । २१। देवा नारकाश्च शीतयोनयो भवन्ति उष्णयोनयश्च ।
तेषां हि उपपादस्थानानि^२ कानिचिच्छीतानि कानिचिदुष्णानि इति ।

उष्णयोनिस्तेजस्कायिकः । २२। अग्निकायिको जीव उष्णयोनिर्द्रष्टव्यः ।

इतरे त्रिप्रकाराः । २३। इतरे जीवास्त्रिप्रकारयोनयो भवन्ति—केचिच्छीतयोनयः, अन्ये
उष्णयोनयः, अपरे मिश्रयोनय इति ।

देवनारकैकेन्द्रियाः संवृतयोनयः । २४। देवनारका एकेन्द्रियाश्च संवृतयोनयो भवन्ति ।

विकलेन्द्रिया^३ बिदृतयोनयः । २५। विकलेन्द्रिया जीवा विवृतयोनयो वेदितव्याः ।

मिश्रयोनयो गर्भजाः । २६। गर्भजा जीवा मिश्रयोनयोऽवगन्तव्याः ।

तद्भेदाश्चशब्दसमुच्चिताः प्रत्यक्षज्ञानिदृष्टा इतरेषामागमगम्याश्चतुरशीतिशतसहस्र-
संख्याः । २७। तेषां नवानां योनीनां भेदाः कर्मभेदजनितविविक्तवृत्तयः प्रत्यक्षज्ञानिभिर्दिव्येन
चक्षुषा दृष्टाः, इतरेषां छद्मस्थानामागमेन श्रुताख्येन गम्याश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्या
आख्यायन्ते । तद्यथा—नित्यनिगोतानां सप्त शतसहस्राणि, अनित्यनिगोतानां च सप्त शत-
सहस्राणि । के पुनर्नित्यनिगोताः, के चाऽनित्यनिगोताः ? त्रिष्वपि कालेषु त्रसभावयोग्या ये
न भवन्ति ते नित्यनिगोताः । त्रसभावमवाप्ता अवप्स्यन्ति च ये ते अनित्यनिगोताः । पृथि-
व्यप्तेजोवायूनां सप्त सप्त शतसहस्राणि, वनस्पतिकायिकानां दश शतसहस्राणि, विकलेन्द्रियाणां
षट् शतसहस्राणि, देवनारकपञ्चेन्द्रियतिरश्चां प्रत्येकं चत्वारि शतसहस्राणि, मनुष्याणां
चतुर्दश शतसहस्राणि । तान्येतानि समुदितानि चतुरशीतिशतसहस्राणि आख्यायन्ते । उक्तं च—

“णिच्चिद्वरधादुसत्त य तरुदस वियल्लिंदिएसु छच्चेव ।

सुरणिरयतिरियच्चउरो चोद्दस नणुएसु सदसहस्ता ॥” [वारसअणु० ३५] इति ।

एवमेतस्मिन्नवयोनिभेदसंकटे^४ त्रिविधे जन्मनि सर्वप्राणिभूतामनियमेन प्रसक्ते
अवधारणार्थमाह—

जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥३३॥

जालवत्प्राणिपरिवरणं जरायुः । १। यज्जालवत् प्राणिपरिवरणं विततमांसशोणितं
तज्जरायुरित्युच्यते ।

शुक्रशोणितपरिवरणमुपात्तकाठिन्यं नखत्वक्सदृशं परिमण्डलमण्डम् । २। यत्र खलु
नखत्वक्सदृशमुपात्तकाठिन्यं शुक्रशोणितपरिवरणं परिमण्डलं तदण्डमित्याख्यायते ।

१ मिश्रं । शे— आ०, ब०, द०, मु० । २ —नि कानिचिदुष्णानि कानि— आ०, ब०, द०, मु० ।
३ —या जीवा विवृतयोनयो वेदि— आ०, ब०, द०, मु० । ४ नित्येतरथातु सप्त च तरुदश विकले-
न्द्रियेषु षट् चैव । सुरनारकतिर्यञ्चः चत्वारः चतुर्दश मनुष्येषु शतसहस्राणि ॥ ५ सम्मूर्च्छनादिभेदेन ।
६ —णं म— आ०, ब०, मु० ।

संपूर्णाव्ययः परिस्पन्दादिसामर्थ्योपलक्षितः पोतः । ३। किञ्चिन् परिवरणमन्तरेण परि-
पूर्णाव्ययो योनिनिर्गतमात्र एव परिस्पन्दादिसामर्थ्योपेतः पोत इत्युच्यते । जरायुः जाताः
जरायुजाः, अण्डे जाता अण्डजाः, जरायुजाश्चाण्डजाश्च पोताश्च जरायुजाण्डजपोताः ।

पोतजा इत्ययुक्तम्; अर्थभेदाभावात् । ४। 'केचित् पोतजा इति पठन्ति; तदयुक्तम्;

५ कुतः ? अर्थभेदाभावात् । न हि पोते कश्चिदन्यो जातोऽस्ति ।

आत्मा पोतज इति चेत्; न; तत्परिणामात् । ५। स्यान्मतम्—आत्मा पोते जात पोतज
इत्यर्थभेदोऽस्तीति ? तन्न; किं कारणम् ? तत्परिणामात् । आत्मैव पोतपरिणामेन परिणतः
पोत इत्युच्यते, न पृथगात्मनः । पोतो नाम कश्चिदस्ति जरायुवत् । ६। पोतोऽजनिष्ट पोतज इति
चेत्; अर्थविशेषो नास्ति ।

१० जरायुजग्रहणमादावभ्यर्हितत्वात् । ६। जरायुजग्रहणमादौ क्रियते । कुतः ? अभ्यर्हितत्वात् ।
कथमभ्यर्हितत्वम् ?

क्रियारम्भशक्तियोगात् । ७। अण्डजपोनासाधारण्यो हि भाषाध्ययनादयः क्रिया जरायु-
जेषु दृश्यन्ते ।

१५ केषाञ्चिन्महाप्रभावत्वात् । ८। तत्र हि जाताः केचन चक्रधरवासुदेवादयो महाप्रभावा
भवन्ति । किञ्च,

मार्गफलाभिसंबन्धात् । ९। सम्यग्दर्शनादिमार्गफलेन^१ मोक्षमुखेन^२ चाभिसंबन्धो नान्येपा-
मित्यभ्यर्हितत्वम् ।

तदनन्तरमण्डजग्रहणं पोतेभ्योऽभ्यर्हितत्वात् । १०। तदनन्तरमण्डजग्रहणं क्रियते । कुतः ?
पोतेभ्योऽभ्यर्हितत्वात् । अण्डजेषु हि केषुचित् शुक्रसारिकादयोऽक्षरोच्चारणादेषु क्रियासु

२० कुशला भवन्तीत्यभ्यर्हिताः पोतेभ्यः ।

'उद्देशवन्निर्देश इति चेत्; न; गौरवप्रसङ्गात् । ११। स्यान्मतम्—उद्देशवन्निर्देशेन भवित-
व्यमिति संमूर्च्छनजानां प्राग्ग्रहणं कर्तव्यमिति; तन्न; किं कारणम् ? गौरवप्रसङ्गात् । यदि
हि संमूर्च्छनजनिर्देश आदौ क्रियते 'शास्त्रस्य गौरवं स्यात्—'एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां पञ्चे-
न्द्रियाणां तिरश्चां मनुष्याणां च केषाञ्चित्संमूर्च्छनमिति, अतो गर्भजौपपादिकानुवत्वा

२५ 'शेषाणां संमूर्च्छनम्' इति लघुनोपायेन निर्देक्ष्यामीत्युद्देशक्रमोऽतिक्रान्तः^३ ।

'सिद्धे विधिरवधारणार्थः । १२। जरायुजादीनां सामान्येन सिद्धे गर्भजन्मसंबन्धे पुन-
विधिरारम्भमाणो नियमार्थः, जरायुजाण्डजपोतानामेव गर्भ इति । अथ नियमार्थे^४ आरम्भे सति
जरायुजाण्डजपोतानां गर्भ एवेति नियमः कस्मान्न भवति ? उत्तरत्र शेषाणामिति वचनात् ।

यद्यमीषां जरायुजाण्डजपोतानां गर्भोऽवधियते, अथोपपादः खलु केषां भवतीति ?

३० "अत आह—

१ "जराय्वण्डपोतजानां गर्भः (सू०) ...पोतजानां शैलकहस्तिश्चाविल्लापकशशशारिकानकुलमू-
षिकानां पक्षिणां च चर्मपक्षाणां जलूकावल्गुलीभारण्डपक्षिविरालादीनां गर्भो गर्भाज्जन्मेति" —त० भा०
२।३४। २ पोतेऽजनि— भा० १। ३ अभ्युदयेन । ४ —नाभिस— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ५ सम्मू-
च्छनगर्भोपपादा जन्मेति सूत्रोक्तोद्देशवत् । नाममात्रकथनमुद्देशः । ६ शास्त्रगौ— आ०, ब०, द०, मु० ।
७ तदेव विवृणोति सूत्रेणानेन भवितव्यमिति । ८ सूत्रकृता । ९ "सिद्धे विधिरारम्भमाणोऽन्तरेणा-
प्येवकारं नियमार्थः ।" —पात० महा० २।२।२०, ८।३।६१ । १० सम्मूर्च्छनगर्भोपपादा जन्मेत्यत्र शुक्रशो-
णितगर्भणाद् गर्भ इति व्युत्पत्तिमुखेनैव गर्भजन्मसम्बन्धलक्षणं सिद्धं किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्कायां नियमसूत्र-
निबन्धित्याह । ११ इत्यस्मिन् सूत्रे ।

देवनारकाणामुपपादः ॥३४॥

देवादिगन्तुदय एवास्य जन्मेति चेत्; न; शरीरनिर्वर्तकपुद्गलाभावात् । १। स्यादेतत्-
मनुष्यस्तैर्यग्योनो वा छिन्नायुः कार्मणकाययोगस्थो देवादिगन्तुदयाद् देवादिव्यपदेशभागिनि
कृत्वा तदेवास्य जन्मेति मतमिति; तन्न; किं कारणम् ? शरीरनिर्वर्तकपुद्गलाभावात् ।
देवादिशरीरनिर्वृत्तौ हि देवादिजन्मेष्टम्, तस्या चावस्थायामनाहारकत्वान्न देवादिशरीरनि- ५
र्वृत्तिरस्ति तत उपपादो जन्म युक्तम्, तच्च देवनारकाणामिति ।

निर्दिष्टजन्मभेदेभ्यो जरायुजादिभ्योऽन्येषां किं जन्म इति ? अत आह—

शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥३५॥

उभयत्र नियमः पूर्ववत् । १। उभयोरपि योगयोः पूर्ववन्नियमो वेदितव्यः, देवनारकाणा-
मेवोपपादः, शेषाणामेव सम्मूर्च्छनं नोक्तानामिति । १०

कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वत्र जन्मनियमो न जन्मवन्नियम इति ?

शेषग्रहणात् पूर्वत्र जन्मनियमः । २। इह शेषग्रहणाज्ज्ञायते पूर्वत्र जन्मनियम इति ।
जरायुजाण्डजपोतानामेव गर्भो देवनारकाणामेवोपपाद इत्यवधारणे गर्भोपपादजन्मनी नियते,
जरायुजादयो न नियतास्तेषां सम्मूर्च्छनमपि प्राप्तमतः शेषग्रहणं क्रियते 'शेषाणामेव
सम्मूर्च्छनं नोक्तानाम्' इत्यवधारणार्थः । यदि हि जन्मवतां नियमः स्यात् जरायुजाण्डजपोतानां १५
गर्भ एव देवनारकाणामुपपाद एवेति गर्भोपपादयोरनवधारणात् यत्र सम्मूर्च्छनं चान्यच्चास्ति
तत्र सम्मूर्च्छनमेवेति नियमाच्छेषग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

आह—इदं सूत्रमनर्थकम् । कथम् ? पूर्वयोर्योगयोरुभयतो नियमे सति जरायुजादीनां गर्भो-
पपादयोश्चाऽसति व्यभिचारे, शेषाणामेव सम्मूर्च्छनमुत्सर्गोऽवतिष्ठते इति । उच्यते—स एवो-
भयतो नियमो 'दुर्लभः', यत्तस्यैकत्वात्, अतोऽन्यतरनियम एवाश्रयितव्यः, तस्मिन् सति सूत्र- २०
मिदमारब्धव्यम् ।

तेषां पुनः संसारिणां त्रिविधजन्मनामाहितवहुविकल्पनवयोनिभेदानां शुभाशुभनाम-
कर्मनिर्वर्तितानि बन्धफलानुभवनाधिष्ठानानि शरीराणि कानीति ? अत आह—

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि ॥३६॥

शीर्यन्त इति शरीराणि । १।

२५

घटाद्यतिप्रसङ्ग इति चेत्; न; नामकर्मनिमित्तत्वाभावात् । २। यदि शीर्यन्त इति शरीराणि
घटादीनामपि विशरणमस्तीति शरीरत्वमतिप्रसज्येत; तन्न; किं कारणम् ? नामकर्मनिमित्त-
त्वाभावात् । शरीरनामकर्मोदयाच्छरीरव्यपदेशः, न च घटादिषु सोऽस्तीति नास्त्यतिप्रसङ्गः ।

विग्रहभाव इति चेत्; न; रूढिशब्देष्वपि व्युत्पत्तौ क्रियाश्रयात् । ३। स्यान्मतम्—यदि
शरीरनामकर्मोदयाच्छरीरव्यपदेशः 'शीर्यन्त इति शरीराणि' इति विग्रहो नोपपद्यत इति; तन्न; ३०
किं कारणम् ? रूढिशब्देष्वपि व्युत्पत्तौ क्रियाश्रयात् । यथा 'गच्छतीति गौः' इति विग्रहयते,
एवं 'शीर्यन्त इति शरीराणि' इति विग्रहो भवति ।

१ स्यान्मतम् आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २ उपेत्य पद्यते उत्पद्यतेऽस्मिन् उपपाद इति ।

३ जीवाः । ४ अनुक्तानाम् । ५ दुर्लभः । ६ अतुरशीतिशतसहस्र ।

शरीरत्वादिति चेत्; न; तदभावात् । ४। स्यान्मतम्—शरीरत्वं नाम 'सामान्यविशेषोऽस्ति, तद्योगाच्छरीरं न नामकर्मोदयादिति; तन्न, किं कारणम् ? तदभावात् । 'अतस्त्वभावेऽन-
नवधारणप्रसङ्गोऽग्नवत्' इत्येवमादिना^१ अर्थान्तरभूतजातिसंबन्धकल्पना प्रतिविहितेति नास्ति
शरीरत्वम् ।

५ उदारात् स्थूलवाचिनो भवे प्रयोजने वा ठञ् । ५। उदारं स्थूलमिति यावत्, ततो भवे प्रयो-
जने वा ठञि औदारिकमिति भवति ।

विक्रियाप्रयोजनं वैक्रियिकम् । ६। अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकानेकाणुमहच्छरीरविविधकरणं
विक्रिया, सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकम् ।

आह्रियते तदित्याहारकम् । ७। मूदमपदार्थनिर्ज्ञानार्थमरांयमपरिजिहीर्षया च प्रमत्तसंय-

१० तेनाह्रियते निर्वर्त्यते तदित्याहारकम् ।

तेजोनिमित्तत्वात्तैजसम् । ७। यतेजोनिमित्तं ततैजसमिदम्, तेजसि भवं वा तैजस-
मित्याख्यायते ।

कर्मणामिदं कर्मणां समूह इति वा कर्मणम् । ९। कर्मणामिदं कार्यं कर्मणां समूह इति
वा कथञ्चिद्भेदविवक्षोपपत्तेः कर्मणमिति व्यपदिश्यते ।

१५ सर्वेषां कर्मणत्वप्रसङ्ग इति चेत्; न; प्रतिनियतौदारिकादिनिमित्तत्वात् । १०। स्यान्मतम्-
यदि कर्मणामिदं कर्मणां समूह इति वा कर्मणमित्युच्यते सर्वेषामपि तत्तुल्यमित्यौदारिका-
दीनामपि कर्मणत्वप्रसङ्ग इति; तन्न; किं कारणम् ? प्रतिनियतौदारिकादिनिमित्तत्वात् ।
औदारिकशरीरनामादीनि हि प्रतिनियतानि कर्माणि सन्ति तदुदयभेदाद्भेदो भवति ।

तत्कृतत्वेऽप्यन्यत्वदर्शनात् घटादिवत् । ११। यथा मृत्पिण्डकारणाविशेषेऽपि घटशरावादीनां
२० संज्ञास्वालक्षण्यादिभेदाद्भेदः तथा कर्मकृतत्वाविशेषेऽपि औदारिकादीनां संज्ञादिभेदाद्भेदोऽवसेयः ।

तत्प्रणालिकया चाभिनिष्पत्तेः । १२। कर्मणशरीरप्रणालिकया चौदारिकादीनामभिनि-
ष्पत्तिः, अतः कार्यकारणभेदान्न सर्वेषां कर्मणत्वम् । किञ्च,

विस्सोपचयेन व्यवस्थानात् क्लिन्नगुडरेणुश्लेषवत् । १३। यथा वैसृसिकपरिणामात्

'क्लिन्ने गुडे रेणूनामुपश्लिष्टानामवस्थानं तथा 'कर्मणेऽप्यौदारिकादीनां वैसृसिकोपचयेना-

२५ वस्थानमिति नानात्वं सिद्धम् ।^१

कामणमसत् निमित्ताभावादिति चेत्; न; निमित्तनिमित्तिभावात्तस्यैव प्रदीपवत् । १४।
स्यादेतत्—न कर्मणं नाम शरीरमस्ति । कुतः ? निमित्ताभावात् । यस्य च निमित्तं नास्ति
तदसत् यथा खरविषाणमिति; तन्न; किं कारणम् ? तस्यैव निमित्तनिमित्तिभावात् प्रदीपवत् ।
यथा प्रदीपात्मैवात्मप्रकाशनात् प्रकाश्यः प्रकाशकश्च तथा कर्मणमेवात्मनो निमित्तं निमित्ति
३० चेति सिद्धम् ।

मिथ्यादर्शनादिनिमित्तत्वाच्च । १५। न कर्मणस्य निमित्तं नास्ति । किं तर्हि निमित्तम् ?
मिथ्यादर्शनादि । ततोऽसिद्धमेतत्—'निमित्ताभावात्' इति ।

१ सामान्यं सद्भिषेपः परसामान्यमित्यर्थः । २ पृ० ५। ३ जीवादोऽन्तगुणा पडिपरिमाणुमिह विस्सो-
पचया । जीवेण य समवेदा एकेकं पडि समाणा ह ॥ विस्ससा स्वभावेनैव आत्मपरिणामनिरपेक्षतयैव
उपचोयन्ते तत्कर्मनोऽकर्मपरमाणुस्तिग्वरुक्षत्वगुणेन स्कन्धतां प्रतिपद्यन्ते । ४ क्लिन्नगु- आ०, ब०, मु० ।
५ कर्मण्यप्यौ- आ०, ब०, द०, मु० । ६ अत एव कर्मणां समूहः कर्मणम्, सर्वेषां तत्तुल्यमिति चोद्यं युक्तम् ।

इतरथा ह्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । १६। यदि कर्मणमतिमिन्नमिति गृह्येत; अनिमोक्षः स्यात्, अत्रेतुकस्य विनाशहेतुत्वाभावात् ।

अशरीरं विशरणाभावादिति चेत्; न; उपचयान्तरवर्तमानत्वात् । १७। स्यादेतन्-यथौदारिकादि धीर्येन इति शरीरं न तथा कर्मणं धीर्येन इत्यतर्गीकृतमन्येति; तन्न; किं कारणम् ? उपचयापचयवर्तमानत्वात् । निमित्तवशाद्धि कर्मव्यवसायं मतं न इति विचारणमन्येव ।

तद्ग्रहणमादाविति चेत्; न; तदनुमेयत्वात् । १८। स्यादेतन्-कर्मणग्रहणमादौ कर्तव्यम् । कुत ? तदधिष्ठानत्वादितरेपामिति ? तन्न; किं कारणम् ? तदनुमेयत्वात् । यथा घटादिका- योपलब्धेः परमाण्वनुमानं तथौदारिकादिकार्योपलब्धेः कार्यणानुमानम् *‘कार्यलिङ्गं हि कारणम्’ [आप्तमी० श्लो० ६८] इति ।

तत एव कर्मणो मूर्तिमत्त्वं सिद्धम् । १९। यस्मात् मूर्तिमत्स्य कार्यं तत एव कर्मणः कारणस्य मूर्तिमत्त्वं निष्ठम् । न ह्यनूर्तेनात्मगुणेन निष्क्रियेणाऽदृष्टेन मूर्तिमत् । क्रियावतो द्रव्य- स्याग्भो युक्त इति ।

औदारिकग्रहणमादावतिस्थूलत्वात् । २०। अतिस्थूलमिदमौदारिकमिन्द्रियग्राह्यत्वात्, ततोऽस्य ग्रहणमादौ क्रियते ।

उत्तरेषां क्रमः सूक्ष्मक्रमप्रतिपत्त्यर्थः । २१। उत्तरेषां वैक्रियिकादीनां पाठक्रमः सूक्ष्मक्रम- प्रतिपत्त्यर्थो वेदितव्यः । वक्ष्यते हि ‘परं परं सूक्ष्मम्’ इति ।

यथौदारिकस्येन्द्रियैरुपलब्धिस्तथेतरेषां कस्मान्न भवतीति ? अत आह-

परं परं सूक्ष्मम् ॥३७॥

परशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातो व्यवस्थार्थगतिः । १। परशब्दोऽयमनेकार्थवचनः । क्वचि- द्रव्यवस्थायां वर्तते-यथा पूर्वं पर इति । क्वचिदन्यार्थे वर्तते-यथा परपुत्रः परभार्येति अन्य- पुत्रोऽन्यभार्येति गम्यते । क्वचित्प्राधान्ये वर्तते-यथा परमियं कन्या अस्मिन् कुटुम्बे प्रधानमिति गम्यते । क्वचिदिष्टार्थे वर्तते-यथा परं धाम गत इष्टं धाम गत इत्यर्थः । तत्रेह विवक्षातो व्यवस्थार्थो गृह्यते ।

पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सा^१निर्देशः । २। संज्ञा-लक्षण-प्रयोजनादिभिः पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देशं क्रियते ‘परं परम्’ इति ।

यदि परं परं सूक्ष्मं प्रदेशतोऽपि नूनं परं परं हीनमिति विपरीतप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थमाह-

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥३८॥

प्रदेशाः परमाणवः । १। प्रदिश्यन्ते इति प्रदेशाः परमाणवः, ते हि घटादिष्ववयवत्वेन प्रदिश्यन्ते^२ । ‘प्रदिश्यन्ते एभिरिति वा’ प्रदेशाः, तैर्हि आकाशादीनां क्षेत्रादिविभागः प्रदिश्यते । प्रदेशेभ्यः प्रदेशतः *‘अपादानेऽहीयरुहोः’ [जैनेन्द्र० ४।२।५०] इति तसिः । प्रदेशैर्वा प्रदेशतः तसि प्रकरणे *‘आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ [जैनेन्द्र० वा० ४।२।४९] इति तसिः ।

संख्यानातीतोऽसंख्येयः । २। संख्यानं गणनमतीतो यः सोऽसंख्येयः, असंख्येयो गुणोऽस्य तदिदमसंख्येयगुणम् ।

१ आकाशदिवत् । २ परमाण्वाद्यनु - आ०, ब०, द०, मु० । ३ अवधिनियमो व्यवस्था । ४ आप्तु- मिच्छा । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा इत्यर्थः -सम्पा० । ५ निरूप्यन्ते । ६ प्रदिश्यते अ०, मु० ।

परं परमित्यनुवृत्तेः प्राक् तैजसादिति वचनम् । ३। 'परं परम्' इत्यनुवर्तते, तेन आकार्मणाद-
संख्येयगुणत्वे प्राप्ते मर्यादानिर्णयार्थं प्राक् तैजसादित्युच्यते ।

प्रदेशत इति विशेषणमवगाह'क्षेत्रनिवृत्त्यर्थम् । ४। प्रदेशतः परं परमसंख्येयगुणं नावगा-
हक्षेत्रत इत्येतस्य प्रतिपत्त्यर्थं 'प्रदेशतः' इति विशेषणमुपादीयते । तेनैतदुक्तं भवति—औदा-
५ रिकाद्वैक्रियिकमसंख्येयगुणप्रदेशं वैक्रियिकादाहारकमसंख्येयगुणप्रदेशमिति । को गुणकारः ?
पल्योपमस्यासंख्येयभागः ।

उत्तरोत्तरस्य महत्त्वप्रसङ्ग इति चेत्; न; प्रचयविशेषादयः पिण्डतूलनिचयवत् । ५।
स्यान्मतम्—यद्युत्तरोत्तरमसंख्येयगुणप्रदेशं परिमाणमहत्त्वेनापि भवितव्यमिति ? तन्न; कि
कारणम् ? प्रचयविशेषादयः पिण्डतूलनिचयवत् । यथा अयः पिण्डस्य बहुप्रदेशत्वेऽपि अल्पपरि-
१० माणत्वं^१ तूलनिचयस्य चाल्पप्रदेशत्वेऽपि महापरिमाणत्वं प्रचयविशेषात्, तथा उत्तरस्य शरीर-
स्यासंख्येयगुणप्रदेशत्वेऽपि अल्पपरिमाणत्वं बन्धविशेषाद्वेदितव्यम् ।

उक्तं प्राक् तैजसात् परं परमसंख्येयगुणमिति, अथोत्तरयोः किं समप्रदेशत्वमुतास्ति
कश्चिद्विशेषः ? अस्तीत्याह—

अनन्तगुणे परे ॥३६॥

१५ प्रदेशत इत्यनुवर्तते । तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते आहारकात्तैजसं प्रदेशतोऽनन्तगुणं तैज-
सात् कार्मणं प्रदेशतोऽनन्तगुणमिति । को गुणकारः ? अभव्यानामनन्तगुणः सिद्धानामनन्तभागः ।

अनन्तगुणत्वादुभयोस्तुल्यत्वमिति चेत्; न; अनन्तस्यानन्तविकल्पत्वात्^२ । १। स्यादेतत्-
अनन्तगुणत्वादुभयोस्तैजसकार्मणयोस्तुल्यत्वमिति; तन्न; किं कारणम् ? अनन्तस्यानन्त-
३ विकल्पत्वात् । अनन्तो ह्यनन्तविकल्पः संख्येयस्य संख्येयविकल्पवत् ।

२० आहारकादुभयोरनन्तगुणत्वमिति चेत्; न; परं परमित्यभिसंबन्धात् । २। स्यान्मतम्—आहा-
रकादुभयोरनन्तगुणत्वमेव गम्यते न तैजसात् कार्मणस्यानन्तगुणत्वम्, अतस्तयोस्तुल्यप्रदेशत्वं
प्राप्नोतीति; तन्न; किं कारणम् ? परं परमित्यभिसंबन्धात्^३ परं परमनन्तगुणमिति गम्यते ।

परस्मिन् सत्यारातीयस्यापरत्वात् परापर इति निर्देशः । ३। परं कार्मणं तस्मिन् सति
तैजसमपरं भवत्यतः परापरे इति निर्देशो न्याय्यः ।

२५ न वा; बुद्धिविषयव्यापारात् । ४। न वैष दोषः । किं कारणम् ? बुद्धिविषयव्यापारात् ।
न शब्दोच्चारणक्रमेण तैजसकार्मणयोः परव्यपदेशः । किं तर्हि ? बुद्ध्या तैजसकार्मणे
तिर्यग्व्यवस्थाप्य आहारकात् 'परे' इति व्यपदेशः ।

व्यवहिते वा परशब्दप्रयोगात् । ५। अथवा व्यवहिते परशब्दप्रयोगो दृश्यते यथा परा
पाटलिपुत्रात् मयुरेति, तथा आहारकात्तैजसस्य परत्वम्, तैजसेन व्यवहितस्यापि कार्मणस्य
३० परत्वमिति ।

बहुद्रव्योपचितत्वात्तदुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेत्; न; उक्तत्वात् । ६। स्यादेतत्—बहुद्रव्यो-
पचितत्वात् तैजसकार्मणयोरुपलब्धिः^४ प्राप्नोतीति ? तन्न; किं कारणम् ? उक्तत्वात् ।
उक्तमेतत्—प्रचयविशेषात् सूक्ष्मपरिणाम इति ।

१ तस्मयबद्धवर्णगणश्रोगाहो सूक्ष्मगुणसंख । भागहिर्वादिद्व्यङ्गुलमुवह्वरि तेण भजिदकमा ।
२ अवगाहक्षेत्रस्य । ३ -विकल्पात् आ०, ब०, द०, मु० । ४ संबन्धत्वात् आ०, ब०, द०, मु० ।
५ समानपङ्क्त्या । ६ समुच्चयेन । ७ दर्शनमित्यर्थः । ८ कारणमुक्तमेतत् आ०, ब०, द०, मु० ॥

तत्रैतन् स्यात्—शल्यकवन्मूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वात् संमारिणो जीवस्याभिप्रेतगति-
निरोधप्रमङ्ग इति; तन्न; किं कारणम् ? यस्मादुभे अप्येते—

अप्रतीघाते ॥४०॥

‘प्रतीघातो मूर्त्यन्तरेण व्याघातः ।१। मूर्तिमतो मूर्त्यन्तरेण व्याघातः प्रतीघात
इत्युच्यते ।

‘तदभावः सूक्ष्मपरिणामादयः पिण्डे तेजोऽनुप्रवेशवत् ।२। यथा अयं पिण्डम्यान्. सूक्ष्मप-
रिणामात्तेजोऽनुप्रवेशो दृष्टस्तथा तैजसकर्मणयोरपि नास्ति वज्रपटलादिषु व्याघात इत्य-
प्रतीघाते इत्युच्यते ।

वैक्रियिकाहारकयोरप्यप्रतीघात इति चेत्; न; सर्वत्र विवक्षितत्वात् ।३। स्यान्मतम्—
वैक्रियिकाहारकयोरपि प्रतीघातो नास्ति सूक्ष्मपरिणामादेव, तत्र किमुच्यते तैजसकर्मणे
एवाप्रतीघाते इति ? तन्न; किं कारणम् ? सर्वत्र विवक्षितत्वात् । आलोकान्तात् सर्वत्र
तैजसकर्मणयोर्नास्ति प्रतीघात इत्ययं विशेषो ‘विवक्षितः, वैक्रियिकाहारकयोस्तु न ‘तथा,
अस्ति प्रतीघातः’ ।

आह किमेतावानेव विशेष आहोस्वित् कश्चिदन्योऽप्यस्ति इति ? अत आह—

अनादिसम्बन्धे च ॥४१॥

अथवा, अनादित्वादात्मनः शरीरस्यादिमत्वाद्धिकरणस्य^१ आदिशरीरसम्बन्धः किं
कृतः इति ? अत आह—अनादिसम्बन्धे चेति । चशब्दः किमर्थः ?

चशब्दो विकल्पार्थः ।१। चशब्दो विकल्पार्थो वेद्मिन्व्य, अनादिसंबन्धे सादिसंबन्धे
चेति । कथमिति चेत् ? उच्यते—

बन्धसन्तत्यपेक्षया अनादिः सम्बन्धः सादिश्च विशेषतो बीजवृक्षवत् ।२। यथा वृक्षो
बीजादुत्पन्नः, तच्च बीजमपरस्माद् वृक्षात्, स चापरस्माद् बीजादिति कार्यकारणसंबन्धसामान्या-
पेक्षया अनादिसंबन्धः, अस्माद् बीजादयं वृक्षोऽस्माच्च^३ वृक्षादिदं बीजमिति विशेषापेक्षया
सादिः । एवं तैजसकर्मणयोरपि पौनर्भविकनिमित्तनैमित्तिकसन्तत्यपेक्षया अनादिसंबन्धः,
विशेषापेक्षया सादिरिति ।

एकान्तेनादिमत्त्वे अभिनवशरीरसंबन्धाभावो निर्निमित्तत्वात् ।३। यस्यैकान्तेनादिमान्
शरीरसंबन्धः तस्य प्रागात्यन्तिकीं शुद्धिमादधतो जीवस्याभिनवशरीरसंबन्धो न स्यात् ।
कुतः ? निर्निमित्तत्वात् ।

मुक्तात्माभावप्रसङ्गश्च ।४। यद्येकान्तेन सादिसंबन्धः; ‘यथा आदिशरीरमकस्मात्
संबन्धयते एवं मुक्तात्मनोऽप्याकस्मिकशरीरसंबन्धः स्यादिति मुक्तात्माभावप्रसङ्गः स्यात् ।

एकान्तेनानादित्वे चानिर्मोक्षप्रसङ्गः ।५। अथैकान्तेनानादित्वं कल्प्यते; एवमपि यस्या-
नादित्वं तस्यान्तोऽपि नास्तीत्याकाशवत् कार्यकारणसंबन्धाभावात्, ततश्चानिर्मोक्षः प्रसजति ।

१ प्रतिघात— आ०, ब०, द० । २ अ० प्रती नाल्येतत् वार्तिकचिह्नलङ्कितम्—सम्पा० । ३ ततः
सर्वत्राप्रतीघाते इति व्याख्येयम्, सोपस्काराणि सूत्राणीत्यभिधानात् । ४ तथानास्ति आ०, ब०, द०,
अ० । ५ त्रसनाल एवावस्थानात् । ६ अतीन्द्रियस्यात्मनः । ७—स्माद्—अ० । ८ यथा सादिश—आ०,
ब, द०, मु० । यथा शरीर—आ०, मू०, ता० ।

ननु चानादेरपि बीजवृक्षसन्तानस्याग्निमम्बन्धे सत्यन्तो दृष्टः; न; तस्यैकान्तेनाऽनादित्वाभावात् । बीजवृक्षौ हि विणेपापेक्षया आदिमन्ताविति । तस्मात् साधूतं केनचित्प्रकारेण अनादिः सवन्धः, केनचित्प्रकारेणादिमानिति ।

त एते तैत्रमकर्मणे किं कस्यचिदेव भवतः उताऽविशेषेणेति ? अत आह—

५

सर्वस्य ॥४२॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची ।१। निरवशेषस्य संसारिणो जीवस्य ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थः ।

संसारणधर्मसामान्यादेकवचननिर्देशः ।२। संसारणधर्मसामान्ययोगादेकवचननिर्देशः क्रियते । यदि हि कस्यचित् संसारिणस्ते न स्यातां संसारित्वमेवास्य न स्यात् ।

१० अविशेषाभिधानात्तैरौदारिकादिभिः सर्वस्य संसारिणो यौगपद्येन संबन्धप्रसङ्गे संभवि-
शरीरप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्थ्यः ॥४३॥

तदग्रहणं प्रकृतशरीरद्वयप्रतिनिर्देशार्थम् ।१। प्रकृते द्वे शरीरे तैजसकर्मणे, तत्प्रतिनि-
र्देशार्थं तदित्युच्यते ।

१५ आदिशब्देन 'व्यवस्थावाचिना शरीरविशेषणम् ।२। पूर्वसूत्रे व्यवस्थितानां शरीराणा-
मानुपूर्व्यप्रतिपादनेन आदिशब्देन विशेषणं क्रियते, ते आदिर्येषां तानीमानि तदादीनीति ।

२० पृथक्त्वादेव तेषां भाज्यग्रहणमनर्थकमिति चेत्; न; एकस्य द्वित्रिचतुःशरीरसंबन्ध-
विभागोपपत्तेः ।३। स्यान्मतम्—भाज्यानि पृथक् कर्तव्यानीत्यर्थः, तान्यौदारिकादीनि परस्परत
आत्मनश्च पृथग्भूतान्येव लक्षणभेदादतो भाज्यग्रहणमनर्थकमिति; तन्न; किं कारणम् ?
एकस्य द्वित्रिचतुःशरीरसंबन्धविभागोपपत्तेः । कस्यचिदात्मनो द्वे तैजसकर्मणे, अपरस्य त्रीणि
औदारिकतैजसकर्मणानि वैक्रियिकतैजसकर्मणानि वा, अन्यस्य चत्वारि औदारिकाऽऽहारक-
तैजसकर्मणानीति विभागः क्रियते ।

युगपदिति कालैकत्वे ।४। 'युगपत्' इत्ययं निपातः कालैकत्वे द्रष्टव्यः, एकस्मिन् काले ।
कालभेदे तु पञ्चापि भवन्त्येव ।

२५ आङ्गभिविध्यर्थः ।५। आङ्गमभिविध्यर्थो द्रष्टव्यः, तेन चत्वार्यपि कस्यचिद्भवन्ति ।
मर्यादायां सत्यां चत्वारि न स्युः । अथ पञ्च युगपत् कस्मान्न भवन्तीति ?

वैक्रियिकाहारकयोर्युगपदसंभवात् पञ्चाभावः ।६। यस्य संयतस्याहारकं न तस्य वैक्रि-
यिकम्, यस्य देवस्य नारकस्य वा वैक्रियिकं न तस्याहारकमिति युगपत् पञ्चानामसंभवः ।
पुनरपि तेषां शरीराणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

१ क्रम । २ औदारिकं वैक्रियिकमित्यादि, अथवा आत्मनः सकाशात् । ३ कश्चिद् देवो
मनुष्यगतिमवाप्य दीक्षामुपादाय प्रमत्तसंयतः सन् आहारकशरीरं निर्वर्तयति । तस्य देवचरस्य संयतस्य
अपेक्षया पञ्चापि भवन्ति घृतघटवत् । प्रमत्तसंयतस्य आहारकवैक्रियिकशरीरोदयत्वेऽपि
तयोरेककाले प्रवृत्त्यभावात् एकतरत्यागेन युगपदौदारिकतैजसकर्मणाहारकाणि चत्वारि, वैक्रियिकं वा
अस्तित्वमाश्रित्य पञ्चापि भवन्ति । तदुक्तम्—आहारयवेगुर्विव्यकिरिया ण समं पमत्तविरदम्भि ।
ओगोवि एककाले एकेव य होदि णियमेण ॥ इति । लब्धिप्रत्ययवैक्रियिकापेक्षया योज्यम् ।

निरुपभोगमन्त्यम् ॥४४॥

सूत्रक्रमापेक्षया अन्ते भवमन्त्यं कर्मणम्, निरुपभोगमिति वचनात् अर्थादापन्नमेतदितराणि नोपभोगानीति ।

कर्मदाननिर्जरासुखदुःखानुभवनहेतुत्वात् सोपभोगमिति चेत्; न; विवक्षितापरिज्ञानात् । १। मयान्मनम्—कर्मणकाययोगेन कर्माग्ने निर्जग्यति च, सुखदुःख चानुभवति, ततः सोप-
भोगमेव न निरुपभोगमिति ? तन्न ; किं कारणम् ? विवक्षितापरिज्ञानात् । विवक्षितमुप-
भोगमपरिज्ञाय परेणेदं 'चोदितम् । कोऽसौ विवक्षित उपभोग ?

इन्द्रियनिमित्तशब्दाद्युपलब्धिरुपभोगः । २। इन्द्रियप्रणालिकया शब्दादीनामुपलब्धिरुप-
भोग इत्युच्यते । विग्रहगतौ मत्यामसीन्द्रियोपलब्धौ द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्यर्थाभावात् शब्दादिविप-
यानुभवाभावान्निरुपभोगं कर्मणमिति कथ्यते ।

ननु तैजसमपि निरुपभोगं तत्र किमुच्यते निरुपभोगमन्त्यमिति ? अत आह—

तैजसस्य योगनिमित्तत्वाभावादनधिकारः । ३। तैजस शरीरं योगनिमित्तमपि न भवति
ततोऽप्योपभोगविचारोऽनधिकारः । ततो योगनिमित्तेषु शरीरेष्वन्त्यं निरुपभोगं सोपभोगानीत-
राणीत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः ।

तत्रास्मात्तलक्षणेषु जन्मस्वमृति शरीराणि प्रादुर्भावापद्यमानानि किमविशेषेण
भवन्ति उत कश्चिदस्ति प्रतिविशेषः ? अस्तीत्याह—

गर्भसंमूर्च्छनजमाद्यम् ॥४५॥

सूत्रक्रमापेक्षया आदौ भवमाद्यमौदारिकमित्यर्थः । यद् गर्भजं यच्च संमूर्च्छनजं तत्सर्व-
मौदारिकं द्रष्टव्यम् ।

तदनन्तरं यन्निर्दिष्टं तत्कस्मिन् जन्मनीति ? अत आह—

औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥४६॥

उपपादे भवमौपपादिकम्, 'अध्यात्मादित्वात् इकः । यदौपपादिकं तत्सर्वं वैक्रियिकं
वेदितव्यम् ।

यद्यौपपादिकं वैक्रियिकमनौपपादिकस्य वैक्रियिकत्वाभाव इति ? अत आह—

लब्धिप्रत्ययं च ॥४७॥

वैक्रियिकमित्यभिसंबध्यते ।

प्रत्ययशब्दस्थानेकार्थत्वे विवक्षातः कारणगतिः । १। अयं प्रत्ययशब्दोऽनेकार्थः । क्वचि-
ज्ज्ञाने वर्तते, यथा अर्थाभिधानप्रत्यया इति । क्वचित्सत्यतायां वर्तते, प्रत्ययं कुरु सत्यं कुर्वि-
त्यर्थः । क्वचित्कारणे वर्तते मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगाः प्रत्यया इति । तत्रेह
विवक्षातः कारणपर्यायिवाची वेदितव्यः ।

तपोविशेषाद्विप्राप्तिर्लब्धिः । २। तपोविशेषाद् ऋद्धिप्राप्तिर्लब्धिरित्युच्यते । लब्धिः
प्रत्ययो यस्य तल्लब्धिप्रत्ययम् । अथ लब्ध्युपपादयोः को विशेषः ?

१ चोद्यते श्र० मू० । २ निर्वृत्यभा— श्रा०, ब०, द०, मु०, ता० । ३ यानुभवनाभा— श्रा०, ब०,
मु० । ४ "अध्यात्मादेः ठञिष्यते"—पा०, सू०, बा०, ४।३।६०।

निश्चयकादाचित्कृतो^१ विशेषो लब्ध्युपपादयोः ।३। उपपादो हि निश्चयेन भवति जन्मनिमित्तत्वात्, लब्धिस्तु कादाचित्की^२ जातस्य सत उत्तरकालं तपोविशेषाद्यपेक्षत्वादिति, अयमनयोर्विगेषः ।

सर्वशरीराणां विनाशित्वाद्द्वैक्रियिकविशेषानुपपत्तिरिति चेत्; न; विवक्षितापरिज्ञानात् ।४।

- ५ स्यान्मतम्—विक्रिया विनाशः, सा च सर्वशरीराणां साधारणी मुहुर्मुहुरपचयापचयधर्मत्वादुच्छेदाच्च^३, ततो न वैक्रियिके कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ? तन्न; किं कारणम् ? विवक्षितापरिज्ञानात् । नात्र विक्रियेति विनाशो विवक्षितः । किं तर्हि ? विविधकरणं विक्रिया । सा द्वेधा—एकत्वविक्रिया पृथक्त्वविक्रिया चेति । तत्रैकत्वविक्रिया स्वशरीरादपृथग्भावेन सिंहव्याघ्रहंसकुररादिभावेन विक्रिया । पृथक्त्वविक्रिया स्वशरीरादन्यत्वेन प्रासादमण्डपादिविक्रिया । सा
- १० उभयो च विद्यते भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्ककल्पवासिनाम् । वैमानिकानाम्^४ आसर्वार्थसिद्धेः प्रशस्तरूपैकत्वविक्रियैव । नारकाणां त्रिशूलचक्रासिमुद्गरपरशु^५भिण्डिवालाद्यनेकायुधैकत्वविक्रिया न पृथक्त्वविक्रिया आ षष्ठ्याः । सप्तम्यां महागोकीटकप्रमाणलोहितकुन्द्युरूपैकत्वविक्रिया, नानेकप्रहरणविक्रिया, न च पृथक्त्वविक्रिया । तिरश्चां मयूरादीनां कुमारादिभावं^६ प्रतिविशिष्टैकत्वविक्रिया न पृथक्त्वविक्रिया । मनुष्याणां तपोविद्यादिप्राधान्यात् प्रतिविशिष्टैकत्व-
- १५ पृथक्त्वविक्रिया ।

किमेतदेव लब्ध्यपेक्षमुतान्यदप्यस्ति इति ? अत आह—

तैजसमपि ॥४८॥

ननु च वैक्रियिकानन्तरमाहारकं वक्तव्यम्, अकालप्राप्तं तैजसं किमर्थमिहोच्यते ?

लब्धिप्रत्ययापेक्षार्थं तैजसग्रहणम् ।१। लब्धिप्रत्ययमित्यनुवर्तते, तदभिसमीक्ष्येह तैज-

- २० सग्रहणं क्रियते ।

वैक्रियिकानन्तरं यदुपदिष्टं तस्य स्वरूपनिर्धारणार्थं स्वामिनिदर्शनार्थं चाह—

शुभं विशुद्धमव्याधाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥४९॥

शुभकारणत्वाच्छुभव्यपदेशोऽन्नप्राणवत् ॥१॥ यथा 'प्राणकारणेपु अन्नेपु प्राणव्यपदेशः

'अन्नं वै प्राणाः' इति, तथा 'शुभकर्मण आहारककाययोगस्य कारणत्वादाहारकं शरीरं

- २५ शुभमित्युच्यते ।

विशुद्धकार्यत्वाद्विशुद्धाभिधानं कार्पासतन्तुवत् ।२। यथा कार्पासकार्येषु तन्तुषु कार्पासव्यपदेशः कार्पासास्तन्तव इति । तथा विशुद्धस्य पुण्यकर्मणोऽशबलस्य निरवद्यस्य कार्यत्वाद्विशुद्धमित्याख्यायते ।

उभयतो व्याघाताभावादव्याधाति ।३। न ह्याहारकशरीरेणान्यस्य व्याघातो नाप्यन्ये-

- ३० नाहारकस्येत्युभयतो व्याघाताभावादव्याधातीति व्यपदिश्यते ।

चशब्दस्तत्प्रयोजनसमुच्चयार्थः ।४। तस्य प्रयोजनसमुच्चयार्थश्चशब्दः क्रियते । तद्यथा

१—कादाचित्कीकृतो आ०, ब०, मु० । २—चित्कीतिजा— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ३—पपत्तेरिति अ० । ४—मरणकाले । ५—कल्पातीतानाम् । ६—भिण्डिपाला— मू० । ७—यो वृद्धो मयूरः स कुमारत्वेन विकरोतीत्यादि योज्यम् । ८—प्रतिविशेषैक— अ० । ९—बसः । अन्नकारणेषु प्राणेषु अन्नव्यप— आ०, ब०, द०, ज०, ता०, अ०, मू० । १०—शुभव्यापारस्य ।

कदाचिल्लब्धिविशेषसद्भावज्ञानार्थं कदाचित्मूक्ष्मपदार्थनिर्धारणार्थं संयमपरिपालनार्थं च भरतैरावनेषु केवलविरहे जातमंगयस्तन्निर्णयार्थं महाविदेहेषु केवलमकाशं जिगमिपुरादागि-
केण मे महानसंयमो भवतीति विद्वानाहारकं निर्वर्तयति ।

आहारकमिति प्रागुक्तस्य प्रत्याम्नायः । ५। एवं प्रकारनाहारकमित्येतस्य प्रतिपादनार्थं पुनस्तस्य प्रत्याम्नायः क्रियते ।

प्रमत्तसंयतग्रहणं स्वामिविशेषप्रतियत्यर्थम् । ६। यदा आहारकगरीरं निर्वर्तयितुमारभते तदा प्रमत्तो भवतीति प्रमत्तसंयतस्येत्युच्यते ।

इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारोपादानम् । ७। यथैवं विज्ञायते (येन) 'प्रमत्तसंयतस्यैवाहारकं नान्यस्य' इति, मैवं विज्ञायि 'प्रमत्तसंयतस्याहारकपेत्र' इति, माभूदौदारिकादिनिवृत्तिरिति ।

एषां शरीराणां परस्परतः संज्ञा-स्वालक्षण-स्वकारण-स्वामित्व-सामर्थ्य-प्रमाण-क्षेत्र-
स्पर्शन-काला-ज्तर-संख्या-प्रवेश-भावा-ज्जलपदहुत्वादिभिर्विशेषोऽवतयः । ८। उक्तानुक्तार्थ-
संग्राहार्थमिदं वाक्यम् । तत्र संज्ञातोऽन्यत्वमौदारिकादीनां घटपटादिवत् ।

स्वालक्षणात्मानात्वम्-स्थौल्यलक्षणमौदारिकम् । विविधद्विगुणयुक्तं विकरणलक्षणं वैक्रियिकम् । दुरधिगमसूक्ष्मपदार्थतत्त्वनिर्णयलक्षणमाहारकम् । शङ्खधवलप्रभालक्षणं तैजसम् । तद्विधिविधम्-निःसरणात्मकमितरच्च । औदारिकवैक्रियिकाहारकदेहाभ्यन्तरस्थं देहस्य दीप्ति-
हेतुरनिःसरणात्मकम् । यतेरुप्रचारित्रस्यातिकृद्धस्य जीवप्रदेशसंयुक्तं बहिर्निष्क्रम्य दाह्यं परि-
वृत्यावतिष्ठमानं 'निष्पावहरितफलपरिपूर्णां स्थालीमग्निरिव पचति, पक्त्वा च निवर्तते,
अथ चिरमवतिष्ठते' अग्निसाद् दाह्योऽर्थो भवति, तदेतन्निःसरणात्मकम् । सर्वकर्मशरीरप्ररो-
हणलक्षणं कार्मणम् ।

स्वकारणतोऽन्यत्वम्-औदारिकशरीरनामकारणमौदारिकम्, वैक्रियिकशरीरनामकारणं वैक्रियिकम् । आहारकशरीरनामकारणमाहारकम्, तैजसशरीरनामकारणं तैजसम्, कार्मण-
शरीरनामकारणं कार्मणम् ।

स्वामिभेदादन्यत्वम्-औदारिकं तिर्यङ्मनुष्याणाम्, वैक्रियिकं देवनारकाणाम्, तेजो-
वायुकायिकपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्याणां च केपाञ्चित् ।

आह चोदकः-जीवस्थाने योगभङ्गे सप्तविधकाययोगस्वामिप्ररूपणायाम् * "औदा-
रिककाययोगः औदारिकमिश्रकाययोगश्च तिर्यङ्मनुष्याणाम्, वैक्रियिककाययोगो वैक्रियिक-
मिश्रकाययोगश्च देवनारकाणाम्" [पट् खं०] उक्तः, इह तिर्यङ्मनुष्याणामपीत्युच्यते;
तदिदमार्पणविरुद्धमिति; अत्रोच्यते-न, अन्यत्रोपदेशात् । व्याख्याप्रज्ञप्तिदण्डकेषु शरीरभङ्गे-

१ जानन् । २ पुरुषैः । -युक्तविकरणं वै- आ०, ब०, द, मु० । ३-संपृक्तं आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ४ निष्पावहरितपरिपूर्णां आ०, ब०, द० । निष्पावकहरितपरिपूर्णां मु० । निष्पावः
अवरे- (कर्नाटकप्रान्ते धान्यविशेषे रुडोऽयम्) । ५ भस्मीकृतदाह्यार्थः । ६-हल- आ०, ब०, द०, मु० । ७ "श्रीरालियकायजोगो श्रीरालियमिस्सकायजोगो तिरिक्खमणुस्साणं वेडव्वियकायजोगो वेडव्वि-
यमिस्सकायजोगो देवणेरइयाणं ।" -षट्खं० सं० सू० ५७, ५८ । ८ तुलना- "वेडव्वियसरीरप्पयोगबंधे णं भंते, कतिविहे पन्नत्ते ? गोयमा, दुविहे पन्नत्ते, तं जहा- एंगिदियवेडव्वियसरीरप्पयोगबंधे य पंचिदिय-
वेडव्वियसरीरप्पयोगबंधे य । (सू० ३४८) तत्र एंगिदियवेडव्विये त्यावि वायुकायिकापेक्षमुक्तं पंचिदिय-
त्यादि तु पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्यदेवनारकापेक्षमिति * वैक्रियिकरणलब्धिं वा प्रतीत्य, एतच्च वायुपञ्चेन्द्रिय-
तिर्यङ्मनुष्यानापेक्षोक्तम् * * * * " -व्याख्याप्रज्ञं अभ० पृ० ७७३-।

वायोरौदारिकवैक्रियिकनैजसकर्मणानि चत्वारि शरीराण्युक्तानि मनुष्याणां पञ्च । एवमप्या-
प्योऽन्योऽविरोधः; न विरोधः; अभिप्रायकत्वात् । जीवस्थाने सर्वदेवनारकाणां सर्वकालं वैक्रि-
यिकदर्शनात् नद्योगविधिरित्यभिप्रायः, नैवं तिर्यङ्मनुष्याणां लब्धिप्रत्ययं वैक्रियिकं सर्वेषां
सर्वकालमस्ति कादाचित्कत्वात् । व्याख्याप्रज्ञप्तिदण्डकेषु त्वस्तित्वमात्रमभिप्रेत्योक्तम् ।

- ५ आहारकं प्रमत्तसंयतस्य । तैजसकर्मणे सर्वसंसारिणाम् ।
सामर्थ्यतोऽन्यत्वम्—औदारिकस्य सामर्थ्यं द्वेधा भवगुणप्रत्ययत्वात् । तिर्यङ्मनुष्याणां
सिंहाष्टापदचक्रधरवासुदेवादीनां प्रकृष्टावकृष्टवीर्यदर्शनाद्भवप्रत्ययम् । प्रकृष्टतपोवलानामपीणां
यच्छरीरविकरणमामर्थ्यं तद् गुणप्रत्ययम् । तपःसामर्थ्यं तदिति चेत्; न; औदारिकशरीरादृते
तपसः केवलस्य शरीरविकरणमामर्थ्याभावात् । वैक्रियिकस्य सामर्थ्यं मेरुप्रचलनसकलम-
१० ह्रीमण्डलोद्धर्तनादि । आहारकस्य सामर्थ्यमप्रतिहतवीर्यता । वैक्रियिकस्याप्यप्रतिहतसामर्थ्यं
वज्रपटलादिष्वप्रतिघातदर्शनादिति चेत्; न; इन्द्रसामानिकादीनां प्रकर्षप्रकर्षदर्शनात्,
अनन्तवीर्ययतिना चेन्द्रवीर्यस्य प्रतिघातश्रुतेः सप्रतिघातसामर्थ्यं वैक्रियिकम् । सर्वाणि चाहारक-
शरीराणि तुल्यवीर्यत्वादप्रतिहतत्वाच्च अप्रतिघातवीर्याणि । तैजसस्य सामर्थ्यं कोपप्रसादापेक्षं
दाहानुग्रहरूपम् । कर्मणस्य सामर्थ्यं सर्वकर्मविकाशदानम् ।
१५ प्रमाणतोऽन्यत्वम्—सर्वजघन्येनाङ्गुलासंख्येयभागप्रमाणं मूक्षमनिगतौदारिकम्, उत्कर्षेण
साधिकयोजनसहस्रप्रमाणं नन्दीश्वरवापीपद्मौदारिकम् । वैक्रियिकं मूलशरीरतो जघन्येनारत्नि-
प्रमाणं सर्वार्थसिद्धिदेवस्य, उत्कर्षेण पञ्चधनुःशतप्रमाणं तमस्तमःप्रभायां नारकस्य । विक्रिय-
योत्कर्षेण जम्बूद्वीपप्रमाणं वैक्रियिकं शरीरं विकरोति देवः । आहारकमरत्निप्रमाणम् । तैजस-
कर्मणे जघन्येन यथोपात्तौदारिकशरीरप्रमाणे, उत्कर्षेण केवलसमुद्धाते सर्वलोकप्रमाणे ।
२० क्षेत्रतोऽन्यत्वम्—औदारिकवैक्रियिकाहारकाणि लोकस्यासंख्येयभागक्षेत्रे । तैजसकर्मणे
लोकस्यासंख्येयभागे असंख्येयेषु वा भागेषु सर्वलोके वा प्रतरलोकपूरणयोः ।
स्पर्शनतोऽन्यत्वम्—औदारिकादानीम् एकजीवं प्रति वक्ष्यामः । औदारिकेण तिर्यग्भिः^१
सर्वलोकः स्पृष्टः । मनुष्यैः लोकस्यासंख्येयभागः । मूलवैक्रियिकशरीरेण लोकस्यासंख्येयभागा
उत्तरवैक्रियिकेणाऽऽप्तौ चतुर्दशभागा देशोनाः । कथम् ? सोधर्मदेवः स्वपरप्राधान्यादारणाच्युत-
विहारात् षड्रज्जूर्गच्छति । स्वप्राधान्यात् अध आवालुकपृथिव्या द्वे रज्जू इति । आहारकेण
२५ लोकस्यासंख्येयभागं स्पृशति । तैजसकर्मणाभ्यां सर्वलोकम् ।
कालतोऽन्यत्वम्—एकं जीवं प्रति वक्ष्यामः । मिश्रकं वर्जयित्वौदारिकस्य तिर्यङ्मनुष्याणां
जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रीणि पत्योपमान्यन्तर्मुहूर्तानि । स चान्तर्मुहूर्तोऽपर्याप्तिकालः ।
वैक्रियिकस्य देवान् प्रति मूलवैक्रियिकदेहस्य जघन्येन दशवर्षसहस्राणि अपर्याप्तिकालान्तर्मुहूर्तो-
३० नानि, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि अपर्याप्तिकालान्तर्मुहूर्तानि । उत्तरवैक्रियिकस्य
जघन्य उत्कृष्टश्चाऽन्तर्मुहूर्तः । तीर्थंकरजन्मनन्दीश्वरार्हिदायतनादिपूजासु कथमिति चेत् ?
पुनः पुनर्विकरणात् सन्तत्यविच्छेदः । आहारकस्य कालो जघन्य उत्कृष्टश्चाऽन्तर्मुहूर्तः । तैज-
सकर्मणयोः सन्तत्यादेशाद् अभव्यान् प्रत्यनादिरपर्यवसानः कालः, भव्यांश्च कांश्चित् प्रति ये
अनन्तेनापि कालेन न सेत्स्यन्ति । ये सेत्स्यन्ति तान् प्रत्यनादिः सपर्यवसानः । एकसमयिकः
३५ निषेकं प्रति । तैजसस्य षट्पष्टिसागरोपमाणि । कर्मणस्य कर्मस्थितिः सप्ततिसागरोपम-
कोटिकोटयः ।

‘अन्तरतोऽन्यत्वम्—औदारिकादीनामेकजीवं प्रति वक्ष्यामि । मिथ्यकं वर्जयित्वा औदारिक-
स्यान्तर्मुहूर्तोऽन्तरं जघन्यम् । कनरोऽन्तर्मुहूर्तः ? औदारिकमिथ्यकालोऽन्तर्मुहूर्तः । कथम् ?
इह चातुर्गतिकः निर्यङ्गमनुष्येऽप्युपपन्नोऽन्तर्मुहूर्तमपयान्तको भूत्वा पर्याप्तकत्व प्राप्याऽन्तर्मुहूर्तं
जीवित्वा मृत, पुनस्निर्यङ्गमनुष्ययोरन्यतरत्रोदग्नः अपर्याप्तिमान्तर्मुहूर्तकीलनभूय पर्याप्तको
जान्, लब्धमौदारिकान्तरम् । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्मागरोपमाणि सन्तिरेकाणि । कथम् ? यो ५
मनुष्यन्त्रयस्त्रिंशत्मागरोपमायुक्तेषु देवेषूपपद्य स्थितिश्चये प्रच्युतः पुनर्मनुष्येषूपपद्यते तस्य यो-
ऽपर्याप्तिकालस्तेनाधिकानि त्रयस्त्रिंशत्मागरोपमाणि ।

वैक्रियिकस्य जघन्यमन्तरमन्तर्मुहूर्तः । कथम् ? मनुष्यस्तिर्यग्वा मृतः दशवर्षमहमा-
युक्देवेऽप्युपपद्य च्युतः मनुष्येषु निर्यङ्ग चोत्पद्य अपर्याप्तिकालमनुभूय पुनर्देवायुर्वद्ध्वा
उत्पद्यते, लब्धमन्तरम् । वैक्रियिकस्योत्कर्षेणान्तरमन्तर्मुहूर्तकालः । कथम् ? देवत्वाच्च्युतोऽ- १०
न्तर्मुहूर्तकालं तिर्यङ्गमनुष्येऽवटित्वा देवो जान्, अपर्याप्तिकालमनुभूय वैक्रियिकशरीरोऽ-
वटितः, लब्धमन्तरम् ।

आहारकस्यान्तरं जघन्यमन्तर्मुहूर्तः । प्रमत्तमयत आहारकं निर्वर्त्यान्तर्मुहूर्तमाहारकेण
स्थितः ‘कृताहारकशरीरकार्यं उपसंहृत्य पुनर्लब्धमन्त्रिधानादन्तर्मुहूर्तमवस्थाय निर्वर्तयतीति
लब्धमन्तरम् । उत्कर्षेणार्धपुद्गलपरिवर्तः अन्तर्मुहूर्तः । कथम् ? योऽनादिमिथ्यादृष्टिः १५
दर्शनमोहमुपशम्योपशमसम्यक्त्वं संयमं च युगपत्प्रतिपन्न उपशमसम्यक्त्वाच्च्युतो वेदक-
सम्यक्त्वेनोत्पद्य अन्तर्मुहूर्तः स्थितः सन्नप्रमत्तमयतस्थाने आहारकं वद्ध्वा ततः प्रमत्तसंयतो
निर्वर्त्य ‘मूलशरीरं प्रविश्य मिथ्यात्वं गतः, सोऽर्धपुद्गलपरिवर्तं देशेनमटित्वा मनुष्येषूपपद्य
पूर्वविधिना सम्यक्त्वमुत्पाद्याऽसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतयोरन्यतरत्र दर्शनमोहं क्षपयित्वा
संयमं प्रतिपद्याप्रमत्त आहारकस्य बन्धकः प्रमत्तो निर्वर्तयतीति लब्धमन्तरम् । अत्र २०
प्राथमिकाश्चत्वारोऽन्तर्मुहूर्तास्ते कनरे ? प्रथमो दर्शनमोहोपशमसम्यक्त्वममानकालसंयमान्त-
र्मुहूर्तः । द्वितीयो वेदकसम्यक्त्वान्तर्मुहूर्तः । तृतीय आहारकबन्धान्तर्मुहूर्तः । चतुर्थ आहार-
कनिर्वृत्यन्तर्मुहूर्तः । एते चत्वार आद्या अन्तर्मुहूर्ताः, उत्तरकालमाहारकशरीरनिर्वृत्यन्तर्मुहूर्तः
पञ्चमः मूलशरीरं प्रविश्य प्रमत्ताप्रमत्ताभ्यां बहून् वाराननुभवतो बहवोऽन्तर्मुहूर्ता अतोऽधः-
प्रवृत्तकरणविशुद्ध्या विशुद्धो विश्रान्तः । अपूर्वकरणानिवृत्तिसूक्ष्मसाम्परायक्षीणकपायसयोग्य- २५
योगिनामेकैकोऽन्तर्मुहूर्तः । इयता कालेन हीनोऽर्धपुद्गलपरिवर्तः ।

तैजसकर्मण्योनस्तिन्तरं सर्वसंसारिषु सर्वकालं सन्निधानात् ।

संख्यातोऽन्यत्वम्—औदारिकाण्यसंख्येया लोकाः । वैक्रियिकाण्यसंख्याताः श्रेणयो ‘लोक-
प्रतरस्यासंख्येयभागः । आहारकाणि संख्येयानि चतुःपञ्चाशत् । तैजसकर्मणान्यनन्तानि ३०
अनन्तानन्तलोकाः ।

प्रदेशतोऽन्यत्वम्—औदारिकस्यानन्ताः प्रदेशाः १० अभव्यानामनन्तगुणाः सिद्धानामनन्त-
भागाः । एवं शेवाणां चतुर्णामपि शरीराणाम्, अनन्तस्यानन्तविकल्पत्वात् ११ उदुत्तरोत्तराण्य-

१ अन्तरेऽन्य— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । २ बसः । ३ प्रकृता— आ०, ब०, द०, मु० ।
४ मिथ्यादर्शन— आ०, ब०, द०, मु० । ५ आहारकशरीरम् । ६ अन्तरकाले । ७—हूर्ताः क— अ०, मू० ।
८ अणिरेपि कतरेत्यत आह । ९ कोऽर्थः । १० परमाणवः । ११ प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात्
अनन्तगुणे परे इत्युक्तम् । कथमेषां समानत्वमित्याशङ्क्यामाह ।

धिकानि,^१ आधिक्यपरिमाणं प्रागुक्तम् ।

भावतोऽन्यत्वम्—औदारिकादिस्वशरीरनामोदयात् सर्वाण्यौदयिकभावानि^२ ।

अल्पबहुत्वतोऽन्यत्वम्—सर्वतः स्तोकान्याहारकाणि, वैक्रियिकाण्यसंख्येयगुणानि । को गुणाकारः ? असंख्याताः श्रेण्यः, लोकप्रतरस्यासंख्येयभागाः । तत औदारिकाणि असंख्येय-
५ गुणानि । को गुणकारः ? असंख्येया^३ लोकाः । तैजसकार्मणान्यनन्तगुणानि । को गुणकारः ? सिद्धानामनन्तगुणाः ।

आत्माधिश्रितकार्मणनिमित्तविजृम्भितानि शरीराणि विभ्रतां संसारिणां चातुर्विध्यव-
तामिन्द्रियसंबन्धं प्रति विकल्पभाजां प्रति प्राणिनः किं त्रिलिङ्गसन्निधानम् उत लिङ्गनियमः
कश्चिदस्तीति ? अत उत्तरं पठति—

नारकसंमूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥५०॥

१०

धर्मार्थकाममोक्षकार्यनरणान्नराः । १। धर्मार्थकाममोक्षलक्षणानि कार्याणि नृणन्ति^४
नयन्तीति नराः ।

नरान् कायन्तीति नरकाणि । २। शीतोष्णामद्वेद्योदयापादितवेदनया नरान् कायन्ति
शब्दायन्त इति नरकाणि ।

१५ नृणन्तीति वा । ३। अथवा पापकृतः प्राणिन आत्यन्तिकं दुःखं नृणन्ति नयन्तीति
नरकाणि । औणादिकः कर्तर्यकः ।

नरकेषु भवा नारकाः । संमूर्च्छनं संमूर्च्छः, स एषामस्तीति संमूर्च्छिनः । नारकाश्च
संमूर्च्छिनश्च नारकसंमूर्च्छिनः ।

२० नपुंसकवेदाशुभनामोदयान्नपुंसकानि । ४। चारित्रमोहविकल्पनोकषायभेदस्य नपुंसक-
वेदस्याशुभनाम्नश्चोदयान्न स्त्रियो न पुमांस इति नपुंसकानि भवन्ति । नारकसंमूर्च्छिनो
नपुंसकान्येवेति नियमः । तत्र हि स्त्रीपुंसविषया मनोज्ञशब्दगन्धरूपरसस्पर्शसंबन्धनिमित्ता
स्वल्पापि सुखमात्रा नास्ति ।

यद्येवमविध्रियते अर्थादापन्नमेतदुक्तेभ्योऽन्ये ये संसारिणः तेषां त्रिलिङ्गत्वमिति, यत्रात्य-
न्तनपुंसकलिङ्गस्याभावस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

२५

न देवाः ॥५१॥

स्त्रीपुंसविषयनिरतिशयसुखानुभवनाद् देवेषु नपुंसकाभावः । १। स्वैरणं पौस्नं च यन्नि-
रतिशयं सुखं शुभगतिनामोदयापेक्षं तदेवानुभवन्तीति न तेषु नपुंसकानि सन्ति । तच्चोपरि
वक्ष्यते ।

अथेतरे कियल्लिङ्गा इति ? अत आह—

३०

शेषास्त्रिवेदाः ॥५२॥

त्रयो वेदा येषां ते त्रिवेदाः । के पुनस्ते ? स्त्रीत्वं पुस्त्वं नपुंसकत्वमिति । कथं तेषां
सिद्धिः ?

१ एवमप्यनधिकानीति नाशङ्कनीयम्, गुणकारभागहारायोः प्रकर्षाप्रकर्षभावयोगादेवमुक्तम् ।

२ —भावाः आ०, ब०, द०, मु० । ३ —ख्येयलो— ता०, अ० । ४ नु नये क्रयादिः, तस्य प्वादित्वात् प्वां ह्रस्व
इति ह्रस्वः । ५ के गे रे शब्दे ऐषादिकः । शब्दादेः कृङ् वा इति वयङ् । ६ —अल्पापि आ०, ब०, द०, मु० ।

नामकर्मचारित्रमोहनोक्तपायोदयाद्वेदत्रयसिद्धिः । १। नामकर्मणश्चारित्रमोहविकल्पस्य नोक्तपायस्य चोदयाद्वेदत्रयस्य सिद्धिर्भवति । वेद्यन्^१ इति वेदो लिङ्गमित्यर्थः । तल्लिङ्गं द्विविधम्—द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं चेति । नामकर्मोदयाद् योनिमेहनादि द्रव्यलिङ्गं भवति । नोक्तपायोदयाद्भावलिङ्गम् । तत्र स्त्रीवेदोदयान् स्थायत्यस्यां गर्भ इति स्त्री । पुंवेदोदयान् सूते जनयत्यपत्यमिति पुमान् । नपुंसकवेदोदयान् तदुभयशक्तिविकलं नपुंसकम् । रुडिशब्दाश्चैते । रुडिपु च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थे^२ व, यथा गच्छतीति गौरिति । इतरथा हि गर्भधारणादिक्रियाप्राधान्ये वालवृद्धानां निर्यङ्मनुप्याणां देवानां कर्मणकाययोगस्थानां च तदभावात् स्त्रीत्वादिव्यपदेशो न स्यात् । तत्र हि स्त्रीवेदो^३ दासवह्निवत्, पुंवेदस्मृणाग्निवत्, इष्टकाग्निवत्नपुंसकवेदः । ते एते त्रयोऽपि वेदाः येषाणां गर्भजानां भवन्ति ।

य इमे जन्मयोनिगरीरलिङ्गमन्वधाहितविशेषाः प्राणिनो निर्दिश्यन्ते देवादयो विचित्रधर्माधर्मवर्गीकृताश्च नपुंसकगतिपु गरीरगति धारयन्तः किं यथाकालमुपभुक्तायुपो मूर्त्यन्तराण्यास्कन्दन्ति उत अथाकालमपीति ? अत उत्तरं पठति—

औपपादिकचरमोत्तमदेहाऽसंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥५३॥

औपपादिका उक्ताः । १। उक्ता व्याख्याता औपपादिका देवनारका इति ।

चरमशब्दस्यान्तवाचित्वात्तज्जन्मनि निर्वाणार्हग्रहणम् । २। चरमशब्दोऽन्तपर्यायवाची । चरमो देहो येषां त इमे चरमदेहा इति परीतसंसारस्तज्जन्मनि निर्वाणार्हा गृह्यन्ते ।

उत्तमशब्दस्योत्कृष्टवाचित्वाच्चक्रधरादिग्रहणम् । ३। अयमुत्तमशब्द उत्कृष्टवाची, उत्तमो देहो येषां त इमे उत्तमदेहा इति चक्रधरादिग्रहणं वेदितव्यम् ।

उपमाप्रमाणगम्यायुषोऽसंख्येयवर्षायुषः । ४। अतो नमंस्त्वानुपमाप्रमाणेन पत्यादिना गम्यामायुर्येषां त इमेऽसंख्येयवर्षायुषस्तियंङ्मनुप्या^४ उत्तरकुर्वीदपि प्रसूताः ।

बाह्यप्रत्ययवशादायुषो ह्यसोऽपवर्तः । ५। बाह्यस्योपघातनिमित्तस्य विपश्चादेः सति सन्निधाने ह्यसोऽपवर्त इत्युच्यते । अपवर्त्यायुषे पां त इमे अपवर्त्यायुषः, नापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषः । एते औपपादिकादय उक्ता अनपवर्त्यायुषाः, न हि तेपामायुषो बाह्यनिमित्तवशादपवर्तोऽस्ति ।

अन्त्यचक्रधरवासुदेवादीनामायुषोऽपवर्तदर्शनादव्याप्तिः । ६। उत्तमदेहाश्चक्रधरादयोऽनपवर्त्यायुषः इत्येतल्लक्षणमव्यापि । कुतः ? अन्तस्य चक्रधरस्य ब्रह्मदत्तस्य वासुदेवस्य च कृष्णस्य अन्येषां च तादृशानां बाह्यनिमित्तावशादायुरपवर्तदर्शनात् ।

न वा; चरमशब्दस्योत्तमविशेषणत्वात् । ७। न वैष दोषः । किं कारणम् ? चरमशब्दस्योत्तमविशेषणत्वात् । चरम उत्तमो देहो येषां ते चरमोत्तमदेहा इति ।

१ अनुभूयते । २ धनीभवति, स्वयं संघाते । ३ -दो दासश्चरवत् ता० । -दोऽङ्गारवत् आ०, ब०, द०, मु०, मू० । अङ्गारवदिति वा पाठः -अ० टि० । ४ निरदिसन्त इति वा पाठः -अ० टि० । निरदिश्यन्त आ०, ब०, द०, मु० । ५ -ध्याणामु- आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ६ उक्तञ्च- विषास्त्रघात-भीरक्तक्षयसङ्कलेशवेदनाः । आहारोच्छ्वासरोधाः स्युः आयुष्यच्छेदकारिण इति । विसवेयणरत्त-वखयभयसत्यग्राहणसंकिलेसोह । आहारुस्सासाणं णिरोहदो छिद्दे आऊ ॥

उत्तमग्रहणमेवेति चेत्; न; तदनिवृत्तेः । ८। स्यादेतत्-उत्तमग्रहणमेवास्तु उत्तमदेहा इति ? तन्न ; किं कारणम् ? तदनिवृत्ते, यो दोष उक्तोऽव्याप्तिरिति स तदवस्थ एव तेषामप्युत्तमदेहत्वात् ।

५ चरमग्रहणमेवेति चेत्; न, तस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थत्वात् । ९। स्यान्मतम्-चरमग्रहण-मेवास्तु चरमदेहा इति, नार्थ उत्तमग्रहणेनेति; तन्न, किं कारणम् ? तस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थत्वात् । स हि चरमो देहः सवे पामुत्तम इत्यर्थः प्रतिपाद्यते । चरमदेहा इति वा केपाञ्चित् पाठः^१ । एतेषां नियमेनायुरनपवर्त्यमितरेषामनियमः ।

अप्राप्तकालस्य मरणानुपलब्धेरपवर्तभाव इति चेत्; न; दृष्टत्वादात्मफलादिवत् । १०। यथा अवधारितपाककालात् प्राक् सोपायोपक्रमे सत्यान्मफलादीनां दृष्टः पाकस्तथा परिच्छि-
१० न्नमरणकालात् प्रागुदीरणप्रत्यय^२ आयुषो भवत्यपवर्तः ।

आयुर्वेदसामर्थ्याच्च । ११। यथा अष्टाङ्गायुर्वदविद्विषक् प्रयोगे अतिनिपुणो यथाकाल-वाताद्युदयात् प्राक् वमनविरेचनादिना अनुदीर्णमेव श्लेष्मादि निराकरोति, अकालमृत्युव्यु-दासार्थं रसायनं चोपदिशति, अन्यथा रसायनोपदेशस्य वैयर्थ्यम् । न^३चादोऽस्ति ? अत आयुर्वे-दसामर्थ्यादित्येककालमृत्युः ।

१५ दुःखःप्रतीकारार्थं इति चेत्, न; उभयथा दर्शनात् । १२। स्यान्मतम्-दुःखप्रतीकारोऽर्थ आयुर्वेदस्येति ? तन्न; किं कारणम् ? उभयथा दर्शनात् । उत्पन्नानुत्पन्नवेदनयोर्हि^४ चिकि-त्सादर्शनात् ।

कृतप्रणाशप्रसङ्ग इति चेत्; न; दत्तैव फलं निवृत्तेः । १३। स्यान्मतम्-यद्यकालमृत्यु-रस्ति कृतप्रणाशः 'प्रसज्येत इति; तन्न; किं कारणम् ? दत्तैव फलं निवृत्तेः, नाकृतस्य
२० कर्मणः फलमुपभुज्यते, न च कृतकर्मफलविनाशः, अनिमोक्षप्रसङ्गात्, दानादिक्रियारम्भाभा-वप्रसङ्गाच्च । किन्तु कृतं कर्म कर्त्रे फलं दत्तैव निवर्तते विततार्द्रपटशोषवत् अयथाकालनिवृत्तः^५ पाक इत्ययं विशेषः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालङ्कारे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

१ "चरमदेहा इति वा पाठः" -स०, सि०, २।५३। तुलना- 'श्रौपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासंख्येयवर्षा-युषोऽनपवर्त्यायुषः । (सू०) श्रौपपातिकाः चरमदेहा उत्तमपुरुषाः...' -त० भा०, २।५२ । २ अनुदय-प्राप्तानां कर्मणामभिधातेनोदय उदीरणम् । ३ न चादो-आ०, ब०, द०, मु० । ४ पुरुषयोः । ५ प्रसज्यते आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ६ -निवृत्तः अ०, मू० । ७ -यः । आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

तृतीयोऽध्यायः

मोक्षमार्गे त्रिविधेऽधिकृते आदावुच्यदिष्टस्य मस्यदर्शनस्य विषयप्रदर्शनार्थं जीवादिपदार्थो-
पदेशे कर्तव्ये जीवा निर्दिष्टाः । इदानीं तदधिष्ठानव्याख्यानप्रसङ्गेन लोकविभागो वक्तव्यः । म
पुनस्त्रिविधः—अधोलोकस्तिर्यग्लोक ऊर्ध्वलोकः । तत्र क्रमप्राप्तस्याऽधोलोकस्य वर्णनार्थ-
मुच्यते । अथवा सवेगहेतुत्वात् ना.^१ नाग्नीः गीनोष्णनिमित्ताः मुनीब्रवेदनाः श्रुत्वाऽयं कथं
संविनः स्यादिति प्रथममधोलोक उच्यते । अथवा, ***“भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम्”** [त० मू० ५
१।२।१] इत्येवमादिषु नारकाः श्रुताः, ततः पृच्छन्ति के ते नारका इति ? तन्प्रतिपाद-
नार्थं तदधिकरणनिर्देशः क्रियते—

रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभाभूमयो घनाम्बुवाता-

काशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ॥१॥

रत्नादीनामितरेतरयोगे^१ द्वन्द्वः । १। रत्नं च शर्करा च वालुका च पङ्कश्च धूमश्च १०
तमश्च महातमश्च रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमांसीति इतरेतरयोगे द्वन्द्वो द्रष्टव्यः ।

प्रभाशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् । २। यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यन्ता-
मिति प्रत्येकं भुजिः परिसमाप्यते, एवं प्रभाशब्दस्यापि प्रत्येकं परिसमाप्तिर्वेदितव्या—
रत्नप्रभा शर्कराप्रभा वालुकाप्रभा पङ्कप्रभा धूमप्रभा तमःप्रभा महातमःप्रभा चेति ।

साहचर्यात्ताच्छब्दसिद्धिर्यष्टिवत् । ३। यथा यष्टिसहचरितो देवदत्तो यष्टिरित्युच्यते १५
तथा चित्र-वज्र-वैडूर्य-लोहिताक्षमसार-गल्ब-गोमेद-प्रवाल-ज्योती-रसाञ्जनमूलकाङ्क-^२स्फटिक-
चन्दन-वर्बक-वकुल-^३गिला मयाख्यपोडशधापरिवृत्तरत्नप्रभासहचरितत्वात् रत्नप्रभा भूमिः ।
शर्कराप्रभासहचरिता शर्कराप्रभा । वालुकाप्रभासहचरिता वालुकाप्रभा । पङ्कप्रभासहचरिता
पङ्कप्रभा । धूमप्रभासहचरिता धूमप्रभा । तमःप्रभासहचरिता तमःप्रभा । महातमःप्रभासहच-
रिता महातमःप्रभेति । २०

तमःप्रभेति विरुद्धमिति चेत्; न; स्वात्मप्रभोपपत्तेः । ४। स्यान्मतम्—तमोऽन्धकारः
प्रभा प्रकाश इति विरुद्धावेतावर्थौ—यदि तमो न प्रभा, अथ प्रभा न तमः, तमःप्रभेत्यभि-
धानमनुपपन्नमिति; तन्न; किं कारणम्? स्वात्मप्रभोपपत्तेः । न दीप्तिरूपैव प्रभा । किं तर्हि ?
द्रव्याणां स्वात्मैव ‘मृजा प्रभा यत्सन्निधानात् मनुष्यादीनामयं संव्यवहारो भवति’ स्निग्ध-
कृष्णप्रभमिदं ‘रुक्षकृष्णप्रभमिदमिति’, ततस्तमसोऽपि स्वात्मैव कृष्णा प्रभा अस्तीति नास्ति २५
विरोधः । ^४बाह्यप्रकाशापेक्षा सेति चेत्; अविशेषप्रसङ्गः स्यात् ।

१ स नार— आ०, ब०, द०, मू०, मू०, ता० । २ आविर्भूतावयवभेद इतरेतरः । ३ लोहित-
क्षेत्र— भा० १ । ४—स्फटिक आ०, ता०, श्र०, मू० । ५—शिलोमया— ता०, श्र०, मू० । ६ शुद्धा,
ता० टि० । ७ ता० प्रती यत्सन्निधानात् इत्यादि भवतीत्यन्तो भागः वार्तिकचिह्नेन चिह्नितो वर्तते ।
८ अलकादि । ९ अञ्जनादि । १०—भूमिति ततस्तमःप्रभेति भेदे रटि— आ०, ब०, द०, मू० । १० सा कृष्ण-
प्रभा बाह्यभूतसूर्यप्रकाशादिसन्निधानाद् दृश्यते । भवतु नाम का नो हानिः । तर्हि नारकाणां कथम् ?
व्योध्रोलूकादिवद् द्रष्टव्यम् ।

अनादिपारिणामिकसंज्ञानिर्देशाद्वा इन्द्रगोपवत् । ५। यथा इन्द्रगोप इति कस्यचिज्जन्तोः संज्ञा अनादिः स्वाभाविकी । न ह्यसौ इन्द्रं गोपायतीति इन्द्रगोपः । एव तमःप्रभादिसंज्ञा अपि अनादिपारिणामिक्यो वेदितव्याः ।

भेदे रूढिशब्दानामगमकत्वमवयवार्थाभावादिति चेत्; न; सूत्रस्य प्रतिपादनोपाय-
५ त्वात् । ६। स्यादेतत्—यद्येने अनैमित्तिका रूढिशब्दा भेदे गमकत्वमेवा नास्ति । कुतः ? अवयवार्थाभावादिति; तन्न; किं कारणम् ? सूत्रस्य प्रतिपादनोपायत्वात् । तेषां संज्ञा-
शब्दानां प्रतिपादनोपायभूतमिदम् । अस्मान्निबन्धना^१स्थानाच्छब्दान्तराण्युपप्लवन्ते^२ यैरर्थाः संज्ञायन्ते ।

भूमिग्रहणमधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । ७। यथा स्वर्गपटलानि भूमिमनाश्रित्या अवस्थि-
१० तानि न तथा नारकावासाः । किं तर्हि ? भूमीराश्रित्य व्यवस्थिता इत्यधिकरणविशेषप्रति-
पत्त्यर्थं भूमिग्रहणम् ।

घनाम्बुवादिग्रहणं तदालम्बननिर्ज्ञानार्थम् । ८। तासां भूमीनामालम्बननिर्ज्ञानार्थं घनाम्बुवा-
दिग्रहणं क्रियते । ^३घनमेवाम्बु घनाम्बु । घनाम्बु च वातश्चाकाशं च ^४घनाम्बुवाताकाशानि,
तानि प्रतिष्ठा आश्रयो यासां ता घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः । सर्वा एता भूमयः घनोदधिबल-
१५ यप्रतिष्ठाः, घनोदधिबलं घनवातबलप्रतिष्ठम्, घनवातबलं तनुवातबलप्रतिष्ठम्, तनु-
वातबलमाकाशप्रतिष्ठम्, आकाशमात्मप्रतिष्ठं तस्यैवाधाराधेयत्वात् । त्रीण्यप्येतानि बलया-
न्यन्वर्थसंज्ञानि प्रत्येकं विंशतियोजनसहस्रवा^५हल्यानि । तत्र घनोदधयो मुद्गसन्निभाः, घनवाता
गोमूत्रवर्णाः, अव्यक्तवर्णास्तनुवाताः ।

तत्र रत्नप्रभाया बाहल्यमेकं योजनशतसहस्रमशीतिश्च योजनसहस्राणि । तस्यास्त्रयो
२० भागाः—खरपृथिवीभागः, पङ्ककबहुलः, अब्बहुलश्चेति । तत्र चित्रादिषोडशधाप्रक्लृप्तरत्ना-
ञ्चितः खरपृथिवीभागः, षोडशयोजनसहस्र^६बहुलः । पङ्ककबहुलः चतुरशीतियोजनसहस्र-
बहुलः । अब्बहुलोऽशीतियोजनसहस्रबहुलः । तत्र खरपृथिवीभागस्योपर्यधश्चैकैकं^७ योजन-
सहस्रं परित्यज्य मध्यमभागेषु चतुर्दशसु योजनसहस्रेषु किल्लरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्वयक्ष-
भूतपिशाचानां सप्तानां व्यन्तराणां नागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराणां
२५ नवानां भवनवासिनां चावासाः । पङ्ककबहुलभागे असुरराक्षसानामावासाः । अब्बहुलभागे
नरकाणि । शर्कराप्रभाया^८ बाहल्यं द्वात्रिंशद्योजनसहस्राणि । ततोऽधोऽधस्तनानि चतुर्भिश्च
चतुर्भिर्योजनसहस्रो नानि बाहल्यानि वेदितव्यानि आपठ्याः । ^९सप्तम्याम् अष्टौ योजन-
सहस्राणि । सर्वासां तासामन्तराणि तिर्यक् चासंख्येया योजनकोटिकोटयः ।

सप्तग्रहणमित्यावधारणार्थम् । ९। यथा गम्येत सप्तैव नरकाधारा भूमयो नाष्टौ न^{१०}
३० षट् चेति संख्यान्तरनिवृत्त्यर्थम् । ^{११}सन्ति हि केचित्तन्त्रान्तराः—*“अनन्तेषु लोकधातुष्वनन्ताः

१ सूत्रम् । २ नियामकसूत्रात् । ३ उद्गच्छन्ति । ४ सान्द्रम् । ५ सर्वार्थसिद्धावेवं व्याख्यातम्—
घनश्च घनो मन्वो महान् आयत इत्यर्थः । अम्बु च जलमुदकमित्यर्थः । वातशब्दोऽन्त्यदीपकः तत एवं
सम्बन्धनीयः । घनो घनवातः । अम्बु अम्बुवातः । वातस्तनुवातः । महदपेक्षया तनुरिति सामर्थ्यगम्यः ।
अन्यः पाठः । सिद्धान्तपाठस्तु घनाम्बु च वातौ चेति वातशब्दः सोपस्कियते वातस्तनुवात इति वेति ।
६—बाहुल्या— आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ७—बहुलः आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ८—कषोड्य— अ० ।
९—भाया बाहुल्यं आ०, ब०, द०, मु० । १० सप्तम्या अ— आ०, ब०, द०, ता०, मु० । ११ न नव चेति
अ०, मु० ।

पृथिवीप्रस्ताराः” [ ] इत्यध्यवपिनाः । कथं तेषां निवृत्तिः ? स्याद्वादनीतिनिरूपि-
नकर्तृकत्वमन्वधादिषु पृथक्सङ्ख्यावान् अर्हन्त्यननस्य प्रामाण्यं न जेषाणां तदभावादिति ।

अधोऽधोवचनं तिर्यक्प्रचयनिवृत्त्यर्थम् । १०। यथा गम्येत अधोऽध एव सप्तापि भूमयो
न तिर्यक्प्रचयेनावस्थिता इति प्रतिपत्त्यर्थमधोऽधोग्रहणम् ।

सामीप्याभावाद् द्वित्वानुपपत्तिरिति चेत् : न ; अन्तरस्याविवक्षितत्वात् । ११। स्यान्मनम्-
प्रत्येकं भूमौ नानन्तराण्यमङ्गानयोजनकोटीकोटिपरिमाणानि ननः सामीप्याभावाद् द्वित्वाभाव
इति ; तन्न ; किं कारणम् ? अन्तरस्याविवक्षितत्वात् । कथमविवक्षा सतः ? सतोऽप्य-
विवक्षा भवति यथा अलोमिका एडकाः अनुदरा कन्येति ।

तुल्यजातीयेनाव्यवधानं सामीप्यमिति वा । १२। अथवा यदन्तरं तत्पूर्वोत्तरभागान्तः-
पातित्वात् नानीप्यमिति नद्ध्योननार्थं द्वित्वम् ।

‘पृथुतराः’ इति केदाञ्चित् पाठः । १३। केचिदत्र ‘पृथुतराः’ इति पठन्ति ।

अत्र तरनिर्देशः कुतः ? प्रकर्षाभावात् । १४। द्वयोर्द्वयोर्वागभिसंबन्धे सति महत्त्व-
विशेषप्रख्यापनार्थस्तराजब्दः । एवमपि रत्नप्रभायाः पृथुतराव्यपदेशो नास्ति ‘प्रतियोग्य-
भावात् । अपि च शर्कराप्रभादीनां प्रकर्षाभावः अधोऽधो हीनपरिमाणत्वात् । तस्मा-
दधोऽधः पृथुतरा इति व्यपदेशो नोपपद्यते ।

स्यादेतत्-अधोलोकस्य वेत्रासनसंस्थानस्याधोऽधः पृथुत्वप्रकर्षात् पृथुतरा इति व्यपदेश
इति ; तच्च न ; भूमिभ्यो वहिस्तत्पृथुत्वम् । एवं ह्युक्तम्-“स्वयम्भूरमणसमुद्रान्तादव-
लम्बिता रज्जुः सप्तम्याः भूमेरवसाने पूर्वादिदिग्विभागावगाहिकालमहाकालरौरवमहारौर-
वान्ते पतति” [ ] इति । अयापि कथञ्चित् स्यात् प्रकर्षः ; तिर्यक् पृथुतरा इति
वक्तव्यं स्यान्नाधोऽधः इति । अयापि कथञ्चिदनेन विशेषणनार्थः ; एवं ग्राह्यः अधोऽधो
वेदनाप्रकर्षप्रकर्षयोगादायुषोऽतिगयाद्वा तन्निमित्तस्य तद्व्यपदेशदर्शनात्, तत्संबन्धाद्वा भूमयः
पृथुतरा इति व्यपदिश्यन्ते । एवमपि रत्नप्रभायां पृथुतराव्यपदेशो नोपपद्यत एव ।

अत्राह-किं ता भूमयो नारकाणां सर्वत्रावासा आहोस्वित् क्वचित् क्वचिदिति ?
तन्निर्धारणार्थमाह-

तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशतसहस्राणि

पञ्च चैव यथाक्रमम् ॥२॥

तासु रत्नप्रभादिषु भूमिषु नरकाण्यनेन संख्यायन्ते ।

त्रिंशदादीनां परस्पराभिसंबन्धे निवृत्तिः । १। त्रिंशदादीनां पदानां परस्पराभिसंबन्धे सति
वृत्तिर्वेदितव्या । पञ्चभिरूतं पञ्चोनं पञ्चोनं च तदेकं च तत्पञ्चोनैकम् । त्रिंशच्च पञ्च-
विंशतिश्च पञ्चदश च दश च त्रीणि च पञ्चोनैकं च त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रि- ३०

१-व्यक्ति द०, आ०, ब०, मु० । २ जेषाः-सम्पा० । ३ “...सप्ताधोऽधः पृथुतराः (सू०)
...सर्वाश्चैताः अधोऽधः पृथुतराश्छत्रातिछत्रसंस्थिताः...” -त० भा० ३।१। ४ रत्नप्रभायाः शर्कराप्रभा
प्रकर्षेत्यादि । ५-वां सम्ब-अ० । ६ द्वयोर्विभज्ये च तरबिति । ७ रत्नप्रभायाः पूर्वं प्रतिनिवेरभावात् ।
८ बाह्यानाम् । ९ ग्राह्यमधो-आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

पञ्चोनैकानि । गतानां महस्त्राणि शतशहस्राणि नरकाणां शतसहस्राणि नरकशतसहस्राणि, त्रिशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकानि च तानि नरकशतसहस्राणि च तानि त्रिंशत्-पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशतसहस्राणि ।

यथाक्रमवचनं यथासंख्याभिसंबन्धार्थम् । २। यो यः क्रमो यथाक्रमम्, तस्य वचनं
५ रत्नप्रभादिभिः, त्रिशता (दा) दीनां यथासंख्याभिसंबन्धो यथा स्यादिति । तद्यथा—रत्नप्रभायां त्रिंशत्नरकशतसहस्राणि । शर्कराप्रभायां पञ्चविंशतिनरकशतसहस्राणि । बालुकाप्रभायां पञ्चदशनरकशतसहस्राणि । पङ्कजप्रभायां दशनरकशतसहस्राणि । धूमप्रभायां त्रीणि नरकशतसहस्राणि । तमःप्रभायां पञ्चोनमेकं नरकशतसहस्रम् । महातमःप्रभायां पञ्च नरकाणि ।

१० तत्र रत्नप्रभायां अब्बहुलभागे उपर्यधश्चैकैकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा मध्ये नरकाणि भवन्ति । तानि त्रिधा वर्ण्यन्ते, इन्द्रक-श्रेणि-पुष्पप्रकीर्णकविभागेन । तत्र त्रयोदशनरक-प्रस्ताराः, त्रयोदशैव इन्द्रकनरकाणि सीमन्तक-निरय-रौक्-भ्रान्त-उद्भ्रान्त-सम्भ्रान्त-असं-भ्रान्त-विभ्रान्त-तप्त-व्रस्त-व्युत्क्रान्त-अवक्रान्त-विक्रान्तनामानि । शर्कराप्रभायामेकादश नरक-प्रस्ताराः एकादशैवेन्द्रकनरकाणि—स्तनक-संस्तनक-वनक-मनक-घाट-संघाट-जिह्व-उज्जिह्वि-
१५ कालोल-लोलुक-स्तनलोलुकाख्यानि । बालुकाप्रभायां नव नरकप्रस्तारा नवैवेन्द्रकनरकाणि-तप्त-व्रस्त-तपन-आतपन-निदाघ-प्रज्वलित-उज्ज्वलित-संज्वलित-संप्रज्वलितसंज्ञकानि । पङ्कज-प्रभायां सप्तनरकप्रस्ताराः सप्तैवेन्द्रकनरकाणि—आर-मार-तार-वर्चस्क-वैमनस्क^१-खड-अख-डाख्यानि । धूमप्रभायां पञ्च नरकप्रस्ताराः—पञ्चैवेन्द्रकनरकाणि—तमो-भ्रम-भप-अन्ध-तमिस्राभिधानानि । तमःप्रभायां त्रयो नरकप्रस्ताराः—त्रीण्येवेन्द्रकनरकाणि हिम-वर्दल-
२० लल्लकनामधेयानि । महातमःप्रभायामेको नरकप्रस्तारः, एकमेवेन्द्रकनरकमप्रतिष्ठापनाख्यम् ।

तत्र सीमन्तकस्य चतसृषु दिक्षु चतस्रो नरकश्रेण्यो निर्गतास्तथा विदिक्ष्वपि । तदन्तरेषु पुष्पप्रकीर्णकनरकाणि । तत्रैकैकस्यां दिङ्जनरकश्रेण्यामेकान्नपञ्चाशदेकान्नपञ्चाशन्नरकाणि । तथैकैकस्यां विदिङ्जनरकश्रेण्याम् अष्टचत्वारिंशदष्टचत्वारिंशन्नरकाणि । एवं निरयादिष्वप्येकैकं परिहाप्य नेतव्यानि ।

२५ तत्र प्रथमायां पृथिव्यां श्रेणीन्द्रकनरकाणां संख्या चतुश्चत्वारिंशच्छतानि त्रयस्त्रिंशानि । पुष्पप्रकीर्णकानामेकान्नत्रिंशच्छतसहस्राणि पञ्चनवतिश्च सहस्राणि पञ्चशतानि सप्तषष्ठ्यधिकानि । एतावुभावपि राशी सपिण्डितौ त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि । द्वितीयायां श्रेणीन्द्रक-नरकसंख्या षड्विंशतिशतानि पञ्चनवत्युत्तराणि । पुष्पप्रकीर्णकानां संख्या चतुर्विंशति-शतसहस्राणि सप्तनवतिसहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्च च । एतावुभावपि राशी सपिण्डितौ
३० पञ्चविंशतिनरकशतसहस्राणि । तृतीयायां श्रेणीन्द्रकनरकसंख्या चतुर्दशशतानि पञ्चा-शीत्यधिकानि । पुष्पप्रकीर्णकसंख्या चतुर्दशशतसहस्राणि अष्टानवतिसहस्राणि पञ्चशतानि पञ्चदशाधिकानि । एतावुभावपि राशी सपिण्डितौ पञ्चदशनरकशतसहस्राणि । चतुर्थ्यां श्रेणीन्द्रकनरकसंख्या सप्ताधिकानि सप्तशतानि । पुष्पप्रकीर्णकसंख्या नवनरकशतसहस्राणि नवनवतिश्च सहस्राणि द्वे शते त्रिनवत्युत्तरे । एतावुभावपि राशी सपिण्डितौ दशनरकशत-

१ -कं हि यो- श्र० । २ तत्र रत्नप्रभायां त्रयो -आ०, ब०, मु० । ३ -खाटाखाटाख्या- ता०, आ०, ब०, द० । -खटाखटाख्या- मु० । ४ सीमन्तनरकस्य आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

सहस्राणि । पञ्चम्यां श्रेणीन्द्रकनरकसंख्या द्वे नरकगते पञ्चपट्टचक्रिके । पुष्पप्रकीर्णकसंख्या द्वे शनसहस्रे नवनवनिष्ठे सहस्राणि सप्तगनानि पञ्चात्रिगानि च । एतावुभावपि रात्री सपिण्डिनौ त्रीणि नरकगनसहस्राणि । पट्ट्यां श्रेणीन्द्रकनरकसंख्या त्रिपष्टिनरकाणि । पुष्पप्रकीर्णकसंख्या नवनवनिग्नकसहस्राणि नवगनानि द्वात्रिगानि । एतावुभावपि रात्री सपिण्डिनौ नवनवनिमहस्राणि नवगनानि पञ्चनवन्युत्तराणि । सप्तम्यामिन्द्रकनरकमेक-
मप्रनिष्ठानं नाम । श्रेणीनरकाणि चत्वारि । प्राच्यां दिशि कात् प्रतीच्यां महाकालम् अपाच्यां रौरवम् उदीच्यां महारौरवम् । विदिक्श्रेणीनरकाणि न सन्ति । तान्येतानि पञ्च ।

५

सर्वश्रेणीन्द्रकनरकसंख्या पणवनिर्नरकगनानि त्रिपञ्चागानि । सर्वपुष्पप्रकीर्णकसंख्या त्र्यशीतिर्नरकगनसहस्राणि नवनिमहस्राधिकानि त्रीणि च गनानि सप्तचत्वारिगानि । एतावुभावपि रात्री सपिण्डिनौ चतुर्गानि नरकगनसहस्राणि ।

१०

तासु सप्तस्वपि पृथिवीषु कानिचिन्नरकाणि संख्येयविस्ताराणि कानिचिदसंख्येय-
विस्ताराणि । यानि संख्येयविस्ताराणि तानि संख्येययोजनघनसहस्रविस्ताराणि,
यान्यसंख्येयविस्ताराणि तान्यसंख्येययोजनघनसहस्रविस्ताराणि । सर्वत्र च नरकाणां पञ्चमो^१
भागः संख्येयविस्ताराणां चत्वारो भागा असंख्येयविस्ताराणाम् । बाह्यमुच्यते—

क्रोगः प्रथमपृथिव्याम्, इतरास्वर्धाधिकाः क्रमेणैव ।

१५

चत्वारः सप्तम्यां सर्वेन्द्रकनरकबाह्यम् ॥

स्वेन्द्रकबाह्यं स्वत्रिभागपरिवर्धितं तच्छ्रेण्याः ।

श्रेणीन्द्रकबाह्यसहितं ज्ञेयं प्रकीर्णकस्य ॥

तान्येतानि नरकाणि उष्ट्राद्यगुभसंस्थानानि शोचनरोदनाक्रन्दनाद्यगुभनामानि वेदि-
तव्यानि ।

२०

अथ तेषु सीमन्तकादिषु नरकेषु पापकर्मवशात् प्रादुर्भवन्तः प्राणिनः किलक्षणा इति ?
अत आह—

नारका नित्याऽशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥३॥

लेश्यादिशब्दा उक्तार्थाः । १। लेश्यादयः शब्दा उक्तार्था वेदितव्याः । लेश्या च परि-
णामश्च देहश्च वेदना च विक्रिया च लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः । लोके प्रतियोग्यन्तरा-
पेक्षया प्रकर्षो दृष्टः, इह अशुभतरा इति किमपेक्ष्य प्रकर्षनिर्देशः ? उच्यते—

२५

तिर्यग्यपेक्षोऽतिशयनिर्देशः । २। तिरश्चामप्यशुभा लेश्यादयो नारकाणां च । ततः
प्रकर्षेण नारकाणामित्यशुभतराः ।

ऊर्ध्वपेक्षो वाऽधोगतानाम् । ३। अथवा ऊर्ध्वनरकाशुभतरलेश्याद्यपेक्षया अधोगतानां
प्रकर्षो द्रष्टव्यः ।

नित्यग्रहणाल्लेश्याद्यनिवृत्तिप्रसङ्ग इति चेत्; न; आभीक्ष्ण्यवचनत्वात् नित्यग्रहसित-
वत् । ४। स्यादेतत्—नित्यशब्दोऽयं कूटस्थेष्वविचलेषु भावेषु दृष्टः, यथा नित्या द्यौः नित्या
पृथिवी नित्यमाकाशमिति, तथा लेश्यादीनामपि व्ययोदयाभावाच्चित्तत्वे सति नरकादप्रच्यवः

३०

१ पंचमभागपमाणा निरयानं हुंति संख्यवित्यारा । सेसचउपंचभागा असंख्यवित्याराया गिरया ॥
इंदयसेढीबद्धं पइण्णयाणं कमेण वित्यारा । संखेज्जमसंखेज्जं उभयं च य जोइणाण हवे ॥ इति । रुवहिय-
पुढविसंखं तियचउसत्तेहि गुणिय छठभजिदे । कोसाणं बेहुलियं इंदियसेढीपइण्णाणं ॥ २ सत्रिभा— सू० ।

स्यादिति ? तन्न; किं कारणम् ? आभीक्ष्ण्यवचनान्नित्यप्रहसितवन् । यथा नित्यप्रहसितो देवदत्त इत्युच्यते योऽभीक्ष्णं प्रहसति, न च तस्य प्रहसनानिवृत्तिः, कारणे सति भावात् । तथा अशुभकर्मोदयनिमित्तवशात् लेस्यादयोऽनारतं प्रादुर्भवन्तीति आभीक्ष्ण्यवचनो नित्यशब्दः प्रयुक्तः । नित्यमशुभतरा नित्याशुभतराः सुप्मुपेति वृत्तिर्मयूरव्यंसकादित्वाद्वा । नित्याशुभतरा

५ लेस्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया येषां त इमे नित्याशुभतरलेस्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ।

तत्राशुभतरलेस्या इति-प्रथमाद्वितीययोः कापोतलेस्या । तृतीयायामुपरिष्ठात् कापोती अधो नीला । चतुर्थ्यां नीला । पञ्चम्यामुपरि नीला अधः कृष्णा । षष्ठ्यां कृष्णा । सप्तम्यां परमकृष्णा । एतेषां नारकाणां स्वायु प्रगाणावधृता द्रव्यलेस्या उक्ताः, भावलेस्यास्तु पडपि प्रत्येकमन्तर्मूर्तपरिवर्तित्यः ।

१० अशुभतरपणिनामा इति-स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दपरिणामाः क्षेत्रविशेषनिमित्तवशादतिदुःख-हेतवोऽशुभतराः ।

अशुभतरदेहा इति-तेषां शरीराण्यशुभनामप्रत्ययादशुभाङ्गोपाङ्गस्पर्शरसगन्धवर्ण-स्वराणि हुण्डसंस्थानानि^१ निर्लूनाण्डजशरीराकृतीनि क्रूरकरणवीभत्सप्रतिभयदर्शनानि । यथेह श्लेष्ममूत्रपुरीषमलरुधिरवमामेदेः पूयवमनपूतिमांसकेशास्थिचर्मद्विशुभमौदारिकगतं ततोऽप्य-
१५ तीवाशुभत्वं नारकाणां वैक्रियिकशरीरत्वेऽपि । तत्र रत्नप्रभायां नारकशरीरोत्सेधः सप्त धनूषि त्रयो हस्ताः पद् चाङ्गुलयः । अधोऽधो द्विगुणद्विगुण उत्सेधः ।

अशुभतरवेदना इति-अभ्यन्तरासद्वेद्योदये सत्यनादिपारिणामिकशीतोष्णवाह्यनिमित्तज-
निताः सुतीव्रवेदना भवन्ति नारकाणाम् । तद्यथा-निदाघे मध्याह्ने व्यभ्रे नभसि पटुतपन-
किरणसन्तप्तदिगन्तराले दूरीकृतशीतवाते दवाग्निदाहोद्वाहिपश्रषसमीरणे रूक्षदेशे सर्वतो
२० दीप्ताग्निशिखापरीतस्य तृष्णार्तस्य पित्तज्वरसंतापितशरीरस्य निप्रतीकारस्य यादृगुणजं दुःखं ततोऽप्यनन्तगुणमुष्णनरकेषु दुःखं भवति । माघमासे हिमानीपतनव्याप्तशीतदिगन्तराले नभसि प्रस्पन्दजलाप्लुतकर्दममहीतले रात्रौ शीतवातपातप्रस्फुरितगात्रकृतदन्तवीणस्य शीत-
ज्वराभिभूततनोनिरग्न्याश्रयप्रावरणस्य यादृक् शीतसमुद्भवं दुःखं ततोऽप्यनन्तगुणं कष्टं शीत-
नरकेषु दुःखं भवति । अथवा हिमवन्मात्रस्ताम्रगिरिरुष्णनरकेषु यदि निक्षिप्येत क्षिप्रमेव हि
२५ द्रवीभवेत् । स एवं द्रवीभूतः शीतनरकेषु यदि निक्षिप्येत अक्षिनिमेषमात्र एव घनः स्या-
दित्येवमनुमीयमानं शीतोष्णं तत्र वेदितव्यम् ।

प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीषूष्णवेदनान्येव नरकाणि । पञ्चम्यामुपरि उष्णवेदने द्वे नरकशतसहस्रे, अधः शीतवेदनानामेकं शतसहस्रम् षष्ठीसप्तम्योः शीतवेदनान्येव । सर्व-
समुदायेन द्व्यशीतिनरकशतसहस्राणि उष्णवेदनानि, द्वे नरकशतसहस्रे शीतवेदने ।

३० अशुभतरविक्रिया इति-शुभं करिष्याम इत्यशुभतरमेव विकुर्वन्ति । दुःखाभिभूतमनसश्च दुःखप्रतीकारचिकीर्षया गरीयस एव दुःखहेतून् विकुर्वन्ति । त एते भावा अधोऽधोऽशुभतराः वेदितव्याः ।

किमेषां नारकाणां शीतोष्णजनितमेव दुःखमुतान्यथापि भवतीति ? अत आह-

परस्परोदीरितदुःखाः ॥४॥

३५ कथं परस्परोदीरितदुःखत्वम् ?

१ - निर्लूना- आ०, ब०, मु० । २ - द्वाहे प- अ०, ता० । ३ नरके शत- म०, अ० ।

निर्दयत्वात् परस्परदर्शने सति कोपोत्पत्तेः स्ववत् । १। यथा श्वानः शास्त्रनिकाकारणाना-
दिकालप्रवृत्तजातिकृन्वैरापादिनिर्दयत्वात् परस्परभक्षणभेदनछेदनः^१द्युदीरितदुःखा भवन्ति,
तथा नारका अपि भवप्रत्ययेनाविज्ञानेन मिथ्यादर्शनोदयाद्विभङ्गव्यपदेगभाजा च दूरादेव
दुःखहेतूनवगम्योत्पन्नदुःखाः प्रत्यामनौ परस्परगलोकनाच्च प्रज्वलितकोपाग्नयः स्वविकृतानि-
वामीपरशुभिण्डवालादिभिः परस्परदेहनक्षणेनछेदनपीडनादिभिर्द्युदीरितदुःखा भवन्ति । ५

किमेतावानेव दुःखोत्पत्तिकारणप्रकार उतान्योऽपि कश्चिदस्मीति ? अन आह—

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥५॥

पूर्वभवसंक्लेगपरिणामोपात्ताशुभकर्मोदयात् सततं क्लिष्टाः संक्लिष्टाः । १। पूर्वजन्मनि
भावितेनातिनीत्रेण संक्लेगपरिणामेन यदुपार्जितं पापकर्म तस्योदयात् सततमविरतं क्लिष्टाः
संक्लिष्टाः । १०

असुरनामकर्मोदयादसुराः । २। देवगतिनामकर्मविकल्पस्यासुरत्वमवर्तनस्य कर्मण उदया-
दस्यन्ति परानित्यमुगः ।

संक्लिष्टविशेषणमन्यासुरनिवृत्त्यर्थम् । ३। न सर्वेऽसुरा नारकाणां दुःखमुत्पादयन्ति ।
किं तर्हि ? अस्वाम्बरीपादय एव केचनेति प्रदर्शनार्थं संक्लिष्टविशेषणम् ।

असुराणां गतिविषयनियमप्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इति वचनम् । ४। तेषां संक्लिष्टा- १५
नामसुराणां वेदनोदीरणकारणानां तिसृषु पृथिवीषु गतिर्नातिः परमिति प्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या
इत्युच्यते ।

आडो ग्रहणं लघ्वर्थमिति चेत् ; न ; संदेहात् । ५। स्यान्मतम्—आडत्र प्रयोक्तव्यः लघ्व-
र्थम् । स एव मर्यादां गमयतीति ; तन्न ; किं ; कारणम् ? संदेहात् । अभिविधावपि आड
वर्तते मर्यादायामपि, ततः संदेहः स्यात्—‘किं सह चतुर्थ्या उत नतः प्राग्’ इति अतोऽसंदेहार्थं २०
प्राग्वचनमेव युक्तम् ।

चशब्दः पूर्वहेतुसमुच्चयार्थः । ६। संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च पूर्वोक्तहेतुोदीरितदुःखा-
श्चेति समुच्चयार्थश्चशब्दः, इतरथा हि तिसृषु भूमिषु पूर्वोक्तहेत्वभावः प्रतीयेत^१ ।

अनन्तरत्वादुदीरितग्रहणानर्थक्यमिति चेत् ; न ; तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् । ७। स्यान्मतम्—
अनन्तरमुदीरितग्रहणमस्ति तेनैवात्राभिसंबन्धः कर्तव्यः, अनर्थकं पुनरुदीरितग्रहणमिति ; तन्न ; २५
किं कारणम् ? तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् । न ह्युदीरितशब्दः वृत्तौ परार्थे ‘सन्नवस्थित इह
संबद्धमशक्यः ।

वाक्यवचनमिति चेत् ; न ; उदीरणहेतुप्रकारप्रदर्शनार्थत्वात् । ८। स्यादेतत्—वाक्यमेव
वक्तव्यं परस्परणोदीरितदुःखाः संक्लिष्टासुरेश्च प्राक् चतुर्थ्या इति ? तन्न ; किं कारणम् ?
उदीरणहेतुप्रकारप्रदर्शनार्थत्वात् । पुनरुदीरितग्रहणेनोदीरणकारणप्रकाराः प्रदर्श्यन्ते । ३०
तद्यथा-तप्तायोरसपायन-निष्ठप्तायस्तम्भालिङ्गन-कूटशाल्मल्यारोहणावतरणा-ज्योषनाभिघात-

१ —नाद्याहितदुः— ब०, मु० । —नाद्यवितदुः— द०, ता०, आ० । २ —नातिसं— आ०, ब०, द०,
मु० । —नातितीव्रसं— ता० । ३ प्रतीयते आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ४ संबन्ध— आ०, ब०, द०,
मु० । सत् व्यव— ता० । ५ —रद— आ०, ब०, द०, मु० । ६ —रदर्श— आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

वासीक्षुग्गक्षण^१क्षरण-तप्ततैलावसेचना-ज्यकुम्भीपाका-ज्वरीभर्जन-यन्त्रपीलनैः शूलशला-
काव्यधन-क्रकचपाटना-जङ्गार^२धाम्निवाहन-सूचीशाड्वलावकर्णैः व्याघ्रक्षंद्वीपिष्वश्रुगालवृक
कोकमार्जारिनकुलाबुधर्षवायनगृध्रकङ्कालूक्ष्येनादिखादनैः तप्तवालुकाविचरणा-जसिपत्रवन-
^३प्रवेशन-वैतरण्यवतारण-परस्पर^४योधनादिभिश्च ते सक्लिष्टासुरा दुःखमुदीरयन्ति नार-

- ५ काणाम् । किमर्थं न एवं कुर्वन्तीति चेत् ? पापकर्माभिरतत्वात्, यथा गोमहिषमेपवराहकुक्कुट-
वर्निकालावकान्^५ मल्लंश्च युद्धयमानान् परस्परं घ्नतश्च दृष्ट्वा रागद्वेषमोहाभिभूतानाम्
अकुशलानुबन्धिपुण्यानां नराणां प्रीतिरुत्पद्यते, तथा तेषामसुराणां नारकांस्तथा कारयतामन्योन्यं
च घ्नतः पश्यतां परा प्रीतिरुत्पद्यते । तेषां मत्यपि देवत्वे मायानिदानमिथ्यादर्शनशल्यतीव्र-
कषायोपहनस्य अनालोचितभावदोषस्य अप्रत्ययमर्शस्य अकुशलानुबन्धस्य पुण्यस्य ^६कर्मणस्तप-
१० सश्च ^७सावद्यदोषानुर्कर्षिणस्तत्फलं यत् सत्स्वपि अनेकेषु प्रीतिहेतुषु अशुभा एव प्रीतिहेतव
इति । एवं छेदभेदादिभिः शकलीकृतमूर्तीनामपि तेषां न मरणमकाले विद्यते । कुतः ?
*“औपपादिका अनपवर्त्यायुषः” [ ] इति वचनात् । तेषां हि जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेद-
भिन्नं यावदायुरवबद्धं तावद्यथाकालमेव विपच्यते नोदीर्य^८प्रत्ययवशादपवर्त्यते ।

यद्येवं तदेव तावदुच्यतां नारकाणां कियदायुरिति ? अत आह—

१५ तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥६॥

सागरोपमेति कोऽयं शब्दः ? सागर उपमा यस्याः सेयं सागरोपमा । क उपमार्थः ?

सागरस्योपमात्वं द्रव्यभूयस्त्वात् । १। यथा सागरो जलसमूहेन भूयसा युक्तस्तथा आयुः-
कर्मापि भवधारणकारणपुद्गलद्रव्यसमूहेन महता योगात् सागरेणोपमीयते ।

- २० एकादीनां कृतद्वन्द्वानां सागरोपमाविशेषणत्वम् । २। एकादयः शब्दाः कृतद्वन्द्वाः साग-
रोपमाशब्दस्य विशेषणत्वेन^९ नियुज्यन्ते । एका च तिस्रश्च सप्त च दश च सप्तदश च द्वाविंश-
तिश्च त्रयस्त्रिंशच्च एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशतस्ता एव सागरोपमाः एकत्रि-
सप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाः । कथमेकशब्दस्य पुं वद्भावः ? ननु भिन्ना-
धिकरणत्वान्न प्राप्नोति; नाय पुं वद्भावः, “औत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम्, यथा ^{१०}एकक्षीरमिति ।
२५ अथवा सागर उपमा यस्य तत्सागरोपममायुः, एकं च त्रीणि च सप्त च सप्तदश च द्वाविंश-
तिश्च त्रयस्त्रिंशच्च एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपममायुर्यस्याः सैक-
त्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमेति स्थित्यपेक्षः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

रत्नप्रभादिभिरानुपूर्व्येण संबन्धो यथाक्रमानुवृत्तेः । ३। ‘यथाक्रमम्’ इत्यनुवर्तते । ततो
रत्नप्रभादिभिरेकादीनानुपूर्व्येण संबन्धो वेदितव्यः । रत्नप्रभायामेकसागरोपमा स्थितिः,

१ -क्षारतप्त- आ०, ब०, द०, मु०, मू० । २ -रधानी वा- ब०, मु० । -रदाज्ञीवा- मू० ।
-रदानीवा- अ०, द० । -रधानीगारादीनीवा- आ० । -रादीनीवा- भा० । “अङ्गारवहनवाहन”
त० भा० । ३ -प्रवेशवैतरण्यवतारण- अ० । ४ -रचोदना- आ०, ब०, द०, मु० । -रघोवना-
मू० । ५ -लापकान् आ०, ब०, द०, मु० । -लापाकान् मू० । ६ व्यापारस्य । ७ भावदोषा- आ०,
ब०, द०, मु०, मू० । ८ “औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः” -त०, सू० २।५३ ।
९ -रणाप्रत्य- आ०, ब०, मु० । १० नियुज्यन्ते अ० । ११ उत्तरपदि- आ०, ब०, द०, अ०, मु०,
मू० । ‘भृगुक्षीरादिषु’ इति सूत्रेण । १२ एकस्याः क्षीरम्- ता० टि० ।

शर्कराप्रभायां त्रिसागरोपमा स्थितिः, वालुकाप्रभायां सप्तसागरोपमा स्थितिः, पङ्कप्रभायां दशसागरोपमा स्थितिः, धूमप्रभायां सप्तदशसागरोपमा स्थितिः, तमःप्रभायां द्वाविंशतिसागरोपमा स्थितिः, महातमःप्रभायां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा स्थितिरिति ।

नरकप्रसङ्गः 'तेषु' इति वचनादिति चेत्; न; रत्नप्रभाद्युपलक्षितत्वात् । ४। स्यान्मतम्—'तेषु' इति वचनान्नरकाभिसंबन्धः प्राप्नोति । ततः किम् ? रत्नप्रभायां त्रयोदशेन्द्रकनरक-
संज्ञानि तत्रारादेव सीमन्तकादिष्विन्द्रकनरकेषु स्थितिर्गियं पश्चिमाप्येन, नेप्यते च, तस्मात्ते-
ष्विति वचनमयुक्तमिति; तन्न; किं कारणम् ? रत्नप्रभाद्युपलक्षितत्वात् । यानि रत्नप्रभा-
द्यधिकरणत्वेनोपलक्षितानि त्रिंशच्छतसहस्राद्यवधृतपरिमाणानि तेष्वेकसागरोपमादिका
स्थितिरिति नास्ति दोषः ।

साहचर्याद्वा ताच्छब्दसिद्धिः । ५। अथवा नरकमहचरिता भूमयोऽपि नरकाणीत्युच्यन्ते ।
अनन्तेषु रत्नप्रभादिषु नरकेषु प्रादुर्भवतां सत्त्वानामेकसागरोपमादिका स्थितिर्गिन्यभिसंबन्धः,
एवं च कृत्वा तेष्विति वचनमर्थवत्, इतरथा हि व्यवधानाद् भूमिभिरनभिसंबन्धः स्यात् ।

नरकस्थितिप्रसङ्ग इति चेत्; न; सत्त्वानामिति वचनात् । ६। स्यादेतत्—यदि पृथिव्यु-
पलक्षितनरकाभिसंबन्ध इष्टः, ननु नरकाणामेवैकसागरोपमादिस्थितिसंबन्धः प्राप्नोति न
नारकाणामिति; तन्न; किं कारणम् ? सत्त्वानामिति वचनात् तेषु नरकेषु सत्त्वानामियं
स्थितिर्न नरकाणामिति ।

परोत्कृष्टेति पर्यायौ । ७। परा उत्कृष्टेति पर्यायशब्दाविमौ तेन नारकाणामुक्ता स्थि-
तिरुत्कृष्टा । रत्नप्रभादिषु प्रतिप्रस्तारं जघन्यापि स्थितिरुच्यते—सीमन्तकेन्द्रके तच्छ्रेणिषु
चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि उत्कृष्टा नवतिवर्षसहस्राणि, अजघन्यो-
त्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । निरयेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या नवतिवर्ष-
सहस्राणि, 'दशवर्षशतसहस्राणि' इति क्वापि पाठः । उत्कृष्टा नवतिवर्षशतसहस्राणि, अजघ-
न्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । रोरुकेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या एका
पूर्वकोटी, उत्कृष्टेनासंख्याताः पूर्वकोटयः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । भ्रान्तेन्द्रके
तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या असंख्याताः पूर्वकोटयः, उत्कर्षेण सागरोपमस्यैको
दशभागः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । उद्भ्रान्तेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नार-
काणां जघन्या सागरोपमस्यैको दशभागः, उत्कृष्टा सागरोपमस्य द्वौ दश भागौ, अजघन्योत्कृष्टा
मध्ये समयोत्तरा । संभ्रान्तेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य
द्वौ दशभागौ उत्कर्षेण सागरोपमस्य त्रयो दशभागाः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा असं-
भ्रान्तेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य त्रयो दशभागाः, उत्कृष्टा
सागरोपमस्य चत्वारो दशभागाः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । विभ्रान्तेन्द्रके तच्छ्रेणिषु
चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य चत्वारो दशभागाः उत्कृष्टा सागरोपमस्य पञ्च
दशभागाः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । तप्तेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां
जघन्या सागरोपमस्य पञ्च दशभागाः, उत्कृष्टा सागरोपमस्य षड् दशभागाः, अजघन्योत्कृष्टा
मध्ये समयोत्तरा । त्रस्तेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य षड्
दशभागाः, उत्कृष्टा सागरोपमस्य सप्त दशभागाः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा ।

- व्युत्क्रान्तेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य सप्त दशभागाः उत्कृष्टा सागरोपमस्याष्टौ दशभागाः अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । अवक्रान्तेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्याष्टौ दशभागाः, उत्कृष्टा सागरोपमस्य नव दशभागाः अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । विक्रान्तेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य नव दशभागाः, उत्कृष्टा सागरोपमा, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा ।

शर्कराप्रभादिषु प्रतिप्रस्तारमुत्कृष्टा स्थितिः करणक्रमेण वेदितव्या । कथमिति चेत् ?
उच्यते—

“उपरिस्थिते विशेषः स्वप्रतरविभाजितेष्टसंगुणितः ।

- १० उपरिपृथिवीस्थितियुतः स्वेष्ट-प्रतरस्थितिर्महती ॥१॥” [ ]

उपर्युत्कृष्टाऽथो जघन्या सर्वत्र समयाधिका अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा ।

अथैतेषां नारकाणामुत्पादविरहकालः कियानिति ? अत्रोच्यते—सर्वासु पृथिवीषु जघन्य एकसमयः, उत्कृष्टाश्चतुर्विंशतिमुहूर्ताः, सप्तरात्रिदिवानि, पक्षः, मासः, द्वौ मासौ, चत्वारो मासाः, पण्मासा इति रत्नप्रभादिषु क्रमेण ज्ञेयाः ।

- १५ अथोत्पादः क्व केषामिति ? अत्रोच्यते—प्रथमायामसंज्ञिन उत्पद्यन्ते । प्रथमाद्वितीययोः सरीसृपाः । तिसृषु पक्षिणः । चतसृषूपरगाः । पञ्चसु सिंहाः । षट्सु स्त्रियः । सप्तसु मत्स्य-मनुष्याः^१ । न च देवा नारका वा नरकेषु उत्पद्यन्ते ।

- प्रथमायामुत्पद्यमाना नारका मिथ्यात्वेनाधिगताः केचिन्मिथ्यात्वेन निर्यान्ति, मिथ्यात्वेनाधिगताः केचित् सासादनसम्यक्त्वेन निर्यान्ति । मिथ्यात्वेनाधिगताः केचित्सम्यक्त्वेन निर्यान्ति । केचित्सम्यक्त्वेनाधिगताः सम्यक्त्वेनैव निर्यान्ति क्षायिकसम्यग्दृष्ट्यपेक्षया । द्वितीयादिषु पञ्चसु नारका मिथ्यात्वेनाधिगताः केचिन्मिथ्यात्वेन निर्यान्ति, मिथ्यात्वेनाधिगताः केचित् सासादनसम्यक्त्वेन निर्यान्ति, मिथ्यात्वे प्रविष्टाः केचित् सम्यक्त्वेन निर्यान्ति । सप्तम्यां नारका मिथ्यात्वेनाधिगता मिथ्यात्वेनैव निर्यान्ति । षड्भ्य उपरिपृथिवीभ्यो नारकाः मिथ्यात्वसासादनसम्यक्त्वाभ्यामुद्धृतिता^२ द्वे तिर्यङ्मनुष्यगती आयान्ति । तिर्यक्ष्वायाताः पञ्चेन्द्रियगर्भजपर्याप्तकसंख्येयवर्षायुःपूतपद्यन्ते नेतरेषु । मनुष्येष्ववायाता गर्भजपर्याप्तकेषु संख्येयवर्षायुःपूतपद्यन्ते नेतरेषु । नारकाः सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यस्तेन गुणेन^३ नोद्धर्तन्ते । नारकाः सम्यग्दृष्टयः सम्यक्त्वेनोद्धृतिता एकामेव मनुष्यगतिमायान्ति, मनुष्येष्ववायाताः गर्भजपर्याप्तक-संख्येयवर्षायुःपूतपद्यन्ते नेतरेषु । सप्तम्यां नारका मिथ्यादृष्टयो नरकेभ्य उद्धृतिता एकामेव निर्यगतिमायान्ति, तिर्यक्ष्वायाताः पञ्चेन्द्रियगर्भजपर्याप्तकसंख्येयवर्षायुःपूतपद्यन्ते नेतरेषु ।

- ३० तत्र चोत्पन्नाः सर्वे मतिश्रुतावधिसम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वसंयमासंयमान् नोत्पादयन्ति । षष्ठ्याः उद्धृतिता नारकास्तिर्यङ्मनुष्येषु जाता केचिन्मतिश्रुतावधिसम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वं संयमासंयमान् षडुत्पादयन्ति न सर्वे नाप्यतोऽन्यत् । पञ्चम्या उद्धृतितास्तिर्यक्षूत्पन्नाः केचित् षडुत्पादयन्ति न सर्वे नाप्यतोऽन्यत्, मनुष्येषूपन्नाः केचिन्मतिश्रुतावधिमनःपर्ययसम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वसंयमासंयमसंयमान् उत्पादयन्ति न सर्वे नाप्यतोऽन्यत् । चतुर्थ्या उद्धृतितास्तिर्यक्षूत्पन्नाः केचिन्मत्यादीन् षडुत्पादयन्ति न सर्वे नाप्यतोऽन्यत्, मनुष्येषूपन्नाः केचिन्मतिश्रुतावधिमनःपर्यय-

१ तथा चोक्तम्— श्रमणसरिसवविहंगमफणिंसहृथीणमच्छमणुआणं । पढमादिसु उप्पत्ती अडवा-
रावो दु बोण्णिवारो सि ॥ २—ताः केचित्तिर्यङ्मनुष्यगतिमाया - आ०, ब०, द०, मु० ता० । ३ न निर्यान्ति ।

केवलसम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वसंयमानंयममंयमानुत्पादयन्ति, न च बलदेववासुदेवचक्रधरतीर्थ-
करत्वाद्युत्पादयन्ति, केचित् कर्माष्टकान्तकराः सिद्धयन्ति । उपरि तिसृभ्य उद्वर्तितास्तिर्यङ्मु-
जाना केचित् षडुत्पादयन्ति, मनुष्येषूपपन्नाः केचित् मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलसम्यक्त्वसम्यङ्मि-
थ्यात्वसंयमासंयममंयमानुत्पादयन्ति न च बलदेववासुदेवचक्रधरत्वाद्युत्पादयन्ति केचित्ती-
र्थकरत्वमुत्पादयन्ति, अपरे कर्माष्टकान्तकराः सिध्यन्ति ।

५

उक्तः सप्तावनिविस्तीर्णोऽधोलोकः ।

इदानीं तिर्यग्लोकोऽवसरप्राप्तो व्याख्येयः । तत्रैतत्स्यात्—किमत्र व्याख्येयम् ? द्वीपसमु-
द्राधिष्ठातृधरणीधरवनक्षेत्रान्तरपरिमाणादि । यद्येवं तदवतिष्ठताम्, इदमेव तावद्व्याक्रियतां
कुतः पुनरियं तिर्यग्लोकसंज्ञा प्रवृत्तेति ? उच्यते—यतोऽमंख्येयाः स्वयंभूरमणपर्यन्तास्तिर्यक्प्र-
चयविशेषेणावस्थिता द्वीपसमुद्रास्ततः तिर्यग्लोक इति । यद्येवं के पुनस्तिर्यगवस्थिता इति ?
अत आह—

१०

जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥७॥

आह—कुतः पुनरियं जम्बूद्वीपसंज्ञेति ? उच्यते—

प्रतिविशिष्टजम्बूद्वीपसाधारणाधिकरणत्वाज्जम्बूद्वीपः । १। अयं हि द्वीपः प्रतिविशिष्टस्य
जम्बूद्वीपस्य सपरिवारस्यासाधारणाधिकरणत्वं विभक्तिं नान्ये धातकीखण्डादयो द्वीपास्ततो-
ऽस्य तत्साहचर्यात् जम्बूद्वीप इति संज्ञा अनादिकालप्रवृत्ता । तद्यथा—उत्तरकुरुमध्ये जगती
पञ्चयोजनशतायामविष्कम्भा तत्त्रिगुणसातिरेकपरिक्षेपा ततः प्रदेशहान्या बहिःपरिहीयमाणा
मध्ये द्वादशयोजनवाहल्या,^१ अन्ते क्रोशद्वयवाहल्या सा चैकया पञ्चवरवेदिकया^२ जाम्बूनदमय्या
परिक्षिप्ता । तस्या बहुदेशमध्यभागे नानारत्नमयमेकं पीठमष्टयोजनायामं^३ चतुर्योजनविष्कम्भं
तावदुच्छ्रायं द्वादशभिः^४ पञ्चवरवेदिकाभिः परिक्षिप्तम् । तासां च पञ्चवरवेदिकानां प्रत्येकं
चत्वारि तोरणानि श्वेतानि वरकनकस्तूपिकानि, तस्योपरि मणि^५मयमुपपीठं योजनायामवि-
ष्कम्भं क्रोशद्वयोच्छ्रायम् । तन्मध्ये जम्बूद्वीपः सुदर्शनाख्यो योजनद्वयोच्छ्रितस्कन्धः षड्योजनो-
त्सेधवितपः, मध्ये षड्योजनविष्कम्भपरिमण्डलः अष्टयोजनायामः तदर्धमुच्छ्रितानां जम्बूना-
मष्टशतेन परिवृतः^६ सुरवरनिताक्रान्तः, तद्योगाज्जम्बूद्वीपः ।

१५

२०

२५

३०

लवणरसाम्बुयोगाल्लवणोदः । २। लवणरसेनाम्बुना योगात् समुद्रो लवणोद इति संज्ञा-
यते । उदक्शब्दस्य पूर्वपदं^७ भूतस्य उत्तरपदभूतस्य च संज्ञायामुदभावोऽन्वाख्यातः ।

जम्बूद्वीपश्च लवणोदश्च जम्बूद्वीपलवणोदौ तावादी येषां ते जम्बूद्वीपलवणोदादयः ।
द्वीपाश्च समुद्राश्च द्वीपसमुद्रा यथासंख्यमभिसंबन्धः । जम्बूद्वीपादयो द्वीपा लवणोदादयः समुद्रा
इति । किं नामानस्ते ? शुभनामानः । यानि लोके शुभानि नामानि तान्येषां नामानि तद्यथा—
जम्बूद्वीपो लवणोदः, धातकीखण्डः कालोदः, पुष्करवरः पुष्करोदः, वारुणीवरः वारुणोदः, क्षीर-
वरः क्षीरोदः, घृतवरः घृतोदः, इक्षुवरः इक्षूदः, नन्दीश्वरवरः नन्दीश्वरोद इत्येवमादयोऽसंख्येया

१ —बाहुल्या आ०, ब०, द०, मु० । २ एकं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्—ता० टि० ।
३ मुखे । ४ पद्मवेदि—आ०, ब०, द०, मु० । ५ —मयमपरं पीठं ता०, अ०, मू० । ६ सुरवनि-
आ०, ब०, द०, मु० । ७ उदधिरिति ।

द्वीपसमुद्राः स्वयम्भूरमणद्वीपस्वयम्भूरमणोदपर्यन्ताः । कियदसंख्येयाः ? अर्धतृतीयसागरो-
पमसमयसंख्याः ।

अमीषां विष्कम्भसन्निवेशसंस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

द्विद्विविष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥८॥

५ द्विद्विरिति वीप्साभ्यांवृत्तिवचनं विष्कम्भद्विगुणत्वव्याप्त्यर्थम् । १। आद्यस्य द्वीपस्य यो
विष्कम्भस्तद्द्विगुणो जलधिस्तद्द्विगुणविष्कम्भो द्वितीयो द्वीपः तद्द्विगुणविष्कम्भो द्वितीयो
जलधिरिति द्वैगुण्यव्याप्त्यर्थं द्विद्विरुच्यते । द्विद्विविष्कम्भो येषां ते द्विद्विविष्कम्भाः ।

ननु च वृत्त्या अभ्यावृत्तिरुच्यते द्विदश द्विदश इति, वीप्सा च क्वचिदुच्यते सप्तपणं
इति, तद्विदह वीप्साभ्यांवृत्त्योर्वृत्त्योक्तत्वात् द्वित्वस्य सुचश्चाप्रयोगः प्राप्नोति ? नैष दोषः ; यत्र

१० गम्यते न तत्र प्रयुज्यते, इह तु द्विविष्कम्भा इत्युक्ते तदर्थगतेद्विद्विरित्युच्यते ।

अनिष्टविनिवेशव्यावृत्त्यर्थं पूर्वपूर्वपरिक्षेपिवचनम् । २। ग्रामनगरादिवदनिष्टविनिवेशो
मा विज्ञायीति 'पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः' इत्युच्यते । तेनोत्तरोत्तरानन्तर्यसिद्धिर्भवति । पूर्वं पूर्वं
परिक्षिपन्तीत्येवंशीलाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः, अत्राप्यगमकत्वाद् द्वित्वम् ।

चतुरस्त्रादिनिवृत्त्यर्थं वलयाकृतिवचनम् । ३। आकृतिस्संस्थानम्, वलयस्येवाकृतियेषां ते

१५ वलयाकृतयः । एतेन चतुरस्त्रादिसंस्थानान्तरनिवृत्तिः कृता भवति । ततो मिथ्यावादिप्रणीतसं-
स्थानान्तरप्रतिकल्पना न तत्त्वम् ।

अत्राह जम्बूद्वीपस्य प्रदेशसंस्थानविष्कम्भा वक्तव्याः, तन्मूलत्वादितरविष्कम्भादिवि-
ज्ञानस्येति ? अत आह—

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥९॥

२० तच्छब्दः पूर्वद्वीपसमुद्रनिर्देशार्थः । १। पूर्वोक्तानामसंख्येयानां द्वीपसमुद्राणां निर्देशार्थस्त-
च्छब्दो द्रष्टव्यः । तेषां मध्ये तन्मध्ये नाभिरिव नाभिः । मेरुनाभिर्यस्य स भवति मेरुनाभिः,
वृत्त आदित्यमण्डलोपमानः । शतानां सहस्रं शतसहस्रं योजनानां शतसहस्रं योजनशतसहस्रम्
[योजनशतसहस्रं] विष्कम्भो यस्य सोऽयं योजनशतसहस्रविष्कम्भः ।

तस्य परिक्षेपः त्रीणि शतसहस्राणि षोडशसहस्राणि द्वे शते सप्तविंशतिश्च योजनानाम्,

२५ त्रीणि गव्यूतानि, शतं धनुषामष्टाविंशत्युत्तरम्, त्रयोदशाङ्गुलयः अर्धाङ्गुलं सातिरेकम् ।

तस्य समन्तात् परिक्षेपत्री जगत्येका अर्धयोजनावगाहा अष्टयोजनोत्सेधा मूलमध्यान्तेषु
द्वादशाष्टचतुर्योजनविष्कम्भा वज्रमयमूला वैडूर्यमयान्ता सर्वरत्ननिर्मितमध्या गवाक्षघण्टामुवता-
ह्मेमर्णिकिकिणीकपद्मरत्नकनकरत्नसर्वरत्नजालैर्नवभिरुपर्युपरिस्थितैः प्रत्येकमर्धयोजनोच्छ्रायैः
पञ्चधनुश्शतविष्कम्भजगतीसमायामैरलङ्कृता । तस्याः पूर्वदक्षिणापरोत्तरासु चतसृषु दिक्षु

३० विजयवैजयन्तजयन्तापराजितसंज्ञानि चत्वारि महाद्वाराणि । यथाक्रमं तानि चतुर्योजनविष्क-
म्भाण्यष्टयोजनोत्सेधानि विष्कम्भसमप्रवेशानि । तत्र विजयवैजयन्तयोरन्तरमेकान्नाशीति-
सहस्राणि द्विपञ्चाशद्योजनान्यर्धयोजनं योजनचतुर्भागः अर्धगव्यूतं गव्यूतचतुर्भागः द्वात्रिंशच्च

धनं पि तिस्रोऽङ्गुलयः अङ्गुलचतुर्भागेऽर्धङ्गुलचतुर्भागेश्च सातिरेकः । एवमितरेषामप्यन्तराणां प्रमाणं वेदितव्यम् ।

तत्र जम्बूद्वीपे पङ्क्तिभिः कुलपर्वतैर्विभक्तानि सप्त क्षेत्राणि । कानि तानीति ? अत आह—

भरतहैमवतहरिविदेहरस्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥१०॥

भरत इति संज्ञा कुतः ?

भरतक्षत्रिययोगाद्वर्षो भरतः । १ । विजयार्धस्य दक्षिणतो जलधेरुत्तरतः गङ्गासिन्ध्वोर्वहुमध्यदेशभागे विनीता नाम नगरी द्वादशयोजनायामा, नवयोजनविस्तारा । तस्यामुत्पन्नः सर्वैराजलक्षणसंपन्नो भरतो नामाद्यश्चक्रधरः पट्खण्डाधिपतिः । अवसर्पिण्या^१ राज्यविभागकाले तेनादौ भुक्तन्वात्, तद्योगाद्भरत इत्याख्यायते वर्षः ।

अनादिसंज्ञासंबन्धाद्वा । २ । अथवा, जगनोऽनादित्वाद्देहेतुका अनादिसंबन्धपारिणामिकी भरतसंज्ञा । अथ क्व भरत इति ? अत्रोच्यते—

हिमवत्समुद्रत्रयमध्ये भरतः । ३ । हिमवतोऽद्रेस्त्रयाणां समुद्राणां पूर्वदक्षिणाञ्जराणां मध्ये भरतो वेदितव्यः । स पुनर्गङ्गामिन्धूभ्यां विजयार्धेन च पङ्क्तिभागसंविभक्तः ।

कोऽसौ विजयार्धो नाम ?

पञ्चाशद्योजनविस्तारस्तदर्थोत्सेधः सक्रोशषड्योजनावगाहो रजताद्रिविजयार्धोऽन्वर्थः । ४ । चक्रभृद्विजयार्धकरत्वाद्विजयार्ध इति गुणतः कृताभिधानो रजताद्रिः तस्य पञ्चाशद्योजनानि विस्तारः पञ्चविंशतियोजनान्युत्सेधः सक्रोशानि पङ्क्तियोजनान्यवगाहः पूर्वापरकोटिभ्यामसौ पूर्वापरजलधी^१ स्पृशति । तस्य पूर्वापरपार्श्वबाहू चत्वारि योजनशतानि अष्टाशीत्यधिकानि षोडश चैकान्तविंशतिर्भागाः योजनस्यार्धभागश्च सातिरेकः । विजयार्धोत्तरपार्श्वज्या दशयोजनसहस्राणि सप्त च शतानि विंशतियोजनानां द्वादश चैकान्तविंशतिभागा योजनस्य किञ्चिद्विंशेऽंशः । अस्याः ज्यायाः धनुषः पृष्ठं दशयोजनानां सहस्राणि सप्त च शतानि त्रिचत्वारिंशानि पञ्चदश चैकान्तविंशतिभागा योजनस्य सविशेषाः । विजयार्धदक्षिणपार्श्वज्या नवसहस्राणि सप्तशतान्यष्टचत्वारिंशानि योजनानां द्वादशभागाः किञ्चिद्विशेषाधिकाः । अस्याः ज्यायाः धनुषः पृष्ठं नवसहस्राणि सप्तशतानि षट्षष्ट्युत्तराणि योजनानामेकश्च भागः सविशेषः । तस्योभयोः पार्श्वयोरर्धयोजनविष्कम्भौ^२ पर्वतसमानायामावर्धयोजनोच्छ्राय-पञ्चधनुःशतविष्कम्भवनसमायामाभ्यां क्वचित्क्वचित्कनकस्तूपिकाभ्यामलङ्कृतबहुतोरणोपेतपद्मवरवेदिकाभ्यां प्रत्येकं परिक्षिप्तौ सर्वतुजफलकुसुमतस्वरमण्डितौ वनपण्डौ । तस्य द्वे गुहे तमिस्रखण्डप्रपातसंज्ञे पञ्चाशद्योजनोदग्दक्षिणायामे प्राक्प्रत्यक्द्वादशयोजनविष्कम्भे, अष्टयोजनोत्सेधोत्तरदक्षिणद्वारद्वये, सक्रोशषड्योजनविष्कम्भकरोशवाहुल्याष्टयोजनोच्छ्रायवज्रमयकपाटे^३ । यकाभ्यां चक्रवर्ती उत्तरभरतविजयार्धं याति । यतश्च गङ्गासिन्धू निर्गते । तत्र चाभ्यन्तरे विजयार्धप्रभवे प्रत्येकं द्विनद्यौ गङ्गासिन्धू अनुप्रविष्टे, उन्मग्नजला निमग्नजला चान्वर्थसंज्ञे । तृणादेः पतितस्य द्रव्यस्याहत्योपरितलप्रक्षेपणात् उन्मग्नजला । तथा तृणादेः पतितस्याधस्तलप्रक्षेपणात् निमग्नजला ।

१ - न्वोर्मध्य- अ० । २ - ण्यां रा- अ० । ३ - लधिं स्पृ- आ०, ब०, द०, मु० । - लनिधौ स्पृ- ता० । ४ - सप्तश- आ०, ब०, द०, मु० । ५ - विष्कम्भपर्व- आ०, ब०, द०, मु० । ६ - णायते प्रा- आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ४ - डे याभ्यां आ०, ब०, द०, मु० । - पाटाभ्यां च- ता० ।

सप्तसु कूटेषु कूटसमनामानो देवा वसन्ति । मेरोरुदक् गन्धमादनात्प्राक्, नीलादपाक्, माल्यवतः प्रत्यक्, उदक्कुरवः प्राक् प्रत्यगायताः, उदगपाग्विस्तीर्णा यमकाद्रिद्वयपञ्चसरोवरकाञ्चनगिरिशतोपशोभिताः । एकादशसहस्राणि अष्टौ शतानि द्वाचत्वारिंशानि योजनानां द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ उदक्कुरुविष्कम्भः । नीलसमीपे त्रिपञ्चागद्योजनसहस्राणि ज्यापट्टि-
५ सहस्राणि चत्वारि शतानि अष्टादशानि योजनानां द्वादश चैकान्नविंशतिभागाः साधिका धनुः ।

तत्र सीतायाः प्राग्दिग्भागे जम्बूवृक्षो वर्णितः । तस्योत्तरस्यां दिशि शाखायामर्हदायतनं क्रोशायामार्धक्रोशविष्कम्भदेशेनक्रोशेनक्रोशोत्सेधम् । प्राच्यां दिशि शाखायां तत्तुल्य-प्रासादः, तत्र जम्बूद्वीपाधिपतिव्यन्तरेश्वरोऽनावृत्तनामा वसति । दक्षिणस्यां दिशि शाखायां
१० प्रतीच्यां च प्रासादयोः शयनीयानि रमणीयानि । ततः पूर्वोत्तरोत्तरपरोत्तरासु दिक्ष्वनावृत्तदेवसामानिकानां चत्वारि जम्बूसहस्राणि । दक्षिणपूर्वस्यां दिशि अभ्यन्तरपरि-पद्देवानां द्वात्रिंशत्सहस्राणि । दक्षिणस्यां मध्यमपरिपद्देवानां चत्वारिंशत्सहस्राणि । दक्षिणापरस्यां दिशि बाह्यपरिपद्देवानामष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि । प्रतीच्यामनीकमहत्तराणां सप्तानां सप्तजम्बवः, चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां जम्बवः चतस्रः । पूर्वदक्षिणा-
१५ परोत्तरासु षोडशसहस्रात्मरक्षदेवानां च षोडशसहस्राणि । एते सुदर्शनजम्बूवृक्षस्य परिवार-भूताः पूर्वाक्ताष्टशतेन सह समुदिताः एकं शतसहस्रं चत्वारिंशत्सहस्राणि शतं चैकान्नवि-शम् । त एते सर्व एव जम्बूवृक्षाः पद्मवरवेदिकापरिवृताः सर्वरत्नकाञ्चनपरिणामाः मुक्तामणिहेमघण्टाजालमाल्यदामध्वजपताकाछत्राधिच्छत्रविभूषिताः । सुदर्शनाख्योऽसौ जम्बूवृक्षः पद्मवरवेदिकापरिक्षिप्तैस्त्रिभिर्वनषण्डैः परिक्षिप्तः । प्राथमिकवनषण्डे चतसृषु
२० दिक्षु क्रोशायामक्रोशार्धविष्कम्भदेशेनक्रोशोत्सेधानि चत्वारि भवनानि । विदिक्षु चतस्रः पुष्करिण्यो दशयोजनावगाहाः पञ्चाशद्योजनायामाः तदर्धविष्कम्भाः चतुष्कोणा आयत-चतुरस्राः शुचिसुरभिसलिलपूर्णाः । तेषां भवनानां पुष्करिणीनां चाष्टासु दिक्षु श्वेतान्यर्जुन-सुवर्णनिर्वृत्तानि प्रत्येकमष्टौ कूटानि । तेषामुपरि प्रत्येकं क्रोशायामक्रोशार्धविष्कम्भदेशेन-क्रोशोच्छायाः चत्वारः प्रासादाः ।

नीलाद् दक्षिणस्यां दिश्येकं योजनसहस्रं तिर्यगतीत्य सीतामहानद्या उभयोः पार्श्वयोः पञ्चयोजनशतान्तरो सप्रणिधौ द्वौ यमकाद्री योजनसहस्रोच्छ्रायौ अर्धतृतीययोजनशतावगाहौ मूलमध्याग्रेषु योजनैकसहस्रार्धाष्टमयोजनशतपञ्चयोजनशतविष्कम्भौ । तयोरुपरि योजन-द्विषष्ट्यर्धयोजनोच्छ्रायौ सक्रोशैर्कत्रिंशद्योजनविष्कम्भौ तावत्प्रवेशौ प्रासादौ । तत्र यमक-नामानौ देवौ वसतः । प्राच्यां दिशि द्वे अर्हदायतने यमकाभ्यामवाक्पञ्चयोजनशतानि
३० तिर्यगतीत्य सीतामहानद्यां योजनसहस्रोदगपागायतः पञ्चयोजनशतप्राक्प्रत्यग्विष्कम्भः दशयोजनावगाहः नीलो नाम महाह्रदो भवति । ह्रदमध्ये जलस्योपर्यर्धयोजनोच्छ्रायाणि दशयोजनावगाहनालानि मध्ये योजनविष्कम्भाणि क्रोशायतपत्राणि द्विक्रोशकर्णिकान्याग्रमूल-योद्विक्रोशविस्तराणि पद्मानि पद्मह्रदजपद्मवर्णनोपेतानि । तत्र नीलसंज्ञो नागेन्द्रकुमारो वसति । तस्य पद्मानि जम्बूवृक्षसमसंख्यानि ।

१ -नादृतना- ता०, श्र० । -नावृतो ना- मू० । २ ऐशानोत्तरवायव्येषु मिलित्वा ।
३ -नादृतदेव- श्र० । ४ -त्रादि त्रयभू- आ०, ब०, द०, मु० । ५ दशदशयो- आ०, ब०, द०, मु०
ता० । ६ ७५० । ७ -नद्याः यो- आ०, ब०, द०, मु० ।

नीलहृदात्प्रागदूरे दश काञ्चनाद्रयः भ्रमप्रणिधयो योजनगतोत्सेधाः पञ्चविगति-
योजनावगाहाः मूलमध्याग्रेषु जनपञ्चमप्ततिपञ्चागद्योजनविष्कम्भाः काञ्चनपरिणामाः ।
नेपामुपरि सप्तशैकत्रिंशद्योजनोत्सेधाः 'सद्विक्रोशपञ्चदशयोजनविष्कम्भाः प्रासादाः काञ्चन-
संज्ञदेवानामावासाः । तादृशा एव प्रत्यक्-दशकाञ्चनाद्रयः । नीलहृदादपाक् पञ्चयोजनगतानि
तिर्यगतीत्योत्तरकुरुहृदो भवति उत्तरकुरुमंजनागेन्द्रकुमारावासः । नीलहृदतुल्यवर्णनः, प्राक्- ५
प्रत्यक् च दशदशकाञ्चनाद्रयः । उदक्कुरुहृदादपाक् पञ्चयोजनगतान्यतीत्य चन्द्रहृदः,
चन्द्रनागेन्द्रकुमारावासः । पूर्ववत्काञ्चनाद्रयश्च । चन्द्रहृदादपाक् पञ्चयोजनगतानि
तिर्यगतीत्यैरावतहृदो भवति ऐरावतनागेन्द्रकुमारावासः । पूर्ववत्काञ्चनाद्रयश्च । ऐरावत-
हृदादपाक् पञ्चयोजनगतानि तिर्यगतीत्य माल्यवान्नाम हृदो भवति माल्यवान्नामनागेन्द्र-
कुमारावासः । पूर्ववत् काञ्चनाद्रयश्च । काञ्चनाद्रिगते पूर्वदिग्निर्वेगि जिनायतनगतम् । १०

मेरोरपाक् प्राच्यां दिशि मंगलावद्विजयात् प्रत्यक् निषधादुदक् सौमनसो नाम
वक्षारगिरिः सर्वस्फटिकपरिणामः, गन्धमादनेन विष्कम्भायामोच्छ्रायावगाहमंस्थानैस्तुल्यः ।
तस्योपरि मेरुपर्यन्ते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालङ्कृतं पूर्वोक्तपरिमाणम् । तस्य दक्षिणतो
यथाक्रमं सौमनस-देवकुरु-मङ्गलावत्-पूर्वविदेह-कनक-काञ्चनकवशिष्ट-उज्ज्वलकूटान्यष्टौ
गन्धमादनकूटसमानानि तत्र कनककूटस्योपरि प्रासादे सुवत्सा दिक्कुमारी, काञ्चनकूट- १५
स्योपरि प्रासादे वत्समित्रा दिक्कुमारी, शेषेषु स्वकूटनामानो देवाः मेरोरपाक् प्रतीच्यां
दिशि निषधादुदक् पञ्चवद्विजयात् प्राक् विद्युत्प्रभो नाम वक्षारगिरिस्तपनीयपरिणामो गन्ध-
मादनसमवर्णनः । तस्योपरि मेरुपर्यन्ते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालङ्कृतम् । तस्य दक्षिणतो
यथाक्रमं विद्युत्प्रभ-देवकुरु-पञ्चवद्विजय-अपरविदेह-स्वस्तिक-शतज्वाल-सीतोदा-हरिनामान्यष्टौ
कूटानि गन्धमादनकूटसमानि । तत्र पञ्चवद्विजयकूटस्योपरि प्रासादे वारिपेणा नाम दिक्कुमारी, २०
स्वस्तिककूटस्योपरि प्रासादे बला नाम दिक्कुमारी, शेषेषु स्वकूटनामानो देवाः ।

मेरोरपाक् सौमनसात्प्रत्यक् निषधादुदक् विद्युत्प्रभात्प्राक् देवकुरवः । तेषां ज्याधनु-
रिषुगणना उत्तरकुरुगणनया व्याख्याता । मेरोर्दक्षिणापरस्यां दिशि निषधादुदक् सीतोदायाः
प्रत्यक् विद्युत्प्रभात्प्राक् मध्ये सुप्रभा नाम शालमलिः सुदर्शनया जम्ब्वा व्याख्यातवर्णना । तस्या
उत्तरशाखायामर्हदायतनम् । पूर्वदक्षिणापरासु शाखासु प्रासादेषु गरुत्मान् वेणुदेवो वसति । २५
तस्य परिवारः सर्वोऽनावृतदेवपरिवारेण तुल्यः । निषधादुदगेकयोजनसहस्रं तिर्यगतीत्य
सीतोदायाः महानद्या उभयोः पार्श्वयोश्चित्रकूटविचित्रकूटौ गिरी यमकपर्वताभ्यां तुल्यवर्णनौ ।
निषध-देवकुरु-सूर्य-सुरेश-विद्युत्प्रभहृदाख्याः पञ्चहृदाः उत्तरकुरुषु हृदैर्व्याख्यातवर्णनाः ।
काञ्चनगिरिशतं च तद्वदेव ज्ञेयम् ।

सीतया महानद्या पूर्वविदेहो द्विधा विभक्तः उत्तरो दक्षिणश्चेति । तत्रोत्तरो भाग- ३०
श्चतुर्भुवक्षारपर्वतैस्तिसृभिर्विभङ्गनदीभिश्च विभक्तोऽष्टधा भिन्नः अष्टाभिश्चक्रधरैरुप-
भोग्यः । तत्र चित्रकूटः पद्मकूटो नलिनकूटः एकशिलश्चेति वक्षाराः, तेषामन्तरेषु ग्राहावती-
हृदावती-पङ्कावती चेति विभङ्गनद्यः । तत्र चत्वारोऽपि वक्षारका दक्षिणोत्तरकोटिभ्यां

१ समानपङ्क्तयः । २ सप्तशै- आ०, ब०, द०, मु० । ३ पूर्ववत् काञ्चनाद्रिगते पूर्वदिग्नि-
आ०, ब०, द०, मु० । ४ काञ्चनविशिष्टो- आ०, ब०, द०, मु० । ५ -समानानि आ०, ब०, द०, मु०,
ता० । ६ -नादृतदेव- अ०, ता० । ७ -मुलस वि- आ०, ब०, द०, मु० । ८ -भिश्च चक्र-
मु०, आ० ब० ।

- तस्यैवाद्देर्भूमितलाद्दशयोजनान्युत्प्लुत्योभयोः पार्श्वयोः दशयोजनविरतारे पर्वतसमा-
यामे द्वे विद्याधरश्रेण्या भवतः । तत्र दक्षिणश्रेण्यां रथनूपुरचक्रवालादीनि पञ्चाशद्विद्याधर-
नगराणि । उत्तरश्रेण्यां गगनवल्लभादीनि षष्टिविद्याधरनगराणि । तन्निवासिनो विद्याधरा
भरतवत् पट्कर्मजीविनः केवलं प्रज्ञप्त्यादिविद्याधरणमात्रादेव विशिष्टाः । ततो दशयोजना-
५ न्युत्प्लुत्योभयोः पार्श्वयोर्दशयोजनविस्तारे पर्वतसमायामे द्वे अन्तरश्रेण्या भवतः । तत्र
शक्रलोकपालानां सोमयमवरुणवैश्रवणानाम् आभियोग्यव्यन्तरदेवानां निवासा भवन्ति । ततः
पञ्चयोजनान्युत्प्लुत्य शिखरतलं भवति दशयोजनविष्कम्भं पर्वतसमायामम् । तत्र प्राच्यां
दिशि षड्योजनक्रोशाधिकोच्छ्रायविष्कम्भं सिद्धायतनकूटं पद्मवरवेदिकापरिवृतम् । तस्यो-
पर्युदग्दक्षिणायामं प्राक्प्रत्यग्विस्तारं क्रोशायाम-क्रोशार्धविष्कम्भ-देशेनक्रोशोच्छ्रायं पद्मवर-
१० वेदिकापरिवृतम् अर्हदायतनं पूर्वोत्तरदक्षिणद्वारम् अर्हदायतनवर्णनोपेतम् । तस्य पद्माद्द-
क्षिणार्धभरतकूट-खण्डकप्रपातकूट-माणिकभद्रकूट-विजयार्धकूट-पूर्णभद्रकूट-तमिस्रगुहाकूट-उत्त-
रार्धभरतकूट-वैश्रवणकूटनामान्यष्टौ कूटानि सिद्धायतनकूटसमोच्छ्रायविष्कम्भायामानि । तेषा-
मुपरि दक्षिणार्धभरतदेव-वृत्तमाल्यदेव-माणिकभद्रदेव-विजयार्धगिरिकुमारदेव-पूर्णभद्रदेव-कृत-
मालदेव-उत्तरार्धभरतदेव-वैश्रवणदेवानां यथाक्रमं प्रासादाः सिद्धायतनसमायामविष्कम्भो-
१५ च्छायाः । सोऽयं विजयार्धपर्वतो नवभिः कूटैर्मुकुटैर्ग्वोद्गतैर्गिरिराजत्वं प्राप्त इयाभाति ।
अथ हैमवत इति कथं संज्ञा ?

हिमवतोऽदूरभवः सोऽस्मिन्नस्तीति वा हैमवतः । ५। हिमवान्नाम पर्वतः तस्यादूरभवः
सोऽस्मिन्नस्तीति वाऽणि सति हैमवतो वर्षः । क्व पुनरसौ ?

- क्षुद्रहिमवन्महाहिमवतोर्मध्ये । ६। क्षुद्रहिमवन्तमुत्तरेण दक्षिणेन महाहिमवन्तं पूर्वापर-
२० समुद्रयोर्मध्ये हैमवतः ।

- तन्मध्ये शब्दवान् वृत्तवेदाढ्यः । ७। तस्य हैमवतस्य मध्ये शब्दवान्नाम पटहाकारः
वृत्तत्वाद् वृत्तवेदाढ्य इत्यन्वर्थसंज्ञः योजनसहस्रोच्छ्रायः अर्धतृतीययोजनशतावगाह उपरि
मूले च योजनसहस्रायामविष्कम्भस्तत्त्रिगुणसातिरेकपरिक्षेपः पर्वतः, अर्धयोजनविष्कम्भाद्वि-
परिक्षेपायामयुक्तया पूर्वादिदिग्विभागविनिवेशिचतुस्तोरणविभक्तया पद्मवरवेदिकयाऽल-
२५ ङ्कृतः । तत्तलमध्ये सक्रोशद्वयद्विषष्टियोजनोत्सेधः सक्रोशैकत्रिशद्योजनविष्कम्भः स्वातिदेव-
विहारः^१ । अथ कथं हरिवर्षसंज्ञा ?

हरिवर्णमनुष्ययोगाद्धरिवर्षः । ८। हरिः सिंहस्तस्य शुक्लरूपपरिणामित्वात् तद्वर्णमनुष्या-
द्युषितत्वाद्धरिवर्ष इत्याख्यायते । क्व पुनरसौ ?

- निषधमहाहिमवतोरन्तराले । ९। निषधस्य दक्षिणतो महाहिमवत उत्तरतः पूर्वापर-
३० समुद्रयोरन्तराले हरिवर्षः ।

तन्मध्ये विकृतवान् वृत्तवेदाढ्यः । १०। तस्य हरिवर्षस्य मध्ये विकृतवान्नाम^२ वृत्त-
वेदाढ्यः शब्दवद्वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णनः । तस्योपर्यरुणदेवविहारः । अथ कथं विदेहसंज्ञा ?

विदेहयोगाज्जनपदे विदेहव्यपदेशः । ११। विगतदेहाः विदेहाः । के पुनस्ते ? येषां देहो
नास्ति, कर्मबन्धसन्तानोच्छेदात्^३ । ये वा सत्यपि देहे विगतशरीरसंस्कारास्ते विदेहाः । तद्यो-

१ वक्ष्यमाणम् । २ हिमवतो द्वितीया चैनेनानं चेरिति द्वितीया ? ३ निवासः । ४ -स वेदा-
दः, अः, मूः । ५ -तोच्छ्रितये वा आ०, ब०, इ०, मू० ।

गाञ्जनपदे विदेहव्यपदेशः । तत्र हि मुनयो देहोच्छेदार्थं यतमाना विदेहत्वमास्कन्दन्ति । ननु च भग्नैरावतयोरपि विदेहाः सन्ति ? सत्यम्, सन्ति कदाचिन्न तु सर्वकालम्, तत्र तु सततं धर्मोच्छेदाभावाद्विदेहाः सन्तीति प्रकर्षापेक्षो विदेहव्यपदेशः । क्व पुनरसौ ?

निषधनीलवतोरन्तराले तत्सन्निवेशः । १२ । निषधस्योत्तरात् नीलवतो दक्षिणात् पूर्वापरसमुद्रयोरन्तरे तस्य विदेहस्य सन्निवेशो द्रष्टव्यः ।

स चतुर्विधः पूर्वविदेहादिभेदात् । १३ । स विदेहश्चतुर्विधः । कुतः ? पूर्वविदेहादिभेदात् । पूर्वविदेहः, अपरविदेहः, उत्तरकुरवः, देवकुरवश्चेति । कुतः पुनः पूर्वविदेहादिव्यपदेशः ? मेरोः प्राक् क्षेत्रं पूर्वविदेहः, उत्तरक्षेत्रमुदक्कुरवः, अपरक्षेत्रमपरविदेहः दक्षिणक्षेत्रं देवकुरव इति ।

नैप युक्तो व्यपदेशः—पूर्वविदेहे हि सविता नीलादुदेति, निषधेऽस्तमुपैति । तत्र प्राङ् नीलः प्रत्यङ् निषधः अगाक् समुद्रः, मेरुदक् । अपरविदेहे तु निषधे उदयः नीलेऽस्तमय इति । तत्र प्राङ् निषधः, प्रत्यङ् नीलः, अपाक् समुद्रः, उदङ् मेरुः । उदक्कुरुषु गन्धमादनादुदयो माल्यवतोऽस्तमयः । तत्र गन्धमादनः प्राक्, माल्यवान् प्रत्यक्, नीलः अपाक्, मेरुः उदक् । देवकुरुषु सौमनसादुदयः विद्युत्प्रभेऽस्तमयः तत्र सौमनसः प्राक्, विद्युत्प्रभः प्रत्यक्, निषधोऽपाक् मेरुदगिति ? सत्यमेवमेतत्; यदि तत्रत्यो दिग्विभाग आश्रियेत । इह भरत-क्षेत्रदिग्विभागमाश्रित्य मेरोः पूर्वादिव्यपदेशो युक्तः । तत्र विदेहमध्यभागे मेरुः । तस्मादपरोत्तरदिशि गन्धमालिविजयसमीपदेवारण्यात्प्राक् गन्धमादनास्यो वक्षारपर्वतः उदक्दक्षिणाद्यतः प्राक्प्रत्यक्विस्तीर्णः दक्षिणोत्तरकोटिभ्यां मेरुनीलाद्विस्पर्शी द्वाभ्यामर्धयोजनविष्कम्भपर्वतसमायामाभ्यां वनपण्डाभ्यामलङ्कृतः मूलमध्याग्रेषु सुवर्णमयः नीलाद्रिपर्यन्ते चतुर्योजनशतोच्छ्रितः, योजनशतावगाहः प्रदेशवृद्ध्या वर्धमानः मेरुपर्यन्ते पञ्चयोजनशतोत्सेधः पञ्चविंशतियोजनशतावगाहः, पञ्चयोजनशनविष्कम्भः, ततः प्रदेशहान्या ह्रीयमानः नीलान्तेऽर्धतृतीययोजनशतविष्कम्भः । त्रिशत्सहस्राणि द्वे च नवोत्तरे शते योजनानां पट्चैकादशविंशतिभागाः सातिरेका आयामः । तस्योपरि मेरुपर्यन्ते पञ्चविंशतियोजनशतोच्छ्रायमूलविष्कम्भसिद्धायतनकूटम् । तस्योत्तरतः क्रमेण व्यवस्थितानि पट् कूटानि—गन्धमादन-उदक्कुरु-गन्धमालि-स्फटिक-लोहिताक्ष-आनन्दकूटनामानि । तत्र सिद्धायतनकूटे जिनायतनम् । स्फटिककूटस्योपरि प्रासादे भोगंधरी देवी पत्योपमस्थितिका । लोहिताक्षकूटस्योपरि प्रासादे पत्योपमस्थितिका दिक्कुमारी भोगवती^१ वसति । शेषेषु चतुर्षु कूटेषु कूटसमनामानो देवा वसन्ति । मेरोरुदक् प्राच्यां दिशि नीलादपाच्यां कच्छविजयात्^२ प्रतीच्यां माल्यवान् वक्षारपर्वतः । मूलमध्याग्रेषु वैडूर्यमयः विष्कम्भायामोच्छ्रायावगाहसंस्थानैर्गन्धमादनेन समः । तस्योपरि मेरुपर्यन्ते सिद्धायतनकूटं यथोक्तपरिमाणम् । तस्योपर्यर्हदायतनम् । तस्योत्तरतो यथाक्रमं माल्यवत्-उदक्कुरु-कच्छ-विजय-सागर-रजत-पूर्णभद्र-सीता-हरिमहाकूटानि नव भवन्ति । सागरकूटे सुभागा^३ दिक्कुमारी, रजतकूटे भोगमालिनी दिक्कुमारी वसति । शेषेषु

१ नीलस्य द- अ० । २ -रं क्षे- आ०, ब०, द०, मु० । ३ -नवमालिनीविषयसमी- आ०, ब०, द०, मु० । ४ -जायामः आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ५ समीपे । ६ अधिक । ७ भोगवती- आ०, ब०, मु० । भोगवसति द० । ८ स्वकूटता- मु० । ९ विषयात् आ०, ब०, द०, मु० । १० सुभागा आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

नीलह्लादात्प्रागदूरे दश काञ्चनाद्रयः सप्रणिधयो योजनगतोत्सेधाः पञ्चविंशति-
योजनावगाहाः मूलमध्याग्रेषु गतपञ्चमपत्तिपञ्चाशद्योजनविष्कम्भाः काञ्चनपरिणामाः ।
तेषामुपरि सक्रोशैकत्रिंशद्योजनोत्सेधाः सद्विक्रोशपञ्चदशयोजनविष्कम्भाः प्रासादाः काञ्चन-
मंजदेवानामावासाः । तादृशा एव प्रत्यक्-दशकाञ्चनाद्रयः । नीलह्लादादपाक् पञ्चयोजनगतानि
तिर्यगतीत्योत्तरकुरुह्लादो भवति उत्तरकुरुमंजनागेन्द्रकुमारावामः । नीलह्लादतुल्यवर्णनं, प्राक्-
प्रत्यक् च दशदशकाञ्चनाद्रयः । उदककुरुह्लादादपाक् पञ्चयोजनगतान्यतीत्य चन्द्रह्लादः,
चन्द्रनागेन्द्रकुमारावामः । पूर्ववत्काञ्चनाद्रयश्च । चन्द्रह्लादादपाक् पञ्चयोजनगतानि
तिर्यगतीत्यैरावतह्लादो भवति ऐरावतनागेन्द्रकुमारावासः । पूर्ववत्काञ्चनाद्रयश्च । ऐरावत-
ह्लादादपाक् पञ्चयोजनगतानि तिर्यगनीन्य माल्यवान्नान ह्लादो भवति माल्यवान्नानामनागेन्द्र-
कुमारावामः । पूर्ववत् काञ्चनाद्रयश्च । काञ्चनाद्रिगते पूर्वदिग्विनिवेशि जिनायतनशतम् । ५

मेरोरपाक् प्राच्यां दिशि मंगलावद्विजयात् प्रत्यक् निषधादुदक् सौमनसो नाम
वक्षारगिरिः सर्वस्तटिकपरिणामः, गन्धमादनेन विष्कम्भायामोच्छ्रायावगाहसंस्थानैस्तुल्यः ।
तस्योपरि मेरुपर्यन्ते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालङ्कृतं पूर्वोक्तपरिमाणम् । तस्य दक्षिणतो
यथाक्रमं सौमनस-देवकुरु-मङ्गलावत्-पूर्वविदेह-कनक-काञ्चनकवशिष्ठ-उज्ज्वलकूटान्यष्टौ
गन्धमादनकूटसमानानि तत्र कनककूटस्योपरि प्रासादे सुवत्सा दिक्कुमारी, काञ्चनकूट-
स्योपरि प्रासादे वत्समित्रा दिक्कुमारी, शेषेषु स्वकूटनामानो देवाः मेरोरपाक् प्रतीच्यां
दिशि निषधादुदक् पद्मवद्विजयात् प्राक् विद्युत्प्रभो नाम वक्षारगिरिस्तपनीयपरिणामो गन्ध-
मादनसमवर्णनः । तस्योपरि मेरुपर्यन्ते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालङ्कृतम् । तस्य दक्षिणतो
यथाक्रमं विद्युत्प्रभ-देवकुरु-पद्मवद्विजय-अपरविदेह-स्वस्तिक-गतज्वाल-सीतोदा-हरिनामान्यष्टौ
कूटानि गन्धमादनकूटसमानि । तत्र पद्मवद्विजयकूटस्योपरि प्रासादे वारिपेणा नाम दिक्कुमारी,
स्वस्तिककूटस्योपरि प्रासादे वला नाम दिक्कुमारी, शेषेषु स्वकूटनामानो देवाः । १०

मेरोरपाक् सौमनसात्प्रत्यक् निषधादुदक् विद्युत्प्रभात्प्राक् देवकुरवः । तेषां ज्याधनु-
रिषुगणना उत्तरकुरुगणनया व्याख्याता । मेरोर्दक्षिणापरस्यां दिशि निषधादुदक् सीतोदायाः
प्रत्यक् विद्युत्प्रभात्प्राक् मध्ये सुप्रभा नाम शालमलिः सुदर्शनया जम्बा व्याख्यातवर्णना । तस्या
उत्तरशाखायामर्हदायतनम् । पूर्वदक्षिणापरासु शाखासु प्रासादेषु गरुत्मान् वेणुदेवो वसति । १५
तस्य परिवारः सर्वेऽनावृतदेवपरिवारेण तुल्यः । निषधादुदगेकयोजनसहस्रं तिर्यगतीत्य
सीतोदायाः महानद्या उभयोः पार्श्वयोश्चित्रकूटविचित्रकूटौ गिरी यमकपर्वनाभ्यां तुल्यवर्णनौ ।
निषध-देवकुरु-सूर्य-सुरेश-विद्युत्प्रभह्लादख्याः पञ्चह्लादाः उत्तरकुरुषु ह्लादैर्व्याख्यातवर्णनाः ।
काञ्चनगिरिशतं च तद्वदेव ज्ञेयम् ।

सीतया महानद्या पूर्वविदेहो द्विधा विभक्तः उत्तरो दक्षिणश्चेति । तत्रोत्तरो भाग-
श्चतुर्भुवक्षारपर्वतैस्तिसृभिर्विभङ्गनदीभिश्च विभक्तोऽष्टधा भिन्नः अष्टाभिश्च क्रधरैरुप-
भोग्यः । तत्र चित्रकूटः पद्मकूटो नलिनकूटः एकशिलश्चेति वक्षाराः, तेषामन्तरेषु ग्राहावती-
ह्लादावती-पङ्कावती चेति विभङ्गनद्यः । तत्र चत्वारोऽपि वक्षारका दक्षिणोत्तरकोटिभ्यां ३०

१ समानपङ्क्तयः । २ सक्रोश- आ०, ब०, द०, मु० । ३ पूर्ववत् काञ्चनाद्रिशते पूर्वदिङ्नि-
आ०, ब०, द०, मु० । ४ काञ्चनविशिष्टो- आ०, ब०, द०, मु० । ५ -समानानि आ०, ब०, द०, मु०,
ता० । ६ -नादृतदेव- अ०, ता० । ७ -मुलस वि- आ०, ब०, द०, मु० । ८ -भिश्च चक्र-
मु०, आ० ब० ।

- सीतानीलस्पृशो नीलान्ते चतुर्थोजनशतोत्सेधाः योजनशतावगाहाः प्रदेशवृद्ध्या वर्धमानाः शीतानद्यन्ते पञ्चयोजनशतोत्सेधाः पञ्चविंशतियोजनशतावगाहाः अश्वस्कन्धाकाराः सर्वत्र पञ्चयोजनशतविष्कम्भाः । पौडशसहस्राणि पञ्चशतानि द्वानवत्यधिकानि योजनानां द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ तेषामायामः । तत्र चित्रकूटस्योपरि चत्वारि कूटानि—सिद्धायतन-
- ५ चित्र-कच्छविजय-सुकच्छविजयकूटाख्यानि । पद्मकूटस्योपरि चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-पद्म-महाकच्छकच्छावद्विजयकूटाभिधानानि । नलिनकूटस्योपरि चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-नलिन-नलिनावर्त-लाङ्गलावर्तकूटसंज्ञानि । एकशिलस्योपरि चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-एकशिल-पुष्कल-पुष्कलावर्तकूटनामानि । सर्वाण्येवैतानि हिमवदद्रिकूटतुल्यपरिमाणानि, तद्गताहंदायतनप्रासादतुल्यवर्णनजिनायतनप्रासादानि, सर्वत्र 'सीतान्ते सिद्धायतनकूटानि'
- १० इतरेषु कूटसमनामानो देवाः । तिस्रोऽपि विभङ्गनद्यः स्वतुल्यनामकुण्डेभ्यो विंशतियोजन-शतविष्कम्भायामेभ्यो वरवज्रतलेभ्यः सुवृत्तेभ्यः स्वतुल्यनामदेवीनिवासालङ्कृतदशयोजन-द्विगव्यूतोच्छ्रायपौडशयोजनविष्कम्भायामद्वीपोपेतैभ्यः नीलाद्रिनितम्बनिवेशिभ्यो निर्गताः । प्रभवे द्विक्रोशाधिकद्वादशयोजनविष्कम्भा गव्यूतावगाहाः, मुखे पञ्चविंशतियोजनशतविष्कम्भा दशगव्यूतावगाहाः, प्रत्येकमष्टाविंशतिनदीसहस्रपरिवृताः सीतां प्रविशन्ति ।
- १५ एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः कच्छ-सुकच्छ-महाकच्छ-कच्छकावत्-आवर्तलाङ्गलावर्त-पुष्कल-पुष्कलावर्ताख्याः । तेषां मध्ये राजधान्यः—क्षेमा क्षेमपुरी अरिष्टा अरिष्टपुरी खड्गा मञ्जूषा औषधिः पौण्डरीकिणी चेति नगर्यः । तत्र सीताया उदक् नीलादपाक् चित्रकूटा-त्प्रत्यक् माल्यवत्समीपदेवारण्यात्प्राक् कच्छविषयः, चित्रकूटसमायामः द्वे सहस्रे द्वे च शते त्रयोदशयोजनानां केनचिद्विशेषेणोने, प्राक्प्रत्यग्विस्तीर्णः । तस्य बहुदेशमध्यभागे विजया-
- २० र्धनामा रजतगिरिः भरतविजयार्धतुल्योच्छ्रायावगाहविष्कम्भः कच्छविषयविस्तारसमायामः । तत्रोभयोर्विद्याधरश्रेण्योः, प्रत्येकं पञ्चपञ्चाशन्नगराणि । व्यन्तरश्रेण्योः ऐशानस्य देवराजस्य लोकपालानां सोमयमवरुणवैश्रवणानामभियोग्यदेवनगराणि । प्राच्यसिद्धायतनादिकूटनवके च दक्षिणार्धकच्छोत्तरार्धकच्छकूटे वाच्ये । विजयार्धादुदक् नीलादपाक् 'सिद्धकूटाद् वृषभाद्रेश्च प्राक् चित्रकूटात् प्रत्यक् त्रिषष्टियोजनविष्कम्भायामं तत्त्रिगुणसातिरेकपरिक्षेपं दशयोजना-
- २५ वगाहं वरवज्रतलं गङ्गाकुण्डम् । अस्य बहुमध्यदेशभावी द्वीपोऽष्टयोजनविष्कम्भायामो दशयोजनद्विगव्यूतोच्छ्रायः पद्मवरवेदिकाचतुस्तोरणालङ्कृतः सुवृत्तो गङ्गादेवीनिवासः । ततो दक्षिणतोरणाद्विनिःसृता अपाङ्गमुखी भरतक्षेत्रगङ्गातुल्यविष्कम्भावगाहा विषयसमायामा विजयार्धखण्डप्रपातगुहातोरणनिर्गता चतुर्दशनदीसहस्रपरिवारा गङ्गा महानदी सीतां प्रविशति । विजयार्धादुदक् नीलादपाक् वृषभाद्रेः प्रत्यङ् माल्यवत्समीपदेवारण्यात्प्राक्
- ३० सिन्धुकुण्डं गङ्गाकुण्डतुल्यवर्णनं सिन्धूदेवीनिवासालङ्कृतम् । ततो विनिःसृता गङ्गातुल्या विजयार्धतमिस्रगुहान्तराभिर्गता चतुर्दशनदीसहस्रपरिवारा सिन्धूमहानदी सीतां प्रविशति । तत्र सीताया उदक् विजयार्धादपाक् गङ्गासिन्धोर्बहुमध्यदेशभाविनी क्षेमा नाम राजधानी । एवमितरे सप्तापि जनपदाः क्रमेण पूर्वदेशनिवेशिनो नेतव्याः ।

१—शतविष्कम्भाः ५०— भा० १ । २—लावर्तक— आ०, ब०, मु० । ३ सीतावर्तसि— आ०, ब०, द०, मु० । सीतार्त्तसि— मु० । ४—नि तेषु आ०, ब०, द०, द०, मु० । ५ सिन्धूकू— ता०, मु० । ६—देशभबोद्धी— आ०, ब०, द०, मु० ।

लवणसमुद्रवेदिकायाः प्रत्यक् पुष्कलावत्याः प्राक् सीताया उदक् नीलादपाक् देवारण्यं नाम वनम् । तस्य द्वे सहस्रे नव च शतानि द्वाविजिनियोजनानां सीतामुखे विष्कम्भः । पोडश-सहस्राणि पञ्चशतानि द्वावत्यधिकानि योजनानां द्वौ चैकान्निविगनिभागौ आयामः । सीताया अपाक् निषधादुदक् वत्सविषयात् प्राक् लवणसमुद्रवेदिकायाः प्रत्यक् पूर्ववद् देवारण्यम् ।

सीताया दक्षिणतः पूर्वविदेहश्चतुर्भिवक्षारपर्वतैस्तिस्सुभिश्च विभङ्गनदीभिर्विभक्तोऽष्टधा भिन्नः अष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्यः । तत्र त्रिकूटो वैश्रवणकूटः अञ्जनः आत्माञ्जनश्चेति वक्षाराः । तेषामन्तरेषु तप्तजला मत्तजला उन्मत्तजला चेति तिस्रो विभङ्गनद्यः । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः—वत्सा-सुवत्सा-महावत्सा-वत्सवत्-रम्य-रम्यक-रमणीय-मङ्गला-वत्याख्याः । तेषां मध्ये राजधान्यः—नुमीमा-कुण्डला-अपराजिता-प्रभाकरी-अङ्कावती-पद्मावती-गुभा-रत्नसञ्चयावती नगर्यः । तेषु जनपदेषु द्वे द्वे नद्यौ रक्तारक्तोदासंज्ञे । एकैको विजयार्थः । तेषां सर्वेषां विष्कम्भायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या । वक्षारपर्वतेषु प्रत्येकं चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-स्वनाम-पूर्वापरदेशनानानि । सीताया उत्तरनटे दक्षिण-तटे च प्रनिजनपद त्रीणि त्रीणि तीर्थानि मागध-वरदान-प्रभाससंज्ञानि । तानि समुदितानि अष्टचत्वारिंशतीर्थानि पूर्वविदेहे ।

सीतोदया महानद्या अपरविदेहो द्विधा विभक्तो दक्षिण उत्तरश्चेति । तत्र दक्षिणो भागश्चतुर्भिवक्षारपर्वतैस्तिस्सुभिश्च विभङ्गनदीभिर्विभक्तोऽष्टधा भिन्नः, अष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्यः । तत्र शब्दावत्-विकृतावत्-आशीविष-सुखावहसंज्ञाश्चत्वारो वक्षाराद्वयः । तेषामन्तरेषु क्षीरोदा-सीतोदा-स्रोतोऽन्तर्वाहिनी चेति तिस्रो विभङ्गनद्यः । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः—पद्म-सुपद्म-महापद्म-पद्मवत्-शङ्ख-नलिन-कुमुद-मरिदाख्याः । तेषां मध्ये राजधान्यः—अश्वपुरी सिंहपुरी महापुरी विजयपुरी अरजा विरजा अशोका वीतशोका चेति नगर्यः । तेषु जनपदेषु द्वे द्वे नद्यौ रक्तारक्तोदासंज्ञे । एकैको विजयार्थश्च । तेषां सर्वेषां विष्कम्भायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या । वक्षारपर्वतेषु प्रत्येकं चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-स्वनामपूर्वापरदेशनानानि । देवारण्ये द्वे अपि पूर्ववद्वेदितव्ये ।

उत्तरो विभागश्चतुर्भिवक्षारपर्वतैस्तिस्सुभिर्विभङ्गनदीभिश्च विभक्तोऽष्टधा भिन्नः, अष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्यः । तत्र चन्द्र-सूर्य-नाग-देवसंज्ञाश्चत्वारो वक्षारपर्वताः । तेषामन्तरेषु गम्भीरमालिनी फेनमालिनी ऊर्मिमालिनी चेति तिस्रो विभङ्गनद्यः । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः—वप्र-सुवप्र-महावप्र-वप्रावत्-वल्गु-सुवल्गु-गन्धिल-गन्धिमालिसंज्ञाः । तेषां मध्ये राजधान्यः—विजया वैजयन्ती जयन्ती अपराजिता चक्रपुरी खड्गपुरी अयोध्या अवध्या चेति नगर्यः । तेषु जनपदेषु गङ्गासिन्धूसंज्ञे द्वे नद्यौ । एकैको विजयार्थश्च । तेषां सर्वेषां विष्कम्भायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या । वक्षारपर्वतेषु प्रत्येकं चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-स्वनामपूर्वापरदेशनानानि । सीतोदाया अपि तीर्थानि सीताया इवाष्टचत्वारिंशत् ।

विदेहस्य मध्ये मेरुर्नवनवतियोजनसहस्रोत्सेधः । धरणीतले सहस्रावगाहः । दशसहस्राणि नवतिश्च योजनानां दश चैकादशभागा अधस्तलेऽस्य विस्तारः । एकत्रिंशत्सहस्राणि नव-शतान्येकादश च योजनानि किञ्चिन्नूनानि अधस्तलेऽस्य परिधिः । दशसहस्राणि योज-

नानां भूतलेऽस्य विष्कम्भः । एकत्रिंशत्सहस्राणि षट्शतानि त्रयोविंशानि ध्योजनानि किञ्चिन्न्यूनानि तत्रास्य परिधिः । स चतुर्वनः त्रिकाण्डः त्रिश्रेणिः । चत्वारिवनानि भद्रसालवनं नन्दनं सौमनसं पाण्डुकवनं चेति । भूमितले भद्रसालवनं पूर्वापरदिशोर्द्वाविंशति-
योजनसहस्राण्यायतम्, दक्षिणोत्तरदिशोर्ध्वतृतीययोजनशतान्यायतम्, एकया अर्धयोजनोच्छ्रा-

- ५ यपञ्चशतधनुर्विष्कम्भवनसमायामया बहुतोरणविभक्तया पद्मवरवेदिकया परिवृतम् ।
मेरोश्चतसृषु दिक्षु भद्रसालवने पद्मोत्तर-नील-स्वस्तिक-अञ्जन-कुमुद-पलाश-अवतंस-
रोचन-संज्ञान्यष्टौ कूटानि । एकैकस्यां दिशि द्वे द्वे कूटे भवतः । तत्र मेरोः प्राग्दक्षकूले
सीतायाः पद्मोत्तरकूटम् । मेरोः प्राक् अपाक्कूले सीतायाः नीलकूटम् । मेरोरपाक् सीतोदाया
प्राक्कूले स्वस्तिककूटम् । मेरोरपाक् सीतोदाया प्रत्यक्कूले अञ्जनकूटम् । मेरोः
१० प्रत्यक् सीतोदाया दक्षिणकूले कुमुदकूटम् । मेरोः प्रत्यक् सीतोदाया उत्तरकूले पलाशकूटम् ।
मेरोरुदक् सीतायाः प्रत्यक्कूले अवतंसकूटम् । मेरोरुदक् सीतायाः प्राक्कूले रोचनकूटम् ।
तान्येतानि सर्वाणि कूटानि पञ्चविंशतियोजनावगाहनानि योजनशतोच्छ्रायाणि योजन-
शतमूलविस्ताराणि पञ्चसप्ततियोजनमध्यविष्कम्भाणि पञ्चाशद्योजनाग्रविस्ताराणि पद्म-
वरवेदिकापरिवृतानि । तेषामुपरि मध्यदेशभाजः सक्रोशैकत्रिंशद्योजनोत्सेधाः पञ्चदशयोजन-
१५ द्विगव्यूतायामविष्कम्भा अष्टौ प्रासादाः । तेषु स्वकूटनामानः सोमयमवरुणवैश्रवणानां
लोकपालानामभियोग्या अनेकैरावतरूपविकरणसमर्थाः दिग्गजेन्द्रा देवा वसन्ति । तत्र पद्मो-
त्तरनीलस्वस्तिकाञ्जनकूटेषु शक्रलोकपालानां भौमविहाराः । कुमुदपलाशावतंसरोचन-
कूटेषु ऐशानलोकपालानां भौमविहाराः । मेरोः प्राक् सीताया दक्षिणकूले भद्रसालवने
अर्हदायतनम् । मेरोरपाक् सीतोदायाः प्राक्कूले अर्हदायतनम् । मेरोः प्रत्यक्
२० सीतोदाया उदक्कूले अर्हदायतनम् । मेरोरुदक् सीतायाः प्रत्यक्कूले अर्हदायतनम् । चत्वा-
र्यप्येतानि पञ्चसप्ततियोजनोच्छ्रायाणि योजनशतोदक्दक्षिणायामानि, प्राक् प्रत्यक्
पञ्चाशद्योजनविष्कम्भाणि, षोडशयोजनोच्छ्रायतदर्धविष्कम्भतावत्प्रवेशप्रागुदग्दक्षिणद्वाराणि
नानामणिकाञ्चनरजतपरिणामानि सहस्रजिह्वेनापि वर्णयितुमशक्यानि । यानि सहस्राक्षः
सहस्रमक्षणां विस्तीर्य विलोकमानोऽपि सततं न तृप्तिमुपयाति । तेषां पुरस्ताद्योजन-
२५ शतायामतदर्धविष्कम्भसातिरेकषोडशयोजनोच्छ्राया मुखमण्डपाः । तेषां पुरस्ताद्योजन-
शतायामतदर्धविष्कम्भसातिरेकषोडशयोजनोच्छ्रायाः प्रेक्षागृहाः । तेषां पुरस्ताच्चतुःषष्टि-
योजनायामविष्कम्भास्तत्त्रिगुणसातिरेकपरिधयः स्तूपाः । तेषां पुरस्ताच्चैत्यवृक्षपीठानि
षोडशयोजनायामानि तदर्धविष्कम्भाणि तावदुत्सेधानि प्रत्येकं चतुस्तोरणविभक्तानां
पद्मवरवेदिकानां चतुर्विंशत्या परिवृतानि । तेषां मध्ये सिद्धार्थनामकाः चैत्यवृक्षाः सिद्धार्थ-
३० तीर्थकरप्रतिकृतपवित्रीकृताः षोडशयोजनोच्छ्राय-चतुर्योजनोत्सेध-योजनविष्कम्भस्कन्धा द्वाद-
शयोजनोच्छ्रायतावद्बाह्यविटपाः । तेभ्यः प्राक् नानामणिरत्नमयपीठनिवेशिनः षोडश-
योजनोच्छ्रायगव्यूतविष्कम्भायाममहेन्द्रध्वजाः । ततः प्राङ् नन्दाख्याः पुष्करिण्यः योजन-
शतायामतदर्धविष्कम्भदशयोजनावगाहाः । अर्हदायतनमध्यदेशनिवेशिनः षोडशयोजनाया-
मतदर्धविष्कम्भोच्छ्राया रत्नमया देवच्छन्दाः । तत्र पञ्चधनुःशतोत्सेधाः कनकमयदेहास्त-
३५ पनीयहस्तपादतलालुजिह्वा लोहिताक्षमणिपरिक्षिप्ताङ्गकस्फटिकमणिनयना अरिष्टमणिमय-

नयननारका रजतमयदन्तपङ्क्तयः विद्रुमच्छायाधरपुट्टा अञ्जनमूलमणिमयाक्षपक्षमभ्रूलता
नीलमणिविरचितासिताञ्चिकेगाः प्रगृहीनसितविमलवरचामराग्रहन्तोभयपार्श्वस्थविबिध-
मणिकनकविधृताभरणालङ्कृतयक्षनागमिथुनाः सुश्लिष्टाष्टसहस्रलक्षणव्यञ्जनाङ्किता
वैडूर्यदण्डमणिहेममुक्ताजालालङ्कृतरत्नगलाका शतकाञ्चनतुम्बविम्बरजनच्छदछत्राधि-
च्छत्रा भव्यजनस्तवनवन्दनपूजनाद्यर्हा अर्हत्प्रतिमा अनाद्यनिधना अष्टशतसंख्या विशिष्ट- ५
गणवर्णितगुणा अष्टशतकलशभृङ्गाराद्युपकरणपरिवारा वर्णनातीतविभवा मूर्ता इव
जिनधर्मा विराजन्ते ।

ततो भूमितलात् पञ्चयोजनशतान्युत्प्लुत्य पञ्चयोजनशतविष्कम्भं मेरुसमाया-
ममण्डलं पद्मवरवेदिकापरिक्षिप्तं वृत्तवलयपरिधि नन्दनवनम् । तत्र बाह्यगिरिविष्कम्भः
नवसहस्राणि नव च शतानि चतुःपञ्चाशानि योजनानां पट् चैकादशभागाः । तत्परिधिरे- १०
कत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि एकास्त्राणीत्यधिकानि सातिरेकाणि योजनानाम् ।
अभ्यन्तरगिरिविष्कम्भोऽष्टौ सहस्राणि नवशतानि चतुःपञ्चाशानि योजनानां पट् चैकादश
भागाः । तत्परिधिरष्टाविंशतिसहस्राणि त्रीणि शतानि षोडशानि योजनानामष्टौ चैका-
दशभागाः । चतसृषु दिक्षु चतस्रो गुहाः—प्राच्यां दिशि मणिगुहा, अपाच्यां गन्धर्वगुहा,
प्रतीच्यां चारुणगुहा, उदीच्यां चन्द्रगुहा । ता एतास्त्रिंशद्योजनविष्कम्भायामाः साधिक- १५
नवतियोजनपरिधयः पञ्चाशद्योजनावगाहाः । तासु यथासंख्यं सोमयमवरुणकुबेराणां
विहाराः । मेरोः पूर्वोत्तरदिशि नन्दनवने बलभद्रकूटं योजनसहस्रोच्छ्रायं मूलमध्याग्रेषु
योजनसहस्रार्धाष्टमं योजनशतपञ्चयोजनशतविस्तारम् । तत्त्रिगुणसातिरेका परिधिः ।
तस्योपरि मन्दराविपतेरावासाः । मेरोश्चतसृषु दिक्षु द्वे द्वे कूटे—प्राच्यां दिशि तावन्नन्दन-
मन्दिरे । अपाच्यां निपधहैमवते । प्रतीच्यां रजतरुचके । उदीच्यां सागरचित्रवज्रे । २०
अष्टावज्येतानि कूटानि पञ्चयोजनशतोच्छ्रायानि मूलमध्याग्रेषु पञ्चशतपञ्चसप्तत्यधिक-
शतत्रयार्धतृतीयशतयोजनविष्कम्भाणि । तेषामुपरि द्विषष्टियोजनद्विगव्यूतोच्छ्रायाः सक्रो-
शैर्कत्रिंशद्योजनविष्कम्भास्तावत्प्रवेशा एवाष्टौ प्रासादाः । तेषु मेघङ्करी-मेघवती-सुमेधा-
मेघमालिनी-तोयन्धरा-विचित्रा-पुष्करमाला-अनिन्दितासंज्ञा अष्टौ दिक्कुमार्यः यथाक्रमं
परिवसन्ति । मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि उत्पलगुल्मा-नलिना-उत्पला-उत्पलोज्ज्वलाख्याश्चतस्रो २५
वाप्यः । दक्षिणापरस्यां भृङ्गा-भृङ्गानिभा-कज्जला-कज्जलप्रभाश्चतस्रः पुष्करिण्यः ।
अपरोत्तरस्यां दिशि श्रीकान्ता-श्रीचन्द्रा-श्रीनिलया-श्रीमहिताश्चतस्रो वाप्यः । उत्तरपूर्वस्यां
दिशि पद्मा-पद्मगुल्मा-कुमुदा-कुमुदप्रभाश्चतस्रो वाप्यः । ताः सर्वाः पञ्चाशद्योजनायामतदर्ध-
विष्कम्भदशयोजनावगाहाः चतुष्कोणा आयतचतुरस्त्राः । तासां मध्ये प्रत्येकमेकैकः प्रासादः
द्विषष्टियोजनार्धयोजनोत्सेधः सगव्यूतैर्कत्रिंशद्योजनविष्कम्भस्तावत्प्रवेशः । तत्र दक्षिणस्यां ३०
दिशि विदिशोः प्रासादाः शक्रस्य भौर्मविहाराः । उत्तरस्यां दिशि विदिशोरैशानस्य भौम-
विहाराः । मेरोश्चतसृषु दिक्षु नन्दनवने चत्वारि जिनायतनानि षट्त्रिंशद्योजनोत्सेधानि पञ्चा-
शद्योजनायामतदर्धविष्कम्भाणि तावत्प्रवेशानि अष्टयोजनोच्छ्रायतदर्धविष्कम्भायामप्रागुद-
गपागद्वाराणि अर्हदायतनवर्णनोपेतानि ।

१ -विकच्छ्रंशा आ०, ब०, मु० । २ उभयपार्श्वमिलितसहस्रयोजनन्यून । ३ -रष्टवि- श्र० ।

४ -णखचराणां आ०, ब०, मु० । -णखेचराणां द० । ५ -ष्टयो- आ०, ब०, द०, मु० । ६ -रेकपरि-
म०, श्र०, मू । -मप्राग्द्वार ब०, द० । ७ -मप्राग्द्वाराणि प्रागुदगपागद्वाराणीत्यपि पाठः अ- मु० ।

नन्दनात् समात्^१भूमिभागाद् द्विपण्टियोजनसहस्राणि पञ्चशतान्युत्प्लुत्य वृत्तवलयपरिधि-
पञ्चयोजनशतविष्कम्भं पद्मवरवेदिकापरिवृत्तं सौमनसवनम् । तत्र बाह्यगिरिविष्कम्भश्च-
त्वारि सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततिश्च योजनानामष्टौ चैकादशभागाः । तत्परिधिस्त्रयोदश-
सहस्राणि पञ्चशतान्येकादशानि योजनानां षट्चैकादशभागाः । ^१अभ्यन्तरगिरिविष्कम्भस्त्रीणि
^५ सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततिर्योजनानामष्टौ चैकादशभागाः । तत्परिधिर्दशसहस्राणि त्रीणि
शतान्येकान्नपञ्चाशानि योजनानां त्रयश्चैकादशभागाः किञ्चिद्विशेषोनाः । बलभद्रकूटदि-
क्कुमारीकूटाष्टकहीनं सौमनसम् । षोडशात्र वाप्य-नन्दनवापीसदृशायामविष्कम्भावगाहाः ।
तन्मध्यदेशे भवनानि पञ्चाशद्योजनायामतदर्धविस्तारषट्त्रिंशद्योजनोच्छ्रायाणि । चतुर्दिशं
चत्वार्यर्हदायतनानि अष्टयोजनोच्छ्रिततदर्धविस्तारतावत्प्रवेशप्रागुदगपागद्वाराणि जिनायतन-
^{१०} वर्णनोपेतानि ।

सौमनसात्समाद् ^१भूभागात् षट्त्रिंशत्सहस्राण्यारुह्य योजनानि वृत्तवलयपरिधि पाण्डुकवनं
चतुर्नवत्युत्तरचतुःशतविष्कम्भं पद्मवरवेदिकापरिवृत्तं चूलिकां परीत्य स्थितम् । 'शिखरं मेरो-
रेकयोजनसहस्रविष्कम्भम् । तत्परिधिस्त्रीणि सहस्राणि द्विषष्ट्यधिकं शतं योजनानां साधिकम् ।

पाण्डुकवनबहुमध्यदेशभाविनी चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया मूलमध्याग्रेषु द्वादशाष्टचतुर्यो-
^{१५} जनविष्कम्भा सुवृत्ता चूलिका । 'तस्याः प्राच्यां दिशि पाण्डुकशिला उदक्दक्षिणायामा प्राक्-
प्रत्यग्विस्तारा । अपाच्यां पाण्डुकम्बलशिला प्राक्प्रत्यगायामा उदग्दक्षिणविस्तारा । प्रतीच्यां
रक्तकम्बलशिला उदगपागायता प्राक्प्रत्यक्विस्तीर्णा । उदीच्यां 'अतिरक्तकम्बलशिला
प्राक्प्रत्यगायता उदगपाग्विस्तीर्णा । तत्रार्जुनसुवर्णमयी पाण्डुकशिला । रजतपरिणामा पा-
ण्डुकम्बलशिला । विद्रुमवर्णा रक्तकम्बलशिला । जाम्बूनदसुवर्णमयी 'अतिरक्तकम्बलशिला ।
^{२०} ता एताश्चतस्रोऽपि पञ्चयोजनशतायामतदर्धविष्कम्भाश्चतुर्योजनबाहल्या अर्धचन्द्रसंस्थाना
अर्धयोजनोत्सेधपञ्चधनुःशतविष्कम्भशिलासमायामैकपद्मवरवेदिकापरिवृताः श्वेतवरकनक-
स्तूपिकालङ्कृतचतुस्तोरणद्वारविराजिताः । तासामुपरि बहुमध्यदेशभावीनि पञ्चधनुःशतो-
त्सेधायामतदर्धविष्कम्भाणि प्राङ्मुखानि सिंहासनानि । पौरस्त्ये सिंहासने पूर्वविदेहजान्
अपाच्ये भरतजान् प्रतीच्ये अपरविदेहजान् उदीच्ये ऐरावतजांस्तीर्थकरान् चतुर्णिकायदेवा-
^{२५} धिपाः सपरिवाराः महत्या विभूत्या क्षीरोदवारिपरिपूर्णष्टसहस्रकनकलशैरभिषिञ्चन्ति ।
अत्रापि षोडशपुष्करिण्यः पूर्ववद्वेदितव्याः । चूलिकायाश्चतसृषु महादिक्षु सक्रोशत्रयस्त्रिंशद्यो-
जनायामानि द्विगव्यूताधिकषोडशयोजनविष्कम्भाणि पञ्चविंशतियोजनोच्छ्रायाणि योजनो-
त्सेधतदर्धविष्कम्भतावत्प्रवेशप्रागुदगपागद्वाराणि चत्वार्यर्हदायतनानि अर्हदायतनवर्णनो-
पेतानि ।

^{३०} भद्रसालवनभाविनि भूतले लोहिताक्षकल्पः परिक्षेपः । तत ऊर्ध्वमर्धसप्तदशयोजनसह-
स्राण्यारुह्य द्वितीयः पद्मवर्णः । ततोऽप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य तृतीयस्तपनीयवर्णः ।
ततोऽप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य चतुर्थो वैडूर्यवर्णः । ततोऽप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य

१ -समभू- आ०, ब०, द०, मु० । २ दण्डाकारस्य । ३ अत्रापि समरन्ध्रेणोच्छ्रितः ११०००,
पुनः क्रमहानिरुत्सेधः २५०००, मिलित्वा ३६००० । ४ शिखरं मेरोः आ०, ब०, द०, मु० । ५ तस्यां
आ०, ब०, द०, मु० । ६ अतिरक्त- आ०, ब०, द०, मु० । ७ -प्रागुदगपागद्वाराणि आ०, ब०, द०,
मु०, मु०, ता० ।

पञ्चमो^१ वज्रप्रभः । ततोऽप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य षष्ठो हरितालवर्णः । ततोऽप्यर्ध-
सप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य जाम्बूनदसुवर्णवर्णो भवति । अधोभूम्यवगाही योजनसहस्रायामः
प्रदेशः पृथिव्युपलवालुकाशर्कराचतुर्विधपरिणामः । उपरि वैडूर्यपरिणामः प्रथमः काण्डः सर्व-
रत्नमयः । द्वितीयः काण्डः जाम्बूनदमयः । तृतीयः काण्डश्चूलिका वैडूर्यमयी । मेरुरयं त्रयाणां
लोकानां मानदण्डः । अस्याधस्तलादधोलोकः । चूलिकामूलादूर्ध्वमूर्ध्वलोकः । 'मध्यप्रमाणः
तिर्यग्निवस्तीर्णस्तिर्यग्लोकः । एवं च कृत्वा अन्वर्थनिर्वचनं क्रियते 'लोकत्रयं मिनातीति मेरुः' इति ।

तस्य भूमितलादारभ्य आशिखरादैकादशिकी प्रदेशहानिः । एकादशसु प्रदेशेषु एकप्रदेशो
हीयते । एकादशसु गव्यूतेषु एकगव्यूतं हीयते । एकादशसु योजनेषु एकयोजनं हीयते । एवं
सर्वत्राशिखराद् भूमितलस्याधः^२ ऐकादशिकी प्रदेशवृद्धिः—एकादशसु प्रदेशेषु एकः प्रदेशो वर्धते ।
एकादशसु गव्यूतेषु एकं गव्यूतं वर्धते । एकादशसु योजनेषु एकं योजनं वर्धते । एवं सर्वत्र
आअधस्तलात् । अथ कथं रम्यकसंज्ञा ?

रमणीयदेशयोगाद्रम्यकाभिधानम् । १४। यस्माद्रमणीयैर्देशैः सरित्पर्वतकाननादिभियुक्तः,
तस्मादसौ रम्यक इत्यभिधीयते । अन्यत्रापि रम्यकदेशयोगः समान इति चेत् ; न ;
रूढिविशेषवललाभाद् गोशब्दवृत्तित्वत् । अत एव संज्ञायां को विहितः । क्व पुनरसौ ?

नीलरुक्मिणोरन्तराले तत्सन्निवेशः । १५। नीलादुदक् रुक्मिणोऽपाक् पूर्वापरसमुद्रयो-
रन्तराले तस्य रम्यकस्य सन्निवेशो द्रष्टव्यः ।

तन्मध्ये गन्धवान्वृत्तवेदाढ्यः । १६। तस्य रम्यकस्य मध्ये गन्धवान्नाम वृत्तवेदाढ्यः
शब्दवद्वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णनः । तस्योपरि प्रासादे पद्मदेवो वसति । अथ कथं हैरण्यवतसंज्ञा ?

हिरण्यवतोऽदूरभवत्वाद्धैरण्यवतव्यपदेशः । १७। हिरण्यवान् रुक्मिनामा पर्वतस्तस्याऽदूर-
भवत्वाद्धैरण्यवतव्यपदेशः । क्व पुनरसौ ?

रुक्मिशिखरिणोरन्तराले तद्विस्तारः । १८। रुक्मिण उदक् शिखरिणोऽपाक् पूर्वापरसमु-
द्रयोरन्तराले तस्य हैरण्यवतस्य विस्तारो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये माल्यवान् वृत्तवेदाढ्यः । १९। तस्य हैरण्यवतस्य मध्ये माल्यवान्नाम वृत्तवेदाढ्यः
शब्दवद्वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णनः । तस्योपरि प्रासादे प्रभासदेवो वसति ।

अथ कथमैरावतसंज्ञा ?

ऐरावतक्षत्रिययोगादैरावताभिधानम् । २०। रक्तारक्तोदयोः बहुमध्यदेशभाविनी अयोध्या
नाम नगरी । तस्यामुत्पन्न ऐरावतो नाम राजा तत्परिपालितत्वाज्जनपदस्यैरावताभिधानम् ।
क्व पुनरसौ ?

शिलारिसमुद्रत्रयान्तरे तदुपन्यासः । २१। शिखरिणो गिरेस्त्रयाणां पूर्वापरोत्तरसमुद्राणां
मध्ये तस्यैरावतस्य उपन्यासो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये पूर्ववद्विजयार्थः । २२। तस्यैरावतस्य मध्ये विजयार्थो रजतगिरिः पूर्ववद्वेदि-
तव्यः । यैर्विभक्तानि सप्तक्षेत्राणि व्याख्यातानि ।

के पुनस्ते 'कथं वा व्यवस्थिता इति ? अत आह—

१—मौ नीलवर्णः त— आ०, ब०, द०, मु० । २ मध्यमप्र— आ०, ब०, द०, मु० । ३ एकादशप्रदेशवृद्धिः
भा० २ । ४—शब्दवत् अ०, मु० । ५—तराणां समु— आ०, ब०, द०, मु० । ६ कथं व्य—
आ०, ब०, द०, मु० ।

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलशक्तिमशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥११॥

तानि विभजन्तीत्येवं शीला तद्विभाजिनः पूर्वापराभ्यामायताः पूर्वापरायताः पूर्वापर-
कोटिभ्यां लवणजलधिस्पर्शिन इत्यर्थः । तद्विभाजित्वादेव तेषां वर्षधरव्यपदेशोऽसंकरेण
५ भरतादिवर्षाणां धारणात् । कथं हिमवानिति संज्ञा ?

हिमाभिसंबन्धाद्विमवद्व्यपदेशः । ११ । हिममस्यास्तीति हिमवानिति व्यपदेशः । अन्यत्रापि
तत्सम्बन्ध इति चेत् ? रुढिविशेषबललाभात्तत्रैव वृत्तिः । क्वासौ हिमवानिति ? उच्यते—

भरतहैमवतयोः सीमनि स्थितः । १२ । भरतस्य हैमवतस्य च सीमनि व्यवस्थितः क्षुद्र-
हिमवान् वेदितव्यः । कथं पुनरस्य 'क्षुद्रहिमवत्त्वम्' ? महाहिमवदपेक्षया । सूत्रेऽनुक्तं कथं
१० गम्यते इति चेत् ? महाहिमवत्प्रयोगादेव । सति हि क्षुद्रे महत्त्वमित्यर्थात् क्षुद्रत्वं गम्यते ।
स पञ्चविंशतियोजनावगाहः योजनशतोच्छ्रायः योजनसहस्रं द्विपञ्चाशद्योजनानां द्वादशै-
कान्नविंशतिभागाः तस्य विष्कम्भः । तस्योत्तरपार्श्वे ज्या चतुर्विंशतिसहस्राणि नवशतानि
द्वात्रिंशानि योजनानामेकश्चैकान्नविंशतिभागो देशोनः । अस्या ज्याया धनुः पञ्चविंशति-
सहस्राणि द्वे^१ शते त्रिंशच्चत्वारश्चैकान्नविंशतिभागाः साधिकाः । तस्य पूर्वापरपार्श्वबाहू
१५ प्रत्येकं पञ्चसहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चाशद्योजनानि पञ्चदश चैकान्नविंशतिभागाः
साधिकोऽर्धभागश्च । तस्योपरि प्राच्यां दिशि सिद्धायतनकूटं पञ्चयोजनशतोच्छ्रायमूल-
विष्कम्भं पञ्चसप्तत्यधिकशतत्रयमध्यविष्कम्भम् अर्धतृतीयशताग्रविष्कम्भम् । तत्त्रिगुण-
सातिरेकपरिधिः । तस्योपरि षट्त्रिंशद्योजनोच्छ्रायं पञ्चाशद्योजनोद्गदक्षिणायामं पञ्च-
विंशतियोजनप्राक्प्रत्यग्विस्तारं तावत्प्रवेशमष्टयोजनोत्सेधतदर्धविष्कम्भं तावत्प्रवेशोद्ग-
२० दक्षिणपूर्वद्वारमर्हदायतनम् । द्वारत्रये सातिरेकाष्टयोजनोच्छ्रायपञ्चाशद्योजनायामतदर्ध-
विष्कम्भास्त्रयो मुखमण्डपाः । सातिरेकाष्टयोजनोच्छ्रायपञ्चाशद्योजनायामविष्कम्भाणि त्रीणि
प्रेक्षागृहाणि^४ । पौरस्त्यप्रेक्षागृहात् प्राक् स्तूपादयः पूर्वोक्ताः । चैत्यालयाभ्यन्तरवर्णना पूर्व-
वद्वेदितव्या । तेषां सर्वेषामेव परिक्षेत्री चतुस्तोरणद्वारविभक्ता पञ्चवरवेदिका । ततः
प्रतीच्यां दिशि दशकूटानि—हिमवद्भरतलागङ्गा-श्री-रोहितास्या-सिन्धु-सुरा-हैमवत-वैश्रवण-
२५ कूटाभिधानानि यथाक्रमं वेदितव्यानि सिद्धायतनकूटतुल्यानि । तेषामुपरि प्रासादा दशैव
सक्रोशद्वयद्विषष्टियोजनोत्सेधाः सक्रोशैकत्रिंशद्योजनविष्कम्भास्तावत्प्रवेशाः । तेषु स्वकूट-
नामानो देवा देव्यश्च वसन्ति । हिमवद्भरतहैमवतवैश्रवणकूटेषु देवाः, इतरेषु देव्यः ।

अथ कथं महाहिमवत्संज्ञा ?

महाहिमवति चोक्तम् । १३ । किमुक्तम् ? हिमाभिसंबन्धाद्विमवदभिधानम्, महांश्चासौ
३० हिमवांश्च महाहिमवानिति, असत्यपि हिमे हिमवदार्या इन्द्रगोपवत् । क्व पुनरसौ ?

हैमवतहरिवर्षयोर्विभागकरः । १४ । हैमवतादुदक् हरिवर्षादपाक् तयोर्विभागकरो महाहि-
मवान् वेदितव्यः । स द्वियोजनशतोच्छ्रायः पञ्चाशद्योजनावगाहः, चत्वारि योजनसहस्राणि
द्वे च शते दशोत्तरे दश चैकान्नविंशतिभागाः तस्य विष्कम्भः । पूर्वापरपार्श्वबाहू प्रत्येकं नव-

१ क्षुद्रत्वम् आ०, ब०, द०, मु० । २ द्विशतत्रि- अ० । ३ साधिकार्धना- आ०, ब०, द०, मु० ।
४ प्राचीदिशि आ०, ब०, द०, मु० । ५ -गृहाणि आ०, ब०, द०, मु०, मू०, ता० ।

योजनसहस्राणि द्वे च शते षट्सप्तत्यधिके योजनानां नव चैकान्नविंशतिभागाः अर्धभागश्च साधिकः । तस्योत्तरपार्श्वे ज्या त्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि नव च शतानि एकत्रिंशानि षट्चैकान्नविंशतिभागाः साधिकाः । तस्याः ज्याया धनुः सप्तपञ्चाशद्योजनसहस्राणि द्वे शते त्रिनवत्युत्तरे दश चैकान्नविंशतिभागाः साधिकाः । तस्योपर्यष्टौ कूटानि सिद्धायतन-महाहिमवत्-हैमवत-रोहि-हरि-हरिकान्ता-हरिवर्ष-वैडूर्यकूटाभिधानानि क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्य-प्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तत्तुल्या एव । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसन्ति । अथ कथं निषधसंज्ञा ?

निषीधन्ति तस्मिन्निति निषधः । १५। यस्मिन् देवा देव्यश्च क्रीडार्थं निषीधन्ति स निषधः, पृषोदरादिपाठात् मिद्धः । अन्यत्रापि तत्तुल्यकारणत्वात्तत्प्रसङ्गः इति चेत् ? न; रुढिविशेषबललाभात् । क्व पुनरसौ ?

हरिविदेहयोर्मर्यादाहेतुः । १६। हरिवर्षादुदक् विदेहादपाक् तयोर्मर्यादाहेतुर्निषध इत्याख्यायते । स चतुर्योजनशतोत्सेधः, योजनशतावगाहः, षोडशयोजनसहस्राण्यष्टौ च शतानि द्वाचत्वारिंशानि द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ तस्य विष्कम्भः । पूर्वापरपार्श्वबाहू प्रत्येकं विंशति-योजनसहस्राणि पञ्चपष्ट्यधिकमेकं च शतं द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ अर्धभागश्च साधिकः । उत्तरपार्श्वज्या चतुर्नवतिसहस्राणि षट्पञ्चाशमेकं च योजनशतं द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ साधिकौ । तस्या धनुरेकं योजनशतसहस्रं चतुर्विंशतिसहस्राणि त्रीणि च शतानि पट्चत्वारिंशानि नव चैकान्नविंशतिभागाः साधिकाः । तस्योपरि नवकूटानि-सिद्धायतन-निषध-हरिवर्ष-पूर्वविदेह-हरिधृत-सीतोदा-अपरविदेह-रुचकनामानि, क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तत्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसन्ति ।

अथ कथं नीलसंज्ञा ?

नीलवर्णयोगात्नीलव्यपदेशः । १७। नीलेन वर्णेन योगात् पर्वतो नील इति व्यपदिश्यते । संज्ञा चास्य वासुदेवस्य कृष्णव्यपदेशवत् । क्व पुनरसौ ?

विदेहरम्यकविनिवेशविभागी । १८। स नीलाख्यः पर्वतः विदेहस्य रम्यकस्य च विनिवेशं विभजते । स निषधेन व्याख्यातप्रमाणः । तस्योपरि नवकूटानि-सिद्धायतन-नील-पूर्वविदेह-सीता-कीर्ति-नरकान्ता-अपरविदेह-रम्यक-आदर्शकूटसंज्ञानि, क्षुल्लकहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादाः तत्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसन्ति । अथ कथं रुक्मिसंज्ञा ?

रुक्मसद्भावाद् रुक्मीत्यभिधानम् । १९। रुक्मस्य स्तीति रुक्मीत्यभिधानम् । अन्यत्रापि तत्संभवाद् रुढिवशाद्विशेषे वृत्तिः, करिवत् । क्व पुनरसौ ?

रम्यकहैरण्यवतविवेककरः । २०। रम्यकस्य हैरण्यवतस्य च विवेकं करोत्यसौ । स महाहिमवता तुल्यप्रमाणः । तस्योपरि अष्टौ कूटानि-सिद्धायतन-रुक्मि-रम्यक-नारी-बुद्धि-रूप्यकूल-हैरण्यवत-मणि-काञ्चनकूटाख्यानि क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तत्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसन्ति ।

अथ कथं शिखरिसंज्ञा ?

शिखरसद्भावाच्छिखरोति संज्ञा ॥११॥ शिखराणि कूटान्यस्य सन्तीति शिखरीति संज्ञायते । अन्यत्रापि तत्सद्भावे रुढिवशाद्विशेषे वृत्तिः शिखण्डिवत् । क्व पुनरसौ ?

हैरण्यवतैरावतसेतुबन्धः स गिरिः ॥१२॥ हैरण्यवतस्यैरावतस्य च सेतुबन्ध इव स गिरिरवस्थितः क्षुद्रहिमवत्तुल्यप्रमाणः । तस्योपर्येकादश-कूटानि सिद्धायतन-शिखरि-हैरण्य-
५ वत-रमदेवी-रक्तावतीश्लक्ष्णकूला-लक्ष्मी-गन्धदेवी-ऐरावत-मणि-काञ्चनकूटनामानि क्षुद्रहि-
मवत्तुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तत्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसन्ति ।

तेषां वर्णविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥१२॥

१० त एते हिमवदादयः पर्वता हेमादिमया वेदितव्याः । भयद् प्रत्येकं परिसमाप्यते । यथाक्रमं हिमवदादयः संबध्यन्ते । हेममयो हिमवान् चीनपट्टवर्णः । अर्जुनमयो महाहिमवान् शुक्लः । तपनीयमयो निषधः तरुणादित्यवर्णः । वैडूर्यमयो नीलः मयूरग्रीवाभः । रजतमयो रुक्मी शुक्लः । हेममयः शिखरी चीनपट्टवर्ण इति । पडपि चैते अद्रयः प्रत्येकं उभयपार्श्वगतार्धयोजन-
विष्कम्भाद्रिसमायामाभ्यां बहुतोरणविभक्तैकपद्मवरवेदिकापरिवृतवनषण्डाभ्यामुपेताः ।

१५ पुनरपि तद्विशेषणार्थमेवाह—

मणिविचित्रपार्श्वो उपरि मूले च तुल्याविस्ताराः ॥१३॥

नानावर्णप्रभावादिगुणोपेतैर्मणिभिर्विविधचित्राणि विचित्राणि, मणिविचित्राणि पार्श्वानि येषां त इमे मणिविचित्रपार्श्वः ।

अनिष्टसंस्थाननिवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनम् ॥१॥ अनिष्टसंस्थानस्य निवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं
२० क्रियते । चशब्दो मध्यसमुच्चयार्थः । थ एषा मूलविस्तारः स उपरि मध्ये च तुल्यः ।
तेषां मध्ये लब्धास्पदा हृदा उच्यन्ते—

पद्ममहापद्मातिगिञ्छकेसारिमहापुण्डरीकपुण्डरीका हृदास्तेषामुपरि ॥१४॥

पद्मादिभिः सहचरणाद्धृदेषु पद्मादिव्यपदेशः ॥१॥ पद्मं महापद्मं तिगिञ्छं केसरि महापुण्डरीकं पुण्डरीकमिति पद्मनामानि तैः सहचरणात् हृदेषु पद्मादिसंज्ञावृत्तिर्भवति ।
२५ तेषां हिमवदादीनामुपरि यथाक्रमं ते हृदा वेदितव्याः ।
तत्राद्यस्य संस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भो हृदः ॥१५॥

प्राक् प्रत्यक् योजनसहस्रायामः उदगपाक् पञ्चयोजनशतविस्तारः वज्रमयतलः विविधमणिकनकरजतविचित्रतटः श्वेतवरकनकस्तूपिकालङ्कृतचतुस्तोरणविभक्तार्धयोजनो-

१-क्ष्मीसुवर्णग- भा० २ । २ मयः प्र- आ०, ब०, द०, मु० । २-ननि- आ०, ब०, द०, मु० ।
३-यो येषां आ०, ब०, मु० । ४ एतद्वार्तिकं नास्ति श्र० ।

त्सेधपञ्चधनुःशतविष्कम्भह्रदसमायामैकपद्मवरवेदिकापरिवृतः चतुर्दिशतचतुर्वर्तपण्डमण्डितः विमलस्कटिकमणिस्वच्छगम्भीराक्षयवाग् विविधजलजकुमुमपरिभ्राजितः अग्निं प्रसन्नचन्द्र-
ताराराजिविराजितपर्यन्तपरीतविचित्रपयोधरपटलः, विपर्यस्तो नभोभाग इव विभानि
पद्मनामा ह्रदः । तस्यैवावगाहप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

दशयोजनावगाहः ॥१६॥

५

अवगाहोऽधःप्रवेशो निम्नता । दशयोजनान्यवगाहोऽस्य दशयोजनावगाहः ।

तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥१७॥

योजनप्रमाणं योजनम् ^१क्रोशायामपत्रत्वान्, क्रोशद्वयविष्कम्भकर्णिकत्वाच्च योजना-
यामविष्कम्भम् । जलतलात् क्रोशद्वयोच्छ्रयायनात् तावद्वहलपत्रप्रचयं वज्रमयमूलमण्डितमणिकन्दं
रजतमणिमृणालं वैडूर्यसुप्रतिष्ठनालम् । तस्य बाह्यपत्रं तपनीय^२परिष्कृतम्, जाम्बूनदाभ्यन्तरदलं
तपनीयकेसरं नानामणिविचित्रसुवर्णकर्णिकं पुष्करमवगन्तव्यं तदर्धोत्सेधैर्गण्डशतसङ्ख्यैः पद्मैः
परिवृतम् । तस्मात् पूर्वोत्तरोत्तरापरोत्तरासु तिसृषु दिक्षु श्रियः सामानिकदेवानां चत्वारि
पद्मसहस्राणि । दक्षिणपूर्वस्यां दिश्यभ्यन्तरपरिषद्देवानां द्वात्रिंशत्पद्मसहस्राणि । दक्षिणस्यां
मध्यमपरिषद्देवानां चत्वारिंशत्पद्मसहस्राणि । दक्षिणापरस्यां बाह्यपरिषद्देवानामष्टचत्वा-
रिंशत्पद्मसहस्राणि । अपरस्यां सप्तानामनीकमहत्तराणां सप्तपद्मानि । चतसृषु महादिक्षु
आत्तरजदेवानां षोडशपद्मसहस्राणि । तान्येतानि सर्वाणि परिवारपद्मानि तदर्धोत्सेधानि एकं
शतसहस्रं चत्वारिंशत्सहस्राणि शतं च ^३पञ्चदशम् ।

इतरेषां ह्रदानां पुष्कराणां चायामादिज्ञापनार्थमाह—

तद्द्विगुणद्विगुणा^४ ह्रदाः पुष्कराणि च ॥१८॥

स च तच्च ते, तयोर्द्विगुणा द्विगुणास्तद्द्विगुणद्विगुणाः^५ ।

२०

द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वं व्याप्त्यर्थम् । ^१द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वम् उच्यते ।
किमर्थम् ? व्याप्त्यर्थम् । द्विगुणत्वेनोत्तरेषां व्याप्तिर्यथा स्यादिति । केन द्विगुणाः ? आया-
मादिना । पद्मह्रदस्य द्विगुणायामविष्कम्भावगाहो महापद्मह्रदः । महापद्मह्रदस्य द्विगुणायाम-
विष्कम्भावगाहस्तिगिच्छह्रदः । पुष्कराणि च । किम् ? द्विगुणानि द्विगुणानि इत्यभिसम्बध्यते ।

द्वित्वात्तयोर्बहुवचनाभाव इति चेत् न; विवक्षितापरिज्ञानात् । ^२स्यादेतत्—तयोर्ह्र-
दयोः पुष्करयोश्च द्वित्वाद् बहुवचनं नोपपद्यते इति; तन्न; किं कारणम् ? विवक्षितापरि-
ज्ञानात् । आद्यन्ताभ्यां पद्मपुण्डरीकह्रदाभ्यां तुल्यप्रमाणाभ्यामन्ये ह्रदा दक्षिणत उत्तरतश्च
द्वैगुण्येन निर्दिष्टा इति विवक्षितोऽत्रायमर्थः । अतो बहुवचनमपपद्यते । कथं पुनस्तच्छब्दे
पूर्वनिर्दिष्टापेक्षे सत्यनिर्दिष्टार्थो गृह्यते ?

२५

१ प्रमाणयोजनपरिमाणसम्बन्धात् अभेदेन पुष्करमपि योजनशब्देनोच्यते इत्यर्थः । २ कथं तत्पद्म-
योजनपरिमाणं कथ्यते इत्याशङ्क्यायामुपपत्तिमाह । ३ —परिष्कृतं भा० २ । ४ पञ्चाशत् आ०, ब०, मू० ।
५ —गुणाद्विगुणाः अ०, मू० । ६ —पतिः कथं स्या— ता०, अ०, मू० ।

बहुवचननिर्देशात्तदग्रहणम् । ३। बहुवचननिर्देशात्तस्य ग्रहणं विज्ञायते । बहुवचननिर्देशात् केसर्यादयः कथन्न गृह्यन्ते ?

- व्याख्यानतो वक्ष्यमाणसंबन्धाच्चाणिष्टनिवृत्तिः । ४। *“व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्” [पात० महा० प्रत्या० सू० ६] इत्यनिष्टस्य निवृत्तिर्भवति । अथवा
- ५ वक्ष्यत एतत्—*“उत्तरा दक्षिणतुल्याः” [त० सू० ३।२६] इति तदभिसंबन्धाच्चेष्टसंप्रत्ययः कर्तव्यः । तद्यथा—महाहिमवत उपरि बहुमध्यदेशभावी महापद्महृदः, द्वियोजनसहस्रायामस्त-
दर्धविष्कम्भो विंशतियोजनावगाहः । तन्मध्ये जलतलाद् द्विक्रोशोच्छ्रायं योजनबहलपत्रप्रचयं
द्विक्रोशायामपत्रत्वाद् योजनायामकर्णिकत्वाच्च द्वियोजनविष्कम्भं पुष्करम् । तत्परिवार-
पद्मसंख्या पूर्वोक्तैव । निषधस्योपरि बहुमध्यदेशभाक् तिगिञ्छहृदः चतुर्योजनसहस्राया-
मस्तदर्धविष्कम्भः, चत्वारिंशद्योजनावगाहः । तन्मध्ये जलतलाद् द्विक्रोशोद्गमं द्वियोजन-
बहलपत्रप्रचयं योजनायामपत्रत्वाद् द्वियोजनायतकर्णिकत्वाच्चतुर्योजनायामविष्कम्भं पुष्करम् ।
तत्परिवारपद्मसंख्या पूर्वोक्तैव । नीलस्योपरि बहुमध्यदेशभावी केसरिहृदः तिगिञ्छहृदतुल्यः
पद्मानि च तत्तुल्यप्रमाणानि । रुक्मिण उपरि बहुमध्यदेशभाक् महापुण्डरीको हृदः महा-
पद्महृदतुल्यः, पद्मानि च तद्गतपद्मप्रमाणानि । शिखरिण उपरि बहुमध्यदेशभावी पुण्डरीको
१० हृदः पद्महृदतुल्यः, पुष्कराणि च तद्गतपद्मप्रमाणानि ।

अत्र चोद्यते—तच्छब्दस्य यदि द्विगुणशब्देन वृत्तिः क्रियते द्वित्वं संघातस्य प्राप्नोति* । अथ कृतद्वित्वेन तच्छब्दस्य वृत्तिः क्रियते समुदायस्याऽसुबन्तत्वाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति । वीप्सायां द्वित्वे सति वाक्यमेवावतिष्ठत इति ? नैष दोषः; तदित्ययं निपातः अपादानार्थं वर्तते । तद् द्विगुणा द्विगुणा ततो द्विगुणा द्विगुणा इत्यर्थः ।

- २० तन्निवासिनीनां देवीनां संज्ञाजीवितपरिवारप्रतिपादनार्थमाह—

तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमास्थितयः
ससामानिकपरिषत्काः ॥१६॥

तेषु पुष्करे कर्णिकामध्यमैकदेशविनिवेशिनः शरद्विमलपूर्णचन्द्रद्युतिहराः क्रोशायाम-
क्रोशार्धविष्कम्भदेशेनक्रोशोत्सेधाः प्रासादाः तेषु निवसन्तीत्येवं शीला देव्यस्तन्निवासिन्यः ।

- २५ ध्यादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्वः । १। श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च कीर्तिश्च बुद्धिश्च लक्ष्मीश्च
श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्य इतीतरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः । तेषु पद्मादिषु हृदेषु यथाक्रमं
देव्यः श्रयादयो वसन्ति ।

स्थितिविशेषनिर्ज्ञानार्थं पल्योपमवचनम् । २। देवीसामान्यस्थितौ विशेषनिर्ज्ञानार्थं
पल्योपमस्थितय इत्युच्यते । पल्योपमा स्थितिरासां ताः पल्योपमस्थितय इति ।

- ३० परिवारनिर्ज्ञानार्थं सामानिकपरिषत्कवचनम् । ३। परिवारप्रतिपत्त्यर्थं सामानिकपरि-
षद्ग्रहणं क्रियते । समाने स्थाने भवाः सामानिकाः *“समानस्य तदादेश्च” [जैनेन्द्रवा०
३।३।३५] इति ठञ् । सामानिकाश्च परिषदश्च सामानिकपरिषदः । अभ्यर्हितत्वात् सामानिक-
पदस्य पूर्वनिपातः । सह सामानिकपरिषद्भिर्वर्तन्ते इति ससामानिकपरिषत्काः । तेषां पद्मानि

पूर्वनिर्दिष्टानि तन्मध्यवर्तिषु प्रासादेषु ते वसन्ति ।

यकाभिः सरिद्धिस्तानि क्षेत्राणि विभक्तानि ता उच्यन्ते—

गङ्गासिन्धूरोहिद्रोहितास्याहरिद्वारिकान्तासीतासीतोदानारीनरकान्तासुवर्ण-

कूलारूप्यकूलारत्नारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥२०॥

गङ्गादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्वः । उदकस्य उदभाव उक्तः । सरितो न वाप्यः । ताः ५
किमनन्तरा उत समीपा इति ? अत आह—तन्मध्यगा इति । तेषां क्षेत्राणां मध्ये मध्येन
वा गच्छन्तीति तन्मध्यगाः ।

एकत्र सर्वासां प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं चाह—

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥२१॥

द्वयोर्द्वयोरेकक्षेत्रं विषयः इत्यभिसंबन्धादेकत्र सर्वासां प्रसङ्गनिवृत्तिः । १। विकल्पयो १०
हि वाक्यशेषः । वाक्यं वक्तव्यधीनं (वक्त्रधीनम्) हीति इच्छातो वाक्यशेषप्रकलृतेः, द्वयोर्द्व-
योरेकक्षेत्रं विषय इत्यभिसंबन्धात् सर्वासां सरिताम् एकस्मिन् क्षेत्रे प्रसङ्गो निवर्तितो भवति ।

पूर्वाः पूर्वगा इतिवचनं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । २। तत्र पूर्वा याः सरितस्ताः पूर्वगाः ।
पूर्वसमुद्रं गच्छन्तीति पूर्वगाः । किमपेक्षं पूर्वत्वम् ? सूत्रनिर्देशापेक्षम् । यद्येवं गङ्गा-
सिन्धवादयः सप्त पूर्वगा इति प्राप्तम् ? नैष दोषः; द्वयोर्द्वयोरित्यभिसंबन्धाद् द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः १५
पूर्वगा वेदितव्याः । ननु च “द्वयोर्द्वयोरिति ग्रहणमन्यार्थमुक्तम् ? * “अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं
भवति” [पात० महा० १।१।२२] ।

इतरासां दिग्विभागप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शेषास्त्वपरगाः ॥२२॥

द्वयोर्द्वयोरवशिष्टा यास्ता अपरगा प्रत्येतव्या अपरं समुद्रं गच्छन्तीत्यपरगाः । २०

तत्र पद्मह्रदप्रभवा पूर्वतोरणद्वारनिर्गता गङ्गा । १। क्षुल्लकहिमवत उपरि पद्मह्रदो
वर्णितश्वतुस्तोरणद्वारमण्डितः । तत्र पूर्वतोरणद्वारेण निर्गता पञ्चयोजनशतानि प्राङ्मुखी
गत्वा गङ्गाकूटं स्रोतसा आस्फाल्य पञ्चयोजनशतानि त्रयोविंशानि षट्चैकान्नविंशतिभागान्
अप्राङ्मुखी गत्वा स्थूलमुक्तावलीव सार्धिकयोजनशतप्रमाणधाराप्रपाता सक्रोशपड्योजनविस्तारा
योजनार्धबाहुल्या षष्टियोजनायामविष्कम्भे दशयोजनावगाहे वज्रमयतले श्रीदेवीगृहप्रमाणप्रा- २५
सादमण्डितमध्ये सद्विक्रोशदशयोजनोच्छ्रायाष्टयोजनायामविष्कम्भद्वीपालङ्कृतान्तरे कुण्डे
पतिता । दक्षिणतोरणद्वारेण विनिसृता अर्धगव्यूतावगाहा सक्रोशपड्योजनविस्तारा क्रमेण
वर्धमाना भुजङ्गकुटिलगामिनी खण्डकप्रपातगुहामुखेन विजयार्धं व्यतीत्य दक्षिणमुखा
दक्षिणार्धभरतमध्यं प्राप्य प्राङ्मुखी सती मुखे सक्रोशयोजनावगाहा सार्धद्विषष्टियोजनविस्तारा
लवणोर्दधि मागधतीर्थेन प्राविशत् । ३०

अपरतोरणद्वाराद्विनिर्गता सिन्धूः । २। पाश्चात्यतोरणद्वाराद्विनिर्गता पञ्चयोजनशतं
गत्वा सिन्धूकूटं वीचीबाहू*पगूहेनास्फाल्य गङ्गावत्सिन्धूकुण्डे पतिता तमिस्रगुहामुखागतेन विज-

१ -नि निर्दि- आ०, ब०, द०, मु० । २ -वर्णरूप्यकूला आ, ब०, ब०, द०, मु०, मू० ता० ।

३ किमन्तरा आ०, आ०, द०, मु०, ता० । ४ -रेकैकक्षेत्रं आ०, ता० । ५ च यद्द्वयोर्द्वयो- आ०,
ब०, द०, मु० । ६ वेदितव्याः आ०, ब०, द०, ता०, मु० । ७ आसिङ्गनेन ।

यार्धं व्यतीत्य प्रभासतीर्थेनापरसमुद्रं प्राविक्षत् । तत्र गङ्गाकुण्डद्वीपप्रासादे गङ्गादेवी वसति । सिन्धूकुण्डद्वीपप्रासादे सिन्धूदेवी वसति । हिमवत उपरि किञ्चित्प्राक् प्रत्यक् चातीत्य गङ्गा-सिन्ध्वोर्मध्ये द्वे पद्माकारे कूटे वैडूर्यपरिणामनाले जलस्योपरि क्रोशमुच्छिते क्रोशद्वयायामविष्कम्भे लोहिताक्षमणिमयार्धगव्यूतायतपत्रे तपनीयकेसरे अर्कमणिनिर्वृत्तगव्यूतायतकर्णिके ।
 ५ तयोः कर्णिकयोर्मध्ये रत्नमयमेकैकं कूटम् । तत्र चैकैकः प्रासादः । प्राच्यकूटप्रासादे पल्योपमस्थितिका बला^१ नाम देवी वसति । प्रतीच्यप्रासादकूटे पल्योपमस्थितिका लवणा नाम देवी वसति ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहितास्या । ३। पद्मह्रदस्यैव उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता द्वे योजनशते षट्सप्तत्यत्तरे षट्चैकान्नविंशतिभागान् हिमवत उपरि उदङ्मुखी गत्वा गङ्गातुल्यायामधाराप्रपाता अर्धत्रयोदशयोजनविस्तारा योजनबाहल्या विंशतियोजनशतायामविष्कम्भे विश-
 १० तियोजनावगाहे वज्रतले श्रीदेवीगृहप्रमाणप्रासादमण्डितमध्ये सद्भिक्रोशदशयोजनोच्छ्रायषोडशयोजनायामविष्कम्भद्वीपालङ्कृतान्तरे कुण्डे पतिता । ततः कुण्डादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता उदङ्मुखी शब्दवद्वृत्तवेदाढ्यं प्रदक्षिणीकृत्यार्धयोजनेनाप्राप्ता प्रत्यङ्मुखी सती प्रभवे क्रोश-वगाहार्धत्रयोदशयोजनविष्कम्भा मुखेऽर्धतृतीययोजनावगाहा पञ्चविंशतियोजनशतविष्कम्भा रोहितास्या अपरलवणोर्दधि प्राविशत् । रोहितास्याकुण्डप्रासादे रोहितास्या देवी वसति ।

१५ **महापद्मह्रदप्रभाऽप्राच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहिः । ४।** महाहिमवत उपरि महापद्मह्रदादप्राच्यतोरणद्वारेण निर्गता षोडशयोजनशतानि पञ्चोत्तराणि पञ्चैकान्नविंशतिभागान् अपागागम्य पतितेत्यादि रोहितास्यया तुल्यम् । अयं तु विशेषः—साधिकद्वियोजनशतायामधारा । रोहितकुण्डप्रासादनिवासिनी रोहिः देवी । सा रोहिन्महानदी पूर्वार्षणं प्राविशत् ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता हरिकान्ता । ५। तत एव महापद्मह्रदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता हरिकान्ता नाम महानदी रोहिदिवाद्रितले गत्वा उदङ्मुखी साधिकद्वियोजनशतधाराप्रपाता द्वियोजनबाहल्या पञ्चविंशतियोजनविस्तारा श्रीदेवीगृहतुल्यप्रासादमण्डितमध्ये^१ सद्भिक्रोशदश-योजनोच्छ्रायद्वात्रिंशद्योजनायामविष्कम्भद्वीपालङ्कृतान्तरे चत्वारिंशद्योजनावगाहे चत्वारिंशद्द्विशतयोजनायामविष्कम्भे वज्रतले कुण्डे पतिता । ततः कुण्डादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता प्रभवेऽर्धयोजनावगाहा पञ्चविंशतियोजनविष्कम्भा विकृतवद्वृत्तवेदाढ्यमर्धयोजनेनाप्राप्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रत्यङ्मुखी सती मुखे पञ्चयोजनावगाहा अर्धतृतीययोजनशतविष्कम्भा पश्चात्यार्षणं प्राविशत् । हरिकान्ताकुण्डप्रासादे हरिकान्तादेवी वसति ।

तिगिञ्छह्रदप्रभा दक्षिणद्वारनिर्गता हरिः । ६। निषधस्योपरि तिगिञ्छह्रदाद् दक्षिण-तोरणद्वारेण विनिःसृता हरिन्महानदी सप्तसहस्राणि चत्वारि शतान्येकविंशानि योजनानामेकं चैकान्नविंशतिभागमद्रितले प्राङ्मुखी गत्वा पतितेत्यादि सर्वं हरिकान्तातुल्यम् । अयं तु विशेषः साधिकचतुर्योजनशतायामधारा । हरिकुण्डप्रासादनिवासिनी हरिदेवी । सा प्राच्यमु-
 ३० र्दधि प्राविक्षत् ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता सीतोदा । ७। तत एव तिगिञ्छह्रदादुदीच्यतोरणद्वारेण हरिदिवाद्रितले^१ गत्वोदङ्मुखी साधिकचतुर्योजनशतधाराप्रपाता चतुर्योजनबाहल्या पञ्चाशद्यो-

१ बला—श्र० । २—द्वारेण नि—आ०, ब०, द०, मु० । ३—मध्यसद्भि—ता०, श्र०, मू० । ४—क्रोशयोज—मु०, मू० ता०, श्र०, द०, ज०, ब० आ० । ५ प्रवाहे श्र०, ब०, द०, मु० । ६—तलं ग—आ०, ब०, द०, म० ।

जनविस्तारा श्रीदेवीगृहप्रमाणप्रासादमण्डितमध्ये^१ सद्विक्रोशदशयोजनोच्छ्रायचतुष्पष्टियोजनायामविष्कम्भद्वीपालङ्कृतान्तरे साशीतिचतुर्योजनशतायामविष्कम्भे अशीतियोजनावगाहे वज्रतले कुण्डे पतिता । ततः कुण्डादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता देवकुरुषु चित्रविचित्रकूटमध्येनोदङ्मुखी गत्वा अर्धयोजनेनाऽप्राप्ता मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य विद्युत्प्रभं विदार्य अपरविदेहमध्यगामिनी, प्रभवे योजनावगाहा पञ्चाशद्योजनविस्तारा मुखे दशयोजनावगाहा पञ्चयोजनशतविस्तारा सीतोदा नाम महानदी पाश्चात्यसमुद्रं प्राविशत् । सीतोदाकुण्डप्रामादनिवासिनी सीतोदा देवी ।

५

केसरिह्रदप्रभवाऽपाच्यद्वारनिर्गता सीता । १८। नीलस्योपरि केसरिह्रदादपाच्यतोरणद्वारेण निर्गता सीता महानदीत्यादि सर्वं सीतोदातुल्यम् । अयं तु विशेषः सीताकुण्डप्रासादे सीतादेवी वसति । सा माल्यवन्तं विदार्य पूर्वविदेहमध्यगामिनी प्राच्यसमुद्रं प्राविशदिति ।

१०

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता नरकान्ता । १९। तत एव केसरिह्रदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता नरकान्ता महानदीत्यादि सर्वं हरिता व्याख्यातम् । अयं तु विशेषः नरकान्ताकुण्डप्रासादे नरकान्ता देवी वसति । गन्धवद्वृत्तवेदाढ्यं प्रदक्षिणीकृत्य पाश्चात्यसमुद्रं प्राविशदिति ।

महापुण्डरीकह्रदप्रभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता नारी । १०। रुक्मिण उपरि महापुण्डरीकह्रदाद् दक्षिणतोरणद्वारेण निर्गता नारी महानदीत्यादि सर्वं हरि(नर)कान्तया व्याख्यातम् । अयं तु विशेषः नारीकुण्डप्रासादे नारीदेवी वसति । गन्धवद्वृत्तवेदाढ्यं प्रदक्षिणीकृत्य पूर्वोर्द्धाध प्राविशदिति ।

१५

उदीच्यद्वारनिर्गता रूप्यकूला । ११। तस्मादेव महापुण्डरीकह्रदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता रूप्यकूला महानदीत्यादि सर्वं तु रोहिता व्याख्यातम् । अयं तु विशेषः रूप्यकूलाकुण्डप्रासादे रूप्यकूला देवी वसति । माल्यवद्वृत्तवेदाढ्यं प्रदक्षिणीकृत्य प्रतीच्यसमुद्रं प्राविशदिति ।

२०

पुण्डरीकह्रदप्रभवापाच्यतोरणद्वारनिर्गता सुवर्णकूला । १२। शिखरिण उपरि पुण्डरीकह्रदाद् दक्षिणतोरणद्वारेण निर्गता सुवर्णकूला महानदीत्यादि सर्वं रोहितास्यया व्याख्यातम् । अयं तु विशेषः सुवर्णकूलाकुण्डप्रासादे सुवर्णकूला देवी वसति । माल्यवद्वृत्तवेदाढ्यं प्रदक्षिणीकृत्य प्राच्यमर्णवं प्राविशदिति ।

पूर्वतोरणद्वारनिर्गता रक्ता । १३। तस्मादेव पुण्डरीकह्रदात् पूर्वतोरणद्वारेण विनिर्गता रक्ता महानदीत्यादि सर्वं गङ्गाया व्याख्यातम् । अयं तु विशेषः रक्ताकुण्डप्रासादे रक्तादेवी वसति ।

२५

प्रतीच्यद्वारनिर्गता रक्तोदा । १४। तस्मादेव पुण्डरीकह्रदात् प्रतीच्यतोरणद्वारेण विनिर्गता रक्तोदा महानदीत्यादि सर्वं सिन्ध्वा वर्णितम् । अयं तु विशेषः रक्तोदाकुण्डप्रासादे रक्तोदा देवी वसति ।

३०

गङ्गासिन्धूरक्तारक्तोदाः भुजङ्गकुटिलगतयः अन्यत्र गिरितलधाराप्रपाताभ्याम्, शेषा ऋजुगतयः अन्यत्र मेरुनाभिगिरिप्रदेशेभ्यः । चतुर्दशाप्येता अर्धयोजनविष्कम्भनदीसमायामाभ्यामुभयपार्श्वगताभ्यां प्रत्येकमर्धयोजनोत्सेधपञ्चधनुःशतविष्कम्भवनसमायामपञ्चखेदिकाद्वयपरिवृताभ्यां वनषण्डाभ्यामलङ्कृताः ।

तासां परिवारप्रतिपादनार्थमाह—

३५

चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्धवादयो नद्यः ॥२३॥

गङ्गासिन्धवाद्यग्रहणं प्रकरणादिति चेत्; न; अनन्तरग्रहणप्रसङ्गात् । १। स्यान्मतम्—
गङ्गासिन्धवादिग्रहणमनर्थकम् । कुतः ? प्रकरणात् । प्रकृता हि ता इति; तन्न; किं कारणम् ?
अनन्तरग्रहणप्रसङ्गात् । “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” [पात० महा० १।२।४७]

५ इति अपरगानामेव ग्रहणं स्यात् ।

गङ्गादिग्रहणमिति चेत्; न; पूर्वगाग्रहणप्रसङ्गात् । २। अथ मतम्—गङ्गादिग्रहणमे-
वास्तु अनन्तरनिवृत्त्यर्थमिति; तच्च न; कस्मात् ? पूर्वगाग्रहणप्रसङ्गात् । गङ्गादयो हि
पूर्वगा इति ।

नदीग्रहणात् सिद्धिरिति चेत्; न; द्विगुणाभिसंबन्धार्थत्वात् । ३। स्यादेतत्—नद्यः
१० प्रकृतास्ततो नदीग्रहणमन्तरेणापि नदीसंप्रत्यये सिद्धे तद्ग्रहणं सर्वनदीसंप्रत्ययार्थं भविष्यति
नार्थो गङ्गासिन्धवादिग्रहणेनेति ? तन्न; किं कारणम् ? द्विगुणाभिसंबन्धार्थत्वात् ।
द्विगुणा द्विगुणा इत्यस्याभिसंबन्ध इह कथं स्यादिति गङ्गासिन्धवादिग्रहणं क्रियते । किं
भूतमेतदनेन आहोस्विच्छब्दाधिका^१दर्थ्याधिक्यं गतमिति ? आह । कथम् ? द्विगुणानुवृत्तौ
गङ्गाचतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता तद्विगुणनदीसहस्रपरिवारा सिन्धूरिति “प्रसवते तन्निवृत्त्यर्थं”
१५ गङ्गासिन्धूग्रहणमिति । “तत्र गङ्गासिन्धवौ प्रत्येकं चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृते । ततो द्विगुणा
द्विगुणाः परिवारनद्यो वेदितव्या आसीतोदायाः, ततः परतोऽर्धहीनाः ।

उक्तो जम्बूद्वीपविष्कम्भाम्भोनिधिह्रदसरित्पर्वतवर्षनिवेशक्रमः । इदमिदानीं प्रक्रि-
यतां किममूनि क्षेत्राणि तुल्यविस्ताराण्युत विस्तारविशेषोऽस्तीति ? अत आह—

भरतः षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारः षट्चैकान्नविंशति-

भागा योजनस्य ॥२४॥

२०

षडधिका विंशतिः षड्विंशतिः षड्विंशतिरधिका येषु तानि षड्विंशानि पञ्चयोजन-
शतानि विस्तारोऽस्य षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारो भरतः । किमेतावानेव ? नेत्याह—
षट्चैकान्नविंशतिभागा योजनस्य, विस्तारोऽस्येत्यभिसंबध्यते ।

इतरेषां विष्कम्भविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

तद्विगुणाद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥२५॥

२५

ततो द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां त इमे तद्विगुणद्विगुणविस्ताराः ।

वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपात आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थः । १। वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपातः क्रियते
आनुपूर्व्यप्रतिपत्तिर्यथा स्यादिति । इतरथा हि वर्षधराश्च वर्षाश्चेति द्वन्द्वे वर्षशब्दस्य
पूर्वनिपातः प्रसज्येत अल्पात्तरत्वात् । न च लक्षणमस्ति आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थः पूर्वप्रयोगः
३० कर्तव्य इति ? सत्यं नास्ति कण्ठोक्तम्, ज्ञापकात् भवति *“लक्षणहेत्वोः क्रियायाः”
[जैनेन्द्र० २।२।१०४] इति^१ ।

१ —प्रत्ययसिद्धेस्त— मु० । २ प्रतिपत्त्यर्थं आ०, ब०, मु० । ३ ज्ञातम् । ४ सूत्रमनर्थकमिति ।
५ प्रसक्तिः त— आ०, ब०, ता०, मु० । ६ तथा सति । ७ षड्विंशतिप— आ०, ब०, ता०, मु० ।
८ एवंविधम् । ९ इत्यत्र हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः तं विहाय आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थं लक्षणशब्दस्य-
कृतवान् । ततो ज्ञायते आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थः पूर्वप्रयोगः कर्तव्य इति लक्षणमस्तीति ।

विदेहान्तवचनं मर्यादार्थम् । २। विदेहः अन्तो येषां त इमे विदेहान्ता इति मर्यादा क्रियते । इतरथा हि नीलादयोऽपि द्विगुणद्विगुणविस्ताराः प्रमज्जेरन् । तथाहि—हिमवतो विष्कम्भो द्विपञ्चागमेकं योजनसहस्रं द्वादश चैकान्नविंशतिभागाः । हैमवतस्य द्वियोजन-सहस्रे पञ्चोत्तरगतं पञ्च चैकान्नविंशतिभागाः । महाहिमवतश्चत्वारि योजनमहन्नाणि दशाधिके द्वे गते दश चैकान्नविंशतिभागाः । हरिवर्षस्याष्टौ योजनमहन्नाणि चत्वारि शतानि एकविंशति एकश्चैकान्नविंशतिभागः । निपथस्य षोडशयोजनसहन्नाणि अष्टौ गतानि द्विचत्वारिंशानि द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ । विदेहस्य त्रयस्त्रिंशद्योजनमहन्नाणि पट्शतानि चतुरशीत्यधिकानि चत्वारश्चैकान्नविंशतिभागाः ।

५

यद्येवं भरतादीनां विदेहान्तानां विस्तारक्रम उक्तः, अथोत्तरेपां कथमिति ? अत आह—

१०

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥२६॥

उत्तरा ऐरावतादयः नीलान्ता भरतादिभिर्दक्षिणैस्तुल्याः द्रष्टव्याः, अतीतस्य सर्वस्यायं विशेषो द्रष्टव्यः ।

अत्राह—उक्तेषु भरतादिषु क्षेत्रेषु मनुष्याणां किं तुल्योऽनुभवादिः आहोस्वित्कञ्चिदस्ति प्रतिविशेष इति ? अत आह—

१५

भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाम्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥२७॥

इमौ वृद्धिह्रासौ कस्य ? भरतैरावतयोः । ननु ते क्षेत्रे व्यवस्थितावधिके कथं तयोर्वृद्धिह्रासौ ? अत उत्तरं पठति—

तात्स्थ्यात्ताच्छब्दसिद्धिर्भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासयोगः । १। इह लोके तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं भवति, यथा गिरिस्थेषु वनस्पतिषु दह्यमानेषु गिरिदाह इत्युच्यते, तथा भरतैरावतस्थेषु मनुष्येषु वृद्धिह्रासावापद्यमानेषु भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासावुच्येते ।

२०

अधिकरणनिर्देशो वा । २। अथवा भरतैरावतयोरित्यधिकरणनिर्देशोऽयम्, स चाधेय-माकाङ्क्षतीति भरते ऐरावते च मनुष्याणां वृद्धिह्रासौ वेदितव्यौ । किं कृतौ पुनस्तौ ?

अनुभवायुःप्रमाणादिकृतौ वृद्धिह्रासौ । ३। अनुभवः उपभोगपरिभोगसम्पत्, आयु-जीवितपरिमाणम्, प्रमाणं शरीरोत्सेध इत्येवमादिकृतौ मनुष्याणां वृद्धिह्रासौ प्रत्येतव्यौ । किं हेतुकौ पुनस्तौ ? कालहेतुकौ । स च कालो द्विविधः—उत्सर्पिणी अवसर्पिणी चेति । तद्भेदाः षट् प्रत्येकम् । अन्वर्थसंज्ञे चैते ।

२५

अनुभवादिभिरवसर्पणशीला अवसर्पिणी । ४। अनुभवादिभिः पूर्वोक्तैरवसर्पणशीला हानि-स्वाभाविका अवसर्पिणीसमा ।

तद्विपरीतोत्सर्पिणी । ५। तद्विपरीतैरेवोत्सर्पणशीला वृद्धिस्वाभाविकोत्सर्पिणीत्युच्यते । तत्रावसर्पिणी षड्विधा—सुषमसुषमा सुषमा सुषमदुःषमा दुःषमसुषमा दुःषमा अतिदुःषमा चेति । उत्सर्पिण्यपि अतिदुःषमाद्या सुषमसुषमान्ता षड्विधैव भवति । अवसर्पिण्याः परिमाणं दश सागरोपमकोटीकोटयः, उत्सर्पिण्यपि तावत्येव । सोभयी कल्प इत्याख्यायते ।

३०

तत्र सुपमसुपमा चतस्रः सागरोपमकोटीकोटयः । तदादौ मनुष्या उत्तरकुरुमनुष्यतुल्याः । ततः क्रमेण हानौ सत्या सुपमा भवति तिस्रः सागरोपमकोटीकोटयः । तदादौ मनुष्या हरिवर्षमनुष्यसमाः । ततः क्रमेण हानौ^१ सुपमदुपमा भवति द्वे सागरोपमकोटीकोटयौ तदादौ मनुष्या हैमवतमनुष्यममाना भवन्ति । ततः क्रमेण हानौ सत्यां दुःषमसुपमा भवति
 ५ एकसागरोपमकोटीकोटी द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रोना । तदादौ मनुष्या विदेहजनतुल्या भवन्ति । ततः क्रमेण हानौ सत्यां दुःषमा भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि । ततः क्रमेण हानौ सत्यां अतिदुःषमा भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि । एवमुत्सर्पिण्यपि विपरीतक्रमा वेदितव्या ।
 अथेतरासु भूमिषु काऽवस्थितिः ? अत आह—

ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥२८॥

१० ताभ्यां भरतैरावताभ्यामपरा भूमय अवस्थिता भवन्ति^२ । न हि तत्रोत्सर्पिण्यव-
 सर्पिण्यौ स्तः ।

किं तासु मिभूषु मनुष्यास्तुल्यायुष आहोस्वित् कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इति ? अस्तीत्याह—

एकद्वित्रिपत्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरवकाः ॥२९॥

हैमवतादिभ्यो भवार्थे वृज् मनुष्यप्रतिपत्यर्थः । १। हैमवते भवा इत्येवमादिना विग्रहेण
 १५ वृजि कृते हैमवतकादिसिद्धिर्भवति । स किमर्थः ? मनुष्यप्रतिपत्यर्थः । तत्र भवा मनुष्याः
 प्रतिपद्येरन्निति ।

एकादीनां हैमवतकादिभिर्यथासंख्यं संबन्धः । २। हैमवतकादयस्त्रय एकादयस्त्रयः तत्र
 यथासंख्यं संबन्धो भवति । एकपत्योपमस्थितयो हैमवतकाः । द्विपत्योपमस्थितयो
 हारिवर्षकाः । त्रिपत्योपमस्थितयो दैवकुरवका इति । तत्र पञ्चसु हैमवतेषु सुपमदुःषमा
 २० सदा अवस्थिता । तत्र मनुष्या एकपत्योपमायुषो द्विधनुःसहस्रोच्छ्रिताश्चतुर्थभक्ताहारा
 नीलोत्पलवर्णाः । पञ्चसु हरिवर्षेषु सुषमा सदा अवस्थिता, तत्र मनुष्या द्विपत्योपमस्थितयः
 चतुश्चापसहस्रोत्सेवाः षष्ठभक्ताहाराः शङ्खवर्णाः । पञ्चसु देवकुरुषु सुषमसुषमा सदा
 अवस्थिता, तत्र मनुष्यास्त्रिपत्योपमायुषः षड्धनुःसहस्रोत्सेवा अष्टमभक्ताहारा कनकवर्णाः ।
 अथोत्तरेषु काऽवस्थितिः ? अत आह—

तथोत्तराः ॥३०॥

२५

यथा दक्षिणाः तथोत्तरा वेदितव्याः । हैरण्यवतका हैमवतकैस्तुल्याः । राम्यका
 हारिवर्षकैस्तुल्याः । दैवकुरवकैरौत्तरकुरवका व्याख्याताः ।

अथ विदेहव्यवस्थितेषु का स्थितिक्रिया ? अत उच्यते—

विदेहेषु संख्येयकालाः ॥३१॥

३० सर्वेषु विदेहेषु संख्येयकालाः मनुष्याः । तत्र कालः सुषमदुःषमान्तोपमः सदा अवस्थितः ।
 मनुष्याश्च पञ्चधनुःशतोत्सेवा नित्याहाराः उत्कर्षेण^३ एकपूर्वकोटिस्थितिका जघन्येनान्त-
 मूर्तहूतयुषः ।

१ -नौ सत्यां सु- मु० । २ कृतः । ३ -स्थितिरित्यत आ०, ब०, द०, मु० । ४ तदुच्य- अ० ।
 ५ -ण पूर्व- आ०, ब०, द०, मु० । ६ पुष्पस्य दु परिमाणं सर्वारं खलु कोडिसदसहस्राहं । लृपणं
 च सहस्रा बोधव्या वासकोडीण ॥ इति- ७०५६००००००००००० ।

भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥३२॥

किमर्थमिदमुच्यते नन् पुनस्ताद्वरतस्य विष्कम्भो व्याख्यातः ?

पुनर्भरतविष्कम्भवचनं प्रकारान्तरप्रतिपत्त्यर्थम् । १। पुनर्भर्गविष्कम्भ उच्यते प्रकारान्तरेण प्रतिपत्तिः कथं स्यादिति । भरतविष्कम्भप्रमाणैः खण्डैः छिद्यमानो जम्बूद्वीपः नवत्युत्तरेण खण्डशतेन परिच्छिद्यत इत्यर्थः ।

उत्तराभिसम्बन्धार्थं वा । २। अथवा, उत्तरत्र वक्ष्यते—“द्विर्धात'को खण्डे । पुष्करार्धे च” [न० सू० ३।३३-३४] इति, तदभिसम्बन्धार्थं पुनर्वचनं क्रियते ।

तलमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्तारो लवणोदः । ३। समे भूमिन्ने द्वियोजनशतसहस्रविष्कम्भ इत्युक्तं पुनस्तात् । तस्य गोतीर्थवदुभयतोऽधः^१ क्रमेण हान्या मूले दशयोजनसहस्रविस्तारः तावद्विष्कम्भजलतलः^२ योजनसहस्रावगाहः समाद् भूमितलादूर्ध्वं^३ पण्डशयोजनसहस्रजलोन्मेषः यवराशिर्वोच्छिन्नजलः मृदङ्गसंस्थानो लवणोदो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये दिक्षु महापातालानि योजनशतसहस्रावगाहानि । ४। तस्य लवणोदस्य मध्ये चतसृषु दिक्षु रत्नवेदिकायाः पञ्चनवतियोजनसहस्राणि तिर्यगतीत्य क्षितिविवराणि वज्रमयतलपाश्वर्यानि, “अलिञ्जरसंस्थानानि प्रत्येकमेकयोजनशतसहस्रावगाहानि तावन्मध्यविष्कम्भाणि तलमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्ताराणि महापातालानि वेदितव्यानि चत्वारि—पाताल-
वडवामुख-यूपकेसर-कलम्बुकसंज्ञानि । तत्र प्राच्यां दिशि पातालम्, प्रतीच्यां वडवामुखम्, उदीच्यां यूपकेसरम्, अपाच्यां कलम्बुकम् । तेषामेकैकस्त्रिभागस्त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशानि योजनत्रिभागश्च साधिकः । तेषामधस्त्रिभागे वातस्तिष्ठति । मध्यत्रिभागे वायुतोये । उपरित्रिभागे तोयम् । रत्नप्रभाखरपृथ्वीभागसन्निवेशिभवनालयवातकुमारतट्वनिताक्रीडाजनिताऽनिलसंधोभकृतपातालोन्मीलननिमीलनहेतुकौ वायुतोयनिष्क्रम-
प्रवेशौ भवतः । तत्कुना दशयोजनसहस्रविस्तारमुखजलस्योपरि पञ्चागद्योजनावधृता जलवृद्धिः । तत उभयत आरत्नवेदिकायाः सर्वत्र द्विगव्यूतप्रमाणा जलवृद्धिः । पातालोन्मीलनवेगोपशमेन हानिः । पातालानां चतुर्णामप्यन्तराणि प्रत्येकं द्वे शतसहस्रे सप्तविंशतिसहस्राणि सप्ततिशतं च योजनानां त्रीणि च गव्यूतानि साधिकानि ।

विदिक्षु क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि । ५। तन्मध्ये चतसृषु विदिक्षु चत्वारि क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि तावन्मध्यविष्कम्भाणि मुखमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्ताराणि वेदितव्यानि । तेषामेकैकस्त्रिभागस्त्रीणि सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशानि योजनानां योजनत्रिभागश्च साधिकः । अधस्त्रिभागे वातः, मध्यत्रिभागे वायुतोये, उपरित्रिभागे तोयम् ।

तदन्तरेषु क्षुद्रपातालानां योजनसहस्रावगाहानां सहस्रम् । ६। तेषां दिग्विदिग्विभागानां पातालानाम् अन्तरेष्वष्टास्वपि योजनसहस्रावगाहानां तावन्मध्यविष्कम्भाणां मुखमूलयोस्तदूर्ध्वविस्ताराणां क्षुद्रपातालानां सहस्रं प्रत्येतव्यम् । तेषां त्रिभागाः पूर्ववद्वेदितव्याः । तत्रैकैकस्मिन्नन्तरे क्षुद्रपातालानां मुक्तावलीवदवस्थितानां शतं पञ्चविंशमन्यान्यपि पातालानि सन्ति । अन्तरालेषु सप्तसहस्राण्यष्टौ शतान्यशीतिश्च पातालसमुदायः ।

१—कीषण्डे ता०, अ०, मू० । २—दः क— द०, अ०, ता० । वः क— मू० । ३ उपरितलः । ४ अंजनसं—आ०, ब०, द०, मु० । ‘मणिकोऽलिञ्जरः’ इति हैमः, मणिसंस्थानानि इति यावत्— सम्पा० । ५ तेषामेकस्त्रि— ता०, अ०, मू० ।

दिक्षु वेलन्धरनागाधिपतिनगराणि चत्वारि । ७। रत्नवेदिकायास्तिर्यग्द्वाचत्वारिंशद्यो-
जनसहस्राणि गत्वा चतसृषु दिक्षु द्वाचत्वारिंशद्योजनसहस्रायामविष्कम्भाणि चत्वारि वेलन्ध-
रनागाधिपतिनगराणि भवन्ति । तेषु वेलन्धरनागाधिपतयः पत्योपमायुपो दशकार्मुकोत्सेधाः
प्रत्येकं चतसृभिरग्रमहिपीभिः परिवृता वेलन्धरनागाश्च निवसन्ति । तत्र द्वाचत्वारिंशन्नाग-
५ सहस्राणि लवणोदाभ्यन्तरवेलां धारयन्ति । द्वासप्ततिनगिसहस्राणि 'ब्राह्मवेलां धारयन्ति ।
अष्टाविंशतिनगिसहस्राणि अग्रेदकं धारयन्ति । तान्येतानि समुदितान्येकं शतसहस्रं द्वाचत्वारि-
शच्च सहस्राणि ।

द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कम्भो गौतमद्वीपश्च । ८। रत्नवेदिकायास्तिर्यग्द्वादशयोजन-
सहस्राणि गत्वा द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कम्भो गौतमस्य समुद्राधिपतेर्द्वीपश्च तत्र भवति ।

- १० रत्नवेदिकायास्तिर्यक्पञ्चनवतिप्रदेशेषु गतेषु 'एक. प्रदेशावगाहः, पञ्चनवतिहस्तेषु
गतेष्वेकहस्तावगाहः, पञ्चनवतियोजनेषु गतेष्वेकयोजनावगाहः, पञ्चनवतियोजनशतेषु गते-
ष्वेकयोजनशतावगाहः, पञ्चनवतियोजनसहस्रेषु गतेष्वेकयोजनसहस्रावगाहः । लवणोदम्यान्ते
यथा वेला^१ तथा वहिरपि, विजयादीनि द्वाराणि चात्र । लवणोदस्यैव वेला नान्योदधीनां
तत्रैव च पातालानि नान्यत्र । सर्वे च लवणोदादयः स्वयम्भूरमणपर्यन्ता एकयोजनसहस्रा-
१५ वगाहाः । द्वीपोदधिपर्यन्ते चोभे वेदिके । या द्वीपान्ते ता द्वीपानां याः समुद्रान्ते ताः समुद्रा-
णाम् । लवणोद उच्छ्रितसलिलः, शेषाः 'प्रस्तारजलाः । भिन्नरसाश्चत्वारः, त्रय उदकरसाः,
शेषा इक्षुरसाः सागराः । लवणोदो लवणरसजलः ।^२ वारुण्युदो वारुणीरसजलः । क्षीरोदः
क्षीररसजलः । घृतोदो घृतरसजलः । कालोदपुष्करोदस्वयम्भूरमणोदा उदकरसाः । लवणोद-
कालोदस्वयम्भूरमणोदा मत्स्यकूर्मादिजलचरावासाः नेतरे । लवणोदे नदीमुखे नवयोजन-
२० शरीरा मत्स्याः, सागराभ्यन्तरेऽष्टादशयोजनशरीराः । कालोदे नदीमुखेऽष्टादशयोजन-
शरीरा मत्स्याः, सागराभ्यन्तरे षट्त्रिंशद्योजनशरीराः । स्वयम्भूरमणोदे नदीमुखे पञ्चशत-
योजनशरीरा मत्स्याः, सागराभ्यन्तरे एकयोजनसहस्रशरीरा मत्स्याः ।

योज्यं वर्षवर्षधरहृदपुष्करादीनां संख्याविष्कम्भादिविधिरुक्तो जम्बूद्वीपे, तद्द्विगुणो
घातकीषण्ड इति प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

२५

द्विर्धातकीषण्डे^१ ॥३३॥

- द्रव्याभ्यां^२ वृत्तौ सुजभाव इति चेत्; न; क्रियाध्याहाराद् द्विस्तावानिति यथा । १।
स्यान्मतम्—भरतादीनि द्रव्याणि अत्राभ्यावर्तन्ते न तु क्रिया 'तस्मान्नास्ति सुजिति ? तन्न;
किं कारणम् ? क्रियाध्याहारात् । यथा 'द्विस्तावानयं प्रासाद इति 'मीयते' इत्येवमाद्यध्याह्नि-
यमाणक्रियापेक्षया सुजुत्पत्तिः, एवमिहापि घातकीषण्डे भरतादयो 'द्विःसंख्यायन्ते' इत्येवं
३० सामर्थ्यप्रापितक्रियापेक्षया सुजवेदितव्यः । तच्च संख्यानं द्विधा—स्वरूपभेदेन विष्कम्भादिभेदेन
च । तत्र स्वरूपसंख्यानं द्वौ भरतौ द्वौ हिमवन्तावित्येवमादि । विष्कम्भादिसंख्यानं जम्बूद्वीपे
हिमवदादीनां वर्षधराणां यो विष्कम्भः तद्द्विगुणो घातकीषण्डे हिमवदादीनामिति ।

१ बाह्यां वेलां आ०, ब०, द०, मु०, ता०, । २ एकप्रदेशा— आ०, ब० मु० । ३ वेला कालविशेषः
स्यात् वेला सिन्धुजलोच्छ्रितः । ४ प्रसारजलाः आ०, ब०, द०, मु० । ५ वारुणोदः ता०, श्र०, मु० ।
६—खण्डे आ०, ब०, द०, मु० । ७ पौनःपुन्यम्— ता० टि० । ८ ततो न सु— ता०, आ०, ब०, द०,
मु० । ९ द्वौ वारौ तावान् ।

अथ धातकीपण्डे भरतस्य को विष्कम्भः ? उच्यते—

षट्षष्टिशतानि चतुर्दशानि योजनानां धातकीपण्डभरताभ्यन्तरविष्कम्भः एकान्नत्रि-
शच्च भागशतम् । १२। पट्महन्त्राणि पट्जनानि चतुर्दशानि योजनानां योजनस्य द्वादश-
द्विगुणभागाः एकान्नत्रिंशच्च भागशतं धातकीपण्डभरताभ्यन्तरविष्कम्भः ।

सैकाशीतिपञ्चशताधिकद्वादशसहस्राणि मध्यविष्कम्भः षट्त्रिंशच्च भागाः । १३। द्वादश-
सहस्राणि योजनानां पञ्चशतान्येकाशीन्युनगणि पट्त्रिंशच्च भागाः धातकीपण्डभरतमध्य-
विष्कम्भः ।

सप्तचत्वारिंशत्पञ्चशताष्टादशसहस्राणि बाह्यविष्कम्भः पञ्चपञ्चाशच्च भागश-
तम् । १४। अष्टादशमहन्त्राणि योजनानां पञ्चशतानि सप्तचत्वारिंशानि पञ्चपञ्चाशच्च
भागशतं बाह्यभरतविष्कम्भः ।

१०

वर्षाद्वर्षश्चतुर्गुणविस्तार आ विदेहात् । १५। वर्षाद्वर्षश्चतुर्गुणविस्तार आ विदेहाद् द्रष्टव्यः ।
भरताच्चतुर्गुणविष्कम्भो हैमवतः । हैमवताच्चतुर्गुणविष्कम्भो ह्रिर्वर्षः । ह्रिर्वर्षाच्चतु-
र्गुणविष्कम्भो विदेह इति । तथा च भरततुल्यविस्तार एरावतः । ऐरावताच्चतुर्गुणविस्तारो
हैरण्यवतः । हैरण्यवताच्चतुर्गुणविस्तारो रम्यकः । धातकीपण्डवलयविष्कम्भश्चत्वारि योजन-
शतसहस्राणि । तत्परिबिरेकचत्वारिंशद्योजनशतसहस्राणि दशसहस्राणि नव योजनशतानि
विशेषोक्तैकपट्युत्तराणि एकं शतसहस्रं अष्टमण्डितसहस्राणि अष्टौ शतानि च द्वाचत्वारिंशानि
योजनानि धातकीपण्डे वर्षधररुद्धक्षेत्रम् । तत्परिबिमनीयावशिष्टं द्वादशद्विगुणभागहृतं
लब्धम्, भरतविष्कम्भ उक्तः ।

१५

वर्षाणां वर्षधराणां सरितां वृत्तवेदादद्यानां ह्रदानामन्येषां च तान्येव नामानि ।
वर्षधरा हिमवदादयः उक्तोत्सेधावगाहा द्विगुणविस्ताराः । चत्वारोऽपि वृत्तवेदादद्या उक्तोच्छ्रा-
यावगाहसमा द्वियोजनसहस्रविस्ताराः । यमकाद्री च व्याख्यातोऽमेधावगाहौ द्वियोजनसहस्र-
मूलविस्तारौ पञ्चदशयोजनशतमध्यविष्कम्भौ उपर्येकयोजनसहस्रविस्तारौ । काञ्चनाद्र्यश्च
व्याख्यातोऽच्छ्रायावगाहा द्विगुणविस्ताराः । ह्रदाश्च पद्मादयः षडपि द्विगुणायामविष्कम्भा-
वगाहाः । द्वीपाः पद्मानि च द्विगुणायामविष्कम्भावगाहानि ।

२०

भरतैरावतविभाजिनाविष्वाकारगिरी । १६। उदगपाक् भरतैरावतयोर्विभागहेतु कालो-
दलवणोदस्पर्शिनौ योजनशतावगाहौ चतुर्योजनशतोत्सेधौ अथ उपरि चैकयोजनसहस्रविस्तारौ
काञ्चनपरिणामौ इष्वाकारगिरी भवतः ।

२५

तत्र धातकीपण्डे द्वौ मेरु पूर्वापरौ योजनसहस्रावगाहौ पञ्चनवतियोजनशतमूल-
विष्कम्भौ धरणीतले चतुर्नवतियोजनशतविस्तारौ चतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेधौ योजनसहस्र-
विस्तारतलौ पूर्वोक्तप्रमाणचूलिकौ । अस्माद् भूमितलात् पञ्चयोजनशतान्युत्प्लुत्य नन्दनवनं
भवति पञ्चयोजनशतविस्तारम् । पञ्चपञ्चाशद्योजनशताधिकपञ्चाशद्योजनसहस्राणि

३०

१ अष्टपञ्चाशदधिकचतुःशतोपेतानि षड्विंशतियोजनसहस्राणि द्वादशाधिकशतद्वयोपेतं द्वानवतिभागा
योजनस्य हैमवतोऽभ्यन्तरविष्कम्भः । चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयोपेतानि पञ्चाशद्योजनसहस्राणि द्वादशा-
धिकशतद्वयोपेतं चतुश्चत्वारिंशदधिकं भागशतं च योजनस्य मध्यविष्कम्भः । नवत्यधिकशतोपेतानि
चतुःसप्ततियोजनसहस्राणि द्वादशाधिकशतद्वयोपेतं षण्णवत्यधिकं भागशतं च हैमवतो बाह्यविष्कम्भः ।

२ -वावगाहादीनि आ०, ब०, द०, मु० । ३ -भूतलिकौ आ०, ब०, द०, मु० ।

तत उत्प्लुत्य सौमनस नाम वनं पञ्चगतयोजनविष्कम्भं भवति । ततोऽष्टाविंशतियोजन-
सहस्राण्युत्प्लुत्य^१ पाण्डुकवनं भवति । तयोर्दशसु प्रदेशेष्वेकप्रदेशवृद्धिः ।

जम्बूद्वीपे यत्र जम्बूवृक्षः तत्र धानकीपण्डे धातकीवृक्षः । परिवाराश्च पूर्वोक्तवर्णनाः ।
तन्निवामी द्वीपाधिपतिस्तत्र एव द्वीपस्य धातकीषण्ड इति नाम वेदितव्यम् । तत्र चक्रारान्तर-
५ संस्थाना वर्षा वर्षधराश्च चक्राराकारा उभयजलधिस्पर्शिनः । तत्परिक्षेपिकालोदसमुद्रः
टङ्कच्छिन्नतीर्थः अष्टयोजनगतसहस्रवलयविष्कम्भ एकनवतिशतसहस्राणि सप्ततिश्च सहस्राणि
साधिकपञ्चोत्तराणि षट्शतानि योजनानां तत्परिधिः ।

कालोदपरिक्षेपिपुष्करद्वीपः पौडगयोजनगतसहस्रवलयविष्कम्भः । तत्र द्वीपाम्भोनिधि-
द्विगुणपरिकल्पितवत् धानकीपण्डवर्षादिद्विगुणविधि^२प्रसङ्गे विशेषावधारणार्थमाह—

१०

पुष्करार्धे च ॥३४॥

चशब्दः किमर्थः ?

संख्याभ्यावृत्त्यनुवर्तनार्थश्चशब्दः । १। द्विरित्येतस्याः संख्याभ्यावृत्तेरनुवर्तनार्थश्चशब्दः
क्रियते, पुष्करार्धे च द्विभरतादयः संख्यायन्त इति । किं जम्बूद्वीपभरतादिसंख्या द्विरावर्त्यत
इत्यभिसंबध्यते आहोस्वित् धातकीषण्डभरतादिसंख्येति ? 'जम्बूद्वीपभरतादिसंख्यैव संब-
१५ द्यते । अनन्तरा कस्मान्नाभिसंबध्यत 'इति ? इच्छातो विशेषसम्बन्ध इति । अतश्चैतदेवं
'धातकीषण्डे हिमवदादीनामपि विष्कम्भः, पुष्करार्धे च हिमवदादीनां द्विगुण इष्यत इति ।
नामानि च तान्येव वेदितव्यानि । अथ भरतस्य को विष्कम्भः ?

एकान्नाशीत्युत्तरपञ्चशताधिकैकचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि भरताभ्यन्तरविष्कम्भः सत्रि-
सप्ततिभागशतं च । २। एकचत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्चशतान्येकान्नाशीत्युत्तराणि योजनानां
२० त्रिसप्तत्युत्तरभागशतं च भरताभ्यन्तरविष्कम्भो वेदितव्यः ।

द्वादशपञ्चशतोत्तरत्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि मध्यविष्कम्भो नवनवत्यधिकं च भाग-
शतम् । ३। त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि योजनानां पञ्चशतानि द्वादशानि नवनवत्यधिकं
च भागशतं मध्यभरतविष्कम्भः ।

द्वाचत्वारिंशच्चतुःशतोत्तरपञ्चषष्टिसहस्राणि बाह्यविष्कम्भस्त्रयोदश च भागाः । ४।
२५ पञ्चषष्टिसहस्राणि योजनानां चत्वारि शतानि द्वाचत्वारिंशानि त्रयोदशभागाः बाह्य-
भरतविष्कम्भः ।

वर्षाद्विर्षश्चतुर्गुणविस्तार आ विदेहात् । ५। वर्षात् वर्षः चतुर्गुणविस्तार आ विदेहात् द्रष्ट-
व्यः । भरताच्चतुर्गुणविष्कम्भो हैमवतः, हैमवताच्चतुर्गुणविष्कम्भो हरिवर्षः, हरिवर्षाच्चतुर्गुण-
विष्कम्भो विदेह इति । तथा भरततुल्यविस्तार ऐरावतः, ऐरावताच्चतुर्गुणविस्तारो हैरण्यवतः,
३० हैरण्यवताच्चतुर्गुणविस्तारो रम्यक इति । एककोटिद्वाचत्वारिंशच्छतसहस्राणि त्रिंशत्सहस्राणि^३
द्वे च शते योजनानां सविशेषा चैकान्नपञ्चाशत् पुष्करार्धान्तःपरिधिः । त्रीणि शतसहस्राणि

१ -त्पत्य श्र०, मू० । २ -विधिप्रमाणवि- आ०, ब०, द०, मु० । ३ -दिकसं- आ०, ब०, द०, मु० । ४ चेत् । ५ यथा धातकीषण्डे जम्बूद्वीपभरतादयो द्विगुणसंख्या व्याख्याताः तथा पुष्करार्धे च जम्बूद्वीपस्यैव भरतादयो द्विगुणसंख्या व्याख्यायन्ते न धातकीषण्डस्येत्यर्थः । ६ द्वे शते आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ७ -षं च- आ०, ब०, द०, मु० ।

पञ्चवक्त्रागत्महन्त्राणि पट्शनानि चतुरग्रीतिश्च योजनानि पुष्करार्धे पर्वतरुद्धक्षेत्रम्, परिधेरपनीयाज्वशिष्टं द्वादशद्विगतभागहनलब्धं भग्नाविष्कम्भ उक्तः । वर्षधरत्रिजयार्धवृत्त-वेदाढ्यादयः जम्बूद्वीपवर्णनायां विहितोन्मेधावगाहाः^१ धानकीपण्डविहितद्विगुणविस्ताराः पुष्करार्धे च वेदितव्याः । इप्वाकारौ मन्दरौ च नावत्परिमाणावेव । यत्र जम्बूवृक्षस्तत्र पुष्करं सपरिवारं वेदिनव्यम् । तन्निवासी द्वीपाधिपतिः, नत एव नम्य दीपन्य नाम रुडं पुष्करद्वीप इति । अथ कथं पुष्करार्धसंज्ञा ?

मानुषोत्तरशैलेन विभक्तार्धत्वात् पुष्करार्धसंज्ञा । ६। पुष्करद्वीपस्य बहुमध्यदेशभावा बलय-वृत्तो मानुषोत्तर^२नामशैल, तेन विभक्तार्धत्वात् पुष्करार्धसंज्ञा वेदिनव्या । सप्तदशयोजनगता-न्येकविशान्यस्योच्छ्रायः । चत्वारि योजनगतानि त्रिशानि सत्रोद्यान्यवगाहः, द्वाविंशं योजनसहस्रं मूलविस्तारः । सप्तयोजनगतानि त्रयोविशानि मध्यविस्तारः । चतुर्विंशानि चत्वारि योजनशता-न्युपरि विस्तारः । सोऽयमभ्यन्तरमुखनियण्णसिंहाकृतिरर्धयवराश्युपमानः । मानुषोत्तराद्रिः । तस्योपरि चतसृषु दिक्षु पञ्चाशद्योजनायामतदर्धविस्तारमाध्र्ययोजनसप्तत्रिंशद्योजनोन्मे-धानि अष्टयोजनोन्मेधतदर्धविष्कम्भनावत्प्रवेशद्वाराणि अर्हदायतनवर्णनोपेतानि चत्वार्यर्हदा-यतनानि प्रागादिषु दिक्षु प्रदक्षिणा^३वृत्तानि । वैडूर्य-अश्मगर्भ-सौगन्धिक-रुचक-लोहिताक्ष-अञ्जन-क^४-अञ्जनमूल-कनक-रजत-स्फटिक-अङ्क-प्रवाल-वज्र-तपनीयकूटसंज्ञानि चतुर्दशकूटानि पञ्चयोजनशतोच्छ्रायाणि पञ्चयोजनशतमूलविष्कम्भाणि पञ्चसप्तत्युत्तरत्रियोजनशतमध्यवि-ष्कम्भाणि अर्धतृतीययोजनशतोपरिविष्कम्भाणि । तत्र चतसृषु दिक्षु त्रीणि त्रीणि कूटानि पूर्वोत्तरस्यां दिश्येकं कूटं पूर्वदक्षिणस्यां दिश्येकम् । तेषु यशस्वदादयः पत्योपमस्थितयः सुपर्णकु-माराणां राजानो निवसन्ति । प्राच्यां दिशि वैडूर्यं यशस्वान्, अश्मगर्भं यगष्कान्तः, सौगन्धिके यशोधरः । अपाच्यां रुचके नन्दनः, लोहिताक्षे नन्दोत्तरः, अञ्जनकेऽग्निघोषः । प्रतीच्यामञ्ज-नमूले सिद्धार्थः, कनके क्रमणः, रजते मानुषः । उदीच्यां स्फटिके सुदर्शनः, अङ्कज्मोघः, प्रवाले सुप्रबुद्धः । पूर्वोत्तरस्यां वज्रं हनुमान् । पूर्वदक्षिणस्यां तपनीये स्वातिः । चतसृषु विदिक्षु पुनरिमानि चत्वारि कूटानि रत्न-सर्वरत्न-वैलम्ब-प्रभञ्जननामानि पूर्वकूटपरिमाणानि । निषधाद्रिस्पृष्टभागे पूर्वदक्षिणस्यां रत्ने पद्मगेन्द्रो वेणुदेवः । नीलाद्रिस्पृष्टभागे पूर्वोत्तरस्यां सर्वरत्ने सुपर्णेन्द्रो वेणुतालः । निषधाद्रिस्पृष्टभागेऽपरदक्षिणस्यां वैलम्बकूटे वातेन्द्रो वैलम्बः । नीलाद्रिस्पृष्टभागेऽपरोत्तरस्यां प्रभञ्जनकूटे वातेन्द्रः प्रभञ्जनो निवसति ।

अत्राह—किमर्थं जम्बूद्वीपधराधरादिसंख्या द्विरावृत्ता पुष्करार्धे कथ्यते, न पुनः कृत्स्न एव पुष्करद्वीपे इति ? अत्रोच्यते—

प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥३५॥

यस्मात् प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्या न बहिः, ततो न बहिः पूर्वोक्तक्षेत्रविभागोऽस्ति । अथवा, उक्तमिन्द्रियविकल्पाधिकारे *‘कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि’ [त० सू० २। २३] इति ; तत्र न ज्ञायते क्व मनुष्या इति ? अतस्तदधिकरणविशेष-

१-द्वक्षेत्रमपनी- आ०, ब०, द०, मु० । २-हाः विहि- आ०, ब०, द०, मु० । ३ एवास्य द्वी- आ०, ब०, द०, मु० । ४-रको नाम- मू०, अ० । ५-णावृत्तानि मू०, अ० । ६-नकाञ्चनमूल- ता०, अ०, मू० ।

प्रतिपत्त्यर्थमुच्यते-जम्बूद्वीपादारभ्य प्राङ् मानुषोत्तरात् मनुष्या न वहिरिति । व्याख्यातो मानुषोत्तराद्रिः । नास्मादुत्तरं कदाचिदपि विद्याधरा ऋद्धिप्राप्ता अपि मानुषा गच्छन्ति अन्यत्रोपपादममुद्धानाभ्याम्, ततोऽस्याऽन्वर्थसंज्ञा ।

- एवं द्विगुणद्विगुणवलयविष्कम्भेषु द्वीपसमुद्रेषु गतेष्वष्टमो नन्दीश्वरो द्वीपः । तस्य वलय-
 ५ विष्कम्भः कोटिशतं त्रिषष्टिकोटयः चतुरशीतिश्च योजनशतसहस्राणि । तत्परिधिः द्वे कोटि-
 सहस्रे द्विसप्ततिकोटयः त्रयस्त्रिंशच्छतसहस्राणि चतुःपञ्चाशत्सहस्राण्येकशतं नवतियोजनानि
 गव्यूतं च साधिकम् । तद्बहुमध्यदेशभाविनश्चतसृषु दिक्षु चत्वारोऽञ्जनगिरयः योजन-
 सहस्रावगाहाश्चतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेधाः मूलमध्याग्रेषूत्सेधसमायामविष्कम्भाः पटहा-
 काराः । तेषां चतसृषु दिक्षु तिर्यगेकं योजनशतसहस्रमतीत्य प्रत्येकं चतस्रो
 १० वाप्यो भवन्ति । तत्र पौरस्त्याञ्जनगिरेः नन्दा-नन्दवती-नन्दोत्तरा-नन्दिघोषासंज्ञा योजन-
 सहस्रावगाहा^१ योजनशतसहस्रायामविष्कम्भाश्चतुष्कोणा मत्स्यकच्छपादिजलचरविरहिताः
 पद्मोत्पलादिजलरुहकुसुमसञ्छादितस्फटिकमणिस्वच्छगम्भीरनीराः । प्राच्यां दिशि नन्दा
 शक्रस्य, अपाच्यां नन्दावती ऐशानस्य, प्रतीच्यां नन्दोत्तरा चमरस्य, उदीच्यां नन्दिघोषा
 वैरोचनस्य । दक्षिणात्याञ्जनगिरेर्विजया वैजयन्ती जयन्ती अपराजिता चेति चतस्रो
 १५ वाप्यः पूर्वोक्तप्रमाणवर्णनाः शक्रलोकपालानाम् । प्राच्यां दिशि विजया वरुणस्य, अपाच्यां
 वैजयन्ती यमस्य, प्रतीच्यां जयन्ती सोमस्य, उदीच्यामपराजिता वैश्रवणस्य । पाश्चात्याञ्जन-
 गिरेरशोका सुप्रबुद्धा कुमुदा पुण्डरीकिणी चेति चतस्रो वाप्यः पूर्वोक्तप्रमाणवर्णनाः । पूर्वस्यां
 दिशि अशोका वेणुदेवस्य, दक्षिणस्यां सुप्रबुद्धा वेणुता^१लेः, अपरस्यां कुमुदा
 वरुणस्य, उत्तरस्यां पुण्डरीकिणी भूतानन्दस्य । उदीच्याञ्जनगिरेः प्रभङ्गुरा सुमना
 २० आनन्दा सुदर्शना चेति चतस्रो वाप्यः पूर्वोक्तप्रमाणवर्णना ऐशानलोकपालानाम् । प्राच्यां
 दिशि प्रभङ्गुरा वरुणस्य, अपाच्यां सुमना यमस्य, प्रतीच्याम्^२ आनन्दा सोमस्य, उदीच्यां
 सुदर्शना वैश्रवणस्य । षोडशानामप्यासामभ्यन्तरान्तराणि पञ्चषष्टिसहस्राणि योजनानां
 पञ्चशतानि पञ्चचत्वारिंशानि । मध्यान्तराणि एकं शतसहस्रं योजनानां चत्वारिंशत्सहस्राणि
 २५ षट् च शतानि द्वियोजनोत्तराणि । बाह्यान्तराणि द्वे शतसहस्रे योजनानां त्रयोविंशतिसहस्राणि
 षट् च शतान्येकषष्ट्युत्तराणि । षोडशानामपि तासां मध्येषु सहस्रावगाहा मूलमध्याग्रेषु
 दशयोजनसहस्रायामविष्कम्भाः तावदुत्सेधाः पटहाकाराः जाम्बूनदमयाः, अर्जुनसुवर्णशिखर-
 त्वाद् दधिमुखा इति^३ कृत्वा अन्वर्थसंज्ञाः षोडश नगवराः । परितस्ता वापीः चत्वारि वनानि
 प्रत्येकमशोक-सप्तपर्ण-चम्पक-चूतनामानि वापीसमायामानि तदर्धविष्कम्भाणि ।

पूर्वेणाऽशोकवनं दक्षिणतः सप्तपर्णवनमाहुः ।

३०

अपरेण चम्पकवनमुत्तरतश्चूतवृक्षवनम् ॥१॥

एतद्वापीकोणसमीपस्थाः प्रत्येकं चत्वारो नगा रतिकराख्या अर्धतृतीययोजनशता-
 वगाहा एकयोजनसहस्रोत्सेधा मूलमध्याग्रेषु तावदायामविष्कम्भाः पटहाकाराः काञ्चन-
 मणिपरिणामाः । सर्वे ते समुदिताश्चतुःषष्टिः । तत्र ये अभ्यन्तरकोणस्था द्वात्रिंशन्नगा
 देवानामाक्रीडनस्थानैरलङ्कृताः । ये बाह्यकोणस्थाः द्वात्रिंशद्रतिकरा अञ्जनाद्रयो दधिमुखाश्च

१-हाः चतुरशीतियोजनसहस्रावगाहाः भा० २ । २-सुप्रसिद्धा आ०, दि० । ३-तालस्य आ०, ब०, द०, मु० । ४-च्यां नन्दा आ० । ५-षट्शतानि आ०, ब०, द०, मु० । ६-कृत्वान्वर्थ-आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

तेषां द्विपञ्चाशदुपरि बहुमध्यदेशभावीनि प्राङ्मुखानि योजनशतयामनदर्धविष्कम्भाणि पञ्चमपत्तियोजनोत्सेधानि अष्टयोजनोत्सेधनदर्धविस्तारतावत्प्रवेशपूर्वोत्तरदक्षिणद्वाराणि द्विपञ्चाशदहंदायनानि अहंदायनवर्णनोपेतानि चानुर्गमिकमहामहिमार्हाणि । पूर्वोक्तचतु-
पष्टिवनपण्डवहुमध्यदेशभावितो द्विपष्टियोजनोत्सेधा एकत्रिंशद्योजनायामविष्कम्भा अष्ट-
योजनोत्सेधनदर्धविस्तारद्वाराश्चतुःपष्टिरेव प्रामादाः । एतेष्वगोकवनावनमकादयः^१ पत्न्यो- ५
पमायुषः दशकामुकोत्सेधाः 'स्वभवतनामानो देवा' निवसन्ति ।

एवं द्विगुणवलयविष्कम्भेषु द्वीपममुद्रेषु गतेष्वेकादशमः कुण्डलवरद्वीपः । तद् बहुमध्य-
देशभाविबलयाकारः संपूर्णयवराश्युपमानः कुण्डलनगः योजनसहस्रावगाहः द्विचत्वारिंशद्यो-
जनसहस्रोत्सेधः 'द्वाविंशदशमहमूयोजनमूलविस्तारः' त्रयोविंशमपत्तमहमूयोजनमध्यविस्तारः
चतुर्विंशचतुर्गुणयोजनसहस्राप्रविस्तारः । तस्योपरि पूर्वादिदिग्विभावीनि वज्र-वज्रप्रभ-कनक- १०
कनकप्रभ - रजत-रजतप्रभ-सुप्रभ-महाप्रभ-अङ्क-अङ्कप्रभ-मणि - मणिप्रभ-स्फटिक-स्फटिकप्रभ-
हिमवत्-महेन्द्रकूटसंज्ञानि षोडश कूटानि मानुषोत्तरकूटतुल्यप्रमाणानि एकैकस्यां दिशि
चत्वारि चत्वार्यवसेयानि । पूर्वस्यां दिशि वज्रे त्रिशिराः, वज्रप्रभे पञ्चशिखाः, कनके
महाशिखाः, कनकप्रभे महाभुजः । अपाच्यां रजते पद्मः, रजतप्रभे पद्मोत्तरः, सुप्रभे
महापद्मः, महाप्रभे वामुकिः । अपरस्यामङ्के स्थिरहृदयः, अङ्कप्रभे महाहृदयः, मणिकूटे १५
श्रीवृक्षः, मणिप्रभे स्वस्तिकः । उदीच्यां स्फटिके सुन्दरः, स्फटिकप्रभे विगालाक्षः, हिमवति
पाण्डुरः, महेन्द्रे पाण्डुकः । एते त्रिशिरःप्रभृतयः पाण्डुकान्ताः षोडशापि नागेन्द्राः पत्न्योप-
मायुषः । पूर्वापरयोर्दिशोः कुण्डलनगे एकयोजनसहस्रोत्सेधे तावन्मूलविष्कम्भे अर्धपट्टमशत-
मध्यविष्कम्भे पञ्चशताग्रविष्कम्भे कुण्डलवरद्वीपाधिपतेरावामौ द्वे कूटे । तस्यैवोपरि
'पूर्वादिषु दिक्षु चत्वार्यहंदायतनानि अञ्जनाद्विजिनायतनतुल्यप्रमाणानि । २०

कुण्डलवरद्वीपद्विगुणवलयविष्कम्भः कुण्डलवरोदः, तद्द्विगुणवलयविष्कम्भः शङ्खवर-
द्वीपः, तद्द्विगुणवलयविष्कम्भः शङ्खवरोदः तद्द्विगुणवलयविष्कम्भः रुचकवरद्वीपः ।
तद्बहुमध्यदेशभावी बलयाकार रुचकवरनगः एकयोजनसहस्रावगाहश्चतुरशीतियोजनसहस्रो-
त्सेधः, मूलमध्याग्रेषु द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्रविस्तारः । तस्योपरि पूर्वादिषु दिक्षु चत्वारि
कूटानि नन्दावर्त-स्वस्तिक-श्रीवृक्ष-वर्धमानसंज्ञानि पञ्चयोजनशतोत्सेधानि मूलमध्याग्रेषु २५
योजनसहस्रायामविष्कम्भाणि । प्राच्यां दिशि नन्दावर्ते पद्मोत्तरः, अपाच्यां स्वस्तिके
सुहस्ती, प्रतीच्यां श्रीवृक्षे नीलः, उदीच्यां वर्धमानेऽञ्जनगिरिः । त एते पद्मोत्तरादयः
चत्वारो दिग्गजेन्द्राः पत्न्योपमायुषः । तस्यैवोपरि पूर्वस्यां दिशि वैडूर्य-काञ्चन-कनक-
अरिष्ट-दिक्स्वस्तिक-नन्दन-अञ्जन-अञ्जनमूलकनामान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमा-
णानि । वैडूर्ये विजया, काञ्चने वैजयन्ती, कनके जयन्ती, अरिष्टेऽपराजिता, दिक्स्वस्तिके ३०
नन्दा, नन्दने नन्दोत्तरा, अञ्जने आनन्दा, अञ्जनमूलके नान्दीवर्धना । एता दिक्कुमार्यः
तीर्थकरजन्मकाले इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे भृङ्गारान् गृहीत्वाऽवतिष्ठन्ते । दक्षिणस्याममोघ-
सुप्रबुद्ध-मन्दिर-विमल-रुचक-रुचकोत्तर-चन्द्र-सुप्रतिष्ठसंज्ञान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्य-

१ सप्तपर्णवनावतंसकेत्यादि योज्यम् । २ स्वस्ववना- आ०, ब०, द०, मु० । ३ वसन्ति अ० ।
४ द्वाविंशत् भा० २ । ५ पूर्वादिदिक्षु आ०, ब० द०, मु० । ६ -तंक स्व- आ०, द०, मु०, अ०, मू० ।
७ -वर्धमाना अ०, ता० । ८ -तमच- अ०, म० ।

- प्रमाणानि । अमोघे सुस्थिता, सुप्रबुद्धे सुप्रणिधिः, मन्दिरे सुप्रबुद्धा, विमले यशोधरा, रुचके लक्ष्मीमती, रुचकोत्तरे कीर्त्तिमती, चन्द्रे वसुन्धरा, सुप्रतिष्ठे चित्रा । एता दिक्कुमार्यः इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे आदर्शधारिण्योऽवतिष्ठन्ते । अपरस्यां लोहिताक्ष-जगत्कुसुम-पद्म-नलिन-कुमुद-सौमनस-यशोभद्राख्यान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । लोहिताक्षे
- ५ इलादेवी, जगत्कुसुमे सुरादेवी, पद्मे पृथिवी, नलिने पद्मावती, कुमुदे कानना, सौमनसे नवमिका, यशसि यशस्विनी, भद्रकूटे भद्रा । एता दिक्कुमार्य इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे छत्राणि धारयन्त्यो गायन्त्य आसते । उदीच्यां स्फटिक-अङ्क-अञ्जन-काञ्चन-रजत-कुण्डल-रुचिर-सुदर्शनसंज्ञान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । स्फटिकेऽल्लभूषा, अङ्के मिश्रकेशी,^१ अञ्जने पुण्डरीकिणी, काञ्चने वारुणी, रजत आशा, कुण्डले ह्री, ^२रुचिरे श्रीः, सुदर्शने
- १० धृतिरिति । एता दिक्कुमार्यः प्रगृहीतचामरा अर्हन्मातृः सेवन्ते । पूर्वादिषु दिक्षु पुनरपराणि चत्वारि कूटानि-विमल-नित्यालोके-स्वयंप्रभ-नित्योद्योतसंज्ञानि । पूर्वस्यां दिशि विमले चित्रा, दक्षिणस्यां नित्यालोके कनकचित्रा, अपरस्यां स्वयंप्रभे त्रिशिराः, उत्तरस्यां नित्योद्योते सूत्रमणिः । एता विद्युत्कुमार्यः इहाऽऽगत्य जिनमातृसमीपे भास्करवदुद्योतं कुर्वन्त्य आसते । विदिक्षु चत्वारि कूटानि वैडूर्य-रुचक-मणिप्रभ-रुचकोत्तमनामानि । पूर्वोत्तरस्यां वैडूर्ये
- १५ रुचका, पूर्वदक्षिणस्यां रुचके रुचकाभा, अपरदक्षिणस्यां मणिप्रभे रुचकान्ता, अपरोत्तरस्यां रुचकोत्तमे रुचकप्रभा एता दिक्कुमारीमहत्तरिकाः । विदिक्षु पुनरपराणि चत्वारि कूटानि रत्न-रत्नप्रभ-सर्वरत्न-रत्नोच्चयाख्यानि । पूर्वोत्तरस्यां रत्ने विजया, पूर्वदक्षिणस्यां रत्नप्रभे वैजयन्ती, अपरदक्षिणस्यां सर्वरत्ने जयन्ती, अपरोत्तरस्यां रत्नोच्चये अपराजिता । एता विदिक्कुमारीमहत्तरिकाः । एता अष्टावपि महत्तरिका इह आगत्य तीर्थकराणां जातकर्माणि
- २० कुर्वन्ति । तान्येतानि विदिक्कुमारीणां महत्तरिकाणां च कूटानि द्वादशाप्येकयोजनसहस्रोत्सेधानि मूलमध्याग्रेषु एकसहस्राऽर्धाऽष्टमशतपञ्चशतविस्ताराणि । रुचकनगस्योपरि चतसृषु दिक्षु चत्वार्यर्हदायतनानि प्राङ्मुखान्यञ्जनाद्रिजिनालयतुल्यप्रमाणानि । एवं द्विगुणद्विगुण-वलयविष्कम्भा असंख्येया दीपसमुद्रा वेदितव्याः ।

यो मानुषोत्तराद्रिरुक्तः तस्मात्प्राग्भवन्तः गतिनामापेक्षाभिधानाः पूर्वोदिता द्विविधाः

२५ कथमिति चेत् ? उच्यते—

आर्या म्लेच्छाश्च ॥३६॥

आर्या द्विविधा ऋद्धिप्राप्तेतरविकल्पात् । १। गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्यन्ते सेव्यन्ते इत्यार्याः । ते द्विविधाः ऋद्धिप्राप्तार्याः, अनृद्धिप्राप्तार्याश्चेति ।

अनृद्धिप्राप्तार्याः पञ्चविधाः क्षेत्रजातिकर्मचारित्रदर्शनभेदात् । २। ये अनृद्धिप्राप्तार्यास्ते

- ३० पञ्चविधा भवन्ति—क्षेत्रार्याः जात्यार्याः कर्मार्याः चारित्र्यार्याः दर्शनार्याश्चेति । तत्र क्षेत्रार्याः काशीकोशलादिषु जाताः । इक्ष्वाकुजातिभोजादिषु कुलेषु जाता जात्यार्याः । कर्मार्यास्त्रेधा—सावद्यकर्मर्या अल्पसावद्यकर्मर्या असावद्यकर्मर्याश्चेति । सावद्यकर्मर्याः

१—से वनिका— भा० २ । २—केशा आ०, ब०, द०, मु० । ३ रुचके आ०, ब० द०, मु०, ता०, थ० । ४ दिक्कुमार्यः थ० । ५ विद्युत्कुमारिमह— आ०, ब०, द०, मु०, मू० । ६ विद्युत्कुमा— आ०, ब०, द०, मु० मू० ।

पोढा-अमि-मपी-कृपि-विद्या-गिल्प-वणिक्कर्मभेदः । जमिधनुरादिप्रहरणप्रयोगकुशला अमि-
 कर्मयिः । द्रव्यायव्ययादिलेखननिपुणा मरीकर्मयिः । 'हलकुलिदन्तालकादिक्लृप्युपकरण-
 विधानविदः कृपीबलाः कृपिकर्मयिः । आलेख्यगणितादिद्विभक्तिकलावदाना^१ विद्या-
 कर्मयिः । चतुःपष्टिगुणमन्त्राश्च । रजकनायिताऽयस्काः कुशालमुवर्णकाः गदयः गिल्प-
 कर्मयिः । चन्दनादिगन्धवृत्तादिरत्नगाल्यादिधान्यकपिनाद्याच्छादनमुक्तादिनानाद्रव्यसंग्रह-
 कारिणो बहुविधा वणिक्कर्मयिः । पट्येने अविरतिप्रदणन्वान् मावद्यकर्मयिः, अल्पसावद्य-
 कर्मयिः श्रावकाः श्राविकाश्च विरत्यविरतिपरिणतत्वात्, अन्नावद्यकर्मयिः संयताः, कर्मज्ञार्थो-
 द्यतविरतिपरिणतत्वात् । चारित्र्यायां द्वेधा 'अधिगतचारित्र्यायाः' अनधिगमचारित्र्यायश्चेति ।
 तद्धेदः अनुपदेशोपदेशाभेदः^२ भेदकृतः । चारित्र्यमोहस्योपशमात् क्षयाच्च बाह्योपदेशानपेक्षा
 आत्मप्रसादादेव चारित्र्यपरिणामास्कन्दिन उपशान्तकथायाः क्षीणकथायाश्चा^३ 'अधिगतचारि-
 त्र्यायाः । अन्तश्चारित्र्यमोहअयोपशमसद्भावे सति बाह्योपदेशनिमित्तविगतिपरिणामा 'अन-
 धिगमचारित्र्यायाः । दर्शनायां दशधा-आज्ञानार्गोपदेशसूत्रवीजमभेदविस्ताराधीनवागडपरमा-
 वगाडरुचिभेदात् । तत्र भगवदहंत्सर्वजप्रणीताज्ञामात्रनिमित्तश्रद्धाना आज्ञारुचयः । निःसङ्ग-
 मोक्षमार्गश्रवणमात्रजनितरुचयो मार्गरुचयः । तीर्थकरवलदेवादिगुभचरितोपदेशहेतुकश्रद्धाना
 उपदेशरुचयः । प्रब्रज्यामर्यादाप्ररूपणाचारसूत्रश्रवणमात्रसमुद्भूतसम्यग्दर्शनाः सूत्ररुचयः ।
 वीजपदग्रहणपूर्वकमूक्षमार्थतत्त्वार्थश्रद्धाना वीजरुचयः । जीवादिपदार्थ^४ 'समाससंश्लेषनसमुद्-
 भूतश्रद्धानाः संक्षेपरुचयः । अङ्गपूर्वविषयजीवाद्यर्थविस्तारप्रमाणनयादिनिरूपणोपलब्ध-
 श्रद्धाना विस्ताररुचयः । वचनविस्तारविरहितार्थग्रहणजनितप्रसादा अर्थरुचयः । आचारादि-
 द्वादशाङ्गाभिनिविष्टश्रद्धाना अवगाडरुचयः । परमावधिकेवलज्ञानदर्शनप्रकाशितजीवाद्य-
 र्थविषयात्मप्रसादाः परमावगाडरुचयः ।

२०

ऋद्धिप्राप्त्यायां अष्टविधाः-बुद्धि-क्रिया-विक्रिया-तपः-बल-औषध-रस-क्षेत्रभेदात् । ३।
 ऋद्धिप्राप्त्यायां अष्टविधा भवन्ति बुद्ध्यादिविकल्पान् । तत्र बुद्धिरवगमो ज्ञानं तद्विषया अष्टादश-
 विधाः ऋद्धयः-केवलज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं बीजबुद्धिः कोष्ठबुद्धिः पदानुसारित्वं संभिन्न-
 श्रोतृत्वं दूरादास्वादनदर्शनस्पर्शनघ्राणश्रवणसमर्थता दशपूर्वित्वं चतुर्दशपूर्वित्वं अष्टाङ्गमहा-
 निमित्तज्ञता प्रज्ञाश्रवणत्वं प्रत्येकबुद्धता वादित्वं चेति । तत्र केवलाऽवधिमनःपर्यया व्या-
 ख्याताः । सुकृष्टसुमथीकृते क्षेत्रे सारवति कालादिसहायापेक्षं बीजमेकमुप्तं यथा अनेकबीज-
 कोटिप्रदं भवति तथा 'नोइन्द्रियाश्रुतावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमप्रकर्षे सति एकबीजपद-
 ग्रहणादनेकपदार्थप्रतिपत्तिर्बीजबुद्धिः । कोष्ठागारिकस्थापितानामसंकीर्णानामविनष्टानां भू-
 यसां धान्यबीजानां यथा कोष्ठेऽवस्थानं तथा परोपदेशादवधारितानाम् अर्थग्रन्थबीजानां भू-
 यसामव्यतिकीर्णानां बुद्ध्यावस्थानं कोष्ठबुद्धिः । पदानुसारित्वं त्रेधा-अनुस्रोतः प्रतिस्रोतः
 उभयथा चेति । एकपदस्यार्थं परत उपश्रुत्यादौ अन्ते च मध्ये वा शेषग्रन्थार्थविधारणं

२५

३०

१ हलकुलिदन्ताल- मू० । हलकुलिदन्ता- आ०, ब०, द०, मु० । २ कुशलाः । ३ चतुर्णाश्च
 द० । चतुर्वर्णाश्च आ०, ब०, मु०, । ४ कर्मयिश्च श्रावका रतिविरतिप- मु०, आ०, ब० । ५ अभिगत-
 चा- आ०, ब०, द०, मु०, ता०, म० । ६ अनभिगतचा- आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ७ -पेक्षाभे-
 थ० । ८ -इचाभिगत- आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ९ अनभिगतचा- आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।
 १० -समानस- द० । -सामान्यस- आ०, ब०, मु० । ११ -विषयप्रसा- आ०, ब०, द०, मु० ।
 -विषयार्थप्र- ता० । १२ नोइन्द्रियावरणश्रुतावरण- आ०, ब०, मु० ।

पदानुसारित्वम् । द्वादशयोजनायामे नवयोजनविस्तारे चक्रधरस्कन्धावारे गजवाजिखरोष्ट्र-
मनुष्यादीनाम् अक्षरानक्षररूपाणां नानाविधगवदानां युगपदुत्पन्नानां तपोविशेषबललाभापा-
दिनमर्चजीवप्रदेशश्रोत्रेन्द्रियपरिणामात् सर्वेषामेककालग्रहणं संभिन्नश्रोतृत्वम् । तपःशक्ति-
विशेषाविर्भावितानामाधारणरसनेन्द्रियश्रुतावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभापेक्षस्य
५ अवधूतनवयोजनक्षेत्राद् बहिर्वहुयोजनविप्रकृष्टक्षेत्रादायातस्य रसस्याऽऽस्वादनसामर्थ्यम् । एवं
शेषेष्वपि इन्द्रियविषयेषु अवधूतक्षेत्राद् बहिर्वहुयोजनप्रकृष्टदेशादायातेषु ग्रहणसामर्थ्यं
योज्यम् । नहारोहिण्यादिभिस्त्रिराशनाभिः प्रत्येकमात्मीयरूपसामर्थ्याविष्करणकथनकुशला-
भिर्वेगवनीभिर्विद्यादेवनाभिरविवचलितचारित्र्यस्य दशपूर्वदुस्तरसमुद्रोत्तरणं दशपूर्वित्वम् ।
संपूर्णश्रुतकेवलिता चतुर्दशपूर्वित्वम् ।

- १० अष्टौ महानिमित्तानि अन्तरिक्ष-भौम-अङ्ग-स्वर-व्यञ्जन-लक्षण-छिन्न-स्वप्ननामानि ।
तत्र रविशशिग्रहनक्षत्रभगणोदयास्तमयादिभिरतीतानागतफलप्रविभागप्रदर्शनमन्तरिक्षम् ।
भुवो घनशुषिरस्निग्धरूक्षादिविभावेन पूर्वादिदिक्सूत्रनिवासेन वा वृद्धिहानिजय-
पराजयादिविज्ञानं भूमेरन्तर्निहितसुवर्णरजतादिसूचनं च भौमम् । अङ्गप्रत्यङ्ग-
दर्शनस्पर्शनादिभिस्त्रिकालभाविमुखदुःखादिविभावेन अङ्गम् । अक्षरानक्षरशुभाशुभशब्दश्रवणे-
नेष्टानिष्टफलाविर्भावेन महानिमित्तं स्वरम् । शिरोमुखग्रीवादिषु तिलकमशकलक्ष्मत्रणा-
१५ दिवीक्षणेन त्रिकालहिताहितवेदनं व्यञ्जनम् । श्रीवृक्षस्वस्तिकभृङ्गारकलशादिलक्षणवीक्ष-
णात् त्रैकालिकस्थानमानैश्वर्यादिविशेषज्ञानं लक्षणम् । वस्त्रशस्त्रछत्रोपानदासनशयनादिषु
देवमानुपराक्षसादिविभागैः शस्त्रकण्टकमूपिकादिकृतछेदनदर्शनात् कालत्रयविषयलाभालाभ-
सुखदुःखादिसूचनं छिन्नम् । वातपित्तश्लेष्मदोषोदयरहितस्य पश्चिमरात्रिभागे चन्द्रसूर्यधरा-
२० त्रिसमुद्रमुखप्रवेशनसकलमहीमण्डलोपगूहनादिशुभघृततैलाक्तात्मीयदेहखरकरभारूढापाग्दिग्ग-
मनाद्यशुभस्वप्नदर्शनात् आगामिजीवितमरणसुखदुःखाद्याविर्भावकः स्वप्नः । एतेषु महानि-
मित्तेषु कौशलमष्टाङ्गमहानिमित्तज्ञता । अतिसूक्ष्मार्थतत्त्वविचारग्रहणे चतुर्दशपूर्विण
एव विषयेऽनुयुक्ते^१ अनधीतद्वादशाङ्गचतुर्दशपूर्वस्य प्रकृष्टश्रुतावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमावि-
र्भूताऽसाधारणप्रज्ञाशक्तिलाभान्निसंशयं निरूपणं प्रज्ञाश्रवणत्वम् । परोपदेशमन्तरेण स्वश-
२५ क्तिविशेषादेव^२ ज्ञानसंयमविधाननिपुणत्वं प्रत्येकबुद्धता । शक्रादिष्वपि प्रतिबन्धिषु सत्स्व-
प्रतिहततया निरुत्तराभिधानं पररन्ध्रापेक्षणं च वादित्वम् ।

क्रियाविषया ऋद्धिर्द्विविधा—चारणत्वमाकाशगामित्वं चेति । तत्र चारणा अनेकविधाः
जलजङ्घातन्तुपुष्पपत्रश्रेण्यग्निशिखाद्यालम्बनगमनाः । जलमुपादाय वाप्यादिष्वप्कायान्
जीवान् विराधयन्तः भूमाविव पादोद्धारनिक्षेपकुशला जलचारणाः । भुव उपर्याकाशे चतुर-
३० ङ्गुलप्रमाणे जङ्घोत्क्षेपनिक्षेपशीघ्रकरणपटवो बहुयोजनशताशुगमनप्रवणा जङ्घाचारणाः ।
एवमितरे च वेदितव्याः । पर्यङ्कावस्थानिषण्णा वा कायोत्सर्गशरीरा वा पादोद्धारनिक्षेपण-
विधिमन्तरेण आकाशगमनकुशला आकाशगामिनः ।

विक्रियागोचरा ऋद्धिरनेकविधा—अणिमा महिमा लघिमा गरिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमी-
शित्वं वशित्वमप्रतिघातोऽन्तर्धानं कामरूपित्वमित्येवमादिः । तत्राणुशरीरविकरणमणिमा,

१ -दिभिस्त्रिराश- आ०, ब०, मु०, अ० । २ -नाङ्गम् अ०, मू० । ३ -क्षमब्रह्मणादि-
आ०, ब०, द०, मु० । सामुद्रिकलक्षण । ४ पृष्ठे । ५ प्रज्ञाश्रवण- आ०, ब०, द०, मु०, अ० । ६ -ज्ञान-
संयमविधाननि- आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ७ -नविरोध- ता०, अ० ।

विमलद्विजसपि प्रविश्याऽऽसित्वा तत्र च चक्रवर्तिपरिवारविभूतिं सृजेत् । नेरोरपि महत्तर-
गरीरविकरणं महिमा । वायोरपि लघुतरगरीरता लघिमा । वज्रादपि गुरुतरदेहता गरिमा ।
भूमौ स्थित्वाऽऽङ्गुल्यग्रेण मेरुशिखरदिवाकरादिस्पर्शनसामर्थ्यं प्राप्तिः । अप्पु भूमाविव गमनं
भूमौ जल इवोन्मज्जननिमज्जनकरणं प्राकाम्यम् । त्रैलोक्यस्य प्रभुता ईशित्वम् । सर्वजीव-
वगीकरणलब्धिर्वैशित्वम् । अद्रिमध्ये वियतीव गमनागमनमप्रतीघातः । अदृश्यरूपशक्ति- ५
ताऽन्तर्धानम् । युगपदनेकाकाररूपविकरणशक्तिः कामरूपित्वमिति ।

तपोऽतिशयार्द्धः सप्तविधा—उग्र-दीप्त-तप्त-महा-घोर-तपो-वीरपराक्रम-धोरब्रह्मचर्यभेदात् ।
चतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशपक्षमासाद्यनगनयोगेष्वन्यतमयोगमारभ्य आभरणादनिवर्तका उग्र-
तपसः । महोपवासकरणेऽपि प्रवर्धमानकायवाङ्मानसबलाः विगन्धरहितवदनाः पद्मोत्पलादि-
सुरभिनिश्वासा अप्रच्युतमहादीप्तिगरीरा दीप्ततपसः । तप्तायत्तकटाहपतितजलकणवदाशु- १०
शुष्काल्पाहारतया मलरुधिरादिभावपरिणामविरहिताभ्यवहाराः तप्ततपसः । सिंहनिष्क्रीडिता-
दिमहोपवासानुष्ठानपरायणायतयो महातपसः । वातपित्तश्लेष्मसन्निपातननुद्भूतज्वरकासरवा-
साक्षिशूलकुष्ठप्रमेहादिविविधरोगमन्तापितदेहा अपि अप्रच्युताऽनशनकायक्लेशादितपसो भीम-
श्मशानाद्रिमस्तकगुहादरीकन्दरगून्यग्रामादिषु प्रदुष्टयक्षगक्षसपिशाचप्रनृत्तवेनालरूपविकारेषु
परुषशिवास्तानुपूरतसिंहव्याघ्रादिव्यालमृगभीषणस्वनघोरचौरादिप्रचरितेष्वभिरुचितावासाश्च १५
घोरतपसः । त एव गृहीततपोयोगवर्धनपरा घोरपराक्रमाः । चिरोपिताऽस्खलितब्रह्मचर्यवासाः
प्रकृष्टचारित्रमोहनीयक्षयोपशमात् प्रणष्टदुःस्वप्ना घोरब्रह्मचारिणः ।

बलालम्बनः ऋद्धिस्त्रिविधा—मनोवाक्कायभेदात् । तत्र मनःश्रुतावरणवीर्यान्तराय-
क्षयोपगमप्रकर्षे सत्यन्तर्मुहूर्ते सकलश्रुतार्थचिन्तनेऽवदाता मनोबलिनः । मनोजिह्वाश्रुतावरण-
वीर्यान्तरायक्षयोपगमातिशये सत्यन्तर्मुहूर्ते सकलश्रुतोच्चारणममर्थाः सततमुच्चैरुच्चारणे २०
सत्यपि श्रमविरहिता अहीनकण्ठाश्च वाग्बलिनः । वीर्यान्तरायक्षयोपशमाविभूताऽसाधारण-
कायबलत्वात् मासिकचातुर्मासिकसांवत्सरिकादिप्रतिमायोगधारणेऽपि श्रमबलमविरहिताः
कायबलिनः ।

औषधद्विष्टविधा—असाध्यानामप्यामयानां सर्वेषां विनिवृत्तिहेतुरामर्शक्ष्वेलजल्लमल-
वित्सवौ षधिप्राप्तास्याविषदृष्ट्यविषविकल्पात् । आमर्शः संस्पर्शः, यदीयहस्तपादाद्यामर्शं २५
औषधिप्राप्तो यैस्ते आमर्शौ षधिप्राप्ताः । क्ष्वेलो निष्ठीवनमौषधिर्येषां ते क्ष्वेलौषधिप्राप्ताः ।
स्वेदालम्बनो रजोनिचयो जल्लः, स औषधिप्राप्तो येषां ते जल्लौषधिप्राप्ताः । कर्णदन्त-
नासाक्षिसमुद्भवं मलं औषधिप्राप्तं येषां ते मलौषधिप्राप्ताः । विडुच्चार औषधिर्येषां ते
विडौषधिप्राप्ताः । अङ्गप्रत्यङ्गनखदन्तकेशादिरवयवः तत्संस्पर्शी वाट्वादित्सर्व औषधि-
प्राप्तो येषां ते सवौ षधिप्राप्ताः । उग्रविषसंपृक्तोऽप्याहारो येषामास्यगतो निर्विषीभवति ३०
यदीयास्यनिर्गतवचःश्रवणाद्वा महाविषपरीता अपि निर्विषीभवन्ति ते आस्याविषाः ।
येषामालोकनमात्रादेवातितीव्रविषदूषिता अपि सन्तः विगतविषा भवन्ति ते दृष्ट्यविषाः ।

रसद्विप्राप्तार्याः षड्विधाः—आस्यविषा दृष्टिषाः क्षीरास्रविणः मध्वास्रविणः सर्पिरास्र-
विणः अमृतास्रविणश्चेति । प्रकृष्टतपोबला यतयो यं ब्रुवते अत्रियस्वेति स तत्क्षण एव महाविष-

- परीनो म्रियते, ने आम्यविपाः । उत्कृष्टतपसो यतयः क्रद्धा यमीक्षन्ते स तदैवोग्रविपपरीतो म्रियते ते दृष्टिविपाः । विरममप्यशनं येषां पाणिपुटनिक्षिप्तं क्षीररसगुणपरिणामि जायते, येषां वा वृत्रतानि क्षीरवन्क्षीणानां सन्तर्पकाणि भवन्ति ते क्षीरान्नविणः । येषां पाणिपुटपतित आहारो नीरमोऽपि मधुरसवीर्यपरिणामो भवति, येषां वचांसि श्रोतृणां दुखादिदानामपि
- ५ मधुगुणं पुष्पन्ति ते मध्वान्नविणः । येषां पाणिपात्रगतमन्नं रुक्षमपि सर्पीरसवीर्यविपाकानापनोति, सर्पिरिव वा येषां भापितानि प्राणिनां सन्तर्पकाणि भवन्ति ते सर्पिरान्नविणः । येषां पाणिपुटप्राप्तं भोजनं यत्किञ्चिदमृततामास्कन्दति, येषां वा व्याहतानि प्राणिनाम् अमृतवदनुग्राहकाणि भवन्ति तेऽमृतान्नविणः ।

- क्षेत्राद्विप्राप्तार्या द्वेधा—अक्षीणमहानसा अक्षीणमहालयाश्चेति । लाभान्तरायक्षयोपशमप्र-
- १० कर्षप्राप्तेभ्यो यतिभ्यो यतो भिक्षा दीयते ततो भाजनाच्चक्रधरस्कन्धावारोऽपि यदि भुञ्जीत तद्विषये नान्नं क्षीयते ते अक्षीणमहानसाः । अक्षीणमहालयलब्धिविप्राप्ता यतयो यत्र वसन्ति देवमनुष्यैर्यग्योना यदि सर्वेऽपि तत्र निवसेयुः परस्परमबाधमानाः सुखमासते । त एते सर्वे ऋद्विप्राप्तार्याः ।

- म्लेच्छा द्विविधा अन्तरद्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति । ४। म्लेच्छा द्विविधा वेदितव्याः—अन्त-
- १५ रद्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति । तत्रान्तरद्वीपाः लवणोदधेरष्टासु दिक्ष्वष्टौ, तदन्तरेषु चाष्टौ । हिमवच्छिखरिणोरुभयोश्च विजयार्धयोरन्तेष्वष्टौ । तत्र दिक्षु द्वीपा वेदिकायास्तिर्यक्पञ्चयोजनशतानि प्रविश्य भवन्ति । विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपाः पञ्चाशेषु पञ्चयोजनशतेषु गतेषु भवन्ति । शैलान्तेषु द्वीपाः पट्पु योजनशतेषु गतेषु भवन्ति । दिक्षु द्वीपाः शतयोजनविस्तीर्णाः, विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपाः तदर्धविष्कम्भाः । शैलान्तेषु पञ्चविंशतियोजनविस्ताराः ।
- २० तत्र पूर्वस्यां दिशि एकोरुकाः । अपरस्यां लाङ्गूलिनः । उत्तरस्यामभाषकाः । दक्षिणस्यां विषाणिनः । शशकर्णशङ्कुलीकर्णकर्णप्रावरणलम्बकर्णाः विदिक्षु । अश्व-सिंह-श्व-महिष-वराह-व्याघ्र-उलूक-कपिमुखा अन्तरेषु । मेषविद्युन्मुखाः शिखरिण उभयोरन्तयोः । मत्स्य-मुखाः कालमुखा हिमवत उभयोरन्तयोः । हस्तिमुखादर्शमुखा उत्तरविजयार्धस्योभयोरन्तयोः । गोमुखमेपमुखा दक्षिणविजयार्धस्योभयोरन्तयोः । एकोरुका मृदाहारा गुहावासिनः शेषाः
- २५ पुष्पफलाहाराः वृक्षवासिनः । सर्वे ते पत्योपमायुषः । ते चतुर्विंशतिरपि द्वीपा जलतलादेकयोजनोत्सेधाः । तथा कालोदेऽपि वेदितव्याः । त एते अन्तरद्वीपजा म्लेच्छाः । कर्मभूमिजाश्च शक-यवन-शबर-पुलिन्दादयः ।

काः पुनः कर्मभूमय इति ? अत आह—

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः ॥३७॥

- ३० अथवा, मोक्षमार्गस्त्रितयः प्रकृतः । स किं सर्वेषु क्षेत्रेषु भवति ? न इत्याह कर्मभूमिष्वेव । कुत एतत् ? भोगभूमिषु हि यद्यपि मनुष्याणां ज्ञानदर्शने स्तः चारित्रं तु नास्ति अविरतभोगपरिणामित्वात् । यद्येवं कास्ताः कर्मभूमयः इति ? अतस्तत्प्रतिपादनार्थमिदमुच्यते ।
- कर्मभूमय इति विशेषणानुपपत्तिः सर्वत्र कर्मणो व्यापारात् । १। अष्टविधस्य कर्मणो बन्धस्तत्फलानुभवनं च सर्वेष्वेव मनुष्यक्षेत्रेषु साधारणः । अतः कर्मभूमय इति विशेषणं नोपपद्यते ?**

न वा; प्रकृष्टशुभाशुभकर्मोपाजननिर्जराधिष्ठानोपपत्तेः । २। न वा एष दोषः । किं कारणम् ? यतः प्रकृष्टं शुभकर्म सर्वार्थसिद्धिसौख्यप्रापकं तीर्थकरत्वमर्हद्विनिर्वर्तकं 'वा असाधारणम् । अशुभकर्म च प्रकृष्टं कलङ्कलपृथिवीमहादुःखप्रापकम् अप्रतिष्ठाननरकगमनं च कर्मभूमिष्वेवोपाज्यते द्रव्य-भव-क्षेत्र-काल-भावापेक्षत्वात् कर्मबन्धस्य । 'सकलसंसारकारण-निर्जराकर्म चात्रैव प्रवर्तते । 'ततो भरतादिष्वेव कर्मभूमय इति युक्तो व्यपदेशः । ५

षट्कर्मदर्शनाच्च । ३। पण्णां कर्मणाम् असि-कृपि-मपी-त्रिद्या-वणिक्-शिल्पानामत्रैव दर्शनाच्च कर्मभूमिव्यपदेशो युक्तिमान् ।

अन्यत्रशब्दः परिवर्जनार्थः । ४। यथा 'न क्वचित्सर्वदा सर्ववित्त्रम्भगमनं नयः अन्यत्र धर्मात्' तस्य अन्यो मार्ग एव न विद्यते इति धर्मं वर्जयित्वा अर्थकामयोरवित्त्रम्भगमनं नयः, धर्मे तु वित्त्रम्भ एव कार्यं इति, एवमिहापि 'विदेहाः कर्मभूमयः' इत्युक्ते विदेहाभ्यन्तरत्वाद्देव- १०
कुरुत्तरकुरुणामपि कर्मभूमित्वप्रमङ्गे अन्यत्रवचनाद् देवकुरुत्तरकुरुभ्योऽन्ये विदेहाः कर्मभूमयः, देवकुरुत्तरकुरवो हैमवतादयश्च भोगभूमय इति वेदितव्याः ।

सर्वास्वेव भूमिषु मनुष्याणां स्थितिपरिच्छेदार्थमाह—

नृस्थिती परावरे त्रिपत्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥३८॥

यथासंख्यमभिसंबन्धः । १। त्रिपत्योपमान्तर्मुहूर्तयोर्यथासंख्यमभिसंबन्धो वेदिनव्यः—परा १५
नृस्थितिः त्रिपत्योपमा, अपरा अन्तर्मुहूर्ता इति । त्रीणि पत्यानि उपमा यस्याः स्थितेः सा त्रिपत्योपमा । अन्तर्गतो मुहूर्तो यस्याः सा अन्तर्मुहूर्ता । अत्राह—किमिदं पत्यं नाम इति ? उच्यते—नत्परिच्छेदः प्रमाणविधिनिर्णयपुरस्सर इति प्रमाणविधिरेव तावदुच्यते ।

प्रमाणं द्विविधं लौकिकलोकोत्तरभेदात् । २। लौकिकं लोकोत्तरमिति प्रमाणं द्वेधा विभज्यते । २०

लौकिकं षोढा मानोन्मानावमानगणनाप्रतिमानतत्प्रमाणभेदात् । ३। लौकिकं मानं षोढा विभज्यते—मानमुन्मानमवमानं गणना प्रतिमानं तत्प्रमाणं चेति । तत्र मानं द्वेधा—रसमानं बीजमानं चेति । घृतादिद्रव्यपरिच्छेदकं षोडशिकादि रसमानम् । कुडवादि बीजमानम् । कुष्ठ-तगरादिभाण्डं येनोत्क्षिप्य मीयते तदुन्मानम् । निवर्तनादिविभागेन क्षेत्रं येनावगाह्य मीयते तदवमानं दण्डादि । एकद्वित्रिचतुरादिगणितमानं गणनामानम् । 'पूर्वमानापेक्षं मानं प्रति- २५
मानं' प्रतिमल्लवत् । चत्वारि 'महिधिकातृणफलानि श्वेतसर्षप एकः, षोडशसर्षपफलानि

१—द्विकनि— श्र० । २—चासा— आ०, ब०, मु० । ३ सकलं च सं— आ०, ब०, द०, मु० । ४ अतो आ०, ब०, मु० । ५ अत्र कश्चिदाह यदि प्रोक्तलक्षणविशेषसद्भावात् भरतादीनामेव कर्मभूमित्वं प्रतिपाद्यते तर्हि स्वयम्भूरमणजस्यविशेषाणां कथं सप्तमनरकगमनमिति ? उच्यते— स्वयम्भूरमणद्वीपमध्ये अन्तर्द्वीपार्धकारी मानुषोत्तराकृतिः स्वयम्भूरभैरवरो नाम नगो व्यवस्थितः तस्य अर्वाभागे आमानुषोत्तरात् भोगभूमिविभागः । तत्र चतुर्गुणस्थानवर्तितः तिर्यञ्चः सन्ति । परभागे त्वालोकात्तात् कर्मभूमिविभागः । तत्र च पञ्चमगुणस्थानवर्तितः तिर्यञ्चः सन्ति । ततस्तस्य कर्मभूमित्वात् नोक्तदोषप्रसङ्गः । कथ-मन्यथा 'तत्र पूर्वकोप्ययुष्कत्वमन्यत्रासंख्येयवर्षायुष्कत्वम्' इत्यागमो घटते । ६ अन्तर्गर्भो मु— आ०, ब०, द०, मु० । 'अन्तर्गतोऽपरिपूर्णो मुहूर्तो यस्याः सा अन्तर्मुहूर्ता'—त०, श्रु० ३।३८ । ७ प्रागुक्त-मानोन्मानापेक्षया प्रतिनिधिरूपमित्यर्थः । ८ तुलान्तयोरेकस्मिन् भाण्डरूपमेयं स्थापयित्वा अन्यतरस्मिन् स्थाप्यं यद् गुडजादि यच्च कुडवादिनिश्चायकं पिण्डादि तद्द्वयं प्रतिमानम् । ९ महाधिकतृ— मु०, ब० । महाधिकातृ— आ० । महीधिकातृ— द० । महिधिकातृ— मु० ।

धान्यमापफलमेकम्, द्वे धान्यमापफले गुञ्जाफलमेकम्, द्वे गुञ्जाफले रूप्यमाप एकः, षोडश-
रूप्यमापकाः धरण्यमेकम्, अर्धतृतीयधरणानि सुवर्णः, स च कंसः, चत्वारः कंसाः पलम्, पलशतं
तुला, अर्धकनः त्रीणि च पलानि ^१कुडवः, चतुःकुडवः प्रस्थः, चतुःप्रस्थमाढकम्, चतुराढकं द्रोणः,
षोडश द्रोणा वारी, विंशति खार्यो वाह इत्यादि ^२मागधकप्रमाणम् । मणिजात्यश्वादेर्द्रव्यस्य
५ दीप्त्युच्छ्रायगुणविशेषादिमूल्यपरिमाणकरणे प्रमाणमस्येति तत्प्रमाणम् । तद्यथा—मणिरत्नस्य
दीप्त्यर्थावत्क्षेत्रमुपरि व्याप्नोति तावत्प्रमाणं सुवर्णकूटं मूल्यमिति । अश्वस्य च यावानुच्छ्राय-
स्तावत्प्रमाणं सुवर्णकूटं मूल्यम् । यावता रत्नस्वामिनः परितोषः तावद्रत्नमूल्यम् एवमन्येषामपि
द्रव्याणाम् ।

लोकोत्तरं चतुर्धा द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् । ४। लोकोत्तरं प्रमाणं चतुर्धा भिद्यते ।

१० कुतः ? द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् । तत्र द्रव्यप्रमाणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टम् एकपरमाणुं द्वित्रिचतु-
रादिप्रदेशात्मकम् आमहास्कन्धात् । क्षेत्रप्रमाणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टमेकाकाशद्वित्रिचतुरादि-
प्रदेशनिष्पन्नमासर्वलोकात् । कालप्रमाणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टमेकद्वित्रिचतुरादिसमयनिष्पन्नम्
आ अनन्तकालात् । भावप्रमाणमुपयोगः साकाराज्ञाकारभेदः जघन्यः सूक्ष्मनिगोतस्य, मध्यमो-
ज्यजीवानाम्, उत्कृष्टः केवलिनः ।

१५ तत्र द्रव्यप्रमाणं द्वेधा संख्येयमाभेदात् । ५। संख्याप्रमाणमुपमाप्रमाणं चेति द्वेधा द्रव्यप्रमाणं
विभज्यते । तत्र संख्याप्रमाणं त्रिधा संख्येयासंख्येयानन्तभेदात् । तत्र संख्येयप्रमाणं त्रेधा, इतरे
द्वे नवधा नवधा ज्ञेये । जघन्यमजघन्योत्कृष्टमुत्कृष्टं चेति संख्येयं त्रिविधम् । संख्येयप्र-
माणावगमार्थं जम्बूद्वीपतुल्यायामविष्कम्भा योजनसहस्रावगाहः बुद्ध्या कुशूलाश्चत्वारः
कर्तव्याः—शलाका-प्रतिशलाका-महाशलाकाख्यास्त्रयोऽवस्थिताः चतुर्थोऽनवस्थितः । अत्र द्वौ

२० सर्षपौ निक्षिप्तौ जघन्यमेतत्संख्येयप्रमाणम्, तमनवस्थितं सर्षपैः पूर्णं गृहीत्वा कश्चिद् देवः
एकैकं सर्षपमेकैकस्मिन् द्वीपे समुद्रे च प्रक्षिपेत् तेन विधिना स रिक्तः । रिक्त इति शलाका-
कुशूले एकं सर्षपं प्रक्षिपेत् । यत्र अन्त्यसर्षपो निक्षिप्तस्तमवधिं कृत्वा अनवस्थितं कुशूलं
परिकल्प्य सर्षपैः पूर्णं कृत्वा ततः परेषु द्वीपसमुद्रेष्वेकैकसर्षपप्रदानेन स रिक्तः कर्तव्यः । रिक्त
इति शलाकाकुशूले पुनरेकं प्रक्षिपेत् । अनेन विधिना अनवस्थितकुशूलपरिवर्धनेन शलाकाकुशूले

२५ परिपूर्णं, पूर्ण इति प्रतिशलाकाकुशूले एकः सर्षपो निक्षेप्तव्यः । एवं तावत्कर्तव्यो यावत्प्रतिश-
लाकाकुशूलः परिपूर्णो भवति । परिपूर्ण इति महाशलाकाकुशूले एकः सर्षपः प्रक्षेप्तव्यः । सोऽपि
तथैव परिपूर्णः । एवमेतेषु चतुर्ष्वपि पूर्णेषु उत्कृष्टसंख्येयमतीत्य जघन्यपरीतासंख्येयं गत्वैकं
रूपं पतितम्, ततः एकस्मिन् रूपे अपनीते उत्कृष्टसंख्येयं भवति । मध्यममजघन्योत्कृष्टसंख्ये-
यम् । यत्र संख्येयेन प्रयोजनं तत्राजघन्योत्कृष्टसंख्येयं ग्राह्यम् ।

३० यदसंख्येयं तत्त्रिविधं परीतासंख्येयं युक्तासंख्येयं असंख्येयसंख्येयं चेति । तत्र परीतासं-
ख्येयं त्रिविधं जघन्योत्कृष्टमध्यमभेदात् । एवमितरे चोऽसंख्येये भिद्येते ।

तथा अनन्तमपि त्रिविधं परीतानन्तं युक्तानन्तं अनन्तानन्तं चेति । तदपि प्रत्येकं पूर्व-
वत्त्रिधा भेद्यम् । यज्जघन्यपरीतासंख्येयं तद्विरलीकृत्य मुक्तावलीकृता अत्रैकैकस्यां मुक्तायां
जघन्यपरीतासंख्येयं देयम् । एवमेतद्वर्गितम् । प्राथमिकीं मुक्तावलीमपनीय ^३यान्येकैकस्यां
मुक्तायां जघन्यपरीतासंख्येयानि दत्तानि तानि संपिण्ड्य मुक्तावली कार्या । ततो यो जघन्य-

१ कुडवः ता०, अ०, मू० । २ नागरिकप्र- आ०, ब०, द०, मु० । मागधिकप्र- ता० । ३ नवधा
ज्ञेये आ०, ब०, द०, मु० । ४ पूर्णः अ०, म० । ५ यानेकैकस्याम् अ० ।

परीतानां संख्येयमपि षडन्ति त्रिष्वप्यत्रो राशिः स देय एकैकस्यां मुक्तायाम् । एवमेतन्सर्वगितम् उत्कृ-
ष्टपरीतानां संख्येयमतीत्य जघन्ययुक्तानां संख्येयं गत्वा पतितम् । अत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टपरीता-
नां संख्येयं भवति । मध्यमजघन्योत्कृष्टपरीतानां संख्येयम् । यत्रादलिकया कार्यं तत्र जघन्ययुक्तानां
संख्येयं ग्राह्यम् । यज्जघन्ययुक्तानां संख्येयं तद्विरलीकृत्य मुक्तावली रचिता । तत्रैकैकमुक्तायां
जघन्ययुक्तानां संख्येयानि देयानि । एवमेतत् सकृद्वर्गितमुत्कृष्टयुक्तानां संख्येयमतीत्य जघन्याऽसंख्ये- ५
याऽसंख्येयं गत्वा पतितम्, तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टं युक्तानां संख्येयं भवति मध्यमजघन्योत्कृष्ट-
युक्तानां संख्येयं भवति । यज्जघन्याऽसंख्येयां संख्येयं तद्विरलीकृत्य पूर्वविधिना त्रीन्दागन् द्वागित-
सर्वगितं उत्कृष्टानां संख्येयां संख्येयं प्राप्नोति । ततो धर्माधर्मैकजीवलोकाकाशप्रत्येकशरीरजीववायु-
निगोतशरीराणि पड्येता न्यसंख्येयानि स्थितिबन्धाध्यवसायान्ध्यानान्धनुभागबन्धाध्यवसायस्था-
नानि योगाविभागपरिच्छेदरूपाणि चासंख्येयलोकप्रदेशपरिमाणान्युत्सर्पिष्यवमर्पिणीममयांश्च १०
प्रक्षिप्य पूर्वोक्तरागौ त्रीन्वारान् वर्गितसर्वगितं कृत्वा उत्कृष्टाऽसंख्येयाऽसंख्येयमतीत्य जघन्य-
परीतानन्तं गत्वा पतितम् । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टाऽसंख्येयाऽसंख्येयं भवति । मध्यमज-
घन्योत्कृष्टाऽसंख्येयाऽसंख्येयं भवति । यत्रासंख्येयाऽसंख्येयेन प्रयोजनं तत्राऽजघन्योत्कृष्टाऽसं-
ख्येयाऽसंख्येयं ग्राह्यम् । यज्जघन्यपरीतानन्तं तत्पूर्ववद्वर्गितसर्वगितमुत्कृष्टपरीतानन्तमतीत्य जघ-
न्ययुक्तानन्तं गत्वा पतितम् । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टपरीतानन्तं तद्भवति । मध्यमजघ- १५
न्योत्कृष्टपरीतानन्तम् । अभव्यराशिप्रमाणमार्गणे जघन्ययुक्तानन्तं ग्राह्यम् । यज्जघन्ययुक्ता-
नन्तं तद्विरलीकृत्यात्रैकैकरूपे जघन्ययुक्तानन्तं दत्त्वा सकृद्वर्गितमुत्कृष्टयुक्तानन्तमतीत्य जघन्य-
मनन्तानन्तं गत्वा पतितम् । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टयुक्तानन्तं भवति । मध्यमजघन्यो-
त्कृष्टयुक्तानन्तम् । यज्जघन्याऽनन्ताऽनन्तं तद्विरलीकृत्य पूर्ववत्त्रीन्वारान् वर्गितसर्वगितमुत्कृ-
ष्टाऽनन्ताऽनन्तं न प्राप्नोति, ततः सिद्धनिगोतजीववनस्पतिकायातीनाऽनागतकालसमयसर्वपुद्ग- २०
लसर्वाऽऽकाशप्रदेशधर्माधर्मान्तिकायाजुःस्रग्धुगुणानन्तान् प्रक्षिप्य प्रक्षिप्य त्रीन् वारान् वर्गित-
सर्वगिते कृते उत्कृष्टाऽनन्ताऽनन्तं न प्राप्नोति, ततोऽनन्ते केवलज्ञाने दर्शने च प्रक्षिप्ते उत्कृ-
ष्टाऽनन्ताऽनन्तं भवति । तत एकरूपेऽपनीते जघन्योत्कृष्टाऽनन्ताऽनन्तं भवति । यत्राऽनन्ता-
ऽनन्तमार्गणात्तत्राजघन्योत्कृष्टाऽनन्ताऽनन्तं ग्राह्यम् ।

उपमाप्रमाणमष्टविधं पल्यासागरसूचीप्रतरघनाङ्गुलजगच्छे शीलोकप्रतरलोकभेदात् । ६। २५
अन्तादिमध्यहीनः अविभागोऽतीन्द्रियः एकरसवर्णगन्धः द्विस्पर्शः परमाणुः । अनन्तानन्तपरमा-
णुसंवातपरिमाणादाविर्भूता उत्संज्ञासंज्ञैका । अष्टावुत्संज्ञासंज्ञासंहताः संज्ञासंज्ञैका । अष्टौ
संज्ञासंज्ञा एकस्त्रुटिरेणुः । अष्टौ त्रुटिरेणवः संहताः एकस्त्रसरेणुः । अष्टौ त्रसरेणवः संहताः
एको रथरेणुः । अष्टौ रथरेणवः संहताः एका देवकुरुत्तरकुरुमनुजकेशाग्रकोटी भवति । ता
अष्टौ समुदिता एका रम्यकर्हूरिवर्ममनुजकेशाग्रकोटी भवति । अष्टौ ताः संहताः हैरण्यवत- ३०
हैमवतमनुजकेशाग्रकोटी भवति । ता अष्टौ संपिण्डिताः भरतैरावतविदेहमनुजकेशाग्रकोटी
भवति । ता अष्टौ संहता एका लिक्षा भवति । अष्टौ लिक्षा संहता एका यूका भवति ।
अष्टौ यूका एकं यवमध्यम् । अष्टौ यवमध्यानि एकमङ्गुलमुत्सेधाख्यम् । एतेन नारकतैर्यग्यो-
नानां देवमनुष्याणामकृत्रिमजिनालयप्रतिमानां च देहोत्सेधो मातव्यः । तदेव पञ्चशतगुणितं

१ -त्वा पतितमेकरूपं तत एकरूपे मु०, आ०, ब० । पतितं तत एकरूपे व० । -त्वा एकरूपपतितम्
अतः भा० २ । २ -त्वा एकरूपं पति- भा० २ । ३ -मार्गणं आ०, ब०, मु० । ४ -गन्धवर्णः मु०,
आ०, ब० ।

प्रमाणाङ्गुलं भवति । एनदेव चावसर्पिण्यां प्रथमचक्रधरस्याऽऽत्माङ्गुलं भवति । तदानी तेन ग्रामनगरादिप्रमाणपरिच्छेदो ज्ञेयः । इतरेषु युगेषु मनुष्याणां यद्यदात्माङ्गुलं तेन तेन तदा ग्रामनगरादिप्रमाणपरिच्छेदो ज्ञेयः । यत्तत्प्रमाणाङ्गुलं तेन द्वीपसमुद्रजगतीवेदिकापर्वतविमाननगकप्रन्ताराद्यङ्गुलिमद्रव्यायामविष्कम्भादिपरिच्छेदोऽवसेयः । तत्र पङ्कङ्गुलः पादः । द्वाद-
 ५ गङ्गुलो द्वितस्तिः । द्विवितस्तिः हस्तः । द्विहस्तः किष्कुः । द्विकिष्कुर्दण्डः । द्वे दण्डसहस्रे गव्यूतम् । चतुर्गव्यूतं योजनम् ।

पत्यं त्रिविधं व्यवहारोद्धारद्विविकल्पादन्वर्थात् । ७। व्यवहारपत्यम् उद्धारपत्यम् अद्धारपत्य-
 मिति त्रिधा पत्यं विभज्यते । अन्वर्थश्चायं विकल्पः । आद्यं व्यवहारपत्यमुत्तरपत्यव्यवहारबीज-
 त्वाप्तानेन किञ्चित्परिच्छेद्यमस्ति । द्वितीयमुद्धारपत्यं तत् उद्धृतैर्लोमच्छेदैर्द्वीपसमुद्रसंख्यानिर्णय-
 १० इति । तृतीयमद्धारपत्यं अद्धारकाल इत्यर्थः । अतो हि स्थितेः परिच्छेदः इति । तद्यथा—प्रमाणा-
 ङ्गुलपरिमितयोजनायामविष्कम्भावगाहानि त्रीणि पत्यानि कुशूला इत्यर्थः । एकादिसप्ता-
 न्ताहोरात्रिजाताविकलोमाग्राणि^१ तावच्छिन्नानि यावद् द्वितीयं कर्तरीच्छेदं नावाप्नुवन्ति ।
 तादृशैर्लोमच्छेदैः परिपूर्णं घनीकृतं व्यवहारपत्यमित्युच्यते । ततो वर्षशते 'वर्षशते अतीते
 एकैकलोमापकर्षणविधिना यावता कालेन तद्विक्तं भवेत् तावत्कालो व्यवहारपत्योपमाख्यः ।
 १५ तैरेव रोमच्छेदैः प्रत्येकमसंख्येयवर्षकोटिसमयमात्रच्छिन्नैः पूर्णमुद्धारपत्यम् । ततः समये समये
 एकैकस्मिन् रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन तद्विक्तं भवेत् तावत्कालः उद्धारपत्योपमा-
 ख्यः । एषानुद्धारपत्यानां दशकोटीकोटयः एकमुद्धारसागरोपमम् । अर्धतृतीयोद्धारसागरोप-
 माणां यावन्तो रोमच्छेदास्तावन्तो द्वीपसमुद्राः । पुनरुद्धारपत्यरोमच्छेदैर्वर्षशतसमयमात्र-
 च्छिन्नैः पूर्णमद्धारपत्यम् । ततः समये समये एकैकस्मिन् रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन
 २० तद्विक्तं भवति तावत्कालः अद्धारपत्योपमाख्यः । एषामद्धारपत्यानां दशकोटीकोटयः एकमद्धारसा-
 गरोपमम् । दशाम्धारसागरोपमकोटीकोटयः एकाऽवसर्पिणी, तावत्येवोत्सर्पिणी । अनेन अद्धा-
 पत्येन नारकतैर्यग्योनानां देवमनुष्याणां च कर्मस्थितिर्भवस्थितिरायुःस्थितिः कायस्थितिश्च
 परिच्छेद्यव्या । अद्धारपत्यस्याऽर्द्धच्छेदेन शलाकाविरलीकृत्य प्रत्येकमद्धारपत्यप्रदानं कृत्वा
 अन्योऽन्यगुणिते कृते यावन्तश्छेदास्तावद्भिराकाशप्रदेशैर्मुक्तावली कृता सूच्यङ्गुलमित्युच्यते ।
 २५ तदेवाऽपरेण सूच्यङ्गुलेन गुणितं प्रतराङ्गुलम् । तत्प्रतराङ्गुलमपरेण सूच्यङ्गुलेनाऽभ्यस्तं^२
 घनाङ्गुलम् । असंख्येयानां वर्षाणां यावन्तः समयास्तावत्खण्डमद्धारपत्यं कृतम्, ततोऽसंख्येयान्
 खण्डानपनीयाऽसंख्येयमेकं भागं बुद्ध्या विरलीकृत्य एकैकस्मिन् घनाङ्गुलं दत्त्वा 'परस्परेण
 गुणिता'^३ जाता जगच्छ्रेणी । सा अपरया जगच्छ्रेण्या अभ्यस्ता प्रतरलोकः । स एवाऽपरया
 जगच्छ्रेण्या संवर्गितो घनलोकः ।

३० क्षेत्रप्रमाणं द्विविधम्—अवगाहक्षेत्रं विभागनिष्पन्नक्षेत्रं चेति । तत्रावगाहक्षेत्रमनेकवि-
 धम्—एकद्वित्रिचतुःसंख्येयाऽसंख्येयाऽनन्तप्रदेशपुद्गलद्रव्यावगाहोकाद्यसंख्येयाकाशप्रदेशभेदात् ।
 विभागनिष्पन्नक्षेत्रं चाऽनेकविधम्—असंख्येयाकाशश्रेणयः^४, क्षेत्रप्रमाणाङ्गुलस्यैकोऽसंख्येयभागः,
 असंख्येयाः क्षेत्रप्रमाणाङ्गुलाऽसंख्येयभागाः क्षेत्रप्रमाणाङ्गुलमेकं भवति । पादवितस्त्यादि
 पूर्ववद्वेदितव्यम् ।

१—दि सप्ताहोरा—आ०, ब, द०, मु०, मू०, ता० । मेघलोमानीत्यर्थः—मु०, टि० । २ वर्ष-
 शतेऽपनीतेऽतीते ता०, द० । वर्षशतेऽपनीते एकै—आ०, ब०, मु० । ३ गुणितम् । ४ परस्परगुणिता
 अ० । ५—ता जग—आ०, ब०, द०, मु० । ६ तादृच । ७—काऽसंख्ये—मु०, ता० ।

एक उच्छ्वासस्तावानेव निश्वासः । नावुभावनुपहतस्य पुंसः प्राण एकः । सप्तप्राणाः स्तोकः । सप्त स्तोकाः लघ्वः । सप्तसप्ततिर्लघ्वाः मुहूर्तः । त्रिंशन्मुहूर्ता अहोरात्रः । पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः । द्वौ पक्षौ मासः । द्वौ मासौ ऋतुः । ऋतवस्त्रयोऽयनम् । द्वेऽयने संवत्सरः^१ । चतुरशीतिवर्षगतसहस्राणि पूर्वाङ्गम् । चतुरशीतिपूर्वाङ्गगतसहस्राणि पूर्वम् । एवमनयैव वृद्ध्या पर्वाङ्ग-पर्व-नयुताङ्ग-नयुत-कुमुदाङ्ग-कुमुद-पद्माङ्ग-पद्म-नलिनाङ्ग-नलिन-कमलाङ्ग-कमल-नुटचाङ्ग-नुटच-अट्टङ्ग-अट्ट-अममाङ्ग-अमम-हूह-अङ्ग-हूह-लताङ्ग-लता-नहाल-ताङ्ग-महालताप्रभृतिसंज्ञा^२ । कालो वर्षगणनागम्य. संख्येयो वेदितव्यः । ततः परोऽसंख्येयः पल्योपमसागरोपम-प्रमितः । ततः परोऽनन्तः कालोज्जीतोऽनागतश्च सर्वजप्रत्यक्षः ।

भावप्रमाणं पञ्चविधं ज्ञानम् पुरस्ताद्व्याख्यातम् ।

यथैवेते उत्कृष्टजघन्ये स्थितौ नृणां नथैव—

तिर्यग्योनिजानां च ॥३६॥

तिरश्चां योनिस्तिर्यग्योनिः । का पुनरसौ ?

तिर्यङ्नामकर्मादियापादितं जन्म तिर्यग्योनिः । १। तिर्यग्गतिनाम्नः कर्मणः उदयेनापादितं जन्म तिर्यग्योनिरिति व्यपदिश्यते । तिर्यग्योनौ जातास्तिर्यग्योनिजाः । तेषां तिर्यग्योनिजानाम् उत्कृष्टा भवस्थितिः त्रिपल्योपमा, जघन्याऽन्तर्मुहूर्ता । मध्ये विकल्पः, तत्प्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

तिर्यञ्चः त्रिविधाः एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियभेदात् । २। एकेन्द्रियाः विकलेन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाश्चेति त्रिविधाः तिर्यञ्चो वेदितव्याः ।

द्वादशद्वाविंशतिदशसप्तत्रिवर्षसहस्राणि एकेन्द्रियाणामुत्कृष्टा स्थितिर्यथासंभवं त्रीणि रात्रिन्दिवानि च । ३। एकेन्द्रियाः पञ्चविधाः पृथिवीकायिका अप्कायिकाः तेजस्कायिका वायुकायिका वनस्पतिकायिकाश्चेति । तत्र पृथिवीकायिका द्विविधाः शुद्धपृथिवीकायिकाः खरपृथिवीकायिकाश्चेति । तत्र शुद्धपृथिवीकायिकानाम् उत्कृष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षसहस्राणि । खरपृथिवीकायिकानां द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि । वनस्पतिकायिकानां दशवर्षसहस्राणि । अप्कायिकानां सप्तवर्षसहस्राणि । वायुकायिकानां त्रीणि वर्षसहस्राणि । तेजस्कायिकानां त्रीणि रात्रिन्दिवानि ।

विकलेन्द्रियाणां द्वादशवर्षा एकात्रपञ्चाशद्रात्रिन्दिवानि षण्मासाश्च । ४। द्वीन्द्रियाणां मुत्कृष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षाः । त्रीन्द्रियाणां एकात्रपञ्चाशद्रात्रिन्दिवानि । चतुरिन्द्रियाणां षण्मासाः ।

पञ्चेन्द्रियाणां पूर्वकोटिमवपूर्वाङ्गानि द्विचत्वारिंशद्द्वादसप्ततिवर्षसहस्राणि त्रिपल्योपमा च । ५। पञ्चेन्द्रियाः तिर्यग्योनाः पञ्चविधाः—जलचराः, परिसर्पाः, उरगाः, पक्षिणः, चतुःपादश्चेति । तत्र जलचराणामुत्कृष्टा स्थितिः मत्स्यादीनां पूर्वकोटी^३ । परिसर्पाणां गोघानकुलादीनां नवपूर्वाङ्गानि । उरगाणां द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि । पक्षिणां द्वादसप्ततिवर्षसहस्राणि । चतुःपादां त्रीणि पल्योपमानि । सर्वेषां तेषां जघन्या स्थितिस्तन्मुहूर्ता ।

किमर्थो योगविभागः ?

१—त्सरं चतु— आ०, ब०, द०, मु०, ता०, मू० । २—संज्ञाः कालो आ०, ब०, द०, मु०, ता०, मू० । ३—पूर्वाङ्गं वर्षलक्षणामशोतिश्चतुस्तरा । तद्वर्गितं भवेत् पूर्वं तत्कोटिः पूर्वकोटयसौ ॥

पृथग्योगकरणं यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् । ६। प्रत्येकं^१ यथा स्यातामिति यथासंख्यनिवृत्त्यर्थो योगविभागः क्रियते ।

अथैतेषां भवस्थितिः कायस्थितिः का? कः पुनरनयोर्विशेषः? एकभवविषया भवस्थितिः । कायस्थितिरेककायापरित्यागेन नानाभवग्रहणविषया । यद्येवमुच्यतां कस्य का कायस्थितिः? उच्यते—पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां कायस्थितिरुत्कृष्टा असंख्येया लोकाः^२ । वनस्पतिकायिकस्याऽनन्तः कालः^३ असंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः^४ आवलिकाया असंख्येयभागमात्राः । विकलेन्द्रियाणाम् असंख्येयानि वर्षसहस्राणि । पञ्चेन्द्रियाणां तिर्यङ्मनुष्याणां^५ तित्त्वः^६ पत्योपमाः पूर्वकोटीपृथक्त्वेनाऽभ्यधिकाः । तेषां सर्वेषां जघन्या कायस्थितिरन्तर्मुहूर्ता । देवनारकाणां भवस्थितिरेव कायस्थितिरिति ।

१०

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालङ्कारे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः^७ ।

१ प्रत्येकमुभयथा आ०, ब०, द०, मु० । नृतिर्यग्योनिजस्थिती परावरे त्रिपत्योपमान्तर्मुहूर्त इत्येकयोगे कृते मनुष्याणां परा स्थितिः त्रिपत्योपमा तिर्यग्योनिजानामपरा स्थितिरन्तर्मुहूर्तंति प्राप्नोति, कुतः? समवचने यथासङ्ख्यं शैलीयमाचार्यस्येति न्यायबलात्, तन्माभूदिति पृथग्योगकरणम् । २ अथैतेषां कायस्थितिः का मू० । ३ असंख्येयानां लोकानां यावन्तः प्रदेशाः तावन्तः समयास्तेषां कायस्थितिरित्यर्थः । ४ सा कियत्प्रमाणेत्यत आह । ५ असंख्येयं किम्प्रमाणम् । ६ तिर्यञ्चश्च मनुष्याश्च । ७ कश्चिज्जीवः सप्ताष्ट वारान् पूर्वकोट्यायुर्मनुष्यो भूत्वा विदेहेषूत्पन्नः पश्चाद् देवकुर्वादिषु त्रिपत्योपमायुष्यो भूत्वोत्पन्नः तं प्रति एवमुक्तम् । एवं तिरश्चासपि योज्यम् । ८ —तः । श्रीवीतरागाय नमः । भूबिल्लेश्याद्या-युर्होपोदधिवाप्यगिरिसरःसरिताम् । मानं नृणां च भेदः स्थितिस्तिरश्चामपि तृतीये । अ० ।

चतुर्थोऽध्यायः

अमरकृद् देवगण उवाच. ॥ “भवप्रत्ययोऽवधिर्देवतारकाणाम्” [न० नृ० १।२०] इत्येव-
मादिषु, तत्र न जायते के देवाः कियन्तो वा इति ? तन्निश्चयार्थमिति उत्तरं प्रक्रम्यते ।
अथवा, नम्यदर्शनविषयजीवभेदत्रयस्थावर्गनिर्णयाय तदधिकरणभूतावस्तिर्यग्लोकनिवेशक्रमो
व्याख्यातः, इतन्तद्विषयप्रतिपत्तये ऊर्ध्वलोकविभागो वक्तव्यः । तत्र बहुवक्तव्यमञ्जावेऽप्यधि-
पतिप्रतिपादनपुग्गन्गन्तदधिकरणविभागनिर्णय इतीदमुच्यते—

५

देवश्चतुर्णिकायाः ॥१॥

देवगतिनामकर्मोदये सति द्युत्याद्यर्थविरोधाद् देवाः । १। अन्तरङ्गहेतौ देवगतिनामकर्मो-
दये सति बाह्यद्युत्यादिक्रियामन्वन्मन्तनीय दीव्यन्तीति देवा इति व्यपदिश्यन्ते । एकत्वेन
निर्देशः कर्तव्यः देवश्चतुर्णिकायाः इति; स जात्यभिधानाद् बहूनामर्थानां प्रतिपादको भवति
इति ? अत उत्तरं पठति—

१०

बहुत्वनिर्देशोऽन्तर्गतभेदप्रतिपत्त्यर्थः । २। इन्द्रादिकृताः स्थित्यादिजनिताश्चाऽन्तर्गता
बहवो देवभेदाः सन्ति तेषां प्रतिपत्त्यर्थं बहुत्वनिर्देशः क्रियते ।

स्वधर्मविशेषापादितसामर्थ्यात् निचीयन्त इति निकायाः । ३। तस्य देवगतिनाम-
कर्मोदयस्वधर्मविशेषापादितभेदस्य सामर्थ्यान्निचीयन्त इति निकायाः संघाता इत्यर्थः । चत्वारो
निकाया येषां ते चतुर्णिकायाः । के पुनस्ते ? भवनवासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्का वैमानि- १५
काश्चेति ।

तेषां लेश्यावधारणार्थमुच्यते—

आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ॥२॥

आदित इति वचनं विपर्यासनिवृत्त्यर्थम् । १। अन्ते अन्यथा वा ग्रहणं मा विजायीति
आदित इत्युच्यते । आदौ आदितः ।

२०

द्वयेकनिवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणम् । २। “द्वयोरेकस्य च निवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं क्रियते । अथ
चतुर्णां निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? आदित इति वचनात्” ।

लेश्यावधारणार्थं पीतान्तवचनम् । ३। पटलेश्या उक्ताः । तत्र चतसृणां लेश्यानाम-
वधारणार्थं क्रियते पीतान्तग्रहणम् । पीतं तेज इत्यर्थः । पीता अन्ते यासां ताः पीतान्ताः,
पीतान्ता लेश्या येषां ते पीतान्तलेश्याः । तेनैतदुक्तं भवति—आदितस्त्रिषु निकायेषु भवन- २५
वासिव्यन्तरज्योतिष्कनामसु देवानां कृष्णा नीला कापोता पीतेति चतस्रो लेश्या भवन्तीति ।

तेषां निकायानामन्तर्विकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

१ प्रकीर्णकादि । २ आदिशब्देन श्रीडादिकं ग्राह्यम् । ३ स्वकृतपुण्यकर्मविशेषात् । ४ निका-
ययोः । ५ पञ्चमाद्यभावात् चतुर्थस्यादित्वाघटनात् ।

दशाष्टपञ्च द्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥३॥

चतुर्णां दशादिभिर्न्याससंख्यमभिसंबन्धः । १। चतुर्णां देवनिकायानां दशादिभिः संख्याशब्दैः यथासंख्यमभिसंबन्धो वेदितव्यः । दशविकल्पा भवनवासिनः, अष्टविकल्पा व्यन्तराः, पञ्चविकल्पाः ज्योतिष्काः, द्वादशविकल्पा वैमानिका इति । सर्वेषां वैमानिकानां ५ द्वादशविकल्पान्तःपातित्वे प्रसक्ते तद्वचनोपाहार्यमाह—

कल्पोपपन्नपर्यन्तवचनं ग्रैवेयकादिव्युदासार्थम् । २। ग्रैवेयकादयोः वक्ष्यन्ते तेषां द्वादशविकल्पेष्वन्तर्भावो मा विज्ञायीति विशेषणमुपादीयते । अथ कथं कल्पाः ?

इन्द्रादिविकल्पनाधिकरणत्वात्कल्पा रूढिवशात् । ३। इन्द्रादयः प्रकारा वक्ष्यमाणा दश एषु कल्प्यन्ते इति कल्पाः । भवनवासिषु च दशविकल्पसद्भावात् कल्पप्रसङ्ग इति चेत् ; न ; १० रूढिवशादिति विशेष्योक्तत्वात् । कल्पेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः पर्यन्ता येषां ते इमे कल्पोपपन्नपर्यन्ताः । कल्पोपपन्ना इति कथं वृत्तिः ? *“साधनं कृता” [जैनेन्द्र १।३।२९] इति वा मयूरव्यसकादित्वाद्वा^१ ।

पुनरपि तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्ण-

काभियोग्याकेल्विषिकाश्चैकशः ॥४॥

१५

परमेश्वर्यादिन्द्रव्यपदेशः । १। अन्यदेवाऽसाधारणाणिमादि^२गुणयोगादिन्द्रन्तीतीन्द्राः ।

‘तत्स्थानार्हत्वात् सामानिकाः । २। तेषामिन्द्राणामाज्ञैश्वर्यवर्जितं यत् स्थानायुर्वीर्य-परिवारभोगोपभोगादि तदेतेषां सामानम्, समाने भवाः ‘सामानिकाः *‘समानस्य तदादेश्च’ [जैनेन्द्रवा ३।३।३५] इति ठञ् । महत्तरपितृगुरुपाध्यायतुल्याः ।

२० मन्त्रिपुरोहितस्थानीयास्त्रायस्त्रिंशाः । ३। यथेह राज्ञां मन्त्रिपुरोहिता हितानुशासिनस्तथा तत्रेन्द्राणां त्रायस्त्रिंशा वेदितव्याः । कथं त्रायस्त्रिंशाः ? त्रयस्त्रिंशति जाताः त्रायस्त्रिंशाः *‘वृष्टे सास्मि च जाते च ‘अण् डिद्वा विधीयते’ [पात० महा० २।४।७] इत्यभिधानमस्तीति अण् डिद् भवति । ननु च भेदाभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ? ‘संख्यानसंख्येयभेदविवक्षायाम् आधाराधेयत्वो-पपत्तेर्वृत्तिर्भवति । स्वार्थे को वा^३, वात्^४ अण्, त्रयस्त्रिंशदेव त्रायस्त्रिंशा इति । कुतः ?

२५ *‘हृत’ [जैनेन्द्र ३।१।६१] इति बहुत्वनिर्देशाद् अन्तर्मादिवत् ।

‘वयस्यपीठमर्दसदृशाः पारिषदाः । ४। पारिषदि जाता भवा वा पारिषदाः, ते वयस्य-पीठमर्दसदृशा वेदितव्याः ।

१ -लपाधिनक- आ०, ब०, मु० । -लपाधिनक- द० । -लपाधिक- अ० । २ -षोषतत्वात् आ०, ब०, द०, मु०, ता०, अ० । वैमानिकेष्वेव वर्तन्ते कल्पशब्दः । ३ “मयूरव्यसकादयश्च” -जैनेन्द्र १।३।६६ । ४ -त्यर्थमिदमाह आ०, ब०, द०, मु०, ता०, मू० । ५ -दिग्रहणयो- आ०, ब०, द०, मु० । ६ तत्समानत्वात्सा- भा० १ । ७ अध्यात्मादित्वात् -समानादिलोकोत्तरपदाध्यात्मादिभ्यः ठण् इति ठण् । ८ “...अण् डिद् द्विर्वा विधीयते” -पात० महा० । ९ नैव दोषः । १० विषयव्याप्तिं दर्शयति वेत्यनेन । वादण् ता०, मु० । ११ ‘वात्’ इति प्रथमाविभक्तिः इत्यर्थः । इदमेव ज्ञापकं प्रथमाविभक्तेः स्वार्थिकोऽणादिर्भवत्यन्यत्रेति । १२ तद्विस्तृत्ययः । १३ ‘वेद्याचार्यः पीठमर्दः- वेद्याचार्यो वेद्यानां नृत्तोपाध्यायः, पीठं नर्तनस्थानं पादमृद्नाति पीठमर्दः ।’ -अभिधानाच्च २।२४४ ।

आत्मरक्षाः शिरोरक्षोपमाः । ५। आत्मनं रक्षन्तीति आत्मरक्षास्ते शिरोरक्षोपमाः ।
आवृतावरणाः प्रहरणोद्यता रौद्राः पृष्ठनोज्वन्वायिनः । अनायाभावान्तकल्पनावैयर्थ्य-
मिति चेत्; न; ऋद्विविधेयस्यापनार्थत्वात् प्रीतिप्रकर्षहेतुत्वाच्च ।

आरक्षिकार्थचरसमा लोकपालाः । ६। लोकं पालयन्तीति लोकपाला अर्थचरा रक्षिक-
समाः ते वेदितव्याः ।

दण्डस्थानीयाव्यनीकानि । ७। पदान्यादीनि^१ सप्तानीकानि दण्डस्थानीयानि
वेदितव्यानि ।

प्रकीर्णकाः पौरजनपदकल्पाः । ८। यथेह राज्ञां पौरा जाननदाश्च प्रीतिहेतवः तथा
तत्रेन्द्राणां प्रकीर्णकाः प्रत्येतव्याः ।

आभियोग्या दाससत्तानाः । ९। यथेह दामा दाहनादिव्यापारं कुर्वन्ति तथा तत्राऽऽभि-
योग्या वाहनादिभावेनोपकुर्वन्ति । आभिमुख्येन योगोऽभियोगः, अभियोगे भवा आभियोग्याः
ततः स्वार्थे चातुर्वर्ण्यादिवत् टचप् । अथवा अभियोगे माधवः आभियोग्याः, अभियोग-
मर्हन्तीति वा ।

अन्त्यवासिस्थानीयाः किल्बिषिकाः । १०। किल्बिषं पापं तदेपामस्तीति किल्बिषिकाः
ते अन्त्यवासिस्थानीया मताः ।

एकश इति वीप्सार्थे शस् । ११। एकैकस्य निकायस्य एकश इति वीप्सार्थे द्योत्ये शम्
प्रयुज्यते । एत इन्द्रादयो दण विकल्पाश्चतुर्षु निकायेषु उत्तमोऽपवादार्थमाह—

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यन्तरज्योतिष्काः ॥५॥

व्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु च त्रायस्त्रिंशान् लोकपालांश्च वर्जयित्वा इतरेऽष्टौ विकल्पा
द्रष्टव्याः ।

अथ तेषु निकायेषु किमेकैक इन्द्रः उताज्यः प्रतिनियमः कश्चिदस्तीति ? अत आह—

पूर्वयोर्द्विन्द्राः ॥६॥

पूर्वयोरिति वचनं प्रथमद्वितीयनिकायप्रतिपत्त्यर्थम् । १। प्रथमस्य द्वितीयस्य च
निकायस्य प्रतिपत्त्यर्थं पूर्वयोरिति द्विवचनं क्रियते । कथं पूर्वशब्दो द्वितीयं गमयति ?
तृतीयापेक्षया पूर्वोपपत्तेः । चतुर्थापेक्षया तृतीयस्यापि पूर्वत्वप्रसङ्ग इति चेत्; न; प्रत्यासत्ते-
द्वितीयस्यैवोपादानात् । अथ कथमत्र भेदः ? ननु व्यतिरेकाभावादभेदेन निर्देशो
न्यायः ? उच्यते—

समूहसमूहिनोः कथञ्चिदर्थान्तरत्वेऽप्यपक्षेभेदविवक्षा । २। संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभिः
कथञ्चिदर्थान्तरत्वं समूहसमूहिनोर्लोके दृष्टम् । यथा व्रीहीणां राशिः, आम्राणां वनमिति ।
तथा देवानां निकाययोश्च भेदविवक्षायाम् अधिकरणत्वेन सम्बन्धित्वेन वा निर्देशः क्रियते । ३०

द्वीन्द्रा इत्यन्तर्नीतवीप्सार्थो निर्देशः । ३। द्वौ द्वाविन्द्वौ येषां ते द्वीन्द्रा इति वीप्सार्थ-
मन्तर्नीय निर्देशः क्रियते यथा द्विपदिका त्रिपदिका इति । युज्यते तत्र वीप्सागतिर्वीप्सायां

१ कवचः । २ तथा चोक्तम् — गजाश्चरययादातवृषगन्धर्वनर्तकीः । सप्तानीकानि ज्ञेयानि प्रत्येकं च
सहस्ररा इति । ३ अन्त्यवासिस्था— श्र० ।

बुनो विधानात्, इह तु न विधानमस्ति ? यथा तर्हि सप्तपर्णोऽष्टापदमिति न चोच्यतेः
वीप्सायामिति गम्यते च, तथेहापि वीप्सार्थसंप्रत्ययः ।

के पुनस्ते द्वित्ववीप्साविषयत्वेन विवक्षिताः इति ? अत्रोच्यते—भवनवासिषु तावत्
द्वौ असुरकुमाराणामिन्द्रौ चमरो वैरोचनश्च । नागकुमाराणां धरणो भूतानन्दश्च । विद्युत्कुमा-
५ राणां हरिसिंहो हरिकान्तश्च । सुपर्णकुमाराणां वेणुदेवो वेणुधारी च । अग्निकुमाराणाम्
अग्निशिखोऽग्निमाणवश्च । वातकुमाराणां वैलम्बः प्रभञ्जनश्च । स्तनितकुमाराणां सुघोषो
महाघोषश्च । उदधिकुमाराणां जलकान्तो जलप्रभश्च । द्वीपकुमाराणां पूर्णो वशिष्टश्च ।
दिक्कुमाराणाम् अमितगतिरमितवाहनश्चेति ।

व्यन्तरेष्वपि द्वौ किन्नराणामिन्द्रौ किन्नरः किम्पुरुषश्च । किम्पुरुषाणां सत्पुरुषो महा-
१० पुरुषश्च । महोरगाणाम् अतिकायो महाकायश्च । गन्धर्वाणां गीतरतिर्गीतयशाश्च । यक्षाणां
पूर्णभद्रो माणिभद्रश्च । राक्षसानां भीमो महाभीमश्च । पिशाचानां कालो महाकालश्च ।
भूतानां प्रतिरूपोऽप्रतिरूपश्च ।

अथ एषां देवानां सुखं कीदृशमित्युक्ते सुखावबोधार्थमुच्यते—

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥७॥

१५ प्रवीचार इति कोऽयं शब्दः ?

मैथुनोपसेवनं प्रवीचारः । १। प्रविपूर्वाच्चरेः संज्ञायां घञ् । प्रविचरणं प्रवीचारः
मैथुनव्यवहार इत्यर्थः । काये प्रवीचारो येषां ते इमे कायप्रवीचाराः ।

आङ्ग्रहणमभिविध्यर्थम् । २। आङ्ग्यमभिविध्यर्थो वेदितव्यः—ईशानोऽधिपतिः
*“तस्येदम्” [जैनेन्द्र० ३।३।८८] इत्यणि, ऐशानः कल्पः । आ एतस्मादधो ये देवास्ते
२० कायप्रवीचाराः संक्लिष्टकर्मत्वात् मनुष्यवत् स्त्रीविषयमुखमनुभवन्तीत्यर्थः । प्राग्रहणे हि
क्रियमाणे ऐशाने कल्पे देवान् वर्जयित्वेत्ययमर्थः संप्रतीयेत ।

असंहितानिर्देशोऽसन्देहार्थः । ३। आ ऐशानादित्यसंहितायां निर्देशः क्रियतेऽसन्देहार्थम् ।
ऐशानादित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किमाङ्गन्तभूतः उत दिक् शब्दोऽध्याहार्यः इति ? अथवा
विमुच्य संशयम्, अनिष्टं कल्प्येत पूर्वयोरित्यधिकारात् ऐशानात् पूर्वयोरित्यवधिग्रहणात् ।

२५ इतरेषां सुखविभागेऽनिर्ज्ञाते तत्प्रतिपादनार्थमाह—

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥८॥

शेषग्रहणं किमर्थम् ?

उक्तावशिष्टसंग्रहार्थं शेषग्रहणम् । १। उक्तानामवशिष्टानां संग्रहार्थं शेषग्रहणं
क्रियते । के पुनस्ते ? सानत्कुमारादिकल्पनिवासिनः, इतरथा हि ग्रैवेयकादिष्वपि संप्रत्ययः
स्यात् *“परेऽप्रवीचाराः” [४।९] इति वक्ष्यमाणमनवधारितविषयं स्यात् । स्पर्शश्च रूपं
३० च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनांसि, स्पर्शरूपशब्दमनःसु प्रवीचारो येषां ते इमे स्पर्शरूप-
शब्दमनःप्रवीचाराः । अत्र चोद्यते—

१ न च वीप्सार्थसंप्रत्ययः ध्रूयते इत्यर्थः—सम्पा० । २ हरिघोषहरि— ता० । हरिसहहरि— अ० ।
३ सुवर्णक — अ०, मू० । ४—त्यसंहितसन्धिरहितया आ० । ५ ऐशानात् दिशो यावत् इति दिगर्थः
प्रतिपत्त्यर्थं विक्शब्दोऽध्याहार्य इत्यर्थः— सम्पा० ।

विषयविवेकापरिज्ञानादिनिर्देशः । २। इमे स्पर्शप्रवीचारा एते रूपप्रवीचारा इत्यादि-
विषयविवेकापरिज्ञानादयमनिर्देशः, अगनको निर्देशः अनिर्देशः ।

द्वयोर्द्वयोरिति वचनात्सिद्धिरिति चेत् न; आर्षविरोधात् । ३। स्यान्मनं द्वयोर्द्वयो-
रिति वक्तव्यं' नेन विषयविवेकमिद्विर्भवति इति ? तन्नः किं कारणम् ? आर्षविरोधात् ।
आर्षं ह्युक्तम्—*“सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवाः स्पर्शप्रवीचाराः, ब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु
रूपप्रवीचाराः । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्रारेषु शब्दप्रवीचाराः । आनतप्राणताऽऽरणाऽच्युत-
कल्पेषु मनःप्रवीचाराः ।” [ ] ५

इन्द्रापेक्षयेति चेत् न; आनतादिषु दोषात् । ४। स्यादेतन्—इन्द्रापेक्षया द्वयोः द्वयोरिति
वचनं नार्पविरोधि ? तद्यथा—सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः कल्पयोर्द्विविन्दो तयोर्देवाः स्पर्शप्रवी-
चाराः, ब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठयोऽप्येकः, तयोर्देवाः रूपप्रवीचाराः । शुक्र- १०
महाशुक्रयोरेक इन्द्रः, सतारसहस्रारयोऽप्येकः, तयोर्देवाः शब्दप्रवीचारा इति ? तन्न; किं
कारणम् ? आनतादिषु दोषात् । आनतादिषु हि चत्वार इन्द्राः । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?
यथागममिति । स तर्हि 'तथानिर्देशः कर्तव्यः ?

न वा पुनःप्रवीचारग्रहणादिष्टार्थगतेः । ५। न वैप दोषः, किं कारणम् ? पुनःप्रवीचार-
ग्रहणादिष्टार्थगतेः । कथम् ? प्रवीचारग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? 'कायप्रवीचाराः' इति । १५
ननु च तद्'वृत्तावुपसर्जनीभूतमग्नयमनुवर्तयितुम् ? अर्थवशात् अनुवर्तते इति व्याख्यायते ।
तत एवं वक्तव्यं शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःस्विति । एवमप्यनुवर्तमानः प्रवीचारशब्दः भावसा-
धनो वृत्तिमन्तरेण 'शेषाः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यं न प्रतिपद्यते ? 'शेषाणामिति तर्हि
निर्देशः कर्तव्यः, एवं सिद्धे यत्पुनः प्रवीचारग्रहणं तस्यैतत्प्रयोजनम् इष्टप्रवीचारसिद्धिः कथं
स्यात् इति । कः पुनरिष्टः । आर्षविरोधी—सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्हि देवान् मैथुनसुखप्रेप्सयोत्प- २०
न्नेच्छान् विदित्वा देव्य उपतिष्ठन्ते, तदङ्गस्पर्शनमात्रादेव प्रीतिमुपलभन्ते विनिवृत्तेच्छाश्च
भवन्ति तथा देव्योऽपि । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु देवा दिव्याङ्गनास्वभावमुभगशृङ्गा-
राकारविलासचतुरमनोज्ञवेषरूपालोकनमात्रादेव परं सुखमवाप्नुवन्ति । शुक्रमहाशुक्रसतार-
सहस्रारेषु देवाः सुरवनिनानां मधुरसङ्गीतमृदुहसितकथनभूषणरवोपदर्शनश्रवणरसायनं
पीत्वैव परां प्रीतिमास्कन्दन्ति । आनतप्राणताऽऽरणाऽच्युतकल्पेषु देवाः स्वाङ्गनामनःसंकल्प- २५
मात्रादेव परं सुखमनुभवन्ति ।

अथोत्तरेषां किं प्रकारं सुखमित्युक्ते तन्निश्चयार्थमाह—

परेऽप्रवीचाराः ॥६॥

पर इति किमर्थम्, अप्रवीचारा इत्येव सिद्धमुत्तरेषां ग्रहणम् ?

'परवचनं कल्पातीतसर्वदेवसंग्रहार्थम् । १। कल्पातीतानां सर्वेषां देवानां संग्रहार्थं पर- ३०
वचनं क्रियते, इतरथाऽनिष्टमपि कल्पयितुं शक्येत ।

अप्रवीचारग्रहणं प्रकृष्टसुखप्रतिपत्त्यर्थम् । २। प्रवीचारो हि वेदनाप्रतीकारस्तदभावे
तेषां परमसुखमनवरतमित्येतस्य प्रतिपत्त्यर्थमप्रवीचारा इत्युच्यते ।

१ व्याख्येयम् । २ —णाच्युतेषु आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ३ शेषाःस्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा
यथागममिति । ४ समासे—सम्पा० । ५ शेषाणां स्पर्शरूपशब्दमनःसु । ६ परे वच—भा० १ । ६ इत्युच्यन्ते
आ०, ब०, मु० ।

उक्तमादिनिकायदेवा दश विकल्पा इति तेषां सामान्यविशेषसंज्ञानिज्ञानार्थमाह—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तानितोदाधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥१०॥

भवनेषु वसतशीला भवनवासिनः । १। भवनेषु वसन्तीत्येवंशीला भवनवासिन इति प्रथमनिकायस्येयं सामान्यसंज्ञा ।

५ असुरादयस्तद्विकल्पाः । २। तेषां भवनवासिनामसुरादयो दश विकल्पा द्रष्टव्याः ।

सर्वे नामकर्महेतुकाः । ३। सर्वे ते नामकर्मोदयापादितविशेषा वेदितव्याः ।

अस्यन्ति देवैः सहासुरा इति चेत्; न; अवर्णवादात् । ४। स्यान्मतं युद्धे देवैः सहास्यन्ति^१ प्रहरणादीनित्यसुरा इति; तन्न; किं कारणम् ? अवर्णवादात् । अवर्णवाद एषः देवानामुपरि मिथ्याज्ञाननिमित्तः । कुतः ?

१५ महाप्रभावत्वात् । ५। ते हि सौधर्मादयो देवा महाप्रभावाः, न तेषामुपरि इतरेषां निकृष्टवलानां भवनागपि प्रातिलोभ्येन वृत्तिरस्ति । अपि च,

वैरकारणाभावात् । ६। तेषां प्रतिविशिष्टशुभकर्मोदयापादितविभवानामर्हत्पूजाभोगानुभवनमात्रतन्त्राणां परदारहरणादिनिमित्तं न वैरमस्ति ततो नासुराः सुरैर्युध्यन्ते ।

अथ ते कथं कुमाराः ?

२० कौमारवयोविशेषविक्रियादियोगात्कुमाराः । ७। सर्वेषां देवानामवस्थितवयःस्वभावत्वेऽपि कौमारवयोविशेषस्वभावस्वरूपं विक्रिया च कुमारवदुद्धतवेषभाषाऽऽभरणप्रहरणावरणयानवाहनत्वं च उत्त्वणरागक्रीडनप्रियत्वं चेत्येतैर्योगात् कुमारा इति व्यपदिश्यन्ते ।

प्रत्येकमभिसम्बन्धः । ८। तस्य कुमारशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः क्रियते—असुरकुमारा नागकुमारा इति एवमादि ।

२५ अत्राह क्व तेषां भवनानि इति ? अत्रोच्यते—

अस्या रत्नप्रभायाः पङ्कवहुलभागेऽसुरकुमाराणां भवनानि चतुःषष्टिशतसहस्राणि । अस्माज्जम्बूद्वीपात् तिर्यगपागसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य पङ्कवहुलभागे चमरस्याऽसुरेन्द्रस्य चतुस्त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि, चतुःषष्टिसामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि चत्वारो लोकपालाः, पञ्चाग्रमहिष्यः, चत्वारि चतुःषष्ट्युत्तराणि आत्मारक्षसहस्राणि, एवं विभवपरिवारः दक्षिणार्धपतिः दिव्यान् भोगान् अनुभवति । तथोत्तरस्यां दिशि वैरोचनस्य त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि^१ षष्टिसामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपालाः, पञ्चाग्रमहिष्यः, चत्वारि चतुःषष्ट्युत्तराणि आत्मारक्षसहस्राणि, एवं विभवपरिवारः उत्तरार्धपतिः दिव्यान् भोगान् अनुभुङ्क्ते ।

३५ खरपृथ्वीभागे उपर्यधश्चैकैकयोजनसहस्रं वर्जयित्वा शेषे नवानां कुमाराणां भवनानि भवन्ति । तद्यथा—अस्माज्जम्बूद्वीपात्तिर्यगपागसंख्येयान् द्वीपसमुद्रानतीत्य धरणस्य नागराजस्य चतुश्चत्वारिंशत्भवनशतसहस्राणि, षष्टिसामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः, तिस्रः

१ -वितावेदि- आ०, ब०, द०, मु० । २ क्षिपन्ति । ३ मनसापि आ०, ब०, द०, मु०, अ०, दि०, ता० । ४ -ग्रहणा- अ० । ५ -णाधिप- आ०, ब०, मु० । ६ -णि चतुःषष्टि- आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ७ -त्तराधिप- आ०, ब०, मु० ।

एगिद, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपाला, पडग्रमहिष्यः, पडान्मरक्षसहस्राख्यायन्ते ।
 तथा अस्माज्जम्बूद्वीपान्तिर्यगुदगसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य भूतानन्दस्य नागेन्द्रस्य चत्वारि-
 गद्भुवनगतसहस्राणि, अवशिष्टं धरणेन्द्रवज्जेयम् । तान्येतानि नागकुमाराणां चतुर्गोति-
 भवनगतसहस्राणि । तथा नृगनेकुमाराणां द्विमप्पतिर्भवनगतसहस्राणि । तत्र वेणुदेवस्य
 दक्षिणाधिपते अष्टत्रिगद्भुवनगतसहस्राणि । इतरुद्रगणेन्द्रवज्जेयम् । उत्तराधिपतेवेणुधाराणिः ५
 चतुस्त्रिगद्भुवनगतसहस्राणि । अवशिष्टं धरणेन्द्रवज्जेयम् । विद्युदग्निसन्ततिदधिद्वीपदिकुमा-
 राणां पण्णामपि प्रत्येकं पट्मप्पतिर्भवनगतसहस्राणि । तत्र दक्षिणेन्द्राणां 'हरिसिंहाग्निसिन्ध-
 सुषोपजलकान्तपूर्णाभितगतीनां प्रत्येकं चत्वारिगद्भुवनगतसहस्राणि । हरिकान्ताग्निमाणव-
 महाषोपजलग्रभवशिष्टः सितवाहनात् उत्तराधिपतीनां प्रत्येकं पट्त्रिगद्भुवनगतसहस्राणि ।
 वातकुमाराणां पण्णवतिर्भवनगतसहस्राणि । तत्र वैलन्वस्य दक्षिणेन्द्रस्य पञ्चागद्भुवनगतस- १०
 हस्राणि । उत्तराधिपते प्रमञ्जनस्य पञ्चवार्णिगद्भुवनगतसहस्राणि । नर्वेपामेपां धरणेन्द्र-
 वज्जेयम् । तान्येतानि भवनानि समुदिनानि सप्तकोट्यो द्विमप्पतिद्वयं गन्तसहस्राणि ।

द्वितीयनिकायस्य सामान्यविशेषमंजावधारणार्थमाह—

व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतापिशाचाः ॥११॥

विविधदेशान्तरनिवासित्वाद् व्यन्तराः ॥१॥ विविधदेशान्तराणि येषां निवासान्ते १५
 व्यन्तरा इत्यन्वर्थः । सामान्यसंज्ञेयमष्टानामपि विकल्पानाम् ।

किन्नरादयस्तद्विकल्पाः ॥२॥ तेषां व्यन्तराणामष्टौ विकल्पाः किन्नरादयो द्रष्टव्याः ।

नामकर्मोदयविशेषतस्तद्विशेषसंज्ञाः ॥३॥ देवगतिनाम्नो मूलस्य उत्तरोत्तरप्रकृतिभेदस्यो-
 दयाद्विशेषसंज्ञा भवन्ति । किन्नरानामकर्मोदयात् किन्नराः, किम्पुरुषानामकर्मोदयात् किम्पुरुषाः
 इत्यादि । २०

क्रियानिमित्ता एवेति चेत्; न; उक्तत्वात् ॥४॥ स्यादेतत्—क्रियानिमित्ता एवेताः संज्ञाः,
 किन्नरान् कामयन्त इति किन्नराः, किम्पुरुषान् कामयन्त इति किम्पुरुषाः, पिशिताशनात्
 पिशाचा इत्यादि; तन्न; किं कारणम् ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत्—अवर्णवाद एव देवानामु-
 परीति । कथम् ? न हि ते शुचिवैक्रियिकदेहा अशुच्यौदारिकगरीरान् नरान् कामयन्ते,
 नापि पिशितमश्नन्ति । 'मांसमदिरादिषु दृष्टा लोके प्रवृत्तिरिति चेत्; न; क्रीडासुख- २५
 निमित्तत्वात्, मानसाहाराहि ते ।

क्व पुनस्तेषामावासाः इति ? अत्रोच्यते—अस्माज्जम्बूद्वीपान्तिर्यगुदगसंख्येयान् द्वीप-
 समुद्रान् अतीत्य औपरिष्टे खरपृथिवीभागे किन्नरस्य किन्नरेन्द्रस्य असंख्येयानि नगरशत-
 सहस्राणि वर्ण्यन्ते । तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि,
 चतस्रोऽग्रमहिष्यः, षोडशात्मरक्षसहस्राणि । उदीच्यां दिशि पूर्ववदेव किन्नरेन्द्रः किम्पुरुषस्ता- ३०
 दृग्विभवपरिवारः । एवं शेषाणां षण्णां दक्षिणेन्द्राणां सत्पुरुषातिकायगीतिरतिपूर्णभद्रस्वरूप-
 कालाख्यानां दक्षिणे भागे आवासाः । तथा महापुरुषमहाकायगीतयशोमाणिभद्राऽप्रतिरूप-
 महाकालानां तु उत्तराधिपतीनाम् उत्तरभागे आवासास्तावन्त एव वेदितव्याः । राक्षसेन्द्रस्य

भीमस्य दक्षिणस्यां दिशि पङ्कबहुलभागेऽसंख्येयानि नगरशतसहस्राणि आख्यायन्ते । उत्तरस्यां दिशि महाभीमस्य राक्षमेन्द्रस्य पङ्कबहुलभागेऽसंख्येयानि नगरशतसहस्राणि वर्ज्यन्ते । पोड-
गानामपि एषां व्यन्तरेन्द्राणां सामानिकादिपरिवारास्तुल्याः । भूमितलेऽपि द्वीपाद्रिसमुद्र-
देवग्रामनगरत्रिकचतुष्कचत्वरगृहाङ्गणरथ्याजलाद्ययोद्यानदेवकुलादीनि असंख्येयानि आवास-

५ दानसहस्राणि तेषामाख्यायन्ते ।

तृतीयस्य निकायस्य सामान्यविशेषसंज्ञासंकीर्तनार्थमाह—

ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

द्योतनस्वभावत्वाज्ज्योतिष्काः । १। द्योतनं प्रकाशनं तत्स्वभावत्वादेयां पञ्चानामपि
विकल्पानां ज्योतिष्का इतीयमन्वर्थं सामान्यसंज्ञा । काऽस्या. सिद्धिः ?

१० ज्योतिःशब्दात्स्वार्थे के निष्पत्तिः । २। ज्योतिःशब्दान् स्वार्थे के सति ज्योतिष्का
इति निष्पद्यते । कथं स्वार्थे कः ? यावादिपुं पाठात् ।

प्रकृतिलिङ्गानुवृत्तिप्रसङ्ग इति चेत्; न; अतिवृत्तिदर्शनात् । ३। स्यान्मतम्—यदि स्वा-
र्थिकोऽयं क, ज्योतिःशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् कान्तस्यापि नपुंसकलिङ्गता प्राप्नोतीति ?
तन्न; किं कारणम् ? अतिवृत्तिदर्शनात् । प्रकृतिलिङ्गातिवृत्तिरपि दृश्यते—यथा “कुटीरः

१५ शमीरः शुण्डार इति ।

तद्विशेषाः सूर्यादयः । ४। तेषां ज्योतिष्काणां सूर्यादयः पञ्च विकल्पा द्रष्टव्याः ।

पूर्ववत्तन्निवृत्तिः । ५। तेषां संज्ञाविशेषाणां पूर्ववत्तन्निवृत्तिर्वेदितव्या—देवगतिनामकर्म-
विशेषोदयादिति ।

सूर्याचन्द्रमसावित्यानङ्ग देवताद्वन्द्वे । ६। सूर्यश्च चन्द्रमाश्च द्वन्द्वे कृते पूर्वपदस्य * “देवता-
२० द्वन्द्वे” [जैनेन्द्र० ४।३।१३९] इत्यानङ्ग भवति ।

सर्वत्र प्रसङ्ग इति चेत्; न; पुनर्द्वन्द्वग्रहणादिष्टे वृत्तिः । ७। स्यादेतत्—यदि * “देवताद्वन्द्वे”
[जैनेन्द्र० ४।३।१३९] इत्यानङ्ग भवति, इहापि प्राप्नोति ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकताराः किन्-
रकिम्पुरुषादयः अमुरनागादय इति; तन्न; किं कारणम् ? * “आनङ्ग द्वन्द्वे” [जैनेन्द्र०
४।३।१३८] इत्यतः द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणात् इष्टे द्वन्द्वे वृत्तिर्जायते ।

२५ पृथग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । ८। सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहादिभ्यः पृथक् ग्रहणं क्रियते प्राधान्य-
ख्यापनार्थम् । ज्योतिष्केषु हि सर्वेषु सूर्याणां चन्द्रमसां च प्राधान्यम् । किं कृतं पुनस्तत् ?
प्रभावादिकृतम् ।

सूर्यस्यादौ ग्रहणम् अल्पाक्षरत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्च । ९। सूर्यशब्द आदौ प्रयुज्यते ।
कुतः ? ‘अल्पाक्षरत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्च । सर्वाभिभवसमर्थत्वाद्धि अभ्यर्हितः सूर्यः ।

३० ग्रहादिषु च । १०। किम् ? ‘अल्पाक्षरत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपातः’ इति
वाक्यशेषः । ग्रहशब्दस्तावत् अल्पाक्षरोऽभ्यर्हितश्च तारकाशब्दात्, नक्षत्रशब्दोऽभ्यर्हितः ।

१ देवालय । २ -यसा- अ०, ता० । ३ क प्रत्यये- स० । ४ “कोऽवियावादेः”
-जैनेन्द्र० ४।२।३५ । ५ ह्रस्वा कुटी कुटीरः, ह्रस्वा शमी शमीरः, ह्रस्वा शुण्डा शुण्डारः -स० ।
५ अल्पाक्षर- भा० २ । ६ चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ततः । मु० ।

ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥१३॥

मेरुप्रदक्षिणवचनं गत्यन्तरनिवृत्त्यर्थम् । १। मेरोः प्रदक्षिणा मेरुप्रदक्षिणा इत्यु-
च्यन्ते । किर्यम् ? गत्यन्तरनिवृत्त्यर्थं विपरीता गतिर्माभूत् ।

५ गतेः क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् नित्यत्वाभाव इति चेत् ; न, आभीक्ष्ण्यस्य विवक्षितत्वात् । २।
अयं नित्यशब्दः कूटस्थेष्वविचलेषु भावेषु वर्तते, गतिश्च क्षणे क्षणेऽन्या, ततोऽस्या नित्येति
विशेषणं नोपपद्यत इति चेत् ; न ; किं कारणम् ? आभीक्ष्ण्यस्य विवक्षितत्वात् । यथा नित्यग्रह-
सितो नित्यप्रजल्पित इति आभीक्ष्ण्यं गम्यत इति, एवमिहापि नित्यगतयः अनुपरतगतय इत्यर्थः ।

अनेकान्ताच्च । ३। यथा सर्वभावेषु द्रव्यार्थदिशात् स्यान्नित्यत्वं पर्यायार्थदिशात् स्याद-

१० नित्यत्वं तथा गतावपीति नित्यत्वमविरुद्धमविच्छेदात् ।

नृलोकग्रहणं विषयार्थम् । ४। ये अर्धतृतीयेषु द्वीपेषु द्वयोश्च समुद्रयोज्योतिष्कास्ते मेरु-
प्रदक्षिणा नित्यगतयो नान्ये इति विषयावधारणार्थं नृलोकग्रहणं क्रियते ।

गतिकारणाभावादयुक्तिरिति चेत् ; न ; गतिरताभियोग्यदेववहनात् । ५। स्यान्मतम्—
इह लोके भावानां गतिः कारणवती दृष्टा, न च ज्योतिष्कविमानानां गतेः कारणमस्ति ततस्त-

१५ दयुक्तिरिति ; तन्न ; किं कारणम् ? गतिरताभियोग्यदेववहनात् । गतिरता हि आभियोग्य-
देवा वहन्तीत्युक्तं पुरस्तात् ।

कर्मफलविचित्रभावाच्च । ६। कर्मणां हि फलं वैचित्र्येण पच्यते ततस्तेषां गतिपरिणति-
मुखेनैव कर्मफलमवबोद्धव्यम् । एकादशभिः योजनशतैरेकविंशैर्मैरुमप्राप्य ज्योतिष्काः प्रद-
क्षिणाश्चरन्ति ।

२० तत्र जम्बूद्वीपे द्वौ सूर्यौ, द्वौ चन्द्रमसौ, षट्पञ्चाशन्नक्षत्राणि, षट्सप्तत्यधिकं ग्रहशतम्,
एकं कोटीकोटिशतसहस्रं त्रयस्त्रिंशत्कोटीकोटिसहस्राणि नवकोटीकोटिशतानि पञ्चाशच्च
कोटीकोट्यस्तारकाणाम् । लवणोदे चत्वारः सूर्याः, चत्वारश्चन्द्राः, नक्षत्राणां शतम्, द्वादशम्
ग्रहाणाम्, त्रीणि शतानि द्वापञ्चाशानि द्वे कोटीकोटिशतसहस्रे सप्तषष्टिकोटीकोटिसहस्राणि
नव च कोटीकोटिशतानि तारकाणाम् । धातकीषण्डे द्वादश सूर्याः, द्वादश चन्द्राः, नक्षत्राणां

२५ त्रीणि शतानि षट्त्रिंशानि, ग्रहाणां सहस्रं षट्पञ्चाशम्, अष्टौ कोटीकोटिशतसहस्राणि सप्त-
त्रिंशच्च कोटीकोटिशतानि तारकाणाम् । कालोदे द्वाचत्वारिंशदादित्याः, द्वाचत्वारिंशच्चन्द्राः,
एकादश नक्षत्रशतानि षट्सप्तत्यधिकानि, षट्त्रिंशत् ग्रहशतानि षण्णवत्यधिकानि, अष्टा-
विंशतिकोटीकोटिशतसहस्राणि द्वादशकोटीकोटिसहस्राणि नवकोटीकोटिशतानि पञ्चाशच्च
कोटीकोट्यस्तारकाणाम् । पुष्करार्धे द्वासप्ततिः सूर्याः, द्वासप्ततिश्चन्द्राः, द्वे नक्षत्रसहस्रे षोडशे,

३० त्रिषष्टिः ग्रहशतानि षट्त्रिंशानि । अष्टचत्वारिंशत्कोटीकोटिशतसहस्राणि द्वाविंशतिः कोटी-
कोटिसहस्राणि द्वे कोटीकोटिशते तारकाणाम् । बाह्ये पुष्करार्धे च ज्योतिषामियमेव संख्या ।
ततश्चतुर्गुणाः पुष्करवरोदे, ततः परा द्विगुणा द्विगुणा ज्योतिषां संख्या अवसेया ।

जघन्यं तारकान्तरं गव्यूतसप्तभागः, मध्यं पञ्चाशत् गव्यूतानि, उत्कृष्टं योजन-
सहस्रम् । जघन्यं सूर्यान्तरं चन्द्रान्तरं च नवनवतिः सहस्राणि योजनानां षट्शतानि चत्वा-

रिगदधिकानि । उत्कृष्टमेकं योजनशतसहस्रं पट्टशतानि पट्टद्युन्नराणि । जम्बूद्वीपादिषु
 एकैकस्य चन्द्रमसः पट्टपष्टिकोटीकोटिमहन्नाणि नवकोटीकोटिशतानि पञ्चमप्टनिश्च
 कोटीकोटयः नारकाणाम् । अष्टाशीतिर्नहग्रहाः, अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि परिवारः । सूर्यस्य
 चतुरशीतिमण्डलगतम् अशीतिः योजनशतं जम्बूद्वीपस्य अन्तरमवगाह्य प्रकाशयति ।
 तत्र पञ्चर्षाष्टिरभ्यन्तरमण्डलानि लवणोदस्यान्तस्त्रीणि त्रिंशानि योजनशतान्यवगाह्य ५
 प्रकाशयति । तत्र मण्डलानि बाह्यान्त्येकाक्षविंशतिगतम् । द्वियोजनमेकैकमण्डलान्तरम् । द्वे
 योजने अष्टचत्वारिंशद्योजनैकपष्टिभागाश्च एकैकमुदयान्तरम् । चतुश्चत्वारिंशद्योजनमहस्रैः
 अष्टाभिश्च शतैर्विंशैरप्राप्य मेरुं सर्वाभ्यन्तरमण्डले सूर्यः प्रकाशयति । तस्य विष्कम्भो
 नवनवतिः सहस्राणि पट्टशतानि चत्वारिंशानि योजनानाम् । तदा अह्नि मुहूर्ताः अष्टादश
 भवन्ति । पञ्चसहस्राणि द्वे शते एकपञ्चाशद्योजनानां एकाक्षत्रिंशद्योजनपष्टिभागाश्च मुहूर्त- १०
 गतिकक्षेत्रम् । सर्वबाह्यमण्डले चरन् सूर्यः पञ्चचत्वारिंशत्सहस्रैः त्रिभिश्च शतैः त्रिंशद्योजनानां
 मेरुमप्राप्य भासयति । तस्य विष्कम्भः एकं शतसहस्रं पट्ट च गतानि पट्टद्यधिकानि योजनानाम् ।
 तदा दिवसस्य द्वादश मुहूर्ताः । पञ्चमहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चोन्नराणि योजनानां
 पञ्चदशयोजनपष्टिभागाश्च मुहूर्तगनिकक्षेत्रम् । तदा एकत्रिंशद्योजनसहस्रेषु अष्टामु च
 योजनशतेषु अर्धद्वात्रिंशेषु स्थितो दृश्यते । सर्वाभ्यन्तरमण्डले दर्शनविषयपरिमाणं प्रागुक्तम् । १५
 मध्ये हानिवृद्धिक्रमो यथागमं वेदितव्यः । चन्द्रमण्डलानि पञ्चदश, द्वीपावगाहः समुद्राव-
 गाहश्च सूर्यवद्वेदितव्यः । द्वीपाभ्यन्तरे पञ्च मण्डलानि । समुद्रमध्ये दश । सर्वबाह्याभ्यन्तर-
 मण्डलविष्कम्भविधिः, मेरुचन्द्रान्तरप्रमाणं च सूर्यवत् प्रत्येतव्यम् । पञ्चदशानां मण्डलाना-
 मन्तराणि चतुर्दश । तत्रैकैकस्य मण्डलान्तरस्य प्रमाणं पञ्चत्रिंशद्योजनानि योजनैकपष्टि-
 भागास्त्रिंशत् तद्भागस्य चत्वारः सप्तभागाः ३५- $\frac{३५}{५}$ - $\frac{३५}{५}$ । सर्वाभ्यन्तरमण्डले पञ्चसहस्राणि २०
 त्रिसप्तत्यधिकानि योजनानां सप्तसप्ततिर्भागशतानि चतुश्चत्वारिंशानि मण्डलं त्रयोदशभि-
 र्भागसहस्रैः सप्तभिश्च भागशतैः पञ्चविंशैः छित्वा अवशिष्टानि चन्द्रः एकैकेन मुहूर्तेन
 गच्छति । सर्वबाह्यमण्डले पञ्चसहस्राणि शतं च पञ्चविंशं योजनानाम् एकाक्षसप्ततिर्भा-
 गशतानि नवत्यधिकानि मण्डलं त्रयोदशभिः भागसहस्रैः सप्तभिश्च भागशतैः पञ्चविंशैः
 छित्वा अवशिष्टानि चन्द्रः एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति । दर्शनविषयपरिमाणं सूर्यवद्वेदितव्यम् । २५
 हानिवृद्धिविधानं च यथागममवसेयम् । पञ्चयोजनशतानि दशोत्तराणि सूर्याचन्द्रमसोश्चार-
 क्षेत्रविष्कम्भः ।

गतिमज्ज्योतिःसंबन्धेन व्यवहारकालप्रतिपत्त्यर्थमाह—

तत्कृतः कालविभागः ॥१४॥

तदिति किमर्थम् ? •

३०

गतिमज्ज्योतिःप्रतिनिर्देशार्थं तद्वचनम् । १। गतिमतां ज्योतिषां प्रतिनिर्देशार्थं तदित्युच्यते ।
 न हि केवलया गत्या नापि केवलैर्ज्योतिभिः कालः परिच्छिद्यते, अनुपलब्धेरपरिवर्तनाच्च ।

१—पञ्चाशद्विंशो— आ०, ब०, द०, मु० । २ सूर्यसूर्यान्तर इत्यर्थः । ३ विध्यन्तरस्य । ४ चन्द्रस्य
 परिधिसमापनकालः ६२।२३ । समज्ज्येदेनानयोर्मेलने प्रमाणराशिः १३७२५ । फल— ३१५०८६ इच्छे
 मुहूर्त १ लब्ध ५०७३ शेष ७७४४ । ५ परिधिरित्यर्थः । ६ स्थित्वा आ०, ब०, द०, मु० ।
 ७ परिधौ । ८ बाह्यपरिधिम् । ९ स्थित्वा आ०, ब०, द०, मु० ।

ज्योतिःपरिवर्तनलभ्यो हि कालपरिच्छेदः । २। कालो द्विविधो व्यावहारिको मुख्यश्च । तत्र व्यावहारिकः कालविभागः तत्कृतः समयावलिकादिव्याख्यातः, 'क्रियाविशेषपरिच्छिन्नः' अन्यस्यापरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतुः । मुख्योऽन्यो वक्ष्यमाणलक्षणः ।

आह—न मुख्यः कालोऽस्ति सूर्यादिगतिव्यतिरिक्तो लिङ्गाभावात् । अपि च, कलानां
५ समूहः कालः, कलाश्च 'क्रियावयवाः । किञ्च, पञ्चास्तिकायोपदेशात् पञ्चैवास्तिकाया आगमे उपदिष्टा न पठ्यते, ततो न मुख्यः कालोऽस्ति, इत्यपरीक्षिताभिधानमेतत्; यत्तावदुक्तम्—लिङ्गाभावाच्चास्ति मुख्यः काल इति; अत्रोच्यते—

क्रियायां काल इति गौणव्यवहारदर्शनात् मुख्यसिद्धिः । ३। योऽयमादित्यगमनादौ क्रियेति सूत्रेः काल इति व्यवहारः कालनिर्वर्तनापूर्वकः, मुख्यस्य कालस्यास्तित्वं गमयति ।
१० नहि मुख्ये गम्यमिति वाहीके गौणे गोगवदस्य व्यवहारो युज्यते ।

अत एव न कलासमूह एव कालः । ४। अत एव । कुत एव ? मुख्यस्य कालस्यास्तित्वादेव, कलानां समूह एव काल इति व्यपदेशो नोपपद्यते । कल्यते क्षिप्यते प्रेर्यते येन क्रियावद्द्रव्यं स कालः, तस्य विस्तरेण निर्णय उत्तरत्र वक्ष्यते ।

प्रदेशप्रचयाभावादस्तिकायेष्वनुपदेशः । ५। प्रदेशप्रचयो हि कायः स एवामस्ति ते
१५ अस्तिकाया इति जीवादयः पञ्चैव उपदिष्टाः । कालस्य 'त्वेकप्रदेशत्वादस्तिकायत्वाभावः । यदि हि अस्तित्वमेव अस्य न स्यात् पट्द्रव्योपदेशो न युक्तः स्यात् । कालस्य हि द्रव्यत्वमस्त्यागमे । परलक्षणाभावः स्वलक्षणोपदेशसद्भावात् ।

इतरत्र ज्योतिषामवस्थाप्रतिपादनार्थमाह—

बहिरवस्थिताः ॥१५॥

२० बहिरित्युच्यते । कुतो बहिः ? नृलोकात् । कथमवगम्यते ? अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति ।
नृलोके नित्यगतिवचनादन्यत्रावस्थानसिद्धिरिति चेत्; न; उभयासिद्धेः । १। स्यान्मतम्—
'नृलोके नित्यगतयः' इति वचनात् अन्यत्र अवस्थानं ज्योतिषां सिद्धम्, अतो बहिरवस्थिता इति वचनमनर्थकमिति; तन्न; किं कारणम् ? उभयासिद्धेः । नृलोकादन्यत्र बहिर्ज्योतिषामस्तित्वमवस्थानं 'चाऽप्रसिद्धं अतस्तदुभयासिद्धयर्थं' 'बहिरवस्थिताः' इत्युच्यते । असति हि

२५ वचने, नृलोके एव सन्ति नित्यगतयश्च इत्यवगम्येत ।

तुरीयस्य निकायस्य सामान्यसंज्ञाकीर्तनार्थमाह—

वैमानिकाः ॥१६॥

वैमानिकग्रहणमधिकारार्थम् । १। इत ऊर्ध्वं ये वक्ष्यन्ते तेषु वैमानिकसंप्रत्ययः कथं स्यात् इत्यधिकारः क्रियते । विशेषेण आत्मस्थान् सुकृतिनो मानयन्तीति विमानानि, विमानेषु भवा वैमानिकाः । तानि विमानानि त्रिविधानि—इन्द्रक-श्रेणि-पुष्पप्रकीर्णकभेदेन । तत्रेन्द्रकविमानानि इन्द्रवन्मध्येऽवस्थितानि । तेषां चतसृषु दिक्षु आकाशप्रदेशश्रेणिवदवस्थानात् श्रेणिविमानानि । विदिक्षु प्रकीर्णपुष्पवत् अवस्थानात् पुष्पप्रकीर्णकानि ।

तेषां वैमानिकानां भेदावबोधनार्थमाह—

१ सूर्यगमनादि, घटिकापात्रादि वा । २ ओदनपाकवाहदोहादेः । ३ अणोरण्वन्तरव्यतिक्रमणादि । ४ —त्वेकत्वप्र— अ० । ५ वा अ० ।

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥१७॥

कल्पेपूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः, कल्पानतीताः कल्पातीताः ।

ग्रैवेयकादिषु नवादिकल्पनासंभवात् कल्पत्वप्रसङ्ग इति चेत्; न; उक्तत्वात् ॥१॥

स्यान्मतम्—नवग्रैवेयका नवानुदिगाः पञ्चानुत्तराः इति च कल्पनासंभवान् तेषामपि कल्पत्वप्रसङ्ग इति; तन्न; किं कारणम् ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत्—इन्द्रादिद्विगतयकल्पना- ५
सद्भावात् कल्पा इति । नवग्रैवेयकादिषु इन्द्रादिकल्पना नास्ति तेषामहमिन्द्रत्वात् ।

तेषामवस्थानविशेषनिर्णानार्थमाह—

उपर्युपरि ॥१८॥

उपर्युपरिवचनमतिर्यगसमस्थितिप्रतिपत्त्यर्थम् ॥१॥ न ज्योतिष्कवर्त्तिर्यगवस्थिता नापि १०
व्यन्तरवदसमस्थितय इति प्रतिपत्त्यर्थमुपर्युपरीत्युच्यते । कथमत्र द्वित्वम् ? *‘सामीप्येऽधोऽधु-
परि’ [जैनेन्द्र ० ५।३।५] इति । ननु च, नात्र सामीप्यमस्ति असंख्येययोजनान्तरत्वात्तेषाम्;
नैष दोषः; तुल्यजातीयोऽव्यवधानं सामीप्यम् । न च तेषां तुल्यजातीयं व्यवधायकं विवक्षि-
तम् । इदं विचार्यते—किमत्राधेयत्वेन कल्प्यमाना देवाः, उत विमानानि, आहोस्वित् कल्पा
इति, किं वा कामचारः ?

देवा इति चेत्; न; अनिष्टत्वात् ॥२॥ यदि देवा उपर्युपरीत्यनेनाभिसंवध्यन्ते; तन्न; १५
किं कारणम् ? अनिष्टत्वात् । देवानां हि उपर्युपरि अवस्थानमनिष्टम् ।

विमानानि इति चेत्; न; श्रेणिप्रकीर्णकानां तिर्यगवस्थानात् ॥३॥ अथ विमानान्युप-
र्युपरीति कल्प्यन्ते; तदपि नोपपद्यते; श्रेणिप्रकीर्णकानां तिर्यगवस्थानात् । श्रेणिविमानानि
पुष्पप्रकीर्णकविमानानि च प्रतीन्द्रकं तिर्यगवस्थितानि इति इहेष्यन्ते ।

कल्पा इति चेददोषः ॥४॥ यदि कल्पाः; न दोषो भवति । ‘यथा न दोषः तथास्तु’ कल्पा २०
हि उपर्युपरिस्थिता इति ।

उपसर्जनत्वादनभिसंबन्ध इति चेत्; न; दृष्टत्वात् ॥५॥ स्यादेतत्—कल्पोपपन्ना इत्यत्र
कल्पग्रहणमुपसर्जनं तेनात्र संबन्धो नोपपद्यते इति; तन्न; किं कारणम् ? दृष्टत्वात् । दृष्टो
हि उपसर्जनीभूतस्यापि अर्थस्य बुद्ध्याऽपेक्षितस्य विशेषणेनाभिसंबन्धः । ‘राजपुरुषोऽयम् ।
कस्य ? राजः’ इति, एवमिहापि प्रत्यासत्तेः बुद्ध्या उपसर्जनमपि कल्पग्रहणमभिसंबन्ध्यते उपर्यु- २५
परि कल्पा इति ।

अथ कल्पातीतेषु किमभिसंबध्यते ? विमानानि । यद्येवं कियत्सु कल्पविमानेषु ते देवा
भवन्ति इत्यत आह—

सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्र-

शतारसहस्राण्येवानतप्राणतयोरारणाऽच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजय-

३०

वैजयन्तजयन्ताऽपराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥१६॥

कथमेषां सौधर्मादीनां कल्पाभिधानम् ?

१ किञ्चातः अ०, मू०, ता० । २—सर्जनम्—आ०, ब०, द०, मु० । ३ इत्यर्थः आ०;
ब०, मु० । ४—षु दे—अ० । ५ ब्रह्मलोक ब्र—अ०, मु० । ६—सतार—आ०, ब०, द०, मु० ।

‘चानुरर्थिकेनाऽणा स्वभावतो वा कल्पाभिधानम् । १। चानुरर्थिकेन अणा स्वभावतो वा कल्पस्याभिधानं भवति । अथ कथमिन्द्राभिधानम् ?

- स्वभावतः साहचर्याद्वा इन्द्राभिधानम् । २। स्वभावतो वा साहचर्याद्वा इन्द्राभिधानं द्रष्टव्यम् । तत्कथमिति चेत् ? उच्यते—मुधर्मा नाम सभा, सा अस्मिन्तस्तीत्यण् सौधर्मः कल्पः, ५ ‘तदस्मिन्’ [जैनेन्द्र० ३।२।१८] इत्यण् तत्कल्पसाहचर्यादिन्द्रोऽपि सौधर्मः । ईशानो नाम इन्द्रः स्वभावतः, ईशानस्य निवासः कल्पः ऐशानः, *‘तस्य निवासः’ [जैनेन्द्र० ३।२।६०] इत्यण्, तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि ऐशानः । सनत्कुमारो नाम इन्द्रः स्वभावतः, तस्य निवासः कल्पः मानत्कुमारः, तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि मानत्कुमारः । महेन्द्रो नाम इन्द्रः स्वभावतः, तस्य निवासः कल्पः माहेन्द्रः, तत्साहचर्यात् इन्द्रोऽपि माहेन्द्रः । ब्रह्मा इन्द्रः तस्य लोको ब्रह्मलोकः १० कल्पः, एवं ब्रह्मोत्तरश्च । ब्रह्मणः इन्द्रस्य निवासः ब्राह्म इति कल्पाभिधानं भवति, तत्साहचर्याद् ब्राह्म इतीन्द्रस्याऽभिधानम् । लान्तवस्य इन्द्रस्य निवासः लान्तवः कल्पः, तत्साहचर्याद्वा इन्द्रोऽपि लान्तवः । गुक्रस्य इन्द्रस्य निवासः शौक्रः कल्पः, तत्साहचर्यात् इन्द्रोऽपि शौक्रः । अथवा गुक्रः कल्पः, तत्साहचर्यात् इन्द्रोऽपि गुक्रः । शतारस्येन्द्रस्य निवासः शतार इति कल्पः, तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि शतारः, । अथवा शतारः कल्पः तत्साहचर्यात् इन्द्रोऽपि शतारः^१ । १५ सहस्रारस्याप्येवम् । आनतस्येन्द्रस्य निवासः आनतः कल्पः, तत्साहचर्यात् इन्द्रोऽपि आनतः । अथवा आनतः कल्पः, तत्साहचर्यात् इन्द्रोऽप्यानतः । प्राणतस्य इन्द्रस्य निवासः प्राणतः कल्पः तत्साहचर्यात् इन्द्रोऽपि प्राणतः । अथवा प्राणतः कल्पः तत्साहचरित इन्द्रोऽपि प्राणतः । आरणस्य इन्द्रस्य निवासः आरणः कल्पः, तत्साहचर्यात् इन्द्रोऽप्यारणः । अथवा आरणः कल्पः, तत्साहचरित इन्द्रोऽप्यारणः । अच्युतस्येन्द्रस्य निवासः आच्युतः कल्पः, तत्साहचर्यात् इन्द्रोऽप्याच्युतः । अथवा अच्युतः कल्पः, तत्साहचरित इन्द्रोऽप्यच्युतः । लोकपुरुषस्य ग्रीवास्थानीयत्वात् ग्रीवाः, ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयकाणि विमानानि, तत्साहचर्यात् इन्द्रा अपि ग्रैवेयकाः । विजयादयोऽन्वर्थसंज्ञाः अभ्युदयविघ्नहेतुविजयात् । सर्वार्थानां सिद्धेश्च, विजयादीनि विमानानि, तत्साहचर्यात् इन्द्रा अपि विजयादिनामानः ।

अथ किमर्थं सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं न तैः सह इन्द्रः कर्तव्यः ?

- २५ सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं स्थित्यादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । ३। विजयादिषु चतुर्षु जघन्या स्थितिर्द्वात्रिंशत्सागरोपमाः साधिकाः; उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाः । सर्वार्थसिद्धे‘जघन्योत्कृष्टा च त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा’ । यः प्रभावः सर्वार्थसिद्धे‘कदेवस्य नासौ सर्वविजयादिदेवानाम् इत्येवमादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं’ विजयादिभ्यः सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं क्रियते ।

- ग्रैवेयकादीनां पृथग्रहणं कल्पातीतत्वनिर्ज्ञानार्थम् । ४। सौधर्मादयः अच्युतान्ता द्वादश ३० कल्पाः, ततोऽन्ये कल्पातीता इत्येतस्य निर्ज्ञापनार्थं ग्रैवेयकादीनां पृथक् ग्रहणं क्रियते ।

नवशब्दस्य वृत्त्यकरणं अनुदिशसूचनार्थम् । ५। नवशब्दस्य ग्रैवेयकशब्देन वृत्तिः कर्तव्या नवग्रैवेयकेष्विति, तदकरणम् अन्यान्यपि नव सन्ति इत्येतस्य सूचनार्थम्, तेन अनुदिशसंग्रहः

१ तदस्मिन्नस्ति तेन निर्वृत्तः तस्य निवासोऽदूरभवो वेति । २ -तारः आन- श्र०, मू०, ता०, द० । ३ उपर्युपरि एकैकवृत्त्या व्यवस्थितानि सुदर्शनामोघसुबुद्धपयोधरसुभ्रसुविशालसुमनःसौमनस-म्रियङ्कराख्यानि नव भवन्ति । ४ -द्वेर्जङ्घ- आ० । ५ -माः यः मू० । ६ -द्वयैकदे- ता०, ज०, मू० ।

कृतो भवति । इतरथा हि लघ्वर्थो वृत्तिः क्रियेत । किमिदमनुदिशमिति ? प्रतिदिशमित्यर्थः । दिक्गवदस्य अरत्प्रवृत्तिर्दुः पाठान् ३डः (ट) अनुदिशं विमानानि अनुदिशविमानानि । आकारान्तो वा दिशागवदो दिक्पर्यायवाची इति तेनानोवृत्तिः ।

उपर्युपर्योत्पन्नेन द्वयोर्द्वयोरभिसंवन्धो वेदितव्यः । ६। आगमाज्जेअया व्यवस्था भवति इति उपर्यु-
परीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसंवन्धो वेदितव्यः । प्रथमो सौधर्मेशानकल्पो, तयोरुपरि मानन्कुमार-
माहेन्द्रौ । तयोरुपरि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरौ । तयोरुपरि लान्तवकापिष्ठौ । तयोरुपरि शुक्रमहा-
शुक्रौ । तयोरुपरि शतारसहस्रारौ । तयोरुपरि आननप्राणतौ । तयोरुपरि आरणाज्युतौ ।

प्रत्येकमिन्द्रसंवन्धो जध्ये प्रतिद्वयम् । ७। प्रत्येकमिन्द्रसंवन्धो वेदितव्यः, मध्ये प्रनि-
द्वयम् । सौधर्मेशानकल्पयोर्द्वविन्द्रौ । सानन्कुमारमाहेन्द्रयोर्द्वौ । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरोरेकः
‘ब्रह्मा नाम । लान्तवकापिष्ठयोरेको लान्तवाऽऽख्यः । शुक्रमहाशुक्रयोरेकः शुक्रसंज्ञः ।
शतारसहस्रारयोरेकः शतारनामा । आननप्राणतयोर्द्वौ । आरणाज्युतयोर्द्वौ ।

तथा चोत्तरयोः पृथग्वचनमर्थवत् । ८। एवं कृत्वा उत्तरयोः पृथग्वचनमर्थवत् भवति—
आननप्राणतयोरारणाज्युतयोरिति । इतरथा हि लघ्वर्थे एक एव द्वन्द्वः क्रियेत । तद्यथा—
अस्माद् भूमितलान्नवनवतियोजनसहस्राणि चत्वारिंशच्च योजनान्युत्पत्य^१ सौधर्मेशानकल्पौ
भवतः । तयोरेकत्रिंशद् विमानप्रस्ताराः—ऋतु-चन्द्र-विमल-वल्लु-वीर-अरुण-नन्दन-नलिन-
लोहित-काञ्चन-वज्र-मारुत-ऋद्धीश-वैडूर्य-रुचक-रुचिर-अङ्क-स्फटिक-तपनीय-मेघ-हारिद्र-
पद्म-लोहिताक्ष-वज्र-नन्द्यावर्त-प्रभङ्कर-पिष्टक-गज-मस्तक-चित्रप्रभासंज्ञा । मन्दरचूलि-
काया उपरि ऋतुविमानम्, तयोरुत्तरं वालाग्रमात्रम् । ऋतुविमानाच्चतसृषु दिक्षु चतस्रो
विमानश्रेण्यो निर्गताः, प्रत्येकं द्विषष्टिविमानसंख्याः । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि ।
एवम् एकैकश्रेणीविमानहानिराप्रभाविमानाद्वेदितव्या । एकैकप्रस्तारान्तरमसंख्येयानि
योजनशतसहस्राणि । तत्र प्रभामंजादिन्द्रकविमानाद् दक्षिणस्यां दिशि श्रेण्यां द्वात्रिंशद्विमान-
संख्यायामष्टादशं श्रेणीविमानं^२ तत्कल्पविमानम् । तस्य स्वस्तिक-वर्धमान-विश्रुताख्यास्त्रयः
प्राकाराः । तत्र बाह्यप्राकारान्तरनिवासीनि अनीकानि पारिपदाश्च । मध्यप्राकारान्तर-
निवासिनस्त्रिदशसचिवाः, अभ्यन्तरप्राकारनिवासी देवराजः शक्रः सौधर्म इति चोच्यते ।
तस्य विमानस्य चतसृषु दिक्षु चत्वारि नगराणि—काञ्चन-अशोकमन्दिर-मसार-गल्वसंज्ञानि ।
तस्य द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशः, चतुरशीतिरात्मरक्षसहस्राणि,
तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, चतुरशीतिः^३ सामानिकसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, पद्मा
शिवा सुजाता सुलसा अञ्जुका कालिन्दी श्यामा भानुरित्येता अष्टावग्रमहिष्यः । अन्यानि
चत्वारिंशद्वल्लभिकानां देवीनां सहस्राणि । सर्वाश्चैता अग्रमहिष्यो वल्लभिकाश्च प्रत्येकं
पञ्चपल्योपमस्थितिकाः षोडशदेवीसुहस्रपरिवृताः । एकैका चाग्रमहिषी वल्लभिका च
षोडशदेवीरूपसहस्रविकरणसमर्था । तत्र शक्रस्याभ्यन्तरपरिपत् समिता नाम, द्वादश-

१- षु उपादाना पाठात् - अ० ।- षु उपादानात् अ- आ०, ब०, द०, मू० । ‘हे शरदादेः’
जेनेद्र० ४।२।१०६ । २-डः मू० । ३ अनुशब्दस्य समासः -स० । तानि लक्ष्मीलक्ष्मीमालिकवैरेव-
करोवनकसोमसोमरूप्याङ्कपल्यङ्कादित्याख्यानि मध्यभूतेन्द्रकविमानस्य अष्टदिगानुगत्येन भवनादन्वयानि
इति ज्ञातव्यम् । तत्साहचर्यादिन्द्रा अपि अनुदिशाख्याः प्रोच्यन्ते । ४ ब्रह्मनामा आ०, ब०, द०, मू० ।
५- तलुत्य आ०, ब०, द०, मू० । ६ -मेघाञ्जुहा-अ० । ७ सौधर्म । ८ -सिनस्त्रायस्त्रिंशः
विमानाभ्य-आ०, ब०, द०, मू० । ९ -तिसा-अ०, मू० ।

- सहस्राणि देवानां पञ्चपल्योपमायुषाम् । चन्द्रा नाम मध्यपरिपत् चतुर्दशमहस्राणि देवानां चतुःपल्योपमायुषान् । जातुर्नाम बाह्यपरिपत् षोडशसहस्राणि देवानां त्रिपल्योपमायुषाम् । आभ्यन्तरपरिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्यः सप्तशतसंख्या अर्धतृतीयपत्योपमस्थितयः । मध्यमपरिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्यः पट्शतसंख्याः द्विपल्योपमस्थितयः । बाह्यपरिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्यः पञ्चशतसंख्याः अर्धपल्योपमस्थितयः, तावद्देवीरूपविकरणसमर्थाः । अष्टानामपि अग्रमहिषीणामभ्यन्तरपरिपत् सप्तदेवीगतानि । मध्यमपरिपत् पङ्कदेवीगतानि । बाह्यपरिपत् पञ्चदेवीगतानि । एतासु तिसृषु अपि परिपत्सु देव्यः अर्धतृतीयपल्योपमस्थितयः । पदात्यदवगजवृषभ^१थनर्तकीगन्धर्वस्थितानि सप्तानीकानि पल्योपमस्थितानि । अनीकमहत्तराश्च पल्योपमायुषः । तत्र वायुर्नाम पदात्यनीक-
- १० महन्तरः सप्तभिः कक्षाभिः परिवृतः । प्रथमा कक्षा चतुरशीतिः पदातिगतसहस्राणि । द्वितीया तद्द्विगुणा । एवं द्विगुणा^२ द्विगुणा पदातिसंख्या आसप्तम्याः । हरिरश्वानीकमहत्तरः । ऐरावतो गजानीकमहत्तरः । दामयष्टिर्वृषभानीकमहत्तरः । मातली रथानीकमहत्तरः । नीलाञ्जना नर्तकीगणमहत्तरिका । अरिष्टयशस्को नाम गन्धर्वानीकमहत्तरः । एषां पण्णामप्यनीकानां संख्या पदातिसंख्यया तुल्या, सैषा विक्रियाकृता । प्राकृती तु
- १५ एकैकस्यानीकस्य पट्छनसंख्या । तेषां प्राकृतानां देवानां प्रत्येकं पट्छतसंख्यानामेकैकस्य देवस्य पट्देवीशतानि । एकैका चात्र देवी पङ्कदेवीरूपविकरणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका । सप्तानामप्यनीकमहत्तराणामेकैकस्य पट्देवीशतानि । एकैका चात्र देवी देवीषड् रूपविकरणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका । आत्मरक्षाणां चतुरशीतिसहस्रसंख्यानां पल्योपमायुषामेकैकस्य द्वे द्वे देवीशते । एकैका चात्र देवी पङ्कदेवीरूपविकरणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका ।
- २० शक्रस्य बालको नामाऽऽभियोग्यः पल्योपमायुः, जम्बूद्वीपप्रमाणायामयानविमानविक्रियासमर्थः । तस्य पङ्कदेवीशतानि । एकैका चात्र पङ्कदेवीरूपविकरणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका । प्राच्यां दिशि स्वयंप्रभे विमाने सोमो लोकपालः अर्धतृतीयपल्योपमायुः । तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि अर्धतृतीयपल्योपमायूषि । चत्वारि देवीसहस्राणि अर्धतृतीयपल्योपमायूषि^३ । चतस्रोऽग्रमहिष्यः अर्धतृतीयपल्योपमायुषः । सोमस्याभ्यन्तर-
- २५ परिपत् ईषा नाम पञ्चपञ्चाशद्देवाः सपादपल्योपमायुषः । दृढा नाम मध्यमपरिपत् चत्वारि देवशतानि सपादपल्योपमायूषि । चतुरन्ता नाम बाह्यपरिपत् पञ्चदेवशतानि सपादपल्योपमायूषि । अपाच्यां दिशि वरज्येष्ठे विमाने यमो नाम लोकपालः । शेषं सोमवत् । प्रतीच्यां दिशि अञ्जने विमाने वरुणो नाम लोकपालः पादोनत्रिपल्योपमायुः । ईषा नाम तस्याभ्यन्तरपरिपत् षष्टिर्देवा अर्धपल्योपमायुषः । मध्या दृढा पञ्चदेवशतानि देशो-
नाध्यर्धपल्योपमायूषि । बाह्या चतुरन्ता पङ्कदेवशतानि देशाधिकाध्यर्धपल्योपमायूषि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वभर्तृस्थितयो देव्यः । शेषं सोमवत् । उदीच्यां दिशि वल्लुविमाने वैश्रवणो नाम लोकपालः त्रिपल्योपमायुः, तस्याभ्यन्तरपरिपत् ईषा, सप्ततिर्देवाः अर्धपल्योपमायुषः । मध्या दृढा षड्देवशतानि देशोनाध्यर्धपल्योपमायूषि । बाह्या चतुरन्ता सप्तदेवशतानि सपादपल्योपमायूषि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वभर्तृस्थितयो देव्यः ।

१ - णद्विगु- श्र० । २ गान्धर्वानी- श्र० । ३ - णायामविमा- द० । - णयानवि- आ०, ब०, म० । ४ - यूषि चतुर्णामपि लोकपालानां चत- आ०, ब०, द०, म० । ५ शेषः सो- ता०, श्र० । ६ स्वभर्तृस्थित्यर्धस्थितयो ता०, श्र०, म०, द० ।

शेपः सोमवत् । चतुर्णामपि लोकपालानामेकैकस्यार्धचतुर्थकोटीमंश्या अप्सरसः । सौधर्मैन्द्रक-
विमानानाम् एकत्रिंशच्छ्रेणीविमानानां चत्वारि सहस्राणि त्रीणि यानानि एकमप्यधिका-
नानि । पुष्पप्रकीर्णकविमानानाम् एकत्रिंशच्छतसहस्राणि पञ्चतद्वतिः सहस्राणि पञ्च-
शतान्यष्टतद्वत्यधिकानि । तान्येतानि समुदिनानि द्वात्रिंशद्विमानयनसहस्राणि भवन्तीत्युक्तं
सौधर्मकल्पः ।

५

तथा तस्मात् प्रभाविमानात् उदक्छ्रेण्यां द्वात्रिंशद्विमानविरचितायां यदष्टादशं
ःतत्कल्पविमानम् । तस्य परिवारवर्णना पूर्ववद्वेदिनव्या । तस्याधिपतिः—ऐशानो देवराजः ।
यस्याऽष्टाविंशतिविमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्वार्यस्त्रिंशः देवाः, अशीतिः नामानिक-
सहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, अशीतिरात्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः ।
श्रीमती सुतीमा वसुमित्रा वसुन्धरा जया जयमेता अमला प्रभा चेत्यष्टावग्रमहिष्यः सप्त- १०
पत्योपमस्थितयः । द्वात्रिंशद्वल्लभिकासहस्राणि सप्तपत्योपमार्युपि । अभ्यन्तर्गग्निपत्नमिता
दशदेवसहस्राणि सप्तपत्योपमार्युपि । चन्द्रा मध्यमा परिपत् द्वादशदेवसहस्राणि पट्पत्यो-
पमार्युपि । जातुर्वाह्यपरिपत् चतुर्दशदेवसहस्राणि पञ्चपत्योपमार्युपि । लघुपराक्रमः
पदात्यनीकमहत्तरः, अमितगतिः अश्वानीकमहत्तरः, द्रुमकान्तो वृषभानीकमहत्तरः, किन्नरो
रयानीकमहत्तरः, पुष्पदन्तो गजानीकमहत्तरः, गीतयशा गन्धर्वानीकमहत्तरः, श्वेता नर्तकी- १५
गणमहत्तरिका । तत्र पदात्यनीकमहत्तरस्य प्रथमा कक्षा अशीतिर्देवसहस्राणि, द्वितीया तद्-
द्विगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । एवं शेषाणामप्यनीकानां विक्रियासंख्या । न
एते सर्वे अनीकदेवाः तन्महत्तराश्च साधिकपत्योपमार्युपः । ऐशानस्य दक्षिणस्यां दिशि
समे विमाने सोमो नाम लोकपालः, अर्धपञ्चपत्योपमार्युः । तस्याभ्यन्तरपरिपत् पटिर्देवाः ।
मध्यमपरिपत् पञ्चदेवशतानि । बाह्यपरिपत् षड्देवशतानि सप्त च देवाः । अपरस्यां २०
दिशि सर्वतोभद्रे यमो लोकपालः अर्धपञ्चमपत्योपमार्युः । शेषः सोमवत् । उत्तरस्यां दिशि
सुभद्रे वरुणो लोकपालः पञ्चपत्योपमार्युः । तस्याभ्यन्तरपरिपदशीतिर्देवाः । मध्यमपरिपत्
सप्तदेवशतानि । बाह्यपरिपदष्टौ देवशतानि । पूर्वस्यां दिशि अमिते विमाने वैश्रवणो
लोकपालः पादोनपञ्चपत्योपमार्युः । तस्याभ्यन्तरपरिपत् सप्ततिर्देवाः । मध्यमपरिपत्
षड्देवशतानि । बाह्यपरिपत् सप्तदेवशतानि । ईशानस्य पुष्पको नाम आभियोग्यो देवः २५
बालकतुल्यः जम्बूद्वीपप्रमाणपुष्पकयानविमानविकरणसमर्थः । शेषः शक्रवन्नेयः । एवमुत्तर-
श्रेणिविमानपुष्पकप्रकीर्णकाधिपतिरीशानो वर्णितः ।

प्रभाविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनसहस्राणि उत्पत्य सानत्कुमारमाहेन्द्रकल्पौ भवतः ।
तयोः सप्तविमानप्रस्ताराः—अञ्जन-वनमाल-नाग-गरुड-लाङ्गल-बलभद्र-चक्राभिधानाः ।
तत्राञ्जनविमानाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । विदिक्षु ३०
पुष्पप्रकीर्णकविमानानि । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्याम् एकत्रिंशद्विमानानि^१ एकै-
कहीनान्याचक्रात् । तेषामन्तराण्यपि बहूनि योजनगतसहस्राणि । चक्राख्यादन्त-
विमानाद् दक्षिणश्रेण्यां पञ्चविंशतिविमानविराजितायां पञ्चदशं कल्पविमानं सौधर्म-
कल्पविमानसदृशम् । तस्याधिपतिः सानत्कुमारो देवराजः । तस्य द्वादशविमानशत-

१ ईशान । २ तस्य पतिः आ०, ब०, द०, मू० । ३ चातु-भा० २ । ४ अर्धपञ्च-आ०, ब०,
द०, मू०, ता०, मू० । ५-नि एवंश्रेणीविमानानि एकैक- आ०, ब०, द०, मु०, ता०, मू० । ६ यस्य आ०,
ब०, द०, मु०, मू०, ता० ।

- सहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशद्देवाः, द्विमप्ततिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, द्विमप्तति आत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । अष्टावग्रमहिष्यः वक्राग्रमहिषीयमाना तवपत्न्योपमायुषः । एकैका चात्राऽष्टाभिः देवीसहस्रैः परिवृताः द्वात्रिंशद्देवीसहस्रत्रिकरासमर्था । अष्टावन्यानि वल्लभिकानां सहस्राणि तावदायुर्विकरण-
- ५ नमर्थानि । नमिताऽभ्यन्तरपरिषदष्टौ देवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थतानरोपमायूषि । चन्द्रा मध्यमपरिषद् दशदेवसहस्राणि^१ साधिकार्धचतुर्थतानरोपमायूषि । जातुर्बाह्यपरिषत् द्वादश-
देवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थतानरोपमायूषि । अभ्यन्तरपरिषद्देवानाम् एकैकस्य सप्तदेवी-
गतानि पञ्चपत्न्योपमायूषि । मध्यमपरिषद्देवानाम् एकैकस्य पञ्चदेवीगतानि पञ्चपत्न्यो-
पमायूषि । बाह्यपरिषद्देवानाम् एकैकस्य पञ्चदेवीगतानि पञ्चपत्न्योपमायूषि । सर्वाणि
- १० च तानि तावद्विक्रियामर्थानि । तस्यानीकमहत्तराः शक्रानीकमहत्तरसमाना^२ अर्धचतुर्थ-
सागरोपमायुषः । पदातीनां प्रथमकक्षा द्विसप्ततिसहस्राणि । द्वितीया तद्विगुणा । एवं
द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । तथा शेषेष्वपि षट्सु अनीकेषु अनीकमहत्तराणामेकैकस्य
त्रीणि देवीशतानि पञ्चपत्न्योपमायूषि । आत्मरक्षदेवानाम् एकैकस्य देवीशतं पञ्चपत्न्यो-
पमायुः ।^३ बालकनामाभिप्रोग्यदेवस्याऽऽयुः अर्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । त्रीणि देवीशतानि
- १५ पञ्चपत्न्योपमायूषि । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभ-वरज्येष्ठ-स्वयंगन-वल्लुविमानपासिनः सोमयम-
वरुणवैश्रवणाः चत्वारो लोकपालाः । एषामेकैकस्य दश दश सागानिकशतानि, दशदशदेवी-
गतानि, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिषदः । सागरोपमत्रयस्थिती सोमयमौ । पादाधिकता-
वदायुर्वरुणः । अर्धाधिकतावदायुर्वैश्रवणः । सोमयमयोरभ्यन्तरपरिषच्चत्वारिंशद् देवाः ।
मध्यमपरिषत् त्रीणि देवशतानि । बाह्यपरिषच्चत्वारि देवशतानि । वरुणस्याऽभ्यन्तर-
- २० परिषत्पञ्चाशद् देवाः । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पञ्चदेवशतानि । वैश्रवणस्य
अभ्यन्तरपरिषत् षष्टिर्देवाः । मध्या पञ्चदेवशतानि । बाह्या परिषत् पञ्चदेवशतानि ।
चतसृष्वपि अभ्यन्तरपरिषत्सु देवानामायुः त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य देवीशतम् ।
चतसृष्वपि मध्यमपरिषत्सु देवानामायुः देशोनानि त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य^४ पञ्चसप्त-
तिर्देव्यः । चतसृष्वपि बाह्यपरिषत्सु देवा अर्धतृतीयसागरोपमायुषः, एकैकस्य पञ्चाशद् देव्यः ।
- २५ तस्माच्चक्रविमानादुत्तरस्यां दिशि श्रेण्यां पञ्चविंशतिविमानमण्डितायां पञ्चदशं
कल्पविमानं पूर्वोक्तवर्णनम् । तस्येश्वरो महेन्द्रो देवराजः । यस्याऽष्टौ विमानशतसहस्राणि,
त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशद्देवाः, सप्ततिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्ततिरात्मरक्ष-
सहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, ऐशानाग्रमहिषीतुल्यसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः एकादशपत्न्यो-
पमायुषः । अष्टौ चास्य वल्लभिकानां सहस्राणि तावदायूषि । शेषः सानत्कुमाराग्रमहिषी-
- ३० वल्लभिकावत् । समिताऽभ्यन्तरपरिषत् षड्देवसहस्राणि । चन्द्रा मध्यमपरिषत् अष्टौ
देवसहस्राणि । जातुर्बाह्यपरिषत् दशदेवसहस्राणि । तिसृष्वपि परिषत्सु देवानां सानत्कुमार-
परिषद्देवस्थितेरधिका स्थितिः । शेषो देवीगणपरिमाणायुर्विक्रियासामर्थ्यादिविधिः सानत्कु-
मारपरिषद्वत् । अनीकमहत्तराणामाख्या ऐशानवद्वेदितव्याः । पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा सप्त-
तिर्देवसहस्राणि, द्वितीया तद्विगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । तथा शेषेष्वपि षट्सु

१ - अष्टादशभिर्दे-आ०, ब०, द०, मू० । २ - नि अर्धचतु- ता०, अ०, मू० । ३ जातुर्बा-
भा० २ । ४ नाम्ना । ५ बालकविमानाभि- आ०, ब०, द०, मू०, मू० । ६ - स्य सप्तति- आ०,
ब०, द०, मू० ।

अनीकेषु । अनीकमहतराणाम् एकैकस्य त्रीणि देवीशतानि । एकैका चाऽत्र सप्तपल्योपम-
स्थितिका । आत्मरक्षाणामायुः साधिकार्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्तपल्योपमा-
युयां देवीनां शतम् । दक्षिणादिषु दिक्षु सम-सर्वतोभद्र-सुभद्र-तमितविमानवासिनः सोमयम-
वरुणवैश्रवणलोकपालाः । एकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, तावत्संख्या देव्यः, चतस्रोऽग्रम-
हिष्यः, तिस्रः परिषदः । तत्रार्धचतुर्थसागरोपमस्थितिर्वरुणः, तदूनस्थितिर्धनदः, ततोऽप्यून-
स्थिती सोमयमौ, सोमयमयोरभ्यन्तरपरिषत् पञ्चाशद् देवाः । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या
पञ्चदेवशतानि । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिषत् षष्टिर्देवाः । मध्या पञ्चदेवशतानि । बाह्या
षड्देवशतानि । वरुणस्याभ्यन्तरपरिषत्सप्ततिर्देवाः । मध्या षड्देवशतानि । बाह्या सप्तदेव-
शतानि । लोकपालचतुष्टयाभ्यन्तरपरिषद्देवानामेकैकस्य देवीशतम् । मध्यमपरिषद्देवानां
एकैकस्य सप्ततिर्देव्यः । बाह्यपरिषद्देवानाम् एकैकस्य पञ्चाशद्देव्यः । आयुश्च तेषां यथा- १०
संख्यं साधिकानि सगानि देशोनानि च त्रीणि सागरोपमाणि । पुष्पकयानविमानाभियोग्यदेवः
साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुः । तस्य देवानां साधिकद्विसागरायुषां शतम् ।

चक्रविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्पत्य ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरकल्पौ स्तः ।
तयोश्चत्वारो विमानप्रस्ताराः--अरिष्टो देवसमितो ब्रह्म ब्रह्मोत्तर इति । अरिष्टविमानाच्च
चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः चतुर्विंशतिविमानगणनाः । विदिक्षु पुष्प- १५
प्रकीर्णकानि । एवमेकैकश्रेणिविमानहान्यानेतव्या आ ब्रह्मोत्तरात् । तेषां प्रस्ताराणामन्त-
राण्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि । ब्रह्मोत्तरविमानाद् दक्षिणश्रेण्याम् एकद्विचतुर्विंशतिविमान-
विराजितायां द्वादशं कल्पविमानं पूर्वोक्तवर्णनम् । तस्याधिपतिः ब्रह्मो (ह्य) देवराजः । यस्य
साधिके द्वे विमानशतसहस्रे, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशः देवाः, षट्त्रिंशत् सामानिकसहस्राणि,
तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, षड्त्रिंशदात्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । पद्मादयः २०
शक्राग्रमहिषीतुल्यसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः त्रयोदशपल्योपमस्थितयः चतुर्देवीमहस्रपरिवृताः ।
द्वे च वल्लभिकासहस्रे त्रयोदशपल्योपमस्थितिके । एकैकाग्रमहिषी वल्लभिका चतुष्पष्टिदेवी-
रूपसहस्रविकरणसमर्था । समिताभ्यन्तरपरिषत् चत्वारि देवसहस्राणि अष्टसागरोपमायूषि ।
चन्द्रा मध्यमपरिषत् षड्देवसहस्राणि देशोनाष्टसागरोपमायूषि । जातुर्बाह्या अष्टौ देव-
सहस्राणि अष्टसागरोपमायूषि । अभ्यन्तरपरिषद्देवानामेकैकस्य पञ्चाशद्देव्यः । मध्यम- २५
परिषद्देवानां चत्वारिंशद्देव्यः । बाह्यपरिषद्देवानां त्रिंशद्देव्यः । वायवादयः सप्तानी-
कमहतरा अर्धाष्टमसागरोपमायुषः । तत्र वायोः पदात्यनीकमहतरस्य प्रथमकक्षा षट्-
त्रिंशत्सहस्राणि, द्वितीया तद्विगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । सर्वेषामनीकमहत्त-
राणामेकैकस्य अर्धचतुर्थानि देवीशतानि । चतस्रोऽग्रमहिष्यः । आत्मरक्षदेवानामायुः अर्धाष्ट-
मानि सागरोपमाणि । एकैकस्य पञ्चाशद्देव्यः । बालकाभियोग्यदेवोऽपि तावदायुर्देवीकः । ३०
पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभवरज्येष्ठस्वयंजनवल्लुविमाननिवासिनः सोमयमवरुणवैश्रवणा लोक-
पालाः । तेषामेकैकस्य पञ्च सामानिकशतानि, पञ्च देवीशतानि, चतस्रोऽग्रमहिष्यः ।
अर्धाष्टमसागरोपमायुर्धनदः । तदूनयुर्वरुणः । ततोऽप्यूनस्थिती सोमयमौ । सोमयमयोरभ्यन्तर-
परिषत् त्रिंशद्देवाः । मध्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि । वरुणस्याभ्यन्तरपरिषच्चत्वा-
रिंशद्देवाः । मध्या त्रीणि देवशतानि । बाह्या चत्वारि देवशतानि । वैश्रवणस्याभ्यन्तर- ३५
परिषत् पञ्चाशद्देवाः । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पञ्च देवशतानि । चतसृषु
अभ्यन्तरपरिषत्सु देवानामायुरष्टौ सागरोपमाणि । मध्यमपरिषद्देवानां देशोनान्यष्टौ

सागरोपमाणि । बाह्यपरिषद्देवानां तान्येवार्थाष्टमानि । तेषां देव्यो यथासंख्यं पञ्चा-
गच्चत्वारिण्यत् त्रिगच्च वेदितव्याः ।

- ब्रह्मोत्तगदुत्तरश्रेण्यामेकविंशतिविमानायां द्वादशं कल्पविमानं पूर्ववत् । तस्याधिपतिः
ब्रह्मोत्तरः । यस्य न्यूने द्वे विमानशतसहस्रे, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशद्देवाः, द्वात्रिंशत्सामानिक-
५ सहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, द्वात्रिंशदात्मरक्षमहस्राणि, चत्वारो लोकपाला,
ऐगानेन्द्राग्रमहिषीनुत्यसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः पञ्चदशपत्योपमायुषः, द्वे च वल्लभिकामहस्रे
तावदायुषी । अवशिष्टं ब्रह्मेन्द्रवत् । ब्रह्मोत्तरस्याभ्यन्तरपरिषत् समिता द्वे देवसहस्रे । चन्द्रा
मध्या चत्वारि देवमहस्राणि । जातुर्बाह्या पञ्चदेवमहस्राणि । अवशिष्टं ब्रह्मेन्द्रपरिषद्वत् ।
पुष्पाकाभियोग्योऽपि तद्वदेव । पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा द्वात्रिंशद् देवसहस्राणि । इतरद्
१० ब्रह्मेन्द्रवत् । आत्मरक्षाश्च तद्वदेव । दक्षिणादिदिक्षु सोमादयो लोकपाला ब्रह्मेन्द्रवन्नेयाः ।

- ब्रह्मोत्तरविमानादूर्ध्वं बहुयोजनशतसहस्राणि उत्पत्य^१ लान्तवकापिष्ठौ कल्पौ भवतः ।
ययोर्द्वौ विमानप्रस्तारौ ब्रह्माहृदयलान्तवाख्यौ । तत्र लान्तवविमानाद् दक्षिणश्रेण्याम् एकान्त-
विंशतिविमानविरचितायां नवमं कल्पविमानं पूर्वोक्तपरिवारम् । तस्याधिपतिर्लान्तवो नाम
देवराजः । यस्याधिकानि पञ्चविंशतिविमानमहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत् त्रायस्त्रिंशद्देवाः,
१५ चतुर्विंशतिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, चतुर्विंशतिरात्मरक्ष-
सहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, शक्राग्रमहिषीसमानसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः सप्तदशपत्योप-
मायुषः, प्रत्येकं द्वाभ्यां देवीसहस्राभ्यां परिवृताः । अन्यानि च वल्लभिकानां तान्येवार्थाष्टमानि ।
पञ्चशतानि । एकैका^२ चात्राग्रमहिषी वल्लभिका च एकं देवीशतसहस्रमष्टाविंशति च देवी-
सहस्राणि विकरोति । समिताभ्यन्तरपरिषत् एकं देवसहस्रम् । तत्रैकैकस्य साधिकानि दश-
२० सागरोपमाणि आयुः, सप्ताशीतिश्च देव्यः । मध्या चन्द्रा द्वे देवसहस्रे । अत्रैकैकस्य देशोनानि
दशसागरोपमाण्यायुः, पञ्चसप्ततिश्च देव्यः । जातुर्बाह्या चत्वारि देवसहस्राणि । तत्रैकैकस्य
मध्यपरिषद्देवायुषः किञ्चिन्न्यूनमायुः, त्रिषष्टिश्च देव्यः । बालकाभियोग्यो बाह्य-
परिषत्समायुः, पष्टिश्चास्य देव्यः । अनीकानां तन्महत्तराणां चायुः मध्यमपरिषदायुषः
किञ्चिन्न्यूनमायुः । सर्वेषां प्रथमकक्षा चतुर्विंशतिः सहस्राणि । ततो द्विगुणा द्विगुणा आ-
२५ सप्तम्याः । तत्रैकैकस्य देवस्य महत्तरस्य च पष्टिर्देव्यः । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभ-वरज्येष्ठ-
स्वयंजन-बलुविमाननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । तत्रैकैकस्य चत्वारि सामानि-
कशतानि, अर्धतृतीयानि देवीशतानि, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिषदः । जातुपरिषत्सदृशा-
युर्वैश्रवणः । ततो न्यूनायुर्वरुणः । ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । सोमयमयोरभ्यन्तरपरिषद्विंशति-
र्देवाः, मध्या देवशतम्, बाह्या द्वे देवशते । वरुणस्याभ्यन्तरपरिषत्त्रिंशद् देवाः, मध्या द्वे
३० देवशते, बाह्या त्रीणि देवशतानि । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिषत्चत्वारिंशद् देवाः, मध्या त्रीणि
देवशतानि, बाह्या चत्वारि देवशतानि । सर्वाभ्यन्तरपरिषद्देवानामायुरेकादशसागरोप-
माणि । मध्यमपरिषद्देवानां तान्येव किञ्चिन्न्यूनानि । बाह्यपरिषद्देवानां ततोऽपि
किञ्चिन्न्यूनानि । तेषां यथाक्रमं पञ्चविंशतिः विंशतिः पञ्चदशदेव्यः ।

- ^१लान्तवविमानादुत्तरश्रेण्याम् एकान्तविंशतिविमानविराजितायां नवमं कल्पविमानं
३५ पूर्वोक्तवर्णनम् । तस्याधिपतिः कापिष्ठः । यस्योनानि पञ्चविंशतिः विमानसहस्राणि,

त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशद् देवाः, द्वाविंशतिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, द्वाविंशतिरात्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, श्रीमत्यादयोऽष्टावग्रमहिष्यः पञ्चचान्-
महप्राश्च वल्लभिका एकान्तविगतिपत्न्योपमायुषः । अद्विष्टं लान्तवेन्द्रवत्, परिपदश्च ।
सर्वेषामनीकानां प्रथमकक्षा द्वाविंशतिमहस्राणि, इतरन्तान्तवेन्द्रवत् । आत्मरक्षादिविधिवच्च
तथैव जेयः । अयं तु विघोषः । लान्तवेन्द्रजातुपरिपत्न्यमद्विष्टावृणः । तत ऊनायुः वैश्रवणः । ५
ततोऽप्युनायुषौ सोमयमौ ।

लान्तवविमानाद्ब्रह्मनि योजनगतमहस्राणि उत्पन्न्य महाशुक्रो^१ नान विमानप्रस्तारो
भवति^२ । ततो महाशुक्रविमानान् दक्षिणश्रेण्याम् अष्टादशविमानपरिमण्डितायां द्वादशं कल्प-
विमानं पूर्वोक्तपरिवारम् । तस्याधिपतिः शुक्रो नाम देवराजः । यस्याधिकानि विंशतिविमान-
सहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशद् देवाः, चतुर्दश सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, १०
सप्तानीकानि, चतुर्दशाऽऽत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, पञ्चादयोऽष्टावग्रमहिष्यः,
एकैका चात्र दशभिर्देवीसहस्रैः परिवृता । वल्लभिकाश्च अर्धतृतीयगतनन्द्याः । एकैका यत्राग्र-
महिषी वल्लभिका चैकविंशतिपत्न्योपमायुः, द्वे देवीरुपगतसहस्रे पट्पञ्चागतं च देवीरुपमह-
स्राणि विकरोति । समिताभ्यन्तरपरिपत् पञ्चदेवगतानि चतुर्दशमागरोपमायूँपि । १५
तत्रैकैकस्य त्रिचत्वारिंशद् देव्यः । चन्द्रा मध्या एकं देवमहस्रं देशोनचतुर्दशमागरोपमायुः । १५
तत्रैकैकस्याष्टत्रिंशद् देव्यः । जातुर्वाह्या द्वे देवसहस्रे मध्यमपरिपद्नायुषी । अत्रैकैकस्य पञ्च-
त्रिंशद् देव्यः । अनीकानां महत्तराणां च जातुवदायुः । सर्वेषां प्रथमकक्षा चतुर्दशदेवमहस्राणि,
एकैकस्य पञ्चाशद् देव्यः । वालकाभियोग्योऽपि तावदायुर्देवीकः, आत्मरक्षाश्च । पूर्वादिपु
दिक्षु स्वयंप्रभ-वरज्येष्ठ-स्वयंजन-वल्गुविमानवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । धनदस्य २०
जातुवदायुः, ततोऽप्युनायुर्वरुणः, ततोऽप्युनायुषौ सोमयमौ । तयोर्भ्यन्तरपरिपददेवाः । २०
मध्या पञ्चाशत् । बाह्या देवशतम् । वरुणस्याभ्यन्तरपरिपत् विंशतिर्देवाः । मध्या देवशतम् ।
बाह्या द्वे देवगने । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिपद्विंशतिर्देवाः । मध्या द्वे देवगने । बाह्या त्रीणि
देवगतानि । सर्वाभ्यन्तरपरिपददेवानामायुः पञ्चदशमागरोपमाणि । मध्यमपरिपददेवानामायु-
स्तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपददेवानामायुः सार्धचतुर्दशमागरोपमाणि । तेषां यथाक्रमं
विंशतिः पञ्चदश दश च देव्यो भवन्ति । २५

महाशुक्रविमानादुत्तरश्रेण्याम् अष्टादशविमानगोभितायां द्वादशं कल्पविमानम् ।
तस्याधिपतिः महाशुक्रः । यस्याोनानि विंशतिविमानसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशद् देवाः,
द्वादश सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, द्वादशात्मरक्षसहस्राणि,
चत्वारो लोकपालाः, श्रीमत्यादयोऽष्टावग्रमहिष्यः अर्धतृतीयशतसंख्याश्च वल्लभिकाः
त्रयोविंशतिपत्न्योपमायुषः । शेषं शुक्रवत् । तिस्रोऽपि परिपदः शुक्रवदेव वेदितव्याः । ३०
अनीकानां प्रथमकक्षा द्वादशदेवसहस्राणि । शेषं शुक्रवत् । आत्मरक्षाणां पुष्पकाभियोग्यस्य
च तथैव विधिः । दक्षिणादिपु दिक्षु सम-सर्वतोभद्र-सुभद्र-समितविमाननिवासिनः सोमादः,
यश्चत्वारो लोकपालाः । शुक्रजातुपरिपत्समस्थितिर्वरुणः । तत ऊनायुर्वैश्रवणः । ततोऽप्यु-
नायुषौ सोमयमौ । शेषं शुक्रवत् ।

महाशुक्रविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्पत्य सहस्रारं^३ एकविमानप्रस्तारो ३५
भवति । यत्र दक्षिणोत्तरौ शतारसहस्रारकल्पौ । तत्र सहस्रारविमानाद् दक्षिणश्रेण्यां सप्तदश-

- विमानगणनायां नवमं कल्पविमानम् । तस्याधिपतिः शतारो नाम देवराजः । यस्याधिकानि त्रीणि विमानसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशः देवाः, चत्वारि सामानिकसहस्राणि, निम्न परिपदः, सप्तानीकानि, चत्वारि आत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, पद्मादयोऽष्टावग्रमहिष्यः पञ्चत्रिंशतिपत्योपमायुषः । एकैका चात्र पञ्चभिर्देवैः शतैः परि-
 ५ वृताः पञ्चदेवीरूपगतमहन्नाणि द्वादशदेवीरूपसहस्राणि विकरोति । द्विपट्टिर्वल्लभिका-
 स्तावदायुर्विक्रियाः । समिताभ्यन्तरपरिपदार्धतृतीयानि देवशतानि साधिकपोडशसागरो-
 पनायुषि । तेषामेकैकस्यैकविंशतिर्देव्यः । चन्द्रा मध्या पञ्चदेवशतानि देशोनपोडशसा-
 गरोपमायुषि । तेषाम् एकैकस्याऽष्टादश देव्यः । जातुर्वाह्या एकं देवसहस्रं चन्द्रायुष्-
 नायुः, तेषामेकैकस्य पञ्चदश देव्यः । सर्वेषामध्यनीकानां महत्तराणां च जातुवदायुः । प्रथम-
 १० कक्षा चत्वारि देवसहस्राणि । एकैकस्य चत्वारिंशद् देव्यः । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभादित्रि-
 माननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । जातुपरिपत्समायुर्वैश्रवणः । ततः उनायु-
 र्वरुणः, ततोऽप्युनायुषौ सोमयमौ । तयोरभ्यन्तरपरिपत्पञ्चदेवाः । मध्या पञ्चविंशति-
 र्देवाः । बाह्या पञ्चाशद् देवाः । वरुणस्याभ्यन्तरपरिपद् दशदेवाः । मध्या पञ्चाशद् देवाः ।
 बाह्या देवशतम् । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिपत् पञ्चदशदेवाः । मध्या देवशतम् । बाह्या द्वे
 १५ देवशते । सर्वाभ्यन्तरपरिपद्देवानामायुः सप्तदशसागरोपमाणि । मध्यमपरिपद्देवानामायुः
 तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपद्देवानामायुः सार्धानि पोडशसागरोपमाणि । तेषां यथा-
 क्रमं पञ्चदश दश पञ्चदेव्यो भवन्ति ।

- सहस्रारविमानादुत्तरश्रेण्यां सप्तदशविमानभूषितायां नवमं कल्पविमानम् । तस्याधिपतिः
 सहस्रारः । यस्योनानि त्रीणि विमानसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशः देवाः, द्वे सामानि-
 २० कसहस्रे, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, द्वे आत्मरक्षसहस्रे, चत्वारो लोकपालाः, श्रीमत्याद-
 योऽष्टावग्रमहिष्यः सप्तविंशतिपत्योपमायुषः । शेषः शतारेन्द्रवत् । परिपदात्मरक्षाऽनीकाभि-
 योग्यवर्णना च शतारेन्द्रवत् । अयं तु विशेषः—अनीकानां प्रथमकक्षा द्वे देवसहस्रे । दक्षि-
 णादिषु दिक्षु सम-सर्वतोभद्र-सुभद्र-समितविमाननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः ।
 तेषामेकैकस्य द्वे सामानिकदेवशते, त्रिपट्टिर्देव्यः, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिपदः । शेषः
 २५ शतारेन्द्रवत् । शतारेन्द्रजातुपरिपत्सदृशायुर्वरुणः । ततो न्यूनायुर्धनदः । ततो न्यूनायुषौ
 सोमयमौ । शेषः शतारेन्द्रवत् ।

- सहस्रारविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्पत्य^१ आनतप्राणतारणाच्युतकल्पाः
 सन्ति । तत्र पञ्चविमानप्रस्ताराः—आनत-प्राणत-पुष्पक-सातक-आरण-अच्युतसंज्ञकाः ।
 तत्रानतविमानाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । विदिक्षु
 ३० पुष्पप्रकीर्णकानि । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां षोडशश्रेणिविमानानि । एवमौ-
 परिप्लेपु पञ्चसु विमानप्रस्तारेषु एकैकश्रेणिविमानहानिर्वेदितव्या । तत्रारणा-
 च्युतविमानाद् दक्षिणश्रेण्याम् एकादशविमानविरचितायां षष्ठं कल्पविमानम् । तस्या-
 धिपतिरारणो नाम देवराजः । यस्याधिकान्यर्धचतुर्थानि विमानशतानि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशः
 देवाः, दश सामानिकशतानि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, दशात्मरक्षशतानि, चत्वारो
 ३५ लोकपालाः, पद्मादयोऽष्टावग्रमहिष्यः अष्टचत्वारिंशत्पत्योपमायुषः । एकैका चात्राऽर्धतृतीयैः^२

१—कक्ष्या द्वे ता०, मू०, अ० । २—तेषु—आ०, ब०, द०, मू० । ३ इन्द्रक । ४—स्य
 सन्ति तत्र ता०, अ०, मू० । ५ पञ्चाशदधिकद्विशतैः ।

देवीशतैः परिवृता दशदेवीरूपशतसहस्राणि चतुर्विंशति च देवीरूपसहस्राणि विकरोति । वल्लभिकाश्च पञ्चदश तावदायुर्विक्रियाः । समिताऽभ्यन्तरपरिषत् पञ्चविंशतिर्देवशतम् । तत्रैकैकः साधिकविंशतिसागरोपमायुर्दशदेवीकः । चन्द्रा मध्या, अर्धतृतीयानि देवशतानि । तत्रैकैकः देशोर्नविंशतिसागरोपमस्थितिरष्टदेवीकः । जातुर्बाह्या पञ्चदेवशतानि । तत्रैकैकः अर्धविंशतिसागरोपमस्थितिः षड्देवीकः । अनीकानां प्रथमकक्षा^१ एकं देवसहस्रम् । सर्वेषां देवानां तन्महत्तराणां च एकैकस्य त्रिशद् देव्यः । आत्मरक्षाणां च त्रिशत् । बालकाभियोग्यस्य चन्द्रायुषः ऊनमायुः, त्रिशद् देव्यः । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभादिविमाननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । तेषामेकैकस्य सामानिकशतम् । द्वात्रिंशद् देव्यः, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिषदः । जातुसमानायुर्वैश्रवणः । ततो^१ न्यूनायुर्वरुणः । ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । तयोः रभ्यन्तरपरिषत्त्रयो देवाः । मध्या द्वादश । बाह्या पञ्चविंशतिः । वरुणस्याभ्यन्तरपरिषत् पञ्चदेवाः । मध्या पञ्चविंशतिः । बाह्या पञ्चाशत् । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिषत् षड्देवाः । मध्या पञ्चाशत् । बाह्या शतम् । तेषां यथाक्रमम् एकविंशतिसागरोपमाणि तान्येव देशानि तान्येव चार्धोर्नान्यायुरवगन्तव्यम्, सप्त पञ्च तिस्रश्च देव्यो ज्ञेयाः ।

आरणाच्युतविमानादुत्तरश्रेण्याम् एकादशविमानविभूषितायां पठं कल्पविमानम् । तस्याधिपतिरच्युतो नाम देवराजः । यस्योनान्यर्धचतुर्थानि विमानशतानि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवाः । दश सामानिकशतानि । तिस्रः परिषदः । सप्तानीकानि । दश आत्मरक्षशतानि । चत्वारो लोकपालाः । श्रीमत्यादयोऽष्टावग्रमहिष्यः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमायुषः, वल्लभिकाश्च पञ्चदश तावदायुषः । अवशिष्टम् आरणेन्द्रवत् । परिषदादिविधिश्च तथैव नेयः । अयं तु विशेषः वरुणोऽधिकायुः । ततो^१ न्यूनायुर्धनदः । ततोऽप्यूनानायुषौ सोमयमौ ।

त एते लोकानुयोगोपदेशेन चतुर्दशेन्द्रा उक्ताः । इह द्वादश इष्यन्ते^२ पूर्वोक्तेन क्रमेण ब्रह्मोत्तरकापिष्ठमहाशुकसहस्रारेन्द्राणां दक्षिणेन्द्रानुवर्तित्वात् आनतप्राणतकल्पयोश्च एकैकेन्द्रत्वात् ।

सौधर्मविमानसंख्या प्रागुक्ता । ऐशानेऽष्टाविंशतिर्विमानशतसहस्राणि^३ । श्रेणिविमानानि चतुर्दशशतानि सप्तपञ्चाशानि । पुष्पप्रकीर्णकानां सप्तविंशतिः शतसहस्राणि अष्टनवतिः सहस्राणि पञ्चशतानि त्रिचत्वारिंशानि । सानत्कुमारे द्वादशविमानशतसहस्राणि । श्रेणिविमानानां पञ्चशतानि पञ्चनवत्यधिकानि । प्रकीर्णकानाम् एकादशशतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि पञ्चोत्तराणि । माहेन्द्रेऽष्टौ विमानशतसहस्राणि । श्रेणिविमानानाम् एकं शतं षण्णवत्यधिकम् । प्रकीर्णकानां सप्तशतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुष्टतराणि । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरकल्पयोः चत्वारि विमानशतसहस्राणि । श्रेणिविमानानां त्रीणि शतानि चतुःषष्ट्यधिकानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि शतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि षट्शतानि षट्त्रिंशानि । लान्तवकापिष्ठयोः पञ्चाशत्सहस्राणि । श्रेणिविमानानां शतम् अष्टपञ्चाशम् । प्रकीर्णकानामेकादशपञ्चाशत्सहस्राणि

१ - शतसहस्राणि विकरोति आ०, ब०, द०, मु० । -२ कक्ष्या अ०, मू०, ता० । ३ ततोऽप्यूनानायु-
अ० । ४ "सोहृन्मीसाणसणक्कुमारमाहिंदबभ्रुलंतवया । महसुक्कसहस्रारा आणद पाणद य भारण-
चुदया । एवं वारसकप्पा....." -त्रिलोकप्र० वैमानिक० । ५ तदेव विवृणोति । ६ तान्येव पृथग्
पृथग् विवृणोति, एवमुत्तरत्रापि ।

- विमानगणनायां नवमं कल्पविमानम् । तस्याविपतिः गतारो नाम देवराजः । यस्याधिकानि त्रीणि विमानसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवा, चत्वारि सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, चत्वारि आत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, पञ्चादयोऽष्टावग्रमहिष्यः पञ्चविंशतिपत्योपमायुषः । एकैका चात्र पञ्चभिर्देवीशतैः परि-
 ५ वृताः पञ्चदेवीरूपगणनमहस्राणि द्वादशदेवीरूपसहस्राणि विकरोति । द्विपष्टिर्वल्लभिका-
 स्तावदायुर्विक्रिया । समिताभ्यन्तरपरिषदधर्गुतीयाणि देवशतानि साधिकपोडशसागरो-
 पनायूयि । तेषामेकैकस्यैकत्रिंशतिर्देव्यः । चन्द्रा मध्या पञ्चदेवजतानि देशोनपोडशसा-
 गरोपमायूयि । तेषाम् एकैकस्याऽष्टादश देव्यः । जातुर्वाह्या एकं देवसहस्रं चन्द्रायुह-
 नायुः, तेषामेकैकस्य पञ्चदश देव्यः । सर्वेषामप्यनीकानां महत्तराणां च जातुवदानु । प्रथम-
 १० कक्षा चत्वारि देवसहस्राणि । एकैकस्य चत्वारिंशद् देव्यः । पूर्वदिषु दिक्षु स्वयंप्रभादिवि-
 माननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । जातुपरिपत्समायुर्वैश्रवणः । तत उनायु-
 र्वरुणः, ततोऽनूनायुषौ मोमयमौ । तयोरभ्यन्तरपरिपत्पञ्चदेवाः । मध्या पञ्चविंशति-
 र्देवाः । बाह्या पञ्चाशद् देवाः । वरुणस्याभ्यन्तरपरिपद् दशदेवाः । मध्या पञ्चाशद् देवाः ।
 बाह्या देवशतम् । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिपत् पञ्चदशदेवाः । मध्या देवशतम् । बाह्या द्वे
 १५ देवगते । सर्वाभ्यन्तरपरिपद्देवानामायुः सप्तदशसागरोपमाणि । मध्यमपरिपद्देवानामायुः
 तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपद्देवानामायुः सार्धानि पोडशसागरोपमाणि । तेषां यथा-
 क्रमं पञ्चदश दश पञ्चदेव्यो भवन्ति ।

- सहस्रारविमानादुत्तरश्रेण्यां सप्तदशविमानभूषितायां नवमं कल्पविमानम् । तस्याधिपतिः
 सहस्रारः । यस्योनानि त्रीणि विमानसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवाः, द्वे सामानि-
 २० कसहस्रे, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, द्वे आत्मरक्षसहस्रे, चत्वारो लोकपालाः, श्रीमत्याद-
 योऽष्टावग्रमहिष्यः सप्तविंशतिपत्योपमायुषः । शेषः शतारेन्द्रवत् । परिषदात्मरक्षाज्ञीकाभि-
 योग्यवर्णना च शतारेन्द्रवत् । अयं तु विशेषः—अनीकानां प्रथमकक्षा द्वे देवसहस्रे । दक्षि-
 णादिषु दिक्षु सम-सर्वतोभद्र-सुभद्र-समितविमाननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः ।
 तेषामेकैकस्य द्वे सामानिकदेवगते, त्रिपष्टिर्देव्यः, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिषदः । शेषः
 २५ शतारेन्द्रवत् । शतारेन्द्रजातुपरिपत्सदृशायुर्वरुणः । ततो न्यूनायुर्धनदः । ततो न्यूनायुषौ
 सोमयमौ । शेषः शतारेन्द्रवत् ।

- सहस्रारविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्पत्य^१ आनतप्राणतारणाच्युतकल्पाः
 सन्ति । तत्र षड्विमानप्रस्ताराः—आनत-प्राणत-पुष्पक-सातक-आरण-अच्युतसंज्ञकाः ।
 तत्रानतविमानाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । विदिक्षु
 ३० पुष्पप्रकीर्णकानि । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां षोडशश्रेणिविमानानि । एवमौ-
 परिष्वेपु पञ्चसु विमानप्रस्तारेषु एकैकश्रेणिविमानहानिर्वेदितव्या । तत्रारणा-
 च्युतविमानाद् दक्षिणश्रेण्याम् एकादशविमानविरचितायां षष्ठं कल्पविमानम् । तस्या-
 धिपतिरारणो नाम देवराजः । यस्याधिकान्यर्धचतुर्थानि विमानशतानि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा
 देवाः, दश सामानिकशतानि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, दशात्मरक्षशतानि, चत्वारो
 ३५ लोकपालाः, पञ्चादयोऽष्टावग्रमहिष्यः अष्टचत्वारिंशत्पत्योपमायुषः । एकैका चात्राऽर्धचतुर्थीयैः^२

१—कक्ष्या द्वे ता०, मू०, श्र० । २—तेषु—आ०, ब०, द०, मू० । ३ इन्द्रक । ४—त्य
 सन्ति तत्र ता०, श्र०, मू० । ५ पञ्चाशदधिकद्विशतैः ।

देवीशने. परिवृता दग्देवीरूपगतमहन्त्राणि चतुर्विंशति च देवीरूपमहन्त्राणि विक्ररोति ।
 वल्लभिकाश्च पञ्चदश तावदायुर्विक्रियाः । ममिताऽभ्यन्तरपण्यित् पञ्चविंशतिदेवगतम् ।
 तत्रैकैकः साधिकविंशतिमागरोपमायुर्दशदेवीकः । चन्द्रा मध्या, अर्धतृतीयानि देवगतानि । तत्रै-
 कैकः देशोनविंशतिमागरोपमस्थितिरष्टदेवीकः । जानुवाह्या पञ्चदेवगतानि । तत्रैकैकः अर्धवि-
 शतिमागरोपमस्थितिः पञ्चदेवीकः । अनीकानां प्रथमकक्षा^१ एकं देवमहन्त्रम् । सर्वेषां देवानां
 तन्महत्तराणां च एकैकस्य त्रिंशद् देव्यः । आन्तराणां च त्रिंशत् । बालकाभियोग्यस्य चन्द्रायुषः
 ऊनमायुः, त्रिंशद् देव्यः । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभादिविमाननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोक-
 पालाः । तेषामेकैकस्य सामानिकशतम् । द्वात्रिंशद् देव्यः, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परि-
 षदः । जातुसमानायुर्वैश्रवणः । ततो^२ न्यूनायुर्वरुणः । ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । तयो-
 रभ्यन्तरपरिपत्त्रयो देवाः । मध्या द्वादश । बाह्या पञ्चविंशतिः । वरुणस्याभ्यन्तरपरिपत् १०
 पञ्चदेवाः । मध्या पञ्चविंशतिः । बाह्या पञ्चाशत् । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिपत् पञ्चदेवाः ।
 मध्या पञ्चाशत् । बाह्या शतम् । तेषां यथाक्रमम् एकविंशतिमागरोपमाणि तान्येव देशो-
 नानि तान्येव चार्धोन्नान्यायुरवगन्तव्यम्, सप्त पञ्च तिस्रश्च देव्यो ज्ञेयाः ।

आरणाच्युतविमानादुत्तरश्रेण्याम् एकादशविमानविभूषितायां षष्ठं कल्पविमानम् ।
 तस्याधिपतिरच्युतो नाम देवराजः । यस्योनान्यर्धचतुर्थानि विमानशतानि । त्रयस्त्रिंशत्त्रा- १५
 यस्त्रिंश देवाः । दश सामानिकशतानि । तिस्रः परिषदः । सप्तानीकानि । दश आत्म-
 रक्षशतानि । चत्वारो लोकपालाः । श्रीमत्यादयोऽष्टावग्रमहिष्यः पञ्चपञ्चाशत्पल्योप-
 मायुषः, वल्लभिकाश्च पञ्चदश तावदायुषः । अवशिष्टम् आरणेन्द्रवत् । परिषदादिविधिश्च
 तथैव नेयः । अयं तु विशेषः वरुणोऽधिकायुः । ततो न्यूनायुर्धनदः । ततोऽप्यूनानायुषौ
 सोमयमौ ।

त एते लोकानुयोगोपदेशेन चतुर्दशेन्द्रा उक्ताः । इह द्वादश इष्यन्ते^३ पूर्वोक्तेन क्रमेण
 ब्रह्मोत्तरकापिष्ठमहागुक्सहस्रारेन्द्राणां दक्षिणेन्द्रानुवर्तित्वात् आनतप्राणतकल्पयोश्च
 एकैकेन्द्रत्वात् ।

सौधर्मविमानसंख्या प्रागुक्ता । ऐशानेऽष्टाविंशतिविमानशतसहस्राणि^४ । श्रेणिविमा-
 नानि चतुर्दशशतानि सप्तपञ्चाशानि । पुष्पप्रकीर्णकानां सप्तविंशतिः शतसहस्राणि अष्ट- २५
 नवतिः सहस्राणि पञ्चशतानि त्रिचत्वारिंशानि । सानत्कुमारे द्वादशविमानशतसहस्राणि ।
 श्रेणिविमानानां पञ्चशतानि पञ्चनवत्यधिकानि । प्रकीर्णकानाम् एकादशशतसहस्राणि
 नवनवतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि पञ्चोत्तराणि । माहेन्द्रेऽष्टौ विमानशतसहस्राणि ।
 श्रेणिविमानानाम् एकं शतं पण्यवत्यधिकम् । प्रकीर्णकानां सप्तशतसहस्राणि नवनवति-
 सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुर्हत्तराणि । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरकल्पयोः चत्वारि विमानशत- ३०
 सहस्राणि । श्रेणिविमानानां त्रीणि शतानि चतुःषष्ट्यधिकानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि
 शतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि षट्शतानि षट्त्रिंशानि । लान्तवकापिष्ठयोः पञ्चा-
 शत्सहस्राणि । श्रेणिविमानानां शतम् अष्टपञ्चाशम् । प्रकीर्णकानामेकान्नपञ्चाशत्सहस्राणि

१ -शतसहस्राणि विकरोति आ०, ब०, द०, मु० । -२ कक्ष्या अ०, मू०, ता० । ३ ततोऽप्यूनानायु-
 थ० । ४ "सोहृमीसाणसणक्कुमारमाहिंदबहुलंतवया । महसुक्कसहस्रारा आणद पाणद य आरण-
 च्चुदया । एवं वारसकप्पा....." -त्रिलोकप्र० वैमानिक० । ५ तदेव विवृणोति । ६ तान्येव पुष्य-
 पुष्यं विवृणोति, एवमुत्तरत्रापि ।

अष्टौ गतानि द्विचत्वारिंशानि । शुक्रमहाशुक्रयोः चत्वारिंशत्सहस्राणि । श्रेणिविमानानां त्रिमपन्तिः । प्रकीर्णकानाम् एकान्नचत्वारिंशत्सहस्राणि नवगतानि सप्तविंशानि । शतारमहन्नारकल्पयोः पञ्चविमानसहस्राणि । श्रेणिविमानानाम् एकान्नसप्ततिः । प्रकीर्णकानाम् एकान्नपष्टिंशतानि एकत्रिंशानि । आरणाच्युतकल्पयोः सप्तविमानगतानि । श्रेणिविमानानां त्रीणि गतानि त्रिंशानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि गतानि सप्तत्यधिकानि । चतुर्दशस्वपि कल्पविमानेषु विमानसंख्या चतुरशीतिः शतसहस्राणि पणवतिः सहस्राणि सप्त च विमानगतानि ।

- आरणाच्युतविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनगतसहस्राण्युत्पत्य सन्ति तत्राधोग्रैवेयकविमानानि । येषु त्रयो विमानप्रस्ताराः सुदर्शनामोघसुप्रबुद्धाः । तत्र सुदर्शनेन्द्रकाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यः । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां दश विमानानि । सुदर्शनादूर्ध्वं बहूनि योजनगतसहस्राणि उत्पत्याऽस्ति अमोघो नाम विमानप्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । अत्रैकस्यां विमानश्रेण्यां नवविमानानि । अमोघादूर्ध्वं बहूनि योजनगतसहस्राणि उत्पत्य अस्ति सुप्रबुद्धो नाम विमानप्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो विनिर्गताः । एकैकस्यां विमानश्रेण्याम् अष्टौ विमानानि । त्रिष्वप्येतेषु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि न सन्ति । तान्येतान्येकादशोत्तरविमानशतम् । सुप्रबुद्धविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनगतसहस्राणि उत्पत्य सन्ति तत्र मध्यमग्रैवेयकविमानानि । येषु त्रयः प्रस्तारा यशोधरसुभद्रविशालाः । पूर्ववदत्रापि एकैकश्रेणिविमानहान्या पञ्चसप्ततिः श्रेणिविमानानि । पुष्पप्रकीर्णकानि द्वात्रिंशत् । तान्येतानि सप्तोत्तरं शतम् । मुविगालविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनगतसहस्राणि उत्पत्य सन्ति तत्रोपरिमग्रैवेयकविमानानि । येषु त्रयः प्रस्ताराः सुमनाः सौमनाः प्रीतिङ्कर इति । पूर्ववदत्राप्येकैकविमानहान्या एकान्नचत्वारिंशत् श्रेणिविमानानि । द्वापञ्चाशत्पुष्पप्रकीर्णकानि । तान्येतानि समुदितानि एकनवतिविमानानाम् ।

- प्रीतिङ्करविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्पत्य सन्ति तत्राऽनुदिशविमानानि । येष्वेक एवाऽऽदित्यो नाम विमानप्रस्तारः । तत्र दिक्षु चत्वारि श्रेणिविमानानि । प्राच्यां दिशि अर्चिर्विमानम्, अपाच्यामर्चिमाली, प्रतीच्यां वैरोचनम्, उदीच्यां प्रभासम्, मध्ये आदित्याख्यम् । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकानि चत्वारि—पूर्वदक्षिणस्यामर्चिप्रभम्, दक्षिणापरस्याम् अर्चिमध्यम्, अपरोत्तरस्याम् अर्चिरावर्तम्, उत्तरपूर्वस्यामर्चिर्विशिष्टम् । तान्येतानि नव ।

- आदित्यविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्पत्य सन्ति तत्रानुत्तरविमानानि । यत्रैक एव सर्वार्थसिद्धसंज्ञो विमानप्रस्तारः । दिक्षु प्रदक्षिणानि विजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानानि चत्वारि, मध्ये सर्वार्थसिद्धसंज्ञम् । पुष्पप्रकीर्णकानि न सन्ति ।

सौवर्मे शानयोः कल्पयोर्विमानानि सप्तविंशैकयोजनशतबाहल्यानि पञ्चयोजनशतोच्छ्रायाणि । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु शुक्रमहाशुकशतारसहस्राण्येषु आनतप्राणताऽऽरणाऽच्युतेषु नवसु ग्रैवेयकेषु अनुदिशाऽनुत्तरेषु च विमानानां बाह्यमेकैकयोजनविहीनम्, उच्छ्रायश्च एकैकयोजनशताधिको यथाक्रमं वेदितव्यः । तान्ये-

१ आनतप्राणतयोरन्यतरान्तर्भावात् । २ -ण्यो नि- श्र०, मू० । ३ -तिःश्रे- आ०, ब०, द०, मू०, मू० । ४ द्वात्रिंशान्येतानि आ०, भा० २ । ५ -द्विसं -आ०, ब०, मू० ।

तानि श्रेणीद्वप्रकीर्णकविमानानि कानिचिन् मध्येययोजनगतविस्ताराणि । कानिचिद-
मध्येययोजनगतविस्ताराणि । यानि मध्येयविस्ताराणि तानि मध्येययोजनगतमहन्-
विस्ताराणि, यान्यमध्येयविस्ताराणि तानि असंख्येययोजनगतमहन्विस्ताराणि । सौधर्म-
यानयोर्विमानानि पञ्चवर्णानि कृष्णनीलरक्तहाग्निद्रुक्लवर्णानि । नादत्कुमारनाहेन्द्रयो-
चतुर्वर्णानि कृष्णहीनानि । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्टेषु त्रिवर्णानि विमानानि कृष्ण-
नीलवर्जितानि । शुक्रमहाशुक्रगतारमहन्वागऽनन्तप्राणतारणाच्युतेषु द्विवर्णानि विमानानि
हारिद्रुक्लवर्णानि । ग्रैवेयकानुदिगानुत्तरविमानानि शुक्लवर्णान्येव । परमशुक्लं
सर्वार्थसिद्धविमानम् ।

एषामधिकृतानां वैमानिकानां देवानां परम्परतो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥२०॥

१०

स्वोपात्तायुष उदयात् स्थानं स्थितिः । १। स्वेतोपानस्य देवायुषः उदयानस्मिन् भवे
तेन शरीरेण स्थानं स्थितिरित्युच्यते ।

शापानुग्रहलक्षणः प्रभावः । २। शापोऽनिष्टापादनम्, अनुग्रह इष्टप्रतिपादनम्, तल्ल-
क्षणः प्रवृद्धो भावः प्रभाव इत्याख्यायते ।

सद्वेद्योदये सति इष्टविषयानुभवनं सुखम् । ३। सद्वेद्योदयमूलहेतौ सति बाह्यम्येष्ट-
विषयस्य उपनिपाते तद्विषयमनुभवनं सुखमिति कथ्यते ।

१५

शरीरवसनाभरणादिदीप्तिद्युतिः । ४। शरीरस्य वसनस्याऽऽभरणादीनां च दीप्तिः
द्युतिरिति उपाख्यायते ।

लेश्याशब्द उक्तार्थः । ५। लेश्याशब्द उक्तार्थ एव वेदितव्यः । लेश्याया विगुद्धिः
लेश्याविगुद्धिः ।

२०

इन्द्रियावधिभ्यां विषयाभिसंबन्धः । ६। विषयशब्दस्य इन्द्रियावधिभ्यामभिसंबन्धो
भवति । इन्द्रियं चाऽवधिश्च इन्द्रियावधी, तयोर्विषय इन्द्रियावधिविषय इति ।

इतरथा हि तदाधिव्यप्रसङ्गः । ७। अक्रियमाणे ह्येवमभिसंबन्धे उपर्युपरि देवेषु इन्द्रि-
याणामाधिक्यं प्रसज्येत ।

स्थितिग्रहणमादौ तत्पूर्वकत्वादितरेषाम् । ८। स्थितिग्रहणमादौ क्रियते तत्पूर्वकत्वादि-
तरेषां प्रभावादीनाम् । स्थितिमतां हि प्रभावादयो भवन्ति नाऽस्थितस्येति ।

२५

तेभ्यस्तैर्वाऽधिका इति तसिः । ९। तेभ्यः स्थित्यादिभ्यः अधिका इति *‘अपादानेऽहीय-
रुहोः’ [जैनेन्द्र० ४।३।५०] इति तसिः । तैर्वाधिका इति तसि प्रकरणे *आद्यादिभ्य उपसंख्या-
नम्’ [जैनेन्द्र० ४।२।४९] इति तसिः । उपर्युपरि वैमानिकाः इत्यनुवर्तन्ते, तेनैवमभिसंबन्धयते

उपर्युपरि वैमानिकाः प्रतिकल्पं प्रतिप्रस्तारं च स्थित्यादिभिरेभिरधिका इति । तत्र स्थितिः
उत्कृष्टा जघन्या च, सा उपरिष्टाद्वक्ष्यते । इह तु वचनं येषां समानं भवति तेषामपि गुणतोऽ-
धिकत्वज्ञापनार्थम् । यः प्रभावः सौधर्मकल्पदेवानां निग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिषु,
उपर्युपरि ततोऽनन्तगुणः मन्दाभिमानतया अल्पसंक्लिष्टत्वाच्च न प्रवर्तते । एवं मुखादयोऽपि
प्रत्येतव्याः । लेश्यानियमः उपरि वक्ष्यते । इह तु वचनं यत्र विधानं समानं तत्रापि कर्म-
विशुद्धितोऽधिका भवन्ति इति प्रतिपादनार्थम् ।

३०

३५

यथा स्थित्यादिभिरपर्यधिका एवं गत्यादिभिरपि इत्यतिप्रमङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमाह—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥२१॥

देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः । १। उभयनिमित्तवशात् उत्पद्यमानः कायपरिस्पन्दो गतिर-
न्युच्यते ।

५ शरीरमुक्तलक्षणम् । २। *‘‘औदारिकवैक्रियिकाऽऽहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि’’
[न० सू० २।३६] इत्यत्र शरीरमुक्तलक्षणम् ।

लोभकषायोदयान्मूर्च्छा परिग्रहः । ३। लोभकषायवेदनीयस्य उदयान्मूर्च्छा संकल्पः परि-
ग्रह इत्याख्यायते ।

मानकषायोदयापादितोऽभिमानः । ४। मानकषायवेदनीयस्य उदयापादितोऽहङ्कारः अभि-
१० मान इति कथ्यते । गतिश्च शरीरं च परिग्रहश्च अभिमानश्च गतिशरीरपरिग्रहाभिमानाः तैः
गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतः । तसिप्रकरणे *‘‘आद्यादिभ्य उपसंह्यानम्’’ [जैनेन्द्रवा० ४।२।४९]
इति तसिः । यदि हि अपादानविवक्षा स्यात् *‘‘अहीयरुहोः’’ [जैनेन्द्र० ४।३।५०] इति
प्रतिषेधः स्यात् ।

गतिग्रहणमादौ लक्षणद्वययोगात् । ५। गतिग्रहणमादौ क्रियते । कुतः ? लक्षणद्वय-
१५ योगात् *‘‘द्वन्द्वे‘सु’’ [जैनेन्द्र० १।३।९८] *‘‘अल्पात्तरम्’’ [जैनेन्द्र० १।३।१००] इति ।

ततः शरीरग्रहणं तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्तेः । ६। ततः परं शरीरग्रहणं क्रियते ।
कुतः ? तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्तेः, सति शरीरे परिग्रहो ममेदं बुद्धिरुपजायते ।

तद्वत्त्वेऽपि केवलिनः परिग्रहेच्छाभाव इति चेत्; न; देवाधिकारात् । ७। स्यादेतत्—
शरीरवत्त्वेऽपि केवलिनः ममेदमिति संकल्पो न विद्यते ततोऽयं हेतुव्यभिचार इति; तन्न;
२० किं कारणम् ? देवाधिकारात् । देवा हि रागादिमन्तोऽधिकृताः, तेषामवश्यं सति शरीरे
परिग्रहाभिलाषेण भवितव्यमिति नास्ति व्यभिचारः ।

तन्मूलत्वात्तदनन्तरमभिमानग्रहणम् । ८। परिग्रहमूलो हि लोकेऽभिमानो दृष्टः,
ततोऽस्य तदनन्तरं ग्रहणं क्रियते । उपर्युपरीत्यनुवर्तते, तेनोपर्युपरि देवानाम् उक्ता
गत्यादयो हीना वेदितव्याः । तद्यथा—सौधमैशानयोर्देवाः क्रीडादिनिमित्तां गतिं महाविषय-
२५ त्वेन मुहुर्मुहुर्वृत्त्या चाधिकामास्कन्दन्ति न तथोपरि देवाः विषयाभिष्वङ्गोद्रेकाभावात् ।
ततस्तन्निमित्ता गतिरपि क्रमेण हीयते । शरीरमपि सौधमैशानयोर्देवानां सप्तरत्ति-
प्रमाणम् । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः षडरत्तिप्रमाणम् । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु
पञ्चारत्तिः । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु च चतुररत्तिः । आनतप्राणतयोरर्धचतुर्था-
रत्तिः । आरणाच्युतयोररत्तित्रयप्रमाणम् । अधोग्रैवेयकेषु ऋधंतृतीयारत्तिः, मध्यमग्रैवेय-
३० केषु अरत्तिद्वयमात्रम्, उपरिमग्रैवेयकेषु अनुदिशविमानैषु च अध्यर्धरत्तिः, अनुत्तरेष्वरत्ति-
प्रमाणमात्रम् । परिग्रहोऽपि विमानपरिवारादिलक्षण उपर्युपरि हीन इत्युक्तं पुरस्तात् ।
कुतः पुनरुपर्युपरि परिग्रहाभिमानहानिरिति ? उच्यते—

प्रतनुकषायत्वाल्पसंक्लेशावधिविशुद्धितत्त्वावलोकनसंवेगपरिणामानाम् उत्तरोत्तराधिक्याद्
अभिमानहानिः । ९। प्रतनुकषायत्वादल्पसंक्लेशो भवति, ततोऽवधिविशुद्धिर्जायते, संक्लेशवशा-
३५ दवधिर्हीयत इत्युक्तं पुरस्तात् । ततोऽवधिविशुद्धेः उपर्युपरि देवाः शारीरमानसदुःखपरीतान्

१ कोऽर्थः ? मानसं कर्म । २ ‘सु’ इति स्वमते घिसंज्ञा । ३ हस्तो रत्तिररत्तिः स्यात् ।

नारकतैर्यग्योनमानुषान् प्रकर्षेणाऽवलोकयन्ति । ननस्तन्निमित्तसंवेगपरिणामः संसाराद्धी-
हता उपजायते । ततो दुःखहेतुषु दुरन्तेषु परिग्रहेषु अभिमानो हीयते । किञ्च,

विशुद्धपरिणामप्रकर्षनिमित्तत्वाच्च उपर्युपर्युपपत्तेः । १० । 'इह विशुद्धपरिणामभेद-
निमित्तः पुण्यकर्मबन्धविकल्पः, तत्पूर्वको देवेषु उपपाद इति उपर्युपरि अभिमानहानिः ।
कारणसदृशं हि कार्यं दृष्टमिति । तद्यथा-तैर्यग्योनेषु असंज्ञिनः पर्याप्ताः पञ्चेन्द्रियाः ५
संख्येयवर्षायुषः, अल्पशुभपरिणामवशेन पुण्यबन्धमनुभूय भवनवासिषु व्यन्तरेषु च उत्पद्यन्ते ।
त एव संज्ञिनो मिथ्यादृष्टयः सासादनसम्यग्दृष्टयश्च आसहस्रारादुत्पद्यन्ते । त एव
सम्यग्दृष्टयः सौधर्मादिषु अच्युतान्तेषु जायन्ते । असंख्येयवर्षायुषः तिर्यङ्मनुष्या मिथ्या-
दृष्टयः सासादनसम्यग्दृष्टयश्च आ ज्योतिष्केभ्य उपजायन्ते, तापसाश्चोत्कृष्टाः । त एव
सम्यग्दृष्टयः सौधर्मैशानयोर्जन्मानुभवन्ति । मनुष्याः संख्येयवर्षायुषः मिथ्यादर्शनाः सासादन- १०
सम्यग्दर्शनाश्च भवनवासिप्रभृतिषूपरिमग्रैवेयकान्तेषु उपपादमास्कन्दन्ति । परिव्राजकानां
देवेषूपपादः आ ब्रह्मलोकात् । आजीवकानाम् आसहस्रारात् । तत ऊर्ध्वमन्यलिङ्गिनां
नास्त्युपपादः । निर्ग्रन्थलिङ्गधराणामेव उत्कृष्टतपोऽनुष्ठानोपचितपुण्यबन्धानाम् अस-
म्यग्दर्शनानामुपरिमग्रैवेयकान्तेषु उपपादः । तत ऊर्ध्वं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणप्रकर्षोपेतानामेव
जन्म नेतरेषाम् । श्रावकाणां सौधर्मादिष्वच्युतान्तेषु जन्म नाधो नोपरीति परिणामविगुद्धि- १५
प्रकर्षयोगादेव कल्पस्थानातिशययोगोऽवसेयः ।

पुरस्तात्त्रिषु निकायेषु देवानां लेश्याविधिरुक्त इदानीं वैमानिकेषु लेश्याविधि-
प्रतिपत्त्यर्थमाह—

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥२१॥

किमर्थं पृथग्लेश्याभिधानं क्रियते, ननु यत्रैवान्यो लेश्याविधिः तत्रैवेदं वक्तव्यम् ? २०
अत उत्तरं पठति—

पृथग्लेश्याभिधानं लघ्वर्थम् । १ । पृथगिदं लेश्याभिधानं क्रियते लघ्वर्थम् । तत्र^१ हि
पाठे क्रियमाणे वैमानिकानां स्वामिनां भेदेन निर्देशः कर्तव्यः स्यात् । अथ कोऽयं निर्देशः ?
पीतपद्मशुक्ललेश्या इति । पीता च पद्मा च शुक्ला च पीतपद्मशुक्लाः, ता लेश्या येषां त
इमे पीतपद्मशुक्ललेश्या इति । यद्येवं द्वन्द्वे पुं वद्भावात् निर्देशो नोपपद्यते ? नैष दोषः; २५
औत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम्, यथाकार्थविपरिणामाद्वा सिद्धम् । * "द्रुतायां तपरकरणे 'मध्यम-
बिलम्बितयोरुपसंख्यानम्' [पात० महा० १।१।६९] इत्यत्रौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम्, एवमिहापि
वेदितव्यम् ।

तत्र कस्य का लेश्या इत्यत्रोच्यते—

सौधर्मैशानीयाः पीतलेश्याः । २ । सौधर्मैशानीया देवाः ^{१०}पीतलेश्या द्रष्टव्याः । ३०

१ लोके कृत । २ —लिङ्गानां आ०, ब०, द०, म०, मू०, ता० । ३ पठन्ति आ०, ब०, द०, म० । ४ तथा सति सूत्रस्य गौरवं स्यात् । ५ सूत्रस्य लघुनोपायेन । ६ आदितस्त्रिषु इत्यादि प्रकरणे । ७ द्रुता दृतिः । ८ मध्यमा च बिलम्बिता च तयोः । इदमेव ज्ञापकं लक्षणाभावेऽपि शिष्टप्रयोगानुसारेण औत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमस्तीति । ९ ...सूत्रे तपरकरणं तत् ज्ञापयति क्वचिद् द्वन्द्वेऽप्यौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वं भवतीति तेन यथा मध्यमा च बिलम्बिता मध्यमबिलम्बिते इत्याद्यौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वं बहुलं दृश्यते तद्वदत्रापीत्यदोषः पाणिनीयमिदं सूत्रम् । १० मध्यम ।

सानत्कुमारमाहेन्द्रीया देवाः पीतपद्मलेश्याः ।३। सानत्कुमारे माहेन्द्रे च देवाः पीत-
पद्मलेश्या प्रत्येतव्याः ।

ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु पद्मलेश्याः ।४। चतुर्वर्षे देवाः पद्मलेश्याः
द्रष्टव्याः ।

५ शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु पद्मशुक्ललेश्याः ।५। चतुर्वर्षे देवाः पद्मशुक्ललेश्या
वित्तेयाः ।

आनतादिषु शुक्ललेश्याः ।६। आनतादिषु शेषेषु देवाः शुक्ललेश्याः प्रत्येतव्याः ।
नत्राप्यनुत्तरेषु परमशुक्ललेश्याः ।

शुद्धमिश्रलेश्याविकल्पानुपपत्तिः सूत्रेऽनभिधानादिति चेत्; न; मिश्रयोरन्यतरग्रहणात्
१० यथा लोके ।७। स्यान्मतम्—उक्तो लेश्याविकल्पः शुद्धो मिश्रश्च नोपपद्यते, कुतः ? सूत्रेऽनभि-
धानात् इति; तन्न, किं कारणम् ? मिश्रयोरन्यतरग्रहणात्, यथा लोके । तद्यथा—छत्रिणो
गच्छन्तीत्यछत्रिष्वपि छत्रिव्यपदेशः, एवमिहापि मिश्रयोरप्यन्यतरग्रहणेन ग्रहणं भवति इति
पीतपद्मलेश्याः पूर्वग्रहणेन परग्रहणेन वा गृह्यन्ते, एवं पद्मशुक्ललेश्या अपीति नास्ति दोषः ।

द्वित्रिशेषग्रहणादग्रहणमिति चेत्; न; इच्छातः संबन्धोपपत्तेः ।८। स्यान्मतम्—एवमपि
१५ ग्रहणं नोपपद्यते । कुतः ? द्वित्रिशेषग्रहणात् । सूत्रे ह्येवं पठ्यते—द्वयोः पीतलेश्याः, त्रिषु
पद्मलेश्या, शेषेषु शुक्ललेश्या इति, तच्चानिष्टमिति; तन्न; किं कारणम् ? इच्छातः
संबन्धोपपत्तेः । एवं हि संबन्धः क्रियते—द्वयोः कल्पयुगलयोः पीतलेश्याः, सानत्कुमारमाहेन्द्रीयोः
पद्मलेश्याया अविवक्षातः । ब्रह्मलोकादिषु त्रिषु कल्पयुगलेषु पद्मलेश्याः, शुक्रमहाशुक्रयोः
शुक्ललेश्याया अविवक्षातः । शेषेषु शतारादिषु शुक्ललेश्याः, पद्मलेश्याया अविवक्षातः, इति
२० नास्त्यार्पणविरोधः ।

पाठान्तराश्रयाद्वा ।९। अथवा पाठान्तरमाश्रियते । किं पुनः तत् ? 'पीतमिश्रपद्ममिश्र-
शुक्ललेश्या द्वित्रिचतुश्चतुःशेषेषु' इति, ततो न कश्चिदार्पणविरोधः ।

निर्देशवर्णपरिणामसंक्रमकर्मलक्षणगतिस्वामित्वसाधनसंख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्प-
बहुत्वैश्च साध्या लेश्याः ।१०। एतैर्निर्देशादिभिः षोडशभिरनुयोगद्वारैः लेश्याः साधयि-
२५ तव्याः ।

तत्र निर्देशस्तावत्—कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या
शुक्ललेश्या चेति ।

वर्णो भ्रमरमयूरकण्टकपोततपनीयपद्मशङ्खवर्णा यथाक्रमं लेश्याः । वर्णान्तरमासाम्
अनन्तविकल्पम् । एकद्वित्रिचतुःसंख्येयाऽसंख्येयाऽनन्तकृष्णगुणयोगात् कृष्णलेश्याः अनन्त-
३० विकल्पा । एवमितरा अपि ।

परिणामः—'असंख्येयलोकप्रदेशप्रमाणेषु असंख्येयगुणेषु कषायोदयस्थानेषु उत्कृष्ट-
मध्यमजघन्यांशकेषु' संकलेशहान्या परिणामात्मानः अशुभास्तिस्रः कृष्णनीलकपोतलेश्याः

१ प्रकृष्टपीतजघन्यपद्मलेश्याः । २ मध्यम । ३ प्रकृष्टपद्मजघन्यशुक्ललेश्याः । ४ मध्यम ।
५ —न्यतरग्रहणं— आ०, ब०, द०, म०, मू०, ता० । ६ सौधर्मज्ञानयोः पीता पीतापद्मे द्वयोस्ततः ।
कल्पेषुषट्स्वतः पद्मा पद्मशुक्ले ततो द्वयोः । आनतादिषु शुक्लातः त्रयोदशसु मध्यमा । चतुर्वंशसु
सोत्कृष्टाऽनुदिशानुत्तरेषु च । इति । ७ प्रश्न । ८ कथ्यते । ९ वसः । १० प्रागुक्तप्रदेशा एवांशाः ।

परिणमन्ते । तथा जघन्यमध्यमोत्कृष्टाङ्गकेषु विशुद्धिवृद्ध्या तन्त्र शुभा नेत्रपद्मशुक्ललेख्या परिणमन्ते । तथोत्कृष्टमध्यमजघन्याङ्गकेषु विशुद्धिहान्या तन्त्र शुभा परिणमन्ते । तथा जघन्यमध्यमोत्कृष्टाङ्गेषु संक्लेगविवृद्ध्या तन्त्र अशुभाः परिणमन्ते । एकैका चात्र लेख्या असंख्येयलोकप्रदेशप्रमाणपरिणामाऽव्यवसायस्थाना ।

संक्रम.—कृष्णलेख्य. संक्लियमानो नान्यां लेख्यां संक्रामति, कृष्णलेख्यैव पटस्थान-
पतिनेन सक्रमेण वर्धते । तद्यथा—कृष्णलेख्याया यत्प्राथमिकं संक्लेगस्थानं ततः स्थानादनन्त-
भागाभ्यधिका वृद्धिरसंख्येयभागाऽभ्यधिका वा संख्येयभागाभ्यधिका वा संख्येयगुणाभ्यधिका
वा असंख्येयगुणाभ्यधिका वा अनन्तगुणाभ्यधिका वा । तथा^१ हीयमानोऽपि लेख्यान्तरसंक्रमं
न करोति कृष्णलेख्यैव पटस्थाननिपतितसंमेक्षण हीयते । तद्यथा—कृष्णलेख्याया यदुत्कृष्टं
संक्लेगस्थानं ततः स्थानादनन्तभागहान्या वा असंख्येयभागहान्या वा संख्येयभागहान्या वा
संख्येयगुणहान्या वा असंख्येयगुणहान्या वा अनन्तगुणहान्या वा । यदा कृष्णलेख्या अनन्तगुण-
हान्या हीयते तदा नीललेख्याया उत्कृष्टं स्थानं संक्रामति, तदैव कृष्णलेख्यस्य संक्लियमानस्य
एको विकल्पो वृद्धौ स्वस्थानसंक्रमो नाम । हानौ पुनर्द्वौ विकल्पो स्वस्थानसंक्रमः परस्थान-
संक्रमश्चेति । एवमितरास्वपि लेख्यासु वृद्धिहान्योः संक्रमविकल्पविधिर्वेदितव्यः । अयं तु
विशेषः—शुक्ललेख्यस्य विशुद्धिवृद्धौ लेख्यान्तरसंक्रमो नास्ति स्वस्थानसंक्रमोऽस्ति । सक्लेश-
विवृद्धौ विशुद्धिहानौ तु स्वस्थानसंक्रमोऽप्यस्ति परस्थानसंक्रमोऽपि । मध्यलेख्यानां हानौ वृद्धौ
च उभावपि संक्रमौ स्तः । अनन्तभागपरिवृद्धिः कया परिवृद्ध्या ? सर्वजीवरन्तभागपरि-
वृद्ध्या । असंख्येयभागपरिवृद्धिः कया परिवृद्ध्या ? असंख्येयलोकभागपरिवृद्ध्या । संख्येय-
भागपरिवृद्धिः कया परिवृद्ध्या ? उत्कृष्टसंख्येयभागपरिवृद्ध्या । संख्येयगुणपरिवृद्धिः कया
परिवृद्ध्या ? उत्कृष्टसंख्येयगुणपरिवृद्ध्या । असंख्येयगुणपरिवृद्धिः कया परिवृद्ध्या ?
असंख्येयलोकगुणपरिवृद्ध्या । अनन्तगुणपरिवृद्धिः कया परिवृद्ध्या ? सर्वजीवान्तरगुण-
परिवृद्ध्या ।

लेख्याकर्म उच्यते—जम्बूफलभक्षणं निदर्शनं कृत्वा, स्कन्धविटपशाखानुशाखा^२पिण्डिका-
छेदनपूर्वकं फलभक्षणं स्वयं पतितफलभक्षणं चोद्दिश्य कृष्णलेख्यादयः प्रवर्तन्ते^३ ।

अथ लक्षणमुच्यते—अनुनयानभ्यू^४पगमोपदेशाग्रहण-वैरामोचनाऽतिचण्डत्व^५-दुर्मुखत्व-
निरनुकम्पता-क्लेशन-मारणापरितोषणादि कृष्णलेख्यालक्षणम् । आलस्य-विज्ञानहानि-कार्या-
निष्ठापन-भीरुता-विषयातिगृद्धि-माया-तृष्णाऽतिमान-वञ्चनाऽनृत^६भाषण-चापलानिलुब्धत्वादि
नीललेख्यालक्षणम् । मात्सर्य-पैशुन्य-परपरि^७भवाऽऽत्मप्रशंसा-परपरिवाद^८वृद्धिहान्यगणनाऽऽ-
त्मीयजीवितनिराशता-प्रशस्यमानधनदान-युद्धमरणोद्यमादि कपोतलेख्यालक्षणम् । दृढमित्रता-
सानुक्रोशित्व-सत्यवाद - दानशीलात्मीयकुर्यसंपादनपटुविज्ञानयोग - सर्वधर्मसमदर्शनादितेजोले-
ख्यालक्षणम् । सत्यवाक्य-क्षमोपेत-पण्डित-सात्त्विकदानविशारद-चतुरर्जु^९गुरुदेवतापूजाकरण-
निरतत्वादि पद्मलेख्यालक्षणम् । वैररागमोहविरह-रिपुदोषाग्रहण-निदानवर्जन-सार्वसावद्यका-
यारिभौदासीन्य-श्रेयोमार्गानुष्ठानादि शुक्ललेख्यालक्षणम् ।

१ हीयमानापि आ०, ब०, द०, मु० । २ स्तबकः । ३ छेदनशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ।
४ -ते लक्ष- श्र०, मू०, ता० । ५ त्वप्रत्ययः प्रत्येकं परिसमाप्यते एवमुत्तरत्रापि । ६ चण्डस्त्वत्यन्त-
कोपनः । ७ -भाषिता चा- आ०, ब०, द०, मु० । ८ तिरस्कार । ९ अपवाद, दोषवाद इत्यर्थः ।

गतिरुच्यते—कपोतलेश्यापरिणत आत्मा कां गतिं गच्छतीति ? पङ्क्तिविशतिविकल्पेषु लेश्यांशकेषु आयुषो ग्रहणहेतवः अष्टावंगका^१ मध्यमाः । कुतः पुनरेतदनुगम्यते इति चेत् ?

*“अष्टाभिः^२ अपकर्षैः^३ मध्यमेन परिणामेनाऽऽयुर्बध्नाति” [ ] इत्यापौपदेशात् । शेषा अष्टादशलेश्यांगका गतिविशेषहेतवः पुण्यपापविशेषोपचयहेतुत्वात्तेषां तदपेक्षो मध्यमपरिणामः

- ५ तद्योग्यायुर्बध्नेतुर्भवति, तत आयुर्नामकर्मोदयापादितो गतिविशेषो लेश्यावशादवसेयः । तद्यथा—उत्कृष्टशुक्ललेश्यांगकापरिणामादात्मानः कालं कृत्वा सर्वार्थसिद्धं यान्ति । जघन्यशुक्ललेश्यांगकापरिणामात् शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारान् यान्ति । मध्यमशुक्ललेश्यांगकापरिणामात् आनतादिषु प्राक् सर्वार्थसिद्धादुत्पद्यन्ते । उत्कृष्टपद्मलेश्यांगकापरिणामात् सहस्रारमुपगच्छन्ति । जघन्यपद्मशुक्ललेश्यांगकापरिणामात् सानत्कुमारमाहेन्द्रौ यान्ति । मध्यमपद्मलेश्यांगकापरिणामात् ब्रह्मलोकादिषु आ शतारादुपपद्यन्ते । उत्कृष्टतेजोलेश्यांगकापरिणामात् सानत्कुमारमाहेन्द्रकल्पान्त्यचक्रेन्द्रकश्रेणिविमानान्यास्कन्दन्ति । जघन्यतेजोलेश्यांगकापरिणामात् सौधमैशानप्रथमेन्द्रकश्रेणिविमानानि यान्ति । मध्यमतेजोलेश्यांगकापरिणामात् चन्द्रादीन्द्रकश्रेणिविमानादिषु आवलभद्रेन्द्रकश्रेणिविमानेभ्य उपपद्यन्ते । उत्कृष्टकृष्णलेश्यांगकापरिणामात् अप्रतिष्ठानमधितिष्ठन्ति । जघन्यकृष्णलेश्यांगकापरिणामात् पञ्चम्यामध इन्द्रकनरकं तमिस्रसंज्ञकं संश्रयन्ते । मध्यमकृष्णलेश्यांगकापरिणामात् हिमेन्द्रकादिषु आ महारौरवादुपजायन्ते । उत्कृष्टनीललेश्यांगकापरिणामात् पञ्चम्यामन्धेन्द्रकमवाप्नुवन्ति । जघन्यनीललेश्यांगकापरिणामात् बालुकायां तप्तेन्द्रकं यान्ति । मध्यमनीललेश्यांगकापरिणामात् बालुकायां त्रस्तेन्द्रकादि भूपेन्द्रकान्तेषु उत्पद्यन्ते । उत्कृष्टकपोतलेश्यांगकापरिणामात् बालुकाप्रभायां संप्रज्वलितनरकं यान्ति । जघन्यकपोतलेश्यांगकापरिणामात् रत्नप्रभायां सीमन्तकं यान्ति । मध्यमकपोतलेश्यांगकापरिणामात् रौरुकादिषु आ संप्रज्वलितेन्द्रकादुपपद्यन्ते । मध्यमकृष्णनीलकपोततेजोलेश्यांगकापरिणामात् भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कपृथिव्यम्बुवनस्पतीन् व्रजन्ति । मध्यमकृष्णनीलकपोतलेश्यांगकापरिणामात् तेजोवायुकायिकेषु जायन्ते । देवनारकाः स्वलेश्याभिः तिर्यङ्मनुष्यान् योग्यानायान्ति ।

- स्वामित्वमुच्यते—रत्नप्रभाशर्कराप्रभयोः नारकाः कपोतलेश्याः । बालुकाप्रभायां नीलकपोतलेश्याः । पङ्क्तिप्रभायां नीललेश्याः । धूमप्रभायां नीलकृष्णलेश्याः । तमःप्रभायां कृष्णलेश्याः । महातमःप्रभायां परमकृष्णलेश्याः । भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्काः कृष्णनीलकपोततेजोलेश्याः । एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाः संक्लिष्टत्रिलेश्याः । असंज्ञिपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः संक्लिष्टचतुर्लेश्याः । संज्ञिपञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां च मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टीनां पडपि लेश्याः । संयतासंयतप्रमत्तसंयताऽप्रमत्तसंयतानां तिस्रः शुभाः । अपूर्वकरणादीनां सयोगकेवल्यन्तीनां शुक्ललेश्यैव । अयोगकेवलिनोल्लेश्याः । सौधमैशानीयाः तेजोलेश्याः । सानत्कुमारमाहेन्द्रीयाः तेजःपद्मलेश्याः । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु देवाः पद्मलेश्याः । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु पद्मशुक्ललेश्याः । आनतादिष्वासर्वार्थसिद्धात् शुक्ललेश्याः । सर्वार्थसिद्धाः परमशुक्ललेश्याः ।

१ तदुक्तम्—लेस्साणं खलु अंसां छब्बीसा होंति तत्थ मज्झिमया । आउगबंघणजोगा अट्ठट्ठवगरिस-
कालभवा । सेसट्ठारसअंसा जउगइगमणस्स कारणा होंति । सुक्कुक्कस्संसमुदा सव्वट्ठं जातिं खलु जीवा ।
२ पूर्वयुरपकृष्य अपकृष्येव परायुर्बध्यत इत्यपकर्षः स्वोपात्तायुषः । आकर्षः अ०, ता० । ३—नाद्
आब—आ०, ब०, व०, मू० । ४—कायेषु ता०, अ०, मू० ।

साधनमुच्यते—द्रव्यलेश्या नामकर्मादयनिमित्ता, भावलेश्याः कपायोदयधयोपशानप्र-
शमप्रक्षयकृताः ।

संख्या कथ्यते—कृष्णनीलकापोतलेश्या एकशो द्रव्यप्रमाणेनाऽनन्ताः, अनन्तानन्ताभि-
रुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिर्नपिह्रियन्ते कालेन । क्षेत्रेणाऽनन्तानन्तलोकाः । तेजोलेश्या द्रव्यप्रमा-
णेन ज्योतिर्देवाः साधिकाः । पद्मलेश्या द्रव्यप्रमाणेन संज्ञिपञ्चेन्द्रियनिर्ययोनीनां संख्येय- ५
भागाः । शुक्ललेश्याः पल्योपमस्याऽसंख्येयभागाः ।

क्षेत्रमुच्यते—कृष्णनीलकापोतलेश्या एकशः स्वस्थानसमुद्धातोपपादैः सर्वलोके वर्तन्ते ।
तेजःपद्मलेश्या एकशः स्वस्थानसमुद्धातोपपादैर्लोकस्याऽसंख्येयभागे । शुक्ललेश्याः स्वस्थानो-
पपादाभ्यां लोकस्यासंख्येयभागे, समुद्धातेन लोकस्याऽसंख्येयभागे, असंख्येयेषु भागेषु
सर्वलोके वा ।

१०

स्पर्शनमुच्यते—कृष्णनीलकापोतलेश्यैः स्वस्थानसमुद्धातोपपादैः सर्वलोकः स्पष्टः । तेजो-
लेश्यैः स्वस्थानेन लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः, समुद्धातेन लोकस्याऽ-
संख्येयभागः अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः, उपपादेन लोकस्यासंख्येयभागा अध्यर्ध-
चतुर्दशभागा वा देशोनाः । पद्मलेश्यैः स्वस्थानसमुद्धाताभ्यां लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ
चतुर्दशभागा वा देशोनाः, उपपादेन लोकस्यासंख्येयभागः पञ्चचतुर्दशभागा वा देशोनाः । १५
शुक्ललेश्यैः स्वस्थानोपपादाभ्यां लोकस्यासंख्येयभागः स्पष्टः पट्चतुर्दशभागा वा देशोनाः,
समुद्धातेन लोकस्याऽसंख्येयभागः पट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः, असंख्येया वा भागाः सर्व-
लोको वा ।

१५

काल उच्यते—कृष्णनीलकापोतलेश्यानाम् एकशः जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रयस्त्रि-
शत्सागरोपमाणि साधिकानि, सप्तदशसागरोपमाणि साधिकानि, सप्तसागरोपमाणि २०
साधिकानि । तेजःपद्मशुक्ललेश्यानामेकशः कालो जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण द्वे सागरो-
पमे साधिके, अष्टादश सागरोपमाणि साधिकानि, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि ।

अन्तरमभिधीयते—कृष्णनीलकापोतलेश्यानाम्—एकशः अन्तरं जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि । तेजःपद्मशुक्ललेश्यानामेकशः अन्तरं जघन्येनाऽन्तर्मु-
हूर्तः, उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । २५

भावो व्याख्यायते—षडपि लेश्या औदयिकभावाः शरीरनाममोहनीयकर्मादयापादि-
तत्वात् ।

अल्पबहुत्वं वक्ष्यते—सर्वतः स्तोकाः शुक्ललेश्याः, पद्मलेश्या असंख्येयगुणाः, तेजोलेश्या
असंख्येयगुणाः, अलेश्या अनन्तगुणाः, कपोतलेश्या अनन्तगुणाः, नीललेश्या विशेषाधिकाः,
कृष्णलेश्या विशेषाधिकाः । ३०

आह—कल्पोपपन्ना इत्युक्तं तत्रेदं न ज्ञायते के कल्पा इति ? अत्रोच्यते—

प्राग्गैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥२३॥

इदं नं ज्ञायते कुत आरभ्य कल्पा भवन्ति इति ? सौधर्मादिग्रहणमनुवर्तते, तेनायमर्थो
लभ्यते सौधर्मादयः कल्पा इति । यद्येवं तदनन्तरमेवेदं सूत्रं वक्तव्यम् ? अत उत्तरं पठति—

१ —स्य संख्ये—भा० २ । २ केवल्यपेक्षया दण्डकवाटादिषु योज्यम् । ३ अयोगकेवलिनः
सिद्धादिव । ४ —दं व— भा०, ब०, द०, मु० ।

सौधर्माद्यनन्तरं^१ कल्पाभिधाने व्यवधानप्रसङ्गः । १। यदि सौधर्माद्यनन्तरं कल्पाभिधानं क्रियते व्यवधानं प्रसज्येत । कस्य ? स्थितिप्रभावादिसूत्रत्रयस्य । सति च व्यवधाने तेन विधीयमानोऽर्थः कल्पेणैव स्यात् अनन्तरत्वाद्^२, ग्रैवेयकादिषु न स्यात् व्यवहितत्वात् । इह पुनः पाठे सति स्थित्यादि^३विशेषविधिरविशेषेण सिद्धो भवति । अथ के कल्पातीताः ?

५ कल्पातीतसिद्धिः परिशेषात् । २। कल्पातीतानां सिद्धिर्भवति । कुतः ? परिशेषात् । परिशिष्टा^४ हि ग्रैवेयकादयोऽनुत्तरान्ताः ।

भवनवास्याद्यतिप्रसङ्ग इति चेत्; न; उपर्युपरीत्यभिसम्बन्धात् । ३। स्यादेतत्, परिशिष्टा यदि कल्पातीता भवनवास्यादीनामपि वैमानिकत्वमपि प्रसज्येत इति; तन्न; किं कारणम् ? उपर्युपरीत्यभिसम्बन्धात् । उपर्युपरि वैमानिका नाधस्तात् इति । तेन कल्पातीता अहमिन्द्रा एव । कथं पुनस्तेषामहमिन्द्रत्वम् ? सामानिकादिविकल्पाभावात् ।

चतुर्णिकायोपदेशानुपपत्तिः षट्सप्तसम्भवदिति चेत्; न; तत्रैवान्तर्भावात् लौकान्तिकत्वत् । ४। स्यान्मतम्—चत्वारो देवनिकाया इत्युपदेशो नोपपद्यते इति । कुतः ? षट्सप्तसम्भवात् । षण्णिकायाः सम्भवन्ति भवनपातालव्यन्तरज्योतिष्क^५कल्पोपपन्नविमानाधिष्ठानात् । भवनवासिनो दशविधा उक्ताः । पातालवासिनो लवणोदादिसमुद्रावासाः सुस्थितप्रभासादयः ।

१५ व्यन्तरा^६ अनादृतप्रियदर्शनादयः जम्बूद्वीपाधिपतयः । ज्योतिष्काः पञ्चविधा व्याख्याताः । कल्पोपपन्ना द्वादश वर्णिताः । विमानानि ग्रैवेयकादीनि उपदिष्टानि । अथवा सप्तदेवनिकायाः, त एवाऽऽकाशोपपन्नैः सह । आकाशोपपन्नाश्च द्वादशविधाः—पांशुतापि-लवणतापि-तपनतापि-भवनतापि-सोमकायिक-यमकायिक-वहणकायिक-वैश्रवणकायिक-पितृकायिक-अनलकायिक रिष्टक-अरिष्ट-सम्भवा इति; तन्न; किं कारणम् ? तत्रैवान्तर्भावात्, लौकान्तिकत्वत् । यथा लौकान्तिकानां कल्पवासिष्वन्तर्भावात् न निकायान्तरत्वं तथा पातालवासिनाम् आकाशोपपन्नानां व्यन्तरेष्वन्तर्भावात्, कल्पवासिनां च वैमानिकत्वात् न निकायान्तरत्वम् । इति नास्ति चातुर्विध्यहानिः ।

आह—य एते दृष्टान्तत्वेनोपात्ताः लौकान्तिकास्ते कस्मिन् कल्पे भवन्तीति? अत्रोच्यते—

ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥२४॥

२५ एतस्मिन्लीयन्त इत्यालयः । १। यत्र प्राणिन एतस्मिन्लीयन्ते स आलयो निवास इत्यर्थः । ब्रह्मलोक आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालयाः ।

सर्वब्रह्मलोकदेवानां लौकान्तिकत्वप्रसङ्ग इति चेत्; न; लोकान्तोपश्लेषात् । २। स्यादेतत् ब्रह्मलोकालया इत्यविशेषाभिधानात्तेषां सर्वेषां लौकान्तिकत्वं प्रसज्येत इति; तन्न; किं कारणम् ? लोकान्तोपश्लेषात् । ब्रह्मलोकस्यान्तो लोकान्तः, तस्मिन् भवा लौकान्तिकाः ।

३० अथवा, जातिजरामरणाकीर्णो लोकः^७ तस्यान्तो लोकान्तः तत्प्रयोजना लौकान्तिकाः^८ । ते हि परीतसंसाराः, ततश्च्युता एकं गर्भवासमवाप्य परिनिर्वान्ति ।

तेषां सामान्येनोपदिष्टानां भेदप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

१ -दनन्त- आ०, ब० द०, मु०, ता०, अ० । २ -नन्तरे क- अ०, मू० । ३ अव्यवहितत्वात् । ४ -द्विविध- अ०, मू० । ५ -ष्टा अमी ग्रै- आ०, ब०, द०, मु० । ६ -कल्पवि- ब०, द०, मु०, ता०, अ० । ७ अनादृतप्रियदर्शनादयः आ०, ब०, द०, मु० । ८ संसार इत्यर्थः । ९ एवञ्चान्वयसंज्ञाकरणेन सर्वेषां ब्रह्मलोकालयानां लौकान्तिकत्वं भवेत् ।

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्यावारिष्ठाश्च ॥२५॥

क इमे सारस्वतादयः ?

पूर्वोत्तरादिषु दिक्षु यथाक्रमं सारस्वतादयः । १। पूर्वोत्तरादिषु अष्टामु अपि दिक्षु यथा-
क्रममेते सारस्वतादयो देवगणा वेदितव्याः । तद्यथा अरुणममुद्रप्रभवः^१ मूले संख्येययोजन-
विस्तारः तमस्कन्धः समुद्रवद्वलयाकारः अतितीव्रान्वकारपरिणामः, स ऊर्ध्वं क्रमवृद्ध्या ५
गच्छन् मध्येऽन्ते च संख्येययोजनबाहुल्यः^२ अरिष्टविमानस्याधोभागे समेतः कुक्कुटकुटीवद-
वस्थितः । तस्योपरि तमोराजयोऽष्टावृत्पत्य अरिष्टेन्द्रकविमानसप्रणिधयः । तत्र चतसृष्वपि
दिक्षु द्वन्द्वं गताः तिर्यगालोकान्तात्, तदन्तरेषु सारस्वतादयो ज्ञेयाः । तत्र पूर्वोत्तरकोणे सार-
स्वतविमानम्, पूर्वस्यां दिशि आदित्यविमानम्, पूर्वदक्षिणस्यां वह्निविमानम्, दक्षिणस्यामरुण-
विमानम्, दक्षिणापरकोणे गर्दतोयविमानम्,^३ अपरस्यां दिशि तुषितविमानम्, उत्तरापरस्या- १०
मव्यावाधविमानम्, उत्तरस्यामरिष्टविमानम् ।

चशब्दसमुच्चिताः तदन्तरालवर्तिनः । २। तेषामन्तरालेषु चशब्दसमुच्चिता द्वन्द्ववृत्त्या
देवगणाः प्रत्येतव्याः । तद्यथा—

अग्न्याभसूर्याभचन्द्राभसत्याभश्रेयस्करक्षेमङ्कर^४वृषभेष्टकामचरनिर्माणरजोदिगन्तर-
क्षितात्मरक्षितसर्वरक्षितमरुद्वस्वश्वविश्वाख्याः । ३। एते अग्न्याभादयः षोडश देवगणा १५
लौकान्तिकभेदाः कथ्यन्ते । सारस्वतादित्यान्तर अग्न्याभसूर्याभाः, आदित्यवह्न्यन्तरे
चन्द्राभसत्याभाः, वह्न्यचरणान्तराले श्रेयस्करक्षेमङ्कराः, अरुणगर्दतोयान्तराले वृषभेष्टकाम-
चराः, गर्दतोयतुषितमध्ये निर्माणरजोदिगन्तरक्षिताः, तुषिताव्यावाधमध्ये आत्मरक्षितसर्व-
रक्षिताः, अव्यावारिष्टान्तरे^५ मरुद्वस्वः, अरिष्टसारस्वतान्तरे अश्वविश्वाः । तान्येतानि
विमाननामानि तन्निवासिनां च तद्योगात्^६ । तत्र सारस्वताः सप्तशतसंख्याः । आदित्याश्च २०
सप्तशतगणनाः । वह्नयः सप्तसहस्राणि सप्ताधिकानि । अरुणाश्च तावन्त एव । गर्दतोया
नवसहस्राणि नवोत्तराणि । तुषिताश्च तावन्त एव । अव्यावाधा एकादशसहस्राणि एका-
दशानि । अरिष्टा अपि तावन्त एव । चशब्दसमुच्चितानां संख्येत्युच्यते—अग्न्याभे देवाः
सप्तसहस्राणि सप्ताधिकानि ।^७ सूर्याभेऽमरा नवसहस्राणि नवोत्तराणि । चन्द्राभे सुराः एका-
दशसहस्राणि एकादशानि । सत्याभे विबुधाः त्रयोदशसहस्राणि त्रयोदशानि । श्रेयस्करे देवाः २५
पञ्चदशसहस्राणि पञ्चदशानि^८ । क्षेमङ्करे अमराः सप्तदशसहस्राणि सप्तदशानि ।^९ वृषभेष्टे
सुराः एकान्नविंशतिसहस्राणि एकान्नविंशतिश्च । कामचरेऽमराः एकविंशतिसहस्राणि
एकविंशतिश्च । निर्माणरजसि देवाः त्रयोविंशतिसहस्राणि त्रयोविंशतिश्च । दिगन्तरक्षिते
देवाः पञ्चविंशतिसहस्राणि पञ्चविंशतिश्च । आत्मरक्षिते सुराः सप्तविंशतिसहस्राणि
सप्तविंशतिश्च । सर्वरक्षिते विबुधा एकान्नत्रिंशत्सहस्राणि एकान्नत्रिंशच्च । मरुति देवाः ३०

१ ईशानाविषु । २—द्रभवः आ०, ब०, द०, मु० । अरुणवरद्वीवबाहिरजगदीदो जिणवरस्त-
संज्ञाणि । गंतूण ज्येष्ठाणि अरुणसमुद्रस्त पणिधीए ॥ ३ प्रथमेन्द्रक । ४ अपरस्यां तुषितविमानमप-
रोत्तरकोषेऽग्न्या— आ०, ब०, द०, मु० । ५ वृषभोष्टकाम— ता० । वृषभोष्टकाम— अ०, मू० ।
वृषभकाम— द० । —कामकराः भा० २ । ६—न्तराले मरु— आ०, ब०, द०, मु० । ७ कुतः ।
८ सूर्याभे सुरा नवसहस्राणि नवोत्तराणि आ०, ब०, द०, मु० । ९—दशाधिकानि आ०, ब०, द०,
मु० । १० वृषभोष्टे ता० । वृषभोऽश्वे मू०, अ० । वृषभे द० ।

एकत्रिंशत्सहस्राणि एकत्रिंशच्च । वमुनि सुराः त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्च । अश्वे सुराः पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि पञ्चत्रिंशच्च । विश्वे देवाः सप्तत्रिंशत्सहस्राणि सप्तत्रिंशच्च । त एने चतुर्विंशतिलौकान्तिकगणाः समुदिताः 'चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टसप्ततिश्च शतानि पडुत्तराणि । सर्वे ते स्वतन्त्रा हीनाविकल्पाभावात्, विषयरतिविरहाद् देवर्षयः, तत इतरेषां देवानामर्चनीयाः, चतुर्दशपूर्वधराः, सततं ज्ञानभावनावहितमनसाः, संसारान्तिन्यमुद्विग्नाः अनित्यागरणाद्यनुप्रेक्षाममाहितमानसाः, अतिविशुद्धसम्यग्दर्शनाः, तीर्थकरनिष्कमणप्रतिबोधनपराः । नामकर्मणोऽसंख्योत्तरोत्तरप्रकृतित्वान् संसारिणां जीवानां संज्ञाः शुभाशुभनामकर्मोदयापादिताः वेदिनव्याः ।

एवमयं कर्मणशरीरप्रणालिकया आम्रवापेक्षयापादितसुखदुःखानां भव्याभव्यभेदाहितद्वैविध्यानां प्राणिनां संसारोऽनादिः अपर्यवसानः । अन्येषां मोहोपशमप्रध्वंसनं प्रत्यादृतानां अप्रतिपतितसम्यग्दर्शनानां परीतविषयः, सप्ताष्टानि^१ भवग्रहणानि उत्कर्षेण वर्तन्ते, जघन्येन द्वित्राणि अनुबन्धोच्छिद्यन्ते । प्रतिपतितसम्यक्त्वानां तु भाज्यम् ।

आह—अप्रतिपतितसम्यक्त्वेपु किमविशेष एव आहोस्वित् कश्चिदस्ति प्रतिविशेषः इति ? अत्रोच्यते—

१५

विजयादिषु द्विचरमाः ॥२६॥

विजयादिषु इति आदिशब्दः प्रकारार्थः । ११। अयम् आदिशब्दः प्रकारार्थो द्रष्टव्यः । तेन विजयवैजयन्तजयन्तापराजिताऽनुदिशविमानानामिष्टानां ग्रहणं सिद्धं भवति । कः पुनरत्र प्रकारार्थः ? अहमिन्द्रत्वे सति सम्यग्दृष्ट्युपपादः । सर्वार्थमिद्वग्रहणप्रसङ्ग इति चेत्; न; तेषां परमोत्कृष्टत्वात्, सर्वार्थसिद्ध इत्यन्वर्थनिर्देशात् एकचरमत्वसिद्धेश्च ।

२०

द्विचरमत्वं मनुष्यदेहद्वयापेक्षम् । १२। चरमशब्द उक्तार्थः । द्वौ चरमौ देहौ येषां ते द्विचरमाः, तेषां भावो द्विचरमत्वम् । एतन्मनुष्यदेहद्वयापेक्षमवगन्तव्यम् । विजयादिभ्यः च्युता अप्रतिपतितसम्यक्त्वा मनुष्येषूपपद्य संयममाराध्य पुनर्विजयादिषूपपद्य च्युता मनुष्यभवमवाप्य सिध्यन्ति इति द्विचरमदेहत्वम्, इतरथा हि द्वौ मनुष्यभवौ एको देवभवश्चेति त्रिचरमत्वं स्यात् न द्विचरमत्वम् । कुतः पुनः मनुष्यदेहस्य चरमत्वमिति चेत् ? उच्यते—

२५

मनुष्यदेहस्य चरमत्वं तेनैव मुक्तिपरिणामोपपत्तेः । १३। यतो मनुष्यभवमवाप्य देवनारकतैर्यग्योनाः सिध्यन्ति न तेभ्य एवेति मनुष्यदेहस्य चरमत्वम् ।

एकस्य चरमत्वमिति चेत्; न; औपचारिकत्वात् । १४। स्यान्मतम्—एकस्य भवस्य चरमत्वम् अन्त्यत्वात्, न द्वयोस्ततो द्विचरमत्वमयुक्तमिति; तन्न; किं कारणम् ? औपचारिकत्वात् । येन देहेन साक्षान्मोक्षोऽवाप्यते स मुख्यश्चरमः, तस्य प्रत्यासन्नो मनुष्यभवः तत्प्रत्यासत्तेश्चरम इत्युपचर्यते । देवभवेन व्यवहितत्वात् प्रत्यासत्त्यभाव इति चेत्; न; *‘येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि ‘दचनप्रामाण्यात्’ [ ] इति ।

३०

आर्षेविरोध इति चेत्; न; प्रश्नविशेषापेक्षत्वात् । १५। स्यान्मतम्—विजयादिषु द्विचरमत्वमार्षेविरोधि । कुतः ? त्रिचरमत्वात् । एवं ह्यार्षे उक्तमन्तरविधाने—*‘अनुदिशानुत्तरविवजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानवासिनामन्तरं जघन्येन वर्षपथक्त्वम् उत्कर्षेण द्वे साग-

१ चत्वारिंशत्सह— आ०, ब०, म० । २ वेदकसम्यक्त्वापेक्षया । ३ वा व्य— म० । अवश्यव्यवधानम् । ४ कुतः ? सूत्रकारस्य ।

रोपमे सातिरेकं” [‘षट्खं०’] इति । तस्यायमर्थः—तेभ्यः च्युता मनुष्येषूपपद्य अष्टवर्षाः^१ संयममा-
राध्य अन्तर्मुहूर्तेन विजयादिषु भवमाप्नुवन्ति इति जघन्येन वर्षपथकत्वम् । केचित्तेभ्यश्च्युता
मनुष्येषूपपद्य संयममवाप्य सौधर्मैशानकल्पयोः जनित्वा पुनरपि मनुष्यभवमनुभूय विजयादिषु
जायन्ते इति उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे साधिके इति, ततो मनुष्यभवत्रयोपपत्तेर्द्विचरमत्वमयुक्त-
मिति; तन्न; किं कारणम् ? प्रश्नविशेषापेक्षत्वात् । एवं हि व्याख्याप्रज्ञप्तिदण्डकेपूक्तम्—
विजयादिषु देवा मनुष्यभवमास्कन्दन्तः कियतीर्गत्यागतीः विजयादिषु कुर्वन्ति इति गौतम-
प्रश्ने भगवत्तोक्तं जघन्येनैको भवः आगत्या उत्कर्षेण गत्यागतिभ्यां द्वौ भवौ । सर्वार्थसिद्धाः^४
च्युता ‘मनुष्येषूपपद्य तेनैव भवेन सिध्यन्तीति, न लौकान्तिकवदेकभविता एवेति विजया-
दिषु द्विचरमत्वं नार्षविरोधि, कल्पान्तरोत्पत्त्यनपेक्षत्वात् प्रश्नस्येति ।

आह—उक्तं भवता जीवस्य औदयिकेषु भावेषु तैर्यग्योनिगतिरौदयिकीति, स्थितौ-
चोक्तम् ***“तिर्यग्योनिजानां च”** [त० सू० ३।३९] इति । आस्रवविधाने च वक्ष्यते ***“माया
तैर्यग्योनस्य”** [त० सू० ६।१६] इति । तद्वक्तव्यं के तिर्यग्योनय इति ? अत्रोच्यते—

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥२७॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः ‘औपपादिकमनुष्येभ्यः’ इति । कुतः ? मनुष्यशब्दस्य अल्पाचूतर-
त्वात् पूर्वनिपातं प्राप्यर्हत्वात्; नैष दोषः; अभ्यर्हितत्वात् औपपादिकशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
कथमभ्यर्हितत्वम् ? देवानामौपपादिकेष्वन्तर्भावात्, देवा हि स्थितिप्रभावादिभिरभ्यर्हिता
इति व्याख्याताः ।

उक्तेभ्य औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्ये शेषाः । १। औपपादिका उक्ता देवनारकाः, मनु-
ष्याश्च व्याख्याताः ***“प्राज्ञ मानुषोत्तरान्मनुष्याः”** [त० सू० ३।३५] इति । तेभ्योऽन्ये ये ते
शेषाः तिर्यग्योनयः ।

सिद्धप्रसङ्ग इति चेत्; न; सांसारिकप्रकरणात् । २। स्यान्मतम्—औपपादिकमनुष्येभ्यो-
ऽन्यत्वं सिद्धानामप्यस्ति इति तिर्यग्योनिवत्प्रसङ्ग इति; तन्न; किं कारणम् ? सांसारिक-
प्रकरणात् । संसारिणः प्रकृताः, तेन तेभ्योऽन्ये संसारिण एव तिर्यग्योनयो न सिद्धाः । अथ
केयं तिर्यग्योनिः ?

तिरोभावात् तैर्यग्योनिः । ३। तिरोभावो न्यग्भावः उपबाह्यत्वमित्यर्थः, ततः कर्मोदया-
पादितभावा तिर्यग्योनिरित्याख्यायते । तिरश्च योनिर्योपां ते तिर्यग्योनयः । ते च
त्रसंस्थावरादिविकल्पा व्याख्याताः ।

देवादिवत्तदाधारनिर्देश इति चेत्; न; सर्वलोकव्यापित्वात् । ४। स्यान्मतम्—यथा
देवानामूर्ध्वलोकः, मनुष्याणां तिर्यग्लोक्, नारकाणामधोलोक आधारविशेष उक्तः तथा तिर-

१ “अणुद्विस जाव अवरा-इदविमाणवासियदेवाणमंतरं केवचिरं कालादो ह्येदि ? जहण्णेणं
वासपुवत्तं । उक्कस्तेण वे सागरोवमाणि सादिरेयाणि ।” —षट्खं० खुहा० २।३।३०—३२ ।
२ वर्षाणि सं० आ०, ब०, द०, मु० । ३ “विजयवेजयंतजयंतअवराजिय देवाणं भंते, जे भविए
मणुस्सेसु उववज्जित्तए से णं भंते केवति० (उ०)....भवादेसेणं जहन्नेणं दो भवगाहणाइं उक्कस्तेणं
चत्तारि भवगाहणाइं” ‘सव्वट्ठसिद्धदेवाणं भंते’ ‘भवादेसेणं दो भवगाहणाइं’—भग० सू० २४।२२।१६-
१७ । ४ सर्वार्थसिद्धौ च्यु—आ०, ब०, मु० । ५ मनुष्यभवेषूप- अ० । ६ —तः प्राप्नोति अभ्यर्हितत्वान्नैष
दोषः औपपादिकस्य आ०, ब०, मु० ।

श्चामपि आधारो विशिष्टो निर्देष्टव्य इति; तन्न; किं कारणम् ? सर्वलोकव्यापित्वात्^१ ते हि तिर्यञ्चः सर्वान् लोकान् व्याप्य वर्तन्ते इति । कुतः पुनः सर्वलोकव्यापित्वमेवामिति चेत् ? उच्यते—

सूक्ष्मवादरभेदात् । ५। तिर्यञ्चो द्विविधाः—सूक्ष्मा वादगश्चेति सूक्ष्मवादरनामक-

५। मर्दयापादितभावाः । तत्र सूक्ष्माः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः सर्वलोकव्यापिनः । वादराः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः विकलेन्द्रियाः पचेन्द्रियाश्च ववचिदेव वर्तन्ते न सर्वत्र ।

द्वितीयेऽध्याये तन्निर्देश इति चेत् ; न ; कृत्स्नलोकभावात् । ६। स्यादेतत्—द्वितीयेऽध्याये एषां तिरश्चां निर्देशः कर्तव्यः नात्रेति ; तन्न ; किं कारणम् ? कृत्स्नलोकभावादयमेव तन्निर्देशो युक्तः, सर्वान् लोकानुक्त्वा तदाधारनिर्देशः सुगम इति ।

१०। शेषसंप्रतिपत्तेश्च । ७। नारकादीन् सर्वानुक्त्वा तेभ्योऽन्ये शेषास्तिर्यञ्च इति शेषसंप्रतिपत्तिश्च भवति इति इहैव तन्निर्देशो युक्तः ।

स्थितिरिदानीं वक्तव्या । सा नारकाणां मनुष्याणां तिरश्चां चोक्ता, देवानामुच्यते । तत्र चादाबुद्धिष्टानां भवनवासिनां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्धहीनमिता ॥२८॥

१५। असुरादीनां सागरोपमादिभिरभिसंबन्धो यथाक्रमम् । १। असुरादीनां सागरोपमादिभिर्यथाक्रममभिसंबन्धो वेदितव्यः । इयं स्थितिरुत्कृष्टा । जघन्याद्युत्तरत्र वक्ष्यते । तद्यथा—असुराणां सागरोपमा स्थितिः, नागानां त्रीणि पल्योपमानि, सुपर्णानाम् अर्धतृतीयानि^२, द्वीपानां द्वे, शेषाणां षण्णाम् अर्धपल्योपमम् ।

आद्यदेवनिकायस्थित्यभिधानानन्तरं व्यन्तरज्योतिष्कस्थितिबचने क्रमप्राप्ते सति २०। तदुल्लङ्घ्य वैमानिकानां स्थितिरुच्यते । कुतः ? तयोत्तरत्र लघुनोपायेन स्थितिबचनात् । तेषु च आदाबुद्धिष्टयोः कल्पयोः स्थितिबिधानार्थमाह—

सौधमैशानयोः सागरोपमेऽधिके ॥२९॥

द्विवचननिर्देशाद् द्वित्वगतिः । १। सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशाद् द्वे सागरोपमे इति गम्यते ।

२५। अधिके इत्यधिकार आ सहस्रारात् । २। अधिके इत्ययं अधिकारो द्रष्टव्यः । आ कुतः ? आ सहस्रारात् । तेन सौधमैशानयोर्देवानामुत्कृष्टा स्थितिः द्वे सागरोपमे सातिरेके प्रत्येतव्ये ।

उत्तरयोः स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥३०॥

३०। अधिकारात् सागराधिकसंप्रत्ययः । १। सागरग्रहणम् अधिकग्रहणं च अनुवर्तते । तेनायमर्थो लभ्यते—सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवानामुत्कृष्टा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि इति ।

ब्रह्मलोकादिष्वच्युतावसानेषु^३ स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

१—तु सर्वलोकव्यापित्वं कथमेषामिति— आ०, ब०, प० । २ चादौ निर्विष्टा— आ०, ब०, मु० । ३ अर्धपल्यद्वयप्रमितेत्यर्थः । ४ आदिदे— आ०, ब०, मु० । ५—च्युतान्तेषु आ०, ब०, द०, मु०, ता० ।

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ॥३१॥

सप्तग्रहणस्य त्र्यादिभिरभिसंबन्धः द्वयोर्द्वयोः । १। सप्तग्रहणं प्रकृतम्, तस्येह निर्दिष्टैः त्र्यादिभिरभिसंबन्धो द्रष्टव्यः । सप्त त्रिभिरधिकानि, सप्त सप्तभिरधिकानीत्यादि ।

तुशब्दो विशेषणार्थः । २। तुशब्दो विशेषणार्थो द्रष्टव्यः । किं विशिनष्टि ? अधिक-
शब्दोऽनुवर्तमानः चतुर्भिरिह संबध्यते नोत्तराभ्यामित्ययमर्थो विशेष्यते । तेनायमर्थो भवति—
ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोः दशसागरोपमाणि साधिकानि । लान्तवकापिष्टयोश्चतुर्दशसागरोप-
माणि साधिकानि । शुक्रमहाशुक्रयोः षोडशसागरोपमाणि साधिकानि । शतारसहस्रारयोरष्टा-
दशसागरोपमाणि साधिकानि । आनतप्राणतयोर्विंशतिः सागरोपमाणि । आरणाच्युतयोर्द्वा-
विंशतिः सागरोपमाणि उत्कृष्टा स्थितिरिति । ननु च तुशब्दोऽनर्थकः । 'अधिके' इत्यधिकारे
आसहस्रारादित्युक्तत्वात् ? न, अतस्तत्सिद्धेः ।

तत 'ऊर्ध्वं' स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च ॥३२॥

अधिकारादधिकसंबन्धः । १। अधिकग्रहणमनुवर्तते तेनेह संबन्धो वेदितव्यः—एकैकेनाऽधि-
कानीति । किमर्थं नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिष्विति पृथग् ग्रहणम् ?

१५

ग्रैवेयकेभ्यो विजयादीनां पृथग्ग्रहणमनुदिशसंग्रहार्थम् । २। ग्रैवेयकविजयादिष्वित्युच्यमाने
अनुदिशविमानानामसंग्रहः स्यात्, ततस्तत्संग्रहार्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते ।

प्रत्येकमेकैकवृद्धयभिसंबन्धार्थं नवग्रहणम् । ३। ग्रैवेयकेष्वित्युच्यमाने यथा विजयादिषु
सर्वेषु एकमेव सागरोपममधिकं तथा सर्वेषु ग्रैवेयकेषु एकमेव सागरोपममधिकमिति प्रतीयेत
तस्मान्नवग्रहणं क्रियते । नवसु प्रत्येकमेकैकस्य सागरोपमस्य आधिक्यं यथा स्यादिति ।
अथ सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणं किमर्थम् ?

२०

सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । ३। यथाऽधस्ताज्जघन्योत्कर्षस्थितिर्विकल्प-
तथा सर्वार्थसिद्धे माभूत् इत्येवमर्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते । तेनायमर्थो वेदितव्यः—अधोग्रैवेयकेषु
प्रथमे त्रयोविंशतिसागरोपमाणि । द्वितीये चतुर्विंशतिसागरोपमाणि । तृतीये पञ्चविंशति-
सागरोपमाणि । मध्यमग्रैवेयकेषु प्रथमे षड्विंशतिसागरोपमाणि, द्वितीये सप्तविंशतिः^१, तृतीये
अष्टाविंशतिः । उपरिमग्रैवेयकेषु प्रथमे एकात्रिंशत्, द्वितीये त्रिंशत्, तृतीये एकत्रिंशत् ।
अनुदिशविमानेषु द्वात्रिंशत् । विजयादिषु त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि उत्कृष्टा स्थितिः । सर्वा-
र्थसिद्धे त्रयस्त्रिंशदेवेति ।

२५

अत्राह मनुष्यतिरिग्योनिजानां परापरस्थिती व्याख्यायते, देवानां किं उत्कृष्टैव न
वेति ? उच्यते—

३०

अपरा पत्योपममधिकम् ॥३३॥

अपरा जघन्येत्यर्थः । स्थितिरित्यनुवर्तते । व्याख्यातपरिमाणपत्योपमम् । केषाम् ?
देवानामियं जघन्या स्थितिः ? सौघमै शानयोर्देवानाम् । कथं गम्यते ?

१ ऊर्ध्वं श्र० । २ -सिद्धौ च आ०, ब०, द०, मु०, ता० । ३ -तिः सागरोपमाणि तु- आ०,
ब०, व०, मु० ।

पारिशेष्यात्सौधर्मैशानयोरपरा स्थितिः । १। भवनवास्यादीनां जघन्या स्थितिर्वक्ष्यते । सानत्कुमारादीनां च परतः परतः पूर्वा पूर्वानन्तरा इति । ततः परिशेषात् सौधर्मैशानयोर्देवानां साधिकं पत्योपमं जघन्या स्थितिर्वेदितव्या ।

तत्र ऊर्ध्वं जघन्यस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

५

परतः परतः पूर्वा पूर्वानन्तरा ॥३४॥

परस्मिन् देशे परतः, तस्य वीप्सायां द्वित्वम् । पूर्वशब्दस्यापि । किमुक्तं भवति—पूर्वा पूर्वा या स्थितिर्हृत्कृष्टोक्ता सा सा उपरि उपरि देवानां जघन्येत्येतदुक्तं भवति । किमविशेषेण ? नेत्याह ।

अधिकग्रहणानुवृत्तेः 'सातिरेकसंप्रत्ययः । १। अधिकग्रहणमनुवर्तते ? क्व प्रकृतम् ?

१०

'अपरा पत्योपममधिकम्' इत्यत्र, सातिरेकसंप्रत्ययो भवति । सौधर्मैशानयोः परा स्थितिः द्वे सागरोपमे साधिके । ते सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सातिरेके जघन्या स्थितिः । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः परा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि । तानि सातिरेकाणि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि । आ कुतोऽयमधिकारः ?

आ विजयादिभ्योऽधिकारः । २। आ विजयादिभ्योऽनुत्तरेभ्यः अयमधिकारो वेदितव्यः ।

१५

कथं गम्यते ? 'सर्वार्थसिद्धस्य पृथग् ग्रहणात्' इत्युक्तं पुरस्तात् ।

अनन्तरेत्यवचनं पूर्वोक्तेरिति चेत् ; न ; व्यवहिते पूर्वशब्दप्रयोगात् । ३। स्यान्मतम्, पूर्वेति वचनात् आनन्तर्यप्रतीतेः अनन्तरेति वचनमनर्थकमिति ; तत्र ; किं कारणम् ? व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दप्रयोगात् । अयं हि पूर्वशब्दः व्यवहितेऽपि प्रयुज्यते । तद्यथा—पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति । ततः^१ सौधर्मैशानयोः या परा स्थितिः सा ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलोकयोर्जघन्या स्थिति-

२०

रित्येवमाद्यनिष्ठं प्रतीयेत ततोऽनन्तरमुच्यते ।

नारकाणामुत्कृष्टा स्थितिरुक्ता, जघन्या सूत्रेऽनुक्ता, तामप्रकृतामपि लघुनोपायेन प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥३५॥

चशब्दः किमर्थः ?

२५

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः । १। चशब्दः क्रियते प्रकृतसमुच्चयार्थः । किं प्रकृतम् ? परतः परतः पूर्वा पूर्वानन्तरा अपरा स्थितिरिति । तेनायमर्थो लभ्यते—रत्नप्रभायां नारकाणां परा स्थितिरेकं सागरोपमं सा शर्कराप्रभायां जघन्या । शर्कराप्रभायामुत्कृष्टा स्थितिः त्रीणि सागरोपमाणि, सा बालुकाप्रभायां जघन्येत्येवमादि । तद्व्यासो^२ व्याख्यातः पुरस्तात् ।

अथ प्रथमायां पृथिव्यां का जघन्या स्थितिरिति ? अत आह—

३०

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥३६॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते^३ ।

अथ भवनवासिनां का जघन्या स्थितिरिति ? अत आह—

^१ सातिरेके सं- श्र० । ^२ अतः आ०, ब०, द०, मु० । ^३ उत्कृष्टा स्थितिः । ^४ रत्नप्रभायां दशवर्षसहस्राणि अपरा स्थितिर्वेदितव्या ।

भवनेषु च ॥३७॥

चशब्दः किमर्थः ? प्रकृतसमुच्चयार्थं इति । एवं तेन भवनवामिनामपरा स्थितिर्दश-
वर्षमहन्नाणि इत्यभिसंवध्यते ।

व्यन्तराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरिति ? अत आह—

व्यन्तराणां च ॥३८॥

५

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थं इति, एवं तेन व्यन्तराणामपरा स्थितिः दशवर्षमहन्नाणि
इत्यवगम्यते ।

परा व्यन्तराणां प्रागभिधातव्येति चेत्; न लाघवार्थत्वात् । १। स्यादेतत्—यथा
अन्येषां देवतिकायानां परा स्थितिः प्रागुक्ता तथा व्यन्तराणामपि परा प्रागभिधानव्या इति ?
तत्र ; किं कारणम् ? लाघवार्थत्वात् । यदि परा स्थितिः प्रागुच्येन पुनः दशवर्षमहन्नाहणं १०
क्रियेत, तथा सति गौरवं स्यात् ।

यद्येवम्, अमीषां का परा स्थितिरिति ? अत आह—

परा पल्योपममधिकम् ॥३९॥

स्थित्यभिसंबन्धात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । १। स्थितिरित्यनुवर्तते । तेनाभिसंबन्धात् परेति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशो द्रष्टव्यः । १५

इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्वक्तव्येति, अत आह—

ज्योतिष्काणां च ॥४०॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थं इति, एवं तेनैवमभिसंबध्यते—ज्योतिष्काणां च परा स्थितिः
पल्योपममधिकमिति ।

अथापरा ज्योतिष्काणां कियती स्थितिरिति ? अत आह—

२०

तदष्टभागोऽपरा ॥४१॥

तस्य पल्योपमस्याष्टभागो ज्योतिष्काणामपरा स्थितिरित्यर्थः । अत्राह—‘ज्योतिष्काणां
पल्योपममधिकं परा स्थितिः’ इत्यविशेषाभिधाने न ज्ञायते चन्द्रादीनां किं स्थितिर्विशेष
इति ? अत्रोच्यते—

चन्द्राणां वर्षशतसहस्राधिकम् । १। चन्द्राणां वर्षशतसहस्राधिकं पल्योपमं परा स्थितिः । २५

सूर्याणां वर्षसहस्राधिकम् । २। वर्षसहस्राधिकं पल्योपमं सूर्याणां परा स्थितिः ।

शुक्राणां शताधिकम् । ३। शुक्राणां वर्षशताधिकं पल्योपमं परा स्थितिः ।

बृहस्पतीनां पूर्णम् । ४। बृहस्पतीनां पूर्णपल्योपमं परा स्थितिः, 'नाधिकम् ।

शेषाणामर्धम् । ५। शेषाणां ग्रहाणां बुधादीनां पल्योपमस्यार्धं परा स्थितिः ।

नक्षत्राणां च । ६। किम् ? अर्धपल्योपमं परा स्थितिः । ३०

तारकाणां चतुर्भागः । ७। पल्योपमस्य चतुर्भागस्तारकाणां परा स्थितिः ।

१ एतेन मु० । २—रित्याह श०, मु० । ३ साधिकम् आ०, ब०, द०, मु० । ४ च नक्षत्राणामर्ध-
आ०, ब०, द०, मु० ।

तदष्टभागो जघन्योभयेषाम् । ८। तस्य पत्योपमस्याष्टभागः जघन्या स्थितिः उभयेषां नागकाणां नक्षत्राणां च भवति ।

शेषाणां चतुर्भागः । ९। शेषाणां सूर्यादीनां पत्योपमस्य चतुर्भागो जघन्या स्थितिर्वेदिनव्या ।

५ अथ लौकान्तिकदेवानां का स्थितिरिति ? अत्रोच्यते—

लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥४२॥

अष्टसागरोपमस्थितयो लौकान्तिकाः । १। एकैव लौकान्तिकानां स्थितिः । 'काऽसौ ? अष्टौ सागरोपमाणि । सर्वे ते शुक्ललेख्याः पञ्चहस्तोत्सेधगरीरा ।

व्याख्यातो जीवः । २। सम्यग्दर्शनस्य विषयप्रदर्शनमुखेनोपन्यस्तेषु जीवादिषु आद्यो १० जीवपदार्थो व्याख्यातः ।

स च एकोऽनेकात्मकः । ३। स जीव एकः अनेकात्मको भवति । कुत एकस्यानेकात्मकत्वमिति चेत् ? अत्रोच्यते—

अभावविलक्षणत्वात् । ४। अभूतं नास्तीत्येकरूपोऽभावः । न हि अभावः अभावात्मना भिद्यते । तद्विसदृशस्तु नानारूपो भावः, इतरथा हि तयोरविशेष एव स्यात् । स तु षोढा १५ भिद्यते—जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति । तत्र उभयनिमित्तवशादात्मलाभमापद्यमानो भावः जायत इत्यस्य विषयः । यथा 'मनुष्यगत्यादिनामकर्मोदयापेक्षया आत्मा मनुष्यादित्वेन जायत इत्युच्यते । तस्यायुरादिनिमित्तवशादवस्थानमस्तित्वम् । 'सत एवावस्थान्तरावाप्तिर्विपरिणामः । अनिवृत्तपूर्वस्वभावस्य भावान्तरेण आधिक्यं वृद्धिः । क्रमेण पूर्वभावैकदेशनिवृत्तिरपक्षयः । तत्पर्यायसामान्यविनिवृत्तिर्विनाशः' । एवं प्रतिक्षणं २० वृत्तिभेदादनन्तरूपा जायन्ते इति नानात्मता भावस्य, अथवा सत्'जेयद्रव्यामूर्तातिसूक्ष्मावगाहनासंख्येयप्रदेशाऽनादिनिधनचेतनत्वादिना । किञ्च,

अनेकवाग्विज्ञानविषयत्वात् । ५। इह लोके एकोऽर्थोऽनेकशब्दवाच्यो भवति तथाभि-
"धेयपरिणामे सति तेषां शब्दानां तत्र प्रयोगात् । प्रयोगो हि प्रतिपादनक्रिया, तस्याः शब्दार्थावु-
भावपि साधकौ । शब्दस्तावद् व्यञ्जकत्वात् साधकः । अर्थोऽपि व्यङ्ग्यत्वात् 'कर्मभावमापद्य-
मानः तत्समकालमेव 'स्वातन्त्र्यमनुभवति, तस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्तेः । यथा पचौ तण्डुला कर्म-
रूपापन्ना एव कर्तृतामास्कन्दन्ति येनोच्यते कर्मकारकमिति, अतः तस्मिन् सति अनेकः शब्दः २५ प्रयुज्यते यथा घटः पार्थिवः मार्तिकः 'सन् ज्ञेयो नवो महान् इत्यादि, एवमात्मकानां च विज्ञानानामालम्बनं भवति" तैर्विना" तस्याभावात् । सर्वे ते घटस्य आत्मानः" । तथा आत्मन्यपि अनेकवाग्विज्ञानालम्बनदर्शनादेकस्यानेकार्त्मिकत्वमवसेयम् । अपि च,

१ इदं सूत्रं नास्ति ता०, श्र०, सू०, द०, भा० १, २, ज० । वार्तिकमिदं न सूत्रम्— श्र० टि० ।
२ काष्ठौ द० । ३ अपक्षयते ता०, द०, सु० । ३ मनुष्यगतिनाम— सु०, द०, सू० । मनुष्यादिनाम—
श्र० । ४ सतोऽवस्था— सु० । ५ —शः एवं प्रतिक्षणवृत्तिर्भे— सु०, द० । —शः त एव प्रतिक्षणं वृत्तिभे-
सू० श्र० । ६ स तु ज्ञे— श्र०, सू० । सन्ज्ञेय— सु०, द० । ७ अर्थस्य । ८ क्रियाव्याप्यं कर्म ।
९ कर्तृत्वम् । १० स तु ज्ञे— श्र० । ११ भावः । १२ शब्दवाग्विज्ञानादिसन्निधानाज्जातकर्मरूपा-
ताभिः । १३ स्वरूपाः ।

अनेकशक्तिप्रचितत्वात् । ६। यथा घृतं स्नेहयति तर्पयति उपवृंहयतीति अनेकशक्ति-
घटो वा जलधारणाहरणादिलक्षणयाज्जेकया शक्त्या प्रचिनः, तथा आत्मनोऽपि द्रव्यश्रेव-
कालभावनिमित्तवशादनेकविकारप्रान्तियोग्यवहुशक्तियोगादनेकात्मकत्वम् । इतश्च,

वस्त्वन्तरसम्बन्धाविभूतानेकसम्बन्धिरूपत्वात् । ७। यथैको घटः 'पृथगिगन्नरितानन्-
रित-दूरासन्न-नवपुगण-समर्थमिमर्थ-देवदत्तकृतचैत्रस्वामिकत्व-सख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग- ५
विभागादिभेदादनेकव्यपदेशभाभवति, सम्बन्धानानानन्त्यात्, तत्तत्सम्बन्धितमवेक्ष्य तस्य तस्य
पर्यायस्य भावात् । अथवा, पुद्गलानामानन्त्यात्तत्तत्पुद्गलद्रव्यमपेक्ष्य एकपुद्गलस्यस्य
तत्प्रैकस्यैव पर्यायस्याज्यत्वभावात् । यथा प्रदेशिन्याः 'मध्यमाभेदात् यदन्यत्वं न तदेव
अनामिकाभेदात् । मा भूत् मध्यमाऽनामिकयोरेकत्वं मध्यमाप्रदेशिन्यन्यत्वहेतुत्वेनाऽविशेषा-
दिति । न चैतत्परावधिकमेवार्थसत्त्वम् । यदि मध्यमासामर्थ्यात् प्रदेशिन्याः ह्रस्वत्वं 'जायेत १०
शक्तिपाणेऽपि स्याच्छक्यपटौ' वा । नापि स्वत एव, परापेक्षाभावे तद्रव्यक्यभावात् । तस्मा-
त्तस्यानन्तपरिणामस्य द्रव्यस्य तत्तत्सहकारिकारणं प्रतीत्य तत्तद्रूपं वक्ष्यते । न 'तत्' स्वन
एव नापि परकृतमेव । एवं जीवोऽपि कर्मनोक्तर्मविषयवस्तूपकरणसम्बन्धभेदादाविभूत-
जीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानविकल्पाऽनन्तपर्यायरूपः प्रत्येनव्यः । इतश्च,

अन्यापेक्षाभिव्यङ्ग्याऽनेकरूपोत्कर्षापकर्षपरिणतगुणसम्बन्धित्वात् । ८। यथा एको घट १५
एकद्वित्रिचतुःसंख्येयाऽसंख्येयानन्तावस्थोत्कर्षपिपकर्षात्मकरूपादिपरिणतिप्रतियोगिद्रव्यापेक्षामह-
कारिकारणाभिव्यञ्जनीयाऽस्मीयानन्तनीलनीलनरादिपरिणामः, तथा जीवोऽपि परद्रव्य-
संबन्धापेक्षाभिव्यक्ततीव्राद्यवस्थाविशेषक्रोधाद्यविभागपरिच्छेदाऽनन्तरूपत्वादनेकः । इतश्च,

अतीतानागतवर्तमानकालसंबन्धित्वात् । ९। इह' समुदायावयवप्रध्वंसविपर्येणातीतेन
कालेन उत्पत्तिर्निश्चितसंभावन'विपर्येण च अनागतेन कालेन, साधनप्रवृत्त्यदिरामगोचरेण च २०
वर्तमानेन कालेन संबन्धात् मृदादिद्रव्यं तस्मिन् तस्मिन् कालेऽनेकभेदमापद्यमानं दृष्टम् ।
वर्तमानमात्रत्वेऽपूर्वत्वात् अपरत्वाच्च अवध्यभावे वर्तमानस्याप्यभावो बन्ध्यापुत्रयुवत्ववन् ।
तथा जीवस्यापि अनाद्यतीतकालसम्बन्धपरिणतैः अनागतानन्तकालवशवर्तिभिः वर्तमान-
कालोद्भूतवृत्तिभिश्च पर्यायैरर्थव्यञ्जनभेदाद् द्वैविध्यमास्कन्दद्भिरभिसम्बन्धादन्तरूपता ।
इतश्च,

उत्पादव्ययध्रुव्ययुक्तत्वात् । १०। उत्पादादीनामानन्त्यम् अनन्तकाले एकस्मिंश्च
काले । यथा घट एकस्मिन्नेव काले द्रव्यतः पार्थिवत्वेन उत्पद्यते न जलत्वेन, देशत इहत्य-
त्वेन न पाटलिपुत्रकत्वेन, कालतो वर्तमानकालतया नातीतानागताभ्याम्, भावतो महत्त्वेन
नाल्पत्वेन, एतेषां च एकैक उत्पादः सजातीयान्यपार्थिवानेकघटान्तरगतेभ्यः सौवर्णादीप-
द्विजातीयघटान्तरगतेभ्यो वा' अत्यन्तविजातीयपटाद्यनन्तमूर्तमूर्तद्रव्यान्तरापन्नेभ्यो वा ३०
उत्पादेभ्यो भिद्यमानः तावद्धा 'भेदमुपयाति अन्यथा 'तैरविशिष्टः' स्यात् । तथा तदेवानुत्पद्य-
मानद्रव्यसंबन्धकृतोर्ध्वाधस्तियगन्तरितानन्तरितैकान्तरादिदिग्भेद-महदल्पत्वादिगुणभेद-रूपाद्यु-
त्कर्षापकर्षानन्तभेद-त्रैलोक्यत्रिकालविषयसंबन्धिवशभिद्यमानरूपो वा उत्पादोऽनेको भवति ।

१ पूर्वपरान्तरितद्व- ६०, मु०, ता० । २ सकाशाज्जात । ३ अन्यकारणकम् । परार्थायत्तमेव
-ता० टि० । ४ स्वशक्तिमन्तरेण । ५ -क्रमुष्टो वा मु० । इन्द्रधनुषि-स० ६ अनन्तपरिणामत्वम् ।
७ -ग्रानन्त-ध० । ८ वस्तुनि । ९ निश्चयेन । १० मनुष्योऽयं देवोऽयं भविष्यत्येवेति । ११ षडङ्गितिसंख्येति
संख्यावत्त्वे प्रकारे घेति धाप्रत्ययः । १२ उत्पादाविभिः । १३ एकत्वं स्यादित्यर्थः ।

तथाऽनेकावयवात्मकस्कन्धप्रदेशभेददृष्टविपमोत्पादनानारूपतया वा अनेक उत्पादः । उदका-
दिधारणाहरणप्रदानाधिकरणभयहर्षशोकपरितापभेदजननादिस्वकार्यप्रसाधनेन वा अनेक
उत्पादः । तदेव तावन्त एव तत्प्रतिपक्षभूता विनाशाः^१, पूर्वैर्णाविनष्टस्य उत्तरेणानुत्पादात्^२ ।

^३उभयविपक्षभूताः स्थितयोऽपि तदेव तावत्यः तदाधारभूताः, अनवस्थितस्य बन्ध्यापुत्रवदु-

- ५ त्पादविनाशासंभवात्, अभावप्रसङ्गाच्च । घट उत्पद्यत इति यदा वर्तमानकालता; तदा
अनभिनिवृत्तत्वात् पूर्वापरीभूतसाध्यमानभावाभिधानाच्चासत्त्वम् । उत्पत्त्यनन्तरं तु
विनाशेऽभ्युपगम्यमाने सत्त्वभूतावस्थाभिधायकोत्पन्नशब्दवाच्यत्वाभावात् उत्पादेऽप्यभावो
विनाशेऽप्यभाव इति भावाभावात्तदाश्रयो व्यवहारो विरोधमुपगच्छेत्, 'बीजशक्त्य-
भावाच्च उत्पादविनाशशब्दवाच्यताश्रेयश्च । तत् उत्पद्यमानता उत्पन्नता विनाशश्चेति
१० तिस्रोऽवस्था अभ्युपगन्तव्याः । तथा जीवस्याप्येकस्य द्रव्यार्थिकपर्यापार्थिकनयगोचरसामान्य-
विशेषानन्तशक्त्यपेक्षापितस्थित्युत्पत्तिनिरोधानन्तरूपत्वात् अनेकत्वं प्रत्येतव्यम् । इतश्च,

अन्वयव्यतिरेकात्मकत्वाच्च । ११। इह घट एकोऽप्यन्वयव्यतिरेकात्मकतया अनेको दृष्टः
सदचेतननवपुराणत्वादिभिः, तथा आत्मापि एकोऽन्वयव्यतिरेकात्मकतया अनेकः प्रत्येतव्यः ।
के पुनरन्वयाः ? बुद्ध्यभिधानानुवृत्तिलङ्घने 'अनुमीयमानाविच्छेदा' स्वात्मभूताऽस्तित्वा-
१५ ऽऽत्मत्वज्ञातृत्वद्रष्टृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाऽमूर्तत्वाऽसंख्यातप्रदेशत्वावगाहनातिसूक्ष्मत्वागुलघुत्वाहे-
तुकत्वाऽनादिसंबन्धित्वोर्ध्वगतिस्वभावादयः । अथ के व्यतिरेकाः ? वाग्विज्ञानव्यावृत्ति-
लिङ्गासमधिगम्यपरस्परविलक्षणा उत्पत्तिस्थितिविपरिणामवृद्धिक्षयविनाशधर्माणः गतीन्द्रिय-
काययोगवेदकषायज्ञानसंयमदर्शनलेश्यासम्यक्त्वादयः ।

तस्य शब्देनाभिधानं क्रमयौगपद्याभ्याम् । १२। तस्यैकस्य जीवस्यानेकात्मकस्य प्रत्यायने
२० शब्दः प्रवर्तमानो द्वेधा व्यवतिष्ठते क्रमेण यौगपद्येन वा, न तृतीयो 'वाक्पथोऽस्ति ।

ते च कालादिभिर्भेदाभेदार्पणात् ॥ १३॥ ते च क्रमयौगपद्ये कालादिभिः भेदाभेदार्प-
णाद्भवतः । यदा वक्ष्यमाणैः 'कालादिभिरस्तित्वादीनां धर्माणां भेदेन विवक्षा तदैकस्य शब्द-
स्यानेकार्थप्रत्यायनशक्त्यभावात् क्रमः । यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिरभेदेन वृत्त-
मात्मरूपमुच्यते तदैकेनापि शब्देन एकधर्मप्रत्यायनमुखेन 'तदात्मकत्वमापन्नस्य अनेकाशेष-
२५ रूपस्य प्रतिपादनसंभवात् यौगपद्यम् । तत्र यदा यौगपद्यं तदा सकलादेशः, स एव प्रमाण-
मित्युच्यते । * "सकलादेशः प्रमाणाधीनः" [ ] इति वचनात्^१ । यदा तु क्रमः तदा
विकलादेशः, स एव नय इति व्यपदिश्यते । * "विकलादेशो नयाधीनः" [ ]
इति वचनात् । कथं सकलादेशः ?

एकगुणमुखेनाऽशेषवस्तुरूपसंग्रहात् सकलादेशः । १४। यदा अभिन्नमेकं वस्तु एक-
३० गुणरूपेण उच्यते गुणिनां गुणरूपमन्तरेण विशेषप्रतिपक्षसंभवात् । एको हि जीवोऽस्तित्वा-
दिष्वेकस्य^२ गुणस्य रूपेणाऽभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा निरंशः समस्तो वक्तुमिष्यते, विभाग-
निमित्तस्य प्रतियोगिनो गुणान्तरस्य तत्रानाश्रयणात्, तदा सकलादेशः । कथमभेदवृत्तिः

१ कुतः ? २ उत्पादाभावात् । ३ ध्रौव्यस्वरूपमाह । ४ कारण । ५ निरोधो नाम
नाशः । ६ अनुमीयमानतदेवेदमित्यात्मकतया अनुकूला वृत्तिः भा० २ दि० । ७ -द्वि ह्यास वि- मु० ।
८ वाक्यार्थोऽस्ति मु०, द० । ९ काल आत्मरूपः अर्थः सम्बन्ध उपकारः गुणिदेशः संसर्गः शब्द इति ।
१० तदेकत्वमाप- मु०, द० । ११ उद्धृतमिदम्- स० सि० १।६। १२ -स्य रूपेण मु० ।
-स्य गुणरूपेण मु०, द० ।

कथं वा अभेदोपचारः ? द्रव्यार्थत्वेनाश्रयणे तदव्यतिरेकादभेदवृत्तिः । पर्यायार्थत्वेनाश्रयणे परस्परव्यतिरेकेऽपि एकत्वाध्यारोपः, ततश्चाभेदोपचारः ।

तत्राऽऽदेशवशात् सप्तभङ्गी प्रतिपदम् ॥१५॥ तत्रैतस्मिन् मकलादेन आदेशवशान् सप्तभङ्गी प्रतिपदं वेदितव्या । तद्यथा—स्यादस्त्येव जीवः, स्यान्तास्त्येव जीवः, स्यादवक्तव्य एव जीवः, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च, स्यान्तास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च इत्यादि । उक्तं च—

“पुच्छावसेण भंगा सत्तेव दु संभवन्ति जस्स जथा ।

वत्थुत्ति तं पउच्चदि सामणविसेसदो ‘णियदं ॥१॥” [ ] इति ।

तत्र स्यादस्त्येव जीव इत्येतेस्मिन् वाक्ये जीवशब्दो द्रव्यवचनः विगेष्यत्वात्, अस्तीति गुणवचनो विशेषणत्वात् । तयोस्सामान्यार्थाविच्छेदेन विगेषणविशेष्यसम्बन्धावद्योतनार्थः १० एवकारः । तेनेतरनिवृत्तिप्रसङ्गे तत्संभवप्रदर्शनार्थः स्याच्छब्दप्रयोगः, न च ‘लिङ्गन्त-प्रतिरूपको निपातः । तस्यानेकान्तविधिविचारादिषु बहुष्वर्थेषु संभवन्मु इह विवक्षावशान् अनेकान्तार्थो गृह्यते । यद्ययमनेकान्तार्थः तेनैव सर्वस्योपादानात् इतरेषां पदानामानर्थक्यं प्रसज्यते; नैष दोषः; सामान्येनोपादानेऽपि विशेषार्थिना विगेषोऽनुप्रयोक्तव्यः, वृक्ष-शब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् धवादिविशेषप्रतिपादने धवाद्युपादानवत् । अथवा, स्याच्छब्दोऽय- १५ मनेकान्तार्थस्य द्योतकः । द्योतकश्च वाचकप्रयोगसन्निधिमन्तरेणाभिप्रेतार्थाविद्योतनाय नालमिति तद्द्योत्यधर्माधारार्थाभिधानायेतरपदप्रयोगः क्रियते । अथ केनोपात्तोऽनेकान्तार्थः अनेन द्योत्यते ? उक्तमेतत्—अभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा प्रयुक्तशब्दवाच्यनामेवास्कन्दन्ति इतरे धर्मा इति । एवमितरेष्वपि वाक्येषु^{१०} अर्थप्रकल्पनं प्रत्येतव्यम् ।

यद्येवं स्यादस्त्येव जीवः इत्यनेनैव सकलादेशेन जीवद्रव्यगतानां सर्वेषां धर्माणां संग्रहात् २० इतरेषां भङ्गानामानर्थक्यमासजति; नैष दोषः; गुणप्राधान्यव्यवस्थाविशेषप्रतिपादनार्थत्वात् सर्वेषां भङ्गानां प्रयोगोऽर्थवान् । तद्यथा, द्रव्यार्थिकस्य प्राधान्ये पर्यायगुणभावे च प्रथमः । पर्यायार्थिकस्य प्राधान्ये द्रव्यगुणभावे च द्वितीयः । तत्र प्राधान्यं शब्देन विवक्षितत्वाच्छब्दाधीनम्, शब्देनानुपात्तस्यार्थतो गम्यमानस्याऽप्राधान्यम् । तृतीये तु युगपद्भावे उभयस्याप्राधान्यं शब्देनाभिधेयतयाऽनुपात्तत्वात् । चतुर्थस्तु उभयप्रधानः क्रमेण उभयस्या^{११} २५ स्त्यादिशब्देन उपात्तत्वात् । तथोत्तरे च भङ्गा वक्ष्यन्ते ।

तत्रास्तित्वैकान्तवादिनः ‘जीव एव अस्ति’ इत्यवधारणे अजीवनास्तित्वप्रसङ्गभयादिष्टतोऽवधारणविधिः ‘अस्त्येव जीवः’ इति नियच्छन्ति^{१२}, तथा चावधारणसामर्थ्यात् शब्दप्रापितादभिप्रायवशवर्तिनः सर्वथा^{१३} जीवस्याऽस्तित्वं प्राप्नोति । सर्वेणाऽस्तित्वेन^{१४} व्याप्त इति पुद्गलाद्यस्तित्वेनापि जीवस्यास्तित्वं^{१५} प्राप्तम्, शब्देन तथा प्रापितत्वात्, ३० शब्दप्रमाणकारश्च वयमर्थधिगमे ।^{१६} स्यान्मतम्, अस्तित्वसामान्येन व्याप्तिर्न त्वस्तित्व-

१—पात्तत—मु०, व । २ प्रश्नवशेन । ३ स्वरूपं भवतीति । ४ प्रश्नवशेन भङ्गा सत्तेव तु संभवन्ति यस्य यथा । वस्तु इति तत् प्रोच्यते सामान्यविशेषतो नियतम् । ५ सामान्यात्मनोः । ६ तिङन्तप्र— मु०, व० । ७ स्यात्कारचकारादि । ८ स्यात्कारेण । ९—रत्वाभि— मु०, व० । १० वदसु । ११—यस्यापि शब्देन ता०, अ० । १२ नियमं करोति । १३—यास्य जी— मु०, व० । १४ पुद्गला-विप्रकारेण । १५ तन्माभूविति स्याच्छब्दप्रयोगे इत्यभिप्रायः । १६ अत्राह परः—स्यात्कारमन्तरेण पुद्गलाद्यस्तित्वेन जीवस्यास्तित्वं न प्राप्नोति, किन्तु स्वत एवेति समर्थयितुं स्यादित्यादिना ।

विशेषैः यथा अनित्यमेव कृतकमिति अनित्यत्वस्याभावे कृतकत्वस्याप्यभाव एवेत्यवधारणान्, यत्कृतकं तत्सर्वमनित्यमिति, न हि सर्वप्रकारेण अनित्यत्वेन 'सर्वप्रकारं' कृतकत्वं व्याप्यते किन्तु अनित्यत्वनामान्येन, 'नाऽनित्यत्वव्यक्त्या घटपटरथादिगतेति । एव तर्हि त्वयैवाभ्युपगमं अवधारणनिष्फलत्वं सामान्याऽनित्यत्वेनाऽनित्यत्वं न विशेषाऽनित्यत्वेनेति ।

५ स्वगतेनापि विशेषेणानित्यं भवत्येवेति चेत्; न; स्वगतेनेति विशेषणात्, परगतेन विशेषेणाऽनित्यत्वं न भवतीति आपद्यते, अनवधारणक वा वाक्यं प्रयोक्तव्यम्—अनित्यं कृतकमिति । तथा चाऽनित्यस्याऽनवधृतत्वात् नित्यत्वप्रमङ्गोऽपि । एवं यद्यस्तित्वसामान्येनास्ति जीवः न तु पुद्गलादिगत्याऽस्तित्वव्यक्त्या, अतो न पुद्गलाद्यस्तित्वेन अस्तित्वं जीवस्येति ब्रुवता त्वयैवाभ्युपगतं सामान्यरूपं विशेषरूपं चेति प्रकारवदस्तित्वमिति । तथा सति सामान्यास्तित्वेनास्ति विशेषास्तित्वेन नास्तीति स्यादस्ति स्यान्नास्तीति प्राप्तमवधारणनिष्फलत्वम् ।

१० सर्वेण हि प्रकारेणाऽस्तित्वाभ्युपगमे नास्तित्वनिरासेन अवधारणं फलवत् स्यात् । अनियमे तु अव्यावृत्तत्वात् पुद्गलाद्यस्तित्वेनापि प्रातिरित्यवश्यम् एकान्तवादिनाऽवधारणमभ्युपगमनीयम् । तथा च सति पूर्वोक्तो दोषः ।

- स्यादेतत्—यदस्ति तत् स्वायत्तद्रव्यक्षेत्रकालभाव^१रूपेण भवति नेतरेण तस्याऽऽप्रस्तुतत्वात् । यथा घटो द्रव्यतः पार्थिवत्वेन, क्षेत्रत इहत्यतया, कालतो वर्तमानकालसंबन्धितया, भावतो रक्तत्वादिना, न परायत्तैर्द्रव्यादिभिस्तेषामप्रमवत्तत्वात्^२ इति । एवं चेत् द्रव्यक्षेत्रकालभावान्तरसंबन्धितया नास्तीत्यतः स्यादस्ति स्यान्नास्तीति सिद्धम् । नियमानभ्युपगमे तु स घटो न स्यादेव^३ असामान्यत्वे सति नियतद्रव्यक्षेत्रकालभावसंबन्धित्वेनाऽभूतत्वात् शशविपाणवत् । अनियतद्रव्यादिरूपत्वे वा सर्वथाभावात्
- २० सामान्यमेव स्यात् नासौ घटः, अनियतद्रव्यादिरूपत्वात् महासामान्यवत् । कथम् ? यदि हि असौ द्रव्यतः पार्थिवत्वेन तथोदकादित्वेनापि भवेत्, ततोऽसौ घट एव न स्यात् पृथिव्युदकदहनपवनादिषु वृत्तत्वात् द्रव्यत्ववत् । तथा, यथा इहत्यतया अस्ति तथाविरोधिदिगन्तानियतदेशस्थनयापि यदि स्यात्तथा चासौ घट एव न स्यात् विरोधिदिगन्ताऽनियतसर्वदेशस्थत्वात् आकाशवत् । तथा, यथा वर्तमानघटकालतया अस्ति तथाऽतीतशिवकाद्यनागत-
- २५ कपालादिकालतयापि स्यात् तथा चाऽसौ घट एव न स्यात् सर्वकालसंबन्धितत्वात् मृद्द्रव्यवत् । यथा चेद्देशकालविशेषसंबन्धितया अस्मत्प्रत्यक्षत्वं तथा अतीतानागतकालान्यदेशसम्बन्धित्वेनाप्यस्मत्प्रत्यक्षत्वं स्यात्, उदकाद्यानयनादिसंयवहारपातित्वं वा । तथा, यथा नवत्वेन तथा पुराणत्वेन, सर्वरूपरसगन्धस्पर्शसंख्यासंस्थानादित्वेन वा स्यात्; तथा चासौ घट एव न स्यात् सर्वथाभावित्वात् भवनवत्^४ । यथा हि भवनं रूपं रसो गन्धः स्पर्शश्च भवति पृथुः
- ३० महान् ह्रस्वः पूर्णः रिक्तो वा भवतीति न कुतश्चित् वस्तुनो वस्तुधर्माद्वा व्यावर्तते तच्च न घटः, एवं घटोऽपि स्यात् । एवं जीवस्यापि मनुष्यत्वेनाऽर्ज्यमाणस्य स्वद्रव्यादिरूपतयैवाऽस्तित्वं नेतरथा । यदीतरथापि स्यात्; मनुष्य एव न स्यात् नियतद्रव्यक्षेत्रकालभावसम्बन्धित्वेनाऽभूतत्वात् खरविपाणवत् । अनियतद्रव्यादिरूपत्वे वा सर्वथाभावात् सामान्यमेव स्यात् नासौ मनुष्यः अनियतद्रव्यादिरूपत्वात् महासामान्यवत् । कथम् ?
- ३५ यदि हि असौ यथा जीवद्रव्यत्वेनाऽस्ति एवं पुद्गलादित्वेनापि स्यात् ततोऽसौ

१ सर्वप्रकारः कृतकः व्या- मु०, ६० । २ न त्वनि- मु०, ६० । ३-भावेन भ- मु०, ६० । ४-मप्रस्तुतत्वात् मु०, ६० । ५-नास्ति । ६ सत्तासामान्यवत् ।

मनुष्य एव न स्यात्, पुद्गलादिष्वपि दृष्टत्वात् द्रव्यत्ववत् । तथा. यथा इहान्यनया अस्मिन् तथा विरोधिदिगन्तानियतदेशस्थनयापि यदि स्यात्. तथा चामो मनुष्य एव न स्यात् विरोधिदिगन्तानियतसर्वदेशस्थत्वात् आकाशवत् । तथा, यथा वर्तमानकालतया अस्मिन् तथा अतीतनारकाद्यनागनदेवादिकालतयापि स्यात्, तथा चामो मनुष्य एव न स्यात् सर्वकालसंवन्धित्वात् जीवत्ववत् । यथा च इह-देशकालविशेषसंवन्धितया अस्म-
त्प्रत्यक्षत्वं तथाऽतीतानागतकालान्यदेशसंवन्धित्वेनापि अस्मत्प्रत्यक्षत्वं स्यात्, यथा यौवनेन
तथा वृद्धत्वेन अन्यद्रव्यगतरूपरसादिभिर्वा यदि स्यात् तथा चासौ मनुष्य एव न स्यात् सर्वथाभावित्वात् भवनवत् । तस्मात् स्यादस्ति स्यान्नास्ति ।

इतश्च स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्वपरमत्ताभावाभावोभयाधीनत्वात् जीवस्य । यदि परसत्तया अभावः स जीवः स्वात्मनि नापेक्षते, अतः स जीव एव न स्यात् सन्मात्रं स्यात्, नासौ जीवः सत्त्वे सति विशेषरूपेण अनवस्थितत्वात् मामान्यवत् । तथा परसत्ताभावापेक्षायामपि जीवत्वे यदि स्वसत्तापरिणति नापेक्षने तथापि तस्य वस्तुत्वमेव न स्यात् जीवत्वं वा, सद्भावापरिणतत्वे^१ पराभावमात्रत्वात् खपुष्पवत् । अतः पराभावोऽपि स्वसत्तापरिणत्यपेक्ष एव अस्तित्वस्वात्मवत्^२ । यथा अस्तित्वस्वात्मा अस्तित्वस्वात्मना^३ अस्ति न नास्तित्वस्वात्मनेति स्यादस्ति, स्यान्नास्ति इतरथा हि वस्त्वभावः स्यात् । कथम्
अभावो हि भावनिरपेक्षोऽत्यन्तशून्यं^४ वस्तु प्रतिपादयेत्^५ अन्वयाप्रतिलम्भात् । भावोऽपि वा
अभावनिरपेक्षः 'सर्वरूपं वस्तु प्रतिपादयेत् व्यतिरेकाप्रतिलम्भात् । न च सर्वथा सत्ता सर्वा-
भावरूपेण वा शक्यं भवितुम् । किं हि वस्तु सर्वात्मकं सर्वाभावरूपं वा दृष्टमिति ? तद्धि
वस्त्वैव न स्यात् सर्वाभावरूपत्वात् खपुष्पवत् । न च वस्तुत्वं सर्वात्मकत्वात् शक्यं प्रति-
पत्तुम् असाधारणत्वात्, वस्तुत्वे चाऽवस्तुत्वे चाऽदर्शनात्^६ श्रावणत्ववत् । अभावता हि भावरूप-
वैलक्षण्यात्^७ क्रियागुणव्यपदेशाभावात् अवतिष्ठते । भावतापि अभाववैलक्षण्यात् क्रियागुण-
व्यपदेशवत्त्वात् सिध्यतीति परस्परापेक्षे भावाभावरूपत्वे । अपि च, अभावः स्वसद्भावं
भावाभावं च अपेक्षमाणः सिध्यति । भावोऽपि स्वसद्भावं अभावाभावं चापेक्ष्य सिद्धिमुपयाति ।
यदि तु अभाव एकान्तेनाऽस्ति इत्यभ्युपगम्येत ततः सर्वात्मनाऽस्तित्वात्^८ स्वरूपवद्भावात्म-
नापि स्यात्, तथा च भावाभावरूपसङ्करादस्थितरूपत्वादुभयोरप्यभावः । अथ एकान्तेन नास्ति
इत्यभ्युपगम्येत ततो^९ यथा भावात्मना नास्ति तथा तथाऽभावात्मनापि न स्यात्, ततश्च
अभावस्याऽभावात् भावस्याऽप्रतिपक्षत्वात् भावमात्रमेव स्यात् । तथा खपुष्पादयोऽपि भावा
एव अभावाभावरूपत्वात् घटवत् इति सर्वभावप्रसङ्गः । एवं भावास्तित्वैकान्तेऽपि योज्यम् ।
तस्माद्भावाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति तथा अभावोऽपि । एवं जीवोऽपि स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यव-
सेयम् ।

एवं "स्वात्मनि घटादिवस्तुसिद्धौ च भावाभावयोः परस्परापेक्षत्वात् यदुच्यते—
* "अर्थात् प्रकरणाद्वा घटे अप्रसक्तायाः पटादिसत्तायाः किमिति निषेधः क्रियते" ? [ ]

१ परसत्ताया मु०, द० । २ -त्वे वापरा- मु०, द० । ३ स्वरूपवत् । ४ -मनेति स्या-
श्र०, मू० । -त्मनास्ति नास्ति च नास्तित्व- मु०, द० । ५ नास्तित्वस्वात्मना
नास्ति । ६ -न्यं च वस्तु द०, मु० । ७ -येदन्यवन्वयाप्रति- मु०, द० । ८ सामा- भा० २ ।
९ घटपटादि । १० अनित्यः शब्दः श्रावणत्वात्, नित्यः शब्दः श्रावणत्वात् । ११ -पत्ववै- द०,
मु० । १२ वैलक्षण्यं कीदृशमित्युक्ते प्रतिपादयन्नाह- । १३ अभावस्वरूपवत् । १४ ततोऽयं-
मु०, द० । १५ अभावरूपे । १६ परेण ।

इति ; न दयुक्तम् । किञ्च घटे^१ अर्थत्वात् अर्थसामान्यात् पटादिसर्वार्थप्रसङ्गः संभवत्येव ।
नत्र विशिष्टं घटार्थत्वम्^२ अभ्युपगम्यमानं पटादिसत्तारूपस्यार्थसामर्थ्यं^३ प्रापितस्य अर्थ-
तत्त्वस्य निरामेनेव आत्मानं गच्छतीति लब्धुम्, इतरथा हि असौ घटार्थ एव न स्यात् पटा-
द्यर्थरूपेणाऽनिवृत्तत्वात् पटाद्यर्थस्वरूपवत्, विपरीतो वा । यश्चास्य^४ पटादिरूपेणाभावः
नोऽपि घटधर्म एव तदधीनत्वात् भाववत्,^५ अतोऽसौ^६ स्वपर्याय एव, परेण तु विशेष्यमाण-
त्वात् परपर्याय इत्युपचर्यते । स्वपरविशेषणायत्तं हि वस्तुस्वरूपप्रकाशनमिति ।

अथ 'अस्त्येव जीवः' इत्यत्राऽस्तिशब्दवाच्यादर्थान् भिन्नस्वभावो वा जीवशब्दवाच्यो-
ऽर्थः स्यात्, अभिन्नस्वभावो वा ? यदि अभिन्नस्वभावः, ततो यत् सदर्थस्य रूपं जीव-
शब्दार्थस्यापि तदेव रूपमिति ततोऽन्यधर्मानवकाशत्वादविशिष्टार्थता स्यात् । ततश्च सामा-
नाधिकरण्यविशेषणविशेष्यत्वाभावो घटकुटशब्दवत् अन्यतराप्रयोगश्च स्यात् । किञ्च,
सत्त्वस्य सर्वद्रव्यपर्यायविषयत्वात् तदभिन्नस्वभावस्य जीवस्यापि तादात्म्यमिति सर्वस्य
तत्त्वस्याऽविशिष्टैकजीवत्वप्रसङ्गः । सत्त्वभावत्वाच्च जीवस्वरूपचैतन्यतद्विकल्पज्ञानादि-
क्रोधादिनारक्तवादिसर्वविशेषणाभावत्वप्रसङ्गश्च स्यात् । जीवस्वभावत्वाद्वा अस्तित्वस्य
स्वात्मनि पुद्गलादिषु च सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वाभावो जीवत्ववत् ।

अथायं दोषो माभूत् इति अस्तिशब्दवाच्यात् अर्थात् भिन्नस्वभावो जीवशब्दार्थः
प्रतिज्ञायेत ; एवमपि स्वतो जीवस्याऽमद्रूपत्वप्रसङ्गः । ततश्च नास्ति जीवोऽस्तिशब्दवाच्या-
र्थविविक्तत्वात् खरविषाणवत्,^७ विपर्ययो वा । ततश्च तदधीनबन्धमोक्षादिव्यवहाराभावः ।
अस्तित्वस्य च जीवादर्थान्तरत्ववत्, इतरेभ्योपि भिन्नत्वात् निराश्रयत्वादभाव एवेति तदाश्र-
यव्यवहाराभावः । किञ्च, अस्तित्वाद्भिन्नस्वभावस्य जीवस्य कः स्वभाव इति वक्तव्यम् ?
यश्चास्य स्वभाव इत्युच्यते स सर्वो न स्यात् असत्त्वभावत्वात् खपुष्पवत् । तस्मात् स्याद्भि-
न्नार्थत्वं स्यादभिन्नार्थत्वं चाभ्युपगन्तव्यम् । पर्यायार्थदेशात्^८ 'भवनजीवनभेदात् अस्ति-
जीवशब्दो^९ स्याद्भिन्नार्थो^{१०} । द्रव्यार्थदेशात् तदव्यतिरेकात् तद्ग्रहणेन ग्रहणात् स्याद-
भिन्नार्थो^{११} । तस्मात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीति सिद्धम् ।

इतश्च, स्यादस्ति स्यान्नास्ति^{१२} अर्थाभिधानप्रत्ययानां^{१३} तथाप्रसिद्धेः ।

कश्चिदाह—जीवार्थो जीवशब्दो जीवप्रत्ययः इत्येतत्त्रितयं लोके^{१४} 'अविचारसिद्धम्—
तथाहि वर्णाश्रमिणः अस्तित्वमेवाश्रित्य तासु तासु क्रियासु प्रवृत्ताः तस्मादस्त्येवेति ।^{१५} तमितरः
प्रत्याह—नास्त्येवैतत्त्रितयम्—अर्थस्तावन्नास्त्यनुपलब्धेः,^{१६} विज्ञानमेव^{१७} तथा परिणतं
स्वप्नवत् कल्पयति । प्रत्ययजीवोऽपि नास्त्येव विज्ञानस्य ज्ञेयरूपेणाऽनाख्येयत्वात्^{१८} । स्वतस्तु
विज्ञानं न जीवो नाप्यजीवः प्रकाशमात्रं केनचिदपि रूपेण^{१९} अनिरूप्यत्वात्^{२०} यद्यपि

१ तावदर्थत्वात् घटे प्रसक्तं पटादिसत्त्वं प्रदर्शयति । २ तथा सति । ३ कर्तुं ।
४ -प्यात्प्रापि- द०, मु० । ५ घटस्य । ६ घटास्तित्ववत् । ७ घटस्य । ८ -प्याभा
वाद् विशे- मु० । ९ जीवे । आत्मनि मु०, द० । १० अस्ति खरविषाणम् अस्तिशब्द-
वाच्यार्थविविक्तत्वात् जीववत् । ११ तदेव विवृणोति । १२ अस्ति अस्तित्व । १३ - शब्दो तद्-
व्यतिरेकेण तद्ग्रहणेनाग्रहणात् स्याद्भि- मु० । १४ जीव इति । १५ अस्तित्वानास्तित्वरूपेण ।
१६ निर्विचारसिद्धम्, तत्सिद्धौ विचारः कोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः । विचारसि- मु०, द० । १७ अस्तित्वं
प्रति नास्तिकः । १८ उपलब्धौ । १९ वस्तुस्वरूपेण । २० अप्रतिपाद्यत्वात् । २१ स्वभावतः ।
२२ अदर्शनीयत्वात् ।

निरूप्येत स्वप्नज्ञानवत् असदाकारेणैव निरूप्येत—‘नास्ति ज्ञानम्’ असदाकारनिरूप्यत्वात् खरविषाणवत् । अभिधानमपि नास्ति । तद्वि पदरूपं वा स्यात्, वाक्यरूपं वा ? ‘तन्नास्त्येव अयुगपत्कालावयवत्वात्’ । यत्पुनरेत्—जीवशब्दग्रहणं तत्परिकल्पितैर्वर्णभागैरनुक्रमेणाऽऽहित-शक्तिकासु बुद्धिषु शक्तिपरिपाकप्राप्तौ^१ प्रत्यस्तमितसकलवर्णभागविषयविज्ञानं जीवशब्दत्वेन अध्वसीयते^२ नत्वभिधानजीवः कश्चिदस्ति । तदपि विज्ञानं क्षणिकत्वात् प्रत्यर्थवशवर्तित्वाच्च एकस्य ‘पूर्वापरीभूतार्थप्रत्यवभासनासंभवान्नास्त्येवेति । यद्येवं वाच्यवाचकसंबन्धो लोके रूढः प्रत्याख्यातः स्यात् ततश्च लोकविरोधः, तन्नास्तित्वे परीक्षाप्रयासश्च विफलः स्यात् इत्यभ्युपगन्तव्यम्—जीवः स्यादस्ति स्यान्नास्तीति । अतः द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकमात्मसात्कुर्वन् ‘व्याह्रियते, पर्यायार्थिकोऽपि द्रव्यार्थिकमिति उभावपि इमौ सकलादेशौ ।

तृतीयो विकल्पः उच्यते—द्वाभ्यां गुणाभ्यामेकस्यैव अभिन्नस्याभेदरूपेण युगपद्वक्तु-मिष्टत्वात् । तत्र यथा प्रथमद्वितीययोर्विकल्पयोरेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य समस्तस्यैव एकेन गुणरूपेणाभिधानं क्रमात्, एवं यदा द्वाभ्यां प्रतियोगिभ्यां गुणाभ्यामवधारणाकृताभ्यां^३ युगपदेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य कृत्स्नस्यैवाभेदरूपेणाभिधित्सा तदा अवाच्यः तद्विधार्थस्य शब्दस्य चाऽभावात् । तत्र युगप-द्भावो^४ गुणानां कालादिभिरभेदेन विवक्षितानां वृत्तिः, न च तैरभेदोऽत्र^५ सम्भवति ।

के पुनस्ते कालादयः ?

काल आत्मरूपमर्थः सम्बन्धः उपकारो गुणिदेशः संसर्गः शब्द इति । तत्र येन कारणेन विरुद्धा भवन्ति गुणास्तेषामेकस्मिन् काले क्वचिदेकवस्तुनि वृत्तिर्न दृष्टा अतस्तयोर्नास्ति वाचकः शब्दः तथावृत्त्यभावात् । अत एकस्मिन्नात्मनि सदसत्त्वे प्रविभक्ते ‘असंसर्गात्मरूपे अनेकान्तरूपे न स्तः । एककाले^६ येनात्मा तथोच्येत ताभ्यां विविकृतं च परस्परत आत्मरूपं गुणानां^७ ‘नान्योन्यात्मनि वर्तते, यतः^८ उभाभ्यां ‘युगपदभेदेनोच्येत । न च विरुद्धत्वात् सदसत्त्वा-दीनाम् एकान्तपक्षे गुणानामेकद्रव्याधारा वृत्तिरस्ति यतः अभिन्नाधारत्वेनाऽभेदो युगपद्भावः स्यात्, ‘येन केनचित् शब्देन वा सदसत्त्वं उच्येयाताम् । ‘न च सम्बन्धतोऽभिन्नता गुणानां संभवति भिन्नत्वात् संबन्धस्य । यथा छत्रदेवदत्तसम्बन्धोऽन्यः दण्डदेवदत्तसंबन्धात् । कारणयोः ‘संबन्धिनोर्भिन्नत्वात् न तावेकेन संबन्धेनाभिन्नौ । एवं सदसत्त्वयोरान्तरात्मना सह संबन्धस्य भिन्नत्वात् न संबन्धेनापि युगपद्वृत्तिसंभवः ‘यतः शब्देनोच्येत । समवाय इति चेत्; न; तेनापि भिन्नेन भवितव्यं भिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुत्वात् संयोगवत् । न च गुणा उपकारेणाऽभिन्नाः; यतो द्रव्यस्य गुणाधीन उपकारो नीलरक्ताद्युपरञ्जनम्, ते च स्वरूपतो भिन्नाः । यच्च तेषामात्मनि नीलरक्तत्वाद्यस्ति रूपं यावच्च नीलनीलतरादि तावता द्रव्यं रञ्जयति अतस्तेषामुपकारोऽपि भिद्यत एव । एवं सदसत्त्वयोर्भिन्नत्वात् सत्त्वेनोपरक्तं सत् असत्त्वेनोप-

१ तथा सति । २ असदाकारत्वात् मु०, द० । ३ द्वयमपि । ४ कालाश्च अवयवाश्च काला-वयवाः, न विद्यन्ते युगपत्ते ययोस्ते तथोक्ते तयोर्भावः तस्मात् । ५ अन्यवर्णं इत्यर्थः । ६ ‘नादेनाहि-तबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह । आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवभासते ॥’ —वाक्यप० १।८५। ७ वर्तमानार्थः । ८ व्याप्रियते मु०, द० । अभिवीयते । ९ अविकलस्य समस्तस्येत्यर्थः । १० —णात्मकाभ्यां मु०, ता०, द०, मू० । ११ नाम । १२ अवस्तव्ये । १३ कोऽर्थः । १४ कथम् । १५ मध्ये । १६ अर्थो गुणः अन्यतरगुणे । १७ कथम् । १८ अंशरहितेन । १९ कथम् । २० न सं-श्र० । २१ हस्तदण्डयोः । २२ कथम् ।

रक्तं असन्नोपकारसारूप्यम्, यतः तदभेदेन^१ शब्दो वाचकः स्यात् । न चैकदेशेन गुणिन उपकारः संभवति^२ येनैकदेशोपकारेण सहभावो भवेत् नीलादेर्गुणस्य । कृत्स्नस्य हि गुणस्योपकारकत्वं द्रव्यस्य च पटादेः समस्तस्योपकार्यत्वम्, गुण उपकारको गुणी उपकार्य इति । न चैकदेशो गुणगुणिनोः । अतः कृत्स्नयोः उपकार्योपकारकरूपसिद्धिर्न देशेन यतो देशतः^३ सहभावात् कश्चिच्छब्दो वाचकः कल्प्येत । न चैकान्तपक्षे गुणानां संमृष्टमनेकात्मकं रूपमस्ति अवधृतैकान्तरूपत्वात् सत्त्वासत्त्वादेर्गुणस्य । यदा श्वलरूपव्यतिरिक्तौ परस्पर-विविक्तौ शुक्लकृष्णौ गुणौ असंमृष्टौ नैकस्मिन्नर्थे सह वर्तितुं समर्थौ अवधृतरूपत्वात्, अतः ताभ्यां संसर्गाभावात् एकान्तपक्षे न युगपदभिधानमस्ति अर्थस्य तथा वर्तितुं शक्त्यभावात्, तद्विषयस्य च अर्थसंबन्धस्याऽभावात् । न चैक. शब्दो द्वयोर्गुणयोः सहवाचकोऽस्ति । यदि स्यात् सच्छब्दः स्वार्थवदसदपि सत्कुर्यात् असच्छब्दोऽपि स्वार्थवत् सदपि असत्कुर्यात्, न च तथा लोके संप्रत्ययोऽस्ति तयोर्विशेषशब्दत्वात् । एवमुक्तात्^४ कालादियुगपद्भावासंभावात् । शब्दस्य च एकस्य उभयार्थवाचितोऽनुपलब्धेः अवक्तव्य आत्मा ।

अथवा वस्तुनि मुख्यप्रवृत्त्या तुल्यबलयोः परस्पराभिधानप्रतिबन्धे सति 'इष्टविपरीतनिर्गुणत्वापत्तेः विवक्षितोभयगुणत्वेनाऽनभिधानात् अवक्तव्यः । अयमपि सकलादेशः परस्परव्यतिरिक्तविविधरूपैकात्मकाभ्यां गुणाभ्यां गुणविशेषणत्वेन युगपदुपक्षिप्ताभ्याम्^५ अविवक्षितांशभेदस्य वस्तुनः समस्तस्य एकेन गुणरूपेणाभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वाऽभिधातुं प्रकान्तत्वात् । 'स च अवक्तव्यशब्देन अन्यैश्च पङ्क्तिर्वचनैः^६ पर्यायान्तरविवक्षया च वक्तव्यत्वात् स्यादवक्तव्यः । यदि सर्वथा अवक्तव्यः स्यात् अवक्तव्य इत्यपि चाऽवक्तव्यः स्यात् कुतो बन्धमोक्षादिप्रक्रियाप्ररूपणविधिः ?

ताभ्यामेव क्रमेणाभिधित्वायां तथैव वस्तुसकलस्वरूपसंग्रहात् चतुर्थोऽपि विकल्पः सकलादेशः । अयमपि स्यादित्येवार्पयितव्यः, सर्वथोभयात्मकत्वे परस्परविरोधात् उभयदोष-प्रसङ्गाच्च । कथमेते^७ निरूप्यन्ते ? सर्वसामान्येन तदभावेन च, विशिष्टसामान्येन तदभावेन च विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च, विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण च, सामान्येन विशिष्टसामान्येन च, द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च, धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च, धर्मसामान्य-सम्बन्धेन तदभावेन च, धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च ।

तद्यथा सर्वसामान्येन तदभावेन च^८ इह द्विविधोऽर्थः श्रुतिगम्योऽर्थाधिगम्यश्च । तत्रानपेक्षितवृत्तिनिमित्तः श्रुतिमात्रप्रापितः श्रुतिगम्यः । अर्थप्रकरणसंभवाभिप्रायादिशब्द-न्यायात् कल्पितोऽर्थाधिगम्यः । तत्र आत्मा अस्तीति सर्वप्रकारानाश्रयणादिच्छावशात् कल्पितेन सर्वसामान्येन^९ वस्तुत्वेन अस्तीति प्रथमः । तत्प्रतिपक्षेणाऽभावसामान्येनाऽवस्तुत्वेन नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । आभ्यामेव युगपदभेदविवक्षायां वाचकाभावान्नाभिधीयत इति तृतीयः । आभ्यामेव क्रमेणापिताभ्यामुभयरूपं वस्तु उच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावेन च-यथाश्रुतत्वात् श्रुत्युपात्तेन आत्मनैवाभिसंबन्धः, ततश्चात्मत्वेनैव नास्त्यात्मा इति प्रथमः । यथाश्रुतप्रतियोगित्वात् अनात्मत्वेनैव नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । युगपदुभ्याम्

१ उपकाराभेदेन । २ किन्तु कृत्स्नेनैव । ३ कथम् । ४ एकदेशतः । ५ यथा मु०, द०, ता० । ६ अस्तित्वनास्तित्वयोः । ७ ता-तृतीयेत्यर्थः -स० । ८ दृष्टवि- द०, मु० । ९ नियत । १० अङ्गीकृताभ्याम् । ११ आत्मा । १२ भङ्गः । १३ चत्वारो भङ्गाः । १४ निरूप्यन्ते । १५ कोऽर्थः ।

आत्मानात्मत्वसदसत्त्वाभ्यामवक्तव्यः । आभ्यानेव क्रमेणापिनाभ्यामुभयरूपं वस्तूच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टनामान्येन तदभावसामान्येन च—यथाश्रुतत्वात् आत्मत्वेनैवास्तीति प्रथमः । अभ्युपगमविरोधभयात् वस्त्वन्तर्गतमना श्रित्युदकज्वलनघटपटगुणकर्मादिना सर्वेण प्रकारेण सामान्यतो नास्तीति द्वितीयः । आभ्यामेव युगपदात्मघटदिनदमत्त्वाभ्यामवक्तव्यः । क्रमेण तु वाच्यत्वात् चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण च—आत्मनामान्येनास्त्यात्मा । आत्म-
विशेषेण मनुष्यत्वेन ^१नास्ति । आत्मत्वमनुष्यत्वापेक्षाभ्यां मदमत्त्वाभ्याम् एकत्वे युगपद-
वक्तव्यः । पर्यायेणाभिधेयत्वाच्चतुर्थः । सामान्येन विशिष्टसामान्येन च—अविशेषरूपेण
द्रव्यत्वेन अस्त्यात्मा । विशिष्टेन सामान्येन प्रतियोगिनाऽनात्मत्वेन नास्त्यात्मा । ताभ्यां तु
द्रव्यत्वानात्मत्वसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण ताभ्यां वक्तव्यत्वान् चतुर्थः । द्रव्य-
सामान्येन गुणसामान्येन ^२च वस्तुनस्तथा तथा संभवात् तां तां विवक्षामाश्रित्याविशेषरूपेण
द्रव्यत्वेनास्त्यात्मा, तत्प्रतियोगिना विशेषरूपेण गुणत्वेन नास्त्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यत्व-
गुणत्वसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण तदुभयवागोचरत्वाच्चतुर्थः । धर्मसमुदायेन
तद्व्यतिरेकेण च—त्रिकालगोचरानेकशक्तिज्ञानादिधर्मसमुदायरूपेणाऽऽत्मास्ति । तद्व्यतिरेकेण
नास्त्यनुपलब्धेः । ताभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण अभिधेयतामनुभवति इति चतुर्थः । धर्म-
सामान्यसंबन्धेन तदभावेन च—गुणरूपगतसामान्यसंबन्धविवक्षायां यस्य कस्यचित् धर्मस्य
आश्रयत्वेन अस्त्यात्मा । न तु कस्यचिदपि धर्मस्याश्रयो न भवतीति धर्मसामान्यानाश्रयत्वेन
नास्त्यात्मा । आभ्यां युगपदवक्तव्यः । पर्यायेण तु तदुभयविशेष्यत्वात् चतुर्थः । धर्मविशेष-
संबन्धेन तदभावेन च—^३अनेकधर्मणोऽन्यतमधर्मसंबन्धेन तद्विपक्षेण वा विवक्षायाम्, यथा
अस्त्यात्मा नित्यत्वेन निरवयवत्वेन चेतनत्वेन वा, तेषामेवान्यतमधर्मप्रतिपक्षेण नास्त्यात्मा ।
युगपत्ताभ्यामवक्तव्यः । क्रमेण तदभिधानविषयत्वाच्चतुर्थः ।

२०

पञ्चमो भङ्ग उच्यते—त्रिभिः आत्मभिर्द्व्यंशः । जीवस्यानेकद्रव्यात्मकस्याजेक-
पर्यायात्मकस्य च किञ्चिद् द्रव्यार्थविशेषं पर्यायार्थविशेषं वा आश्रित्यास्तीत्युच्यते एक आत्मा^४,
तस्यैवाऽन्य^५ आत्मा द्रव्यसामान्यं पर्यायसामान्यं तद्विशेषद्वयं वाऽङ्गीकृत्य युगपदविभाग-
विवक्षायां वचनगोचरातीतः । यथा स्यादस्त्यात्मा द्रव्यत्वेन, द्रव्यविशेषेण वा जीवत्वेन,
मनुष्यत्वादिना वा । द्रव्यपर्यायसामान्यमुररीकृत्य वस्तुत्वसत्त्वमवस्तुत्वासत्त्वं च युगपद-
भेदविवक्षायामवाच्यः । विशेषद्वयं वा मनुष्यत्वामनुष्यत्वादि, यतः सर्वेऽपि तस्यैकस्यैव ते
आत्मानो^६ विद्यन्ते तदैवेति । ततः स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च जीवः । अयमपि सकलादेशः,
अंशाभेदविवक्षायाम् एकांशमुखेन सकलसंग्रहात् ।

२५

तथा षष्ठः त्रिभिः आत्मभिर्द्व्यंशः । यतो वस्तुगतं नास्तित्वमवक्तव्यरूपानुविद्धं
नान्तरेणात्मभेदं शक्यं कल्पयितुं वस्तुनस्तथापि भावात् । तत्र नास्तित्वं पर्यायाश्रयम् । स
च पर्यायो युगपदवृत्तः क्रमवृत्तो वा । सहवृत्तो जीवस्य पर्यायः अविरोधात् सहावस्थायी
सहवृत्तेः गतीन्द्रियकाययोगवेदकषायज्ञानसंयमादिः । क्रमवृत्ती तु क्रोधादिदेवादिवात्याद्यवस्था-
लक्षणः । तत्र गत्यादिव्यतिरिक्तः क्रोधादिक्रमवृत्तधर्मरूपनैरन्तर्यमात्रादर्थान्तरभूत एकोऽ-
वस्थितो द्रव्यार्थो जीवो नाम नास्ति, किन्तु त एव धर्मास्तथा सन्निविष्टा जीवव्यपदेशभाजः

३०

१ नास्त्यात्मा मु० । २ निरूप्यन्ते । ३ नेकधर्मिणो मु०, द० । ४ अंशः । ५ अवक्तव्यः ।

६ आत्मानो मु०, ता०, द० । ७ सत्याम् ।

इति अस्यां कल्पनायां नास्ति त्वम् । यच्च वस्तुत्वेन सन्निति द्रव्यार्थागः यश्च तत्प्रतियोगि-
नाऽवस्तुत्वेनाऽसन्निति पर्यायागः, ताभ्यां युगपदभेदविवक्षायाम् अवक्तव्य इति द्वितीयोऽंशः ।
तस्मान्नास्ति चावक्तव्यश्चाऽऽत्मा । अयमपि सकलादेशः शेषवाग्गोचरस्वरूपसमूहस्याऽविना-
भावात् तत्रैवान्तर्भूतस्य स्याच्छब्देन द्योतितत्वात् ।

- ५ तथा सप्तमो विकल्पः चतुर्भिरात्मभिः त्रयंशः । द्रव्यार्थविशेषं कञ्चिदाश्रित्याऽस्ति-
त्वं पर्यायविशेषं च कञ्चिदाश्रित्य नास्ति त्वमिति समुच्चितरूपं भवति, द्वयोरपि प्राधान्येन
विवक्षितत्वात् । द्रव्यपर्यायविशेषेण च केनचित् द्रव्यपर्यायसामान्येन च केनचित् युगपद-
वक्तव्यः इति तृतीयोऽंशः । ततः स्यादस्ति च नास्ति चाऽवक्तव्यश्च आत्मा । अयमपि
सकलादेशः, यतः सर्वान् द्रव्यार्थान् द्रव्यमित्यभेदादेकं द्रव्यार्थं मन्यते । सर्वान् पर्यायार्थांश्च
१० पर्यायजात्यभेदादेकं पर्यायार्थम् । अतो विवक्षितवस्तुजात्यभेदात् कृत्स्नं वस्तु एकद्रव्यार्थाभिन्नम्
एकपर्यायाभेदोपचरितं वा एकमिति सकलसंग्रहात् । अथ कथं विकलादेशः ?

- निरंशस्यापि गुणभेदादंशकल्पना विकलादेशः । १६। स्वेन तत्त्वेनाप्रविभागस्यापि
वस्तुनो विविक्तं गुणरूपं स्वरूपोपरञ्जकमपेक्ष्य प्रकल्पितमंशभेदं कृत्वा अनेकात्मकैकत्व-
व्यवस्थायां 'नरसिंहसिंहत्ववत् समुदायात्मकमात्मरूपमभ्युपगम्य' कालादिभिरन्योन्यविषयानु-
१५ प्रवेशरहितांशकल्पनं विकलादेशः, नतु केवलसिंहे सिंहत्ववत् एकात्मकैकत्वपारग्रहात् । यथा
वा पानकमनेकखण्डदाडिमकपूरादिरसानुविद्धमास्वाद्य अनेकरसात्मकत्वमस्यावसाय पुनः
स्वशक्तिविशेषादिदमप्यस्तीदमप्यस्तीति विशेषनिरूपणं क्रियते, तथा अनेकात्मकैकवस्त्वभ्यु-
पगमपूर्वकं हेतुविशेषसामर्थ्यात् अपितसाध्यविशेषावधारणं विकलादेशः । कथं पुनरर्थस्याऽ-
भिन्नस्य गुणो भेदकः ? दृष्टो हि अभिन्नस्याप्यर्थस्य गुणस्तत्त्वभेदं कल्पयन् यथा 'परुत्
२० भवान् पटुरासीत् पटुतर एवम्' इति 'गुणविवेकितरूपस्य द्रव्यस्याऽसंभवात् गुणभेदेन
गुणिनोऽपि भेदः ।

- तत्रापि तथा सप्तभङ्गी । १७। तत्रापि विकलादेशे तथा आदेशवशेन सप्तभङ्गी
वेदितव्या । कथम् ? गुणभेदकेष्वंशेषु क्रमेण यौगपद्येन क्रमयौगपद्याभ्यां वा विवक्षावशात्
विकलादेशा भवन्ति । तत्र प्रथमद्वितीययोरप्रचितः क्रमः, तृतीये यौगपद्यम्, चतुर्थे प्रचितः
२५ क्रमः, पञ्चमे षष्ठे वा अप्रचितक्रमयौगपद्ये, सप्तमे प्रचितक्रमयौगपद्ये । तद्यथा सर्व-
सामान्यादिषु द्रव्यार्थादेशेषु केनचिदुपलभ्यमानत्वात् स्यादस्त्येवात्मेति प्रथमो विकलादेशः ।
अत्रेतेरेषां वस्तुनि सतामपि कालादिभिर्भेदविवक्षातः शब्दवाच्यत्वेनान्तर्भावाभावान्निरासा-
भावाच्च न विधिर्न प्रतिषेधः । एवं शेषभङ्गेष्वपि विवक्षितांशमात्रप्ररूपणायां इतरेष्वौ-
दासीन्येन विकलादेशकल्पना योज्या । नतु च सामान्यार्थाविच्छेदेन विशेषणविशेष्यसंबन्धा-
३० वद्योतनार्थे एवकारे सति तदवधारणादितरेषां निवृत्तिः प्राप्नोति ? नैष दोषः; अत्राप्यत एव
स्याच्छब्दप्रयोगः कर्तव्यः 'स्यादस्त्येव जीवः' इत्यादि । कोऽर्थः ? एवकारेणेतर्निवृत्तिप्रसङ्गो
'स्वात्मलोपात् सकलो लोपो मा विजायीति वस्तुनि यथावस्थितं विवक्षितधर्मस्वरूपं तथैव
द्योतयति स्याच्छब्दः । * "विवक्षितार्थवागङ्गम्" [ ] इति^{१०} वचनात् । एवमा-

१ - नाप्रविष्टा- मू०, ६० । २ नरसिंहत्ववत् ६० । ३ प्रागुक्त । ४ अर्थभेदम् । ५ गत-
वर्षे स० । पटुर्भवान्पटुरासीत् पटुतर अ० । पटुर्भवान् पटुवासीत् पटुतर मू० । पतत् भवान् पटु-
रासीत् पटुतर मू०, मू० ६० । ६ इह संवत्सरे । ७ नैयायिकमतमाशङ्क्य निराकरोति । ८ प्रागुक्त-
सर्वसामान्येन तदभावेन चेत्यादिवाक्येषु । ९ नास्ति त्वस्य । १० स्याच्छब्दः ।

देशवशान् सप्तवचनप्रकारा भवन्तीति विकल्पान्तरप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् ।

अयं च मार्गः द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयाश्रयः । तौ च संग्रहाद्यात्मकौ । ते चार्थ-
नयरूपेण शब्दनयरूपेण च प्रवृत्ताः । तत्र संग्रहव्यवहारजुसूत्रा अर्थनयाः । जेषाः शब्दनयाः ।
तत्र संग्रहः सत्त्वविषयः, सकलं वस्तुतत्त्वं 'मत्त्वे अन्तर्भाव्य संग्रहान् । व्यवहारोऽमत्त्वविषयः
विविक्तसत्त्वपरिग्रहादन्यापेक्षासत्त्वप्रतिपत्तेः । ऋजुसूत्रो वर्तमानविषय अतीतानागतयोः ५
विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् । एते त्रयोऽर्थनया एकैकात्मकाः संयुक्ताश्च सप्त वाक्-
प्रकारान् जनयन्ति । तत्राद्यः संग्रह एकः, द्वितीयो व्यवहार एकः, तृतीयः संग्रहव्यवहाराव-
विभक्तौ, चतुर्थः संग्रहव्यवहारौ समुच्चितौ, पञ्चमः संग्रहः संग्रहव्यवहारौ चाविभक्तौ । षष्ठो
व्यवहारः संग्रहव्यवहारौ चाविभक्तौ । सप्तमः संग्रहव्यवहारौ प्रचितौ तौ चाविभक्तौ ।
एषः ऋजुसूत्रेऽपि योज्यः ।

"व्यञ्जनपर्यायास्तु शब्दनया द्विविधं वचनं प्रकल्पयन्ति-अभेदेनाभिधानं भेदेन
च । यथा शब्दे पर्यायशब्दान्तरप्रयोगेऽपि नस्यैवार्थस्याभिधानादभेदः । समभिरुद्धे वा प्रवृत्ति-
निमित्तस्य अप्रवृत्तिनिमित्तस्य च घटस्याभिन्नस्य सामान्येनाभिधानात् । एवंभूतेषु प्रवृत्ति-
निमित्तस्य भिन्नस्यैकस्यैवार्थस्याभिधानात् भेदेनाभिधानम् ।

अथवा, अन्यथा द्वैविध्यम्-एकस्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्तिः, प्रत्यर्थं वा शब्दविनिवेश
इति । यथा शब्दे अनेकपर्यायशब्द वाच्य एकः । समभिरुद्धे वा नैमित्तिकत्वात् शब्दस्यैक-
शब्दवाच्य एकः । एवंभूते वर्तमाननिमित्तशब्द एकवाच्य एकः । अत्र चोद्यते कथमेते
अस्तित्वनास्तित्वादयो धर्माः विरुद्धरूपा एकस्मिन् वस्तुनि अविरोधमुपयान्तीति ? उच्यते—

विरोधाभावस्तल्लक्षणाभावात् । १८। नास्त्येषामादेशवशादर्थ्यमाणां विरोधः ।
कुतः ? तल्लक्षणाभावात् । इह विरोधः कल्प्यमानः त्रिधा व्यवतिष्ठते-वध्यघातकभावेन वा
सहानवस्थात्मना वा प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकरूपेण वा । तत्र वध्यघातकभावः अहिनकुलगान्युद-
कादिविषयः । स त्वेकस्मिन् काले विद्यमानयोः सति संयोगे भवति, संयोगस्यानेकाश्रयत्वात्
द्वित्ववत् । नासंयुक्तमुक्तदमग्निं विध्यापयति सर्वत्राग्न्यभावप्रसङ्गात् । ततः सति संयोगे
बलीयसोत्तरकालमितरद्वाध्यते । न चैवमस्तित्वनास्तित्वयोः क्षणमात्रमपि एकस्मिन्
वृत्तिरस्ति, इति भवताऽभ्युपगम्यते, यतो वध्यघातकभावरूपो विरोधः तयोः कल्प्येत । अथैक-
स्मिन् वृत्तिरभ्युपगम्येत तत्तुल्यबलहेतुसाध्यत्वात् तयोरन्यतरस्य बलीयस्त्वाभावात्
वध्यघातकत्वाभावः । अतस्तल्लक्षणाभावात् नासौ विरोधः संभवति ।

१ सति अ- मु० द० । २ सत्त्वापरि-मु०, द० । ३ एवं मु० । ४ स्थूलो व्यञ्जनपर्यायः ।
५ शब्दनये ५ इन्द्रशक्रपुरन्वरादि । ६ इन्द्रस्य । ७ जलाहरणादिप्रवृत्ति, शचीपतेर्वा इन्द्रादिक्रि-
यानिमित्तस्य । ८ यदैव इन्द्रनक्रियया प्रवृत्तः तदैव शकनादेर्भिन्नः । ९ शचीपतिः । १० वौद्धादिभिः ।
"तस्मान्न नित्यानित्यस्य वस्तुनः संभवः क्वचित् । अनित्यं नित्यमथवास्तु एकात्नेन युक्तिमत् ॥"
-प्रसाङ्गवार्तिकाल० लि० पृ० २३५ । "ध्रौव्येण उत्पादव्यययोर्विरोधात् एकस्मिन् धर्मिण्ययोगात् ।"
-हेतुबि० टी० लि० वृ० लि० पृ० २१६ । "विधानप्रतिषेधौ हि परस्परविरोधिनौ । शक्यावकत्र
नो कर्तुं केनचित् स्वस्यचेतसा ॥ १७३० ॥"-तत्त्वसं० । "नैकस्मिन्नसंभवात्-नह्येकस्मिन्-धर्मिणि
युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति शीतोष्णवत्"-ब्रह्मसू०, शां० भा० २।२।२३ । ११ यदि
विध्यापयन्तर्हि परमतमुल्लिख्येदमाह- । १२ कर्मतापन्नम् । १३ कथम् । १४ स्वमतापेक्षया आह ।
१५ अस्तित्वनास्तित्वयोः ।

नापि सहानवस्थानलक्षणो विरोधः तल्लक्षणाभावात् । स ह्ययुगपत्कालयोर्भवति यथा आम्रफले श्यामनापीतनयोः । पीततोत्पद्यमाना पूर्वकालभाविनी श्यामतां निरुणद्धि । न च तथा जीवस्यास्तित्वनास्तित्वे पूर्वोत्तरकालभाविनी । यदि स्याताम्, अस्तित्वकाले नास्तित्वाभावान् जीवसत्तामात्रं सर्वं प्राप्नुवीत । नास्तित्वकाले च अस्तित्वाभावात्तदाश्रयो बन्ध-
५ मोक्षादिव्यवहारो विरोधमुपगच्छेत् । सर्वथैवासतः पुन आत्मलाभाभावात्, सर्वथा च सतः पुनरभावप्राप्त्यनुपपत्तेः नैतयोः सहानवस्थानं युज्यते ।

तथा जीवादिषु प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोऽपि न विरोधः संभवति । यथा सति फलवृन्तसंयोगे प्रतिबन्धके गौरवं पतनकर्म^१ नारभते प्रतिबन्धात्, तदभावे तु पतनकर्म दृश्यते *^२“संयोगाभावे^३ गुरुत्वात् पतनम्” [वैशे० सू० ५।१।७] इति वचनात् । न च तथा
१० अस्तित्वं नास्तित्वस्य प्रयोजनं प्रतिबन्धनाति तस्मिन्नेव काले परद्रव्यादिरूपेणानुपलब्धि-बुद्ध्युत्पत्तिदर्शनात् । नास्तित्वं वा ^४सदस्तित्वप्रयोजनं प्रतिबन्धनाति तदैव^५ स्वरूपाद्यपेक्षयो-पलब्धिबुद्धिदर्शनात् । तस्मात् वाङ्मात्रमेव विरोधः । एवमर्पणाभेदादविरुद्धोऽनेकात्मको जीव इति स्थितमेतत् ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालङ्कारे चतुर्थोऽध्यायः^६ ।

तत्त्वार्थवार्तिक हिन्दी-सार

तत्त्वार्थवार्तिक

[हिन्दी सार]

प्रथम अध्याय

सर्वविज्ञानमय, बाह्य-आभ्यन्तर लक्ष्मीके स्वामी और परमवीतराग श्रीमहावीर को प्रणाम करके तत्त्वार्थवार्तिक ग्रन्थको कहता हूँ ।

१-२ उपयोगस्वरूप तथा श्रेयोमार्गकी प्राप्तिके पात्रभूत आत्मद्रव्यको ही मोक्ष-मार्गके जाननेकी इच्छा होती है । जैसे आरोग्यलाभ करनेवाले चिकित्सा के योग्य रोगीके रहने पर ही चिकित्सामार्गकी खोज की जाती है, उसी तरह आत्मद्रव्यकी प्रसिद्धि होनेपर मोक्षमार्गके अन्वेषणका औचित्य सिद्ध होता है ।

३ संमारी आत्माके धर्म अर्थ काम और मोक्ष इन चार पुरुषार्थोंमें मोक्ष ही अन्तिम और प्रधानभूत पुरुषार्थ है अतः उसकी प्राप्तिके लिए मोक्षमार्गका उपदेश करना ही चाहिए ।

४-८ प्रश्न—जब मोक्ष अन्तिम, अनुपम, श्रेष्ठ और प्रधान पुरुषार्थ है तब उसीका उपदेश करना चाहिए न कि उसके मार्गका ? उत्तर—मोक्षार्थी भव्यने मार्ग ही पूछा है अतः प्रश्नानुरूप मार्गका ही उपदेश किया गया है । मोक्षके सम्बन्धमें प्रायः सभी वादियोंका एक मत है, सभी दुःखनिवृत्तिको मोक्ष मानते हैं, पर उसके मार्गमें विवाद है । जैसे विभिन्न दिशाओंसे पटना जानेवाले यात्रियोंको पटना नगरमें विवाद नहीं होता किन्तु अपनी अपनी दिशा के अनुकूल मार्गमें विवाद होता है उसी तरह सर्वोच्च लक्ष्य भूत मोक्षमें वादियोंको विवाद नहीं है किन्तु उसके मार्गमें विवाद है । कोई वादी ज्ञानमात्रसे ही मोक्ष मानते हैं तो कोई ज्ञान और विषयविरक्ति रूप वैराग्य से तथा कोई क्रियासे ही मोक्ष मानते हैं । क्रियावादियोंका कथन है कि नित्यकर्म करनेसे ही निर्वाण प्राप्त हो जाता है । फिर, प्रश्नकर्त्ताको यह बन्धन भी तो नहीं लगाया जा सकता कि—‘आप मार्ग न पूछें, मोक्षको पूछें’, लोगोंकी रुचि विभिन्न प्रकारकी होती है । यद्यपि मोक्षके स्वरूपमें भी वादियोंकी अनेक कल्पनाएँ हैं, यथा—बौद्ध रूप वेदना संज्ञा संस्कार और विज्ञान इन पांच स्कन्धोंके निरोधको मोक्ष कहते हैं, सांख्य प्रकृति और पुरुष में भेद विज्ञान होनेपर शुद्ध चैतन्य मात्र स्वरूपमें प्रतिष्ठित होनेको मोक्ष मानते हैं, नैयायिक बुद्धि सुख-दुःख इच्छा द्वेष प्रयत्न धर्म अधर्म और संस्कार इन आत्माके विंशे गुणोंके उच्छेद को मोक्ष कहते हैं, फिर भी सभी वादी ‘कर्मबन्धनका विनाश कर स्वरूपप्राप्ति’ इस मोक्ष-मामान्यमें एकमत हैं । सभी वादियोंको यह स्वीकार है कि मोक्ष अवस्थामें कर्मबन्धनका समूल उच्छेद हो जाता है ।

९-१३ प्रश्न—मोक्ष जब प्रत्यक्षसे दिखाई नहीं देता तब उसके मार्गका ढूँढ़ना व्यर्थ है ? उत्तर—यद्यपि मोक्ष प्रत्यक्षसिद्ध नहीं है फिर भी उसका अनुमान किया जा सकता है । जैसे घटीयन्त्र (रेंहट) का घूमना उसके धुरेके घूमनेसे होता है और धुरेका घूमना उसमें जुते हुए बेलके घूमनेपर । यदि बेलका घूमना बन्द हो जाय तो धुरेका घूमना रुक जाता है और धुरेके रुक जानेपर घटीयन्त्रका घूमना बन्द हो जाता है उसी तरह कर्मोदयरूपी बेलके चलनेपर ही चार गति रूपी धुरेका चक्र चलता है और चतुर्गतिरूपी

धुग ही अनेक प्रकारकी शारीरिक मानसिक आदि वेदनाओंरूपी घटीयन्त्रको घुमाता रहता है । कर्मोदयकी निवृत्ति होनेपर चतुर्गंतिका चक्र रुक जाता है और उसके रुकनेसे संसार-रूपी घटीयन्त्रका पश्चिन्न समाप्त हो जाता है, इसीका नाम मोक्ष है । इस तरह साधारण अनुमानसे मोक्षकी मिट्टि हो जाती है । सप्रप्त शिष्टवादी अप्रत्यक्ष होनेपर भी मोक्षका सद्भाव स्वीकार करते हैं और उसके मार्गका अन्वेषण करते हैं । जिस प्रकार भावी सूर्यग्रहण और चन्द्रग्रहण आदि प्रत्यक्षमिद्ध नहीं है फिर भी आगमसे उनका यथार्थबोध कर लिया जाता है उसी प्रकार मोक्ष भी आगमसे मिद्ध हो जाता है । यदि प्रत्यक्ष सिद्ध न होनेके कारण मोक्षका निषेध किया जाता है तो सभीको स्वमिद्धान्तविरोध होगा, क्योंकि सभी वादी कोई न कोई अप्रत्यक्ष पदार्थ मानते ही हैं ।

§ १८-१९ प्रश्न-बन्धके कारणोंको पहिले बताना चाहिए था तभी मोक्षके कारणोंका वर्णन सुगम हो सकता है ? उत्तर-आगे आठवें अध्यायमें मिथ्यादर्शन अविरति प्रमाद कपाय और योगको बन्धका कारण बताया है । यद्यपि बन्धपूर्वक मोक्ष होता है अतः पहिले बन्धकारणोंका निर्देश करना उचित था फिर भी मोक्षमार्गका निर्देश आश्वासन के लिए किया है । जैसे जेलमें पड़ा हुआ व्यक्ति बन्धनके कारणोंको सुनकर डर जाता है और हताश हो जाता है पर यदि उसे मुक्तिका उपाय बताया जाता है तो उसे आश्वासन मिलता है और वह आशान्वित हो बन्धनमुक्तिका प्रयास करता है उसी तरह अनादि कर्मबन्धनवद्ध प्राणी प्रथम ही बन्धके कारणोंको सुनकर डर न जाय और मोक्षके कारणोंको सुनकर आश्वासनको प्राप्त हो इस उद्देश्यसे मोक्षमार्गका निर्देश सर्वप्रथम किया है ।

§ १७ अथवा, अन्यवादियोंके द्वारा कहे गए ज्ञानमात्र और ज्ञान तथा चारित्र्य इन एक और दो मोक्षकारणोंका निषेध करनेके लिए जनसम्मत सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चारित्र्य इन तीनोंको ही मोक्षमार्ग बताया गया है एक या दो को नहीं ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः ॥१॥

सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चारित्र्य इन तीनोंका सुमेल रूप रत्नत्रय मोक्षका मार्ग है ।

कोई व्याख्याकार कहते हैं कि—मोक्षके कारणके निर्देश द्वारा शास्त्रानुपूर्वी रचनेके लिए तथा शिष्यकी शक्तिके अनुसार सिद्धान्तप्रक्रिया बतानेके लिए इस सूत्रकी रचना हुई है । परन्तु यहां कोई शिष्याचार्य सम्बन्ध विवक्षित नहीं है किन्तु संसार-सागरमें डूबते हुए अनेक प्राणियोंके उद्धारकी पुण्य भावनासे मोक्षमार्गका निरूपण करनेवाले इस सूत्रकी रचना की गई है ।

§ १ दर्शनमोह कर्मके उपशम क्षय या क्षयोपशम रूप अन्तरङ्ग कारणसे होनेवाले तत्त्वार्थश्रद्धानको सम्यग्दर्शन कहते हैं । इस अन्तरङ्ग कारणकी पूर्णता कही निसर्गसे होती है और कहीं अधिगम अर्थात् परोपदेशसे होती है । इसी कारणसे सम्यग्दर्शन भी निसर्गज और अधिगमजके भेदसे दो प्रकारका हो जाता है ।

§ २ प्रमाण और नयोंके द्वारा जीवादितत्त्वोंका संशय विपर्यय और अनध्यवसाय से रहित यथार्थ बोध सम्यग्ज्ञान कहलाता है ।

§ ३ संसारके कारणभूत रागद्वेषादिका निवृत्तिके लिए कृतसकल विवेकी पुरुष का शरीर और वचनकी बाह्य क्रियाओंसे और आभ्यन्तर मानस क्रियामे विरक्त होकर स्वस्वरूपस्थिति प्राप्त करना मम्यक् चारित्र है। पूर्ण यथान्याय चारित्र बीतरागी-न्यायह्वे और वारहवे गुणस्थानमे तथा जीवमुक्त केवलीके होता है; उसमे नीचे दिविध प्रकारका तरतम चारित्र श्रावक और दमवे गुणस्थान तकके माधुओंको होता है।

§ ४ ज्ञान और दर्शन शब्द कर्मसाधन है अर्थात् आत्माकी उस गतिकका नाम ज्ञान है जिससे पदार्थ जाने जाते हैं और उस शक्तिका नाम दर्शन है जिसमे तत्त्वश्रद्धान होता है। चारित्र शब्द कर्मसाधन है अर्थात् जो आचरण किया जाना है वह चारित्र है।

§ ५-६ प्रश्न—यदि जिसके द्वारा जाना जाय उस करणको ज्ञान कहते हैं तो जैसे 'कुल्हाड़ीसे लकड़ी काटते हैं' यहा कुल्हाड़ी और काटनेवाला दो जुदा पदार्थ हैं उसी तरह कर्त्ता आत्मा और करण-ज्ञान इन दोनोंको दो जुदा पदार्थ होना चाहिए? उत्तर—नहीं, जैसे 'अग्नि उष्णतासे पदार्थको जलाती है' यहाँ अग्नि और उष्णता दो जुदा पदार्थ नहीं हैं फिर भी कर्त्ता और करणरूपसे भेदप्रयोग हो जाता है उसी तरह आत्मा और ज्ञानसे भी जुदापन न होनेपर भी कर्त्ता-करणरूपसे भेदव्यवहार हो जायगा। एवम्भूतनयकी दृष्टिसे ज्ञानक्रिया में परिणत आत्मा ही ज्ञान है और दर्शनक्रियामें परिणत आत्मा दर्शन जैसे कि उष्णपर्यायमें परिणत आत्मा अग्नि है। यदि अग्निको उष्णस्वभाव नहीं माना जाय तो अग्निका स्वरूप ही क्या रह जाता है जिससे उसे अग्नि कहा जा सकेगा? उसी तरह यदि आत्माको ज्ञान-दर्शनस्वरूप न माना जाय तो आत्माका भी क्या स्वरूप बचेगा जिससे उस ज्ञानदर्शनादिशून्य पदार्थको आत्मा कह सकें? अतः अखण्ड द्रव्यदृष्टिसे आत्मा और ज्ञानमें कोई भेद नहीं है।

§ ७-८ प्रश्न—जिस प्रकार नीले रंगके सम्बन्धसे माड़ी या कम्बल आदिमें 'नीला' यह प्रत्यय हो जाता है उसी तरह भिन्न ज्ञानगुणके सम्बन्धसे आत्मा ज्ञानवाला तथा भिन्न उष्णताके सम्बन्धसे अग्नि उष्ण बन जायगी? उत्तर—नहीं, जैसे पुत्र्यमे मयुक्त होनेके पहिले डंडा एक स्वतन्त्र सिद्ध पदार्थ है और पुरुष भी दण्डसम्बन्धके पहिले अपने लक्षणोंसे स्वतन्त्रसिद्ध पदार्थ है उसी तरह क्या उष्णसम्बन्धके पहिले अग्नि स्वतः सिद्ध पदार्थ है? क्या ज्ञानके सम्बन्धके पहिले आत्मा स्वतः सिद्ध पदार्थ है? दण्ड और पुरुषका तथा नीलरंग और साड़ीका सम्बन्ध तो उचित है क्योंकि ये सब पृथक् सिद्ध पदार्थ हैं। परन्तु ज्ञानादिके सम्बन्धसे पहिले ज्ञानादिशून्य आत्मा और उष्णगुणके सम्बन्धके पहिले अनुष्ण अग्नि सिद्ध ही नहीं हैं। इसी तरह निराश्रय ज्ञान और उष्ण भी स्वतः सिद्ध पदार्थ नहीं हैं अतः इन्हे भिन्न मानकर इनके सम्बन्धकी कल्पना उचित नहीं है।

§ ९ उष्णगुणके सम्बन्धसे पहिले अग्निमें 'उष्ण' यह ज्ञान होता है या नहीं? यदि होता है, तो उष्णगुणके सम्बन्धकी आवश्यकता ही क्या है? यदि नहीं, तो अनुष्णपदार्थ में उष्णगुणके सम्बन्धसे उष्ण व्यवहार हो ही नहीं सकता अन्यथा घटादिमें भी उष्ण व्यवहार होना चाहिए। यदि अग्नि उष्णगुणके सम्बन्धसे उष्ण है तो उष्णगुण किसके सम्बन्धसे उष्ण होगा? यदि उष्णगुणमें उष्णता लानेके लिए अन्य उष्णत्वका सम्बन्ध माना जाता है तो उस उष्णत्वमें उष्णता लानेके लिए अन्य उष्णत्व मानना होगा, उसमें भी उष्णता लानेके लिए तदन्य उष्णत्व इस तरह अनवस्था नामका दूषण होता है। यदि उष्णगुणमें स्वतः ही उष्णता है तो अग्निको ही स्वतः उष्ण माननेमें क्या आपत्ति है? फिर भिन्न पदार्थके सम्बन्ध

से भी प्रतीत होती है यह प्रतिज्ञा भी नहीं रही । इसी तरह आत्मा और ज्ञानमें भी समझ लेना चाहिए । अतः आत्माको स्वतः ज्ञानस्वरूप मानना चाहिए अन्यथा अनवस्था और प्रतिज्ञा-हानि दूषण आते हैं ।

§ १० जिस प्रकार दण्डका सम्बन्ध होनेपर भी पुरुष स्वयं दण्ड नहीं बन जाता किन्तु दण्डवान् या दण्डी इस व्यवहारको ही प्राप्त होता है उसी तरह उष्णत्व नामके विनिष्ट सामान्यके सम्बन्ध होनेपर भी उष्णगुण 'उष्णत्ववान्' तो बन सकता है स्वतः उष्ण नहीं । इसी तरह अग्नि भी उष्णवान् बन सकती है स्वतः उष्ण नहीं, क्योंकि द्रव्य गुण और सामान्य पदार्थ वैशेषिकोंके मनसे पृथक् स्वतन्त्र हैं ।

§ ११ प्रश्न—वैशेषिक समवाय नामका सम्बन्ध मानते हैं, इसमें अपृथक् सिद्ध पदार्थोंमें 'इह इदम्' यह प्रत्यय होता है और इसीसे गुण-गुणीमें अभेदकी तरह भान होने लगता है । इस समवाय सम्बन्धके कारण उष्णत्वसमवायसे उष्णगुण उष्ण बन जायगा और उष्णगुणके समवायसे अग्नि उष्ण हो जायगी ? उत्तर—नहीं, स्वतन्त्र पदार्थोंमें समवायका कोई नियम नहीं बन सकता । जब अग्नि और उष्ण भिन्न हैं तब क्या कारण है कि उष्णका समवाय अग्निमें ही होता है जलमें नहीं ? उष्णत्वका समवाय उष्णमें ही होता है शीतमें नहीं ? अतः उष्णता को अग्निद्रव्यका ही परिणमन मानना चाहिए, पृथक् पदार्थ नहीं ।

§ १२-१३ समवाय नामका स्वतन्त्र पदार्थ भी सिद्ध नहीं होता । जिस प्रकार गुणकी गुणीमें समवाय सम्बन्धसे वृत्ति मानी जाती है उसी तरह समवायकी गुण और गुणीमें किस सम्बन्धसे वृत्ति होगी ? समवायान्तरसे तो नहीं, क्योंकि समवाय पदार्थ एक ही स्वीकार किया गया है । संयोगसे भी नहीं, क्योंकि दो पृथक् सिद्ध द्रव्योंमें ही संयोग होता है । संयोग और समवायसे भिन्न तीसरा कोई सम्बन्ध है भी नहीं । अतः अपने समवायियोंसे असम्बद्ध होनेके कारण समवाय नामका कोई स्वतन्त्र पदार्थ सिद्ध नहीं होता । यदि कहा जाय कि—चूँकि समवाय 'सम्बन्ध' है अतः उसे स्वसम्बन्धियोंमें रहनेके लिए अन्य सम्बन्धकी आवश्यकता नहीं है, सो भी ठीक नहीं है, क्योंकि संयोगसे व्यभिचारदूषण आता है । संयोग भी 'सम्बन्ध' है पर उसे स्वसम्बन्धियोंमें समवायसे रहना पड़ता है ।

§ १४ 'जिस प्रकार दीपक स्वप्रकाशी और परप्रकाशी दोनों हैं उसी प्रकार समवाय भी अन्य सम्बन्धकी अपेक्षा किए बिना स्वतः ही द्रव्यादिकी परस्पर वृत्ति करा देगा तथा स्वयं भी उनमें रह जायगा ।' यह तर्क उचित नहीं है; क्योंकि ऐसा माननेसे समवायको द्रव्यादिकी पर्याय ही माननी पड़ेगी । जैसे दीपक प्रकाशस्वरूपसे अभिन्न है अतः स्वप्रकाशमें उसे प्रकाशान्तरकी आवश्यकता नहीं होती उसी तरह न केवल समवायको ही किन्तु गुण कर्म सामान्य और विशेषको भी द्रव्यकी ही पर्यायविशेष मानना होगा । द्रव्य ही बाह्य-आभ्यन्तर कारणोंसे गुण कर्म सामान्य विशेष समवाय आदि पर्यायोंको प्राप्त हो जाता है । दीपकका दृष्टान्त भी उचित नहीं है क्योंकि जैसे दीपक घटादि प्रकाश्य पदार्थोंसे भिन्न अपनी स्वतन्त्र सत्ता रखता है उस तरह समवायकी द्रव्यादिसे भिन्न अपनी स्वतन्त्र सत्ता नहीं है । यदि गुणादि द्रव्यसे भिन्न हों, तो द्रव्यमें अद्रव्यत्वका प्रसंग तो होगा ही, साथ ही साथ निराश्रय होनेसे गुणादिका भी अभाव हो जायगा । अतः गुणादिको द्रव्यका ही पर्यायविशेष मानना युक्तिसंगत है ।

§ १५-१६ जब ज्ञान क्षणिक तथा एकार्थग्राही है तब ऐसे ज्ञानसे यह विवेक ही नहीं हो सकता कि युतसिद्धों—पृथक्सिद्धोंका संयोग होता है तथा अयुतसिद्धोंका समवाय ।

संस्कार भी अनुभवक अनुसार ही होता है, अतः एकार्थग्राही ज्ञानसे पड़ा हुआ संस्कार भी एकार्थग्राही ही फलित होता है इसलिये संस्कारमें भी उक्त विवेक नहीं हो सकेगा ।

अथवा, ज्ञान आत्माका स्वभाव होकर भी जब कथञ्चिन् भिन्न विवक्षित हो जाता है तब एक ही आत्मा कर्त्ता और करण भी बन जाता है ।

§ १७-१८ पर्याय और पर्यायीके भेद और अभेदको अनेकानन्ददृष्टिसे देखना चाहिए । यथा, घट कपाल सकोरा आदि पर्यायोंमें मृद्रूप द्रव्यकी दृष्टिसे कथञ्चिन् एकत्व है तथा उन घट आदि पर्यायोंकी दृष्टिसे विभिन्नता है उसी तरह आत्मा और ज्ञानादि गुणोंमें द्रव्यदृष्टिसे एकता है तथा गुण और गुणीकी दृष्टिसे विभिन्नता है । आत्मा ही बाह्य और आभ्यन्तर कारणोंसे ज्ञानादि पर्यायोंको प्राप्त होता है और ज्ञान दर्शन आदि व्यवहारोंका विषय बन जाता है । वस्तुतः आत्मा और ज्ञानादि भिन्न नहीं है । यदि यह ऐकान्तिक नियम बनाया जाय कि कर्त्ता और करणको भिन्न ही होना चाहिए तो 'वृक्ष शाखाओंके भारमें टूट रहा है' यहां वृक्ष और शाखाभारमें भी भेद मानना होगा । पर ऐसा है नहीं, क्योंकि शाखाभारको छोड़कर वृक्षकी कोई स्वतन्त्र सत्ता नहीं है । इसी तरह आत्माको छोड़कर ज्ञानका और ज्ञानादिको छोड़कर आत्माका पृथक् अस्तित्व नहीं है ।

§ १९-२१ जैसे द्रव्य मूर्त भी होते हैं तथा अमूर्त भी उसी तरह करण दो प्रकार का होता है—एक विभक्तकर्तृक—जिनका कर्त्ता जुदा और करण जुदा होता है और दूसरा अविभक्तकर्तृक । 'कुल्हाड़ीसे लकड़ी काटी जाती है' यहां कुल्हाड़ी विभक्तकर्तृक करण है तथा 'वृक्ष शाखाओंके भारमें टूटता है' यहां शाखाभार अविभक्तकर्तृक करण है । इसी तरह 'अग्नि उष्णतासे जलाती है' 'आत्मा ज्ञानसे जानता है' यहां उष्णता और ज्ञान अविभक्तकर्तृक करण हैं क्योंकि उष्णताकी अग्निमें तथा ज्ञानकी आत्मामें पृथक् सत्ता ही नहीं है । जैसे 'कुशूल टूट रहा है' यहां जब कुशूल स्वयं ही नष्ट हो रहा है तो स्वयं ही कर्त्ता और स्वयं ही करण बन जाता है उसी तरह आत्मा ही ज्ञान और ज्ञान होकर कर्त्ता और करण रूप बन जाता है । एक ही अर्थकी अनेक पर्यायें होती हैं । जैसे एक ही देवराज इन्द्र शक्र और पुरन्दर आदि पर्यायोंको धारण करता है । इन्दन क्रियाके समय इन्द्र, शासन क्रियाके समय शक्र तथा पूरार्ण क्रियाके समय पुरन्दर कहा जाता है । देवराजसे उक्त तीनों अवस्थाएँ सर्वथा भिन्न नहीं हैं क्योंकि एक ही देवराज उन तीन अवस्थारूप होता है । वे देवराजसे अभिन्न हैं, इसलिए वह जिस रूपसे इन्द्र है उसी रूपसे शक्र, और पुरन्दर भी नहीं कहा जा सकता क्योंकि इन्द्रादि अवस्थाएँ जुदी जुदी हैं, उसी तरह एक ही आत्माका ज्ञान दर्शन आदि अवस्थाओंसे कथञ्चिन् भेद और कथञ्चित् अभेद है। अतः ज्ञानादिको आत्मामें सर्वथा भिन्न नहीं कहा जा सकता ।

§ २२-२३ अथवा, ज्ञान दर्शन आदि शब्दोंको कर्तृसाधन मानना चाहिए—'जानाति इति ज्ञानम्' अर्थात् जो जाने सो ज्ञान, 'पश्यतीति दर्शनम्' अर्थात् जो तत्त्वश्चक्षा करे वह दर्शन, 'चरतीति चारित्रम्'—अर्थात् जो आचरण करे वह चारित्र । तात्पर्य यह कि ज्ञानादि-पर्यायोंसे परिणत आत्मा ही ज्ञान दर्शन और चारित्र रूप होता है, इसलिए कर्त्ता और करणकी भिन्नताका सिद्धान्त मानकर आत्मा और ज्ञानमें भेद करना उचित नहीं है । व्याकरण शास्त्रसे भी ज्ञान दर्शन चारित्र आदि शब्दोंमें होनेवाले युद् और णिन् प्रत्यय कर्त्ता आदि सभी साधनोंमें होते हैं अतः कोई शाब्दिक विरोध भी नहीं है ।

§ २८ अथवा, ज्ञान दर्शनादि शब्दोंको भावसाधन कहना चाहिए—‘ज्ञातिज्ञानम्’ अर्थात् ज्ञाननेरूप क्रिया, ‘दृष्टिदर्शनम्’ अर्थात् तत्त्वश्रद्धान, चरणं चारित्र्यम् अर्थात् आचरण । उदासीनरूपमे न्यून ज्ञान दर्शनादि क्रियाएँ ही मोक्षमार्ग है । क्रियामे व्यापृत ज्ञानादिमें तो यथासंभव कर्तृसाधन कर्णसाधन आदि व्यवहार होंगे ।

§ २९ प्रश्न—यदि ज्ञानको ही आत्मा कहा जाता है तो ज्ञानशब्दको आत्मा शब्दकी तरह पुल्लिङ्ग और एकवचन होना चाहिए ? उत्तर—नहीं, एक ही अर्थमे व्यक्ति-भेदसे लिङ्गभेद और वचनभेद हो जाता है । जैसे कि—‘गेहं कुटी मठ.’ यहा एक ही घर रूप अर्थमें विभिन्न लिङ्गवाले शब्दोंका प्रयोग है । ‘पुण्यः तारका नक्षत्रम्’ यहा एक ही तारा रूप अर्थ मे विभिन्नलिङ्गक और विभिन्न वचनवाले शब्दोंका प्रयोग है ।

§ २९-२९ प्रश्न—सूत्रमे ज्ञान शब्दका ग्रहण पहिले करना चाहिए क्योंकि ज्ञानशब्द दर्शन शब्दसे थोड़े अक्षरोंवाला है और ज्ञानपूर्वक ही दर्शन होता है अतः पूर्ववर्ती भी है ? उत्तर—नहीं, जैसे मेघपटलके हटते ही सूर्यका प्रकाश और प्रताप एक साथ ही फैलता है उसी तरह दर्शनमोहका उपशम क्षय या क्षयोपशम होते ही आत्मामे ज्ञान और दर्शनकी युगपत् वृत्ति होती है । तात्पर्य यह कि जिस समय आत्मामें सम्यग्दर्शन उत्पन्न होता है उसी समय उसके मत्तज्ज्ञान श्रुताज्ञान आदि मतिज्ञान श्रुतज्ञान आदि रूपसे सम्यग्ज्ञान बन जाते हैं अतः दोनोंमे पौर्वापर्य नहीं है । थोड़े अक्षर होनेके कारण ही पूर्वग्रहण नहीं होता, जो पूज्य होता है उसका अधिकाक्षर होनेपर भी पूर्वग्रहण करना न्याय्य है । दर्शन ही ज्ञानमें सम्यक्त्व लानेके कारण पूज्य है, अतः उसका ही प्रथम ग्रहण करना न्याय्य है ।

§ ३० सूत्रमे दर्शन और चारित्र्यके बीचमे ज्ञानका ग्रहण किया गया है; क्योंकि चारित्र्य ज्ञानपूर्वक ही होता है ।

§ ३१-३३ ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि’ यहाँ सर्वपदार्थप्रधान द्वन्द्व समास है । इसका यह तात्पर्य है कि मोक्षमार्गके प्रति तीनोंकी प्रधानता है किसी एककी नहीं । इसीलिए बहुवचनका प्रयोग है । ‘द्वन्द्व समासके साथ कोई भी विशेषण चाहे वह आदिमें प्रयुक्त हो या अन्तमें सबके साथ जुट जाता है’ यह नियम है अतः सम्यक् विशेषणका दर्शनादिके साथ अन्वय हो जाता है अर्थात् सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र्य । जैसे कि ‘देवदत्त जिन-दत्त यज्ञदत्तको भोजन कराओ’ यहाँ भोजन क्रियाका तीनोंमें अन्वय हो जाता है ।

§ ३४ ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि’ इस बहुवचन पदके साथ समानाधिकरण होनेसे मार्ग शब्दमें बहुवचन और नपुंसक लिंग नहीं हो सकता, क्योंकि मार्गस्वभावता तीनोंमें समान रूपसे होनेके कारण उस मार्गस्वभावताकी प्रधानतापर दृष्टि रखनेसे उसमें पुल्लिङ्गता और एकवचनत्व रखनेमें कोई विरोध नहीं है ।

§ ३५ समस्त कर्मोंके आत्यन्तिक उच्छेदको मोक्ष कहते हैं । मोक्ष शब्द ‘मोक्षणं मोक्षः’ इस प्रकार कियाप्रधान भावसाधन है, ‘मोक्ष् असने’ धातुसे बना है ।

§ ३६-३७ मार्गशब्द प्रसिद्ध मार्गकी तरह है । जैसे कांटे आदिसे रहित राज-मार्गसे यात्री अपने गन्तव्य स्थानको सुखपूर्वक पहुँच जाता है उसी तरह मिथ्यादर्शनादि कंटकों से रहित सम्यग्दर्शनादि मार्गसे मोक्षनगर तक सुखपूर्वक पहुँचा जा सकता है । मार्ग धातु अन्वेषण अर्थमें है अर्थात् मोक्ष जिसके द्वारा ढूँड़ा जाय उन सम्यग्दर्शनादिको मार्ग कहते हैं ।

§ ३८ जिस प्रकार वातादिके विकारमे उत्पन्न होनेवाले रोगोंके निदानको नष्ट करनेके कारण औषधि आरोग्यका मार्ग कहलाती है उसी तरह समान रोगरूप मिथ्यादर्शनादिके कारणोंको नष्ट करनेके कारण सम्यग्दर्शनादि मोक्षके मार्ग कहे जाते हैं ।

§ ३९-४६ शंका—मिथ्याज्ञानमे ही सभी वादियोंने बन्ध माना है अतः मोक्ष भी केवल सम्यग्ज्ञानमे ही होना चाहिए अतः सम्यग्दर्शनादि तीन मोक्षके मार्ग नहीं हो सकते । यथा—

सांख्य (४०-४१) धर्ममे ब्राह्म मौम्य आदि उच्च योनियोंमे जन्म लेना पड़ना है तथा अधर्ममे मानुष पशु आदि नीच योनियोंमे । प्रकृति और पुन्यमे विवेक ज्ञान होनेमे मोक्ष होता है तथा प्रकृति और पुन्य विपर्यय ज्ञानमे बन्ध । जबतक पुन्यको महान् बुद्धि, अहंकार, पाच तन्मात्राएं—स्पर्श रस गन्ध वर्ण और शब्द, अहंकारजन्य पाच इन्द्रियां—पाचभौतिक शरीर आदि अनात्मीय पदार्थोंमे 'मैं' सुनता हूं, मैं देखता हूं' आदि मिथ्या ज्ञान होता है, वह शरीरको ही आत्मा मानता है तब तक इसको विपर्ययज्ञानके कारण बन्ध होता है और वह संसारी है पर जब इसे प्रकृति और पुन्यमें भेदविज्ञान हो जाता है, वह पुन्यके निवाय यावन् पदार्थोंको प्रकृतिकृत और त्रिगुणान्तक मानकर उनमे विरक्त होकर 'इनमे मैं नहीं हूं, मेरे ये नहीं हैं' यह परम विवेकज्ञान प्राप्त होता है तब सम्यग्ज्ञानमे मोक्ष हो जाता है । तात्पर्य यह कि सांख्य विपर्ययसे बन्ध और ज्ञानमे मोक्ष मानता है ।

वैशेषिक—इच्छा और द्वेषसे धर्म और अधर्मकी प्रवृत्ति होती है उनसे सुख और दुःख रूप संसार । जिस पुन्यको तत्त्वज्ञान हो जाता है उसे इच्छा और द्वेष नहीं होते । इनके न होनेसे धर्म-अधर्म नहीं होते, धर्म और अधर्मके न होनेसे नष्ट शरीर और मनका संयोग नहीं होता, जन्म नहीं होता और संचित कर्मोंका निरोध हो जानेसे मोक्ष हो जाता है । जैसे प्रदीप के बुझ जानेसे प्रकाशका अभाव हो जाता है उसी तरह धर्म और अधर्म रूप बन्धनके हट जानेपर जन्म-मरण-चक्ररूप संसारका अभाव हो जाता है । अतः पदपदार्थका तत्त्वज्ञान होते ही अनागत धर्म और अधर्मकी उत्पत्ति नहीं होगी और संचित धर्माधर्मका उपभोग और ज्ञानाग्निसे विनाश होकर मोक्ष हो जाता है । अतः वैशेषिकके मतमे भी विपर्यय बन्धका कारण है और तत्त्वज्ञान मोक्षका ।

नैयायिक—तत्त्वज्ञानसे मिथ्याज्ञानकी निवृत्ति होनेपर क्रमशः दोष प्रवृत्ति जन्म और दुःखकी निवृत्ति होनेको मोक्ष कहते हैं । दुःख जन्म प्रवृत्ति दोष और मिथ्याज्ञानका कारण-कार्यभाव है अर्थात् मिथ्याज्ञानका कार्य दोष, दोषका कार्य प्रवृत्ति, प्रवृत्तिका कार्य जन्म और जन्मका कार्य दुःख है । अतः कारणकी निवृत्ति होनेपर कार्यकी निवृत्ति होना स्वाभाविक ही है । आत्यन्तिक दुःखनिवृत्तिको ही मोक्ष कहते हैं ।

बौद्ध—अविद्यासे बन्ध तथा विद्यासे मोक्ष मानते हैं । अनित्य अनात्मक अशुचि और दुःखरूप सभी पदार्थोंको नित्य सात्मक शुचि और सुखरूप मानना अविद्या है । इस अविद्यासे रागादिक संस्कार उत्पन्न होते हैं । संस्कार तीन प्रकारके हैं—१ पुण्योपग (शुभ), २ अपुण्योपग (अशुभ), ३ आनेज्योपग (अनुभयरूप) । वस्तुकी प्रतिविज्ञप्तिको विज्ञान कहते हैं । इन संस्कारोंके कारण वस्तुमें इष्ट अनिष्ट प्रतिविज्ञप्ति होती है, इसीलिए संस्कार विज्ञानमें प्रत्यय अर्थात् कारण माना जाता है । इस विज्ञानसे नाम अर्थात् चार अरूपी स्कन्ध—वेदना संज्ञा संस्कार और विज्ञान, तथा रूप अर्थात् रूपस्कन्ध—पृथिवी जल अग्नि और वायु उत्पन्न होता

है । इस पंचस्कन्धको नामरूप कहते हैं । विज्ञानसे ही नाम और रूपको नामरूप संज्ञाएं मिलती हैं अतः इन्हें विज्ञानमन्भूत कहा गया है । इस नामरूपसे ही चक्षु आदि पांच इन्द्रियां और मन ये पञ्चायतन होने हैं । अतः पञ्चायतनको नामरूपप्रत्यय कहा है । विषय इन्द्रिय और विज्ञानके मन्निपातको स्पर्श कहते हैं । छह आयतन द्वारों का विषयाभिमुख होकर प्रथम ज्ञानतन्तुओको जाग्रत करना स्पर्श है । स्पर्शके अनुसार वेदना अर्थात् अनुभव होता है । वेदनाके बाद उममे होनेवाली आसक्ति तृष्णा कहलाती है । उन उन अनुभवोंमें रस लेना, उनका अभिनन्दन करना, उनमें लीन रहना तृष्णा है । तृष्णाकी वृद्धिसे उपादान होता है । यह इच्छा होती है कि मेरी यह प्रिया मेरे साथ सदा बनी रहे, मुझमें सानुराग रहे और इसीलिए तृष्णातुर व्यक्ति उपादान करता है । इस उपादानसे ही पुनर्भव अर्थात् परलोकको उत्पन्न करनेवाला कर्म होता है । इसे भव कहते हैं । यह कर्म मन, वचन और काय इन तीनोंसे उत्पन्न होता है । इससे परलोकमें नए शरीर आदिका उत्पन्न होना जाति है । शरीर स्कन्ध का पक जाना जरा है और उम स्कन्धका विनाश मरण कहलाता है । इसीलिए जरा और मरणको जातिप्रत्यय बताया है । इस तरह यह द्वादशांगवाला चक्र परस्परहेतुक है । इसे प्रतीत्यममुत्पाद कहते हैं । प्रतीत्य अर्थात् एकको निमित्त बनाकर अन्यका समुत्पाद अर्थात् उत्पन्न होना । इसके कारण यह भवचक्र बराबर चलता रहता है । जब सब पदार्थोंमें अनित्य निरात्मक अगुचि और दुःख रूप तत्त्वज्ञान उत्पन्न होता है तब अविद्या नष्ट हो जाती है, फिर अविद्याके विनाशसे क्रमशः संस्कार आदि नष्ट होकर मोक्ष प्राप्त हो जाता है । इस तरह बौद्धमतमें भी अविद्यासे बन्ध और विद्यासे मोक्ष माना गया है । जैनसिद्धान्तमें भी मिथ्यादर्शन अविरति आदिको बन्धहेतु बताया है । पदार्थोंमें विपरीत अभिप्रायका होना ही मिथ्यादर्शन है और यह मिथ्यादर्शन अज्ञानसे होता है अतः अज्ञान ही बन्धहेतु फलित होता है । 'सामायिक मात्रसे अनन्त जीव सिद्ध हुए हैं' इस आर्ष वचनमें ज्ञानरूप सामायिकसे स्पष्टतया सिद्धिका वर्णन है । अतः जब अज्ञानसे बंध और ज्ञानसे मोक्ष यह सभी वादियोंको निर्विवाद रूपसे स्वीकृत है तब सम्यग्दर्शनादि तीनोंको मोक्षका मार्ग मानना उपयुक्त नहीं है ।

एक बार एक लड़केको हाथीने मार डाला । एक वणिक्ने समझा कि मेरा लड़का मर गया है और वह पुत्र शोकमें बेहोश हो गया । जब कुशल मित्रोंने होशमें लाकर उस वणिक् को उसका जीवित पुत्र दिखाया तब उसे यह ज्ञान हुआ कि मेरा पुत्र जीवित है, मेरे पुत्रके समान कोई रूपवाला दूसरा ही लड़का मरा है तो वह स्वस्थ हो गया । इस लौकिक दृष्टान्त से भी यह सिद्ध होता है कि अज्ञानसे दुःख अर्थात् बन्ध और ज्ञानसे सुख अर्थात् मोक्ष होता है ।

५४७ समाधान—यह शंका ठीक नहीं है, क्योंकि मोक्षकी प्राप्ति का सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र्य तीनोंसे अविनाभाव है, वह इनके बिना नहीं हो सकती । जैसे मात्र रसायनके श्रद्धान ज्ञान या आचरण मात्रसे रसायनका फल-आरोग्य नहीं मिलता । पूर्णफलकी प्राप्ति के लिए रसायनका विश्वास ज्ञान और उसका सेवन आवश्यक ही है उसी तरह संसार व्याधिकी निवृत्ति भी तत्त्वश्रद्धान ज्ञान और चारित्र्यसे ही हो सकती है । अतः तीनोंको ही मोक्षमार्ग मानना उचित है । 'अनन्ताः सामायिकसिद्धाः' वचन भी तीनोंके मोक्षमार्गका समर्थन करता है । ज्ञानरूप आत्माके तत्त्वश्रद्धानपूर्वक ही सामायिक-समता-भाव रूप चारित्र्य हो सकता है । सामायिक अर्थात् समस्त पापयोगोंसे निवृत्त होकर अभेद समता और वीतरागतामें प्रतिष्ठित होना । कहा भी है—क्रियाहीन ज्ञान नष्ट है और अज्ञा-

नियोंकी क्रिया निष्फल है। दावानल्यमे व्याप्त वनमें जिन प्रकार अन्धा व्यक्ति डधर-उधर भागकर भी जल जाता है उसी तरह लंगड़ा देवता हुआ भी जल जाता है। एक चक्रम ग्थ नहीं चलता। अतः ज्ञान और क्रियाका नयोग ही कार्यकारी है। यदि अन्धा और लंगड़ा दोनों मिल जायें और अन्धके कन्धेपर लंगड़ा बैठ जाय तो दोनों हीका उद्धार हो जाय। लंगड़ा राम्ना बनाकर ज्ञानका कार्य करे और अन्धा पैरों चलकर चग्निका कार्य करे तो दोनों ही नगरमें आ सकते हैं।

§ ४८-५१ यदि ज्ञानमात्रमे ही मोक्ष माना जाय तो पूर्णज्ञानकी प्राप्तिके द्वितीय क्षणमें ही मोक्ष हो जायगा। एक क्षण भी पूर्णज्ञानके बाद संसारमें ठहरना नहीं हो सकेगा, उपदेश, तीर्थप्रवृत्ति आदि कुछ भी नहीं हो सकेंगे। यह संभव ही नहीं है कि दीपक भी जल जाय और अंधेरा भी रह जाय। उसी तरह यदि ज्ञानमात्रमे मोक्ष हो तो यह संभव ही नहीं हो सकता कि ज्ञान भी हो जाय और मोक्ष न हो। यदि पूर्णज्ञान होनेपर भी कुछ संस्कार ऐसे रह जाते हैं जिनका नाश हुए बिना मुक्ति नहीं होती और जब तक उन संस्कारोंका क्षय नहीं होता तब तक उपदेश आदि हो सकते हैं, तो इसका स्पष्ट अर्थ यह है कि संस्कारक्षयसे मुक्ति होगी ज्ञानमात्र से नहीं। फिर यह बनावट कि संस्कारोंका क्षय ज्ञानमे होगा या अन्य किसी कारणसे? यदि ज्ञानमे, तो ज्ञान होने ही संस्कारोंका क्षय भी हो जायगा और तुरंत ही मुक्ति हो जानेसे तीर्थोपदेश आदि नहीं बन सकेंगे। यदि संस्कार क्षयके लिए अन्य कारण अपेक्षित है तो वह चारित्र ही हो सकता है, अन्य नहीं। अतः ज्ञानमात्रमे मोक्ष मानना उचित नहीं है। यदि ज्ञानमात्रमे ही मोक्ष हो जाय तो मिरका मुँडाना, गेरुआ वेप, यम नियम जप-तप, दीक्षा आदि सभी व्यर्थ हो जायेंगे।

§ ५२ इसी तरह ज्ञान और वैराग्यमे भी मुक्ति माननेपर तीर्थोपदेश आदि नहीं बन सकेंगे। क्योंकि तत्त्वज्ञान होते ही विषयविरक्तिरूप वैराग्य अवश्य ही होगा और तुरंत मोक्ष हो जानेपर संसारमे ठहरना ही नहीं हो सकेगा।

§ ५३-५५ यदि आत्माको नित्य और व्यापक माना जाता है तो उसमें न तो ज्ञानादिकी उत्पत्ति ही हो सकती है और न हलन-चलन रूप क्रिया ही। इस तरह किसी भी प्रकारकी विक्रिया अर्थात् परिणमन न हो सकनेके कारण ज्ञान और वैराग्यरूप कारणोंकी संभावना ही नहीं है। आत्मा इन्द्रिय मन और अर्थके सम्बन्धसे उत्पन्न होनेवाला ज्ञान निर्विकारी आत्मामें कैसे पैदा होगा? जब आत्मा सदा एकसा रहता है, उसमें किसी भी प्रकारका परिवर्तन असंभव है तो कूटस्थ नित्य आकाशकी तरह मोक्ष आदि नहीं बन सकेंगे।

इसी तरह आत्माको सर्वथा क्षणिक अर्थात् प्रतिक्षण निरन्वयविनाशी माननेपर भी ज्ञानवैराग्यादि परिणमनोंका आधारभूत पदार्थ न होनेसे मोक्ष नहीं बन सकेगा। जिस मतमें सभी संस्कार क्षणिक हैं उसके यहाँ ज्ञानादिका उत्पत्तिके बाद ही तुरंत नाश हो जानेपर निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध आदि नहीं बनेंगे और समस्त अनुभवसिद्ध लोकव्यवहारोंका लोप हो जायगा। क्षणोंकी अवास्तविक सन्तान मानना निरर्थक ही है। यदि सन्तान क्षणोंसे अभिन्न है तो क्षणों की तरह ही निरन्वय क्षणिक होगी। ऐसी दशामें उससे कोई प्रयोजन सिद्ध नहीं होगा। यदि क्षणोंसे भिन्न है तो उससे क्षणोंका परस्पर समन्वय कैसे हो सकेगा? आदि अनेक दूषण आते हैं।

॥ ५६ ॥ जिस पुरुषने स्थाणु और पुरुषको पृथक् अनुभव किया हो उसको अन्धकार इन्द्रियदोष आदिसे स्थाणुमें पुरुषभान रूप विपर्यय होता है। जिसने आज तक स्थाणु और पुरुषगन विघेयोंको नहीं जाना है उसे विपर्यय हो ही नहीं सकना। इस तरह जब अनादिसे पुरुष और प्रकृतिमें भेदोपलब्धि नहीं हुई तब विपर्यय कैसे हो सकना है ? इसी तरह बौद्धमतमें भी जब पहिले कभी अनित्य अनात्मक अशुचि दुखरूपसे प्रतीति नहीं हुई तब विपर्यय कैसे हो सकता है ? यदि मांख्य यह कहे कि—हां, पहिले कभी प्रकृति और पुरुषमें भेदोपलब्धि हुई है, तो उसी समय भेदविज्ञानसे मुक्ति हो जाना चाहिए थी, फिर आज बन्ध कैसा ? इसी प्रकार यदि बौद्धको अनित्यादि रूपसे पहिले कभी प्रतीति हुई हो तो उसे भी मोक्ष हो जाना चाहिए था।

॥ ५७ ॥ जिनके मतमें एक ज्ञान एक ही अर्थको जानता है उनके यहां स्थाणु विषयक ज्ञान स्थाणुको ही जानेगा तथा पुरुषविषयक ज्ञान पुरुषको ही। अतः एक ज्ञानका दो अर्थोंको जानना जब संभव ही नहीं है तब न तो संशय हो सकता है और न विपर्यय ही। अतः एकार्थ-ग्राहिज्ञानवादी के मतसे न तो विपर्यय होगा न बंध और न मोक्ष।

॥ ५८-६० ॥ शंका—ज्ञान और दर्शन चूँकि एक साथ उत्पन्न होते हैं अतः इन्हें एक ही मानना चाहिए ? समाधान—जिस प्रकार ताप और प्रकाश एक साथ होकर भी दाह और प्रकाशन रूप अपने भिन्न लक्षणोंसे अनेक हैं, उसी तरह तत्त्वज्ञान और तत्त्वश्चद्धानरूप भिन्न लक्षणोंसे ज्ञान और दर्शन भी भिन्न भिन्न हैं। फिर, यह कोई नियम नहीं है कि जो एक साथ उत्पन्न हों वे एक हों। गायके दोनों सींग एक साथ उत्पन्न होते हैं पर अनेक हैं, अतः इस पक्षमें दृष्टविरोध दोष आता है। जैनदर्शनमें द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक दोनों नयोंसे वस्तुका विवेचन किया जाता है। अतः द्रव्यार्थिक नयकी प्रधानता और पर्यायार्थिक नयकी गौणता करनेपर ज्ञान और दर्शनमें एकत्व भी है। जैसे परमाणु आदि पुद्गलद्रव्योंमें बाह्य और आभ्यन्तर कारणोंसे एक साथ रूपरसादि परिणमन होता है फिर भी रूप-रस आदिमें परस्पर एकत्व नहीं है उसी तरह ज्ञान और दर्शनमें भी समझना चाहिए। अथवा, जैसे अनादि पारिणामिक पुद्गलद्रव्यकी विवक्षामें द्रव्यार्थिकनयकी प्रधानता और पर्यायार्थिकनयकी गौणता रहनेपर रूप रस आदिमें एकत्व है क्योंकि वही द्रव्य रूप है और वही द्रव्य रस, उसी तरह अनादिपारिणामिक चैतन्यमय जीवद्रव्यकी विवक्षा रहनेपर ज्ञान और दर्शनमें अभेद है क्योंकि वही आत्मद्रव्य ज्ञानरूप होता है तथा वही आत्मद्रव्य दर्शनरूप। जब हम उन उन पर्यायोंकी विवक्षा करते हैं तब ज्ञानपर्याय भिन्न है तथा दर्शन पर्याय भिन्न।

॥ ६१-६४ ॥ प्रश्न—ज्ञान और चारित्र्यमें कालभेद नहीं है अतः दोनोंको एक ही मानना चाहिए। किसी व्यभिचारी पुरुषने अंधेरी रातमें मार्गमें जाती हुई अपनी व्यभिचारिणी माताको ही छेड़ दिया। इसी समय बिजली चमकी। उस समय जैसे ही उसे यह ज्ञान हुआ कि यह 'मां' है वैसे ही तुरंत वह अगम्यागमनसे निवृत्त हो जाता है, इसी तरह जैसे ही इस जीवको यह सम्यग्ज्ञान होता है कि जीवहिंसा नहीं करनी चाहिए वैसे ही वह हिंसासे निवृत्त हो जाता है। अतः ज्ञान और चारित्र्यमें कालभेद नहीं है और इसीलिए इन्हें एक मानना चाहिए। उत्तर—जिस प्रकार सुईसे ऊपर नीचे रखे हुए १०० कमलपत्रोंको एक साथ छेदने पर सूक्ष्म कालभेदकी प्रतीति नहीं होती यद्यपि वहां कालभेद है उसी तरह ज्ञान और चारित्र्यमें भी सूक्ष्म कालभेदका भान नहीं हो पाता, कारण काल अत्यन्त सूक्ष्म है।

ज्ञान और चारित्र्यमें अर्थभेद भी है—ज्ञान जाननेको कहते हैं तथा चारित्र्य कर्मबन्ध-
की कारण क्रियाओंकी निवृत्तिको । फिर यह कोई नियम नहीं है कि जिनमें कालभेद न हो
उनमें अर्थभेद भी न हो । देखो, जिस समय देवदत्तका जन्म होता है उसी समय मनुष्यगति
पचन्द्रियजानि गरीर वर्ण गन्ध आदिका भी उदय होता है परन्तु उसके अर्थ जुदे जुदे हैं । इसी
तरह ज्ञान और चारित्र्यके भी अर्थ भिन्न भिन्न हैं ।

यह पहिले कह भी चुके हैं कि द्रव्यार्थिक दृष्टिमें ज्ञानादिकमें एकत्व है तथा पर्यायार्थिक
दृष्टिमें अनेकत्व ।

§ ६५-६६ प्रश्न—यदि दर्शन ज्ञान आदिमें लक्षण भेद है तो ये मिलकर एक मार्ग
नहीं हो सकते, इन्हें तीन मार्ग मानना चाहिए ? उत्तर—यद्यपि इनमें लक्षणभेद है फिर भी
ये मिलकर एक ऐसी आत्मज्योति उत्पन्न करते हैं जो अखण्डभावसे एक मार्ग बन जाती है
जैसे कि दीपक वत्ती तेल आदि विलक्षण पदार्थ मिलकर एक दीपक बन जाते हैं । इसमें किसी
वादीको विवाद भी नहीं है । सांख्य प्रमादलाघव-गोपताप-आवरणमादन रूपसे भिन्न लक्षण-
वाले सत्त्व, रज और तम इन तीनोंकी साम्यावस्थाको एक प्रधान तत्त्व मानते हैं । बौद्ध कक्खड-
कर्कश द्रव उष्ण आदि रूपसे भिन्न लक्षणवाले पृथिवी, जल, तेज और वायु इन चार भूतों तथा
रूप, रस, गन्ध और स्पर्श इन चार भौतिकोंके समुदायको एक रूपपरमाणु मानते हैं । इसी
तरह रागादि धर्म और प्रमाण प्रमेय अधिगम आदि धर्मोंका समावेश एक ही विज्ञानमें माना
जाता है । नैयायिकादि भिन्न रंगवाले सूतसे एक चित्रपट मान लेते हैं । उसी तरह भिन्न लक्षण-
वाले सम्यग्दर्शनादि तीनों एक मार्ग बन सकते हैं ।

§ ६७-६८ सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र्यमें पूर्वकी प्राप्ति होनेपर
उत्तरकी प्राप्ति भजनीय है अर्थात् हो भी न भी हो । किन्तु उत्तरकी प्राप्तिमें पूर्वका लाभ
निश्चित है—वह होगा ही । जैसे जिसे सम्यक्चारित्र्य होगा उसे सम्यग्ज्ञान और सम्यग्दर्शन
होंगे ही परन्तु जिसे सम्यग्दर्शन है उसे पूर्णसम्यग्ज्ञान और चारित्र्य हो भी और न भी हो ।

§ ६९-७१ शंका—पूर्व सम्यग्दर्शनके लाभमें उत्तर ज्ञानका लाभ भजनीय है
अर्थात् हो भी न भी हो यह नियम उचित नहीं है, क्योंकि सम्यग्दर्शन होनेपर भी ज्ञान यदि
नहीं होता तो अज्ञानपूर्वक श्रद्धानका प्रसङ्ग होता है । फिर जब तक स्वतत्त्वका ज्ञान नहीं
किया गया तब तक उसका श्रद्धान कैसा ? जैसे कि अज्ञात फलके सम्बन्धमें यह विधान नहीं
किया जा सकता कि 'इस फलके रससे यह आरोग्य आदि होता है' उसी तरह अज्ञात तत्त्वका
श्रद्धान भी नहीं किया जा सकता । ज्ञान तो आत्माका स्वभाव है अतः वह न्यूनाधिक रूपमें
सदा स्थायी गुण है उसे कभी भी भजनीय नहीं कहा जा सकता अन्यथा आत्माका ही अभाव
हो जायगा, क्योंकि सम्यग्दर्शन होनेपर मिथ्याज्ञानकी तो निवृत्ति हो जायगी और सम्यग्ज्ञान
नियमतः होगा नहीं, अतः सर्वथा ज्ञानाभावसे आत्माका ही अभाव हो जायगा ।

§ ७२ समाधान—पूर्ण ज्ञानको भजनीय कहा है न कि ज्ञानसामान्यको । ज्ञानकी
पूर्णता श्रुतकेवली और केवलीके होती है । सम्यग्दर्शन होनेपर पूर्ण द्वादशांग और चतुर्दश
पूर्वरूप श्रुतज्ञान और केवलज्ञान अवश्य हो ही जायगा यह नियम नहीं है । इसी तरह चारित्र्य
भी यथासंभव देशसंयतको सकलसंयम यथाख्यात आदि भजनीय हैं ।

§ ७३ 'पूर्व'—अर्थात् सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञानके लाभमें चारित्र्य भजनीय है'
यह अर्थ करना उचित नहीं है क्योंकि वार्तिकमें 'पूर्वस्य' यह एक वचनपद है अतः इससे एक

का ही ग्रहण हो सकता । यदि दो की विवक्षा होती तो 'पूर्वयो.' ऐसा द्विवचनान्त पद देना चाहिए था । यदि एकवचनके द्वारा भी सामान्य रूपसे दोका ग्रहण किया जाता है तो 'भजनीयमुत्तरम्' यहां भी 'उत्तरम्' इस एकवचन पदके द्वारा ज्ञान और चारित्र दोका ग्रहण होनेसे पूर्वोक्त दोष बना ही रहता है । अथवा, 'क्षायिक सम्यग्दर्शनकी प्राप्ति होनेपर क्षायिक ज्ञान भजनीय है—हो अथवा न हो' यह व्याख्या कर लेनी चाहिए । अथवा, 'सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञान दोनोंकी एक साथ उत्पत्ति होती है अतः नारद और पर्वतके साहचर्यकी तरह एकके ग्रहणसे दूसरेका भी ग्रहण हो ही जाता है अतः पूर्व अर्थात् सम्यग्दर्शन या सम्यग्ज्ञानका लाभ होनेपर भी उत्तर अर्थात् चारित्र भजनीय है' यह अर्थ भी किया जा सकता है ।

सम्यग्दर्शनका स्वरूप—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥२॥

तत्त्वार्थका श्रद्धानं सम्यग्दर्शन है ।

§ १-२ सम्यक् यह प्रशंसार्थक शब्द (निपात) है । यह प्रशस्त रूप गति जाति कुल आयु विज्ञान आदि अभ्युदय और निःश्रेयसका प्रधान कारण होता है । 'सम्यगिष्टार्थ-तत्त्वयोः' इस प्रमाणके अनुसार सम्यक् शब्दका प्रयोग इष्टार्थ और तत्त्व अर्थमे होता है अतः इसका प्रशंसा अर्थ उचित नहीं है, इस शंकाका समाधान यह है कि निपात शब्दोंके अनेक अर्थ होते हैं, अतः प्रशंसा अर्थ माननेमें कोई विरोध नहीं है । अथवा सम्यक्का अर्थ 'तत्त्व' भी किया जा सकता है जिसका अर्थ होगा 'तत्त्वदर्शन' । अथवा, यह क्विप् प्रत्ययान्त शब्द है । इसका अर्थ है जो पदार्थ जैसा है उसे वैसा ही जाननेवाला ।

दर्शन शब्द करणसाधन कर्तृसाधन और भावसाधन तीनों रूप है ।

§ ३-४ प्रश्न—दर्शन दृशि धातुसे बना है और दृशि धातुका अर्थ देखना है । अतः दर्शनका श्रद्धानं अर्थ नहीं हो सकता ? उत्तर—धातुओंके अनेक अर्थ होते हैं, इसलिए उनमेंसे श्रद्धानं अर्थ भी ले लिया जायगा । चूँकि यहां मोक्षका प्रकरण है अतः दर्शनका देखना अर्थ इष्ट नहीं है किन्तु तत्त्वश्रद्धानं अर्थ ही इष्ट है ।

§ ५-६ तत्त्व शब्द भावसामान्यका वाचक है । 'तत्' यह सर्वनाम है जो भाव-सामान्यवाची है । अतः तत्त्व शब्दका स्पष्ट अर्थ है—जो पदार्थ जिस रूपसे है उसका उसी रूप होना । अर्थ माने जो जाना जाय । तत्त्वार्थ माने जो पदार्थ जिस रूपसे स्थित है उसका उसी रूपसे ग्रहण । तात्पर्य यह कि जिसके होने पर तत्त्वार्थ—अर्थात् वस्तुका यथार्थ ग्रहण हो उसे सम्यग्दर्शन कहते हैं ।

§ ७-८ जिस प्रकार दर्शन शब्द करण भाव और कर्म तीनों साधनोंमें निष्पन्न होता है उसी तरह श्रद्धानं शब्द भी 'जिसके द्वारा श्रद्धानं हो' 'जो श्रद्धानं किया जाय' और 'श्रद्धामात्र' इन तीनों साधनोंमें निष्पन्न होता है । यह श्रद्धानं आत्माकी पर्याय है । आत्मा ही श्रद्धानं रूपसे परिणत होता है ।

§ ९-१६ प्रश्न—मोहनीय कर्मकी प्रकृतियोंमें भी 'सम्यक्त्व' नामकी कर्मप्रकृति है और 'निर्देशस्वामित्व' आदि सूत्रके विवरणसे भी ज्ञात होता है कि यहां सम्यक्त्व कर्म प्रकृति का सम्यग्दर्शनसे ग्रहण है अतः सम्यक्त्वको कर्मपुद्गल रूप मानना चाहिए ? उत्तर—यहां मोक्षके कारणोंका प्रकरण है, अतः उपादानभूत आत्मपरिणाम ही विवक्षित है । औपशमिक

आदि सम्यग्दर्शन सीधे आत्मस्वरूप ही है। सम्यक्त्व प्रकृति तो पुद्गलकी पर्याय है। यद्यपि उत्पत्ति स्व और पर उभय निमित्तोत्पत्ति होती है फिर भी पर पदार्थ तो उपकरणमात्र है, माध्याग्न निमित्त है। वस्तुतः मिट्टी ही घड़ा बनती है, दण्ड आदि तो माध्याग्न उपकरण हैं, बाह्य-साधन है। इसी तरह सम्यग्दर्शनकी उत्पत्तिमें भी आत्मपरिणाम ही मुख्य है। इस दर्शन-मोह नामक कर्मको आत्मविगुण्डिके द्वारा ही रमघात करके स्वरूपघाती क्षीणशक्तिव सम्यक्त्व कर्म बनाया जाता है। अतः यह सम्यक्त्व प्रकृति आत्मस्वरूप मोक्षका प्रधान कारण नहीं हो सकती। आत्मा ही अपनी शक्तिसे दर्शन पर्यायको धारण करता है अतः वही मोक्षका कारण है। आत्माकी आन्तरिक सम्यग्दर्शन पर्याय अहेय होती है जब कि सम्यक्त्व प्रकृति हेय। इस सम्यक्त्व प्रकृतिका नाश करके ही धायिक सम्यग्दर्शन होता है। अतः आभ्यन्तर स्वशक्ति-रूप ही सम्यग्दर्शन हो सकता है सम्यक्त्व कर्मपुद्गलरूप नहीं। आभ्यन्तर परिणाम ही प्रधान होता है, वही प्रत्यासन्न कारण होता है और उसी रूपमें आत्मा परिणति करता है अतः अहेय होनेसे प्रधान और प्रत्यासन्न कारण होनेसे आत्मपरिणामरूप सम्यग्दर्शन ही मोक्षका कारण हो सकता है न कि कर्मपुद्गल। अल्पबहुत्वका विवेचन भी उपरान्त सम्यग्दर्शन आदि आत्मपरिणामके आधारसे किया जा सकता है, उसके लिए भी कर्मपुद्गलकी कोई आवश्यकता नहीं है। सबसे कम उपगम सम्यग्दृष्टि है, धायिकसम्यग्दृष्टि असंख्यातगुणों और क्षायोपगमिक सम्यग्दृष्टि उनसे असंख्यातगुणों हैं। सिद्ध धायिक सम्यग्दृष्टि अनन्तगुणों होते हैं। अतः आत्मपरिणामरूप सम्यग्दर्शन ही मोक्षका साक्षात् कारण हो सकता है।

१७-२१ प्रश्न—अर्थश्रद्धानको ही सम्यग्दर्शन कहना चाहिए, यहां 'तत्त्व' पद-व्यर्थ है। इससे सूत्रमें भी लघुता आयगी? उत्तर—यदि तत्त्व पद न दिया जाय सभी अर्थोंके श्रद्धानका नाम सम्यग्दर्शन हो जायगा। मिथ्यावादिप्रणीत अर्थ भी उनके द्वारा जाने तो जाते ही हैं पर वे तत्त्व नहीं हैं। अर्थ शब्दके अनेक अर्थ हैं, अतः सन्देह भी होगा कि किस अर्थके श्रद्धानको सम्यग्दर्शन कहा जाय? वैशेषिक शास्त्रमें द्रव्य, गुण और कर्म इन तीन पदार्थोंकी अर्थ संज्ञा है। 'आप यहां किस अर्थसे आए' यहां अर्थ शब्दका प्रयोजन अर्थ है। 'अर्थवान् देवदत्तः' में अर्थवान्का अर्थ धनवान् है। 'शब्दार्थसम्बन्ध' में अर्थका तात्पर्य अभिधेय है। इस तरह अर्थ शब्दके अनेक अर्थ होते हैं। यह तर्क तो अनुचित है कि—'सभी अर्थोंके श्रद्धानको सम्यग्दर्शन माननेपर सभीका अनुग्रह हो जायगा, आपको सर्वानुग्रहसे द्वेष क्यों है'; क्योंकि असत् अर्थोंका श्रद्धान सम्यग्दर्शन नाम नहीं पा सकता, अतः सर्वानुग्रहके विचार से ही सन्मार्ग प्रदर्शन बुद्धिसे अर्थके साथ 'तत्त्व' विशेषण लगा दिया है जिससे लोग असदर्थोंमें न भटक जाय। यद्यपि 'अर्थात् इति अर्थः' अर्थात् जो जाना जाय वह अर्थ, इस व्युत्पत्तिके अनुसार मिथ्यावादिप्रणीत अर्थ तो ज्ञेय हो ही नहीं सकते क्योंकि वे अविद्यमान हैं अतः अर्थ-पदका इतना विशिष्ट अर्थ करके ही तत्त्व पदका कार्य चलाया जा सकता है किन्तु मिथ्यात्व के उदयमें इस आत्माको अस्ति नास्ति नित्य अनित्य आदि एकान्तोंमें मिथ्या अर्थबुद्धि होने लगती है, जैसे कि पित्तज्वर वाले को मधुर रस भी कटुक मालूम होता है। अतः इन एकान्त अर्थोंका निराकरण करनेके लिए 'तत्त्व' पद दिया ही जाना चाहिए।

१२-२५ यद्यपि 'तत्त्व ही अर्थ है' यह विग्रह करनेपर तत्त्वके कहनेसे कार्य चल जाता है फिर भी अर्थ पदका ग्रहण निर्दोष प्रतिपत्तिके लिए किया गया है। यथा—यदि 'तत्त्व है' इस श्रद्धानको सम्यग्दर्शन कहा जाय, तो एकान्तवादियोंको भी 'नास्ति आत्मा' इत्यादि

रूपमें तत्त्वश्रद्धा होती है अतः उनकी श्रद्धाको भी सम्यग्दर्शन कहना होगा । यदि 'तत्त्वकी श्रद्धा' को सम्यग्दर्शन कहा जाय, तो तत्त्व अर्थात् भावसामान्यकी श्रद्धा भी सम्यक्त्व कही जायगी । 'तत्त्व-भाव-सामान्य एक स्वतन्त्र पदार्थ है' यह मान्यता वैशेषिककी है । वे यह भी कहते हैं कि द्रव्यत्व गुणत्व कर्मत्व आदि सामान्य द्रव्यादिसे भिन्न है । अथवा, तत्त्व-एकत्व, 'पुरुषरूप ही यह जगत् है' इस ब्रह्मैकवादके श्रद्धानको भी सम्यग्दर्शनत्वका प्रसङ्ग प्राप्त होगा । किन्तु यह उचित नहीं है क्योंकि अद्वैतवादमें क्रियाकारक आदि ममस्त भेद-व्यवहारका लोप हो जाता है । यदि 'तत्त्वेन-तत्त्वरूपसे श्रद्धानको सम्यग्दर्शन कहते हैं' तो 'किसका श्रद्धान, किसमें श्रद्धान' ये प्रश्न खड़े रहते हैं । अतः अर्थपदका ग्रहण अत्यन्त आवश्यक है अर्थात् तत्त्वरूपसे प्रसिद्ध अर्थोंका श्रद्धान सम्यग्दर्शन है ।

§ २६-२८ कोई वादी इच्छापूर्वक श्रद्धानको सम्यग्दर्शन कहते हैं । उनका यह मत ठीक नहीं है, क्योंकि मिथ्यादृष्टि भी बहुश्रुतत्व दिखानेके लिए या जैनमतको पराजित करनेके लिए अर्हत्तत्त्वोंका झूठा ही श्रद्धान कर लेते हैं, जैन शास्त्रोंको पढ़ते हैं । इच्छाके बिना तो यह हो ही नहीं सकता । अतः इन्हें भी सम्यग्दर्शन मानना होगा । यदि इच्छा का नाम सम्यग्दर्शन हो तो इच्छा तो लोभकी पर्याय है, निर्मोही केवलीके तो इच्छा नहीं होती अतः केवलीके सम्यक्त्वका अभाव हो जायगा । अतः 'जिसके होनेपर आत्मा यथाभूत अर्थको ग्रहण करता है उसे सम्यग्दर्शन कहते हैं' यही लक्षण उचित है ।

§ २९-३१ सम्यग्दर्शन दो प्रकारका है—१ सराग सम्यग्दर्शन, २ वीतराग-सम्यग्दर्शन । प्रशम सवेग अनुकम्पा और आस्तिक्यसे जिसका स्वरूप अभिव्यक्त होता है वह सरागसम्यग्दर्शन है । रागादिकी शान्ति प्रशम है । संसारसे डरना संवेग है । प्राणिमात्रमें मैत्रीभाव अनुकम्पा है । जीवादि पदार्थोंके यथार्थस्वरूपमें 'अस्ति' बुद्धि होना आस्तिक्य है । मोहनीयकी सात कर्मप्रकृतियोंका अत्यन्त विनाश होनेपर आत्मविशुद्धिरूप वीतराग सम्यक्त्व होता है । सराग सम्यक्त्व साधन ही होता है और वीतराग सम्यग्दर्शन साध्य भी ।

सम्यग्दर्शनकी उत्पत्तिके प्रकार—

तन्त्रिसर्गादधिगमाद्वा ॥३॥

सम्यग्दर्शन निसर्ग (स्वभाव) और अधिगम (परोपदेश) दो प्रकारसे उत्पन्न होता है । यहां 'उत्पद्यते-उत्पन्न होता है' इस क्रियाका अध्याहार कर लेना चाहिए ।

§ १-६ प्रश्न-निसर्गज सम्यग्दर्शन नहीं बन सकता; क्योंकि तत्त्वाधिगम हुए बिना उनका श्रद्धान कैसे हो सकता है ? जब तक रसायनका ज्ञान नहीं होगा तब तक रसायन की श्रद्धा हो ही नहीं सकती । अतः जब प्रत्येक सम्यग्दर्शनके लिए तत्त्वज्ञान आवश्यक है तब निसर्गज सम्यग्दर्शन नहीं बन सकता । 'जिस प्रकार वेदार्थको जाने बिना भी शूद्रको वेद-विषयक भक्ति हो जाती है उसी तरह अनधिगत तत्त्वमें श्रद्धा भी हो सकती है' यह कथन उपयुक्त नहीं है; क्योंकि शूद्रको महाभारत आदि ग्रन्थोंसे वेदकी महिमा सुनकर या वेद-पाठियोंसे वेदके महत्त्वको जानकर वेदभक्ति होना उचित है पर ऐसी भक्ति नैसर्गिक नहीं कही जा सकती । किन्तु जीवादितत्त्व विषयक ज्ञान यदि किसी भी प्रकारसे पहिले होता है तो निसर्गज सम्यग्दर्शन नहीं हो सकेगा । इसी तरह मणिकी विशेष सामर्थ्यको न जानकर सामान्यसे उसकी चमक-दमकको देखकर मणिका ग्रहण और फलका मिलना ठीक भी है पर

जीवादिको सामान्यरूपसे भी बिना जाने नैसर्गिक श्रद्धानका होना कैसे संभव है ? यदि सामान्य-ज्ञान हो जाता है तो वह अधिगमज ही सम्यग्दर्शन कहलायगा नैसर्गिक नहीं । जिस समय इस जीवके सम्यग्दर्शन उत्पन्न होता है ठीक उसी समय इसके सत्यज्ञान आदिकी निवृत्तिपूर्वक मतिज्ञान आदि सम्यग्ज्ञान सूर्यके ताप और प्रकाशकी तरह युगपत् उत्पन्न हो जाते हैं अतः नैसर्गिक सम्यग्दर्शनकी स्वतन्त्र सत्ता नहीं बन पाती, क्योंकि जिसके ज्ञानसे पहिले सम्यग्दर्शन हो उसीके वह नैसर्गिक कहा जायगा । यहां तो दोनों ही साथ साथ होते हैं ।

उत्तर—दोनों सम्यग्दर्शनोंमें अन्तरंग कारण तो दर्शनमोहका उपशम क्षय या क्षयोपशम माना है । इसके होनेपर जो सम्यग्दर्शन बाह्योपदेशके बिना प्रकट होता है वह निमर्गज कहलाता है तथा जो परोपदेशमे होता है वह अधिगमज । लोकमें भी घेर, भेड़िया, चींता आदिमें शूरता-क्रूरता आदि परोपदेशके बिना होनेसे नैसर्गिक कहे जाते हैं यद्यपि उनमें ये सब कर्मोदयरूप निमित्तमें होनेके कारण सर्वथा आकस्मिक नहीं हैं फिर भी परोपदेशकी अपेक्षा न होनेसे नैसर्गिक कहलाते हैं । अतः परोपदेश निरोपशमे निमर्गता स्वीकार की गई है ।

७-१० प्रश्न—भव्य जीव अपने समयके अनुसार ही मोक्ष जायगा । यदि अधिगम सम्यक्त्वके बलसे समयसे पहिले मोक्षप्राप्तिकी सभावना हो तभी अधिगम सम्यक्त्वकी सार्थकता है । अतः एक निमर्गज सम्यक्त्व ही मानना चाहिए । उत्तर—यदि केवल निमर्गज या अधिगमज सम्यग्दर्शनमें मोक्ष माना गया होता तो यह प्रश्न उचित था । पर मोक्ष तो ज्ञान और चारित्र सहित सम्यक्त्वमें स्वीकार किया गया है । अतः विचार तो यह है कि वह सम्यग्दर्शन किन कारणोंसे उत्पन्न होता है । जैसे कि कुरुक्षेत्रमें बाह्य प्रयत्नके बिना ही सुवर्ण मिल जाता है उसी तरह बाह्य उपदेशके बिना ही जो तत्त्वश्रद्धान प्रकट होता है उसे निमर्गज कहते हैं और जैसे सुवर्णपापणसे बाह्य प्रयत्नों द्वारा सुवर्ण निकाला जाता है उसी तरह सदुपदेशसे जो सम्यक्त्व प्रकट होता है वह अधिगमज कहलाता है । अतः यहां मोक्षका प्रश्न ही नहीं है । फिर भव्योंकी कर्मनिर्जराका कोई समय निश्चित नहीं है और न मोक्षका ही । कोई भव्य संख्यात कालमें सिद्ध होंगे कोई असंख्यानमें और कोई अनन्त कालमें । कुछ ऐसे भी हैं जो अनन्तानन्त कालमें भी सिद्ध नहीं होंगे । अतः भव्यके मोक्षके कालनियमकी बात उचित नहीं है । जो व्यक्ति मात्र ज्ञानसे या चारित्रसे या दोसे या तीन कारणोंसे मोक्ष मानते हैं उनके यहां 'कालानुसार मोक्ष होगा' यह प्रश्न ही नहीं होता । यदि सबका काल ही कारण मान लिया जाय तो बाह्य और आभ्यन्तर कारण-सामग्रीका ही लोप हो जायगा ।

११-१२ इस सूत्रमें 'तत्' शब्दका निर्दय अनन्तरोक्त सम्यग्दर्शनके ग्रहणके लिए है । अन्यथा मोक्षमार्ग प्रधान था सो उसका ही ग्रहण हो जाता, और इस तरह निमर्गसे और बहुश्रुतत्व प्रदर्शनकी इच्छावाले मिथ्यादृष्टियोंको भी अधिगमसे मोक्ष मार्गका प्रसङ्ग आ जाता । 'अनन्तरका ही विधान या प्रतिषेध होता है' यह नियम 'प्रत्यासत्ति रहनेपर भी प्रधान बलवान् होता है' इस नियमसे बाधित हो जाता है; अतः 'तत्' शब्दके बिना प्रधानभूत मोक्षमार्गका ही सम्बन्ध हो जाता । अतः स्पष्टताके लिए 'तत्' शब्दका ग्रहण किया गया है ।

तत्त्वोंका निरूपण—

जीवाजीवास्त्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षारतत्त्वम् ॥४॥

जीव अजीव आस्त्रव बन्ध संवर निर्जरा और मोक्ष ये सात तत्त्व हैं ।

§ १ मक्षेप और विन्ताग्मे पदार्थोंके एकसे लेकर अनन्त तक विभाग किए जा सकने हैं। यथा एक ही पदार्थ अनन्तपर्यायिवाला है। जीव और अजीवके भेदसे दो पदार्थ हैं। अर्थ शब्द और ज्ञान रूपसे तीन पदार्थ हैं। इसी तरह शब्दोंके प्रयोगकी अपेक्षा संख्यात और ज्ञानके ज्ञेयकी अपेक्षा असंख्यात और अनन्त भेद हो सकते हैं। यदि अन्त्यन्त सक्षेपसे कथन किया जाय तो विद्वज्जनोंको ही प्रतीति हो सकेगी और अतिविन्ताग्मे निरूपण किया जाय तो चिरकाल तक भी प्रतिपत्ति नहीं हो सकेगी, अतः शिष्यके आशयानुसार मध्यमक्रमसे मान तत्त्वरूप विभाजन किया है।

§ २-५ प्रश्न—आत्मव बन्ध आदि पदार्थ या तो जीवकी पर्यायि होंगे या अजीवकी, अतः इनमें ही उनका अन्तर्भाव करके दो ही पदार्थ कहना चाहिए इनका पृथक् उपदेश निरर्थक है ? उत्तर—जीव और अजीवके परस्पर संश्लेष होनेपर संसार होता है, अतः संसार और मोक्षके प्रधान कारणोंके प्रतिपादनके लिए मान तत्त्व रूपसे विभाग किया है। यथा—मोक्ष-मार्गका प्रकरण है अतः मोक्षका निरूपण तो करना ही चाहिए। वह मोक्ष किसको होता है ? सो जीवका ग्रहण करना चाहिए। मोक्ष संसारपूर्वक होता है और संसारका अर्थ है जीव और अजीवका परस्पर संश्लेष। अतः अजीवका ग्रहण भी आवश्यक है। संसारके प्रधान कारण बन्ध और आत्मव हैं और मोक्षके प्रधान कारण संवर और निर्जरा। सामान्यमें अन्तर्भूत भी विशेषोंका प्रयोजनवश पृथक् निरूपण किया जाता है जैसे 'क्षत्रिय आए है, शूर वर्मा भी आया है' उसी तरह प्रयोजन विगेषसे इन सात तत्त्वोंका विभाग किया है।

फिर, प्रश्नकर्ताने आत्मव आदिको जीव और अजीवसे पृथक् जाना है या नहीं ? यदि जाना है तो उनका पृथक् अस्तित्व सिद्ध हो ही जाता है। यदि नहीं जाना; तो प्रश्न ही कैसे करता है ? आत्मव आदि जीव और अजीवसे भिन्न स्वतन्त्र पदार्थ है या नहीं ? यदि हैं, तो इनका स्वतन्त्र अस्तित्व सिद्ध हो ही जाता है। यदि नहीं; तो किसका किनमें अन्तर्भाव का प्रश्न किया जा रहा है ? गंधके सीगके अन्तर्भावका प्रश्न तो कहीं किसीने किया नहीं है।

वस्तुतः जीव अजीव और आत्मवादिके भेदाभेदका अनेकान्त दृष्टिसे विचार करना चाहिए। आत्मवादिके द्रव्य और भावके भेदसे दो प्रकार हैं। द्रव्य पुद्गल रूप है तथा भाव जीवरूप। द्रव्यार्थिक दृष्टिकी प्रधानता रहनेपर अनादि पारिणामिक जीव और अजीव द्रव्यकी मुख्यता होनेसे आत्मव आदि पर्यायियोंकी विवक्षा न होनेपर उनका जीव और अजीवमें अन्तर्भाव हो जाता है। जिस समय उन उन आत्मवादि पर्यायियोंको पृथक् ग्रहण करनेवाले पर्यायार्थिक नयकी मुख्यता होती है तथा द्रव्यार्थिकनय गौण हो जाता है तब आत्मव आदि स्वतन्त्र हैं उनका जीव और अजीवमें अन्तर्भाव नहीं होता। अतः पर्यायार्थिक दृष्टिसे इनका पृथक् उपदेश सार्थक है निरर्थक नहीं।

§ ६-१३ जीवादि शब्दोंका निर्वचन इस प्रकार है—

पाँच इन्द्रिय मनोबल वचनबल कायबल आयु और स्वासोच्छ्वास इन दश प्राणोंमेंसे अपनी पर्यायानुसार गृहीत प्राणोंके द्वारा जो जीता था, जो रहा है और जीवेगा इस त्रैकालिक जीवन गुणवालेको जीव कहते हैं। 'सिद्धोंके यद्यपि ये दश प्राण नहीं हैं फिर भी चूँकि वे इन प्राणोंसे पहिले जिए थे अतः उनमें भी जीवत्व सिद्ध हो जाता है' इस तरह सिद्धोंमें औपचारिक जीवत्वकी आशंका नहीं करना चाहिए, क्योंकि उनमें अभी भी ज्ञानदर्शनरूप भाव प्राण हैं अतः मुख्य ही जीवत्व है। अथवा रुद्धिवश क्रियाकी गौणतासे जीव शब्दका निर्वचन करना

चाहिये । रुद्धिमें क्रिया गौण हो जाती है जैसे 'गच्छतीति गौः'—जो चले सो गौं यहाँ बैठी हुई गौमें भी गौं व्यवहार हो जाता है क्योंकि कभी तो वह चलती थी, उम्मी तरह कभी तो सिद्धाने द्रव्य प्राणोंको धारण किया था । अतः रुद्धिवश उनमें जीव व्यवहार होता रहता है । ऊपर कहा गया जीवन जिनमें न पाया जाय वे अजीव हैं । जिनसे कर्म आवे वह और कर्मोंका आना आस्रव है । जिनसे कर्म बँधे वह और कर्मोंका बँधना बध है । जिनमें कर्म रुके वह और कर्मोंका रुकना संवर है । जिनसे कर्म झड़े वह और कर्मोंका झड़ना निर्जग है । जिनसे कर्मोंका समूल उच्छेद हो वह और कर्मोंका पूर्णरूपसे छूटना मोक्ष है ।

§ १४ जीव चेतना स्वरूप है । चेतना ज्ञानदर्शन रूप होती है । इसीके कारण जीव अन्य द्रव्योंसे व्यावृत्त होता है ।

§ १५ जिसमें चेतना न पाई जाय वह अजीव है । भावको तरह अभाव भी वस्तुका ही धर्म होता है जैसे कि विपक्षाभाव हेतुका स्वरूप होता है । यदि अभावको वस्तुका धर्म न मान्य जाय तो सर्वसांकर्य हो जायगा, क्योंकि प्रत्येक वस्तुमें स्वभिन्न पदार्थोंका अभाव होता ही है ।

प्रश्न—वनस्पति आदिमें बुद्धिपूर्वक प्रवृत्ति नहीं देखी जाती अतः उनमें जीव नहीं मानना चाहिए । कहा भी है—“अपने शरीरमें बुद्धिपूर्वक क्रिया बुद्धिके रहते ही देखी जाती है, वैसी क्रिया यदि अन्यत्र हो तो वहाँ भी बुद्धिका सद्भाव मानना चाहिए, अन्यथा नहीं ।” उत्तर—वनस्पति आदिमें भी ज्ञानादिका सद्भाव है । इसको सर्वज्ञ तो अपने प्रत्यक्ष ज्ञानसे जानते हैं और हम लोग आगमसे । खाद पानीके मिलनेपर पुष्टि और न मिलनेपर म्लानता देखकर उनमें चैतन्यका अनुमान भी होता है । गर्भस्थजीव, मूर्च्छित और अंडस्थ जीवमें बुद्धिपूर्वक स्थूल क्रिया भी नहीं दिखाई देती, अतः न दिखने मात्रसे अभाव नहीं किया जा सकता ।

§ १६ पुण्य और पापरूप कर्मोंके आगमनके द्वारको आस्रव कहते हैं । जैसे नदियों के द्वारा समुद्र प्रतिदिन जलसे भरा जाता है वैसे ही मिथ्यादर्शन आदि स्रोतोंसे आत्मामें कर्म आते रहते हैं । अतः मिथ्यादर्शनादि आस्रव हैं ।

§ १७ मिथ्यादर्शनादि द्वारोंसे आए हुए कर्मपदुद्गलोंका आत्मप्रदेशोंमें एकक्षेत्रावगाह हो जाना बंध है । जैसे बेड़ी आदिसे बँधा हुआ प्राणी परतन्त्र हो जाता है और इच्छानुसार देशादिमें नहीं जा आ सकता उसी प्रकार कर्मबद्ध आत्मा परतन्त्र होकर अपना इष्ट विकास नहीं कर पाता । अनेक प्रकारके शारीर और मानस दुःखोंसे दुःखी होता है ।

§ १८ मिथ्यादर्शनादि आस्रव द्वारोंके निरोधको संवर कहते हैं । जैसे जिस नगरके द्वार अच्छी तरह बन्द हों वह नगर शत्रुओंको अगम्य होता है उसी तरह गुप्ति समिति धर्म आदिसे सुसंवृत आत्मा कर्मशत्रुओंके लिए अगम्य होता है ।

§ १९ तप विशेषसे संचित कर्मोंका क्रमशः अंशरूपसे झड़ जाना निर्जरा है । जिस प्रकार मन्त्र या औषधि आदिसे निःशक्ति किया हुआ विष दोष उत्पन्न नहीं करता उसी प्रकार तप आदिसे नीरस किए गये और निःशक्ति हुए कर्म संसारचक्रको नहीं चला सकते ।

§ २० सम्यग्दर्शनादि कारणोंसे संपूर्ण कर्मोंका आत्यन्तिक मूलोच्छेद होना मोक्ष है । जिस प्रकार बन्धनयुक्त प्राणी स्वतन्त्र होकर यथेच्छ गमन करता है उसी तरह कर्मबन्धन-मुक्त आत्मा स्वाधीन हो अपने अनन्त ज्ञानदर्शन सुख आदिका अनुभव करता है ।

§ २१-२७ समस्त मोक्षमार्गोपदेशादि प्रयत्न जीवके ही लिए किए जाते हैं अतः

तत्त्वोंमें सर्वप्रथम जीवको स्थान दिया गया है । शरीर वचन मन स्वासोच्छ्वास आदिके द्वारा अजीव आत्माका प्रकृष्ट उपकारक है अतः जीवके वाद अजीवका ग्रहण किया गया है । जीव और पुद्गलके सम्बन्धाधीन ही आस्रव होता है और आस्रवपूर्वक बन्ध अतः इन दोनोंका क्रमशः ग्रहण किया है । सवृत-सुरक्षित व्यक्तिको बंध नहीं होता अतः बंधकी विपरीतता दिखानेके लिए बंधके पास संवरका ग्रहण किया है । संवर होनेपर ही निर्जरा होती है अतः संवरके वाद निर्जराका ग्रहण किया है । अन्तमें मोक्ष प्राप्त होता है अतः सबके अन्तमें मोक्षका ग्रहण किया गया है ।

§ २८ आस्रव और बंध या तो पुण्यरूप होते हैं या पापरूप । अतः पुण्य और पाप पदार्थोंका अन्तर्भाव इन्हींमें कर दिया जाता है ।

§ २९-३१ प्रश्न-सूत्रमें तत्त्व शब्द भाववाची है और जीवादि शब्द द्रव्यवाची, अतः इनका व्याकरण शास्त्रके नियमानुसार एकार्थ प्रतिपादकत्वरूप सामानाधिकरण्य नहीं बन सकता ? उत्तर-द्रव्य और भावमें कोई भेद नहीं है, अतः अभेद विवक्षामें दोनों ही एकार्थप्रतिपादक हो जाते हैं जैसे ज्ञान ही आत्मा है । चूँकि तत्त्व शब्द उपात्त-नपुंसकलिङ्ग और एकवचन है अतः जीवादिकी तरह उसमें पुल्लिङ्गत्व और बहुवचनत्व नहीं हो सकता ।

जीवादितत्त्वोंके संव्यवहारके लिए निक्षेप प्रक्रियाका निरूपण—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्यासः ॥५॥

नाम स्थापना द्रव्य और भावसे जीवादि पदार्थोंका न्यास करना चाहिए ।

§ १ शब्द प्रयोगके जाति गुण क्रिया आदि निमित्तोंकी अपेक्षा न करके की जाने-वाली संज्ञा नाम है । जैसे परमेश्वर्यरूप इन्दन क्रियाकी अपेक्षा न करके किसीका भी इन्द्र नाम रखना या जीवनक्रिया और तत्त्वश्रद्धानरूप क्रियाकी अपेक्षाके बिना जीव या सम्यग्दर्शन नाम रखना ।

§ २ 'यह वही है' इस रूपसे तदाकार या अतदाकार वस्तुमें किसीकी स्थापना करना स्थापना निक्षेप है, यथा-इन्द्राकार प्रतिमामें इन्द्रकी या शतरंजके मुहरोंमें हाथी घोड़ा आदिकी स्थापना करना ।

§ ३-७ आगामी पर्यायकी योग्यतावाले उस पदार्थको द्रव्य कहते हैं जो उस समय उस पर्यायके अभिमुख हो । जैसे इन्द्रप्रतिमाके लिए लाए गए काठको भी इन्द्र कहना । इसी तरह जीव पर्याय या सम्यग्दर्शन पर्यायके प्रति अभिमुख द्रव्यजीव या द्रव्यसम्यग्दर्शन कहा जायगा ।

प्रश्न-यदि कोई अजीव जीवपर्यायको धारण करनेवाला होता तो द्रव्यजीव बन सकता था अन्यथा नहीं ? उत्तर-यद्यपि सामान्यरूपसे द्रव्यजीव नहीं है फिर भी मनुष्यादि विशेष पर्यायोंकी अपेक्षा 'द्रव्यजीव' का व्यवहार कर लेना चाहिए । आगमद्रव्य और नोआगम-द्रव्यके भेदसे द्रव्य दो प्रकारका है । जीवशास्त्रका अभ्यासी पर तत्काल तद्विषयक उपयोगसे रहित आत्मा आगमद्रव्यजीव है । नोआगमद्रव्यजीव ज्ञाताका त्रिकालवर्ती शरीर, भावि पर्यायोन्मुख द्रव्य और कर्म नोकर्मके भेदसे तीन प्रकारका होता है ।

§ ८-११ वर्तमान उस उस पर्यायसे विशिष्ट द्रव्यको भावजीव कहते हैं । जीव-शास्त्रका अभ्यासी तथा उसके उपयोगमें लीन आत्मा आगमभावजीव है । जीवनादि पर्याय-वाला जीव नोआगमभावजीव है ।

१२ यद्यपि नाम और स्थापना दोनों निक्षेपोंमें संज्ञा रखी जाती हैं । बिना नाम

रखे स्थापना हो ही नहीं सकती तो भी स्थापित जिन आदिमें पूजा आदर और अनुग्रह-भिलापा होती है जबकि केवल नामसे नहीं। अतः इन दोनोंमें अन्तर है।

§ १३ यद्यपि द्रव्य और भावकी पृथक् मत्ता नहीं है, दोनोंमें अभेद है, फिर भी संज्ञा लक्षण आदिकी दृष्टिमें इन दोनोंमें भिन्नता है।

§ १४-१८ प्रश्न—भवसे पहिले द्रव्यका ग्रहण करना चाहिए; क्योंकि द्रव्यके ही नाम स्थापना आदि निक्षेप किए जाते हैं? उत्तर—चूंकि समस्त लोकव्यवहार मज्ञा अर्थात् नामसे चलते हैं अतः संव्यवहारमें मुख्य हेतु होनेसे नामका सर्वप्रथम ग्रहण किया है। मनुनि निन्दा राग द्वेष आदि सारी प्रवृत्तियां नामाधीन हैं। जिसका नाम रख लिया गया है उसीकी 'यह वही है' इस प्रकार स्थापना होती है। अतः नामके बाद स्थापनाका ग्रहण किया है। द्रव्य और भाव पूर्वोत्तरकालवर्ती है। अतः पहिले द्रव्य और बादमें भावका ग्रहण किया है। अथवा—भावके साथ निकटता और दूरीकी अपेक्षा इनका क्रम समझना चाहिए। भाव प्रधान है क्योंकि भावकी व्याख्या ही अन्यके द्वारा होती है। भावके निकट द्रव्य है क्योंकि दोनोंका सम्बन्ध है। इसके पहिले स्थापना इसलिए रखी गई है कि वह अतद्रूप पदार्थमें तद्वृद्धि करानेमें प्रधान कारण है। उससे पहिले नामका ग्रहण किया है क्योंकि वह भावसे अत्यन्त दूर है।

§ १९-२५ प्रश्न—विरोध होनेके कारण एक जीवादि अर्थके नामादि चार निक्षेप नहीं हो सकते। जैसे नाम नाम ही है स्थापना नहीं। यदि उसे स्थापना माना जाता है तो उसे नाम नहीं कह सकते। यदि नाम कहते हैं तो वह स्थापना नहीं हो सकती क्योंकि उनमें विरोध है। उत्तर—एक ही वस्तुमें लोकव्यवहारमें नाम आदि चारों व्यवहार देखे जाते हैं अतः उनमें कोई विरोध नहीं है। इन्द्र नामका व्यक्ति है। मूर्तिमें इन्द्रकी स्थापना होती है। इन्द्रकी प्रतिमा बनानेके लिए लाए गए काष्ठको भी लोग इन्द्र कह देते हैं। आगेकी पर्यायकी योग्यतासे भी इन्द्र, राजा, सेठ आदि व्यवहार होते हैं तथा गचीपति इन्द्रमें भाव-व्यवहार प्रसिद्ध ही है। शंकाकारने जो दृष्टान्त दिया है कि नाम नाम ही है स्थापना नहीं, वह ठीक नहीं है क्योंकि यह कहा ही नहीं जा रहा है कि नाम स्थापना है किन्तु नाम स्थापना द्रव्य और भावसे एक वस्तुके चार प्रकारसे व्यवहार की बात है। जैसे ब्राह्मण मनुष्य अवश्य होता है क्योंकि ब्राह्मणमें मनुष्य जातिरूप सामान्य अवश्य पाया जाता है पर मनुष्य ब्राह्मण हो न भी हो उसी तरह स्थापना 'नाम' अवश्य होगी क्योंकि बिना नामकरणके स्थापना नहीं होती परन्तु जिसका नाम रखा है उसकी स्थापना हो भी न भी हो। इसी तरह द्रव्य 'भाव' अवश्य होगा क्योंकि उसकी उस योग्यताका विकास अवश्य होगा परन्तु भाव 'द्रव्य' हो भी न भी हो क्योंकि उस पर्यायमें आगे अमुक योग्यता रहे भी न भी रहे। अतः नामस्थापनादिमें परस्पर अनेकान्त है। छाया और प्रकाश तथा कौआ और उल्लूमें पाया जानेवाला सहानवस्था और बध्यघातक विरोध विद्यमान ही पदार्थोंमें होता है अविद्यमान खरविपाण आदिमें नहीं। अतः विरोधकी संभावनासे ही नामादिचतुष्टयका अस्तित्व सिद्ध हो जाता है। विरोध यदि नामादिरूप है तो वह उनके स्वरूपकी तरह विरोधक नहीं हो सकता। यदि नामादिरूप नहीं है तो भी विरोधक नहीं हो सकता। इस तरह तो सभी पदार्थ परस्पर एक दूसरेके विरोधक हो जायेंगे।

§ २६-३० प्रश्न—भाव निक्षेपमें वे गुण आदि पाए जाते हैं अतः इसे ही सत्य कहा जा सकता है नामादिको नहीं। उत्तर—ऐसा माननेपर नाम स्थापना और द्रव्यसे होनेवाले यावत् लोकव्यवहारोंका लोप हो जायगा। लोक-व्यवहारमें बहुभाग तो नामादि

तीनका ही है। नामाद्याश्रित व्यवहारोंको उपचारसे स्वीकार करना ठीक नहीं है; क्योंकि बच्चेमें क्रूरता शूरता आदि गुणोंका एकदेश देखकर उपचारसे सिंह व्यवहार तो उचित है पर नामादिमें तो उन गुणोंका एकदेश भी नहीं पाया जाता अतः नामाद्याश्रित व्यवहार औपचारिक भी नहीं कहे जा सकते। यदि नामादि-व्यवहारको औपचारिक कहा जाता है तो “गौण और मुख्यमें मुख्यका ही ज्ञान होता है” इस नियमके अनुसार मुख्य ‘भाव’का ही संप्रत्यय होगा नामादि का नहीं। अर्थ प्रकरण और संकेत आदिके अनुसार नामादिका भी मुख्य प्रत्यय भी देखा ही जाता है अतः नामादि व्यवहारको औपचारिक कहना उचित नहीं है। “कृत्रिम और अकृत्रिम पदार्थों में कृत्रिमका ही बोध होता है” यह नियम भी सर्वथा एकरूप नहीं है। यद्यपि ‘गोपालको लाओ’ यहां जिसकी गोपाल संज्ञा है वही व्यक्ति लाया जाता है न कि जो गायोंको पालता है वह। तथापि इस नियमकी उभयरूपसे प्रवृत्ति देखी जाती है। जैसे किसी प्रकरणके न जाननेवाले गांवडेके व्यक्तिसे ‘गोपालको लाओ’ यह कहनेपर उसकी दोनों गति होंगी—वह गोपाल नामक व्यक्तिको जिस प्रकार लायगा उसी तरह गायके पालनेवालेको भी ला सकता है। लोकमें अर्थ और प्रकरणसे कृत्रिममें प्रत्यय देखा जाता है। फिर सामान्य दृष्टिसे नामादि भी अकृत्रिम ही हैं। इनमें कृत्रिमत्व और अकृत्रिमत्वका अनेकान्त है।

§ ३१-३३ प्रश्न—जब नाम स्थापना और द्रव्य द्रव्यार्थिक नयके विषय हैं तथा भाव पर्यायार्थिक नयका। अतः इनका नयोंमें ही अन्तर्भाव हो जाता है और नयोंका कथन आगे होगा ही? उत्तर—विनेयोंको समझानेके अभिप्रायसे दो तीन आदि नयोंका संक्षेप या विस्तारसे कथन किया जाता है। जो विद्वान् शिष्य हैं वे दो नयोंके द्वारा ही सभी नयोंके वक्तव्य-प्रतिपाद्य अर्थोंको जान लेते हैं उनकी अपेक्षा पृथक् कथनका प्रयोजन न भी हो पर जो मन्दबुद्धि हैं उनके लिए पृथक् नय और निक्षेपका कथन करना ही चाहिए। विषय और विषयीकी दृष्टिसे नय और निक्षेपका पृथक् पृथक् निरूपण है।

§ ३४-३७ यद्यपि सम्यग्दर्शनादिका प्रकरण था अतः सूत्रमें ‘तत्’ शब्दका ग्रहण किए बिना भी सम्यग्दर्शनादिके साथ नामादिका सम्बन्ध हो जाता फिर भी प्रधान सम्यग्दर्शनादि और गौण विषयभूत जीवजीवादि सभीके साथ नामादिका सम्बन्ध द्योतन करनेके लिए विशेष रूपसे ‘तत्’ शब्दका ग्रहण किया है। ‘अनन्तरका ही विधि या निषेध होता है’ इस नियमके अनुसार जीवादिका ही सम्बन्ध होगा सम्यग्दर्शनादिका नहीं। इस शंका का समाधान तो यह है कि—जीवादि सम्यग्दर्शनादिके विषय होनेसे गौण हैं, अतः प्रत्यासन्न होनेपर भी मुख्य सम्यग्दर्शनादिका ही ग्रहण किया जायगा। फिर—‘विशेष वात प्रकरणागत सामान्यमें बाधा नहीं दे सकती’ इस नियमके अनुसार विषय विशेषके रूपमें कहे गए जीवादि पदार्थ प्रकरणागत सम्यग्दर्शनादिके ग्रहणके बाधक नहीं हो सकते।

तत्त्वाधिगमके उपाय—

प्रमाणनयैरधिगमः ॥६॥

प्रमाण और नयों से जीवादि पदार्थोंका अधिगम-ज्ञान होता है।

§ १-३ व्याकरणशास्त्रके ‘अल्प अक्षरवाले पदका पूर्व प्रयोग करना चाहिए’ इस नियमके अनुसार नयका प्रथम ग्रहण करना चाहिए था; किन्तु उक्त नियमके बाधक ‘पूज्यका पूर्व निपात होता है’ इस नियमके अनुसार ‘प्रमाण’ पदका प्रथम ग्रहण किया है। प्रमाण-

के द्वारा प्रकाशित ही अर्थके एक देगमें नयकी प्रवृत्ति होनी है अतः प्रमाण दृश्य है । प्रमाण समुदायको विषय करना है तथा नय अवयवको । प्रमाण सकलादेगी होता है तथा नय विकलादेगी ।

§ ४ ज्ञान स्वाधिगम हेतु होता है जो प्रमाण और नयरूप होता है । वचन पराधिगम हेतु है । वचनात्मक स्याद्वाद श्रुतके द्वारा जीवादिकी प्रत्येक पर्याय सप्तभंगी रूपसे जानी जाती है ।

§ ५ प्रश्नके अनुसार एक वस्तुमें प्रमाणमें अविरुद्ध विधिप्रतिषेध धर्मोंकी कल्पना सप्तभंगी है । एक ही घड़ेका गौण और मुख्य रूपसे १ स्यात् घट, २ स्यात् अघट, ३ स्यात् उभय, ४ स्यात् अवक्तव्य, ५ स्यात् घट और अवक्तव्य, ६ स्यात् अघट और अवक्तव्य, ७ स्यात् उभय और अवक्तव्य इन सात रूपसे निरूपण किया जा सकता है । घट स्वस्वरूपसे है पररूपसे नहीं है । घड़ेके स्वात्मा और परात्माका विवेचन अनेक प्रकारसे होता है । यथा—

(१) जिसमें घट बुद्धि और घट शब्दका व्यवहार हो वह स्वात्मा तथा उसमें भिन्न परात्मा है । स्वरूप ग्रहण और पररूप त्यागके द्वारा ही वस्तुकी वस्तुता स्थिर की जाती है । यदि पररूपकी व्यावृत्ति न हो तो सभी रूपोंसे घटव्यवहार होना चाहिए और यदि स्वरूप ग्रहण न हो तो निःस्वरूपत्वका प्रसङ्ग होनेसे वह खरविपाणकी तरह असत् ही हो जायगा ।

(२) नाम स्थापना द्रव्य और भाव निक्षेपोंका जो आधार होता है वह स्वात्मा तथा अन्य परात्मा । यदि अन्य रूपसे भी घट हो जाय तो प्रतिनियत नामादि व्यवहारका ही उच्छेद हो जायगा ।

(३) घटशब्दके वाच्य अनेक घड़ोंमेंसे विवक्षित अमुक घटका जो आकार आदि है वह स्वात्मा अन्य परात्मा । यदि इतर घटके आकारसे भी वह घट 'घट' हो जाय तो सभी घड़े एक घटरूप ही हो जायेंगे और इस तरह अनेकत्वमूलक घटसामान्य व्यवहार ही नष्ट हो जायगा ।

(४) अमुक घट भी द्रव्यदृष्टिसे अनेक क्षणस्थायी होता है । अतः अन्वयी मृद्द्रव्यकी अपेक्षा स्थास कोश कुशूल घट कपाल आदि पूर्वोत्तर अवस्थाओंमें भी घट व्यवहार हो सकता है इनमें स्थास कोश कुशूल और कपाल आदि पूर्व और उत्तर अवस्थाएं परात्मा हैं तथा मध्यक्षणवर्ती घट अवस्था स्वात्मा है । उसी अवस्थासे वह घट है क्योंकि उसीमें घड़ेके गुण क्रिया आदि पाए जाते हैं । यदि उन कुशूलादि अवस्थाओंमें भी घड़ेकी उपलब्धि हो तो घटकी उत्पत्ति और विनाशके लिए किया जानेवाला पुरुषका प्रयत्न ही निष्फल हो जायगा ।

(५) उस मध्यकालवर्ती घटपर्यायमें भी प्रतिक्षण उपचय और अपचय होता रहता है अतः ऋजुसूत्रनयकी दृष्टिसे एकक्षणवर्ती घट ही स्वात्मा है अतीत और अनागतकालीन उस घटकी ही पर्यायें परात्मा हैं । यदि प्रत्युत्पन्न क्षणकी तरह अतीत और अनागत क्षणोंसे भी घट माना जाय तो सभी वर्तमान क्षणमात्र ही हो जायेंगे । अतीत और अनागतकी तरह प्रत्युत्पन्न क्षणसे भी असत्त्व माना जाय तो जगत्से घटव्यवहारका ही लोप हो जायगा ।

(६) उस प्रत्युत्पन्न घटक्षणमें रूप रस गन्ध पृथुबुध्नोदराकार आदि अनेक गुण और पर्यायें हैं अतः घड़ा पृथुबुध्नोदराकारसे 'है' क्योंकि घटव्यवहार इसी आकारसे होता है अन्यसे नहीं । यदि उस आकारसे भी घड़ा 'न' हो तो घटका अभाव ही हो जायगा ।

(७) आकारमें रूप रस आदि सभी हैं। घड़ेके रूपको आंखसे देखकर ही घटके अस्तित्वका व्यवहार होता है अतः रूप स्वात्मा है तथा रसादि परात्मा। 'आंखसे घड़ेको देखता हूँ' यहां रूपकी तरह रसादि भी घटके स्वात्मा हों तो रसादि भी चक्षुर्ग्राह्य हो जानेसे रूपात्मक हो जायेंगे फिर अन्य इन्द्रियोंकी कल्पना ही निरर्थक हो जायगी। यदि रसादिकी तरह रूप भी स्वात्मा न हो तो वह चक्षुके द्वारा दिखाई ही नहीं देगा।

(८) शब्दभेदसे अर्थभेद होता ही है अतः घट शब्दका अर्थ जुदा है तथा कुट आदि शब्दोंका जुदा। घटन क्रियाके कारण घट है तथा कुटिल होनेके कारण कुट। अतः घड़ा जिस समय घटन क्रियामें परिणत हो उसी समय उसे घट कहना चाहिए। इसलिए घटका घटनक्रियामें कर्तारूपसे उपयुक्त होनेवाला स्वरूप स्वात्मा है और अन्य परात्मा। यदि इतर रूपसे भी घट कहा जाय तो पटादिमें भी घटव्यवहारका प्रसङ्ग प्राप्त होगा। और इस तरह सभी पदार्थ एकशब्दके वाच्य हो जायेंगे।

(९) घटशब्दप्रयोगके बाद उत्पन्न घटज्ञानाकार स्वात्मा है क्योंकि वही अन्तरंग है और अहेय है। बाह्य घटाकार परात्मा है। अतः घड़ा उपयोगाकारसे है अन्य से नहीं। यदि उपयोगाकारसे भी अघट हो जाय तो वचन व्यवहारके मूलाधार उपयोगके अभावमें सभी व्यवहार विनष्ट हो जायेंगे।

(१०) चैतन्य शक्तिके दो आकार होते हैं—१ ज्ञानाकार २ ज्ञेयाकार। प्रतिबिम्ब-शून्य दर्पणकी तरह ज्ञानाकार है और प्रतिबिम्ब सहित दर्पणकी तरह ज्ञेयाकार। इनमें ज्ञेयाकार स्वात्मा है क्योंकि घटाकार ज्ञानसे ही घट व्यवहार होता है। और ज्ञानाकार परात्मा है क्योंकि वह सर्वसाधारण है। यदि ज्ञानाकारसे घट माना जाय तो पटादि ज्ञान कालमें भी घट-व्यवहार होना चाहिए। यदि ज्ञेयाकारसे भी घट 'न' माना जाय तो घट-व्यवहार निराधार हो जायगा।

इस प्रकार उक्त रीतिसे सूचित घटत्व और अघटत्व दोनों धर्मोंका आधार घड़ा ही होता है। यदि दोनोंमें भेद माना जाय तो घटमें ही दोनों धर्मोंके निमित्तसे होनेवाली बुद्धि और वचन प्रयोग नहीं हो सकेंगे। अतः घड़ा उभयात्मक है। क्रमसे दोनों धर्मोंकी विवक्षा होनेपर घड़ा स्यात् घट भी है और अघट भी। यदि उभयात्मक वस्तुको घट ही कहा जाय तो दूसरे स्वरूपका संग्रह न होनेसे वह अतत्त्व ही हो जायगी। यदि अघट कही जाय तो घट रूपका संग्रह न होनेसे अतत्त्व बन जायगी। और कोई ऐसा शब्द है नहीं जो युगपत् उभय रूपोंका प्रधान भावसे कथन कर सके अतः युगपदुभय विवक्षामें वस्तु अवक्तव्य है। प्रथम समयमें घटस्वरूपकी मुख्यता तथा द्वितीय समयमें युगपदुभय विवक्षा होनेपर घट स्यात् घट और अवक्तव्य है। अघट रूपकी विवक्षा तथा क्रमशः युगपदुभय विवक्षा होनेपर घट स्यादघट और अवक्तव्य है। क्रमशः उभय धर्म और युगपदुभय धर्मोंकी सामूहिक विवक्षा होनेपर घट स्यादुभय और अवक्तव्य है। इस तरह यह सप्तभंगी प्रक्रिया सभी सम्प्रदर्शनादिमें लगा देनी चाहिए।

यदि द्रव्यार्थिक नयका एकान्त आग्रह किया जाता है तो अतत्को तत् कहनेके कारण उन्मत्त वाक्यकी तरह वह अग्राह्य हो जायगा। इसी तरह यदि पर्यायार्थिकका सर्वथा आग्रह किया जाता है तो तत्को भी अतत् कहनेके कारण असद्वाद ही हो जायगा। स्याद्वाद वस्तुके यथार्थरूपका निश्चय करनेके कारण सद्वाद है। वस्तुको सर्वथा अवक्तव्य कहना

भी अमर्त्ताद है । क्योंकि इस दशामे 'अवदन्त्य' यह वचन भी नहीं बोल सकेंगे जैसे कि मौनव्रती 'मै मौनव्रती हूँ' यह शब्द भी नहीं बोल सकता । अतः स्यादवदन्त्यवाद ही न्यय है । हिताहितविवेक भी इसीसे होता है ।

§ ६-७ प्रश्न—यदि अनेकान्तमें भी यह विधि प्रतिषेध कल्पना लगनी है तो जिस समय अनेकान्तमें 'नास्ति' भंग प्रयुक्त होगा उस समय एकान्तवादका प्रमङ्ग आ जाना है । और अनेकान्तमें अनेकान्त लगानेपर अनवस्था दूषण होता है । अतः अनेकान्तको अनेकान्त ही कहना चाहिए । उत्तर—अनेकान्तमें भी प्रमाण और नयकी दृष्टिमें अनेकान्त और एकान्त रूपसे अनेकमुखी कल्पनाएं हो सकती हैं । अनेकान्त और एकान्त दोनों ही नम्यक् और मिथ्याके भेदसे दो दो प्रकारके होते हैं । प्रमाणके द्वारा निरूपित वस्तुके एक देशको सयुक्ति ग्रहण करनेवाला सम्यगेकान्त है । एक धर्मका सर्वथा अवधारण करके अन्य धर्मोंका निराकरण करनेवाला मिथ्या एकान्त है । एक वस्तुमें युक्ति और आगमसे अविरोध अनेक विरोधी धर्मोंको ग्रहण करनेवाला सम्यगेकान्त है तथा वस्तुको तत् अतत् आदि स्वभावसे शून्य कहकर उसमें अनेक धर्मोंकी मिथ्या कल्पना करना अर्थशून्य वचनविलास मिथ्या अनेकान्त है । सम्यगेकान्त नय कहलाता है तथा सम्यगेकान्त प्रमाण । यदि अनेकान्तको अनेकान्त ही माना जाय और एकान्तका लोप किया जाय तो सम्यगेकान्तके अभावमें शाखादिके अभावमें वृक्षके अभावकी तरह तत्समुदाय रूप अनेकान्तका भी अभाव हो जायगा । यदि एकान्त ही माना जाय तो अविनाभावी इतर धर्मोंका लोप होनेपर प्रकृत शेषका भी लोप होनेसे सर्वलोपका प्रसंग प्राप्त होता है ।

§ ८ अनेकान्त छल रूप नहीं है क्योंकि जहां वक्ताके अभिप्रायसे भिन्न अर्थकी कल्पना करके वचन विघात किया जाता है वहां छल होता है । जैसे 'नवकम्बलो देवदत्तः' यहां 'नव' शब्दके दो अर्थ होते हैं । एक ९ संख्या और दूसरा नया । तो 'नूतन' विवक्षासे कहे गये 'नव' शब्दका ९ संख्या रूप अर्थविकल्प करके वक्ताके अभिप्रायसे भिन्न अर्थकी कल्पना छल कही जाती है किन्तु सुनिश्चित मुख्य गौण विवक्षासे संभव अनेक धर्मोंका मुनिर्णीत रूपसे प्रतिपादन करनेवाला अनेकान्तवाद छल नहीं हो सकता, क्योंकि इसमें वचनविघात नहीं किया गया है अपितु यथावस्थित वस्तुतत्त्वका निरूपण किया गया है ।

§ ९-१४ प्रश्न—एक आधारमें विरोधी अनेक धर्मोंका रहना असंभव है अतः अनेकान्त संशय हेतु है ? उत्तर—सामान्य धर्मका प्रत्यक्ष होनेसे विशेष धर्मोंका प्रत्यक्ष न होनेपर किन्तु उभय विशेषोंका स्मरण होनेसे संशय होता है । जैसे धुंधली रात्रिमें स्थाणु और पुरुषगत ऊंचाई आदि सामान्य धर्मकी प्रत्यक्षता होने पर स्थाणुगत कोटर पक्षिनिवास तथा पुरुषगत सिर खुजाना कपड़ा हिलने आदि विशेष धर्मोंके न दिखनेपर किन्तु इन विशेषोंका स्मरण रहनेपर जान दो कोटियोंमें दोलित हो जाता है कि यह स्थाणु है या पुरुष । किन्तु अनेकान्तवादमें विशेष धर्मोंकी अनुपलब्धि नहीं है । सभी धर्मोंकी सत्ता अपनी अपनी निश्चित अपेक्षाओंसे स्वीकृत है । तत्तद् धर्मोंका विशेष प्रतिभास निर्विवाद सापेक्ष रीतिसे बताया गया है । संशयका यह आधार भी उचित नहीं है कि 'अस्ति आदि धर्मोंको पृथक्-पृथक् सिद्ध करनेवाले हेतु हैं या नहीं ? यदि नहीं है तो प्रतिपादन कैसा ? यदि हैं ; तो एक ही वस्तुमें परस्पर विरोध धर्मोंकी सिद्धि होनेपर संशय होना ही चाहिए' ; क्योंकि यदि विरोध होता तो संशय होता । किन्तु अपनी अपनी अपेक्षाओंसे संभवित

धर्मों में विरोधकी कोई संभावना ही नहीं है। जैसे एक ही देवदत्त भिन्न-भिन्न पुत्रादि सम्बन्धियोंकी दृष्टिसे पिता पुत्र मामा आदि निर्विरोध रूपसे व्यवहृत होता है। उसी तरह अस्तित्व आदि धर्मोंका भी एक वस्तुमें रहनेमें कोई विरोध नहीं है। देवदत्त यदि अपने पुत्रकी अपेक्षा पिता है तो मयकी अपेक्षा पिता नहीं हो सकता। जैसे कि एक ही हेतु सपक्षमें सत् होता है और विपक्षमें असत् होता है उसी तरह विभिन्न अपेक्षाओंसे अस्तित्व आदि धर्मोंके रहनेमें भी कोई विरोध नहीं है।

अथवा, जैसे वादी या प्रतिवादीके द्वारा प्रयुक्त प्रत्येक हेतु स्वपक्षकी अपेक्षा साधक और परपक्षकी अपेक्षा दूषक होता है उसीप्रकार एक ही वस्तुमें विभिन्न अपेक्षाओंमें विविध धर्म रह सकते हैं। 'एक वस्तु अनेक धर्मात्मक है' इसमें किसी वादीको विवाद भी नहीं है। यथा—सांख्य सत्त्व, रज और तम, इन भिन्न स्वभाववाले धर्मोंका आधार एक 'प्रधान' मानते हैं। वैशेषिक पृथिवीत्व आदि सामान्यविशेष स्वीकार करते हैं। एक ही पृथिवीत्व स्वव्यक्तियोंमें अनुगत होनेसे सामान्यात्मक होकर भी जलादि से व्यावृत्ति करानेके कारण विशेष कहा जाता है। इसीलिए इसकी सामान्यविशेष संज्ञा है। बौद्ध कर्कश आदि विभिन्न लक्षणवाले परमाणुओंके समुदायको एक रूप स्वलक्षण मानते हैं। इनके मतमें भी विभिन्न परमाणुओंमें रूपकी दृष्टिसे कोई विरोध नहीं है। विज्ञानाद्वैतवादी एक ही विज्ञानको ग्राह्याकार, ग्राहकाकार और संवेदनाकार इस प्रकार त्रयाकार स्वीकार करते ही हैं। सभी वादी पूर्वविस्थाको कारण और उत्तरावस्थाको कार्य मानते हैं अतः एक ही पदार्थमें अपनी पूर्व और उत्तरपर्यायिकी दृष्टिसे कारण-कार्य व्यवहार निर्विरोध रूपसे होता ही है। उसी तरह सभी जीवादि पदार्थ विभिन्न अपेक्षाओंसे अनेक धर्मोंके आधार होते हैं।

जीवादिके अधिगमके अन्य उपाय—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥७॥

निर्देश-नाममात्र कथन या स्वरूप निश्चय, स्वामित्व—अधिकारी, साधन—कारण, अधिकरण—आधार, स्थिति—कालमर्यादा और विधान—भेद-प्रभेदसे भी जीवादिका अधिगम होता है।

§ १-२ जिस पदार्थके स्वरूपका निश्चय हो जाता है उसीके स्वामित्व साधन आदि जाननेकी इच्छा होती है अतः सर्वप्रथम निर्देशका ग्रहण किया गया है। अन्य स्वामित्व आदिका प्रश्नोंके अनुसार क्रम है।

§ ३-५ पर्यायार्थिक नयसे औपशमिक आदि भाविरूप जीव है। द्रव्यार्थिक नयसे नामादि रूप जीव है। प्रमाणदृष्टिसे जीवका निर्देश उभयरूपसे होता है।

§ ६-७ निश्चयदृष्टिसे जीव अपनी पर्यायोंका स्वामी है। जैसे कि अग्निका स्वामित्व उष्णता पर है। पर्याय और पर्यायीमें कथञ्चिद् भेद दृष्टिसे स्वामित्व व्यवहार हो जाता है। व्यवहार नयसे सभी पदार्थोंका स्वामी जीव हो सकता है।

§ ८-९ निश्चय नयसे जीव अपने अनादि पारिणामिक भावोंसे ही स्वस्वरूपलाभ करता है। व्यवहार नयसे औपशमिकादि भावोंसे तथा माता-पिताके रजवीर्य आहार आदिसे भी स्वरूपलाभ करता है।

§ १०-११ निश्चय नयमे जीव अपने असंख्यात प्रदेशोंमें रहता है तथा व्यवहार नयसे कर्मानुसार प्राप्त शरीरमें रहता है ।

§ १२ द्रव्यदृष्टिसे जीवकी स्थिति अनाद्यनन्त है । कभी भी जीव चैतन्य जीवद्रव्यन्व उपयोग असंख्यातप्रदेशित्व आदि सामान्य स्वरूपको नहीं छोड़ सकता । पर्यायिकी अपेक्षा स्थिति एक समय आदि अनेक प्रकार की है ।

§ १३ जीवद्रव्य नारक मनुष्य आदि पर्यायिके भेदसे मन्यात अमन्यात और अनन्त प्रकार के हैं ।

§ १४ इसी तरह अजीवादिमें भी निर्देश आदिकी योजना कर्त्तनी चाहिए । यथा निर्देश-दश प्राणरहित अजीव होता है । अथवा नाम आदि रूप भी अजीव है । अजीवका स्वामी अजीव ही होता है अथवा भोक्ता होनेके कारण जीव भी । पुद्गलके अणुत्वका साधन भेद है और स्कन्धका साधन भेद और मन्धान । बाह्य साधन कालादि हैं । धर्म अधर्म काल और आकाशमें स्वाभाविक गतिहेतुता, स्थितिहेतुता, वर्तनाहेतुता और अवगाहनहेतुता ही साधन हैं । अथवा जीव और पुद्गल, द्योकि इनके निमित्तमें गत्यादिहेतुताकी अभिव्यक्ति होती है । साधारणतया सभी द्रव्योका अपना निज रूप ही अधिकरण हैं । आकाश बाह्य अधिकरण है । जलादिके लिए घट आदि अधिकरण हैं । द्रव्य दृष्टिसे स्थिति अनाद्यनन्त है तथा पर्यायदृष्टिसे एक समय आदि । द्रव्यदृष्टिसे धर्मादि तीन द्रव्य एक एक है । पर्यायार्थिक दृष्टिसे अनन्त जीवपुद्गलोंकी गत्यादिमें निमित्त होनेसे अनेक हैं-संख्यात असंख्यात और अनन्त है । काल संख्यात और असंख्यात है । परपरिणमनमें निमित्त होता है अतः अनन्त भी है । पुद्गलद्रव्य सामान्यसे एक है । विशेष रूपसे संख्यात असंख्यात और अनन्त है ।

आस्रव-मन, वचन और कायकी क्रिया रूप होता है, अथवा नामादि रूप आस्रव होता है । उपादान रूपसे आस्रवका स्वामी जीव है, निमित्तकी दृष्टिसे कर्मपुद्गल भी आस्रवका स्वामी होता है । अशुद्ध आत्मा साधन है अथवा निमित्त रूपसे कर्म भी । जीव ही आधार है क्योंकि कर्मपरिपाक जीवमें ही होता है । कर्मनिमित्तक शरीरादि भी उपचार से आधार हैं । वाचनिक और मानस आस्रवकी स्थिति जघन्यसे एक समय और उत्कृष्टसे अन्तर्मुहूर्त है । कायास्रवकी जघन्य अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट अनन्तकाल या असंख्यात पुद्गल परिवर्तन प्रमाण है । वाचनिक और मानस आस्रव सत्य असत्य उभय और अनुभयके भेदसे चार प्रकारका है । कायास्रव औदारिक औदारिकमिश्र वैक्रियिक वैक्रियिकमिश्र आहारक आहारकमिश्र और कर्मणके भेदसे सात प्रकारका है । औदारिक और औदारिकमिश्र मनुष्य और तिर्यञ्चोंके होता है । वैक्रियिक और वैक्रियिकमिश्र देव और नारकियोंके होता है । ऋद्धिप्राप्त संयतोंके आहारक और आहारकमिश्र होता है । विग्रहगतिप्राप्त जीव और समुद्धातगत केवलियोंके कर्मण कायास्रव होता है । आस्रव शुभ और अशुभके भेदसे भी दो प्रकारका है । हिंसा, असत्य, चोरी, कुशील आदिमें प्रवृत्ति अशुभ कायास्रव है तथा निवृत्ति शुभकायास्रव । कठोर गाली चुगली आदि रूपसे परबाधक वचनोंकी प्रवृत्ति वाचनिक अशुभास्रव हैं और इनसे निवृत्ति वाचनिक शुभास्रव । मिथ्या श्रुति ईर्ष्या मात्सर्य षड्यन्त्र आदि रूपसे मानस प्रवृत्ति मानस अशुभास्रव है और इनसे निवृत्ति मानस शुभास्रव ।

बन्ध—जीव और कर्मप्रदेशोका परस्पर सदलेप बन्ध है अथवा जिसका नाम बन्ध रखा या स्थापना आदि की, वह बन्ध है। बन्धका फल जीवको भोगना पड़ता है अतः स्वामी जीव है। चूँकि बन्ध दोमे होता है अतः पुद्गल कर्म भी स्वामी कहा जा सकता है। मिथ्यादर्शन अविरति प्रमाद कपाय और योग ये बन्धके साधन हैं अथवा इन रूपसे परिणत आत्मा साधन है। स्वामिसम्बन्धके योग्य वस्तु ही अर्थात् जीव और कर्मपुद्गल ही बन्धके आधार हैं। जघन्य स्थिति वेदनीयकी बारह मुहूर्त, नाम और गोत्रकी आठ मुहूर्त और शेष कर्मोंकी अन्तर्मुहूर्त है। उत्कृष्ट स्थिति ज्ञानावरण दर्शनावरण वेदनीय और अन्तरायकी तीस कोड़ा-कोड़ी सागर है। मोहनीयकी सत्तर कोड़ाकोड़ी, नाम और गोत्रकी बीस कोड़ाकोड़ी सागर है। आयुकी तेतीस सागर स्थिति है। अभव्य जीवोंके बन्ध सन्तानकी अपेक्षा अनाद्यनन्त है। उन भव्योंका बन्ध भी अनाद्यनन्त है जो अनन्तकाल तक सिद्ध न होंगे। ज्ञानावरण आदि कर्मोंका उत्पाद और विनाश प्रतिसमय होता रहता है अतः सादि सान्त भी है। सामान्यरूपसे बन्ध एक है। शुभ और अशुभके भेदसे दो प्रकार है। द्रव्य भाव और उभयके भेदसे तीन प्रकारका है। प्रकृति स्थिति अनुभाग और प्रदेशके भेदसे चार प्रकारका है। मिथ्यादर्शनादि कारणोंके भेदसे पाँच प्रकारका है। नाम स्थापना द्रव्य क्षेत्र काल और भावरूपसे छह प्रकारका है। इनमें भव और मिलानेसे सात प्रकार का है। ज्ञानावरण आदि मूल कर्मप्रकृतियोंकी दृष्टिसे आठ प्रकारका है। इस प्रकार कारणकार्यकी दृष्टिसे संख्यात असंख्यात और अनन्त विकल्प होते हैं।

संवर—आश्रय-निरोधको संवर कहते हैं अथवा नामादि रूप भी संवर होता है। इसका स्वामी जीव होता है अथवा रोके जानेवाले कर्मकी दृष्टिसे कर्म भी स्वामी है। गुप्ति समिति धर्म अनुप्रेक्षा आदि साधन हैं। स्वामि सम्बन्धके योग्य वस्तु आधार है। जघन्य स्थिति अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट स्थिति कुछ कम पूर्वकोटि प्रमाण है। विधान एकसे लेकर एक सौ आठ तक तथा आगे भी संख्यात आदि विकल्प होते हैं। तीन गुप्ति, पाँच समिति, दस धर्म, बारह अनुप्रेक्षा, बाईस परीषहजय, बारह तप, नव प्रायश्चित्त, चार विनय, दस वैयावृत्त्य, पाँच स्वाध्याय, दो व्युत्सर्ग, दस धर्म ध्यान और चार शुक्लध्यान ये संवरके १०८ भेद होते हैं।

निर्जरा—यथाकाल या तपोविशेषसे कर्मोंकी फलदानशक्ति नष्ट कर उन्हें झड़ देना निर्जरा है। नामस्थापना आदि रूप भी निर्जरा होती है। निर्जराका स्वामी आत्मा है अथवा द्रव्य निर्जराका स्वामी जीव भी है। तप और समयानुसार कर्मविपाक ये दो साधन हैं। आत्मा या निर्जराका स्वस्वरूप आधार है। सामान्यसे निर्जरा एक प्रकार की है, यथाकाल और औपक्रमिकके भेदसे दो प्रकार की है, मूल कर्मप्रकृतियोंकी दृष्टिसे आठ प्रकार की है, इसी तरह कर्मके रसको क्षीण करनेके विभिन्न प्रकारोंकी अपेक्षा संख्यात असंख्यात और अनन्त भेद होते हैं।

मोक्ष—संपूर्ण कर्मोंका क्षय मोक्ष है अथवा नामादिरूप मोक्ष होता है। परमात्मा और मोक्षस्वरूप ही स्वामी है। सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र्य मोक्षके साधन हैं। स्वामिसम्बन्धके योग्य पदार्थ अर्थात् जीव और पुद्गल आधार होते हैं। सादि अनन्त स्थिति है। सामान्यसे मोक्ष एक ही प्रकारका है। द्रव्य भाव और भोक्तव्यकी दृष्टिसे अनेक प्रकार का है।

सम्यग्दर्शन—तत्त्वार्थश्रद्धानको सम्यग्दर्शन कहते हैं अथवा नामादिरूप भी सम्यग्दर्शन होता है। स्वामी आत्मा और सम्यग्दर्शन पर्याय है। दर्शनमोहके उपशम आदि अन्तरंग साधन हैं, उपदेश आदि बाह्य साधन है। स्वामिसम्बन्धके योग्य वस्तु अधिकरण है। जघन्य स्थिति अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट स्थिति कुछ अधिक छद्यामठ मागर प्रमाण है। अथवा औपशमिक और क्षायोपशमिक सम्यग्दर्शन सादि मान्त होते हैं तथा क्षायिक सम्यग्दर्शन सादि अनन्त। सामान्यसे सम्यग्दर्शन एक है, निसर्गज और अधिगमज रूपसे दो प्रकारका है, औपशमिक क्षायिक और क्षायोपशमिकके भेदसे तीन प्रकारका है। इसी तरह विभिन्न परिणामोंकी दृष्टिसे संख्यात असंख्यात और अनन्त विकल्प होते हैं।

ज्ञान—जीवादितत्त्वोंके प्रकाशनको ज्ञान कहते हैं अथवा नामादिरूप भी ज्ञान होता है। स्वामी आत्मा है या ज्ञान पर्याय। ज्ञानावरण आदि कर्मका क्षयोपशम आदि साधन हैं अथवा अपनेको प्रकट करनेकी योग्यता। आत्मा अथवा स्वाकार ही अधिकरण है। क्षायोपशमिक मति आदि चार ज्ञान सादि सान्त हैं। क्षायिक ज्ञान सादि अनन्त होता है। सामान्यसे ज्ञान एक है, प्रत्यक्ष और परोक्षके भेदसे दो प्रकारका है। द्रव्य गुण और पर्यायरूप ज्ञेयके भेदसे तीन प्रकारका है। नामादिके भेदसे चार प्रकारका है। मति श्रुत अवधि आदिके भेदसे पांच प्रकारका है। इसी तरह ज्ञेयाकार परिणतिके भेदसे संख्यात असंख्यात और अनन्त विकल्प होते हैं।

चारित्र—कर्मोंके आनेके कारणोंकी निवृत्तिको चारित्र कहते हैं अथवा नामादिरूप भी चारित्र होता है। आत्मा अथवा चारित्रपर्याय स्वामी है। चारित्रमोहका उपशम आदि अथवा चारित्रशक्ति साधन हैं। स्वामिसम्बन्धके योग्य वस्तु अधिकरण है। जघन्यस्थिति अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट स्थिति कुछ कम पूर्वकोटी प्रमाण है। अथवा औपशमिक और क्षायोपशमिक चारित्र सादि और सान्त हैं। क्षायिक चारित्र शुद्धिकी प्रकटनाकी अपेक्षा सादि अनन्त होता है। सामान्यसे चारित्र एक है। बाह्य और आभ्यन्तर निवृत्तिकी अपेक्षा दो प्रकारका है। औपशमिक क्षायिक और क्षायोपशमिकके भेदसे तीन प्रकारका है। चार प्रकारके यतिकी दृष्टिसे या चतुर्यमकी अपेक्षा चार प्रकारका है। सामायिक आदिके भेदसे पांच प्रकारका है। इसी तरह विविध निवृत्तिरूप परिणामोंकी दृष्टिसे संख्यात असंख्यात और अनन्त विकल्परूप होता है।

जीवादिके अधिगमके अन्य उपाय—

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥८॥

सत् संख्या क्षेत्र स्पर्शन काल अन्तर भाव और अल्प बहुत्वके द्वारा भी जीवादि-पदार्थोंका अधिगम होता है।

१-२ यद्यपि 'सत्' शब्दका प्रयोग अनेक अर्थोंमें होता है—जैसे 'सत्पुरुष, सदश्व' यहाँ प्रशंसार्थक सत् शब्द है। 'सन् घटः सन् पटः' यहाँ सत् शब्द अस्तित्ववाचक है। 'प्रव्रजितः सन् कथमनृतं ब्रूयात्—अर्थात् दीक्षित होकर असत्य भाषण कैसे कर सकते हैं' यहाँ सत् शब्द प्रतिज्ञावाचक है। 'सत्कृत्य'में सत् शब्द आदरार्थक है। यहाँ विवक्षासे सत् शब्द विद्यमानवाची ग्रहण किया गया है। चूँकि सत् सर्वपदार्थव्यापी है और समस्त विचारों

का आधार होता है अतः उसको सर्वप्रथम ग्रहण किया है। गुण और क्रिया आदि किसीमें होते हैं किसीमें नहीं पर 'सत्' सर्वत्र अप्रतिहतगति है।

§ ३ जिसका सद्भाव प्रसिद्ध है उसी पदार्थकी संख्यात असंख्यात या अनन्त रूपसे गणना की जाती है अतः सत्के बाद परिमाण निश्चय करनेवाली संख्याका ग्रहण किया गया है।

§ ४ जिसकी संख्याका परिज्ञान हो गया है उस पदार्थके ऊपर-नीचे आदि रूपसे वर्तमान निवासकी प्रतिपत्तिके अर्थ उसके बाद क्षेत्रका ग्रहण किया है।

§ ५ पदार्थोंकी त्रैकालिक अवस्थाएँ विचित्र होती हैं, अतः त्रैकालिक क्षेत्रकी प्रतिपत्तिके लिए उसके बाद स्पर्शनका ग्रहण किया है। किसीका क्षेत्र प्रमाण ही स्पर्शन होता है तो किसीका एक जीव या नाना जीवोंकी अपेक्षा ६ राजू या आठ राजू।

§ ६ किसी क्षेत्रमें स्थित पदार्थकी काल मर्यादा निश्चय करना काल है।

§ ७ अन्तर शब्दके अनेक अर्थ हैं। यथा—'सान्तर काष्ठम्' में छिद्र अर्थ है। 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभते' यहां द्रव्यान्तरका अर्थ अन्य द्रव्य है। 'हिमवत्सागरान्तरे' में अन्तर शब्दका अर्थ मध्य है। 'शुक्लरक्ताद्यन्तरस्थस्य स्फटिकस्य—सफेद और लाल रंगके समीप रखा हुआ स्फटिक' यहां अन्तरका समीप अर्थ है। कहीपर 'विशेषता' अर्थमें भी प्रयुक्त होता है। जैसे 'घोड़ा हाथी और लोहेमें' 'लकड़ी पत्थर और कपड़ेमें' स्त्री-पुरुष और जलमें अन्तर ही नहीं, महान् अन्तर है। यहाँ अन्तर शब्द वैशिष्ट्यवाचक है। 'ग्रामस्यान्तरे कृपाः' में बाह्यार्थक अन्तर शब्द है अर्थात् गाँवके बाहर कुआ है। कही उपसंव्यान अर्थात् अन्तर्वस्त्रके अर्थमें अन्तर शब्दका प्रयोग होता है यथा 'अन्तरे शाटकाः'। कही विरह अर्थमें जैसे 'अनभिप्रेत श्रोतृजनान्तरे मन्त्रयते—अनिष्ट व्यक्तियोंके विरहमें मन्त्रणा करता है'। प्रकृतमें छिद्र मध्य और विरहमेंसे कोई एक अर्थ लेना चाहिए।

§ ८ किसी समर्थ द्रव्यकी किसी निमित्तसे अमुक पर्यायका अभाव होनेपर निमित्तान्तरसे जब तक वह पर्याय पुनः प्रकट नहीं होती तब तकके कालको अन्तर कहते हैं।

§ ९ औपमशमिक आदि परिणामोंके निर्देशके लिए भावका ग्रहण किया है।

§ १० संख्याका निश्चय होनेपर भी परस्पर न्यूनाधिक्यका ज्ञान करनेके लिए अल्पबहुत्वका कथन है।

§ ११-१४ प्रश्न—निर्देशके ग्रहणसे ही 'सत्'का अर्थ पूरा हो जाता है अतः इस सूत्रमें 'सत्' का ग्रहण निरर्थक है ? उत्तर—'सत्'के द्वारा गति इन्द्रिय काय आदि चौदह मार्गणाओंमें 'कहां है कहां नहीं है ?' आदिरूपसे सम्यग्दर्शनादिका अस्तित्व सूचित किया जाता है। अधिकृत जीवादि और सम्यग्दर्शनादिका यद्यपि 'निर्देश'के द्वारा ग्रहण हो जाता है परन्तु अनधिकृत क्रोधादि या अजीवपर्याय वर्णादिके अस्तित्वका सूचन करनेके लिए 'सत्' का ग्रहण आवश्यक है।

§ १५ विधान और संख्या ग्रहणके पृथक्-पृथक् प्रयोजन हैं—विधानके द्वारा सम्यग्दर्शनादिके प्रकारोंकी गिनती की जाती है और प्रत्येक प्रकारकी वस्तुओंकी गिनती संख्याके द्वारा की जाती है—इतने उपशम सम्यग्दृष्टि हैं, इतने क्षायिकसम्यग्दृष्टि हैं आदि।

१६ यद्यपि आपाततः क्षेत्र और अधिकरणमें कोई अन्तर नहीं है फिर भी अधिकृत अनधिकृत सभी पदार्थों का क्षेत्र बतानेके लिए विशेषरूपसे क्षेत्रका ग्रहण किया है।

१७-१९ प्रश्न-क्षेत्रके होनेपर ही स्पर्शन होता है, घटरूप क्षेत्रके रहने पर ही जल उसे स्पर्शन करता है अतः क्षेत्रसे स्पर्शनका पृथक् कथन नहीं करना चाहिए ? उत्तर-क्षेत्र शब्द विषयवाची है जैसे राजा जनपदक्षेत्रमें रहता है यहा राजाका विषय जनपद है न कि वह सम्पूर्ण जनपदको स्पर्श करता है परन्तु स्पर्शन सम्पूर्ण विषयक होता है। क्षेत्र वर्तमानवाची है और स्पर्शन त्रिकालगोचर होता है, अर्थात् त्रैकालिक क्षेत्रको स्पर्शन कहते हैं।

२० मुख्यकालके अस्तित्वकी सूचना देनेके लिए स्थितिसे पृथक् कालका ग्रहण किया है। व्यवहारकाल पर्याय और पर्यायीकी अवधिका परिच्छेद करता है। सभी पदार्थोंके अधिगमके लिए किञ्चित् विशेषका निरूपण किया गया है।

२१ यद्यपि निक्षेपोमें 'भाव' का निरूपण है किन्तु यहां भावसे औपशमिकादि जीवभावोंके कहनेकी विवक्षा है और वहां सामान्यसे पर्यायनिरूपण की।

२२ तत्त्वाधिगमके विभिन्न प्रकारोंका निर्देश शिष्यकी योग्यता अभिप्राय और जिज्ञासाकी शान्तिके लिए किया जाता है। कोई अति संक्षेपमें समझ लेते हैं कोई विस्तारसे और कोई मध्यम रीतिसे। अन्यथा 'प्रमाण' इस संक्षिप्त ग्रहणसे ही सब प्रयोजन सिद्ध हो सकते हैं तो अन्य सभी उपायोंका कथन निरर्थक हो जायगा।

सम्यग्ज्ञानका वर्णन—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥६॥

मति श्रुत अवधि मनःपर्यय और केवल ये पांच ज्ञान है।

१ मत्प्रावरण कर्मके क्षयोपशम होने पर इन्द्रिय और मनकी सहायतासे अर्थोंका मनन मति है। यह 'मननं मतिः' भावसाधन है। 'मनुते अर्थान् मतिः' यह कर्तृसाधन भी स्वतन्त्र विवक्षामें होता है। 'मन्यते अनेन' यह करण-साधन भी मति शब्द होता है। ज्ञान और आत्माकी भेद-अभेद विवक्षामें तीनों प्रकार बन जाते हैं।

२ श्रुत शब्द कर्मसाधन भी होता है। श्रुतावरण कर्मके क्षयोपशम होनेपर जो सुना जाय वह श्रुत। कर्तृसाधनमें श्रुतपरिणत आत्मा श्रुत है। करण विवक्षामें जिससे सुना जाय वह श्रुत है। भावसाधनमें श्रवणक्रिया श्रुत है।

३ अव पूर्वक धा धातुसे कर्म आदि साधनोंमें अवधि शब्द बनता है। 'अव' शब्द 'अधः'वाची है जैसे अधःक्षेपणको अवक्षेपण कहते हैं: अवधिज्ञान भी नीचेकी ओर बहुत पदार्थोंको विषय करता है। अथवा, अवधिशब्द मर्यादार्थक है अर्थात् द्रव्यक्षेत्रादिकी मर्यादासे सीमित ज्ञान अवधिज्ञान है। यद्यपि केवलज्ञानके सिवाय सभी ज्ञान सीमित हैं फिर भी रूढिवश इसी ज्ञानको अवधिज्ञान-सीमितज्ञान कहते हैं। जैसे गतिशील सभी पदार्थ हैं पर गाय ही रूढिवश गौ (गच्छतीति गौः) कही जाती है।

४ मनःपर्यय-ज्ञानावरणके क्षयोपशम होनेपर दूसरेके मनोगत अर्थको जानना मनःपर्यय है। पर मनोगत अर्थको मन कहते हैं, मनमें रहनेके कारण वह अर्थ मन कहलाता है। अर्थात् मनोविचारका विषय भावघट आदिको विशुद्धिवश जान लेना मनःपर्यय है।

§ ५ प्रश्न—आगममें 'मनसा मनः संपरिचिन्त्य—अर्थात् मनके द्वारा मनको विचारकर' ऐसा कथन है अतः मनोनिमित्त होनेसे इसे मानस मतिज्ञान कहना चाहिए ?

उत्तर—जैसे आकाशमें चन्द्रको देखनेमें आकाशकी साधारण अपेक्षा होती है उसी तरह मनःपर्यय ज्ञानमें मन अपेक्षा मात्र है जैसे मन मतिज्ञानमें कारण होता है उस तरह यहां कारण नहीं है क्योंकि मनःपर्ययमात्र आत्मविशुद्धिजन्य है ।

§ ६-७ जिसके लिए बाह्य और आभ्यन्तर विविध प्रकारके तप तपे जाते हैं वह लक्ष्यभूत केवलज्ञान है । जैसे 'केवल अन्न खाता है' यहां केवल शब्द असहाय अर्थमें है अर्थात् असहाय शाक आदि रहित अन्न खाता है उसी तरह केवल अर्थात् क्षायोपशमिक आदि ज्ञानोंकी सहायतासे रहित असहाय केवल ज्ञान है । यह रूढ़ शब्द है ।

§ ८-९ जैनमतमें जिस प्रकार ज्ञान करण आदि साधनोमें निष्पन्न होता है अन्य एकांतवादियोंके यहां ज्ञानकी करणादि साधनता नहीं बन सकती ।

§ १० जो बौद्ध आत्माका ही अस्तित्व नहीं मानते उनके यहां कर्ताका अभाव होनेसे ज्ञानमें 'ज्ञायते अनेन' यह करण प्रयोग नहीं हो सकता । फरसेके प्रयोग करनेवाले देवदत्तके रहनेपर ही फरसा छेदन क्रियाका करण कहा जा सकता है । इसी तरह 'ज्ञाति-ज्ञानम्' यह भाव साधन भी नहीं बन सकता, क्योंकि भाववान्के अभावमें भावकी सत्ता नहीं रह सकती । 'जानातीति ज्ञानम्' इस तरह ज्ञानको कर्तृसाधन कहना भी उचित नहीं है क्योंकि जब सभी पदार्थ निरीह हैं एक दूसरेकी अपेक्षा नहीं रखते तब निरीह पदार्थ कर्ता कैसे बन सकता है ? फिर, पूर्व और उत्तर पर्यायकी अपेक्षा रखनेवाला पदार्थ कर्ता होता है । क्षणिक ज्ञान तो पूर्वोत्तरकी अपेक्षा नहीं रखता अतः निरपेक्ष होनेके कारण कर्ता नहीं बन सकता । संसारमें करणके व्यापारकी अपेक्षा रखनेवाला पदार्थ कर्ता होता है, पर ज्ञानके लिए कोई अन्य करण तो है ही नहीं अतः वह कर्ता नहीं बन सकता । स्वशक्तिको करण कहना तो उचित नहीं है; क्योंकि शक्ति और शक्तिमान्में भेद माननेपर शक्तिमान्की जगह आत्माका अस्तित्व सिद्ध हो जायगा । अभेद माननेपर तो वही कर्तृत्वाभाव नामक दोष आता है । सन्तानकी अपेक्षा पूर्व क्षणको कर्ता और उत्तर क्षणको करण मानकर व्यवस्था बनाना भी उचित नहीं है; क्योंकि सन्तान यदि परमार्थ है, तो आत्माकी सिद्धि हो जाती है । यदि मिथ्या है; तो मृषावाद हो जायगा । सन्तान यदि क्षणोंसे भिन्न है; तो उन क्षणोंसे कोई वास्तविक सम्बन्ध न होनेके कारण वह 'उनकी' सन्तान नहीं कही जा सकती । यदि अभिन्न है तो क्षणोंकी तरह परस्पर निरन्वय रहनेके कारण पूर्वोक्त दोष बने रहेंगे । मन रूप इन्द्रियको करण कहना भी उचित नहीं है; क्योंकि उसमें वह शक्ति ही नहीं है । "छहों ज्ञानोंके लिए एक क्षण पूर्वका ज्ञान मूल होता है" यह उनका सिद्धान्त है । इसीलिए अतीतज्ञान रूप मन इन्द्रिय भी नहीं हो सकता । जो ज्ञान उत्पन्न हो रहा है तत्समकालीनको भी करण नहीं कह सकते; क्योंकि समसमयवालोंमें कार्य कारण व्यवहार नहीं बन सकता जैसे कि एक साथ उत्पन्न होनेवाले दाएं बाएं दो सींगोंमें परस्पर । ज्ञानमें 'ज्ञा-जानना' इस प्रकृतिको छोड़कर अन्य कोई अंश तो है नहीं जो 'जाननेवाला' बनकर कर्ता हो सके । क्षणिकवादीके मतमें कर्तृत्व जब एक क्षणवर्ती है तब वह अनेक क्षणवर्ती 'कर्तृ' शब्दसे कहा ही कैसे जायगा ? 'कर्तृ' शब्द भी जब एकक्षणवर्ती नहीं है तब वाचक कैसे बन सकता है ? सन्तानकी दृष्टिसे वाच्यवाचक सम्बन्ध बनाना भी समुचित

नहीं है क्योंकि सन्तान अवाच्यविक है। तत्त्वको सर्वथा अवाच्य कहना तो तिनान् अनुचित है क्योंकि अवाच्य पक्षमें उसे 'अवाच्य' शब्दमें भी नहीं कह सकते, अतः तत्त्व प्रतिपत्तिके उपायका भी लोप हो जायगा। किंच, कर्तृसाधन और कर्मसाधन दोनोंको जाननेवाला एक व्यक्ति ही यह भेद कर सकता है कि 'ज्ञान कर्तृसाधन है, कर्मसाधन नहीं है' जब क्षणिकवादीके यहाँ प्रत्येक ज्ञान एक अर्थको विषय करनेवाला और क्षणिक है तब निर्णय ही नहीं हो सकेगा। जो व्यक्ति सफेद और कालेको नहीं जानता वह 'यह काला है सफेद नहीं' यह विधिनिषेध कर ही नहीं सकता।

§ ११ आत्माका अस्तित्व मानकर भी यदि उसे निरनिवृत्त अविकारी नित्य माना जाता है तो भी ज्ञानमें कर्मसाधनता आदि मिट्ट नहीं हो सकते, क्योंकि अनिर्गामी आत्मामें ज्ञान आदि परिणामोंका सम्बन्ध ही नहीं बन पाता। जब आत्मा एक स्वतन्त्र पदार्थ है तथा आत्मा इन्द्रिय मन और अर्थके सन्निकर्षमें उत्पन्न ज्ञान भी स्वतन्त्र तब ज्ञान आत्माका करण कैसे बन सकता है? क्योंकि दोनों निरपेक्ष होनेमें सम्पर्क सम्बन्धी नहीं हो सकते। जिस प्रकार छेदनेवाले देवदत्तने कर्मभूत फरमा कठोर तीक्ष्ण आदि रूपमें अपना पृथक् अस्तित्व रखता है उस तरह ज्ञानका पृथक् मिट्ट कोई स्वरूप उपलब्ध नहीं होना जिसमें उसे करण बनाया जाय। फरमा भी तब करण बनता है जब वह देवदत्तकृत ऊपर उठने और नीचे गिरकर लकड़ीके भीतर घुसने रूप व्यापारकी अपेक्षा रखता है, किन्तु ज्ञानमें कर्ताके द्वारा की जानेवाली कोई क्रिया नहीं दिखाई देती जिनकी अपेक्षा करनेके कारण उसे करण कहा जाय। स्वयं छेदनक्रियामें परिणत देवदत्त अपनी महायत्नाके लिए फरमेको लेता है और इसीलिए फरसा करण कहलाता है पर यहाँ आत्मा स्वयं ज्ञानक्रिया रूपसे परिणति ही नहीं करता। क्योंकि ज्ञान स्वतन्त्र पदार्थ है। यदि ज्ञान आत्मासे भिन्न है तो आत्मा घटादि पदार्थोंकी तरह अज्ञ अर्थात् ज्ञानशून्य जड़ हो जायगा। दंडके सम्बन्धसे दंडीकी तरह सम्बन्ध कल्पना उचित नहीं है क्योंकि जब आत्मा स्वयं ज्ञानस्वभाव नहीं है तब ज्ञानका सम्बन्ध आत्मासे ही हो मन या इन्द्रियसे नहीं, यह प्रतिनियम ही नहीं बन सकता। फिर, दण्ड और दण्डी दोनों अपने अपने लक्षणोंसे पृथक् मिट्ट है अतः उनका सम्बन्ध तो समझमें आता है पर आत्मासे भिन्न ज्ञानकी या ज्ञानशून्य आत्माकी जब स्वतन्त्र सत्ता सिद्ध नहीं होती तब उनमें दण्डदण्डिकी तरह सम्बन्ध कैसे बन सकता है? ज्ञानके उत्पन्न होने पर भी यदि आत्मामें हिताहित विचाररूप परिणमन नहीं होता तो ज्ञान आत्माका विशेषण कैसे बन सकता है? दो अर्थोंके संयोगसे जैसे रूप दर्शनकी शक्ति नहीं आ सकती वैसे ही ज्ञानशून्य आत्मा और ज्ञानके सम्बन्धसे 'ज' व्यवहार नहीं हो सकेगा।

किंच, यदि 'जिनके द्वारा जाना जाय वह ज्ञान' ऐसा निर्वचन किया जाता है तो इन्द्रिय और मनमें ज्ञानत्वका प्रसंग आता है। क्योंकि इनके द्वारा भी जाना जाता है। किंच, आत्मा सर्वगत होनेसे क्रियाशून्य है और ज्ञान गुण होनेसे क्रियारहित है क्योंकि क्रियावाला द्रव्य ही होता है, अतः दोनों क्रियारहित पदार्थोंमें न तो कर्तृत्व बन सकता है और न करणत्व ही।

सांख्य पुरुषको प्रकृतिसे भिन्न नित्य शुद्ध और निर्विकार कहते हैं। इनके मतमें भी ज्ञान करण नहीं हो सकता। इन्द्रिय मन अहङ्कार और महान् तत्त्वोंके आलोचन

संकल्प अभिमान और अध्यवसायात्मक व्यापाररूप बुद्धि प्रकृतितत्त्व है पुरुष इससे भिन्न नित्य शुद्ध और अविकारी है। बुद्धि ऐसे पुरुषका करण कैसे बन सकती है ? क्रिया-परिणत देवदत्तको ही करणकी आवश्यकता लोकमे प्रसिद्ध है।

इसी तरह ज्ञान कर्तृसाधन नहीं बन सकता। करणरूपसे प्रसिद्ध तलवार आदि की तीक्ष्णता आदि गुणोंकी प्रशंसामे 'तलवारने छेड़ दिया' इस प्रकारका कर्तृत्वधर्मका अध्यारोपण करके कर्तृसाधन प्रयोग होता है किन्तु यहाँ जब ज्ञानकी करणरूपसे सिद्धि ही नहीं है तब इसमें कर्तृत्व धर्मका आरोप करके करण प्रयोग कैसे हो सकता है ?

ज्ञान भावसाधन भी नहीं हो सकता। जिन चावल आदि पदार्थोंमें स्वतः विक्रिया-स्वभाव है उन्हींमें पचनक्रिया देखकर 'पचनं पाक.' यह क्रियाप्रधान भावप्रयोग होता है आकाश आदिमें नहीं। अतः परिणमनरहित अविकारी ज्ञानमें क्रियाप्रधान भावप्रयोग नहीं हो सकता। किंच, ज्ञानको प्रमाण माना जाता है। अतः जब तक उससे कोई अन्य अवबोध या फलात्मक ज्ञान उत्पन्न नहीं होगा तब तक उस ज्ञानका 'ज्ञातिज्ञानम्' ऐसा भावसाधन निर्देश नहीं हो सकता। वौद्धोंका यह कहना उचित नहीं है कि—'अधिगम भिन्न पदार्थ नहीं है अतः फलमें ही प्रमाणताका आरोप कर लेना चाहिए' क्योंकि मुख्य वस्तुके रहनेपर ही अन्यत्र आरोपकल्पना होती है, किन्तु यहाँ मुख्य प्रमाण पृथक् सिद्ध ही नहीं है। एक ही ज्ञानमें आकार भेदसे प्रमाण-फल भावकी कल्पना भी उचित नहीं है; क्योंकि आकार और आकारवान्में भेद और अभेद पक्षमें अनेक दोष आते हैं। निरंश तत्त्वमें आकारभेदकी कल्पना भी उचित नहीं है। ज्ञानवादमें बाह्य वस्तुओंके आकारके अभावमें अन्तरंग ज्ञानमें आकार आ ही नहीं सकता। जैनदर्शनमें प्रत्येक वस्तु अनेक-धर्मात्मक है। अतः पर्यायभेदसे एक ही ज्ञान कर्तृ करण और भाव साधन बन सकता है।

§ १२ मति आदि प्रत्येकमें 'ज्ञान'का अन्वय कर लेना चाहिए। 'द्वन्द्व समासमें आदि या अन्तमें प्रयुक्त शब्दका सबके साथ अन्वय होता है' यह व्याकरणशास्त्रका प्रसिद्ध नियम है। 'केवलानि ज्ञानम्'में सामानाधिकरण्य होनेपर भी चूँकि 'ज्ञान' शब्द उपात्तसंख्यक है अतः एकवचन ही रहा है बहुवचन नहीं हुआ।

§ १३ मति शब्द धिसंज्ञक है अल्पाक्षर है और मतिज्ञान अल्पविषयक है अतः उसका सर्वप्रथम ग्रहण किया गया है।

§ १४-१६ चूँकि श्रुतज्ञान मतिपूर्वक होता है अतः मतिके बाद श्रुतका ग्रहण किया है। मति और श्रुतका विषय बराबर है और नारद और पर्वतकी तरह दोनों सहभावी हैं अतः दोनोंका पास-पास निर्देश हुआ है।

§ १७-२० तीनों प्रत्यक्षोंमें अधिज्ञान सबसे कम विशुद्धिवाला है अतः इसका सर्व-प्रथम निर्देश है इससे विशुद्धतर होनेके कारण संयमी जीवोंके ही होनेवाले मन-पर्ययका ग्रहण किया है। सबके अन्तमें केवलज्ञानका निर्देश है क्योंकि इससे बड़ा कोई ज्ञान नहीं है। केवल ज्ञान अन्य सब ज्ञानोंको जान सकता है पर केवलज्ञानको जाननेवाला उससे बड़ा दूसरा ज्ञान नहीं है। चूँकि केवलज्ञानके साथ ही निर्वाण होता है न कि क्षायोपशयिक मति आदि ज्ञानोंके साथ। इसलिए भी इसका अन्तमें निर्देश किया है।

§ २१-२५ प्रश्न-चूँकि मतिज्ञान और श्रुतज्ञान दोनों सहचारी हैं और एक व्यक्ति

में युगपत् पाए जाते हैं अतः दोनोंमें कोई विशेषता न होनेसे दोनोंको एक ही कहना चाहिए ?

उत्तर—नाहचर्य तथा एक व्यक्तिमें दोनोंके युगपत् रहनेसे ही यह सिद्ध होता है कि दोनों जुड़े जुड़े हैं, क्योंकि दोनों वाते भिन्न मन्त्रावाले पदार्थों में ही होती है। मतिपूर्वक श्रुत होता है, इसलिए दोनोंकी कारण-कार्यरूपसे विशेषता निम्न है ही।

“कारणके मद्दश ही कार्य होता है, चूंकि श्रुत मतिपूर्वक हुआ है अतः उसे भी मतिरूप ही कहना चाहिए। सम्यग्दर्शन होने पर कुमति और कुश्रुतको युगपत् जानव्यपदेश प्राप्त होता है, अतः दोनों एक ही कहना चाहिए” यह शंका ठीक नहीं है; क्योंकि जिन कारणमद्दशत्व और युगपदवृत्ति हेतुओंमें आप एकत्व सिद्ध करना चाहते हो उन्हींसे उनमें भिन्नता निम्न होती है। मादृश्य और युगपदवृत्ति पृथक्निम्न पदार्थोंमें ही होते हैं। यद्यपि मति और श्रुतका विषय समान है परन्तु जाननेके प्रकार जुदा जुदा हैं। विषय एक होनेमें जानोंमें एकता नहीं हो सकती, अन्वया एक घटविषयक दर्शन और स्पर्शनमें भी एकत्व हो जायगा।

§ २६-२९ प्रश्न—मति और श्रुत दोनों इन्द्रिय और मनसे उत्पन्न होते हैं, मतिकी तरह श्रुत भी वक्ताकी जिह्वा और श्रोताके कान और मनसे उत्पन्न होता है। अतः एक कारणजन्य होनेसे दोनों एक हैं ? उत्तर—एककारणता असिद्ध है। वक्ताकी जीभ शब्दोच्चारणमें निमित्त होती है न कि ज्ञानमें। श्रोताका कान भी शब्द प्रत्यक्षरूप मतिज्ञानमें निमित्त होता है न कि अर्थज्ञानमें, अतः श्रुतमें इन्द्रिय और मनोनिमित्तता असिद्ध है। शब्द सुननेके बाद जो मनसे ही अर्थज्ञान होता है वह श्रुत है अतः श्रुत अनिन्द्रियनिमित्तक है। यद्यपि ईहादि ज्ञान भी मनोजन्य होते हैं किन्तु वे मात्र अवग्रहके द्वारा गृहीत ही पदार्थको जानते हैं जब कि श्रुतज्ञान अपूर्व पदार्थको भी विषय करता है। एक घड़ेको इन्द्रिय और मनसे जानकर तज्जानीय विभिन्न देशकालवर्ती घटोंके सम्बन्ध जाति आदिका विचार भी श्रुतसे होता है। श्रुतज्ञान मतिके द्वारा एक जीवको जानकर उसके सम्बन्धके सत् संख्या क्षेत्र आदि अनुयोगोंके द्वारा नानाविध विशेषोंको जानता है। ‘सुनकर निश्चय करना श्रुत है’ यह तो मतिज्ञानका लक्षण है क्योंकि वह भी शब्दको सुनकर ‘यह गोशब्द है’ ऐसा निश्चय करता ही है। किन्तु श्रुतज्ञान मन और इन्द्रियके द्वारा गृहीत या अगृहीत पर्यायवाले शब्द या उसके वाच्यार्थको श्रोत्रेन्द्रियके व्यापारके बिना ही नय आदि योजना द्वारा विभिन्न विशेषोंके साथ जानता है।

मति आदि ज्ञान प्रमाण हैं—

• तत्प्रमाणे ॥१०॥

मति आदि पाँचों ज्ञान प्रत्यक्ष और परोक्ष रूपसे दो प्रमाणोंमें विभाजित हैं।

§ १ प्रमाणशब्द भाव कर्तृ और करण तीनों साधनोंमें निष्पन्न होता है। जब भावकी विवक्षा होती है तो प्रमाको प्रमाण कहते हैं। कर्तृविवक्षामें प्रमातृत्वशक्तिकी मुख्यता होती है और करणविवक्षामें प्रमाता प्रमेय और प्रमाणकी भेदविवक्षा होती है। इनमें विवक्षानुसार अर्थ ग्रहण किया जाता है।

§ २ प्रश्न—प्रमाणकी सिद्धि स्वतः होती है या प्रमाणान्तर से ? यदि स्वतः, तो प्रमेयकी सिद्धि भी स्वतः होनी चाहिए। यदि अन्य प्रमाणसे, तो प्रमाणान्तरकी अपेक्षा होनेसे

अनवस्था दूराग आता है ? इच्छा मात्रसे किसीकी स्वतः सिद्धि और किसीकी परतःसिद्धि माननेमें कोई विशेष हेतु देना चाहिए अन्यथा स्वेच्छाचारित्वका दोष आयगा ।

उत्तर—जिस प्रकार दीपक घटादि पदार्थोंके साथ ही साथ स्वस्वरूपका भी प्रकाशक है उसी तरह प्रमाण भी । प्रमाण या दीपकको स्वस्वरूपके प्रकाशनके लिए प्रमाणान्तर या प्रदीपान्तरकी आवश्यकता नहीं होती । जिस प्रकार एक ही प्रदीप 'प्रदीपनं प्रदीपः—प्रदीपन मात्र प्रदीप, प्रदीपयति प्रदीपः—प्रदीपन करनेवाला प्रदीप, प्रदीप्य-तेऽनेन—जिसके द्वारा प्रदीपन हो वह प्रदीप' इन तीन साधनोंमें व्यवहृत होता है उसमें न तो कोई विरोध ही आता है और न अनवस्था ही ; उसी तरह प्रमाणको भी तीनों साधनों में व्यवहार करनेमें कोई विरोध या अनवस्था नहीं है ।

५३-५ यदि प्रमाण स्वसंवेदी न हो तो परसंवेद्य होनेके कारण वह प्रमाण ही नहीं हो सकता ; क्योंकि परसंवेद्य तो प्रमेय होता है । यदि घटज्ञान स्वाकारका परिच्छेदक नहीं है तो घटज्ञान और घट दोनोंमें अन्तर नहीं हो सकेगा क्योंकि दोनोंमें समानरूपसे विषयाकारता ही रहती है । इसी तरह घटज्ञान और घटज्ञानका ज्ञान इन दोनों ज्ञानोंमें अस्व-संवेदन दशामें कोई अन्तर नहीं होगा क्योंकि जैसे घटज्ञानमें विषयाकारता रहेगी वैसे ही घटज्ञानज्ञानमें भी अन्ततः विषयाकारता ही विषय पड़ेगी, स्वाकार नहीं । यदि ज्ञान स्वसं-वेदी न हो तो उसे 'ज्ञोऽहम्—मैं जाननेवाला हूँ' यह स्मृति उत्तरकालमें नहीं हो सकेगी । इसी तरह जिस ज्ञानने अपने स्वरूपको नहीं जाना उस ज्ञानके द्वारा ज्ञात अर्थकी स्मृति नहीं हो सकेगी जैसे कि पुरुषान्तरके ज्ञानके द्वारा जाने गए पदार्थों की । पुरुषान्तरके ज्ञेयकी स्मृति हमें इसीलिए नहीं होती कि हम उसके ज्ञानको नहीं जानते । यदि हमारा भी ज्ञान हमें अज्ञात हो तो उस ज्ञानके द्वारा ज्ञात अर्थकी स्मृति हमें स्वयं नहीं हो सकेगी ।

५६-७ प्रश्न—यदि भावसाधनमें प्रमाण प्रमाण कहा जाता है तो फलका अभाव हो जायगा । प्रमाण ही फल होती थी । **उत्तर**—अर्थावबोधमें जो प्रीति होती है वही फल है, कर्ममलिन आत्माको इन्द्रियादिके द्वारा जब अर्थावबोध होता है तो उसे प्रीति होती है, वही प्रमाणका फल है । प्रमाणका मुख्य फल अज्ञाननिवृत्ति है । इसी तरह राग और द्वेषरूप वृत्ति न होकर उपेक्षा भावका होना भी प्रमाणका फल है ।

५८-९ प्रश्न—प्रमाण शब्दको कर्तृसाधन मानने पर वह प्रमाता रूप हो जाता है, पर, प्रमाता तो आत्मा होता है जो कि गुणी है और प्रमाण तो ज्ञान रूप गुण है, गुण और गुणी तो जुड़े होते हैं । कहा भी है कि—“आत्मा मन इन्द्रिय और पदार्थके सन्निकर्षसे जो ज्ञान उत्पन्न होता है वह भिन्न है” अतः प्रमाणशब्दको कर्तृसाधन न मानकर करणसाधन मानना ही उचित है । **उत्तर**—यदि ज्ञानको आत्मासे सर्वथा भिन्न माना जाता है तो आत्मा घटकी तरह अज्ञ-ज्ञानशून्य जड़ हो जायगा । ज्ञानके सम्बन्धसे 'ज्ञ' कहना भी उचित नहीं है ; क्योंकि अन्धेको जैसे दीपकका संयोग होने पर भी दिखाई नहीं देता यतः वह स्वयं दृष्टिशून्य है उसी तरह ज्ञानस्वभावरहित आत्मामें ज्ञानका सम्बन्ध होनेपर भी ज्ञत्व नहीं आ सकेगा ।

५१०-१३ प्रश्न—जैसे दीपक जुदा है और घड़ा जुदा, उसी तरह जो प्रमाण है वह प्रमेय नहीं हो सकता और जो प्रमेय है वह प्रमाण नहीं । दोनोंके लक्षण भिन्न भिन्न हैं । **उत्तर**—जिस प्रकार बाह्य प्रमेयोंसे प्रमाण जुदा है उसी तरह उसमें यदि अन्तरङ्ग प्रमेयता

न हो अर्थात् वह स्वयं अपना प्रमेय न बन सकता हो तो अनवस्था दूषण होगा, क्योंकि उसे अपनी सत्ता सिद्ध करनेके लिए द्वितीय प्रमाणकी आवश्यकता होगी और द्वितीय प्रमाणको भी तृतीय प्रमाण की । यदि अनवस्था दूषणके निवारणके लिए जानको दीपक की तरह स्वपरप्रकाशी अर्थात् स्वप्रमेय माना जाता है तो प्रमाण और प्रमेयके भिन्न होनेका पक्ष समाप्त हो जाता है । वस्तुतः मंजा लक्षण प्रयोजन आदिकी भिन्नता होनेसे प्रमाणा प्रमाण और प्रमेयमें भिन्नता है तथा पृथक् पृथक् रूपसे अनुपलब्धि होनेके कारण अभिन्नता है । निष्कर्ष यह है कि प्रमेय नियमसे प्रमेय ही है किन्तु प्रमाण प्रमाण भी है और प्रमेय भी ।

§ १४ आगे मति और श्रुतका परोक्ष तथा अवधि आदिका प्रत्यक्ष रूपसे वर्णन है, अतः इन्हीं दो भेदोंकी अपेक्षा 'प्रमाणे' यह द्विवचन निर्देश किया गया है ।

§ १५ 'तत्' शब्दके द्वारा मति आदि जानोंमें प्रमाणताका विधान है, ये ही प्रमाण हैं सन्निकर्ष आदि नहीं ।

§ १६-२२ सन्निकर्षको प्रमाण और अर्थाधिगमको फल मानने पर सर्वज्ञत्व नहीं बन सकेगा, क्योंकि सकल पदार्थोंसे सन्निकर्ष नहीं बनता । सर्वज्ञके आत्मा मन इन्द्रिय और अर्थ तथा आत्मा मन और अर्थ यह चतुष्टयसन्निकर्ष और त्रयसन्निकर्ष अर्थज्ञानमें कारण नहीं हो सकता ; क्योंकि मन और इन्द्रियाँ एक साथ प्रवृत्ति नहीं करती हैं तथा इनका विषय मर्यादित है । सूक्ष्म व्यवहित और विप्रकुष्ट आदि रूपसे ज्ञेय अनन्त हैं । इनका सन्निकर्ष हुए बिना इनका ज्ञान होगा नहीं, अतः सर्वज्ञत्वका अभाव हो जायगा । आत्माको सर्वगत मानकर सर्वार्थ-सन्निकर्ष कहना उचित नहीं है ; क्योंकि आत्माका सर्वगतत्व परीक्षामिद्ध नहीं है । यदि आत्मा सर्वगत है तो उसमें क्रिया न होनेसे पुण्य पाप और पुण्य-पापमूलक संसार तथा संमारोच्छेदरूप भुवि आदि नहीं बन सकेंगे । इन्द्रियाँ तो अचेतन हैं अतः इन्हें संसार और मोक्ष नहीं हो सकता । चक्षु और मन प्राप्यकारी (पदार्थोंसे सन्निकर्ष करके जाननेवाले) नहीं हैं अतः सभी इन्द्रियोंसे सन्निकर्ष भी नहीं होता । जो इन्द्रियाँ प्राप्यकारी हैं अर्थात् जिन स्पर्शनादि इन्द्रियोंसे पदार्थका सम्बन्ध होकर ज्ञान होता है उनके द्वारा सदा और पूर्ण रूपसे ग्रहण होना चाहिए ; क्योंकि वे सर्वगत आत्माके द्वारा पदार्थोंके प्रत्येक भागसे सम्बन्धको प्राप्त हैं । यदि सन्निकर्षको प्रमाण माना जाता है तो सन्निकर्षके फल अर्थाधिगमको अर्थमें भी होना चाहिए जैसे कि स्त्री और पुरुषके संयोगका फल-सुखानुभव दोनोंका होता है । ऐसी दशामें आत्माकी तरह इन्द्रिय मन और अर्थको भी अर्थज्ञान होना चाहिए । शय्या पर सोनेवाले पुरुषके दृष्टान्तसे केवल पुरुषमें अर्थावबोध सिद्ध करना उचित नहीं है ; क्योंकि शय्या अचेतन है वह सुखकी अधिकारिणी नहीं हो सकती । यदि इन्द्रिय मन और अर्थमें अचेतन होनेके कारण सन्निकर्षके फल अर्थावबोधका वारण किया जाता है तो इस युक्तिसे तो आत्मामें भी अर्थावबोध नहीं हो सकेगा, क्योंकि सन्निकर्षवादियोंके मतमें आत्मा भी ज्ञानशून्य है अर्थात् अर्थबोधके पहिले सभी अज्ञ हैं ; तब अर्थावबोध आत्मामें ही हो इन्द्रिय मन और अर्थमें नहीं यह नियम कैसे बन सकता है ? ज्ञानका आत्मासे ही सम्बन्ध हो इन्द्रिय आदिसे नहीं इसमें क्या विशेष हेतु है ? 'ज्ञानका समवाय आत्मामें ही होता है अन्यमें नहीं' यह उत्तर भी विवाद रहित नहीं है क्योंकि जब सभी ज्ञानशून्य हैं तब 'आत्मामें ही ज्ञानका समवाय हो अन्यमें नहीं' यही प्रतिनियम नहीं बन सकता । समवाय

एक और सर्वगत है और आत्मा आदि सभी समान रूपसे ज्ञानशून्य है तब क्या कारण है कि समवाय 'आत्मामे ही ज्ञानका सम्बन्ध कराता है अन्यमे नहीं ?' अतः सन्निकर्षको प्रमाण मानना उचित नहीं है ।

परोक्ष ज्ञानका वर्णन—

आद्ये परोक्षम् ॥११॥

आदिके मति और श्रुतज्ञान परोक्ष प्रमाण है ।

§ १ आदि शब्द प्रथम प्रकार व्यवस्था समीपता अवयव आदि अनेक अर्थोंमे प्रयुक्त होता है फिर भी यहाँ विवक्षासे उसका 'प्रथम' अर्थ लेना चाहिए ।

§ २-५ प्रश्न—यदि आदि शब्दका 'प्रथम' अर्थ है तो श्रुतका ग्रहण नहीं हो सकेगा क्योंकि सूत्रमें तो मतिका प्रथम निर्देश हुआ है । यह समाधान तो उचित नहीं है कि 'श्रुत अवधिकी अपेक्षा प्रथम है'; क्योंकि इसमें तो केवलज्ञानके सिवाय सभी अपने उत्तर ज्ञानकी अपेक्षा आदि हो सकते हैं । द्विवचनका निर्देश होनेसे श्रुतका ग्रहण करनेमें तो विवाद ही है कि किन दोका ग्रहण करना चाहिए ? उत्तर—निकटताके कारण श्रुतका ग्रहण किया जाना चाहिए । द्विवचन निर्देशसे जिस दूसरेका ग्रहण करना है वह प्रथम मतिका समीप—निकट होना चाहिए । समीपताके कारण श्रुतको भी 'आद्य' कह सकते हैं । एक तो सूत्रमें मतिके पास श्रुतका ग्रहण है दूसरे दोनों करीब-करीब समानविषयक और समस्वामिक होनेसे परस्पर निकट हैं ।

§ ६-७ उपात्त-इन्द्रियां और मन तथा अनुपात्त-प्रकाश उपदेश आदि 'पर' हैं । परकी प्रधानतासे होनेवाला ज्ञान परोक्ष है । जैसे गतिस्वभाववाले पुरुषका लाठी आदिकी सहायतासे गमन होता है उसी प्रकार ज्ञस्वभाव आत्माको मतिश्रुतावरणका क्षयोपशम होनेपर भी इन्द्रिय और मन रूप परद्वारोंसे ही ज्ञान होता है । यह ज्ञान पराधीन होनेसे परोक्ष है । परोक्षका अर्थ अज्ञान या अनवबोध नहीं है किन्तु पराधीन ज्ञान ।

प्रत्यक्ष ज्ञान—

प्रत्यक्षमन्यत् ॥१२॥

अन्य अवधि मन-पर्यय और केवलज्ञान प्रत्यक्ष प्रमाण है ।

§ १ इन्द्रिय और मनकी अपेक्षाके बिना व्यभिचाररहित जो साकार ग्रहण होता है उसे प्रत्यक्ष कहते हैं । 'अतत्' को 'तत्' रूपसे ग्रहण करना व्यभिचार है, प्रत्यक्ष 'तत्' को 'तत्' जानता है अतः अव्यभिचारी है । इस विशेषणसे विभङ्ग-कुअवधिका निराकरण हो जाता है क्योंकि यह मिथ्यादर्शनके उदयसे व्यभिचारी-अन्यथा ग्राहक होता है । आकार अर्थात् विकल्प, जो ज्ञान सविकल्प अर्थात् निश्चयात्मक है वह साकार है । इस विशेषणसे अबधिदर्शन और केवलदर्शनका निराकरण हो जाता है क्योंकि ये अनाकार हैं । इन्द्रिया-निन्द्रियानपेक्ष विशेषण मति और श्रुत ज्ञानकी व्यावृत्ति कर देता है क्योंकि ये ज्ञान इन्द्रियमनोजन्य हैं ।

§ २-३ प्रत्यक्ष लक्षणमें कहे गए विशेषण सूत्रसे ही प्रतीत होते हैं, ऊपरसे नहीं मिलाने गए हैं । यथा, 'अक्ष अर्थात् आत्मा, जो ज्ञान प्रक्षीणावरण या क्षयोपशमप्राप्त

आत्ममात्रकी अपेक्षासे हां वह प्रत्यक्ष' प्रत्यक्ष शब्दका यह व्युत्पत्त्यर्थ करनेसे इन्द्रिय और मनरूप परकी अपेक्षाकी निवृत्ति हो जाती है। 'ज्ञान का प्रकरण है, अतः अनाकार दर्शनका व्यवच्छेद हो जाता है। इसी तरह 'सम्यक्' का प्रकरण होनेसे अभिचारी ज्ञानकी निवृत्ति हो जाती है ?

४-५ प्रश्न—इन्द्रिय और मन रूप बाह्य और आभ्यन्तर कर्णोंके बिना ज्ञान का उत्पन्न होना ही असम्भव है। बिना कर्णके तो कार्य होना ही नहीं है ? उत्तर—असमर्थके लिए बसूला करौं त आदि बाह्य साधनोंकी आवश्यकता होती है। जैसे रथ बनानेवाला साधारण रथकार उपकरणोंसे रथ बनाता है किन्तु समर्थ तपस्वी अपने ऋद्धि-बलसे बाह्य बसूला आदि उपकरणोंके बिना संकल्प मात्रसे रथको बना सकता है उसी तरह कर्ममलीमम आत्मा साधारणतया इन्द्रिय और मनके बिना नहीं ज्ञान सकता पर वही आत्मा जब ज्ञानावरणका विघेय क्षयोपशम रूप शक्तिवाला हो जाता है या ज्ञानावरणका पूर्ण क्षय कर देता है तब उसे बाह्य कर्णोंके बिना भी ज्ञान हो जाता है ! आत्मा तो सूर्य आदिकी तरह स्वयंप्रकाशी है, इसे प्रकाशनमें परकी अपेक्षा नहीं होती है। आत्मा विविष्ट क्षयोपशम या आवरणक्षय होनेपर स्वशक्तिसे ही पदार्थोंको जानता है।

५-८ प्रश्न—इन्द्रियव्यापारजन्य ज्ञानको प्रत्यक्ष और इन्द्रिय-व्यापारकी अपेक्षा न रखनेवाले ज्ञानको परोक्ष कहना चाहिए। सभी वादी इसमें प्रायः एकमत है। यथा, बौद्ध कल्पनापोड अर्थात् निर्विकल्प ज्ञानको प्रत्यक्ष कहते हैं। नाम ज्ञान आदिकी योजना कल्पना कहलाती है। इन्द्रियां चूँकि असाधारण कारण हैं अतः चाक्षुष प्रत्यक्ष रासन प्रत्यक्ष आदि रूपसे इन्द्रियोंके अनुसार प्रत्यक्षका नामकरण हो जाता है। नैयायिक इन्द्रिय और अर्थके सन्निकर्षसे उत्पन्न होनेवाले, अव्यपदेश्य-निर्विकल्पक, अव्यभिचारि और व्यवसायात्मक ज्ञानको प्रत्यक्ष कहते हैं। मांम्य श्रोत्रादि इन्द्रियोंकी वृत्ति को प्रत्यक्ष कहते हैं। मीमांसक इन्द्रियोंका सम्प्रयोग होनेपर पुरुषके उत्पन्न होनेवाली बुद्धिको प्रत्यक्ष मानते हैं।

उत्तर—इन्द्रियजन्य ज्ञानको प्रत्यक्ष माननेसे आप्तके प्रत्यक्ष ज्ञान न हो सकेगा, सर्वज्ञताका लोप हो जायगा, क्योंकि सर्वज्ञ आप्तके इन्द्रियज ज्ञान नहीं होता। आगमसे अतीन्द्रिय पदार्थोंका ज्ञान मानकर सर्वज्ञताका समर्थन करना तो युक्तियुक्त नहीं है; क्योंकि आगम प्रत्यक्षदर्शी वीतराग पुरुषके द्वारा प्रणीत होता है। जब अतीन्द्रिय प्रत्यक्ष सिद्ध नहीं है तब अतीन्द्रिय पदार्थोंमें आगमका प्रामाण्य कैसे बन सकता है ? आगमका अपौरुषेयत्व तो असिद्ध है। पुरुष प्रयत्नके बिना उत्पन्न हुआ कोई भी विधायक शब्द प्रमाण नहीं है। हिसादिका विधान करनेवाला वेद प्रमाण नहीं हो सकता।

५-१० बौद्ध का यह कहना भी उचित नहीं है कि—'योगियोंको आगम विकल्पसे शून्य एक अतीन्द्रिय प्रत्यक्ष होता है, उससे वह समस्त पदार्थोंका ज्ञान करता है। कहा भी है—योगियोंको गुरुनिर्देश अर्थात् आगमोपदेशके बिना पदार्थमात्रका बोध हो जाता है'; क्योंकि इस मतमें प्रत्यक्ष शब्दका अक्ष-इन्द्रियजन्य अर्थ नहीं बनेगा, कारण योगियोंके इन्द्रियां नहीं हैं। अथवा, जब 'स्वहेतु परहेतु उभयहेतु या बिना हेतुके पदार्थ उत्पन्न नहीं हो सकते, सामान्य और विशेषमें एकदेश और सर्वदेश रूपसे वृत्ति माननेपर अनेक दूषण आते हैं' आदि हेतुओंसे पदार्थमात्रका अभाव किया जाता है और

ज्ञानमात्र निरालम्बन है तब योगियोंको सर्वार्थज्ञानकी संभावना ही नहीं की जा सकती। निर्विकल्प पदार्थकी कल्पना न तो युक्तिसंगत ही है और न प्रमाणसिद्ध ही। बौद्धोंके मतमें योगीकी सत्ता भी स्वयं सिद्ध नहीं है, निर्वाणदशामें तो सर्वशून्यता तक स्वीकार की गई है। कहा भी है—‘निर्वाण दो प्रकारका है—सोपधिशेष और निरुपधिशेष। सोपधिशेष निर्वाणमें ज्ञाताकी सत्ता रहती है।’ परन्तु जिस प्रकारसे वे बाह्य पदार्थोंका अभाव करते हैं उन्हीं युक्तियोंसे अन्तरङ्ग पदार्थ आत्माका भी अभाव हो जायगा।

नैयायिक का यह कहना भी उचित नहीं है कि ‘आत्मा इन्द्रियादिसे रहित होकर भी योगजधर्मके प्रसादसे सर्वज्ञ हो सकता है,’ क्योंकि निष्क्रिय और नित्य योगीमें जिस प्रकार समस्त क्रियाएँ नहीं होती उसी तरह कोई भी अनुग्रह या विकार भी नहीं हो सकता, वह तो कूटस्थ अपरिणामी नित्य है।

§ ११ बौद्धों का प्रत्यक्षका ‘कल्पनापोढ’ लक्षण भी नहीं बनता; क्योंकि कल्पनापोढ अर्थात् निर्विकल्पक प्रत्यक्ष यदि सर्वथा कल्पनापोढ है, तो ‘प्रमाण ज्ञान है, प्रत्यक्ष कल्पनापोढ है’ इत्यादि कल्पनाएं भी उसमें नहीं की जा सकेंगी अर्थात् उसके अस्तित्व आदि की भी कल्पना नहीं की जा सकेगी, उसका ‘अस्ति’ इस प्रकारसे भी सद्भाव-सिद्ध नहीं होगा। यदि उसमें ‘अस्ति’ ‘कल्पनापोढ’ इत्यादि कल्पनाओंका सद्भाव माना जाता है तो वह सर्वथा कल्पनापोढ नहीं कहलायगा। यदि कथञ्चित् कल्पनापोढ माना जाता है तब भी स्ववचनव्याघात निश्चित है।

बौद्ध (पूर्वपक्ष)—निर्विकल्पकको हम सर्वथा कल्पनापोढ नहीं कहते। कल्पनापोढ यह विशेषण परमतके निराकरणके लिए है अर्थात् परमतमें नामजाति आदि भेदोंके उपचारको कल्पना कहा है उस कल्पनासे रहित प्रत्यक्ष होता है न कि स्वरूपभूत विकल्पसे भी रहित। कहा भी है—“पाँच विज्ञानधातु सवितर्क और सविचार हैं, वे निरूपण और अनुस्मरण रूप विकल्पोंसे रहित हैं।”

जैन (उत्तरपक्ष)—विषयके प्रथम ज्ञानको वितर्क कहते हैं। उसीका बार बार चिन्तन विचार कहलाता है। उसीमें नाम जाति आदिकी दृष्टिसे शब्दयोजनाको निरूपण कहते हैं। पूर्वानुभवके अनुसार स्मरणको अनुस्मरण कहते हैं। ये सभी धर्म क्षणिक निरन्वय विनाशी इन्द्रियविषय और ज्ञानोंमें नहीं बन सकते क्योंकि दोनोंकी एक साथ उत्पत्ति होती है और क्षणिक हैं। गायके एक साथ उत्पन्न होनेवाले दोनों सीगोंकी तरह इनमें परस्पर कार्यकारणभावमूलक ग्राह्याग्राहकभाव भी नहीं बन सकता। यदि पदार्थ और ज्ञानको क्रमवर्ती मानते हैं तो ज्ञानकालमें पदार्थका तथा पदार्थकालमें ज्ञानका अभाव होने से विषयविषयिभाव नहीं बन सकता। मिथ्या सन्तानकी अपेक्षा भी इनमें उक्त धर्मोंका समावेश करना उचित नहीं है। अतः समस्त विकल्पोंकी असम्भवता होनेसे ‘यह, निर्विकल्पक है, यह नहीं है’ आदि कोई भी विकल्प नहीं हो सकेगा। इस तरह समस्त विकल्पातीत ज्ञानका अभाव ही प्राप्त होता है। ज्ञानमें अनुस्मरण आदि माननेपर तो उस ज्ञानको या ज्ञाना-धार आत्माको अनेकक्षणस्थायी मानना होगा, क्योंकि स्मरण स्वयमनुभूत वस्तुका कालान्तरमें होता है, अन्यके द्वारा अनुभूतका अन्यको नहीं।

बौद्धोंने—पांच इन्द्रिय और मानस ज्ञानमें एकक्षण पूर्वके ज्ञानको मन कहा है। ऐसे मनमें उत्पन्न होनेवाले ज्ञानको मानस प्रत्यक्ष कहना युक्त नहीं है; क्योंकि जब मन अतीत होनेमें अमत् हो गया तब वह ज्ञानका कारण कैसे हो सकता है? यदि पूर्वके नाश और उत्तरके उत्पन्नको एक साथ मानकर कार्यकारण भाव माना जाता है; तो भिन्न सन्तान-वर्ती पूर्वोत्तर क्षणोंमें भी कार्यकारणभाव मानना चाहिए। यदि एक सन्तान-वर्ती क्षणोंमें किनी शक्ति या योग्यताका अनुगम माना जाता है तो क्षणिकत्वकी प्रतिज्ञा नष्ट होती है।

§ १२ बौद्धोंने ज्ञानको अपूर्वाग्रही माना है। उनका यह मन भी युक्तियुक्त नहीं है; क्योंकि सभी ज्ञान प्रमाण हो सकते हैं। जैसे दीपक प्रथमक्षणमें अन्धकारमग्न पदार्थों को प्रकाशित करता है और उत्तरकालमें भी वह प्रकाशक बना रहता है कभी भी अप्रकाशक नहीं होता उसी तरह ज्ञान भी प्रतिमय प्रमाण रहता है चाहे वह गृहीतको जाने या अगृहीतको। यदि प्रतिक्षण परिवर्तनके आधारेमें प्रदीपमें प्रतिक्षण नूतन प्रकाशकत्व माना जाता है और इसी तरह ज्ञानको भी प्रतिक्षण अपूर्वका प्रकाशक बताया जाता है 'तो स्मृति इच्छा और द्वेष आदिकी तरह पूर्वपूर्व पदार्थोंका जाननेवाला ज्ञान प्रमाण नहीं है' यह बौद्ध ग्रन्थका वाक्य खंडित हो जाता है; क्योंकि प्रतिक्षण परिवर्तनके अनुसार कोई भी ज्ञान गृहीतग्राही हो ही नहीं सकता।

१३-१४ ज्ञानद्वैतवादी बौद्धोंके मतमें ज्ञान विषयाकार भी होता है और स्वाकार भी। ये उभयाभाम ज्ञानके स्वसंवेदनको प्रमाणका फल मानते हैं। उनका स्वसंवेदन को फल मानना उचित नहीं है क्योंकि फल चूँकि कार्य है अतः उसे भिन्न होना ही चाहिए जैसे कि छेदन क्रिया छेदनेवाले और छिदे जानेवालेसे भिन्न होती है। यह समाधान भी उचित नहीं है कि 'अधिगमरूप फलमें ही व्यापाररूप प्रमाणताका उपचार करके एक ही अधिगमको प्रमाण और फल कह देते हैं'; क्योंकि उपचार तब होता है जब मुख्य वस्तु स्वतन्त्र भावसे प्रसिद्ध है। जैसे सिंह अपने शूरत्व-क्रूरत्व आदि गुणोंमें प्रसिद्ध है, नहीं उसका सादृश्यसे बालकमें उपचार किया जाता है, पर यहां जब मुख्य प्रमाण ही प्रसिद्ध नहीं है तब फलमें उसके उपचारकी कल्पना ही नहीं हो सकती।

§ १५ एक ही ज्ञानमें ग्राहकाकार विषयाकार और संवेदनाकार इन तीन आकारोंको मानकर प्रमाण-फलव्यवस्था बनाना उचित नहीं है; क्योंकि इस कल्पनामें एकान्तवादका निराकरण होकर अनेकान्तवादकी स्थापना हो जाती है। एक वस्तु अनेकधर्मवाली होती है यह तो जैनेन्द्रका अनेकान्त सिद्धान्त है। यदि एक ज्ञानमें अनेकाकारता हो सकती है तो जगत्के प्रत्येक पदार्थको अनेकधर्मत्मक माननेमें क्या बाधा है? यदि अनेकान्तात्मक द्रव्यसिद्धिके भयसे केवल आकार ही आकार मानते हैं तो यह प्रश्न होता है कि 'वे आकार किसके हैं?' निराश्रय आकार तो रह नहीं सकते। अतः उनका अभाव ही हो जायगा। वे आकार यदि युगपत् उत्पन्न होते हैं तो उनमें कार्यकारणभाव नहीं बन सकेगा। क्षणिक आकारोंकी क्रमिक उत्पत्ति हो ही नहीं सकती। यदि हो; तो 'अधिगम भिन्न पदार्थ नहीं है अर्थात् आकाररूप ही है' यह सिद्धान्त खण्डित हो जाता है क्योंकि क्रमिक उत्पत्तिमें अधिगमकी भी किसी क्षणमें स्वतन्त्र उत्पत्ति माननी पड़ेगी। यदि बाह्य पदार्थोंकी सत्ता नहीं है और केवल ज्ञानमात्र ही सत् है; प्रमाण और

और प्रमाणाभासकी व्यवस्था नहीं बन सकेगी क्योंकि अन्तरंग आकारमें तो कोई भेद नहीं होना । जो 'असत्' को 'सत्' जाने वह प्रमाणाभास और जो 'असत्' ही है यह जाने वह प्रमाण—इस प्रकारकी प्रमाण-प्रमाणाभास व्यवस्था माननेपर स्वलक्षण और सामान्यलक्षण इन दो प्रमेयोसे प्रत्यक्ष और अनुमान इन दो प्रमाणोका नियम करना असङ्गत हो जायगा; क्योंकि यह नियम प्रमेयकी सत्ता स्वीकार करके किया गया है । 'प्रत्यक्ष स्वलक्षण-को विषय करता है, असाधारण वस्तु स्वलक्षण है, वह विकल्पातीत है, इसीका 'यह वह' इत्यादिरूपसे व्यवहारमें निर्देश होता है, सामान्य अनुमानका विषय होता है' आदि व्याख्याएँ सर्वाभाववादमे नहीं बन सकती । सर्वाभाववादमें किसी भी भेदकी संभावना ही नहीं की जा सकती । सम्बन्धियोंके भेदसे अभावमे भेद कहना तो तब उचित है जब सम्बन्धियोंकी सत्ता सिद्ध हो ।

संवेदनाद्वैतवादीका यह कथन भी उचित नहीं है कि—'सभी ज्ञान निरालम्बन होनेसे अयथार्थ है, निर्विकल्पक स्वज्ञान ही प्रमाण है । शास्त्रोंमें जो प्रमाण प्रमेय आदिकी प्रक्रिया है उसके द्वारा अविद्याका ही विस्तार किया गया है । विद्या तो आगमविकल्पसे परे है, वह स्वयं प्रकाशमान है'; क्योंकि संवेदनाद्वैतकी मिडिका कोई उपाय नहीं है । कहा भी है—

“जो संवेदनाद्वैत प्रत्यक्षबुद्धिका विषय नहीं है, जिसका अनुमान अर्थरूप लिगके द्वारा हो नहीं सकता, और जिसके स्वरूपकी सिद्धि वचनों द्वारा भी नहीं हो सकती उस सर्वथा असिद्ध संवेदनको माननेवालोंकी क्या गति होगी ?” अतः संवेदनाद्वैतवाद त्याज्य है ।

मति ज्ञानके प्रकार—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥१३॥

मति स्मृति संज्ञा चिन्ता और अभिनिबोध आदि मतिज्ञानावरणके क्षयोपशमसे होनेके कारण भिन्न नहीं है ।

१ इति शब्दके अनेक अर्थ होते हैं—यथा 'हन्तीति पलायते—मारा इसलिए भागा' यहाँ इति शब्दका अर्थ हेतु है । 'इति स्म उपाध्यायः कथयति—उपाध्याय इस प्रकार कहता है' यहाँ 'इस प्रकार' अर्थ है । 'गौः अश्वः इति—गाय घोड़ा आदि प्रकार' यहाँ इतिशब्द प्रकारवाची है । 'प्रथममाह्निकमिति, यहाँ इति शब्दका अर्थ समाप्ति है । इसी तरह व्यवस्था अर्थविपर्यास शब्दप्रादुर्भाव आदि अनेक अर्थ हैं । यहाँ विवक्षासे आदि और प्रकार ये दो अर्थ लेने चाहिए । मति स्मृति आदिमें आदि शब्दसे प्रतिभा बुद्धि उपलब्धि आदिका ग्रहण होता है ।

२ यद्यपि मति आदि शब्दोंमें अर्थभेद है फिर भी रूढिवश इन शब्दोंमें एकार्थता है । जैसे कि 'गच्छति गौः' इस प्रकार व्युत्पत्त्यर्थ मति लेने पर भी गौ शब्द सभी चलने-वालोंमें प्रयुक्त न होकर एक पशुविशेषमें रूढिके कारण प्रयुक्त होता है । ये सभी मति आदि मतिज्ञानावरणके क्षयोपशमसे ही पदार्थबोध कराते हैं अतः इनमें भेद नहीं है ।

३-५ प्रश्न—जैसे गौ अश्व आदिमें शब्दभेदसे अर्थभेद है उसी तरह मत्यादि-में भी होना चाहिए । उत्तर—'शब्द भेदसे अर्थभेद'का नियम संशय उत्पन्न करनेवाला है उससे किसी पक्षविशेषका निर्णय नहीं हो सकता, क्योंकि इन्द्र शक्र और पुरन्दर आदिमें शब्दभेद होनेपर भी अर्थभेद नहीं देखा जाता । तीनों शब्द एक इन्द्र अर्थके बाचक

हैं। यदि शब्दभेदने अर्थभेद है तो शब्द-अभेदमें अर्थ-अभेद भी होना चाहिए। फलतः वचन पृथिवी आदि ग्यारह अर्थोंमें अभेद हो जाना चाहिए, क्योंकि ये सभी एक 'गो' शब्दके वाच्य हैं। अथवा, जैननयके अनुसार इन शब्दोंमें भेद भी है और अभेद भी। द्रव्यदृष्टिमें जैसे इन्द्रादि शब्द इन्द्र द्रव्यके वाचक होनेमें अभिन्न हैं उसी तरह एक मतिज्ञानावरणके क्षयोपशममें उत्पन्न सामान्य मतिज्ञानकी अपेक्षामें अथवा एक अन्नद्रव्यकी दृष्टिमें मत्स्यादि अभिन्न हैं और तन् तन् पर्यायकी दृष्टिमें भिन्न हैं। इन्द्रनक्रिया वासनक्रिया आदिमें विविष्ट इन्द्रादिपर्यायों जैसे भिन्न हैं उसी तरह मनन स्मरण मंजान चिन्तन आदि पर्यायों भी भिन्न हैं। यह पर्यायार्थिक नयकी दृष्टि है।

§ ६-७ प्रश्न—जैसे मनुष्य मानव मनुज आदि पर्याय शब्द मनुष्यके लक्षण नहीं हैं उसी तरह मति आदि पर्याय शब्द भी मतिज्ञानके लक्षण नहीं हो सकते। उत्तर—जो पर्याय पर्यायवालेमें अभिन्न होती है वह लक्षण बनती है जैसे उष्ण पर्याय अग्निमें अभिन्न होनेके कारण अग्निका लक्षण बनती ही है। जैसे मनुष्य मानव मनुज आदि शब्द घटादि द्रव्योंसे व्यावृत्त होकर एक सामान्य मनुष्य रूप अर्थके लक्षक होनेमें लक्षण है, अन्यथा यदि ये मनुष्य सामान्यका प्रतिपादन न करें तो मनुष्यका अभाव ही हो जायगा उसी प्रकार मति आदि शब्द अभिनिबोधसामान्यात्मक मतिज्ञानके लक्षक होनेसे मतिज्ञानके लक्षण होते हैं। जैसे 'अग्नि कौन ?' यह प्रश्न होनेपर बुद्धि तुरंत दौड़ती है कि 'जो उष्ण', और 'कौन उष्ण' कहनेपर 'जो अग्नि' इस प्रकार गत्वा-प्रत्यागत न्याय (समान प्रश्नोत्तर न्याय) से भी पर्याय शब्द लक्षण बन सकते हैं। मति आदिमें भी यही न्याय समझना चाहिए, यथा—'मतिज्ञान कौन ?' 'जो स्मृति आदि', 'स्मृति आदि क्या है' ? जो 'मतिज्ञान'। इस प्रकार मत्त्यादि पर्याय शब्दोंके लक्षण बननेमें कोई बाधा नहीं है।

सभी पर्यायों लक्षण नहीं होती किन्तु आत्मभूत अन्नरंग पर्याय ही लक्षण होती है। अग्निका लक्षण उष्णता तो हो सकती है धूम आदि नहीं। उसी तरह मति आदि ज्ञान पर्यायों लक्षण हो सकती हैं न कि मति आदि पुद्गल शब्द आदि बाह्य पदार्थ।

§ ८-१० अथवा, इति शब्द अभिधेयवाची है। अर्थात् मति स्मृति संज्ञा आदिके द्वारा जो अर्थ कहा जाता है वह मतिज्ञान है। मत्त्यादिके द्वारा श्रुतज्ञान आदिका तो कथन होता ही नहीं है क्योंकि उनके भिन्न भिन्न लक्षण आगे कहे जायेंगे।

मतिज्ञानकी उत्पत्तिके कारण—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥१४॥

मतिज्ञान इन्द्रिय और मनसे उत्पन्न होता है।

§ १ इन्द्र अर्थात् आत्मा। कर्ममलीमस आत्मा सावरण होनेसे स्वयं पदार्थोंके ग्रहणमें असमर्थ होता है। उस आत्माको अर्थोपलब्धिमें लिङ्ग अर्थात् द्वार या कारण इन्द्रियाँ होती हैं।

§ २-३ अनिन्द्रिय अर्थात् मन, अन्तःकरण। जैसे अब्राह्मण कहनेसे ब्राह्मणत्व-रहित किसी अन्य पुरुषका ज्ञान होता है वैसे अनिन्द्रिय कहनेसे इन्द्रियरहित किसी अन्य पदार्थका बोध नहीं करना चाहिए; क्योंकि अनिन्द्रियमें जो 'न' है वह 'ईषत् प्रतिषेध'को

कहता है। जैसे 'अनुदरा कन्या' कहनेसे 'बिना पेटकी लड़की' न समझकर गर्भ धारण आदिके अयोग्य छोटे पेटवाली लड़कीका ज्ञान होता है उसी तरह अनिन्द्रियसे इन्द्रियत्वका अभाव नहीं होता किन्तु मन, चक्षुरादिकी तरह प्रतिनियत देशवर्ती विषयोंको नहीं जानकर अनियत विषयवाला है अतः वह 'अनिन्द्रिय' पदका वाच्य होता है। मन, गुण दोष विचार आदि अपनी प्रवृत्तिमें इन्द्रियादिकी अपेक्षा नहीं रखता अतः वह अन्तरंग करण होनेसे अन्तःकरण कहा जाता है।

§ ४ यद्यपि मतिज्ञानका प्रकरण होनेसे मतिज्ञानका सम्बन्ध हो ही जाता है अतः इस सूत्रमें 'तत्' शब्दके ग्रहणकी आवश्यकता न थी; फिर भी आगेके सूत्रमें कहे जानेवाले अवग्रहादि भेद मतिज्ञानके है यह स्पष्ट बोध करानेके लिए यहाँ 'तत्' शब्दका ग्रहण किया है।

मतिज्ञानके भेद—

अवग्रहेहावायधारणाः ॥१५॥

अवग्रह ईहा अवाय और धारणा ये चार मतिज्ञानके भेद हैं।

§ १ विषय और विषयी-इन्द्रियोंका सन्निपात अर्थात् योग्य देशस्थिति होनेपर दर्शन होता है। इसके बाद जो आद्य अर्थग्रहण है वह अवग्रह कहलाता है।

§ २ अवग्रहके द्वारा 'यह पुरुष है' ऐसा आद्यग्रहण होनेपर पुनः उसकी भाषा उमर रूपादिके द्वारा विशेष जाननेकी ओर झुकना ईहा है।

§ ३ भाषा आदि विशेषोंके द्वारा उसकी उस विशेषताका यथार्थ ज्ञान कर लेना अवाय है जैसे यह दक्षिणी है युवा है या गौर है आदि।

§ ४ निश्चित विशेषकी कालान्तरमें स्मृतिका कारण धारणा होती है।

§ ५ अवग्रह आदि क्रमशः उत्पन्न होते हैं, अतः उनका सूत्रमें क्रमशः ग्रहण किया है।

§ ६-१० प्रश्न—जैसे चक्षुके रहते हुए संशय होता है अतः उसे निर्णय नहीं कह सकते उसी तरह अवग्रहके होते हुए ईहा देखी जाती है। ईहा निर्णय रूप तो है नहीं क्योंकि निर्णयके लिए ईहा है न कि स्वयं निर्णयरूप, और जो निर्णयरूप नहीं है वह संशयकी ही कोटिका होता है अतः अवग्रह और ईहाको प्रमाण नहीं कह सकते। जैसे ऊर्ध्वताका आलोचन होनेपर भी स्थाणु और पुरुष कोटिक संशय हो जाता है उसी तरह अवग्रहके द्वारा 'यह पुरुष है' इस ग्रहणमें भी आगेके विशेषोंको लेकर संशय उत्पन्न होता है। अतः अवग्रहमें ईहाकी अपेक्षा होनेसे करीब-करीब संशयरूपता ही है। उत्तर—अवग्रह और संशयके लक्षण जल और अग्निकी तरह अत्यन्त भिन्न हैं, अतः दोनों जुदे-जुदे हैं। संशय स्थाणु पुरुष आदि अनेक पदार्थोंमें दोलित रहता है, अनिश्चयात्मक होता है और स्थाणु पुरुष आदिमेंसे किसीका निराकरण नहीं करता जब कि अवग्रह एक ही अर्थको विषय करता है, निश्चयात्मक है और स्वविषयसे भिन्न पदार्थोंका निराकरण करता है। सारांश यह कि संशय निर्णयका विरोधी होता है अवग्रह नहीं। अवग्रहमें भाषा वय रूप आदि सम्बन्धी निश्चय न होनेके कारण उसे संशयतुल्य कहना उचित नहीं है; क्योंकि अवग्रह जितने विशेषको जानता है उतनेका निर्णय ही करता है।

§ ११-१३ निर्णयात्मक न होनेसे ईहाको संशय कहना भी ठीक नहीं है;

क्योंकि ईहामें दशार्थ विग्रहके निर्णयकी ओर झुकाव होता है जब कि मंगयमें किसी एक कोटिकी ओर कोई झुकाव नहीं होता । अवग्रहके द्वारा 'पुरुष' ऐसा निश्चय हो जाने पर 'यह दक्षिणदेशीय है या उत्तर देशीय' यह मंगय होता है । इस मंगयका उच्छेद करनेके लिए 'दक्षिणी' होना चाहिए, इस प्रकारके एककोटिक निर्णयके लिए ईहा होती है । अतः इसे मंगय नहीं कह सकते । इसीलिए नूत्रमें मंगयका ग्रहण नहीं किया क्योंकि मंगयमें किसी अर्थविशेषका ग्रहण नहीं है जब कि ईहामें है ।

प्रश्न—अवाय नाम ठीक है या अपाय ? **उत्तर**—दोनों ठीक है । जब 'दक्षिणी ही है' यह अवाय निश्चय करना है तब 'उत्तरी नहीं' है' यह अपाय-त्याग अर्थात् ही हो जाता है । इसी तरह 'उत्तरी नहीं' है' इस प्रकार अपाय-त्याग होनेपर 'दक्षिणी है' यह अवाय-निश्चय हो ही जाता है । अतः एकमे दूसरेका ग्रहण हो जानेमें दोनों ठीक है ।

प्रश्न—दर्शन और अवग्रहमें क्या अन्तर है ? **उत्तर**—विषय और विषयीके सन्निपात के बाद चक्षुर्दर्शनावरण और वीर्यान्तरायके क्षयोपशमके अनुसार प्रथम समयमें जो 'यह कुछ है' इस प्रकारका विशेषगूण्य निराकार प्रतिभास होता है वह दर्शन कहलाता है । इसके बाद दो दूसरे तीसरे आदि समयोंमें 'यह रूप है' 'यह पुरुष है' आदि रूपमें विशेषांश का निश्चय अवग्रह कहलाता है । अवग्रहमें चक्षुरिन्द्रिय ज्ञानावरण और वीर्यान्तरायके क्षयोपशमकी अपेक्षा होती है । जातमात्र बालकके भी इसी क्रमसे दर्शन और अवग्रह होते हैं । यदि बालकके प्रथम समयमें होनेवाले सामान्यालोचनको अवग्रहजातीय ज्ञान कहा जाता है तो वह कौन ज्ञान होगा ? बालकके प्रथम समय भावी आलोचनको मंगय और विपर्यय तो नहीं कह सकते; क्योंकि ये दोनों सम्यग्ज्ञानपूर्वक होते हैं । जिसने पहिले स्थाणु और पुरुषका सम्यग्ज्ञान किया है उसे ही तद्विषयक संशय और विपर्यय हो सकता है । चूँकि प्रश्न प्राथमिक ज्ञानका है अतः उसे संशय और विपर्यय नहीं कहा जा सकता । अनध्यवसाय भी नहीं कह सकते; क्योंकि जन्मान्ध और जन्मवधिरकी तरह रूपमात्र और शब्दमात्रका स्पष्ट बोध हो ही रहा है । सम्यग्ज्ञान भी नहीं कह सकते; क्योंकि किसी अर्थविशेषके आकारका निश्चय नहीं हुआ है । अवग्रह और दर्शनके उत्पादक कारण—ज्ञानावरणका क्षयोपशम और दर्शनावरणका क्षयोपशम चूँकि जुदे जुदे हैं, अतः दोनों घट-पटकी तरह भिन्न हैं । अवग्रहसे पहिले वस्तुमात्रका सामान्यालोचन रूप दर्शन होता है फिर 'रूप है' यह अवग्रह, फिर 'यह शुक्ल है या कृष्ण' यह संशय, फिर 'शुक्ल होना चाहिए' यह ईहा, फिर 'शुक्ल ही है' यह अवाय, तदनन्तर अवायकी दृढतम अवस्था धारणा होती है । ज्ञानावरण कर्मकी उत्तर प्रकृतियाँ असंख्यात लोक प्रमाण हैं जो इस प्रकारके प्रत्येक इन्द्रियजन्य अवग्रहादि ज्ञानोंका आवरण करती हैं । और इनके क्षयोपशमानुसार उक्त ज्ञान प्रकट होते हैं ।

प्रश्न—मतिज्ञान तो इन्द्रिय और मनसे उत्पन्न होता है पर ईहा आदि चूँकि अवग्रह आदिसे उत्पन्न हुए हैं अतः इन्हें मतिज्ञान नहीं कहना चाहिए ?

उत्तर—ईहा आदि मनसे उत्पन्न होनेके कारण मतिज्ञान हैं । यद्यपि श्रुतज्ञान भी अनिन्द्रियजन्य होता है पर ईहा आदिमें परम्परया इन्द्रियजनितता भी है क्योंकि इन्द्रियज अवग्रहके बाद ही ईहादि ज्ञान परम्परा चलती है और तब भी इन्द्रिय व्यापार रुकता नहीं है श्रुतकेवल अनिन्द्रिय जन्य है । इसीलिए ईहा आदिमें चक्षुरादि इन्द्रियजन्यताका भी व्यवहार हो जाता है ।

अवग्रहादि किन अर्थोंके होते हैं ?

बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥१६॥

बहु एक बहुविध एकविध क्षिप्र अक्षिप्र अनिःसृत निःसृत अनुक्त उक्त ध्रुव और अध्रुव इन वारह प्रकारके अर्थोंके अवग्रह आदि होते हैं ।

§ १ बहु शब्द संख्यावाची भी है और परिमाणवाचक भी । जैसे एक दो बहुत आदि, बहुत दाल बहुत भात आदि ।

§ २-८ प्रश्न—जब एक ज्ञान एक ही अर्थको ग्रहण करता है तब बहु आदि विषयक अवग्रह नहीं हो सकता ? उत्तर—यदि एक ज्ञान एक ही अर्थको विषय करता है तो उससे सदा एक ही प्रत्यय होगा । नगर वन सेना आदि बहुविषयक ज्ञान नहीं हो सकेंगे । नगर आदि संज्ञाएँ और व्यवहार समुदायविषयक हैं । अतः समुदायविषयक समस्त व्यवहारोंका लोप ही हो जायगा । एकार्थग्राहि ज्ञानपक्षमें यदि पूर्वज्ञानके कालमें ही उत्तर ज्ञानकी उत्पत्ति हो जाती है तो 'एक मन होनेसे एक अर्थविषयक ही ज्ञान होता है' इस सिद्धान्तका विरोध हो जायगा । जैसे एक ही मन अनेक ज्ञानोंको उत्पन्न कर सकता है उसी तरह एक ज्ञानको अनेक अर्थोंको विषय करनेवाला माननेमें क्या आपत्ति है ? यदि अनेक ज्ञानोंको एककालीन मानकर अनेकार्थोंकी उपलब्धि एक साथ की जाती है ; तो 'एक का ज्ञान एक ही अर्थको जानता है' इस सिद्धान्तका खंडन हो जायगा । यदि पूर्व ज्ञानके निवृत्त होनेपर उत्तर ज्ञानकी उत्पत्ति मानी जाती है तो सदा एकार्थ विषयक ज्ञानकी सत्ता रहनेसे 'यह इससे छोटा है, बड़ा है' इत्यादि आपेक्षिक व्यवहारोंका लोप हो जायगा । एकार्थग्राहिज्ञानवादमें मध्यमा और प्रदेशिनी अंगुलियोंमें होनेवाले ह्रस्व दीर्घ आदि समस्त आपेक्षिक व्यवहारोंका लोप हो जायगा क्योंकि कोई भी ज्ञान दो को नहीं जानेगा । इस पक्षमें उभयार्थग्राही संशयज्ञान नहीं हो सकेगा क्योंकि स्थाणु विषयक ज्ञान पुरुषको नहीं जानेगा तथा न पुरुष विषयक ज्ञान स्थाणुको । इस वादमें किसी भी इष्ट अर्थकी सम्पूर्ण उत्पत्ति नहीं हो सकेगी । जैसे कोई चित्रकार पूर्ण कलशका चित्र बना रहा है तो उसके प्रतिक्षणवर्ती ज्ञान पूर्वापरका अनुसन्धान तो कर ही नहीं सकेंगे, ऐसी दशामें पूर्णकलशका परिपूर्ण चित्र नहीं बन सकेगा । इस पक्षमें दो तीन आदि बहुसंख्या-विषयक प्रत्यय नहीं हो सकेंगे ; क्योंकि कोई भी ज्ञान दो तीन आदि समूहोंको जान ही नहीं सकेगा । सन्तान या संस्कारकी कल्पनामें दो प्रश्न होते हैं कि वे ज्ञानजातीय होंगे या अज्ञानजातीय ? अज्ञानजातीयसे तो अपना कोई प्रयोजन सिद्ध होगा ही नहीं । ज्ञानजातीय होकर यदि इतने भी एक ही अर्थको जाना तो समस्त दूषण ज्योंके त्यों बने रहेंगे । यदि अनेकार्थको जानते हैं तो एकार्थवाली प्रतिज्ञा की हानि हो जायगी ।

§ ९-१५ विध शब्द प्रकारार्थक है, बहुविध अर्थात् बहुत प्रकारवाले पदार्थ । क्षिप्र अर्थात् शीघ्रतासे । अनिःसृतका अर्थ है वस्तुके कुछ भागोंका दिखना, पूरी वस्तुका न दिखना । अनुक्तका अर्थ है कहनेके बिना ही अभिप्रायसे ज्ञान लेना । ध्रुव अर्थात् यथार्थ ग्रहण । सेतरका अर्थ है इनसे उलटे पदार्थ, अर्थात् अल्प अल्पविध चिर निःसृत उक्त और अध्रुव । 'इन सबके अवग्रहादि होते हैं' इस प्रकारका कर्मनिर्देश अवग्रह आदि ज्ञानोंकी अपेक्षा सम्भूता चाहिये ।

१६ बहु आदिका शब्दोंमें निर्देश इसलिए किया है कि इनके ज्ञानमें ज्ञान-वर्णके क्षयोपगमकी विगुद्धि अन्यधिक अपेक्षित होती है। इन बारह प्रकारके अर्थोंके अवग्रहादि प्रत्येक इन्द्रिय और मनके द्वारा होते हैं; जैसे श्रोत्रेन्द्रियावर्ण और वीर्यन्ति-रायका प्रकृष्ट क्षयोपगम होनेपर नदनुकूल अङ्गोत्तम नामकर्मके उदयमें उन उन अङ्ग उपाङ्गोंके सद्भावमें कोई श्रोता एक माथ नन वितन घन मुषिर आदि बहुत शब्दोंको सुनता है। क्षयोपगमादिकी न्यूनतामें एक या अल्प शब्दको सुनता है। प्रकृष्ट क्षयोपगमादिमें तनादि शब्दोंके एक-दो-तीन संख्यात अनसंख्यात आदि प्रकारोंको ग्रहण कर बहुविध शब्दोंको जानता है। क्षयोपगमादिकी न्यूनतामें एक प्रकारके ही शब्दोंको सुनता है। क्षयोपगम की विगुद्धिमें क्षिप्र-शीघ्रतामें शब्दोंको सुनता है। क्षयोपगमकी न्यूनतामें अक्षिप्र-देरीमें शब्दको सुनता है। क्षयोपगमकी विगुद्धिमें अनिःसृत-पूरे वाक्यका उच्चारण न होनेपर भी उसका ज्ञान कर लेता है। निःसृत अर्थात् पूर्ण रूपमें उच्चारित शब्दका ज्ञान कर लेता। क्षयोपगमकी प्रकृष्टतामें एक भी शब्दका उच्चारण किए बिना अभिप्राय मात्रसे अनुक्त शब्दको जान लेता है। अथवा वीणा आदिके तारों के सम्हालने समय ही यह ज्ञान लेना कि 'इसके द्वारा यह राग बजाया जायगा' अनुबत ज्ञान है। उक्त अर्थात् कहे गये शब्दको जानना। ध्रुव ग्रहणमें जैसा प्रथम समयमें ज्ञान हुआ था आगे भी वैसा ही ज्ञान होता रहता है न कम और न अधिक, परन्तु अध्रुवग्रहणमें क्षयोपगमकी विगुद्धि और अविगुद्धिके अनुसार कम और अधिक रूपसे ज्ञान होता है, कभी बहुत शब्दोंको जानना हो तो कभी एकको, कभी क्षिप्र तो कभी देरीमें, कभी निःसृत तो कभी अनिःसृत आदि।

प्रश्न—बहु और बहुविधमें क्या अन्तर है ?

उत्तर—जैसे कोई बहुत शास्त्रोंका सामान्यरूपसे व्याख्यान करता है और दूसरा उन्हीं शास्त्रोंकी अनेकविध व्याख्याएँ करता है, उसी तरह तनादि शब्दोंका सामान्य ग्रहण बहु-ग्रहण है तथा उन्हींका अनेकगुणी विवेचनाओंसे ज्ञान करना बहुविध ग्रहण है।

प्रश्न—उक्त और निःसृतमें क्या विशेषता है ?

उत्तर—परोपदेश पूर्वक शब्दोंका ग्रहण उक्त है और अपने आप ज्ञान करना निःसृत है। इसी प्रकार चक्षु इन्द्रियके द्वारा भी बह्वादि बारह प्रकारके अर्थोंका ग्रहण होता है। पंचरंगी साड़ीके एक छोरके रंगोंको देखकर पूरी साड़ीके रंगोंका ज्ञान कर लेना अनिःसृत ग्रहण है। सफेद काले आदि रंगोंके मिश्रणसे जो रंग तैयार होते हैं उनके सम्बन्धमें बिना कहे हुए अभिप्रायमात्रसे यह ज्ञान लेना कि 'आप इन दोनों रंगोंके मिश्रणमें यह रंग बनायेंगे' अनुक्त रूप ग्रहण है। अथवा अन्य देशमें रखे हुए पंचरंगे वस्त्रके सम्बन्धमें अभिप्रायमात्रसे यह ज्ञान लेना कि आप इन रंगोंका कथन करेंगे अनुक्त ग्रहण है। दूसरेके अभिप्रायके बिना स्वयं अपने क्षयोपगमानुसार रूपको जानना उक्त ग्रहण है। अन्य बहु आदि विकल्पोंकी व्याख्या सरल है। इसी तरह घ्राणादि इन्द्रियोंमें भी लगा लेना चाहिये।

१७ प्रश्न—स्पर्शन रसना घ्राण और श्रोत्र ये चार इन्द्रियाँ प्राप्यकारी अर्थात् पदार्थोंसे सम्बद्ध होकर ज्ञान करनेवाली हैं अतः इनसे अनिःसृत और अनुक्त ज्ञान नहीं हो सकते ?

उत्तर—इन इन्द्रियोंसे किसी न किसी रूपमें पदार्थका सम्बन्ध अवश्य हो जाता है, जैसे कि चींटीको सुदूरवर्ती गुड़ आदिके रस और गन्धका ज्ञान सूक्ष्म परमाणुओंके सम्बन्ध

से होता है। हमलोगोंको अनिःसृत और अनुक्त अवग्रहादि श्रुतज्ञानकी अपेक्षासे होते हैं क्योंकि इनमें परोपदेश अपेक्षित होता है। शास्त्रमे श्रुतज्ञानके भेदप्रभेदके प्रकरणमें लब्ध्यक्ष के चक्षु श्रोत्र घ्राण रसना स्पर्शन और मनके भेदसे छह भेद किये हैं, इसलिए इन लब्ध्यक्षरूप श्रुतज्ञानोंसे उन उन इन्द्रियों द्वारा अनिःसृत और अनुक्त आदिका विशिष्ट अवग्रहादि ज्ञान होता रहता है।

ये बहु आदि भेद पदार्थके हैं—

अर्थस्य ॥१७॥

चक्षु आदि इन्द्रियोंके विषयभूत पदार्थको अर्थ कहते हैं।

§ १ जो बाह्य और आभ्यन्तर निमित्तोंसे समुत्पन्न पर्यायोंका आधार हो वह द्रव्य अर्थ है।

§ २ 'अर्थ'के ग्रहण करनेसे नैयायिकादिके इस कथनका निराकरण हो जाता है कि 'रूपादि गुण ही इन्द्रियोंके द्वारा गृहीत होते हैं'; क्योंकि अमूर्त रूपादि गुणोंका इन्द्रियोंसे सम्बन्ध ही नहीं हो सकता। समुदाय अवस्थामें भी जब गुण अपनी सूक्ष्मता नहीं छोड़ते तब उनका ग्रहण कैसे हो सकता है? चूँकि अर्थसे रूपादि अभिन्न हैं, अतः अर्थके ग्रहण होने पर भी 'रूपको देखा, गन्ध सूँघी' आदि प्रयोग हो जाते हैं।

§ ३-५ प्रश्न—इनके होनेपर मतिज्ञान होता है अतः 'अर्थ' ऐसा सप्तम्यन्त सूत्र बनाना चाहिये ?

उत्तर—यह कोई एकान्त नियम नहीं है कि अर्थके होनेपर ज्ञान होता ही है। तल-घरमें बड़े हुए बालकको 'घट'के सामने रहनेपर भी घटज्ञान नहीं होता। कारक विवक्षा-के अनुसार होता है, अतः अधिकरण विवक्षा न रहनेके कारण सप्तमी न होकर क्रिया-कारक सम्बन्धकी विवक्षामें सम्बन्धार्थक षष्ठीका प्रयोग हुआ है। अवग्रह आदि क्रिया-विशेष बहु आदि रूप अर्थके होते हैं।

§ ६-८ बहु आदिके साथ सामानाधिकरण्य होनेसे 'अर्थानाम्' ऐसा बहुवचनान्त प्रयोग होना चाहिये ?

उत्तर—अवग्रहादिके साथ अर्थका सम्बन्ध किया जाना चाहिये। अवग्रहादि 'किसके' ऐसे प्रश्नका उत्तर है 'अर्थके'। अथवा बहु आदि सभी ज्ञानके विषय होनेके कारण अर्थ हैं, अतः सामान्य दृष्टिसे एकवचन निर्देश कर दिया है। अथवा बहु आदि एक एकसे एकवचन-वाले 'अर्थ'का सम्बन्ध कर लेना चाहिये।

अवग्रहादिकी विशेषता—

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥१८॥

व्यञ्जन—अव्यक्त शब्दादि पदार्थ, अर्थात् जिनका इन्द्रियोंसे सम्बन्ध होकर ज्ञान होता है ऐसे प्राप्त पदार्थ। इनका अवग्रह ही होता है ईहादिक नहीं।

§ १—जैसे 'अपो भक्षयति—पानी पीता है' इस वाक्यमें 'एवकार' न रहनेपर भी 'पानी ही पीता है' ऐसा अवधारणात्मक ज्ञान हो जाता है। उसी तरह सूत्र में एवकार न देनेपर भी 'अवग्रह ही होता है' ऐसा अवधारण समझ लेना चाहिये।

१० व्यक्त ग्रहण अर्थाविग्रह कहलाना है और अव्यक्त ग्रहण व्यञ्जनावग्रह । जैसे नया मिट्टीका मकोरा पानीकी दो तीन बिन्दु डालने तक गीला नहीं होता पर लगातार जब बिन्दुओंके डालने रहतेपर धीरे धीरे गीला हो जाता है उन्ही तरह व्यक्त ग्रहणके पहिले का अव्यक्तज्ञान व्यञ्जनावग्रह है और व्यक्तग्रहण अर्थाविग्रह ।

न चक्षुर्निन्द्रियाभ्याम् ॥१६॥

१ चक्षु और मनके द्वारा व्यवञ्जनावग्रह नहीं होता क्योंकि चक्षु और मन योग्यदेशमें स्थित पदार्थको सम्बन्ध किये बिना ही जान कर्ने है अतः जो भी जान होता है वह स्पष्ट ही होता है ।

२-३ मन अप्राप्त अर्थका विचार करता है यह तो निर्विवाद है और चक्षुकी अप्राप्यकारिता आगम और युक्तिसे सिद्ध है, स्वेच्छाने नहीं । आगममें बताया है कि—शब्द कानसे स्पृष्ट होकर सुना जाता है पर रूप अस्पृष्ट होकर दृग्मे ही देखा जाता है । गन्ध रस और स्पर्श इन्द्रियोंसे जब स्पृष्ट होते हैं और विशिष्ट सम्बन्धको प्राप्त होते हैं तब जाने जाते हैं ।

युक्तियोंसे भी चक्षुकी अप्राप्यकारिता प्रसिद्ध है । यथा—चक्षु इन्द्रिय अप्राप्यकारी है क्योंकि वह अपनेमें लगे हुए अंजनको नहीं देख पाती । स्पर्शनेन्द्रिय प्राप्यकारी है तो वह अपनेसे छुए हुए किसी भी पदार्थके स्पर्शको जानती ही है । अतः मनकी तरह चक्षु अप्राप्यकारी है । 'चक्षु प्राप्यकारी है क्योंकि वह ढके हुए पदार्थको नहीं देखती जैसे कि स्पर्शनेन्द्रिय' यह पक्ष ठीक नहीं है; क्योंकि चक्षु काँच अभ्रक स्फटिक आदिमें आवृत—ढके हुए पदार्थोंको बराबर देखता है अतः पक्षमें ही अव्यापक होनेसे उक्त हेतु अमिद्ध है; जैसे कि वनस्पतिमें चैतन्य सिद्ध करनेके लिए दिया जानेवाला 'स्वाप-सोना' हेतु, क्योंकि किन्हीं वनस्पतियोंमें पत्र-संकोच आदि चिह्नोंसे 'सोना' स्पष्ट जाना जाता है किन्हींका नहीं । चुम्बक तो दूरसे ही लोहेको खींचनेके कारण अप्राप्यकारी है फिर भी वह ढके हुए लोहेको नहीं खींचता अतः संशय भी होता है कि आवृतको न देखनेके कारण चक्षु इन्द्रिय स्पर्शकी तरह प्राप्यकारी है या चुम्बककी तरह अप्राप्यकारी । भौतिक होनेसे चक्षुको अग्निकी तरह प्राप्यकारी कहना भी ठीक नहीं है; क्योंकि चुम्बक भौतिक होकर भी अप्राप्यकारी है । बाह्येन्द्रिय होनेसे स्पर्श-नेन्द्रियकी तरह चक्षुको प्राप्यकारी कहना ठीक नहीं है; क्योंकि बाहिर दिखनेवाली द्रव्येन्द्रिय तो अन्तरंग मुख्य भावेन्द्रियकी सहायक हैं, मात्र उनसे ज्ञान नहीं होता । स्पर्शनेन्द्रिय आदि में भी भीतरी भावेन्द्रिय ही की प्रधानता है । अतः यह हेतु कार्यकारी नहीं है । जिस प्रकार चुम्बक अप्राप्त लोहेको खींचता है परन्तु अतिदूरवर्ती अतीत अनागत या व्यवहित लोहेको नहीं खींचता उसी तरह चक्षु भी न व्यवहितको देखता है और न अतिदूरवर्तीको ही; क्योंकि पदार्थोंकी शक्तियाँ मर्यादित हैं । अप्राप्यकारी माननेपर चक्षुके द्वारा संशय और विपर्ययज्ञानके अभावका दूषण तो प्राप्यकारी मानने पर भी बना रहता है । अतः संशय और विपर्यय तो इन्द्रिय-दोषसे दोनों ही अवस्थाओंमें होते हैं ।

'चक्षु चूँकि तेजोद्रव्य है अतः इसके किरणें होती हैं और यह किरणोंके द्वारा पदार्थसे सम्बन्ध करके ही ज्ञान करता है जैसे कि अग्नि ।' यह अनुमान ठीक नहीं है; क्योंकि चक्षुको तेजोद्रव्य मानना ही गलत है । अग्नि तो गरम होती है अतः चक्षु इन्द्रियका स्थान

उष्ण होना चाहिए । अग्निकी तरह चक्षुमें चमकदार भासुर रूप भी होना चाहिए । पर न तो चक्षु उष्ण ही है और न भासुररूपवाली ही । अदृष्ट-अर्थात् कर्मके कारण ऐसे तेजोद्रव्य की कल्पना करना 'जिसमें न भासुर रूप हो और न उष्णस्पर्श' उचित नहीं है, क्योंकि अदृष्ट निष्क्रिय गुण है वह पदार्थके स्वाभाविक गुणोंको पलट नहीं सकता । विल्ली आदि की आखोंको प्रकाशमान देखकर चक्षुको तेजोद्रव्य कहना भी ठीक नहीं है क्योंकि पार्थिव आदि पुद्गल द्रव्योंमें भी कारणवश चमक उत्पन्न हो जाती है जैसे कि पार्थिवमणि या जलीय वरफ आदि में । जो गतिमान् होता है वह समीपवर्ती और दूरवर्ती पदार्थोंसे एक साथ सम्बन्ध नहीं कर सकता जैसे कि स्पर्शनेन्द्रिय किन्तु चक्षु समीपवर्ती शाखा और दूरवर्ती चन्द्रको एक साथ जानता है, अतः गतिमान्से विलक्षण प्रकारका होनेसे चक्षु अप्राप्यकारी है । यदि चक्षु गतिमान् होकर प्राप्यकारी होता तो अधियारी रातमें दूरदेशवर्ती प्रकाशको देखनेके समय उसे प्रकाशके पास रखे हुए पदार्थोंका तथा मध्यवर्ती पदार्थोंका ज्ञान भी होना चाहिए था । आपके मतमें जब चक्षु स्वयं प्रकाशरूप है तब अन्य प्रकाशकी आवश्यकता उसे होनी ही नहीं चाहिए । किंच, यदि चक्षु प्राप्यकारी होता तो जैसे शब्द कानके भीतर सुनाई देता है, उसी तरह रूप भी आँखके भीतर ही दिखाई देना चाहिए । आँखके द्वारा जो अन्तरालका ग्रहण और अपनेसे बड़े पदार्थका अधिकरूपमें ग्रहण होता है वह नहीं होना चाहिए । यह मत कि 'इन्द्रियाँ बाहर जाकर पदार्थसे सम्बन्ध करके उन्हें जानती हैं अतः सान्तर और अधिक ग्रहण हो जाता है' ठीक नहीं है; क्योंकि इन्द्रियोंकी बहिर्वृत्ति अप्रसिद्ध है । चिकित्सा आदि तो शरीर देशमें ही किए जाते हैं बाहर नहीं । यदि इन्द्रियाँ बाहिर जाती हैं तो जिस समय देखना प्रारम्भ हुआ उसी समय आँखकी पलक बन्द कर लेने पर भी दिखाई देना चाहिए । कारण—इन्द्रिय तो बाहर जा चुकी है । फिर, मनसे अधिष्ठित होकर ही इन्द्रियाँ स्वविषयमें व्यापार करती हैं, पर मन तो अन्तःकरण है, वह तो बाहिर जाकर इन्द्रियोंकी सहायता नहीं कर सकता, शरीर देशमें ही उसकी सहायता संभव है । यदि अणुरूप मन बाहर चला भी गया तो वह फैले हुए आँखोंकी किरणोंका नियन्त्रण कैसे कर सकता है ? अतः चक्षु शरीर देशमें रहकर ही योग्यदेशस्थित पदार्थको जानता है ।

बौद्ध का मत है कि श्रोत्र भी चक्षुकी तरह अप्राप्यकारी है क्योंकि वह दूरवर्ती शब्दको सुन लेता है । यह मत ठीक नहीं है क्योंकि श्रोत्रका दूरसे शब्दका सुनना असिद्ध है । वह तो नाककी तरह अपने देशमें आये हुए शब्द पुद्गलोंको सुनता है । शब्द वर्णगाएँ कानके भीतर पहुंचकर ही सुनाई देती हैं । यदि कान दूरवर्ती शब्दको सुनता है तो उसे कानके भीतर घुसे हुए मच्छरका भिनभिनाना नहीं सुनाई देना चाहिए क्योंकि कोई भी इन्द्रिय अति निकटवर्ती और दूरवर्ती पदार्थोंको नहीं जान सकती । शब्दको आकाशका गुण मानना तो अत्यन्त असंगत है; क्योंकि अमूर्तद्रव्यके गुण इन्द्रियोंके विषय नहीं हो सकते जैसे कि आत्माके सुखादि गुण । श्रोत्रको प्राप्यकारी मानने पर भी 'अमुक देश अमुक दिशा आदिमें शब्द है' इस प्रकार दिग्देशविशिष्टताके ग्रहणका कोई विरोध नहीं है क्योंकि वेगवान् शब्दपरिणत पुद्गलोंके त्वरित और नियत देशादिसे आनेके कारण उस प्रकारका ज्ञान हो जाता है । शब्द पुद्गल अत्यन्त सूक्ष्म हैं, वे चारों ओर फैलकर श्रोताओंके कानोंमें प्रविष्ट होते हैं । कहीं कहीं प्रतिघात भी प्रतिकूल वायु और दीवाल

आदिमे हो जाता है। अतः चक्षु और मनको छोड़कर शेष इन्द्रियां प्राप्यकारी हैं। इनमें प्रथम व्यञ्जनावग्रह होता है बादमें अर्थाविग्रह और चक्षु और मनमें सीधा अर्थाविग्रह।

§ ३-७ प्रश्न—मन अपने विचारात्मक कार्यमें इन्द्रियान्तरकी सहायता की अपेक्षा नहीं करता अतः उसे चक्षुकी तरह इन्द्रिय ही कहना चाहिए अनिन्द्रिय नहीं? उत्तर—मन चक्षुरादि इन्द्रियोंकी तरह दूसरोको दिखाई नहीं देता, सूक्ष्म है, वह अन्तरंग करण है अतः उसे अनिन्द्रिय कहते हैं। इस अनुमानमें उनका सद्भाव मिट्ट होता है—चक्षु आदि इन्द्रियोंके समर्थ होने पर भी बाह्य रूपादि पदार्थोंकी उपस्थिति तथा उनके युगपत् जाननेका प्रयोजन रहने पर जिसके न होनेमें युगपत् ज्ञान और क्रियाएं नहीं होती वही मन है। मन जिस-जिस इन्द्रियको सहायता करता है उसी उसीके द्वारा क्रमशः ज्ञान और क्रिया होती है। जिसके द्वारा देखे या सुने गये पदार्थका स्मरण होता है वह मन है। स्मरणसे मनका सद्भाव मिट्ट होता है। अप्रत्यक्ष पदार्थोंका ज्ञान अनुमानमें ही किया जाता है जैसे सूर्यकी गति और वनस्पतिके वृद्धि और ह्रास का।

§ ८-९ यद्यपि आत्मा स्वयं समस्त ज्ञान और क्रियाशक्तियोंसे सम्पन्न है फिर भी उसे उन उन ज्ञान आदिके लिए भिन्न भिन्न इन्द्रियोंकी आवश्यकता होती है, जैसे कि अनेक कलाकुशल देवदत्तको चित्र बनाते समय कलम ब्रुश आदि उपकरणोंकी अपेक्षा होती है और अलमारी बनानेके लिए वसूला करोंत आदि उपकरणोंकी। नामकर्मके उदयसे उत्पन्न अङ्ग उपाङ्गोंके कारण इन्द्रियोंका भेद होता है। कान यवनालीके समान, नाक मोतीके समान, जीभ खुरपाके समान, आंख ममूरके समान काले नारेके आकार और स्पर्शनेन्द्रिय सर्वशरीरव्यापी अनेक आकारोंकी है। ये ही इन्द्रियां अपने अपने विषयोंको जाननेमें समर्थ हैं, अन्य नहीं।

द्रव्यकी दृष्टिसे मतिज्ञानी सभी द्रव्योंकी कुछ पर्यायोंको उपदेशसे जानता है। क्षेत्रकी दृष्टिसे उपदेश द्वारा सभी क्षेत्रोंको जानता है। अथवा, आंखका उत्कृष्ट क्षेत्र ४७२६३ $\frac{१}{२}$ योजन है। कानका क्षेत्र १२ योजन, नाक, जीभ और स्पर्शनका ९ योजन है। उपदेशसे सभी काल सभी औदयिक आदि भावोंको मतिज्ञानी जान सकता है। सामान्यसे मतिज्ञान एक है। इन्द्रियज और अनिन्द्रियजके भेदसे दो प्रकारका है। अवग्रह आदिके भेदसे चार प्रकारका है। अवग्रहादि चार छहों इन्द्रियोंसे होते हैं अतः २४ प्रकारका है। चार इन्द्रियोंसे चार व्यञ्जनावग्रह भी होते हैं अतः मिलकर २८ प्रकारका है। इन्हीं अट्ठाईसमें द्रव्य क्षेत्र काल भाव या अवग्रहादि चारको मिलानेसे ३२ प्रकारका हो जाता है। इस तरह इन २४, २८, ३२ प्रकारोंको बहु आदि ६ भेदोंसे गुणा करने पर क्रमशः १४४, १६८, १९२ भेद हो जाते हैं और बहु आदि १२ से गुणा करने पर २८८, ३३६ और ३८४।

व्यञ्जनावग्रहमें भी अव्यक्त रूपसे बहु आदि बारह प्रकारके पदार्थोंका ग्रहण होता है। अनिःसृत ग्रहणमें भी जितने सूक्ष्म पुद्गल प्रकट हैं उनसे अतिरिक्तका ज्ञान भी अव्यक्त रूपसे हो जाता है। उन सूक्ष्म पुद्गलोंका इन्द्रियदेशमें आ जाना ही उनका अव्यक्तग्रहण है।

श्रुतज्ञानका विवेचन—

श्रुतं मतिपूर्वं द्वयनेकद्वादशभेदम् ॥२०॥

श्रुतज्ञान मतिज्ञानपूर्वक होता है और उसके अंगबाह्य अंगप्रविष्ट दो भेद हैं । अंगबाह्यके अनेक भेद हैं और अंगप्रविष्टके बारह भेद ।

§ १ जिस प्रकार कुशल शब्दका व्युत्पत्त्यर्थ कुशको काटनेवाला होता है फिर भी रूढ़िसे उसका चनुर अर्थ लिया जाता है उसी तरह श्रुतका व्युत्पत्त्यर्थ 'सुना हुआ' होनेपर भी उसका श्रुतज्ञान रूप ज्ञानविशेष अर्थ लिया जाता है ।

§ २ पूर्व अर्थात् कारण, कार्यको पोषण या उसे पूर्ण करनेकी वजहसे कारण पूर्व कहा जाता है ।

§ ३-५ प्रश्न—जैसे मिट्टीके पिण्डसे बना हुआ घड़ा मिट्टी रूप होता है उसी तरह मतिपूर्वक श्रुत भी मतिरूप ही होना चाहिए अन्यथा उसे मतिपूर्वक नहीं कह सकते ।

उत्तर—मतिज्ञान श्रुतज्ञानमें निमित्तमात्र है उपादान नहीं । उपादान तो श्रुतपर्याय-से परिणत होनेवाला आत्मा है । जैसे दंड चक्रादि घड़ेमें निमित्त हैं अतः इनका घटरूप परिणमन नहीं होता और न इनके रहने मात्रसे घटभवनके अयोग्य रेत ही घड़ा बन सकती है किन्तु घट होने लायक मिट्टी ही घड़ा बनती है उसी तरह श्रोत्रेन्द्रियजन्य मतिज्ञानके निमित्त होने मात्रसे श्रुतज्ञान नहीं बनता और न श्रुतज्ञानावरणके क्षयोपशमसे रहित आत्मामें श्रुत-ज्ञान होता है किन्तु श्रुतज्ञानावरणके क्षयोपशमसे जिसमें श्रुत होनेकी योग्यता है वही आत्मा श्रुतज्ञानरूपसे परिणत होता है । फिर, यह कोई नियम नहीं है कि कारणके समान ही कार्य होना चाहिए । पुद्गलद्रव्यकी दृष्टिसे मिट्टी रूप कारणके समान घड़ा होता है पर पिण्ड और घट पर्यायोंकी अपेक्षा दोनों विलक्षण हैं । यदि कारणके सदृश ही कार्य हो तो घट अवस्थासे भी पिंड शिवक आदि पर्यायों मिलनी चाहिए थीं । जैसे मृत्पिण्डमें जल नहीं भर सकते उसी तरह घड़ेमें भी नहीं भरा जाना चाहिए । घटका भी घट रूपसे ही परिणमन होना चाहिए, कपालरूप नहीं, क्योंकि आपके मतसे कारणके सर्वथा सदृश ही कार्य के होनेका नियम है । उसी तरह चैतन्य द्रव्यकी दृष्टिसे मति और श्रुत दोनों एक हैं क्योंकि मति भी ज्ञान है और श्रुत भी ज्ञान है । किन्तु तत्तत् ज्ञान पर्यायोंकी दृष्टिसे दोनों ज्ञान जुदा जुदा हैं ।

§ ६ प्रश्न—श्रोत्रेन्द्रियजन्य मतिज्ञानसे जो उत्पन्न हो उसे ही श्रुत कहना चाहिए क्योंकि सुनकर जो जाना जाता है वही श्रुत होता है । इस प्रकार चक्षु इन्द्रिय आदिसे श्रुत नहीं हो सकेगा ?

उत्तर—श्रुत शब्द श्रुतज्ञान विशेषमें रूढ़ होनेके कारण सभी मतिज्ञान पूर्वक होने-वाले श्रुतज्ञानोंमें व्याप्त है ।

§ ७ प्रश्न—जिसका आदि होता है उसका अन्त भी, अतः श्रुतमें अनादि-निधनता नहीं बन सकती । पुरुषकर्तृक होनेके कारण श्रुत अप्रमाण भी होगा ? उत्तर—द्रव्यादि सामान्यकी अपेक्षा श्रुत अनादि है, क्योंकि किसी भी पुरुषने किसी नियत समयमें अविद्यमान श्रुतकी उत्पत्ति नहीं देखी । उस उस श्रुत पर्याय की अपेक्षा उसका आदि भी है और अन्त भी । तात्पर्य यह कि श्रुतज्ञान सन्तति की अपेक्षा अनादि है । अपौरुषेयता प्रमाणताका कारण नहीं है अन्यथा चोरी व्यभिचार आदिके उपदेश भी प्रमाण हो जायेंगे

क्योंकि इनका कोई आदिप्रमेयता ज्ञान नहीं है। प्रत्यक्ष आदि प्रमाण अनित्य है पर इसमें उनकी प्रमाणतामें कोई कमर नहीं आती।

§ ८ प्रश्न—प्रथम सम्यक्त्वकी उत्पत्ति होनेपर एक साथ सत्यज्ञान और श्रुत-ज्ञानकी निवृत्ति होकर मति और श्रुत उत्पन्न होने है अतः श्रुतको मतिपूर्वक नहीं कहना चाहिए ? उत्तर—मति और श्रुतमें 'सम्यक्' व्यपदेश युक्त होना है न कि उत्पत्ति। दोनोंकी उत्पत्ति तो अपने अपने कारणोंमें क्रमशः ही होती है।

§ ९ चूंकि सभी प्राणियोंके अपने अपने श्रुतज्ञानावगमके अयोपयसके अनुसार श्रुतकी उत्पत्ति होती है अतः मतिपूर्वक होनेपर भी सभीके श्रुतज्ञानोंमें विशेषता बनी रहती है। कारणभेदसे कार्यभेदका नियम सर्वसिद्ध है।

§ १० प्रश्न—घट शब्दको सुनकर प्रथम घट अर्थका श्रुतज्ञान हुआ उस श्रुतसे जलधारणादि कार्योंका जो द्वितीय श्रुतज्ञान उत्पन्न होता है उसे श्रुतपूर्वक श्रुत होनेसे 'मति-पूर्वक' नहीं कह सकते, अतः लक्षण अव्याप्त हो जाता है। इसी तरह धूम अर्थका ज्ञान प्रथम श्रुत हुआ, उससे उत्पन्न होनेवाले अविनाभावी अग्निके ज्ञानमें श्रुतपूर्वक श्रुतत्व होनेसे 'मतिपूर्वक' लक्षण अव्याप्त हो जाता है।

उत्तर—प्रथम श्रुतज्ञानमें मतिजन्य होनेसे 'मतिज्ञानत्व'का उपचार कर लिया जाता है और इस तरह द्वितीय श्रुतमें भी 'मतिपूर्वकत्व' सिद्ध हो जाता है। अथवा, पूर्वशब्द व्यवहित पूर्वको भी कहता है। जैसे 'मथुरासे पटना पूर्वमें है' यहां अनेक नगरोंसे व्यवहित भी पटना पूर्व कहा जाता है उसी तरह साक्षात् या परम्परया मतिपूर्वक ज्ञान श्रुत कहे जाते हैं।

§ ११ भेद शब्दका अन्वय द्वि आदिसे कर लेना चाहिए। अर्थात् दो भेद, अनेक भेद और बारह भेद।

§ १२ श्रुतज्ञानके मूल दो भेद हैं—एक अंगप्रविष्ट और दूसरा अङ्गबाह्य। अङ्गप्रविष्ट आचाराङ्ग आदिके भेदसे बारह प्रकारका है। भगवान् महावीररूपी हिमाचल-से निकली हुई वाग्गंगाके अर्थरूप जलसे जिनका अन्तःकरण अत्यन्त निर्मल है, उन बुद्धि ऋद्धिके धनी गणधरों द्वारा ग्रन्थरूपमें रचे गये आचाराङ्ग आदि बारह अङ्ग हैं।

आचाराङ्गमें चर्याका विधान आठ, शुद्धि, पांच समिति, तीन गुप्ति आदि रूपसे वर्णित है। सूत्रकृताङ्गमें—ज्ञानविनय, क्या कल्प्य है क्या अकल्प्य, छेदोपस्थापना आदि व्यवहारधर्मकी क्रियाओंका निरूपण है। स्थानाङ्गमें एक एक, दो दो आदिके रूपसे अर्थोंका वर्णन है। समवायाङ्गमें सब पदार्थोंकी समानता रूपसे समवायका विचार किया गया है। जैसे धर्म अधर्म लोकाकाश और एक जीवके तुल्य असंख्यात प्रदेश होनेसे इनका द्रव्यरूपसे समवाय कहा जाता है। जम्बूद्वीप सर्वार्थसिद्धि अप्रतिष्ठान नरक नन्दीश्वरद्वीपकी बावड़ी ये सब १ लाख योजन विस्तारवाले होनेसे इनका क्षेत्रकी दृष्टिसे समवाय होता है। उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी ये दोनों दश कोड़ाकोड़ी सागर प्रमाण होनेसे इनका कालकी दृष्टिसे समवाय है। क्षायिक सम्यक्त्व केवलज्ञान केवलदर्शनयथाख्यातचारित्र्य ये सब अनन्त विशुद्धिरूपसे भावसमवायवाले हैं। व्याख्याप्रज्ञप्तिमें 'जीव है कि नहीं' आदि साठ हजार प्रश्नोंके उत्तर हैं। ज्ञातृधर्मकथामें अनेक आख्यान और उपाख्यानोका निरूपण है। उपासकाध्ययनमें श्रावकधर्मका विशेष विवेचन किया गया है। अन्तकृद्शांगमें प्रत्येक तीर्थङ्करके समयमें होनेवाले उन दश दश अन्तकृत् केवलियोंका वर्णन है जिनने भयङ्कर

उपसर्गोको सह कर मुक्ति प्राप्त की । जैसे महावीरके समय नमि मतङ्ग सोमिल रामपुत्र सुदर्शन यमलीक वलीक निष्कम्बल पाल और अम्बष्ठपुत्र ये दश अंतकृत् केवली हुए थे । अथवा इसमें अर्हत् और आचार्यों की विधि तथा सिद्ध होनेवालोंकी अन्तिम विधिका वर्णन है ।

अनुत्तरोपपादिकदशाङ्गमें—प्रत्येक तीर्थङ्करके समय होनेवाले उन दस दस मुनियों का वर्णन है जिनने दारुण उपसर्गोको सहकर विजय वैजयन्त जयन्त अपराजित और सर्वार्थसिद्धि इन पांच अनुत्तर विमानोंमें जन्म लिया । महावीरके समय ऋषिदास वान्य सुनक्षत्र कार्तिक नन्दनन्दन शीलभद्र अभय वारिषेण और चिलातपुत्र ये दश मुनि हुए थे । अथवा, इसमें विजय आदि अनुत्तर विमानोंकी आयु विक्रिया क्षेत्र आदिका निरूपण है ।

प्रश्नव्याकरणमें युक्ति और नयोंके द्वारा अनेक आक्षेप विक्षेप रूप प्रश्नोंका उत्तर दिया गया है, सभी लौकिक वैदिक अर्थोंका निर्णय किया गया है । विपाकसूत्रमें पुण्य और पापके विपाकका विचार है ।

बारहवाँ दृष्टिवाद अंग है । इसमें ३६३ कुवादियोंके मतोंका निरूपण पूर्वक खंडन है । कौत्कल काणेविद्धि कौशिक हरिस्मश्रु मांछपिक रोमश हारीत मुण्ड आश्वलायन आदि क्रियावादियोंके १८० भेद हैं । मरीचिकुमार कपिल उलूक गार्ग्य व्याघ्रभूति वाद्वलि माठर मौद्गलायन आदि अक्रियावादियोंके ८४ प्रकार हैं । साकल्य वाल्कल कुथुमि सात्य-मुग्र नारायण कठ माध्यन्दिन मौद पैप्पलाद बादरायण अम्बष्ठि कृदौविकायन वसु जैमिनि आदि अज्ञानवादियोंके ६७ भेद हैं । वशिष्ठ पाराशर जतुकर्णि वाल्मीकि रौमर्हर्षिणि सत्यदत्त व्यास एलापुत्र औपमन्यव इन्द्रदत्त अयस्थुण आदि वैयकियोंके ३२ भेद हैं । इस प्रकार कुल ३६३ भेद होते हैं । दृष्टिवादके पाँच भेद हैं—परिकर्म सूत्र प्रथमानुयोग पूर्वगत और चूलिका । पूर्वगतके उत्पादपूर्व आदि चौदह भेद हैं । उत्पादपूर्वमें जीवपुद्गलादिका जहाँ जब जैसा उत्पाद होता है उस सबका वर्णन है । अग्रायणी पूर्वमें क्रियावाद आदिकी प्रक्रिया और स्वसमयका विषय विवेचित है । वीर्यप्रवादमें छद्मस्थ और केवलीकी शक्ति सुरेन्द्र असुरेन्द्र आदिकी ऋद्धियां नरेन्द्र चक्रवर्ती बलदेव आदिकी सामर्थ्य द्रव्योंके लक्षण आदिका निरूपण है । अस्तित्नास्ति प्रवादमें—पाँचों अस्तिकायोंका और नयोंका अस्तित्नास्ति आदि अनेक पर्यायों द्वारा विवेचन है । ज्ञानप्रवादमें पाँचों ज्ञानों और इन्द्रियोंका विभाग आदि निरूपित है ।

सत्यप्रवाद पूर्वमें वाग्गुप्ति, वचन संस्कारके कारण, वचन प्रयोग, बारह प्रकारकी भाषाएँ, दस प्रकारके सत्य, वक्ताके प्रकार आदिका विस्तारसे विवेचन है । वचन संस्कारके सिर कंठ आदि आठ स्थान हैं । शुभ और अशुभके भेदसे वाक् प्रयोग दो प्रकारका है । अभ्याख्यान कलह आदि रूपसे भाषा बारह प्रकार की है । हिंसादिसे विरक्त मुनि या श्रावकको हिंसादिका दोष लगाना अभ्याख्यान है । कलह—लड़ाई कराना । पीठ पीछे दोष दिखाना पेशुन्य है । चारों पुरुषार्थोंसे सम्बन्ध रखनेवाला प्रलाप असम्बद्ध भाषा है । शब्दादि विषयोंमें या अमुक देश नगर आदिमें रति उत्पन्न करनेवाली रतिवाक् है । इन्हींमें अरति उत्पन्न करनेवाली अरतिवाक् है । जिसे सुनकर परिग्रहके अर्जन रक्षण आदिमें आसक्ति उत्पन्न हो वह उपधिवाक् है । जिससे व्यापारमें ठगनेको प्रोत्साहन मिले वह निष्कृतिवाक् है । जिसे सुनकर तपोनिधि या गुणी जीवोंके प्रति अविनयकी प्रेरणा

मिले वह अप्रणतिवाक् है । जिसमें चोरीमें प्रवृत्ति हो वह मापवाक् है । मम्यक् मार्गकी प्रवर्तिका मम्यग्दर्शनवाक् है । मिथ्यात्ववर्धनी मिथ्यावाक् है । 'द्वीन्द्रिय आदि जीव वक्ष्य है' जो गव्दोच्चारण कर सकते हैं । द्रव्य क्षेत्र काल भाव आदिकी दृष्टिमें अमन्य अनेक प्रकार का है । सत्यके दस भेद हैं—सचेतन या अचेतन द्रव्यका व्यवहारके लिए इच्छानुसार नाम रखना नाम सत्य है । चित्र आदि नदीकार रूपोंमें उनका व्यवहार करना रूप सत्य है । जुआ आदिमें या गतरंजके मुहंगेमें हाथी घोड़ा आदिकी कल्पना स्थापना सत्य है । औप-शमिकादि भावोंकी दृष्टिसे किया जानेवाला व्यवहार प्रतीत्य सत्य है । जो लोकव्यवहार में प्रसिद्ध प्रयोग है उसे संवृति सत्य कहते हैं, जैसे पृथिवी जल आदि अनेक कारणोंसे उत्पन्न भी कमलको पंकज कहना । धूप उबटन आदिमें या कमल मगर हम सर्वतोभद्र आदि में सचेतन अचेतन द्रव्योंके भाव विधि आकार आदिकी योजना करनेवाले वचन संयोजना सत्य है । आर्य और अनार्य रूपमें विभाजित वस्तीमें देवोंमें धर्मादिकी प्रवृत्ति करनेवाले वचन जन्मपदसत्य है । ग्राम नगर राज्य गण मन जानि कुल आदि धर्मोंके उपदेशक वचन देशसत्य है । संयत या श्रावकको स्वधर्मपालनके लिए 'यह प्रासुक है यह अप्रासुक है' इत्यादि वचन भावसत्य हैं । आगमगम्य पदार्थोंका निरूपण समयसत्य है ।

आत्मप्रवादमें आत्मद्रव्यका और छह जीवनिकायोंका अस्ति नास्ति आदि विविध भागोंसे निरूपण है । कर्मप्रवादमें कर्मोंकी वध उदय उपशम आदि दशाओंका और मिथिनि आदिका वर्णन है । प्रत्याख्यानप्रवादमें व्रत नियम प्रतिक्रमण तप आगधना आदि तथा मुनित्वमें कारण द्रव्योंके त्याग आदिका विवेचन है । विद्यानुवादपूर्वमें समन्त विद्याएँ, आठ महानिमित्त, रज्जुरागिविधि, क्षेत्र, श्रेणी, लोकप्रतिष्ठा, समुद्घात आदिका विवेचन है । अंगुष्ठप्रसेना आदि ७०० अल्पविद्याएँ और रोहिणी आदि ५०० महाविद्याएँ होती हैं । अन्तरीक्ष, भूमि, अङ्ग, स्वर, स्वप्न, लक्षण, व्यञ्जन और छिन्न ये आठ महानिमित्त हैं । क्षेत्र अर्थात् आकाश । कपड़ेके ताने-बानेकी तरह ऊपर-नीचे जो असंख्य आकाश प्रदेश पंक्तियाँ हैं उन्हें श्रेणी कहते हैं । अनन्त अलोकाकाशके मध्यमें लोक है । इसमें ऊर्ध्वलोक मृदङ्गके आकार है । अधोलोक वेत्रासनके आकार तथा मध्यलोक भालरके आकार है । यह लोक तनुवातवल्यसे अन्तमें वेष्टित है और चौदह राजू लम्बा है । यह प्रतरवृत्त है । मेरु पर्वतके नीचे वज्र पृथिवी पर स्थित आठ मध्यप्रदेश लोकमध्य है । लोकमध्यसे ऊपर ऐगान स्वर्ग तक १॥ रज्जु, माहेन्द्र स्वर्ग तक ३ रज्जु, ब्रह्मलोक तक ३॥ रज्जु, कापिष्ठ तक ४ रज्जु, महाशुक्र तक ४॥ रज्जु, सहस्रार तक ५ रज्जु, प्राणत तक ५॥ रज्जु, अच्युत तक ६ रज्जु और लोकान्त तक सात रज्जु है । लोकमध्यसे नीचे शर्कराप्रभा तक १ रज्जु, फिर पाँचों नरक क्रमशः एक एक राजू हैं । इस प्रकार सातवें नरक तक छह राजू होते हैं । फिर लोकान्त तक एक राजू, इस प्रकार सात राजू हो जाते हैं । घनोदधिवातवल्य घनवातवल्य और तनु-वल्य इन तीन वातवल्योंसे यह लोक चारों ओरसे घिरा हुआ है । अधोलोककी दिशा और विदिशामें तीनों वात वलय बीस-बीस हजार योजन मोटे हैं । ऊपर क्रमशः घटकर तीनों वातवल्य मध्यलोककी आठों दिशाओंमें ५, ४ और ३ योजन मोटे रह जाते हैं । ऊर्ध्वलोकमें बढ़कर ब्रह्मलोककी आठों दिशाओंमें ७, ५ और ४ योजन मोटे हो जाते हैं । फिर ऊपर क्रमशः घटकर तीनों वलय लोकाग्रमें ५, ४ और ३ योजन मोटे रह जाते हैं । ये ऊपर नीचे गोल डंडेके समान हैं । लोकाग्रके ऊपर ये क्रमशः दो गव्यूति, एक कोश और कुछ कम एक कोश प्रमाण

विस्तारवाले हैं। नीचे कलकल पृथ्वीके नीचे क्रमशः ७, ५ और ४ योजन विस्तृत हैं। नीचे लोकमूलमें चौड़ाई ७ राजू है। मध्यलोकमें एक राजू, ब्रह्मलोकमें पांच राजू और लोकाग्रमें एक राजू है। लोकमध्यसे एक रज्जु नीचे शर्करा प्रभाके अन्तमें आठों दिशाओंमें चौड़ाई १३ राजू है, उससे एक रज्जु नीचे वालुकाप्रभाके अन्तमें २३ राजू, फिर एक राजू नीचे पंक प्रभाके अन्तमें ३३ राजू, फिर एक राजू नीचे धूमप्रभाके अन्तमें ४३ राजू, फिर एक राजू नीचे तमःप्रभाके अन्तमें ५३ राजू, फिर एक राजू नीचे महातमःप्रभाके अन्तमें ६३ राजू, फिर एक राजू नीचे कलकल पृथ्वीके अन्तमें ७ राजू चौड़ाई है। इसी तरह लोक-मध्यसे एक राजू ऊपर २३ राजू, फिर एक राजू ऊपर ३३ राजू, फिर एक राजू ऊपर ४३ राजू, फिर आधी राजू ऊपर जाने पर ५ राजू विस्तार है। फिर आधी राजू ऊपर जाकर ४३ राजू, फिर एक राजू ऊपर ३३ राजू, फिर एक राजू ऊपर २३ राजू, फिर एक राजू ऊपर लोकान्तमें एक राजू विस्तार है। वेदना आदि निमित्तोंसे कुछ आत्मप्रदेशोंका शरीरसे बाहिर निकलना समुद्घात है; वह सात प्रकारका है—वात पित्तादि विकार-जनित रोग या विषपान आदिकी तीव्र वेदनासे आत्मप्रदेशोंका बाहिर निकलना वेदना समुद्घात है। क्रोधादि कषायोंके निमित्तसे कषाय समुद्घात होता है। उदीरणा या कालक्रमसे होनेवाले मरणके निमित्तसे मारणान्तिक समुद्घात होता है। जीवोंके अनुग्रह और विनाशमें समर्थ तैजस शरीरकी रचनाके लिए तैजस समुद्घात होता है। एकत्व पृथक् आदि नाना प्रकारकी विक्रियाके निमित्तसे वैक्रियिक समुद्घात होता है। अल्पहिंसा और सूक्ष्मार्थ परिज्ञान आदि प्रयोजनोंके लिए आहारक शरीरकी रचनाके निमित्त आहारक समुद्घात होता है। जब वेदनीयकी स्थिति अधिक हो और आयु कर्मकी अल्प तब स्थिति-समीकरणके लिए केवली भगवान् केवलिसमुद्घात करते हैं। जैसे मदिरामें फेन आकर शान्त हो जाता है उसी तरह समुद्घातमें आत्म-प्रदेश बाहिर निकलकर फिर शरीरमें समा जाते हैं। अहारके और मारणान्तिक समुद्घात एक दिशामें होते हैं; क्योंकि आहारक शरीरकी रचनाके समय श्रेणिगति होनेके कारण एक ही दिशामें असंख्य आत्मप्रदेश निकलकर एक अरत्ति प्रमाण आहारक शरीरको बनाते हैं। मारणान्तिकमें जहां नरक आदिमें जीवको मरकर उत्पन्न होना है वहांकी ही दिशामें आत्मप्रदेश निकलते हैं। शेष पांच समुद्घात श्रेणिके अनुसार ऊपर नीचे पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण इन छहों दिशाओंमें होते हैं। वेदना आदि छह समुद्घातोंका काल असंख्यात समय है और केवलि समुद्घातका काल आठ समय है। दण्ड, कवाट, प्रतर, लोकपूरण, फिर प्रतर, कपाट, दंड और स्वशरीर-प्रवेश इस तरह आठ समय होते हैं।

क्रियाविशाल पूर्वमें सूर्य चन्द्र ग्रह नक्षत्र तारागणोंका गगनक्षेत्र, उपपादक्षेत्र, शकुन, चिकित्सा, भूतिकर्म, इन्द्रजाल विद्या, चौसठ कला, शिल्प, काव्य, गुणदोष, छन्द, क्रिया, क्रियाफलके भोक्ता आदिका विस्तृत विवेचन है।

लोकबिन्दुसारमें आठ व्यवहार, चार बीजराशि परिकर्म आदि गणित तथा समस्त श्रुतसम्पत्तिका विवरण है।

१३-१४ गणधरदेवके शिष्य प्रशिष्यों द्वारा अल्पायु-बुद्धिबलवाले प्राणियोंके अनुग्रहके लिए अंगोंके आधारसे रचे गये संक्षिप्त ग्रन्थ अंगबाह्य हैं। कालिक उत्कालिक आदिके भेदसे अंगबाह्य अनेक प्रकारके हैं। स्वाध्यायकालमें जिनके पठन-पाठनका

नियम हैं उन्हें कालिक कहते हैं तथा जिनके पठन-पाठनका कोई नियम समय न हो वे उत्कालिक हैं । उत्तराध्ययन आदि अंगवाह्य ग्रन्थ हैं ।

५ १५. अनुमान आदिका स्वप्रतिपत्ति कालमें अनक्षरश्रुतमें अन्तर्भाव होता है तथा परप्रतिपत्ति कालमें अक्षरश्रुत में । इसीलिए इनका पृथक् उपदेश नहीं किया है ।

ग्रन्थक्षपूर्वक तीन प्रकारका अनुमान होता है—पूर्ववत् शेषवत् और सामान्यतो-दृष्ट । अग्नि और धूमके अविनाभावको जिस व्यक्तिने पहिले ग्रहण कर लिया है उसे पीछे धूमको देखकर अग्निका ज्ञान होना पूर्ववत् अनुमान है । जिसने सींग और सींगवालेके सम्बन्धको देखा है उसे सींगके स्पर्शको देखकर सींगवालेका अनुमान होना शेषवत् है । देवदत्तका देशान्तरमें पहुँचना गमनपूर्वक होता है, यह देखकर सूर्यमें देशान्तर प्राप्तिरूप हेतुसे गनिका अनुमान करना सामान्यतोदृष्ट है । गाय मरीवा गवय होता है' इस उपमान वाक्यको सुनकर जगलमें गवयको देखकर उसमें गवय मजाके सम्बन्धको ज्ञान लेना उपमान है । शब्द प्रमाण तो श्रुत है ही । 'भगवान् ऋषभने यह कहा' इत्यादि प्राचीन परम्परागत तथ्य ऐतिह्य प्रमाण है । यह आदमी दिनको नहीं खाकर भी जीता है' इस वाक्यको सुनकर अर्थात् ही 'रात्रिको खाना है' इस प्रकार रात्रि भोजनका ज्ञान कर लेना अर्थापत्ति है । 'चार प्रस्थका आडक होता है' इस ज्ञानके होनेपर एक आडकमें दो कुडव (आधा आडक) हैं इस प्रकारकी संभावना संभव प्रमाण है । वनस्पतियोंमें हरा भरापन आदि न दिखनेपर वृष्टिके अभावका ज्ञान करना अभाव प्रमाण है । ये सभी अर्थापत्ति आदि अनुमानमें अन्तर्भूत है, अतः अनुमानकी तरह स्वप्रतिपत्तिकालमें अनक्षरश्रुत है तथा परप्रतिपत्तिकालमें अक्षरश्रुत ।

प्रत्यक्ष दो प्रकार का है देशप्रत्यक्ष और सर्वप्रत्यक्ष । देशप्रत्यक्षके अवधि और मनःपर्यय दो प्रकार हैं और सर्वप्रत्यक्ष एक केवल ज्ञानरूप है । अवधि-ज्ञानावरणके क्षयोपशमसे द्रव्य-क्षेत्रादिसे मर्यादित रूपीद्रव्यका ज्ञान अवधिज्ञान है । अवधिज्ञान दो प्रकार का है—भवप्रत्यय और गुणप्रत्यय । अथवा देशावधि और सर्वावधि ये दो भेद भी होते हैं । परमावधि सर्वावधि की अपेक्षा न्यून होनेसे देशावधिमें ही गिन ली गई है ।

भवप्रत्यय अवधिका स्वरूप—

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥

भवप्रत्यय अवधिज्ञान देव और नारकियोंके होता है ।

५ १-६ भव अर्थात् आयु और नामकर्मके उदयसे प्राप्त होनेवाली पर्याय, प्रत्यय अर्थात् निमित्त । भवको निमित्त लेकर जो अवधि ज्ञानावरणके क्षयोपशम पूर्वक ज्ञान होता है वह भवप्रत्यय अवधिज्ञान है । प्रत्यय शब्दके ज्ञान शपथ हेतु आदि अनेक अर्थ हैं, पर यहां 'निमित्त' अर्थकी विवक्षा है । देव और नारकी पर्यायमें जन्म लेते ही अवधि ज्ञानावरण का क्षयोपशम हो जाता है और उससे अवधिज्ञान होता है । जैसे आकाश पक्षीके उड़नेमें निमित्त मात्र है क्योंकि आकाशके रहने पर ही पक्षी उड़ सकता है उसी तरह भव बाह्य निमित्त है । यदि भव ही मुख्य कारण होता तो सभी देव नारकियोंके एक जैसा तुल्य अवधिज्ञान होता पर उनमें अपने अपने क्षयोपशमके अनुसार तारतम्य आगममें स्वीकार किया गया है । जैसे मनुष्य और तिर्यंजोंको अहिंसादिद्वैतरूप गुणोंसे अवधिज्ञान होता है

उप तरह देवनारकियोंको व्रतादिधारणकी आवश्यकता नहीं होती, उनके तो उस पर्यायिक कारण ही क्षयोपशम प्रकट हो जाता है। अतः भव बाह्य निमित्त है। सम्यग्ज्ञानका प्रकरण होनेसे मिथ्यादृष्टि देवनारकियोंके मिथ्या अवधि अर्थात् विभंगावधि होती है इसलिए सभी देवनारकियोंको सामान्यरूपसे अवधिज्ञानका प्रसंग नहीं होता।

§ ७ प्रश्न—जीवस्थान आदि आगमोंमें सदादि अनुयोग द्वारोंमें 'नारक' शब्दका ही पहले ग्रहण किया है अतः यहां भी नारक शब्दका ही पहले प्रयोग करना चाहिए ? उत्तर—देव शब्द अल्पस्वर है और पूज्य है, अतः व्याकरणके नियमानुसार देवशब्दका ही पूर्वप्रयोग उचित है। आगममें तो क्रमसे गतियोंका निरूपण है वहां नियमकी अपेक्षा नहीं है, क्योंकि जुदे जुदे वाक्य हैं।

दम प्रकारके भवनवासियोंका अवधिक्षेत्र जघन्य २५ योजन है। उत्कृष्ट असुर कुमारोंका नीचेकी ओर असंख्यात कोड़ा-कोड़ी योजन और ऊपर ऋतुविमानके ऊपरी भाग तक है। नागकुमार आदि नव भवनवासियोंका उत्कृष्ट नीचेकी तरफ असंख्यात हजार योजन और ऊपर सुमेरु पर्वतके शिखर तक है तथा तिरछा असंख्यात हजार योजन है। आठों प्रकारके व्यन्तरीका जघन्य २५ योजन उत्कृष्ट नीचे असंख्यात हजार योजन ऊपर अपने विमानके ऊपरी भाग तक और तिरछे असंख्यात कोड़ा कोड़ी योजन है। ज्योतिषियोंका जघन्य नीचेकी ओर संख्यात योजन उत्कृष्ट असंख्यात हजार योजन, ऊपरकी ओर उत्कृष्ट अपने विमानके ऊपरी भाग तक तथा तिरछे असंख्यात कोड़ा कोड़ी योजन है। वैमानिकोंमें सौधर्म और ईशान स्वर्गवासी देवोंके जघन्य अवधि ज्योतिषियोंके उत्कृष्टक्षेत्र प्रमाण है तथा उत्कृष्ट अवधि नीचेकी ओर रत्नप्रभाके अन्तिम पटल तक है। सानत्कुमार और माहेन्द्रमें नीचेकी ओर जघन्य रत्नप्रभाके अन्तिम पटल तक और उत्कृष्ट शर्करा-प्रभाके अन्तिम पटल तक अवधिका क्षेत्र है। ब्रह्म ब्रह्मोत्तर लान्तव और कापिष्टमें नीचेकी ओर जघन्य अवधि शर्करा प्रभाका अन्तिम भाग और उत्कृष्ट वालुका प्रभाका अन्तिम भाग है। शुक्र महाशुक्र शतार और सहस्रारमें नीचेकी ओर जघन्य अवधि वालुका प्रभाका अन्तिम भाग और उत्कृष्ट पंकप्रभाका अन्तिम भाग है। आनत प्राणत आरण और अच्युतमें नीचेकी ओर जघन्य अवधि पंकप्रभाका अन्तिम भाग तथा उत्कृष्ट धूमप्रभाका अन्तिम भाग है। नव ग्रैवेयकोंकी जघन्य अवधि धूमप्रभाका अन्तिमभाग और उत्कृष्ट तमःप्रभाका अन्तिम भाग है। नव अनुदिश और पांच अनुत्तर विमानवासियोंकी अवधि लोकनाली पर्यन्त है। सौधर्म आदि अनुत्तर पर्यन्त विमानवासियोंकी अवधि ऊपरकी ओर अपने अपने विमानके ऊपरी भाग तक है। तिरछी असंख्यात कोड़ाकोड़ी योजन है। जिस अवधिज्ञानका जितना क्षेत्र है उतने आकाश प्रदेश प्रमाण कालि और द्रव्य होते हैं अर्थात् उतने समय प्रमाण अतीत और अनागतका ज्ञान होता है और उतने भेदवाले अनन्त प्रदेशी पुद्गलस्कन्धोंमें और सकर्मक जीवोंमें ज्ञानकी प्रवृत्ति होती है। भावकी दृष्टिसे अपने विषयभूत पुद्गल स्कन्धोंके रूपादिगुणोंमें और जीवके औदयिक औपशमिक आदि भावोंमें अवधिज्ञानकी प्रवृत्ति होती है।

नारकी जीवोंमें रत्नप्रभामें अवधिक्षेत्र नीचे एक योजन शर्कराप्रभामें ३॥ गव्यूति बालुका प्रभामें ३ गव्यूति, पंक प्रभामें २॥ गव्यूति, धूम प्रभामें २ गव्यूति, तमःप्रभामें १॥ गव्यूति और महातमः प्रभामें एक गव्यूति है। सभी नरकोंमें ऊपरकी ओर अवधिज्ञान

अपने तरकविलोके ऊपरो भाग तक है और निरछे असंख्यात कोड़ाकोड़ी योजन है ।

क्षयोपशमनिमित्तक अवधि—

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥२२॥

अवधिज्ञानावरणके सर्वघाती स्पर्धकोंके उदयाभावी क्षय आगामीका सुदवस्था उपशम और देशवानी प्रकृतिका उदय रूप क्षयोपशमसे होनेवाला अवधिज्ञान शेष अर्थात् मनुष्य और तिर्यचोंके होता है ।

१-३ शेष ग्रहणसे देवनारकियोंके अनिरिक्त सभी प्राणिमात्रके अवधिका विधान नहीं समझना चाहिए क्योंकि असंज्ञी और अपर्याप्तकोंमें इसकी शक्ति ही नहीं है । संज्ञी और पर्याप्तकोंमें भी उन्हींके, जिनके सम्यग्दर्शनादि गुणोंसे अवधिज्ञानावरणका क्षयोपशम हो गया है । यद्यपि सभी अवधि क्षयोपशमनिमित्तक होती है फिर भी विशेष रूपसे क्षयोपशमके ग्रहण करनेसे यह नियम होता है कि मनुष्य और तिर्यचोंके क्षयोपशमनिमित्तक ही अवधिज्ञान होता है भवप्रत्यय नहीं ।

४-अवधिज्ञानके अनुगामी अननुगामी वर्धमान हीयमान अवस्थित और अवस्थित ये छह भेद हैं । कोई अवधि सूर्यप्रकाशकी तरह पीछे-पीछे भवान्तर तक जाती है । कोई वही रुक जाती है जैसे मूर्खका प्रश्न । कोई अवधि सम्यग्दर्शनादि गुणोंकी विशुद्धिके कारण पत्तोंमें लगी हुई अग्निकी तरह असंख्यातलोक तक बढ़ती है । कोई अवधि ईंधन-रहित अग्निकी तरह अंगुलके असंख्येय भाग तक कम हो जाती है । कोई अवधि ज्योंकी त्यों स्थिर रहती है न कम होती है और न बढ़ती है जैसे कि तिल आदि चिह्न । वायुसे दोलित जलकी लहरोंकी तरह कोई अवधि घटती भी है और बढ़ती भी है ।

देशावधि परमावधि और सर्वावधिके भेदसे भी अवधि-ज्ञान तीन प्रकारका है । देशावधि और परमावधिके जघन्य उत्कृष्ट और अजघन्योत्कृष्ट ये तीन प्रकार हैं । सर्वावधि एक ही प्रकारका है । देशावधिका जघन्यक्षेत्र उत्सेधांगुलका असंख्यात भाग है और उत्कृष्ट सर्वलोक । मध्यमक्षेत्र जघन्य और उत्कृष्टके बीचका असंख्यात प्रकारका है । परमावधिका जघन्यक्षेत्र एक प्रदेश अधिक लोक प्रमाण है और उत्कृष्ट असंख्यात लोक प्रमाण है । मध्यके विकल्प अजघन्योत्कृष्ट क्षेत्र हैं । परमावधिके उत्कृष्ट क्षेत्रसे बाहिर असंख्यात लोकक्षेत्र सर्वावधिका है । उपर्युक्त अनुगामी आदि छह भेदोंके साथ प्रतिपाती अर्थात् बिजलीकी चमककी तरह विनाशशील बीचमें ही छूटनेवाला और अप्रतिपाती अर्थात् केवलज्ञान होने तक नहीं छूटनेवाला ये आठों भेद देशावधिके होते हैं । परमावधि हीयमान और प्रतिपाती नहीं होती । सर्वावधिके अवस्थित अनुगामी अननुगामी और अप्रतिपाती ये चार ही भेद होते हैं ।

सर्वजघन्य देशावधिका उत्सेधांगुलका असंख्यातवां भाग क्षेत्र, आवलिका असंख्यातवां भाग काल और अंगुलके असंख्यातवें भाग प्रमाण द्रव्य है, अर्थात् इतने बड़े असंख्यात स्कन्धोंमें ज्ञानकी प्रवृत्ति होती है । स्वविषय स्कन्धके अनेक रूपादि भाव हैं । एक जीवके प्रदेशोत्तर क्षेत्रवृद्धि नहीं होती, नाना जीवोंकी अपेक्षा प्रदेशोत्तर क्षेत्रका विकल्प संभव है । एक जीवके मंडूकप्लुति क्रमसे अंगुलके असंख्येय भाग प्रमाण क्षेत्रवृद्धि होती है—सर्वलोक तक । काल-वृद्धि एक जीव और नाना जीवोंकी अपेक्षा एक समय दो समय आदि आवलिके असंख्यात

भाग तक होती है। द्रव्य क्षेत्र और कालकी वृद्धि, असंख्यात भागवृद्धि संख्यात भागवृद्धि संख्यात गुणवृद्धि और असंख्यात गुणवृद्धि इन चार प्रकारोंसे होती है। भाववृद्धि अनन्त भागवृद्धि और अनन्त गुणवृद्धि मिलाकर छह प्रकारोंसे होती है। हानि भी इसी क्रमसे होती है।

अंगुलके असंख्यात भाग क्षेत्रवाली अवधिका आवलिका संख्यात भाग काल है, अंगुलके असंख्यात भाग आकाश प्रदेश वरावर द्रव्य है, भाव अनन्त असंख्यात या संख्यात रूप है। अंगुल प्रमाणक्षेत्रवाली अवधिका कुछ कम आवलि प्रमाण काल है, द्रव्य और भाव पहिलेकी तरह। अंगुल पृथक्त्व (तीनसे ऊपर ९ से नीचेकी संख्या) क्षेत्रवाली अवधिका आवली प्रमाण काल है। एक हाथ क्षेत्रवाली अवधिका आवलि पृथक्त्व काल है। एक गव्यूति प्रमाण क्षेत्रवाली अवधिका कुछ अधिक उच्छ्वास प्रमाण काल है। योजनमात्र क्षेत्रवाली अवधिका अन्तर्मुहूर्त काल है। पञ्चीस योजन क्षेत्रवाली अवधिका कुछ कम एक दिन काल है। भरतक्षेत्र प्रमाणवाली अवधिका आधा माह काल है। जम्बूद्वीप प्रमाण क्षेत्रवाली अवधिका कुछ अधिक एक माह काल है। मनुष्यलोक प्रमाण क्षेत्रवाली अवधिका एक वर्ष काल है। रुचकद्वीप प्रमाण क्षेत्रवाली अवधिका संवत्सर-पृथक्त्व काल है। संख्यात द्वीप समुद्र प्रमाण क्षेत्रवाली अवधिका संख्यात वर्ष काल है। असंख्यात द्वीप समुद्र प्रमाण क्षेत्रवाली अवधिका असंख्यात वर्ष काल है। इस तरह तिर्यंच और मनुष्योंकी मध्य देशावधिके द्रव्यक्षेत्र काल आदि हैं।

तिर्यंचोंकी उत्कृष्ट देशावधिका क्षेत्र असंख्यात द्वीपसमुद्र, काल असंख्यात वर्ष और तेजःशरीर प्रमाण द्रव्य है, अर्थात् वह असंख्यात द्वीप समुद्र प्रमाण आकाश प्रदेशोंसे परिमित असंख्यात तेजोद्रव्य वर्णणासे रचे गए अनन्त प्रदेशी स्कन्धोंको जानता है। भाव पहिलेकी तरह है। तिर्यंचों और मनुष्योंके जघन्य देशावधि होता है। तिर्यंचोंके केवल देशावधि ही होता है परमावधि और सर्वावधि नहीं।

मनुष्योंकी उत्कृष्ट देशावधिका क्षेत्र असंख्यात द्वीप समुद्र, काल असंख्य वर्ष और द्रव्य कार्मण शरीर प्रमाण है अर्थात् वह असंख्यात द्वीपसमुद्र प्रमाण आकाश प्रदेशोंसे परिमित असंख्यात ज्ञानावरणादि कार्मण द्रव्यकी वर्णणाओंको जानता है। भाव पहिले की तरह है। यह उत्कृष्ट देशावधि संयत मनुष्योंके होती है।

परमावधि—जघन्य परमावधिका क्षेत्र एकप्रदेश अधिक लोकप्रमाण, काल असंख्यात वर्ष, द्रव्य प्रदेशाधिक लोकाकाश प्रमाण और भाव अनन्तादि विकल्पवाला है। इसके बाद नाना जीव या एक जीवके क्षेत्रवृद्धि असंख्यात लोकप्रमाण होगी। असंख्यात अर्थात् आवलिकाके असंख्यात भाग प्रमाण। परमावधिका उत्कृष्ट क्षेत्र अग्नि-जीवोंकी संख्या प्रमाण लोकालोक प्रमाण असंख्यात लोक। परमावधि उत्कृष्ट चारित्रवाले संयतके ही होती है। यह वर्धमान होती है हीयमान नहीं। अप्रतिपाती होती है प्रतिपाती नहीं। अवस्थित होती है। अनवस्थित भी वृद्धिकी ओर होती है हानिकी ओर नहीं। इस पर्यायमें क्षेत्रान्तरमें साथ जानेसे अनुगामी होती है। परलोकमें नहीं जाती इसलिए अननुगामी भी होती है। चरमशरीरीके होनेके कारण परलोक तक जानेका अवसर ही नहीं है।

सर्वाविधि—असंख्यान लोकसे गुणित उत्कृष्ट परमावधिका क्षेत्र सर्वाविधिका क्षेत्र है। काल द्रव्य और भाव पहिलेकी तरह। यह सर्वाविधि न तो वर्धमान होता है न हीयमान, न अनवस्थित और न प्रतिपाती। केवलज्ञान होने तक अवस्थित है और अप्रतिपाती है। पर्यायान्तरको नहीं जाना इसलिए अननुगामी है। क्षेत्रान्तरको जाना है अतः अनुगामी है।

परमावधिका देशावधिमे अन्तर्भाव करके देशावधि और सर्वाविधि ये दो भेद भी अवधिज्ञानके होते हैं।

ऊपर कही गई वृद्धियोंमें जब कालवृद्धि होती है तब चारोंकी वृद्धि निश्चित है पर क्षेत्रवृद्धि होनेपर कालवृद्धि भाज्य है अर्थात् हो भी और न भी हो। भाववृद्धि होनेपर द्रव्यवृद्धि नियत है पर क्षेत्र और कालवृद्धि भाज्य है। यह अवधिज्ञान श्रीवृक्ष स्वस्तिक नन्द्यावर्त आदि शरीरचिह्नोंमेंसे किसी एकसे प्रकट होनेपर एकक्षेत्र और अनेकसे प्रकट होनेपर अनेकक्षेत्र कहा जाता है। इन चिह्नोंकी अपेक्षा रखनेके कारण इसे पराधीन-अनएव परोक्ष नहीं कह सकते; क्योंकि इन्द्रियोंकी ही 'पर' कहा गया है जैसा कि गीता-में भी कहा है—“इन्द्रियां परं ह्ये, इन्द्रियोंसे भी परे मन है, मनसे परे बुद्धि और बुद्धिसे भी परे आत्मा है।” अतः इन्द्रियोंकी अपेक्षा न होनेसे परोक्ष नहीं कह सकते।

मनःपर्ययज्ञानका वर्णन—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥२३॥

मनःपर्यय ऋजुमति और विपुलमतिके भेदसे दो प्रकारका है। ऋजु अर्थात् सरल और विपुल अर्थात् कुटिल। परकीय मनोगत मन वचन काय सम्बन्धी पदार्थोंको जाननेके कारण मनःपर्यय दो प्रकारका हो जाता है।

१-६ वीर्यान्तराय और मनःपर्ययज्ञानावरणका क्षयोपशम होनेपर तथा तदनुकूल अङ्ग उपाङ्गोंका निर्माण होनेपर अपने और दूसरेके मनकी अपेक्षासे होनेवाला ज्ञान मनःपर्यय कहलाता है। अपने मनकी अपेक्षा तो इसलिए होती है कि वहाँके आत्म-प्रदेशोंमें मनःपर्ययज्ञानावरणका क्षयोपशम होता है। जैसे चक्षुमें अवधिज्ञानावरणका क्षयोपशम होनेपर चक्षुकी अपेक्षा होने मात्रसे अवधिज्ञानको मतिज्ञान नहीं कहते उसी तरह मनःपर्यय भी मतिज्ञान नहीं है क्योंकि वह इन्द्रिय और मनसे उत्पन्न नहीं होता। परके मनमें स्थित विचारोंको जानता है अतः आकाशमें चन्द्रको देखनेके लिए जैसे आकाश साधारण-सा निमित्त है वह चन्द्रज्ञानका उत्पादक नहीं है उसी तरह परका मन साधारण-सा आधार है वह मनःपर्ययज्ञानका उत्पादक नहीं है। इसलिए मनःपर्यय मतिज्ञान नहीं हो सकता। इसी तरह धूमसे स्वसम्बन्धी अग्निके ज्ञानकी तरह परकीय मन सम्बन्धी विचारोंको जाननेके कारण मनःपर्यय ज्ञानको अनुमान नहीं कह सकते; क्योंकि अनुमान या तो इन्द्रियोंसे हेतुको देखकर या परोपदेशसे हेतुको जानकर ही उत्पन्न होता है परन्तु मनःपर्ययमें न तो इन्द्रियोंकी अपेक्षा होती है और न परोपदेश की ही। फिर अनुमान परोक्ष ज्ञान है जब कि मनःपर्यय प्रत्यक्ष। इसमें 'इन्द्रिय मनकी अपेक्षा न करके जो अव्यभिचारी और साकार ग्रहण होता है वह प्रत्यक्ष है' यह प्रत्यक्षका लक्षण पाया जाता है। जैसा कि सूत्रमें बताया है मनःपर्यय दो प्रकारका है।

§ ७ ऋजुमनस्कृतार्थज्ञ ऋजुवाक्कृतार्थज्ञ और ऋजुकायकृतार्थज्ञ इस प्रकार ऋजुमति तीन प्रकारका है। जैसे किसीने किसी समय सरल मनसे किसी पदार्थका स्पष्ट विचार किया, स्पष्ट वाणीसे कोई विचार व्यक्त किया और शरीरसे इसी प्रकारकी स्पष्ट क्रिया की, कालान्तरमें उसे भूल गया, फिर यदि ऋजुमतिमनःपर्ययज्ञानीसे पूछा जाय कि—‘इसने अमुक समयमें क्या सोचा था, क्या कहा था या क्या किया था?’ या न भी पूछा जाय तो भी वह स्पष्ट रूपसे सभी बातोंको प्रत्यक्ष जानकर बता देगा। महाबन्ध शास्त्रमें बताया है कि ‘मनसा मनः परिच्छिद्य परेषां संज्ञादीन् विजानाति’ अर्थात् मनसे—आत्मासे दूसरेके मनको जानकर उसकी संज्ञा चिन्ता जीवित मरण दुःख लाभालाभको जान लेता है। जैसे मंच पर बैठे हुए लोगोंको उपचारसे मंच कहते हैं उसी तरह मनमें विचारे गये चेतन अचेतन अर्थोंको भी मन कहते हैं। यह स्पष्ट और सरल मनवाले लोगोंकी बातको जानता है, कुटिल मनवालोंकी बातको नहीं। कालसे जघन्यरूपसे अपने या अन्य जीवोंके दो तीन भव और उत्कृष्ट रूपसे सात आठ भवोंको गति आगति अर्थात् जिस भवको छोड़ा और जिसे ग्रहण किया उनकी दो गिनती करके जानता है। क्षेत्रसे जघन्य गव्यूति पृथक्त्वके भीतर और उत्कृष्ट योजनपृथक्त्वके भीतर जानता है।

§ ८ विपुलमति ऋजुके साथ ही साथ कुटिल मन वचन काय सम्बन्धी प्रवृत्तियोंको भी जानता है अतः छह प्रकारका हो जाता है। अर्थात् यह अपने या परके व्यक्त मनसे या अव्यक्त मनसे चिन्तित या अचिन्तित या अर्धचिन्तित सभी प्रकारसे चिन्ता जीवित मरण-सुख दुःख लाभ अलाभ आदिको जानता है। विपुलमति कालसे जघन्यरूपसे सात आठ भव तथा उत्कृष्टरूपसे गत्यागतिकी दृष्टिसे असंख्यात भवोंको जानता है। क्षेत्र जघन्यरूपसे योजनपृथक्त्व है और उत्कृष्ट मानुषोत्तर पर्वतके भीतर है, बाहिर नहीं।

दोनों मनःपर्यय ज्ञानोंकी परस्पर विशेषता—

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥२४॥

ज्ञानावरणके क्षयोपशमसे होनेवाली निर्मलताको विशुद्धि कहते हैं। संयम शिखरसे गिरनेको प्रतिपात कहते हैं। ग्यारहवें गुणस्थानवर्ती उपशान्तकषायका प्रतिपात होता है बारहवें क्षीणकषायीका नहीं। इन दो दृष्टियोंसे ऋजुमति और विपुलमतिमें विशेषता है अर्थात् विपुलमति विशुद्धतर और अप्रतिपाती होता है।

§ १-२ यद्यपि पहिले सूत्रसे ही विशेषता ज्ञात हो जाती थी फिर भी अन्य रूपसे विशेषता दिखानेके लिए यह सूत्र बनाया है। यदि विशुद्धि और अप्रतिपात मनःपर्ययज्ञान के भेद होते तो समुच्चयार्थक ‘च’ शब्दका ग्रहण करना उचित था पर ये भेद नहीं हैं। ये तो उनकी परस्पर विशेषता बतानेवाले प्रकार हैं।

सर्वाधिके विषयभूत कार्मणद्रव्यका अनन्तवाँ भाग ऋजुमतिका ज्ञेय होता है, उसका भी अनन्तवाँ भाग सूक्ष्म विपुलमतिका। अतः ऋजुमतिकी अपेक्षा विपुलमति द्रव्य क्षेत्र काल और भाव प्रत्येक दृष्टिसे विशुद्धतर है। विपुलमति अप्रतिपाती होनेके कारण ऋजुमतिसे विशिष्ट है क्योंकि विपुलमतिके स्वामी प्रवर्धमान चारित्रवाले होते हैं जब कि ऋजुमतिके स्वामी हीयमान चारित्रवाले।

अवधि और मनःपर्ययकी परस्पर विशेषता—

विशुद्धिचेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ॥२५॥

विशुद्धि—निर्मलता, क्षेत्र—जहाँके पदार्थोंको जानता है, स्वामी—ज्ञानवाला और विषय अर्थात् ज्ञेय इनमे अवधि और मनःपर्ययमे विशेषता है ।

१ यद्यपि सर्वावधिज्ञानका अनन्तवाँ भाग मनःपर्ययका विषय होता है अतः अल्प विषय है फिर भी वह उस द्रव्यकी बहुत पर्यायोंको जानता है । जैसे बहुत शास्त्रों-का थोड़ा थोड़ा परिचय रखनेवाले पल्लवग्राही पंडितसे एक शास्त्रके यावत् सूक्ष्म अर्थोंको तलस्पर्शी गंभीर व्याख्याओंसे जाननेवाला प्रगाढ़ विद्वान् विगुद्धतर माना जाता है उसी तरह मनःपर्यय भी सूक्ष्मग्राही होकर भी विगुद्धतर है । क्षेत्रकी अपेक्षा विशेषता बताई जा चुकी है । विषय अभी ही आगे बतायेंगे । मनःपर्ययका स्वामी संयमी मनुष्य ही होता है जब कि अवधिज्ञान चारों गतियोंके जीवोंके होता है । आगममें कहा है कि—‘मनःपर्यय मनुष्योंके होता है देव नारकी और तिर्यंचोंके नहीं । मनुष्योंमें भी गर्भजोंके ही होता है सम्मूर्च्छनोंके नहीं । गर्भजोंमें भी कर्मभूमिजोंके होता है अकर्मभूमिजोंके नहीं । कर्मभूमिजोंमें पर्याप्तकोंके, पर्याप्तकोंमें सम्यग्दृष्टियोंके, सम्यग्दृष्टियोंमें पूर्णसंयमियोंके, संयमियोंमें छठवेंसे बारहवें गुणस्थानवालोंके ही, उनमें भी जिनका चरित्र प्रवर्धमान है और जिन्हें कोई ऋद्धि प्राप्त है, उनमें भी किसीको ही होता है सबको नहीं । इस तरह विशिष्ट संयमवालोंके होनेके कारण मनःपर्यय विशिष्ट है ।

मति और श्रुतका विषय—

मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥२६॥

मति और श्रुत द्रव्योंकी कुछ पर्यायोंको विषय करते हैं ।

१-२ ऊपरके सूत्रसे ‘विषय’ शब्दका सम्बन्ध यहां हो जाता है अतः यहां फिर ‘विषय’ शब्द देनेकी आवश्यकता नहीं है । यद्यपि पूर्वसूत्रमें विषय शब्द अन्यविभक्तिक है फिर भी ‘अर्थवशाद् विभक्तिपरिणामः—अर्थात् अर्थके अनुसार विभक्तिका परिणाम हो जाता है’ इस नियमके अनुसार यहां अनुकूल विभक्तिका सम्बन्ध कर लेना चाहिए, जैसे कि—‘देवदत्तके बड़े-बड़े मकान हैं उसे बुलाओ’ यहां ‘देवदत्तके’ इस षष्ठी विभक्तिवाले देवदत्तका ‘उसे’ इस द्वितीया विभक्ति रूप परिणामन अर्थके अनुसार हो गया है ।

३-४ ‘द्रव्येषु’ यह बहुवचनान्त प्रयोग सर्वद्रव्योंके संग्रहके लिए है । अर्थात् मति और श्रुत जानते तो सभी द्रव्योंको हैं पर उनकी कुछ ही पर्यायोंको जानते हैं इसीलिए सूत्रमें ‘असर्वपर्यायेषु’ यह द्रव्योंका विशेषण दे दिया है । मतिज्ञान चक्षुरादि इन्द्रियोंसे उत्पन्न होता है और रूपादिको विषय करता है अतः स्वभावतः वह रूपी द्रव्योंको जानकर भी उनकी कुछ स्थूल पर्यायोंको ही जानेगा । श्रुत भी प्रायः शब्दनिमित्तक होता है और असंख्यात शब्द अनन्त पदार्थोंकी स्थूल पर्यायोंको ही कह सकते हैं सभी पर्यायोंको नहीं । कहा भी है—‘शब्दोंके द्वारा प्रज्ञापनीय पदार्थोंसे वचनातीत पदार्थ अनन्तगुने हैं अर्थात् अनन्तवें भाग पदार्थ प्रज्ञापनीय होते हैं और जितने प्रज्ञापनीय पदार्थ हैं उनके अनन्तवें भाग श्रुत निबद्ध होते हैं ।’

१४ धर्म अधर्म आकाशादि अरूपी अतीन्द्रिय पदार्थ भी मानस मतिज्ञानके विषय होते हैं अतः मतिश्रुतमें सर्वद्रव्य विषयता बन जाती है ।

अवधिज्ञानका विषय—

रूपिष्ववधेः ॥२७॥

अवधिज्ञान रूपी पदार्थोंको जानता है ।

१-३ रूप शब्दका स्वभाव भी अर्थ है और चक्षुके द्वारा ग्राह्य गुक्ल आदि गुण भी । पर यहां गुक्ल आदि रूप ही ग्रहण करना चाहिए । 'रूपी' में जो मत्वर्थीय प्रत्यय है उसका 'नित्ययोग' अर्थ लेना चाहिए अर्थात् क्षीरी-सदा दूधवाले वृक्षकी तरह जो द्रव्य सदा रूपवाले हों उन्हें रूपी कहते हैं । उपलक्षणभूत रूपके ग्रहण करनेसे रूपके अविनाभावी रस गन्ध और स्पर्शका भी ग्रहण हो जाता है । अर्थात् रूप रस गन्ध स्पर्शवाले पुद्गल अवधिज्ञानके विषय होते हैं ।

४ इस सूत्रमें 'असर्वपर्याय' की अनुवृत्ति कर लेनी चाहिए । अर्थात् पहिले कहे गए रूपी द्रव्योंकी कुछ पर्यायोंको और जीवके औदयिक औपशमिक और क्षायोपशमिक भावोंको अवधिज्ञान विषय करता है क्योंकि इनमें रूपी कर्मका सम्बन्ध है । वह क्षायिक भाव तथा धर्म अधर्म आदि अरूपी द्रव्योंको नहीं जानता ।

मनःपर्यय ज्ञानका विषय—

तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥२८॥

सर्वावधि ज्ञानके विषयभूत रूपी द्रव्यके सूक्ष्म अनन्तवें भागमें मनःपर्यय ज्ञानकी प्रवृत्ति होती है ।

केवलज्ञानका विषय—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥२९॥

सभी द्रव्योंकी सभी पर्यायें केवलज्ञानके विषय हैं ।

१-३ जो स्वतन्त्रकर्ता होकर अपनी पर्यायोंको प्राप्त होता है अथवा अपनी पर्यायोंके द्वारा प्राप्त किया जाता है वह द्रव्य है । एक ही द्रव्य कर्ता भी होता है कर्म भी, क्योंकि उसका अपनी पर्यायोंसे कथञ्चिद् भेद है । यदि सर्वथा अभेद होता तो एक ही निर्विशेष द्रव्यकी सत्ता रहनेसे कर्ता और कर्म ये विभिन्न व्यवहार नहीं हो सकते ।

४ स्वाभाविक या नैमित्तिक विरोधी या अविरोधी धर्मोंमें अमुक शब्द व्यवहारके लिए विवक्षित द्रव्यकी अवस्थाविशेषको पर्याय कहते हैं । जो धर्म द्रव्य क्षेत्र काल भाव आदि निमित्तोंसे होते हैं उन्हें उपात्तहेतुक कहते हैं और जो तीनों कालोंमें अपनी स्वाभाविक सत्ता रखते हैं वे अनुपात्तहेतुक हैं, जैसे जीवके औदयिक आदि भाव और अनादि पारिणामिक चैतन्य आदि । कुछ धर्म अविरोधी होते हैं और कुछ विरोधी, जैसे जीवके अज्ञादि पारिणामिक चैतन्य भव्यत्व या अभव्यत्व ऊर्ध्वगतिस्वभाव अस्तित्वादि एक साथ होनेसे अविरोधी हैं और नारक तिर्यञ्च मनुष्य देव गति स्त्री पुरुष नपुंसकत्व एकेन्द्रियादि जाति बचपन जवानी क्रोध शान्ति आदि एक साथ नहीं हो सकतीं अतः विरोधी हैं । पुद्गलके रूप रसादिसामान्य अचेतनत्व अस्तित्वादि अविरोधी हैं और अमुक

गुण कृष्ण आदि रूप कड़वा चिरपरा कषायला आदि रस आदि परस्पर विरोधी हैं। इसी तरह धर्मधर्मादि द्रव्योंमें कुछ सामान्यधर्म अविरोधी है और विशेषधर्म विरोधी होते हैं।

१ ५-६ द्रव्य और पर्याय शब्द का इतरेतर योग द्वन्द्व समास है। द्वन्द्व समास जैसे प्लक्ष और न्यग्रोध आदि भिन्न पदार्थोंमें होता है उसी तरह कथञ्चिद् भिन्न गो और गोत्व आदि में भी होता है। गो और गोत्व सामान्य और विशेषरूपसे कथञ्चिद् अभिन्न हैं। 'द्रव्याणां पर्यायाः' ऐसा पष्ठी तत्पुरुष समास करके द्रव्योंको पर्यायका विशेषण बनाना उचित नहीं है, क्योंकि ऐसी दशा में द्रव्य शब्द ही निरर्थक हो जायगा, कारण अद्रव्य की तो पर्याय होती नहीं है। फिर, तत्पुसमासमें उत्तर पदार्थ प्रधान होता है अतः 'केवलज्ञानके द्वारा पर्याय ही जानी जाती है, द्रव्य नहीं' यह अनिष्ट प्रसंग प्राप्त होता है। 'सब पर्यायोंके जान लेनेपर द्रव्य तो जान ही लिया जाता है' यह समाधान भी ठीक नहीं है क्योंकि इस पक्षमें द्रव्यग्रहणकी अनर्थकता ज्योंकी त्यों बनी रहती है। अतः उभयपदार्थ प्रधान द्वन्द्व समास ही यहां ठीक है। 'पर्यायके बिना द्रव्य उपलब्ध नहीं होता' अतः द्वन्द्व समासमें भी द्रव्यग्रहण निरर्थक है' यह शंका ठीक नहीं है क्योंकि संज्ञा लक्षण प्रयोजन आदि की दृष्टिसे द्रव्य पर्यायमें विभिन्नता है।

१ ९ लोक और अलोक में त्रिकाल विषयक जितने अनन्तानन्त द्रव्य और पर्याय हैं उन सभीमें केवलज्ञानकी प्रवृत्ति होती है। जितना यह लोक है उतने यदि अनन्त भी लोक हों तो उन्हें भी केवलज्ञान जान सकता है।

एक साथ कितने ज्ञान होते हैं ?

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥३०॥

एक साथ एक आत्मामें एक से लगाकर चार ज्ञान तक हो सकते हैं।

१ १ एक शब्दके संख्या भिन्नता अकेलापन प्रथम प्रधान आदि अनेक अर्थ हैं पर यहां 'प्रथम' अर्थ विवक्षित है।

१ २-३ आदि शब्दके भी व्यवस्था प्रकार सामीप्य अवयव आदि अनेक अर्थ हैं, यहाँ अवयव अर्थ की विवक्षा है। अर्थात् एक-प्रथम परोक्षज्ञानका आदि-अवयव मतिज्ञान। अथवा, आदि शब्द समीपार्थक है। इसका अर्थ है मतिज्ञानका आदि-समीप-श्रुतज्ञान।

१ ४-प्रश्न-यदि मतिज्ञान का समीप 'श्रुतज्ञान' आदि शब्दसे लिया जाता है तो इसमें मतिज्ञान छूट जायगा ? उत्तर-चूँकि मति और श्रुत सदा अव्यभिचारी हैं, नारद पर्वत की तरह एक दूसरेका साथ नहीं छोड़ते अतः एकके ग्रहणसे दूसरेका ग्रहण ही हो जाता है।

१ ५-७ जैसे 'ऊँटके मुख की तरह मुख है जिसका वह उष्ट्रमुख' इस बहुव्रीहि समासमें एक मुख शब्दका लोप हो गया है उसी तरह 'एकादि है आदिमें' जिनके वे एकादीनि' यहां भी एक आदि शब्दका लोप हो जाता है। अवयवसे विग्रह होता है और समुदाय समासका अर्थ होता है। इससे एकको आदिको लेकर चार तक विभाग करना चाहिए; क्योंकि केवलज्ञान असहाय है उसे किसी अन्य ज्ञानकी सहायताकी अपेक्षा

नहीं है जब कि क्षायोपशमिक मति आदि चार ज्ञान सहायताकी अपेक्षा रखते हैं अतः केवलज्ञान अकेला ही होता है उसके साथ अन्य ज्ञान नहीं रह सकते ।

§ ८-१० प्रश्न—केवलज्ञान होनेपर अन्य क्षायोपशमिक ज्ञानोंका अभाव नहीं होता, किन्तु वे दिनमें तारागणोंकी तरह विद्यमान रहकर भी अभिभूत हो जाते हैं और अपना कार्य नहीं करते ? उत्तर—केवलज्ञान चूँकि क्षायिक और परम विशुद्ध है अतः सकलज्ञानावरणका विनाश होनेपर केवलीमें ज्ञानावरणके क्षयोपशमसे होनेवाले ज्ञानोंकी संभावना कैसे हो सकती है ? सर्वशुद्धिकी प्राप्ति हो जाने पर लेशतः अशुद्धिकी कल्पना ही नहीं हो सकती । आगममें असंज्ञी पंचेन्द्रियसे अयोगकेवल तक जो पंचेन्द्रिय गिनाए हैं वहाँ द्रव्येन्द्रियोंकी विवक्षा है ज्ञानावरणके क्षयोपशमरूप भावेन्द्रियोंकी नहीं । यदि भावेन्द्रियाँ विवक्षित होती तो ज्ञानावरणका सद्भाव होनेसे सर्वज्ञता ही नहीं हो सकती । अतः एक आत्मामें दो ज्ञान मति और श्रुत, तीन ज्ञान मति श्रुत अवधि या मति श्रुत मनःपर्यय, चार ज्ञान मति श्रुत अवधि और मनःपर्यय होंगे, पाँच एक साथ नहीं होंगे । अथवा, एक शब्दको संख्यावाची मानकर अकेला मतिज्ञान भी एक हो सकता है क्योंकि जो अंगप्रविष्ट आदि रूप श्रुतज्ञान है वह हर एकको हो भी न भी हो । अथवा, संख्या असहाय और प्राधान्यवाची एक शब्दको मानकर अकेला असहाय और प्रधान केवलज्ञान एक होगा दो मति श्रुत आदि ।

मति श्रुत अवधि विपर्यय भी होते हैं—

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥३१॥

च शब्द समुच्चयार्थक है । अर्थात् मति श्रुत और अवधि मिथ्या भी होते हैं और सम्यक् भी ।

§ १-३ मिथ्यादृष्टि जीवके मिथ्यादर्शनके साथ रहनेके कारण इन ज्ञानोंमें मिथ्यात्व आ जाता है जैसे कड़वी तूमरीमें रखा हुआ दूध कड़ुआ हो जाता है उसी तरह मिथ्यादृष्टिरूप आधार-दोषसे ज्ञानमें मिथ्यात्व आ जाता है । यह आशंका उचित नहीं है कि 'मणि सुवर्ण आदि मलस्थानमें गिरकर भी जैसे अपने स्वभावको नहीं छोड़ते वैसे ज्ञानको भी नहीं छोड़ना चाहिए'; क्योंकि पारिणामिक अर्थात् परिणमन करानेवालेकी शक्तिके अनुसार वस्तुओंमें परिणमन होता है । कड़ुवी तूँबड़ीके समान मिथ्यादर्शनमें ज्ञान दूधको बिगाड़नेकी शक्ति है । यद्यपि मलस्थानसे मणि आदिमें बिगाड़ नहीं होता पर अन्य धातु आदिके सम्बन्धसे सुवर्ण आदि भी विपरिणत हो ही सकते हैं । सम्यग्दर्शनके होते ही मत्यादिका मिथ्याज्ञानत्व हटकर उनमें सम्यक् ज्ञानत्व आ जाता है और मिथ्यादर्शनके उदयमें ये ही—मत्यज्ञान श्रुताज्ञान और विभङ्गावधि बँन जाते हैं ।

'जिस प्रकार सम्यग्दृष्टि मति श्रुत अवधिसे रूपादिको जानता है उसी प्रकार मिथ्यादृष्टि भी, अतः ज्ञानोंमें मिथ्यादर्शनसे क्या विपर्यय हुआ ? मिथ्यादृष्टि भी रूपको रूप ही जानता है अन्यथा नहीं' इस आशंकाका परिहार करनेके लिए सूत्र कहते हैं—

सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥३२॥

§ १ सत्—अर्थात् प्रशस्ततत्त्वज्ञान, असत् अर्थात् अज्ञान इनमें मिथ्यादृष्टिको कोई विशेषताका भान नहीं होता वह कभी सत्को असत् और असत्को सत् कहता है, भोंकमें

आकर यदृच्छासे सत्को सत् और असत्को असत् कहने पर भी उसका वह मिथ्याज्ञान ही है। जैसे कि कोई पागल गायको घोड़ा या घोड़ाको गाय कहता है, कभी गायको गाय और घोड़ेको घोड़ा कहने पर भी उसका सब पागलपन ही कहा जाता है।

§ २ अथवा सत् शब्द विद्यमानार्थक है। वह कभी विद्यमानको अविद्यमान अविद्यमानको विद्यमान रूपसे जानता है।

§ ३ इसका कारण है विभिन्न मतवादियों द्वारा वस्तुके स्वरूपका विभिन्न प्रकार से वर्णन और प्रचार करना। किन्हींका (अद्वैत) कहना है कि द्रव्य ही है, रूपादिकी सत्ता नहीं है तो कोई (बौद्ध) रूपादिकी ही मानना चाहते हैं द्रव्यको नहीं। कोई (वैशेषिक) कहते हैं कि द्रव्यसे रूपादि गुण भिन्न होते हैं। ये तीनों ही पक्ष मिथ्या हैं; क्योंकि यदि द्रव्य ही हो रूपादि न हो तो द्रव्यका परिचायक लक्षण न रहनेसे लक्ष्यभूत द्रव्यका ही अभाव हो जायगा। इन्द्रियोंसे पूरे द्रव्यका अखण्ड रूपसे ग्रहण होनेके कारण पाँच इन्द्रियाँ माननेकी आवश्यकता नहीं रह जाती क्योंकि द्रव्य तो किसी एक भी इन्द्रियसे पूर्ण रूपसे गृहीत हो ही जायगा। पर ऐसा मानना न तो इष्ट ही है और न प्रमाणप्रसिद्ध ही। इसी तरह यदि द्रव्य का अस्तित्व न हो तो निराश्रय रूपादिका आधार क्या होगा? यदि रूपादि परस्परमें अभिन्न हों तो एकसे अभिन्न होनेके कारण सभी एक हो जायेंगे समुदायका अभाव ही हो जायगा। यदि द्रव्य और गुणमें सर्वथा भेद है तो उनमें परस्पर लक्ष्यलक्षणभाव नहीं हो सकेगा। दण्ड और दण्डीकी तरह पृथक् सिद्धगत लक्ष्यलक्षणभाव तो तब बन सकता है जब द्रव्य और गुण दोनों पृथक् सिद्ध हों। द्रव्यसे भिन्न अमूर्त रूपादि गुणोंसे इन्द्रियका सन्निकर्ष भी नहीं होगा और इस तरह उनका परिज्ञान करना ही असम्भव हो जायगा; क्योंकि भिन्न द्रव्य तो कारण हो नहीं सकेगा।

§ ४ केवल स्वरूपमें ही नहीं किन्तु जगत्के मूल कारणोंमें ही प्रवादियोंको विवाद है। जैसे सांख्यों का मत है कि—अव्यक्त प्रकृतिसे महान्-बुद्धि, महान्से अहङ्कार, अहङ्कार से पाँच इन्द्रियाँ, पाँच इन्द्रियोंके विषय तन्मात्रा और पृथिवी आदि पाँच महाभूत और मन ये सोलह गण और पाँच महाभूतोंसे यह दृश्य जगत् उत्पन्न होता है। यह मत निर्दोष नहीं है; क्योंकि अमूर्त निरवयव निष्क्रिय अतीन्द्रिय नित्य और पर प्रयोगसे अप्रभावित प्रधानसे मूर्त सावयव सक्रिय इन्द्रियग्राह्य आदि विपरीत लक्षणवाले घटादि पदार्थोंकी उत्पत्ति नहीं हो सकती। स्वयं चेतनाशून्य प्रधानका इस तरह बुद्धिपूर्वक सृष्टिको उत्पन्न करना सम्भव ही नहीं है। पुरुष स्वयं निष्क्रिय है वह प्रधानको प्रेरणा भी नहीं दे सकता। फिर प्रधानको सृष्टि के उत्पन्न करनेका खास प्रयोजन भी नहीं दिखाई देता। 'पुरुषको भोग सम्पादन करना' यह प्रयोजन भी नहीं हो सकता; क्योंकि नित्य और विभु आत्माका भोक्तारूपसे परिणमन ही नहीं हो सकता। स्वयं अचेतन प्रधान प्रेरित होकर भी बुद्धिपूर्वक प्रवृत्ति नहीं कर सकता।

वैशेषिकों का मत है कि—पृथिवी आदि द्रव्योंके जुदा जुदा परमाणु हैं। उनमें अदृष्ट आदिसे क्रिया होती है फिर द्व्यणुकादिक्रमसे घटादिकी उत्पत्ति होती है। यह मत भी ठीक नहीं है; क्योंकि परमाणु नित्य हैं, अतः उनमें कार्यको उत्पन्न करनेका परिणमन ही नहीं हो सकता। यदि परिणमन हो तो नित्यता नहीं हो सकती। फिर परमाणुओंसे भिन्न किसी स्वतन्त्र अवयवीरूप कार्यकी उपलब्धि भी नहीं होती। परमाणुओंमें पृथिवीत्व आदि जाति-भेदकी कल्पना भी प्रमाणसिद्ध नहीं है; क्योंकि भिन्नजातीय चन्द्रकान्तमणिसे जलकी, जल

से पार्थिव मोतीकी, लकड़ीसे अग्नि आदिकी उत्पत्ति देखी जाती है । भिन्नजातीयोंमें केवल समुदायकी कल्पना करना तुल्यजातीयोंमें भी समुदायमात्रको ही सिद्ध करेगी, कार्योत्पत्ति को नहीं । निष्क्रिय और निर्विकारी आत्मा कर्ता भी नहीं हो सकता । आत्माका अदृष्ट गुण भी चूँकि निष्क्रिय है अतः वह भी भिन्न पदार्थोंमें क्रिया उत्पन्न नहीं कर सकेगा ।

बौद्धोंकी मान्यता है कि वर्णादिपरमाणुसमुदायात्मक रूप परमाणुओंका सचय ही इन्द्रियग्राह्य होकर घटादि व्यवहारका विषय होता है । इनका यह मत ठीक नहीं है, क्योंकि जब प्रत्येक परमाणु अतीन्द्रिय है तो उनसे अभिन्न समुदाय भी इन्द्रियग्राह्य नहीं हो सकता । जब उनका कोई दृश्य कार्य सिद्ध नहीं होता तब कार्यलिङ्गक अनुमानसे परमाणुओंकी सत्ता भी सिद्ध नहीं की जा सकेगी । परमाणु चूँकि क्षणिक और निष्क्रिय हैं अतः उनसे कार्योत्पत्ति भी नहीं हो सकती । विभिन्न शक्तिवाले उन परमाणुओंका परस्पर स्वतः सम्बन्धकी संभावना नहीं है और अन्य कोई सम्बन्धका कर्ता हो नहीं सकता । तात्पर्य यह कि परस्पर सम्बन्ध नहीं होनेके कारण घटादि स्थूल कार्योकी उत्पत्ति ही नहीं हो सकेगी ।

इसी तरह बिगड़े पित्तवाले रोगीको रसनेन्द्रियके विपर्ययकी तरह अनेक प्रकारके विपर्यय मिथ्यादृष्टिको होते रहते हैं ।

चारित्र मोक्षका प्रधान कारण है अतः उसका वर्णन मोक्षके प्रसङ्गमें किया जायगा । केवलज्ञान हो जानेपर भी जब तक व्युपरतक्रियानिर्वृति ध्यानरूप चरम चारित्र नहीं होता तब तक मुक्तिकी संभावना नहीं है । अब नयोंका निरूपण करते हैं—

नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः ॥३३॥

शब्दकी अपेक्षा नयोंके एकसे लेकर अख्यात विकल्प होते हैं । यहाँ मध्यमरुचि शिष्योंकी अपेक्षा सात भेद बताए हैं ।

१ प्रमाणके द्वारा प्रकाशित अनेकधर्मात्मक पदार्थके धर्मविशेषको ग्रहण करनेवाला ज्ञान नय है । नयके मूल दो भेद हैं—एक द्रव्यास्तिक और दूसरा पर्यायास्तिक । द्रव्यमात्रके अस्तित्वको ग्रहण करनेवाला द्रव्यास्तिक और पर्यायमात्रके अस्तित्वको ग्रहण करनेवाला पर्यायास्तिक है । अथवा द्रव्य ही जिसका अर्थ है—गुण और कर्म आदि द्रव्यरूप ही है वह द्रव्यार्थिक और पर्याय ही जिसका अर्थ है वह पर्यायार्थिक । पर्यायार्थिकका विचार है कि अतीत और अनागत चूँकि विनष्ट और अनुत्पन्न हैं अतः उनसे कोई व्यवहार सिद्ध नहीं हो सकता अतः वर्तमान मात्र पर्याय ही सत् है । द्रव्यार्थिकका विचार है कि अन्वय-विज्ञान अनुगताकार वचन और अनुगत धर्मोंका लोप नहीं किया जा सकता, अतः द्रव्य ही अर्थ है ।

२-३ अर्थके संकल्पमात्रको ग्रहण करनेवाला नैगमनय है । जैसे प्रस्थ बनाने के निमित्त जंगलसे लकड़ी लेनेके लिए जानेवाले फरसाधारी किसी पुरुषसे पूछा कि 'आप कहाँ जा रहे हैं ?' तो वह उत्तर देता है कि 'प्रस्थके लिए' । अथवा, 'यहाँ कौन जा रहा है ?' इस प्रश्नके उत्तरमें 'बैठा हुआ' कोई व्यक्ति कहे कि 'मैं जा रहा हूँ' । इन दोनों दृष्टान्तोंमें प्रस्थ और गमनके संकल्प मात्रमें वे व्यवहार किये गये हैं । इसी तरहके सभी व्यवहार नैगमनयके विषय हैं । यह नैगमनय केवल भाविसंज्ञा व्यवहार ही नहीं है, क्योंकि वस्तुभूत राजकुमार या चावलोंमें योग्यताके आधारसे राजा या भात संज्ञा भाविसंज्ञा कहलाती है पर

नैगमनयमें कोई वस्तुभूत पदार्थ सामने नहीं है यहाँ तो तदर्थ किए जानेवाले सकल्पमात्रमें ही वह व्यवहार किया जा रहा है ।

५ ८ प्रश्न-भावमंजामें तो यह आशा है कि आगे उपकार आदि हो सकते हैं, पर नैगमनयमें तो केवल कल्पना ही कल्पना है, अतः यह सव्यवहारके अनुपयुक्त है ? उत्तर-नयोंके विषयके प्रकरणमें यह आवश्यक नहीं है कि उपकार या उपयोगिताका विचार किया जाय । यहाँ तो केवल उनका विषय बनाना है । फिर संकल्पके अनुसार निष्पन्न वस्तुमें आगे उपकारादिकी भी संभावना भी है ही ।

५ ५ अनुगुणाकार बुद्धि और अनुगत शब्द प्रयोगका विषयभूत सादृश्य या स्वरूप जाति है । चेतनकी जाति चेतनत्व और अचेतनकी जाति अचेतनत्व है । अतः अपने अविरोधी सामान्यके द्वारा उन उन पदार्थोंका संग्रह करनेवाला संग्रहनय है । जैसे 'सत्' कहनेसे सत्ता सम्बन्धके योग्य द्रव्यगुण कर्म आदि सभी सद्द्रव्यव्यक्तियोंका ग्रहण हो जाता है अथवा द्रव्य कहनेसे द्रव्य व्यक्तियोंका । इस तरह यह संग्रह पर और अपरके भेदसे अनेक प्रकार का होता है ।

सत्ता नामक भिन्न पदार्थके सम्बन्धसे 'सत्' यह प्रत्यय मानना उचित नहीं है; क्योंकि यदि सत्ता सम्बन्धके पहिले द्रव्यादिमें 'सत्' प्रत्यय होता था, तो फिर अन्य सत्ताका सम्बन्ध मानना ही निरर्थक है जैसे कि प्रकाशितका प्रकाशन करना । इस तरह दो सत्ताएं एक पदार्थमें माननी होंगी—एक भीतरी और दूसरी बाहिरी । ऐसी दशामें "सत् सत् प्रत्यय सर्वत्र समान होनेसे तथा विशेष लिङ्ग न होनेसे एक ही सामान्य पदार्थ होता है" इस सिद्धान्तका विरोध हो जायगा । यदि सत्ता सम्बन्धसे पहिले द्रव्यादि 'असत्' हैं; तो उनमें खरविपाणकी तरह सत्ता सम्बन्ध नहीं हो सकेगा । समवाय भी सत्ताका नियामक स्वतः नहीं हो सकता । किंच, स्वयं सत्तामें 'सत्' इस ज्ञानको यदि अन्य सत्तामूलक मानते हैं तो अनवस्था दूषण आता है । तथा 'द्रव्य गुण कर्ममें ही सत्ता रहती है' इस सिद्धान्तका विरोध भी होता है । यदि पदार्थकी शक्तिविचित्रतासे द्रव्यादिमें होनेवाले 'सत्' प्रत्ययको अन्य सामान्यहेतुक और सत्तामें स्वतः ही सत् प्रत्यय माना जाता है, तो यह व्यवस्था स्वेच्छाकृत होगी प्रमाणसिद्ध नहीं, और इस तरह संसर्गसे प्रत्यय माननेके सिद्धान्तका भी परित्याग हो जाता है । किंच, द्रव्यादिकमें सत्ताकी वृत्ति यदि 'यह उसकी है' इस रूपसे मानी जाती है तो मतुप् प्रत्यय होकर 'सत्तावान् द्रव्य' ऐसा प्रयोग होगा जैसे गोमान् यवमान् आदि । अतः 'सद्द्रव्यम्' इस प्रयोगमें भावार्थक और मत्वर्थक दोनों प्रत्ययोंकी निवृत्ति करनी पड़ेगी । यदि 'यह वही है' इस प्रकार अभेदवृत्ति मानी जाती है तो 'यष्टिः पुरुषः' की तरह 'सत्ता द्रव्यम्' यह प्रयोग होगा न कि 'सद्द्रव्यम्' यह । इस पक्षमें भावार्थक तत् प्रत्ययकी निवृत्ति माननी पड़ेगी । संसारमें कोई भी एक पदार्थ अनेकमें सम्बन्धसे रहनेवाला प्रसिद्ध भी नहीं जिसे दृष्टान्त बनाकर सत्ताको एक होकर अनेक सम्बन्धिनी बनाया जाय । नीली आदि द्रव्य तो उन उन कपड़ोंमें जुड़े जुड़े हैं ।

५ ६ संग्रह नयके द्वारा संगृहीत पदार्थोंमें विधिपूर्वक विभाजन करना व्यवहारनय है । जैसे सर्वसंग्रहनयने 'सत्' ऐसा सामान्य ग्रहण किया था पर इससे तो व्यवहार चल नहीं सकता था अतः भेद किया जाता है कि—जो सत् है वह द्रव्य है या गुण ? द्रव्य भी जीव है या अजीव ? जीव और अजीव सामान्यसे भी व्यवहार नहीं चलता था, अतः उसके भी

देव नारक आदि और घट पट आदि भेद लोकव्यवहारके लिए किए जाते हैं । 'कपायरस' को किसी वैद्यने दवारूपमें बताया तो जब तक किसी खास 'आंवला' आदिका निर्देश न किया जाय तब तक समस्त संसारका कपाय रस तो सम्राट् भी इकट्ठा नहीं कर सकता । यह व्यवहार नय वहाँ तक भेद करता जायगा जिससे आगे कोई भेद नहीं हो सकता होगा ।

§ ७ जिस प्रकार सरल सूत डाला जाता है उसी तरह ऋजुसूत्र नय एक समयवर्ती वर्तमान पर्यायको विषय करता है । अतीत और अनागत चूँकि दिनष्ट और अनुत्पन्न हैं अतः उनसे व्यवहार नहीं हो सकता । इसका विषय एक क्षणवर्ती वर्तमान पर्याय है । 'कषायो भैषज्यम्' में वर्तमानकालीन वह कषाय भैषज हो सकती है जिसमें रसका परिपाक हुआ है न कि प्राथमिक अल्परसवाला कच्चा कषाय ।

पच्यमान इस नयका विषय है । पच्यमानमें भी कुछ अंश तो वर्तमानमें पकता है तथा कुछ अंश पक चुकते हैं । अतः पच्यमान भातको अंशतः पक्व कहनेमें भी कोई विरोध नहीं है; क्योंकि पाकके प्रथम समयमें कुछ अंश यदि पक जाता है तो मान लेना चाहिए कि पच्यमान पदार्थ अंशतः पक्व हो चुका है । यदि नहीं पकता; तो द्वितीयादि क्षणोंमें भी पकनेकी गुञ्जाइश नहीं हो सकती । अतः पाकका ही अभाव हो जायगा । उस दशामें स्यात् पच्यमान ही कह सकते हैं; क्योंकि जितने विशद रंधे हुए भातमें 'पक्व' का अभिप्राय है उतना पाक अभी नहीं हुआ है । स्यात् पक्व भी कह सकते हैं; क्योंकि किसी भोजनार्थीको उतना ही पाक इष्ट हो सकता है । इसी तरह क्रियमाणमें भी अंशतः कृत व्यवहार, भुज्यमानमें भी अंशतः भुक्त व्यवहार, बध्यमानमें भी अंशतः बद्ध व्यवहार आदि कर लेना चाहिए ।

जिस समय प्रस्थसे धान्य आदि मापा जाता हो उसी समय उसे प्रस्थ कह सकते हैं । वर्तमानमें अतीत और अनागतसे धान्यका माप तो होता ही नहीं है । इस नयकी दृष्टिसे कुम्भकार व्यवहार नहीं हो सकता; क्योंकि शिबिक आदि पर्यायोंके बनाने तक तो उसे कुम्भकार कह ही नहीं सकते और घट पर्यायके समय अपने अवयवों से स्वयं ही घड़ा बन रहा है । जिस समय जो बैठा है वह उस समय यह नहीं कह सकता कि 'अभी ही आ रहा हूँ'; क्योंकि उस समय आगमन क्रिया नहीं हो रही है । जितने आकाश प्रदेशोंमें वह ठहरा है उतने ही प्रदेशोंमें उसका निवास है अथवा स्वात्मा में; अतः ग्रामनिवास गृहनिवास आदि व्यवहार नहीं हो सकते । इस नयकी दृष्टिमें 'कौआ काला' नहीं है क्योंकि काला रंग काला है और कौआ कौआ है । यदि काला रंग कौआ रूप हो जाय तो संसारके भौरा आदि सभी काले पदार्थ कौआ बन जायंगे । इसी तरह यदि कौआ काले रंग स्वरूप हो जाय तो शुक्ल काकका अभाव ही हो जायगा । फिर कौआका रक्त मांस पित्त हड्डी चमड़ा आदि मिलकर पंचरंगी वस्तु होती है, अतः उसे केवल काला ही कैसे कह सकते हैं ? कृष्ण और काकमें सामानाधिकरण्य भी नहीं बन सकता; क्योंकि विभिन्न शक्तिवाली पर्यायें ही अपना अस्तित्व रखती हैं द्रव्य नहीं । यदि कृष्णगुणकी प्रधानतासे काकको काला कहा जाता है तो कम्बल आदिमें अतिप्रसंग हो जायगा क्योंकि उनमें भी काला रंग विशेष है, अतः उन्हें भी काक कहना चाहिए । अधिक कसैले और स्वल्प मधुर मधुको फिर मधु नहीं कहना चाहिए । परोक्षमें कहनेपर संशय भी हो सकता है कि—क्या कृष्णगुणकी प्रधानतासे काककी

कृष्णताका वर्णन 'कृष्णः' शब्दसे हो रहा है या कृष्णपरिणमनवाले द्रव्यका ही ? इस नयकी दृष्टिमें पलालका दाह नहीं हो सकता; क्योंकि अग्नि सुलगाना, धौकना और जलाना आदि असंख्य समयकी क्रियाएँ वर्तमान क्षणमें नहीं हो सकतीं । जिस समय दाह है उस समय पलाल नहीं और जिस समय पलाल है उस समय दाह नहीं, तब पलालदाह कैसा ? 'जो पलाल है वह जलता है' यह भी नहीं कह सकते; क्योंकि बहुत पलाल बिना जला भी बाकी है । यह समाधान भी उचित नहीं है कि—'समुदाय-वाची शब्दोंकी अवयवमें भी प्रवृत्ति देखी जाती है अतः अंशदाहसे सर्वदाह ले लेंगे' क्योंकि कुछ पलाल तो बिना जला शेष है ही । यदि संपूर्णदाह नहीं हो सकता; तो 'पलालदाह' यह प्रयोग ही नहीं करना चाहिए । यदि संपूर्णदाह नहीं हो सकता अतः एकदेशदाहसे पलालका दाह माना जायगा उसमें, 'अदाह' नहीं होगा तो आपके वचन भी संपूर्ण रूपसे परपक्षके दूषक नहीं हो सकते, अतः एकदेशके दूषक होनेसे उन्हें सर्वथा दूषक ही माना जायगा किसी भी तरह 'अदूषक' नहीं होंगे और इस तरह उनमें स्वपक्ष-अदूषकत्व अर्थात् साधकत्व भी नहीं होगा । यदि अनेक अवयव होनेसे कुछ अवयवोंमें दाह होनेसे सर्वत्र दाह माना जाता है, तो कुछ अवयवोंमें अदाह होनेसे सर्वत्र अदाह क्यों नहीं माना जायगा ? यदि सर्वत्र दाह है तो अदाह सर्वत्र क्यों नहीं ? इसी तरह इस नयकी दृष्टिसे पान-भोजन आदि कोई व्यवहार नहीं बन सकते । इस नयकी दृष्टिसे सफेद चीज काली नहीं बन सकती; क्योंकि दोनोंका समय भिन्न भिन्न है । वर्तमानके साथ अतीतका कोई सम्बन्ध नहीं है ।

यह नय व्यवहारलोपकी कोई चिन्ता नहीं करता । यहाँ तो उसका विषय बताया गया है । व्यवहार तो पूर्वोक्त व्यवहार आदि नयोंसे ही सध जाता है ।

§ ८-९ जिस व्यक्ति ने संकेतग्रहण किया है उसे अर्थबोध करानेवाला शब्द होता है । शब्दनय लिंग संख्या साधनादि सम्बन्धी व्यभिचारकी निवृत्ति करता है अर्थात् उसकी दृष्टिसे ये व्यभिचार हो ही नहीं सकते क्योंकि अन्य अर्थका अन्यके साथ कोई सम्बन्ध नहीं है । वह व्याकरणशास्त्रके इन व्यभिचारोंको न्याय्य नहीं मानता ।

लिंगव्यभिचार—स्त्रीलिंगके साथ पुल्लिंगका प्रयोग करना, जैसे 'तारका स्वातिः' । पुल्लिंगके साथ स्त्रीलिंगका प्रयोग, जैसे 'अवगमो विद्या' । स्त्रीलिंगके साथ नपुंसकका प्रयोग, जैसे 'वीणा आतोद्यम्' । नपुंसकलिंगके साथ स्त्रीलिंगका प्रयोग, जैसे—'आयुधं शक्तिः' ।

संख्याव्यभिचार—एकवचनके स्थानमें द्विवचनका प्रयोग, जैसे 'नक्षत्रं पुनर्वसू' । एकवचनके स्थानमें बहुवचन, जैसे 'नक्षत्रं शतभिषजः' । द्विवचनके स्थानमें एकवचन, जैसे 'गौदौ ग्रामः' । द्विवचनके स्थानमें बहुवचन, जैसे 'पुनर्वसू पञ्चतारकाः' । बहुवचनके स्थानमें एकवचन जैसे 'आम्नाः वनम्' । बहुवचनके स्थानमें द्विवचन, जैसे 'देवमनुष्याः उभौ राशी' ।

साधनव्यभिचार—परिहासमें मध्यम पुरुषके स्थानमें उत्तम पुरुष और उत्तम पुरुषके स्थानमें मध्यम पुरुषका प्रयोग करना, जैसे—'एहि, मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि यातस्ते पिता' इसका प्रकृतरूप यह है 'त्वम् एहि, त्वं मन्यसे यत् अहं रथेन यास्यामि, त्वं नहि यास्यसि ते पिता अग्रे यातः' । यहाँ मन्यसेके स्थानमें मन्येका तथा यास्यामिके स्थानमें यास्यसि का प्रयोग हुआ है ।

कालव्यभिचार—जिसने विश्वको देख लिया ऐसा विश्वदृष्ट्वा (विश्वं दृष्टवान्) पुत्र उत्पन्न होगा। उपसर्गके अनुसार धातुओंमें परस्मैपद और आत्मनेपदका प्रयोग उपग्रह व्यभिचार है। जैसे संतिष्ठते प्रतिष्ठते विरमति उपरमति आदिमें। इत्यादि व्यभिचार अयुक्त हैं क्योंकि अन्य अर्थका अन्य अर्थसे कोई सम्बन्ध नहीं है अन्यथा घट पट हो जायगा और पट मकान। अतः यथालिङ्ग यथावचन और यथासाधन प्रयोग करना चाहिए।

यह नय लोक और व्याकरणशास्त्रके विरोधकी कोई चिन्ता नहीं करना। यहाँ तो नयका विषय बताया जा रहा है मित्रोंकी खुशामद नहीं की जा रही है।

§ १० अनेक अर्थोंको छोड़कर किसी एक अर्थमें मुख्यतासे रुढ़ होनेको गमभिरुद्ध नय कहते हैं। जैसे सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति शुक्लध्यान अर्थ व्यञ्जन और योगकी संक्रान्ति न होनेसे मात्र एक सूक्ष्म काययोगमें परिनिष्ठित हो जाता है उसी तरह 'गौ' आदि शब्द वाणी पृथ्वी आदि ग्यारह अर्थोंमें प्रयुक्त होनेपर भी सबको छोड़कर मात्र एक सास्नादि-वाली 'गाय' में रुढ़ हो जाता है। अथवा, शब्दका प्रयोग अर्थज्ञानके लिए किया जाता है। जब एक शब्दसे अर्थबोध हो जाता है तब उसीमें अन्य पर्यायवाची शब्दोंका प्रयोग निरर्थक है। शब्दभेदसे अर्थभेद होना ही चाहिए, जैसे इन्दन क्रियासे इन्द्र, शासन या शक्तिके कारण शक्र और पूर्वारणसे पुरन्दर। अथवा जो जहाँ अधिरुद्ध है वही उसका मुख्य रूपसे प्रयोग करना समभिरुद्ध है। जैसे किसीने पूछा कि—आप कहाँ हैं? तो समभिरुद्ध नय उत्तर देगा—'अपने स्वरूपमें' क्योंकि अन्य पदार्थकी अन्यत्र वृत्ति नहीं हो सकती अन्यथा ज्ञानादि और रूपादिकी भी आकाशमें वृत्ति होनी चाहिए।

§ ११-१२ जिस समय जो पर्याय या क्रिया हो उस समय तद्वाची शब्दके प्रयोगको ही एवंभूत नय स्वीकार करता है। जिस समय इन्दन अर्थात् परमेश्वर्यका अनुभव करे उसी समय इन्द्र कहा जाना चाहिए, नाम स्थापना द्रव्यनिक्षेपकी दशामें नहीं। इसी तरह प्रत्येक शब्दका प्रयोग उस क्रियामें परिणत अवस्थामें ही उचित है। अथवा, यह नय जिस पर्यायमें है उसी रूपसे निश्चय करता है। गौ जिस समय चलती है उसी समय गौ है न तो बैठनेकी अवस्थामें और न सोनेकी अवस्थामें। पूर्व और उत्तर अवस्थाओंमें वह पर्याय नहीं रहती अतः उस शब्दका प्रयोग ठीक नहीं है। अथवा, इन्द्र या अग्नि ज्ञानसे परिणत आत्मा ही इन्द्र या अग्नि है ऐसा निश्चय एवम्भूत नय करता है। ज्ञान या आत्मा में अग्निव्यपदेश करनेके कारण दाहकत्व आदिका अतिप्रसङ्ग आत्मामें नहीं देना चाहिए; क्योंकि नाम स्थापना आदिमें पदार्थके जो जो धर्म वाच्य होते हैं वे ही उनमें रहेंगे, नो-आगमभाव अग्निमें ही दाहकत्व आदि धर्म होते हैं उनका प्रसङ्ग आगमभाव अग्निमें देना उचित नहीं है।

ये नय उत्तरोत्तर सूक्ष्म विषयक तथा पूर्वं पूर्वं हेतुक हैं अतः इनका निर्दिष्ट क्रमके अनुसार निर्देश किया है। ये नय पूर्वं पूर्वमें विरुद्ध और महा विषयवाले हैं और उत्तरोत्तर अनुकूल और अल्प विषयवाले हैं। अनन्तशक्तिक द्रव्यकी हर एक शक्तिकी अपेक्षा इनके बहुत भेद होते हैं। गौण मुख्य विवक्षासे परस्पर सापेक्ष होकर ये नय सम्यग्दर्शनके कारण होते हैं और पुरुषार्थ क्रियामें समर्थ होते हैं। जैसे तन्तु परस्पर सापेक्ष होकर पट अवस्थाको प्राप्त करके ही शीत निवारण कर सकते हैं और स्वतन्त्र दशामें न तो पट ही कहे जाते हैं और न शीतसे रक्षा ही कर सकते हैं। जिस

प्रकार अकेला तन्तु पटके द्वारा होनेवाली अर्थक्रिया नहीं कर सकता वैसे ही निरपेक्ष नय सम्यग्ज्ञानोत्पत्ति नहीं कर सकते । तन्तु तन्तुसाध्य अर्थक्रिया भी अपने अंशुओंकी अपेक्षा रखकर ही कर सकता है । यदि तन्तुओंमें शक्तिकी अपेक्षा पट कार्यकी संभावना है तो निरपेक्ष नयोंमें भी शक्तचपेक्षया सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिकी संभावना है ही ।

इस अध्यायमें ज्ञान दर्शन तत्त्व नयोंके लक्षण और ज्ञानकी प्रमाणता आदिका निरूपण किया गया है ।

प्रथम अध्याय समाप्त

लघुहृव्व नृपतिके वर अर्थात् ज्येष्ठ या श्रेष्ठ पुत्र, निखिल विद्वज्जनोंके द्वारा जिनकी विद्याका लोहा माना जाता है, जो सज्जन पुरुषोंके हृदयोंको आल्लादित करनेवाले हैं वे अकलङ्क ब्रह्मा जयशील हैं ।

द्वितीय अध्याय

जीवके स्वभाव या स्वतत्त्वोंका वर्णन—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिक- पारिणामिकौ च ॥१॥

औपशमिक क्षायिक मिश्र औदयिक और पारिणामिक ये पांच जीवके स्वतत्त्व हैं ।

§ १ जैसे कतकफल या निर्मलीके डालनेसे मैले पानीका मैल नीचे बैठ जाता है और जल निर्मल हो जाता है उसी तरह परिणामोंकी विशुद्धिसे कर्मोंकी शक्तिका अनुद्भूत रहना उपशम है । उपशमके लिए जो भाव होते हैं वे औपशमिक हैं ।

§ २ जिस जलका मैल नीचे बैठा हो उसे यदि दूसरे बर्तनमें रख दिया जाय तो जैसे उसमें अत्यन्त निर्मलता होती है उसी तरह कर्मोंकी अत्यन्त निवृत्तिसे जो आत्यन्तिक विशुद्धि होती है वह क्षय है और कर्मक्षयके लिए जो भाव होते हैं वे क्षायिक भाव हैं ।

§ ३ जैसे कोदोंको धोनेसे कुछ कोदोंकी मदशक्ति क्षीण हो जाती है और कुछ की अक्षीण उसी तरह परिणामोंकी निर्मलतासे कर्मों के एकदेशका क्षय और एकदेशका उपशम होना मिश्र भाव है । इस क्षयोपशमके लिए जो भाव होते हैं उन्हें क्षायोपशमिक कहते हैं ।

§ ४ द्रव्य क्षेत्र काल और भावके निमित्तसे कर्मोंका फल देना उदय है और उदयनिमित्तक भावोंको औदयिक कहते हैं ।

§ ५-६ जो भाव कर्मोंके उपशमादिकी अपेक्षा न रखकर द्रव्यके निजस्वरूप-मात्रसे होते हैं उन्हें पारिणामिक कहते हैं ।

§ ७-१५ यद्यपि औदयिक और पारिणामिक भव्य और अभव्य सभी जीवोंमें रहते हैं अतः बहुव्यापी हैं फिर भी भव्यजीवोंके धर्मविशेषोंको प्रधानता देनेके लिए औपशमिक आदिका प्रथम ग्रहण किया है । उनमें भी औपशमिकको प्रथम इसलिए ग्रहण किया है कि सर्वप्रथम सम्यग्दर्शन औपशमिक ही होता है फिर क्षायोपशमिक और फिर क्षायिक । उपशम सम्यग्दृष्टि अन्तर्मुहूर्त कालमें अधिकसे अधिक पत्यके असंख्यात भाग तक हो सकते हैं । अतः संख्याकी दृष्टिसे सभी सम्यग्दृष्टियोंमें अल्प है और उसका काल भी अल्प है । क्षायिक सम्यग्दर्शनमें मिथ्यात्व, सम्यङ्मिथ्यात्व और सम्यक्त्व इन तीनों प्रकृतियोंका क्षय हो जानेसे परम विशुद्धि है और क्षायिक सम्यग्दर्शनका काल तैंतीस सागर है अतः इतने समय तक संचयकी दृष्टिसे जीवोंकी संख्या औपशमिककी अपेक्षा आवलिके असंख्यात भागसे गुणित है अतः विशुद्धि और संख्याकी दृष्टिसे अधिक होनेके कारण क्षायिकका औपशमिकके बाद ग्रहण किया है । यद्यपि क्षायिक भाव शुद्धिकी दृष्टिसे क्षायोपशमिकसे अनन्तगुणा है तो भी छ्वासठ सागर कालमें संचित क्षायोपशमिक सम्यग्दृष्टियोंकी संख्या क्षायिकसे आवलिकाके असंख्यात भाग गुणित है अतः क्षायिकके बाद इसका ग्रहण किया है । औदयिक और पारिणामिककी संख्या सबसे अनन्तगुणी है, अतः दोनोंका अन्तमें ग्रहण किया है । ये दोनों भाव सभी जीवोंके समान संख्यामें होते हैं तथा इनसे ही अतीन्द्रिय और अमूर्त

आत्माका ज्ञान किया जाता है । मनुष्य तिर्यञ्च आदि गतिभाव और चैतन्य आदि भाव ही जीवके परिचायक होते हैं । इसलिए सर्वसाधारण होनेसे दोनोंको अन्तमे ग्रहण किया है ।

§ १६-१८ जैसे 'गाये धन है' यहाँ गायोंके भीतरी संख्याकी विवक्षा न होनेसे सामान्य रूपसे एक वचन धनके साथ सामानाधिकरण्य बन जाता है उसी तरह औपशमिक आदि भीतरी भेदकी विवक्षा न करके सामान्य स्वतत्त्वकी दृष्टिसे 'स्वतत्त्वम्' यह एक-वचन निर्देश है । अथवा 'औपशमिक स्वतत्त्व है' क्षायिक स्वतत्त्व है' इस प्रकार प्रत्येकके साथ स्वतत्त्वका सम्बन्ध कर लेना चाहिए ।

§ १९-२० सूत्रमे यदि द्वन्द्व समास किया जाता तो दो 'च' शब्द नहीं देने पड़ते फिर भी 'मिश्र' शब्दसे औपशमिक और क्षायिकसे भिन्न किसी तृतीय ही भावके ग्रहणका अनिष्ट प्रसङ्ग प्राप्त होता अतः द्वन्द्व समास नहीं किया गया है । ऐसी दशामे 'च' शब्दसे उपशम और क्षयका मिला हुआ मिश्र भाव ही लिया जायगा । 'क्षायोपशमिक' शब्दके ग्रहणसे तो शब्दगौरव हो जाता है ।

§ २१ मध्यमें 'मिश्र' शब्दके ग्रहणका प्रयोजन यह है कि भव्य जीवोंके औपशमिक और क्षायिकके साथ मिश्र भाव होता है और अभव्योंके औदयिक और पारिणामिकके साथ मिश्र भाव होता है । इस तरह पूर्व और उत्तर दोनों ओर 'मिश्र' का सम्बन्ध हो जाय ।

§ २२ सूत्रगत 'जीवस्य' यह पद सूचित करता है कि ये भाव जीवके ही हैं अन्य द्रव्योंके नहीं ।

§ २३-२५ प्रश्न-आत्मा औपशमिकादि भावोंको यदि छोड़ता है तो स्वतत्त्वके छोड़नेसे उष्णताके छोड़नेपर अग्निकी तरह अभाव अर्थात् शून्यताका प्रसंग होता है और यदि नहीं छोड़ता तो औदयिक आदि भावोंके बने रहनेसे मोक्ष नहीं हो सकेगा ? उत्तर-अनेकान्तवादमें अनादि पारिणामिक चैतन्य द्रव्यकी दृष्टिसे स्वभावका अपरित्याग और आदिमान् औदयिक आदि पर्यायोंकी दृष्टिसे स्वभावका त्याग ये दोनों ही पक्ष बन जाते हैं । फिर स्वभावके त्याग या अत्यागसे तो मोक्ष होता नहीं है, मोक्ष तो सम्यग्दर्शनादि अन्तःकरणोंसे संपूर्ण कर्मोंका क्षय होनेपर होता है । अग्नि उष्णताको छोड़ भी दे तो भी उसका सर्वथा अभाव नहीं होता; क्योंकि जो पुद्गल अग्नि पर्यायको धारण किए था वह अन्य रूपस्पर्शवाली दूसरी पर्यायको धारण करके पुद्गल द्रव्य बना रहता है । जैसे कि निद्रा आदि अवस्थाओंमें रूपोपलब्धि न रहनेपर भी नेत्रका अभाव नहीं माना जाता, अथवा केवली अवस्थामें मतिज्ञानरूप रूपोपलब्धि न होने पर भी द्रव्यनेत्र रहनेसे नेत्रका अभाव नहीं माना जाता । उसी तरह मोक्षावस्थामें भी क्षायिक भावोंके विद्यमान रहनेसे कर्मनिमित्तक औदयिकादि भावोंका नाश होनेपर भी आत्माका अभाव नहीं होता ।

औपशमिकादि भावोंके भेद-

द्विनवाष्टादशैकविंशतिभिर्भेदा यथाक्रमम् ॥२॥

इन भावोंके क्रमशः दो नव अठारह इक्कीस और तीन भेद हैं ।

§ १-२ द्वि नव आदि शब्दोंका इतरेतरयोगार्थक द्वन्द्व समास है । प्रश्न-इतरेतर-योग तुल्ययोगमें होता है किन्तु यहाँ तुल्ययोग नहीं है क्योंकि द्वि आदि शब्द संख्येय प्रधान

हैं तथा एकाविंशति शब्द संख्याप्रधान । उत्तर-निमित्तानुसार द्वि आदि शब्द भी संख्या-प्रधान हो जाते हैं जैसे राजा स्वयं समय समयपर मन्त्रीको प्रधानता देता है । प्रश्न-नर्क से कैसा ही समाधान हो जाय पर व्याकरण शास्त्रमे स्पष्ट कहा है कि दो से १९ तकके अंक संख्येय प्रधान ही होते हैं तथा बीस आदि कभी संख्याप्रधान और कभी संख्येयप्रधान । यदि दो आदि शब्द भी कदाचित् संख्यावाची हों तो बीस आदिके समान ही इनकी स्थिति हो जायगी ऐसी दशामे 'विंशतिर्गवाम्' की तरह सम्बन्धीमे पष्ठी विभक्ति और स्वयंमें एकवचनान्त प्रयोग होना चाहिए । व्याकरणमे ही जो 'द्व्येकयोः' यह संख्याप्रधान प्रयोग देखा जाता है वह संख्यार्थक नहीं है किन्तु जिसके अवयव गौण हैं ऐसे समुदायके अर्थमे हैं, जैसे कि 'बहुशक्तिकटिकं वनम्'—शक्तिशाली शूकरोवाला वन । उत्तर-संख्याप्रधान होने-पर भी इन्हें संख्येय विषयक मान लेते हैं । भावप्रत्ययके विना भी गुणप्रधान निर्देश हो जाता है यह नियम है । इस तरह दो आदि शब्द जब संख्येय प्रधान हो गये और एक-विंशति शब्द भी संख्येय प्रधान तब तुल्ययोग होनेसे द्वन्द्व समास होनेमें कोई बाधा नहीं है ।

भेद शब्दसे द्विआदि शब्दोंका स्वपदार्थ प्रधान समास है । विशेषणविशेष्य समास में 'दो नव आदि ही भेद' ऐसा स्वपदार्थप्रधान निर्देश हो जाता है ।

प्रश्न—'द्वियमुनम्' आदिमें पूर्वपदार्थप्रधान समास होता है, अतः द्वि आदि शब्दोंको विशेष्य और भेद-शब्दको विशेषण माननेमें भेद शब्दका पूर्वनिपात होना चाहिये ?

उत्तर—सामान्योपक्रममें विशेष कथन होनेपर वह नियम लागू होता है । 'के?' कहनेसे 'द्वे यमुने' यह उत्तर मिलता है पर 'यमुने' यह कहनेपर दो शब्द निरर्थक हो जाता है । परन्तु यहां बहुत होनेसे सन्देह होता है—'भेदाः' यह कहनेपर 'कति' यह सन्देह बना रहता है और 'द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयः' कहनेपर 'के ते ?' यह सन्देह रहता है अतः उभयव्यभिचार होनेसे विशेषण विशेष्य भाव इष्ट है । दो आदि गुणवाचक हैं अतः विशेषण हैं । अथवा 'दो आदि हैं भेद जिनके' इस प्रकार अन्यपदार्थप्रधान भी समास किया जा सकता है । संख्या शब्दोंका विशेष्य होनेपर भी 'सर्वनामसंख्ययोरुप-संख्यानम्' सूत्रसे पूर्वनिपात हो जायगा । पूर्वसूत्रमें कहे गये औपशमिक आदिका अर्थवश विभक्ति परिणमन कराके 'औपशमिकादीनाम्' के रूपमें सम्बन्ध कर लिया जायगा ।

§ ३ भेद शब्दका सम्बन्ध प्रत्येकमें कर लेना चाहिये, जैसे कि 'देवदत्त जिन-दत्त गुरुदत्तको भोजन कराओ' यहां भोजनका सम्बन्ध प्रत्येकसे हो जाता है । 'यथाक्रमम्' शब्द दो आदिका निर्देशानुसार औपशमिक आदि भावोंसे क्रमशः सम्बन्ध सूचित करता है । औपशमिक भाव—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥३॥

औपशमिक सम्यग्दर्शन और औपशमिकचारित्र ये दो औपशमिक भाव हैं ।

§ १-२ मिथ्यात्व, सम्यङ्मिथ्यात्व और सम्यक्त्व ये तीन दर्शनमोह तथा अनन्तानुबन्धी क्रोध, मान, माया, लोभ ये चार चारित्रमोह, इस प्रकार इन सात कर्म-प्रकृतियोंके उपशमसे औपशमिक सम्यग्दर्शन होता है । अनादिमिथ्यादृष्टि भव्यके काल-लब्धि आदिके निमित्तसे यह सम्यग्दर्शन होता है । काललब्धि अनेक प्रकारकी है । जैसे—

(१) भव्य जीवके अर्धपुद्गलपरिवर्तन रूप समय शेष रहनेपर वह सम्यक्त्वके योग्य होता है अधिक कालमें नहीं । (२) जब कर्म उत्कृष्ट स्थिति या जघन्य स्थितिमें बंध रहे हों तब प्रथम सम्यक्त्व नहीं होता किन्तु जब कर्म अन्त कोड़ाकोड़ी सागरकी स्थितिमें बंध रहे हों तथा पूर्ववद्ध कर्म परिणामोकी निर्मलताके द्वारा संख्यात हजार सागर कम अन्त कोड़ा-कोड़ी सागरकी स्थितिवाले कर दिए गये हों तब प्रथम सम्यक्त्वकी योग्यता होती है । (३) तीसरी काललब्धि भवकी अपेक्षा है । सम्यक्त्वकी उत्पत्तिमें जातिस्मरण वेदना आदि भी निमित्त होने हैं ।

भव्य पञ्चेन्द्रिय मंजी मिथ्यादृष्टि पर्याप्तक परिणामोंकी विगुद्धिसे अन्तर्मुहूर्तमें ही मिथ्यात्व कर्मके सम्यक्त्व, मिथ्यात्व और सम्यङ्मिथ्यात्व रूपसे तीन विभाग कर देता है ।

उपशम सम्यग्दर्शन चारों ही गतियोंमें होता है । सातों नरकोंमें पर्याप्तक ही नारकी जीव अन्तर्मुहूर्तके बाद प्रथम सम्यक्त्व उत्पन्न कर सकते हैं । तीसरे नरक तक जातिस्मरण, वेदनानुभव और धर्मश्रवण इन तीन कारणोंसे तथा आगे धर्मश्रवणके सिवाय शेष दो कारणोंसे सम्यक्त्वका लाभ हो सकता है । सभी द्वीप समुद्रोंके पर्याप्तक ही तिर्यञ्च दिवस पृथक्त्व (तीनसे ऊपर ८ से नीचेकी संख्याको पृथक्त्व कहते हैं)के बाद सम्यक्त्व उत्पन्न कर सकते हैं । तिर्यञ्चोंके जातिस्मरण, धर्मश्रवण और जिनप्रतिमाका दर्शन ये तीन सम्यक्त्वोत्पत्तिके निमित्त हैं । ढाई द्वीपके पर्याप्तक ही मनुष्य आठ वर्षकी आयुके बाद जातिस्मरण धर्मश्रवण और जिनबिम्बदर्शन रूप किसी भी कारण से सम्यक्त्व लाभ करते हैं । अन्तिम ग्रैवेयक तकके पर्याप्तक ही देव अन्तर्मुहूर्तके बाद ही सम्यक्त्व लाभ कर सकते हैं । भवनवासी आदि सहस्रार स्वर्ग तकके देव जातिस्मरण धर्मश्रवण जिनमहिमा-दर्शन तथा देवैश्वर्य-निरीक्षण रूप किसी भी कारणसे सम्यक्त्व प्राप्त कर सकते हैं । आनत आदि चार स्वर्गवासी देवोंमें देव-ऋद्धि निरीक्षणके सिवाय तीन कारण और नव ग्रैवेयकवासी देवोंमें देव-ऋद्धि निरीक्षण और जिनमहिमा दर्शनके बिना शेष दो कारणोंसे सम्यक्त्वोत्पत्ति हो सकती है । ग्रैवेयकसे ऊपरके देव नियमसे सम्यग्दृष्टि ही होते हैं ।

७३ अनन्तानुबन्धी अप्रत्याख्यान प्रत्याख्यान और संज्वलन क्रोध मान माया लोभ ये सोलह कषाय, हास्य रति अरति शोक भय जुगुप्सा स्त्रीवेद पुरुषवेद और नपुंसक-वेद ये ९ नोकषाय, मिथ्यात्व सम्यङ्मिथ्यात्व और सम्यक्त्व ये तीन दर्शनमोह इस प्रकार अट्ठाईस मोह प्रकृतियोंके उपशमसे औपशमिक चारित्र होता है ।

७४ औपशमिक सम्यग्दर्शन होनेके बाद ही क्रमशः औपशमिक चारित्र होता है अतः पूज्य होनेसे उसका प्रथम ग्रहण किया है ।

क्षायिकभाव—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥४॥

केवलज्ञान, केवलदर्शन, दान, लाभ, भोग, उपभोग, वीर्य और चशब्दसे सम्यक्त्व और चारित्र ये नव क्षायिकभाव हैं ।

§ १ समग्र ज्ञानावरणके क्षयसे केवलज्ञान और दर्शनावरणके क्षयसे केवलदर्शन क्षायिक होते हैं ।

§ २ समस्त दानान्तराय कर्मके अत्यन्त क्षयसे अनन्त प्राणियोंको अभय और अहिंसाका उद्देशरूप अनन्त दान क्षायिक दान है ।

§ ३ संपूर्ण लाभान्तरायका अत्यन्त क्षय होनेपर कवलाहार न करनेवाले केवली को शरीरकी स्थितिमें कारणभूत परम शुभ सूक्ष्म दिव्य अनन्त पुद्गलोंका प्रतिसमय शरीर में सम्बन्धित होना क्षायिक लाभ है । अतः 'कवलाहारके बिना कुछ कम पूर्वकोटि वर्ष तक औदारिक शरीरकी स्थिति कैसे रह सकती है ?' यह शंका निराधार हो जाती है ।

§ ४ संपूर्ण भोगान्तरायके नाशसे उत्पन्न होनेवाला सातिशय भोग क्षायिक भोग है । इसीसे पुष्पवृष्टि गन्धोदकवृष्टि पदकमलरचना सुगन्धित शीत वायु सह्य धूप आदि अतिशय होते हैं ।

§ ५ समस्त उपभोगान्तरायके नाशसे उत्पन्न होनेवाला सातिशय उपभोग क्षायिक उपभोग है । इसीसे सिंहासन छत्र-त्रय चमर अशोकवृक्ष भामण्डल दिव्यध्वनि देवदुन्दुभि आदि होते हैं ।

§ ६ समस्त वीर्यान्तरायके अत्यन्त क्षयसे प्रकट होनेवाला अनन्त क्षायिक वीर्य है ।

§ ७ दर्शनमोहके क्षयसे क्षायिक सम्यग्दर्शन और चारित्रमोहके क्षयसे क्षायिक चारित्र होता है ।

प्रश्न—दानान्तराय आदिके क्षयसे प्रकट होनेवाली दानादिलब्धियोंके अभयदान आदि कार्य सिद्धोंमें भी होने चाहिए ?

उत्तर—दानादिलब्धियोंके कार्यके लिए शरीर नाम और तीर्थङ्कर प्रकृतिके उदयकी भी अपेक्षा है । सिद्धोंमें ये लब्धियाँ अव्याबाध अनन्तसुख रूपसे रहती हैं । जैसे कि केवल ज्ञानरूपमें अनन्तवीर्य । जैसे पोरोंके पृथक् निर्देशसे अंगुलि सामान्यका कथन हो जाता है उसीतरह सभी क्षायिक भावोंमें व्यापक सिद्धत्वका भी कथन उन विशेष क्षायिकभावोंके कथनसे हो ही गया है, उसके पृथक् कथनकी आवश्यकता नहीं है ।

क्षायोपशमिक भाव—

**ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमा-
संयमाश्च ॥५॥**

चार ज्ञान, तीन अज्ञान, तीन दर्शन, पांच लब्धियाँ, सम्यक्त्व, चारित्र और संयमा-संयम ये १८ क्षायोपशमिक भाव हैं ।

§ १-२ चतुः त्रि आदि शब्दोंका द्वन्द्व समास करके पीछे भेदशब्दसे अन्यपदार्थ-प्रधान बहुव्रीहि समास करना चाहिए । यहां सूत्रमें 'त्रि' शब्द दो बार आया है अतः द्वन्द्वका अपवाद करके एकशेष नहीं किया गया है; क्योंकि एक त्रि संख्यासे अर्थबोध नहीं होता, यहां अन्यपदार्थ प्रधान है और त्रि शब्दको पृथक् कहनेका विशेष प्रयोजन भी है । 'चार प्रकारका ज्ञान, तीन अज्ञान' आदि अनुक्रमसे सम्बन्ध ज्ञापन करानेके लिए यहां 'यथाक्रम' शब्दका अनुवर्तन 'द्विनवाष्टा' सूत्रसे कर लेना चाहिए ।

§ ३ उदयप्राप्त सर्वघाति स्पर्धकोंका क्षय होनेपर, अनुदयप्राप्त सर्वघाति स्पर्धकोंका सदवस्थारूप उपशम होनेपर तथा देशघाति स्पर्धकोंके उदय होनेपर क्षायोपशमिक भाव होते हैं ।

§ ४ स्पर्धक-उदय प्राप्त कर्मके प्रदेश अभव्योंके अनन्तगुणे तथा सिद्धोंके अनन्त-भाग प्रमाण होते हैं । उनमेसे सर्वजघन्य गुणवाले प्रदेशके अनुभागका वृद्धिके द्वारा उतना सूक्ष्म विभाग किया जाय जिससे आगे विभाजन न हो सकता हो । सर्वजीवराशिके अनन्तगुण प्रमाण ऐसे सर्वजघन्य अविभाग परिच्छेदोंकी राशिको एक वर्ग कहते हैं । इसी तरह सर्वजघन्य अविभाग परिच्छेदोंके, जीवराशिसे अनन्तगुण प्रमाण, राशिरूप वर्ग बनाने चाहिए । इन समगुणवाले समसंख्यक वर्गोंके समूहको वर्गणा कहते हैं । पुनः एक अविभाग परिच्छेद अधिक गुणवालोंके सर्वजीवराशिकी अनन्तगुण प्रमाण राशिरूप वर्ग बनाने चाहिए । उन वर्गोंके समुदायकी वर्गणा बनानी चाहिए । इस तरह एक एक अविभाग परिच्छेद बढ़ाकर वर्ग और वर्गसमूहरूप वर्गणाएँ तब तक बनानी चाहिए जब तक एक अधिक परिच्छेद मिलता जाय । इन क्रमहानि और क्रमवृद्धिवाली वर्गणाओंके समुदायको एक स्पर्धक कहते हैं । इसके बाद दो तीन चार संख्यात और असंख्यात गुण अधिक परिच्छेद नहीं मिलते किन्तु अनन्तगुण अधिकवाले ही मिलते हैं । फिर उनमेसे पूर्वोक्त क्रमसे समगुणवाले वर्गोंके समुदायरूप वर्गणा बनानी चाहिए । इस तरह जहाँ तक एक एक अधिक परिच्छेदका लाभ हो वहाँ तककी वर्गणाओंके समूहका दूसरा स्पर्धक बनता है । इसके आगे दो तीन चार संख्यात असंख्यात गुण अधिक परिच्छेद नहीं मिलेंगे किन्तु अनन्तगुण अधिक ही मिलते हैं । इस तरह समगुणवाले वर्गोंके समुदायरूप वर्गणाओंके समूहरूप स्पर्धक एक उदयस्थानमें अभव्योंसे अनन्तगुणे तथा सिद्धोंके अनन्तभाग प्रमाण होते हैं ।

§ ५ वीर्यान्तराय और मतिश्रुतज्ञानावरणके सर्वघाति स्पर्धकोंका उदयक्षय और आगामीका सदवस्था उपशम होनेपर तथा देशघाति स्पर्धकोंका उदय होनेपर क्षायोपशमिक मतिज्ञान और श्रुतज्ञान होते हैं । देशघाति स्पर्धकोंके अनुभागतारतम्यसे क्षायोपशममें भेद होता है । इसी तरह अवधिज्ञान और मनःपर्ययज्ञान भी क्षायोपशमिक होते हैं ।

§ ६ मिथ्यात्वकर्मके उदयसे मत्यज्ञान श्रुताज्ञान और विभंगज्ञान ये तीन अज्ञान अर्थात् मिथ्याज्ञान होते हैं ।

§ ७ चक्षुर्दर्शन अचक्षुर्दर्शन और अवधिदर्शन ये तीन दर्शन अपने अपने आवरणोंके क्षायोपशमसे होते हैं ।

§ ८ दान लाभ भोग उपभोग और वीर्य ये पाँच लब्धियाँ दानान्तराय आदिके क्षायोपशमसे होती हैं ।

अनन्तानुबन्धी चार कषाय मिथ्यात्व और सम्यक्मिथ्यात्वके उदयाभावी क्षय और सदवस्थारूप उपशम होनेपर तथा सम्यक्त्व नामक देशघाति प्रकृतिके उदयमें क्षायोपशमिक सम्यक्त्व होता है । यह वेदक भी कहलाता है । अनन्तानुबन्धी अप्रत्याख्यान और प्रत्याख्यान रूप बारह कषायोंके उदयाभावी क्षय और सदवस्थारूप उपशम होनेपर तथा चार संज्वलनोंमें से किसी एक कषाय और नव नोकषायोंका यथासंभव उदय होनेपर क्षायोपशमिक चारित्र होता है । अनन्तानुबन्धी और अप्रत्याख्यानरूप आठ कषायोंका

उदयक्षय और सदवस्था उपशम, प्रत्याख्यान कपायका उदय संज्वलनके देजघाति स्पर्धक और यथासंभव नोकपायोंका उदय होनेपर विरत-अविरत परिणाम उत्पन्न करनेवाला क्षायोपशमिक संयमासंयम होता है ।

§ ९ क्षायोपशमिक संज्ञित्व भाव नोइन्द्रियावरणके क्षयोपशमकी अपेक्षा रखनेके कारण मतिज्ञानमे अन्तर्भूत हो जाता है । सम्यङ्मिथ्यात्व यद्यपि दूध पानीकी तरह उभयात्मक है फिर भी सम्यक्त्वपना उममें विद्यमान होनेसे सम्यक्त्वमे अन्तर्भूत हो जाता है । योगका वीर्यलब्धिमें अन्तर्भाव हो जाता है । अथवा, च गब्दसे इन भावोंका संग्रह हो जाता है । पंचेन्द्रियत्व समान होनेपर भी जिसके सज्जिजाति नामकर्मके उदयके साथ ही नोइन्द्रियावरणका क्षयोपशम होता है वही सजी होता है, अन्य नहीं ।

औदयिक भाव—

गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्ये- कैकैकैकषड्भेदाः ॥६॥

चार गति, चार कषाय, तीन लिङ्ग, मिथ्यादर्शन, अज्ञान, असंयम, असिद्धत्व और छह लेश्याएँ ये इक्कीस औदयिक भाव हैं ।

§ १ जिस कर्मके उदयसे आत्मा नारक आदि भावोंको प्राप्त हो वह गति है । नरक, तिर्यञ्च, मनुष्य और देव ये चार गतियाँ होती हैं ।

§ २ कषाय नामक चारित्रमोहके उदयसे होनेवाली क्रोधादिरूप कलुपता कषाय कहलाती है । यह आत्माके स्वाभाविक रूपको कषु देती है अर्थात् उसकी हिमा करती है । क्रोध मान माया और लोभ ये चार कषाएँ होती हैं ।

§ ३ द्रव्य और भावके भेदसे लिंग दो प्रकार का है । चूँकि आत्मभावोंका प्रकरण है, अतः नामकर्मके उदयसे होनेवाले द्रव्यलिंगकी यहाँ विवक्षा नहीं है । स्त्रीवेदके उदयसे होनेवाली पुरुषाभिलाषा स्त्रीवेद है, पुरुषवेदके उदयसे होनेवाली स्त्री-अभिलाषा पुरुषवेद और नपुंसकवेदके उदयसे होनेवाली उभयाभिलाषा नपुंसकवेद है ।

§ ४ दर्शनमोहके उदयसे तत्त्वार्थमें अरुचि या अश्रद्धान मिथ्यात्व कहलाता है ।

§ ५ जिस प्रकार प्रकाशमान सूर्यका तेज सघन मेघों द्वारा तिरोहित हो जाता है उसी तरह ज्ञानावरणके उदयसे ज्ञानस्वरूप आत्माके ज्ञान गुणकी अनभिव्यक्ति अज्ञान है । एकेन्द्रियके रसन घ्राण चक्षु और श्रोत्रेन्द्रियावरणके सर्वघाति स्पर्धकोंका उदय होनेसे रसादिका अज्ञान रहता है । तोता मैना आदिके सिवाय पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चोंमें तथा कुछ मनुष्योंमें अक्षर श्रुतावरणके सर्वघाति स्पर्धकोंका उदय होनेसे अक्षर श्रुतज्ञान नहीं हो पाता । नोइन्द्रियावरणके उदयसे होनेवाला असंज्ञित्व अज्ञानमें ही अन्तर्भूत है । इसी तरह अवधि ज्ञानावरणादिके उदयसे होनेवाले यावत् अज्ञान औदयिक हैं ।

§ ६ चारित्रमोहके उदयसे होनेवाली हिंसादि और इन्द्रिय विषयोंमें प्रवृत्ति असंयम है ।

§ ७ अनादि कर्मबद्ध आत्माके सामान्यतः सभी कर्मोंके उदयसे असिद्ध पर्याय होती है । दसवें गुणस्थान तक आठों कर्मोंके उदयसे, ग्यारहवें और बारहवें गुणस्थानमें

मोहनीयके सिवाय सात कर्मोंके उदयमे और सयोगी तथा अयोगीमे चार अवातिया कर्मोंके उदयमे अमिद्धत्व भाव होता है ।

§ ८ कपायके उदयमे अनुरंजित योगप्रवृत्ति लेइया है । द्रव्यलेइया पुद्गलविपाकी गरीर नामकर्मके उदयसे होती है अतः आत्मभावोके प्रकरणमे उमका ग्रहण नहीं किया है । यद्यपि योगप्रवृत्ति आत्मप्रदेश परिस्पन्द रूप होनेसे क्षायोपशमिक वीर्यलब्धिमें अन्तर्भूत हो जाती है और कपाय औदयिक होती है फिर भी कपायोदयके तीव्र मन्द आदि तारतम्यसे अनुरंजित लेइया पृथक् ही है । आत्मपरिणामोंके अगुद्धि तारतम्यकी अपेक्षा लेइयाके कृष्ण नील कापोत पीत पद्म और शुक्ल ये छह भेद हो जाते हैं ।

यद्यपि उपशान्तकपाय क्षीणकपाय और सयोगकेवली गुणस्थानोंमें कपायका उदय नहीं है फिर भी वहां भूतपूर्व प्रज्ञापन नयकी अपेक्षा शुक्ल लेइया उपचारसे कही है । 'जो योगप्रवृत्ति पहिले कपायानुरंजित थी वही यह है' इस तरह एकत्व उपचारका निमित्त होता है । चूँकि अयोगीमें योगप्रवृत्ति भी नहीं है अतः वे अलेइय कहे जाते हैं ।

§ ९-११ मिथ्यादर्शनमें दर्शनावरणके उदयसे होनेवाले अदर्शनका अन्तर्भाव हो जाता है । यद्यपि मिथ्यादर्शन तत्त्वार्थाश्रद्धान रूप है फिर भी अदर्शन सामान्यमें दर्शनाभाव रूपसे दोनों प्रकारके दर्शनोंका अभाव ले लिया जाता है । लिंगके सहचारी हास्य रति आदि छह नोकपाय लिंगमें ही अन्तर्भूत हो जाते हैं । गति अघातिकर्मोदयका उपलक्षण है, इससे नाम कर्म वेदनीय आयु और गोत्रकर्मके उदयसे होनेवाले यावत् जीवविपाकी भाव गृहीत हो जाते हैं । सूत्रमें 'यथाक्रम' का अनुवर्तन करके गति आदिका चार आदिके साथ क्रमशः सम्बन्ध कर लेना चाहिये ।

पारिणामिक भाव-

जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥७॥

जीवत्व, भव्यत्व और अभव्यत्व ये तीन अन्य द्रव्यमें न पाए जानेवाले आत्माके पारिणामिक भाव हैं ।

§ १-२ कर्मके उदय उपशम क्षय और क्षयोपशमकी अपेक्षा न रखनेवाले मात्र द्रव्यकी स्वभावभूत अनादि पारिणामिकी शक्तिसे ही आविर्भूत ये भाव पारिणामिक हैं ।

§ ३-६ यदि आयु नामक कर्म पुद्गलके सम्बन्धसे जीवत्व माना जाय तो उस कर्म पुद्गलका सम्बन्ध तो धर्म अधर्म आदि द्रव्योंसे भी है अतः उनमें भी जीवत्व होना चाहिए और सिद्धोंमें कर्म सम्बन्ध न होनेसे जीवत्वका अभाव हो जाना चाहिए, अतः अनादि पारिणामिक जीवद्रव्यका बिज परिणाम ही जीवत्व है । 'जीवति अजीवीत् जीविष्यति' यह प्राणधारणकी अपेक्षा जो व्युत्पत्ति है वह केवल व्युत्पत्ति है उससे कोई सिद्धान्त फलित नहीं होता जैसे कि 'गच्छतीति गौः' से मात्र गोशब्दकी व्युत्पत्ति ही होती है न कि गौका लक्षण आदि । जीवका वास्तविक अर्थ तो चैतन्य ही है और वह अनादि पारिणामिक द्रव्य निमित्तक है ।

§ ७-९ सम्यग्दर्शन ज्ञान और चारित्र पर्याय जिसकी प्रकट होगी वह भव्य है और जिसके प्रकट न होगी वह अभव्य । द्रव्यकी शक्तिसे ही यह भेद है । उस भव्यको जो अनन्तकालमें भी सिद्ध नहीं होगा, अभव्य नहीं कह सकते, क्योंकि उसमें भव्यत्वशक्ति

है । जैसे कि उम कनक पापाणको जो कभी भी सोना नहीं बनेगा अन्धपापाण नहीं कह सकते अथवा उन आगामी कालको जो अनन्तकालमें भी नहीं आयागा अनागामी नहीं कह सकते उसी तरह सिद्धि न होनेपर भी भव्यत्वशक्ति होनेके कारण उसे अभव्य नहीं कह सकते । वह भव्यगणिमें ही शामिल है ।

§ १० प्रश्न—द्वन्द्व समासके वाद भावार्थक 'त्व' प्रत्यय करनेपर चूँकि भाव एक है अतः एकवचन प्रयोग होना चाहिए ? उत्तर—द्रव्य भेदसे भाव भी भिन्न हो जाता है अतः भेद विवक्षामें बहुवचन किया गया है । 'त्व' का प्रत्येकसे सम्बन्ध कर लेना चाहिए—जीवत्व भव्यत्व और अभव्यत्व ।

§ ११ आगममे सासादन गुणस्थानमें दर्शन मोहके उदय उपशम क्षय या क्षयोपशमकी अपेक्षा न रखनेके कारण जो पारिणामिक भाव बताया है वह सापेक्ष है । वस्तुतः वहाँ अनन्तानुबन्धिका उदय होनेसे औदयिक भाव ही है । अतः उसका यहाँ ग्रहण नहीं किया है ।

§ १२-१३ अस्तित्व अन्यत्व कर्तृत्व भोक्तृत्व पर्यायवत्त्व असर्वगतत्व अनादिसन्ततिवन्धनबद्धत्व प्रदेशवत्त्व अरूपत्व नित्यत्व आदिके समुच्चयके लिए सूत्रमें 'च' शब्द दिया है । चूँकि ये भाव अन्य द्रव्योंमें भी पाए जाते हैं अतः असाधारण पारिणामिक जीवभावोंके निर्देशक इस सूत्रमें इनका ग्रहण नहीं किया है, यद्यपि ये सभी भाव कर्मके उदय उपशम क्षय क्षयोपशमकी अपेक्षा न रखनेके कारण पारिणामिक हैं । अस्तित्व छहों द्रव्योंमें पाया जाता है अतः साधारण है । एक द्रव्य दूसरेसे भिन्न होता है, अतः अन्यत्व भी सर्वद्रव्यसाधारण है । स्वकार्यका कर्तृत्व भी सभी द्रव्योंमें ही है । धर्म अधर्म आदिमें भी 'अस्ति' आदि क्रियाओंका कर्तृत्व है ही । आत्मप्रदेश परिस्पन्द रूप योग क्षायोपशमिक है । जीवका पुण्य पाप सम्बन्धी कर्तृत्व कर्मके उदय और क्षयोपशमके अधीन होनेसे पारिणामिक नहीं है । मिथ्यादर्शन दर्शनमोहके उदयसे, अविरति प्रमाद और कषाय चारित्र मोहके उदयसे और योग वीर्यान्तरायके क्षयोपशमसे होते हैं । चैतन्य होनेके कारण ही यदि पुण्य पापका कर्तृत्व जीवका असाधारण धर्म माना जाय तो मुक्त जीवोंमें भी पुण्यपापका कर्तृत्व मानना होगा । अतः कर्तृत्व सर्वद्रव्यसाधारण धर्म है । एक प्रकृष्ट शक्तिवाले द्रव्यके द्वारा दूसरे द्रव्यकी सामर्थ्यको ग्रहण करना भोक्तृत्व कहलाता है । जैसे कि आत्मा आहारादिद्रव्यकी शक्तिको खींचनेके कारण भोक्ता कहा जाता है । ऐसा भोक्तृत्व सर्वसाधारण ही है । विष द्रव्य अपनी तीव्र शक्तिसे कोदों आदिकी शक्तिको खींच लेता है अतः वह उसका भोक्ता है । नमककी भील लकड़ी पत्थर आदिको नमक बना देती है अतः वह उनकी भोक्त्री है । पदार्थोंकी तत्त्व प्रतिनियत शक्तियोंके कारण द्रव्योंमें परस्पर भोक्तृभोग्यभाव होता है । वीर्यान्तरायके क्षयोपशम अङ्गोपाङ्ग नामी कर्मका उदय आदि कारणोंसे शुभ-अशुभ कर्मपुद्गलके फल भोगनेकी शक्ति आत्मामें आती है । आहारादिके भोगनेकी शक्ति भोगान्तरायके क्षयोपशमसे और उसको पचानेकी शक्ति वीर्यान्तरायके क्षयोपशमसे होती है ।

पर्यायवत्त्व भी सभी द्रव्योंमें पाया जाता है । आकाशको छोड़कर परमाणु आदि सभी द्रव्योंमें असर्वगतत्व धर्म पाया जाता है । जीवका स्वशरीर प्रमाण अवगाहनाको धारण करना कर्मोदयनिमित्तक होनेसे पारिणामिक नहीं है । सभी द्रव्य अपने अनादिकालीन स्वभाव सन्ततिसे बद्ध हैं, सभीके अपने अपने स्वभाव अनाद्यनन्त हैं । अनादिकालीन कर्म-

वन्धनवद्धता यद्यपि जीवमे ही पाई जाती है पर वह पारिणामिक नहीं है किन्तु कर्मोदय-निमित्तक है । प्रदेशवत्त्व भी सर्वद्रव्यसाधारण है, मत्र अपने अपने नियत प्रदेशोंको रखते है । अरूपत्व भी जीव धर्म अधर्म आकाश और काल द्रव्योंमें साधारण है । नित्यत्व भी द्रव्यदृष्टिसे सर्वद्रव्यसाधारण है । अग्नि आदि की भी ऊर्ध्वगति होती है अतः ऊर्ध्वगतित्व भी साधारण है । इसी तरह आत्मामें अन्य भी साधारण पारिणामिक भाव होते है ।

§ १४-१८ प्रश्न—गति आदि औदयिक भावोंके संग्रहके लिए 'च' शब्द मानना चाहिये । उत्तर—गति आदि पारिणामिक नहीं है किन्तु कर्मोदयनिमित्तक हैं अतः सूत्रमें पारिणामिक भाव तीन ही बताए है । क्षयोपशम भावकी तरह गति आदिको औदयिक और पारिणामिक रूपसे उभयरूप नहीं कह सकते, गति आदि भाव केवल औदयिक है पारिणामिक नहीं । यदि ये पारिणामिक होते तो जीवत्वकी तरह सिद्धोंमें भी पाए जाते । आगममें जिस प्रकार क्षय और उपशमका 'मिश्र' क्षायोपशमिक बताया है उस तरह औदयिक और पारिणामिकको मिलाकर एक अन्य 'मिश्र' नहीं बताया है । अतः अस्तित्व आदि के समुच्चयके ही लिए 'च' शब्द दिया गया है ।

§ १९-२० प्रश्न—अस्तित्व आदिके समुच्चयके लिए सूत्रमें 'आदि' शब्द देना चाहिये ? उत्तर—आदि शब्द देनेसे पारिणामिक भाव 'तीन' ही नहीं रहेंगे । च शब्दसे गौणरूप से द्योतित होनेवाले अस्तित्व आदि भावोंकी संख्यासे पारिणामिक भावोंकी मुख्य तीन संख्या का व्याघात नहीं होता; क्योंकि प्रधान और असाधारण पारिणामिक तीन ही विवक्षित है । और यदि 'आदि' शब्द दिया जाता तो आदि शब्दसे सूचित होनेवाले अस्तित्व आदिका ही प्राधान्य हो जाता, जीवत्व भव्यत्व और अभव्यत्व तो उपलक्षक हो जानेसे गौण ही हो जाते । यदि तद्गुणसंविज्ञान पक्ष भी लिया जाय तो भी दोनोंकी ही समानरूपसे प्रधानता हो जायगी ।

§ २१-२२ सान्निपातिक नामका कोई छठवाँ भाव नहीं है । यदि है भी तो वह 'मिश्र' शब्दसे गृहीत हो जाता है । 'मिश्र' शब्द केवल क्षयोपशमके लिए ही नहीं है किन्तु उसके पास ग्रहण किया गया 'च' शब्द सूचित करता है कि मिश्र शब्दसे क्षायोपशमिक और सान्निपातिक दोनोंका ग्रहण करना चाहिए । सान्निपातिक नामका एक स्वतन्त्र भाव नहीं है । संयोग भंगकी अपेक्षा आगममें उसका निरूपण किया गया है ।

सान्निपातिक भाव २६, ३६ और ४१ आदि प्रकारके बताए हैं ।

द्विसंयोगी १०, त्रिसंयोगी १०, चतुःसंयोगी ५ और पंचसंयोगी १ इस तरह २६ भाव होते हैं । द्विसंयोगी-१ औदयिक-औपशमिक-मनुष्य और उपशान्त क्रोध । २ औदयिक-क्षायिक-मनुष्य और क्षीणकषायी । ३ औदयिक-क्षायोपशमिक-मनुष्य और पंचेन्द्रिय । ४ औदयिक-पारिणामिक-लोभी और जीव । ५ औपशमिक-क्षायिक-उपशान्त लोभ और क्षायिक सम्यग्दृष्टि । ६ औपशमिक-क्षायोपशमिक-उपशान्तमान और मतिज्ञानी । ७ औपशमिक-पारिणामिक-उपशान्तमाया और भव्य । ८ क्षायिक-क्षायोपशमिक-क्षायिक सम्यग्दृष्टि और श्रुतज्ञानी । ९ क्षायिक-पारिणामिक-क्षीणकषाय और भव्य । १० क्षायोपशमिक-पारिणामिक-अवधिज्ञानी और जीव । इस तरह द्विसंयोगीके १० भेद होते हैं । त्रिसंयोगी-१ औदयिक-औपशमिक-क्षायिक-मनुष्य उपशान्तमोह और क्षायिक-सम्यग्दृष्टि । २ औदयिक-औपशमिक-क्षायोपशमिक-मनुष्य उपशान्त क्रोध और वाग्योगी ।

३ औदयिक-औपशमिक-पारिणामिक—मनुष्य उपशान्तमोह और जीव । ४ औदयिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक—मनुष्य क्षीणकषाय और श्रुतज्ञानी । ५ औदयिक-क्षायिक-पारिणामिक—मनुष्य क्षायिकसम्यग्दृष्टि और जीव । ६ औदयिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिक—मनुष्य मनोयोगी और जीव । ७ औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक—उपशान्तमान क्षायिकसम्यग्दृष्टि और काययोगी । ८ औपशमिक-क्षायिक-पारिणामिक—उपशान्तवेद क्षायिकसम्यग्दृष्टि और भव्य । ९ औपशमिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिक—उपशान्तमान मतिज्ञानी और जीव । १० क्षायिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिक—क्षीणमोह पंचेन्द्रिय और भव्य ।

चतुःसंयोगी—१ औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिक—उपशान्तलोभ क्षायिकसम्यग्दृष्टि पंचेन्द्रिय और जीव । २ औदयिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिक—मनुष्य क्षीणकषाय मतिज्ञानी और भव्य । ३ औदयिक-औपशमिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिक—मनुष्य उपशान्तवेद श्रुतज्ञानी और जीव । ४ औदयिक-औपशमिक-क्षायिक-पारिणामिक—मनुष्य उपशान्तराग क्षायिकसम्यग्दृष्टि और जीव । ५ औदयिक-औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक—मनुष्य उपशान्तमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टि और अवधिज्ञानी ।

पंचभावसंयोगी—१ औदयिक-औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिक—मनुष्य उपशान्तमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टि पंचेन्द्रिय और जीव । इस तरह २६ प्रकारके सान्निपातिक भाव हैं ।

३६ प्रकार—दो औदयिक भाव और औदयिकका औपशमिक आदिसे संयोग करने पर ५ भंग होते हैं—१ औदयिक-औदयिक—मनुष्य और क्रोधी । २ औदयिक-औपशमिक—मनुष्य और उपशान्तक्रोध । ३ औदयिक-क्षायिक—मनुष्य और क्षीणकषाय । ४ औदयिक-क्षायोपशमिक—क्रोधी और मतिज्ञानी । ५ औदयिक-पारिणामिक—मनुष्य और भव्य ।

दो औपशमिक और औपशमिकका शेष चारके साथ संयोग करनेपर पांच भंग होते हैं—१ औपशमिक-औपशमिक—उपशमसम्यग्दृष्टि और उपशान्तकषाय । २ औपशमिक-औदयिक—उपशान्तकषाय और मनुष्य । ३ औपशमिक-क्षायिक—उपशान्तक्रोध और क्षायिक सम्यग्दृष्टि । ४ औपशमिक-क्षायोपशमिक—उपशान्तकषाय और अवधिज्ञानी । ५ औपशमिक-पारिणामिक—उपशमसम्यग्दृष्टि और जीव ।

दो क्षायिक और क्षायिकका औपशमिक आदिसे मेल करनेपर पांच भंग होते हैं—१ क्षायिक-क्षायिक—क्षायिकसम्यग्दृष्टि और क्षीणकषाय । २ क्षायिक-औदयिक—क्षीणकषाय और मनुष्य । ३ क्षायिक-औपशमिक—क्षायिकसम्यग्दृष्टि और उपशान्तवेद । ४ क्षायिक-क्षायोपशमिक—क्षीणकषाय और मतिज्ञानी । ५ क्षायिक-पारिणामिक—क्षीणमोह और भव्य ।

दो क्षायोपशमिक और क्षायोपशमिकका शेषके साथ मेल करनेपर पांच भंग होते हैं । क्षायोपशमिक-क्षायोपशमिक—संयत और अवधिज्ञानी । २ क्षायोपशमिक-औदयिक—संयत और मनुष्य । ३ क्षायोपशमिक-औपशमिक—संयत और उपशान्तकषाय । ४ क्षायोपशमिक-क्षायिक—संयतसंयत और क्षायिकसम्यग्दृष्टि । ५ क्षायोपशमिक-पारिणामिक—अप्रमत्तसंयत और जीव ।

दो पारिणामिक और पारिणामिकका शेषके साथ मेल करनेपर पांच भंग होते हैं—१ पारिणामिक-पारिणामिक—जीव और भव्य । २ पारिणामिक-औदयिक—जीव और

क्रोधी । ३ पारिणामिक-औषगमिक-भव्य और उपशान्तकपाय । ४ पारिणामिक-क्षायिक-भव्य और क्षीणकपाय । ५ पारिणामिक-क्षायोपशमिक-मंयत और भव्य । इस तरह द्विभाव-संयोगी २५ त्रिभाव संयोगी १० और पंचभावसंयोगी १ मिलकर कुल ३६ भंग हो जाते हैं । इन्हीं छत्तीसमें चतुर्भविमयोगी ५ भंग मिलानेपर ४१ प्रकारके भी मान्निपातिक भाव होते हैं ।

§ २३ यद्यपि औषगमिक क्षायिक औदयिक आदि भाव पुद्गल कर्मों के उदय उपशम निर्जग आदिकी अपेक्षा रखते हैं, फिर भी वे आत्माके ही परिणाम हैं । आत्मा ही कर्मनिमित्तसे उन उन परिणामोंको प्राप्त करता है, और इसीलिए इन परिणामोंको आत्माका असाधारण स्वतत्त्व कहा है । कहा भी है—“जिस समय जो द्रव्य जिस रूपसे परिणत होता है उस समय वह तन्मय हो जाता है । इसलिए धर्मपरिणत आत्मा धर्म कहा जाता है ।”

§ २४-२७ प्रश्न—नूँकि आत्मा अमूर्त है अतः उसका कर्मपुद्गलोंसे अभिभव नहीं होना चाहिए ? उत्तर—अनादि कर्मबन्धनके कारण उसमें विशेष शक्ति आ जाती है । अनादि पारिणामिक चैतन्यवान् आत्माकी नारकादि मतिज्ञानादि रूप पर्याय भी चेतन ही है । वह अनादि कर्मण शरीरके कारण मूर्तिमान् हो रहा है और इसीलिए उस पर्याय सम्बन्धी शक्तिके कारण मूर्तिक कर्मोंको ग्रहण करता है । आत्मा कर्मबद्ध होनेसे कथञ्चित् मूर्तिक है तथा अपने ज्ञानादि स्वभावको न छोड़नेके कारण अमूर्तिक है । जिस प्रकार मदिराको पीकर मनुष्य मूर्च्छित हो जाता है, उसकी स्मरण शक्ति नष्ट हो जाती है उसी तरह कर्मोदयसे आत्माके स्वाभाविक ज्ञानादि गुण अभिभूत हो जाते हैं । मदिराके द्वारा इन्द्रियों में विभ्रम या मूर्च्छा आदि मानना ठीक नहीं है; क्योंकि जब इन्द्रियाँ अचेतन हैं तो अचेतनमें बेहोशी आ नहीं सकती अन्यथा जिस पात्रमें मदिरा रखी है उसे ही मूर्च्छित हो जाना चाहिए । यदि इन्द्रियोंमें चैतन्य है तो यह सिद्ध हो जाता है कि बेहोशी चेतनमें होती है न कि अचेतन में ।

पूर्वपक्ष—(चार्वाक)—जिस प्रकार महुआ गुड़ आदिके सड़ाने पर उनमें मादकता प्रकट हो जाती है उसी तरह पृथिवी जल आदि भूतोंका विशेष रासायनिक मिश्रण होनेपर सुखदुःखारूप चैतन्य प्रकट हो जाता है, कोई स्वतन्त्र अमूर्त चैतन्य नहीं है ।

उत्तरपक्ष (जैन)—सुखादिकसे रूपादिकमें विलक्षणता है । रूपरसादि पृथिवी आदि के गुण जब पृथिवी आदिको विभक्त कर देते हैं तब कम हो जाते हैं और जब पृथिवी आदि अविभक्त रहते हैं तब अधिक देखे जाते हैं । ऐसे ही शरीरके अवयवोंके विभक्त या अविभक्त कहने पर सुख ज्ञानादि गुणोंमें न्यूनधिकता नहीं देखी जाती । यदि सुखादि पृथिवी आदिके गुण हों तो मृत शरीरमें वे गुण रूपादि गुणोंकी तरह अवश्य मिलने चाहिए । यह तर्क तो उचित नहीं है कि—‘मृत शरीरसे कुछ सूक्ष्म भूत निकल गए हैं, अतः ज्ञानादि नहीं मिलते’ ; क्योंकि बहुतसे स्थूल भूत जब मिलते हैं तो ज्ञानादि गुणोंका अभाव नहीं होना चाहिए । यदि सूक्ष्म भूतोंके निकल जानेसे वे गुण मृत शरीरमें नहीं रहे तो वे गुण उन सूक्ष्म भूतोंके ही माने जाने चाहिए न कि समुदाय प्राप्त सभी भूतोंके । ऐसी दशामें मदिराका दृष्टान्त समुचित नहीं होगा क्योंकि मदिरामें तो कण-कणमें मादकता

व्याप्त रहती है। फिर उन सूक्ष्म भूतोंकी सिद्धि कैसे की जायगी ? यदि ज्ञानादिके द्वारा, तो ज्ञानादिसे आत्मा की ही सिद्धि मान लेनी चाहिए।

जिन इन्द्रियोंके शरावके द्वारा वेहोशी मानते हैं वे इन्द्रियां यदि बाह्य करण हैं तो अचेतन होनेके कारण उनपर मदिराका कोई असर नहीं होना चाहिए। यदि अन्तःकरण होकर वे अचेतन हैं तो इनमें भी नेहोशी नहीं आ सकती। यदि चेतन हैं; तो यह मानना होगा कि ज्ञानरूप होनेसे ही इनपर मदिराका असर हुआ। ऐसी दशा में अमूर्त होनेसे अभिभव नहीं हो सकता यह पक्ष स्वतः खडित हो जाता है।

यद्यपि आत्मा अनादिसे कर्मवद्ध है फिर भी उसका अपने ज्ञानादि गुणोंके कारण स्वतन्त्र अस्तित्व सिद्ध होता है। कहा भी है—

“बन्धकी दृष्टिसे आत्मा और कर्ममें एकत्व होनेपर भी लक्षणकी दृष्टिसे दोनोंमें भिन्नता है। अतः आत्मामें एकान्तसे अमूर्तिकपना नहीं है।”

जीवका लक्षण—

उपयोगो लक्षणम् ॥८॥

उपयोग जीवका लक्षण है।

§ १ दो प्रकारके बाह्य तथा दो प्रकारके आभ्यन्तर हेतुओंका यथासंभव सन्निधान होनेपर आत्माके चैतन्यान्वयी परिणमनको उपयोग कहते हैं। बाह्य हेतु आत्मभूत और अनात्मभूतके भेदसे दो प्रकारके हैं। आत्मासे सम्बद्ध शरीरमें निर्मित चक्षु आदि इन्द्रियां आत्मभूत बाह्य हेतु हैं और प्रदीप आदि अनात्मभूत बाह्य हेतु। मन वचन कायकी वर्गणाओंके निमित्तसे होनेवाला आत्मप्रदेश परिस्पन्दन रूप द्रव्ययोग अन्तःप्रविष्ट होनेसे आभ्यन्तर अनात्मभूत हेतु है तथा द्रव्ययोगनिमित्तक ज्ञानादिरूप भावयोग तथा आत्माकी विशुद्धि आभ्यन्तर आत्मभूत हेतु है। इन हेतुओंका यथासंभव ही सन्निधान होता है। मनुष्योंको दीपककी आवश्यकता होती है, पर रात्रिचर बिल्ली आदिको नहीं। इन्द्रियां भी एकेन्द्रियादिके यथायोग्य ही रहती हैं। असंज्ञी जीवोंके मन नहीं होता है। एकेन्द्रिय, विग्रहगतिप्राप्त जीव और समुद्घातगत सयोगकेवलीके एक काययोग ही होता है। क्षीणकषाय तक क्षयोपशमानुसार तन्निमित्तक एक ही भावयोग होता है। आगे ज्ञानावरणादिका क्षय होता है। इस तरह विभिन्न जीवोंके उपयोगके कारण भिन्न-भिन्न होते हैं। चैतन्य केवल सुख दुःख मोह रूप ही नहीं है जिससे ज्ञानदर्शनको चैतन्य कहनेसे पूर्वापर विरोध हो। चैतन्य आत्माका सामान्य असाधारण धर्म है। वह सुख दुःखादि रूप भी होता है और ज्ञान दर्शनादि रूप भी। ‘समुदायवाची शब्दोंका प्रयोग अवयवोंमें भी हो जाता है’ इस न्यायके अनुसार सुखदुःखादिको चैतन्य कह दिया गया है।

§ २-३ परस्पर सम्मिलित वस्तुओंसे जिसके द्वारा किसी वस्तुका पृथक्करण हो वह उसका लक्षण होता है। जैसे सोना और चांदीकी मिली हुई डलीमें पीला रंग और वजन सोनेका भेदक होता है उसी तरह शरीर और आत्मामें बंधकी दृष्टिसे परस्पर एकत्व होनेपर भी ज्ञानादि उपयोग उसके भेदक आत्मभूत लक्षण होते हैं। लक्षण आत्मभूत और अनात्मभूतके भेदसे दो प्रकार का है। अग्निकी उष्णता आत्मभूत लक्षण है और दण्डी पुरुषका भेदक दंड अनात्मभूत है।

§ ४ गुणी आत्मा और ज्ञानादि गुणमें सर्वथा भेद मानना उचित नहीं है। क्योंकि यदि आत्मा ज्ञानादि स्वभाव न हो तो उसका निश्चायक कोई स्वभाव न होनेसे अभाव हो जायगा और इसी तरह ज्ञानादिका भी निराश्रय होनेसे सद्भाव सिद्ध नहीं हो सकेगा।

§ ५-६ प्रश्न-गुणी लक्ष्य है और गुण लक्षण है। लक्ष्य और लक्षण तो जुड़े जुड़े होते हैं। अतः आत्मा और ज्ञानमें भेद मानना चाहिए? उत्तर-यदि लक्ष्य और लक्षणमें सर्वथा भेद माना जाय तो अनवस्था हो जायगी क्योंकि लक्षणका परिचायक अन्य लक्षण मानना होगा उसका भी परिचायक अन्य। यदि लक्षणका परिचायक अन्य लक्षण नहीं माना जाता है तो लक्षणशून्य होनेसे उसका मण्डूक शिखण्डकी तरह अभाव हो जायगा। लक्ष्य और लक्षणमें कथञ्चित् भेद माननेसे लक्षणके पृथक् लक्षणकी आवश्यकता नहीं रहती उसका साधारणलक्षण 'तत्त्वधर्म' रहनेवाला यह बन जाता है। लक्ष्य और लक्षण पृथक् उपलब्ध न होनेसे अभिन्न होकर भी संज्ञा संख्या गुण-गुणी आदिके भेदसे भिन्न भी होते हैं।

§ ७-१२ प्रश्न-जैसे दूधका दूध रूपसे ही परिणमन नहीं होता किन्तु दही रूपसे, उसी तरह ज्ञानात्मक आत्माका ज्ञानरूपसे परिणमन नहीं हो सकेगा। अतः जीवके ज्ञानादि उपयोग नहीं होना चाहिए। यदि आप यह कहें कि आत्माका ज्ञानरूपसे तो उपयोग होगा दूधका दूध रूपसे नहीं तो हम भी यह कह सकते हैं कि दूधका दूध रूपसे उपयोग हो, पर आत्माका ज्ञान रूपसे न हो। यह पक्ष आपके लिए अनिष्ट है। उत्तर-चूँकि आत्मा और ज्ञानमें अभेद है इसीलिए उसका ज्ञानरूपसे उपयोग होता है। आकाशका सर्वथा भिन्न रूपादिक रूपसे उपयोग नहीं देखा जाता। जिस प्रकार गायके उदरमें दूध बननेके योग्य तृणजलादि द्रव्योंका दूध रूपसे परिणमन होता है। वे तृणादि द्रव्यदृष्टिसे दूध पर्यायके सम्मुख होनेसे दूध बहे जाते हैं और आगे वे ही दूध पर्यायको धारण करते हैं उसी तरह ज्ञानपर्यायके अभिमुख जीव भी ज्ञानव्यपदेशको प्राप्त करके स्वयं घटपटादि-विषयक अवग्रहादि ज्ञान पर्यायको धारण करता है अतः द्रव्यदृष्टिसे उसका ही उसी रूपसे परिणमन सिद्ध होता है। जो जिस रूप नहीं उसका उस रूपसे परिणमन माननेमें अतिप्रसङ्ग दोष आता है। देखिए आपके वचन स्वपक्ष साधन और परपक्षदूषणरूप हैं। उनका स्वपक्ष साधन और परपक्ष-दूषणरूपसे ही परिणमन होता है। जैसे आप दूधका दही रूप अन्यथापरिणमन ही मानते हो दूधरूप नहीं उसी तरह अपने वचनोंका भी स्वपक्षसाधन और परपक्षदूषणरूपसे परिणमन नहीं होकर अन्यथा ही परिणमन मानना होगा। आप स्वयं रूपाद्यात्मक पृथिवी आदि महाभूतोंका रूपादिक रूपसे ही परिणमन मानते ही हैं। यदि अन्यथा परिणमन मानोगे तो स्वसिद्धान्तविरोध होगा। जिसके मतमें सदा आत्मा ज्ञानात्मक ही रहता है उसके मतमें आत्माका ज्ञानरूपसे परिणमन तो कहा नहीं जा सकता क्योंकि उस रूपसे वह स्वयं परिणत है ही। जैन मतमें आत्मा कभी ज्ञानरूपसे, कभी दर्शनरूपसे और कभी सुखादिरूपसे परिणमन करता रहता है। अतः कभी ज्ञानात्मकका ज्ञानात्मक भी परिणमन होता है तथा कभी दर्शनात्मक आदि रूप भी। यदि सर्वथा किसी एक रूपसे आत्माका परिणमन माना जाय तो फिर उस पर्यायका कभी विराम नहीं हो सकेगा। यदि हुआ तो आत्माका ही अभाव हो जायगा। तदात्मकका ही तद्रूप परिणमन देखा जाता है। देखो, गायके स्तनोंसे निकला हुआ

दूध गरम ठंडा मीठा गाढ़ा आदि अनेक पर्यायोंको धारण करके भी दूध तो रहता ही है । इन अवस्थाओंमें दूधका दूध रूपसे ही परिणमन होता है । इसी तरह आत्माका भी उपयोग रूपसे ही परिणमन होता रहता है । यदि तत्का तदात्मक परिणमन न माना जाय तो वस्तु परिणामशून्य ही हो जायगी; क्योंकि अन्यथा परिणमन मानने पर सर्वपदार्थसांकर्य दूषण होता है, जो कि अनिष्ट है । अतः परिणामशून्यता और अन्यथापरिणमनके दूषणोंसे बचनेके लिए वस्तुमें तत्का तदात्मक ही परिणमन स्वीकार करना होगा ।

§ १३-१५ प्रश्न—चूँकि आत्माके कोई उत्पादक कारण आदि नहीं है अतः मण्डूक शिखण्डकी तरह उसका अभाव ही है । अतः लक्ष्यभूत आत्माके अभावमें उपयोग आत्माका लक्षण नहीं हो सकता । आत्माका सद्भाव सिद्ध हो भी तो भी उपयोग चूँकि अस्थिर है अतः वह आत्माका लक्षण नहीं हो सकता । अस्थिर पदार्थको लक्षण बनानेपर वही दशा होगी जैसे किसीने देवदत्तके घरकी पहिचान बताई कि 'जिसपर कौआ बैठा है वह देवदत्तका घर है' सो जब कौआ उड़ जाता है तो देवदत्तके घरकी पहिचान समाप्त हो जाती है और लक्षणके अभावमें लक्ष्यके अवधारणका कोई उपाय ही नहीं बच पाता ।

§ १६-१८ उत्तर—'अकारणत्वात्' हेतुसे आत्माका लोप करना उचित नहीं है; क्योंकि आत्मा नर नारकादि पर्यायोंसे पृथक् तो मिलता नहीं है और ये पर्याये मिथ्यादर्शन आदि कारणोंसे होती हैं अतः अकारणत्व हेतु असिद्ध है । पर्यायोंको छोड़कर पृथक् आत्मद्रव्यकी सत्ता न होनेसे आश्रयासिद्ध भी है । जितने घटादि सत् हैं वे स्वभावसे ही सत् हैं न कि किसी कारणविशेषसे । जो सत् है, वह तो अकारण ही होता है । मण्डूकशिखण्ड भी 'नास्ति' इस प्रत्ययका होनेसे 'सत्' तो है पर इसके उत्पादक कारण नहीं है अतः यह हेतु अनैकान्तिक भी है । मण्डूक शिखण्ड दृष्टान्त भी साध्यसाधन उभयधर्मोंसे विकल होनेके कारण दृष्टान्ताभास है । क्योंकि उसके भी किसी अपेक्षासे कारण बन जाते हैं और वह 'सत्' भी सिद्ध हो जाता है । यथा—कोई जीव मेंढक था और वही जीव जब युवतीकी पर्यायको धारण करता है तो भूतपूर्वनयकी अपेक्षा उस युवतीको भी हम मेंढक कह ही सकते हैं और उसके युवतिपर्यायापन्न मंडूकके शिखा होनेसे मंडूकशिखण्ड व्यवहार हो सकता है । पुद्गलद्रव्यकी पर्यायोंका कोई नियम नहीं है अतः युवतीके द्वारा उपभुक्त भोजन आदि पुद्गल द्रव्योंका शिखण्डक रूपसे परिणमन होनेके कारण सकारणता भी बन जाती है । इसी तरह आकाशकुसुम भी अपेक्षासे बन जाता है । वनस्पतिनामकर्मका जिस जीवके उदय है वह जीव और पुद्गलका समुदाय पुष्प कहा जाता है । जिस प्रकार वृक्षके द्वारा व्याप्त होनेसे वह पुष्प पुद्गल वृक्षका कहा जाता है उसी तरह आकाशके द्वारा व्याप्त होनेके कारण आकाशका क्यों न कहा जाय ? वृक्षके द्वारा उपकृत होनेके कारण यदि वह वृक्षका कहा जाता है तो आकाशकृत अवगाहनरूप उपकारकी अपेक्षा उसे आकाशका भी कहना चाहिए । वृक्षसे टूटकर फूल गिर भी जाय पर आकाशसे तो कभी भी दूर नहीं हो सकता, सदा आकाशमें ही रहता है । अथवा मण्डूकशिखण्डविषयक ज्ञानका विषय होनेसे भी मंडूक शिखण्डका सद्भाव सिद्ध मानना चाहिए ।

इसी तरह 'अप्रत्यक्ष' हेतुके द्वारा आत्माका अभाव करना भी उचित नहीं है, क्योंकि शुद्ध आत्मा केवलज्ञानके प्रत्यक्ष होता है तथा अशुद्ध कर्मणशरीरसंयुक्त आत्मा अवधिज्ञान और मनःपर्यय ज्ञानके द्वारा । इन्द्रिय प्रत्यक्षकी दृष्टिसे तो आत्मा

परोक्ष ही माना जाता है। घटादि परोक्ष हैं क्योंकि वे अग्राहकनिमित्तसे ग्राह्य होते हैं जैसे कि धूमसे अनुमित अग्नि। इन्द्रियों अग्राहक हैं क्योंकि उनके नष्ट हो जानेपर भी स्मृति देखी जाती है। जैसे खिड़कीके नष्ट हो जानेपर भी उसके द्वारा देखनेवाला कायम रहता है उसी तरह इन्द्रियोंसे देखनेवाला ग्राहक आत्मा स्थिर है। अतः अग्राहकनिमित्तसे ग्राह्य होनेके कारण इन्द्रियग्राह्य पदार्थ परोक्ष ही है। अप्रत्यक्ष शब्दको यदि पर्युदासरूप लिया जाता है तो प्रत्यक्षसे भिन्न अप्रत्यक्ष वस्त्वन्तर सिद्ध होता है। यदि प्रसज्यपक्ष लेते हैं तो प्रतिषेधका क्वचित् सद्भावसिद्ध होनेपर ही प्रतिषेध किया जाता है अतः कथञ्चित् सत्ता सिद्ध होनेसे हेतु असिद्ध हो जाता है। असत् खरविपाण आदि अप्रत्यक्ष हैं तथा विद्यमान ज्ञान आदि भी अप्रत्यक्ष हैं अतः यह हेतु अनैकान्तिक है। यदि ज्ञानको स्वप्रत्यक्ष और योगिप्रत्यक्ष होनेसे प्रत्यक्ष मानते हो तो आत्माको ही इस तरह प्रत्यक्ष माननेमें क्या बाधा है ?

जितने भी पदार्थ शब्दगोचर हैं वे सब विधिनिषेधात्मक हैं। कोई भी वस्तु सर्वथा निषेधगम्य नहीं होती। जैसे कुरवक पुष्प लाल और सफेद दोनों रंगोंका नहीं होता, तो इसका यह अर्थ कदापि नहीं है कि वह वर्णशून्य है। इसी तरह परकी अपेक्षासे वस्तुमें नास्तित्व होने पर भी स्वदृष्टिसे उसका अस्तित्व प्रसिद्ध ही है। कहा भी है कथञ्चित् असत्की भी उपलब्धि और अस्तित्व है तथा कथञ्चित् सत्की भी अनुपलब्धि और नास्तित्व। यदि सर्वथा अस्ति और उपलब्धि मानी जाय तो घटकी पटादि रूपसे भी उपलब्धि होनेसे सभी पदार्थ सर्वात्मक हो जायँगे और यदि पररूपकी तरह स्वरूपसे भी असत्त्व माना जाय अर्थात् सर्वथा असत्त्व माना जाय तो पदार्थका ही अभाव हो जायगा, वह शब्दका विषय ही नहीं हो सकेगा। अतः नास्तित्व और अप्रत्यक्षत्वसे शून्य जो होगा वह अवस्तु ही होगा। इस तरह जब धर्म ही अप्रसिद्ध हो जाता है तब अनुमान नहीं बन सकेगा।

§ १९-२० इन्द्रियों और तज्जनित ज्ञानोंमें नहीं पाया जानेवाला 'जो मैं देखनेवाला था वही चखनेवाला हूँ' यह एकत्व-विषयक फल, सभी इन्द्रिय द्वारोंसे जाननेवाले तथा सभी ज्ञानोंमें परस्पर एकसूत्रता कायम रखनेवाले गृहीता आत्माका सद्भाव सिद्ध करता है। 'आत्मा है' यह ज्ञान यदि संशय रूप है तो भी आत्माकी सत्ता सिद्ध होती है; क्योंकि अवस्तुका संशय नहीं होता। इसी तरह 'आत्मा है' इस ज्ञानको अनादिकालसे प्रत्येक व्यक्ति आत्माका अनुभव करता है अतः अनध्यवसाय भी नहीं कह सकते। यदि इसे विपरीत ज्ञान कहते हैं तब भी आत्माकी क्वचित् सत्ता सिद्ध हो ही जाती है क्योंकि अप्रसिद्ध पदार्थका विपर्यय ज्ञान नहीं होता। तात्पर्य यह कि 'आत्मा है' यह ज्ञान किसी भी रूपमें आत्माके अस्तित्वका ही साधक है। सम्यक् रूपमें तो आत्मसाधक है ही।

§ २१ बौद्धका यह पक्ष भी ठीक नहीं है कि अनेकज्ञानक्षणोंकी एक सन्तान है, इसीसे उक्त प्रत्यभिज्ञान आदि हो जाते हैं; क्योंकि उनके मतसे सन्तान संवृतिसत् अर्थात् काल्पनिक है वास्तविक नहीं। यदि इस अनेक क्षणवर्ती सन्तानको वस्तु मानते हैं तो आत्मा और सन्तानमें नाममात्रका ही अन्तर रहा-पदार्थका नहीं, क्योंकि अनेक ज्ञानादिपर्यायोंमें अनुस्यूत द्रव्यको ही आत्मा कहते हैं।

§ २२-२३ यह शंका भी ठीक नहीं है कि उपयोग अस्थिर है अतः वह आत्माका

लक्षण नहीं हो सकता; क्योंकि एक उपयोग क्षणके नष्ट हो जानेपर भी दूसरा उसका स्थान ले लेता है, कभी भी उपयोगकी धारा टूटती नहीं है। पर्याय दृष्टिसे अमुक पदार्थ-विषयक उपयोगका नाश होनेपर भी द्रव्यदृष्टिसे उपयोग सामान्य बना ही रहता है। यदि उपयोगका सर्वथा विनाश माना जाय तो उत्तर कालमें स्मरण प्रत्यभिज्ञान आदि नहीं हो सकेंगे क्योंकि स्मरण स्वयं अनुभूत पदार्थका स्वयंको ही होता है अन्यके द्वारा अनुभूतका अन्यको नहीं। स्मरणके अभावमें समस्त लोकव्यवहारका लोप ही हो जायगा।

§ २४ उपयोगको पृथक् गुण मानकर उसके सम्बन्धको लक्षण कहना उचित नहीं है; क्योंकि यदि ज्ञानादि उपयोगको आत्मासे पृथक् माना जाता है तो उसका 'आत्मासे ही सम्बन्ध हो अन्यसे नहीं' यह नियम नहीं बन सकेगा। अतः उपयोगको आत्मभूत लक्षण मानना ही उचित है। दंड तो अनात्मभूत है। अतः वह पृथक् रहकर भी सम्बन्धसे लक्षण बन सकता है।

उपयोगके भेद—

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥६॥

आठ प्रकारका ज्ञान और चार प्रकारका दर्शन, इस प्रकार उपयोग दो प्रकारका है।

§ १-२ साकार और अनाकार दो प्रकारका उपयोग है। ज्ञान साकार होता है तथा दर्शन निराकार।

यद्यपि दर्शन पूर्वकालभावी है फिर भी विशेष ग्राहक होनेके कारण पूज्य होनेसे ज्ञानका ग्रहण पहिले किया है।

§ ३ ज्ञानकी संख्या आठ पहिले लिखी गई है अतः ज्ञानकी पूज्यता सिद्ध होती है। इसी तरह 'छोटी संख्याका पहिले ग्रहण करना चाहिए' इस व्याकरणके सामान्य नियमके रहते हुए भी 'पूज्यका प्रथम ग्रहण होता है' इस विशेष नियमके अनुसार ज्ञानकी आठ संख्याका प्रथम ग्रहण किया गया है। ज्ञानोपयोग आठ प्रकार का है—मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान, केवलज्ञान, कुमतिज्ञान, कुश्रुतज्ञान और विभङ्गावधिज्ञान। दर्शनोपयोग चार प्रकार का है चक्षुर्दर्शन, अचक्षुर्दर्शन, अवधिदर्शन और केवलदर्शन। ये उपयोग निरावरण केवलीमें युगपत् होते हैं तथा छद्मस्थोंके क्रमशः।

जीवोंके भेद—

संसारिणो मुक्ताश्च ॥१०॥

संसारी और मुक्तके भेदसे जीव दो प्रकार के हैं।

§ १-२ अपने किए कर्मोंसे स्वयं पर्यायान्तरको प्राप्त होना संसार है। आत्मा स्वयं कर्मोंका कर्त्ता है और उनके फलोंका भोक्ता। सांख्यका यह मत कि—'प्रकृति कर्त्री है और पुरुष फल भोगता है' नितान्त असङ्गत है; क्योंकि अचेतन प्रकृतिमें घटादिकी तरह पुण्यपापकी कर्तृता नहीं आ सकती। यदि अन्यकृत कर्मोंका फल अन्यको भोगना पड़े तो मुक्ति नहीं हो सकती और कृतप्रणाश (किये गये कर्मोंका निष्फल होना) नामका दूषण होता है। संसार द्रव्य क्षेत्र काल भाव और भव इस प्रकार पांच प्रकारका है। जिनके

संसार है वे संसारी है । जिनके पुद्गलकर्मरूप द्रव्यबन्ध और तज्जनित क्रोधादिकपायरूप भावबन्ध दोनों नष्ट हो गये हैं वे मुक्त हैं ।

१ ३-५ यदि सूत्रमें लघुताके विचारसे द्वन्द्व समास किया जाता तो अल्प अक्षर और पूज्य होनेसे मुक्त शब्दका पूर्वनिपात होने पर 'मुक्तसंसारिणः' यह प्रयोग प्राप्त होता । इसका सीधा अर्थ निकलता—'छोड़ दिया है संसार जिनने' ऐसे जीव । अर्थात् केवल मुक्त-जीवोंका ही बोध हो पाता । अतः संसारिणः मुक्ताश्च यह पृथक्-पृथक् वाक्य ही दिए गए हैं । सूत्रमें 'च' शब्द समुच्चयार्थक नहीं है किन्तु अन्वाचय अर्थमें है । संसारी जीवोंमें उपयोगकी मुख्यता और मुक्त जीवोंमें उपयोगकी गौणता बतानेके लिए 'च' शब्द दिया है । संसारी जीवोंमें उपयोग बदलता रहता है अतः जैसे एकाग्र चिन्तानिरोधरूप ध्यान छद्मस्थोंमें मुख्य है, केवलीमें तो उसका फल कर्मध्वंस देखकर उपचारसे ही वह माना जाता है उसी तरह संसारियोंमें पर्यायान्तर होनेसे उपयोग मुख्य है, मुक्त जीवोंमें सतत एक-सी धारा रहनेसे गौण है ।

१ ६ संसारियोंके अनेक भेद हैं तथा मोक्ष संसारपूर्वक ही होता है और सभीके स्वसंवेद्य है अतः संसारीका ग्रहण प्रथम किया है । मुक्त तो अत्यन्त परोक्ष हैं, उनका अनुभव अभी तक अप्राप्त ही है ।

संसारी जीवोंके भेद—

समनस्काऽमनस्काः ॥११॥

संज्ञी और असंज्ञी दो प्रकारके संसारी हैं ।

१ १ मन दो प्रकारका है—एक द्रव्य मन और दूसरा भावमन । पुद्गलविपाकी नाम कर्मके उदयसे द्रव्यमन होता है और वीर्यान्तराय तथा नोइन्द्रियावरणके क्षयोपक्षमसे होनेवाली आत्मविशुद्धि भावमन है । मन सहित जीव समनस्क और मनरहित अमनस्क, इस प्रकार दो तरहके संसारी हैं ।

१ २-७ प्रश्न—दो प्रकारके जीवोंका प्रकरण है अतः संसारी समनस्क और मुक्त अमनस्क इस प्रकार यथाक्रम सम्बन्ध कर लेना चाहिए । मुक्त जीवोंको मनरहित मानना इष्ट भी है । उत्तर—इस प्रकार सभी संसारी जीवोंमें समनस्कताका प्रसंग आता है । 'संसारिणो मुक्ताश्च' और 'समनस्काऽमनस्काः' ये दो पृथक् सूत्र बनानेसे ज्ञात होता है कि पूर्वसूत्रसे केवल संसारी पदका यहां सम्बन्ध होता है अन्यथा एक ही सूत्र बनाना चाहिए था । अथवा आगे आनेवाले 'संसारिणः त्रसस्थावराः' सूत्रसे 'संसारी' पदका यहां सम्बन्ध कर लेना चाहिए । आगेके पूरे सूत्रका यहां सम्बन्ध विवक्षित नहीं है अन्यथा सभी त्रसोंमें समनस्कताका अनिष्ट प्रसङ्ग प्राप्त होता । यदि 'त्रसस्थावराः'का भी सम्बन्ध इष्ट होता तो एक ही सूत्र बनाना चाहिए था । तात्पर्य यह कि तीनों पृथक् सूत्र बनानेसे यही फलित होता कि विवक्षानुसार पदोंका सम्बन्ध करना चाहिए । यदि एक सूत्र बनाना इष्ट होता तो एक संसारी पद निरर्थक हो जाता है और सूत्रका आकार 'संसारिमुक्ताः समनस्का-मनस्कास्त्रसस्थावराश्च' यह होता । ऐसी दशामें कई अनिष्ट प्रसङ्ग होते हैं ।

१ ८ समनस्क ग्रहण प्रथम किया है क्योंकि वह पूज्य है । समनस्कके सभी इन्द्रियां होती हैं ।

संसारिके भेद—

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥१२॥

संसारी जीव त्रस और स्थावरके भेदसे दो प्रकारके हैं ।

१-२ जीव विपाकी त्रस नाम कर्मके उदयसे त्रस होते हैं । 'जो भयभीत होकर गति करें वे त्रस' यह व्युत्पत्त्यर्थ ठीक नहीं है ; क्योंकि गर्भस्थ अण्डस्थ मूर्च्छित सुषुप्त आदिमे बाह्य भयके निमित्त मिलने पर भी हलन-चलन नहीं होता अतः इनमें अत्रसत्वका प्रसङ्ग प्राप्त होता है । 'त्रस्यन्तीति त्रसाः' यह केवल 'गच्छतीति गौः' की तरह व्युत्पत्ति मात्र है ।

३-५ जीवविपाकी स्थावर नामकर्मके उदयसे स्थावर होते हैं । 'जो ठहरें वे स्थावर' यह व्युत्पत्ति करनेपर वायु अग्नि जल आदि गतिशील जीव स्थावर नहीं कहे जा सकेंगे । आगममें भी द्वीन्द्रियसे लेकर अयोगकेवली तक जीवोंको त्रस कहा है । अतः वायु आदिको स्थावर कोटिसे निकालकर त्रसकोटिमें लाना उचित नहीं है । इसलिए चलन और अचलनकी अपेक्षा त्रस और स्थावर व्यवहार नहीं किया जा सकता ।

६ त्रस शब्द चूँकि अल्प अक्षरवाला है और पूज्य है इसलिए पहिले लिया गया है । त्रसोंके सभी उपयोग हो सकते हैं अतः वह पूज्य है ।

स्थावरोंके भेद—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥१३॥

पृथिवी जल अग्नि वायु और वनस्पति ये पाँच स्थावर हैं ।

१ पृथिवी काय आदि स्थावर नामकर्मके उदयसे जीवोंकी पृथिवी आदि संज्ञाएं होती हैं । पृथन क्रिया आदि तो व्युत्पत्तिके लिए साधारण निमित्त हैं, वस्तुतः रूढिवश ही पृथिवी आदि संज्ञाएं की जाती हैं । आर्ष ग्रन्थोंमें पृथिवी आदिके चार भेद किए हैं—पृथिवी, पृथिवीकाय, पृथिवीकायिक और पृथिवी जीव । पृथिवी स्वाभाविक पुद्गल परिणमनरूप, कठिनता आदि गुणोंवाली और अचेतन है । अचेतन होनेसे यद्यपि इसमें पृथिवी कायिक नाम कर्मका उदय नहीं है फिर भी यह प्रथन क्रियासे उपलक्षित होनेके कारण पृथिवी कही जाती है । अथवा, पृथिवी सामान्य रूप है । आगेके तीनों भेदोंमें यह अनुगत है । पृथिवी कायिक जीवके द्वारा छोड़ा गया पृथिवी शरीर अर्थात् मुर्दा शरीर की तरह अचेतन पृथिवी पृथिवीकाय है । पृथिवीकाय नामकर्मका उदय जिस जीवको है और जो जीव पृथिवीको शरीर रूपसे स्वीकार किए हुए है वह पृथिवी कायिक है । जिसके पृथिवीकाय नामकर्मका उदय तो हो गया है पर अभी तक जिसने पृथिवी-शरीरको धारण नहीं किया वह विग्रहगति-प्राप्त जीव पृथिवीजीव है । इसी तरह जल, अग्नि, वायु और वनस्पतिके चार चार भेद समझना चाहिए ।

२-६ घट आदि पृथिवीके द्वारा जलका, सिगड़ी आदि पृथिवीके द्वारा अग्निका चमड़ेके कुप्पे आदिसे वायुका सुखपूर्वक ग्रहण किया जाता है, पर्वत मकान आदि रूपसे पृथिवी स्थूल रूपमें सर्वत्र मिलती है, भोजन, वस्त्र, मकान आदि रूपसे बहुततर उपकार पृथिवीके ही हैं, इतना ही नहीं, जल अग्नि वायु आदिके कार्य आधारभूत पृथिवीके बिना हो ही नहीं सकते अतः सर्वाधारभूत पृथिवीका सूत्रमें सर्वप्रथम ग्रहण किया है । जलका आधार पृथिवी है वह आधेय है तथा पृथिवी और अग्निका विरोध है, अग्नि पृथिवीको

जलाकर खाक बना देती है और उसका गमन जलके द्वारा ही होता है अतः पृथिवी और अग्निके बीचमें जलका ग्रहण किया है। पृथिवी और जलका परिपाक अग्निके द्वारा होता है अतः इन दोनोंके बाद अग्निका ग्रहण किया है। अग्निका सन्दीपन वायुके द्वारा होता है, अतः अग्निके बाद तत्सखा वायुका ग्रहण किया है। वनस्पतिकी उत्पत्तिमें पृथिवी आदि चारों निमित्त होते हैं अतः वनस्पतिका ग्रहण सबके अन्तमें किया है। वनस्पति कायिक जीवोंकी संख्या पृथिवी आदिसे अनन्तगुणी है, इसलिए संख्याकी दृष्टिसे भी उसका नम्बर अन्तमें ही आता है। इनके स्पर्शनेन्द्रिय कायबल आयु और श्वासोच्छ्वास ये चार प्राण होते हैं।

त्रसोंके भेद—

द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥१४॥

दो इन्द्रिय, तीन इन्द्रिय, चार इन्द्रिय और पाँच इन्द्रियवाले जीव त्रस हैं।

१ आदि शब्दके अनेक अर्थ हैं, पर यहाँ आदि शब्द व्यवस्थावाची है।

२-४ प्रश्न—‘दो इन्द्रियाँ है जिसकी’ इस प्रकार बहुव्रीहि समासमें अन्य पदार्थ प्रधान होनेसे द्वीन्द्रियसे आगेके जीव त्रस कहे जायेंगे जैसे कि ‘पर्वतसे लेकर खेत है’ यहाँ पर्वतकी गिनती खेतमें नहीं होती। उत्तर—जैसे ‘सफेद वस्त्रवालेको लाओ’ इस तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिमें सफेद कपड़ा नहीं छूटता है उसी तरह ‘द्वीन्द्रियादयः’ में भी द्वीन्द्रिय शामिल हो जाती है।

अथवा, अवयवसे विग्रह करनेपर भी समासका अर्थ समुदाय होता है, जैसे ‘सर्वादिः’ में सर्वका भी ग्रहण होता है उसी तरह द्वीन्द्रियका भी त्रसमें अन्तर्भाव कर लेना चाहिये।

द्वीन्द्रियके स्पर्शन और रसना ये दो इन्द्रियाँ, वचनबल और कायबल, आयु और श्वासोच्छ्वास ये छह प्राण होते हैं। त्रीन्द्रियके घ्राणेन्द्रियके साथ सात, चतुरिन्द्रियके चक्षुके साथ आठ, पंचेन्द्रिय असंजी तिर्यंचके श्रोत्रके साथ नव और संजी पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च मनुष्य देव और नारकियोंके मनोबलके साथ दस प्राण होते हैं।

इन्द्रियाँ—

पञ्चेन्द्रियाणि ॥१५॥

इन्द्रियाँ पाँच होती हैं।

अन्य मतवादी छह और ग्यारह भी इन्द्रियाँ मानते हैं उनका निराकरण करनेके लिए पाँच शब्द दिया है।

१-२ कर्मपरतन्त्र होने पर भी अनन्त ज्ञानादि शक्तियोंका स्वामी आत्मा इन्द्र कहलाता है। अतः इन्द्रभूत आत्माके अर्थग्रहणमें लिंग अर्थात् कारणको इन्द्रिय कहते हैं। अथवा, कर्मके कारण ही यह आत्मा चारों गतियोंमें संसरण करता है अतः इस समर्थ कर्म को इन्द्र कहते हैं। इस कर्मके द्वारा सृष्ट—रची गई इन्द्रियाँ हैं। ये इन्द्रियाँ पाँच हैं।

३-४ मन भी यद्यपि कर्मकृत है और आत्माको अर्थग्रहणमें सहायक होता है फिर भी वह चक्षुरादि इन्द्रियोंकी तरह नियतस्थानीय नहीं है, अनवस्थित है अतः वह इन्द्रियोंमें शामिल नहीं किया गया है। चक्षु आदि इन्द्रियोंके द्वारा ज्ञान होनेके पहिले ही

मनका व्यापार होता है। जब आत्माको रूप देखनेका मन होता है तब ही वह मनके द्वारा उपयोगको रूपाभिमुख करता है, इसके बाद ही इन्द्रिय व्यापार होता है अतः मन अनिन्द्रिय है।

§ ५-६ सांख्य वाक् पाणि पाद गुदा और उपस्थ (पुरुष या स्त्रीका चिह्न) इनको वचन आदि क्रियाका साधन होनेसे कर्मेन्द्रिय मानते हैं। पर चूँकि यहां उपयोगका प्रकरण है अतः उपयोगके साधन ज्ञानेन्द्रियोंका ही ग्रहण किया है। क्रियाके साधन अंगोंको यदि इन्द्रियोंकी श्रेणीमें गिना जाय तो सिर आदि अनेक अवयवोंको भी इन्द्रिय मानना होगा अर्थात् इन्द्रियोंकी कोई संख्या ही निश्चित नहीं की जा सकेगी।

इन्द्रियोंके भेद—

द्विविधानि ॥१६॥

इन्द्रियां दो प्रकार की हैं—एक द्रव्येन्द्रिय और दूसरी भावेन्द्रिय।
द्रव्येन्द्रियां

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥१७॥

निर्वृत्ति और उपकरणके भेदसे द्रव्येन्द्रियां दो प्रकार की हैं।

§ १-४ नाम कर्मसे जिसकी रचना हो उसे निर्वृत्ति कहते हैं। निर्वृत्ति बाह्य और आभ्यन्तरके भेदसे दो प्रकार की है। उत्सेधांगुलके असंख्यातभागप्रमाण विशुद्ध आत्म-प्रदेशोंकी चक्षुरादिके आकाररूपसे रचना आभ्यन्तर निर्वृत्ति है अर्थात् आत्मप्रदेशोंका चक्षु आदिके आकार रूप होना। नाम कर्मके उदयसे शरीर पुद्गलोंकी इन्द्रियोंके आकाररूपसे रचना होना बाह्यनिर्वृत्ति है।

§ ५-६ जो निर्वृत्तिका उपकार करे वह उपकरण है। आंखमें सफेद और काला मंडल आभ्यन्तर उपकरण है और पलक आदि बाह्य उपकरण है।

भावेन्द्रियां—

लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥१८॥

लब्धि और उपयोग भावेन्द्रियां हैं।

लाभको लब्धि कहते हैं। षित्वात् अङ्गप्रत्यय होकर लब्ध इसलिए नहीं बना कि अनुबन्धकृत विधियां अनित्य होती हैं। महाभाष्यमें भी अनुपलब्धि प्रयोग है। अथवा, स्त्रीलिंग क्तिन् प्रत्यय करके लब्धि शब्द सिद्ध हो जाता है ७

§ १ जिस ज्ञानावरणक्षयोपशमके रहनेपर आत्मा द्रव्येन्द्रियकी रचनाके लिए व्यापार करता है उसे लब्धि कहते हैं।

§ २-४ लब्धिके अनुसार होनेवाला आत्माका ज्ञानादि व्यापार उपयोग है। यद्यपि उपयोग इन्द्रियका फल है फिर भी कारणके धर्मका कार्यमें उपचार करके उसे भी इन्द्रिय कहा है जैसे कि घटाकार परिणत ज्ञानको घट कह देते हैं। 'इन्द्रका लिंग, इन्द्रके द्वारा सृष्ट' इत्यादि शब्दव्युत्पत्ति तो मुख्य रूपसे उपयोगमें ही घटती है। अतः उपयोगको इन्द्रिय कहनेमें कोई बाधा नहीं होनी चाहिए।

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥१६॥

स्पर्शन रसना घ्राण चक्षु और श्रोत्र ये पांच इन्द्रियां हैं ।

१ स्पर्शन आदि शब्द करणसाधन और कर्तृसाधन दोनोंमें निष्पन्न होते हैं । 'मैं इस आंखसे देखता हूं' इत्यादि रूपसे जब आत्मा स्वतन्त्र विवक्षित होता है तो इन्द्रियां परतन्त्र होनेसे करण बन जाती हैं । वीरान्तराय और उन उन इन्द्रियावरणोंके क्षयोपशम होनेपर 'स्पृशति अनेन आत्मा-छूता है जिससे आत्मा' इत्यादि करणसाधनता बन जाती है । जब 'मेरी आंख अच्छा देखती है' इत्यादि रूपसे इन्द्रियोंकी स्वतन्त्रता विवक्षित होती है तब 'स्पृशतीति स्पर्शनम्' जो छुए वह स्पर्शन इत्यादि रूपसे कर्तृसाधनता बन जाती है । इसमें आत्मा स्वयं स्पर्शन आदि रूपसे विवक्षित होता है ।

२ कोई सूत्रमें 'इन्द्रियाणि' यह पाठ अधिक मानते हैं, पर चूँकि इन्द्रियोंका प्रकरण है अतः 'पंचेन्द्रियाणि' सूत्रसे 'इन्द्रियाणि'का अनुवर्तन हो जाता है इसलिए उक्त पाठ अधिक मानना व्यर्थ है ।

३-१० स्पर्शनेन्द्रिय सर्वशरीरव्यापी है, 'वनस्पत्यन्तानामेकम्' इस सूत्रमें एक शब्दसे स्पर्शनेन्द्रियका ग्रहण करना है और सभी संसारी जीवोंके यह अवश्य पाई जाती है अतः सूत्रमें इसका ग्रहण सर्वप्रथम किया है । प्रदेशोंकी दृष्टिसे सबसे कम चक्षुके प्रदेश हैं, श्रोत्रेन्द्रियके संख्यातगुणों, घ्राणेन्द्रियके इससे कुछ अधिक और रसनाके असंख्यातगुणों । अतः क्रमशः रसना आदि इन्द्रियोंका ग्रहण किया है । यद्यपि इस क्रममें चक्षुको सबसे पीछे लेना चाहिये था, फिर भी चूँकि श्रोत्रेन्द्रिय बहूपकारी है-इसीसे उपदेश सुनकर हितप्राप्ति और अहितपरिहारमें प्रवृत्ति होती है अतः इसीको अन्तमें लिया है । रसनाको भी वक्तृत्वके कारण बहूपकारी कहनेका सीधा अर्थ तो यह है कि शंकाकार श्रोत्रकी बहूपकारिता तो स्वीकार करता ही है । रसनाके द्वारा वक्तृत्व तो तब होता है जब पहिले श्रोत्रसे शब्दोंको सुन लेता है । अतः अन्ततः श्रोत्र ही बहूपकारी है । यद्यपि सर्वज्ञमें श्रोत्रेन्द्रियसे सुननेके बाद वक्तृत्व नहीं देखा जाता क्योंकि वे समग्र ज्ञानावरणके क्षय हो जानेपर रसनेन्द्रियके सद्भाव मात्रसे उपदेश देते हैं, तथापि यहाँ इन्द्रियोंका प्रकरण होनेसे इन्द्रियजन्य वक्तृत्ववालोंकी ही चरचा है केवलियोंकी नहीं ।

११ आगे आनेवाले 'कृमिपिपीलिका' आदि सूत्रमें एक एक वृद्धिके साथ संगति बैठानेके लिए स्पर्शनादि इन्द्रियोंका क्रम रखा है ।

१२ इन्द्रियोंका परस्पर तथा आत्मासे कथञ्चित् एकत्व और नानात्व है । ज्ञानावरणके क्षयोपशम रूप शक्तिकी अपेक्षा सभी इन्द्रियां एक हैं । समुदायसे अवयव भिन्न नहीं होते हैं अतः समुदायकी दृष्टिसे एक हैं । सभी इन्द्रियोंके अपने अपने क्षयोपशम जुड़े जुड़े हैं और अवयव भी भिन्न हैं अतः परस्पर भिन्नता है । साधारण इन्द्रिय बुद्धि और शब्द प्रयोगकी दृष्टिसे एकत्व है और विशेषकी दृष्टिसे भिन्नता है । आत्मा ही चैतन्यांशका परित्याग नहीं करके तपे हुए लोहेके गोलेकी तरह इन्द्रिय रूपसे परिणमन करता है, उसको छोड़कर इन्द्रियां पृथक् उपलब्ध नहीं होतीं अतः आत्मा और इन्द्रियोंमें एकत्व है अन्यथा आत्मा इन्द्रियशून्य हो जायगा । किसी एक इन्द्रियके नष्ट हो जाने पर भी आत्मा

नष्ट नहीं होता, आत्मा पर्यायी है और इन्द्रियां पर्यायि, तथा संज्ञा संख्या प्रयोजन आदिके भेदसे आत्मा और इन्द्रियोंमें भेद है ।

इन्द्रियोंके विषय—

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थः ॥२०॥

स्पर्श रस गन्ध वर्ण और शब्द इन्द्रियोंके विषय है ।

१ स्पर्श आदि शब्द द्रव्यविवक्षामें कर्मसाधन और पर्यायविवक्षामें भावसाधन होते हैं । द्रव्यविवक्षामें इन्द्रियोंसे द्रव्य गृहीत होता है उससे भिन्न स्पर्शादि तो पाये ही नहीं जाते, अतः 'स्पृश्यते इति स्पर्शः—जो छुआ जाय वह स्पर्श' ऐसी कर्मसाधन व्युत्पत्ति द्रव्यपरक हो जाती है । पर्यायविवक्षामें उदासीन भावका भी कथन होता है अतः 'स्पर्शनं स्पर्शः' आदि भावसाधनमें व्युत्पत्ति बन जाती है । यद्यपि परमाणुओंके स्पर्शादि इन्द्रियग्राह्य नहीं है फिर भी उनके कार्यभूत स्थूल पदार्थोंमें स्पर्शादिका परिज्ञान होता है अतः उनमें भी स्पर्शादिकी सत्ता निर्विवाद है ।

२-३ प्रश्न—'तदर्थः' में 'तत्' शब्द इन्द्रियसापेक्ष होनेसे असमर्थ हो जाता है अतः उसका अर्थ शब्दसे समास नहीं हो सकता । उत्तर—जैसे 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' यहाँ गुरुशब्द सदा शिष्यापेक्ष होकर भी समासको प्राप्त हो जाता है उसी तरह यहाँ भी सामान्य-वाची 'तत्' शब्द विशेष इन्द्रियोंकी अपेक्षा रखनेके कारण समासको प्राप्त हो जाता है ।

४ इन्द्रियक्रमके अनुसार ही स्पर्श आदिका क्रम रखा गया है । ये सब सामान्य रूपसे पुद्गल द्रव्यके गुण हैं । वैशेषिक मतवादी पृथिवीमें रूप, रस, गन्ध और स्पर्श, जलमें रूप रस और स्पर्श, तेजमें रूप और स्पर्श तथा वायुमें केवल स्पर्श मानते हैं । इस प्रकारका गुणविभाजन अयुक्त है; क्योंकि सभीमें सभी गुण पाए जाते हैं । वायुमें भी रूप है क्योंकि उसमें स्पर्श है जैसे कि घटमें । अग्निमें भी रस और गन्ध है; क्योंकि उसमें रूप है जैसे कि गुड़में । जलमें भी गन्ध है क्योंकि उसमें रस है जैसे कि पके आममें । जल आदिमें गन्ध आदि गुणोंकी साक्षात् उपलब्धि भी होती है । यह कल्पना तो अत्यन्त असंगत है कि जलादिकमें गन्ध पार्थिव परमाणुओंके संयोगसे आई है स्वतः नहीं है, क्योंकि हम तो यही कहेंगे कि गन्धादि जलादिके ही गुण हैं क्योंकि वहीं पाए जाते हैं । यदि जलमें गन्धको संयोगज मानतें हैं तो रसको भी संयोगज ही कहना चाहिये, उसे स्वाभाविक क्यों कहते हैं ? फिर, पृथिवी आदिमें जातिभेद भी नहीं है । एक ही पुद्गल द्रव्य पृथिवी आदि नाना रूपोंमें पाया जाता है । पृथिवी ही निमित्त पाकर पिघल जाती है और जल बनती है । द्रवीभूत जल भी जमकर बरफ बन जाता है । अग्नि का जल बन जाती है आदि । इसी तरह वायु आदिमें भी रूप आदि समझ लेना चाहिए । हाँ कोई गुण कहीं विशेष प्रकट होता है कहीं नहीं ।

५ स्पर्शादि परस्पर तथा द्रव्यसे कथञ्चिद् भिन्न और कथञ्चिद् अभिन्न हैं । यदि स्पर्शादिमें सर्वथा एकत्व हो तो स्पर्शके छूनेपर रस आदिका ज्ञान हो जाना चाहिए । यदि द्रव्यसे सर्वथा एकत्व हो तो या तो द्रव्यकी सत्ता रहेगी या फिर स्पर्शादि की । यदि द्रव्यकी सत्ता रहती है तो लक्षणके अभावमें उसका भी अभाव हो जायगा और यदि गुणों की; तो निराश्रय होनेसे उनका अभाव ही हो जायगा । यदि सर्वथा भेद माना जाता

है तो घटके दिखनेपर घटकी तरह स्पर्शके छूनेपर 'घड़ेको छुआ' यह व्यवहार नहीं होना चाहिए। इन्द्रियभेदसे स्पर्शादिमें सर्वथा भेद मानना भी उचित नहीं है; क्योंकि संख्या परिमाण पृथक्त्व संयोग विभाग परत्वापरत्व आदि रूपी द्रव्यमें समवाय सम्बन्धसे रहनेके कारण चाक्षुष होनेपर भी परस्पर भिन्न हैं। लक्षण भेदमें भी नानात्व नहीं होता; क्योंकि द्रव्य गुण कर्ममें सत्तासम्बन्धित्व रूप एक लक्षणके पाए जानेपर भी भेद देखा जाता है। स्पर्शादि भिन्न उपलब्ध नहीं होते अतः सर्वथा एकत्व मानना उचित नहीं है; क्योंकि सांख्यके मतमें सत्त्व रज और तम पृथक् उपलब्ध नहीं होते फिर भी भेद माना जाता है। इनमें व्यक्त और अव्यक्त आदिके रूपसे अनेकधा भेद पाया जाता है। अतः द्रव्य दृष्टिमें कथञ्चित् एकत्व और पर्यायदृष्टिसे कथञ्चित् भेद मानना ही उचित है।

मनका वर्णन—

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥२१॥

श्रुतज्ञानका विषयभूत पदार्थ मनका विषय है।

श्रुतज्ञानावरणका क्षयोपशम होनेपर आत्माकी श्रुतज्ञानके विषयभूत पदार्थमें मन के निमित्तसे प्रवृत्ति होती है। अथवा, श्रुतज्ञान मनसे उत्पन्न होता है। यह पदार्थ इन्द्रिय-व्यापारसे परे है।

§ १ श्रोत्रेन्द्रियजन्य ज्ञानको या श्रोत्रेन्द्रियके विषयको श्रुत नहीं कह सकते; क्योंकि वह इन्द्रियजन्य होनेसे मतिज्ञान ही है। मतिज्ञानके बाद जो विचार केवल मन-जन्य होता है वह श्रुत है।

इन्द्रियोंके स्वामी—

वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥२२॥

पृथिव्यादि वनस्पति पर्यन्त स्थावरोंके एक स्पर्शन इन्द्रिय ही होती है।

§ १-३ अन्त शब्द पर्यन्तवाची है। यदि अन्त शब्दका अर्थ समीपता लिया जायगा तो वनस्पतिके समीप अर्थात् वायु और त्रसोंका बोध होगा। अन्त शब्द सम्बन्धि-शब्द है अतः वनस्पति-पर्यन्त कहनेसे 'पृथिवीको आदि लेकर' यह ज्ञान हो ही जाता है।

§ ४ एक शब्द प्रथमताका वाचक है, अतः जिस किसी इन्द्रियका ज्ञान न कराके प्रथम स्पर्शनेन्द्रियका बोधक है। वीर्यान्तराय और स्पर्शनेन्द्रियावरणका क्षयोपशम, शरीर अङ्गोपाङ्ग नाम और एकेन्द्रिय जातिका उदय होनेपर एक स्पर्शनेन्द्रिय होती है।

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥२३॥

कृमि पिपीलिका भ्रमर और मनुष्यादिके क्रमशः एक एक इन्द्रियां बढ़ती गई हैं।

§ १-५ 'एकैकम्' यह वीप्सार्थक है। सभी इन्द्रियोंकी अपेक्षा 'वृद्धानि' में बहु-वचन दिया है। 'स्पर्शन' का अनुवर्तन करके क्रमशः एक एक इन्द्रियकी वृद्धि विवक्षित है। स्पर्शन और रसना कृमि आदिके, घ्राण अधिक पिपीलिका आदिके, चक्षु अधिक भ्रमर आदिके और श्रोत्र अधिक मनुष्यके आदिके होती हैं। आदि शब्द प्रकार और व्यवस्थाके अर्थ में है।

संज्ञिनः समनस्काः ॥२४॥

मनसहित जीव संज्ञी होते हैं ।

§ १-५ प्रश्न-यह हित है और यह अहित इस प्रकारके गुण-दोष-विचारको संज्ञा कहते हैं । मनका भी यही कार्य है अतः समनस्क विशेषण व्यर्थ है । उत्तर-संज्ञा शब्दके अनेक अर्थ हैं, जो समनस्क जीवोंके सिवाय अन्यत्र भी पाये जाते हैं । यदि संज्ञाका अर्थ 'नाम' लिया जाता है तो वह संसारके सभी प्राणियोंमें पाया जाता है ऐसी दशामें किसीकी व्यावृत्ति नहीं की जा सकेगी । यदि संज्ञाका अर्थ 'ज्ञान' लेते हैं तब भी वही बात है, सभी प्राणी ज्ञानात्मक होते हैं । यदि संज्ञाका अर्थ 'आहार भय मैथुन और परिग्रह संज्ञा' लिया जाता है; तब भी कोई अन्तर नहीं पड़ता, क्योंकि सभी प्राणियोंके यथायोग्य ये संज्ञाएँ पाई जाती हैं । अतः मनरहित प्राणियोंकी व्यावृत्तिके लिए समनस्क विशेषणकी सार्थकता है । इस तरह गर्भस्थ अण्डस्थ मूर्च्छित सुषुप्त आदि अवस्थाओंमें हिताहित विचार न होने पर भी मनकी सत्ता होनेसे संज्ञित्व बन जाता है ।

नवीन शरीरग्रहणकी प्रक्रिया-

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥२५॥

विग्रहगतिमें कर्मनिमित्तक योग अर्थात् परिस्पन्द होता है ।

§ १-४ औदारिकादि नाम कर्मके उदयसे उन शरीरोंके योग्य पुद्गलोंका ग्रहण विग्रह कहलाता है । विरुद्ध ग्रह अर्थात् कर्म पुद्गलोंका ग्रहण होनेपर भी जहां नोकर्म पुद्गलोंका ग्रहण नहीं होता वह विग्रह । विग्रहके लिए गति विग्रहगति कही जाती है । इस विग्रहगतिमें सभी औदारिकादि शरीरोंको उत्पन्न करनेवाले कार्मण शरीरके निमित्तसे ही आत्मप्रदेश परिस्पन्द होता है । इसलिए समनस्क और अमनस्क सभी प्राणियोंकी गतिमें कोई व्यवधान नहीं पड़ता ।

अनुश्रेणि गतिः ॥२६॥

विग्रहगति आकाश प्रदेशोंकी श्रेणिके अनुसार होती है ।

§ १-५ लोकके मध्यसे लेकर ऊपर नीचे और तिरछे आकाशके प्रदेश क्रमशः श्रेणिबद्ध हैं । इसके अनुकूल ही सभी गतिवाले जीव पुद्गलोंकी गति होती है । गतिका प्रकरण होनेपर भी इस सूत्रमें जो पुनः 'गति' शब्दका ग्रहण किया है और आगेके सूत्रमें जो 'जीव' शब्दका विशेषरूपसे ग्रहण किया है उससे ज्ञात होता है कि इस सूत्रसे सभी गतिवाले जीव पुद्गलोंकी गतिका विधान किया गया है । विग्रहगतिमें जीवका बैठना सोना या ठहरना आदि तो होता नहीं है जिससे इनकी निवृत्तिके लिए 'गति' शब्दकी सार्थकता मानी जाय ।

§ ६ अनुश्रेणि गतिका देश और काल नियत है । इसके सिवाय लोकमें चक्र आदिकी विविध प्रकार विश्रेणि गति भी होती है । जीवोंके मरणकालमें नवीन पर्याय धारण करनेके समय तथा मुक्तजीवोंके ऊर्ध्वगमनके समय अनुश्रेणि ही गति होती है । ऊर्ध्वलोकसे नीचे अधोलोकसे ऊपर या तिर्यक् लोकसे ऊपर-नीचे जो गति होगी वह अनुश्रेणि होगी । पुद्गलोंकी जो लोकान्त तक गति होती है, वह नियमसे अनुश्रेणि ही होती है । अन्य गतियोंका कोई नियम नहीं है ।

अविग्रहा जीवस्य ॥२७॥

मुक्तजीवके अविग्रहा अर्थात् बिना मोड़ लिए हुए गति होती है ।

॥ १ आगेके सूत्रमें 'संसारी' का ग्रहण किया है, अतः यह सूत्र मुक्तके लिए है यह निश्चित हो जाता है । यद्यपि 'अनुश्रेणि गतिः' सूत्रसे मुक्तकी अविग्रह गति सिद्ध हो जाती है फिर भी जब वह सूत्र जीव-पुद्गल दोनोंके लिए साधारण हो गया और वह भी इसी सूत्रके बलपर तब इस सूत्रकी आवश्यकता बनी ही रहती है ।

विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥२८॥

संसारी जीवोंके चार समयसे पहिले विग्रहवाली अर्थात् मोड़वाली भी गति होती है ।

॥ १ चार समयसे पहिले ही मोड़वाली गति होती है, क्योंकि संसारमें ऐसा कोई कोनेवाला टेढ़ा-मेढ़ा क्षेत्र ही नहीं है जिसमें तीन मोड़ासे अधिक मोड़ा लेना पड़े । जैसे पष्टिक चावल साठ दिनमें नियमसे पक जाते हैं उसी तरह विग्रह गति भी तीन समयमें समाप्त हो जाती है ।

॥ २ च शब्दसे उपपाद क्षेत्रके प्रति ऋजुगति अविग्रहा तथा कुटिल गति सविग्रहा इस प्रकार दोनोंका समुच्चय हो जाता है ।

॥ ३-४ प्राक् शब्दकी जगह 'आचतुर्भ्यः' कहनेसे लाघव तो होता पर इससे चौथे समयके ग्रहणका अनिष्ट प्रसंग प्राप्त हो जाता है । यद्यपि 'आड' का मर्यादा अर्थ भी होता है पर अभिविधि और मर्यादामेंसे विवक्षित अर्थके जाननेके लिए व्याख्यान आदिका गौरव होता अतः स्पष्टताके लिए 'प्राक्' शब्द ही दे दिया है ।

ये गतियां चार हैं—इषुगति पाणिमुक्ता लांगलिका और गोमूत्रिका । इषुगति बिना विग्रहके होती है और शेष गतियां मोड़वाली हैं । बाणकी तरह सीधी सरल गति मुक्त-जीवोंके तथा किन्हीं संसारियोंके एक समयवाली बिना मोड़की होती है । हाथसे छोड़े गये जलादिकी तरह पाणिमुक्ता गति एक विग्रहवाली और दो समयवाली होती है । हलकी तरह दो मोड़वाली लांगलिका गति तीन समयमें निष्पन्न होती है । गोमूत्रकी तरह तीन विग्रहवाली गोमूत्रिका गति चार समयमें परिपूर्ण होती है ।

एकसमयाऽविग्रहा ॥२९॥

॥ १ बिना मोड़के ऋजुगति एक समयवाली ही होती है । लोकके अग्रभाग तक जीव पुद्गलोंकी गति एक ही समयमें हो जाती है ।

॥ २-३ आत्माको सर्वगत अतएव निष्क्रिय मानकर गतिका निषेध करना उचित नहीं है; क्योंकि जैसे बाह्य आभ्यन्तर कारणोंसे पत्थर सक्रिय होता है उसी तरह आत्मा भी कर्मसम्बन्धसे शरीरपरिमाणवाला होकर शरीरकृत क्रियाओंके अनुसार स्वयं सक्रिय होता है । शरीरके अभावमें दीपशिखाकी तरह स्वाभाविक क्रियामें परिपूर्ण रहता है । यदि आत्माको सर्वगत अतएव क्रियाशून्य माना जाता है तो संसार और बन्ध आदि नहीं हो सकेंगे । मोक्ष तो क्रियासे ही संभव है ।

अनाहारकताका नियम—

एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥३०॥

जीव एक दो या तीन समय तक अनाहारक रहता है ।

१ पूर्व सूत्रसे 'समय' शब्दकी अनुवृत्ति कर लेनी चाहिए । यद्यपि पूर्वसूत्रमें समय शब्द समासान्तगत होनेसे गौण है फिर भी सामर्थ्यसे उसीका सम्बन्ध हो जाता है ।

२-३ वा शब्द विकल्पार्थक है । विकल्पका अर्थ है यथेच्छ सम्बन्ध करना । अत्यन्त संयोग विवक्षित होनेके कारण सप्तमी न होकर यहां द्वितीया विभक्ति की गई है ।

४ औदारिक वैक्रियिक और आहारक इन तीन शरीरोंके तथा छह पर्याप्तियों के योग्य पुद्गलोंका ग्रहण करना आहार है । तैजस और कार्मण शरीरके पुद्गल तो जब तक मोक्ष नहीं होता तब तक प्रतिक्षण आते ही रहते हैं ।

५-६ ऋद्धिप्राप्त ऋषियोंके ही आहारक शरीर होता है अतः विग्रह गतिमें इसकी संभावना नहीं है । विग्रह गतिमें बाकी कवलाहार लेपाहार आदि कोई भी आहार नहीं होते; क्योंकि इन आहारोंमें समय लगता है अतः समयका व्यवधान पड़ जायगा । जैसे तपाया हुआ बाण लक्ष्य देशपर पहुंचनेके पहिले भी बरसातके जलको ग्रहण करता जाता है उसी तरह पूर्वदेहको छोड़नेके दुःखसे सन्तप्त यह प्राणी आठ प्रकारके कर्मपुद्गलोंसे निर्मित कार्मण शरीरके कारण जाते समय ही नोकर्मपुद्गलोंको भी ग्रहण करके आहारक हो जाता है । वक्रगतिमें तीन समय तक अनाहारक रहता है । एक समयवाली इषुगतिमें नोकर्म पुद्गलोंको ग्रहण करता हुआ ही जाता है अतः अनाहारक नहीं होता । दो समय और एक मोड़ा वाली पाणिमुक्ता गतिमें प्रथम समयमें अनाहारक रहता है । तीन समय और दो मोड़ावाली लांगलिका गतिमें दो समय तक अनाहारक रहता है । चार समय और तीन मोड़ावाली गोमूत्रिका गतिमें तीन समय तक अनाहारक रहकर चौथे समयमें आहारक हो जाता है ।

जन्मके प्रकार—

सम्मूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म ॥३१॥

सम्मूर्च्छन गर्भ और उपपाद ये तीन जन्म हैं ।

१ तीनों लोकोंमें ऊपर नीचे तिरछे सभी दिशाओंसे पुद्गलपरमाणुओंका इकट्ठा होकर शरीर बनना सम्मूर्च्छन है ।

२-३ स्त्रीके गर्भाशयमें शुक्र और शोणितके मिश्रणको गर्भ कहते हैं । अथवा, माताके द्वारा गृहीत आहारसे जहां रस ग्रहण किया जाय वह गर्भ है ।

४ देव और नारकियोंके उत्पत्तिस्थानोंको उपपाद कहते हैं । इन नियत स्थानोंके पुद्गलोंसे उपपादजन्म होता है ।

५-१० सम्मूर्च्छन शरीर अत्यन्त स्थूल होता है, अल्पकालजीवी होता है तथा उसके कारण मांसादि और कार्य शरीर, दोनों ही प्रत्यक्ष हैं अतः उसका ग्रहण प्रथम किया है । इसके बाद गर्भका; क्योंकि यह अधिक कालमें परिपूर्ण होता है । अति दीर्घजीवी होनेके कारण उपपादका सबके अन्तमें ग्रहण किया है । परिणामाधीन विविध कर्मोंके विपाकसे इन विभिन्न रूपोंमें प्राणियोंकी उत्पत्ति होती है । कर्मके अनुसार ही जन्म होता है ।

§ ११ यद्यपि जन्मके प्रकार अनेक हैं फिर भी प्रकारगत सामान्यकी अपेक्षासे 'जन्म' शब्दको एकवचन ही रखा है ।

जन्मकी आधारभूत योनियोंके भेद—

सचित्तशीतसंवृतः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तथोनयः ॥३२॥

सचित्त शीत संवृत अचित्त उष्ण विवृत और सचित्ताचित्त शीतोष्ण और संवृत-विवृत ये नव योनियां हैं ।

§ १-५ आत्माके चैतन्य परिणमनको चित्त कहते हैं । चित्त सहित सचित्त कहा जाता है । शीत अर्थात् ठंडा स्पर्श और टंडा पदार्थ । संवृत अर्थात् ढका हुआ । इतर अर्थात् अचित्त उष्ण और विवृत । मिश्र अर्थात् उभयात्मक ।

§ ६-८ च शब्द प्रत्येकके समुच्चयके लिए है, अन्यथा 'सचित्त शीत संवृत जव अचित्त उष्ण और विवृतसे मिश्र हों तब योनियां होंगी' यह अर्थ हो जाता । च शब्दसे 'प्रत्येक भी योनियाँ हैं तथा मिश्र भी' यह स्पष्ट बोध हो जाता है । यद्यपि कहीं 'च' शब्द न देने पर भी समुच्चयका बोध देखा जाता है और समुच्चय और विशेषण दोनों अर्थोंमें इच्छानुसार समुच्चय अर्थ भी लिया जा सकता था फिर भी सूत्रमें नहीं कही गई चौरासी लाख योनियोंके संग्रहके लिए 'च' शब्दकी सार्थकता है ।

§ ९ 'एकशः' पदसे ज्ञात होता है कि मिश्र योनियोंमें क्रममिश्रता होनी चाहिये । अर्थात् सचित्त-अचित्त, शीत-उष्ण, संवृत-विवृत आदि, न कि सचित्त-शीत आदि ।

§ १० 'तत्' पदसे ज्ञात होता है कि ये योनियां पूर्वोक्त सम्मूच्छन आदि जन्मों की हैं ।

§ ११-१२ योनि शब्दको केवल स्त्रीलिंग समझकर द्वन्द्वसमासमें सचित्तादि शब्दोंके पुल्लिङ्ग प्रयोगमें आपत्ति नहीं करनी चाहिये; क्योंकि योनि शब्द उभयलिंग है । यहां पुल्लिङ्ग समझना चाहिये ।

§ १३-योनि आधार है तथा जन्म आधेय है । सचित्तादि योनियोंमें ही सम्मूच्छन-नादि जन्मोंके द्वारा आत्मा शरीर ग्रहण करता है । यही योनि और जन्ममें भेद है ।

§ १४-१७ चेतनात्मक होनेसे सचित्तका प्रथम ग्रहण किया है, उसके बाद तृप्ति-कारक होनेसे शीतका तथा गुप्त होनेसे संवृतका अन्तमें ग्रहण किया है । जीवोंके कर्म-विपाक नाना प्रकारके हैं अतः योनियां भी अनेक प्रकार की मानी गई हैं ।

§ १८-२६ देव और नारकोंके अचित्त योनि हैं; क्योंकि इनके उपपाद प्रदेशके पुद्गल अचेतन हैं । माताके उदरमें अचेतन वीर्य और रजसे चेतन आत्माका मिश्रण होनेसे गर्भजोंके मिश्र योनि हैं । सम्मूच्छन जीवोंमें साधारण शरीरवालोंके सचित्त योनि हैं । शेष-में किसीके अचित्त योनि तथा किसीके मिश्रयोनि होती है । देव और नारकियोंके शीत और उष्ण योनि, तेजस्कायिकोंके उष्णयोनि तथा शेष जीवोंके शीत उष्ण और मिश्रयोनि होती हैं । देव नारक और एकेन्द्रिय जीवोंके संवृतयोनि, विकलेन्द्रियोंके विवृत योनि और गर्भज जीवोंके मिश्रयोनि होती है ।

§ २७ इन योनियोंके चौरासी लाख भेदोंका 'च' शब्दसे समुच्चय किया गया है । सर्वज्ञने इनका साक्षात्कार किया है और अल्पज्ञानियोंको ये आगमगम्य हैं । नित्यनिगोदके

७ लाख, अनित्य निगोदके ७ लाख, पृथिवी जल अग्नि और वायु प्रत्येकके सात सात लाख, वनस्पतिके दस लाख, विकलेन्द्रियोंके छह लाख, देव नारकी और पंचेन्द्रियतिर्यञ्च प्रत्येकके चार चार लाख, मनुष्योंके चौदह लाख इस प्रकार कुल ८४ लाख योनिभेद होते हैं। जो कभी भी त्रस पर्यायको प्राप्त न होंगे वे नित्यनिगोद तथा जिनने त्रस पर्याय पाई थी या आगे पायेंगे वे अनित्य निगोद हैं।

जन्म विवरण—

जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥३३॥

जरायुज अण्डज और पोतका गर्भजन्म होता है।

§ १-३ गर्भाशयमें प्राणीके ऊपर जो मांस और रक्तका जाल होता है वह जरायु है। शुक्र और शोणितसे परिवेष्टित, नखके ऊपरी भागकी तरह कठिन और श्वेत गोलाकार अण्डा होता है। इनमें उत्पन्न जीव क्रमशः जरायुज और अण्डज हैं। जो योनिसे निकलते ही चलने फिरनेकी शक्ति रखते हैं, गर्भाशयमें जिनके ऊपर कोई आवरण नहीं रहता वे पोत हैं।

§ ४-५ कोई 'पोतजाः' ऐसा पाठ रखते हैं। पर यह ठीक नहीं है; क्योंकि पोत तो स्वयं आत्मा ही है, उसमें उत्पन्न होनेवाला कोई दूसरा जीव नहीं है जो पोतज कहा जाय। आत्मा ही पोत परिणमन करके पोत कहलाता है।

§ ६-१० चूँकि जरायुजोंमें भाषा अध्ययन आदि असाधारण क्रियाएँ देखी जाती हैं, चक्रवर्ती वासुदेव आदि महाप्रभावशाली जरायुज ही होते हैं तथा मोक्षकी प्राप्ति जरायुजोंकी ही होती है अतः पूज्य होनेसे उसका ग्रहण सर्वप्रथम किया है। अण्डजोंमें भी तोता मैना आदि अक्षरोच्चारण आदिमें कुशल होते हैं अतः पोतसे पहिले उनका ग्रहण किया है।

§ ११ यद्यपि पहिले सूत्रमें सम्मूर्च्छनोंका नाम प्रथम लिया है अतः यहां भी उसीका वर्णन होना चाहिये था फिर भी आगे 'शेषाणां सम्मूर्च्छनम्' इस सूत्रकी लघुता के लिए उसका यहाँ प्रथम ग्रहण नहीं किया है; क्योंकि यदि सम्मूर्च्छनका प्रथम कथन करते तो 'एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां पञ्चेन्द्रियाणां तिरश्चां मनुष्याणां च केषाञ्चित् सम्मूर्च्छनम्' इतना बड़ा सूत्र बनाना पड़ता।

§ १२ जरायुज आदिके गर्भजन्म सिद्ध ही था फिर भी 'गर्भ' शब्दके ग्रहण करनेसे 'जरायुज अण्डज और पोतोंके ही गर्भ होता है' यह नियम स्थापित होता है। आगेके सूत्रमें 'शेष' पद देनेसे ज्ञात होता है कि जन्मका ही नियम किया गया है जन्मवालोंका नहीं। यदि इन सूत्रोंसे जन्मवालोंका नियम होता तो आगे 'शेष' ग्रहण करना निरर्थक ही हो जाता।

देवनारकाणामुपपादः ॥३४॥

देव और नारकियोंके उपपादजन्म होता है।

§ १ जिस समयसे देवगतिका उदय हो तभीसे उसका जन्म स्वीकार करना इस-लिए ठीक नहीं है कि विग्रहगतिमें भी देवगतिका उदय हो जाता है पर शरीरयोग्य पुद्गलोंका ग्रहण न होनेसे उस समय जन्म नहीं माना जाता। इसलिए उपपादको जन्म कहना ठीक है।

शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥३५॥

शेषके सम्मूर्च्छन जन्म होता है ।

§ १-२ देव और नारकियोंके ही उपपाद और शेषके ही सम्मूर्च्छन होता है । पहिले गर्भ और उपपाद जन्मका तो नियम हुआ है पर जरायुज आदिका नहीं, उनके सम्मूर्च्छन जन्मका भी प्रसंग प्राप्त होता है अतः उसके वारण करनेके लिए यह सूत्र बनाया गया है । यदि 'जरायुज अण्डज पोतोंके गर्भ ही होता है और देव नारकियोंके उपपाद ही होता है; तो अर्थात् ही शेषके सम्मूर्च्छन ही होता है, यह फलित हो जाता है । ऐसी दशामें न केवल शेषग्रहण किन्तु यह सूत्र ही निरर्थक हो जाता है । परन्तु जन्म और जन्मवाले दोनोंके अवधारणका प्रसंग उपस्थित होनेपर 'जन्मका ही अवधारण करना चाहिए' यह व्यवस्था इस सूत्रसे ही फलित होती है अतः सूत्रकी सार्थकता है ।

शरीरोंका वर्णन—

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि ॥३६॥

औदारिक वैक्रियिक आहारक तैजस और कर्मण ये पांच शरीर हैं ।

§ १-३ जो शीर्ण हों वे शरीर हैं । यद्यपि घंटादि पदार्थ भी विशरणशील ह परन्तु वे उनमें नामकर्मोदय निमित्त नहीं है, अतः उन्हें शरीर नहीं कह सकते । जिस प्रकार 'गच्छतीति गौः' यह विग्रह रूढ शब्दोंमें भी किया जाता है उसी तरह 'शरीर' शब्दका भी विग्रह समझना चाहिए । शरीरत्व नामकी जातिके समवायसे शरीर कहना तो उचित नहीं है क्योंकि स्वयं शरीरस्वभाव न मानने पर अमुक जगह ही शरीरत्वका सम्बन्ध हो अमुक जगह न हो इत्यादि नियम नहीं बन सकता ।

§ ४-९ उदार अर्थात् स्थूल प्रयोजनवाला या स्थूल जो शरीर वह औदारिक है । अणिमा आदि आठ प्रकारके ऐश्वर्यके कारण अनेक प्रकारके छोटे-बड़े आकार करने रूप विक्रिया करना जिसका प्रयोजन है वह वैक्रियिक है । प्रमत्तसंयत मुनिके द्वारासूक्ष्मतत्त्वज्ञान और असंयमके परिहारके लिए जिसकी रचना की जाती है वह आहारक है । जो दीप्तिका कारण होता है वह तैजस है । कर्मोंका कार्य या कर्मोंके समूहको कर्मण कहते हैं ।

§ १०-१३ जैसे मिट्टीके पिण्डसे उत्पन्न होनेवाले घट घटी सकोरा आदिमें संज्ञा लक्षण आकार आदिकी दृष्टिसे भेद है उसी तरह यद्यपि औदारिकादि शरीर कर्मकृत हैं, फिर भी उनमें संज्ञा लक्षण आकार और निमित्त आदिकी दृष्टिसे परस्पर भिन्नता है । औदारिकादि शरीर प्रतिनियुत नामकर्मके उदयसे होते हैं । कर्मण शरीरसे ही औदारिकादि शरीर उत्पन्न होते हैं अतः कारण कर्मकी अपेक्षा भी कर्मण और औदारिकादि भिन्न हैं । जैसे गीले गुड़पर धूलि आकर जम जाती है उसी तरह कर्मण शरीर पर ही औदारिकादि शरीरोंके योग्य परमाणु, जिन्हें विस्रसोपचय कहते हैं, आकर जमा होते हैं । इस दृष्टिसे भी कर्मण और औदारिकादि भिन्न हैं ।

§ १४-१७ जैसे दीपक परप्रकाशी होनेके साथ ही साथ स्वप्रकाशी भी है उसी तरह कर्मण शरीर औदारिकादिका भी निमित्त है और अपने उत्तर कर्मणका भी । अतः निर्निमित्त होनेसे उसे असत् नहीं कह सकते । फिर मिथ्यादर्शन आदि कर्मण शरीरके

निमित्त हैं। यदि यह निर्निमित्त माना जायगा तो मोक्ष ही नहीं हो सकता क्योंकि विद्यमान और निर्हेतुक पदार्थ नित्य होता है, उसका कभी विनाश नहीं हो सकेगा। कर्मण शरीरमें प्रतिसमय उपचय-अपचय होता रहता है अतः उसका अंशतः विशरण सिद्ध है और इसीलिए वह शरीर है।

§ १८-१९ यद्यपि कर्मण शरीर सबका आधार और निमित्त है अतः उसका सर्वप्रथम ग्रहण करना चाहिए था किन्तु चूँकि वह सूक्ष्म है और औदारिकादि स्थूल कार्योंके द्वारा अनुमेय है अतः उसका प्रथम ग्रहण नहीं किया। कर्मके मूर्तिमान् औदारिकादि फल देखे जाते हैं अतः वह मूर्तिमान् सिद्ध होता है। आत्माके अमूर्त अदृष्ट नामके निष्क्रिय गुणसे परमाणुओंमें क्रिया होकर द्रव्योत्पत्ति मानना उचित नहीं है।

§ २०-२१ अत्यन्त स्थूल और इन्द्रियग्राह्य होनेसे औदारिक शरीरको प्रथम ग्रहण किया है। आगे आगे सूक्ष्मता दिखानेके लिए वैक्रियिक आदि शरीरोंका क्रम है।

परं परं सूक्ष्मम् ॥३७॥

आगे आगेके शरीर सूक्ष्म हैं।

§ १-२ पर शब्दके व्यवस्था, भिन्न, प्रधान, इष्ट आदि अनेक अर्थ हैं पर यहां 'व्यवस्था' अर्थ विवक्षित है। संज्ञा लक्षण आकार प्रयोजन आदिकी दृष्टिसे परस्पर विभिन्न शरीरोंका सूक्ष्मताके विचारसे पर शब्दका वीप्सा अर्थमें दो बार निर्देश किया है।

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥३८॥

तैजस शरीर तक असंख्यातगुणें प्रदेशवाले हैं।

§ १-५ प्रदेश अर्थात् परमाणु। परमाणुओंसे ही आकाशादिका क्षेत्र-विभाग किया जाता है। पूर्वसूत्रसे 'परं परम्' की अनुवृत्ति होती है अतः मर्यादा बाँधनेके लिए 'प्राक् तैजसात्' यह स्पष्ट निर्देश किया है। प्रदेशोंकी दृष्टिसे पत्यके असंख्येय भागसे गुणित होनेपर भी इन शरीरोंका अवगाह क्षेत्र कम ही होता है। तात्पर्य यह कि औदारिकसे वैक्रियिक असंख्यात गुण प्रदेशवाला है और वैक्रियिकसे आहारक। जैसे समप्रदेशवाले लोहा और रुईके पिण्डमें परमाणुओंके निबिड और शिथिल संयोगोंकी दृष्टिसे अवगाहनक्षेत्रमें तारतम्य है उसी तरह वैक्रियिक आदि शरीरोंमें उत्तरोत्तर निबिड संयोग होनेसे अल्पक्षेत्रता और सूक्ष्मता है।

अनन्तगुणे परे ॥३९॥

आहारकसे तैजस और तैजससे कर्मण क्रमशः अनन्तगुणें प्रदेशवाले हैं।

§ १-२ अनन्तगुणें अर्थात् अभव्योंके अनन्तगुणोंसे गुणित और सिद्धोंके अनन्तवें भागसे गुणित। अनन्तके अनन्त ही विकल्प होते हैं, अतः उत्तरोत्तर अनन्तगुणता समझनी चाहिए। पूर्व सूत्रसे 'परं परं' की अनुवृत्ति होती है अतः आहारकसे तैजस अनन्तगुणा तथा तैजससे कर्मण अनन्तगुणा समझना चाहिए।

§ ३-५ प्रश्न-पर तो कर्मण हुआ और तैजस अपर, अतः 'परापरे' यह पद रखना चाहिए? उत्तर-शब्दोच्चारणकी दृष्टिसे यहाँ 'पर' व्यवहार अपेक्षित नहीं है किन्तु ज्ञानकी दृष्टिसे। बुद्धिमें आहारकसे आगे रखे गये तैजस और कर्मण दोनों ही 'पर' कहे

जाते हैं। जैसे 'पटनासे मथुरा परे हैं' यहां काशी आदि देशोंका व्यवधान होनेपर भी व्यवहित मथुरामें पर शब्दका प्रयोग हो जाता है उसी तरह आहारकसे पर तैजस और तैजससे पर कर्मणमें भी पर शब्दका प्रयोग उचित है।

§ ६ यद्यपि तैजस और कर्मणमें परमाणु अधिक है फिर भी उनका अतिसघन संयोग और सूक्ष्म परिणमन होनेसे इन्द्रियोंके द्वारा उपलब्धि नहीं हो सकती।

अप्रतीघाते ॥४०॥

ये दोनों शरीर सर्वत्र अप्रतीघाती हैं।

§ १-३ एक मूर्तिमान् द्रव्यका दूसरे मूर्तिमान् द्रव्यसे रुक जाना या टकराना प्रतीघात कहलाता है। जैसे अग्नि सूक्ष्म परिणमनके कारण लोहेके पिंडमें भी घुस जाती है उसी तरह ये दोनों शरीर वज्रपटलादिकसे भी नहीं रुकते, सब जगह प्रवेश कर जाते हैं। यद्यपि वैक्रियिक और आहारक भी अपनी-अपनी सीमामें अप्रतीघाती हैं फिर भी लोक भरमें सर्वत्र अप्रतीघाती ये दोनों ही हैं, अतः दोनोंको ही अप्रतीघाती कहा है।

अनादिसम्बन्धे च ॥४१॥

§ १-२ ये दोनों शरीर अनादिसे इस जीवके साथ हैं। उपचय-अपचयकी दृष्टिसे इनका सादिसम्बन्ध भी होता है, इसीलिए च शब्द दिया है। जैसे वृक्षसे बीज और बीजसे वृक्ष इस प्रकार सन्ततिकी दृष्टिसे बीज-वृक्ष अनादि होकर भी तद्वीज और तद्वृक्ष की अपेक्षा सादि हैं उसी तरह तैजस कर्मण भी बन्धसन्ततिकी दृष्टिसे अनादि और तत् तत् दृष्टिसे सादि हैं।

§ ३-५ यदि सर्वथा आदिमान् माना जाय तो अशरीर आत्माके नूतन शरीर का सम्बन्ध ही नहीं हो सकेगा, क्योंकि शरीरसम्बन्धका कोई निमित्त ही नहीं है। और यदि निर्निमित्त ही शरीरसम्बन्ध होने लगे तो मुक्त आत्माओंके साथ भी शरीरका सम्बन्ध हो जायगा। इस तरह कोई मुक्त ही नहीं रह सकेगा। और यदि अनादि होने से उसे अनन्त माना जायगा; तो भी किसीको मोक्ष ही नहीं हो सकेगा। अतः जैसे अनादि-कालीन बीज-वृक्ष सन्तति भी अग्नि आदि कारणोंसे नष्ट हो जाती है उसी तरह कर्म-शरीर भी ध्यानाग्निसे नष्ट हो जाता है।

सर्वस्य ॥४२॥

§ १-२ ये दोनों शरीर सभी संसारी जीवोंके होते हैं। 'सर्वस्य' यह एक वचन संसारिसामान्यकी अपेक्षा दिया है। यदि ये किसी संसारीके न हों तो वह संसारी ही नहीं हो सकता।

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥४३॥

एक जीवके एक साथ इन दो शरीरोंको लेकर चार शरीर तक हो सकते हैं।

§ १-६ 'तत्' शब्दसे जिन दो शरीरोंका प्रकरण है उनका ग्रहण करना चाहिए। 'आदि' शब्द व्यवस्थावाची है। 'आङ्' उपसर्ग अभिविधिके अर्थमें है, अतः किसी के चार भी हो सकते हैं। यदि मर्यादार्थक होता तो चारसे पहिले अर्थात् तीन शरीरतक का नियम होता। किसी आत्माके दो शरीर तैजस और कर्मण होंगे। तीन औदारिक तैजस

और कर्मण अथवा वैक्रियिक तैजस और कर्मण होंगे । किसीके औदारिक आहारक तैजस और कर्मण ये चार भी हो सकते हैं । वैक्रियिक और आहारक एक साथ नहीं होते अतः पांचकी संभावना नहीं है; क्योंकि आहारक जिस प्रमत्तसंयत मुनिके होता है उसके वैक्रियिक नहीं होता, जिन देव और नारकियोंके वैक्रियिक होता है उनके आहारक नहीं होता ।

निरुपभोगमन्त्यम् ॥४४॥

अन्तिम कर्मण शरीर निरुपभोग होता है ।

१-३ इन्द्रियोंके द्वारा शब्दादिककी उपलब्धिको उपभोग कहते हैं । यद्यपि कर्मादान निर्जरा और सुखदुःखानुभवन आदि उपभोग कर्मण शरीरमें संभव हैं फिर भी विग्रहगतिमें द्रव्येन्द्रियोंकी रचना नहीं होती, अतः विवक्षित उपभोग कर्मण शरीरमें नहीं पाया जाता । तैजस शरीर चूँकि योगनिमित्त, योग अर्थात् आत्मप्रदेश परिस्पन्दमें भी निमित्त नहीं होता अतः उसकी उपभोग विचारमें विवक्षा नहीं है । अतः योगनिमित्त शरीरमें अन्तिम कर्मण शरीर ही निरुपभोग है, शेष सोपभोग हैं ।

गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम् ॥४५॥

जितने गर्भज और सम्मूर्च्छनजन्य शरीर हैं वे सब औदारिक है ।

औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥४६॥

उपपादजन्य यावत् शरीर वैक्रियिक हैं ।

लब्धिप्रत्ययं च ॥४७॥

वैक्रियिक शरीर ऋद्धिनिमित्तक भी होता है ।

१-२ प्रत्यय शब्दके ज्ञान, सत्यता, कारण आदि अनेक अर्थ हैं किन्तु यहाँ कारण अर्थ विवक्षित है । विशेष तपसे जो ऋद्धि प्राप्त होती है वह लब्धि है । लब्धि-कारणक भी वैक्रियिक शरीर होता है ।

३ उपपाद तो निश्चित है, पर लब्धि अनिश्चित है, किसीके ही विशेष तप धारण करने पर होती है ।

४ विक्रियाका अर्थ विनाश नहीं है, जिससे प्रति समय न्यूनाधिक रूपसे सभी शरीरोंका विनाश होनेसे सबको वैक्रियिक कहा जाय किन्तु नाना आकृतियोंको उत्पन्न करना है । विक्रिया दो प्रकार की है—१ एकत्व विक्रिया, २ पृथक्त्व विक्रिया । अपने शरीरको ही सिंह व्याघ्र हिरण हंस आदि रूपसे बना लेना एकत्व विक्रिया है और शरीरसे भिन्न मकान मण्डप आदि बना देना पृथक्त्व विक्रिया है । भवनवासी व्यन्तर ज्योतिषी और सोलह स्वर्गके देवोंके दोनों प्रकारकी विक्रिया होती है । ऊपर ग्रैवेयक आदि सर्वार्थ-सिद्धि पर्यन्तके देवोंके प्रशस्त एकत्व विक्रिया ही होती है । छठवें नरक तकके नारकियोंके त्रिशूल चक्र तलवार मुद्गर आदि रूपसे जो विक्रिया होती है वह एकत्वविक्रिया ही है न कि पृथक्त्व विक्रिया । सातवें नरकमें गाय बराबर कीड़े लोहू आदि रूपसे एकत्व विक्रिया ही होती है, आयुधरूपसे एकत्व विक्रिया और पृथक्त्व विक्रिया नहीं होती । तिर्यञ्चोमें मयूर

आदिके एकत्व विक्रिया होता है पृथक्त्व विक्रिया नहीं । मनुष्योंके भी तप और विद्या आदिके प्रभावसे एकत्व विक्रिया होता है ।

तैजसमपि ॥४८॥

१ तैजस शरीर भी लब्धिप्रत्यय होता है । यद्यपि आहारकका प्रकरण था परन्तु लब्धिप्रत्ययोंके प्रकरणमें लाघवके लिए तैजसका कथन कर दिया है ।

शुभं विशुद्धमव्याधाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥४९॥

आहारक शरीर शुभ विशुद्ध और अव्याधाती होता है, यह प्रमत्तसंयतके ही होता है ।

१-३ जैसे प्राणोंका कारण होनेसे उपचारसे अन्नको भी प्राण कह देते हैं उसी तरह शुभ आहारकयोगका कारण होनेसे यह शरीर शुभ कहा जाता है । विशुद्ध कर्मके उदयसे होनेके कारण यह विशुद्ध है । न तो आहारक शरीर किसीका व्याधात करता है और न किसीसे व्याधातित ही होता है अतः अव्याधाती है ।

४ भरत और ऐरावत क्षेत्रमें केवलियोंका अभाव होनेपर महाविदेह क्षेत्रमें केवली भगवान्के पास औदारिक शरीरसे जाना तो शक्य नहीं है और असंयम भी बहुत होगा अतः प्रमत्तसंयत मुनि सूक्ष्म पदार्थके निर्णयके लिए या ऋद्धिका सद्भाव जाननेके लिए या संयम परिपालनके लिए आहारक शरीरकी रचना करता है । इन बातोंके समुच्चयके लिए 'च' शब्द दिया गया है ।

५-७ 'प्रमत्त संयतके ही आहारक होता है' इस प्रकार अवधारण करनेके लिए एवकार है न कि 'प्रमत्तसंयतके आहारक ही होता है' इस अनिष्ट अवधारणके लिए । जिस समय मुनि आहारक शरीरकी रचना करता है उस समय वह प्रमत्तसंयत ही हो जाता है ।

८ इन शरीरोंमें परस्पर संज्ञा लक्षण कारण स्वामित्व सामर्थ्य प्रमाण क्षेत्र स्पर्शन काल अन्तर संख्या प्रवेश भाव और अल्पबहुत्व आदिकी दृष्टिसे भेद है । यथा,

संज्ञा—औदारिक आदिके अपने-अपने जुदे नाम हैं ।

लक्षण—स्थूल शरीर औदारिक है । विविधगुण ऋद्धिवाली विक्रिया करनेवाला शरीर वैक्रियिक है । सूक्ष्मपदार्थविषयक निर्णयके लिए आहारक शरीर होता है । शंखके समान शुभ तैजस होता है । वह दो प्रकारका है—१ निःसरणात्मक २ अनिःसरणात्मक । औदारिक वैक्रियिक और आहारक शरीरमें दीप्ति करनेवाला-रौनक लानेवाला अनिःसरणात्मक तैजस है । निःसरणात्मक तैजस उग्रचारित्रवाले अतिक्रोधी यतिके शरीरसे निकलकर जिसपर क्रोध है उसे घेरकर ठहरता है और उसे शाककी तरह पका देता है, फिर वापिस होकर यतिके शरीरमें ही स्था जाता है । यदि अधिक देर ठहर जाय तो उसे भस्मसात् कर देता है । सभी शरीरोंमें कारणभूत कर्मसमूहको कर्मण शरीर कहते हैं ।

कारण—औदारिक आदि भिन्न-भिन्न नाम कर्मोंके उदयसे ये शरीर होते हैं । अतः कारणभेद स्पष्ट है ।

स्वामित्व—औदारिक शरीर तिर्यञ्च और मनुष्योंके होता है । वैक्रियिक शरीर देव नारकी तेजस्काय वायुकाय और पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च तथा मनुष्योंमें किसीके होता है । **प्रश्न**—जीवस्थानके योगभंग प्रकरणमें तिर्यञ्च और मनुष्योंके औदारिक और औदारिक मिश्र

तथा देव और नारकियोंके वैक्रियिक और वैक्रियिकमिश्र बताया है पर यहां तो तिर्यञ्च और मनुष्योंके भी वैक्रियिकका विधान किया है । इस तरह परस्पर विरोध आता है ?

उत्तर—व्याख्या प्रज्ञप्ति दंडकके शरीरभंगमें वायुकायिकके औदारिक वैक्रियिक तैजस और कर्मण ये चार शरीर तथा मनुष्योंके पांच शरीर बताए हैं । भिन्न-भिन्न अभिप्रायों से लिखे गये उक्त सन्दर्भोंमें परस्पर विरोध भी नहीं है । जीवस्थानमें जिस प्रकार देव और नारकियोंके सर्वदा वैक्रियिक शरीर रहता है उस तरह तिर्यञ्च और मनुष्योंके नहीं होता, इसीलिए तिर्यञ्च और मनुष्योंके वैक्रियिक शरीरका विधान नहीं किया है जब कि व्याख्याप्रज्ञप्तिमें उसके सद्भावमात्रसे ही उसका विधान कर दिया है ।

आहारक प्रमत्तसंयतके ही होता है । तैजस और कर्मण सभी ससारियोंके होते हैं ।

सामर्थ्य—मनुष्य और तिर्यञ्चोंमें सिंह और केशरी चक्रवर्ती वासुदेव आदिके औदारिक शरीरोंमें शक्तिका तारतम्य सर्वानुभूत है । यह भवप्रत्यय है । उत्कृष्ट तपस्वियोंके शरीरविक्रिया करनेकी शक्ति गुणप्रत्यय है । वैक्रियिक शरीरमें मेरुकम्पन और समस्त भूमण्डलको उलटा-पुलटा करनेकी शक्ति है । आहारक शरीर अप्रतिघाती होता है, वज्र-पटल आदिसे भी वह नहीं रुकता । यद्यपि वैक्रियिक शरीर भी साधारणतया अप्रतिघाती होता है, फिर भी इन्द्र सामानिक आदिमें शक्तिका तारतम्य देखा जाता है । अनन्तवीर्य-यतिने इन्द्रकी शक्तिको कुंठित कर दिया था यह प्रसिद्ध ही है । अतः वैक्रियिक क्वचित् प्रतिघाती होता है किन्तु सभी आहारक शरीर समशक्तिक और सर्वत्र अप्रतिघाती होते हैं । तैजस शरीर क्रोध और प्रसन्नताके अनुसार दाह और अनुग्रह करनेकी शक्ति रखता है । कर्मण शरीर सभी कर्मोंको अवकाश देता है, उन्हें अपनेमें शामिल कर लेता है ।

प्रमाण—सबसे छोटा औदारिक शरीर सूक्ष्मनिगोदिया जीवोंके अंगुलके असंख्यात भाग बराबर होता है और सबसे बड़ा नन्दीश्वरवापीके कमलका कुछ अधिक एक हजार योजन प्रमाणका होता है । वैक्रियिक मूल शरीरकी दृष्टिसे सबसे छोटा सर्वार्थसिद्धिके देवोंके एक अरत्ति प्रमाण और सबसे बड़ा सातवें नरकमें पांच सौ धनुष प्रमाण है । विक्रियाकी दृष्टिसे बड़ीसे बड़ी विक्रिया जम्बूद्वीप प्रमाण होती है । आहारक शरीर एक अरत्ति प्रमाण होता है । तैजस और कर्मण शरीर जघन्यसे अपने औदारिक शरीरके बराबर होते हैं और उत्कृष्टसे केवल समुद्घातमें सर्वलोकप्रमाण होते हैं ।

क्षेत्र—औदारिक वैक्रियिक और आहारकका लोकका असंख्यातवां भाग क्षेत्र है ।

तैजस और कर्मणका लोकका असंख्यातवां भाग असंख्यात बहुभाग या सर्वलोक क्षेत्र होता है प्रतर और लोकपूरण अवस्थामें ।

स्पर्शन—तिर्यञ्चोंने औदारिक शरीरसे सम्पूर्ण लोकका स्पर्शन किया है, और मनुष्योंने लोकके असंख्यातवे भागका । मूल वैक्रियिक शरीरसे लोकके असंख्यात बहुभाग और उत्तर वैक्रियिकसे कुछ कम १/४ भाग स्पृष्ट होते हैं । सौधर्मस्वर्गके देव स्वयं या पर-निमित्तसे ऊपर आरण अव्युत स्वर्ग तक छह राजू जाते हैं और नीचे स्वयं बालुकाप्रभा नरक तक दो राजू, इस तरह १/४ भाग होते हैं । आहारक शरीरके द्वारा लोकका असंख्यातवां भाग स्पर्श किया जाता है । तैजस और कर्मण समस्त लोकका स्पर्शन करते हैं ।

काल—तिर्यञ्च और मनुष्योंके औदारिक शरीरका जघन्य काल अन्तर्मुहूर्त है । उत्कृष्ट काल अन्तर्मुहूर्त कम तीन पल्य है । यह अन्तर्मुहूर्त अपर्याप्तकका काल है । वैक्रियिक

शरीरका देवोंकी अपेक्षा मूलवैक्रियिकका जघन्य काल अपर्याप्तकालके अन्तर्मुहूर्तसे कम दस हजार वर्ष प्रमाण है। उत्कृष्ट अपर्याप्तकालीन अन्तर्मुहूर्तसे कम तैंतीस सागर है। उत्तर वैक्रियिकका जघन्य और उत्कृष्ट दोनों ही काल अन्तर्मुहूर्त प्रमाण है। तीर्थङ्करोंके जन्मोत्सव नन्दीश्वरपूजा आदिके समय अन्तर्मुहूर्तके बाद नए नए उत्तरवैक्रियिक शरीर उत्पन्न होते जाते हैं। आहारकका जघन्य और उत्कृष्ट दोनों ही काल अन्तर्मुहूर्त है। तैजस और कर्मण शरीर अभव्य और दूरभव्योंकी दृष्टिसे सन्तानकी अपेक्षा अनादि अनन्त हैं। भव्योंकी दृष्टिसे अनादि और सान्न है। निपेककी दृष्टिसे एक समयमात्र काल है। तैजस शरीरकी उत्कृष्ट निपेक स्थिति छद्यामठ सागर और कर्मण शरीरकी मत्तर कोड़ा-कोड़ी सागर है।

अन्तर—औदारिक शरीरका जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्त है। उत्कृष्ट अपर्याप्तकालके अन्तर्मुहूर्तसे अधिक तैंतीस सागर है। वैक्रियिक शरीरका जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट अन्तर अनन्तकाल है। आहारकका जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्त है। उत्कृष्टसे अन्तर्मुहूर्त कम अर्धपुद्गल परिवर्तनकाल प्रमाण है। तैजस और कर्मण शरीरका अन्तर नहीं है।

संख्या—औदारिक असंख्यात लोक प्रमाण हैं। वैक्रियिक असंख्यात श्रेणी और लोकप्रतरका असंख्यातवाँ भाग हैं। आहारक ५४ हैं। तैजस और कर्मण अनन्त हैं, अनन्तानन्त लोक प्रमाण हैं।

प्रदेश—औदारिकके प्रदेश अभव्योंसे अनन्तगुणों और सिद्धोंके अनन्तभाग प्रमाण हैं। शेष चारके प्रदेश उत्तरोत्तर अधिक अनन्त प्रमाण हैं।

भाव—औदारिकादि नामके उदयसे सभीके औदयिकभाव है।

अल्पबहुत्व—सबसे कम आहारकशरीर हैं, वैक्रियिकशरीर असंख्यातगुणे हैं। असंख्यात श्रेणी वा लोकप्रतरका असंख्यातवाँ भाग गुणकार है। उससे औदारिक शरीर असंख्यातगुणे हैं। यहां गुणकार असंख्यात लोक है। तैजस और कर्मण अनन्तगुणे हैं। यहां गुणकार सिद्धोंका अनन्तगुणा है।

लिङ्गनियम—

नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥५०॥

नारक और सम्मूर्च्छन जन्मवाले नपुंसक होते हैं।

§ १-४ धर्म आदि चार पुरुषार्थोंका नयन करनेवाले 'नर' होते हैं जो इन नरोंको शीत उष्ण आदिकी वेदनाओंसे शब्दाकुलित कर दे वह नरक है। अथवा पापी जीवोंको आत्यन्तिक दुःखको प्राप्त करानेवाले नरक हैं। इन नरकोंमें जन्म लेनेवाले जीव नारक हैं। जो चारों ओरके परमाणुओंसे शरीर बनता है वह सम्मूर्च्छ है इस सम्मूर्च्छसे उत्पन्न होनेवाले जीव सम्मूर्च्छन कहलाते हैं। ये दोनों चारित्र्यमोहनीयके नपुंसकवेद नोकाषाय तथा अशुभ नामकर्मके उदयसे न स्त्री और न पुरुष अर्थात् नपुंसक ही होते हैं। इनमें स्त्री और पुरुष सम्बन्धी स्वल्प सुख भी नहीं है।

न देवाः ॥५१॥

§ १ देवोंमें नपुंसक नहीं होते। वे स्त्री और पुरुषसम्बन्धी अतिशय सुखका उपभोग करते हैं।

शेषास्त्रिवेदाः ॥५२॥

शेष जीवोंके यथासंभव तीनों ही वेद होते हैं ।

§ १ चारित्रमोहके भेद पुंवेद आदिके उदयसे तीनों वेद होते हैं । जो अनुभवमे आवे उसे वेद कहते हैं । वेद अर्थात् लिङ् । लिङ् दो प्रकारका है—१ द्रव्यलिङ् और दूसरा भावलिङ् । नामकर्मके उदयसे योनि पुरुषलिङ् आदि द्रव्यलिङ् हैं और नोकषायके उदयसे भावलिङ् होते हैं । स्त्रीवेदके उदयसे जो गर्भ धारण कर सके वह स्त्री, जो सन्ततिका उत्पादक हो वह पुरुष और जो दोनों शक्तियोंसे रहित हो वह नपुंसक है । ये सब रूढ शब्द हैं । रूढियोंमें क्रिया साधारण व्युत्पत्तिके लिए होती है जैसे 'गच्छतीति गौः' यहां । यदि क्रियाकी प्रधानता हो तो बाल वृद्ध तिर्यंच और मनुष्य तथा कर्मणयोगवर्ती देवोंमें गर्भधारणादि क्रियाएं नहीं पाई जातीं अतः उनमें स्त्री आदि व्यपदेश नहीं हो सकेगा । स्त्रीवेद लकड़ीके अंगारकी तरह, पुरुषवेद तृणकी अग्निकी तरह और नपुंसकवेद ईंटके भट्ठेकी तरह होता है ।

अकालमृत्युका नियम—

औपपादिकचरमोत्तमदेहाऽसंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥५३॥

उपपाद जन्मवाले देव और नारकी, चरमोत्तम देहवाले और असंख्यात वर्षकी आयुवालोंकी आयुका घात विष-शस्त्रादिसे नहीं होता ।

§ १-५ औपपादिक—देव और नारकी । चरम—उसी जन्मसे मोक्ष जानेवाले । उत्तम शरीरी अर्थात् चक्रवर्ती वासुदेव आदि । असंख्येयवर्षायुषः पत्य प्रमाण आयुवाले उत्तरकुरु आदिके जीव । अपवर्त—विष शस्त्र आदिके निमित्तसे आयुके ह्रासको अपवर्त कहते हैं ।

§ ६-९ प्रश्न—उत्तम देहवाले भी अन्तिम चक्रवर्ती ब्रह्मदत्त और कृष्ण वासुदेव तथा और भी ऐसे लोगोंकी अकालमृत्यु सुनी जाती है अतः यह लक्षण ही अव्यापी है ? उत्तर—चरम शब्द उत्तमका विशेषण है अर्थात् अन्तिम उत्तम देहवालोंकी अकालमृत्यु नहीं होती । यदि केवल उत्तमदेह पद देते तो पूर्वोक्त दोष बना रहता है । यद्यपि केवल 'चरमदेह' पद देनेसे कार्य चल जाता है फिर भी उस चरमदेहकी सर्वोत्कृष्टता बतानेके लिए उत्तम विशेषण दिया है । कहीं 'चरमदेहाः' यह पाठ भी देखा जाता है । इनकी अकालमृत्यु कभी नहीं होती ।

§ १०-१३ जैसे कागज पयाल आदिके द्वारा आम आदिको समयसे पहिले ही पका दिया जाता है उसी तरह निश्चित मरणकालसे पहिले भी उदीरणाके कारणोंसे आयुकी उदीरणा होकर अकालमरण हो जाता है । आयुवेदशास्त्रमें अकालमृत्युके वारणके लिए औषधिप्रयोग बताये गए हैं । जैसे दवाओंके द्वारा वमन विरेचन आदि कराके श्लेष्म आदि दोषोंको बलात् निकाल दिया जाता है उसी तरह विष शस्त्रादि निमित्तोंसे आयुकी भी समयसे पहिले ही उदीरणा हो जाती है । उदीरणामें भी कर्म अपना फल देकर ही झड़ते हैं, अतः कृतनाशकी आशंका नहीं है । न तो अकृत कर्मका फल ही भोगना पड़ता है और न कृत कर्मका नाश ही होता है, अन्यथा मोक्ष ही नहीं हो सकेगा और न दानादि क्रियाओंके करनेका उत्साह ही होगा । तात्पर्य यह कि जैसे गीला कपड़ा फैला देनेपर जल्दी सूख जाता है और वही यदि इकट्ठा रखा रहे तो सूखनेमें बहुत समय लगता है उसी तरह उदीरणाके निमित्तोंसे समयके पहिले ही आयु झड़ जाती है । यही अकालमृत्यु है ।

द्वितीय अध्याय समाप्त

तृतीय अध्याय

नरक पृथ्वियाँ—

**रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाश-
प्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ॥१॥**

रत्नप्रभा आदि सात पृथ्वियाँ नीचे-नीचे हैं और घनोदधिवात, घनवात और तनुवात इन तीन वातवलयोंसे वेष्टित हैं। इन वातवलयोंका आधार आकाश है।

§ १-४ रत्न आदि शब्दोंका द्वन्द्व समास करके प्रत्येकमें प्रभा शब्द जोड़ देना चाहिए, रत्नप्रभा शर्कराप्रभा आदि। जैसे यष्टि सहित देवदत्तको यष्टि कहते हैं उसी तरह चित्र वज्र वैडूर्य लोहित आदि सोलह रत्नोंकी प्रभासे सहित होनेके कारण रत्नप्रभा संज्ञा की गई है। इसी तरह शर्कराप्रभा आदि समझना चाहिए। तमकी भी अपनी एक आभा होती है। केवल दीप्तिका नाम ही प्रभा नहीं है किन्तु द्रव्योंका जो अपना विशेष-विशेष सलोनापन होता है, उसीसे कहा जाता है कि यह स्निग्ध कृष्ण प्रभावाला है यह रूक्ष कृष्ण प्रभावाला।

§ ५-६ जैसे मखमली कीड़ेकी 'इन्द्रगोप' संज्ञा रूढ़ है, इसमें व्युत्पत्ति अपेक्षित नहीं है उसी तरह तमःप्रभा आदि संज्ञाएँ अनादि पारिणामिकी रूढ़ समझनी चाहिए। यद्यपि ये रूढ़ शब्द हैं फिर भी ये अपने प्रतिनियत अर्थोंको कहते हैं।

§ ७-८ जिस प्रकार स्वर्गपटल भूमिका आधार लिए बिना ही ऊपर ऊपर हैं उस प्रकार नरक नहीं है किन्तु भूमियोंमें हैं। इन भूमियोंका आलम्बन घनोदधिवातवलय है, घनोदधिवातवलय घनवातवलयसे वेष्टित है और घनवातवलय तनुवातवलयसे। तनुवातवलयका आधार आकाश है और आकाश स्वात्माधार है। तीनों ही वातवलय बीस-बीस हजार योजन मोटे हैं। घनोदधिका रंग मूंगके समान, घनवातका गोमूत्रके समान और तनुवातका रंग अव्यक्त है।

रत्नप्रभा पृथिवी एक लाख अस्सी हजार योजन मोटी है। उसके तीन भाग हैं। १ खरभाग २ पंकबहुल ३ अब्बहुल। चित्र आदि सोलह प्रकारके रत्नोंकी प्रभासे चम-चमाता हुआ खरपृथिवी भाग सोलह हजार योजन मोटा है। पंकबहुल भाग चौरासी हजार योजन मोटा है और अब्बहुल भाग अस्सी हजार योजन मोटा है। खर पृथिवी भागके ऊपर और नीचेकी ओर एक एक हजार योजन छोड़कर मध्यके १४ हजार योजनमें किन्नर किंपुरुष महोरग गन्धर्व यक्ष भूत और पिशाच इन सात व्यन्तरोँके तथा नाग विद्युत सुपर्ण अग्नि वात स्तनित उदधि द्वीप और दिक्कुमार इन नव भवनवासियोंके निवास हैं। पंक-बहुल भागमें असुर और राक्षसोंके आवास हैं। अब्बहुल भागमें नरक बिल है। शर्करा-प्रभाकी मुटाई ३२ हजार योजन, बालुकाप्रभाकी २८ हजार योजन, इस तरह छठवीं पृथिवी तक चार चार हजार योजन कम होती गई है। सातवीं नरकभूमि आठ हजार योजन मोटी है। सभीमें तिरछा अन्तर असंख्यात कोड़ा-कोड़ी योजन है।

§ ९-१२ सात ही नरकभूमियाँ हैं न छह और न आठ । अतः कोई मतवालोंका यह मानना ठीक नहीं है कि—अनन्त लोक धातुओंमें अनन्त पृथ्वी प्रस्तार हैं । ये भूमियाँ नीचे-नीचे हैं तिरछी नहीं हैं । यद्यपि इन भूमियोंमें परस्पर असंख्यात कोड़ा-कोड़ी योजनका अन्तराल है फिर भी इसकी विवक्षा न होनेसे अथवा अन्तरको भूमिके ऊपर-नीचेके भागमें शामिल कर देनेसे सामीप्य अर्थमें 'अधोऽधः' यह दो बार 'अधः' शब्दका प्रयोग किया है । विद्यमान भी पदार्थकी अविवक्षा होती है जैसे कि अनुदरा कन्या और विना रोमकी भेड़ आदिमें ।

§ १३-१४ श्वेताम्बर सूत्रपाठमें 'पृथुतराः' यह पाठ है किन्तु जब तक कोई 'पृथु' सामने न हो तब तक किसीको 'पृथुतर' कैसे कहा जा सकता है ? दो मेंसे किसी एकमें अतिशय दिखानेके लिए 'तर'का प्रयोग होता है, खासकर रत्नप्रभामे तो 'पृथुतर' प्रयोग ही नहीं सकता; क्योंकि कोई इससे पहिलेकी भूमि ही नहीं है । नीचे-नीचेकी पृथिवियाँ उत्तरोत्तर हीन परिमाणवाली हैं, अतः उनमें भी 'पृथुतरा' प्रयोग नहीं किया जा सकता । अधोलोकका आकार वेत्रासनके समान नीचे-नीचे पृथु होता गया है, अतः इसकी अपेक्षा 'पृथुतर' प्रयोगकी उपपत्ति किसी तरह बैठ भी जाय तो भी इससे भूमियोंके आजू-बाजू बाहर पृथुत्व आयगा न कि नरकभूमियोंमें । कहा है—“स्वयम्भूरमण समुद्रके अन्तसे यदि सीधी रस्सी डाली जाय तो वह सातवी नरकभूमिके काल महाकाल रौरव महारौरवके अन्तमे जाकर गिरती है” । यदि कथञ्चित् 'पृथुतराः' पाठ बैठाना भी हो तो 'तिर्यक् पृथुतराः' कहना चाहिए, न कि 'अधोऽधः' । अथवा नीचे-नीचेके नरकोंमें चूँकि दुःख अधिक है आयु भी बड़ी है अतः इनकी अपेक्षा भूमियोंमें भी 'पृथुतरा' व्यवहार यथाकथञ्चित् किया जा सकता है । फिर भी रत्नप्रभामें 'पृथुतरा' व्यवहार किसी भी तरह नहीं बन सकेगा ।

बिलोंकी संख्या—

तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ॥२॥

इन रत्नप्रभा आदि पृथिवियोंमें क्रमशः ३० लाख २५ लाख १५ लाख १० लाख ३ लाख पांच कम एक लाख और ५ बिल हैं ।

§ १-२ 'त्रिंशत्' आदि पदार्थोंका परस्पर सम्बन्ध अर्थमें समाप्त है । यथाक्रम कहनेसे क्रमशः संख्याओंका सम्बन्ध कर लेना चाहिए ।

रत्नप्रभाके अब्बहुल भागमें ऊपर और नीचे एक-एक हजार योजन छोड़कर मध्य भागमें नरक हैं । वे इन्द्रक श्रेणि और पुष्पप्रकीर्णकके रूपमें तीन विभागोंमें विभाजित हैं । इसमें १३ नरक प्रस्तार हैं और उनमें सीमन्तक निरय रौरव आदि १३ ही इन्द्रक हैं । शर्कराप्रभामें ११ नरक प्रस्तार और स्तनक संस्तनक आदि ग्यारह इन्द्रक हैं । बालुकाप्रभामें ९ नरक प्रस्तार और तप्त त्रस्त आदि ९ इन्द्रक हैं । पंकप्रभामें ७ नरक प्रस्तार और आरमार आदि सात ही इन्द्रक हैं । धूमप्रभामें ५ नरक प्रस्तार और तम भ्रम आदि ५ इन्द्रक हैं । तमःप्रभामें तीन नरक प्रस्तार और हिमवर्दल और ललक ये तीन ही इन्द्रक हैं । महातमःप्रभामें एक ही इन्द्रक नरक अप्रतिष्ठान नामका है ।

सीमन्त इन्द्रक नरककी चारों दिशाओं और चार विदिशाओंमें क्रमवद्ध नरक हैं तथा मध्यमें प्रकीर्णक । दिशाओंकी श्रेणीमें ४९, ४९ नरक हैं तथा विदिशाओंकी श्रेणीमें ४८, ४८ । निरय आदि शेष इन्द्रकोंमें दिशा और विदिशाके श्रेणीवद्ध नरकोंकी संख्या क्रमसे एक-एक कम होती गई है । अतः

पृथिवी	श्रेणी और इन्द्रक	पुष्प प्रकीर्णक	योग
१	८४३३	२९९५५६७	३००००००
२	२६९५	२४९७३०५	२५०००००
३	१४८५	१४९८५१५	१५०००००
४	७०७	९९९२९३	१००००००
५	२६५	२९९७३५	३००००००
६	६३	९९९३२	९९९९५
७	५	×	५
	९६५३	८३९०३४७	८४०००००

सातवेंमें विदिशाओंमें नरक नहीं है । पूर्वमें काल, पश्चिममें महाकाल, दक्षिणमें रौरव, उत्तरमें महारौरव और मध्यमें अप्रतिष्ठान है ।

इन सातों पृथिवियोंमें कुछ नरक संख्यात लाख योजन विस्तारवाले और कुछ असंख्यात लाख योजन विस्तारवाले हैं । पाँचवें भाग तो संख्यात योजन विस्तारवाले और ४ भाग असंख्यात योजन विस्तारवाले हैं ।

इन्द्रक बिलोंकी गहराई प्रथम नरकमें १ कोश और आगे क्रमशः आधा-आधा कोश बढ़ती हुई सातवेंमें ४ कोश हो जाती है । श्रेणीवद्धकी गहराई अपने इन्द्रककी गहराईसे तिहाई और अधिक है । प्रकीर्णकोंकी गहराई, श्रेणी और इन्द्रक दोनोंकी मिली हुई गहराईके बराबर है । ये सब नरक ऊँट आदिके समान अशुभ आकारवाले हैं । इनके शोचन रोदन आदि भद्दे-भद्दे नाम हैं ।

नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदना विक्रियाः ॥३॥

नारकी जीवोंके सदा लेश्या, परिणमन, देह, वेदना और विक्रिया सभी अशुभतर होते हैं ।

§ १-३ तिर्यञ्चोंकी अपेक्षा अथवा ऊपरके नरकोंकी अपेक्षा नीचे नरकोंमें लेश्या आदि अशुभतर होते हैं ।

§ ४ जैसे 'नित्यप्रहसितो देवदत्तः—देवदत्त नित्य हंसता है' यहाँ नित्य शब्द बहुधा अर्थ में है अर्थात् निमित्त मिलनेपर देवदत्त जरूर हंसता है उसी तरह नारकी भी निमित्त मिलनेपर अवश्य ही अशुभतर लेश्यावाले होते हैं । यहाँ नित्यका अर्थ शाश्वत या कूटस्थ नहीं है । अतः लेश्याकी अनिवृत्तिका प्रसंग नहीं होता ।

प्रथम और द्वितीय नरकमें कापोतलेश्या, तृतीय नरकमें ऊपर कापोत तथा नीचे नील, चौथेमें नील, पाँचवें में ऊपर नील और नीचे कृष्ण, छठवेंमें कृष्ण, और सातवेंमें परमकृष्ण द्रव्यलेश्या होती है । भावलेश्या तो छहों होती हैं और वे अन्तर्मूहर्तमें बदलती रहती हैं । क्षेत्रके कारण वहाँके स्पर्श, रस गन्ध वर्ण और शब्द परिणमन अत्यन्त दुःखके कारण

होते हैं। उनके शरीर अशुभ नाम कर्मके उदयसे हुंस्क संस्थानवाले बीभत्स होते हैं। यद्यपि उनका शरीर वैक्रियिक है फिर भी उसमें मल मूत्र पीव आदि सभी बीभत्स सामग्री रहती है। प्रथम नरकमें शरीरकी ऊंचाई ७ धनुष ३ हाथ और ६ अंगुल है। आगेके नरकोंमें ढूनी होकर सातवें नरकमें ५०० धनुष हो जाती है। आभ्यन्तर असातावेदनीय के उदयसे शीत उष्ण आदिकी बाह्य तीव्र वेदनाएं होती हैं। नरकोंमें इतनी गरमी होती है कि यदि हिमालय वरावर तांबेका गोला उसमें डाल दिया जाय तो वह क्षणमात्रमें गल जायगा, और यदि वही पिघला हुआ शीतनरकोंमें डाला जाय तो क्षणमात्रमें ही जम जायगा। आदिके चार नरकोंमें उष्णवेदना है। पाँचवेंके दो लाख बिलोंमें उष्णवेदना तथा शेषमें शीतवेदना है। छठवें और सातवेंमें शीतवेदना ही है। तात्पर्य यह है कि ८२ लाख नरक उष्ण हैं और दो लाख नरक शीत। नारकी जीव विचारते हैं कि शुभ करें पर कर्मोदयसे होता अशुभ ही है। दुःख दूर करनेके जितने उपाय करते हैं उनसे दूना दुःख ही उत्पन्न होता है।

परस्परोदीरितदुःखाः ॥४॥

१ जिस प्रकार एक कुत्ता दूसरे कुत्तेको देखकर अकारण ही भोंकता है और काटता है उसी तरह नारकी तीव्र अशुभ कर्मके उदयसे तथा विभङ्गावधिसे पूर्वकृत वैरके कारणोंको जान जानकर निरन्तर एक दूसरेको तीव्र दुःख उत्पन्न करते रहते हैं। आपसमें मारना काटना छेदना घानीमें पेलना आदि भयंकर दुःख कारणोंको जुटाते रहते हैं।

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥५॥

पूर्वभवके संक्लेशपरिणामोंसे बाँधे गये अशुभ कर्मके उदयसे सतत संक्लेशपरिणामवाले असुरकुमार चौथे नरकसे पहिले नारकियोंको परस्पर लड़ाते भिड़ाते हैं।

१-५ असुर नामक देवगतिके उदयसे असुर होते हैं। सभी असुर संक्लिष्ट नहीं होते किन्तु अम्बाम्बरीष आदि जातिके कुछ ही असुर। तीसरी पृथिवी तक ही इनकी गमन शक्ति है। यद्यपि 'आचतुर्भ्यः' कहनेसे लघुता होती फिर भी चूँकि 'आङ्' का अर्थ मर्यादा और अभिविधि दोनों ही होता है अतः सन्देह हो सकता था कि 'चौथी पृथ्वीको भी शामिल करना या नहीं?' इसलिए स्पष्ट और असन्दिग्ध अर्थबोधके लिए 'प्राक्' पद दिया है।

६ 'च' शब्द पूर्वोक्त दुःख हेतुओंके समुच्चयके लिए है, अन्यथा तीन पृथिवियोंमें पूर्वहेतुओंके अभावका प्रसङ्ग होता।

७ यद्यपि पूर्वसूत्रमें उदीरित शब्द है फिर भी चूँकि वह समासान्तर्गत होनेसे गौण हो गया है अतः उसका यहाँ सम्बन्ध नहीं हो सकता था अतः इस सूत्रमें पुनः 'उदीरित' शब्द दिया है।

८ यद्यपि 'परस्परेणोदीरितदुःखाः संक्लिष्टासुरैश्च प्राक् चतुर्थ्याः' ऐसा एक वाक्य बनाया जा सकता था फिर भी उदीरणाके विविध प्रकारोंके प्रदर्शनके लिए पृथक् उदीरित शब्द देकर पूर्वोक्त सूत्र बनाए हैं। नरकोंमें असुर कुमार जातिके देव परस्पर तपे हुए लोहेको पिलाना, जलते हुए लोहस्तम्भसे चिपटा देना, लौह-मुद्गरोंसे ताड़ना, बसूला छुरी तलवार आदिसे काटना, तप्त तेलसे सींचना, भाँड़में भूँजना, लोहेके घड़ेमें पका देना, कोलहूम में पेल देना, शूली पर चढ़ा देना, करोंतसे काट देना, सुई जैसी घास पर घसीटना, सिंह

व्याघ्र कौआ उल्लू आदिके द्वारा खिलाया जाना, गरम रेत पर मुला देना, वैनरिणीमें पटकना आदिके द्वारा नारकियोंके तीव्र दुःखके कारण होते हैं । वे ऐसे कलहप्रिय और संक्लेशमना हैं कि जब तक वे इस प्रकारकी मारकाट मार-धाड़ आदि नहीं करा लेने तब तक उन्हें शान्ति नहीं मिलती जैसे कि यहाँ कुछ रुद्र लोग मेड़ा तीतर मुर्गा बटेर आदिको लड़ाकर अपनी रौद्रानन्दी कुटेवकी तृप्ति करते हैं । यद्यपि उनके देवगति नामकर्मका उदय है फिर भी उनके माया मिथ्या निदान बल्य, तीव्र कपाय आदिसे ऐना अकुशलानुबन्धी पुण्य बंधा है जिससे उन्हें अगुभ और संक्लेशकारक प्रवृत्तियोंमें ही आनन्द आता है । इस तरह भयंकर छेदन भेदन आदि होनेपर भी नारकियोंकी कभी अकालमृत्यु नहीं होती ।

नारकियोंकी आयु—

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥६॥

इन नरकोंके जीवोंकी क्रमशः एक तीन सात दस सत्रह बाईस और तैंतीस सागर उत्कृष्ट स्थिति है ।

§ १-२ सागरमें जिस प्रकार अपार जलराशि होती है उसी तरह नारकियोंकी आयुमें निषेकोंकी संख्या अपार होती है अतः सागरकी उपमासे आयुका निर्देश किया है । एक आदि शब्दोंका द्वन्द्व समास करके सागरोपमा विघेपणसे अन्वय कर देना चाहिए । प्रश्न—जब ‘एका च तिस्रश्च’ इत्यादि विग्रहमें एक शब्द स्त्रीलिंग है तब सूत्रमें उसका पुल्लिङ्ग रूपसे निर्देश कैसे हो गया ? उत्तर—यह पुल्लिङ्ग निर्देश नहीं है किन्तु ‘एकस्याः क्षीरम् एक-क्षीरम्’की तरह औत्तरपदिक ह्रस्वत्व है । अथवा ‘सागर उपमा यस्य तत् सागरोपमम् आयुः’ फिर, ‘एकं च त्रीणि च’ आदि विग्रह करके स्त्रीलिंग स्थिति शब्दसे बहुव्रीहि समास करने पर स्थिति शब्दकी अपेक्षा स्त्रीलिंग निर्देश है ।

§ ३ द्वितीय सूत्रसे ‘यथाक्रमम्’का अनुवर्तन करके क्रमशः रत्नप्रभा आदिसे सम्बन्ध कर लेना चाहिए । रत्नप्रभाकी एक सागर, शर्करा प्रभाकी तीन सागर आदि ।

§ ४-५ प्रश्न—‘तेषु’ कहनेसे रत्नप्रभा पृथिवीके सीमन्तक आदि नरक पटलोंमें ही पूर्वोक्त स्थितिका सम्बन्ध होना चाहिए; क्योंकि प्रकरण-सामीप्य इन्हींसे है । पर यह आपको इष्ट नहीं है । अतः ‘तेषु’ यह पद निरर्थक है । उत्तर—जो रत्नप्रभा आदिसे उपलक्षित तीस लाख पच्चीस लाख आबिरूपसे नरकबिल गिने गए हैं उन नरकोंके जीवोंकी एक सागर आदि आयु विवक्षित है । अथवा, नरक सहचरित भूमियोंको भी नरक ही कहते हैं, अतः इन रत्नप्रभा आदि नरकोंमें उत्पन्न होनेवाले जीवोंकी यह स्थिति है । इसीलिए ‘तेषु’ पद की सार्थकता है, अन्यथा भूमिसे आयुका सम्बन्ध नहीं जुड़ पाता क्योंकि वे व्यवहित हो गई हैं ।

§ ६ ‘सत्त्वानाम्’ यह स्पष्ट पद दिया है अतः नरकवासी जीवोंकी यह स्थिति है न कि नरकों की ।

§ ७ परा अर्थात् उत्कृष्ट स्थिति । रत्नप्रभा आदिमें प्रस्तार क्रमसे जघन्य स्थिति इस प्रकार है—

प्रस्तार	जघन्य स्थिति	उत्कृष्ट स्थिति
१ सीमन्तक	दस हजार वर्ष	९० हजार वर्ष
२ निरय	९० हजार वर्ष	९० लाख वर्ष
३ रौहक	१ पूर्व कोटी	असंख्यात पूर्व कोटी
४ भ्रान्त	असंख्यात पूर्व कोटी	$६\frac{१}{२}$ सागर
५ उद्भ्रान्त	$१\frac{१}{२}$ सागर	$६\frac{३}{४}$ सागर
६ सम्भ्रान्त	$१\frac{३}{४}$ सागर	$६\frac{३}{४}$ सागर
७ असम्भ्रान्त	$६\frac{३}{४}$ सागर	$६\frac{४}{४}$ सागर
८ विभ्रान्त	$६\frac{४}{४}$ सागर	$६\frac{५}{४}$ सागर
९ तप्त	$६\frac{५}{४}$ सागर	$६\frac{६}{४}$ सागर
१० त्रस्त	$६\frac{६}{४}$ सागर	$६\frac{७}{४}$ सागर
११ व्युत्क्रान्त	$६\frac{७}{४}$ सागर	$६\frac{८}{४}$ सागर
१२ अवक्रान्त	$६\frac{८}{४}$ सागर	$६\frac{९}{४}$ सागर
१३ विक्रान्त	$६\frac{९}{४}$ सागर	१ सागर

जघन्य स्थितिसे एक समय अधिक और उत्कृष्टसे एक समय कमके समस्त विकल्प रूप मध्य स्थिति है ।

इसी तरह शर्कराप्रभा आदिमें भी प्रति प्रस्तार जघन्य और उत्कृष्ट स्थिति समझ लेनी चाहिए । उसका नियम यह है—

उत्कृष्ट और जघन्य स्थितिका अन्तर निकालकर प्रतरोंकी संख्यासे उसे विभाजित करके पहिली पृथिवीकी उत्कृष्ट स्थितिमें जोड़नेपर दूसरी पृथिवीके प्रथम पटलकी उत्कृष्ट स्थिति होती है । आगे वही इष्ट जोड़ते जाना चाहिए । जैसे शर्कराप्रभाकी उत्कृष्ट ३ सागर और जघन्य एक सागर है । दोनोंका अन्तर २ आया । इसमें प्रतरसंख्या ११ का भाग देने पर $६\frac{३}{४}$ इष्ट हुआ । इसे प्रतिपटलमें बढ़ानेपर अवान्तर पटलोंकी उत्कृष्ट स्थिति हो जाती है । पहिली पहिली पृथिवीकी तथा पहिले पहिले पटलोंकी उत्कृष्ट स्थिति आगे आगेकी पृथिवियों और पटलोंमें जघन्य हो जाती है ।

उत्पत्तिका विरहकाल—सभी पृथिवियोंमें जघन्य एक समय और उत्कृष्ट क्रमशः २४ मुहूर्त, सात रात-दिन, एक पक्ष, एक माह, दो माह, चार माह और छह माह होता है ।

उत्पाद और नियति—असंज्ञी प्रथम पृथिवी तक, सरीसृप द्वितीय तक, पक्षी तीसरी तक, सर्प चौथी तक, सिंह पाँचवीं तक, स्त्रियाँ छठवीं तक और मत्स्य तथा मनुष्य सातवीं पृथिवी तक उत्पन्न होते हैं । देव नरकमें और नारकी देवोंमें उत्पन्न नहीं हो सकते । पहिले नरकमें उत्पन्न होनेवाले मिथ्यात्वी नारक कोई मिथ्यात्वके साथ कोई सासादन होकर और कोई सम्यक्त्वको प्राप्त करके निकलते हैं । पहिली पृथिवीमें उत्पन्न होनेवाले बद्धायुष्क क्षायिक सम्यग्दृष्टि सम्यग्दर्शनके साथ ही निकलते हैं । द्वितीय आदि पाँच नरकोंमें उत्पन्न मिथ्या-दृष्टि नारक कुछ मिथ्यात्वके साथ कुछ सासादनके साथ और कुछ सम्यक्त्व प्राप्त करके निकलते हैं । सातवें नरकमें मिथ्यात्वसे ही प्रविष्ट होते हैं तथा मिथ्यात्वके साथ ही निकलते हैं । छठवीं पृथिवी तक नारक मिथ्यात्व और सासादनके साथ निकलकर तिर्यञ्च और मनुष्य दो गतियोंको प्राप्त करते हैं । तिर्यञ्चोंमें पंचेन्द्रिय गर्भज संज्ञी पर्याप्तक

संख्येय वर्षकी आयुवाले तिर्यञ्च होते हैं। मनुष्योंमें गर्भज पर्याप्तक संख्येय वर्षकी आयुवाले ही मनुष्य होते हैं। सम्यङ्मिथ्यादृष्टि नारकोंका उसी गुणस्थानमें मरण नहीं होता। सम्यङ्दृष्टि नारक सम्यक्त्वके साथ निकलकर केवल मनुष्यगतिमें ही जाते हैं। मनुष्योंमें भी गर्भज पर्याप्तक संख्येय वर्षकी आयुवाले मनुष्योंमें ही उत्पन्न होते हैं। सातवें नरकसे नारक मिथ्यात्वके साथ निकलकर एक तिर्यञ्च गतिमें ही जाते हैं। तिर्यञ्चोंमें भी पंचेन्द्रिय गर्भज संख्येय वर्षकी आयुवाले ही होते हैं। वहाँ उत्पन्न होकर भी मति, श्रुत, अवधिज्ञान, सम्यक्त्व, सम्यङ्मिथ्यात्व और संयमासंयमको उत्पन्न नहीं कर सकते। छठवें नरकसे निकलकर तिर्यञ्च और मनुष्योंमें उत्पन्न हुए कोई जीव मति श्रुत अवधिज्ञान सम्यक्त्व सम्यङ्मिथ्यात्व और देशसंयम इन छहोंको प्राप्त कर सकते हैं। पाँचवींसे निकलकर तिर्यञ्चोंमें उत्पन्न हुए कोई जीव पूर्वोक्त छह स्थानोंको प्राप्त कर सकते हैं। मनुष्योंमें उत्पन्न हुए जीव उक्त छहके साथ ही साथ पूर्ण संयम और मनःपर्यय ज्ञानको भी प्राप्त कर सकते हैं। चौथीसे निकलकर तिर्यञ्चोंमें उत्पन्न हुए कोई जीव मति आदि छहको ही प्राप्त कर सकते हैं, अधिकको नहीं। मनुष्योंमें उत्पन्न हुए केवल ज्ञान भी प्राप्त कर सकते हैं। मोक्ष जा सकते हैं पर बलदेव वासुदेव चक्रवर्ती और तीर्थंकर नहीं हो सकते। तीसरी पृथिवी तकके तिर्यञ्चोंमें उत्पन्न हुए जीव पूर्वोक्त छह स्थानोंको प्राप्त कर सकते हैं, मनुष्योंमें उत्पन्न जीव तीर्थंकर भी हो सकते हैं, मोक्ष भी जा सकते हैं, पर बलदेव वासुदेव और चक्रवर्ती नहीं होते।

तिर्यग् लोकका वर्णन—

जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥७॥

चूँकि स्वयंभूरमण पर्यन्त असंख्यात द्वीप समुद्र तिर्यक्-समभूमि पर तिरछे व्यवस्थित हैं अतः इसको तिर्यक् लोक कहते हैं।

जम्बूद्वीप लवणसमुद्र आदि शुभनामवाले द्वीप और समुद्र हैं।

§ १ अतिविशाल महान् जम्बूद्वीपका आधार होनेसे यह द्वीप जम्बूद्वीप कहलाता है। उत्तरकुरुक्षेत्रमें ५०० योजन लम्बी-चौड़ी तिगुनी परिधिवाली, बीचमें बारह योजन मोटी और अन्तमें दो कोश मोटी भूमि है। उसके मध्यभागमें ८ योजन लंबा ४ योजन चौड़ा इतना ही ऊँचा एक पीठ है। यह पीठ १२ पद्मवरवेदिकाओंसे परिवेष्टित है। उन वेदिकाओंमें प्रत्येकमें चार चार शुभ्र तोरण हैं। इन पर सुवर्णस्तूप बने हैं। उसके ऊपर एक योजन लम्बा चौड़ा दो कोस ऊँचा मणिमय उपपीठ है। इस पर दो योजन ऊँची पीठवाला ६ योजन ऊँचा मध्यमें ६ योजन विस्तारवाली और आठ योजन लम्बा सुदर्शन नामका जम्बूद्वीप है। इसके चारों ओर इससे आधे लम्बे चौड़े और ऊँचे १०८ परिवारभूत जम्बूद्वीप और हैं।

§ २ खारे जलवाला होनेसे इस समुद्रका नाम 'लवणोद' पड़ा है।

इस तिर्यक्लोकमें जम्बूद्वीप, लवणोद, धातुकीखंड, कालोद, पुष्करवर, पुष्करोद, वारुणीवर, वारुणोद, क्षीरवर, क्षीरोद, घृतवर, घृतोद, इक्षुवर, इक्षूद, नन्दीश्वरवर, नन्दीश्वरवरोद इत्यादि शुभ नामवाले असंख्यात द्वीप समुद्र हैं। अन्तमें स्वयंभूरमणद्वीप और स्वयंभूरमणोद समुद्र हैं। अढ़ाई सागर कालके समयोंकी संख्याके बराबर द्वीप-समुद्रोंकी संख्या है।

द्विद्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिज्ञेयिणो वलयाकृतयः ॥८॥

क्रमशः दूने दूने विस्तारवाले और उत्तरोत्तर द्वीप समुद्र पूर्व पूर्वको घेरे हुए हैं और चूड़ीके आकार हैं ।

१-३ पहिले द्वीपका जितना विस्तार है उससे दूना उसको घेरनेवाला समुद्र है उससे दूना उसको घेरनेवाला द्वीप है इस प्रकार आगे आगे दूने दूने विस्तारका स्पष्ट प्रतिपादन करनेके लिए 'द्विद्विः' ऐसा वीप्सार्थक निर्देश किया है । यद्यपि 'द्विदशा' की तरह समास करनेसे वीप्सा-अभ्यावृत्तिकी प्रतीति हो जाती पर यहां स्पष्ट ज्ञान करानेके लिए 'द्विद्विः' यह स्फुट निर्देश किया गया है ।

ये द्वीप समुद्र ग्राम नगर आदिकी तरह वेसिलसिलेके नहीं बसे हैं किन्तु पूर्वपूर्वको घेरे हुए हैं और न ये चौकोर तिकोने पंचकोने षट्कोने आदि हैं किन्तु गोल हैं ।

जम्बू द्वीपका वर्णन—

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥९॥

सभी द्वीप समुद्रोंके बीचमें एकलाखयोजन विस्तारवाला जम्बूद्वीप है । इसके बीच में नाभिकी तरह गोलाकार सुमेरु पर्वत है ।

१ 'तत्' शब्द पूर्वोक्त असंख्य द्वीपसमुद्रोंका निर्देश करता है । जम्बूद्वीप की परिधि ३१६२२७ योजन ३ कोश १२८ धनुष १३॥ अंगुलसे कुछ अधिक है । इस जम्बूद्वीपके चारों ओर एक वेदिका है । यह आधा योजन मोटी, आठ योजन ऊंची, मूल मध्य और अन्तमें क्रमशः १२, ८ और ४ योजन विस्तृत, वज्रमयतलवाली, वैडूर्यमणिमय ऊपरी भागवाली; मध्यमें सर्वरत्नसूचित, झरोखा, घंटा, मोती सोना मणि पद्ममणि आदिकी नौ जालियोंसे भूषित है । ये जालियाँ आधे योजन ऊंची पाँच सौ धनुष चौड़ी और वेदिकाके समान लम्बी हैं । इसके चारों दिशाओंमें विजय वैजयन्त जयन्त और अपराजित नामके चार महाद्वार हैं । ये आठ योजन ऊँचे और चार योजन चौड़े हैं । विजय और वैजयन्तका अन्तराल ७९००५२३ योजन ३ कोश ३२ धनुष ३१ अंगुल अंगुलका ३ भाग तथा कुछ अधिक है ।

सात क्षेत्र—

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥१०॥

भरत हैमवत हरि विदेह रम्यक हैरण्यवत और ऐरावत ये सात क्षेत्र हैं ।

१ विजयार्धसे दक्षिण, समुद्रसे उत्तर और गंगा सिन्धु नदियोंके मध्य भागमें १२ योजन लम्बी ९ योजन चौड़ी विर्नीता नामकी नगरी थी । उसमें भरत नामका षट्खण्डाधिपति चक्रवर्ती हुआ था । उसने सर्वप्रथम राजविभाग करके इस क्षेत्रका शासन किया था अतः इसका नाम भरत पड़ा ।

२ अथवा, जैसे संसार अनादि है उसी तरह क्षेत्र आदिके नाम भी बिना किसी कारणके स्वाभाविक अनादि हैं ।

३ तीन ओर समुद्र और एक ओर हिमवान् पर्वतके बीचमें भरतक्षेत्र है । इसके गंगा सिन्धु और विजयार्ध पर्वतसे विभक्त होकर छह खंड हो जाते हैं ।

१४ चक्रवर्तिके विजयक्षेत्रकी आधी सीमा इस पर्वतसे निर्धारित होती है। अतः इसे विजयार्ध कहते हैं। यह ५० योजन विस्तृत २५ योजन ऊँचा ६। योजन गहरा है और अपने दोनों छोरोंसे पूर्व और पश्चिमके समुद्रको स्पर्श करता है। इसके दोनों ओर आधा योजन चौड़े और पर्वत बराबर लंबे वनखंड हैं। ये वन आधी योजन ऊँची पांच सौ धनुष चौड़ी और वन बराबर लंबी वेदिकाओंसे घिरे हुए हैं। इस पर्वतमें तमिन्न और खण्ड-प्रपात नामकी दो गुफाएँ हैं। ये गुफाएँ उत्तर दक्षिण ५० योजन लंबी पूर्व-पश्चिम १२ योजन चौड़ी हैं। इसके उत्तर दक्षिण दिशाओंमें ८ योजन ऊँचे दरवाजे हैं। इनमें ६३ योजन चौड़े एक कोश मोटे और आठ योजन ऊँचे वज्रमय किवाड़ लगे हैं। इनसे चक्रवर्ती उत्तरभरत विजयार्धको जाता है। इन्हींसे गंगा और सिन्धु निकली हैं। इनमें विजयार्धसे निकली हुई उन्मग्नजला और निमग्नजला दो नदियाँ मिलती हैं। इसी पहाड़की तलहटीमें भूमितलसे दस योजन ऊपर दोनों ओर दस योजन चौड़ी और पर्वत बराबर लंबी विद्याधर श्रेणियाँ हैं। दक्षिण श्रेणीमें रथनूपुर चक्रवाल आदि ५० विद्याधरनगर हैं। उत्तर श्रेणीमें गगनवन्लभ आदि ६० विद्याधर नगर हैं। यहाँके निवासी भी यद्यपि भन्तश्रेणकी तरह षट्कर्मसे ही आजीविका करते हैं, किन्तु प्रज्ञप्ति आदि विद्याओंको धारण करनेके कारण विद्याधर कहे जाते हैं। इनसे दश योजन ऊपर दोनों ओर दश योजन विस्तृत व्यन्तर श्रेणियाँ हैं। इनमें इन्द्रके सोम यम वरुण और वैश्रवण ये चार लोकपाल तथा आभियोग्य व्यन्तरोंका निवास है। इससे पाँच योजन ऊपर दश योजन विस्तृत शिखरतल है। पूर्वदिशामें ६। योजन ऊँचा तथा इतना ही विस्तृत, वेदिकासे वेष्टित सिद्धायतनकूट है। इसपर उत्तर दक्षिण लंबा, पूर्व-पश्चिम चौड़ा, एक कोस लंबा, आधा कोस चौड़ा कुछ कम एक कोस ऊँचा, वेदिकासे वेष्टित, चतुर्दिक् द्वारवाला सुन्दर जिनमन्दिर है। इसके बाद दक्षिणार्ध भरतकूट खण्डकप्रपातकूट माणिकभद्रकूट विजयार्धकूट पूर्णभद्रकूट तमिस्रगुहाकूट उत्तरार्धभरतकूट और वैश्रवणकूट ये आठ कूट सिद्धायतनकूटके समान लंबे चौड़े ऊँचे हैं। इनके ऊपर क्रमशः दक्षिणार्धभरतदेव वृत्तमाल्यदेव माणिभद्रदेव विजयार्धगिरिकुमारदेव पूर्णभद्रदेव कृतमालदेव उत्तरार्धभरतदेव और वैश्रवणदेवोंके प्रासाद हैं।

१५-७ हिमवान् नामके पर्वतके पासका क्षेत्र, या जिसमें हिमवान् पर्वत है वह हैमवत है। यह क्षुद्रहिमवान् और महाहिमवान् तथा पूर्वापर समुद्रोंके बीचमें है। इसके बीचमें शब्दवान् नामका वृत्तवेदाढ्य पर्वत है। यह एक हजार योजन ऊँचा, २५० योजन जड़में, ऊपर और मूलमें एक हजार योजन विस्तारवाला है। इसके चारों ओर आधा योजन विस्तारवाली तथा चतुर्दिक् द्वारवाली वेदिका है। उसके तलमें ६२½ योजन ऊँचा ३१½ योजन विस्तृत स्वातिदेवका विहार है।

१८-१० हरि अर्थात् सिंहके समान शुक्ल रूपवाले मनुष्य इसमें रहते हैं अतः यह हरिवर्ष कहलाता है। यह निषधसे दक्षिण महाहिमवान्से उत्तर और पूर्वापर समुद्रोंके मध्यमें है। इसके बीचमें विकृतवान् नामका वृत्तवेदाढ्य है। इसपर अरुणदेवका विहार है।

११-१२ निषधसे उत्तर नील पर्वतसे दक्षिण और पूर्वापरसमुद्रोंके मध्यमें विदेह क्षेत्र है। इसमें रहनेवाले मनुष्य सदा विदेह अर्थात् कर्मबन्धोच्छेदके लिए यत्न करते रहते हैं इसलिए इस क्षेत्रको विदेह क्षेत्र कहते हैं। यहाँ कभी भी धर्मका उच्छेद नहीं होता।

१३ यह पूर्वविदेह अपरविदेह उत्तरकुरु और देवकुरु इन चार भागोंमें विभाजित है। भरतक्षेत्रके दिग्विभागकी अपेक्षा मेरुके पूर्वमें पूर्वविदेह, उत्तरमें उत्तर कुरु, पश्चिममें अपर विदेह और दक्षिणमें देवकुरु है। विदेहके मध्यभागमें मेरु पर्वत है। उसकी चारों दिशाओंमें चार वक्षार पर्वत हैं।

सीतानदीके पूर्वकी ओर जम्बूवृक्ष है। उसके पूर्व दिशाकी शाखा पर वर्तमान प्रासादमें जम्बूद्वीपाधिपति अनावृत नामका व्यन्तरेश्वर रहता है। तथा अन्य दिशाओंमें उसके परिवारका निवास है।

नीलकी दक्षिण दिशामें एक हजार योजन तिरछे जानेपर सीतानदीके दोनों तटोंपर दो यमकाद्रि हैं।

सीतानदीसे पूर्वविदेहके दो भाग हो जाते हैं—उत्तर और दक्षिण। उत्तरभाग चार वक्षार पर्वत और तीन विभंग नदियोंसे बंट जाता है और ये आठों भूखण्ड आठ चक्रवर्तियोंके उपभोग्य होते हैं। कच्छ सुकच्छ महाकच्छ कच्छक कच्छकावर्त लांगलावर्त पुष्कल और पुष्कलावर्त ये-उन देशोंके नाम हैं। उनमें क्षेमा क्षेमपुरी अरिष्ठा अरिष्टपुरी खड्गा मंजूषा ओषधि और पुण्डरीकिणी ये आठ राजनगरियाँ हैं। कच्छदेशमें पूर्व पश्चिम लंबा विजयार्ध पर्वत है। वह गंगा सिन्धु और विजयार्धसे बंटकर छह खंडको प्राप्त हो जाता है। इसी तरह दक्षिण पूर्वविदेह भी चार वक्षार और तीन विभंग नदियोंसे विभाजित होकर आठ चक्रवर्तियोंके उपभोग्य होता है। वत्सा सुवत्सा महावत्सा वत्सावती रम्या रम्यका रमणीया और मंगलावती ये आठ देशोंके नाम हैं।

इसी तरह अपर विदेह भी उत्तर-दक्षिण विभक्त होकर आठ-आठ देशोंमें विभाजित होकर आठ-आठ चक्रवर्तियोंके उपभोग्य होता है।

विदेहके मध्यमें मेरु पर्वत है। यह ९९ हजार योजन ऊंचा, पृथिवीतलमें एक हजार योजन नीचे गया है। इसके ऊपर भद्रशाल, नन्दन, सौमनस और पांडुक ये चार वन हैं। पांडुक वनमें बीचोबीच मेरुकी शिखर प्रारम्भ होती है। उस शिखरकी पूर्व दिशामें पांडुक शिला, दक्षिणमें पाण्डुकम्बल शिला, पश्चिममें रक्तकम्बल शिला और उत्तरमें अतिरक्त कम्बल नामकी शिला हैं। उनपर पूर्वमुख सिंहासन रखे हुए हैं। पूर्व सिंहासनपर पूर्वविदेहके तीर्थङ्करोंका, दक्षिणके सिंहासनपर भरतक्षेत्रके तीर्थङ्करोंका, पश्चिममें अपर विदेहके तीर्थङ्करोंका और उत्तरमें ऐरावतके तीर्थङ्करोंका जन्माभिषेक देवगण करते हैं। यह मेरु पर्वत तीनों लोकोंका मानदंड है। इसके नीचे अधोलोक, चूलिकाके ऊपर ऊर्ध्वलोक है और मध्यमें तिरछा फैला हुआ मध्यलोक है। इत्यादि विदेह क्षेत्रका विस्तृत वर्णन मूलग्रन्थसे जान लेना चाहिए।

१४-१६ नील पर्वतके उत्तर रुक्मि पर्वतके दक्षिण तथा पूर्व-पश्चिम समुद्रोंके बीच रम्यक क्षेत्र है। रमणीय देश नदी-पर्वतादिसे युक्त होनेके कारण इसे रम्यक कहते हैं। वैसे 'रम्यक' नाम रूढ़ ही है। रम्यक क्षेत्रके मध्यमें गन्धवान् नामक वृत्तवेदाढ्य है। यह शब्दवान् वृत्तवेदाढ्यके समान लम्बा-चौड़ा है। इसपर पद्मदेवका निवास है।

१७-१९ रुक्मिके उत्तर शिखरीके दक्षिण तथा पूर्व पश्चिम समुद्रोंके बीच हैरण्यवत क्षेत्र है। हैरण्यवाले रुक्मि पर्वतके पास होनेसे इसका नाम हैरण्यवत पड़ा है।

इसमें शब्दवान् वृत्तवेदाढ्यकी तरह माल्यवान् वृत्तवेदाढ्य है। इसपर प्रभासदेवका निवास है।

५ २०-२२ शिखरी पर्वत तथा पूर्व-पश्चिम और दक्षिण-उत्तर समुद्रोंके बीच ऐरावत क्षेत्र है। रक्ता तथा रक्तोदा नदियोंके बीच अयोध्या नगरी है। इसमें एक ऐरावत नामका राजा हुआ था। उसके कारण इस क्षेत्रका ऐरावत नाम पड़ा है। इसके बीचमें विजयार्ध पर्वत है।

पर्वतोंका वर्णन—

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥११॥

पूर्व और पश्चिम लवण समुद्र तक लम्बे हिमवन् महाहिमवन् निषध नील रुक्मी और शिखरी ये छह पर्वत हैं। इन पर्वतोंके कारण भरत आदि क्षेत्रोंका विभाग होता है अतः ये वर्षधर पर्वत कहे जाते हैं।

५ १-२ हिम जिसमें पाया जाय वह हिमवान्। चूँकि सभी पर्वतोंमें हिम पाया जाता है अतः रूढ़िसे ही इसकी हिमवान् संज्ञा समझनी चाहिए। यह भरत और हैमवत क्षेत्रकी सीमापर स्थित है। इसे क्षुद्रहिमवान् कहते हैं। यह २५ योजन पृथ्वीके नीचे, १०० योजन ऊँचा १०५२ $\frac{१}{२}$ योजन विस्तृत है। इसके ऊपर पूर्व दिशामें सिद्धायतन कूट है। पश्चिम दिशा में हिमवत् भरत इला गंगा श्री रोहितास्या सिन्धु सुरा हैमवत् और वैश्रवण ये दश कूट हैं इन सब पर चैत्यालय और प्रासाद हैं। इनमें हिमवत् भरत हैमवत् और वैश्रवण कूट पर इन्हीं नामवाले देव तथा शेष कूटों पर उसी नामवाली देवियाँ रहती हैं।

५ ३-४ महाहिमवान् संज्ञा रूढ़िसे है। यह हैमवत और हरिवर्षका विभाग करनेवाला है। ५० योजन गहरा २०० योजन ऊँचा और ४२१० $\frac{१}{२}$ योजन विस्तृत है। इसपर सिद्धायतन महाहिमवत् हैमवत् रोहित् हरि हरिकान्ता हरिवर्ष और वैदूर्य ये आठ कूट हैं। कूटोंमें चैत्यालय और प्रासाद हैं। प्रासादोंमें कूटके नामवाले देव और देवियाँ निवास करती हैं।

५ ५-६ जिसपर देव और देवियाँ क्रीड़ा करें वह निषध। यह संज्ञा रूढ़ है। यह हरि और विदेह क्षेत्रकी सीमा पर है। यह १०० योजन गहरा ४०० योजन ऊँचा और १६८४२ $\frac{१}{२}$ योजन विस्तृत है। इस पर सिद्धायतन निषध हरिवर्ष पूर्वविदेह हरि धृति सीतोदा अपरविदेह और रुचकनामके नव कूट हैं। कूटोंपर चैत्यालय और देवप्रासाद हैं। इनमें कूटोंके नामवाले देव और देवियाँ रहती हैं।

५ ७-८ नीलवर्ण होनेके कारण इसे नील कहते हैं। वासुदेवकी कृष्णसंज्ञाकी तरह यह संज्ञा है। यह विदेह और रम्यक क्षेत्रकी सीमापर स्थित है। इसका विस्तार आदि निषधके समान है। इस पर सिद्धायतन नील पूर्वविदेह सीता कीर्ति नरकान्ता अपरविदेह रम्यक और आदर्शक ये नव कूट हैं। इन पर चैत्यालय और प्रासाद हैं। प्रासादोंमें अपने कूटों के नाम वाले देव और देवियाँ रहती हैं।

५ ९-१० चाँदी जिसमें पाई जाय वह रुक्मी। यह रूढ़ संज्ञा है जैसे कि हाथीकी करिसंज्ञा। यह रम्यक और हैरण्यवत क्षेत्रका विभाग करता है। इसका विस्तार आदि महा-

हिमवान्के सनान है। इस पर सिद्धायतन रुक्मि रम्यक नारी बुद्धि रूप्यकूला हैरण्यवत और मणिकांचन ये आठ कूट हैं। इनपर जिन-मन्दिर और प्रासाद है। प्रासादोंमें अपने कूटके नामवाले देव और देवियाँ रहती हैं।

§ ११-१२ जिसके शिखर हों यह शिखरी। यह रुद्र संज्ञा है जैसे कि मोरकी गिबंडी संज्ञा। यह हैरण्यवत और ऐरावतकी सीमा पर पुलके समान स्थित है। इसका विस्तार आदि हिमवान्के समान है। इसपर सिद्धायतन शिखरी हैरण्यवत रसदेवी रक्तावती इलक्षणकूला लक्ष्मी गन्धदेवी ऐरावत और मणिकांचन ये ११ कूट हैं। इनपर जिनायतन और प्रासाद है। प्रासादोंमें अपने कूटके नामवाले देव और देवियाँ रहती हैं।

पर्वतोंका रंग—

हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥१२॥

हिमवान् हेममय चीनपट्टवर्ण का है। महाहिमवान् अर्जुनमय शुक्लवर्ण है। निषध तपनीयमय मध्याह्नके सूर्यके सनान वर्णवाला है। नील वैडूर्यमय मोरके कंठके समान वर्णका है। रुक्मी रजतमय शुबलवर्णवाला है। शिखरी हेममय चीनपट्टवर्णका है।

‘मय’ विकारार्थक है। हरएक पर्वतके दोनों ओर वनखंड और वेदिकाएँ हैं।

मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥१३॥

इन पर्वतोंके पार्श्वभाग रंग विरगी मणियोंसे चित्रविचित्र हैं और ये ऊपर नीचे और मध्यमें तुल्य विस्तारवाले हैं।

§ १ उपरि आदि ववन अनिष्ट संस्थानकी निवृत्तिके लिए है। च शब्दसे मध्यका ग्रहण कर लेना चाहिये।

सरोवरोंका वर्णन—

पद्ममहापद्मतिगिञ्जकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका हृदास्तेषामुपरि ॥१४॥

इन सरोवरोंके ऊपर पद्म महापद्म तिगिञ्ज केसरी महापुण्डरीक और पुण्डरीक नामके छह सरोवर हैं।

§ १ पद्म आदि कमलोंके नाम हैं। इनके साहचर्यसे सरोवरोंकी भी पद्म आदि संज्ञाएँ हैं।

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भो हृदः ॥१५॥

प्रथम सरोवर पूर्व-पश्चिम एक हजार योजन लम्बा और उत्तर दक्षिण पाँच सौ योजन चौड़ा है। इसका वज्रमय तल और मणिजटित तट है। यह आधी योजन ऊँची और पाँच सौ घनुष विस्तृत पद्मवरवेदिकासे वेष्टित है। चारों ओर यह मनोहर वनोंसे शोभायमान है। विमल स्फटिककी तरह स्वच्छ जलवाला विविध जलपुष्पोंसे परितः विराजित शरत्कालमें चन्द्रतारा आदिके प्रतिबिम्बोंसे चमचमायमान यह सरोवर ऐसा मालूम होता है मानो आकाश ही पृथ्वीपर उलट गया हो।

दशयोजनावगाहः ॥१६॥

पहिले सरोवरकी गहराई दस योजन है।

तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥१७॥

इसके मध्यमें एक योजनका कमल है। इसके पत्ते एक एक कोसके और कर्णिका दो कोस विस्तृत है। जलसे दो कोस ऊंचा नाल है और पत्रोंका भाग भी दो कोस ऊंचा ही है। इसका मूलभाग वज्रमय, कन्द अरिष्ट मणिमय, मृणाल रजतमणिमय और नाल वैडूर्यमणिमय है। इसके बाहरी पत्ते सुवर्णमय, भीतरी पत्ते चाँदीके समान, केसर सुवर्णके समान और कर्णिका अनेक प्रकारकी चित्रविचित्र मणियोंसे युक्त है। इसके आसपास १०८ कमल और भी हैं। इसके ईशान उत्तर और वायव्यमें श्रीदेवी और सामानिक देवोंके चार हजार कमल हैं। आग्नेयमें अभ्यन्तर परिपद्के देवोंके वत्तीस हजार कमल हैं। दक्षिणमें मध्यम परिपद्-देवोंके चालीस हजार कमल हैं। नैऋत्यमें बाह्यपरिपद् देवोंके अड़तालीस हजार कमल हैं। पश्चिममें सात अनीक महत्तरोंके सात कमल है। चारों दिशाओंमें आत्मरक्ष देवोंके सोलह हजार कमल हैं। ये सब परिवार कमल मुख्य कमलसे आधे ऊंचे हैं।

तद्द्विगुणद्विगुणा हृदाः पुष्कराणि च ॥१८॥

आगेके सरोवरों और कमलोंका विस्तार दूना दूना है।

१ पद्महृदसे दूना लम्बा-चौड़ा और गहरा महापद्महृद, महापद्महृदसे दूना लम्बा चौड़ा और गहरा तिगिच्छहृद है। इसी तरह कमल भी दूने लम्बे-चौड़े हैं।

१-४ प्रश्न—यदि पद्महृदसे आगेके दो सरोवरोंको ही दूना दूना कहना है तो 'द्विगुणाः' यहाँ बहुवचन न कहकर द्विवचन कहना चाहिए? उत्तर—'आदि और अन्तके पद्म और पुण्डरीकहृदसे दक्षिण और उत्तरके दो दो हृद दूने-दूने प्रमाणवाले हैं।' इस अर्थकी अपेक्षा बहुवचनका प्रयोग किया है। यद्यपि सूत्रमें दिये गये 'तत्' शब्दसे पद्महृदका ही ग्रहण होता है फिर भी व्याख्यानसे विशेष अर्थका बोध होता है। आगे 'उत्तरा दक्षिण-तुल्याः' सूत्रसे भी इसी अर्थका समर्थन होता है।

प्रश्न—यदि 'तत्' शब्दका द्विगुणशब्दसे समास किया जाता है तो 'तद्द्विगुण' शब्दका ही द्वित्व होगा न कि केवल द्विगुणशब्द का। यदि पहिले द्विगुणशब्दको द्वित्व किया जाता है तो 'तत्' शब्दसे समास नहीं हो सकेगा। यदि वीप्सार्थक द्वित्व किया जाता है तो वाक्य ही रह जायगा। उत्तर—'तत्' यह अपादानार्थक निपात है। अतः 'ततो द्विगुणद्विगुणाः' 'तद्द्विगुणद्विगुणाः' पद बन जाता है।

तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः

ससामानिकपरिषत्काः ॥१९॥

इन कमलोंकी कर्णिकाके बीचमें शरत्कालीन चन्द्रकी तरह समुज्ज्वल प्रासाद हैं।

ये प्रासाद एक कोस लंबे, आधे कोस चौड़े और कुछ कम एक कोस ऊंचे हैं। इनमें श्री ह्री धृति कीर्ति बुद्धि और लक्ष्मी सामानिक और पारिषत्क जातिके देवोंके साथ रहती हैं।

१-३ श्री आदिका द्वन्द्व समास है। वे क्रमशः पद्म आदि हृदोंमें रहती हैं। इनकी आयु एक पल्य की है। ये सामानिक और पारिषत्क जातिके देवोंके साथ निवास करती हैं।

नदियोंका वर्णन—

गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्वरिकान्तासीतासीतोदानारीनरकान्ता-

सुवर्णकूलारूप्यकूलारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥२०॥

इन क्षेत्रोंके मध्यमें गंगा आदि चौदह नदियाँ हैं ।

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥२१॥

गंगा सिन्धु आदि नदी युगलोंमें प्रथम नदी पूर्व समुद्रमें जाकर मिलती है ।

§ १-२ दो-दो नदियाँ एक-एक क्षेत्रमें बहती हैं । 'पूर्वाः पूर्वगाः' से नदियोंके बहावकी दिशा बताई है ।

शेषास्त्वपरगाः ॥२२॥

गंगा सिन्धु आदि नदी युगलोंमें दूसरी नदी पश्चिम समुद्रमें मिलती है ।

§ १ पद्मह्रदके पूर्व तोरणद्वारसे गंगा नदी निकली है । वह पाँच सौ योजन पूर्वकी ओर जाकर गंगा कूटसे ५२३½ दक्षिणमुख जाती है । स्थूल मुक्तादलीकी तरह १०० योजन धारावाली ६½ योजन विस्तृत आधे योजन गहरी यह आगे ६० योजन लंबे चौड़े १० योजन गहरे कुंडमें गिरती है । फिर दक्षिण तरफसे निकलकर खंडकप्रपातगुहासे विजयार्धको लांघकर दक्षिणभरतक्षेत्रको प्राप्त करके पूर्वमुखी होकर लवणसमुद्रमें मिल जाती है ।

§ २ पद्मह्रदके पश्चिम तोरणसे सिन्धु नदी निकलती है । वह ५०० योजन आगे जाकर सिन्धुकूटसे टकराकर सिन्धुकुण्डमें गिरती हुई तमिस्र गुहासे विजयार्ध होती हुई पश्चिम लवणसमुद्रमें मिलती है ।

गंगाकुण्डके द्वीपके प्रासादमें गंगादेवी और सिन्धुकुण्डवर्ती द्वीपके प्रासादमें सिन्धु देवी रहती है । हिमवान् पर्वतपर गंगा और सिन्धुके मध्यमें दो कमलके आकारके द्वीप हैं । इनके प्रासादोंमें क्रमशः बला और लवणा नामकी एक पत्यस्थितिवाली देवियाँ रहती हैं ।

§ ३ पद्मह्रदके ही उत्तर द्वारसे रोहितास्या नदी निकली है । यह २६७½ योजन उत्तरकी तरफ जाकर श्रीदेवीके कुण्डमें गिरती है । फिर कुण्डके उत्तर द्वारसे निकलकर उत्तरकी तरफ बहती हुई शब्दवान् वृत्तवेदाढ्यको घेरकर पश्चिमकी ओर बह कर पश्चिम लवण समुद्रमें मिलती है ।

§ ४ रोहित् नदी महाहिमवान् पर्वतवर्ती महापद्मह्रदके दक्षिण तोरणद्वारसे निकलकर पूर्वलवण समुद्रमें मिलती है ।

§ ५ हरिकान्ता नदी महाहिमवान् पर्वतवर्ती महापद्मह्रदके उत्तर तोरणद्वारसे निकलकर रोहितकी तरह पहाड़की तलहटीमें जाकर कुण्डमें गिरती है । फिर उत्तरकी ओर बहकर विकृतवान् वृत्तवेदाढ्यको आध योजन दूरसे घेरकर पश्चिम मुख हो पश्चिम समुद्रमें गिरती है ।

§ ६ हरित् नदी निषध पर्वतवर्ती तिर्गिछ ह्रदके दक्षिण तोरण द्वारसे निकलकर पूर्वकी ओर बहकर कुण्डमें गिरती है । फिर पूर्व समुद्रमें मिलती है ।

§ ७ सीतोदा नदी तिर्गिछ ह्रदके उत्तर तोरण द्वारसे निकलकर कुण्डमें गिरती है फिर कुण्डके उत्तर तोरण द्वारसे निकलकर देवकुरुके चित्र विचित्रकूटके बीचसे उत्तर मुख बहती हुई मेरु पर्वतको आध योजन दूरसे ही घेरकर विद्युत्प्रभको भेदती हुई अपर विदेहके बीचसे बहती हुई पश्चिम समुद्रमें मिलती है ।

§ ८ सीता नदी नीलपर्वतवर्ती केसरी ह्रदके दक्षिण तोरणद्वारसे निकलकर कुंडमें गिरती हुई माल्यवान्को भेदती हुई पूर्वविदेहमें बहकर पूर्वसमुद्रमें मिलती है ।

§ ९ नरकान्ता नदी केसरी ह्रदके उत्तर तोरणद्वारसे निकलकर गन्धवान् वेदाढ्य को घेरती हुई पश्चिम समुद्रमें मिलती है ।

§ १० नारी नदी रुक्मि पर्वतके ऊपर स्थित महापुण्डरीक ह्रदके दक्षिणतोरण-द्वारसे निकलकर गन्धवान् वेदाढ्यको घेरती हुई पूर्वसमुद्रमें गिरती है ।

§ ११ इसी महापुण्डरीक ह्रदके उत्तर तोरणद्वारसे रूप्यकूला नदी निकलती है और माल्यवान् वृत्तवेदाढ्यको घेरकर पश्चिम समुद्रमें गिरती है ।

§ १२ शिखरी पर्वतपर स्थित पुण्डरीक ह्रदके दक्षिण तोरणद्वारसे सुवर्णकूला नदी निकलती है और माल्यवान् वृत्तवेदाढ्यको घेरती हुई पूर्वसमुद्रमें मिलती है ।

§ १३ इसी पुण्डरीक ह्रदके पूर्वतोरणद्वारसे रक्ता नदी निकली है और यह गंगा नदीकी तरह पूर्वसमुद्रमें मिलती है ।

§ १४ इसी पुण्डरीक ह्रदके पश्चिम तोरणद्वारसे रक्तोदा नदी निकलती है और पश्चिम समुद्रमें मिलती है ।

ये सभी नदियाँ अपने अपने नामके कुण्डोंमें गिरती हैं और उसमें नदीके नामवाली देवियाँ रहती हैं ।

गंगा सिन्धु रक्ता और रक्तोदा नदियाँ कुटिलगति होकर बहती हैं शेष ऋजुगतिसे । सभी नदियोंके दोनों किनारे वनखंडोंसे सुशोभित हैं ।

चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गंगासिन्धवादयो नद्यः ॥२३॥

गंगा सिन्धु आदि नदियोंके चौदह हजार आदि सहायक नदियाँ हैं ।

§ १-३ यदि प्रकरणगत होनेके कारण 'गंगासिन्धु आदि'का ग्रहण नहीं किया जाता तो 'अनन्तरका ही विधि या निषेध होता है' इस नियमके अनुसार अपरगा-पश्चिम-समुद्रमें मिलनेवाली नदियोंका ही ग्रहण होता । इसी तरह यदि 'गंगा' का ग्रहण करते तो पूर्वगा-पूर्वसमुद्रमें गिरनेवाली नदियोंका ही ग्रहण होता । यद्यपि 'नदी' कहनेसे सबका ग्रहण हो सकता था फिर भी 'द्विगुण-द्विगुण' बतानेके लिए 'गंगा सिन्धु आदि' पद दिया गया है । यदि केवल 'द्विगुण'का सम्बन्ध करते तो 'गंगाकी चौदह हजार और सिन्धुकी अठ्ठाईस हजार' यह अनिष्ट प्रसंग होता । अतः गंगा और सिन्धु दोनोंके चौदह हजार, रोहित रोहितास्याके अठ्ठाईस हजार, हरित् हरिकान्ताके छप्पन हजार और सीता सीतोदाके एक लाख बारह हजार सहायक नदियाँ हैं । आगे 'उत्तरा दक्षिणतुल्याः'के अनुसार व्यवस्था है ।

भरतक्षेत्रका विस्तार—

**भरतः षड्विंश-पञ्चयोजनशतविस्तारः षट्चैकान्नविंशतिभागा
योजनस्य ॥२४॥**

भरतक्षेत्रका विस्तार ५२६६ $\frac{१}{२}$ योजन है ।

तद्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥२५॥

विदेहक्षेत्र पर्यन्तके पर्वत और क्षेत्र क्रमशः दूने दूने विस्तारवाले हैं ।

§ १ यद्यपि व्याकरणके नियमानुसार वर्षशब्दका पूर्वनिपात होना चाहिए था फिर भी आनुपूर्वी दिखानेके लिए 'वर्षधर' शब्दका पूर्वप्रयोग किया है । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इस प्रयोगके बलसे यह नियम फलित होता है ।

§ २ 'विदेहान्त' पदसे मर्यादा ज्ञात हो जाती है । अर्थात् हिमवान्का विस्तार १०५२ $\frac{३}{४}$ योजन, हैमवतका २००५ $\frac{१}{२}$ योजन, महाहिमवान्का ४०१० $\frac{१}{२}$ योजन, हरिवर्षका ८४२१ $\frac{१}{२}$ योजन, निषधका १६८४२ $\frac{३}{४}$ और विदेहका ३३६८४ $\frac{१}{२}$ योजन है ।

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥२६॥

ऐरावत आदि नील पर्वत पर्यन्त क्षेत्र पर्वत भरत आदिके सगान विस्तारवाले हैं ।

भरतैरावतयोर्वृद्धिहासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥२७॥

भरत और ऐरावत क्षेत्रमें उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीके छह छह कालोंमें वृद्धि और हास होता है ।

§ १-३ जैसे 'पर्वतदाह' कहनेसे पर्वतवर्ती वनस्पति आदिका दाह समझा जाता है उसी तरह क्षेत्रकी वृद्धिहासका अर्थ है क्षेत्रमें रहनेवाले मनुष्योंकी आयु आदिका वृद्धि-हास । अथवा, 'भरतैरावतयोः' यह आधारार्थक सप्तमी है । अर्थात् इन क्षेत्रोंमें मनुष्योंका अनुभव आयु शरीरकी ऊंचाई आदिका वृद्धिहास होता है ।

§ ४-५ जिसमें अनुभव आयु शरीरादिकी उत्तरोत्तर उन्नति हो वह उत्सर्पिणी और जिसमें अवनति हो वह अवसर्पिणी है । अवसर्पिणी—सुषमसुषमा, सुषमा, सुषमदुःषमा, दुःषमसुषमा, दुःषमा और अतिदुःषमाके भेदसे छह प्रकार की और उत्सर्पिणी अतिदुःषमाके क्रमसे छह प्रकारकी है । अवसर्पिणी और उत्सर्पिणी दोनों ही दस दस कोड़ाकोड़ी सागरकी होती हैं । इन्हें कल्पकाल कहते हैं । सुषमसुषमा चार कोड़ाकोड़ी सागरकी होती है । इसमें मनुष्य देवकुरु और उत्तरकुरुके समान होते हैं अर्थात् प्रथम भोगभूमिकी रचना होती है । फिर क्रमशः हानि होते होते सुषमा तीन कोड़ाकोड़ी सागरकी आती है । इसके प्रारम्भमें हरिक्षेत्रकी तरह मध्यम भोगभूमि होती है । फिर क्रमशः सुषमदुःषमा दो कोड़ाकोड़ी सागरकी होती है । इसमें हैमवत क्षेत्रकी तरह जघन्य भोगभूमि होती है । फिर क्रमशः ४२ हजार वर्ष कम एक कोड़ाकोड़ी सागरका दुःषमसुषमा काल होता है । इसके प्रारम्भमें मनुष्य विदेह-क्षेत्रके समान होते हैं । क्रमसे २१ हजार वर्षका दुःषमा और फिर इक्कीस हजार वर्षका अतिदुःषमा काल आता है । उत्सर्पिणी अतिदुःषमासे प्रारम्भ होती है और क्रमशः बढ़ती हुई सुषमा तक जाती है ।

ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥२८॥

भरत और ऐरावतके सिवाय अन्य भूमियोंमें परिवर्तन नहीं होता, वे सदा एक-सी रहती हैं ।

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतक-हारिवर्षक-दैवकुरुवकाः ॥२९॥

हैमवत, हरिवर्ष और देवकुरुमें क्रमशः एक, दो और तीन पल्यकी आयु है ।

§ १-२ हैमवतक, हारिवर्षक और दैवकुरुवका अर्थ है इन क्षेत्रोंमें रहनेवाले मनुष्य । पाँचों हैमवत क्षेत्रके मनुष्योंकी आयु एक पल्य, शरीरकी ऊँचाई २००० धनुष, और रंग नीलकमलके समान है । ये दूसरे दिन आहार करते हैं । यहाँ सुषमदुःषमा काल अर्थात् जघन्य भोगभूमि सदा रहती है । पाँचों हरिक्षेत्रमें मध्यम भोगभूमि अर्थात् सुषमा-काल रहता है । इसमें मनुष्योंकी आयु दो पल्य, शरीरकी ऊँचाई ४ हजार धनुष, रंग शंख-के समान धवल है । ये तीसरे दिन भोजन करते हैं । पाँचों देवकुरुमें सुषमसुषमा अर्थात् प्रथम भोगभूमि सदा रहती है । इसमें मनुष्योंकी आयु तीन पल्य, शरीरकी ऊँचाई ६००० धनुष और रंग सुवर्णके समान होता है । ये चौथे दिन भोजन करते हैं ।

तथोत्तराः ॥३०॥

उत्तरवर्ती क्षेत्र दक्षिणके समान हैं अर्थात् हैरण्यवत हैमवतके समान, रम्यक हरि-वर्षके समान और देवकुरु उत्तरकुरुके समान हैं ।

विदेहेषु संख्येयकालः ॥३१॥

विदेहक्षेत्रमें संख्यात वर्षकी आयु होती है । इसमें सुषमदुःषमाकाल सदा रहता है । मनुष्योंकी ऊँचाई पाँच सौ धनुष है । नित्य भोजन करते हैं । उत्कृष्ट स्थिति एकपूर्व-कोटि और जघन्य अन्तर्मुहूर्त है ।

भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥३२॥

भरतक्षेत्रका विस्तार जम्बूद्वीपका १९०वाँ भाग है ।

§ १-२ धातकीखंड और पुष्करवरके क्षेत्रोंके विस्तार-निरूपणमें सुविधाके लिए भरतक्षेत्रका प्रकारान्तरसे विस्तार कहा है ।

§ ३-७ लवण समुद्रका सम भूमितलमें दो लाख योजन विस्तार है । उसके मध्यमें यवराशिकी तरह १६ हजार योजन ऊँचा जल है । वह मूलमें दश हजार योजन विस्तृत है तथा एक हजार योजन गहरा है । इसमें क्रमशः पूर्वादि दिशाओंमें पाताल बडवामुख यूपकेसर और कलम्बुक नामके चार महापाताल हैं । ये एक लाख योजन गहरे हैं, तथा इतने ही मध्यमें विस्तृत हैं । जलतल और मूलमें दस हजार योजन विस्तृत हैं । इन पातालोंमें सबसे नीचेके तीसरे भागमें वायु है, मध्यके तीसरे भागमें वायु और जल है तथा ऊपरी त्रिभागमें केवल जल है । रत्नप्रभा पृथिवीके खरभागमें रहनेवाली वातकुमार देवियोंकी क्रीड़ासे क्षुब्ध वायुके कारण ५०० योजन जलकी वृद्धि होती है । विदिशाओंमें क्षुद्रपाताल हैं तथा अन्तरालमें भी हजार हजार पाताल हैं । मध्यमें पचास पचास क्षुद्र पाताल और भी हैं । रत्नवेदिकासे तिरछे बयालीस हजार योजन जाकर चारों दिशाओंमें

वेलन्धर नागाधिपतिके नगर हैं। वेलन्धर नागाधिपतियोंकी आयु एक पत्य, शरीरकी ऊंचाई दश धनुष है। प्रत्येकके चार चार अग्रमहिषी है। ४२ हजार नाग लवणसमुद्रके आभ्यन्तर तटको, ७२ हजार बाह्य तटको तथा २८ हजार बड़े हुए जलको धारण करते हैं।

§ ८ रत्नवेदिकासे तिरछे १२ हजार योजन जाकर १२ हजार योजन लंबा चौड़ा गौतम नामके समुद्राधिपतिका गौतम द्वीप है। रत्नवेदिकासे प्रति ९५ हाथ आगे एक हाथ गहराई है। इस तरह ९५ योजनपर एक योजन, ९५ हजार योजनपर एक हजार योजन गहराई है। लवण समुद्रके दोनों ओर तट हैं। लवणसमुद्रमें ही पाताल हैं अन्य समुद्रोंमें नहीं। सभी समुद्र एक हजार योजन गहरे हैं। लवणसमुद्रका जल खारा है। वारुणीवरका मदिराके समान, क्षीरोदका दूधके समान, वृतोदका घीके समान जल है। कालोद पुष्कर और स्वयम्भूरमणका जल पानी जैसा ही है। बाकीका इक्षुरसके समान जल है। लवण समुद्र कालोदधि और स्वयम्भूरमण समुद्रमें ही मछली कछवा आदि जलचर हैं, अन्यत्र नहीं। लवणसमुद्रमें नदी गिरनेके स्थानपर ९ योजन अवगाहनावाले मत्स्य हैं, मध्यमे १८ योजनके हैं। कालोदधिमें नदीमुखमें १८ योजन तथा मध्यमे ३६ योजनके मत्स्य हैं। स्वयम्भूरमण में नदीमुखमें ५०० योजनके तथा मध्यमें एक हजार योजनके मत्स्य हैं।

धातकीखंडका वर्णन—

द्विर्धातकीखण्डे ॥३३॥

धातकीखंडमें भरतादि क्षेत्र और पर्वत दो दो हैं।

§ १ जैसे 'द्विस्तावानयं प्रासादः' यहाँ 'मीयते' क्रियाका अध्याहार करके क्रिया की अभ्यावृत्तिमें सुज् प्रत्यय होता है उसी तरह 'द्विर्धातकीखण्डे' में भी 'संख्यायन्ते' क्रियाका अध्याहार करके सुज् प्रत्यय कर लेना चाहिए। धातकीखंडमें भरतादि क्षेत्र दो दो हैं तथा उनका विस्तार भी दूना दूना है।

§ २-४ धातकीखंडके भरतका आभ्यन्तर विष्कम्भ—६६१४ योजन, योजनके ३३३ भाग प्रमाण है। मध्यविष्कम्भ—१२५८१ योजन एक योजनके २३३ भाग प्रमाण है। बाह्य विष्कम्भ—१८५४७ ३५५ योजन प्रमाण है।

§ ५ धातकीखंडमें भरतसे चौगुना हैमवत, हैमवतसे चौगुना हरिक्षेत्र और हरि-क्षेत्रसे चौगुना विदेह क्षेत्र है। दक्षिणकी तरह ही उत्तरके क्षेत्र हैं। धातकीखंडका विस्तार ४ लाख योजन है। इसकी परिधि ४११०९६१ योजन है। क्षेत्र पर्वत नदी वृत्तवेदाढ्य और सरोवरोंके वे ही नाम हैं। विस्तार आदि दूना दूना हो गया है।

§ ६ भरत और ऐरावत क्षेत्रोंमें कालोदधि और लवणसमुद्रको स्पर्श करनेवाले १०० योजन गहरे, ४०० योजन ऊंचे, ऊपर एक हजार योजन विस्तृत इष्वाकार पर्वत हैं। धातकीखंडमें पूर्व और पश्चिममें दो मेरु पर्वत हैं। ये एक हजार योजन गहरे ९५०० योजन मूलमें विस्तृत, पृथ्वीतलपर ९४०० योजन विस्तृत और ८४००० हजार योजन ऊंचे हैं। भूमितलसे ५०० योजन ऊपर नन्दनवन है। यह ५०० योजन विस्तृत है। ५५५०० योजन ऊपर सौमनस वन है। यह भी ५०० योजन विस्तृत है। इससे २८ हजार योजन ऊपर पांडुकवन है। जम्बूद्वीपमें जहाँ जम्बू वृक्ष है धातकीखंडमें वहीं धातकीवृक्ष है। जैसे चक्रके आरे होते हैं उसी प्रकारके पर्वत हैं और आरेके बीचके भागके समान

क्षेत्र हैं। धातकीखंडको घेरे हुए कालोदधि समुद्र है। कालोदधिके बाद पुष्करवर द्वीप सोलह लाख योजन विस्तृत है।

पुष्करवरद्वीपका वर्णन—

पुष्करार्ध च ॥३४॥

आधे पुष्करद्वीपमें भी भरतादिक्षेत्र दो दो हैं।

§ १ च शब्दसे 'द्विः' इम संख्याकी पूर्वसूत्रसे अनुवृत्ति कर लेनी चाहिए। यह द्विगुणता जम्बूद्वीपके भरतादिकी संख्याकी अपेक्षासे है। यद्यपि धातकीखंडका वर्णन अनन्तर निकट है, फिर भी इच्छानुसार जम्बूद्वीपकी संख्यासे ही द्विगुणता लेनी चाहिये।

§ २-४ पुष्करार्धके भरतका आभ्यन्तर विष्कम्भ-४१५७९ योजन और ७३ भाग है। मध्यविष्कम्भ ५३५१२ योजन और १९९ भाग प्रमाण है। बाह्यविष्कम्भ ६५४४२ योजन और १३ भाग प्रमाण है।

§ ५ विदेह तक एक क्षेत्रसे दूसरा क्षेत्र चौगुने विस्तारवाला है। उत्तरके क्षेत्रोंका विस्तार क्रमशः दक्षिणके क्षेत्रोंके ही समान है। पर्वत विजयार्ध वृत्तवेदाढ्य आदिकी संख्या और विस्तार भी दूना दूना है। जम्बूद्वीपमें जहाँ जम्बू वृक्ष है वहाँ पुष्करद्वीपमें पुष्कर है। इसीके कारण इस द्वीपको पुष्करवर द्वीप कहते हैं।

§ ६ मानुषोत्तर पर्वतसे अर्ध विभक्त होनेके कारण इसे पुष्करार्ध कहते हैं। पुष्करद्वीपके मध्यमें मानुषोत्तर पर्वत है। यह १७२१ योजन ऊँचा ४३०३ योजन गहरा २२ हजार योजन मूलमें विस्तृत १७२३ योजन मध्यमें विस्तृत ४२४ योजन ऊपर विस्तृत है। यवराशिके समान यह पर्वत नीचे मुख किए हुए बैठे सिंहके सदृश मालूम होता है। उसके ऊपर चारों दिशाओंमें ५० योजन लम्बे २५ योजन चौड़े और ३७३ योजन ऊँचे जिनायतन हैं। इसके ऊपर वैडूर्य आदि चौदह कूट हैं।

प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥३५॥

मानुषोत्तर पर्वतके इस ओर ही मनुष्य हैं उस ओर नहीं। उपपाद और समुद्रात अवस्थाके सिवाय इस पर्वतके उस ओर विद्याधर या ऋद्धिधारी मनुष्य भी नहीं जा सकते। इसीलिए इसकी मानुषोत्तर संज्ञा सार्थक है।

आठवाँ नन्दीश्वर द्वीप है। इसका विस्तार ३६३८४००००० योजन है। इसके मध्यमें चारों दिशाओंमें ८४ हजार योजन ऊँचे चार अंजनगिरि हैं। इसकी चारों दिशाओं में चार चार बावड़ी हैं। ये १ हजार योजन गहरी और एक लाख योजन विस्तारवाली हैं। इन सोलह वापियोंमें दस हजार योजन विस्तृत दधिमुख पर्वत हैं। इन वापियोंके चारों ओर चार वन हैं। इन वापियोंके चारों कोनोंमें एक हजार योजन ऊँचे चार चार रतिकर हैं। इस तरह ६४ रतिकर हैं। बाहरी कोणोंमें स्थित ३२ रतिकर चार अंजनगिरि तथा १६ दधिमुख इस तरह ५२ पर्वतों पर ५२ जिनालय हैं। ये जिनालय १०० योजन लम्बे, ५० योजन चौड़े तथा ७५ योजन ऊँचे हैं।

ग्यारहवाँ कुण्डलवर द्वीप है। उसके मध्यमें कुण्डलवर पर्वत है। उसके ऊपर प्रत्येक दिशामें चार-चार कूट हैं। इसको घेरे हुए कुण्डलवर समुद्र है। इसके आगे क्रमशः शंखवर-द्वीप, शंखवरसमुद्र, रुचकवरद्वीप, रुचकवरसमुद्र आदि असंख्यात द्वीपसमुद्र हैं।

रुचकवर द्वीपमें ८४ हजार योजन ऊँचा ४२ हजार योजन विस्तृत रुचक पर्वत है । इसके नन्द्यावर्त आदि चार कूट हैं । इनमें दिग्गजेन्द्र रहते हैं । उनके ऊपर प्रत्येकके आठ-आठ कूट और हैं । इन पर दिक्कुमारियाँ रहती हैं । ये तीर्थङ्करोंके गर्भ और जन्मकल्याणकके समय माताकी सेवा करती हैं ।

आर्या म्लेच्छाश्च ॥३६॥

मानुषोत्तरसे पहिले रहनेवाले मनुष्य आर्य और म्लेच्छके भेदसे दो प्रकार के हैं ।

१-२ गुण और गुणवानोंसे जो सेवित हैं वे आर्य हैं । आर्य दो प्रकारके हैं—एक ऋद्धिप्राप्त और दूसरे अनृद्धिप्राप्त आर्य । अनृद्धिप्राप्त आर्य पांच प्रकार के हैं—क्षेत्रार्य जात्यार्य कर्मार्य चारित्र्यार्य और दर्शनार्य । काशी कौशल आदि देशोंमें उत्पन्न क्षेत्रार्य हैं । इक्ष्वाकु जाति भोज आदि कुलोंमें उत्पन्न जात्यार्य हैं । कर्मार्य तीन प्रकार के हैं—सावद्य-कर्मार्य अल्पसावद्यकर्मार्य और असावद्यकर्मार्य । सावद्यकर्मार्य असि मपी कृपि विद्या शिल्प और वणिक्कर्मके भेदसे छह प्रकार के हैं । तलवार धनुष आदि शस्त्रविद्यामें निपुण असिकर्मार्य हैं । मुनीमीका कार्य करनेवाले मषिकर्मार्य हैं । हल आदिसे कृषि करनेवाले कृषिकर्मार्य हैं । चित्र गणित आदि ७२ कलाओंमें कुशल विद्याकर्मार्य हैं । धोबी नाई लुहार कुम्हार आदि शिल्पकर्मार्य हैं । चन्दन घी धान्यादिका व्यापार करनेवाले वणिक्कर्मार्य हैं । ये छहों अविरत होनेसे सावद्यकर्मार्य हैं । श्रावक और श्राविकाएँ अल्पसावद्यकर्मार्य हैं । मुनि-व्रतधारी संयत असावद्यकर्मार्य हैं । ये दो प्रकार के हैं—अधिगतचारित्र्यार्य और अनधिगत-चारित्र्यार्य । जो बाह्योपदेशके बिना स्वयं ही चारित्र्यमोहके उपशम क्षय आदिसे चारित्र्यको प्राप्त हुए हैं वे अधिगतचारित्र्यार्य और जो बाह्योपदेशकी अपेक्षा चारित्र्यधारी हुए हैं वे अनधिगतचारित्र्यार्य हैं । दर्शनार्य दश प्रकार के हैं—सर्वज्ञकी आज्ञाको मुख्य मानकर सम्यग्दर्शनको प्राप्त हुए आज्ञारुचि हैं । अपरिग्रही मोक्षमार्गके श्रवणमात्रसे सम्यग्दर्शनको प्राप्त हुए मार्गरुचि हैं । तीर्थङ्कर बलदेव आदिके चरित्रके उपदेशको सुनकर सम्यग्दर्शनको धारण करनेवाले उपदेशरुचि हैं । दीक्षा आदिके निरूपक आचारांग आदि सूत्रोंके सुनने मात्रसे जिन्हें सम्यग्दर्शन हुआ है वे सूत्ररुचि हैं । बीजपदोंके निमित्तसे जिन्हें सम्यग्दर्शनकी प्राप्ति हुई वे बीजरुचि हैं । जीवादिपदार्थोंके संक्षेप कथनसे ही सम्यग्दर्शनको प्राप्त होनेवाले संक्षेपरुचि हैं । अंगपूर्वके विषय, प्रमाणनय आदिका विस्तार कथनसे जिन्हें सम्यग्दर्शन हुआ है वे विस्ताररुचि हैं । वचनविस्तारके बिना केवल अर्थग्रहणसे जिन्हें सम्यग्दर्शन हुआ वे अर्थरुचि हैं । आचारांग आदि द्वादशांगमें जिनका श्रद्धान अतिदृढ़ है वे अवगाढ़रुचि हैं । परमावधि केवल ज्ञानदर्शनसे प्रकाशित जीवादि पदार्थ विषयक प्रकाशसे जिनकी आत्मा विशुद्ध है वे परमावगाढ़रुचि हैं । इस तरह रुचिभेदसे सम्यग्दर्शन दस प्रकार का है और दर्शनार्य भी दस प्रकार के हैं ।

३ ऋद्धिप्राप्त आर्य आठ ऋद्धियोंके भेदसे आठ प्रकार के हैं । बुद्धि-ज्ञान, यह ऋद्धि केवलज्ञान अवधिज्ञान मनःपर्ययज्ञान बीजबुद्धि आदिके भेदसे अठारह प्रकार की है । केवलज्ञान अवधि और मनःपर्यय प्रसिद्ध हैं । जैसे उर्वर क्षेत्रमें एक भी बीज अनेक बीजोंका उत्पादक होता है उसी तरह एक बीजपदसे ही श्रुतज्ञानावरणके क्षयोपशमसे अनेक पदार्थोंका ज्ञान करना बीजबुद्धि है । जैसे कोठारमें अनेक प्रकारके धान्य सुरक्षित

और जुदे-जुदे रखे रहने हैं उसी तरह बुद्धिरूपी कोठेमें समझे हुए पदार्थोंका सुविचारित रूपसे बने रहना कोष्ठबुद्धि है। पदानुसारित्व तीन प्रकार की है—अनुन्नोत प्रतिन्नोत और उभयरूप। आदि मध्य या अन्तके एक पदके अर्थको सुनकर समस्त ग्रन्थार्थका ज्ञान हो जाना पदानुसारित्व है। बाह्य योजन लम्बे और नव योजन चौड़े चक्रवर्तीके कटकके भी विभिन्न शब्दोंको एक साथ सुनकर उनको पृथक् पृथक् ग्रहण करना संभिन्नश्रोतृत्व है। रसनादि इन्द्रियोंके द्वारा उत्कृष्ट नव योजन आदि क्षेत्रोंसे रस गन्ध आदिका ज्ञान करना दूरादास्वादन दर्शन घ्राण स्पर्शन ऋद्धियाँ हैं।

महारोहिण्यादि लौकिक विद्याओंके प्रलोभनमें न पड़कर दशपूर्वका पाठी होना दशपूर्वित्व है। पूर्णश्रुतकेवली हो जाना चतुर्दशपूर्वित्व है। आठ महानिमित्तोंमें कुशल होना अष्टांग महानिमित्तज्ञत्व है। आकाशके सूर्य चन्द्र तारा आदिकी गतिसे अतीतानागत का ज्ञान करना अन्तरीक्षनिमित्त है। जमीनकी रुक्षस्निग्ध आदि अवस्थाओंसे हानि-लाभका परिज्ञान या जमीनमें गड़े हुए धन आदिका ज्ञान करना भौम निमित्त है। शरीरके अंग प्रत्यंगोंसे उसके सुखदुःखादिका ज्ञान अंग है। अक्षरात्मक या अनक्षरात्मक कैसे भी शब्दोंको सुनकर इष्टानिष्ट फलका ज्ञान कर लेना स्वर है। सिर मुँह गले आदिमें तिल मस्से आदि चिह्नोंसे लाभालाभ आदिको ज्ञान व्यञ्जन है। श्रीवृक्ष स्वस्तिक कलश आदि चिह्नोंसे शुभाशुभका ज्ञान कर लेना लक्षण है। वस्त्र-शस्त्र छत्र जूता आसन और शय्या आदिमें शस्त्र चूहा काँटे आदिसे हुए छेदके द्वारा शुभाशुभका ज्ञान करना छिन्न है। पिछली रातमें हुए चन्द्र सूर्यादि स्वप्नोंसे भाविसुखदुःखादिका निश्चय करना स्वप्न है।

श्रुतज्ञानियोंके द्वारा ही समाधान करने योग्य सूक्ष्म शंकाओंका भी अपने श्रुत-ज्ञानावरणके क्षयोपशमसे समाधान कर देना प्रज्ञाश्रवणत्व है। परोपदेशके विना स्वभावतः ही ज्ञान चारित्र्य आदिमें निपुण हो जाना प्रत्येकबुद्धता है। शास्त्रार्थमें कभी भी निरुत्तर नहीं होना वादित्व है।

क्रिया विषयक ऋद्धि दो प्रकार की है—चारणत्व और आकाशगामित्व। जल जंघा तन्तु पुष्प पत्र आदिका निमित्त लेकर अप्रतिहत गति करना चारणत्व है। पद्मासन या कायोत्सर्गरूपसे आकाशमें गमन करना आकाशगामित्व है।

विक्रिया विषयक ऋद्धि अणिमा आदिके भेदसे अनेक प्रकारकी है। सूक्ष्म शरीर बना लेना अणिमा, महान् शरीर बनाना महिमा, वायुसे भी लघु शरीर कर लेना लघिमा, वज्रसे भी गुरु शरीर बना लेना गरिमा है। भूमिपर बैठे हुए अंगुलीसे मेरु या सूर्य चन्द्र आदिको स्पर्श कर लेना प्राप्ति है। जलमें भूमिकी तरह चलना आदि प्राकाम्य है। त्रैलोक्यकी प्रभुता ईशित्व है। सबको वशमें कर लेना वशित्व है। पर्वतमें भी घुस जाना अप्रतीघात है। अदृश्य रूप बना लेना अन्तर्धान है। एक साथ अनेक आकार बना लेना कामरूपित्व है।

तपोऽतिशय-ऋद्धि सात प्रकारकी है—दो दिन तीन दिन चार दिन एक माहके उपवास आदि किसी भी उपवासको निरन्तर कठोरतापूर्वक करनेवाले उग्रतप हैं। महोपवास करनेपर भी जिनका काय वचन और मनोबल बढ़ता ही जाता है और शरीर

की दीप्ति उत्तरोत्तर वृद्धिको प्राप्त होनी है वे दीप्ततप हैं । गरम तवेपर गिरे हुए जलकी तरह जिनके अल्प आहारका मलादिरूपसे परिणमन नहीं होता, वह वही सूख जाता है वे तप्ततप हैं । मिहनिष्क्रीडित आदि महान् तपोंको तपनेवाले महातप हैं । ज्वर सन्निपात आदि महाभयंकर रोगोंके होनेपर भी जो अनशन कायवर्ग आदिमें मन्द नहीं होते और भयानक श्मशान, पहाड़की गुफा आदिमें रहनेके अभ्यासी हैं वे घोर तप हैं । ये ही जब तप और योगको उत्तरोत्तर बढ़ाते जाते हैं तब घोरपराक्रम कहे जाते हैं । जो अस्खलित अखंड ब्रह्मचर्य धारण करते हैं तथा जिन्हें दुःस्वप्न तक नहीं आते वे घोर ब्रह्मचारी हैं ।

बलालम्बन ऋद्धि तीन प्रकारकी है—मनःश्रुतावरण और वीर्यान्तरायके प्रकृष्ट क्षयोपशमसे अन्तर्मुहूर्तमें ही सकलश्रुतार्थके चिन्तनमें निष्णात मनोबली हैं । मन और रसनाश्रुतावरण तथा वीर्यान्तरायके प्रकृष्ट क्षयोपशमसे अन्तर्मुहूर्तमें ही सकलश्रुतके उच्चारणमें समर्थ वचनबली हैं । वीर्यान्तरायके असाधारण क्षयोपशमसे जो मासिक चातुर्मासिक सांवत्सरिक आदि प्रतिमायोगोंके धारण करनेपर भी थकावट और बलान्तिका अनुभव नहीं करते वे कायबली हैं । औषध-ऋद्धि आठ प्रकारकी है—जिनके हाथ-पैर आदिके स्पर्शसे बड़ी भयंकर व्याधियाँ शान्त हो जाती हैं वे आमर्श ऋद्धिवाले हैं । जिनका थूक औषधिका कार्य करता है वे श्वेलौषधि हैं । जिनका पसीना व्याधियोंको दूर कर देता है वे जलौषधि हैं । जिनका कान दाँत या आँखका मल औषधिरूप होता है वे मलौषधि हैं । जिनका प्रत्येक अवयवका स्पर्श या उसका स्पर्श करनेवाली वायु आदि सभी पदार्थ औषधिरूप हो जाते हैं वे सर्वौषधि ऋद्धिवाले हैं । उग्रविषमिश्रित भी आहार जिनके मुखमें जाकर निर्विष हो जाता है अथवा मुखसे निकले हुए वचनोंको सुनने मात्रसे महाविषव्याप्त भी निर्विष हो जाते हैं वे आस्याविप हैं । जिनके देखने मात्रसे ही तीव्र विष दूर हो जाता है वे दृष्ट्यविप हैं ।

रस ऋद्धि प्राप्त आर्य छह प्रकारके हैं—जिस प्रकृष्ट तपस्वी यतिके 'मर जाओ' आदि शापसे व्यक्ति तुरन्त मर जाता है वे आस्याविप हैं । जिनकी क्रोधपूर्ण दृष्टिसे मनुष्य भस्मसात् हो जाता है वे दृष्टिविप हैं । जिनके हाथमें पड़ते ही नीरस भी अन्न क्षीरके समान सुस्वादु हो जाता है, अथवा जिनके वचन क्षीरके समान सबको मीठे लगते हैं वे क्षीरास्रवी हैं । जिनके हाथमें पड़ते ही नीरस भी आहार मधुके समान मिष्ट हो जाता है, अथवा जिनके वचन मधुके समान श्रोताओंको तृप्त करते हैं वे मध्वास्रवी हैं । जिनके हाथमें पड़कर रूखा भी अन्न घीकी तरह पुष्टिकारक और स्निग्ध हो जाता है अथवा जिनके वचन घीकी तरह सन्तर्पक हैं वे सर्पिरास्रवी हैं । जिनके हाथमें रखा हुआ भोजन अमृतकी तरह हो जाता है या जिनके वचन अमृतकी तरह सन्तृप्ति देनेवाले हैं वे अमृतास्रवी हैं ।

क्षेत्रऋद्धिप्राप्त आर्य दो प्रकारके हैं—अक्षीणमहानस और अक्षीणमहालय । प्रकृष्ट लाभान्तरायके क्षयोपशमवाले यतियोंको भिक्षा देनेपर उस भोजनसे चक्रवर्तिके पूरे कटकको भी जिमानेपर क्षीणता न आना अक्षीणमहानस ऋद्धि है । अक्षीणमहालय ऋद्धिवाले मुनि जहाँ बैठते हैं उस स्थानमें इतनी अवगाहन शक्ति हो जाती है कि वहाँ सभी देव मनुष्य और तिर्यञ्च निर्बाध रूपसे बैठ सकते हैं । ये सब ऋद्धिप्राप्त आर्य हैं ।

१४ म्लेच्छ दो प्रकारके हैं—१ अन्तरद्वीपज और २ कर्मभूमिज । लवणममुद्रकी आठों दिशाओंमें आठ और उनके अन्तर्गलमें आठ, हिमवान् और शिखरी तथा दोनों विजयार्धोंके अन्तर्गलमें आठ इस तरह चौबीस अन्तरद्वीप हैं । दिगावर्ती द्वीप वेदिकामें तिरछे पाँच सौ योजन आगे हैं । विदिशा और अन्तर्गलवर्ती द्वीप ५५० योजन जाकर हैं । पहाड़ोंके अन्तिम भागवर्ती द्वीप छह सौ योजन भीतर आगे हैं । दिगावर्ती द्वीप सौ योजन विस्तृत हैं, विदिशावर्ती द्वीप पचास योजन और पर्वतान्तवर्ती द्वीप पच्चीस योजन विस्तृत हैं । पूर्व दिशामें एक जाँघ वाले, पश्चिममें पूँछवाले, उत्तरमें गूँगे, दक्षिणमें सींग-वाले प्राणी हैं । विदिशाओंमें खरगोशके कान मरीखे कानवाले, पुड़ीके समान कानवाले, बहुत चौड़े कानवाले और लम्बकर्ण मनुष्य हैं । अन्तर्गलमें अश्व, सिंह, कुत्ता, सुअर, व्याघ्र उल्लू और वन्दरके मुख जैसे मुखवाले प्राणी हैं । शिखरी पर्वतके दोनों अन्तरालोंमें मेघ और विजलीके समान मुखवाले, हिमवान्के दोनों अन्तर्गलोंमें मत्स्यमुख और कालमुख, उत्तर विजयार्धके दोनों अन्तमें हस्तिमुख और आदर्शमुख और दक्षिण विजयार्धके दोनों अन्तमें गोमुख और मेघमुखवाले प्राणी हैं । एक टाँगवाले गुफाओंमें रहते हैं और मिट्टीका आहार करते हैं । बाकी वृक्षोंपर रहते हैं और पुष्प फल आदिका आहार करते हैं । ये सब प्राणी पल्योपम आयुवाले हैं । ये चौबीसों द्वीप जल तलसे एक योजन ऊँचे हैं । इसी तरह कालोदधिमें हैं । ये सब अन्तरद्वीपज म्लेच्छ हैं । शक, यवन, श्वर और पुलिन्द आदि कर्मभूमिज म्लेच्छ हैं ।

कर्मभूमियोंका वर्णन—

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः ॥३७॥

भरत ऐरावत और देवकुरु उत्तरकुरु भागको छोड़कर शेष विदेह क्षेत्र कर्मभूमियाँ हैं । मोक्ष मार्गकी प्रवृत्ति कर्मभूमिमें ही होती है । यद्यपि भोगभूमियोंमें ज्ञान दर्शन होते हैं पर चारित्र्य नहीं होता ।

१-३ यद्यपि ज्ञानावरणादि आठ कर्मोंका बन्ध और उनका फलभोग सभी मनुष्य क्षेत्रोंमें समान है फिर भी यहाँ कर्मभूमि व्यवहारविशेषके निमित्तसे हैं । सर्वार्थ-सिद्धि प्राप्त करानेवाला या तीर्थङ्कर प्रकृति बाँधनेवाला प्रकृष्ट शुभकर्म अथवा सातवें नरक ले जानेवाला प्रकृष्ट अशुभकर्म कर्मभूमिमें ही बँधता है । सकल संसारका उच्छेद करनेवाली परमनिर्जराकी कारण तपश्चरणादि क्रियाएँ भी यहीं होती हैं । असि, मणि, कृषि, विद्या, शिल्प और वाणिज्य रूप छह कर्मोंकी प्रवृत्ति भी यहीं होती है । अतः भरतादिकमें ही कर्मभूमि व्यवहार उचित है ।

४ जैसे 'न ववचित् सर्वदा सर्वविस्रम्भगमनं नयः अन्यत्र धर्मात्' अर्थात् धर्म को छोड़कर अन्य आर्थिक आदि प्रसङ्गोंमें पूर्ण विद्वत्ता करना नीतिसंगत नहीं है । यहाँ 'अन्यत्र' शब्द 'छोड़कर' इस अर्थमें है उसी तरह 'अन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः' यहाँ भी । अर्थात् देवकुरु और उत्तरकुरुको छोड़कर शेष विदेहक्षेत्र कर्मभूमि है । देवकुरु उत्तरकुरु और हैमवत आदि भोगभूमि हैं ।

मनुष्योंकी आयु—

नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमान्तमुर्हूर्ते ॥३८॥

मनुष्योंकी उत्कृष्ट स्थिति तीन पत्य और जघन्य अन्तर्मुहूर्त है ।

१-३ लौकिक और लोकोत्तरके भेदसे प्रमाण दो प्रकारका है । लौकिक मान छह प्रकारका है—मान, उन्मान, अवमान, गणना, प्रतिमान और तत्प्रमाण । मान दो प्रकारका है—रसमान और बीजमान । घी आदि तरल पदार्थोंको मापनेकी छटंकी आदि रसमान हैं और धान्य नापनेके कुडव आदि बीजमान हैं । तगर आदि द्रव्योंको ऊपर उठाकर जिनसे तौला जाता है वे तराजू आदि उन्मान हैं । खेत नापनेके डडा आदि अवमान हैं । एक दो तीन आदि गणना है । पूर्वकी अपेक्षा आगेके मानोंकी व्यवस्था प्रतिमान है जैसे—चार मंहदीके फलोंका एक सफेद सरसों, सोलह सरसोंका एक उड़द, दो उड़दकी एक गुमची, दो गुमचीका एक रूप्यमाण (सफेद उड़द), दो रूप्यमाणका एक धरण, २॥ धरण का एक सुवर्ण कंस, चार कंसका एक पल, एक सौ पलकी तुला, तीन पल और आधे कंस का एक कुडव, चार कुडवका एक प्रस्थ, चार प्रस्थका एक आढक, चार आढकका एक द्रोण, सोलह द्रोणकी एक खारी, बीस खारीका एक वाह, इत्यादि मगध देशका प्रमाण है । मणि आदिकी दीप्ति, अश्व आदिकी ऊंचाई गुण आदिके द्वारा मूल्य निर्धारण करनेके लिए तत्प्रमाणका उपयोग होता है । जैसे मणिकी प्रभा ऊपर जहाँ तक जाय उतनी ऊंचाई तकका सुवर्णका ढेर उसका मूल्य होगा । छोड़ा जितना ऊंचा हो—उतनी ऊंची सुवर्ण मुद्राएं घोड़ेका मूल्य । अथवा जितनेमें रत्नके मालिकको सन्तोष हो उतना रत्नका मूल्य होता है । आदि ।

४ लोकोत्तर प्रमाण द्रव्य क्षेत्र काल और भावके भेदसे चार प्रकार का है । द्रव्य-प्रमाण एक परमाणुसे लेकर महास्कन्धपर्यन्त, क्षेत्र प्रमाण एक प्रदेशसे लेकर सर्व लोकपर्यन्त, और काल प्रमाण एक समयसे लेकर अनन्त कालपर्यन्त जघन्य मध्यम और उत्कृष्टके भेदसे तीन तीन प्रकारका है । भाव प्रमाण अर्थात् ज्ञान दर्शन उपयोग । वह जघन्य सूक्ष्म निगोदके उत्कृष्ट केवलीके और मध्यम अन्य जीवोंके होता है ।

५ द्रव्यप्रमाण संख्या और उपमाके भेदसे दो प्रकारका है । संख्या प्रमाण संख्येय असंख्येय और अनन्तके भेदसे तीन प्रकारका है । संख्येय प्रमाण जघन्य उत्कृष्ट और अजघन्योत्कृष्टके भेदसे तीन प्रकारका है । असंख्यात और अनन्त नौ नौ प्रकारके हैं ।

संख्येय प्रमाणके ज्ञानके लिए जम्बूद्वीपके समान एक लाख लम्बे चौड़े और एक योजन गहरे शलाका प्रतिशलाका महाशलाका और अनवस्थित नामके चार कुण्ड बुद्धिसे कल्पित करने चाहिए । अनवस्थित कुण्डमें दो सरसों डालना चाहिए । यह जघन्य संख्येयका प्रमाण है । उस अनवस्थित कुण्डको सरसोंसे भर देना चाहिए । फिर कोई देव उससे एक-एक सरसोंको क्रमशः एक-एक द्वीप समुद्रमें डालता जाय । जब वह कुण्ड खाली हो जाय तब शलाका कुण्डमें एक दाना डाला जाय । जहाँ अनवस्थितकुण्डका अन्तिम सरसों गिरा था उतना बड़ा अनवस्थित कुण्ड कल्पना किया जाय । उसे सरसोंसे भरकर फिर उससे आगेके द्वीपोंमें एक एक सरसों डालकर उसे खाली किया जाय । जब वह खाली हो जाय तब शलाका कुण्डमें दूसरा सरसों डाले । फिर जहाँ अन्तिम सरसों गिरा था उतना बड़ा अनवस्थित कुण्ड कल्पित करके उसे सरसोंसे भरकर उससे आगेके द्वीपसमुद्रोंमें एक एक सरसों डालकर खाली करना चाहिए । तब शलाका कुण्डमें एक सरसों डाले । इस तरह अनवस्थितकुण्डको तब तक बढ़ाता जाय जब तक शलाका कुण्ड सरसोंसे न भर जाय ।

जब शलाका कुण्ड भर जाय तब एक सरसों प्रतिशलाका कुण्डमे डाले । इस तरह उमे भी भरे । जब प्रतिशलाका कुण्ड भर जाय तब एक सरसों महाशलाका कुण्डमें डाले । उक्त विधिसे जब वह भी परिपूर्ण हो जाय तब जो प्रमाण आता है वह उत्कृष्ट संख्यातसे एक अधिक जघन्यपरीतासंख्यात है । उसमेंसे एक कम करनेपर उत्कृष्ट संख्यात होता है । जघन्य और उत्कृष्टके बीचके सभी भेद अजघन्योत्कृष्ट संख्यात हैं । जहाँ भी संख्यात शब्द आता है वहाँ यही अजघन्योत्कृष्ट संख्यात लिया जाता है ।

असंख्यात तीन प्रकार है—परीतासंख्येय युक्तासंख्येय और असंख्येयासंख्येय । परीता संख्यात जघन्य मध्यम और उत्कृष्टके भेदमे तीन प्रकारका है । इसी तरह अन्य असंख्यातों के भी भेद होते हैं ।

अनन्त भी तीन प्रकारका है—परीतानन्त, युक्तानन्त और अनन्तानन्त । ये तीनों अनन्त जघन्य उत्कृष्ट और अजघन्योत्कृष्टके भेदसे तीन तीन प्रकारके हैं । जघन्य परीतासंख्येयको फैलाकर मोतीके समान जुड़े जुड़े रखना चाहिए । प्रत्येक पर एक एक जघन्य परीतासंख्येयको फैलाना चाहिए । इनका परस्पर वर्ग करे । जो जघन्य परीतासंख्येय मुक्तावली पर दिये गये थे उनका गुणाकर एक राशि बनावे । उसे विरलन कर उसपर उस वर्गित राशिको दे । उसका परस्पर वर्ग कर जो राशि आती है वह उत्कृष्ट परीतासंख्येयसे एक अधिक होती है । उसमेंसे एक कम करनेपर उत्कृष्ट परीतासंख्येय होता है । बीचके विकल्प अजघन्योत्कृष्ट परीतासंख्येय हैं । जहाँ आवलिसे प्रयोजन होता है वहाँ जघन्ययुक्तासंख्येय लिया जाता है । जघन्ययुक्तासंख्येयको विरलन कर प्रत्येकपर जघन्ययुक्तासंख्येयको स्थापित करे । उनका वर्ग करनेपर जो राशि आती है वह जघन्य संख्येयासंख्येय है । उसमेंसे एक कम करनेपर उत्कृष्ट युक्तासंख्येय होती है । बीचके विकल्प मध्यम युक्तासंख्येय हैं । जघन्य संख्येयासंख्येयका विरलनकर पूर्वोक्त विधिसे तीन बार वर्ग संवर्ग करनेपर भी उत्कृष्ट संख्येयासंख्येय नहीं होता । इसमें धर्म, अधर्म, एक जीव, लोकाकाश, प्रत्येक शरीरजीव, बादर निगोत शरीर ये छहों असंख्येय, स्थितिबन्धाध्यवसाय स्थान, अनुभागबन्धाध्यवसायस्थान, योगके अविभाग परिच्छेद, उत्सर्पिणी अवसर्पिणी कालके समयोंको जोड़नेपर फिर तीन बार वर्गित संवर्गित करनेपर उत्कृष्टासंख्येयासंख्येयसे एक अधिक जघन्यपरीतानन्त होता है । इसमेंसे एक कम करनेपर उत्कृष्टासंख्येयासंख्येय होता है । मध्यके विकल्प अजघन्योत्कृष्टासंख्येयासंख्येय होते हैं । असंख्येयासंख्येयके स्थानमें अजघन्योत्कृष्टासंख्येयासंख्येय विवक्षित होता है । इसी तरह जघन्यपरीतानन्तको विरलन कर तीन बार वर्गित संवर्गित करनेपर उत्कृष्टपरीतानन्तसे एक अधिक जघन्ययुक्तानन्त होता है । उससे एक कम करनेपर उत्कृष्टपरीतानन्त होता है । मध्यके विकल्प अजघन्योत्कृष्ट परीतानन्त हैं । अभव्यराशिके प्रमाणमें जघन्ययुक्तानन्त लिया जाता है । जघन्ययुक्तानन्तको विरलनकर प्रत्येकपर जघन्ययुक्तानन्तको रखे । उन्हें परस्पर वर्ग करनेपर जो राशि आती है वह उत्कृष्टयुक्तानन्तसे एक अधिक जघन्य अनन्तानन्तकी राशि है । उसमेंसे एक कम करनेपर उत्कृष्ट युक्तानन्त होता है । मध्यके विकल्प अजघन्योत्कृष्ट युक्तानन्त हैं । जघन्य अनन्तानन्तको विरलनकर प्रत्येकपर जघन्य अनन्तानन्तको स्थापितकर तीन बार वर्गित संवर्गित करनेपर भी उत्कृष्ट अनन्तानन्त नहीं होता । अतः उसमें सिद्ध, निगोदजीव, वनस्पतिकाय, अतीत अनागतकालके समय, सभी

पुद्गल, आकाशके प्रदेश, धर्म, अर्थ और अनन्त अणुगुण जोड़े । फिर तीन बार वर्गित-संवर्गित करे । तब भी उत्कृष्ट अनन्तानन्त नहीं होता । अतः उसमें केवलज्ञान और केवलदर्शनको जोड़े तब उत्कृष्ट अनन्तानन्त होता है । उससे एक कम अजघन्योत्कृष्ट अनन्तानन्त होता है । जहां अनन्तानन्तका प्रकरण आता है वहां अजघन्योत्कृष्ट अनन्तानन्त लेना चाहिए ।

§ ७ उपमा प्रमाण आठ प्रकारका है—पल्य, रागर, सूची, प्रतर, घनांगुल, जगच्छ्रेणी, लोकप्रतर और लोक । आदि अन्तसे रहित अतीन्द्रिय एक रस एकगन्ध एक रूप और दो स्पर्शवाला अविभागी द्रव्य परमाणु कहलाता है । अनन्तानन्त परमाणुओंके संघात की एक उत्संज्ञासंज्ञा । आठ उत्संज्ञासंज्ञाकी एक सज्ञासंज्ञा । आठ सज्ञासंज्ञाकी एक त्रुटिरेणु । आठ त्रुटिरेणुकी एक त्रसरेणु । आठ त्रसरेणुकी एक रथरेणु । आठ रथरेणुका एक देवकुरु उत्तरकुरुके मनुष्यका बालाग्र । उन आठ बालाग्रोंका एक रम्यक और हरिवर्षके मनुष्योंका बालाग्र । उन आठ बालाग्रोंका एक हेमण्यवत और हेमवत क्षेत्रके मनुष्योंका बालाग्र । उन आठ बालाग्रोंका एक भर्गव ऐरावत और विदेहके मनुष्योंका बालाग्र । उन आठ बालाग्रोंकी एक लीख । आठ लीखकी एक जू । आठ जूका एक यवमध्य । आठ यवमध्योंका एक उत्सेधांगुल । इससे नारक तिर्यञ्च देव मनुष्य और अकृत्रिम चैत्यालयोंकी प्रतिमाओंका माप होता है । ५०० उत्सेधांगुलका एक प्रमाणांगुल । यही अवसर्पिणीके प्रथम चक्रवर्तीका आत्मांगुल होता है । उस समय इसीसे गाँव नगर आदिका माप किया जाता है । दूसरे युगोंमें उस उस युगके मनुष्योंके आत्मांगुलसे ग्राम नगर आदिका माप किया जाता है । प्रमाणांगुलसे द्वीप समुद्र वेदिका पर्वत विमान नरक प्रस्तार आदि अकृत्रिम द्रव्योंकी लम्बाई चौड़ाई मापी जाती है । छह अंगुलका एक पाद । बारह अंगुलका एक बीता । दो बीतेका एक हाथ । दो हाथका एक किष्कु । दो किष्कुका एक दंड । दो हजार दंडका एक गव्यूत । चार गव्यूतका एक योजन होता है ।

§ ८ पल्य तीन प्रकारका है—व्यवहारपल्य उद्धारपल्य और अद्धापल्य । व्यवहारपल्य आगेके पल्योंके व्यवहारमें कारण होता है, उससे अन्य किसीका परिच्छेद नहीं होता । उद्धारपल्यके लोमच्छेदोंसे द्वीप समुद्रोंकी गिनती की जाती है । अद्धापल्यसे स्थितिका परिच्छेद किया जाता है । प्रमाणांगुलसे परिमित एक योजन लम्बे चौड़े गहरे तीन गड्ढे किये जायें । वे सात दिन तककी आयु वाले भेड़ोंके रोमके अतिसूक्ष्म टुकड़ोंसे भरे जायें । एक एक सौ वर्षमें एक एक रोमका टुकड़ा निकाला जाय । जितने समयमें वह खाली हो उतना काल व्यवहारपल्य कहलाता है । तन्हीं रोमच्छेदोंको यदि प्रत्येकको असंख्यात करोड़ वर्षके समयोंसे छिन्न कर दिया जाय और प्रत्येक समयमें एक एक रोम छेदको निकाला जाय तो जितने समयमें वह खाली होगा वह समय उद्धारपल्य कहलाता है । दस कोड़ाकोड़ी उद्धारपल्योंका एक उद्धारसागर होता है । ढाई उद्धारसागरोंके जितने रोमच्छेद होते हैं उसने ही द्वीप समुद्र हैं । उद्धारपल्यके रोमच्छेदोंको सौ वर्षके समयोंसे छेद करके एक एक समयमें एक एक रोमच्छेदको निकालनेपर जितने समयमें वह खाली हो उतना समय अद्धापल्य कहलाता है । दस कोड़ाकोड़ी अद्धापल्योंका एक अद्धासागर होता है । दस कोड़ाकोड़ी अद्धासागरोंकी एक अवसर्पिणी होती है और इतनी

ही उत्सर्पिणी । अद्धापल्यसे नारक तिर्यञ्च मनुष्य और देवोंकी कर्मस्थिति भवस्थिति आयु-स्थिति और कायस्थिति मापी जाती है । अद्धापल्यके अर्धच्छेदोंको विरलनकर प्रत्येक अद्धापल्यको स्थापितकर परस्पर गुणा करे, तब जितने रोमच्छेद हों उतने प्रदेशोंको सूच्यंगुल कहते हैं । सूच्यंगुलको सूच्यंगुलसे गुणा करनेपर प्रतरांगुल होता है । प्रतरांगुल को सूच्यंगुलसे गुणा करनेपर घनांगुल होता है । असंख्येय वर्षोंके जितने समय है उतने खडवाला अद्धापल्य स्थापित करे । उनसे अखंख्यात खडोंको निकालकर एक असंख्यात भागको बुद्धिसे विरलनकर प्रत्येकपर घनांगुलको स्थापित करे । उनका परस्पर गुणा करनेपर एक जगत्श्रेणी होती है । जगत्श्रेणीको जगत्श्रेणीसे गुणा करनेपर प्रतरलोक होता है । प्रतरलोक जगत्श्रेणीसे वर्ग करनेपर घनलोक होता है ।

क्षेत्र प्रमाण दो प्रकारका है—अवगाह क्षेत्र और विभागनिष्पन्न क्षेत्र । अवगाह क्षेत्र एक दो तीन चार संख्येय असंख्येय और अनन्त प्रदेशवाले पुद्गलद्रव्यको अवगाह देनेवाले आकाश प्रदेशोंकी दृष्टिसे अनेक प्रकारका है । विभाग निष्पन्नक्षेत्र भी अनेक प्रकारका है—असंख्यात आकाश श्रेणी, क्षेत्र प्रमाणांगुलका एक असंख्यात भाग, असंख्यान क्षेत्र प्रमाणांगुलके असंख्यात भाग, एक क्षेत्र प्रमाणांगुल । पाद बीता आदि पहिलेकी तरह जानना चाहिए ।

कालप्रमाण—जघन्यगतिसे एक परमाणु सटे हुए द्वितीय परमाणु तक जितने कालमें जाता है उसे समय कहते हैं । असंख्यात समयकी एक आवली । संख्यात आवलीका एक उच्छ्वास या निश्वास । एक उच्छ्वास निश्वासका एक प्राण । सात प्राणोंका एक स्तोक । सात स्तोकका एक लव । ७७ लवका एक मुहूर्त । ३० मुहूर्तका एक दिन रात । १५ दिन रातका एक पक्ष । दो पक्षका एक माह । दो माहकी एक ऋतु । तीन ऋतुओंका एक अयन । दो अयनका एक संवत्सर । ८४ लाख वर्षोंका एक पूर्वाङ्ग । ८४ लाख पूर्वाङ्गोंका एक पूर्व । इसी तरह पूर्वाङ्ग पूर्व, नयुतांग नयुत, कुमुदांग कुमुद, पद्मांग पद्म, नलिनांग नलिन, कमलांग कमल, तुट्यांग तुट्य, अट्टांग अट्ट, अममांग अमम, हूहअंग हूह, लतांग लता, महालतांग महालता आदि काल वर्षोंकी गिनतीसे गिना जानेवाला संख्येय कहलाता है । इसके आगेका काल पत्योपम सागरोपम आदि असंख्येय है, उसके अनन्तकाल है जो कि अतीत और अन्तगत रूप है । वह सर्वज्ञके प्रत्यक्षगम्य है ।

पाँच प्रकारका ज्ञान भावप्रमाण है ।

तिर्यंचोंकी स्थिति—

तिर्यग्योनिजानां च ॥३६॥

तिर्यंचोंकी भी उत्कृष्ट स्थिति तीन पत्य और जघन्य अन्तर्मुहूर्त है ।

१-२ तिर्यंच गति नाम कर्मके उदयसे जिनका जन्म हुआ है वे तिर्यंच हैं । तिर्यञ्च एकेन्द्रिय विकलेन्द्रिय और पंचेन्द्रियके भेदसे तीन प्रकारके हैं ।

३ शुद्ध पृथिवी कायिकोंकी उत्कृष्ट स्थिति १२ हजार वर्ष, खरपृथिवी कायिकों की २२ हजार वर्ष, वनस्पति कायिकोंकी १० हजार वर्ष, जल कायिकोंकी ७ हजार वर्ष, वायुकायिकोंकी तीन हजार वर्ष और तेजस्कायिकोंकी तीन रात दिन है ।

४ द्वीन्द्रियोंकी उत्कृष्ट स्थिति १२ वर्ष, त्रीन्द्रियोंकी ४९ दिन रात और चतु-रिन्द्रियोंकी ६ माह है ।

§ ५ जलचर पंचेन्द्रियोंकी उत्कृष्ट स्थिति मछली आदिकी एक पूर्वकोटि, परिसप गोह नकुल आदिकी ९ पूर्वाङ्ग, उरग-सर्पोंकी ४२ हजार वर्ष, पक्षियोंकी ७२ हजार वर्ष, चतुष्पदोंकी तीन पत्य । सबकी जघन्य स्थिति अन्तर्मुहूर्त है ।

§ ६ तिर्यंचोंकी आयुका पृथक् निर्देश इसलिए किया है जिससे प्रत्येककी उत्कृष्ट और जघन्य दोनों प्रकारकी स्थितिका ज्ञान स्वतन्त्र भावसे हो जाय । अन्यथा यथासंख्य अन्वय होकर मनुष्योंकी उत्कृष्ट और तिर्यंचोंकी जघन्य यह ज्ञान होता ।

एक भवकी स्थिति भवस्थिति कहलाती है और एक कायका परित्याग किये बिना अनेक भव विषयक कायस्थिति होती है । पृथिवी जल तेज और वायुकायिकोंकी उत्कृष्ट कायस्थिति असंख्यात लोक है । वनस्पतिकायकी उत्कृष्ट काय स्थिति अनन्तकाल, असंख्यात पुद्गल परिवर्त, आवलिकाका असंख्यात भागमात्र है । विकलेन्द्रियोंकी असंख्यात हजार वर्ष, पंचेन्द्रिय तिर्यंच मनुष्योंकी पूर्वकोटि पृथक्त्व अधिक तीन पत्य । सभीकी जघन्य कायस्थिति अन्तर्मुहूर्त है । देव और नारकोंकी भवस्थिति ही कायस्थिति है ।

तृतीय अध्याय समाप्त

चौथा अध्याय

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥१॥

§ १-२ देवगतिनामकर्मके उदय होनेपर बाह्य दीप्ति यथेच्छ क्रीड़ा आदिसे जो दिव्य ह वे देव हैं। अन्तर्गत भेदोंकी दृष्टिसे 'निकायाः' में बहुवचनका प्रयोग किया गया है।

§ ३ देवगतिनामकर्मोदयकी भीतरी सामर्थ्यसे बने हुए समुदायोंको निकाय कहते हैं। भवनवासी, किन्नर, ज्योतिष्क और वैमानिक ये चार निकाय हैं।
देवोंकी लेश्या—

आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ॥२॥

आदिके तीन निकायोंमें पीतपर्यन्त लेश्याएँ होती हैं।

§ १-३ अन्त या मध्यसे नहीं किन्तु आदिसे एक या दो नहीं किन्तु तीन निकायों में अर्थात् भवनवासी, व्यन्तर और ज्योतिषियोंमें कृष्ण नील कापोत और पीत ये चार लेश्याएँ होती हैं।

दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥३॥

§ १-३ इन्द्रसामानिक आदि कल्पनाएं जिनमें होती हैं वे कल्पोपपन्न हैं। यद्यपि भवनवासी आदिमें भी ये कल्पनाएं हैं फिर भी रूढ़िवश कल्पोपपन्न शब्दसे १६ स्वर्गवासियोंका ग्रहण है। ग्रैवेयक आदि कल्पातीतोंकी इससे निवृत्ति हो जाती है। अर्थात् भवनवासी दस प्रकार, व्यन्तर आठ प्रकार, ज्योतिषी पाँच प्रकार और वैमानिक कल्प बारह प्रकारके हैं।

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णका-

भियोग्यकिल्बिषकाश्चैकशः ॥४॥

प्रत्येक निकायमें इन्द्र सामानिक त्रायस्त्रिंश पारिषद् आत्मरक्ष लोकपाल अनीक प्रकीर्णक आभियोग्य और किल्बिषक ये दश भेद हैं।

§ १ अन्य देवोंमें नहीं पाया जानेवाला अणिमा आदि ऋद्धिरूप ऐश्वर्यवाला इन्द्र है।

§ २ आज्ञा और ऐश्वर्यके सिवाय स्थान आयु शक्ति परिवार और भोगोपभोग आदिमें जो इन्द्रोंके समान हैं वे सामानिक हैं। ये पिता गुरु उपाध्याय आदिके समान आदरणीय होते हैं।

§ ३ मन्त्री और पुरोहितके समान हित चेतानेवाले त्रायस्त्रिंश देव होते हैं। त्रयस्त्रिंशत् संख्या और संख्येयमें भेद मानकर यहाँ समाप्त हो गया है। अथवा स्वाधिक अणु प्रत्यय करनेपर त्रायस्त्रिंश रूप बन जाता है।

§ ४ पारिषद् अर्थात् सभ्य । ये मित्र और पीठमर्द—अर्थात् नर्तकाचार्यके समान विनोदशील होते हैं ।

§ ५ अंगरक्षकके समान कवच पहिने हुए, सशस्त्र पीछे खड़े रहनेवाले आत्मरक्ष हैं । यद्यपि कोई भय नहीं है फिर भी विभूतिके द्योतनके लिए, तथा दूसरोंपर प्रभाव डालनेके लिए आत्मरक्ष होते हैं ।

§ ६ अर्थरक्षकके समान लोकपाल होते हैं ।

§ ७ पदाति आदि सात प्रकारकी सेना अनीक है ।

§ ८ नगर या प्रान्तवासियोंके समान प्रकीर्णक होते हैं ।

§ ९ दासोंके समान आभियोग्य होते हैं । ये ही विमान आदिको खींचते हैं और वाहक आदि रूपसे परिणत होते हैं ।

§ १० पापशील और अन्तवासीकी तरह किल्बिषक होते हैं ।

§ ११ प्रत्येक निकायमें इन भेदोंकी सूचनाके लिए, 'एकशः' पदमें वीप्साथक शस् प्रत्यय है ।

त्रायस्त्रिंश्लोकपालवज्र्या व्यन्तरज्योतिष्काः ॥५॥

व्यन्तर और ज्योतिष्कोंमें त्रायस्त्रिंश और लोकपालके सिवाय आठ भेद होते हैं ।

पूर्वयोर्द्विन्द्राः ॥६॥

भवनवासी और व्यन्तरोंमें दो दो इन्द्र होते हैं ।

§ १-२ 'पूर्वयोः' इस शब्दसे प्रथम और द्वितीय निकायका ग्रहण करना चाहिए, समुदाय और समुदायवालेमें भेद विवक्षाकी दृष्टिसे देवोंके निकायोंमें ऐसा भेदपरक निर्देश किया है । जैसे आमोंका वन या धान्यकी राशि ।

§ ३ 'द्वीन्द्राः' यहाँ वीप्सार्थकी विवक्षा है अर्थात् दो दो इन्द्र होते हैं । भवन-वासियोंमें असुरकुमारोंके चमर और वैरोचन, नागकुमारोंके धरण और भूतानन्द, विद्युत्कुमारोंके हरिसिंह और हरिकान्त, सुपर्णकुमारोंके वेणुदेव और वेणुधारी, अग्निकुमारोंके अग्निशिख और अग्निमाणव, वातकुमारोंके वैलम्ब और प्रभञ्जन, स्तनितकुमारोंके सुघोष और महाघोष, उदधिकुमारोंके जलकान्त और जलप्रभ, द्वीपकुमारोंके पूर्ण और वशिष्ठ तथा दिक्कुमारोंके अमितगति और अमितवाहन नामके इन्द्र हैं ।

व्यन्तरोंमें किन्नरोंके किन्नर और किंपुरुष, किम्पुरुषोंके सत्पुरुष और महापुरुष, महोरगोंके अतिकाय और महाकाय, गन्धर्वोंके गीतरति और गीतयश, यक्षोंके पूर्णभद्र और माणिभद्र, राक्षसोंके भीम और महाभीम, पिशाचोंके काल और महाकाल तथा भूतोंके प्रतिरूप और अप्रतिरूप नामके इन्द्र हैं ।

सुखभोगका प्रकार—

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥७॥

ऐशान स्वर्ग पर्यन्त मैथुन सेवन शरीरसे होता है ।

§ १ मैथुन व्यवहारको प्रवीचार कहते हैं । शरीरसे मैथुन सेवनको कायप्रवीचार कहते हैं ।

§ २ आङ्ग उपसर्ग अभिविधि अर्थ में है। अर्थात् ऐशान स्वर्ग तकके देव संक्लिष्ट कर्मवाले होनेसे मनुष्योंकी तरह स्त्री विषयका सेवन करते हैं। यदि 'प्राग् ऐशानात्' ऐसा ग्रहण करते तो ऐशान स्वर्गके देव छूट जाते।

§ ३ 'आ ऐशानात्' ऐसा बिना सन्धिक निदेश असन्देहके लिए किया गया है। यदि सन्धि कर देते तो 'आङ्ग' उपसर्गका पता ही न चलता। पूर्वसूत्रमें 'पूर्वयोः' का अधिकार है। अतः उसका अनुवर्तन होनेसे 'ऐशानसे पहिलेके' यह अनिष्ट अर्थ होता। अतः यहाँ सन्धि नहीं की है।

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥८॥

शेष स्वर्गोंमें स्पर्श रूप शब्द और मनके द्वारा ही कामवेदना शान्त हो जाती है।

§ १ शेष शब्दके द्वारा ऐशानके सिवाय अन्य विमानवासियोंका संग्रह होता है। ग्रैवेयकादिके देव तो 'परेऽप्रवीचाराः' सूत्रसे मथुनरहित बताए जायेंगे।

§ २-४ प्रश्न-इस सूत्रके द्वारा यह ज्ञात नहीं होता कि स्वर्गोंमें स्पर्श-प्रवीचार है तथा किनमें रूप-प्रवीचार आदि। अतः यह सूत्र अगमक है। 'दो दो' का सम्बन्ध लगानेसे भी आगमोक्त अर्थ नहीं निकलता। इन्द्रोंकी अपेक्षा दो दो का सम्बन्ध लगानेसे आनतादिक चार अन्तमें बच जाते हैं। तात्पर्य यह कि यह सूत्र अपूर्ण है।

§ ५ उत्तर-यद्यपि पूर्वसूत्रसे प्रवीचार शब्दकी अनुवृत्ति आती है फिर भी इस सूत्रमें दुबारा प्रवीचार शब्दके ग्रहण करनेसे इस प्रकार आगमाविरोधी इष्ट अर्थका ज्ञान हो जाता है। सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गमें देव-देवियाँ परस्पर अंग स्पर्श करनेसे सुखानुभवन करते हैं। ब्रह्म ब्रह्मोत्तर लान्तव और कापिष्ठ स्वर्गके देव और देवियाँ परस्पर सुन्दर रूपको देखकर ही तृप्त हो जाते हैं। शुक्र महाशुक्र शतार और सहस्रार स्वर्गके देव और देवियाँ परस्पर मधुर संगीत श्रवण, मृदु हास्य, भूषणोंकी झंकार आदि शब्दोंके सुनने मात्रसे सुखानुभव करते हैं। आनत प्राणत आरण और अच्युत स्वर्गके देव देवियाँ मनमें एक दूसरेका विचार आते ही तृप्त हो जाते हैं।

परेऽप्रवीचाराः ॥९॥

§ १-२ कल्पातीत-ग्रैवेयकादि वासी देव प्रवीचारसे रहित हैं। प्रवीचार काम-वेदनाका प्रतीकार है। इनके काम वेदना ही नहीं होती। अतः ये परमसुखका सदा अनुभव करते हैं।

भवनवासियोंके भेद-

भवनवासिनोऽसुरनागविद्वर्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कु-

माराः ॥१०॥

§ १-३ भवनोंमें रहनेके कारण ये भवनवासी कहे जाते हैं। असुर आदि उनके भेद हैं। ये भेद नामकर्मके कारण हैं।

§ ४-६ 'देवोंके साथ असुरका युद्ध होता था अतः ये असुर कहलाते हैं' यह देवोंका अवर्णवाद मिथ्यात्वके कारण किया जाता है। क्योंकि सौधर्मादि स्वर्गोंके देव महा-

प्रभावशाली है, वे सदा जिनपूजा आदि शुभकार्योंमें लगे रहते हैं, उनमें स्त्रीहरण आदि निमित्तोंसे वैरकी संभावना ही नहीं है अतः अल्पप्रभाववाले अमुरोंसे युद्धकी कल्पना ही व्यर्थ है ।

§ ७-८ ये सदा कुमारोंकी तरह वेपभूपा तथा यौवनक्रीडाओंमें लगे रहते हैं अतः कुमार कहलाते हैं । कुमार शब्दका सम्बन्ध प्रत्येकके साथ है—अमुरकुमार, नागकुमार, विद्युत्कुमार आदि ।

इस जम्बूद्वीपसे तिरछे असंख्यात द्वीपसमुद्रोंके बाद पंक बहुल भागमें चमर नामके असुरेन्द्रके ३४ लाख भवन हैं । इस दक्षिणाधिपतिके ६४ हजार सामानिक, ३३ त्रायस्त्रिंश, तीन परिषत्, सात अनीक, चार लोकपाल, पाँच अग्रमहिषी, ४०३४ आत्मरक्ष यह विभव परिवार है । उत्तरदिशामें वैरोचनके तीस लाख भवन हैं । इसके ६० हजार सामानिक, ३३ त्रायस्त्रिंश, ३ परिषत्, ७ अनीक, ४ लोकपाल, ५ अग्रमहिषी, ४०६४ आत्मरक्ष यह विभव परिवार है । कुल मिलाकर पंकबहुल भागमें ६४ लाख भवन हैं ।

खरपृथिवी भागके ऊपर नीचे एक एक हजार योजन छोड़कर शेष भागमें शेष नव कुमारोंके भवन हैं । इस जम्बूद्वीपसे तिरछे असंख्यात द्वीप समुद्रोंके बाद धरण नागराजके ४४ लाख भवन हैं । इसके ६० हजार सामानिक, ३३ त्रायस्त्रिंश, तीन परिषत्, सात अनीक, चार लोकपाल, छह अग्रमहिषी, छह हजार आत्मरक्ष हैं । इस जम्बूद्वीपसे तिरछे उत्तरकी ओर असंख्यात द्वीप-समुद्रोंके बाद भूतानन्द नागेन्द्रके ४० लाख भवन हैं । इसका विभव धरणेन्द्रके समान है । इस तरह नागकुमारोंके ८४ लाख भवन हैं । सुवर्णकुमारोंके ७२ लाख भवन हैं । इसमें दक्षिणदिशाधिपति वेणुदेवके ३८ लाख और उत्तराधिपति वेणुधारीके ३४ लाख हैं । विभव धरणेन्द्रके समान है । विद्युत्कुमार अग्निकुमार स्तनित-कुमार उदधिकुमार द्वीपकुमार और दिक्कुमार इन प्रत्येकके ७६ लाख भवन हैं । इनमें दक्षिणेन्द्र हरिसिंह, अग्निशिख, सुघोष, जलकान्त, पूर्ण और अमितगति इन प्रत्येकके ४० लाख भवन हैं । हरिकान्त, अग्निमाणव, महाघोष, जलप्रभ, शिष्ट और अमितवाहन इन प्रत्येक उत्तरेन्द्रके ३६ लाख भवन हैं । वातकुमारोंके ९६ लाख भवन हैं । इनमें दक्षिणेन्द्र वैलम्बके ५० हजार भवन हैं । और उत्तराधिपति प्रभञ्जनके ४६ लाख भवन हैं । इस तरह कुल मिलाकर सात करोड़ ७२ लाख भवन हैं ।

व्यन्तरीके भेद—

व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥११॥

§ १-३ विविध देशोंमें निवास होनेसे इन्हें व्यन्तर कहते हैं । इनके किन्नर आदि आठ भेद हैं । देवगतिके उत्तरभेद रूप उन उन प्रकृतियोंके उदयसे ये किन्नर आदि भेद हुए हैं ।

§ ४ प्रश्न—छोटे मनुष्योंको चाहनेके कारण किन्नर, कुत्सित पुरुषोंकी कामना करनेके कारण किम्पुरुष, मांस खानेसे पिशाच आदि कारणोंसे ये संज्ञाएँ क्यों नहीं मानते ? उत्तर—यह सब देवोंका अवर्णवाद है । ये पवित्र वैक्रियिक शरीरके धारक होते हैं वे कभी भी अशुचि औदारिक शरीरवाले मनुष्य आदिकी कामना नहीं करते और न वे मांस मंदिरादिके खानपानमें प्रवृत्त ही होते हैं । लोकमें जो व्यन्तरीकी मांसादि ग्रहणकी प्रवृत्ति सुनी जाती है वह केवल उनकी झूठा है । वे तो मानस आहार लेते हैं ।

इस जम्बूद्वीपसे तिरछे असंख्य द्वीप समुद्रोंके बाद नीचे खर पृथिवी भागमें दक्षिणाधिपति किन्नरेन्द्रके असंख्यात लाख नगर हैं। इसके ४ हजार सामानिक, तीन परिषद्, सात अनीक, चार अग्रमहिषी और सोलह हजार आत्मरक्ष हैं। उत्तराधिपति किन्नरेन्द्र किम्पुरुषका भी इतना ही विभव परिवार है। शेष छह दक्षिणाधिपति-सत्पुरुष अतिकाय गीतरति पूर्णभद्र स्वरूप और कालके दक्षिण दिशामें आवास हैं। तथा उत्तराधिपति महापुरुष महाकाय गीतयश माणिभद्र अप्रतिरूप और महाकालके उत्तरदिशामें आवास हैं। राक्षसेन्द्र भीमके दक्षिण दिशामें पंकबहुल भागमें असंख्यात लाख नगर हैं और उत्तराधिपति महाभीमके उत्तरदिशामें। सोलहों व्यन्तरीयोंके सामानिक आदि विभव परिवार एक जैसा है। भूमितलमें भी व्यन्तर द्वीप पर्वत समुद्र देश ग्राम नगर तिगड्डा चौराहा घर गली जलाशय उद्यान देवमन्दिर आदिमें निवास करते हैं।

ज्योतिष्कोंका वर्णन—

ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥१२॥

सूर्य चन्द्रमा ग्रह नक्षत्र और तारागण ये पांच प्रकारके ज्योतिष्क देव हैं।

§ १-३ प्रकाश स्वभाव होनेसे ये ज्योतिष्क कहलाते हैं। ज्योतिष् शब्दसे स्वार्थ में 'क' प्रत्यय होनेपर ज्योतिष्क शब्द सिद्ध होता है। यद्यपि ज्योतिष् शब्द नपुंसक लिंग है फिर भी क प्रत्यय स्वार्थमें होनेपर पुल्लिङ्ग ज्योतिष्क शब्द बन जाता है। जैसे कुटीसे कुटीर गुण्डासे गुण्डार आदि। अर्थात् कहीं कहीं लिंग-व्यतिक्रम हो जाता है।

§ ४-१० उन उन देवगति नाम कर्मकी उत्तर प्रकृतियोंके उदयसे सूर्य चन्द्र आदि संज्ञाएं रूढ़ हुई हैं। 'सूर्याचन्द्रमसौ' यहाँ 'देवताद्वन्द्वे' सूत्रसे आनङ्ग प्रत्यय हुआ है। यह सर्वत्र नहीं होता। 'सूर्याचन्द्रमसौ' का पृथक् ग्रहण इसलिए किया है कि ये प्रभाव ज्योति आदिके कारण सबमें प्रधान हैं। सूर्यका प्रथम पाठ इसलिए किया है कि उसमें अल्प स्वर हैं और वह प्रभावशाली तथा अपनी प्रभासे सबका अभिभव करनेमें समर्थ होनेसे पूज्य भी हैं। ग्रह शब्द अल्प अच्वाला है और अभ्यर्हित है अतः उसका नक्षत्र और तारकासे पहिले ग्रहण किया है। इसी तरह तारकासे नक्षत्र अल्पाच् और अभ्यर्हित है।

इस भूमितलसे ७९० योजन ऊपर ज्योतिर्मण्डलमें सबसे नीचे तारागण हैं। उससे दश योजन ऊपर सूर्य, उससे ८० योजन ऊपर चन्द्रमा, उससे तीन योजन ऊपर नक्षत्र, उससे तीन योजन ऊपर बुध, उससे तीन योजन ऊपर शुक्र, उससे तीन योजन ऊपर बृहस्पति, उससे चार योजन ऊपर मंगल और उससे चार योजन ऊपर शनैश्चर हैं। इस तरह सम्पूर्ण ज्योतिश्चक्र ११० योजन ऊंचाई और असंख्यात द्वीपसमूह प्रमाण लम्बाईमें है।

अभिजित नक्षत्र सबसे भीतर और मूल सबसे बाहिर है। भरणी सबसे नीचे और स्वाति सबसे ऊपर है। सूर्यके विमान तपे हुए सुवर्णके समान प्रभावले लोहित मणिमय, $४८\frac{१}{२}$ योजन लम्बे $२४\frac{१}{२}$ योजन चौड़े, आधे गोलकके आकारवाले और सोलह हजार देवों द्वारा वहन किये जाते हैं। पूर्व दक्षिण उत्तर और पश्चिम दिशामें क्रमशः चार चार हजार देव सिंह हाथी वृषभ और घोड़ेके आकारको धारण करके सूर्यके विमानमें जुते रहते हैं। इनके ऊपर सूर्य देव हैं। इनके सूर्यप्रभा सुसीमा अर्चिमालिनी और प्रभङ्करा ये चार अग्रमहिषी हैं। ये प्रत्येक चार चार हजार देवियोंकी विक्रिया कर सकती हैं। सूर्य असंख्यात

लाख विमानोंके स्वामी हैं। चन्द्रविमान निर्मल मृणालवर्णके समान धवल प्रभावले हैं। ये $५६\frac{१}{४}$ योजन लंबे $२८\frac{१}{४}$ योजन चौड़े और हजार देवों द्वारा वहन किए जाते हैं। पूर्वादिक दिशाओंमें क्रमशः सिंह हाथी घोड़ा और वृषभके रूपको धारण किए हुए चार चार हजार देव चन्द्रविमानोंमें जुते रहते हैं। इनके चन्द्रप्रभा सुसीमा अर्चिमालिनी और प्रभंकरा ये चार अग्रमहिषी चार चार हजार देवियोंकी विक्रिया करनेमें समर्थ हैं। ये असंख्यात लाख विमानोंके अधिपति हैं।

राहुके विमान अंजनमणिके समान काले, एक योजन लम्बे चौड़े और २५० धनुष विस्तारवाले हैं। नव मल्लिका कुसुमकी तरह रजतमय शुक्र विमान है। ये एक गव्यूत लम्बे चौड़े हैं। बृहस्पतिके विमान अंकमणिमय और सुवर्ण तथा मोतीकी समान कान्तिवाले हैं। कुछ कम गव्यूत प्रमाण लम्बे चौड़े हैं। बुधके विमान कनकमय और पीले रंगके हैं। तपे हुए सोनेके समान लालरंगके शनैश्चरके विमान हैं। लोहित मणिमय तप्त सुवर्णकी कान्तिवाले मंगलके विमान हैं। बुध आदिके विमान आधे गव्यूत लम्बे चौड़े हैं। शुक्र आदिके विमान राहुके विमान बराबर लम्बे चौड़े हैं। राहु आदिके विमानोंको चार-चार हजार देव वहन करते हैं। नक्षत्र विमानोंको भी चार हजार देव ही ढोते हैं। तारा विमानोंको दो हजार देव वहन करते हैं। राहु आदिके विमानवाहक देव चन्द्रविमानवाहक देवोंकी तरह रूपविक्रिया करते हैं। नक्षत्र विमानोंका उत्कृष्ट विस्तार एक कोश है। तारा विमानोंका जघन्य विस्तार $\frac{१}{२}$ कोश, मध्यम कुछ अधिक $\frac{१}{२}$ कोश और उत्कृष्ट $\frac{३}{४}$ गव्यूत है। ज्योतिषी विमानोंका सर्वजघन्य विस्तार ५०० धनुष है। ज्योतिषियोंके इन्द्र सूर्य और चन्द्रमा हैं। ये असंख्यात हैं।

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥१३॥

ज्योतिषी देव मनुष्यलोकमें मेरुकी प्रदक्षिणा करके नित्य भ्रमण करते हैं।

§ १ अन्य प्रकारकी गतिकी निवृत्तिके लिए 'मेरुप्रदक्षिणा' शब्द दिया है।

§ २-३ यद्यपि गति प्रतिक्षण भिन्न होनेके कारण अनित्य है फिर भी सतत गतिकी सूचनाके लिए 'नित्य' पद दिया है। तात्पर्य यह कि वे सदा चलते हैं कभी रुकते नहीं। गति भी द्रव्यदृष्टिसे नित्य होती है क्योंकि सभी पदार्थ द्रव्यदृष्टिसे नित्य और पर्यायदृष्टिसे अनित्य इस तरह अनेकान्तरूप हैं।

§ ४ 'नृलोक' ग्रहण सूचित करता है कि ढाई द्वीपके ज्योतिषी नित्यगतिवाले हैं बाहरके नहीं। गतिपरिणत आभियोग्य जातिके देवों द्वारा इनके विमान ढोए जाते हैं अतः वे नित्यगतिक हैं। इन देवोंके ऐसे ही कर्मका उदय है जिससे इन्हें विमानोंको वहन करके ही अपना कर्मफल भोगना पड़ता है। ये मेरु पर्वतसे ११ सौ योजन दूर घूमते हैं।

जम्बूद्वीपमें २ सूर्य, २ चन्द्र, ५६ नक्षत्र, १७६ ग्रह, एक कोड़ाकोड़ी लाख ३३ कोड़ाकोड़ी हजार ९ कोड़ाकाडी सैकड़ा ५० कोड़ाकोड़ी तारागण हैं। लवण समुद्रमें ४ सूर्य, ४ चन्द्र, ११२ नक्षत्र, ३५२ ग्रह, २ कोड़ाकोड़ी लाख ६७ कोड़ाकोड़ी हजार ९ सौ कोड़ाकोड़ी तारा हैं। घातकीखण्डमें १२ सूर्य, १२ चन्द्र, ३३६ नक्षत्र, १०५६ ग्रह, आठ लाख कोड़ाकोड़ी ३७ सौ कोड़ाकोड़ी तारा हैं। कालोदधिमें ४२ सूर्य, ४२

चन्द्र, ११६७ नक्षत्र, ३६९६ ग्रह, २८ कोड़ाकोड़ी लाख १२ कोड़ाकोड़ी हजार ९ कोड़ीकोड़ी सैकड़ा ५० कोड़ाकोड़ी तारा है। पुष्करार्धमें ७२ सूर्य, ७२ चन्द्र, २०१६ नक्षत्र, ६३३६ ग्रह, ४८ कोड़ाकोड़ी लाख २२ कोड़ाकोड़ी हजार, दो कोड़ाकोड़ी सैकड़ा तारा है। बाह्य पुष्करार्धमें भी इतने ही ज्योतिष्क देव हैं। पुष्कर समुद्रमें इससे चौगुनी संख्या है उससे आगे प्रत्येक द्वीप समुद्रमें दूनी दूनी है।

ताराओंका जघन्य अन्तर $\frac{1}{2}$ गव्यूत है, मध्यम ५० गव्यूत और उत्कृष्ट अन्तर एक हजार योजन है। चन्द्र और सूर्यका जघन्य अन्तर ९९६४० योजन और उत्कृष्ट अन्तर १००६६६ योजन है। जम्बूद्वीप आदिमें एक एक चन्द्रमाके ६६ हजार कोड़ाकोड़ी ९ सौ कोड़ाकोड़ी और ७५ कोड़ाकोड़ी तारा, ८८ महाग्रह और २८ नक्षत्र हैं। सूर्यके १८४ मंडल ८० सौ जम्बूद्वीपके भीतर घुसकर प्रकाशित करते हैं। इनमें ६५ आभ्यन्तर मंडल है तथा लवणोदधिके भीतर ३३ सौ योजन घुसकर प्रकाशित करते हैं। बाह्य मण्डल ११९ हैं। एक एक मण्डलका अन्तर दो दो योजन है। $२\frac{१६}{६५}$ योजन उदयान्तर है। सबसे भीतरी मण्डलमें सूर्य ४४८२० योजन मरुपर्वतसे दूर सूर्य प्रकाशित होता है। इसका विस्तार ९९६४० योजन है। इस समय १८ मुहूर्तका दिन होता है। एक मुहूर्तका गतिकेत्र $५२५\frac{१३९}{६५}$ योजन है। सर्व बाह्यमण्डलमें सूर्य ४५३३० योजन मरु पर्वतसे दूर रहकर प्रकाशित होता है। इसका विस्तार १००६६० योजन है। इस समय दिनमान १२ मुहूर्त है। $५३०५\frac{१५}{६५}$ योजन मुहूर्तगतिकेत्र है। उस समय ३१८३१ $\frac{३}{५}$ योजनमें सूर्य दिखाई देता है।

चन्द्रमण्डल १५ हैं। द्वीपके भीतर पाँच मंडल हैं और समुद्रमें दस। १५ मंडलों के १४ अन्तर हैं। एक एक मंडलान्तरका प्रमाण $३५\frac{३४}{६५}$ - $\frac{४}{६५}$ योजन है। सर्वाभ्यन्तर मंडलको १३७२५ से भाग देनेपर $५०७३\frac{४४}{६५}$ शेष रहता है। यह चन्द्रमण्डलकी एक मुहूर्तकी गतिका परिमाण है। सर्व बाह्यमंडलको १३७२५ से भाग देनेपर $५१२५\frac{१६९}{६५}$ शेष रहता है। यह चन्द्रमंडलकी एक मुहूर्तकी गतिका परिमाण है। ५१० योजन सूर्य और चन्द्रका चार क्षेत्रका विस्तार है।

तत्कृतः कालविभागः ॥१४॥

ज्योतिषियोंकी गतिसे दिन रात्रि आदि कालविभाग जाना जाता है।

§ १ 'तत्' शब्दसे ज्ञात होता है कि न तो केवल गतिसे कालविभाग होता है और न केवल ज्योतिषियोंसे; क्योंकि गतिकी उपलब्धि नहीं होती और ज्योतिषियोंमें परिवर्तन नहीं होता।

§ २-४ काल दो प्रकारका है—मुख्य और व्यवहार। समय आवली आदि व्यवहार काल ज्योतिषियोंकी गतिसे गिना जाता है। यह क्रियाविशेषसे परिच्छिन्न होता है और अन्य पदार्थोंके परिच्छेदका कारण होता है।

प्रश्न—सूर्य आदिकी गतिसे पृथक् कोई मुख्य काल नहीं है, क्योंकि उसका अनुमापक लिंग नहीं पाया जाता। कलाओंके समूहको काल कहते हैं। कला अर्थात् क्रियाके भाग। आगममें पाँच ही अस्तिकाय बताए हैं अतः छठवाँ काल कोई पदार्थ नहीं है।

उत्तर—सूर्यगति आदिमें जिस कालका उपचार किया जाता है वही मुख्य काल है। मुख्यके बिना कहीं भी गौण व्यवहार नहीं होता। यदि मुख्य गौ न होती तो बोझा

ढोनेवालेमें गौण गौ व्यवहार कैसे होता ? अतः कालका गौण व्यवहार ही वर्तना लक्षण-वाले मुख्य कालका अस्तित्व सिद्ध करता है । इसीलिए कलाओंके समूहको ही काल नहीं कहते । अस्तिकायोंमें उन द्रव्योंको गिनाया है जिनमें प्रदेशप्रचय-वहुत प्रदेश पाये जाते हैं । काल एकप्रदेशी होनेसे अस्तिकाय नहीं है । यदि कालकी सत्ता ही न होती तो वह द्रव्योंमें क्यों गिनाया जाता ?

बाहिरवस्थिताः ॥१५॥

मनुष्यलोकसे बाहरके ज्योतिषी देव अवस्थित हैं ।

§ १ मनुष्य-लोकसे बाहिर ज्योतिषी है और अवस्थित है, इन दोनों बातोंकी सिद्धिके लिए यह सूत्र बनाया है । यदि यह न बनाया जाता तो पहिलेके सूत्रसे 'मनुष्य-लोकमें ही ज्योतिषी है और वे नित्यगति हैं' यह अर्थ ग्थित रह जाता है ।

वैमानिकाः ॥१६॥

यहाँसे वैमानिकोंका कथन किया जाता है—

जिनमें रहनेसे विशेषतया अपनेको सुकृति मानें वे विमान, विमानोंमें रहनेवाले वैमानिक हैं । इन्द्रक श्रेणि और पुष्पप्रकीर्णकके भेदसे विमान तीन प्रकारके हैं । इन्द्रक विमान इन्द्रकी तरह मध्यमें हैं । उसकी चारों दिशाओंमें क्रमबद्ध श्रेणिविमान हैं तथा विदिशाओंमें प्रकीर्ण पुष्पकी तरह अक्रमी पुष्पप्रकीर्णक विमान हैं ।

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥१७॥

वैमानिकोंके दो भेद हैं—कल्पोपपन्न और कल्पातीत । इन्द्र आदि दश प्रकारकी कल्पनाएं जिनमें पाई जायं वे कल्पोपपन्न तथा जहाँ सभी 'अहमिन्द्र' हों वे कल्पातीत ।

§ १ यद्यपि नव ग्रैवेयेक नव अनुदिश आदिमें नव आदि संख्याकृत कल्पना है पर 'कल्पातीत' व्यवहारमें इन्द्र आदि दश प्रकारकी कल्पनाएं ही मुख्य रूपसे विवक्षित हैं ।

उपर्युपरि ॥१८॥

§ १ ये ऊपर ऊपर हैं । न तो ज्योतिषियोंकी तरह तिरछे हैं और न व्यन्तरीकी तरह अनियत ही हैं । यहाँ 'समीप' अर्थमें उपरि शब्दका द्वित्व हुआ है । यद्यपि इनमें परस्पर असंख्यात योजनोंका व्यवधान है फिर भी दो स्वर्गोंमें अन्य किसी सजातीय-स्वर्गका व्यवधान नहीं है अतः समीपता मानकर द्वित्व कर दिया है ।

§ २-५ ऊपर ऊपर कल्प अर्थात् स्वर्ग हैं । देव तो एक दूसरेके ऊपर हैं नहीं और न विमान ही क्योंकि श्रेणि और पुष्पप्रकीर्णक विमान समतलपर तिरछे फैले हुए हैं । यद्यपि पूर्व सूत्रमें 'कल्पोपपन्नाः' में 'कल्प' पद समासान्तर्गत होनेसे गौण हो गया है फिर भी विशेष प्रयोजनसे उसका यहाँ सम्बन्ध हो जाता है । जैसे 'राजपुरुषोऽयम्' यहाँ 'कस्य' प्रश्न होनेपर 'राजपुरुष' में से 'राज' का सम्बन्ध कर लिया जाता है ।

सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्र- शतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजय- वैजयन्तजयान्तपराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥१६॥

सौधर्म ऐशान आदि स्वर्ग, नवग्रैवेयक विजय वैजयन्त जयन्त अपराजित और सर्वार्थ-सिद्धिमें कल्पोपपन्न और कल्पातीत विमानवासियोंका निवास है ।

१-२ सौधर्म आदि संज्ञाएं स्वभावसे अथवा साहचर्यसे पड़ी हैं । इनके साहचर्यसे इन्द्र भी सौधर्म आदि कहलाते हैं । सुधर्मा नामकी सभा जिसमें पाई जाती है वह सौधर्म कल्प है । सौधर्म कल्पके साहचर्यसे इन्द्र भी सौधर्म कहा जाता है । ईशान नामका इन्द्र है । ईशानका निवासभूत कल्प ऐशान कहा जाता है, फिर इन्द्र भी ऐशान ही कहा जाता है । सनत्कुमार नामका इन्द्र स्वभावसे है । उसका निवासभूत कल्प सानत्कुमार कहलाता है । इन्द्र भी इसीलिए सानत्कुमार कहा जाता है । महेन्द्र नामका इन्द्र है । इसका निवासभूत कल्प माहेन्द्र और इन्द्र भी माहेन्द्र कहा जाता है । ब्रह्मा इन्द्र है । उसके निवासको ब्रह्मलोक कल्प कहते हैं तथा इन्द्र भी ब्रह्म कहलाता है । इसी तरह ब्रह्मोत्तर । लान्तव इन्द्रके निवासभूत कल्पको लान्तव कहते हैं, इन्द्र भी लान्तव कहलाता है । शुक्र इन्द्रका निवास कल्प शौक्र या शुक्र, इन्द्र भी शुक्र । शतार इन्द्रका निवासभूत कल्प शतार और इन्द्र भी शतार । इसी तरह सहस्रारमें भी । आनत इन्द्रका निवासभूत कल्प आनत और इन्द्र भी आनत । प्राणत इन्द्रका निवास प्राणत कल्प और इन्द्रका नाम भी प्राणत । आरण इन्द्रका निवास कल्प आरण और इन्द्रका नाम भी आरण । अच्युत इन्द्रका निवास अच्युत कल्प और इन्द्र भी अच्युत । लोक पुरुषके ग्रीवाकी तरह ग्रैवेयक हैं । विजयादि विमानोंकी भी इसी तरह सार्थक संज्ञाएं हैं । इनके इन्द्रोंके भी यही नाम हैं ।

३ सर्वार्थसिद्धि विमानमें एक ही उत्कृष्ट स्थिति तृतीस सागर की है, प्रभाव भी सर्वार्थसिद्धिके देवोंका सर्वोत्कृष्ट है इत्यादि विशेषताओंके कारण सर्वार्थसिद्धिका पृथग् ग्रहण किया है ।

४-५ ग्रैवेयक आदिको कल्पातीत बतलानेके लिए उनका पृथक् ग्रहण किया है । नव शब्दको पृथक् रखनेसे नव अनुदिशकी सूचना हो जाती है । अनुदिश अर्थात् प्रत्येक दिशामें वर्तमान विमान ।

६-८ 'उपरि उपरि' के साथ दो दो स्वर्गोंका सम्बन्ध है । अर्थात् सौधर्म ऐशान के ऊपर सानत्कुमार माहेन्द्र आदि । सोलह स्वर्गोंमें एक एक इन्द्र है पर मध्यके ८ स्वर्गोंमें चार इन्द्र हैं । इसलिए 'आनतप्राणतयोः आरणाच्युतयोः' इन चार स्वर्गोंका पृथक् निर्देश करना सार्थक होता है । अन्यथा लाघवके लिए एक ही द्वन्द्व समास करना उचित होता ।

इस भूमितलसे १९००४० योजन ऊपर सौधर्म ऐशान कल्प हैं । उनके ३१ विमान प्रस्तार हैं । ऋतु चन्द्र विमल आदि उनके नाम हैं । मेरु पर्वतके शिखर और ऋतुविमानमें मात्र एक बालका अन्तर है । ऋतुविमानसे चारों दिशाओंमें चार विमान श्रेणियाँ हैं । प्रत्येकमें ६२-६२ विमान हैं । विदिशाओंमें पुष्प प्रकीर्णक हैं । प्रभा नामक इन्द्रकी श्रेणीमें अठारहवाँ विमान कल्पविमान है । उसके स्वस्तिक वर्धमान और विश्रुत नामके तीन प्राकार हैं । बाह्य-

प्राकारमें अनीक और पारिषद, मध्य प्राकारमें त्रायस्त्रिंश देव और अन्तर प्राकारमें सौधर्म इन्द्र रहता है। उस विमानकी चारों दिशाओंमें चार नगर हैं। उसके ३२ लाख विमान हैं। ३३ त्रायस्त्रिंश, ८४ हजार आत्मरक्ष, तीन परिषदें, सात अनीक, ८४ हजार सामानिक, चार लोकपाल, पद्मा आदि अग्रमहिषी, ४० हजार वल्लभिकाएँ हैं। इत्यादि विभूति हैं। प्रभा विमानसे उत्तरमें १८वें कल्प विमानमें ऐशान इन्द्र रहता है। इसका परिवार सौधर्मकी तरह है। इसी तरह सोलहों स्वर्गका वर्णन है।

लोकानुयोगमें चौदह इन्द्र कहे गए हैं। पर यहाँ बारह विवक्षित हैं क्योंकि ब्रह्मोत्तर कापिष्ठ महाशुक्र और सहस्रार ये चार अपने दक्षिणेन्द्रके अनुवर्ती हैं।

आरणाच्युत विमानसे सैकड़ों योजन ऊपर अधोग्रैवेयकके तीन विमान पटल हैं। फिर मध्यम ग्रैवेयक और फिर उत्तम ग्रैवेयकके विमान पटल हैं। इनके ऊपर नव अनुदिश विमानोंका एक पटल है। इनसे सैकड़ों योजन ऊपर एक सर्वार्थसिद्धि पटल है। इसमें चारों दिशाओंमें विजय वैजयन्त जयन्त और अपराजित तथा मध्यमें सर्वार्थसिद्धि विमान है।

सौधर्म ईशानके विमान पंचवर्णके, सानत्कुमार माहेन्द्रके कृष्णवर्णके दिन। चार वर्ण के, ब्रह्मादि चार स्वर्गोंके कृष्ण और नीलके विना तीन वर्णके, शुक्रादि आठ स्वर्गोंके विमान पीले और शुक्ल वर्णके हैं। ग्रैवेयक अनुदिश और अनुत्तर विमान शुक्लवर्णके ही हैं। सर्वार्थसिद्धि विमान परम शुक्लवर्ण है।

देवोंकी विशेषताएं—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धोन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥२०॥

ऊपर ऊपरके देवोंके स्थिति प्रभाव सुख द्युति लेश्या इन्द्रियविषय ओर अवधिविषय उत्तरोत्तर अधिक हैं।

§ १-६ अपनी देवायुके उदयसे उस पर्यायमें रहना स्थिति है। शाप और अनुग्रहकी शक्तिको प्रभाव कहते हैं। सातावेदनीयके उदयसे बाह्य विषयोंमें इष्टानुभव करना सुख है। शरीर वस्त्राभरण आदिकी कान्तिको द्युति कहते हैं। कपायसे रंगी हुई योगप्रवृत्ति लेश्या कहलाती है। लेश्याकी निर्मलता लेश्याविशुद्धि है।

§ ७-८ यहाँ इन्द्रिय और अवधिज्ञानका विषय विवक्षित है, अन्यथा ऊपर ऊपरके स्वर्गोंमें इन्द्रियोंकी संख्या अधिक समझी जाती।

§ ९ स्थिति आदि ऊपर ऊपर विमानोंके तथा प्रसारोंके देवोंमें अधिक हैं। जिन स्वर्गोंमें समस्थिति है उनमें भी विमानों और प्रसारोंमें ऊपर क्रमशः अधिक है। निग्रह अनुग्रह सम्बन्धी प्रभाव या शक्ति भी इसी तरह ऊपर ऊपर अधिक होती गई है। यह शक्तिकी दृष्टिसे है क्योंकि ऊपर ऊपर अल्पसंक्लेश तथा मन्द अभिमान होनेसे उसके प्रयोगका अवसर ही नहीं आता। परन्तु—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥२१॥

गति शरीर परिग्रह और अभिमानकी दृष्टिसे ऊपर ऊपरके देव हीन हैं।

§ १-४ एक देशसे दूसरे देश जानेको गति कहते हैं। शरीर तो प्रसिद्ध है। लोभ कषायके उदयसे होनेवाले मूर्छा परिणामको परिग्रह कहते हैं। मानकषायके उदयसे अभिमान होता है।

§ ५-८ गति शब्द स्वन्त तथा अल्प अच्वाला है अतः इसका सर्वप्रथम ग्रहण किया है । शरीरके रहते ही परिग्रहसंचयकी वृत्ति होती है अतः परिग्रहसे पहिले शरीरका ग्रहण है । यद्यपि वीतरागी केवलीके शरीर रहते भी परिग्रहकी इच्छा नहीं होती पर यहाँ देवोंका प्रकरण है अतः रागादियुक्त देवोंके शरीर रहते हुए परिग्रहेच्छा अवश्यभाविनी है । परिग्रहमूलक ही संसारमें अभिमान देखा जाता है अतः परिग्रहके बाद अभिमानका ग्रहण किया है । ये सब बातें ऊपर ऊपरके देवोंमें क्रमशः कम होती गई हैं । जिस प्रकार सौधर्म और ऐशान स्वर्गके देव विषय क्रीडा आदिके निमित्त इधर उधर गमन करते हैं उस प्रकार ऊपरके देव नहीं, क्योंकि उनकी विषयाभिलाषा क्रमशः कम होती जाती है ।

सौधर्म और ऐशान स्वर्गके देवोंके शरीरकी ऊंचाई ७ अरत्नि प्रमाण है । सानत्कुमार और माहेन्द्रमें छह अरत्नि, ब्रह्मलोक ब्रह्मोत्तर, लान्तव और कापिष्ठमें पाँच अरत्नि, शुक्र महाशुक्र सत्तार और सहस्रारमें चार अरत्नि, आनत और प्राणतमें ३½ अरत्नि, आरण और अच्युतमें तीन अरत्नि प्रमाण है । अधोग्रैवेयकमें २½ अरत्नि, मध्य ग्रैवेयकमें २ अरत्नि, उपरिम ग्रैवेयक तथा अनुदिश विमानों २½ अरत्नि और विज्यादि अनुत्तर विमानोंमें एक अरत्नि प्रमाण है । परिग्रह और अभिमान भी ऊपर ऊपर कम है ।

§ ९ मन्दकषायोंकी मन्दतासे अवधिज्ञानकी विशुद्धि होती है । अवधिकी विशुद्धिसे ऊपर ऊपरके देव नारकी तिर्यञ्च और मनुष्योंके विविध प्रकारके दुखोंको बराबर देखते रहते हैं और इसीलिए उनके वैराग्यरूप परिणाम रहते हैं तथा परिग्रह और अभिमान कम रहता है ।

§ १० विशुद्ध परिणामोंसे ही जीव ऊपरके देवोंमें उत्पन्न होते हैं, इसलिए भी उनमें अभिमान आदि कषायें कम रहती हैं ।

तिर्यञ्च असंज्ञी पर्याप्त पंचेन्द्रिय भवनवासी और व्यन्तरोंमें उत्पन्न होते हैं । संज्ञी तिर्यञ्च मिथ्यादृष्टि और सासादनगुणस्थानवर्ती सहस्रार स्वर्ग तक, सम्यग्दृष्टी तिर्यञ्च सौधर्म आदि अच्युत पर्यन्त, असंख्यातवर्षकी आयुवाले तिर्यञ्च और मनुष्य मिथ्यादृष्टि तथा सासादनगुणस्थानवर्ती एवं अन्य तपस्वी ज्योतिषी देवों तक, ये ही सम्यग्दृष्टी सौधर्म और ऐशान स्वर्गमें उत्पन्न होते हैं । संख्यात वर्षकी आयुवाले मनुष्य मिथ्यादृष्टि और सासादन सम्यग्दृष्टि भवनवासी आदि उपरिम ग्रैवेयक तक उत्पन्न होते हैं । परिव्राजक ब्रह्मस्वर्ग तक, आजीवक सहस्रार स्वर्ग तक उत्पन्न होते हैं । इससे ऊपर अन्यलिङ्गियोंकी उत्पत्ति नहीं होती । जैनलिङ्गधारी उत्कृष्ट तप तपनेवाले मिथ्यादृष्टियोंका अन्तिम ग्रैवेयक तक उत्पाद होता है इससे ऊपर सम्यग्दृष्टि ही उत्पन्न होते हैं । श्रावक व्रतधारियोंका सौधर्म आदि अच्युतस्वर्गपर्यन्त उत्पाद होता है ।

वैमानिकोंकी लेश्याएं—

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥२२॥

दो तीन तथा शेष में पीत पद्म और शुक्ल लेश्या है ।

§ १ यहाँ अलगसे लेश्याओंका कथन लघुनिर्देशके लिए है । 'पीतपद्मशुक्ललेश्याः' पदमें पीत आदिमें औत्तरपदिक ह्रस्व है जैसे भाष्यमें 'मध्यमविलम्बितयोः' पदमें है ।

१-६ सीतम और ऐशान स्वर्गके देवोंके पीतलेश्या होती है । सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गके देवोंमें पीत और पद्म लेश्या है । ब्रह्म ब्रह्मोत्तर गान्तव और कापिष्ठ इन चार स्वर्गोंमें पद्मलेश्या है तथा शुक्र महाशुक्र शतार और सहस्रार स्वर्गके देवोंमें पद्म और शुक्ल लेश्या है । आनतादिकके देवोंमें शुक्ल लेश्या है । तथा अनुत्तर विमानोंमें परमशुक्ल लेश्या है ।

१-८ यद्यपि सूत्रमें शुद्ध और मिश्र दो प्रकारकी लेश्याओंका निर्देश स्पष्ट नहीं किया गया है फिर भी जिनका मिश्रण है उन एक एकका ग्रहण होनेसे मिश्रका निर्देश समझ लेना चाहिए । यद्यपि सूत्रमें द्वि त्रि और शेष ग्रहण करनेसे पीत पद्म और शुक्ल इन तीनों लेश्याओंका पृथक् पृथक् अन्वय हो जाता है फिर भी इच्छानुसार सम्बन्ध इस प्रकार कर लेना चाहिए—दो कल्प युगलोंमें पीत लेश्या है, सानत्कुमार और माहेन्द्रमें पद्म लेश्याकी विवक्षा नहीं है । ब्रह्मलोक आदि तीन युगलोंमें पद्म लेश्या है, शुक्र महाशुक्रमें शुक्ललेश्याकी विवक्षा नहीं है । शतार आदि शेषमें शुक्ल लेश्या है, पद्मलेश्याकी विवक्षा नहीं है । इस तरह आगमविरोध नहीं होता ।

१ अथवा 'पीतमिश्रपद्ममिश्रशुक्ललेश्या द्विद्विश्चतुश्चतुः शेषेषु' यह स्पष्टार्थक सूत्रपाठ मान लेनेसे कोई दोष नहीं रहता ।

१ निर्देश आदि सोलह अनुयोगों द्वारा लेश्याका विशेष विवेचन इस प्रकार है—

१ निर्देश—कृष्ण नील कपोत तेज पद्म और शुक्ल । वर्ण-भौरा मयूरकण्ठ कबूतर सुवर्ण पद्म और शंखके समान क्रमशः लेश्याओंका वर्ण है । अवान्तर तारतम्य प्रत्येक लेश्यामें अनन्त प्रकारका है ।

परिणाम—असंख्यात लोक प्रदेश प्रमाण कषायोंके उदयस्थान होते हैं । उनमें नीचेसे उत्कृष्ट मध्यम और जघन्य अंशोंमें संक्लेश हानिसे क्रमशः कृष्ण नील और कपोत अशुभ लेश्या रूप परिणमन होता है । इसी तरह जघन्य, मध्यम और उत्कृष्ट अंशोंमें विशुद्धिकी वृद्धिसे तेज पद्म और शुक्ल तीन शुभ लेश्या रूप परिणाम होते हैं । इसी तरह ऊपरसे उत्कृष्ट मध्यम और जघन्य अंशोंमें विशुद्धि हानिसे शुक्ल पद्म और पीत तथा जघन्य मध्यम और उत्कृष्ट अंशोंमें संक्लेशवृद्धिसे कपोत नील और कृष्णलेश्या रूप परिणमन होता है । प्रत्येक लेश्याके असंख्यात लोक प्रमाण अवान्तर परिणाम होते हैं ।

संक्रमण—यदि कृष्णलेश्यावाला अधिक संक्लेश करता है तो वह कृष्णलेश्याके ही अवान्तर उत्कृष्ट आदि भेदोंमें बना रहता है । इस तरह वृद्धिमें एक ही स्वस्थान संक्रमण होता है । हानिमें स्वस्थान तथा परस्थान दोनों संक्रमण होते हैं । शुक्ल लेश्यामें विशुद्धि वृद्धिमें एक स्वस्थान संक्रमण ही होगा तथा विशुद्धि हानिमें स्वस्थान और परस्थान दोनों संक्रमण होते हैं । मध्यकी लेश्याओंमें संक्लेश और विशुद्धिकी हानि-वृद्धिसे स्वस्थान और परस्थान दोनों संक्रमण होते हैं । अनन्त भागवृद्धि आदि इनमें होती रहती है ।

लेश्याकर्म—जामुन भक्षणको दृष्टान्त मानकर—पीढ़से वृक्षको काटना, शाखाएं काटना, छोटी डालियाँ काटना, गुच्छे तोड़ना, पके फल तोड़ना तथा स्वयं गिरे हुए पके फल खाना इस प्रकार कृष्ण आदि लेश्याओंके आचरण समझना चाहिए ।

लक्षण—दुराग्रह, उपदेशावमानन, तीव्र वैर, अति क्रोध, दुर्मुख, निर्दयता, बलेश, ताप, हिंसा, असन्तोष आदि परम तामस भाव कृष्णलेश्याके लक्षण हैं । आलस्य, मूर्खता,

कार्यानिष्ठा, भीरुता, अतिविषयाभिलाष, अतिगृद्धि, माया, तृष्णा, अतिमान, वंचना, अनृत भाषण, चपलता, अतिलोभ आदि भाव नीललेश्याके लक्षण है । मात्सर्य, पैशुन्य, परपरिभव, आत्मप्रशंसा, परपरिवाद, जीवन नैराश्य, प्रशंसकको धन देना, युद्ध, मरणोद्यम आदि कपोत लेश्याके लक्षण है । दृढमित्रता, दयालुता, सत्यवादिता, दानशीलत्व, स्वकार्यपटुता, सर्वधर्म-समर्पित्व आदि तेजोलेश्याके लक्षण है । सत्यवाक्य, क्षमा, सात्त्विकदान, पाण्डित्य, गुरु-देवता-पूजनरुचि आदि पद्मलेश्याके लक्षण है । निर्वैर, वीतरागता, शत्रुके भी दोषों पर दृष्टि न देना, निन्दा न करना, पाप कार्योसे उदासीनता, श्रेयोमार्ग रुचि आदि शुक्ललेश्याके लक्षण है ।

गति—लेश्याके छब्बीस अंशोंमें मध्यके आठ अंशोंमें आयुबंध होता है तथा शेष अठारह अंश गतिहेतु होते हैं । उत्कृष्ट शुक्ललेश्यावाला सर्वार्थसिद्धि जाता है । जघन्य शुक्ल लेश्यासे शुक्र महाशुक्र शतार और सहस्रार जाता है । मध्यम शुक्ललेश्यासे आनत और सर्वार्थसिद्धिके मध्यके स्थानोंमें उत्पन्न होता है । उत्कृष्ट पद्मलेश्यासे सहस्रार, जघन्य पद्मलेश्यासे सानत्कुमार माहेन्द्र तथा मध्यम पद्मलेश्यासे ब्रह्मलोकसे शतार तक उत्पन्न होता है । उत्कृष्ट तेजोलेश्यासे सानत्कुमार माहेन्द्र कल्पके अन्तमें चक्रेन्द्रकश्रेणि विमान तक, जघन्यतेजोलेश्यासे सौधर्म ऐशानके प्रथम इन्द्रकश्रेणि विमान तक, तथा मध्य तेजोलेश्यासे चन्द्रादि इन्द्रकश्रेणि विमानसे बलभद्र इन्द्रक श्रेणि विमान तक उत्पन्न होता है । उत्कृष्ट कृष्णलेश्यांशसे सातवें अप्रतिष्ठान नरक, जघन्य कृष्णलेश्यांशसे पांचवें नरकके तमिस्रबिल तक तथा मध्य कृष्णलेश्यांशसे हिमेन्द्रकसे महारौरव नरक तक उत्पन्न होते हैं । उत्कृष्ट नीललेश्यांशसे पांचवें नरकमें अन्ध इन्द्रक तक, जघन्य नीललेश्यांशसे तीसरे नरकके तप्त इन्द्रक तक, तथा मध्यमनीललेश्यांशसे तीसरे नरकके त्रस्त इन्द्रकसे झष इन्द्रक तक उत्पन्न होते हैं । उत्कृष्ट कपोतलेश्यांशसे बालुकाप्रभाके संप्रज्वलित नरकमें, जघन्यकपोत लेश्यांशसे रत्नप्रभाके सीमंतक तक तथा मध्यमकपोत लेश्यांशसे रौरकादिकमें संप्रज्वलित इन्द्रक तक उत्पन्न होते हैं । कृष्ण नील कपोत और तेजके मध्यम अंशोंसे भवनवासी व्यन्तर ज्योतिष्क पृथिवी जल और वनस्पतिकायमें उत्पन्न होते हैं । मध्यम कृष्ण नील कपोत लेश्यांशोंसे तेज और वायुकायमें उत्पन्न होते हैं । देव और नारकी अपनी लेश्याओंसे तिर्यञ्च और मनुष्यगतिमें जाते हैं ।

स्वामित्व—रत्नप्रभा और शर्कराप्रभामें नारकियोंके कपोत लेश्या, है बालुकाप्रभामें कपोत और नील लेश्या, पंकप्रभामें नीललेश्या धूमप्रभामें, नील और कृष्ण लेश्या, तमः-प्रभामें कृष्ण लेश्या तथा महातमःप्रभामें परमकृष्ण लेश्या है । भवनवासी व्यन्तर और ज्योतिषी देवोंके कृष्ण नील कपोत और तेजो लेश्या, एकेन्द्रिय द्वीन्द्रिय त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय जीवोंके संक्लिष्ट कृष्ण नील और कपोत लेश्या, असंज्ञी पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चोंके संक्लिष्ट कृष्ण नील कपोत और पीतलेश्या, चारों गुण स्थानवर्ती संज्ञी पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च और मनुष्योंके छहों लेश्याएं, पांचवें छठवें तथा सातवें गुणस्थानमें तीन शुभलेश्याएं, अपूर्वकरणसे १३ वें गुणस्थान तक केवल शुक्ललेश्या होती है । अयोगकेवलियोंके लेश्या नहीं होती । सौधर्म और ऐशानमें तेजोलेश्या सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गमें तेज और पद्मलेश्या, ब्रह्म ब्रह्मोत्तर लान्तव और कापिष्ठमें पद्मलेश्या, शुक्र महाशुक्र शतार और सहस्रारमें पद्म और शुक्ललेश्या, आनतसे लेकर सर्वार्थसिद्धिसे पहिले केवल शुक्ललेश्या तथा सर्वार्थसिद्धिमें परमशुक्ललेश्या होती है ।

साधन—द्रव्यलेश्या शरीरके रंगसे सम्बन्ध रखती है, वह नामकर्मके उदयसे होती है । भावलेश्या कषायोंके उदय क्षयोपशम उपशम और क्षयसे होती है ।

संख्या—कृष्ण नील और कपोत लेश्यावाले प्रत्येकका द्रव्यप्रमाण अनन्त है, कोई प्रमाण अनन्तानन्त उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी प्रमाण है और क्षेत्र प्रमाण अनन्तानन्त-लोक प्रमाण है । तेजोलेश्याका द्रव्य प्रमाण ज्योतिषीदेवोंसे कुछ अधिक है । पद्म-लेश्यावालोंका द्रव्यप्रमाण संज्ञीपंचेन्द्रियतिर्यञ्च योनिनियोंके संख्येयभाग है । शुक्ललेश्या-वाले पत्योपमके असंख्यातवें भाग है ।

क्षेत्र—कृष्ण नील और कपोतलेश्यावालोंका प्रत्येकका स्वस्थान, समुद्घात तथा उपपादकी दृष्टिसे सर्वलोकक्षेत्र है । तेजोलेश्या और पद्मलेश्यावालोंका प्रत्येकका स्वस्थान, समुद्घात और उपपादकी दृष्टिसे लोकके असंख्येय भाग है । शुक्ललेश्यावालोंका स्वस्थान और उपपादकी दृष्टिसे लोकका असंख्येयभाग, समुद्घातकी दृष्टिसे लोकके असंख्येय एक भाग असंख्येय बहुभाग और सर्वलोकक्षेत्र है ।

स्पर्शन—कृष्ण नील और कपोत लेश्यावालोंका स्वस्थान, समुद्घात और उपपाद की दृष्टिसे सर्वलोक स्पर्शन है । तेजोलेश्यावालोंका स्वस्थानकी दृष्टिसे लोकका असंख्येयभाग तथा कुछ कम $\frac{१}{१६}$ भाग स्पर्शन है, समुद्घातका दृष्टिसे लोकका असंख्येय-भाग तथा कुछ कम $\frac{१}{१६}$ और $\frac{१}{१६}$ भाग है, उपपादकी दृष्टिसे लोकके असंख्येय भाग तथा कुछ कम $\frac{१}{१६}$ भाग है । पद्मलेश्यावालोंका स्वस्थान और समुद्घातसे लोकका असंख्येय भाग तथा कुछ कम $\frac{१}{१६}$ भाग है, उपपादकी दृष्टिसे लोकका असंख्येय भाग तथा कुछ कम $\frac{१}{१६}$ भाग है । शुक्ललेश्यावालोंका स्वस्थान और उपपादकी दृष्टिसे लोकका असंख्येय भाग तथा कुछ कम $\frac{१}{१६}$ भाग स्पर्शन है, समुद्घातकी दृष्टिसे लोकका असंख्येय भाग, कुछ कम $\frac{१}{१६}$ भाग, असंख्येय बहुभाग और सर्वलोक स्पर्शन है ।

काल—कृष्ण नील कपोतलेश्यावालोंका प्रत्येकका जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट कुछ अधिक तेतीससागर सत्रहसागर और सातसागर है । तेज पद्म और शुक्ललेश्यावालोंका प्रत्येकका जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्त तथा उत्कृष्टसे कुछ अधिक दो सागर अठारह सागर और तेतीस सागर है ।

अन्तर—कृष्ण नील कपोत लेश्यावालोंका प्रत्येकका जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्त है और उत्कृष्ट कुछ अधिक तेतीससागर है । तेज पद्म और शुक्ललेश्यावालोंका प्रत्येकका अन्तर जघन्यसे अन्तर्मुहूर्त, उत्कृष्टसे अनन्तकाल और असंख्यात पुद्गल परिवर्तन प्रमाण है ।

भाव—छहों लेश्याओंमें औदयिक भाव हैं, क्योंकि शरीर नाम कर्म और मोहके उदयसे होती हैं ।

अल्पबहुत्व—सबसे कम शुक्ललेश्यावाले, पद्मलेश्यावाले असंख्यातगुणे, तेजोलेश्यावाले असंख्यातगुणे, अलेश्या अनन्तगुणे, कपोतलेश्यावाले अनन्तगुणे, नीललेश्यावाले विशेष अधिक तथा कृष्णलेश्यावाले विशेष अधिक हैं ।

प्राग्भैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥२३॥

सौधर्मसे लेकर भैवेयकेसे पहिलेकी कल्प संज्ञा है ।

§ १ यदि सौधर्म आदिके बाद ही यह सूत्र रचा जाता तो स्थिति प्रभाव आदि तीन सूत्रोंका सम्बन्ध भी कल्प विमानोंसे ही होता जब कि इनका विधान पूरे देवलोकके लिए है ।

§ २-कल्पोंसे अतिरिक्त ग्रैवेयक आदि कल्पातीत है। भवनवासी आदिको कल्पातीत इसलिए नहीं कहा जा सकता क्योंकि यहाँ 'उपर्युपरि' का अनुवर्तन होता है जिससे स्पष्ट ज्ञात होता है कि कल्पसे ऊपर ऊपर कल्पातीत है। कल्पातीत 'अहमिन्द्र' कहलाते हैं क्योंकि इनमें सामानिक आदि भेद नहीं है।

§ ४ यद्यपि देवोंके भवनवासी पातालवासी व्यन्तर ज्योतिष्क कल्पवासी और विमानवासीके भेदसे छह प्रकार तथा पांशुतापि लवणतापि तपनतापि भवनतापि सोमकायिक यमकायिक वरुणकायिक वैश्रवणकायिक पितृकायिक अनलकायिक रिष्टक अरिष्ट और संभव ये बाग्रह प्रकारवाले आकाशोपपन्नको मिलाकर सात प्रकार हो सकते हैं; फिर भी इन सबका चारों निकायोंमें उसी तरह अन्तर्भाव हो जाता है जैसे कि लौकान्तिक देवोंका कल्पवासियोंमें। पातालवासी और आकाशोपपन्न व्यन्तरोंमें और कल्पवासियोंका वैमानिकोंमें अन्तर्भाव हो जाता है अतः चारसे अतिरिक्त निकाय नहीं है।

लौकान्तिकोंका वर्णन—

ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥२४॥

§ १-२ जिसमें प्राणिगण रहें उसे आलय कहते हैं। लौकान्तिकोंका आलय ब्रह्मलोक है। सभी ब्रह्मलोकवासियोंको लौकान्तिक नहीं कह सकते क्योंकि 'लौकान्तिकाः' पदसे 'लोकान्त' निकाल लेते हैं। इससे यह अर्थ फलित होता है कि ब्रह्मलोकके अन्तमें रहनेवाले लौकान्तिक हैं अथवा जन्मजरामरणसे व्याप्त लोक संसारका अन्त करना जिनका प्रयोजन है वे लौकान्तिक हैं। ये निकटसंसारी हैं। वहाँसे च्युत होकर मनुष्य पर्यायको प्राप्त कर नियमसे मोक्ष चले जाते हैं।

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दंतोयतुषिताव्याधारिष्ठाश्च ॥२५॥

§ १ पूर्व उत्तर आदि दिशाओंमें यथाक्रम सारस्वत आदि देवोंका निवास है। अरुण समुद्रके मध्यसे एक तमस्कन्ध मूलमें असंख्यात योजनका विस्तृत तथा मध्य और अन्तमें क्रमशः घटकर संख्यात योजन विस्तारवाला है। यह अत्यन्त तीव्र अन्धकार रूप तथा समुद्रकी तरह गोल है। यह तमस्कन्ध अरिष्ट विमानके नीचे स्थित है। इससे आठ अन्धकार राशियाँ निकलती हैं जो अरिष्ट विमानके आसपास हैं। चारों दिशाओंमें दो-दो करके तिर्यक्लोक तक आठ हैं। इनके अन्तरालमें सारस्वत आदि लौकान्तिक हैं। पूर्व और उत्तरके कोणमें सारस्वत, पूर्वमें आदित्य, पूर्वदक्षिण कोणमें वह्नि, दक्षिणमें अरुण, दक्षिण पश्चिममें गर्दंतोय, पश्चिममें तुषित, उत्तर पश्चिममें अव्याबाध और उत्तरमें अरिष्ट विमान है।

§ ३ दो दो लौकान्तिकोंमें अग्न्याभ सूर्याभ आदि १६ लौकान्तिक और भी हैं। सारस्वत और आदित्यके बीचमें अग्न्याभ और सूर्याभ, आदित्य और वह्निके अन्तरालमें चन्द्राभ और सत्याभ, वह्नि और अरुणके बीचमें श्रेयस्कर और क्षेमंकर, अरुण और गर्दंतोयके अन्तरालमें वृषभेष्ट और कामवर, गर्दंतोय और तुषितके बीचमें निर्माणरज और दिगन्तरक्षित, तुषित और अव्याबाधके बीचमें आत्मरक्षित और सर्वरक्षित, अव्याबाध और अरिष्टके बीचमें मरुत् और वसु तथा अरिष्ट और सारस्वतके बीच अश्व और विश्व हैं। इन नामोंके विमान हैं। इनमें रहनेवाले लौकान्तिक देव भी इसी नामसे व्यवहृत होते हैं।

इतनी संख्या इस प्रकार है—सारस्वत-७००, आदित्य ७००, वह्नि, ७००७, अरुण ७००७, गर्दतोय ९००९, तुषित ९००९, अव्यावाध ११०११, अरिष्ट ११०११, अग्न्याभ ७००७, सूर्याभ ९००९, चन्द्राभ ११०११, मत्याभ १३०१३, श्रेयस्कर १५०१५, क्षेमंकर १७०१७, वृषभेष्ट १९०१९, कामवर २१०२१, निर्माणरज २३०२३, दिगन्तरक्षित २५०२५, आत्म-रक्षित २७०२७, सर्वरक्षित २९०२९, मरुत् ३१०३१, वसु ३३०३३, अश्व ३५०३५, विश्व ३७०३७ । इस तरह इन चालीस लौकान्तिकोंकी समग्र संख्या ४०७८६ । ये सभी स्वतन्त्र हैं । विषयविरक्त होनेसे देवर्षि कहे जाते हैं । ये चौदह पूर्वके पाठी, जानोपयोगी, संसारसे उद्भिन्न, अनित्य आदि भावनाओंको भानेवाले, अति विशुद्ध सम्यग्दृष्टि होते हैं । तीर्थङ्करोंकी दीक्षाके समय उन्हें प्रतिबोध देने आते हैं । नामकर्मकी उत्तर प्रकृतियाँ असंख्यात हैं । उन्हींके उदयसे संसारी जीवोंके अनेक प्रकारकी शुभ-अशुभ संज्ञाएँ होती हैं ।

यह अष्टकर्ममय संसार सामान्यतया भव्य और अभव्य दोनों ही प्रकारके जीवोंके अनादि अनन्त है । जो मोहका उपशम या क्षय करनेके लिए उद्यत हैं उन सम्यग्दृष्टियोंके उत्कृष्टसे ७-८ भव तथा जघन्यसे २-३ भवमें संसारका उच्छेद हो जाता है । जो सम्यक्त्वसे च्युत हो गए हैं उनका कोई नियम नहीं ।

विजयादिषु द्विचरमाः ॥२६॥

§ १ आदि शब्द प्रकारार्थक है, अर्थात् विजय वैजयन्त जयन्त अपराजित और अनुदिश विमानोंमें द्विचरम होते हैं । इनमें एकप्रकारता इसलिए है कि सभी पूर्व सम्यग्दृष्टि और अहमिन्द्र हैं । सर्वार्थसिद्धि नामसे ही सूचित होता है कि वहाँके देव सर्वोत्कृष्ट हैं और एकचरम हैं ।

§ २-४ द्विचरमत्व मनुष्यदेहकी अपेक्षा है, अर्थात् विजयादिकसे च्युत होकर सम्यग्दर्शनको कायम रखते हुए मनुष्योंमें उत्पन्न होते हैं फिर संयमकी आराधना कर विजयादिकमें उत्पन्न होते हैं । फिर च्युत होकर मनुष्यभव धारण कर मुक्त हो जाते हैं । इस तरह मनुष्यभवकी अपेक्षा द्विचरमत्व है वैसे तो दो मनुष्यभव तथा एक देवभव मिलाकर त्रिचरम गिने जा सकते हैं । चूँकि मनुष्य पर्यायसे ही मोक्ष-लाभ होता है अतः मनुष्यदेहकी अपेक्षा ही चरमत्व गिना जा सकता है । यद्यपि चरम शब्द अन्त्यवाची है अतः एक ही चरम हो सकता है परन्तु चरमके पासका अव्यवहित पूर्वका मनुष्यभव भी उपचारसे चरम कहा जा सकता है । देवभवके व्यवधान अव्यवधानका विचार मोक्षके प्रकरणमें नहीं होता क्योंकि मोक्ष मनुष्य पर्यायसे ही होता है ।

§ ५ प्रश्न—आगममें अन्तर प्रकरणमें अनुदिश अनुत्तर और विजय वैजयन्त जयन्त और अपराजित विमानवासियोंका जघन्य अन्तर वर्षपृथक्त्व तथा उत्कृष्ट अन्तर कुछ अधिक दो सागर बताया है । इसका यह अर्थ है कि मनुष्योंमें उत्पन्न होकर आठ वर्ष संयमकी आराधना कर अन्तर्मुहूर्तमें फिर विजयादिमें उत्पन्न हो जाते हैं इस तरह जघन्यसे वर्षपृथक्त्व अन्तर है । कुछ विजयादिकसे च्युत होकर मनुष्यभवसे सौधर्म ऐशान कल्पमें जाते हैं फिर मनुष्य होकर विजयादिमें जाते हैं इनके दो सागरसे कुछ अधिक उत्कृष्ट अन्तर होता है । इस अपेक्षा मनुष्यके तीन भव हो जानेसे द्विचरमत्व नहीं रहता ?

उत्तर-आगममें उक्त कथन प्रश्न विशेषकी अपेक्षासे है । गौतमने भगवान्से यह प्रश्न किया कि विजयादिकमें देव मनुष्य पर्याय को प्राप्त कर कितनी गति आगति विजयादिकमें करते हैं ? इसके उत्तरमें भगवान्ने व्याख्याप्रज्ञप्तिदंडकमें कहा कि आगतिकी दृष्टिसे जघन्यसे एक भव तथा गति आगतिकी अपेक्षा उत्कृष्टसे दो भव । सर्वार्थसिद्धिसे च्युत होनेवाले मनुष्य-पर्यायमें आते हैं तथा उसी पर्यायसे मोक्षलाभ करते हैं । विजयादिके देव लौकान्तिककी तरह एकभविक नहीं हैं किन्तु द्विभविक हैं । इसमें बीचमें यदि कल्पान्तरमें उत्पन्न हुआ है तो उसकी विवक्षा नहीं है ।

तिर्यञ्चोंका वर्णन-

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥२७॥

औपपादिक-देव और नारकी तथा मनुष्योंके सिवाय अन्य संसारी तिर्यञ्च हैं । यद्यपि मनुष्य शब्दका अल्पस्वरवाला होनेसे पहिले प्रयोग होना चाहिए था परन्तु चूँकि औपपादिकोंमें अन्तर्गत देव स्थिति प्रभाव आदिकी दृष्टिसे बड़े और पूज्य हैं अतः औपपादिक शब्दका ही पूर्वप्रयोग किया गया है ।

१-२ औपपादिक-देव नारकी और मनुष्योंसे बचे शेष प्राणी तिर्यञ्च हैं । संसारी जीवोंका प्रकरण होनेसे सिद्धोंमें तिर्यञ्चत्वका प्रसङ्ग नहीं आता ।

३-७ तिरोभाव अर्थात् नीचे रहना-बोझा ढोनेके लायक । कर्मोदयसे जिनमें तिरोभाव प्राप्त हो वे तिर्यग्योनि हैं । इसके त्रस स्थावर आदि भेद पहिले बतलाये जा चुके हैं । तिर्यञ्चोंका आधार सर्वलोक है वे देवादिकी तरह निश्चित स्थानोंमें नहीं रहते । तिर्यञ्च सूक्ष्म और वादरके भेदसे दो प्रकारके हैं । सूक्ष्म पृथिवी अप् तेज और वायुकायिक सर्वलोकव्यापी हैं पर वादर पृथिवी अप् तेज वायु विकलेन्द्रिय और पंचेन्द्रिय लोकके कुछ भागोंमें पाये जाते हैं । चूँकि तीनों लोक ही सूक्ष्म तिर्यञ्चोंका आधार है अतः तीन लोकके वर्णनके बाद ही यहाँ उनका निर्देश किया है, द्वितीय अध्यायमें नहीं, और यहीं शेष शब्दका यथार्थ बोध भी हो सकता है क्योंकि नारक देवों और मनुष्योंके निर्देशके बाद ही शेषका अर्थ समझमें आ सकता है ।

देवोंकी स्थिति-

स्थितिरसुरनागसुपर्णाद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्धहीनमिताः ॥२८॥

असुरकुमारोंकी एक सागर, नागकुमारोंकी तीन पल्य, सुपर्णकुमारोंकी २॥ पल्य, द्वीपकुमारोंकी २ पल्य तथा शेष छह कुमारोंकी १॥ पल्य उत्कृष्ट स्थिति हैं ।

सौधर्मैशानयोः सागरोपमे अधिके ॥२९॥

सौधर्म और ऐशान स्वर्गमें कुछ अधिक दो सागर स्थिति हैं । 'अधिके' यह अधिकार सहस्रार स्वर्गतक चालू रहेगा ।

सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥३०॥

सागर और अधिक पदका अनुवर्तन पूर्वसूत्रसे हो जाता है । अतः सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गमें कुछ अधिक सात सागर स्थिति समझनी चाहिए ।

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ॥३१॥

सातका तीन आदिके साथ सम्बन्ध जोड़ लेना चाहिए । 'तु' शब्द सूचित करता है कि 'अधिक' का सम्बन्ध सहस्रार तक ही करना चाहिए । अर्थात्—ब्रह्म ब्रह्मोत्तरमें कुछ अधिक दश सागर, लान्तव कापिष्ठमें कुछ अधिक चौदह सागर, शुक महाशुक्रमे कुछ अधिक सोलह सागर, शतार सहस्रारमें कुछ अधिक १८ सागर, आनत प्राणतमें २० सागर, आरण अच्युतमें २२ सागर उत्कृष्ट स्थिति है । इस 'तु' शब्दसे ही 'अधिक' का अन्वय सहस्रार स्वर्ग तक ही होता है ।

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च ॥३२॥

§ १-४ 'अधिक ग्रहण' की अनुवृत्ति आ रही है अतः 'एक एक अधिक' यह अर्थ कर लेना चाहिए । ग्रैवेयक और विजयादि का पृथक् ग्रहण करने से अनुदिशोका संग्रह हो जाता है । 'नव' शब्द देनेसे प्रत्येक में 'एक अधिक' का सम्बन्ध हो जाता है । 'सर्वार्थसिद्ध' का पृथक् ग्रहण करनेसे सूचित होता है कि उसमें एक ही उत्कृष्ट स्थिति है, विजयादिकी तरह जघन्य और उत्कृष्ट विकल्प नहीं है । तात्पर्य यह कि अधो ग्रैवेयकोंमें पहिले ग्रैवेयकमें २३ सागर, दूसरेमें २४ सागर तथा तीसरेमें २५ सागर; मध्यम ग्रैवेयकके प्रथम ग्रैवेयकमें २६ सागर, दूसरेमें २७ तथा तृतीयमें २८; उपरिम ग्रैवेयकके प्रथम ग्रैवेयकमें २९ सागर, द्वितीयमें ३० तथा तृतीयमें ३१ सागर उत्कृष्ट स्थिति है । अनुदिश विमानोंमें ३२ तथा विजयादि और सर्वार्थसिद्धिमें ३३ सागर हैं । सर्वार्थसिद्धिमें केवल उत्कृष्ट ही स्थिति ३३ सागर है ।

अपरा पल्योपममधिकम् ॥३३॥

सौधर्म और ऐशान स्वर्गकी जघन्य स्थिति कुछ अधिक एक पल्य है । आगेके सूत्रोंमें भवनवासी आदि तथा सानत्कुमार आदिकी जघन्य स्थिति बताई जायगी । अतः ज्ञात होता है कि इस सूत्रमें सौधर्म और ऐशानकी ही स्थिति बतायी जा रही है ।

परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा ॥३४॥

पूर्व-पूर्वकी उत्कृष्ट स्थिति आगे आगे जघन्य हो जाती है ।

§ १-३ 'अधिक' की अनुवृत्ति हो जाती है । सौधर्म और ऐशानकी जो दो सागरसे कुछ अधिक उत्कृष्ट स्थिति है वही कुछ अधिक होकर सानत्कुमार और माहेन्द्रमें जघन्य हो जाती है । सानत्कुमार और माहेन्द्रकी जो कुछ अधिक सात सागर उत्कृष्ट स्थिति है वही कुछ अधिक होकर ब्रह्म ब्रह्मोत्तरमें जघन्य हो जाती है । सर्वार्थसिद्धका पृथक् ग्रहण करनेसे यही सूचित होता है कि यह जघन्य स्थितिका क्रम विजयादि तक ही चलता है । यद्यपि पूर्वशब्दसे 'पहिलेकी स्थिति' का ग्रहण हो सकता है 'फिर भी चूँकि पूर्वशब्दका प्रयोग 'मथुरासे पूर्वमें पटना है' इत्यादि स्थलोंमें व्यवहितमें भी देखा जाता है अतः 'अव्यवहित' का सम्बन्ध करनेके लिए 'अनन्तर' शब्दका प्रयोग किया गया है ।

सरल उपायसे नारकियोंकी जघन्य स्थितिका निरूपण—

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥३५॥

च शब्दसे पूर्वभूत्रमें सूचित क्रमका सम्बन्ध हो जाता है । अतः रत्नप्रभाकी जो एक सागर उत्कृष्ट स्थिति है वह शर्कराप्रभामें जघन्य होती है । इसी प्रकार आगे भी ।

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥३६॥

प्रथम नरककी जघन्य स्थिति दस हजार वर्ष है ।

भवनेषु च ॥३७॥

भवनवासियोंकी भी जघन्य स्थिति दस हजार वर्ष है ।

व्यन्तराणां च ॥३८॥

इसी तरह व्यन्तरोकी जघन्य स्थिति दस हजार वर्ष है ।

व्यन्तरोकी उत्कृष्ट स्थिति पहिले इसीलिए नहीं कही गई कि यदि उत्कृष्ट स्थिति पहिले कही जाती तो जघन्य स्थितिके निर्देशके लिए फिरसे 'दशवर्षसहस्राणि' सूत्र बनाना पड़ता ।

परा पल्योपममधिकम् ॥३९॥

व्यन्तरोकी उत्कृष्ट स्थिति एक पल्यसे कुछ अधिक है ।

ज्योतिष्काणां च ॥४०॥

ज्योतिषियोंकी भी उत्कृष्ट स्थिति कुछ अधिक एक पल्य है ।

तदष्टभागोऽपरा ॥४१॥

ज्योतिषियोंकी जघन्य स्थिति पल्यके आठवें भाग प्रमाण है ।

§ १-९ चन्द्रकी उत्कृष्ट स्थिति एक लाख वर्ष अधिक एक पल्य, सूर्यकी एक एक हजार वर्ष अधिक एक पल्य, शुककी एक सौ वर्ष अधिक एक पल्य तथा बृहस्पति-की पूर्ण एक पल्य है । शेष बुध आदि ग्रहोंकी और नक्षत्रोंकी आधे पल्य प्रमाण स्थिति है । तारागणकी पल्यका चौथा भाग उत्कृष्ट स्थिति है । तारा और नक्षत्रोंकी जघन्य स्थिति पल्यके आठवें भाग है । सूर्य आदिकी जघन्य स्थिति पल्यके चौथाई भाग प्रमाण है ।

लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥४२॥

§ १ सभी लौकान्तिकोंकी दोनों प्रकारकी स्थिति आठ सागर प्रमाण है ।

§ २ जीव पदार्थका व्याख्यान हुआ ।

§ ३ वह एक होकर भी अनेकात्मक है क्योंकि—

§ ४ वह अभावसे विलक्षण है । 'अभूत' 'नहीं है' आदि अभावमें कोई भेद नहीं पाया जाता पर भावमें तो अनेक धर्म और अनेक भेद पाये जाते हैं । भावमें ही जन्म, सञ्जाव, विपरिणाम, वृद्धि, अपक्षय और विनाश देखे जाते हैं । बाह्य आभ्यन्तर दोनों निमित्तोंसे आत्मलाभ करना जन्म है, जैसे मनुष्यगति आदिके उदयसे जीव मनुष्य पर्यायरूपसे उत्पन्न होता है । आयु आदि निमित्तोंके अनुसार उस पर्यायमें बने रहना सञ्जाव या स्थिति है । पूर्वस्वभावको कायम रखते हुए अधिकता हो जाना वृद्धि है । क्रमशः एक देशका जीर्ण होना अपक्षय है । उस पर्यायकी निवृत्तिको विनाश कहते हैं । इस तरह पदार्थोंमें अनन्तरूपता

होती है। अथवा सत्त्व ज्ञेयत्व द्रव्यत्व अभूर्तत्न अनिसूक्ष्मत्व अवगाहनत्व असंख्येयप्रदेशत्व अनादिनिधनत्व और चेतनत्व आदिकी दृष्टिसे जीव अनेक रूप है।

§ ५ अनेक अब्द और अनेक ज्ञानका विषय होनेसे। जिस पदार्थमें जितने शब्दों का प्रयोग होता है उसमें उतनी ही वाच्य-शक्तियाँ होती हैं तथा वह जितने प्रकारके ज्ञानोंका विषय होता है उसमें उतनी ही ज्ञेय शक्तियाँ होती हैं। शब्द प्रयोगका अर्थ है प्रतिपादन किया। उसके साधन दोनों ही हैं—शब्द और अर्थ। एक ही घटमें घट पार्थिव मार्तिक-मिट्टीसे बना हुआ, सन्, ज्ञेय, नया, बड़ा आदि अनेकों शब्दोंका प्रयोग होता है तथा इन अनेक ज्ञानोंका विषय होता है। अतः जैसे घड़ा अनेकान्त रूप है। उसी तरह आत्मा भी अनेक धर्मात्मक है।

§ ६ अनेक शक्तियोंका आधार होनेसे। जैसे घी चिकना है, तृप्ति करता है, उपबृंहण करता है अतः अनेक शक्तिवाला है अथवा, जैसे घड़ा जल-धारण आहरण आदि अनेक शक्तियोंसे युक्त है उसी तरह आत्मा भी द्रव्य क्षेत्र काल और भावके निमित्तसे अनेक प्रकारकी वैभाविक पर्यायोंकी शक्तियोंको धारण करता है।

§ ७ जिस प्रकार एक ही घड़ा अनेक सम्बन्धियोंकी अपेक्षा पूर्व पश्चिम, दूर पास, नया पुराना, समर्थ असमर्थ, देवदत्त कृत चैत्रस्वाभिक, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभागादिके भेदसे अनेक व्यवहारोंका विषय होता है उसी तरह अनन्त सम्बन्धियोंकी अपेक्षा आत्मा भी उन उन अनेक पर्यायोंको धारण करता है। अथवा, जैसे अनन्त पुद्गल सम्बन्धियोंकी अपेक्षा एक ही प्रदेशिनी अंगुली अनेक भेदोंको प्राप्त होती है उसी तरह जीव भी कर्म और नोकर्म विषय उपकरणोंके सम्बन्धसे जीवस्थान, गुणस्थान, मार्गणास्थान, दंडी, कुंडली आदि अनेक पर्यायोंको धारण करता है। प्रदेशिनी अंगुलीमें मध्यमाकी अपेक्षा जो भिन्नता है वही अनामिकाकी अपेक्षा नहीं है, प्रत्येकपर रूपका भेद जुदा-जुदा है। मध्यमाने प्रदेशिनीमें ह्रस्वत्व उत्पन्न नहीं किया, अन्यथा शरविपाणमें भी उत्पन्न हो जाना चाहिए था, और न स्वतः ही था, अन्यथा मध्यमाके अभावमें भी उसकी प्रतीति हो जानी चाहिए थी। तात्पर्य यह कि अनन्त परिणामी द्रव्य ही उन-उन सहकारी कारणोंकी अपेक्षा उन उन रूपसे व्यवहारमें आता है।

§ ८ जिस प्रकार एक ही घड़ेके रूपादि गुणोंमें अन्यद्रव्योंके रूपादि गुणोंकी अपेक्षा एक दो तीन चार संख्यात असंख्यात आदि रूपसे तरतम भाव व्यक्त होता है और इसलिए वह अनेक है उसी तरह जीवमें भी अन्य आत्माओंकी अपेक्षा क्रोधादिके अविभाग प्रतिच्छेदोंकी तरतमता होती है। अन्य सहकारियोंकी अपेक्षा वैसे क्रोधादि परिणाम अभिव्यक्त होते रहते हैं।

§ ९ जैसे मिट्टी आदि द्रव्य प्रध्वंसरूप अतीतकाल, संभावनारूप भविष्यत् काल तथा क्रिया सातत्यरूप वर्तमानकालके भेदसे उन उन कालोंमें अनेक पर्यायोंको प्राप्त होता है, उसीतरह जीव भी अनादि अतीतकाल, संभावनीय अनागत और वर्तमान अर्थपर्याय व्यञ्जनपर्यायोंसे अनन्तरूपको धारण करता है। यदि वर्तमान मात्र माना जाय तो पूर्व और उत्तरकी रेखा न होनेसे वर्तमानका भी अभाव हो जायगा।

§ १० अनन्तकाल और एककालमें अनन्त प्रकारके उत्पाद व्यय और ध्रौव्यसे युक्त होनेके कारण आत्मा अनेकान्तरूप है। जैसे घड़ा एक कालमें द्रव्य दृष्टिसे पार्थिव-

रूपमें उत्पन्न होता है जलरूपमें नहीं, देश दृष्टिमें यहाँ उत्पन्न होता है पटना आदिमें नहीं, कालदृष्टिसे वर्तमानकालमें उत्पन्न होता है अतीत-अनागतमें नहीं, भावदृष्टिसे बड़ा उत्पन्न होता है छोटा नहीं। यह उत्पाद अन्ध सजातीय घट, किञ्चित् विजातीय घट, पूर्ण विजातीय पटादि तथा द्रव्यान्तर आत्मा आदिके अनन्त उत्पादोंसे भिन्न है अतः उतने ही प्रकारका है। इसी प्रकार उस समय उत्पन्न नहीं होनेवाले द्रव्योंकी ऊपर नीची तिरछी लम्बी चौड़ी आदि अवस्थाओंसे भिन्न वह उत्पाद अनेक प्रकारका है। अनेक अवयववाले मिट्टीके स्कन्धसे उत्पन्न होनेके कारण भी उत्पाद अनेक प्रकारका है। इसी तरह जल-धारण आहरण हर्ष भय शोक परिताप आदि अनेक अर्थक्रियाओंमें निमित्त होनेसे उत्पाद अनेक तरहका है। उसी समय उतने ही प्रतिपक्षभूत व्यय होते हैं। जब तक पूर्व पर्यायिका विनाश नहीं होगा तब तक नूतनके उत्पादकी संभावना नहीं है। उत्पाद और विनाशकी प्रतिपक्षभूत स्थिति भी उतने ही प्रकारकी है। जो स्थित नहीं है उसके उत्पाद और व्यय नहीं हो सकते। 'घट' उत्पन्न होता है' इस प्रयोगको वर्तमान तो इसलिए नहीं मान सकते कि अभी तक घड़ा उत्पन्न ही नहीं हुआ है, उत्पत्तिके बाद यदि तुरन्त विनाश मान लिया जाय तो सद्भावकी अवस्थाका प्रतिपादक कोई शब्द ही प्रयुक्त नहीं होगा, अतः उत्पादमें भी अभाव और विनाशमें भी अभाव, इस तरह पदार्थका अभाव ही होनेसे तदाश्रित व्यवहारका लोप हो जायगा। अतः पदार्थमें उत्पद्यमानता उत्पन्नता और विनाश ये तीन अवस्थाएँ माननी ही होंगी। इसी तरह एक जीवमें भी द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिक नयकी विषयभूत अनन्त शक्तियाँ तथा उत्पत्ति विनाश स्थिति आदि रूप होनेसे अनेकान्तात्मकता समझनी चाहिए।

११ अन्वय व्यतिरेक रूप होनेसे भी। जैसे एक ही घड़ा सत् अचेतन आदि सामान्य रूपसे अन्वयधर्मका तथा नया पुराना आदि विशेष रूपसे व्यतिरेक धर्मका आधार होता है उसी तरह आत्मा भी सामान्य और विशेष धर्मोंकी अपेक्षा अन्वय और व्यतिरेकात्मक है। अनुगताकार बुद्धि और अनुगताकार शब्द प्रयोगके विषयभूत स्वास्तित्व आत्मत्व ज्ञातृत्व द्रष्टृत्व कर्तृत्व भोक्तृत्व अमूर्तत्व असंख्यातप्रदेशत्व अवगाहनत्व अति-सूक्ष्मत्व अगुरुलघुत्व अहेतुकत्व अनादि सम्बन्धित्व ऊर्ध्वगतिस्वभाव आदि अन्वय धर्म हैं। व्यावृत्ताकार बुद्धि और शब्द प्रयोगके विषयभूत परस्पर विलक्षण उत्पत्ति स्थिति विपरिणाम वृद्धि ह्रास क्षय विनाश गति इन्द्रिय काय योग वेद कषाय ज्ञान दर्शन संयम लेश्या सम्यक्त्व आदि व्यतिरेक धर्म हैं।

१२-१३ इस अनेकान्तात्मक जीवका कथन शब्दोंसे दो रूपमें होता है—एक क्रमिक और दूसरा यौगपद्य रूपसे। त्तीसरी कोई प्रकार नहीं है। जब अस्तित्व आदि अनेक धर्म कालादिकी अपेक्षा भिन्न-भिन्न विवक्षित होते हैं उस समय एक शब्दमें अनेक अर्थोंके प्रतिपादनकी शक्ति न होनेसे क्रमसे प्रतिपादन होता है। इसे विकलादेश कहते हैं। परन्तु जब उन्हीं अस्तित्वादि धर्मोंकी कालादिककी दृष्टिसे अभेद विवक्षा होती है तब एक भी शब्दके द्वारा एकधर्ममुखेन तादात्म्यरूपसे एकत्वको प्राप्त सभी धर्मोंका अखंड भावसे युगपत् कथन हो जाता है। यह सकलादेश कहलाता है। विकलादेश नयरूप हैं और सकलादेश प्रमाण रूप। कहा भी है—सकलादेश प्रमाणाधीन है और विकलादेश नयाधीन।

§ १४ एक गुणरूपसे संपूर्ण वस्तुधर्मोंका अखंडभावसे ग्रहण करना सकलादेश है । जिस समय एक अभिन्न वस्तु अखंडरूपसे विवक्षित होती है उस समय वह अस्तित्वादि धर्मोंका अभेदवृत्ति या अभेदोपचार करके पूरीकी पूरी एक शब्दमे कही जाती है यही सकलादेश है । द्रव्यार्थिकनयसे धर्मोंमे अभेद है तथा पर्यायार्थिककी विवक्षामें भेद होनेपर भी अभेदोपचार कर लिया जाता है ।

§ १५ इस सकलादेशमे प्रत्येक धर्मकी अपेक्षा सप्तभंगी होती है । १ स्यात् अस्त्येव जीवः २ स्यात् नास्त्येव जीवः ३ स्यात् अवतव्य एव जीवः ४ स्यात् अस्ति च नास्ति च ५ स्यात् अस्ति च अवक्तव्यश्च ६ स्यात् नास्ति च अवक्तव्यश्च ७ स्यात् अस्ति नास्ति च अवक्तव्यश्च । कहा भी है—

“प्रश्नके वशसे सात ही भंग होते हैं । वस्तु सामान्य और विशेष उभय धर्मोंसे युक्त हैं ।”

‘स्यात् अस्त्येव जीवः’ इस वाक्यमें जीव शब्द विशेष्य है द्रव्यवाची है और ‘अस्ति’ शब्द विशेषण है गुणवाची है । उनमें विशेषण विशेष्यभाव द्योतनके लिए ‘एव’ का प्रयोग है । इससे इतर धर्मोंकी निवृत्तिका प्रसंग होता है, अतः उन धर्मोंका सद्भाव द्योतन करनेके लिए ‘स्यात्’ शब्दका प्रयोग किया गया है । ‘स्यात्’ शब्द तिङन्तप्रतिरूपक निपात है । इसके अनेकान्त विधि विचार आदि अनेक अर्थ हो सकते हैं परन्तु विवक्षा-वश यहाँ ‘अनेकान्त’ अर्थ लिया जाता है । यद्यपि ‘स्यात्’ शब्दसे सामान्यतया अनेकान्तका द्योतन हो जाता है फिर भी विशेषार्थी विशेष शब्दका प्रयोग करते हैं जैसे ‘वृक्ष’ कहनेसे धव खदिर आदिका ग्रहण हो जाने पर भी धव खदिर आदिके इच्छुक उन-उन शब्दोंका प्रयोग करते हैं । अथवा ‘स्यात्’ शब्द अनेकान्तका द्योतक होता है । जो द्योतक होता है वह किसी वाचक शब्दके द्वारा कहे गये अर्थका ही द्योतन कर सकता है अतः उसके द्वारा प्रकाश्य धर्मकी सूचनाके लिए इतर शब्दोंका प्रयोग किया गया है ।

प्रश्न—यदि ‘स्यात् अस्त्येव जीवः’ यह वाक्य सकलादेशी है तो इसीसे जीवद्रव्यके सभी धर्मोंका संग्रह हो ही जाता है, तो आगेके भंग निरर्थक हैं ?

उत्तर—गौण और मुख्य विवक्षासे सभी भंगों की सार्थकता है । द्रव्यार्थिक की प्रधानता तथा पर्यायार्थिक की गौणतामें प्रथम भंग सार्थक है और द्रव्यार्थिक की गौणता और पर्यायार्थिक की प्रधानतामें द्वितीय भंग । यहाँ प्रधानता केवल शब्द प्रयोगकी है, वस्तु तो सभी भंगोंमें पूरी ही ग्रहण की जाती है । जो शब्दसे कहा नहीं गया है अर्थात् गम्य हुआ है वह यहाँ अप्रधान है । तृतीय भंगमें युगपत् विवक्षा होनेसे दोनों ही अप्रधान हो जाते हैं क्योंकि दोनोंको प्रधान भावसे कहने वाला कोई शब्द नहीं है । चौथे भंगमें क्रमशः उभय प्रधान होते हैं । यदि अस्तित्व-कान्तवादी ‘जीव एव अस्ति’ ऐसा अवधारण करते हैं तो अजीवके नास्तित्वका प्रसंग आता है अतः ‘अस्त्येव’ यहीं एवकार दिया जाता है । ‘अस्त्येव’ कहनेसे पुद्गलादिकके अस्तित्वसे भी जीवका अस्तित्व व्याप्त हो जाता है अतः जीव और पुद्गलमें एकत्वका प्रसंग होता है । ‘अस्तित्व सामान्यसे जीवका सम्बन्ध होगा अस्तित्व विशेषसे नहीं, जैसे ‘अनित्यमेव कृतकम्’ कहनेसे अनित्यत्वके अभावमें कृतकत्व नहीं होता ऐसा अवधारण करने पर भी सब प्रकारके अनित्यत्वसे सब प्रकारके कृतकत्वकी व्याप्ति नहीं होती किन्तु

अनित्यत्व सामान्यसे ही होनी है न कि रथ घट पट आदिके अनित्यत्व विशेषसे ।' यह समाधान प्रस्तुत करने पर तो यही फलित होता है कि आप स्वयं अवधारणकी निष्फलता स्वीकार कर रहे हैं । 'स्वगत विशेषसे अनित्यत्व है' इसका स्पष्ट अर्थ है कि परगत विशेषसे अनित्यत्व नहीं है । फिर तो 'अनित्यं कृतकम्' ऐसा विना अवधारणका वाक्य कहना चाहिए । ऐसी दशामें अनित्यत्वका अवधारण न होनेसे नित्यत्वका भी प्रसंग प्राप्त होता है । इसी तरह आप यदि 'अस्तित्व सामान्यसे जीव 'स्यादस्ति' है पुद्गलादिगत अस्तित्व विशेषसे नहीं' यह स्वीकार करते हैं तो यह स्वयं मान रहे हैं कि दो प्रकारका अस्तित्व है—एक सामान्य अस्तित्व और दूसरा विशेष अस्तित्व । ऐसी दशामें सामान्य अस्तित्वसे स्यादस्ति और विशेष अस्तित्वसे स्यान्नास्ति होने पर अवधारण निष्फल हो ही जाता है । सब प्रकारसे अस्तित्व स्वीकृत होनेपर ही नास्तित्वके निराकरणसे ही अवधारण सार्थक हो सकता है । नियम न रहने पर पुद्गलादिके अस्तित्वसे भी 'स्यादस्ति' की प्राप्ति होती है अतः एकान्तवादीको अवधारण मानना ही होगा और ऐसी स्थितिमें पूर्वोक्त दोष आता है ।

'जो अस्ति है वह अपने द्रव्य क्षेत्र काल भावसे, इतर द्रव्यादिसे नहीं क्योंकि वे अप्रस्तुत हैं । जैसे घड़ा पार्थिव रूपसे, इस क्षेत्रसे, इस कालकी दृष्टिसे तथा अपनी वर्तमान पर्यायोंसे 'अस्ति' है अन्यसे नहीं क्योंकि वे अप्रस्तुत हैं ।' इस समाधानसे ही फलित होता है कि घड़ा स्यादस्ति और स्यान्नास्ति है । यदि नियम न माना गया तो वह घड़ा ही नहीं हो सकता क्योंकि सामान्यात्मकताके अभावमें विशेषरूपता भी नहीं टिक सकती, अथवा अनियत द्रव्यादिरूप होनेसे वह घड़ा ही नहीं रह सकता किन्तु सर्वरूप होनेसे महा सामान्य बन जायगा । यदि घड़ा पार्थिवत्वकी तरह जलादि रूपसे भी अस्ति हो जाय तो जलादि रूप भी होनेसे वह एक सामान्य द्रव्य बन जायगा न कि घड़ा । यदि इस क्षेत्रकी तरह अन्य समस्त क्षेत्रोंमें भी घड़ा अस्ति हो जाय तो वह घड़ा नहीं रह पायगा किन्तु आकाश बन जायगा । यदि इस कालकी तरह अतीत अनागत कालसे भी वह 'अस्ति' हो तो भी घड़ा नहीं रह सकता किन्तु त्रिकालानुयायी होनेसे मृद द्रव्य बन जायगा, फिर तो जिस प्रकार इस देश काल रूपसे हमलोगोंके प्रत्यक्ष है और अर्थक्रियाकारी है उसीतरह अतीत अनागतकाल तथा सभी देशोंमें उसकी प्रत्यक्षता तथा तत्सम्बन्धी अर्थक्रियाकारिता होनी चाहिये । इसी तरह जैसे वह नया है उसी तरह पुराने या सभी रूप रस गन्ध स्पर्श संख्या संस्थान आदिकी दृष्टिसे भी 'अस्ति' हो तो वह घड़ा नहीं रह जायगा किन्तु सर्वव्यापी होनेसे महासत्ता बन जायगा । इसी तरह मनुष्य जीव भी स्वद्रव्य क्षेत्र काल भावकी दृष्टिसे ही 'अस्ति' है अन्यरूपों से नास्ति है । यदि मनुष्य अन्य रूपसे भी 'अस्ति' हो जाय तो वह मनुष्य ही नहीं रह सकता, महासामान्य हो जायगा । इसी तरह अनियत क्षेत्र आदि रूपसे 'अस्ति' माननेमें अनियतरूपता का प्रसंग आता है ।

स्वसद्भाव और पर-अभाव के अधीन जीव का स्वरूप होनेसे वह उभयात्मक है । यदि जीव परसत्ताके अभावकी अपेक्षा न करे तो वह जीव न होकर सन्मात्र हो जायगा । इसी तरह परसत्ताके अभावकी अपेक्षा होने पर भी स्वसत्ताका सद्भाव न हो तो वह वस्तु ही नहीं हो सकेगा, जीव होनेकी बात तो दूर ही रही । अतः परका अभाव भी स्वसत्ता सद्भावसे ही वस्तुका स्वरूप बन सकता है । जैसे अस्तित्व धर्म अस्तित्व रूपसे ही है नास्तित्व

रूपसे नहीं, अतः उभयात्मक है । अन्यथा वस्तुका अभाव ही हो जायगा क्योंकि अभाव, भावनिरपेक्ष होकर सर्वथा शून्यका ही प्रतिपादन करेगा तथा भाव अभावरूपसे निरपेक्ष रहकर सर्वसन्मात्ररूप वस्तुको कहेगा । सर्वथा सत् या सर्वथा अभाव रूपसे वस्तुकी स्थिति तो है नहीं । क्या कभी वस्तु सर्वाभावात्मक या सर्वगत्तात्मक देखी गई है ? नैमी वस्तु ही नहीं हो सकती क्योंकि वह खरविषाणकी तरह सर्वाभाव रूप है । जब वस्तुत्व श्रावणत्वकी तरह सपक्ष विपक्ष दोनोंसे व्यावृत्त होनेके कारण असाधारण हो गया तब उसका बोध होना भी कठिन है । वस्तुमें त्रियागुण व्यपदेशका अभाव होनेसे भावविलक्षणताके कारण अभावता आती है तथा भावता अभाव वैलक्षण्यसे । इस तरह भावरूपता और अभाव रूपता दोनों परस्पर सापेक्ष हैं अभाव अपने सद्भाव तथा भावके अभावकी अपेक्षा सिद्ध होता है तथा भाव स्वसद्भाव और अभावके अभावकी अपेक्षासे । यदि अभावको एकांतसे अस्ति स्वीकार किया जाय तो जैसे वह अभावरूपसे अस्ति है उसी तरह भावरूपसे भी 'अस्ति' हो जानेके कारण भाव और अभावमें स्वरूपसांकर्य हो जायगा । यदि अभावको सर्वथा 'नास्ति' माना जाय तो जैसे वह भावरूपसे 'नास्ति' है उसी तरह अभावरूपसे भी 'नास्ति' होनेसे अभावका सर्वथा लोप होनेके कारण भावमात्र ही जगत् रह जायगा । और इस तरह खपुष्प आदि भी भावात्मक हो जायेंगे । अतः घटादिक भाव स्यादस्ति और स्यान्नास्ति हैं । इस तरह घटादि वस्तुओंमें भाव और अभावको परस्पर सापेक्ष होनेसे प्रतिवादीका यह कथन कि 'अर्थ या प्रकरणसे जब घटमें पटादिकी सत्ताका प्रसंग ही नहीं है तब उसका निषेध क्यों करते हो ?' अयुक्त हो जाता है ।

किंच, अर्थ होनेके कारण सामान्यरूपसे घटमें पटादि अर्थोंकी सत्ताका प्रसंग प्राप्त है ही, यदि उसमें हम विशिष्ट घटरूपता स्वीकार करना चाहते हैं तो वह पटादिकी सत्ता का निषेध करके ही आ सकती है । अन्यथा वह घट नहीं कहा जा सकता क्योंकि पटादि रूपोंकी व्यावृत्ति न होनेसे उसमें पटादि रूपता भी उसी तरह मौजूद है ।

घटमें जो पटादिका 'नास्तित्व' है वह भी घड़ेका ही धर्म है, वह उसकी स्वपर्याय है । हाँ, परकी अपेक्षा व्यवहारमें आनेसे परपर्याय उपचारसे कही जाती है ।

प्रश्न—'अस्त्येव जीवः' यहाँ 'अस्ति' शब्दके वाच्य अर्थ से जीव शब्दका वाच्य अर्थ भिन्न स्वभाववाला है, या अभिन्न स्वभाववाला ? यदि अभिन्न स्वभाव है, तो इसका यह अर्थ हुआ कि जो 'सत्' है वही जीव है, उसमें अन्य धर्म नहीं हैं । तब उनमें परस्पर सामानाधिकरण्य विशेषण-विशेष्य भाव आदि नहीं हो सकेंगे, तथा दोनों शब्दोंका प्रयोग भी नहीं होना चाहिये । जिस तरह 'सत्त्व' सर्व द्रव्य और पर्यायोंमें व्याप्त है उसी तरह उससे अभिन्न जीव भी व्याप्त होगा । तात्पर्य यह कि संसारके सब पदार्थोंमें एक जीवरूपताका प्रसंग आयगा । जीवमें सामान्य सत्स्वभाव होनेसे जीवके चैतन्य ज्ञानादि क्रोधादि नारक्तत्वादि सभी पर्यायोंका अभाव हो जायगा । अथवा, अस्तित्व जब जीवका स्वभाव हो गया, तब पुद्गलादिकमें 'सत्' यह प्रत्यय नहीं करा सकेगा । यदि उक्त दोषसे बचनेके लिए अस्ति शब्दके वाच्य अर्थसे जीव शब्दका वाच्य अर्थ भिन्न माना जाता है तो जीव स्वयं असद्रूप हो जायगा । कहा जा सकता है कि जीव असद्रूप है क्योंकि वह अस्ति शब्दके वाच्य अर्थसे भिन्न है जैसे कि खरविषाण । ऐसी दशामें जीवाश्रित बन्ध मोक्ष आदि सभी व्यवहार नष्ट हो जायेंगे । और जिस तरह अस्तित्व जीवसे भिन्न है

उसी तरह अन्य पुद्गलादिसे भी भिन्न होगा, तात्पर्य यह कि सर्वथा निराश्रय होनेसे उसका अभाव ही हो जायगा। किंच, अस्तित्वसे भिन्न स्वभाववाले जीवका फिर क्या स्वरूप रह जाता है ? जिसे भी आप स्वभाव कहोगे वह सब असद्रूप ही होगा।

उत्तर—‘अस्ति’ शब्दके वाच्य अर्थसे जीव शब्दका वाच्य अर्थ कथंचित् भिन्न रूप है तथा कथंचित् अभिन्न रूप। पर्यायार्थिक नयसे भवन और जीवन पर्यायोंमें भेद होनेसे दोनों शब्द भिन्नार्थक हैं। द्रव्यार्थिक दृष्टिसे दोनों अभिन्न हैं, जीवके ग्रहणसे तद्भिन्न अस्तित्वका भी ग्रहण होता ही है अतः पदार्थ स्यात् अस्ति और स्यान्नास्ति रूप है।

अर्थ अभिधान और प्रत्ययोंकी अस्ति और नास्ति उभयरूपसे प्रसिद्धि होनेके कारण भी पदार्थ अस्ति-नास्ति रूप है। जीव अर्थ जीवशब्द और जीव प्रत्यय ये तीनों अत्यन्त प्रसिद्ध हैं। लोकमें प्रचलित वाच्यवाचक भाव और ज्ञेयज्ञायक भाव तीनोंके अस्तित्वके साक्षी हैं। शून्यवाद या शब्दाद्वैतवाद मानकर इनका निषेध करना उचित नहीं है। अतः प्रत्येक पदार्थ स्यादस्ति और स्यान्नास्ति रूप है। इनमें द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकको तथा पर्यायार्थिक द्रव्यार्थिकको अपनेमें अन्तर्भूत करके व्यापार करता है अतः दोनों ही भंग सकलादेशी है।

जब दो गुणोंके द्वारा एक अखंड अर्थकी युगपत् विवक्षा होती है तो तीसरा अवक्तव्य भंग होता है। जैसे प्रथम और द्वितीय भंगमें एककालमें एक शब्दसे एक गुणके द्वारा समस्त वस्तुका कथन हो जाता है उस तरह जब दो प्रतियोगी गुणोंके द्वारा अवधारण रूपसे युगपत् एक कालमें एक शब्दसे समस्त वस्तुके कहनेकी इच्छा होती है तो वस्तु अवक्तव्य हो जाती है क्योंकि वैसा शब्द और अर्थ नहीं है। गुणोंके युगपद्भावका अर्थ है कालादिकी दृष्टिसे अभेदवृत्ति।

वे कालादि आठ हैं—काल आत्मरूप अर्थ सम्बन्ध उपकार गुणिदेश संसर्ग और शब्द। जिस कारण गुण परस्पर विरुद्ध हैं अतः उनकी एक कालमें किसी एक वस्तुमें वृत्ति नहीं हो सकती अतः सत्त्व और असत्त्वका वाचक एक शब्द नहीं है। एक वस्तुमें सत्त्व और असत्त्व परस्पर भिन्न रूपमें हैं उनका एक स्वरूप नहीं है जिससे वे एक शब्दके द्वारा युगपत् कहे जा सकें। परस्पर विरोधी सत्त्व और असत्त्वकी एक अर्थमें वृत्ति भी नहीं हो सकती जिससे अभिन्न आधार मानकर अभेद और युगपद्भाव कहा जाय तथा किसी एक शब्दसे उनका प्रतिपादन हो सके। सम्बन्धसे भी गुणोंमें अभिन्नताकी संभावना नहीं है क्योंकि सम्बन्ध भिन्न होता है। देवदत्त और दंडका सम्बन्ध यज्ञदत्त और छत्रके सम्बन्धसे जुदा है ही। जब कारणभूत सम्बन्धी भिन्न हैं तब कार्यभूत सम्बन्ध एक नहीं हो सकता। इसी तरह सत्त्व और असत्त्वका पदार्थसे अपना-अपना पृथक् ही सम्बन्ध होगा, अतः सम्बन्धकी दृष्टिसे भी अभेदवृत्तिकी संभावना नहीं है। समवायकी भी संयोगकी तरह विशेषणभेदसे भिन्न ही होना चाहिये। उपकार-दृष्टिसे भी गुण अभिन्न नहीं हैं, क्योंकि द्रव्यमें अपना प्रत्यय या विशिष्ट व्यवहार कराना रूप उपकार प्रत्येक गुणका जुदा-जुदा है। नील घटमें नीलानुराग और नील प्रत्यय उत्पन्न करता है जब कि पीत पीतानुराग और पीत प्रत्यय। इसी तरह सत्त्व सत् प्रत्यय कराता है और असत्त्व असत्प्रत्यय। अतः उपकारकी दृष्टिसे भी अभेदवृत्ति नहीं बन सकती। फिर गुणीका उपकार एक देशसे नहीं होता जिससे एक देशोपकारक होनेसे उनमें अभेदरूपता लाई जाय। एकान्त पक्षमें गुणोंसे संसृष्ट अनेकात्मक रूप नहीं है। जब शुक्ल और कृष्ण वर्ण परस्पर

भिन्न हैं तब उनका संसृष्ट रूप एक नहीं हो सकता जिससे एक शब्दसे कथन हो सके ।

कोई एक शब्द या पद दो गुणोंको युगपत् नहीं कह सकता । यदि कहे तो 'सत्' शब्द सत्त्वकी तरह असत्त्वका भी कथन करेगा तथा 'असत्' शब्द सत्त्वका । पर ऐसी लोक-प्रतीति नहीं है क्योंकि प्रत्येकके वाचक शब्द जुदा-जुदा है । इस तरह कालादिकी दृष्टिसे युगपद्भावकी सम्भावना नहीं है तथा उभयवाची कोई एक शब्द है नहीं अतः वस्तु अवक्तव्य है । अथवा, शब्दमे वस्तुके तुल्य बलवाले दो धर्मोंका मुख्य रूपसे युगपत् कथन करनेकी शक्यता न होनेसे, या परस्पर शब्द प्रतिबन्ध होनेसे निर्गुणत्वका प्रसंग होनेसे तथा विवक्षित उभय धर्मोंका प्रतिपादन न होनेसे वस्तु अवक्तव्य है । यह भी सकलादेश है, क्योंकि परस्पर अवधारित दो मुख्य गुणोंसे अखण्ड वस्तुको समस्त रूपसे कहनेकी इच्छा है । यह अखंडता एक गुण रूपसे अभेद वृत्तिके द्वारा या अभेदोपचारसे बन जाती है । यह अवक्तव्य शब्दके द्वारा अन्य छह भंगोंके द्वारा वक्तव्य होनेसे 'स्यात्' अवक्तव्य है सर्वथा नहीं । यदि सर्वथा अवक्तव्य हो जाय तो 'अवक्तव्य' शब्दके द्वारा भी उसका कथन नहीं हो सकता । ऐसी दशामें बन्ध मोक्षादिकी प्रक्रियाका निरूपण निरर्थक हो जाता है ।

जब दोनों धर्मोंकी क्रमशः मुख्य रूपसे विवक्षा होती है तब उनके द्वारा समस्त वस्तुका ग्रहण होनेसे चौथा भी भंग सकलादेशी होता है । यह भी 'कथञ्चित्' ही समझना चाहिए । यदि सर्वथा उभयात्मक हो तो परस्पर विरोध दोष तथा उभय दोषका प्रसंग होता है । इनका निरूपण इस प्रकार होता है—

१—सर्वसामान्य और तदभावसे । पदार्थ दो प्रकारके हैं एक श्रुतिगम्य और दूसरे अर्थाधिगम्य । श्रुतिमात्रसे बोधित श्रुतिगम्य है तथा अर्थ प्रकरण अभिप्राय आदिसे कल्पित अर्थाधिगम्य है । 'आत्मा अस्ति' यहाँ सभी प्रकारके अवान्तर भेदोंकी विवक्षा न रहने पर सर्वविशेषव्यापी सन्मात्रकी दृष्टिसे उसमें 'अस्ति' व्यवहार होता है और उसके प्रतिपक्षी अभाव सामान्यसे 'नास्ति' व्यवहार होता है । जब इन्हीं दृष्टियोंसे ये दोनों धर्म युगपत् विवक्षित होते हैं तो वस्तु अवक्तव्य और क्रमशः विवक्षित होनेपर उभयात्मक है ।

२—विशिष्ट सामान्य और तदभावसे । आत्मा आत्मत्व रूप विशिष्ट सामान्यकी दृष्टिसे 'अस्ति' है और अनात्मत्वकी दृष्टिसे 'नास्ति' है । युगपत् उभय विवक्षामें अवक्तव्य तथा क्रमशः उभय विवक्षामें उभयात्मक है ।

३—विशिष्ट सामान्य और तदभाव सामान्यसे । आत्मा 'आत्मत्व' रूपसे 'अस्ति' है तथा पृथिवी जल घट पट आदि सब प्रकारसे अभाव सामान्य रूपसे 'नास्ति' है । युगपत् उभय विवक्षामें अवक्तव्य और क्रम विवक्षामें उभयात्मक है ।

४—विशिष्ट सामान्य और तद्विशेषसे । आत्मा 'आत्मत्व' रूपसे 'अस्ति' है और आत्मविशेष 'मनुष्य' रूपसे 'नास्ति' है । युगपत् विवक्षामें अवक्तव्य और क्रम-विवक्षामें उभयात्मक है ।

५—सामान्य और विशिष्ट सामान्यसे । सामान्य दृष्टिसे द्रव्यत्व रूपसे आत्मा 'अस्ति' है और विशिष्ट सामान्यके अभाव रूप अनात्मत्वसे 'नास्ति' है । युगपत् उभय विवक्षामें अवक्तव्य और क्रम विवक्षामें उभयात्मक है ।

६—द्रव्य सामान्य और गुणसामान्यसे । द्रव्यत्व रूपसे आत्मा 'अस्ति' है तथा प्रतियोगि गुणत्वकी दृष्टिसे 'नास्ति' है । युगपत् उभय विवक्षामें अवक्तव्य और क्रमशः उभय विवक्षामें उभयात्मक है ।

७—धर्मसमुदाय और तद्व्यतिरेकसे । त्रिकाल गोचर अनेकशक्ति तथा ज्ञानादि धर्म समुदाय रूपसे आत्मा 'अस्ति' है तथा तदभाव रूपसे 'नास्ति' है । युगपत् उभय विवक्षा में अवक्तव्य और क्रमशः उभय विवक्षामें उभयात्मक है ।

८—धर्म सामान्य सम्बन्धसे और तदभावसे । ज्ञानादि गुणोंके सामान्य सम्बन्ध की दृष्टिसे आत्मा 'अस्ति' है तथा किसी भी समय धर्मसामान्य सम्बन्धका अभाव नहीं होता अतः तदभावकी दृष्टिसे 'नास्ति' है । युगपत् विवक्षामें अवक्तव्य और क्रमविवक्षामें उभयात्मक है ।

९—धर्मविशेष सम्बन्ध और तदभावसे । किसी विवक्षित धर्मके सम्बन्धकी दृष्टि से आत्मा 'अस्ति' है तथा उसीके अभाव रूपसे 'नास्ति' है । जैसे आत्मा नित्यत्व या चेतनत्व किसी अमुक धर्मके सम्बन्धसे 'अस्ति' है और विपक्षी धर्मसे 'नास्ति' है । युगपत् उभय विवक्षामें अवक्तव्य है और क्रमविवक्षामें उभयात्मक है ।

पाँचवाँ भंग तीन स्वरूपोंसे द्वयात्मक होता है । अनेक द्रव्य और अनेक पर्यायात्मक जीवके किसी द्रव्यार्थ विशेष या पर्यायार्थ विशेषकी विवक्षामें एक आत्मा 'अस्ति' है, वही पूर्व विवक्षा तथा द्रव्यसामान्य और पर्यायसामान्य या दोनोंकी युगपदभेद विवक्षामें वचनोंके अगोचर होकर अवक्तव्य हो जाता है । जैसे आत्मा द्रव्यत्व जीवत्व या मनुष्यत्व रूपसे 'अस्ति' है तथा द्रव्यपर्याय सामान्य तथा तदभावकी युगपत् विवक्षामें अवक्तव्य है । इस तरह 'स्यादस्ति अवक्तव्य' भंग बनता है । यह भी विवक्षासे अखण्ड वस्तुको ग्रहण करनेके कारण सकलादेश है क्योंकि इसने एक अंशरूपसे समस्त वस्तुको ग्रहण किया है ।

छठवाँ भंग भी तीन स्वरूपोंसे दो अंशवाला होता है । वस्तुगत नास्तित्व ही जब अवक्तव्य रूपसे अनुबद्ध होकर विवक्षित होता है तब यह भंग बनता है । नास्तित्व पर्यायकी दृष्टिसे है । पर्यायों दो प्रकारकी हैं—एक सहभाविनी और दूसरी क्रमभाविनी । गति इन्द्रिय काय योग वेद कषाय आदि सहभाविनी तथा क्रोध मान बाल्य यौवन आदि क्रमभाविनी पर्यायों हैं । गत्यादि और क्रोधादि पर्यायोंसे भिन्न कोई एक अवस्थायी जीव नहीं है, किन्तु ये ही क्रमिक-पर्यायों जीव कही जाती हैं । जो वस्तुत्वेन 'सत्' है वही द्रव्यांश है तथा जो अवस्तुत्वेन 'असत्' है वही पर्यायांश है । इन दोनोंकी युगपत् अभेद विवक्षामें वस्तु अवक्तव्य है । इस तरह आत्मा नास्ति अवक्तव्य है । यह भी सकलादेश है क्योंकि विवक्षित धर्मरूपसे अखण्ड वस्तुको ग्रहण करता है ।

सातवाँ भङ्ग चार स्वरूपोंसे तीन अंशवाला है । किसी द्रव्यार्थ विशेषकी अपेक्षा अस्तित्व किसी पर्यायविशेषकी अपेक्षा 'नास्तित्व' होता है तथा किसी द्रव्यपर्याय विशेष और द्रव्यपर्याय सामान्यकी युगपत् विवक्षामें वही अवक्तव्य भी हो जाता है । इस तरह अस्ति नास्ति अवक्तव्य भंग बन जाता है । यह भी सकलादेश है क्योंकि इसने विवक्षित-धर्मरूपसे अखण्ड समस्त वस्तुका ग्रहण किया है ।

१२५ निरंश वस्तुमे गुणभेदसे अंशकल्पना करना विकलादेश है । स्वरूपसे अविभागी अखंड सत्ताक वस्तुमें विविध गुणोंकी अपेक्षा अज कल्पना करना अर्थात् अनेकत्व और एकत्वकी व्यवस्थाके लिए मूलतः नरसिहमे सिहत्वकी तरह समुदायात्मक वस्तुस्वरूपको स्वीकार करके ही काल आदिकी दृष्टिमें परस्पर विभिन्न अंशोंकी कल्पना करना विकलादेश है । केवल सिहमे सिहत्वकी तरह एकमें एकांशकी कल्पना विकलादेश नहीं है । जैसे दाडिम कर्पूर आदिसे बने हुए शर्वतमें विलक्षण रसकी अनुभूति और स्वीकृतिके बाद अपनी पहचान शक्तिके अनुसार 'इस शर्वतमें लायनी भी है, कर्पूर भी है' इत्यादि विवेचन किया जाता है उसी तरह अनेकान्तात्मक एक वस्तुकी स्वीकृतिके बाद हेतुविशेषसे किसी विवक्षित अंशका निश्चय करना विकलादेश है । अखंड भी वस्तुमे गुणोंसे भेद होता है जैसे 'गतवर्ष आप पटु थे, इस वर्ष पटुतर है' इस प्रयोगमें अवस्थाभेदसे तदभिन्न द्रव्यमे भेद व्यवहार होता है । गुणभेदसे गुणभेदका होना स्वाभाविक ही है ।

१२६ विकलादेशमें भी सप्तभंगी होती है । गुणभेदक अंशोंमें क्रम, यौगपद्य तथा क्रम-यौगपद्य दोनोंसे विवक्षाके वश विकलादेश होते हैं । प्रथम और द्वितीय भंगमें स्वतंत्र क्रम, तीसरेमें यौगपद्य, चौथेमें संयुक्त क्रम, पांचवें और छठे भंगमें स्वतंत्र क्रमके साथ यौगपद्य तथा सातवें भंगमें संयुक्त क्रम और यौगपद्य हैं । सर्वसामान्य आदि किसी एक द्रव्यार्थ-दृष्टिसे 'स्यादस्त्येव आत्मा' यह पहिला विकलादेश है । इस भंगमें अन्य धर्म यद्यपि वस्तुमें विद्यमान हैं तो भी कालादिकी अपेक्षा भेदविवक्षा होनेसे शब्दवाच्यत्वेन स्वीकृत नहीं है अतः न उनका विधान ही है और न प्रतिषेध ही । इसी तरह अन्य भंगोंमें भी स्वविवक्षित धर्मकी प्रधानता होती है और अन्य धर्मोंके प्रति उदासीनता, न तो उनका विधान ही होता है और न उनका प्रतिषेध ही ।

प्रश्न—जब आप 'अस्त्येव' इस तरह विशेषण-विशेष्यके नियमनको एवकार देते हो तब अर्थात् ही इतरकी निवृत्ति हो जाती है ? उदासीनता कहाँ रही ?

उत्तर—इसीलिए शेष धर्मोंके सद्भावको द्योतन करनेके लिए 'स्यात्' शब्दका प्रयोग किया जाता है । एवकारसे जब इतरनिवृत्तिका प्रसंग प्रस्तुत होता है तो सकल लोप न हो जाय इसलिए 'स्यात्' शब्द विवक्षित धर्मके साथ ही साथ अन्यधर्मोंके सद्भावकी सूचना दे देता है । इस तरह अपुनरुक्त रूपसे अधिकसे अधिक सात प्रकारके वचन हो सकते हैं । यह सब द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक दोनों नयोंकी विवक्षासे होता है । ये नय संग्रह और व्यवहार रूप होते हैं शब्द नय और अर्थनय रूपसे भी इनके विभाग हैं । संग्रह व्यवहार और ऋजुसूत्र अर्थनय है तथा शब्द समभिरूढ़ और एवंभूत शब्दनय है । संग्रहनय सत्ताको विषय करता है, वह समस्त वस्तुतत्त्वका सत्तामें अन्तर्भाव करके अभेद रूपसे संग्रह करता है । व्यवहारनय असत्त्वको विषय करता है क्योंकि वह उन परस्पर भिन्न सत्त्वोंको ग्रहण करता है जिनमें एक दूसरेका असत्त्व अन्तर्भूत है । ऋजुसूत्रनय वर्तमान क्षणवर्ती पर्यायको जानता है । इसकी दृष्टिमें अतीत और अनागत चूँकि विनष्ट और अनुत्पन्न है, अतः उनसे व्यवहार नहीं हो सकता । ये तीनों अर्थनय मिलकर तथा एकाकी रहकर सात प्रकारके भंगोंको उत्पन्न करते हैं । पहिला संग्रह दूसरा व्यवहार, तीसरा अविभवत (युगपद् विवक्षित) संग्रह व्यवहार, चौथा समुच्चित (क्रम विवक्षित समुदाय) संग्रह व्यवहार, पांचवां संग्रह और अविभवत संग्रह व्यवहार, छठवां व्यवहार और अविभवत संग्रह व्यवहार तथा सातवां समुचित संग्रह व्यवहार

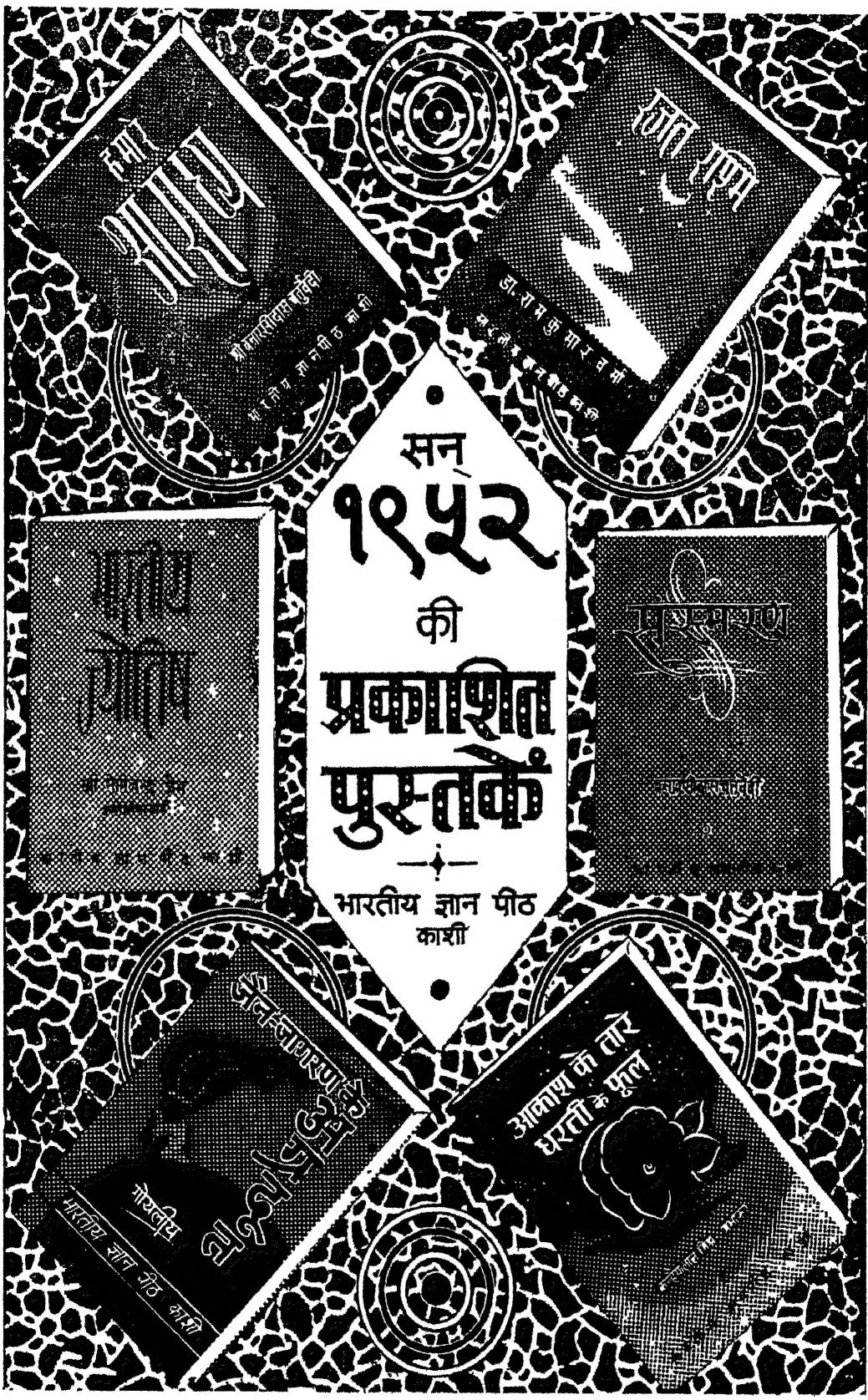
और अविभक्त संग्रह व्यवहार। शब्दनय व्यंजन पर्यायोंको विषय करते हैं। वे अभेद तथा भेद दो प्रकारके वचन प्रयोगको सामने लाते हैं। शब्दनयमें पर्यायवाची विभिन्न शब्दोंका प्रयोग होनेपर भी उसी अर्थका कथन होता है, अतः अभेद है। समभिरूढनयमें घटनक्रियामें परिणत या अपरिणत, अभिन्न ही घटका निरूपण होता है। एवंभूतमे प्रवृत्तिनिमित्तसे भिन्न ही अर्थका निरूपण होता है। अथवा एक अर्थमें अनेक शब्दोंकी प्रवृत्ति या प्रत्येकमें स्वतंत्र शब्दोंका प्रयोग, इस तरह भी दो प्रकार हैं। शब्दनयमे अनेक पर्यायवाची शब्दोंका वाच्य एक ही होता है। समभिरूढमें चूँकि शब्द नैमित्तिक है अतः एक शब्दका वाच्य एक ही होता है। एवंभूत वर्तमान निमित्तको पकड़ता है अतः उसके मतसे भी एक शब्दका वाच्य एक ही है।

§ २७ इन परस्पर विरुद्ध सरीखे दिखनेवाले धर्मोंमे नयदृष्टिसे योजना करनेपर कोई विरोध नहीं रहता। विरोध तीन प्रकारका है—१ वध्यघातक भाव, २ सहानवस्थान, ३ प्रतिबन्ध्य प्रतिबन्धक भाव। वध्यघातक भाव विरोध सर्प और नकुल या अग्नि और जलमें होता है। यह दो विद्यमान पदार्थोंमें संयोग होनेपर होता है, संयोगके बाद जो बलवान् होता है वह निर्वलको बाधित करता है। अग्निसे असंयुक्त जल अग्निको नहीं बुझा सकता। परन्तु आप अस्तित्व और नास्तित्वकी एक वस्तुमें क्षणमात्र भी वृत्ति नहीं मानना चाहते अतः यह विरोध कैसे होगा? यदि दोनोंकी एक वस्तुमें युगपत् वृत्ति स्वीकार करते हो तो जब दोनों धर्म तुल्य हेतुक और समान बलशाली हैं तब एक दूसरेको कैसे बाध सकता है? जिससे इनमें वध्यघातक विरोध माना जाय। दूसरा सहानवस्थान विरोध एक वस्तुकी क्रमसे होनेवाली दो पर्यायोंमें होता है। नयी पर्याय उत्पन्न होती है तो पूर्वपर्याय नष्ट हो जाती है। जैसे आमका हरा रूप नष्ट होता है और पीतरूप उत्पन्न होता है। किन्तु अस्तित्व और नास्तित्व वस्तुमें क्रमिक नहीं हैं। यदि ये क्रमभावी होते तो अस्तित्वकालमें नास्तित्व और नास्तित्वकालमें अस्तित्वका अभाव प्राप्त होगा। ऐसी दशामें नास्तित्वका अभाव होनेपर जीवमात्र जगत् हो जायगा। और अस्तित्वके अभावमें शून्यताका प्रसङ्ग आयगा, और समस्त बन्ध मोक्षादि व्यवहारका उच्छेद हो जायगा। सर्वथा असत्की उत्पत्ति और सत्का सर्वथा विनाश नहीं हो सकता। अतः यह विरोध भी अस्तित्व-नास्तित्वमें नहीं हो सकता। प्रतिबन्ध्य प्रतिबन्धक भाव विरोध भी इनमें नहीं है। जैसे आमका फल जब तक डालमें लगा हुआ है तब तक फल और डंठलका संयोग रूप प्रतिबन्धकके रहनेसे गुरुत्व मौजूद रहने पर भी आमको नीचे नहीं गिराता। जब संयोग टूट जाता है तब गुरुत्व फल को नीचे गिरा देता है। 'संयोग' के अभावमें गुरुत्व पतनका कारण होता है, यह सिद्धान्त है। परन्तु यहाँ न तो अस्तित्व नास्तित्वके प्रयोजनका प्रतिबन्ध करता है और न नास्तित्व अस्तित्व के। अस्तित्वकालमें ही परकी अपेक्षा 'नास्ति' बुद्धि होती है तथा नास्तित्वके समय ही स्वापेक्षया अस्तित्व बुद्धि और व्यवहार होता है। इस तरह विवक्षाभेदसे जीवादिपदार्थ एकानेकात्मक हैं।

सन् १९५१ की प्रकाशित पुस्तकें

भारतीय ज्ञानपीठ काशी

सन्
१९५२
की
प्रकाशित
पुस्तकें

भारतीय ज्ञान पीठ
काशी

हमारा
मातृभूमि

श्री जगदीश्वर प्रसाद
भारतीय ज्ञान पीठ काशी

विज्ञान

डा. राम कुमार शर्मा
भारतीय ज्ञान पीठ काशी

भारतीय
ज्ञान पीठ

भारतीय ज्ञान पीठ
काशी

भारतीय
ज्ञान पीठ

भारतीय ज्ञान पीठ
काशी

भारतीय
ज्ञान पीठ

भारतीय
ज्ञान पीठ

आकाश के तार
भारतीय ज्ञान पीठ

भारतीय ज्ञानपीठ काशीके सुरुचिपूर्ण प्रकाशन

[हिन्दी ग्रन्थ]

१. मुक्तिदूत [उपन्यास]—अज्ञान-पवनञ्जयकी पुण्ययात्रा ४)
२. पथचिह्न [स्वर्गीया बहिनके पवित्र संसारण और युगान्तरपण] २)
३. दो हजार वर्ष पुरानी कहानियाँ ३)
४. पाश्चात्य तर्कशास्त्र [अप्राप्य] ६)
५. शेर-शायरी [उर्दूके सर्वोत्तम १५०० शेर और १६० गझ] ८)
६. मिलनयामिनी [बच्चनजीके नवीनतम गीत] ४)
७. वैदिक साहित्य [वेदोंपर हिन्दीमें साधिका मौलिक विवेचन] ६)
८. मेरे बापू [महात्मा गाँधीके प्रति श्रद्धाञ्जलि] २॥)
९. पंच प्रदीप [श्री शान्ति एम० ए० के भाग्य गीत] २)
१०. भारतीय विचारधारा [भारतीय दर्शनका मध्यपूर्ण ग्रन्थ] २)
११. ज्ञानगंगा [मंसारके महान् साधकोंकी सूक्तियोंका अद्भुत संग्रह] ६)
१२. गहरे पानी पैठ [सूक्तिरूपमें ११८ मार्गदर्शी कठानियाँ] २॥)
१३. वर्द्धमान [महाकाव्य] ६)
१४. शेर-ओ सुखन [उर्दू शायरीका प्रामाणिक इतिहास] ८)
१५. जैन-जागरणके अग्रदूत ५)
१६. हमारे आराध्य ३)
१७. संस्मरण ३)
१८. रेखाचित्र ४)
१९. भारतीय ज्योतिष [ज्योतिष शास्त्रका प्रामाणिक ग्रन्थ] ६)
२०. रजतरश्मि [डॉ० वर्माके ५ एकांकी नाटक] २॥)
२१. आकाशके तारे : धरतीके फूल २)
२२. आधुनिक जैन कवि [श्रीमती रमा जैन] ३॥)
२३. जैनशासन [जैनधर्मका परिचय तथा विवेचन करनेवाली सुन्दर रचना] ३)
२४. कुन्दकुन्दाचार्यके तीन रत्न [अध्यात्मवादका अद्भुत ग्रन्थ] २)
२५. हिन्दी जैन साहित्यका संक्षिप्त इतिहास २॥३)

[प्राकृत, संस्कृत ग्रंथ]

२६. महाबन्ध [महाधवल सिद्धान्त शास्त्र]—प्रथम भाग, हिन्दी अनुवाद सहित १२)
२७. करलकवण [सामुद्रिक शास्त्र]—हस्तरेखा विज्ञानका नवीन ग्रन्थ [स्टाक समाप्त] १)
२८. मदनपराजय [भाषानुवाद तथा ७८ पृष्ठकी विस्तृत प्रस्तावना] ८)
२९. कन्नड प्रन्तीय ताडपत्रीय ग्रन्थसूची १३)
३०. न्यायविनिश्चय विवरण [प्रथम भाग] १५)
३१. तत्त्वार्थवृत्ति [श्रुतसागर सूरिरचित टीका । हिन्दी सार सहित] १६)
३२. आदिपुराण भाग १ [भगवान् ऋषभदेवका पुण्य चरित्र] १०)
३३. आदिपुराण भाग २ [भगवान् ऋषभदेवका पुण्य चरित्र] १०)
३४. नाममाला समाप्य ३॥)
३५. केवलज्ञानप्रश्नचूडामणि [ज्योतिष ग्रन्थ] ४)
३६. सभाष्यरत्नमंजूषा [छन्दशास्त्र] २)
३७. समयसार—[अंग्रेजी] ८)
३८. थिरुक्कुरल—तामिल भाषाका पञ्चमवेद [तामिल लिपि] ४)
३९. वसुनन्दि-आवकाचार ५)
४०. तत्त्वार्थवार्तिक [राजवार्तिक भाग १] १२)

भारतीय ज्ञानपीठ काशी, दुर्गाकुण्ड रोड, बनारस ५

